Тоні Джадт

Після війни

Історія Європи від 1945 року

Тоні Джадт і його книга

У ваших руках не просто книга — це надзвичайно амбітний, багаторічний дослідницький проєкт з історії післявоєнної Європи. За свою довгу академічну кар'єру Тоні Джадт написав більше десятка книжок, але саме більш ніж 900-сторінкова «Після війни» (Postwar) стала своєрідною кульмінацією його як історика, спробою осмислити епоху, частиною якої йому випало бути.

Ідея цієї книжки у Тоні Джадта з'явилася в 1989 році під час поїздки в таксі по Мангеттену. Почувши по радіо про падіння режиму Чаушеску в Румунії, він одразу зрозумів масштаб змін, які наближаються. Як історик він розумів, що політичні зміни призведуть до переосмислення минулого та майбутнього Європи, а отже, виникне потреба в «новій історії», яка, зокрема, міститиме досвід країн Східної Європи. Обсяг майбутньої праці, як і інші зобов'язання, затримували проєкт. Під час перебування у Відні в 1996 році Джадт, забігаючи вперед, написав останній розділ книги — про спадок Голокосту. Тоді ж йому до рук потрапило свіже видання британського історика польського походження Нормана Дейвіса «Європа. Історія». Книжка йому не сподобалася, і свої зауваження він виклав у рецензії на сторінках The New Republic. На його думку, Норман Дейвіс створив монументальну працю, яка є радше енциклопедичним описом окремих сюжетів та героїв, ніж спробою пояснити особливості розвитку європейських країн у другій половині XX ст. Джадт прагнув, щоб його праця була іншою. Через десяток років, у 2005 році, коли книга «Після війни» Тоні Джадта нарешті з'явилася на книжкових полицях, Норман Дейвіс опублікував її огляд у The Guardian. Незважаючи на окремі критичні тези, він припустив, що навряд чи в найближчому майбутньому з'явиться краще дослідження з історії повоєнної Європи. У цьому Дейвіс не помилився: до сьогодні праця Джадта залишається найбільш повним і проникливим викладом шістдесяти років історії європейського континенту.

Ми часто забуваємо, що наукова робота вимагає часу, неймовірних зусиль і ресурсів, наукового кола для спілкування та обговорення ідей і текстів, а також, що важливо, талановитого оповідача з незалежним і відкритим мисленням. Саме таким був Тоні Джадт. Він народився в Лондоні у 1948 році в родині єврейських емігрантів зі Східної Європи. Його батьки хотіли, щоб їхній син був британцем. Як пізніше розповідав Тоні Джадт, у родинній оселі не було речей, які свідчили б про їхню належність до єврейства. Натомість бабуся і дідусь Тоні підтримували єврейські традиції, розмовляли їдишем, а за їхнім столом у п'ятницю збиралися члени єврейської спільноти. Голокост був тим, про що не говорили вголос, але всі відчували його

спадок. Тоні назвали на честь кузини батька, яка загинула в Аушвіці. У розмовах з американським істориком Тімоті Снайдером 2012 року Джадт досить відверто описував своє життя в Лондоні після війни, «інакшість», яку відчували євреї у британському суспільстві, а також розмірковував над роллю політичного інтелектуала у XX столітті та ремеслом історика.

Тоні Джадту пощастило навчатися в Королівському коледжі Кембриджа. Далі була Франція та навчання в Ecole Normale Superieure у Парижі, де він займався непопулярною на той час темою соціалізму, а також французькою інтелектуальною традицією. Він багато мандрував, відкрив для себе Східну Європу, познайомився з її інтелектуалами та науковцями. Люди, яких він зустрічав, розкривали перед ним складність та різноманіття Європи, вони стали і його наставниками, і критиками. Джадт рідко орієнтувався на формалізовані вимоги та не надто зважав на тогочасні наукові смаки. Йому важливо було розповісти історію такою, як він її бачив, а єдиним критерієм до оповіді була її реалістичність. Він усвідомлював велику відповідальність історика, тому вважав, що не можна нехтувати тим, які наслідки мають минулі рішення та дії. Сучасність має значення, а історичне знання є важливою умовою формування відповідального, справедливого і відкритого суспільства. На переконання Джадта, більш обізнані громадяни мають кращий імунітет проти спроб маніпулювати минулим задля сьогоднішніх цілей, а тому завдання історика — писати історію такою, як ми її бачимо, навіть якщо правда незручна і неприваблива. Чесна оповідь про минуле — це своєрідний антидот проти популізму та маніпуляцій.

Крім дослідницької роботи, Тоні Джадт активно викладав у низці університетів Сполученого Королівства та США. Джадту пощастило зустріти людей, які підтримували його в наукових дослідженнях та професійному зростанні. Так, керівництво Нью-Йоркського університету підтримало його ідею створити Інститут Ремарка в 1995 році. Інститут був названий на честь Еріха Марії Ремарка, вдова якого Полетт Ґоддар зробила щедре пожертвування. У віці 47 років Джадт став директором Інституту. За його задумом, інститут мав бути не просто ще одним науковим центром з європейських студій, а майданчиком для обмінів та спілкування між молодими та більш досвідченими науковцями з різних куточків світу. Слухачами Джадта були дослідники зі сміливими ідеями та незалежним мисленням, наукові зацікавлення яких «не вписувалися» у вимоги і тематику інших наукових програм.

Біографія та погляди на суспільство, відносини індивіда і держави, які стали результатом життєвого досвіду та інтелектуальних роздумів Джадта, дозволяють краще зрозуміти його історичні тексти. У своїх дописах до The New York Review of Books та книзі Ill Fares the Land (2010) Джадт детально з історичної перспективи аналізує розвиток і трансформації ключових політичних та економічних ідей. Сам Джадт дотримувався соціально-демократичних поглядів, виступав проти нерівності, корупції, підтримував посилення ролі держави в економічних і соціальних процесах. Критикував США за надмірний капіталізм та пріоритет матеріальних цінностей, вказуючи на ілюзію добробуту в Америці. Джадт аргументовано доводив, що досягнення колективного блага можливе лише спільними діями, а довіра та кооперація є запорукою існування сильного громадянського суспільства і процвітання держави.

Із цими переконаннями він пише свою історію Європи, починаючи відлік від Другої світової війни, яка кардинально змінила континент — географічно, політично, інтелектуально та економічно. З кожним наступним розділом Джадт розкриває те, як спадок Другої світової війни вплинув на розвиток європейських країн та появу проєкту європейської інтеграції. Джадт відверто пише як про недоліки й обмеження процесу європейської інтеграції, так і його переваги та здобутки, усвідомлюючи, що, незважаючи ні на що, альтернативи йому немає. Водночас його історія післявоєнної Європи — це не історія постання Європейського Союзу, а історія суспільств після війни, де всі сфери життя (політичні, економічні, соціальні та культурні) пов'язані між собою.

Джадт має свій унікальний стиль, критичний чи часом у'їдливий, він не пише про інституції чи уряди — його погляд спрямований на тих, хто стоїть за цими інституціями та чиї переконання визначають їхню діяльність. Тому «його» Європа — це простір конкретних людей з їхніми мріями, бажаннями та амбіціями. Певним чином Джадт повертає суб'єктність особи в історії, вказуючи, що за кожним рішенням, дією чи бездіяльністю стояли мотиви та цілі окремих людей чи груп, а не політика аморфних урядів чи інституцій. «Після війни» є унікальною книжкою не лише з огляду на величезний пласт інформації про останні 60 років європейської історії, але й як приклад якісно іншого підходу до оповіді про минуле.

Україна, яка хоча і зрідка з'являється на сторінках книги, також є частиною цієї післявоєнної Європи. Для Джадта не існує «малих» країн, його оповідь не зосереджується лише на Німеччині, Франції чи Британії — він виважено розподіляє свою увагу між усіма країнами. Його завдання — показати взаємозалежність країн у сфері політик та ідей. Відповідно, Джадт розкриває те, як рішення в одній столиці впливали на процеси далеко за її межами. Наприклад, аналізуючи Суецьку кризу та введення радянських військ до Будапешта 1956 року, Джадт розмірковує над тим, що означав збіг у часі цих двох подій для кожної з них, зокрема в контексті реакції міжнародної спільноти. Історія Джадта є справді транснаціональною історією континенту: він долає розрив між Східною та Західною Європою, об'єднуючи їх у загальний наратив з розповіддю про захоплення комуністичними ідеями в західних країнах і досвід його переживання на Сході.

У ситуації, коли Україна обрала своїм стратегічним курсом інтеграцію до Європейського Союзу, українським читачам важливо реалістично (без ідеалізму та кліше) розуміти минуле європейських країн, які творили Об'єднану Європу. Джадт детально описує шлях різних країн до членства в Європейському Союзі, досвід тих, які лише прагнуть стати його частиною, і тих, хто обрав шлях тісної інтеграції, але без членства. Це дозволяє побачити як обмеження, так і перспективи сучасного ЄС.

Сьогодні на полицях книжкових магазинів можна знайти чимало видань з політики чи культури певної європейської держави або історію постання європейських інституцій, але лише праця Тоні Джадта творить цілісну картину, не обмежуючи розповідь національними кордонами та окремими подіями. Кожен з розділів цієї об'ємної книжки розкриває чимало незнайомих (чи малознайомих) в українському контексті імен та подій з європейської політики, економіки, культури і таким чином робить Європу більш зрозумілою для нас, а отже, ближчою. Це видання допомагає побачити українську історію крізь призму загальноєвропейських процесів та ідей.

Підсумовуючи, «Після війни» — це книжка про політичні ідеї і союзи, про інтелектуальні дискусії, про незручну правду за офіційними заявами і деклараціями, про те, що політика — це завжди простір ситуативних компромісів та особистих амбіцій. Це критична розповідь про нещодавнє минуле, яке постає не як історія успіху, а як правдива оповідь про безпрецедентне століття.

Олександра Гайдай,

кандидатка історичних наук

Передмова і подяки

Європа — найменший континент. Це навіть не континент, а всього-на-всього субконтинентальний апендикс Азії. Уся Європа (без Росії та Туреччини) займає лише п’ять з половиною мільйонів квадратних кілометрів: менше ніж дві третини території Бразилії, трошки більше ніж половину території Китаю чи Сполучених Штатів. За розмірами її перевершує Росія, яка простягається на сімнадцять мільйонів квадратних кілометрів. Але за насиченістю внутрішніми відмінностями та контрастами Європа не має собі рівних. За останніми підрахунками, вона охоплює сорок шість країн. Більшість із них — це держави та нації з власними мовами; крім того, чимало з них містять також бездержавні етноси й різні мовні спільноти, кожна з яких має свою відмінну й переплетену з іншими історію, політику, культуру та пам’ять; і цьому всьому присвячено безліч досліджень. Навіть про короткий період європейської історії після Другої світової війни (тривалістю в шістдесят років) — швидше, про цей період особливо — вторинна англомовна література практично невичерпна.

Однак ніхто не може претендувати на те, щоб написати справді повну чи остаточну історію сучасної Європи. Я не здатен на це насамперед тому, що перебував занадто близько до подій. Я народився невдовзі після закінчення війни і став самовидцем більшої частини того, що описано в цій книжці. На своїй пам’яті я вивчав, спостерігав чи навіть був учасником більшості подій цієї історії в міру її поступу. Легше мені від цього чи складніше зрозуміти історію післявоєнної Європи, я не знаю. Але скажу напевне, що через це історику часом складно досягнути неупередженої відстороненості.

Власне, ця книжка і не претендує на таку олімпійську відстороненість. «Після війни» — це неприховано особисте тлумачення недавнього минулого Європи, яке, сподіваюся, не втрачає об’єктивності та справедливості. У цій книжці повно особистих суджень (останній вислів набув незаслужено негативної конотації). Деякі твердження можуть видатися суперечливими, а деякі, мабуть, пізніше будуть спростовані. Зрештою, хто з нас не

помиляється? Хай там як, а всі вони — мій власний витвір, як і помилки, яких не можна уникнути в роботі такого обсягу й масштабу. Та якщо помилок усе ж таки виявиться менше чи принаймні деякі оцінки і висновки цієї книжки доведуть свою життєздатність, цим я значною мірою завдячуватиму багатьом науковцям і друзям, які допомагали мені у процесі моїх наукових пошуків і написання тексту.

Книжка такого штибу насамперед спирається на інші праці[1]. Класикою сучасної історіографії, з якої я черпав натхнення і яка слугувала мені взірцем для наслідування, були праці Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму. Коротка історія XX віку, 1914–1991»[2], Джорджа Ліхтгайма «Європа у двадцятому столітті», «Історія Англії в 1914–1945 роках» Алана Тейлора та праця покійного Франсуа Фюре «Минуле однієї ілюзії»[3]. Ці книжки абсолютно різні в усьому, крім одного: як авторам, так і їхнім працям притаманна переконливість, яка спирається на ґрунтовну освіту та той різновид інтелектуальної самовпевненості, що рідко трапляється в їхніх послідовників. Спільною для них є також чіткість викладу, яку кожен історик має взяти собі за зразок.

Серед науковців, на чиїх працях з недавньої історії Європи я сам найбільше вчився, я мушу особливо відзначити Гарольда Джеймса, Марка Мацовера й Ендрю Моравчика і подякувати їм. Вплив їхніх праць буде очевидним на подальших сторінках. Я — як і кожен, хто досліджує сучасну Європу, — також особливо вдячний Алану Мілварду за його ґрунтовні та оригінальні праці з післявоєнної економіки.

Настільки, наскільки я можу вважати себе обізнаним з історією Центральної та Східної Європи — предметом, яким нерідко нехтують у світлі загальноєвропейської історії, часто-густо написаної фахівцями з історії Європи Західної, — я завдячую роботі обдарованої плеяди молодших істориків, до якої належать Бред Абрамс, Кетрін Меррідейл, Марсі Шор і Тімоті Снайдер, а також моїм друзям Жаку Рупніку та Іштвану Деаку. Від Тімоті Ґартона Еша я дізнався не тільки про Центральну Європу (тему, яку він сам вивчав багато років), але також і особливо про дві Німеччини у добу Остполітік[4]. Завдяки багаторічному спілкуванню з Яном Ґроссом, а також його проривним дослідженням я не лише частково вивчив польську історію, а й навчився розуміти суспільні наслідки війни: на цю тему Ян писав неперевершено глибоко й людяно.

Розділами, присвяченими Італії у цій книжці, я, певна річ, завдячую працям Пола Ґінсборґа, тоді як розділи про Іспанію відображають те, що я дізнався з читання та слухання видатного Віктора Переса-Діаса. Їм обом, а також Аннет Вів'єрка, чий авторитетний аналіз неоднозначної реакції післявоєнної Франції на Голокост у книжці «Депортація та Геноцид» глибоко позначився і на моєму викладі цієї трагічної історії, я щиро дякую. Мої заключні міркування про «Європу як спосіб життя» були написані під сильним впливом напрацювань блискучого фахівця з міжнародного права Анни-Марі Слотер. Її праці про «розпорошені держави» переконливо свідчать на користь Європейського Союзу як форми міжнародного урядування не тому, що вона краща від природи або втілює якусь ідеальну модель, а тому, що в тому сучасному світі, у якому ми опинилися, це єдиний можливий варіант.

Друзі, колеги та слухачі з усієї Європи навчили мене набагато більшого про недавнє минуле і теперішнє цього континенту, ніж я міг будь-коли назбирати

з книжок та архівів. Я особливо вдячний Кшиштофу Чижевському, Петеру Келлнеру, Івану Крастєву, Денісу Лакорне, Кшиштофу Міхальському, Мірчі Міхаесу, Берті Муслю, Сюзан Нейман та Девіду Тревісу за їхню гостинність і допомогу. Я у боргу перед Іштваном Ревом за його безцінну наполегливість, щоб я відвідав Будинок терору в Будапешті, хай яким відразливим був цей візит. Мої нью-йоркські друзі та колеги Річард Міттен, Кетрін Флемінґ та Джеррольд Зайґель щедро ділилися зі мною своїм часом та ідеями. Діно Бутуровіч погодився прорецензувати мій опис хитроплетива мовної ситуації в Югославії.

Я вдячний деканам факультету мистецтв та наук в Університеті Нью-Йорка, які приходили на зміну одне одному, — Філіпу Фурманські, Джесс Бенгабіб та Річарду Фолі — за підтримку і мого дослідження, і Інституту Ремарка, який я заснував, щоб надихнути інших вивчати та обговорювати Європу. Я б не зміг розвивати Інститут Ремарка, у якому відбулося так багато корисних для мене лекцій та практичних занять, без щедрої підтримки та патронажу Іва-Андре Істеля; так само як не зміг би поєднувати роботу над книжкою й керівництво Інститутом без надлюдської ефективності та витривалості його адміністративної директорки Єр Кесслер.

Як багато інших людей, я глибоко вдячний за дружбу й поради моїм агентам Ендрю Вілі та Сарі Чалфант. Їхня підтримка проєкту, який і за тривалістю, і за масштабом перевершив усі їхні очікування, ані на мить не похитнулася. Я також складаю дяку своїм редакторам — Раві Марчандані й Керолайн Найт у Лондоні та Скотту Моєрсу й Джейн Флемінґ у Нью-Йорку — за всю ту працю, якої вони доклали, аби довести цей проєкт до завершення. Завдяки прихильності Леона Візельтіра деякі оцінки та погляди, подані в розділах 12 і 14, були вперше опубліковані як есеї на останніх сторінках часопису New Republic, присвячених мистецтву. Мабуть, найбільше як професіонал я зобов’язаний Роберту Сільверсу, незмінному редактору New York Review of Books, який упродовж багатьох років спонукав мене охоплювати дедалі ширший політичний та історичний горизонт, попри всі ризики й переваги, пов’язані з подібним авантюризмом.

Великий внесок у роботу над книжкою зробили також дослідники з Нью-Йоркського університету. Деякі з них, зокрема доктори Пауліна Брен, Денієл Коен (що нині працюють в Університеті Райса) та Ніколь Рудольф, допомогли мені краще зрозуміти досліджуваний період завдяки своїм напрацюванням, посилання на які містяться на сторінках цієї книжки. Джессіка Куперман та Аві Патт виконали безцінну роботу як наукові асистенти. Мішель Пінто разом із Саймоном Джексоном без жодних нарікань перетворилися на талановитих дослідників зображень. Саме її заслуга — більшість найзахопливіших ілюстрацій, як-от упакований Ленін, що прикрашає кінець третьої частини. Алекс Молот сумлінно знаходив і збирав опубліковані та неопубліковані статистичні звіти та набори даних, на які книжки такого штибу неминуче та цілком доцільно спираються. Без цього я б напевне не зміг її написати.

Моя родина жила з повоєнною Європою дуже довго: мої діти, наприклад, усе їхнє дитинство. Вони не лише терпіли мою відсутність, мандрівки та пристрасні захоплення, які вона породила, але й суттєво вплинули на зміст книжки. Денієлу я завдячую її назвою. Ніколасу — нагадуванням про те, що не всі гарні історії мають щасливий кінець. Моїй дружині я також багато чим зобов’язаний — як мінімум двома дуже уважними прочитаннями та

конструктивними зауваженнями. Але її автор у боргу перед нею значно, значно більше. Власне, їй і присвячено «Після війни».

Європа в 1947 році

Європа сьогодні

Вступ

Кожна доба — це сфінкс, який стрибає в прірву після того, як його загадку розгадано.

Генріх Гейне

Обставини (на які деякі добродії абсолютно не зважають!) насправді надають кожному політичному принципу його особливого забарвлення та відмінності.

Едмунд Берк

Подій, мій дорогенький, подій[5].

Гарольд Макміллан

Історія світу — це не той ґрунт, на якому виростає щастя. Щасливі часи — це її порожні сторінки.

Ґеорґ Вільгельм Фрідріх Геґель

Уперше я вирішив написати цю книжку, коли робив пересадку на Вестбангофі, головній кінцевій станції віденської залізниці. То був грудень 1989 року, сприятливий час. Я щойно повернувся з Праги, де драматурги та історики Громадянського форуму Вацлава Гавела саме зносили комуністичну поліцейську державу та викидали сорок років «утіленого соціалізму» на смітник історії. За кілька тижнів до того було несподівано зруйновано Берлінський мур. І в Угорщині, і в Польщі всі переймалися непростим питанням про те, що ж робити після комунізму: старий, ще кілька місяців тому всемогутній режим ішов у небуття. Комуністична партія Литви щойно проголосила свою незалежність від Радянського Союзу. У таксі, дорогою до вокзалу, австрійське радіо передавало перші репортажі про повстання проти клановоï диктатури Ніколае Чаушеску в Румунії. Політичний землетрус трощив застиглу топографію повоєнної Європи.

Доба завершилася. Народилася нова Європа: це було ясно всім. Але в міру того як старий режим відходив у минуле, багато вкорінених поглядів підлягали переоцінці. Те, що колись вважали постійним і навіть неминучим, почало здаватися цілком тимчасовим. Протистояння в час «холодної війни», розрив між Сходом і Заходом, змагання між «комунізмом» і «капіталізмом», окремі й не сполучені між собою історії благополучної Західної Європи та сателітів Радянського Союзу на Сході — усі ці розбіжності більше не можна було тлумачити як результат ідеологічної необхідності чи залізної політичної логіки. Вони були випадковими наслідками історії — і історія намагалася їх позбутися.

Майбутнє Європи поставало в ґеть іншому світлі — власне, як і її минуле. У часовій ретроспективі період із 1945 по 1989-й тепер здавався не світанком нової доби, а радше проміжним етапом: післявоєнні роки, винесені за дужки, незавершені справи конфлікту, який закінчився в 1945 році, але залишив по собі післямову, що тривала пів століття. Хоч би якого вигляду набула Європа у прийдешні роки, звична та впорядкована історія того, що трапилося в минулому, назавжди змінилася. Того морозного центральноєвропейського грудня мені здавалось очевидним, що історію повоєнної Європи треба переписати.

Час був сприятливим, місце — теж. Відень у 1989 році став палімпсестом заплутаних та переплетених варіантів минулого Європи. На початку XX століття Відень був Європою: плідним, модним та самооманливим центром культури й цивілізації на порозі апокаліпсису. Між війнами, перетворений зі славетної імперської метрополії на збіднілу та зіщулену столицю куцої держави-обрубка, Відень поволі втрачав блиск і зрештою опинився в ролі провінційної застави нацистської імперії, якій більшість її громадян радісно присягли на вірність.

Коли Німеччина зазнала поразки, Австрія опинилася в Західному таборі й була призначена на роль «першої жертви» Гітлера. Цей подвійно незаслужений щасливий збіг дозволив Відню обілити своє минуле. Зручно забувши про свою лояльність до нацистів, австрійська столиця — «західне» місто, оточене радянською «Східною» Європою, — набула нової ідентичності як острівець та

взірець вільного світу. Для її колишніх підданих, застряглих у Чехословаччині, Польщі, Угорщині, Румунії та Югославії, Відень був «Центральною Європою» — уявною спільнотою космополітичної коректності, яку впродовж століття європейці якось примудрилися загубити. У роки конання комунізму місту судилося стати чимсь на зразок станції перехоплення свободи, новим місцем зустрічей та прощань для східних європейців, що тікали на Захід, і для західняків, що будували мости на Схід.

Отже, Відень у 1989 році був хорошою точкою «відліку» Європи. Австрія втілювала в собі всі ознаки дещо самовдоволеної повоєнної Західної Європи: капіталізм та заможність за підтримки добре забезпеченої держави загального добробуту; соціальний спокій, гарантований робочими місцями та всілякими додатковими винагородами, щедро розподіленими між усіма ключовими соціальними групами та політичними партіями; зовнішня безпека під негласною протекцією ядерної парасольки Заходу — тоді як сама Австрія непогано влаштувалася як «нейтральна» країна. Тим часом по той бік Лайти та Дунаю, лише кілька кілометрів на схід, простягалася «інша» Європа — злиднів, бідності й таємної поліції. Прірву між цими двома Європами вдало передавав контраст між жвавим та енергійним Вестбангофом, звідки підприємці й туристи на борту сучасних чепурних експресів рушали до Мюнхена, Цюріха або Парижа, та похмурим і непривабливим Зюдбангофом, де брудні, старі потяги з Будапешта чи Белграда випускали із себе зграйки вбогих, пошарпаних, дещо загрозливих на вигляд іноземців у запиленому одязі.

Так само як два головні вокзали міста мимоволі засвідчували географічний розподіл Європи — один дивився в бік життєрадісного, заможного Заходу, інший недбало визнавав належність Відня до Сходу, — вулиці австрійської столиці були свідками мовчання, яке, немов безодня, відділяло спокійне теперішнє Європи від її жахливого минулого. Величні надійні будинки вздовж Рінг-штрасе нагадували про імперську історію Відня, хоча сам Рінг здавався дещо завеликим та помпезним як для щоденної транспортної артерії в середній за розмірами європейській столиці, тоді як місто заслужено пишалося своїми державними спорудами та міським громадським простором. Так, Відень із задоволенням віддавався спогадам про своє славетне минуле. Однак про порівняно недавні події місто рішуче воліло не згадувати.

А найбільш мовчазним місто було щодо євреїв, які колись населяли чимало його центральних будинків і зробили неабиякий внесок у живопис, музику, театр, літературу, журналістику та ідеї, які втілював Відень на піку своєї слави. Та жорстокість, із якою віденських євреїв виганяли з їхніх домівок, вивозили на схід від міста та випалювали з його пам'яті, була відповіддю на питання, чому в теперішньому Відні панував винуватий спокій. Повоєнний Відень, як і повоєнна Західна Європа, був величною спорудою, зведеною на невимовному минулому. Більша частина тих подій сталася на землях, підконтрольних Радянському Союзу, саме тому про них так швидко забули (на Заході) або змусили мовчати (на Сході). Після повернення Східної Європи минуле було не менш невимовним, але тепер про нього неухильно треба було говорити. Після 1989 року ніщо — ані майбутнє, ані теперішнє, ані понад усе минуле — не могло бути таким, як колись.

Отже, рішення написати історію повоєнної Європи прийшло у грудні 1989 року, однак я не брався за його втілення впродовж багатьох років. Утрутилися обставини. Озираючись назад, можу сказати, що це було на краще:

чимало речей, які сьогодні стали трохи зрозуміліші, тоді ще були оповиті туманом. Відкрилися архіви. На місце неминучого безладдя, яке супроводжує будь-які революційні зміни, прийшла впорядкованість, і тепер можна було розрізнити хоча б деякі з далекосяжних наслідків перевороту 1989 року. Відлуння землетрусу 1989 року ще довго давало про себе знати. Наступного разу, коли я був у Відні, місто силувалося облаштувати десятки тисяч біженців із сусідніх Хорватії та Боснії.

Три роки по тому Австрія облишила свою старанно виплекану повоєнну автономію та увійшла до Європейського Союзу, чия поява як гравця на європейській арені стала прямим наслідком східноєвропейських революцій. Приїхавши до Відня в жовтні 1999 року, я побачив, що Вестбангоф увесь обклеєний плакатами на підтримку Партії свободи Йорґа Гайдера, який, попри своє неприховане захоплення «почесними воїнами» армій нацистів, що «виконували свій обов'язок» на східному фронті, здобув на тогорічних виборах 27% голосів, зігравши на відчутті тривоги та нерозумінні серед своїх співвітчизників тих змін, яких зазнав їхній світ за останнє десятиліття. Після майже пів століття спокою Відень, як і решта країн Європи, знову ввійшов в історію.

Ця книжка оповідає історію Європи з кінця Другої світової війни, а отже, починається з 1945 року — Stunde nul, або, як цей рік називається в Німеччині, «години нуль». Але на історію європейського континенту, власне, як і на все у XX столітті, кидає тінь тридцятилітня війна, розпочата в 1914 році, коли він ступив на шлях до катастрофи. Перша світова війна стала жахливою бійнею для всіх її учасників — у боях загинула половина чоловічого населення Сербії від 18 до 55 років, — однак закінчилася нічим. Усупереч поширеній у той час думці, Німеччина не зазнала поразки ані у війні, ані внаслідок післявоєнного врегулювання: інакше її сходження до майже тотального домінування в Європі через якихось 25 років було б складно пояснити. Насправді ціна перемоги союзників була більшою, ніж ціна поразки Німеччини, оскільки та не виплатила борги Першої світової війни, а отже, по її закінченні постала порівняно сильнішою, ніж у 1913 році. «Німецька проблема», яка виникла в Європі зі злетом Пруссії за одне покоління до того, залишилася невирішеною.

Маленькі країни, що з'явилися в 1918 році після розпаду старих територіальних імперій, були бідні, нестабільні та вразливі. А ще — зневажали своїх сусідів. У міжвоєнний період у Європі було повно держав-«ревізіоністів»: Росія, Німеччина, Австрія, Угорщина та Болгарія — усі вони зазнали поразки у Великій війні та чекали нагоди отримати територіальні відшкодування. Після 1918 року не сталося ані відновлення міжнародної стабільності, ані віднайдення балансу між державами: була лишень перерва через виснаження. Воєнне насильство не припинилося. Натомість воно перетворилося на складник внутрішньої політики — націоналістичний дискурс, расистські упередження, класове протистояння та громадянську війну. Європа у 1920-х та особливо у 1930-х роках увійшла в сутінкову зону між життям після однієї війни та грізним передчуттям іншої.

Внутрішні конфлікти та міждержавні протистояння в міжвоєнні роки поглиблювалися — і до певної міри були спровоковані — супутнім занепадом європейської економіки. Насправді тодішня економічна ситуація в Європі

зазнала потрійного удару. Перша світова війна спотворила ринок праці в державах, зруйнувала торгівлю, знищила цілі регіони, а також призвела до банкрутства держав. Багато країн, передусім у Центральній Європі, так і не подолали її наслідків. Тих, кому це вдалося, потім знову потягло вниз під час Великої депресії 1930-х років, коли дефляція, банкрутства підприємств та відчайдушні спроби захиститися від зовнішньої конкуренції збільшеними тарифами призвели не тільки до не бачених досі рівнів безробіття і змарнованих виробничих ресурсів, а й до колапсу міжнародної торгівлі (упродовж 1929?1936 років торгівля між Францією та Німеччиною впала на 83%), а також болісної міжнародної конкуренції та чвар. Після того почалася Друга світова війна. Про її безпрецедентний вплив на мирне населення та національні економіки держав ідеться в розділі 1 цієї книжки.

Усі ці удари разом мали знищити цивілізацію. Масштаб катастрофи, яку накликала на себе Європа, був абсолютно очевидним навіть для її сучасників. Дехто, як з ліво-, так і з праворадикального табору, вважав самогубство буржуазної Європи нагодою поборотися за щось краще. Тридцяті роки були, як сказав англо-американський поет Оден, «ницим, нечесним десятиліттям», але водночас і часом обов'язку та політичної віри, кульмінацією якого стали ілюзії і втрачені життя громадянської війни в Іспанії. Той період став лебединою піснею радикальних поглядів XIX століття, вкладених тепер у насильницькі ідеологічні практики ще похмуріших часів: «Який неймовірний потяг до нового людського порядку відчувався в міжвоєнну добу, і як же прикро його було змарновано» (Артур Кестлер).

Зневірившись у Європі, дехто тікав: спочатку аж на край Західної Європи, де ще панували ліберальні демократії, а тоді, якщо встигали виїхати вчасно, — до Америк. Дехто ж, як-от Стефан Цвейґ чи Вальтер Беньямін, укоротили собі віку. Напередодні остаточного занурення континенту в безодню європейське майбутнє здавалося безнадійним. Те, що було втрачено під час руйнації європейської цивілізації — наслідки цієї втрати ще задовго до того передбачили Карл Краус та Франц Кафка в рідному цвейґівському Відні, — вже ніколи не вдалося відновити. В однойменному фільмі Жана Ренуара 1937 року, який належить до класики кінематографу, великою ілюзією тієї доби було звернення до війни та супутніх міфів про честь, касту і клас. Але до 1940 року найбільшою ілюзією Європи, тоді вже безповоротно дискредитованою, в очах самовидців була сама «європейська цивілізація».

Тож у світлі подій, що передували неочікуваному одужанню Європи після 1945 року, спокуса зобразити історію цього одужання в самозаспокійливих, навіть ліричних тонах цілком зрозуміла. Саме в такому ключі й написано більшість історій повоєнної Європи, а особливо надруковані до 1989 року. Роздуми європейських державних діячів про свої досягнення в ці десятиліття мали ту саму тональність. Сам факт того, що після катаклізмів тотальної війни окремим державам континентальної Європи вдалося вижити та відродитися; що держави не мали претензій одна до одної та поступово поширювались інституціалізовані форми внутрішньоєвропейської співпраці; що після тридцятирічного економічного занепаду відбувалося стале зростання та «нормалізація» заможності, оптимізму та миру — усе це не могло не викликати дещо перебільшеної реакції. Відновлення Європи було «дивом». «Постнаціональна» Європа засвоїла гіркий урок нещодавньої історії. З

попелу насильницького, самовбивчого минулого, немов Фенікс, постав миролюбний ідилічний континент.

Як і більшість міфів, такий гідний образ Європи у другій половині XX століття не позбавлений дещиці правди. Однак багато чого він не враховує. Східній Європі — від австрійського кордону до Уральських гір, від Таллінна до Тирани — він не пасує. Її післявоєнні десятиліття були справді безкровними порівняно з тим, що їм передувало, але тільки завдяки непроханій присутності Червоної армії: це був мир тюремного подвір'я під прицілом танкової гармати. А якщо країни — члени Радянського блоку і вступали в міжнародну співпрацю, яка віддалено нагадувала аналогічну динаміку на Заході, це було лише тому, що Москва силою нав'язувала «братерські» інституції та взаємозв'язки між ними.

Історію двох половин повоєнної Європи не можна розказати окремо одна від одної. Спадщина Другої світової, а також передвоєнні десятиліття і війна до того поставили уряди та громадян країн і Західної, і Східної Європи перед складним вибором щодо того, як найкраще дати собі раду і більше ніколи не повторити минулих подій. Одним можливим варіантом, спочатку дуже популярним в обох частинах Європи (нагадування про те, що 1945 рік геть не був таким чистим аркушем, яким він подекуди здається), було повернення до радикальних програм народних фронтів 1930-х років. Східна Європа не могла уникнути певних кардинальних змін. Про повернення до безславного минулого не було й мови. Але що тоді мало прийти замість нього? Можливо, комунізм і став хибним рішенням, але проблема, яку він намагався розв'язати, була цілком справжньою.

На Заході перспектива значних змін поволі розвіялась, не в останню чергу завдяки американській допомозі (і тиску). Привабливість програм народних фронтів, а заразом і комунізму зблякла: і те, й інше було рецептом для важких часів, а на Заході, принаймні після 1952 року, часи вже не були аж такими важкими. Тож у прийдешні десятиліття про сумніви в перші повоєнні роки забули. Але вірогідність (навіть висока) того, що події розвиватимуться інакше, у 1945 році здавалася дуже реальною. Саме для того, щоб не допустити повернення старих демонів (безробіття, фашизму, німецького мілітаризму, війни та революції), Західна Європа обрала той новий шлях, які ми всі тепер знаємо. Постнаціональна, соціально захищена, об'єднана мирна Європа не була витвором оптимістичного, амбітного та далекоглядного проєкту, як це мрійливо уявляють сьогоднішні євроідеалісти. То було непевне дитя тривоги. У тіні історії її очільники здійснювали соціальні реформи та будували нові інститути задля профілактики, щоб не повторити минулого.

Це легше усвідомити, якщо згадати, що влада Радянського блоку, по суті, втілювала аналогічний проєкт. Там також понад усе намагалися створити перешкоду для політичного відступу, хоча у країнах під владою комунізму це мало бути досягнуто не через соціальний прогрес, а шляхом фізичного примусу. Нещодавню історію переписали — а громадян змушували забути, — припускаючи, що соціальна революція під проводом комунізму усунула не тільки недоліки минулого, а й умови, які до них призвели. Як ми побачили, це твердження також було міфом чи, в кращому разі, не більше ніж напівправдою.

Але комуністичний міф також мимоволі свідчив про важливість (і труднощі) того, у який спосіб буде врегульовано обтяжливу спадщину в обох половинах Європи. Перша світова війна зруйнувала стару Європу. Друга світова створила умови для Європи нової. Але на всю Європу впродовж багатьох десятиліть після 1945 року кидали тінь примари диктаторів та воєн нещодавнього минулого. Цей досвід об'єднував післявоєнне покоління європейців та відрізняв їх від американців, для яких уроки XX століття були геть іншими та загалом більш обнадійливими. Це обов'язкова точка відліку для всіх, хто хоче зрозуміти європейську історію до 1989 року і збагнути зміни, які відбулися після.

У своїй праці про погляд Толстого на історію Ісая Берлін окреслив відмінність між двома напрямками інтелектуального мислення, цитуючи відомий рядок вірша давньогрецького поета Архілоха: «Лисиця знає багато речей, а їжак — одну велику». За визначенням Берліна, ця книжка — точно не «їжак». На сторінках цього видання я не пропоную однієї великої теорії щодо сучасної історії Європи, не викладаю однієї всеохопної тези чи єдиної всеосяжної оповіді. З цього, однак, не випливає, що я вважаю, ніби історія Європи після Другої світової війни не має визначальних контурів. Навпаки, має, і не один. Наче лисиця, Європа «знає багато речей».

Насамперед це історія ослаблення Європи. Держави, які її складали, після 1945 року більше не могли претендувати на міжнародний чи імперський статус. Два винятки з цього правила — Радянський Союз та, певною мірою, Велика Британія — були лише напівєвропейцями навіть у власних очах і в будь-якому разі під кінець часового проміжку, про який тут ідеться, самі суттєво ослабли. Більшість інших країн континентальної Європи були принижені поразкою та окупацією. Європа не могла самотужки позбутися фашизму, як і не здатна була без зовнішньої допомоги стримувати комунізм. Післявоєнну Європу звільнили — чи ув'язнили? — сторонні. Тільки завдяки значним зусиллям та через багато десятиліть європейці спромоглися повернути контроль над власною долею. Позбавлені своїх заокеанських територій, колишні морські імперії Європи (Британія, Франція, Нідерланди, Бельгія і Португалія) впродовж цих років повернулися до свого європейського ядра, спрямувавши увагу всередину, на саму Європу.

По-друге, протягом подальших десятиліть XX століття відбувся занепад «великих наративів» європейської історії — великих історичних теорій XIX століття з властивими їм моделями прогресу та змін, революції та трансформації, які живили політичні проєкти та суспільні рухи, що й розірвали Європу на шматки в першій половині наступного століття. Цю історію також можна збагнути тільки з пан'європейської перспективи: згасання політичного запалу на Заході (за винятком маргіналізованої інтелектуальної меншості) супроводжувалося — із зовсім інших причин — втратою політичної віри та дискредитацією офіційного марксизму на Сході. У якийсь недовгий момент у 1980-х справді почало здаватися, що інтелектуальна правиця може відродити ще один проєкт XIX століття з демонтажу «суспільства» та відмовитись від державної політики заради ринку без обмежень та мінімалістичної держави; але цей порив минув. Після 1989 року в Європі не було всеохопного ідеологічного проєкту з правого чи лівого крила політичного спектра — за винятком обіцянки свободи, яка для більшості європейців уже стала реальністю.

По-третє, запізніло і значною мірою випадково на зміну колишнім амбіційним європейським ідеологіям минулого прийшла скромна «європейська модель». Народжена з еклектичного поєднання соціал-демократичного й християнсько-демократичного законодавства і крабоподібного інституційного розширення Європейської спільноти та її наступника Союзу, вона була специфічно «європейським» способом регулювання соціальної взаємодії і міждержавних відносин. Європейський підхід поширювався на все — від догляду за дітьми до міжнародного права — й означав дещо більше, ніж звичайні бюрократичні практики Європейського Союзу та його членів. На початку XXI століття він став провідною зіркою та прикладом для охочих приєднатися до нього, а також глобальним викликом для Сполучених Штатів та конкурентної привабливості «американського способу життя».

Це абсолютно неочікуване перетворення Європи з географічного поняття (до того ж вельми проблематичного) на рольову модель та магніт, однаково привабливий і для людей, і для країн, відбувалося повільно і поступово. Європа не була, за іронічним висловом Александра Хвата про розчарування політиків міжвоєнної Польщі, «приреченою на велич». Її появу в такій ролі точно ніхто не міг передбачити ні в обставинах 1945 року, ні навіть 1975-го. Ця нова Європа точно не була заздалегідь продуманим спільним проєктом: ніхто не збирався її створювати. Але коли після 1992 року з'ясувалося, що Європа таки посіла це нове місце в міжнародному порядку, її відносини, зокрема із США, постали в новому ракурсі — як для європейців, так і для американців.

Четверта тема, вплетена в історію післявоєнної Європи, — її складні й нерідко хибно оцінені відносини зі Сполученими Штатами Америки. Жителі Західної Європи хотіли залучити США в європейську політику після 1945 року, однак водночас обурювалися цим залученням і тим занепадом, який настав для Європи. Ба більше, попри присутність США в Європі, особливо після 1949 року, обидва боки «Заходу» залишалися дуже відмінними один від одного. У Західній Європі ставлення до «холодної війни» суттєво відрізнялося від тієї панічної реакції, яку вона викликала у Штатах, тож, як ми згодом переконаємося, подальшу «американізацію» Європи в 1950?1960-х роках часто перебільшують.

Звичайно, східні європейці дивилися на Америку та її особливості зовсім інакше. Однак і в цьому випадку було б помилкою переоцінювати вплив прикладу Сполучених Штатів на Східну Європу до і після 1989 року. Критичні голоси дисидентів з обох боків Європи — наприклад, Раймона Арона у Франції чи Вацлава Гавела в Чехословаччині — обачно підкреслювали, що не вважають Америку моделлю чи прикладом для їхніх суспільств. І хоча молодше покоління східних європейців після 1989 року прагнуло деякий час лібералізувати свої країни на американський лад, з обмеженими державними послугами, низькими податками та вільним ринком, мода не прийнялася. «Американський час» Європи залишився в минулому. Майбутнє «маленьких Америк» Східної Європи належало безпосередньо Європі.

Насамкінець післявоєнна історія Європи — це історія, затьмарена мовчанням, відсутністю. Європейський континент колись був хитросплетінням споріднених та пов'язаних між собою мов, релігій, спільнот і націй. Чимало її міст — особливо маленькі містечка на перехресті давніх та нових імперських кордонів, як-от Трієст, Сараєво, Салоніки, Чернівці, Одеса чи Вільнюс — стали справді мультикультурними суспільствами ще раніше, ніж з'явився цей

термін. Католики, православні, мусульмани, євреї та люди інших віросповідань і національностей — усі вони були близькими сусідами. Цю стару Європу не варто ідеалізувати. Те, що польський письменник Тадеуш Боровський назвав «неймовірним, майже гротескним плавильним котлом людей та національностей, який небезпечно булькає в самісінькому серці Європи», час від часу збурювало заколоти, різанини та погроми — але все це відбувалося насправді й змогло залишити слід у живій пам'яті.

Утім між 1914 та 1945 роками ту Європу зрівняли із землею. На її місці, щулячись, постала нова, більш упорядкована Європа, яка у другій половині XX століття мала не так багато напівтонів. Через війну, окупацію, зміну кордонів, виселення та геноциди майже кожен тепер жив у власній країні, з-поміж свого народу. Упродовж сорока років після Другої світової війни європейці Західної та Східної Європи мешкали в герметичних національних анклавах, де релігійні чи етнічні меншини, яким вдалося вижити (як-от євреї у Франції), представляли дещицю від загального населення та були старанно інтегровані в її панівну культуру і політичне життя. Тільки Югославія та Радянський Союз — імперія, а не країна, та в кожному разі, як ми вже зазначали, тільки частково європейська — були не схожі на цю нову, однорідну Європу.

Але, починаючи з 1980-х років і насамперед з розпадом Радянського Союзу та розширенням ЄС, на Європу знову чекало мультикультурне майбутнє. Зокрема біженці, тимчасові працівники, мешканці колишніх європейських колоній, яких імперська метрополія приваблювала перспективою робочих місць та свободи, а також мігранти, що з власної волі чи під тиском обставин полишили занепалі або репресивні держави на розширених кордонах Європи та перетворили Лондон, Париж, Антверпен, Берлін, Мілан і десятки інших міст на космополітичні столиці світу, подобається їм це чи ні.

Ця нова присутність «інших» живих у Європі (близько п'ятнадцяти мільйонів мусульман у ЄС за його нинішнього складу, тоді як ще майже вісімдесят мільйонів очікують на прийняття в Болгарії та Туреччині[6]) оприявнила не тільки нинішнє почуття дискомфорту в Європі через зростання різноманіття, а й ту легкість, з якою «інших» мертвих з минулого Європи викинули геть із пам'яті. Після 1989 року стало зрозуміліше, ніж будь-коли, що стабільність післявоєнної Європи спиралася на здобутки Йосипа Сталіна та Адольфа Гітлера. Під час війни спільно та за допомоги колаборантів диктатори створили демографічне пустище, на якому закладали фундамент нового, менш складного континенту.

Цей незручний вузлик у гладкій оповідній канві про європейський поступ на шляху до черчиллівських «просторих, осяяних сонцем рівнин»[7] зазвичай не згадували по обидва боки післявоєнної Європи, принаймні до 1960-х, коли на цю обставину стали покликатися у зв'язку зі знищенням євреїв німцями. За рідкісними суперечливими винятками, історії інших злочинців — та інших жертв — замовчувалися. Історія та пам'ять Другої світової війни були переважно закодовані в знайомому наборі моральних протиставлень: добро проти зла, антифашисти проти фашистів, рух Опору проти колаборантів тощо.

Після 1989 року, коли давні табу було подолано, стало можливим визнати (подекуди всупереч жорсткому протистоянню та запереченням) моральну ціну відродження Європи. Полякам, французам, швейцарцям, італійцям, румунам та іншим націям тепер набагато легше дізнатися (якщо вони цього хочуть), що

насправді трапилось у їхній країні лише кілька коротких десятиліть тому. Загальноприйняту версію історії своєї країни переглядає навіть Німеччина — із парадоксальними наслідками. Тепер, уперше за багато десятиліть, звертають увагу на страждання й жертви німців: чи то від рук британських бомбардувальників, чи то російських[8] солдатів, чи чеських депортувальників. Євреї, як знову і знову обережно зауважують у деяких поважних осередках, були не єдиними жертвами…

Добре чи погано те, що тривають такі дискусії, — питання суперечливе. Чи є все це суспільне пригадування ознакою політичного здоров'я? Чи інколи більш розважливо, як це надто добре розумів де Ґолль, — просто забути? Це питання порушено в післямові. Зараз я хотів би лише зауважити, що ці останні спазми бентежного пригадування не варто сприймати (як їх часом сприймають, особливо у Сполучених Штатах, коли протиставляють сучасним спалахам етнічних чи расових упереджень) як лиховісне свідчення «первородного гріха» Європи — неспроможності вчитися на злочинах минулого, амнестичної ностальгії та постійної загрозливої схильності повернутися в 1938 рік. Це не є, за висловом одного з найкращих кетчерів в історії американського бейсболу Йоґі Берра, «знову і знову повторюване дежавю».

Європа не повертається до свого тривожного воєнного минулого. Навпаки, вона його полишає. Сьогодні Німеччина, як і решта країн Європи, більш свідома своєї історії XX століття, ніж будь-коли в попередні п'ятдесят років. Але це не означає, що її знов у неї затягує: бо ця історія ніколи не минала. У цій книжці ми намагаємося показати, що над післявоєнною Європою нависає довга та важка тінь Другої світової війни. Утім визнати це повною мірою було б неможливо. Мовчання щодо нещодавнього минулого Європи — необхідна умова для побудови її майбутнього. Сьогодні, після болісних публічних дебатів практично в кожній європейській країні, здається цілком доречним (і в будь-якому разі неминучим), що німці нарешті зможуть відкрито піддати сумніву благонамірені канони офіційної пам'яті. Можливо, нам це не дуже сподобається. І навіть може стати недобрим передвісником. Але це, певним чином, кінець. Після шістдесяти років від смерті Гітлера війна, яку він розв'язав, та її наслідки відходять в історію. Післявоєнна доба в Європі тривала дуже-дуже довго, але вона нарешті добігає кінця.

Частина перша

Після війни: 1945?1953

Розділ 1

Спадщина війни

Європейський світ не занепадав повільно; це інші цивілізації розвивалися й зазнавали краху, тоді як європейську цивілізацію підірвали тротилом.

Герберт Веллс, «Війна в повітрі» (1908)

Проблеми, які з'явилися після війни, ніхто раніше не міг навіть уявити, не те що пережити. Ніколи раніше люди не знали такого руйнування, такого колапсу життєвого устрою.

Енн О'Гара Маккормік

Усюди люди жадали дива та зцілення. Війна відкинула неаполітанців у Середньовіччя.

Норман Льюїс, «Неаполь 1944-го»

Європа після Другої світової війни здавалася сповненою нещасть і порожнечі. Фотографії та документальні фільми того часу зображують зворушливі потоки безпомічного мирного населення, яке рухалося розбомбленими територіями знищених міст та спустошених полів. Діти-сироти зневірено плентаються за групками змучених жінок, розглядаючи груди уламків будівель. Голомозі депортовані та в'язні концтаборів у смугастій формі, голодні й виснажені хворобами, апатично дивляться в об'єктив камери. Контуженими здавалися навіть трамваї, що непевно рухалися пошкодженими рейками, коли час від часу подавали електричний струм. Усі та все, за помітним винятком добре вгодованих союзницьких військ, були змучені, змарнілі й виснажені.

Якщо ми хочемо зрозуміти, як цей зруйнований континент зміг так швидко відродитися в подальші роки, треба зробити деякі уточнення. Однак ця картина, по суті, передає всю правду про стан Європи після поразки Німеччини. Мешканці Європи не мали ані сил, ані надій, і в них були на те всі підстави. Війна в Європі, яка почалася зі вторгнення Гітлера до Польщі у вересні 1939 року та закінчилася безумовною капітуляцією Німеччини в травні 1945-го, була тотальною війною. Вона стосувалась як мирного населення, так і військових.

Насправді в усіх країнах, окупованих нацистською Німеччиною, від Франції до України, від Норвегії до Греції, Друга світова війна стала насамперед випробуванням для мирного населення. Формально бої між арміями відбувалися на початку і в кінці конфлікту. У проміжку то була війна окупації, репресій, експлуатації та винищення, у якій солдати, штурмовики й поліція

розпоряджалися щоденним життям та самим існуванням десятків мільйонів захоплених людей. Деякі країни перебували в окупації впродовж майже всієї війни. Всюди вона посіяла страх та злидні.

На відміну від Першої світової війни, Друга світова — війна Гітлера — зачепила практично весь світ. І тривала дуже довго — майже шість років для тих країн (Британії, Німеччини), які брали в ній участь від початку до кінця. У Чехословаччині вона почалася ще раніше, коли нацисти окупували Судети в жовтні 1938 року. У Східній Європі та на Балканах вона не закінчилася з поразкою Гітлера, тому що окупація (Радянською армією) та громадянська війна продовжувалися ще багато років після поділу Німеччини.

Звичайно, це була аж ніяк не перша окупаційна війна в Європі. Спогади про Тридцятирічну війну в Німеччині XVII століття, коли ворожі наймані армії забирали врожай та тероризували місцеве населення, навіть три століття по тому і далі жили в місцевих казках та легендах. Аж до 1930-х років в Іспанії бабусі лякали неслухняних дітей Наполеоном. Але досвід окупації під час Другої світової війни був особливо всепроникним — частково через те, як нацисти ставилися до місцевого населення.

Раніше армії окупантів — шведи в Німеччині XVII століття, пруси у Франції після 1815 року — забирали врожаї та нападали і вбивали місцеве населення безсистемно й випадково. Але народи, які потрапили під німецьку владу після 1939 року, або були змушені служити Райху, або були приречені на знищення. Такого європейці ще не бачили. За океаном у власних колоніях європейські держави звичним чином експлуатували та поневолювали тубільців заради власного збагачення. Вони не гидували тортурами, насильством та масовими вбивствами, щоб приневолити своїх жертв до покірності. Однак з XVIII століття самі європейці не зазнавали такого ставлення, принаймні на територіях на захід від Бугу та Пруту.

Тільки під час Другої світової війни всі ресурси сучасної європейської держави були вперше мобілізовані з першочерговою метою — підкорити та експлуатувати інші європейські держави. Щоб воювати та перемогти, британці виснажували та витискали все зі своїх власних запасів: під кінець війни Велика Британія витрачала на військові потреби понад половину свого внутрішнього валового продукту (ВВП). Натомість нацистська Німеччина воювала, особливо в останні роки, значною мірою покладаючись на розграбовані економіки своїх жертв (так само, як робив Наполеон після 1805 року, але набагато ефективніше). Норвегія, Нідерланди, Бельгія, Богемія і Моравія та особливо Франція були змушені зробити суттєвий внесок у підтримку німецької військової моці. Їхні шахти, фабрики, ферми та залізниці переорієнтувалися на обслуговування потреб німців, а їхньому населенню доводилося працювати на німецькому оборонному виробництві: спочатку — у своїх країнах, а потім — у самій Німеччині. У вересні 1944 року в Німеччині перебували 7 487 000 іноземців (більшість — не з власної волі), які становили 21% трудового ресурсу країни.

Нацисти так довго і так успішно жили коштом своїх жертв, що німецьке мирне населення почало відчувати обмеження та дефіцит воєнного часу тільки в 1944 році. Але тоді вже воєнний конфлікт замикався над ними в кільце, спершу — внаслідок бомбардувань союзників, а згодом — через одночасний наступ союзницьких армій зі сходу та заходу. Саме в цей останній рік

війни, упродовж порівняно нетривалого періоду активних бойових дій на схід від Радянського Союзу, ця територія зазнала найбільших руйнацій.

З погляду сучасників наслідки війни вимірювались не промисловими здобутками та втратами або чистою вартістю національних активів у 1945 році порівняно з 1938-м, а розмірами тієї видимої шкоди, якої вона завдала їхньому середовищу та населенню. Саме від цього необхідно відштовхуватись, якщо ми хочемо зрозуміти, яка травма стояла за картинами спустошення та безнадії, що впадали в око самовидцям у 1945 році.

Дуже мало європейських міст і містечок різного розміру змогли пережити війну, не зазнавши руйнацій. За неписаною згодою або щасливим випадком давні та ранньомодерні центри кількох уславлених європейських міст — Рима, Венеції, Праги, Парижа й Оксфорда — жодного разу не бомбардували. Але в перший же рік війни німецькі снаряди зрівняли із землею Роттердам, а потім — промислове англійське місто Ковентрі. На своєму шляху сили Вермахту знищили багато маленьких містечок у Польщі, а пізніше — у Югославії та СРСР. Цілі райони центрального Лондона, особливо в бідніших кварталах навколо доків Іст-Енду, під час війни стали мішенями бліцкригу німецьких повітряних сил.

Але найбільшої матеріальної шкоди було заподіяно внаслідок безпрецедентних бомбардувальних кампаній західних союзників у 1944 та 1945 роках та потужному наступу Червоної армії від Сталінграда до Праги. Французькі приморські міста Руаян, Гавр та Кан знищила американська авіація. Гамбург, Кельн, Дюссельдорф, Дрезден та десятки інших німецьких міст стерли на попіл щільні бомбардування британських та американських літаків. На сході білоруське місто Мінськ під кінець війни було зруйноване на 80%; Київ в Україні перетворився на тлілі руїни; а польську столицю Варшаву педантично підпалювала та підривала вибухівкою, будинок за будинком, вулицю за вулицею, німецька армія в міру свого відступу восени 1944 року. Коли війна в Європі завершилась, і Берлін пав перед Червоною армією в травні 1945 року, прийнявши в останні чотирнадцять днів 40 тисяч тонн снарядів, — більша частина німецької столиці перетворилась на курні купи каміння та покрученого металу. 75% будинків були непридатні для життя.

Зруйновані міста стали найнаочнішим та придатним для зйомки свідченням розорення, і саме їх почали використовувати як універсальну ілюстрацію жахів війни. Оскільки найбільшої шкоди зазнали будинки та багатоквартирні споруди, унаслідок чого так багато людей залишилися без даху над головою (близько 25 мільйонів осіб у Радянському Союзі, ще 20 мільйонів у Німеччині, з яких 500 тисяч — лише в Гамбурзі), усіяний розвалинами міський пейзаж яскраво нагадував про війну, яка щойно завершилася. Однак не він єдиний. У Західній Європі транспортне сполучення та комунікації були серйозно пошкоджені: з 12 тисяч залізничних локомотивів у довоєнній Франції тільки 2 тисячі були придатні для використання на момент німецької капітуляції. Багато доріг, залізничних шляхів та мостів були підірвані — німецькою армією, що відступала, союзниками, що наступали, та французьким рухом Опору. Дві третини торговельного французького флоту затонуло. Тільки в 1944?1945 роках Франція позбулася пів мільйона житлових будинків.

Європа під окупацією гітлерівської коаліції: листопад 1942 року

Але французам — як і британцям, бельгійцям, нідерландцям (які втратили 219 тисяч гектарів землі, затопленої німцями, та станом на 1945 рік володіли 40% свого довоєнного залізничного, дорожнього та канального транспорту), данцям, норвежцям (державний капітал яких упродовж німецької окупації зменшився на 14% від довоєнного показника) і навіть італійцям — усім їм, можна сказати, пощастило, хоч вони цього і не знали. Справжні жахи війни відбувалися набагато східніше. Нацисти поводилися із західними європейцями з певною повагою — хоча б для того, щоб більше з них скористатися, а ті, зі свого боку, відповідали взаємністю, докладаючи порівняно мало зусиль, щоб опиратися чи перешкоджати німецькому наступу. У Східній та Південно-Східній Європі німецькі окупанти виявляли свою безпощадність, і не лише тому, що місцеві партизани — у Греції, Югославії та особливо в Україні — вели проти них завзяту, хоч і безнадійну, боротьбу.

Отже, матеріальні збитки на східних територіях, окупованих німцями, радянський наступ та партизанська боротьба були абсолютно не схожі на війну в західній частині Європи. У Радянському Союзі під час війни було зруйновано 70 тисяч сіл та 1700 міст, а також 32 тисячі заводів та 65 тисяч кілометрів залізниці. Греція втратила дві третини критично важливого торговельного флоту, третину лісів і тисячу селищ. Усе це відбувалося в час, коли Німеччина призначала окупаційні збори, виходячи радше з власних військових потреб, аніж зі спроможності Греції виплачувати їх в умовах спровокованої гіперінфляції.

У Югославії було винищено 25% виноградників, 50% худоби, 60% доріг, 75% нив та залізничних мостів, кожен п’ятий житловий будинок та третину і так обмеженого промислового капіталу; водночас населення скоротилося на 10%, якщо порівняти з довоєнними часами. У Польщі три чверті стандартних залізничних шляхів були непридатні для експлуатації, а кожна шоста ферма не працювала. Більшість великих та маленьких міст країни ледь жевріли (хоча вщент була зруйнована тільки Варшава).

Але навіть ці цифри, хай які промовисті, лише частково відображають дійсність — масштабну матеріальну руйнацію. Однак найжахливіші матеріальні збитки, які пережили європейці під час війни, тьмяніли проти людських втрат. За підрахунками, між 1939 та 1945 роками на війні та через неї загинуло 36,5 мільйона європейців (що дорівнює всьому населенню Франції станом на початок війни). До них не зараховують ані людей, які в ті роки померли природною смертю, ані дітей, не зачатих чи не народжених через війну тоді чи пізніше.

Загальна кількість загиблих приголомшує (наведені тут цифри не охоплюють загиблих японців, американців чи представників інших неєвропейських народів). Проти неї навіть неприйнятний рівень смертності під час Першої світової здається мізерним. Жоден інший задокументований конфлікт в історії не спричинив стількох жертв за такий короткий час. Але найбільше вражає кількість загиблих серед мирного населення: щонайменше 19 мільйонів, тобто більше половини. Кількість смертей серед цивільних перевищує військові втрати в СРСР, Угорщині, Польщі, Югославії, Греції,

Франції, Нідерландах, Бельгії та Норвегії. Військові втрати перевищували втрати серед мирного населення лише у Великій Британії та Німеччині.

Підрахунки жертв серед мирного населення на території Радянського Союзу значно варіюють, однак, найвірогідніше, ця цифра становить понад 16 мільйонів людей (приблизно вдвічі більше за втрати серед військових, з-поміж яких 78 тисяч загинуло тільки в бою за Берлін). Кількість загиблих серед цивільних на території довоєнної Польщі сягала майже 5 мільйонів; у Югославії — 1,4 мільйона; у Греції — 430 тисяч; у Франції — 350 тисяч; в Угорщині — 270 тисяч; у Нідерландах — 204 тисячі; у Румунії — 200 тисяч. Серед цих жертв, особливо в Польщі, Нідерландах та Угорщині, було близько 5,7 мільйона євреїв, а також 221 тисяча ромів.

Причинами смертності мирного населення були масові знищення й табори смерті — від Одеси до балтійського узбережжя; хвороби, недоїдання і голод (як штучно створений, так і з інших причин); розстріли та спалення заручників — від руки Вермахту, Червоної армії та численних партизанських загонів; розправи й репресії мирних жителів; бомбардування, обстріли й піхотні бої в містах і селах на Східному фронті впродовж усієї війни та на Заході — із часу висадки союзників у Нормандії в червні 1944 року до капітуляції Гітлера в травні наступного року; спланові страти колон біженців і смерті від виснаження серед в'язнів-робітників на воєнному виробництві та в трудових таборах.

Найбільших військових втрат зазнав Радянський Союз, який, за підрахунками, втратив 8,6 мільйона чоловіків і жінок у боях; військові жертви в Німеччині становили 4 мільйони; в Італії — 400 тисяч солдатів, моряків та службовців повітряних сил; у Румунії — 300 тисяч, більшість із яких загинули в боях з нацистським блоком на російському фронті. Утім у співвідношенні кількості загиблих до всього населення найбільших військових втрат зазнали австрійці, угорці, албанці та югослави. Якщо взяти до уваги всіх жертв — і серед військових, і серед цивільних, — найбільше постраждали Польща, Югославія, СРСР та Греція. Польща втратила приблизно п'яту частину свого довоєнного населення, зокрема суттєвий відсоток його освічених представників, яких спеціально винищували нацисти[9]. Югославія — кожного восьмого, якщо порівняти з кількістю довоєнного населення; СРСР — кожного одинадцятого, Греція — кожного чотирнадцятого. Щоб краще уявити розбіжність: у Німеччині загинув кожен п'ятнадцятий; Франція втратила одну із 77 осіб; Британія — одну зі 125.

Радянський Союз втратив особливо багато військовополонених. Німці взяли в полон близько 5,5 мільйона радянських солдатів, з яких три чверті — у перші сім місяців після нападу на СРСР у червні 1941 року. З них 3,3 мільйона померли від голоду, холоду та жорстоких умов у таборах у Німеччині: у німецьких таборах для військовополонених з 1941 по 1945 рік загинуло більше росіян, ніж упродовж усієї Першої світової війни. Із 750 тисяч радянських солдатів, які потрапили в полон після взяття Києва у вересні 1941 року, лише 22 тисячі дожили до дня капітуляції Німеччини. Зі свого боку «совєти» захопили 3,5 мільйона полонених (здебільшого німців, австрійців, румунів та угорців); більшість із них після війни повернулися додому.

З огляду на ці цифри, стає цілком зрозуміло, що в післявоєнній Європі, особливо в її центральній та східній частинах, гостро бракувало чоловіків.

У Радянському Союзі жінок було більше за чоловіків на 20 мільйонів, і щоб вирівняти це співвідношення, знадобиться більше ніж одне покоління. Радянська сільська економіка тепер сильно залежала від жінок, які мусили виконувати будь-яку роботу: не вистачало не лише чоловіків, а й коней. У Югославії внаслідок німецьких каральних операцій, коли всіх чоловіків, старших за 15 років, мали стратити, у багатьох селищах дорослого чоловічого населення не лишилося взагалі. У самій Німеччині дві третини тих, хто народився в 1918 році, не пережили гітлерівської війни: в одному районі, щодо якого ми маємо точні дані, — у Трептов, що в передмісті Берліна, — у лютому 1946 року серед дорослих віком 19?21 рік на 1105 жінок припадав 181 чоловік.

Про цю суттєву кількісну перевагу жінок, особливо в післявоєнній Німеччині, вже говорилося чимало. Принижене, зганьблене становище німецьких чоловіків, які із супергероїв вишколеної гітлерівської армії перетворилися на жменьки обідраних в'язнів, що запізніло поверталися додому й збентежено зустрічалися із поколінням згрубілих жінок, які були змушені навчитися виживати і давати раду без них, — це не вигадка (канцлер Німеччини Ґерхард Шредер — один з багатьох тисяч німецьких дітей, які після війни залишилися без батька). Райнер Фассбіндер вдало відтворив цей образ післявоєнного німецького жіноцтва в кінострічці «Шлюб Марії Браун» (1979), у якій героїня вдало користується своєю гарною зовнішністю та цинічним енергійним характером, попри благання матері не робити нічого, «що могло б занапастити твою душу». Тимчасом як тягарем фассбіндерівської Марії, як і всього післявоєнного покоління, було гірке розчарування, у реальності німкені в 1945 році стикалися з труднощами, що потребували більш нагального вирішення.

В останні місяці війни, у міру того як радянська армія просувалася на захід до Центральної Європи та Східної Прусії, від неї тікали мільйони мирних мешканців, передусім німців. Джордж Кеннан, американський дипломат, описував це видовище у своїх мемуарах: «Лихо, яке сходило на цю землю з наступом радянських сил, не має собі рівних у сучасній європейській історії. Судячи з усіх наявних свідчень, у багатьох районах, після того як там пройшли радянські війська, з-поміж місцевих чоловіків, жінок і дітей виживали одиниці… Росіяни… стирали місцеве населення з лиця землі так, як не робив ніхто з часів азійських орд».

Жертвами ставали насамперед дорослі чоловіки (якщо вони ще лишалися) та жінки різного віку. У Відні, за даними клінік та лікарів, протягом трьох тижнів, відколи Червона армія увійшла в місто, радянські солдати зґвалтували 87 тисяч жінок. Ще більше жінок було зґвалтовано в Берліні під час радянського наступу на місто, більшість із них — упродовж тижня з 2 по 7 травня, за кілька днів до капітуляції Німеччини. Обидві цифри, звичайно, менші від реальних; крім того, вони не враховують незліченні напади на жінок у селищах та містах, розташованих на шляху радянських сил під час їхнього наступу в Австрії та через Західну Польщу в Німеччині.

Поведінка Радянської армії не була таємницею. Мілован Джилас, близький поплічник Тіто в партизанській армії Югославії й тодішній палкий комуніст, навіть поговорив про це особисто зі Сталіним. Відповідь диктатора, за спогадами Джиласа, була красномовною: «Чи знає Джилас, сам письменник, що таке людське страждання і людське серце? Хіба він не може зрозуміти солдата, який пройшов крізь кров, вогонь і смерть, якщо той розважиться з

жінкою чи візьме щось собі?». У своїй абсурдній логіці Сталін частково мав рацію. У Радянській армії не було відпусток. Більша частина її піхоти й танкістів відвойовували свою територію впродовж трьох жахливих років у нескінченній низці боїв та маршів західною частиною СРСР, крізь Росію та Україну. Під час наступу вони бачили докази й чули про безліч звірств німецьких солдатів. Ставлення Вермахту до військовополонених, цивільних, партизанів і просто будь-кого і будь-чого, що траплялося їм на шляху, спочатку впродовж їхнього гордого наступу до Волги та воріт Москви й Ленінграда, а потім під час болючого кривавого відступу, залишило шрам на лиці землі та в душах людей.

Коли Червона армія нарешті дійшла до Центральної Європи, її виснажені солдати потрапили в інший світ. Контраст між Росією та Заходом був величезний (цар Олександр I ще давним-давно пошкодував, що дозволив росіянам побачити, як живуть на Заході), а під час війни він лише зріс. Поки німецькі солдати сіяли на Сході спустошення та масові вбивства, сама Німеччина процвітала — настільки, що її мирне населення дуже довго майже не відчувало матеріальної ціни війни. У воєнний час Німеччина була світом міст, електрики, їжі, одягу, магазинів та споживчих товарів, порівняно ситих жінок і дітей. Разюча відмінність від його власної понівеченої батьківщини мала здаватися звичайному радянському солдатові незбагненною. Німці скоїли в Росії страшні речі; тепер настала їхня черга страждати. Їхня власність та їхні жінки були трофеєм. З мовчазної згоди командування Червона армія накинулась на мирне населення щойно завойованих німецьких земель.

На своєму шляху на Захід Червона армія просувалася, ґвалтуючи і грабуючи (за цим доречним, попри свою брутальність, висловом) Угорщину, Румунію, Словаччину та Югославію. Однак німецькі жінки постраждали найбільше. Від 150 до 200 тисяч «російських немовлят» народилися в радянській окупаційній зоні Німеччини між 1945 і 1946 роками, і ці цифри не враховують невідому кількість абортів, через які жінки помирали разом з їхніми небажаними зародками. З тих дітей, що вижили, багато хто поповнив лави сиріт і безхатченків — людського непотребу війни.

Лише в Берліні під кінець 1945 року налічувалось 53 тисячі загублених дітей. Квіринальські сади в Римі на короткий час стали сумнозвісним місцем, де збиралися тисячі скалічених, спотворених та нікому не потрібних італійських дітлахів. У звільненій Чехословаччині сиротами лишилося 49 тисяч дітей; у Нідерландах — 60 тисяч; у Польщі, за деякими підрахунками, було близько 200 тисяч сиріт; у Югославії — імовірно, 300 тисяч. З-поміж молодших дітей євреїв було дуже мало, адже погроми та винищення воєнних років пережили здебільшого хлопці-підлітки. У Бухенвальді під час звільнення табору знайшли 800 дітей, яким вдалося вижити. У Бельзені — тільки 500, серед яких дехто навіть пережив марш смерті з Аушвіцу.

Вижити під час війни та в мирний час — геть різні речі. Завдяки вчасному та ефективному втручанню щойно створеної Адміністрації Організації Об’єднаних Націй для допомоги і відбудови (УНРРА[10]) та просуванню армій союзників масштабних епідемій і неконтрольованого поширення заразних хвороб вдалося уникнути — у пам’яті ще жили спогади про азійський грип, який пройшов Європою після Першої світової війни. Але ситуація і так була складна. Більшість мешканців Відня в 1945 році виживали на раціоні поживністю 800 ккал на день; у Будапешті в грудні 1945-го офіційний денний

пайок становив 556 ккал на день (діти в яслах отримували 800). Протягом «голодної зими» в Нідерландах у 1944?1945 роках (коли частину країни вже звільнили) тижневий пайок у деяких регіонах за калорійністю поступався денній нормі, рекомендованій для солдат Союзного експедиційного корпусу. Померло 16 тисяч людей, переважно літнього віку та дітей.

У Німеччині, де харчування дорослої людини в середньому становило 2445 ккал на день у 1940?1941 роках та 2078 ккал на день у 1943 році, у 1945?1946 роках воно впало до 1412 ккал. Але тільки в середньому. У червні 1945 року в американській зоні окупації офіційний денний раціон для «звичайних» німців (тобто тих, хто не належав до привілейованих категорій працівників) становив лише 860 ккал. Ці цифри пояснюють гірку іронію тодішнього німецького жарту: «Краще радій, що війна, — мир буде жахливим». На більшості території Італії становище було не кращим, а в деяких районах Югославії та Греції — навіть дещо гіршим[11].

Проблема почасти полягала в зруйнованих фермах, почасти — у підірваних комунікаціях, а найбільше — в кількості безпомічних та ні на що не здатних голодних ротів. Європейські фермери якщо й могли вирощувати їжу, то неохоче постачали її в місто. Більшість європейських валют знецінилися; і навіть якщо існувала можливість заплатити селянам твердою валютою, це їх мало приваблювало: за неї не можна було нічого купити. Тож їжа з’являлася на чорному ринку, але за такими цінами, які могли собі дозволити тільки злочинці, багатії та окупанти.

Тим часом люди голодували і хворіли. У 1945 році третина населення грецького міста Пірей страждала на трахому через гострий авітаміноз. Через епідемію дизентерії в Берліні впродовж липня 1945 року — унаслідок пошкодження каналізації та забруднення джерел води — із кожних 100 новонароджених немовлят гинуло 66. Роберт Мерфі, американський політичний радник з питань Німеччини, у жовтні 1945 року повідомляв, що в середньому десятеро людей щодня помирали на вокзалі Лерте в Берліні через виснаження, голод та хвороби. У британській зоні Берліна в грудні 1945 року померла кожна четверта дитина віком до року. У тому ж місяці було зареєстровано 1023 випадки захворювань на тиф та 2193 випадки дифтерії.

Після того як улітку 1945 року війна завершилася, упродовж багатьох тижнів серйозну небезпеку, надто в Берліні, становило поширення хвороб через трупи, що розкладалися на вулицях. У Варшаві кожен п’ятий був хворий на туберкульоз. У січні 1946-го влада Чехословаччини повідомляла, що половина із 700 тисяч бідних дітей у країні вражені цією хворобою. Діти по всій Європі страждали на «хвороби бідних» — на пелагру, дизентерію, лишай та особливо туберкульоз і рахіт. Хворим дітям майже не було куди податися: на 90 тисяч дітей у звільненій Варшаві була тільки одна лікарня на п’ятдесят ліжок. Відносно здорові діти помирали від нестачі молока (мільйони голів худоби в Європі були знищені в боях у всій Південній та Центральній Європі протягом 1944?1945 років), а більшість хронічно недоїдала. Рівень смертності серед немовлят улітку 1945 року перевищував рівень 1938 року майже в чотири рази. Навіть на порівняно заможних вулицях західних міст діти голодували, а їжа була суворо нормована.

Прогодувати, розмістити, одягнути та подбати про знедолених європейців (а також мільйони полонених солдатів із країн фашистського альянсу) було непростим завданням, ускладненим кризою біженців небувалого масштабу. У

Європі ще такого не бачили. Усі війни впливають на життя мирного населення, руйнуючи землю та домівки, перериваючи комунікацію, мобілізуючи та вбиваючи чоловіків, батьків, синів. Однак найгіршої шкоди під час Другої світової війни заподіяв не збройний конфлікт, а державна політика.

Сталін продовжив довоєнну практику переселення цілих народів у межах Радянської імперії. З окупованої Польщі, Західної України та Прибалтики впродовж 1939?1941 років депортували понад мільйон осіб. У ті самі роки нацисти також виселили 750 тисяч польських селян із Західної Польщі на схід, а на звільнену територію запросили «фольксдойче» — етнічних німців з окупованої Східної Європи, яким пропонували «повернутися додому», до щойно розширеного Райху. На цю пропозицію відгукнулися 120 тисяч балтійських німців, ще 136 тисяч німців з окупованої Радянським Союзом Польщі, 200 тисяч — з Румунії та інших країн. Усі вони, зі свого боку, були виселені кілька років по тому. Отже, гітлерівська політика расових переселень та геноциду на завойованих східних землях була безпосередньо пов’язана з нацистським проєктом повернення до Райху (на місце щойно звільненої власності його жертв) усіх німецьких поселень, які утворювались у Європі з часів Середньовіччя. Німці виселили слов’ян, винищили євреїв та завезли рабську робочу силу як із Заходу, так і зі Сходу.

Упродовж 1939?1943 років Сталін і Гітлер загалом позбавили їхнього коріння, переселили, вигнали, депортували та розігнали близько 30 мільйонів осіб. Коли нацистська коаліція почала відступати, почався зворотний процес. Щойно облаштовані німці поповнили лави осілих по всій Східній Європі німецьких спільнот, які стрімголов тікали від Червоної армії. Тих, хто благополучно дістався Німеччини, зустрічав там безладний натовп інших безпритульних. Вільям Байфорд-Джонс, офіцер британської армії, описав ситуацію в 1945 році так:

Зайди та приблуди! Жінки, які втратили чоловіків і дітей; чоловіки, які втратили своїх дружин; чоловіки і жінки, які втратили домівки та дітей; сім’ї, що залишилися без просторих садиб і маєтків, магазинів, гуралень, заводів, млинів, помість. Маленькі діти, самі-самісінькі, носили за собою вузлики, на які були почеплені жалісливі позначки. Вони якимось чином загубили своїх матерів, або їхні матері померли та були поховані іншими заблудами десь уздовж дороги[12].

Зі Сходу йшли прибалти, поляки, українці, козаки, угорці, румуни та інші народи: декого гнали геть жахіття війни, інші тікали на Захід, щоб урятуватися від комуністичної влади. Кореспондент The New York Times написав, що рух колони з 24 тисяч козаків та їхніх сімей Південною Австрією «майже нічим не відрізняється від картини, яку міг би зобразити художник під час наполеонівських воєн».

З Балкан ішли не тільки етнічні німці, але й понад 100 тисяч хорватів — прибічників поваленого фашистського військового режиму Анте Павелича, що тікали від гніву партизанів Тіто[13]. Окрім мільйонів солдатів Вермахту, захоплених союзниками, та солдатів союзницьких армій, щойно звільнених із таборів військовополонених, у Німеччині й Австрії було багато

представників інших національностей, які воювали проти антигітлерівської коаліції разом із німцями або під їхнім проводом: росіяни, українці та інші солдати антирадянської армії генерала Андрія Власова; добровольці «Ваффен-СС» із Норвегії, Нідерландів, Бельгії та Франції; помічники нацистських загонів, працівники концентраційних таборів й інші найманці-добровольці з Латвії, України, Хорватії та інших країн. Усі вони мали серйозні підстави шукати притулку від радянської помсти.

А ще були щойно звільнені чоловіки і жінки, яких нацисти пригнали з усього континенту на роботу в Німеччину. По всій Німеччині й на анексованих територіях, на фермах і заводах їх налічувалися мільйони, і в 1945 році це була найчисельніша група переселенців, завезених нацистами. Отже, примусова економічна міграція стала основним соціальним досвідом Другої світової війни для багатьох мирних європейців, зокрема 280 тисяч італійців, силоміць переселених до Німеччини їхнім колишнім союзником після італійської капітуляції перед антигітлерівською коаліцією у вересні 1943 року.

Більшість німецьких працівників-іноземців були завезені до країни проти власної волі. Але не всі. Деякі з них, що перебували в Німеччині на момент її капітуляції в травні 1945 року, приїхали добровільно — як-от безробітні нідерландці, які погодилися працювати в нацистській Німеччині до 1939 року й там залишилися[14]. Навіть отримуючи ті сміховинні гроші, які платили робітникам у Німеччині в роки війни, чоловіки і жінки зі Східної Європи, Балкан, Франції та країн Бенілюксу почувалися краще, ніж удома. Так само й радянські остарбайтери (яких у Німеччині у вересні 1944 року налічувалося понад два мільйони), навіть якщо їх завезли в Німеччину примусово, не обов'язково про це шкодували. Як після війни згадувала одна з них, Елена Скрябена, «ніхто не скаржився, що німці вислали їх працювати на німецькому виробництві. Для них усіх то була єдина можливість вирватися з Радянського Союзу».

Ще одна група переміщених осіб — ті, хто вижив у концентраційних таборах, — почувалися дещо інакше. Їхні «провини» були різноманітні: політичне чи релігійне протистояння нацизму або фашизму, збройний опір, колективне покарання за напади на солдатів чи військові об'єкти Вермахту, дрібні порушення правил окупаційного режиму, справжня чи вигадана злочинна діяльність, недотримання расистських законів нацистів. Вони вижили в таборах, у яких під кінець війни були гори трупів і які кишіли хворобами: дизентерією, туберкульозом, дифтерією, черевним і висипним тифом, пневмонією, гастроентеритом, гангренами та багатьма іншими недугами. Але навіть цим уцілілим велося краще, ніж євреям, яких систематично та колективно відправляли на знищення.

Євреїв залишилося мало. З тих, кого звільнили, четверо з десяти помирало впродовж кількох тижнів з моменту приходу союзницьких армій: західна медицина була безсила допомогти їм у такому стані. Але євреї, які вижили, як і багато інших мільйонів безпритульних європейців, пробиралися до Німеччини. Саме в Німеччині мали бути розташовані союзницькі представництва й табори, та й у будь-якому разі в Східній Європі євреї все ще не почувалися в безпеці. Після низки післявоєнних погромів у Польщі багато євреїв, яким удалося врятуватися, виїхали назавжди: 63 387 осіб приїхали в Німеччину з Польщі лише впродовж липня — вересня 1946 року.

Отже, те, що відбувалося в 1945 році та тривало щонайменше рік, було безпрецедентним експериментом з етнічних чисток та міграції населення. Частково це стало наслідком «добровільного» етнічного відокремлення — як-от у випадку вцілілих євреїв, які виїжджали з Польщі, де почувалися загроженими і небажаними, або італійців, що радше воліли залишити Істрійський півострів, ніж жити під югославською владою. Багато етнічних меншин, які співпрацювали з окупаційними силами (італійці в Югославії, угорці в Північній Трансильванії, яка перебувала під угорською окупацією, а потім повернулася під контроль Румунії, українці на заході Радянського Союзу тощо), тікали в міру відступу армії Вермахту, щоб уникнути покарання від рук місцевої більшості або наступальної Червоної армії, і так і не повернулися. Їхнє переміщення, найімовірніше, не було ані дозволене законом, ані вимушене діями місцевої влади, однак, по суті, вони не мали вибору.

Утім деінде державну політику успішно втілювали ще до завершення війни. Звичайно, початок цьому поклали німці вивезенням та геноцидом євреїв, а також масовим виселенням поляків й інших слов'янських націй. Під контролем Німеччини в 1939?1943 роках відбувався рух в обох напрямках румунів й угорців через новий кордон на спірній території Трансильванії. Зі свого боку радянська влада втілила низку примусових обмінів населенням між Україною та Польщею: мільйон поляків утекли або були виселені зі своїх домівок на території сьогоднішньої Західної України, тоді як пів мільйона українців переїхали з Польщі до Радянського Союзу в період із жовтня 1944-го по червень 1946 року. Упродовж кількох місяців колись багатоконфесійний, полімовний та мультиетнічний регіон перетворився на дві відмінні, моноетнічні території.

Болгарія переселила 160 тисяч турків до Туреччини; Чехословаччина, згідно з лютневим договором з Угорщиною 1946 року, обміняла 120 тисяч словаків, які проживали в Угорщині, на відповідну кількість угорців, що мешкали на півночі від Дунаю, у Словаччині. Інші подібні обміни відбулися між Польщею й Литвою та між Чехословаччиною й Радянським Союзом; 400 тисяч осіб з Південної Югославії переселили в північну частину країни замість німців та італійців, які залишили ці території. Тут, зрештою як і всюди, згоди в людей не питали. Однак найбільше переселення торкнулося німців.

Східноєвропейські німці, мабуть, у будь-якому разі втекли б на Захід: станом на 1945 рік у країнах, де їхні родини проживали багато сотень років, їх ніхто не хотів бачити. Чи то через щире народне бажання покарати місцевих німців за розорення під час війни та окупації, чи то через маніпуляції такими настроями з боку післявоєнних адміністрацій, німецькомовні спільноти Югославії, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Балтійського регіону та західної частини Радянського Союзу були приречені і знали про це.

Зрештою, їм не залишили вибору. Уже в 1942 році британці таємно погодилися на вимогу чехів щодо післявоєнного виселення німецького населення Судет, а росіяни та американці пристали на це наступного року. 19 травня 1945 року президент Чехословаччини Едвард Бенеш оголосив, що вони «вирішили усунути німецьку проблему в… республіці раз і назавжди»[15]. Німці (так само як і угорці та інші «зрадники») мали віддати своє майно державі. У червні 1945 року в них відібрали землю, а 2 серпня того самого року вони втратили чехословацьке громадянство. Майже три мільйони німців, майже всі з чеських

Судет, були вислані в Німеччину впродовж подальших вісімнадцяти місяців. Під час цих виселень близько 267 тисяч осіб загинуло. У 1930 році німці становили 29% населення Богемії та Моравії, натомість згідно з переписом 1950 року їх лишилося лише 1,8%.

З Угорщини було виселено ще 623 тисячі німців, з Румунії — 786 тисяч, з Югославії — близько пів мільйона, з Польщі — 1,3 мільйона. Але найбільша кількість німецьких біженців походила з колишніх східних земель самої Німеччини: Сілезії, Східної Пруссії, Східної Померанії та Східного Бранденбургу. Під час Потсдамської зустрічі (17 липня — 2 серпня 1945 року) США, Велика Британія та СРСР домовилися — і це засвідчено в статті XII угоди, — що уряди трьох країн «визнають, що переселення до Німеччини німецького населення, чи принаймні його частини, з Польщі, Чехословаччини та Угорщини мусить відбутися». Частково цей пункт просто констатував те, що вже сталося, але водночас він свідчив про офіційне визнання наслідків переміщення кордонів Польщі на захід. Близько семи мільйонів німців тепер опинилися б у Польщі, а польська влада (та радянські окупаційні сили) хотіли їхнього виселення — почасти для того, щоб поляки та представники інших національностей, які втратили землі, що тепер входили до складу СРСР, могли б, зі свого боку, заселити нові території на заході.

У результаті було де юре визнано нову реальність. Східну Європу примусово очистили від німецького населення: виконуючи свою обіцянку, дану у вересні 1941 року, Сталін повернув «Східну Пруссію до слов'янства, де їй і належить бути». Потсдамська декларація проголошувала, що «будь-які переселення мають відбуватися в організований та людяний спосіб», але за реальних обставин це було малоймовірно. Деякі західні спостерігачі були шоковані поводженням з німецьким населенням. Енн О'Гар Маккормік, кореспондентка New York Times, записала свої враження 23 жовтня 1946 року: «Масштаб цього переселення й умови, у яких воно відбувається, ще не бачені в історії. Ніхто із самовидців цих жахів не сумнівається, що це злочин проти людяності, за яку історія стягне жахливу плату».

Історія таку плату не стягнула. Насправді 13 мільйонів вигнанців були заселені та напрочуд успішно інтегровані в західнонімецьке суспільство, хоча пам'ять про ті події живе, а в Баварії (де опинилися багато з них) тема досі може викликати гострі емоції. Сучасникам, імовірно, дещо ріже слух вислів «злочин проти людяності» стосовно німецьких переселень, що відбувалися лишень через кілька місяців після викриття злочинів зовсім іншого масштабу, скоєних в ім'я тих самих німців. Однак німці були живі й цілком реальні, тоді як їхні жертви, передусім євреї, — здебільшого мертві. Телфорд Тейлор, американський прокурор на нюрнберзькому процесі щодо нацистської верхівки, багато років після тих подій писав: між післявоєнними депортаціями та чистками населення воєнного часу, «коли виконавці супроводжували вигнанців, щоб пересвідчитися, що вони поміщені в гетто, а тоді або вбивали їх, або використовували на примусових роботах», існувала принципова різниця.

По завершенні Першої світової війни змінювалися та перекреслювалися кордони, тоді як люди загалом залишалися на місці[16]. Після 1945 року сталося протилежне: за одним великим винятком кордони залишилися непорушні, тоді як люди переміщувалися. Західні політики відчували, що Ліга Націй та пункти щодо меншин у Версальському договорі не спрацювали і що навіть намагатися їх відродити було б помилкою. Саме тому вони доволі

легко погодилися на переміщення населення. Якщо вцілілим меншинам Центральної та Східної Європи не могли забезпечити ефективного міжнародного захисту, то їх цілком можна було переселити в більш придатні місця. Терміна «етнічні чистки» ще не вигадали, але насправді вони, звичайно, існували — й аж ніяк не завжди викликали масове засудження чи сором.

Винятком, знову ж таки, була Польща. Географічний перерозподіл Польщі — втрата 100 тисяч квадратних кілометрів східної прикордонної території на користь Радянського Союзу та компенсація за рахунок 64 тисяч квадратних кілометрів дещо кращих земель з німецьких територій на схід від Одеру — Нейсе — був масштабним та мав багато наслідків для поляків, українців і німців, що мешкали на цих землях. Однак в умовах 1945 року такі зміни були нетипові, їх радше слід тлумачити як частину загальної корекції кордонів, яку влаштував Сталін по всьому західному краю своєї імперії, відвоювавши Бесарабію в Румунії, відрізавши Буковину та Підкарпатську Русь від Румунії та Чехословаччини відповідно, приєднавши до Радянського Союзу країни Балтії та втримавши Карельський півострів, захоплений у Фінляндії під час війни.

На захід від нових радянських кордонів мало що змінилося. Болгарія відвоювала відтинок землі в Румунії в регіоні Добруджа; чехословаки відібрали в Угорщини (переможеної країни фашистської коаліції, яка не мала права заперечити) три селища навпроти Братислави на правому березі Дунаю; Тіто не зміг втримати частину колишньої італійської території навколо Трієста та у Венеції-Джулії, яку його сили зайняли під кінець війни. Інші території, захоплені між 1938 та 1945 роками, були звільнені з відновленням попереднього статус-кво.

За деякими винятками, у результаті постала Європа національних держав, які були етнічно більш однорідні, ніж будь-коли раніше. Радянський Союз, певна річ, залишився багатонаціональною імперією. Югославія не позбулася своєї етнічної строкатості, попри криваві міжетнічні бої під час війни. Румунія досі мала значну угорську меншину в Трансильванії та незліченну кількість — буквально мільйони — ромів. Але Польща, де в 1938 році поляків проживало лише 68%, у 1946 році вже мала абсолютну більшість польського населення. Німеччина була майже цілком німецькою (не враховуючи тимчасових біженців та переміщених осіб); Чехословаччину, населення якої до Мюнхенської угоди складалося на 22% з німців, на 5% з угорців, на 3% з карпатських українців та на 1,5% з євреїв, тепер майже повністю населяли чехи та словаки: з 55 тисяч чехословацьких євреїв, які пережили війну, у 1950 році залишилося тільки 16 тисяч, решта покинули країну. Давні європейські діаспори — греки й турки на Південних Балканах та навколо Чорного моря, італійці в Далмації, угорці в Трансильванії й на півночі Балкан, поляки на Волині (в Україні), Буковині та в Литві, німці від Балтійського до Чорного моря, від Рейну до Волги, і євреї по всій Європі — зменшилися та зникли. Народилася нова, «впорядкованіша» Європа.

Більшість першочергових заходів щодо переміщених осіб та біженців уживали союзницькі армії в окупованій Німеччині, передусім американська армія: вони збирали їх, облаштовували табори та надавали їжу, одяг і медичну допомогу. Ані в Німеччині, ані в Австрії чи Північній Італії, де також збиралися біженці, не було ніякої іншої адміністрації. Тільки американська армія мала ресурси й організаційну спроможність, щоб опікуватися такою

кількістю людей, яка могла б скласти населення середньої за розміром країни. Для величезної військової машини, яка кількома тижнями раніше кинула практично всі сили на війну з Вермахтом, то було безпрецедентне завдання. Доповідаючи президентові Гаррі Трумену 8 жовтня 1945 року у відповідь на критику щодо поводження військових з біженцями та вцілілими в'язнями концентраційних таборів, генерал Двайт Ейзенгавер (головнокомандувач союзницьких сил) висловився так: «У деяких випадках ми не змогли втримати планку, але я хотів би підкреслити, що ціла армія постала перед складною проблемою — пристосуватися після бойових дій до масових репатріацій, а потім до нинішнього статичного етапу, пов'язаного з особливими соціальними викликами».

Утім, щойно система таборів запрацювала, відповідальність за піклування та подальшу репатріацію чи переселення переміщених осіб дедалі частіше стали перекладати на новостворену Адміністрацію Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови. УНРРА була створена 9 листопада 1943 року на зустрічі представників 44 майбутніх членів ООН у Вашингтоні, скликаній через усвідомлення ймовірних післявоєнних потреб, і пізніше відіграла ключову роль у залагодженні критичних післявоєнних ситуацій. Організація витратила десять мільярдів доларів у проміжку між липнем 1945 року і червнем 1947-го. Майже всі ці кошти надали уряди США, Канади та Великої Британії. Велика частина цієї допомоги пішла безпосередньо на колишніх союзників у Східній Європі — Польщу, Югославію та Чехословаччину — і Радянський Союз, а також на потреби біженців у Німеччині та інших країнах. Серед колишніх членів фашистської коаліції лише Угорщина отримала допомогу УНРРА, і то не дуже багато.

Наприкінці 1945 року УНРРА керувала 227 таборами та центрами допомоги для переміщених осіб і біженців у Німеччині, ще 25 — у сусідній Австрії та кількома у Франції і країнах Бенілюксу. У червні 1947 року під її опікою було 762 таких заклади в Західній Європі, абсолютна більшість у західній зоні окупації Німеччини. На піку у вересні 1945 року кількість звільненого цивільного населення Об'єднаних Націй (тобто не рахуючи громадян колишніх держав Осі), що перебували під опікою чи були репатрійовані УНРРА та іншими союзницькими організаціями, становила 6 795 000 осіб. До цієї цифри потрібно також додати ще 7 мільйонів під радянською владою та багато мільйонів переміщених німців. Найбільшу за національністю групу становили вихідці з Радянського Союзу: звільнені в'язні та колишні жертви примусової праці. За ними йшли два мільйони французів (військовополонених, примусових робітників та депортованих осіб), 1,6 мільйона поляків, 700 тисяч італійців, 350 тисяч чехів, понад 300 тисяч нідерландців, 300 тисяч бельгійців та безліч інших.

Постачання харчів УНРРА відіграло особливу роль у тому, щоб прогодувати Югославію: без внеску цієї організації в 1945?1947 роках загинуло б набагато більше людей. У Польщі УНРРА допомогла втримати споживання їжі на рівні 60% від довоєнного становища, у Чехословаччині — на рівні 80%. У Німеччині та Австрії УНРРА розділила роботу, спрямовану на допомогу переміщеним особам та біженцям, з Міжнародною організацією в справах біженців (IRO)[17], статут якої схвалила Генеральна Асамблея ООН у грудні 1946 року.

IRO також значною мірою існувала на кошти західних союзників. Її перший бюджет у 1947 році на 46% становили кошти Сполучених Штатів (їхня частка

сягнула 60% у 1949 році); на 15% — Великої Британії і на 4% — Франції. Через розбіжні позиції західних союзників та Радянського Союзу в питанні примусових репатріацій СРСР (а пізніше і весь Радянський блок) завжди розглядав IRO як суто західний інструмент, тож вона зосередилась на біженцях, які перебували в зонах окупації західних армій. Ба більше, оскільки місією організації була допомога біженцям, німецьким переміщеним особам також відмовили в її послугах.

Ця різниця між переміщеними особами (які нібито десь мали дім) і біженцями (яких вважали безпритульними) була одним із багатьох нюансів, які відкрилися в ці роки. До людей ставилися по-різному залежно від того, чи вони були громадянами держави-союзника (Чехословаччини, Польщі, Бельгії тощо) чи колишнього ворога (Німеччини, Румунії, Угорщини, Болгарії та ін.). Ця відмінність також стала відправним пунктом під час визначення черговості репатріації біженців. Першими мали бути зареєстровані та відправлені додому громадяни держав ООН, звільнені з концентраційних таборів; після того громадяни ООН — військовополонені. За ними — громадяни ООН — переміщені особи (у багатьох випадках жертви примусової праці), потім переміщені особи з Італії і насамкінець громадяни колишніх ворожих держав. Німці мусили залишатися на місці та інтегруватися в місцеві спільноти.

Рішення про повернення французьких, бельгійських, нідерландських, британських чи італійських громадян до країни походження далося доволі просто, і єдиною перешкодою ставала логістика: необхідно було визначити, хто куди має право їхати, і знайти для цього достатньо потягів. До 18 червня 1945 року в Німеччині залишалися тільки 40 550 французьких громадян із 1,2 мільйона тих, хто опинився в Німеччині на момент капітуляції місяць тому, — решта повернулися до Франції. Італійці мали чекати довше — як громадяни колишньої ворожої держави, а також тому, що італійський уряд не мав узгодженого плану повернення своїх громадян. Але всі вони повернулися додому до 1947 року. Проте на Сході було два вагомі ускладнення. Деякі переміщені особи зі Східної Європи, по суті, не мали громадянства: країни, куди вони могли б повернутися, не існувало. Та й багато з них не хотіли їхати додому. Спочатку це дивувало західні адміністрації. Згідно з договором, підписаним у німецькому місті Галле в травні 1945 року, усі колишні військовополонені та інші громадяни Радянського Союзу мали повернутися додому, й очікувалося, що вони цього хотітимуть. Ця домовленість мала одну хибу: західні союзники не визнавали окупації Балтійських держав упродовж війни з боку СРСР, тому естонцям, латвійцям і литовцям у таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії надавали вибір — повернутися на Схід чи шукати новий дім на Заході.

Але назад не хотіли повертатися не лише жителі Балтійських країн. Багато колишніх радянських, польських, румунських та югославських громадян також воліли радше залишитися в тимчасових таборах у Німеччині, аніж повернутися до своїх країн. У випадку громадян Радянського Союзу це небажання часто корінилося в небезпідставному страху репресій проти кожного, хто побував на Заході, навіть якщо то був концентраційний табір. Литовці, латвійці, українці, хорвати та інші етноси не хотіли повертатися до країн, які тепер опинилися під контролем комуністичної влади — по суті, це вже сталося, хоча ще й не визнавалося офіційно. Здебільшого це небажання було спричинене страхом репресій за обґрунтованими чи уявними звинуваченнями,

але ними також рухало просте прагнення вирватися на Захід заради кращого життя.

У 1945?1946 роки західні уряди вважали за краще не звертати уваги на такі настрої та повернути громадян Радянського Союзу й інших східноєвропейських країн додому, іноді примусово. Поки радянські службовці активно заарештовували своїх громадян, які вийшли з німецьких таборів, біженці зі Сходу відчайдушно намагалися переконати спантеличених французьких, американських чи британських чиновників, що вони не хочуть повертатися «додому» і радше залишаться в Німеччині, ніж деінде. Їм не завжди це вдавалося: упродовж 1945?1947 років західні союзники репатріювали 2 272 000 радянських громадян.

Сцени відчайдушної боротьби, коли російських емігрантів, які, власне, ніколи й не були радянськими громадянами, українських партизанів та багатьох інших осіб зганяли докупи британські чи американські солдати і виштовхували (часом буквально) через кордон, де на них чекав НКВС, були жахливі[18]. Опинившись у руках «совєтів», вони приєднувалися до сотень тисяч інших радянських репатрійованих, а також угорців, німців та інших колишніх ворогів, яких Червона армія депортувала на Схід. До 1953 року загалом репатріювали 5,5 мільйона радянських громадян. Кожного п’ятого з них було страчено або вислано до ГУЛАГу. Ще більше людей відправили на заслання в Сибір або ж у трудові табори.

Примусові репатріації припинилися тільки в 1947 році, з початком «холодної війни». Лише тоді західні уряди знову почали ставитися до переміщених осіб з Радянського блоку як до політичних біженців (50 тисяч чеських громадян, які все ще перебували в Німеччині та Австрії на момент лютневого комуністичного перевороту в Празі в 1948 році, негайно отримали цей статус). Загалом півтора мільйона поляків, угорців, болгар, румунів, югославів, радянських громадян та євреїв змогли ухилитися від репатріації. Разом із жителями Балтійських країн вони становили абсолютну більшість переміщених осіб, які залишилися в західних зонах Німеччини та Австрії, а також в Італії. У 1951 році Європейська конвенція з прав людини закріпила в міжнародному праві положення про те, що такі переміщені іноземці мають право на захист, і нарешті надала їм гарантії щодо неможливості примусового повернення до країни, де на них чекає переслідування.

Утім залишалося питання: що буде з цими людьми? Самі біженці та ді-пі[19] не мали сумнівів. За словами американської журналістки Жене (Жанет Фленнер), опублікованими в New Yorker у жовтні 1948 року, «переміщені особи готові поїхати куди завгодно, аби тільки не додому». Але хто міг би їх прийняти? Західні європейські держави, яким бракувало робочої сили в процесі економічної та матеріальної відбудови, спочатку були цілком відкриті до того, щоб прийняти деякі категорії бездержавних громадян. Бельгія, Франція та Британія особливо потребували шахтарів, будівельників і працівників у сільському господарстві. У 1946?1947 роках Бельгія прийняла 22 тисячі переміщених осіб (разом з їхніми родинами) для роботи на шахтах у Валлонії. Франція — 38 тисяч осіб на ручну працю різного типу. Британія — 86 тисяч, зокрема багатьох ветеранів польської армії та українців, які воювали в складі СС «Галичина» дивізії Ваффен[20].

Критерії прийому були прості. Західні європейські держави, зацікавлені в грубій (чоловічій) робочій силі, не соромилися на цій підставі надавати

перевагу литовцям, латвійцям, естонцям, полякам та українцям, хай яким був їхній військовий «послужний список». Незаміжні жінки також радо наймалися для ручної чи хатньої роботи. Однак канадський Департамент праці в 1948 році відмовляв усім дівчатам та жінкам, які подавали заявки на еміграцію до Канади, щоб влаштуватися хатньої прислугою, якщо мав бодай якусь підозру, що заявниці мають освіту вище середньої. А ще нікому не були потрібні літні люди, сироти та самотні матері. Отже, загалом біженців не зустрічали з розкритими обіймами — післявоєнні опитування громадської думки в США та Західній Європі виявляли дуже низький рівень співчуття до їхньої долі. Більшість людей хотіли, щоб імміграція скоротилась, а не збільшилася.

Проблема євреїв була іншою. Спершу західні уряди поводилися з єврейськими переміщеними особами так само, як з усіма іншими, зганяючи їх у табори в Німеччині разом з багатьма їхніми колишніми гнобителями. Але в серпні 1945 року президент Гаррі Трумен оголосив, що всім єврейським ді-пі в американській зоні окупації Німеччини мають бути створені окремі умови: за висновками звіту, який президент замовив, щоб розібратися в цьому питанні, спільні табори та центри були «підходом до проблеми, який абсолютно суперечив дійсності. Небажання визнавати відмінність євреїв означає… закривати очі на ще більш варварське переслідування їх у минулому». До кінця вересня 1945 року про всіх євреїв в американській зоні піклувалися окремо.

Про повернення євреїв на Схід ніколи не було й мови: ніхто в Радянському Союзі, Польщі чи деінде не виявляв бодай найменшого інтересу до цього. На Заході на них теж ніхто особливо не чекав, надто якщо вони мали освіту та інтелектуальний фах. Тож, за іронією долі, вони залишилися в Німеччині. Проблему «розміщення» євреїв у Європі було вирішено тільки зі створенням держави Ізраїль. У 1948?1951 роках 332 тисячі європейських євреїв переїхали до Ізраїлю — або з центрів IRO в Німеччині, або просто з Румунії, Польщі та інших країн, якщо вони ще там були. Ще 165 тисяч зрештою переїхали до Франції, Британії, Австралії та Північної чи Південної Америки.

Там вони опинялися серед інших переміщених осіб та біженців часів Другої світової війни, а також серед нового покоління політичних біженців зі східноєвропейських країн, які виїхали в 1947?1949 роках. Загалом США в ті роки прийняли 400 тисяч осіб, а впродовж 1953?1957 років — ще 185 тисяч. Канада прийняла загалом 157 тисяч біженців та переміщених осіб, Австралія — 182 тисячі (серед них — 60 тисяч поляків та 36 тисяч прибалтійців).

Масштаб цього досягнення не можна недооцінювати. Деякі люди, зокрема окремі категорії етнічних німців з Югославії та Румунії, залишилися в невизначеному стані, тому що домовленості в Потсдамі не поширювалися на їхній випадок. Але протягом п’яти років, в умовах роботи на травмованому, озлобленому та збіднілому континенті, який став таким після шести років жахливої війни, і вже в передчутті поділів «холодної війни», військові адміністрації союзників та цивільні агенції ООН змогли відправити додому, інтегрувати чи переселити безпрецедентну кількість — багато мільйонів — нещасних людей з усього континенту та десятки різних національностей і спільнот. Під кінець 1951 року, коли на заміну УНРРА та IRO прийшло новостворене Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, у таборах для переміщених осіб залишалося тільки 177 тисяч іноземців —

здебільшого літніх і немічних, бо вони нікому не були потрібні. Останній у Німеччині табір ді-пі, у Фьоренвальді в Баварії, закрився у 1957 році.

* * *

Переміщені особи та біженці в Європі пережили не лише світову війну, а й багато місцевих громадянських воєн. Між 1934 та 1949 роками в Європі справді відбувалася не бачена досі низка кривавих громадянських конфліктів у межах тодішніх держав. У багатьох випадках подальшу іноземну окупацію — з боку німців, італійців чи росіян — використовували для полегшення та легітимізації довоєнних політичних програм і розбіжностей у новий насильницький спосіб. Окупанти, певна річ, не зберігали нейтралітет. Зазвичай вони об'єднували зусилля з повстанськими групами всередині окупованої країни, щоб боротися зі спільним ворогом. Тож політичне угруповання або етнічна меншина, які перебували в невигідному становищі в мирний час, могли скористатися зміною обставин, щоб зрівняти місцеві рахунки. Німці особливо охоче підбурювали та користалися з таких настроїв: не лише щоб розділяти і ще легше володарювати, а й щоб заощадити власні зусилля та ресурси, необхідні для керування й контролю за завойованими територіями — вони могли довірити це завдання місцевим колаборантам.

Із 1945 року термін «колаборант» набув особливого та негативного морального забарвлення. Але поділи та зв'язки воєнного часу часто мали локальні наслідки, які були аж ніяк не такими простими й однозначними, як може видатися в контексті післявоєнного протиставлення «колаборації» та «опору». Наприклад, в окупованій Бельгії деякі фламандськомовні групи, наступаючи на граблі часів Першої світової війни, спокусилися обіцянкою автономії та можливості відокремитися від франкомовної державної еліти, яка контролювала Бельгію, і вітали прихід Німеччини. Тут, як і в інших подібних випадках, нацисти також охоче грали на місцевих настроях, доки це відповідало їхнім інтересам: фламандськомовних бельгійських військовополонених звільнили в 1940 році, після припинення боїв, тоді як франкомовні валлони залишилися в таборах до кінця війни.

У Франції та Бельгії, так само як і в Норвегії, спротив німцям був справжнім, особливо в останні два роки окупації, коли спроби нацистів зігнати молодих чоловіків на примусові роботи в Німеччині змусили багатьох із них обрати макі?[21] з меншим для себе ризиком. Але тільки наприкінці окупації кількість активних учасників руху Опору перевищила кількість тих, хто співпрацював з нацистами через власні переконання, задля вигоди чи інтересу: за підрахунками, ймовірна кількість французів — чоловіків і жінок, — повноцінно залучених по той чи інший бік, була приблизно однакова, щонайбільше 160?170 тисяч. І їхнім головним ворогом найчастіше ставали їхні співгромадяни: німці серед них здебільшого були відсутні.

В Італії склалася ще важча ситуація. Після того як у липні 1943 року Муссоліні скинули внаслідок перевороту, фашисти прийшли до влади на двадцять років. Напевно, через це місцевий опір режимові був слабкий; найактивніші борці з фашизмом перебували в екзилі. Із вересня 1943 року,

коли країна офіційно ввійшла до складу союзницької коаліції, північ країни під німецькою окупацією стала плацдармом боротьби між маріонетковим режимом — «Республікою Сало[22] Муссоліні — та нечисельним, але відважним партизанським опором, який співпрацював і час від часу мав підтримку від союзницьких армій, що наступали.

Але й тут ситуація, яку обидві сторони зображували так, ніби притомна більшість італійців не з власної волі мусить протистояти маргінальній банді головорізів і терористів, що змовилися із зовнішньою силою, насправді в 1943?1945 роках була справжньою громадянською війною, в якій з обох боків брала участь значна кількість італійців. Фашисти Сало справді були невеликою групкою колаборантів агресора, але в той час всередині країни вони могли розраховувати на суттєву підтримку, аж ніяк не меншу за підтримку їхніх найзапекліших супротивників — партизанів-комуністів. Антифашистський опір насправді був тільки одним боком боротьби між італійцями, чия пам'ять у післявоєнні десятиліття стала зручно вибірковою.

У Східній Європі все було ще більш заплутано. Чехи та словаки скористалися присутністю німців, щоб утілити омріяні проєкти сепаратистських партій довоєнного часу й оголосити номінально незалежні держави. У Польщі німці не шукали колаборантів; однак далі на північ — у державах Прибалтики й навіть у Фінляндії — Вермахт спочатку вітали як альтернативу окупації та поглиненню Радянським Союзом. Особливо намагалися обернути німецьку окупацію після 1941 року на свою користь українці, щоб забезпечити свою довгоочікувану незалежність, а на території Східної Галичини та Західної України розгорнулося криваве громадянське протистояння між українськими та польськими партизанами як під антинацистськими, так і під антирадянськими гаслами. За таких обставин визначення чітких меж між ідеологічною боротьбою, міжетнічними конфліктами та боротьбою за політичну незалежність втрачало сенс, не в останню чергу для місцевого населення, котре в будь-якому разі ставало першою жертвою цих протистоянь.

Поляки й українці воювали або спільно проти Вермахту, Червоної армії, або одне з одним залежно від місця та моменту. У Польщі цей конфлікт, що після 1944 року переріс у партизанську війну проти комуністичної держави, у 1945?1948 роках забрав життя близько 30 тисяч поляків. В Україні під радянською окупацією останнього повстанського провідника Романа Шухевича вбили під Львовом у 1950 році, хоча нерегулярна антирадянська діяльність тривала й кілька років по тому, зокрема в Україні та Естонії.

Однак саме на Балканах Друга світова війна постала передусім як громадянська війна, до того ж ще й небачено кривава. Звичні ярлики — «колаборанта» або ж «учасника руху Опору» — у Югославії трактували особливо розмито. Ким був Дража Михайлович, сербський очільник партизанського руху «четників»[23]? Патріотом? Борцем з агресором? Колаборантом? Що змушувало людей братися за зброю? Опір (німецьким, італійським) окупантам? Жага помсти внутрішнім політичним ворогам часів міжвоєнної Югославської держави? Міжетнічні конфлікти між сербами, хорватами та мусульманами? Про- чи антикомуністичні цілі? Багато людей мали більше ніж один мотив.

Режим усташів Анте Павелича в хорватській маріонетковій державі винищував сербів (понад 200 тисяч) та мусульман. Але партизани-роялісти Михайловича (здебільшого серби) також убивали мусульман. Саме тому задля самозахисту

боснійські мусульмани іноді співпрацювали з німецькими загонами. Партизани-комуністи Тіто, незважаючи на власну стратегічну мету звільнити Югославію від німецьких та італійських військ, насамперед вкладали час та ресурси в боротьбу з четниками — не в останню чергу тому, що ця мета була для них досяжною. Мілован Джилас на власні очі бачив, що таке справжня війна та опір в окупованій Югославії. Через десять років після тих подій, встигнувши розчаруватися в результаті протистояння між партизанами й четниками, у якому сам він зіграв героїчну роль, Джилас писав: «Обидві армії годинами могли видряпуватися скелястими кручами на якесь гірське вістря на висоті дві тисячі метрів посеред голодного, поневоленого краю, що стікає кров'ю, щоб урятуватися від смерті або знищити жменьку своїх співвітчизників, часто сусідів. Я подумав: так от на що обернулися всі наші мудрування та уявлення про боротьбу робітників і селян проти буржуазії».

Південніше Греція, як і Югославія, переживала Другу світову війну як низку вторгнень, окупацій, опору, репресій та громадянських конфліктів, які завершилися п'ятьма тижнями протистояння між комуністами та британськими силами, що підтримували роялістів, в Афінах у грудні 1944 року, після чого в лютому 1945 року було укладене перемир'я. Однак у 1946 році бої розпочалися знову і тривали ще три роки, аж до розгрому комуністів на їхніх високогірних північних позиціях. Поза сумнівом, грецький рух Опору італійцям та німцям був більш успішним, аніж аналогічні рухи у Франції чи Італії, про які відомо більше (у 1943?1944 роках грецьким партизанам вдалося вбити чи поранити понад 6 тисяч німецьких солдатів), але і шкода, якої цей рух завдав самим грекам, також не мала собі рівних. Партизани КПГ[24] (комуністи) та королівський уряд в Афінах, підтримуваний Заходом, тримали в страху селища, знищували засоби зв'язку та розділили країну на багато років. Коли у вересні 1949 року бойові дії припинилися, 10% населення залишилося без даху над головою. Громадянська війна в Греції оминула чимало нюансів етнічного протистояння, яке характеризувало війни в Югославії та Україні[25], однак за кількістю людських жертв вона мала значно вищу ціну.

Наслідки цих європейських громадянських воєн після завершення Другої світової війни були приголомшливі. Іншими словами, це означало, що після 1945 року, із відступом німців, війна в Європі не припинилася: одна з болісних особливостей громадянської війни полягає в тому, що навіть коли ворога переможено, він залишається поруч, а водночас — і пам'ять про те, що сталося. Але міжусобні протистояння цих років зробили ще дещо. Разом із небаченою жорстокістю нацистських, а потім радянських окупантів вони понищили саму тканину європейської держави. Після цього ніщо вже не могло бути таким, як раніше. У найбуквальнішому розумінні цієї заяложеної фрази, вони перетворили Другу світову війну — війну Гітлера — на соціальну революцію.

По-перше, низка окупацій зовнішніми силами неминуче завдавала удару авторитету та легітимності місцевих урядів. Удавано самостійний режим Віші у Франції — подібно до словацької держави отця Йозефа Тісо чи режиму усташів Павелича в Загребі — був залежний від Гітлера, і більшість людей це знала. На рівні міст колабораційна локальна влада в Нідерландах чи Бельгії частково зберігала самостійність, однак лише завдяки задоволенню будь-яких забаганок їхніх німецьких патронів. На східніших територіях нацисти, а пізніше й радянська влада, замінювали старі владні інституції

своїми людьми та озброєнням, за винятком тих випадків, коли вони могли певний час користатися з місцевих міжусобиць та амбіцій. За іронією долі, частковий суверенітет, принаймні до 1944 року, справді змогли зберегти, а отже, залишилися з власними урядами тільки ті країни, які приєдналися до нацистської коаліції — Фінляндія, Болгарія, Румунія та Угорщина.

Окрім Німеччини та глибинки Радянського Союзу, кожна континентальна європейська держава, втягнута в Другу світову війну, щонайменше двічі зазнавала окупації: уперше — ворогами, а потім — арміями-визволителями. Деякі країни, зокрема Польща, Балтійські держави, Греція та Югославія, за п’ять років були окуповані тричі. Після кожного нового вторгнення попередній режим припиняв своє існування, його легітимність було підірвано, а верхівку — повалено. Унаслідок цього деякі країни ставали «чистою дошкою»: старі ієрархії були дискредитовані, а їхні авторитети ослаблені. Наприклад, у Греції довоєнний диктатор Іоанніс Метаксас знищив старий парламентський клас. Німці усунули Метаксаса. Потім німці також були змушені відступити, а ті, хто з ними співпрацював, зазнали ганьби та опинилися в небезпеці.

Ліквідація старих соціальних та економічних еліт була, напевно, найкардинальнішою зміною. Винищення європейських євреїв нацистами було не просто жахливим за своєю суттю. Воно мало значні соціальні наслідки для тих міст і містечок Центральної Європи, де євреї належали до місцевої інтелігенції — лікарів, юристів, підприємців, професорів. Пізніше, часто в тих самих містечках, також зник, як ми побачили, ще один важливий складник місцевої буржуазії — німці. У результаті відбулася радикальна зміна соціального ландшафту, а поляки, балтійці, українці, словаки, угорці та представники інших етносів одержали можливість обійняти їхні посади (і заселитися в домівки колишніх власників). Це вирівнювання, коли місцеве населення Центральної та Східної Європи посідало місце меншин-вигнанців, стало найбільш далекосяжним внеском Гітлера в європейську соціальну історію. Німеччина мала намір знищити євреїв та місцеву освічену інтелігенцію в Польщі та західній частині Радянського Союзу, решту слов’янських народів перетворити на рабів, а землю та урядування віддати в руки переселених німців. Однак із наступом Червоної армії та вигнанням німців з’ясувалося, що нові умови напрочуд добре підходять для набагато радикальніших планів совєтів.

Одна з причин полягала в тому, що за роки окупації траплялися не тільки швидкі й обумовлені насильством соціальні ліфти, а й відбувався цілковитий занепад верховенства права та стилю життя в правовій державі. Уявлення про німецьку окупацію континентальної Європи як про час умиротворення та порядку під наглядом всезнаючої та всюдисущої сили не має нічого спільного з реальністю. Навіть у Польщі, яка серед усіх окупованих територій зазнала найжорсткішого контролю та репресій, суспільство продовжувало вибудовувати життя всупереч новим правителям: поляки створили для себе паралельний підпільний світ газет, шкіл, культурних заходів, соціальних послуг, економічних обмінів та навіть армії — усе це в умовах заборони, поза законом та з великим особистим ризиком для кожного учасника.

Але саме в цьому і був сенс. Жити нормальним життям в окупованій Європі означало порушувати закон: насамперед закони окупантів (комендантські години, правила пересування, расові закони тощо), але також і звичайні закони та правила. Приміром, більшість простих людей, які не мали доступу

до сільськогосподарської продукції, мусили йти на чорний ринок або вдаватися до нелегального бартеру, щоб прогодувати свої родини. Крадіжки — чи то в держави, чи то в співгромадянина, чи то зі сплюндрованої єврейської крамниці — стали такі поширені, що в очах багатьох людей більше не вважалися злочином. В умовах, коли жандарми, поліцейські та місцева влада, яка представляє та обслуговує інтереси окупанта, та й самі окупанти регулярно вдаються до організованої злочинності коштом місцевого населення, яке потрапить їй під руку, загальні порушення закону перетворилися на акти спротиву (хоч і не так у момент скоєння, як у пізнішій ретроспективі по завершенні окупації).

Найголовніше те, що жорстокість стала частиною буденності. Найвища гранична влада сучасної держави завжди передбачала монопольне право на застосування сили та волю до її застосування в разі необхідності. Але в окупованій Європі влада, власне, й означала та насамперед полягала в безперешкодному застосуванні сили. Цікаво, що саме за цих обставин держава втратила своє монопольне право на насильство. Партизанські загони й армії змагалися за легітимність, а переможця визначала здатність встановлювати правила на тій чи іншій території. Ця закономірність найбільше впадала в очі у віддалених регіонах Греції та Чорногорії, а також на східних кордонах Польщі, де влада сучасних держав ніколи не була дуже сильною. Але наприкінці Другої світової війни в деяких частинах Франції та Італії відбувалося те саме.

Жорстокість породжувала цинізм. Окупанти — як нацисти, так і совєти — збурювали війну всіх проти всіх. Вони відохочували не тільки вірність поваленій владі колишнього режиму чи держави, а й будь-яке почуття коректності чи зв’язку між людьми, і загалом досягли в цьому успіху. Якщо влада жорстоко й беззаконно поводилася з твоїм сусідом — бо він єврей, має добру освіту, є представником етнічної меншини, потрапив у немилість режиму або й просто так, — чому ти сам маєш його поважати? Насправді часто було розумно діяти на випередження і заслужити прихильність влади, зробивши капость сусідові.

В окупованій (і навіть неокупованій) Німеччиною Європі аж до кінця війни кількість анонімних доносів, особистих звинувачень та просто пліток вражала. Упродовж 1940?1944 років СС, Гестапо та місцева поліція в Угорщині, Норвегії, Нідерландах і Франції отримали величезну кількість доносів, за більшість з яких навіть не давали винагороди чи іншої матеріальної вигоди. За радянської влади (зокрема в окупованій совєтами в 1939?1941 роках Східній Польщі) так само беззастережно процвітало заохочення обмовляння в якобинському дусі та (французький) революційний звичай сумніватися в будь-чиїй лояльності.

Іншими словами, кожен мав вагомі підстави боятися всіх навколо. Підозрюючи інших у прихованих мотивах, люди швидко починали звинувачувати одне одного в уявних порушеннях чи отриманні незаконної вигоди. Захисту від вищих за посадою не існувало: справді, можновладці часто виявляли неабияке свавілля. У 1939?1945 роках більшість європейців втратила свої права — громадянські, юридичні, політичні. Держава перестала бути берегинею права і справедливості — навпаки, гітлерівський уряд нового ладу перетворився на головного хижака. Ставлення нацистів до життя та здоров’я небезпідставно зажило поганої слави, але їхнє поводження з власністю, імовірно, стало

їхньою найважливішою практичною спадщиною, яка сформувала післявоєнний світ.

За німецької окупації право на власність було в найкращому разі умовним. У європейських євреїв просто відібрали гроші, майно, будинки, магазини та підприємства. Нацисти, колаборанти та їхні прибічники розподілили цю власність між собою, а залишки віддали на поталу місцевому населенню. Але жертвами конфіскації та позбавлення майна ставали не лише євреї. «Право» на володіння чимось ставало примарним, часто беззмістовним, і залежало суто від доброї волі, інтересів або примх тих, хто перебував при владі.

У цьому кардинальному примусовому коловороті майна були і переможці, і переможені. Коли євреїв й інших жертв етнічних чисток не стало, їхні магазини та квартири змогли привласнити місцеві; їхні інструменти, меблі та одяг конфіскували або вкрали нові власники. Найбільших масштабів цей процес набув у «зоні смерті» — від Одеси до країн Балтії, але він відбувався всюди: ті, хто вижили в концентраційних таборах і повернулися до Парижа чи Праги в 1945 році, часто з'ясовували, що їхні оселі зайняли «військові квартиранти», які агресивно відстоювали своє право там мешкати і відмовлялися виїжджати. У такий спосіб сотні тисяч звичайних угорців, поляків, чехів, нідерландців, французів та представників інших етносів ставали співучасниками нацистського злочину, навіть якщо просто отримували від цього вигоду.

У кожній окупованій країні фабрики, транспортні засоби, техніку та готову продукцію конфісковували без компенсації на користь нової влади, що фактично дорівнювало огульній націоналізації. У Центральній та Східній Європі нацисти привласнили особливо багато великих приватних підприємств та фінансових установ, прикриваючись потребами військової економіки. Часом це відбувалося не вперше. Унаслідок катастрофічного курсу на економічну самодостатність після 1931 року країни регіону пережили чимало державних втручань та маніпуляцій у приватному секторі. У Польщі, Угорщині та Румунії сегмент державних підприємств суттєво зріс у безпосередньо передвоєнні та ранні воєнні роки — як застережний захід від економічного проникнення Німеччини. Державна регуляція економіки в Східній Європі розпочалася не в 1945 році.

Післявоєнне виселення німецького населення на території від Польщі до Югославії стало завершенням тих радикальних змін, які розпочали самі німці вигнанням євреїв. Чимало етнічних німців у Судетах, Сілезії, Трансильванії та Північній Югославії були власниками значних земельних ділянок. Коли вони перейшли в державну власність і стали об'єктами перерозподілу, це спричинило негайні наслідки. У Чехословаччині речі та майно, конфісковані в німців і колаборантів, дорівнювали чверті національних статків. Сам лише перерозподіл сільськогосподарських угідь торкнувся 300 тисяч селян, працівників сільського господарства та їхніх родин. Масштаб змін, що його супроводжували, не можна назвати інакше як революційним. Як і сама війна, вони водночас стали жирною крапкою, місцем чіткого розриву з минулим та підготовкою до ще більших змін у майбутньому.

У звільненій Західній Європі німецького майна, яке підлягало конфіскації та перерозподілу, було небагато, а війну не сприймали як катастрофу такого масштабу, якою її бачило населення Східної Європи. Однак на легітимність офіційної влади і тут впала тінь. Місцеві адміністрації у Франції,

Норвегії та країнах Бенілюксу не зажили героїчної слави — навпаки, вони здебільшого охоче виконували накази окупантів. У 1941 році німцям знадобилося лише 806 осіб адміністративного штату, щоб керувати окупованою Норвегією. У Франції нацистам вистачило півтори тисячі своїх людей. Вони були такі впевнені в надійності французької поліції та військових підрозділів, що, окрім адміністративного штату, призначили лишень 6 тисяч осіб німецької цивільної та військової поліції, щоб забезпечувати покору 35-мільйонної країни. У Нідерландах ситуація була аналогічна. У своїх післявоєнних свідченнях голова німецької служби безпеки в Амстердамі стверджував, що «головним помічником німецьких сил у лавах поліції й не тільки були нідерландські поліцейські. Без них німецькі окупанти не змогли б виконати й 10% своїх завдань». Порівняйте з Югославією, де Німеччині знадобилася неослабна пильність усіх своїх військових загонів, лише щоб стримувати озброєних партизанів[26].

У цьому полягала одна з відмінностей Західної Європи від Східної. Іншою було те, як німці поводилися з населенням окупованої країни. Норвежців, данців, нідерландців, бельгійців, французів і, до вересня 1943 року, італійців принижували та використовували. Але, якщо вони не були євреями, комуністами чи учасниками руху Опору з будь-якого боку, загалом їм давали спокій. Через це звільнені нації Західної Європи могли уявити відновлення чогось подібного до попереднього ладу. Насправді навіть парламентські демократії міжвоєнних років тепер мали дещо пристойніший вигляд завдяки німецькому втручанню: Гітлер успішно дискредитував щонайменше одну крайню альтернативу політичному плюралізму та верховенству права. Змучене населення континентальної Західної Європи понад усе прагнуло відновити атрибути нормального життя та належне державне урядування.

Отже, ситуація в щойно звільнених західноєвропейських державах була доволі неприваблива. Однак те, що переживала Центральна Європа, Джон Макклой, верховний комісар США в Німеччині, назвав «повним економічним, соціальним та політичним занепадом… який в історії можна порівняти хіба що із занепадом Римської імперії». Макклой говорив про Німеччину, де Об’єднана військова адміністрація мала відбудувати все з нуля: закони, порядок, послуги, зв’язок, державні інститути. Однак вона принаймні мала для цього засоби. На Сході все було набагато гірше.

Гітлер, щонайменше такою ж мірою, як і Сталін, вбив клин у континент і розколов його. Історія Центральної Європи — земель Німецької імперії та імперії Габсбургів, північних частин давньої Османської імперії та навіть найзахідніших територій російських царів — завжди відрізнялася від історії національних держав Заходу. Але відмінність між ними не обов’язково мусила бути нездоланною. До 1939 року угорці, румуни, чехи, поляки, хорвати та балтійці могли позаздрити жителям Франції чи Нідерландів. Але не бачили жодних підстав, чому вони не можуть досягти аналогічного процвітання та стабільності в себе вдома. Румуни мріяли про Париж. Чеська економіка в 1937 році показувала кращі результати, ніж австрійська, і складала конкуренцію бельгійській.

Війна змінила все. На схід від Ельби совєти та їхні місцеві представники отримали в спадок частину континенту, де вже відбувся кардинальний розрив із минулим. Тому, що не повністю знецінилося, було завдано безповоротної шкоди. Уряди Осло, Брюсселя чи Гааги, що перебували у вигнанні, могли повернутися з Лондона та сподіватися повернути собі легітимну владу, яку

вони були змушені віддати в 1940 році. Однак попередні керманичі Бухареста й Софії, Варшави й Будапешта і навіть Праги не мали майбутнього: руйнівна жорстокість нацистів знищила їхній світ. Залишалося тільки визначити політичну форму нового ладу, який мав прийти на зміну назавжди втраченого минулого.

Розділ 2

Відплата

Бельгійці, французи та нідерландці під час війни привчилися думати, що брехати, шахраювати, торгувати на чорному ринку, компрометувати та вводити в оману — це їхній патріотичний обов'язок. Після п'яти років ці звички міцно закріпилися.

Поль-Анрі Спаак (міністр закордонних справ Бельгії)

Помста не має сенсу, але деяким людям не було місця у світі, який ми намагалися побудувати.

Сімона де Бовуар

Нехай буде винесено й виконано суворий і справедливий вирок, як того вимагає честь нації та заслуговують її найбільші зрадники.

Резолюція організації чехословацького підпілля, яка вимагала суворого покарання словацькому отцю Йозефу Тісо, листопад 1946 року

Для того, щоб відновити власну легітимність, щоб повернути собі владу в належно керованих державах, уряди звільненої Європи мусили насамперед розібратися зі спадщиною повалених воєнних режимів. Нацисти та їхні поплічники зазнали поразки, але з огляду на масштаб їхніх злочинів цього було явно недостатньо. Якщо законність післявоєнних урядів ґрунтується лише на їхній військовій перемозі над фашизмом, чим вони були кращі за фашистські адміністрації воєнного часу? Важливо було означити діяльність

останніх як злочинну і відповідно їх покарати. Для цього було достатньо правових та політичних підстав. Але бажання помсти також походило із глибшої потреби. Для більшості європейців Друга світова війна полягала не в боях та переміщеннях, а в щоденній деградації, коли чоловіків і жінок зраджували та принижували, щодня підштовхували до дрібних злочинів та ганебних учинків, унаслідок чого кожен щось втрачав, а багато хто — усе, що мав.

Ба більше, на відміну від Великої війни, пам'ять про яку все ще жила в багатьох, людям у 1945 році особливо не було чим пишатися, натомість вистачало причин для сорому і навіть значного почуття провини. Як ми побачили, більшість європейців переживали війну пасивно — спочатку завойовані та окуповані однією групою іноземців, а потім звільнені іншою. Єдиним приводом для колективної національної гордості були озброєні партизанські рухи Опору, які боролися з окупантом; саме тому міф Опору мав найбільше значення в Західній Європі, де опору насправді було найменше. У Греції, Югославії, Польщі та Україні, де велика кількість справжніх партизанів вела відкриту боротьбу з окупаційними силами та між собою, усе було, як завжди, не так просто.

Наприклад, у звільненій Польщі радянська влада не схвалювала публічної підтримки збройних партизанів, які виступали проти комунізму щонайменше так само палко, як і проти нацизму. У післявоєнній Югославії, як було роз'яснено вище, деякі учасники руху Опору були «рівніші» за інших — принаймні в очах маршала Тіто та його переможних вояків-комуністів. У Греції та в Україні місцева влада в 1945 році арештовувала, кидала до в'язниці або страчувала кожного озброєного партизана, якого могла знайти.

Одне слово, «опір» був поняттям розмитим та неоднозначним, а подекуди вигаданим. Але «колабораціонізм» — то була інша річ. Колаборантів усюди можна було виявити та покарати. Це були чоловіки і жінки, які працювали на окупанта чи спали з ним, які пов'язали свою долю з нацистами або фашистами, які опортуністично намагалися дістати політичну чи економічну вигоду під прикриттям війни. Іноді вони належали до релігійної, етнічної або мовної меншини, а отже, їх і так зневажали чи боялися з інших причин; і хоча злочину «колабораціонізму», як і його правового визначення та міри покарання, до війни не існувало, колаборантів на достатніх підставах могли судити за зраду — реальний злочин, який тягнув за собою доволі суворий вирок.

Карати колаборантів (справжніх і лише підозрюваних) почали ще до припинення бойових дій. Насправді це робили й під час війни — індивідуально чи за наказом підпільних організацій руху Опору. Але в проміжку між відходом німецьких військ і встановленням ефективного контролю союзницькими урядами народний гнів та особисті прагнення помсти, часто змішані з політичним опортунізмом і матеріальним інтересом, призводили до нетривалого, але кривавого зведення рахунків. У Франції близько 10 тисяч осіб були страчені під час «позасудових» процесів. Серед них чимало людей загинули від рук непідконтрольних банд з-поміж сукупності угруповань збройного спротиву, зокрема Milices Patriotiques — «патріотичної міліції», яка захоплювала підозрюваних колаборантів, відбирала їхнє майно та в багатьох випадках страчувала без суду та слідства.

Близько третини жертв таких масових страт загинули до висадки союзників у Нормандії 6 червня 1944 року. З рештою, за деякими винятками, було покінчено протягом наступних чотирьох місяців бойових дій на французькій території. Насправді кількість жертв була доволі невелика, якщо взяти до уваги ступінь взаємної ненависті та недовіри, які після чотирьох років окупації та режиму Віші за правління маршала Петена охопили всю Францію. Стратам та покаранням ніхто не дивувався. Як казав один колишній французький прем'єр-міністр, уже літній Едуар Ерріо, «Франція муситиме скупатися в крові, перш ніж республіканці знову зможуть стати до керма».

Аналогічні настрої панували і в Італії, де впродовж останніх місяців війни репресії та самосуди призвели до смерті близько 15 тисяч осіб, особливо в регіонах Емілія-Романья та Ломбардія, де відплатні акції також періодично спалахували впродовж трьох наступних років. В інших частинах Західної Європи рівень кровопролиття був значно нижчий: у Бельгії лінчували чи стратили в інший спосіб 265 чоловіків та жінок, у Нідерландах — менше ста. Утім розповсюдилися й інші способи помсти. Жінок дуже часто звинувачували в тому, що франкомовні циніки називали collaboration horizontale — «горизонтальною співпрацею»: у Нідерландах «моффенмейден»[27] мазали дьогтем і валяли в пір'ї, а по всій Франції на площах жінок привселюдно роздягали й голили, часто — у день місцевого звільнення від окупантів або невдовзі по тому.

Те, як багато обвинувачень були винесені жінкам (часто іншими жінками), що перебували в стосунках з німцями, багато про що свідчить. Більшість із них були обґрунтовані: сексуальні послуги в обмін на їжу, одяг чи різну допомогу часто ставали єдиним доступним варіантом для жінок та родин у безнадійному становищі. Але популярність обвинувачень та насолода від помсти, яку отримували кати, нагадували про те, що як чоловіки, так і жінки переживали окупацію передусім як приниження. Жан-Поль Сартр пізніше описував колаборацію в прикметно сексуальних термінах — як «підкорення» владі окупанта, і не в одному французькому романі 1940-х років колаборантів зображували як жінок чи слабких («жінкоподібних») чоловіків, зваблених чарами мужності їхніх тевтонських володарів. Розправа над пропащими жінками була одним зі способів подолати бентежні спогади про особисте та колективне безсилля.

Анархічні акти насильницького самосуду в звільненій Східній Європі також були поширеними, однак набули інших форм. На Заході німці активно шукали колаборантів, тоді як на окупованих слов'янських землях правили самостійно та застосовуючи силу. Єдиним видом колаборації, яку вони системно заохочували, була співпраця з місцевими сепаратистами, та й то лише тією мірою, якою це відповідало їхнім інтересам. Як наслідок, щойно німці відступили, першими жертвами спонтанних акцій помсти на Сході стали етнічні меншини. Радянські сили та їхні місцеві союзники ніяк цьому не перешкоджали. Навпаки, безсистемне зведення рахунків (подекуди координоване згори) сприяло подальшому усуненню місцевих еліт та політиків, які могли стати на заваді післявоєнним планам комуністів. Наприклад, у Болгарії новостворений Вітчизняний фронт заохочував самосудні відплатні акції проти військових колаборантів усіх ґатунків, закидав звинувачення в «прихильності до фашизму» всім підряд та закликав видавати всіх підозрюваних у прозахідних настроях.

У Польщі головним об’єктом народної помсти часто ставали євреї: після звільнення країни в перші чотири місяці 1945 року було вбито 150 євреїв. У квітні 1946 року кількість жертв сягнула вже 1200 осіб. Подібні акції меншого масштабу також відбулися в Словаччині (у Вельких Топольчанах) у вересні 1945 року та в Кунмадараші (Угорщина) у травні 1946-го, але найбільший погром стався 4 липня 1946 року в польському Кельце, де 42 євреї були вбиті, а набагато більше дістали поранення, адже хтось пустив чутку про викрадення та ритуальне вбивство дитини. У певному розумінні це також були відплатні акції проти колаборантів, оскільки в очах багатьох поляків (зокрема колишніх партизанів — борців проти фашизму) євреї підозрювалися в симпатіях до радянських окупантів.

Точна кількість осіб, що загинули в окупованій Радянським Союзом Східній Європі та Югославії впродовж перших місяців «самовільних» чисток та вбивств, не відома. Але хаотичне зведення рахунків ніде не тривало довго. Дозволяти озброєним бандам нишпорити місцевістю та затримувати, катувати й убивати кого заманеться суперечило інтересам ще не зміцнілих нових адміністрацій, далеко не всіма визнаних і часто відверто тимчасових. Першочерговим завданням нової влади було повернути монополію на застосування сили, легітимність та інститути судочинства. Якщо когось треба було заарештувати й судити за злочини, скоєні під час окупації, це було завданням відповідних органів. Якщо потрібно було когось судити, це мало відбуватися згідно з буквою закону. А якщо йшлося про кровопролиття, це мало належати до виняткових повноважень держави. Такі правила були встановлені, щойно нова влада відчула себе достатньо сильною, щоб роззброїти колишніх партизанів, примусити мешканців слухатися нових правоохоронних органів і стримати вимоги народу щодо суворих каральних заходів та колективних вироків.

Роззброєння учасників руху Опору, принаймні в Західній та Центральній Європі, відбувалося напрочуд безконфліктно. Влада закрила очі на вбивства й інші злочини, скоєні в безконтрольні місяці звільнення: тимчасовий уряд Бельгії оголосив амністію на всі правопорушення, вчинені в ім’я руху Опору впродовж сорок одного дня після офіційної дати звільнення країни. Скрізь панувало мовчазне розуміння того, що щойно відновлені органи влади мають узяти на себе відповідальність за покарання винних.

Тут починалися труднощі. Що означало бути «колаборантом»? З ким вони співпрацювали і з якою метою? Якщо не брати до уваги безпосередніх випадків убивств чи крадіжок, у чому полягала провина «колаборантів»? Хтось мав заплатити за народні страждання, але як визначити страждання і кого призначити відповідальним? У різних країнах ці дилеми мали свої нюанси, але загальна проблема була спільною для всіх: те, що сталося в Європі в попередні шість років, не мало прецедентів.

Насамперед будь-який закон про взаємодію колаборантів з німцями мусив мати зворотну дію: до 1939 року злочину «співпраці з окупантом» не існувало. Під час попередніх війн окупаційні армії шукали співпраці й отримували сприяння і допомогу місцевого населення, однак за деякими дуже особливими винятками — наприклад, у випадку фламандських націоналістів в окупованій німцями Бельгії в 1914–1918 роках — це вважалося не підштовхуванням до злочину, а просто одним із проявів шкоди, якої завдавала війна.

Як ми вже зазначали, колабораціонізм як злочин підпадав під чинний закон лише в одному випадку — коли дорівнював державній зраді. Красномовний приклад — Франція, де багатьох колаборантів, незалежно від того, що саме вони робили, судили та визнали винними за статтею 75 Кримінального кодексу 1939 року, тобто у «шпигунстві на користь ворога». Але люди, які поставали перед судом, часто працювали не на нацистів, а радше на режим Віші, очолюваний та керований самими французами, який, по суті, був законним правонаступником довоєнного французького уряду. У цьому випадку, як і в Словаччині, Хорватії, протекторату Богемії, Соціальній республіці Муссоліні в Сало, Румунії маршала Іона Антонеску й Угорщині в час війни, колаборанти мали право на власний захист стверджувати — і так і робили, — що працювали суто на або разом з урядом власної держави.

У випадку поважних поліцейських чинів чи урядовців, без сумніву, відповідальних за обслуговування інтересів нацистів у лавах маріонеткових режимів, яким вони служили, таке виправдання було щонайменше нещирим. Але якщо справа стосувалася нижчих за рангом службовців, уже не кажучи про тисячі тих, хто працював безпосередньо на ці режими або в складі організацій та підприємств, які щось для них робили, розібратися було справді нелегко. Та чи було, наприклад, правильно судити когось за членство після травня 1940 року в політичній партії, яка офіційно входила до складу довоєнного парламенту, однак потім співпрацювала з німцями під час окупації?

Передбачаючи цю проблему, французький, бельгійський та норвезький уряди в екзилі намагалися у воєнний час видавати застережні укази про жорсткі покарання за такі дії по завершенні війни. Але вони мали на меті віднадити людей від співпраці з нацистами і не стосувалися ширших питань закону і справедливості. Найважливішим було те, що вони не могли заздалегідь розв’язати проблему визначення особистої та колективної провини. Ті, хто опинився при владі в 1944–1945 роках, мали політичну перевагу: вони могли приписати масову відповідальність за воєнні злочини й колабораціонізм наперед визначеному переліку осіб — членам певних політичних партій, військових організацій та урядових агенцій. Але така процедура оминала багатьох осіб, чийого покарання вимагали народні маси, проте охоплювала тих, чиїм головним переступом була бездіяльність або боягузтво; і найголовніше, вона зумовлювала той чи інший колективний обвинувальний вирок — табу для більшості європейських юристів.

Замість цього перед судом поставали окремі особи, а вироки суддів залежали від того, коли і де їх ухвалювали. Багатьох людей несправедливо виокремлювали з-поміж інших та карали. Ще більше взагалі уникнули покарання. Під час процесів траплялися незліченні процедурні порушення та неочікувані збіги обставин, а мотиви, якими керувалися уряди, прокурори та судді, виявлялися аж ніяк не безневинними — їх затьмарювали власні інтереси, політичні розрахунки чи емоції. Отже, результати не були бездоганні. Однак коли ми оцінюємо судові розгляди та відповідну суспільну чистку, якими позначився перехід від війни до миру в Європі, то маємо весь час пам’ятати про трагедію, яка щойно завершилася. В умовах 1945 року дивовижно, що верховенство права взагалі було відновлене; зрештою, ніколи раніше весь континент не мусив давати визначення новим видам злочинів такого масштабу та намагатися зробити так, щоб злочинці постали перед сяким-таким правосуддям.

Кількість людей, яких було покарано, і міра цього покарання дуже варіювали залежно від держави. У Норвегії, країні з лише тримільйонним населенням, перед судом постали абсолютно всі члени «Національної єдності», головної організації, яка співпрацювала з нацистами, — усі 55 тисяч. Окрім членів цієї партії, судили ще 40 тисяч осіб. Сімнадцять тисяч чоловіків та жінок були засуджені до тюремного ув'язнення, тридцять осіб отримали смертні вироки, двадцять п'ять з яких виконали.

Кількість кримінально переслідуваних порівняно із загальною кількістю населення ніде не була такою високою. У Нідерландах розслідування провадили щодо 200 тисяч осіб, з яких близько половини потрапило до в'язниці, дехто за виконання нацистського привітання, яке вважали злочином. Сімнадцять з половиною тисяч державних службовців утратили роботу (на відміну від тих, хто працював на виробничих посадах, у сфері освіти, права чи медицини); 154 осіб засудили на смерть, 40 вироків було виконано. У сусідній Бельгії до вищої міри покарання засудили значно більше осіб (2940), але у відсотковому співвідношенні було страчено набагато менше (лише 242 особи). Приблизно стільки ж колаборантів отримали тюремний строк. Утім Нідерланди невдовзі амністували більшість засуджених, тоді як Бельгія довше тримала їх у в'язниці, а також назавжди обмежила у громадянських правах колишніх колаборантів, яких визнали винними в тяжких злочинах. Усупереч усталеному післявоєнному міфу, фламандське населення не зазнавало непомірних за своїми масштабами переслідувань, але довоєнним бельгійським елітам — католикам, соціалістам та лібералам — справді вдалося відновити контроль над Фландрією і Валлонією завдяки репресіям проти (здебільшого фламандських) прибічників Нового ладу періоду війни.

Різниця між Норвегією, Бельгією, Нідерландами (і Данією), законні уряди яких втекли в еміграцію, та Францією, де для багатьох людей режим Віші став легітимним урядом, красномовна. У Данії злочин колабораціонізму взагалі був практично нечуваним. Утім з кожних ста тисяч данців 374 засудили до тюремного ув'язнення внаслідок післявоєнних процесів. У Франції воєнний колабораціонізм набув значного поширення, саме тому покарання було доволі м'яким. Оскільки головним колаборантом виступала сама держава, судити простих громадян за той самий злочин не годилося та, м'яко кажучи, сіяло б незгоду — тим паче, що троє з чотирьох суддів на судових процесах над колаборантами у Франції самі служили колабораційному урядові. Тож зі ста тисяч до в'язниці за злочини, скоєні під час війни, потрапили 94 особи (менше ніж 0,1% населення). Із 38 тисяч в'язнів більшість вийшла на волю в результаті часткової амністії 1947 року, а решта, за винятком півтори тисячі, — унаслідок амністії 1951 року.

Протягом 1944?1951 років державні суди Франції засудили 6763 особи на смерть (з них 3910 — заочно) за зраду та дотичні злочини. Із цих вироків виконали 791. Головним покаранням, до якого засуджували французьких колаборантів, була «національна деградація», введена 26 серпня 1944 року, одразу ж після звільнення Парижа. Ось що із сарказмом писала про це Жанет Фленнер: «Національна деградація означає, що тебе позбавляють усього, що полюбляють французи: приміром, носити воєнні відзнаки; права бути юристом, нотаріусом, вчителем у державній школі, суддею і навіть свідком у суді; права керувати видавництвом, радіо чи кінокомпанією; але найголовніше — права бути директором страхувальної агенції чи банку».

Такий вирок винесли 49 723 французам. Одинадцять тисяч державних службовців (1,3% всіх державних працівників, але набагато менше ніж 35 тисяч, які втратили роботу в часи режиму Віші) були усунені з посад або ж покарані іншим чином, однак більшість із них поновилася на роботі впродовж шести років. У підсумку epuration (чистка), як її називали, торкнулася близько 350 тисяч осіб і суттєво не вплинула на життя та кар'єру більшості з них. Ніхто не дістав покарання за те, що сьогодні ми б назвали злочином проти людяності. Відповідальність за них, як і за інші воєнні злочини, поклали лише на німців.

Досвід Італії був іншим з кількох причин. Попри те, що це була колишня країна Осі, уряди союзників наказали Італії провести власні судові процеси та чистки; зрештою, у вересні 1943 року країна перейшла на інший бік. Однак щодо того, кого і за що судити, цілковитої ясності не було. Тимчасом як в інших країнах Європи колаборантів здебільшого таврували як «фашистів», в Італії цей ярлик стосувався занадто широкої та неоднорідної маси. Від 1922 до 1943 року країною керували свої власні фашисти, а від влади Муссоліні її звільнив один із його маршалів — П'єтро Бадольо, чий перший антифашистський уряд і сам складався здебільшого з колишніх фашистів.

Найочевиднішим фашистським злочином, який підлягав кримінальному переслідуванню, була колаборація з ворогом після 8 вересня 1943 року (коли відбулося німецьке вторгнення). Унаслідок цього більшість обвинувачень було винесено на окупованій півночі країни та пов'язано з маріонетковим урядом, встановленим у Сало на озері Гарда. Опитувальник «А ти був фашистом?» (scheda personale, або особиста картка), який став об'єктом багатьох жартів, виявляв відмінність між фашистами Сало та рештою фашистів. Заходи щодо перших встановлював декрет № 159, виданий у липні 1944 року тимчасовою законодавчою Асамблеєю; він описував «особливо тяжкі вчинки, які, хоч і не належали до злочинної діяльності, вважалися такими, що суперечили розсудливості та нормам політичної пристойності».

Цей химерний законотворчий витвір, на думку авторів, мав допомогти обійти складність притягнення до відповідальності чоловіків та жінок за вчинки, які вони скоїли, працюючи на визнаний державний уряд. Але Високий суд, створений у вересні 1944 року для процесів над найважливішими злочинцями, складався із суддів та правників, що самі в минулому переважно були фашистами, так само як і штат Надзвичайного суду присяжних, завданням якого було покарання молодших працівників колабораційного режиму. За цих умов навряд чи можна було сподіватися, що населення країни ставитиметься до судових процесів із належною повагою.

Не дивно, що результати не задовольняли нікого. Станом на лютий 1946 року справи порушили проти 394 тисяч державних працівників, з яких тільки 1580 були виправдані. Більшість із тих, хто постав перед судом, стверджували, що були «хамелеонами» (gattopardismo), тобто вели тонку подвійну гру в умовах фашистського тиску: зрештою, членами Фашистської партії обов'язково мусили стати всі державні службовці. Чимало тих, хто проводив допити, і самі могли б легко опинитися по той бік столу, а тому ставилися до таких пояснень цілком прихильно. Після низки гучних процесів над кількома високопоставленими фашистами та генералами обіцяна чистка уряду й адміністрації зійшла нанівець.

Висока комісія, яка мала здійснювати чистку, закрилася в березні 1946 року, а через три місяці оголосили про перші амністії, зокрема про анулювання всіх тюремних вироків терміном до п’яти років. Буквально кожен префект, мер та бюрократ середньої ланки, який потрапив під чистку в 1944?1945 роках, міг відновитися на посаді та уникнути виплати призначених штрафів, а більшість із майже 50 тисяч італійців, які потрапили за ґрати через фашистську діяльність, провели там небагато часу[28]. За рішенням суду було страчено щонайбільше 50 осіб (утім ця цифра не враховує 55 фашистів, яких убили партизани у в’язниці Скіо 17 липня 1945 року).

За часів «холодної війни» відповідальність за відносно безболісний перехід Італії від нацистського блоку до демократичного союзника часто покладали на зовнішній (американський) тиск, а також на політичний вплив Ватикану. Натомість реальність була набагато складнішою. Справді, Католицька церква дуже легко відбулася, з огляду на теплі стосунки папи Пія XII з фашистами і його стратегічне ігнорування нацистських злочинів в Італії та інших країнах. Відчувався помітний церковний вплив. Окрім того, англо-американська військова адміністрація явно не хотіла усувати скомпрометованих керманичів, коли ті намагалися відновити на півострові нормальне життя. І загалом фашистські чистки давали ефективніший результат у регіонах, де лівий рух Опору та його політичні представники міцніше втримували свої позиції.

Утім проєкт амністії в червні 1946 року підготував саме Пальміро Тольятті, п’ятдесятиоднорічний очільник Італійської комуністичної партії, який у післявоєнному коаліційному уряді обіймав посаду міністра юстиції. Після двадцяти років в еміграції та багатьох років на високих посадах Комуністичного інтернаціоналу він не мав ілюзій щодо меж можливого і неможливого, коли війна на європейському континенті скінчиться. Повернувшись із Москви в березні 1944 року, під час промови в Салерно він оголосив, що його партія віддана національній єдності та парламентській демократії, чим здивував і збентежив багатьох своїх послідовників.

Тольятті не бачив жодного сенсу в тому, щоб штовхати до громадянської війни — або радше підживлювати війну, яка вже і так тривала, — країну, де мільйони людей, більшість із яких аж ніяк не зараховувала себе до політичної правиці, були скомпрометовані своїми зв’язками з фашизмом. Набагато доцільніше було працювати над відновленням порядку та нормального життя, залишити фашистську епоху в минулому та боротися за владу через виборчі бюлетені. Крім того, завдяки власному привілейованому становищу як поважна особа в міжнародному комуністичному русі, стратегічні перспективи якого сягали далеко за межі італійських берегів, Тольятті розглядав грецьку ситуацію як застереження.

У Греції попри те, що у воєнний час колабораціонізм серед урядової та підприємницької верхівки справді був поширений, післявоєнні чистки були спрямовані не на правицю, а на лівих. Цей випадок був унікальним, але показовим. Громадянська війна 1944–1945 років переконала британців, що тільки рішуче відновлення консервативного режиму в Афінах могло стабілізувати цю маленьку, але стратегічно важливу країну. Чистка або інші залякування підприємців та політиків, які співпрацювали з італійцями чи німцями, могли б призвести до масштабних наслідків у країні, де революційно налаштована лівиця, здавалося, готова була захопити владу.

Отже, загрозою стабільності в Егейському морі та на Південних Балканах після німецької армії, що відступала, стали грецькі комуністи, які добряче зміцнили свої позиції, та їхні союзники-партизани в горах. Надзвичайно мало осіб дістали суворе покарання за колаборацію з країнами Осі під час війни, але стосовно лівих смертну кару призначали направо і наліво. Оскільки в Афінах чітко не розрізняли лівих партизанів, які боролися проти Гітлера, та комуністів-підпільників, що намагалися скинути післявоєнний грецький уряд (і це справді найчастіше були ті самі люди), у подальші роки в судах і тюрмах швидше опинялися учасники руху Опору, а не їхні вороги-колаборанти. Окрім вироку та ув'язнення, їх також на багато десятиліть виключали з громадського життя. Розплачуватися доводилося навіть їхнім дітям та онукам, яким відмовляли в роботі в роздутому державному секторі аж до 1970-х років.

Отож чистки та судові процеси в Греції були відверто політично обумовлені. Але в певному розумінні такими само були і більш традиційні процеси в Західній Європі. Будь-який судовий процес, що постає як безпосередній наслідок війни чи політичної боротьби, є політичним. Атмосфера на суді П'єра Лаваля та Філіппа Петена[29] у Франції або шефа поліції П'єтро Карузо[30] в Італії сильно відрізнялася від звичайних судових процесів. У цих та багатьох інших післявоєнних судах і чистках ключову роль відігравало зведення рахунків, кровопролиття, помста й політичні розрахунки. Це потрібно пам'ятати, коли ми говоритимемо про післявоєнні ретрибуції в Центральній та Східній Європі.

Поза сумнівом, з погляду Сталіна та радянських окупаційних урядів на всіх територіях під контролем Червоної армії, судові процеси та інші покарання колаборантів, фашистів і німців завжди й насамперед були способом усунути з місцевої політичної та суспільної арени перешкоди для комуністичної влади. Те саме стосувалося Югославії Тіто. Багатьох чоловіків і жінок звинуватили у фашистських злочинах, тоді коли їхньою найбільшою провиною було членство не в тому національному чи соціальному угрупованні, належність до незручної релігійної спільноти чи політичної партії або просто небезпечна популярність чи впізнаваність серед місцевого населення. Чистки, позбавлення землі, заслання, тюремні вироки й страти, які мали на меті винищення звинувачених політичних супротивників, стали, як ми побачимо, важливим підготовчим ґрунтом у процесі суспільних та політичних перетворень. Проте водночас вони були спрямовані й на покарання реальних фашистів та воєнних злочинців.

Отже, під час атаки на Католицьку церкву в Хорватії Тіто також судив сумнозвісного загребського кардинала Алойзіє Степінаца, апологета деяких найбільших злочинів хорватського режиму усташів, якому поталанило прожити наступні чотирнадцять років під домашнім арештом аж 1960 року, коли він помер у власному ліжку[31]. Лідера четників Дражу Михайловича судили і стратили в липні 1946 року. Після нього упродовж двох років після звільнення Югославії скарали на смерть багато десятків тисяч інших не-комуністів. Усі вони стали жертвами політично мотивованої політики помсти. Але, з огляду на їхні дії під час війни в складі четників, усташів, словенської Білої гвардії чи озброєного руху Домобранців, чимало з них отримали б суворі вироки за будь-якої правової системи[32]. Югослави стратили та депортували багатьох етнічних угорців за ту роль, яку вони відіграли у воєнних різанинах у Воєводині в січні 1942 року, а їхню землю розподілили серед прибічників нового режиму — не-угорців. То був

прорахований політичний крок, однак у багатьох випадках провина жертв справді відповідала обвинуваченню.

Випадок Югославії був особливо заплутаним. Північніше, в Угорщині, післявоєнні народні суди справді розпочали процеси над справжніми воєнними злочинцями, зокрема активними учасниками пронімецьких режимів Деме Стояї та Ференца Салаші в 1944 році. Відсоток фашистів та колаборантів, які отримали вироки, в Угорщині не перевищував кількості осіб, яких визнали винними в післявоєнній Бельгії чи Нідерландах, — і, поза всяким сумнівом, вони скоїли тяжкі злочини, зокрема завчасно й охоче виконавши німецькі плани із затримання та висилання на смерть сотень тисяч угорських євреїв. Угорська влада лише пізніше додала визначення «саботажу» та «таємної змови» до класифікації злочинів: очевидно, такий крок мав на меті розширити коло потенційних опонентів та всіх, хто міг чинити опір комуністичному захопленню.

У Чехословаччині Надзвичайні народні суди, створені указом президента від 19 травня 1945 року, винесли 713 смертних вироків, присудили 741 довічне ув'язнення та 19 888 коротших тюремних вироків «зрадникам, колаборантам та фашистським елементам у лавах чеського та словацького народу». Формулювання тут ніби запозичені з радянських офіційних документів і, безперечно, передвіщали похмуре майбутнє Чехословаччини. Але в окупованій Чехословаччині справді були зрадники, колаборанти та фашисти; одного з них, отця Тісо, 18 квітня 1947 року повісили. Чи отримали Тісо та інші справедливий суд — і чи взагалі могли на нього сподіватися в атмосфері того часу — питання доволі закономірне. Але з ними поводилися не гірше, ніж, скажімо, з П'єром Лавалем. Післявоєнне чеське правосуддя дуже зациклилось на сумнівній та розмитій категорії «злочинів проти нації», прикритті для винесення колективних вироків, особливо серед судетських німців. Але французьке правосуддя в ті роки нічим не відрізнялося від чехословацького, хіба що, можливо, меншою кількістю процесів.

Судити про успішність післявоєнних судових процесів та антифашистських чисток у нещодавно окупованій Європі було важко. Принцип винесення вироків у ті часи чимало критикували: ті, кого судили, поки війна все ще тривала або одразу ж після звільнення країни, мали високі шанси одержати суворіше покарання за тих, хто постав перед судом пізніше. Через це дрібні порушники, які потрапили під слідство в 1945 році, отримали набагато довші тюремні терміни, ніж винні в тяжких злочинах колаборанти, справи яких опинилися в суді рік чи й більше по тому. У Богемії та Моравії дуже велика частка (95%) смертних кар були виконані, адже існувало правило, згідно з яким вирок мав бути виконаний упродовж двох годин після оголошення. На інших територіях усі, кого не стратили негайно, могли сподіватися на зміну міри покарання.

У той час смертні вироки були поширеним явищем. Їх сприймали без особливого спротиву: життя під час війни знецінилося, тож вони не здавалися аж такими надмірними (а радше виправданими), аніж за звичайних обставин. Однак що справді викликало обурення й, схоже, зрештою підірвало цінність усіх процесів для мешканців окремих територій, то це очевидна непослідовність у винесенні вироків, уже не кажучи про те, що часто їх ухвалювали судді та присяжні, чиї власні біографії під час війни були щонайменше не бездоганні. Найгірше велося письменникам та журналістам, які залишили письмові докази своєї лояльності тій чи іншій силі. Процеси над

видатними інтелектуалами, які широко висвітлювала преса, — як-от суд над Робером Бразіяком у Парижі в січні 1945 року — викликали протести чинних учасників руху Опору на кшталт Альбера Камю, який вважав несправедливим і нерозсудливим засуджувати та страчувати людей за їхні думки, хай які вони були відразливі.

Натомість підприємці та високопосадовці, що нажилися на окупації, страждали мало, принаймні в Західній Європі. В Італії союзники наполягли, щоб особи на зразок Вітторіо Валлетти, президента компанії FIAT, залишилися на своїх посадах, попри відомі зв'язки з фашистською владою. Інші італійські підприємці вижили завдяки тому, що колись перебували в опозиції до Соціальної республіки Сало Муссоліні — і вони справді часто їй протидіяли через те, що вона була занадто «соціальною». У Франції переслідуванням за економічну колаборацію передувала вибіркова націоналізація — наприклад, заводів Renault як покарання за суттєву допомогу німецькій армії з боку Луї Рено. І всюди дрібним підприємцям, банкірам та посадовцям, які служили в адміністрації окупаційного режиму, будували «Атлантичний вал», що мав зупинити вторгнення у Францію, постачали німецьким силам різноманітні товари тощо, дали спокій, щоб вони могли надавати подібні послуги та забезпечувати безперебійність і стабільність у демократіях, які прийшли нацистам на зміну.

Напевно, таких компромісів і не можна було уникнути. Сам масштаб руйнації та морального занепаду в 1945 році означав, що все, що лишилося, нагодиться як цеглинка в будівництві майбутнього. Тимчасові уряди в перші місяці після звільнення були майже безпорадні. Певна річ, вони мусили співпрацювати з бізнесовими, фінансовими та виробничими верхівками, ще й дякувати їм, щоб безпомічне голодне населення могло отримати харчі, одяг і паливо. Чистки в підприємницькому секторі могли призвести до зворотних, навіть нищівних результатів.

Ціною, яку за це довелося сплатити, був політичний цинізм та гірке розчарування в ілюзіях і надіях щодо звільнення. Уже 27 грудня 1944 року неаполітанський письменник Ґульєльмо Джанніні написав у L'Uomo Qualunque[33], газеті нової італійської однойменної партії, чия назва власне й обігрувала це відчуття іронічного розчарування, таке: «Я — той, хто, зустрівши колишнього фашиста, запитує: "Як тобі вдалося уникнути чистки?"… Я — той, хто озирається навколо й говорить: "Це фашистське: і методи, і системи"… Я — той, хто більше ні в що і нікому не вірить».

Як ми вже бачили, Італія була складним випадком. Але те, що відчував Джанніні, у Європі кінця 1945 року стало доволі поширеним явищем і підготувало ґрунт для стрімкої зміни настрою. Після того, як винних у тому, що сталося в недалекому минулому, визначили, а також призначили покарання — за найбільш кричущі злочини або в тих випадках, які приносили найбільше моральне задоволення, — більшість людей на територіях під нещодавньою німецькою окупацією схотіли залишити незручні або неприємні спогади в минулому та продовжити свої поламані життя. У будь-якому разі дуже мало хто звинувачував у найгірших злочинах своїх співгромадян. За загальною згодою, абсолютну відповідальність за це мали взяти німці.

Насправді, переконання, що кінцева провина за жахіття Другої світової війни має лягти на німецькі плечі, було таке поширене, що від неї звільнили навіть Австрію. Згідно із союзницьким договором 1943 року,

Австрію офіційно визнали «першою жертвою» Гітлера, що гарантувало їй інше ставлення після закінчення війни. Це узгоджувалося з переконанням Вінстона Черчилля в прусському походженні нацизму — поглядом, який корінився в одержимості його покоління прусською загрозою європейській стабільності останньої третини XIX століття. Водночас інших союзників також влаштовувала така позиція — ключове географічне розташування Австрії та непевність у політичному майбутньому Центральної Європи підказували, що розсудливіше не зв'язувати німецьку й австрійську долі.

Та з Австрією і не можна було поводитися просто як з окупованою країною, де місцевих фашистів та нацистських колаборантів необхідно було покарати, а тоді зажити звичайним життям. У країні з майже семимільйонним населенням 700 тисяч були членами Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини; коли війна закінчилася, в Австрії все ще лишалося 536 тисяч зареєстрованих нацистів; під час війни в лавах німецьких збройних сил служили 1,2 мільйона австрійців. В СС та серед керівництва концентраційних таборів австрійців було непропорційно багато. Серед австрійських громадських та культурних діячів було безліч симпатиків нацизму — зі 117 музикантів оркестру Віденської філармонії 45 були нацистами (тоді як у Берлінській філармонії — 8 зі 110).

З огляду на всі ці обставини Австрія відбулася напрочуд легко. Провадження через підозру у воєнних злочинах відкрили щодо 130 тисяч австрійців, перед судом постали 23 тисячі, 13 600 були визнані винними, 43 отримали смертний вирок, але стратили лише тридцятьох. Близько 70 тисяч державних службовців звільнили. Восени 1946 року чотири союзницькі держави-окупанти вирішили дозволити Австрії самотужки розбиратися зі своїми злочинцями та провадити «денацифікацію». Систему освіти, інфіковану особливо, належним чином денацифікували: серед учителів початкової школи звільнили 2943 осіб, середньої — 477. Однак, попри те, що багато поважних науковців не приховували своїх пронацистських симпатій, з-поміж професорів університетів утратили свої посади тільки 27.

У 1947 році австрійська влада ухвалила закон, який розрізняв «більш» та «менш» винних нацистів. З останніх наступного року амністували та відновили у виборчих правах 500 тисяч. Перших — загальною кількістю близько 42 тисяч — амністували до 1956 року. Після того австрійці просто викинули свій зв'язок з Гітлером геть із пам'яті. Однією з причин, чому Австрія легко звільнилася від альянсу з нацизмом, було те, що пристосування нещодавнього минулого до власної вигоди влаштовувало всі місцеві сили: консервативна Народна партія, спадкоємиця довоєнної Християнської соціальної партії, мала всі підстави надати свідчення про те, що ані вона, ані Австрія не мали з Німеччиною нічого спільного, щоб відвернути увагу від того, як вона в 1934 році силою встановила корпоратистський режим. Австрійські соціальні демократи, беззаперечно антинацистські, теж мали дати раду спогадам про власні заклики до 1933 року за аншлюс із Німеччиною. З іншого боку, всім партіям хотілося загравати і підлещуватися до виборців — колишніх нацистів, значної за кількістю електоральної групи, яка впливала на політичне майбутнє країни. Крім того, як ми побачимо далі, мали значення й нові обставини, зумовлені початком «холодної війни».

Подібні розрахунки були наявні і в Німеччині. Але там місцеве населення не мало слова в питанні вирішення власної долі. У тій самій Московській

декларації від 30 жовтня 1943 року, яка звільняла Австрію від відповідальності за відданість нацизму, союзники попередили Німеччину, що вона відповідатиме за свої воєнні злочини. Обіцянки було дотримано. Упродовж 1945?1947 років відбулася низка судових процесів, на яких союзницькі окупаційні сили в Німеччині судили нацистів та колаборантів за воєнні злочини, злочини проти людства, вбивства та інші поширені переступи, скоєні в ім'я нацизму та задля досягнення його цілей.

Найвідоміший серед цих процесів — Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі, який судив найголовніших нацистських лідерів із жовтня 1945 по жовтень 1946 року. Однак було й багато інших: американські, британські та французькі військові трибунали судили нацистів нижчої ланки на території відповідних окупаційних зон, а також разом із Радянським Союзом відправляли їх до інших країн, зокрема Польщі та Франції, щоб судити їх там, де були скоєні їхні злочини. Процеси над воєнними злочинцями не припинялися впродовж періоду союзницької окупації Німеччини: у західних зонах понад п'ять тисяч осіб були визнані винними у воєнних злочинах або злочинах проти людства, трохи менше восьмисот — засуджені до найвищої міри покарання, і зрештою страчені — 486. Остання страта відбулась у Ландсберзькій в'язниці в червні 1951 року на тлі численних прохань німців про помилування.

Про те, щоб карати німців лише за лояльність до нацизму, навіть не йшлося, хоча Нюрнберзький суд і дійшов висновку, що нацистська партія — це злочинна організація. Нацистів було надто багато, а аргументи проти колективних вироків — надто переконливі. У кожному разі ніхто б не знав, що робити із судовим рішенням про подібну провину багатьох мільйонів людей. Утім відповідальність нацистських лідерів не викликала сумнівів, як і їхня подальша доля. За словами Телфорда Тейлора, одного з прокурорів США в Нюрнберзі та головного прокурора подальших процесів, «надто багато людей вважали, що неправомірно постраждали від лідерів Третього Райху, і вимагали справедливого суду».

Від самого початку суди над німецькими військовими злочинцями апелювали не лише до справедливості, але й до виховання. Головний Нюрнберзький процес двічі на день транслювали на німецькому радіо, а нагромаджені свідчення використовували в школах, кіно та центрах перекваліфікації по всій країні. Однак зразкові результати процесів були не завжди самоочевидними. У низці ранніх процесів над командувачами та охоронцями концентраційних таборів багатьом узагалі вдалося уникнути покарання. Їхні адвокати вдало використали англо-американську систему змагального правосуддя, піддаючи перехресному допиту та приниженням свідків і колишніх в'язнів концтаборів. Під час процесу в Люнебурзі над працівниками табору в Берген-Бельзені (із 17 вересня по 17 листопада 1945 року) британські адвокати досягли певного успіху, довівши, що їхні підзахисні лише виконували (нацистські) закони: 15 із 45 підсудних виправдали.

Тож важко з'ясувати напевно, які наслідки суди над нацистами мали для політичного та морального перевиховання Німеччини й німців. Безперечно, чимало людей обурювалися тим, що це було «правосуддя переможців» — а саме так і було. Однак водночас то були реальні процеси над реальними злочинцями за безсумнівно кримінальні вчинки, і вони встановлювали прецедент надзвичайної ваги для майбутньої міжнародної юриспруденції. Під час процесів та розслідувань 1945?1948 років (коли Комісію ООН з воєнних

злочинів розпустили) було оприлюднено надзвичайну кількість письмових та усних свідчень (зокрема тих, які стосувалися німецьких планів із винищення європейських євреїв) — саме тоді, коли німцям, та й не лише їм, найбільше хотілося все якнайшвидше забути. Вони чітко дали зрозуміти, що, якщо особа вчинила злочин з ідеологічних чи державних міркувань, відповідальність за це лягала на цю особу, і це каралося згідно із законом. Виконання наказу не було виправданням.

Утім процеси над німецькими воєнними злочинцями, проваджені союзниками, неминуче мали два недоліки. Численні експерти з Німеччини та Східної Європи засудили участь радянських прокурорів та суддів як лицемірство. Поведінка Червоної армії та дії Радянського Союзу на «звільнених» ним територіях ні для кого не були таємницею. Насправді тоді про них напевно знали і писали більше, ніж у подальші роки. До того ж у пам'яті людей усе ще були свіжі спогади про чистки та розправи 1930-х років. Те, що совєти судили нацистів — часом за ті самі злочини, які вчиняли вони самі, — знецінювало Нюрнберг та інші процеси, перетворюючи їх на вправляння з антинімецької помсти. Як сказав Джордж Кеннан, «єдиним висновком, який випливав із цього процесу, було те, що очільників одного уряду за одних обставин за такі злочини можна було відбілити й пробачити, а іншого — за інших обставин — покарати на смерть без виправдання чи пробачення».

Радянська присутність у Нюрнберзі була ціною, яку довелося сплатити за військове союзництво та неабияку роль Червоної армії в поразці Гітлера. Але другий недолік трибуналів полягав у самій природі судового процесу. Саме через те, що особисту провину очільників Третього Райху, починаючи із самого Гітлера, встановлювали так повно і скрупульозно, багато німців повірили в те, що решта з них не несе жодної провини, що загалом німецький народ — так само пасивна жертва нацизму, як і всі інші. Можливо, нацистські злочини і були «скоєні в ім'я Німеччини» (цитуючи слова колишнього канцлера Німеччини Гельмута Коля, вимовлені п'ятдесят років по тому), але мало хто по-справжньому розумів, що це справа рук німців.

Американці це добре усвідомлювали, тому у своїй зоні одразу ж розпочали програму перевиховання та денацифікації. Метою програми було заборонити Нацистську партію, знешкодити її коріння й посіяти зерна демократії та свободи в громадському житті німців. Армію США в Німеччині супроводжували безліч психологів та інших фахівців, які мали визначити причину, чому німці зайшли так далеко. Британці також реалізували подібні проєкти, хоча й із більшим скепсисом та меншими ресурсами. Французів це майже не цікавило. Натомість радянські сили спершу висловили із цим цілковиту згоду, тож заходи з агресивної денацифікації були одним із небагатьох пунктів, щодо яких Об'єднані окупаційні сили принаймні якийсь час мали консенсус.

Німеччина та Австрія: зони союзницької окупації

Справжня проблема полягала в тому, що будь-яку послідовну програму з викорінення нацизму з німецького життя в умовах 1945 року просто неможливо було втілити. Генерал Луцій Клей, американський головнокомандувач військової адміністрації, зауважував: «Нашою найбільшою адміністративною проблемою було знайти достатньо компетентних німців, які не були тим чи іншим чином пов'язані чи залучені до нацистського режиму… Надто часто здавалося, що єдині, хто мають відповідну кваліфікацію, — це кар'єрні держслужбовці, більшість з яких — більш ніж формальні учасники (за нашим визначенням) діяльності Нацистської партії».

Клей не перебільшував. 8 травня 1945 року, коли війна в Європі закінчилася, у Німеччині налічувалося 8 мільйонів нацистів. У Бонні зі 112 лікарів 102 були членами партії — чинними чи колишніми. У зруйнованому Кельні з 21 фахівця міської гідротехнічної служби — чиї вміння незамінні для відновлення систем водопроводу та каналізації, а відповідно попередження епідемії — нацистами були 18. Саме такі люди неминуче мусили обійняти посади в цивільній адміністрації, інститутах охорони здоров'я, службах міської відбудови та приватному секторі в післявоєнній Німеччині, нехай і під наглядом союзників. Про те, щоб просто викреслити їх з німецького життя, не могло бути й мови.

Утім такі спроби були. У трьох західних зонах окупованої Німеччини, більшу частину яких контролювали Сполучені Штати, було заповнено 16 мільйонів Fragebogen (анкет). Американська адміністрація внесла три з половиною мільйони німецьких громадян (близько чверті населення зони) до списку «підсудних випадків», хоча більшість з них так і не постала перед місцевими денацифікаційними трибуналами, створеними в березні 1946 року під відповідальність Німеччини, але під наглядом союзників. Цивільні особи в Німеччині в примусовому порядку відвідували концентраційні табори та переглядали фільми із зображенням нацистських звірств. Учителів-нацистів звільнили з роботи, бібліотечні фонди оновили, газети та періодичні видання взяли під прямий контроль союзники, призначивши для них нових редакторів і власників, які щиро сповідували антинацистські погляди.

Та навіть цим заходам чинили значний опір. 5 травня 1946 року майбутній канцлер Західної Німеччини Конрад Аденавер публічно виступив проти заходів із денацифікації під час своєї промови у Вуппералі, вимагаючи, щоб «людям, лояльним до нацистів», дали спокій. Два місяці по тому в промові перед членами своєї партії, новоствореного Християнського-демократичного союзу, він знову повторив цю тезу: денацифікація тривала надто довго і не принесла нічого доброго. Занепокоєння Аденавера було щирим. Він вважав, що цькування німців звинуваченнями в злочинах нацистів — на судах, трибуналах чи перевиховних заходах — радше призведуть до підйому націоналізму, аніж зумовлять щире каяття. На думку майбутнього канцлера, доцільніше було дозволити і навіть заохочувати мовчання на цю тему, оскільки в його країні нацизм вкорінився дуже глибоко.

У дечому він мав рацію. У 1940-х роках німці мало розуміли, якими вони постають в очах світу. Їм було невтямки, що зробили вони та їхні керманичі; їх більше хвилювали їхні власні післявоєнні труднощі — брак харчів, житла і таке інше, — аніж страждання їхніх жертв по всій окупованій Європі. Вони справді радше були схильні бачити себе в ролі жертви, а відтак вважали суди й решту звинувачень у злочинах нацизму помстою союзників-переможців поваленому режимові[34]. За деякими

шляхетними винятками, німецька післявоєнна політична й релігійна верхівка дійсно ніяк не спростовувала таке бачення, а звичні лідери країни — представники вільних професій, правники та держслужбовці — були найбільш скомпрометовані.

До анкет ставилися із сарказмом. Якщо з них і була якась користь, то здебільшого тільки для очищення репутації осіб, які перебували під підозрою, допомагаючи їм отримати довідки про благонадійність (так звані довідки «Персіл», за назвою мила для прання). Перевиховання також давало надзвичайно низькі результати. Одна річ була змусити німців відвідувати покази документальних фільмів, а зовсім інша — їх дивитися, не говорячи вже про обмірковування побаченого. Через багато років письменник Штефан Гермлін описав сцену у франкфуртському кінотеатрі, де німці мусили дивитися документальні стрічки про Дахау та Бухенвальд, щоб отримати картки на харчування: «У напівмороці прожектора я міг роздивитися, що більшість людей на початку фільму відвернулися й просиділи так до кінця сеансу. Сьогодні я думаю, що відвернуте убік обличчя справді відображало ставлення багатьох мільйонів. Нещасний народ, до якого належав і я, був сентиментальним і безжальним водночас. Йому не хотілося потрясінь від подій минулого й "пізнання себе"»[35].

Коли з початком «холодної війни» західні союзники полишили свої спроби денацифікації, стало зрозуміло, що, по суті, вони були марні. У Баварії, де станом на 1946 рік половину шкільних учителів звільнили, ті ж таки вчителі через два роки поновилися на роботі. У 1949 році новостворена Федеральна республіка припинила всі розслідування щодо минулого державних службовців та службовців збройних сил. У Баварії в 1951 році 94% суддів та прокурорів, 77% працівників Міністерства фінансів та 60% державних службовців у регіональному Міністерстві сільського господарства мали нацистське минуле. У 1952 році кожен третій чиновник Міністерства закордонних справ у Бонні був колишнім членом Нацистської партії. У новоствореному західнонімецькому дипломатичному корпусі 43% були колишніми членами СС, а інші 17 — служили в СД або Гестапо. Ганс Глобке, головний радник канцлера Аденавера в 1950-х роках, відповідав за офіційне тлумачення гітлерівських Нюрнберзьких законів 1935 року. Начальник поліції в Рейнланд-Пфальці, Вільгельм Гаузер, був оберштурмфюрером, який керував воєнними масовими вбивствами в Білорусі.

Те саме відбувалося і за межами державної служби. Денацифікація найменше торкнулася університетів та правничої сфери, попри відомі симпатії їхніх представників до гітлерівського режиму. Підприємці також легко відбулися. Фрідріх Флік, засуджений як військовий злочинець у 1947 році, через три роки за рішенням боннської влади вийшов на свободу, і як головного акціонера Даймлер-Бенц його поновили в правах. Усіх звинувачених керівників промислових концернів IG Farben[36] та Krupp[37] дочасно звільнили з ув'язнення, і вони всі повернулися до публічного життя практично без втрат. Уже в 1952 році у Fordverke, німецьку дочірню компанію Ford Motor, повернулося все вище керівництво нацистських часів. Навіть міри покарання нацистських суддів та лікарів концентраційних таборів, засуджених американським трибуналом, були скорочені або пом'якшені (за американського командувача Джона Макклоя).

Низьку результативність зусиль союзників підтверджують і дані опитувань громадської думки, проведені в перші післявоєнні роки. У жовтні 1946 року,

коли закінчився Нюрнберзький трибунал, тільки 6% німців були готові визнати, що він здався їм «несправедливим», однак через чотири роки таку думку поділяв кожен третій. У цьому немає нічого дивного, позаяк упродовж 1945?1949 років стабільна більшість німецьких громадян вважали, що «нацизм був хорошою ідеєю з поганим втіленням». У листопаді 1946 року 37% німців, які взяли участь в опитуванні в американській зоні, вважали, що «винищення євреїв, поляків та інших не-арійців було необхідним для безпеки німців заходом».

За даними того самого опитування, проведеного в листопаді 1946 року, кожен третій німець погоджувався з тезою, що «євреї не повинні мати такі самі права, як представники арійської раси». Це не надто дивно, враховуючи, що респонденти прожили дванадцять років за авторитарного уряду, відданого цій ідеї. Що справді дивує, то це опитування, проведене шість років по тому, згідно з яким дещо вища частка західних німців (37%) погоджувалася з тим, що для Німеччини було б краще, якби на її території не було євреїв. Також того самого 1952 року 25% західних німців визнали, що були про Гітлера «хорошої думки».

У зоні радянської окупації ставлення до нацистської спадщини було дещо іншим. Попри те, що радянські судді та юристи брали участь у Нюрнберзьких процесах, денацифікація на Сході полягала насамперед у колективному покаранні нацистів та їх викоріненні з усіх сфер життя. Місцева комуністична влада не мала жодних ілюзій щодо подій, які відбулися. Як сказав Вальтер Ульбріхт, майбутній лідер Німецької Демократичної Республіки, у промові перед представниками Німецької комуністичної партії лише через шість тижнів після поразки його країни, «трагедія німецького народу в тому, що він підкорився банді злочинців… Німецький робітничий клас та працездатне населення зробили помилку перед історією».

Це твердження містило більше, ніж готові були визнати Аденавер чи більшість західнонімецьких політиків, принаймні публічно. Але Ульбріхта, як і радянську владу, якій він підпорядковувався, цікавили не так ретрибуції за нацистські злочини, як зміцнення комуністичної влади в Німеччині та викорінення капіталізму. У підсумку попри те, що денацифікація в радянській зоні подекуди зайшла далі, ніж на Заході, вона спиралася на два хибні тлумачення нацизму: одне — прив’язане до комуністичної теорії, а друге — кон’юнктурно-опортуністичне.

Те, що нацизм — це лише фашизм, а фашизм, зі свого боку, витвір капіталістичного егоїзму в кризовий момент, було марксистською догмою та радянською офіційною доктриною. Відповідно, радянська влада мало зважала на виразно расистський бік нацизму та його геноцидні наслідки, натомість зосередившись на арештах і позбавленнях майна підприємців, заплямованих чиновників, учителів та всіх тих, хто був винний у захисті інтересів соціального класу, який нібито підтримував Гітлера. У цьому радянське нищення нацистської спадщини в Німеччині нічим принципово не відрізнялося від тих суспільних трансформацій, які втілював Сталін в інших частинах Центральної та Східної Європи.

Опортуністична політика совєтів стосовно колишніх нацистів була виявом слабкості. В окупованій Німеччині комуністи не мали сильного руху, а їхня поява на хвості в Червоної армії навряд чи сприяла зростанню прихильності до них. Єдине, що могло дати їм політичну перспективу, окрім насильства та

виборчих маніпуляцій, — це апелювання до прорахованого особистого інтересу. На сході та півдні комуністи досягали цього, заохочуючи вигнання етнічних німців та позиціонуючи себе як гарантів і захисників нових (польських, словацьких, сербських) загарбників спорожнілих німецьких ферм, підприємств і квартир. Звичайно, у самій Німеччині це було неприйнятно. В Австрії місцева комуністична партія під час виборів наприкінці 1945 року припустилася помилки, відмовившись від потенційно визначальної підтримки нацистів молодших чинів та колишніх членів партії. Цим вона прирекла комунізм у післявоєнній Австрії на поразку. У Берліні цей урок засвоїли. Тож Комуністична партія Німеччини (KPD) вирішила запропонувати свої послуги та захист мільйонам колишніх нацистів.

Обидва підходи — доктрина та розрахунок — не обов'язково суперечили один одному. Певна річ, Ульбріхт і його колеги вважали, що шлях до очищення Німеччини від нацизму лежить через соціально-економічні перетворення. Особиста відповідальність чи моральне перевиховання не надто їх цікавили. Та водночас вони розуміли, що нацизм — це не чари, якими оповили безневинний німецький пролетаріат. Німецький робітничий клас, як і німецька буржуазія, не впорався зі своїми обов'язками. Але саме з цієї причини, за вдалого поєднання батога і пряника, у нього було більше шансів пристосуватися до комуністичних ідеалів. Та й у будь-якому разі влада в Східній Німеччині (власне, як і в Західній) практично не мала вибору: як іще вони могли дати раду з країною, не вдаючись до допомоги колишніх нацистів?

Тож, з одного боку, радянські окупаційні сили звільнили з роботи колосальну кількість колишніх нацистів (520 тисяч станом на квітень 1948 року) та призначили «антифашистів» на адміністративні посади в зоні своєї окупації. З іншого, німецькі комуністичні лідери активно заохочували тих колишніх нацистів, чиє минуле не було надто скомпрометоване в очах громадськості, приєднатися до їхніх лав. Цілком очікувано, що вони досягли значних успіхів. Колишні нацисти тільки й чекали нагоди відхреститися від минулого та пов'язати свою долю з переможцями. Як члени партії, місцеві чиновники, шпигуни та поліцейські, вони змогли напрочуд добре пристосуватися до потреб комуністичної держави.

Зрештою, нова система була дивовижно подібною до попередньої: комуністи просто взяли під контроль нацистські утворення на кшталт трудових фронтів чи районних політичних наглядачів та дали їм нові назви й нових очільників. Однак здатність колишніх нацистів до пристосування була наслідком їхньої вразливості до шантажу. Радянська влада була готова домовлятися зі своїми колишніми ворогами, щоб напустити омани щодо природи й масштабів нацизму в Східній Німеччині, стверджуючи, що капіталістична та нацистська спадщина Німеччини обмежувалася західною зоною, а майбутня Німецька Демократична Республіка була краєм робітників, селян та антифашистських героїв. Але вони також багато чого знали і в разі потреби могли навести докази з нацистських досьє. Тож із торгівців чорного ринку, воєнних спекулянтів та колишніх нацистів усіх ґатунків виходили бездоганні, дуже вмотивовані догодити владі комуністи.

Станом на початок 1950-х років більше половини ректорів східнонімецьких закладів вищої освіти були колишніми членами Нацистської партії. Через десять років те саме можна було сказати про 10% депутатів парламенту. Новоутворена Штазі (державна служба безпеки) перейняла не лише цілі й

методи нацистського Гестапо, а й працевлаштувала багато тисяч його працівників та агентів. Політичних жертв комуністичного режиму — нової влади — часто обвинувачували за парасольковим принципом як «нацистських злочинців»; їх арештовували колишні нацистські поліцейські, судили такі самі судді й охороняли вартові колишніх нацистських таборів у тюрмах і концтаборах, створених нацистами та привласнених новою владою.

Легкість, із якою окремі особи та цілі інституції відкидали нацизм чи фашизм та наверталися до комунізму, не була унікальною рисою, притаманною тільки Східній Німеччині, — хіба що за масовістю. Рух Опору в Італії прихистив чимало колишніх фашистів різних мастей, та й після війни Італійська комуністична партія досить м'яко ставилася до своїх потенційних прихильників, які мали фашистське минуле. У післявоєнній Угорщині комуністи відкрито загравали з колишніми членами фашистської Партії схрещених стріл — настільки, що навіть запропонували їм підтримку у справах проти євреїв, які намагалися повернути втрачену власність. У Лондоні під час війни словацьких комуністів Владо Клементіса та Евгена Льобля переслідували радянські агенти, завербовані із представників довоєнних чеських фашистських партій. Свідчення цих агентів використовували проти них у показовому судовому процесі десять років по тому.

На нацистське чи фашистське минуле населення в обмін на післявоєнні політичні послуги закривали очі не лише комуністи. В Австрії колишні фашисти часто ставали улюбленцями західних адміністрацій і отримували дозволи працювати в журналістиці та інших відповідальних галузях: їхній зв'язок з корпоратистським авторитарним режимом довоєнної Австрії був нейтралізований нацистським вторгненням і загалом переконливою й дедалі дужчою антипатією до лівацтва. Об'єднаний воєнний уряд на прикордонній території на північному сході Італії захищав колишніх фашистів та колаборантів, більшість із яких вимагала видати Югославія, тоді як західні спецслужби повсюдно вербували досвідчених і добре поінформованих колишніх нацистів (зокрема й «ліонського м'ясника», офіцера Гестапо Клауса Барбі) з перспективою використати їх у майбутньому — не в останню чергу проти колишніх нацистів на службі в совєтів, яких їм було легко ідентифікувати.

У своєму першому офіційному зверненні до парламенту Федеративної Республіки Німеччина 20 вересня 1949 року Конрад Аденавер сказав про денацифікацію й нацистську спадщину таке: «Уряд Федеративної Республіки переконаний, що багато хто вже суб'єктивно спокутував свою провину, яка не була тяжкою, а тому, щоб залишити минуле позаду, має намір вибачати таких осіб у тих випадках, коли це видається прийнятним». Без сумніву, чимало німців радо підтримали це твердження. Якщо денацифікація і припинилася, це було тому, що з політичних міркувань німці стихійно «денацифікувалися» 8 травня 1945 року.

І так діяли не лише німці. Щоденна італійська газета нової Християнсько-демократичної партії в день смерті Гітлера оприлюднила схожий заклик до забуття. «Ми маємо сили забути! — проголошувала вона. — Забудьте якнайшвидше!». На Сході найпотужнішим козирем комуністів стала обіцянка розпочати все з нового аркуша в країнах, де кожному було що забути: те, що коїли з ними, чи те, що вчинили вони самі. У всій Європі панувало неабияке бажання залишити минуле позаду й почати все спочатку, дотримуючись поради

Ісократа афінянам в кінці Пелопоннеських воєн: «Урядуймо разом так, ніби не сталося нічого поганого».

Ця недовіра до спогадів про події нещодавнього минулого, пошук зручних міфів про антифашизм (у Німеччині — про борців із нацизмом, у Франції — про Опір, а в Польщі — про жертви) була найважливішою та невидимою спадщиною Другої світової війни в Європі. У своєму позитивному втіленні це пришвидшувало національне відновлення, дозволивши таким особам, як маршал Тіто, Шарль де Ґолль чи Конрад Аденавер, запропонувати своїм співгромадянам правдоподібне і навіть варте гордості уявлення про себе. Навіть Східна Німеччина заявляла про шляхетну точку відліку, вигадану традицію: міфологізоване й загалом значною мірою вигадане комуністичне «повстання» в Бухенвальді у квітні 1945 року. Такі історії дозволяли країнам, що пасивно страждали у війну (як-от Нідерланди), відкласти вбік спогади про власні компроміси, а тим, де боротьба мала не завжди правильні наслідки (приміром, у Хорватії), — поховати пам’ять про це в заплутаній історії різних проявів героїзму.

Без такої колективної амнезії приголомшливе післявоєнне відновлення Європи було б неможливе. Безперечно, багато з того, що викинули з пам’яті, пізніше поверталося і не давало спокою. Однак лише значно пізніше стало зрозуміло, як сильно післявоєнна Європа спиралася на засадничі міфи, які з плином років руйнувалися і відходили в небуття. В умовах 1945 року, на вкритому руїнами континенті, було дуже вигідно поводитися так, ніби минуле справді мертве й от-от має початися нова доба. Ціною цього було певне вибіркове та колективне забування, особливо в Німеччині. Однак усім багато чого хотілося викинути з пам’яті, а в Німеччині — і поготів.

Розділ 3

Відновлення Європи

Усі ми вже знаємо, що після цієї війни суспільство не може йти далі своїм звичаєм, що війна сама собою — це тиха революція, яка торує шлях для нового типу спланованого порядку.

Карл Маннгайм

Усі практично одностайно погоджуються, що із завданнями відбудови засобами капіталізму не впоратися.

Йозеф Шумпетер

Багато хто з нас був розчарований тією Британією, до якої ми повернулися… Ніхто не міг за ніч перетворити її на країну, про яку ми мріяли.

Місіс Вінні Вайтгауз за книжкою Пола Еддісона «Коли закінчилася війна»

Потрібно зруйнувати зачароване коло і повернути європейцям упевненість в економічному майбутньому їхніх країн та Європи загалом.

Джордж Маршалл

Масштаб європейської катастрофи створював нові можливості. Війна змінила все. Знову жити так, як до 1939 року, було неможливо практично ніде. Такий погляд, звичайно, поділяла молодь та радикали, однак очевидність цього твердження так само розуміли і проникливі спостерігачі зі старшого покоління. Шарль де Ґолль, який походив із католицької буржуазної родини з півночі Франції та якому на момент звільнення країни було 54 роки, висловився щодо цього вельми влучно: «Під час катастрофи, під тягарем поразки, у головах людей сталася велика зміна. Для багатьох лихо 1940 року здавалося поразкою керівного класу та системи в кожному її прояві».

Однак проблеми почалися не в 1940 році — ані у Франції, ані деінде. Борцям із фашизмом здавалося, що вони весь час воюють не лише з військовими окупантами та їхніми місцевими заступниками, а з цілою політичною та соціальною системою, яку вони вважали безпосередньо відповідальною за ті лиха, які пережили їхні країни. Саме політики, банкіри, бізнесмени та солдати міжвоєнних років, які зрадили жертв Першої світової війни й заклали основу для Другої, привели їхні країни до катастрофи. Це були «винні» («Guilty men»), як писали в одній британській брошурі, що вщент розкритикувала консервативних поборників політики умиротворення до 1940 року. Саме вони та їхня система опинилися в центрі планів щодо післявоєнних змін.

Отже, опір повсюдно був імпліцитно революційним. Це було закладене в його логіці. Відкидання суспільства, яке породило фашизм, природно означало «мрію про революцію, яка почне все із чистої дошки» (за словами Італо Кальвіно). У більшості країн Східної Європи дошку, як ми бачили, справді витерли начисто. Але навіть у Західній Європі панувало очікування кардинальної та стрімкої суспільної трансформації: зрештою, хто б міг стати їй на заваді?

З погляду рухів Опору воєнного часу післявоєнна політика мала стати продовженням їхньої боротьби, природним масштабуванням та розширенням

їхнього підпільного існування. Багато молодих чоловіків та жінок, які опинилися на передовій підпільного руху, не мали іншого досвіду громадського життя: з 1924 року в Італії, з початку 1930-х років у Німеччині, Австрії та більшості країн Східної Європи, а від 1940 року — по всій окупованій континентальній Європі нормальної політики не існувало. Політичні партії були заборонені, вибори фальсифіковані або скасовані. Бути в опозиції до влади, обстоювати соціальні зміни чи навіть політичну реформу означало оголосити себе поза законом.

Отож це нове покоління розуміло політику насамперед як опір — владі, традиційному суспільному чи економічному ладу, опір минулому. Клод Бурде, активний учасник руху Опору у Франції, редактор провідних видань лівого спрямування та письменник повоєнних років, відтворив цей настрій у своїх мемуарах, «L'aventure incertaine»[38]. «Опір, — писав він, — перетворив нас усіх на опозиціонерів у всіх значеннях цього слова — як проти людей узагалі, так і проти суспільного ладу». Перехід від боротьби з фашизмом до перешкоджання післявоєнному повторенню помилок 1930-х років здавався природним кроком. Від цього в суспільстві панувало дивне піднесення, яке відзначали багато самовидців одразу ж після звільнення. Попри всюдисущу злиденність — навіть завдяки їй, — мало постати щось нове, краще. «Ніхто з нас, — відзначали редактори італійського видання Societa в листопаді 1945 року, — не визнавав свого минулого. Нам здається, що воно за межами розуміння… У нашому сьогоденні переважає відчуття остовпіння та інстинктивного пошуку мети. Ми просто обеззброєні фактами».

Головною перешкодою на шляху радикальних змін після поразки Гітлера стали не реакціонери чи фашисти, які об'єдналися з диктаторами і яких було усунено разом із ними, а легітимні уряди в екзилі, більшість з яких пересиділи війну в Лондоні, плануючи повернення. Місцеві організації Опору вони сприймали як проблему, а не як союзників: легковажних молодиків належало роззброїти та повернути до мирного життя, а державні справи — віддати до рук політичного класу, ретельно очищеного від колаборантів та зрадників. Будь-що менше означало б анархію або ж окупацію союзницькими арміями на невизначений час.

Групи Опору, які в 1944?1945 роках переформатувалися в різні політичні рухи, ставилися до урядів у вигнанні зі взаємною недовірою. У їхніх очах політики, урядовці й радники, які уникли окупації, були подвійно дискредитовані — власними довоєнними помилками та подальшою відсутністю. У Франції та Норвегії парламентарі, обрані 1936 року, позбавили себе повноважень своїми діями в 1940 році. У Бельгії та Нідерландах відсутність урядовців упродовж п'яти років унеможливила розуміння ними страждань місцевого населення та зміни суспільних настроїв, спричинених нацистською окупацією. У Центральній та Східній Європі, окрім, що важливо, Чехословаччини, колишні уряди стали непотрібні після появи Червоної армії (хоча іноді вони розуміли це не одразу).

Уряди, що поверталися, були цілком готові до компромісів у політичних рішеннях, зокрема, як ми побачимо далі, у питаннях суспільних та економічних реформ. Утім вони наполягали на тому, що де Ґолль та інші сприймали як «планомірний перехід» до легітимної влади. Оскільки об'єднані окупаційні сили із Заходу та Сходу також підтримували такий підхід, рух Опору невдовзі позбувся своїх ілюзій. У Східній Європі (за винятком Югославії) склад післявоєнних урядів та його дії визначали совєти. У

Західній Європі тимчасові адміністрації обійняли свої посади до найближчих виборів. І в будь-якому разі рухи Опору заохочували, а потім примушували здати зброю та розпустити свої організації.

У ретроспективі просто приголомшує, наскільки мало спротиву чинилося такому відновленню інституційного статус-кво. У Польщі та західних частинах Радянського Союзу озброєні партизанські загони проіснували ще кілька років, однак вони вели особливу національну та антикомуністичну боротьбу. У Норвегії, Бельгії, Франції та Італії організований рух Опору мирно розчинився в післявоєнних політичних партіях та союзах із хіба що мовчазним протестом. У Бельгії в листопаді 1944 року озброєним членам руху Опору дали два тижні, щоб скласти зброю. Це призвело до великої вуличної акції протесту 25 листопада в Брюсселі, під час якої поліція відкрила вогонь і поранила 45 осіб. Але то були нетипові випадки[39]. Більш показовий приклад того, як 200 тисяч французьких учасників руху Опору успішно увійшли до складу регулярної армії, а їхню організацію Forces Francaises de l'Interieur, або Французькі внутрішні сили, безперешкодно розпустили.

Демобілізації Опору значною мірою сприяла радянська стратегія, яка прагнула відновлення парламентських режимів у Західній Європі (як, формально, і в Східній Європі). Комуністичні лідери на кшталт Моріса Тореза у Франції та Пальміро Тольятті в Італії зіграли велику роль у забезпеченні мирної співпраці між їхніми (часом спантеличеними) прихильниками. Однак багато хто хотів вірити, що енергія й амбіції рухів Опору відтепер служитимуть на благо політичних проєктів національного відновлення.

Зв'язки, встановлені всередині рухів Опору, іноді вдавалося зберегти: наприклад, післявоєнне об'єднання нідерландського суспільства, подолання міжконфесійного протистояння між католицькою та протестантською спільнотами завдячують особистим стосункам, які зав'язалися під час війни. Але плани щодо післявоєнної «Партії опору» провалилися всюди. Найближчими до реалізації вони стали в Італії, де в червні 1945 року Ферручіо Паррі, ставши прем'єр-міністром, пообіцяв, що його Партія дії перейме дух та цілі Опору. Однак Паррі не був політиком, тож, коли через шість місяців він зазнав поразки, влада остаточно перейшла до рук традиційних політичних партій. Де Ґолль у Франції був набагато кращим політичним стратегом, однак і він залишив посаду (на місяць пізніше від Паррі), не захотівши пристосовувати свої амбіції воєнного часу до парламентських буднів — тобто ненавмисне віддаючи данину власному успіхові у відновленні тяглості Республіки.

Отже, у перші післявоєнні роки більшість європейців отримали не нові уряди, створені партизанами-побратимами, а опинилися під владою коаліцій лівих та лівоцентричних політиків, дуже подібних до Народних фронтів 1930-х років. Це мало сенс. У ті роки нормально працювати були спроможні лише ті довоєнні політичні партії, які мали антифашистську репутацію, або ж, як в окупованій совєтами Східній Європі, ті, кому новій владі було вигідно приписати таку репутацію, принаймні тимчасово. По суті, під такі критерії підпадали комуністи, соціалісти та жменька ліберальних чи радикальних груп. Ці сили разом із новими впливовими християнсько-демократичними партіями формували уряд у перші післявоєнні роки, приносячи із собою і практики, і людей із часів Народних фронтів.

Наявні партії лівого спрямування неймовірно виграли від залучення до руху Опору: особливо у Франції, де комуністам вдалося конвертувати свої (подекуди перебільшені) воєнні подвиги у політичний капітал та переконати навіть найбільш байдужих спостерігачів у власних унікальних моральних чеснотах — у тому, що вони справді «великі герої Опору», як їх описувала Жанет Фленнер у грудні 1944 року. Тож не надто дивно, що програми реформ післявоєнних європейських урядів стали повторенням та відлунням незавершених проєктів 1930-х років.

Якщо досвідченим партійним політикам і було нескладно усунути активних учасників Опору після 1945 року, то лише тому, що їх об'єднували спільні антифашистські ідеали та всеохопне бажання змін, а члени руху Опору та їхні наступники мали проблеми з конкретикою. Партія дій в Італії прагнула скасувати монархію, націоналізувати великий капітал і виробництво та реформувати сільське господарство. Програма заходів Французької ради національного опору не передбачала усунення монарха, однак в інших аспектах її цілі так само були розмиті. Загони Опору були надто зайняті війною або ж просто намагалися вижити, щоб ускладнювати собі життя докладним розпрацюванням післявоєнного законодавства.

Однак найбільшим недоліком Опору було те, що його учасникам бракувало досвіду. Серед підпільних організацій тільки комуністи мали практичні політичні знання, і то небагато (хіба що у Франції). Але комуністи не дуже хотіли зв'язувати собі руки ґрунтовними програмними заявами, які могли дистанціювати майбутніх тактичних союзників. Тож Опір мало що заклав у фундамент післявоєнних реформ, окрім хитромудрих тверджень про наміри та деяких загальників, — і навіть вони, як зазначив у серпні 1944 року Франсуа Моріак попри всю свою симпатію до Опору, були «наспіх накиданими витворами фантазії».

Однак усі — як політики, так і учасники Опору — погоджувалися щодо одного: «планування». Катастрофи міжвоєнних десятиліть — втрачені можливості після 1918 року, Велика депресія після обвалу фондових бірж у 1929-му, яма безробіття, нерівність, несправедливість та неефективність вільного капіталізму, який підштовхнув дуже багатьох до спокуси авторитаризму, нахабна байдужість пихатих керівних еліт і некомпетентність негодящого політичного класу — усе це, здавалося, свідчить про абсолютну неспроможність добре організувати суспільство. Щоб повернути втрачену привабливість, демократія мала бути спланованою.

Часом припускають, що таку віру в планування — політичну релігію післявоєнної Європи — заохочував приклад Радянського Союзу: планова економіка, яка нібито уникнула травм капіталістичної Європи, витримала атаку нацистів і перемогла в Другій світовій війні завдяки низці детальних планів-п'ятирічок. Це зовсім не так. У післявоєнній Західній та Центральній Європі лише комуністи вірили в радянську модель планування (про яку знали дуже мало), та вони і гадки не мали, чи такі плани можуть бути застосовані в їхніх місцевих умовах. За винятком одиниць, усі тогочасні західні апологети планування були далекі від радянської одержимості кількісними планками, квотами виробництва й централізованими директивами. На заході такі урядовці, а їх було чимало типів і видів, використовували зовсім інший інструментарій.

Мода на плани та планування почалася задовго до 1945 року. Під час міжвоєнної депресії від Угорщини до Великої Британії лунали голоси на підтримку планової економіки того чи іншого типу. Деякі із запропонованих ідей, зокрема в Австрії та Товариством Фабіана[40] в Британії, сягали давнішої соціалістичної традиції, але більшість спиралася на ідеї ліберальних реформаторів до 1914 року. Модель держави-«доглядача», як у XIX столітті, завдання якої зосереджувалися на безпеці та громадському порядку, застаріла, говорили критики. Тепер, хоча б із міркувань розважливості — щоб запобігти політичному перевороту, — необхідно втручатися в економіку, щоб урівноважити дисбаланс, викорінити неефективність та компенсувати нерівність і несправедливість ринку.

До 1914 року в головному фокусі таких реформаторських проєктів були заклики до прогресивного оподаткування, захисту праці та, час від часу, встановлення державної власності на обмежену кількість природних монополій. Однак коли міжнародна економіка зазнала колапсу, а згодом почалася війна, планування стало більш нагальним й амбітним. Середовищами молодих інженерів, економістів і держслужбовців у Франції та Німеччині навперебій ширилися версії національного Плану, згідно з яким держава мала активно діяти задля підтримки, придушення, сприяння чи, за потреби, спрямування ключових секторів економіки.

Упродовж майже всього міжвоєнного часу планувальники-фантазери та їхні прибічники в розпачі ниділи на політичних задвірках. Старше покоління політиків не чуло їхніх закликів: для багатьох представників консервативної правиці й центристів утручання держави в економіку досі здавалося неприйнятним, тоді як соціалістична лівиця загалом вважала, що тільки постреволюційне суспільство спроможне раціонально планувати свої економічні справи. До того часу капіталізм був приречений страждати і зрештою зазнати краху через власні суперечності. Думка про можливість «планування» капіталістичної економіки здавалася обом сторонам нісенітницею. Таким чином, розчарованих прибічників планової економіки нерідко притягували авторитарні партії радикальної правиці, підкреслено більш відкриті до їхніх ідей.

Отже, те, що Освальд Мослі та деякі інші британські лейбористи навернулися у фашизм із розпачу через невдалу відповідь їхньої партії на Велику депресію, не було випадковістю. У Бельгії Гендрік де Ман аналогічним чином не зміг переконати своїх однопартійців-соціалістів у життєздатності його «Плану» та почав пропонувати більш авторитарні рішення. У Франції чимало блискучих молодих лідерів, незадоволених неспроможністю власної Соціалістичної партії творчо підійти до врегулювання економічної кризи, вийшли з неї та сформували новий уряд. Багато хто з них, як і інші, їм подібні, опинилися в лавах фашистів.

Прибічники Муссоліні у Франції та Британії до 1940 року заздрили тому, що вважали його успіхом у подоланні економічних недоліків Італії шляхом державного планування та заснування парасолькових структур для цілих секторів економіки. Альберт Шпеєр, утілювач гітлерівського Нового ладу, здобув чималу популярність за кордоном зі своєю програмою економічного керування та регуляції. У вересні 1943 року Шпеєр та Жан Бішелон, міністр промислового виробництва режиму Віші, розробили систему зниження тарифів, що ґрунтувалася на міжвоєнних «планових» ідеях, які були близькими провісниками європейських торговельних відносин та франко-німецької

економічної координації в подальші роки. У «Молодій Європі», клубі, заснованому в 1933 році для молодих мислителів і політиків, які прагнули сформувати новий напрямок в урядуванні, майбутній бельгійський державний діяч та єврофіл Поль-Анрі Спаак та інші його сучасники-однодумці, як-от Отто Абец, у майбутньому нацистський військовий адміністратор у Парижі, обмінювалися думками щодо посилення ролі держави.

Одне слово, у «планування» складна історія. Багато його адвокатів отримали перший досвід як держслужбовці та керівники на підприємствах під час роботи в окупаційних адміністраціях — у Франції, Італії, Бельгії та Чехословаччині, уже не кажучи про Німеччину. Британія не була під окупацією, але й там війна запровадила та призвичаїла британців до донедавна доволі абстрактного поняття урядового «планування». У Британії насамперед через війну уряд опинився в центрі економічного життя. Білль про надзвичайні повноваження від травня 1940 року уповноважував уряд доручати будь-кому виконувати будь-яке завдання в ім'я національних інтересів, контролювати будь-яке майно та використовувати будь-яке підприємство заради тієї мети, яку обирала держава. Кеннет Гарріс, біограф Клемента Еттлі, прем'єр-міністра Британії від лейбористів у післявоєнні роки, писав: «Державне планування та державна власність, які в 1945?1951 роках здавалися результатом втілення лейбористським урядом соціалістичних принципів, значною мірою були спадщиною держави, організованої для участі в тотальній війні».

Отже, фашизм і війна були тими сполучними ланками, які пов'язували єретичні, маргінальні та часто суперечливі ідеї щодо планової економіки з панівними післявоєнними економічними підходами. Однак скомпрометоване минуле майже не знижувало привабливості планування: попри зв'язки з ультраправими, ультралівими, окупацією чи війною, планування абсолютно точно не співвідносили з дискредитованою політикою міжвоєнного періоду, що якраз широко тлумачили на його користь. Планування радше пов'язували з довірою до держави. У багатьох країнах це було наслідком обґрунтованого й підсиленого досвідом війни усвідомлення, що за відсутності будь-якої структури, відповідальної за регуляцію або розподілення, між особою та бідністю стояла тільки держава. Але ентузіазм того часу щодо державного втручання в економіку був продиктований не лише відчаєм чи власними інтересами. Тогочасні настрої вдало підсумував у своїй концепції Клемент Еттлі, британський лідер лейбористів, чия партія перемогла консерваторів Черчилля за результатами вирішальних виборів у 1945 році: що було потрібно тепер, то це «добре спроєктовані й добре побудовані міста, парки й спортивні майданчики, будинки й школи, заводи й магазини».

Люди сильно вірили в спроможність (а не тільки обов'язок) держави розв'язувати масштабні проблеми шляхом мобілізації та спрямування людей і ресурсів заради спільного блага. Звичайно, такий спосіб мислення був особливо близький соціалістам; але ідеєю про те, що добре спланована економіка означала багатше, справедливіше та краще регульоване суспільство, перейнялися дуже широкі верстви, зокрема християнсько-демократичні партії, які здобували дедалі більшу популярність у всій Західній Європі. Англійський історик Алан Джон Персіваль Тейлор у листопаді 1945 року заявив слухачам BBC, що «ніхто в Європі не вірить в американський спосіб життя, себто приватні підприємства; чи, швидше, ті, хто в нього вірить, — це партія переможених, на яких чекає не краще майбутнє, ніж якобітів в Англії після 1688 року». Тейлор, як завжди,

перебільшував; у далекосяжній перспективі він помилився (але хто не помиляється?) і, ймовірно, здивувався б, дізнавшись про планувальний ентузіазм прибічників Нового курсу, яких було чимало в тогочасній американській адміністрації в Німеччині. Але на той момент він загалом мав рацію.

У чому ж полягало планування? Назва була оманлива. Якщо всі його прибічники і мали щось спільне, то це віру в посилену роль держави в соціальній та економічній політиці. Поза цим між ними існували великі розбіжності, зазвичай зумовлені виразними національними політичними традиціями. У Британії, де планування насправді практично ніколи не проводили, справжньою проблемою був контроль — над різними галузями промисловості та соціально-економічними послугами — через державну власність як самоціль. Таким чином, націоналізація — зокрема шахт, залізничних шляхів, товароперевезень і комунальних підприємств — та надання медичних послуг перебували в центрі програми Лейбористської партії з 1945 року. Іншими словами, економіка отримала новий «командний центр». Але не більше.

В Італії фашистські державні інститути, які встановили державний контроль над великими сегментами економіки, після війни залишилися практично неушкодженими. Зміна торкнулася лише політичних кольорів партій, що тепер користалися з промислової та фінансової потужності, якою вони володіли через контроль над компаніями й агенціями в державній власності. У Західній Німеччині після 1948 року економіка перебувала здебільшого в приватній власності, але за детальних та схвалених державою інструкцій щодо керівництва заводами, стосунків між роботодавцем та працівниками, а також умов праці й розподілу продуктів виробництва. У Нідерландах центральне планування супроводжувалося низкою різноманітних прогностичних приписів та вказівок для приватних підприємств.

У більшості країн Західної Європи державний сектор стрімко розростався, якщо вимірювати його зростання обсягом державних видатків або кількістю його працівників. Однак декларативне захоплення плановою економікою дало справжні результати лише у Франції. Як і в Британії, післявоєнні французькі уряди націоналізували повітряне сполучення, банки, тридцять дві страхові компанії, комунальні підприємства, шахти, воєнні заводи, виробництво літаків та гігантський концерн Renault (як покарання його власникові за військову допомогу Німеччині). Станом на травень 1946 року в державній власності перебувала п’ята частина всіх виробничих спроможностей Франції.

Тим часом 4 грудня 1945 року Жан Монне представив президенту де Ґоллю свій План з відновлення та модернізації. Через місяць для його виконання було створено Генеральний комісаріат, який і очолив Монне. Упродовж наступних місяців Монне запустив роботу Модернізаційних комісій для низки галузей виробництва (шахт, виробництва електроенергії, транспорту, будівельних матеріалів, сталі та сільськогосподарської техніки; пізніше до цього переліку увійшло нафтове виробництво, хімічні продукти, добрива, транспортні перевезення та синтетичні волокна). Комісії розробляли пропозиції та плани розвитку галузей. Рівно через рік після створення, у січні 1947 року, Комісаріат отримав свій перший національний План, одностайно затверджений урядом Франції.

План Монне унікальний. Він був витвором незвичайної людини[41]. Та найголовнішим було те, що це продукт політичної культури, яка вже прихильно ставилася до авторитарного способу ухвалення рішень та досягнення консенсусу через вказівки держави. Під його егідою Франція стала першою західною країною, яка поклала абсолютну відповідальність за економічне зростання та модернізацію на державну політику. План Монне значною мірою ґрунтувався на припущенні, що Франція матиме доступ до німецької сировини та ринків, тому історія його успіху — це частина наративу про відносини Франції з Німеччиною та рештою країн Європи в післявоєнне десятиліття: історія багатьох передчасних стартів, обмежень і розчарувань.

Перший план Монне був здебільшого нагальним заходом для подолання післявоєнної кризи у Франції. Тільки пізніше його розширили й адаптували до умов Плану Маршалла. Але основні риси французької післявоєнної економічної стратегії стали очевидні одразу. Французьке планування завжди було не більш ніж «орієнтовним»: воно лише встановлювало цілі, а не виробничі квоти. Цим воно кардинально відрізнялося від радянського планування, основною особливістю якого (і головною вадою) була вимога щодо чітко визначених та жорстких норм виробництва кожного товару в кожній галузі. План Монне обмежувався тим, що пропонував уряду стратегію та важелі впливу для активного досягнення кількох пріоритетних цілей. На той час це була напрочуд оригінальна спроба.

У Чехословаччині Центральну комісію з планування, властивостями та цілями подібну до комісії Монне, створили в червні 1946 року. Вона мала спрямовувати та координувати чималий державний сектор, націоналізований президентом Бенешем у 1945 році. За рік до комуністичного перевороту в Празі в лютому 1948 року 93% всіх працівників транспортної сфери та 78% виробничої вже працювали на державних підприємствах. Банки, шахти, страхові компанії, великі комунальні підприємства, заводи із виробництва сталі та хімікатів, харчові й переробні фабрики та всі великі підприємства були націоналізовані — 2119 компаній, які становили близько 75% усієї виробничої потужності країни.

Отож у випадку Чехословаччини націоналізація і державне планування економіки розпочалося задовго до комуністичного перевороту та справді відповідало політичним очікуванням більшості виборців. Тільки в лютому 1949 року, через рік після перевороту, Комісію з планування люстрували та перейменували на Державне планувальне управління із зовсім іншими повноваженнями. У решті країн регіону великомасштабні націоналізації, наприклад, такі, яких вимагав польський закон про націоналізацію, ухвалений у січні 1946 року, були роботою коаліційних урядів, у яких переважали комуністи. Але й тут не обійшлося без докомуністичного коріння: ще в 1936 році авторитарний уряд довоєнної Польської республіки започаткував «Чотирирічний інвестиційний план» із базовою системою централізованого директивного планування.

Головною метою планування в післявоєнній континентальній Європі були державні інвестиції. У часи гострої нестачі капіталу та колосальної потреби в інвестиціях у кожній галузі державне планування передбачало складний вибір: куди спрямувати обмежені державні ресурси та за рахунок чого. У Східній Європі в безумовному пріоритеті були основні витрати — на дороги, залізниці, заводи й комунальні підприємства. Дуже мало лишалося на

харчування та житло, а ще менше — на медичні, освітні й інші соціальні послуги; і взагалі нічого — на споживчі товари не першої необхідності. Такий розподіл бюджету навряд чи міг сподобатися будь-якому електорату, надто в країнах, які роками терпіли злидні, тож не дивно, що внаслідок такого планування в умовах гострої нестачі ресурсів майже завжди рано чи пізно встановлювалась авторитарна влада та поліцейська держава.

Але ситуація не надто відрізнялася й на Заході. У Британії, як ми побачимо, люди мусили миритися з роками «економії», що були ціною економічного відновлення. У Франції та Італії, де майже не існувало сталого ринку приватного капіталу, усі великі інвестиції мусила робити держава — саме тому в першому Плані Монне акцент було зроблено на інвестиціях капіталу у великі підприємства за рахунок внутрішнього споживання, побудови житла та послуг. Політичні наслідки цього рішення було легко передбачити: уже в 1947 році Францію, як і Італію, розхитували страйки й демонстрації із застосуванням сили та постійно зростала підтримка Комуністичної партії і її профспілок. Свідоме нехтування сектором споживчих товарів та спрямування обмежених державних ресурсів у кілька ключових промислових галузей мало сенс для економіки в довгостроковій перспективі; однак то була стратегія з високим ступенем ризику.

Планова економіка безпосередньо спиралася на уроки 1930-х років: успішна стратегія післявоєнного відновлення мала зробити неможливим будь-яке повернення до економічної стагнації, депресії, протекціонізму, а понад усе — до безробіття. Ті самі міркування лежали в основі створення модерної європейської соціальної держави. У 1940-х панувала думка, що до політичної поляризації останнього міжвоєнного десятиліття призвела саме економічна депресія та її суспільна ціна. І фашизм, і комунізм розквітали на ґрунті суспільного відчаю, на величезному проваллі, яке розділяло багатих і бідних. Якщо йшлося про повернення до демократій, потрібно було розв’язати питання «становища людей». Як сказав Томас Карлайл[42] за сто років до цих подій, «якщо чогось не робити, одного дня це станеться саме по собі, але так, що це нікому не сподобається».

Але «держава добробуту» — соціального планування — була більше ніж просто профілактикою політичних заворушень. Наше теперішнє зніяковіння щодо понять раси, євгеніки, «дегенерації» та інших їм подібних затьмарює розуміння того, яку роль вони відігравали в європейській громадській думці першої половини XX століття: усерйоз до них ставилися не тільки нацисти. Станом на 1945 рік уже два покоління європейських лікарів, антропологів, чиновників зі сфери охорони здоров’я та політичних експертів брали участь у популярних дискусіях і полеміці щодо «расового здоров’я», зростання населення, охорони навколишнього середовища, працевлаштування та державної політики, яка могла їх забезпечити чи покращити. Існував широкий консенсус щодо того, що фізичний та моральний стан громадян — це сфера спільного інтересу, а відтак частина відповідальності держави.

Як наслідок, базове соціальне забезпечення в тому чи іншому вигляді було поширене вже до 1945 року, хоча й сильно відрізнялося за якістю та всеохопністю. Німеччина зазвичай тримала в цьому лідерство, запровадивши за Бісмарка, у 1883?1889 роках, пенсії та програми страхування здоров’я, зокрема від нещасних випадків. Але в останні роки перед та після Першої світової війни інші країни почали її наздоганяти. У Британії зародки

державного страхування й пенсійних програм започаткував ліберальний уряд Асквіта в першій декаді XX століття; і в Британії, і у Франції одразу після закінчення Великої війни (у 1919 та 1920 роках відповідно) були створені міністерства охорони здоров'я. Обов'язковий соціальний захист для безробітних, уперше запроваджений у Британії в 1911 році, ввела також Італія (1919), Австрія (1920), Ірландія (1923), Польща (1924), Болгарія (1925), Німеччина і Югославія (1927), а також Норвегія (1938). Румунія та Угорщина вже мали програми страхування від нещасних випадків та захворювань до Першої світової війни, а всі країни Східної Європи створили національні пенсійні системи в міжвоєнний період. Ключовим елементом у планах збільшити рівень народжуваності була допомога на сім'ю — ідея, яку країни, що зазнали під час війни найбільших втрат, утілювали після 1918 року з особливим фанатизмом. Вона була вперше реалізована в Бельгії (у 1930 році), потім у Франції (у 1932 році), а в Угорщині та Нідерландах — незадовго до початку війни.

Але жодна з цих регуляцій, навіть нацистська, не була втіленням усеохопної соціальної системи. А радше набором спонтанних реформ, кожна з яких була спрямована на розв'язання певної суспільної проблеми чи усунення очевидних недоліків попереднього ладу. Наприклад, різноманітні пенсійні системи та системи медичного страхування, введені в Британії, пропонували дуже обмежені засоби та поширювалися тільки на чоловіків, які мали роботу: їхні дружини та інші залежні особи не мали на них прав. У міжвоєнній Британії право на допомогу із безробіття надавали на підставі «перевірки засобів для існування». Остання, зі свого боку, спиралася на принцип «Закону про бідних» XIX століття про «найменшу відповідність» та вимагала від претендента на державну підтримку буквально продемонструвати своє зубожіння. На той час обов'язок держави гарантувати певну кількість послуг усім громадянам, незалежно від статі, працевлаштованості чи віку, ще ніде не був чітко прописаний.

Усе це змінила війна. Так само як Перша світова війна по своєму завершенні дала поштовх запровадженню змін у законах та соціальному забезпеченні — хоча б для того, щоб ним могли скористатися вдови, сироти, інваліди та безробітні в перші післявоєнні роки, — Друга світова змінила роль сучасної держави та пов'язані з нею очікування. Найвиразніші зміни відбулися в Британії, де Мейнард Кейнс влучно передбачив післявоєнну «жагу суспільної та особистої безпеки». Але всюди (за висловом історика Майкла Говарда) «війна та добробут були нероздільні». У деяких країнах харчування та медичне забезпечення під час війни навіть покращилися: мобілізація чоловіків і жінок для тотальної війни означала, що треба було з'ясувати їхній стан здоров'я та робити все необхідне для підтримки їхньої ефективності.

Європейські соціальні держави після 1945 року суттєво відрізнялися і засобами, які вони надавали, і тим, яким чином вони їх оплачували. Але деякі спільні риси були. Надання соціальних послуг стосувалося переважно освіти, помешкання й медичного догляду, а також міських зон відпочинку, пільг на проїзд у громадському транспорті, державної підтримки мистецтва та культури й інших непрямих видів допомоги держави, що піклується про громадян. Соціальний захист полягав передусім у державному страхуванні — на випадок хвороби, безробіття, нещасного випадку та небезпек, пов'язаних зі старістю. Кожна європейська держава в післявоєнні роки надавала або оплачувала більшість із цих заходів — якісь більше, якісь менше.

Важлива відмінність полягала в способі виплат нового громадського забезпечення. Одні країни отримували надходження через оподаткування та надавали догляд і послуги безкоштовно або з великими пільгами: таку систему обрали в Британії, де вона відображала тогочасне захоплення державною монополією. В інших країнах громадяни, становище яких відповідало суспільно визначеним критеріям, одержували виплати готівкою, а тоді самі могли заплатити за послуги, які обирали на власний розсуд. У Франції та в низці інших менших держав громадяни мусили самостійно сплачувати за певні види медичних послуг, але потім мали змогу отримати державну компенсацію більшої частини витрат.

Ці розбіжності відбивали відмінності в системах державних фінансів та обліку, а також свідчили про фундаментальний стратегічний вибір. Саме по собі соціальне страхування, навіть дуже щедре, у принципі не було політично радикальним заходом — ми бачили, як легко його ввели навіть найконсервативніші режими. Однак всебічні системи соціального забезпечення, по суті, означають перерозподіл. Їхній усезагальний характер та власне масштаб, з яким їх застосовують, передбачає переведення ресурсів — зазвичай шляхом оподаткування — від заможних груп населення до менш забезпечених. Таким чином, соціальна держава сама по собі була радикальною ініціативою, і відмінності між соціальними державами після 1945 року стали наслідками не лише інституційних процедур, а й політичного розрахунку.

Наприклад, у Східній Європі комуністичні режими після 1948 року загалом не дуже прихильно ставилися до систем загального добробуту: у них не було такої потреби, оскільки вони мали змогу перерозподіляти ресурси силою, не витрачаючи при цьому мізерних державних коштів на послуги для громадян. На селян, приміром, соціальне страхування та пенсійне забезпечення часто не розповсюджувалося з політичних міркувань. У Західній Європі лише шість країн — Бельгія, Італія, Норвегія, Австрія, Федеративна Республіка Німеччина та Велика Британія — запровадили обов’язкові виплати для всіх безробітних, починаючи з 1945 року. Системи добровільних пільг існували в Нідерландах до 1949 року, у Франції — до 1967-го, у Швейцарії — до середини 1970-х років. У католицькій Європі давня традиція місцевої та громадської підтримки у випадку безробіття, ймовірно, перешкоджала розвитку національних систем страхування, бо зменшувала в них потребу. У країнах, де міжвоєнне безробіття було особливо болючим, — у Сполученому Королівстві чи Бельгії — витрати на добробут були частково продиктовані бажанням втримати повну або майже повну зайнятість. Там, де це не мало такого суттєвого значення, — наприклад, у Франції чи Італії — розподіл пріоритетів дещо відрізнявся.

Хоча Швеція та Норвегія (але не Данія) перебували в авангарді надання соціальної підтримки широкого спектра, а в Західній Німеччині зберігалися системи добробуту, запроваджені попередніми режимами (зокрема програми нацистської доби, спрямовані на збільшення народжуваності), саме в Британії влада доклала найамбітніших зусиль, щоб з нуля побудувати справжню «державу добробуту». Частково це відображало особливу позицію британської Лейбористської партії, яка здобула беззаперечну перемогу на виборах у липні 1945 року та, на відміну від урядів більшості інших європейських держав, мала змогу законодавчо втілювати всю свою виборчу програму, не зазнаючи обмежень з боку партнерів по коаліції. З іншого

боку, британський підхід сягав і зовсім інших джерел британського реформаторства.

Соціальне законодавство в післявоєнній Британії спиралося на заслужено відомий звіт сера Вільяма Беверіджа, який був оприлюднений під час війни в листопаді 1942 року й одразу став бестселером[43]. Беверідж народився в 1879 році в родині британського судді в колоніальній Індії, а його смаки та цілі формувалися в колі великих ліберaлів-реформаторів едвардіанської Британії. Його звіт був водночас обвинувальним вироком соціальній несправедливості британського суспільства довоєнного зразка та політичним дороговказом для радикальної реформи після завершення війни. Навіть партія консерваторів не наважалася суперечити його ключовим рекомендаціям. Цей документ став моральною основою для найпопулярніших та найбільш життєствердних складових післявоєнної програми лейбористів.

Беверідж висунув чотири припущення щодо післявоєнної соціальної системи, і всі вони мали стати частиною британської політики щодо наступного покоління: ішлося про державну систему охорони здоров'я, адекватну державну пенсію, допомогу на сім'ю та майже повну зайнятість. Останній пункт не був елементом соціальної допомоги як такої, однак на нього спиралися всі інші: його наявність свідчила про те, що для здорової дорослої людини в післявоєнній Британії мати оплачувану роботу на повний день повинно було стати звичайною, нормальною ситуацією. Якби так і було, держава змогла б щедро дотувати страхування на випадок безробіття, пенсію, допомогу на сім'ю, медичні й інші послуги, оскільки ті оплачувалися б з податку на заробітну плату, а також шляхом прогресивного оподаткування зайнятого населення загалом.

Наслідки були суттєві. Жінки, які не працювали і не мали приватного медичного страхування, уперше отримали підтримку від держави. Приниження та соціальна залежність від Закону про бідних чи «перевірки на бідність» залишилися в минулому: у тому рідкісному (як очікувалося) випадку, коли громадянин держави добробуту міг потребувати державної підтримки, він чи вона мав би на неї законні права. Медичні та стоматологічні послуги надавали в державних кабінетах безкоштовно, право на пенсію мали всі, було запроваджено допомогу на сім'ю (п'ять шилінгів на тиждень на другу дитину та всіх наступних). Головний парламентський Білль, який законодавчо закріплював ці положення, одержав схвалення Його Величності в листопаді 1946 року, а Акт про державне медичне забезпечення — основа британської соціальної системи — був ухвалений як закон 5 липня 1948 року.

Британська держава добробуту стала водночас завершенням попереднього циклу реформ, які сягали ще часів «фабричного законодавства» середини XIX століття, і справді кардинальним нововведенням. Різниця між Британією, описаною в книжці Джорджа Орвелла «Дорога на Віган-Пірс» (вийшла друком у 1937 році)[44] та Британією в час, коли прем'єр-міністр від консерваторів Гарольд Макміллан відповів провокатору[45] відомою фразою («Вам ніколи не було так добре»), — це заслуга державної системи охорони здоров'я й заходів із безпеки, підтримки доходу та зайнятості, які були запроваджені разом із нею. Сьогодні, озираючись у минуле на прорахунки перших післявоєнних реформаторів, дуже легко применшити чи навіть не визнавати їхніх досягнень. Через декілька років багато всеохопних положень системи охорони здоров'я стали непосильно дорогими; якість надаваних послуг перестали стабільно підтримувати на належному рівні; і з часом стало

зрозуміло, що деякі з основоположних кількісних припущень — зокрема оптимістичні прогнози щодо постійної повної зайнятості — були щонайменше недалекоглядними. Але будь-хто, хто виріс (як і автор цих рядків) у післявоєнній Британії, мав чимало підстав бути вдячним державі добробуту.

Те саме стосувалося й усього післявоєнного покоління на всьому європейському континенті, хоча ніде за межами Британії не було спроби запровадити загальну соціальну допомогу з таким розмахом і всю одразу. Наслідками появи соціальних держав стало те, що європейці більше та (майже всюди) поживніше харчувалися, жили довше і щасливіше, мали кращі оселі та одяг, ніж будь-коли до того. Та, найголовніше, вони були більш захищені. Не випадково, що більшість європейців, коли їх запитують їхню думку про державні послуги, майже завжди спершу говорять про мережу страхування та пенсій, якою їх забезпечила післявоєнна держава. Навіть у Швейцарії, країні з найменшою кількістю видів соціальної допомоги за європейськими стандартами добробуту, Федеральний акт страхування літніх та вцілілих, ухвалений у грудні 1948 року, більшість громадян вважають одним з найважливіших досягнень їхньої країни.

Держава добробуту коштувала недешево. Її вартість була дуже відтчутною для країн, які ще не до кінця оклигали від кризи 1930-х років та воєнної руйнації. Франція, яка витрачала лише 5% свого ВВП на соціальні послуги в 1938 році, у 1949-му закладала 8,2%, що означало збільшення на 64% в реальних цифрах. У Британії станом на 1949 рік майже 17% усіх державних витрат ішли тільки на соціальне забезпечення (тобто не враховуючи державні послуги та можливості, які надавалися за іншими рядками), що свідчило про їх збільшення на 50% проти рівня 1938 року в час надзвичайного навантаження на державний бюджет. Навіть в Італії, країні набагато біднішій, де уряди намагалися уникнути високої вартості соціального забезпечення, перекладаючи надання послуг та підтримки на приватний сектор чи роботодавця, державні витрати на соціальні послуги як частка ВВП виросли від 3,3% в 1938 році до 5,2% — у 1949-му.

Чому європейці були готові платити за страхування та інше довгострокове соціальне забезпечення в час, коли жити було справді важко й усього не вистачало? По-перше, саме з огляду на тяжкі часи післявоєнна система добробуту гарантувала мінімальний рівень справедливості. Це не було тією духовною та соціальною революцією, про яку мріяли учасники воєнного руху Опору, але це був перший крок подалі від безнадії та цинізму довоєнних років.

По-друге, соціальні держави Західної Європи не мали політичних суперечностей. Загалом вони всі здійснювали суспільний перерозподіл (одні — більше, інші — менше), але не робили це радикально — не «витискали кошти з багатих». Навпаки, хоча негайні переваги найбільше відчули бідні, у далекій перспективі по-справжньому вигравав середній клас фахівців та підприємців. Раніше вони переважно не могли претендувати на допомогу у зв’язку з безробіттям, пенсію чи лікарняні й до війни мусили платити за такі послуги чи потреби приватному секторові. Тепер усе це було їм доступно — безкоштовно або за низькою ціною. У поєднанні з державною безкоштовною чи пільговою середньою та вищою освітою для дітей це означало, що працевлаштовані фахівці й «білі комірці» матимуть кращу якість життя і більше грошей у власному розпорядженні. Європейська соціальна держава не лише не налаштувала суспільні класи один проти

одного, а й пов’язала їх сильніше, ніж будь-коли раніше, на основі спільного інтересу вберегти та захистити таку державу.

Але державна фінансова підтримка соціального захисту населення та надання соціальних послуг ґрунтувалася на загальному переконанні, що це і є завдання урядів. Післявоєнна держава в усій Європі була «соціальною» державою за своєю суттю (а часто й на вимогу конституційних положень), відповідальною за добробут своїх громадян. Вона була зобов’язана не лише створити інститути й послуги, необхідні для доброго урядування, безпеки та процвітання країни, а й покращити умови існування населення, які вимірювалися низкою показників, кількість яких весь час зростала. Чи спроможна держава відповідати всім цим вимогам — то було вже інше питання.

Певна річ, з’ясувалося, що досягнути ідеалів соціальної держави «від колиски до могили» легше в заможній та однорідній державі з невеликою кількістю населення — радше як у Швеції, аніж як в Італії. Однак у бідних країнах у державу вірили щонайменше так само сильно, як і в багатих — можливо, навіть більше, оскільки в таких місцях народні маси могли покладати надії або ж очікувати підтримки тільки від держави. А після економічного занепаду, окупації, громадянської війни держава — як постачальник добробуту, безпеки та справедливості — стала життєво необхідним джерелом громадської та соціальної єдності. Сьогодні багато експертів схильні вважати державне забезпечення та залежність від держави європейською проблемою, а ідею про «порятунок згори» — ілюзією тієї доби. Але для покоління 1945 року якась життєздатна рівновага між політичними свободами та раціональним справедливим перерозподілом, який здійснює держава-адміністратор, здавалася єдиним розумним виходом із безодні.

Післявоєнна жага змін стосувалася не лише соціального забезпечення. Роки після Другої світової війни були такою собі прискореною добою реформ, коли багато давніх проблемних питань із запізненням починали врегульовувати. Одне з найважливіших — питання аграрної реформи, яку чимало добре поінформованих сучасників вважало найнагальнішою європейською дилемою. Тягар минулого все ще важко тиснув на селянство європейського континенту. Тільки в Англії, Нідерландах, Данії, на альпійських землях та в деяких регіонах Франції можна було говорити про заможний і незалежний фермерський клас. Абсолютна більшість переважно селянського населення Європи жила в боргах і злиднях.

Однією з причин цього було те, що великі ділянки найкращих орних земель та пасовищ досі перебували в руках порівняної меншості багатих землевласників, часто відсутніх та здебільшого запеклих супротивників будь-яких покращень для їхніх земель, орендарів чи працівників. Іншим чинником стало тривале падіння цін на сільськогосподарську продукцію порівняно з промисловою, що інтенсифікувалося, починаючи з 70-х років XVIII століття, через завезення дешевої пшениці та, пізніше, м’яса з Америк і британських домініонів. Станом на 1930-ті роки вже майже три покоління європейських селян зазнавали перманентного погіршення умов свого життя. Більшість — із Греції, Південної Італії, Балкан, Центральної та Східної Європи — емігрували до США, Аргентини й інших країн. Ті, хто залишився, часто ставали легкою здобиччю для націоналістської та фашистської пропаганди. Тому після війни багато хто вважав, особливо серед лівацтва, що фашизм особливо популярний серед зневірених селян і що будь-яке відновлення фашизму в Європі має розпочатися із сільської місцевості.

Тож аграрна проблема містила в собі два питання: як покращити економічні перспективи селян та як віднадити їх від авторитарної спокуси.

Першої мети вже намагалися досягти після Першої світової війни шляхом низки земельних реформ — насамперед у Румунії та Італії, але більшою чи меншою мірою практично всюди. Вони прагнули перерозподілити великі землеволодіння, зменшити кількість «мікрофундій» (неефективних маленьких ділянок) і надати фермерам кращу можливість ефективно наповнювати ринок товарами. Але досягнути цього не вдалося: селяни, які віднедавна стали «незалежними» землевласниками, почасти через катастрофічні економічні обставини в міжвоєнній Європі, коли ціни падали ще швидше, ніж до 1914 року, насправді опинилися в ще вразливішому становищі.

Після Другої світової війни мала місце нова спроба аграрної реформи. Під час румунської земельної реформи в березні 1945 року мільйон гектарів землі відібрали в «куркулів» та «воєнних злочинців» і роздали майже 600 тисячам доти бідних чи безземельних селян. В Угорщині, де міжвоєнний режим адмірала Горті перешкоджав будь-якому значному перерозподілу землі, згідно з програмою тимчасового післявоєнного коаліційного уряду, підписаною в грудні 1944 року в місті Сегед, у попередніх власників експропріювали третину поверхні країни. У тому самому році чехословацький воєнний уряд Народного фронту розробив подібну програму та в перші післявоєнні місяці відповідно перерозподілив великі масиви землі, зокрема господарства, відібрані в судетських німців та угорців. Упродовж 1944?1947 років кожна східноєвропейська країна переживала створення великого класу дрібних землевласників, які були зобов’язані своїми ділянками новій владі. Через кілька років у гонитві за колективізацією комуністичні режими відбирали землю вже в тих самих землевласників. Водночас у Польщі, Східній Пруссії, Угорщині, Румунії та Югославії зникли цілі прошарки земельної шляхти й великих фермерів.

З-поміж країн Західної Європи тільки в Південній Італії відбувалося щось подібне до тих кардинальних змін, яких зазнав Схід. У 1950 році було ухвалено закони про широку реформу — перерозподіл земельної власності на Сицилії та в регіоні Меццоджорно, що відбувся одразу після захоплення та окупації земель у Базилікаті, Абруццо та на Сицилії. Та, попри багато галасу, мало що змінилося: на більшій частині колишніх великих угідь бракувало доріг, води та помешкань. Із 74 тисяч гектарів, перерозподілених на Сицилії після Другої світової війни, 95% земель були «пісні», тобто неродючі й не придатні для вирощування корисних культур. Зубожілі селяни, які їх отримали, не мали ані грошей, ані доступу до кредитів; вони насилу могли дати раду своїй новій власності. Земельна реформа в Італії провалилася. Заявлену мету — розв’язання «південного питання» — вдалося втілити лише через десять років, і то частково, коли неприкаяні селяни з Півдня кидали землю та їхали шукати роботу в бурхливі північні міста італійського «дива».

Однак Південна Італія була складним випадком. Нові права для земельних орендарів у Франції та в інших країнах стимулювали їх вкладати гроші в їхні ділянки, а інноваційні кредитні системи та сільські банки забезпечували їм таку можливість. Державне субсидування систем підтримки цін на сільськогосподарську продукцію допомогло повернути навспак цінове падіння, яке тривало десятиліттями, тому що фермери мали стимул виробляти якомога більше і водночас знали, що гарантовано продадуть усе за

фіксованою мінімальною ціною. Тим часом не бачена досі післявоєнна потреба в робочій силі в містах відтягнула безробітних із бідніших сільських районів, тому на селі залишилися більш ефективні господарники і менше голодних ротів.

Політичного виміру аграрної проблеми непрямо торкався ширший пакет політичних реформ, ухвалених у перші післявоєнні роки. Чимало з них були за своєю суттю структурними — знову ж таки аби завершити незакінчені справи 1918 року. В Італії, Франції та Бельгії жінки нарешті домоглися виборчого права. У червні 1946 року італійці проголосували за те, щоб стати республікою, але з невеликою перевагою (12,7 мільйона голосів за скасування монархії, 10,7 мільйона — за збереження), проте результат виборів ще сильніше загострив історичні суперечності в країні: за винятком регіону Базиліката, Південь абсолютною більшістю проголосував за короля (у Неаполі співвідношення було чотири до одного).

Греки ж, навпаки, у вересні 1946 року проголосували за збереження монархії. Бельгійці також залишили в себе монархію, однак у покарання за співпрацю з нацистами усунули чинного тоді короля Леопольда III. Це рішення, ухвалене в 1950 році під тиском громадськості всупереч бажанню невеликої за кількісною перевагою більшості населення, загострили в країні суспільні та мовні лінії розподілу: валлони-франкофони проголосували за усунення Леопольда з престолу, тоді як 72% фламандців, носіїв нідерландської мови, висловилися за те, щоб його лишити. У французів не було монарха, на якому можна було б відігратися за спогади про приниження під час війни, тож вони в 1946 році просто проголосували за заміну зганьбленої Третьої республіки її порядковою наступницею. Подібно до німецького Основного закону 1949 року, Конституція Четвертої республіки була складена таким чином, щоб усіма способами виключити ризик спокуситися на принади авторитаризму чи абсолютизму: пізніше з'ясувалося, що цей намір зазнав гучної поразки.

Тимчасові, або Установчі збори, на яких ухвалювали такі післявоєнні конституції, пропонували проводити народні референдуми із дражливих тем та здійснювали великі інституційні реформи, які здебільшого мали лівий ухил. В Італії, Франції та Чехословаччині комуністичним партіям після війни велося добре. На виборах в Італії 1946 року Комуністична партія Італії отримала 19% голосів; Комуністична партія Франції на других французьких виборах у тому самому році — 28,5%, свій найкращий в історії результат. У Чехословаччині на вільних виборах у травні 1946 року комуністи одержали 38% голосів населення (на чеських землях — 40%). В інших країнах комуністи на вільних виборах не досягли таких хороших результатів, однак вони все одно були кращі, ніж у всі пізніші роки: від 13% у Бельгії до лишень 0,4% у Сполученому Королівстві.

Спершу своєю політичною вагою комуністи в Західній Європі завдячували своєму зв'язку із соціалістичними партіями, більшість яких до 1947 року неохоче виходили із союзів на кшталт Народних фронтів, що перетворилися на рухи Опору. Партії соціалістів в Італії та Франції одержали майже такі самі хороші результати на перших післявоєнних виборах, як і комуністи, а в Бельгії — ще кращі. У Скандинавії соціальні демократи з великою перевагою вийшли в лідери серед усіх партій, узявши від 38 до 41% голосів у Данії, Норвегії та Швеції на виборах між 1945 і 1948 роками.

Проте за межами Британії та північних країн «стара лівиця», тобто комуністи й соціалісти, так і не отримала змоги урядувати самостійно. У Західній Європі їх урівноважувала, а часом і переважала нова політична сила — християнсько-демократичні партії. Католицькі партії вже були відомі в континентальній Європі: вони тривалий час були популярні в Нідерландах і Бельгії. У Німеччині часів Вільгельма II та Веймарської республіки існувала Партія католицького центру, а консервативне крило австрійської політики дуже довго тісно пов'язували з (католицькою) Народною партією. Навіть «християнська демократія» як така не була абсолютно новою ідеєю, вона походила з католицького реформізму початку XX століття та католицьких рухів політичного центру, які безуспішно намагалися здобути підтримку в буремні роки по завершенні Першої світової війни. Але після 1945 року ситуація стала зовсім іншою і вельми для них сприятливою.

По-перше, ці партії — особливо Християнсько-демократичний союз (ХДС) у Західній Німеччині, Християнські демократи (ХД) в Італії та Національний республіканський рух (НРР) у Франції — тепер майже одноосібно забирали голоси католиків. У Європі 1945 року це все ще мало важливе значення: католики були й досі дуже консервативні, особливо стосовно соціальних питань та в регіонах із великою кількістю активних парафіян. Традиційно католики в Італії, Франції, Бельгії, Нідерландах та Південній і Західній Німеччині рідко голосували за соціалістів і майже ніколи за комуністів. Утім — і це було особливістю післявоєнної доби — навіть консервативні католики в багатьох країнах часто не мали іншого вибору, окрім як голосувати за християнських демократів, попри реформістський ухил їхніх політиків та політики, позаяк традиційні праві партії або трималися в тіні, або були й зовсім заборонені. Навіть консерватори-некатолики виявляли дедалі більше прихильності до християнських демократів, які вважалися перешкодою «марксистській» лівиці.

По-друге, зі схожих причин християнські демократичні партії активно підтримували жінки — у Франції в 1952 році дві третини ревних католичок проголосували за НРР. Поза сумнівом, на їхнє рішення вплинули церковні проповіді. Однак християнсько-демократичні партії значною мірою користувалися популярністю серед жінок через свої програми. На відміну від постійного заколотницького підтексту, наявного навіть у найбільш внутрішньоорієнтованій риториці соціалістів та комуністів, провідні християнські демократи — Моріс Шуманн і Жорж Бідо у Франції, Альчіде де Ґаспері в Італії та Конрад Аденавер у Федеративній Республіці — завжди робили наголос на примиренні та стабільності.

Християнські демократи уникали класозорієнтованих закликів, натомість наголошуючи на соціальних та моральних реформах. Зокрема, вони наполягали на важливості сім'ї — властиво християнська тема зі значними політичними наслідками в той час, коли потреби самотніх батьків, бездомних та знедолених сімей як ніколи зросли. Тому християнсько-демократичні партії перебували в ідеальному становищі, щоб зіграти практично на кожному нюансі післявоєнного стану: бажанні стабільності та безпеки, сподіванні відновлення, відсутності традиційних правих альтернатив й очікувань, що покладалися на державу, — бо, на відміну від традиційних католицьких політиків попереднього покоління, лідери християнсько-демократичних партій та їхні радикальніші молоді прибічники не мали жодних застережень щодо спрямування державної влади на досягнення своїх цілей. Навпаки, християнські демократи перших повоєнних років вважали своїми головними

опонентами радше лібералів — прихильників вільного ринку, аніж загальну лівицю, і прагнули довести, що сучасна держава могла бути придатна для благонамірених регуляцій у несоціалістичний спосіб.

Як наслідок, в Італії та Західній Німеччині християнські демократичні партії (за деякої підтримки Сполучених Штатів) закріпили за собою майже одноосібну владу в державі на багато років уперед. У Франції справи НРР ішли не так добре: його популярності зашкодили наслідки двох колоніальних воєн, розв'язаних після повернення де Ґолля до влади в 1958 році. Але й там партія зберігала владні повноваження і беззаперечне право призначити ключових міністрів (зокрема закордонних справ) до середини 1950-х років. Католицькі партії християнсько-демократичного ухилу користувалися неподільною владою в країнах Бенілюксу протягом більш ніж одного покоління, а в Австрії — до 1970 року.

Очільники християнсько-демократичних партій, як-от Вінстон Черчилль у Британії, були людьми минулих часів: Конрад Аденавер народився в 1876 році, Альчіде де Ґаспері — на п'ять років пізніше, сам Черчилль — у 1874 році. Це був не просто збіг чи спостереження зацікавленого біографа. До 1945 року багато континентальних європейських країн втратили два покоління тих, хто міг би стати елітою: перше покоління полягло чи зазнало поранень у Першій світовій війні, друге — стало жертвою фашистської спокуси чи загинуло від рук нацистів та їхніх прибічників. Цей дефіцит проявився в загалом дуже посередній якості молодших політиків післявоєнної доби. Винятком став Пальміро Тольятті (який більшість часу в попередні двадцять років провів під політичним прикриттям у Москві)[46]. Леон Блюм, повернувшись до громадського життя у Франції після ув'язнення режимом Віші й таборів у Дахау та Бухенвальді, здобув особливу популярність не лише завдяки своєму героїзму, а й через вік (він народився в 1872 році).

На перший погляд, може здатися дивним, що відбудова Європи після війни була справою рук людей, які досягли зрілості й увійшли в політику на кілька десятиліть раніше. Черчилль, який уперше пройшов до парламенту в 1901 році, завжди говорив про себе як про «дитя вікторіанської епохи». Клемент Еттлі також був вікторіанцем — він народився в 1883 році. Та, зрештою, це, мабуть, не мало аж так дивувати. По-перше, таким старшим чоловікам рідко вдавалося пройти крізь тридцять років сум'яття політично й етично незаплямованими, а політична довіра до них посилилася з огляду на їхню рідкісність. По-друге, усі вони належали до покоління видатних європейських соціальних реформаторів, які досягли зрілості в 1880?1910 роках — чи то як соціалісти (Блюм, Еттлі), чи то як ліберали (Беверідж або майбутній італійський президент Луїджі Ейнауді, що народився в 1874 році), чи як прогресивні католики (де Ґаспері, Аденавер). Їхня інтуїція й інтереси дуже добре відповідали настроям післявоєнної доби.

Але по-третє, що, можливо, було найважливішим, старше покоління, яке відбудувало Західну Європу, втілювало тяглість. Між війнами в моді було нове і сучасне. Багато хто — не тільки фашисти й комуністи — вважали парламенти й демократії відсталими, гальмувальними, корумпованими та в будь-якому разі такими, що не відповідають завданням модерної держави. Війна й окупація розвіяли ці ілюзії — якщо не для інтелектуалів, то принаймні для виборців. У холодному світлі миру нудні компроміси конституційної демократії набули нової привабливості. Безперечно, в 1945 році людям найбільше хотілося суспільного прогресу та відновлення, однак у

поєднанні з надійністю стабільних та знайомих політичних форм. Там, де Перша світова війна викликала політизацію та радикалізацію, її «наступниця» призвела до зворотних наслідків — глибинного прагнення нормальності.

Таким чином, державні діячі, чий досвід формувався за часів, давніших за буремні міжвоєнні десятиліття — більш врівноваженої та самовпевненої доби до 1914 року, — викликали особливу довіру. Уособлюючи тяглість, вони були здатні полегшити складний перехід від політичних пристрастей нещодавнього минулого до прийдешньої доби стрімких суспільних змін. Хай під якими «знаменами» виступали їхні партії, усі старійшини Європи в 1945 році були скептичними і прагматичними майстрами мистецтва можливого. Ця особиста віддаленість від надмірно самовпевнених догм міжвоєнної політики точно відповідала настрою їхніх виборців. То був початок «постідеологічної» доби.

Перспективи політичної стабільності та соціальних реформ у післявоєнній Європі насамперед залежали від відновлення економіки континенту. Хай що могла планувати держава і скільки політичних лідерів не бралися б до справи, ніщо не могло полегшити того непосильного завдання, яке постало перед європейцями в 1945 році. Найочевиднішим економічним наслідком війни були втрати житлового фонду. Шкода, заподіяна Лондону, де в столичній зоні було зруйновано три з половиною мільйони будинків, була більшою, ніж після Великої пожежі 1666 року. У Варшаві було знищено 90% усього житла. У Будапешті для життя були придатні лише 27% житлових будинків. Війна знищила 40% житлового фонду в Німеччині, 30% — у Британії, 20% — у Франції. В Італії було зруйновано 1,2 мільйона будинків, здебільшого в містах із населенням понад 500 тисяч осіб. Проблема безпритульності, як ми вже бачили, стала, напевно, найочевиднішим наслідком війни одразу після її завершення: у Західній Німеччині та Британії житла бракувало аж до середини 1950-х років. Як висловилась одна жінка — представниця середнього класу, вийшовши з виставки «Житло після війни» в Лондоні, «я так відчайдушно хочу власне житло, що згідна на все. Чотири стіни та стеля — це межа моїх мрій»[47].

Другою очевидною категорією збитків був транспорт — торговельні судна, залізничні колії, рухомий склад, мости, дороги, канали і трамвайні колії. Над Сеною в Парижі й аж до моря не лишилося жодного мосту, над Рейном уцілів лише один. Через це, навіть якщо шахти й заводи могли виготовити необхідні товари, то не могли їх перевезти: до грудня 1945 року чимало європейських вугільних шахт відновили роботу, однак Відень тоді все ще не мав вугілля.

Найгіршим було візуальне сприйняття: багато країн мали такий вигляд, ніби їх сплюндрували й поруйнували так, щоб не лишити жодних надій на відбудову. До того ж національна економіка майже кожної європейської країни, яка брала участь у Другій світовій війні, справді переживала занепад або скоротилася проти навіть найпосередніших міжвоєнних показників. Але війна не завжди стає економічною катастрофою; навпаки, в окремих сферах вона може дати потужний стимул для стрімкого зростання. Завдяки Другій світовій війні США досягли беззаперечного лідерства в торгівлі й технологічній галузі, приблизно так само, як Британія після наполеонівських воєн.

І справді, як незабаром з'ясували союзницькі оцінювачі, руйнівний економічний вплив війни проти Гітлера навіть у Німеччині не був аж таким тотальним, як вони гадали спочатку. Попри всі людські жертви, бомбардування завдали меншої економічної шкоди, ніж очікували прибічники цієї версії. Станом на травень 1945 року було знищено трохи більше 20% німецьких промислових заводів. Навіть у Рурському регіоні, на який припала найбільша кількість бомбардувань, дві третини всіх заводів та устаткування залишилися неушкодженими. На інших територіях, зокрема чеських, промисловість і сільське господарство процвітало за німецької окупації та пережило війну практично без втрат, а в Словаччині, як і в деяких частинах Угорщини, під час війни відбувалася прискорена індустріалізація, тож по її закінченні становище Словаччини було ще кращим, ніж до того.

Через те що шкоди здебільшого було завдано надзвичайно нерівномірно (люди, міста й села постраждали, тоді як заводи та товари залишилися відносно неушкодженими), ключові сектори економіки після 1945 року змогли неочікувано швидко відновитися. Машинобудування під час війни процвітало. Сполучене Королівство, СРСР, Франція, Італія та Німеччина (а також Японія і США) — усі вони вийшли з війни з більшими запасами устаткування, ніж мали до її початку. В Італії серйозної шкоди зазнала тільки авіаційна та суднобудівельна промисловість. Інженерним підприємствам на півночі країни, там, куди не дісталися найтяжчі бої під час італійської кампанії, велося доволі добре (як і під час Першої світової війни), позаяк обсяги виробництва та інвестиції у воєнні роки вповні відшкодовували будь-які збитки. Щодо машинобудівної галузі в новоутвореній Західній Німеччині, то внаслідок війни вона втратила лише 6,5% виробничих потужностей.

У деяких країнах, звичайно, воєнних збитків узагалі не було. Ірландія, Іспанія, Португалія, Швейцарія та Швеція під час війни залишалися нейтральними. Це не означає, що війна на них не вплинула. Навпаки, більшість європейських нейтральних країн були тісно, хоч і непрямо, залучені у військову кампанію нацистів. Німеччина у воєнні роки сильно залежала від поставок марганцю з Іспанії, якою правив Франсіско Франко. Вольфрам постачали до Німеччини з португальських колоній через Лісабон. 40% військових потреб Німеччини в залізній руді покривала Швеція (її привозили до німецьких портів шведські кораблі). І за все це платили золотом, здебільшого вкраденим у німецьких жертв та переправленим через Швейцарію.

Швейцарія не просто допомагала Німеччині у відмиванні та переховуванні грошей, що вже саме по собі було значною підтримкою Гітлера. У 1941–1942 роках у Швейцарії 60% товарів військової промисловості, 50% продукції оптичної промисловості та 40% машинобудівельної виготовлялося для Німеччини й оплачувалося золотом. Компанія «Бюрле-Орлікон», виробник малокаліберної зброї, навіть у квітні 1945 року ще продавала Вермахту скорострільні рушниці. Загалом німецький Райхсбанк під час Другої світової війни тримав на депозиті у Швейцарії золотий еквівалент одного мільярда шестисот тридцяти восьми мільйонів швейцарських франків. І сама швейцарська влада ще до початку конфлікту висловила вимогу, щоб у німецьких паспортах стояла позначка, якщо їхніми власниками були євреї, — щоб обмежити небажані переїзди.

На захист швейцарської влади можна сказати те, що вони мали серйозні підстави не сваритися з нацистами. І хоч верховне командування Вермахту

відклало плани вторгнення у Швейцарію, які затвердило в червні 1940 року, воно ніколи від них не відмовлялося; а досвід Бельгії та Нідерландів був похмурим нагадуванням про долю слабких нейтральних держав, які трапилися Гітлеру на шляху. З аналогічних причин шведи також розширили свою співпрацю з Берліном, від якого історично залежали в постачанні вугілля. Швеція багато років продавала Німеччині залізну руду: ще до війни половина закордонних постачань залізної руди до Німеччини відбувалася через балтійський регіон, а три чверті всього шведського експорту руди припадало на Німеччину. У будь-якому разі шведський нейтралітет уже давно хилив до Німеччини, підбурюваний страхом перед амбіціями Росії. Тож співпраця з нацистами — дозвіл на транзит 14 700 військових Вермахту на початку реалізації плану «Барбаросса», а також німецьких солдатів на шляху додому з Норвегії, відкладення призову для шведських робітників, які працювали на видобутку заліза, щоб забезпечити його безперебійне постачання до Німеччини — не була чимось надзвичайним.

Після війни швейцарці (але не шведи) спочатку стали об'єктом презирства та підозрілого ставлення з боку міжнародної спільноти як німецькі воєнні поплічники; Вашингтонські угоди, датовані травнем 1946 року, зобов'язали їх зробити «добровільний» внесок обсягом 250 мільйонів швейцарських франків для європейської відбудови задля остаточного врегулювання всіх позовів щодо транзакцій Райхсбанку через швейцарські банки. Але до того часу Швейцарія вже реабілітувалась як квітучий острівець фінансової чесності: її банки одержували високі прибутки, а ферми та промислові підприємства були готові постачати продукти й техніку на бідні європейські ринки.

До війни ані Швейцарія, ані Швеція не були особливо заможними — насправді у цих країнах існували великі нужденні сільські регіони. Але першість, яку вони закріпили за собою протягом війни, виявилася тривкою: обидві країни нині очолюють європейські рейтинги та безперервно обіймають лідерські позиції впродовж чотирьох десятиліть. В інших країнах шлях до відновлення був дещо тернистішим. Але навіть у Східній Європі економічна інфраструктура була відбудована напрочуд швидко. Усупереч найбільш нищівним зусиллям Вермахту під час відступу німців та наступу Червоної армії, мости, дороги, залізничні шляхи й міста Угорщини, Польщі та Югославії були відбудовані. До 1946 року транспортні мережі та рухомий склад у Центральній Європі вийшли на довоєнний рівень або ж перевершили його. У Чехословаччині, Болгарії, Албанії та Румунії, де війна принесла меншу руйнацію, на відбудову знадобилося менше часу, ніж у Югославії чи Польщі. Але навіть польська економіка відновилася доволі швидко — частково тому, що західні території, отримані назад від Німеччини, тепер давали більше врожаю, там було більше промислових містечок і заводів.

У Західній Європі матеріальні збитки також подолали надзвичайно швидко: загалом найшвидше — в Бельгії, дещо повільніше — у Франції, Італії та Норвегії, найповільніше — у Нідерландах, де найбільше шкоди (фермам, дамбам, дорогам, каналам і людям) було завдано в останні місяці війни. Бельгійці отримали перевагу від привілейованого статусу Антверпена як єдиного великого європейського порту, що пройшов крізь війну більш-менш неушкодженим, а також від значного зосередження союзницьких військ у їхній країні, що зумовлювало вливання постійного потоку твердої валюти в економіку, тривалий час сфокусовану на вугіллі, цементі та напівоброблених металах — усьому незамінному у справі відбудови.

Натомість Норвегія перебувала в значно гіршому становищі. Половину риболовних та торговельних суден, життєво важливих для країни, було втрачено під час війни. Через навмисні руйнування, які приносив Вермахт на шляху свого відступу, промислова продуктивність Норвегії в 1945 році дорівнювала 57% проти рівня 1938 року. Країна втратила п'яту частину свого капіталу. У пізніші роки розсерджені норвежці все ще не могли наздогнати Швецію. Але навіть Норвегії до кінця 1946 року вдалося відновити більшу частину свого залізничного та дорожнього сполучення; а впродовж наступного року, як і в інших країнах Західної та більшості держав Східної Європи, брак палива та неналежні лінії комунікації вже не були перешкодою для економічного відновлення.

Утім тодішнім оглядачам найдивовижнішою здавалася саме німецька здатність до відновлення. То була данина зусиллям місцевого населення, яке, виявивши приголомшливу згуртованість, працювало заради відбудови своєї понівеченої країни. У день смерті Гітлера працювало лише 10% німецької залізниці. Країна в буквальному розумінні була знерухомлена. Через рік, у червні 1946 року, 93% всіх німецьких колій знову ввели в експлуатацію, було відбудовано 800 мостів. У травні 1945 року німецьке вугільне виробництво заледве сягало однієї десятої рівня 1939 року; через рік воно зросло в п'ять разів. У квітні 1945 року Солу Куссієлу Падоверу, який спостерігав за наступом американської армії в Західній Німеччині, здавалося, що місту Аахен, яке зрівняли із землею, для відбудови знадобиться не менше двадцяти років. Але вже буквально через декілька тижнів він став свідком відновлення роботи міського заводу з виробництва шин, текстильної фабрики та початку економічного життя.

Однією з причин стрімкого перезапуску в Німеччині було те, що одразу ж після відбудови житла для працівників і транспортного сполучення промисловість була повністю готова до постачання товарів. На заводі Volkswagen 91% обладнання вцілів після бомбардувань та післявоєнного мародерства, і станом на 1948 рік компанія могла виготовляти кожну другу машину в Західній Німеччині. Німецький Ford також загалом не постраждав. Завдяки воєнним інвестиціям третина німецького промислового обладнання станом на 1945 рік не була у використанні й п'яти років — проти лише 9% у 1939 році. А ті галузі, у які Німеччина найбільше інвестувала для воєнних цілей — оптика, хімічна й легка промисловість, транспорт, кольорові метали, — власне, й забезпечили економічний розквіт у 1950-х. На початку 1947 року головними перешкодами на шляху відновлення Німеччини були вже не воєнні збитки, а брак сировини й інших матеріалів — і, понад усе, непевність щодо політичного майбутнього країни.

1947 рік виявився доленосним — волосинкою, на якій висіла доля континенту. До того часу європейців поглинув ремонт та реконструкція або ж вони були зайняті побудовою інституційної інфраструктури для довгострокового відновлення. Упродовж перших вісімнадцяти місяців після перемоги союзників настрій на континенті хитнувся від полегшення, яке давала сама перспектива миру й нового початку, до безжального усвідомлення та зростання розчарування від навали завдань, які ще тільки належало виконати. На початку 1947 року вже було зрозуміло, що найважчі рішення ще попереду і відкладати їх більше не можна.

По-перше, основоположне питання постачань харчів усе ще не було врегульоване. Продуктів бракувало всюди, окрім Швеції та Швейцарії. Запаси УНРРА, накопичені навесні 1946 року, врятували австрійців від голоду в подальші дванадцять місяців. Калорійність денного пайка в британській зоні Німеччини зменшилася з 1500 ккал на дорослу особу в середині 1946 року до 1050 ккал — на початку 1947-го. Італійці, які в 1945 і 1946 роках постраждали від двох років голоду поспіль, навесні 1947 року в середньому споживали найменше їжі серед усіх західноєвропейських країн. У французьких опитуваннях громадської думки впродовж 1946 року «їжа», «хліб», «м'ясо» постійно переважали всі інші варіанти відповідей на питання про те, що найбільше турбувало людей.

Проблема частково полягала в тому, що Західна Європа більше не могла скористатися житницями Східної Європи, на які вона традиційно покладалася. Тому що там так само бракувало їжі. У Румунії в 1945 році через некомпетентно проведену земельну реформу та погану погоду не було врожаю. Від Західної Валлахії до Молдови, Західної України й аж до поволзького регіону СРСР погані врожаї та посуха практично призвели до голоду восени 1946 року: гуманітарні організації повідомляли про однорічних дітей, які важили лише три кілограми, а у звітах писали про випадки людожерства. В Албанії працівники служби допомоги постраждалим говорили про тутешнє становище як про «жах і страждання».

А потім настала жорстока зима 1947 року, найгірша з 1880 року. Крига скувала канали, дороги тижнями були непроїзні, замерзлі станції блокували цілі залізничні сполучення. Початкове післявоєнне відновлення різко припинилося. Вугілля не вистачало навіть для внутрішніх потреб, і воно так чи інакше не могло доїхати до споживачів. Промислове виробництво різко зупинилося — виробництво сталі, яке щойно почало зростати, одразу ж впало на 40% порівняно з попереднім роком. Коли сніг почав танути, у багато регіонів Європи прийшли повені. Через декілька місяців, у червні 1947 року, на континенті почалося одне з найбільш спекотних та засушливих літ за всі роки спостережень. Було зрозуміло, що доброго врожаю не буде — у деяких місцях третій рік поспіль: врожайність сільськогосподарських культур впала на третину навіть проти скромного результату попереднього року. Брак вугілля частково міг бути компенсований за рахунок імпорту із США (34 мільйони тонн у 1947 році). Їжу також можна було купити в Америці та в Британських домініонах. Але за все це треба було платити твердою валютою, зазвичай доларами.

У європейської кризи 1947 року було дві структурні причини. Одна полягала у фактичному зникненні Німеччини з європейської економіки. До війни Німеччина слугувала основним ринком для більшості країн Центральної та Східної Європи, а також для Нідерландів, Бельгії та Середземноморського регіону (наприклад, до 1939 року 38% експорту Греції, а також третина її імпорту припадали на Німеччину). Французькі виробники сталі не могли обійтися без німецького вугілля. Але поки не було ясності щодо політичного майбутнього країни, німецька економіка, попри весь її відновлений потенціал, залишалася замороженою, по суті, унеможливлюючи економічний підйом решти континенту.

Друга проблема полягала не в Німеччині, а в США, хоча ці дві країни і були пов'язані. У 1928 році 44% британського імпорту машинної продукції у вартісному вираженні походили із США, 25% — з Німеччини. У 1947 році ці

показники становили 65 та 3% відповідно. Ситуація в інших європейських країнах була аналогічна. За іронією долі, таке різке зростання попиту на американські товари свідчило про підйом європейської економіки, однак для купівлі американських товарів чи матеріалів потрібні були американські долари. Європейці не мали що продавати світу, а без твердої валюти не могли ані купити їжу, щоб припинити голод серед мільйонів людей, ані завезти сировину та обладнання, щоб рухати вперед власне виробництво.

Доларова криза була серйозною. У 1947 році майже половина імпорту Сполученого Королівства, державний борг якого з 1939 року зріс у чотири рази, припадала на США, тож у країні швидко закінчувалися гроші. Франція, найбільший імпортер вугілля у світі, щорічно недоплачувала Сполученим Штатам 2049 мільйонів доларів. Більшість інших європейських країн навіть не мали валюти для торгівлі. Румунська інфляція сягнула свого піку в серпні 1947 року. Інфляція в сусідній Угорщині, найбільша в історії та набагато гірша за інфляцію в Німеччині в 1923 році, сягнула курсу 5 квінтильйонів (530) паперових пенге за долар. Таким чином, на момент, коли в серпні 1946 року пенге замінили на форинт, доларова ціна всіх угорських банкнот в обігу становила одну тисячну цента.

У Німеччині валюта не функціонувала. Чорний ринок процвітав, а прийнятним обмінним товаром були сигарети: учителям у таборах для біженців платили п’ять пачок на тиждень. Вартість коробки американських сигарет у Берліні коливалася в межах 60–165 доларів, що давало солдатам американських окупаційних сил можливість серйозно заробити на обміні та переобміні своїх сигаретних запасів: у перші чотири місяці союзницької окупації американські військові в Берліні надіслали додому на 11 мільйонів доларів більше, ніж вони отримали як заробітну плату. У Брауншвейзі за 600 сигарет можна було купити велосипед — не меншу необхідність у Німеччині, аніж в Італії, що незабутньо зобразив Вітторіо де Сіка у фільмі «Крадії велосипедів» 1948 року.

Глибина європейської кризи не залишилася непоміченою американцями. Як ми побачимо далі, це була одна з причин, чому вони наполягали на вирішенні німецької проблеми — з радянською допомогою чи без. Добре обізнані радники президента на кшталт Джорджа Кеннана вважали, що Європа навесні 1947 року опинилася на межі краху. Розчарування західних європейців, яких спочатку змусили повірити у швидке відновлення та повернення до звичних економічних умов, зневіра німців та інших центральних європейців і ще й неочікувана криза 1947 року на додачу могли лише зміцнити привабливість комунізму або ж ризик заглиблення в анархію.

Привабливість комунізму була реальною. Попри те, що комуністичні партії Італії, Франції та Бельгії (а також Фінляндії й Ісландії) до травня 1947 року залишалися у складі урядових коаліцій, завдяки членам їхніх профспілок і народним демонстраціям їм вдалося активізувати народний гнів та зіграти на провалах власних урядів. Через виборчі успіхи місцевих комуністів у поєднанні з образом непереможної Червоної армії італійський (так само як французький або чеський) «шлях до соціалізму» здавався вірогідним та спокусливим. До 1947 року 907 тисяч осіб приєдналися до лав Комуністичної партії Франції. В Італії ця цифра становила два і чверть мільйона, набагато більше, ніж у Польщі чи навіть Югославії. Навіть у Данії та Норвегії кожен восьмий виборець спочатку був схильний до обіцяної комуністичної альтернативи. У західних зонах Німеччини союзницька

адміністрація побоювалась, що ностальгія за золотими днями нацизму сукупно з реакцією на програми денацифікації, браком харчів та повсюдною дрібною злочинністю могли обернутися перевагами для неонацистів чи навіть совєтів.

Напевно, західноєвропейським державам пощастило, що їхні комуністичні партії навесні 1947 року все ще продовжували той поміркований демократичний курс, який вони розпочали в 1944 році. У Франції Моріс Торез усе ще закликав шахтарів «видобувати» вугілля. Британський посол в Італії описував Тольятті як важіль, який стримує своїх більш «радикальних» союзників-соціалістів. З особистих причин Сталін ще не почав заохочувати своїх численних прихильників у Центральній та Західній Європі зіграти на народному гніві та розчаруванні. Але примара громадянської війни та революції і так постійно бовваніла десь поруч. У Бельгії спостерігачі-союзники серйозно оцінювали суспільну й політичну напругу та зараховували країну разом з Грецією й Італією до «нестабільних».

У Франції економічні труднощі зими 1947 року вже закладали початок загального розчарування новою післявоєнною Республікою. За результатами опитування громадської думки, 1 липня 1947 року 92% опитаних вважали, що справи у Франції йдуть «погано або радше погано». У Британії канцлер Казначейства від лейбористів Г'ю Далтон, міркуючи про вщент розбитий ентузіазм перших післявоєнних років, зізнавався у своєму щоденнику: «Більше ніяких яскравих упевнених ранків». Його французький колега, Андре Філіп, міністр національної економіки від соціалістів, чіткіше сформулював ту саму думку у своїй промові у квітні 1947 року: «Ми, — заявляв він, — стоїмо перед загрозою тотальної економічної та фінансової катастрофи».

Відчуття безнадії та наближення катастрофи було повсюдним. «В останні два місяці, — повідомляла Жанет Фленнер з Парижа в березні 1947 року, — у Парижі та, напевно, й у всій Європі панувала й дедалі густішала атмосфера безсумнівного недугу, ніби всі французи або й усі європейці чекали, що станеться щось погане чи, ще гірше, що нічого не станеться». Європейський континент, як вона зауважила кількома місяцями раніше, повільно входив у новий льодовиковий період. Джордж Кеннан, мабуть, погодився б. В аналітичному документі для департаменту планування політики він припустив, що справжньою проблемою був не комунізм, а якщо й так, то тільки опосередкованою. Справжньою причиною європейського недугу були наслідки війни і те, що Кеннан діагностував як «глибоке виснаження фізичних спроможностей і духовної сили». Перешкоди, які стояли перед континентом, здавалися надто складними, особливо тоді, коли початковий імпульс післявоєнних надій та відбудови став слабнути. Гамільтон Фіш, редактор видання Foreign Affairs, що користувалося авторитетом серед американського зовнішньополітичного істеблішменту, виклав свої враження від Європи в липні 1947 року так:

Бракує всього: надто мало поїздів, трамваїв, автобусів і автомобілів, які б вчасно довозили людей до роботи, не кажучи вже про те, щоб поїхати у відпустку; надто мало борошна, щоб спекти хліб без домішок, а навіть такого хліба замало, щоб досита нагодувати людей, які тяжко працюють; надто мало паперу, щоб надрукувати в газетах більше ніж дещицю світових новин; мало зерна для посіву й добрив, щоб його підживити; надто мало будинків, щоб у них оселитися, і скла, щоб вставити в них шибки; мало шкіри, щоб пошити взуття; мало вовни для светрів, газу для приготування

їжі, вати для підгузків, цукру для варення, олії для смаження, молока для немовлят, мила для прання.

Сьогодні серед науковців поширена думка про те, що, попри весь тогочасний смуток, початкове післявоєнне відновлення, реформи і плани 1945?1947 років заклали основи майбутнього добробуту Європи. Без сумніву, для Західної Європи принаймні 1947 рік став поворотним моментом у відновленні континенту. Але в той час усе це не було так очевидно. Навпаки. Друга світова війна та її непевні наслідки цілком могли пришвидшити остаточний кінець Європи. Конраду Аденаверу, як і багатьом іншим, масштаб європейського хаосу здавався гіршим, ніж навіть у 1918 році. Маючи свіжі спогади про помилки попереднього післявоєнного періоду по закінченні Першої світової війни, чимало європейських й американських спостерігачів насправді боялися найгіршого. За їхніми найоптимістичнішими підрахунками, на континент очікували десятиліття бідності й боротьби. Німці, що проживали в американській зоні, вважали, що їхній країні для відновлення знадобиться щонайменше двадцять років. У жовтні 1945 року Шарль де Ґолль безапеляційно заявив французам, що для реанімування Франції потрібно двадцять п’ять років «несамовитої праці».

Водночас песимісти вважали, що набагато скоріше, ніж це станеться, континентальну Європу знову накриє громадянська війна, фашизм та комунізм. Коли державний секретар США Джордж Кетлетт Маршалл повернувся 28 квітня 1947 року із зустрічі міністрів зовнішніх справ союзницьких сил у Москві, розчарований небажанням Радянського Союзу співпрацювати задля розв’язання німецького питання та приголомшений побаченим економічним і моральним станом Західної Європи, він був твердо переконаний, що необхідно діяти вкрай радикально і дуже швидко. І судячи з атмосфери безнадії та приреченості в Парижі, Римі, Берліні й інших столицях, Вашингтон мав узяти на себе ініціативу.

План Маршалла щодо Програми європейського відновлення, який він упродовж наступних кількох тижнів обговорював зі своїми радниками й оприлюднив у відомій вступній промові в Гарвардському університеті 5 червня 1947 року, був радикальним та особливим. Але він не взявся нізвідки. У проміжку між закінченням війни та оголошенням Плану Маршалла Сполучені Штати вже витратили багато мільярдів доларів на гранти та позики для Європи. Головними адресатами цієї допомоги були Велика Британія та Франція, які отримали позики на 4,4 мільярда та 1,9 мільярда доларів відповідно, але жодна країна не залишилася обділеною: позики для Італії в середині 1947 року перевищували 513 мільйонів доларів, а Польща (251 мільйон), Данія (272 мільйони), Греція (161 мільйон) та багато інших країн також були в боргу перед США.

Однак ці позики йшли на те, щоб закрити діри та ліквідувати наслідки надзвичайних ситуацій. Американську допомогу використовували не для відбудови чи далекосяжних інвестицій, а для постачання першого необхідного, надання послуг та ремонту. Ба більше, позики, особливо великим європейським країнам, надавалися під певні зобов’язання. Одразу після капітуляції Японії президент Трумен мав необережність денонсувати

угоди про ленд-ліз[48], через що Мейнард Кейнс попередив британський Кабінет міністрів у меморандумі від 14 серпня 1945 року, що країна опинилася на порозі «економічного Дюнкерка». Упродовж подальших місяців Кейнс успішно уклав із США угоду про надання великої позики, щоб Британія отримала долари і могла купити товари, які більше не отримувала в рамках ленд-лізу, але американські умови були неймовірно обмежувальними: зокрема Штати вимагали, щоб Британія позбулася імперських амбіцій щодо заморських домініонів, припинила ручне керування обмінним курсом і зробила стерлінг повністю придатним для конвертації. Як і попереджав Кейнс та інші експерти, це закінчилося тим, що люди почали (і продовжували) масово здавати британські фунти, британські доларові резерви швидко виснажилися, а наступного року настала ще серйозніша криза.

Умови позики, про яку в травні 1946 року домовилися США та Франція, якщо й були менш суворими, то не набагато. Французи отримали сотні мільйонів доларів кредитів та обіцянку подальших позик під низькі відсотки, а на додачу — списання 2,25 мільярда доларів воєнного боргу. Натомість Париж зобов'язувався скасувати протекціоністські квоти на імпорт і запровадити вільний імпорт для американських та інших закордонних товарів. Ця позика, як і британська, частково мала на меті просування інтересів США щодо міжнародної вільної торгівлі, відкритого та стабільного обміну валют і тіснішу міжнародну співпрацю. Однак насправді гроші були витрачені за один рік, а єдиним більш-менш тривалим наслідком стало ще сильніше народне обурення (на якому сильно грали ліві) щодо зловживання з боку Америки своєю економічною перевагою.

Отож уже навесні 1947 року двобічний підхід Вашингтона до європейської економічної скрути зазнав поразки. Негативне сальдо в торгівлі між Європою та США в 1947 році сягнуло 4742 мільйонів доларів — більше ніж удвічі проти попереднього року. Якщо це було «побічним ефектом зростання», то, як пізніше зауважували спостерігачі, Європа була близька до смерті від передозування. Ось чому Ернест Бевін, міністр закордонних справ Британії, коментуючи виступ Маршалла, назвав його «однією з найважливіших промов у світовій історії», і не помилився.

Пропозиції Маршалла передбачали кардинально інший підхід, на відміну від попередньої допомоги. По-перше, за винятком певних рамкових умов, європейці мали самі вирішити, чи приймати американську допомогу взагалі та як її використовувати, хоча очікувалося, що американські радники і фахівці будуть безпосередньо залучені до адміністрування коштів. По-друге, допомогу мали надавати протягом певної кількості років, а отже, від початку вона була програмою стратегічного відновлення та зростання, а не фондом для надзвичайних ситуацій. По-третє, ішлося про справді дуже суттєві суми. На момент, коли допомогу згідно з Планом Маршалла було повністю виплачено, у 1952 році, Сполучені Штати витратили близько 13 мільярдів доларів — більше, ніж уся заокеанська підтримка США разом узята. Із цих коштів Сполучене Королівство та Франція отримали найбільшу допомогу в абсолютних цифрах, але, здається, відносний вплив на Італію та інші країни, які отримали менше коштів, усе ж таки був сильнішим: в Австрії 14% прибутку в перший повний рік Програми європейського відновлення (ПЄВ) від липня 1948 року до червня 1949 року надходили від допомоги згідно з Планом Маршалла. На той час це були гігантські суми: у готівці План Маршалла за сьогоднішнім курсом (2004 рік) становив близько 100 мільярдів доларів, але в мірках американського ВВП (у 1948?1951 роках на допомогу припадало

близько 0,5% останнього) План Маршалла на початку XXI століття коштував би близько 201 мільярда доларів.

Одразу після промови Маршалла міністри закордонних справ Британії, Франції та СРСР за пропозицією Бевіна зустрілися в Парижі, щоб обміркувати свою відповідь. Другого липня радянський міністр закордонних справ В'ячеслав Молотов вийшов з переговорів, а через два дні Британія та Франція офіційно запросили представників 22 європейських країн (за винятком Іспанії та Радянського Союзу), щоб обговорити пропозицію Маршалла. 12 липня в цьому обговоренні взяли участь 16 європейських держав. Усі вони — Британія, Франція, Італія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Данія, Норвегія, Швеція, Швейцарія, Греція, Туреччина, Ірландія, Ісландія, Австрія та Португалія — були серед майбутніх одержувачів. Утім, попри початковий інтерес, який виявила Польща, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія й Албанія, жодна майбутня комуністична держава не взяла участь у Програмі європейського відновлення і не отримала ані долара з допомоги Маршалла.

Варто зупинитися і подумати про те, що це означало. Те, що гроші призначалися тільки для Заходу (Греція і Туреччина були в статусі почесних західних європейців), поза сумнівом, полегшувало для Трумена завдання протягнути свій план допомоги через Конгрес наступного року. До того часу багато що змінилося, і Конгрес радо підтримав аргументи про те, що План Маршалла — це економічний запобіжник радянської експансії. У червні 1947 року пропозицію допомоги через нову Програму Маршалла отримали всі без винятку європейські країни. Сталін і Молотов, певна річ, ставилися до американських намірів з недовірою: умови, які пропонував Маршалл, були практично несумісні із закритою радянською економікою, але інші країни Східної Європи не надто поділяли їхнє ставлення, принаймні ті, які ще не стали частиною блоку.

Отож Ян Масарик, чехословацький міністр закордонних справ, не комуніст, радо прийняв спільне франко-британське запрошення від 4 липня. Уже наступного дня очільника Чеської комуністичної партії та прем'єр-міністра Клемента Ґоттвальда викликали в Москву і вручили йому розпорядження відвідати паризьку конференцію. Однак наказ був чіткий: своєю присутністю в Парижі він мав продемонструвати «неприйнятність англо-французького плану, завадити ухваленню одностайного рішення, а тоді залишити конференцію й забрати з собою якомога більше делегатів інших країн».

Через чотири дні Сталін передумав. Ґоттвальду наказали відкликати згоду на участь у паризькому заході. На зустрічі з делегацією від чеського уряду, зокрема з Масариком, Сталін роз'яснив чехам: «Ми вважаємо цю ситуацію ключовим питанням, яке визначає дружбу [Чехії] з СРСР. Якщо ви поїдете в Париж, то засвідчите, що збираєтесь співпрацювати в рамках ініціативи, покликаної ізолювати Радянський Союз». Наступного дня чеський коаліційний уряд слухняно оголосив, що не відправлятиме делегацію в Париж. «Участь Чехословаччини буде витлумачено як акт, спрямований проти дружби з Радянським Союзом та рештою наших союзників. Тому уряд одностайно вирішив не брати участі в конференції».

Чому чехи поступилися? Їхнім польським та угорським сусідам, уже з комуністами при владі та під пильним наглядом Червоної армії, нічого не лишалося, окрім як виконувати радянські «поради». Але з Чехословаччини Червона армія давно пішла, а комуністи ще не мали монопольної влади. Утім

Масарик та його колеги прогнулися за першого ж вияву невдоволення Сталіна. Якби некомуністичні чеські партії наполягли на одержанні допомоги Маршалла, то мали б підтримку переважної більшості своїх співгромадян (а також чималої частки чеських комуністів), через що Сталіну було б значно складніше обґрунтувати необхідність покори. У ширшому контексті постмюнхенської політики чеське рішення віддати перевагу радянським обіймам було зрозумілим; але воно майже напевно призвело до успіху комуністичного перевороту в Празі сім місяців по тому.

Неприєднання Чехословаччини до Плану Маршалла стало економічною та політичною катастрофою для країни (те саме можна сказати й про «вибір», до якого були змушені країни регіону), а найбільше, мабуть, для самого Радянського Союзу. Його рішення залишитися осторонь Програми європейського відновлення було однією з найбільших стратегічних помилок Сталіна. Хай які були їхні особисті розрахунки, американці не мали б іншого вибору, окрім як увести Східну Європу до ПЄВ, запропонувавши допомогу всім, а майбутні наслідки виявилися б неоглядними. Натомість допомогу спрямували на Захід, що, відповідно, означило роздоріжжя для двох половин континенту.

Від самого початку допомога Маршалла мала бути самообмежувальною. Її метою, яку Маршалл виклав у своїй гарвардській промові, було «розірвати зачароване коло, щоб населення Європи знову повірило в економічне майбутнє своїх країн та Європи загалом». Замість того, щоб просто надати допомогу у вигляді готівки, план пропонував безкоштовно постачати товари, які надходили б до європейських країн після щорічних запитів, індивідуально сформованих кожною країною-отримувачем у межах чотирирічного плану. Потім ці товари продавали б у кожній країні, а одержані в місцевій валюті так звані зворотні кошти можна було потім використати згідно з двосторонніми домовленостями між Вашингтоном та кожним окремим урядом. Деякі країни використовували ці гроші, щоб купити ще більше імпортних товарів; інші, як, наприклад, Італія, переводили їх у національні резерви на випадок майбутніх потреб у валюті.

Такий незвичайний спосіб надання підтримки мав прогресивні наслідки. Програма зобов'язувала європейські уряди планувати наперед та прораховувати майбутні інвестиційні потреби. Вона накладала на них вимогу домовлятися та консультуватися не лише зі Сполученими Штатами, а й між собою, оскільки торгівля й обмін, передбачені програмою, мали на меті якомога швидше перейти від двосторонніх до багатосторонніх. Це змушувало уряди, підприємства та профспілки співпрацювати, коли вони планували збільшення норм виробництва й умови, які мали цьому сприяти. Найголовніше, це робило неможливим повернення до тих спокус, які занапастили міжвоєнну економіку: дефіцит виробництва, усебічно шкідливий протекціонізм та занепад торгівлі.

Хоча влада США не приховувала своїх очікувань стосовно Плану, вона залишила визначення рівня допомоги та способу її розподілу на розсуд європейців. Європейські урядовці, звичні до відвертої політики Штатів у просуванні власних інтересів у попередніх двосторонніх переговорах щодо позик, були здивовані таким підходом. Їхнє спантеличення можна зрозуміти. Американці самі мали різне бачення завдань Плану. Ідеалісти-прибічники Нового курсу — а таких у післявоєнних американських урядах було багато — вбачали в ньому можливість відбудувати Європу за американською подобою, надаючи особливого значення модернізації, інфраструктурним інвестиціям,

виробничій продуктивності, економічному зростанню та взаємозв’язку між працею і капіталом.

Отже, у складі «місій із продуктивності», профінансованих Планом Маршалла, до США приїздили багато тисяч керівників, інженерів та працівників профспілок, які мали вивчати американський спосіб ведення бізнесу: упродовж 1948–1952 років у Штатах побувало п’ять тисяч французів (загалом кожен четвертий з усіх запрошених). Сто сорок п’ять «європейських команд продуктивності» прибули до США тільки між березнем і липнем 1951 року — здебільшого до їхнього складу входили чоловіки (зрідка жінки), які ніколи раніше не бували поза межами Європи. Тим часом енергійні апологети Нового курсу з Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), заснованої в 1948 році для адміністрування коштів Плану Маршалла, проповідували своїм європейським колегам переваги вільної торгівлі, міжнародного співробітництва та міждержавної інтеграції.

Треба сказати, що ці заклики одразу мали незначний успіх. Більшість європейських політиків та виконавців ще не були готові осягнути великі проєкти міжнародної економічної інтеграції. Напевно, найбільшим досягненням виконавців Плану Маршалла в цьому напрямку став Європейський платіжний союз, запропонований у 1949 році та заснований роком пізніше. Його обмеженою метою було «уміжнароднити» європейську торгівлю шляхом створення чогось на кшталт координаційного центру для дебетів та кредитів у європейських валютах. Такий задум мав попередити ризик того, що різні європейські країни намагатимуться заощадити дорогоцінні долари, обмеживши імпорт з інших європейських країн, і таким чином погіршуватимуть становище всіх.

За допомогою Банку міжнародних розрахунків як посередника європейські держави мали узгоджувати для себе кредитні лінії відповідно до власних торговельних потреб. Потім, замість того щоб витрачати мізерні доларові запаси, вони могли погасити свої зобов’язання через внутрішньоєвропейський перерозподіл кредитів. Значення мало не те, з ким ви торгували, а загалом баланс дебетів та кредитів у європейських валютах. До 1958 року, коли Платіжний союз припинив своє існування, він непомітно посприяв не лише стабільному розширенню торгівлі між європейськими країнами, а й небаченому рівню взаємовигідної співпраці — профінансованої, що варто підкреслити, значними вливаннями американських доларів для створення першого кредитного фонду.

З більш традиційного американського погляду вільна торгівля та її супутні переваги вже самі по собі були достатньою метою й виправданням для Плану Маршалла. Спад торгівлі й експорту в 1930-х роках особливо сильно вдарив по США, тож вони не шкодували зусиль, щоб переконати інших у важливості лібералізації тарифних режимів та вільної конвертації валют для післявоєнної відбудови. Так само як і захоплення вільною торгівлею з боку англійських лібералів до 1914 року, такі американські заклики до необмеженого руху товарів не були цілком безкорисливими.

Утім ця корисливість була добре обґрунтована. Зрештою, директор ЦРУ Аллен Даллес зазначав: «План передбачає, що ми бажаємо допомогти відновленню Європи, яка зможе і буде конкурувати з нами на світових ринках, і саме з цієї причини зможе купувати значні обсяги наших товарів». У кількох випадках переваги були негайними: у самих Штатах, щоб забезпечити

підтримку Плану Маршалла серед профспілкових організацій, їм пообіцяли, що всі товари з Америки перевозитимуть американські судна і вантажитимуть американські портовики — члени Американської федерації праці — Конгресу виробничих профспілок. То був рідкісний випадок прямої та негайної перемоги. Здебільшого Даллес мав рацію: План Маршалла був вигідним для США тому, що мав відновити їхнього головного торговельного партнера, а не скинути Європу в імперську залежність.

Але це ще не все. Навіть якщо на той момент це було очевидно не для всіх, Європа в 1947 році мала вибір. Однією стороною цього вибору було відновлення або занепад, але глибше питання полягало в тому, чи Європа та європейці — все ще господарі власної долі, чи тридцять років убивчого внутрішньоєвропейського конфлікту віддали її до рук двох великих периферійних сил — США та Радянського Союзу. Радянський Союз дуже радо чекав на таку нагоду: як зауважував Кеннан у своїх мемуарах, пелена страху, що нависла над Європою в 1947 році, вела континент до того, щоб він, наче стиглий фрукт, упав до рук Сталіна. Але для американських політиків вразливість Європи була проблемою, а не можливістю. Як було зазначено у звіті ЦРУ в квітні 1947 року, «найбільша загроза безпеці Сполучених Штатів — це можливість економічного занепаду в Західній Європі та, як наслідок, прихід до влади комуністичних елементів».

Спеціальна екстрена робоча група координаційного комітету Державного департаменту, Військового міністерства та Міністерства військово-морських сил США більш повно висловила цю тезу у звіті, датованому 21 квітня 1947 року: «Важливо, щоб регіони, які містять або захищають джерела металів, нафти та інших природних ресурсів, що мають стратегічне значення або розташовані в стратегічно важливих зонах, містять значний виробничий потенціал, багаті на робочу силу та організовані військові сили, або які через політичні чи психологічні причини дозволяють США підтримувати значний вплив на стабільність, безпеку й мир у світі, залишалися в дружніх руках». Таким був ширший контекст Плану Маршалла, похмурий політичний та безпековий пейзаж, у якому американські інтереси були нерозривно переплетені з інтересами вразливої та слабкої частини європейського континенту.

Добре поінформовані європейські отримувачі допомоги згідно з Планом Маршалла, зокрема Ернест Бевін та Жорж Бідо, його колега в Міністерстві закордонних справ Франції на набережній Орсе, це чудово розуміли. Але внутрішні європейські інтереси щодо Програми європейського відновлення та способи її втілення, звичайно, сильно різнилися залежно від країни. У Бельгії, де американська допомога, напевно, була найменш нагальною, План Маршалла, можливо, у довгостроковій перспективі навіть нашкодив, оскільки дозволяв уряду робити значні інвестиції в традиційні виробничі заводи та політично чутливі галузі виробництва, як-от видобуток вугілля, незважаючи на довгострокову ціну цього рішення.

Однак переважно План Маршалла використовували за призначенням. У перший рік реалізації Плану допомога Італії здебільшого полягала в терміново необхідному імпорті вугілля й зерна, а також у допомозі постраждалим галузям промисловості, наприклад, текстильній. Але потім 90% італійських зворотних коштів були спрямовані в інвестиції: в інженерну галузь, енергетику, сільське господарство і транспортне сполучення. Насправді за Альчіде де Ґаспері та християнських демократів планова економіка в Італії

наприкінці 1940-х років дуже нагадувала східноєвропейську: виробництво споживчих товарів було не в пріоритеті, споживання їжі утримувалось на довоєнному рівні, а ресурси спрямовувалися в інфраструктурні інвестиції. Це було занадто: американські спостерігачі занервували й безуспішно спробували змусити уряд запровадити більш прогресивні податки, послабити режим економії, дозволити зменшення резервів та попередити рецесію. Тут, як і в Західній Німеччині, американські виконавці Плану Маршалла воліли б бачити соціальну й економічну політику більш центристського спрямування, віддалену від традиційних дефляціоністських ухилів.

У Франції План Маршалла повністю служив цілям «планувальників». П'єр Урі, один із соратників Монне, пізніше визнавав: «Ми використовували американців, щоб змусити французький уряд до того, що вважали необхідним», — не зважаючи на американські заклики щодо лібералізації, але радо вітаючи їхні вмовляння інвестувати та модернізуватися. Кошти Плану (1,3 мільярда доларів у 1948–1949 роках, а в наступні три роки — ще 1,6 мільярда) склали майже 50% французьких державних інвестицій відповідно до Плану Монне в роки Маршалла, і без них країна ніколи не впоралася б. Саме тому певна, м'яко кажучи, іронія полягає в тому, що саме у Франції План Маршалла зазнав найбільшої критики з боку населення. У середині 1950-х років кожен третій дорослий француз визнавав, що чув про План Маршалла, а 64% з цієї групи вважали його «поганим» для країни!

Порівняно погана репутація Плану у Франції стала результатом частково успішної інформаційної кампанії французьких комуністів, можливо, найбільшого їхнього успіху[49]. В Австрії місцеві комуністи, за підтримки радянських сил, які все ще окуповували східну частину країни, ніколи не зазіхали на популярність американців та їхньої допомоги: вона давала харч голодним, а це було найголовніше. У Греції все було ще простіше. В умовах жорстокої громадянської війни План Маршалла, що охопив Грецію у квітні 1948 року, відкривав шлях від злиднів до виживання. Шістсот сорок дев'ять мільйонів доларів американської допомоги Греції в рамках Плану підтримали біженців та відвернули голод і хвороби: самі лише мули, надані бідним фермерам, стали порятунком для тисяч селянських сімей. У 1950 році країна завдячувала Плану Маршалла половиною Внутрішнього національного продукту (ВНП).

Наскільки успішною була Програма європейського відновлення? Поза сумнівом, Західна Європа відновилася, і це сталося саме протягом впровадження Плану Маршалла (1948–1951 роки). У 1949 році промислове та сільськогосподарське виробництво у Франції вперше перевершило обсяги 1938 року. За тим самим критерієм Нідерланди досягнули сталого відновлення в 1948 році, Австрія та Італія — у 1949-му, Греція та Західна Німеччина — у 1950-му. Серед країн, які під час війни були окуповані, лише Бельгія, Данія та Норвегія відновилися швидше (у 1947 році). Упродовж 1947–1951 років спільний ВНП у Західній Європі зріс на 30%.

У короткостроковій перспективі головним компонентом Програми, який сприяв цьому відновленню, безперечно, було надання доларових кредитів. Вони перекривали дефіцит торгівлі, уможливлювали постачання у великих кількостях терміново необхідної сировини і таким чином вивели Західну Європу з кризи середини 1947 року. Чотири п'ятих усієї пшениці, спожитої європейцями в 1949–1951 роках, походили з доларових країн. Незрозуміло, як без Плану Маршалла взагалі можна було б упоратися з браком пального, їжі,

бавовни та інших товарів, заплативши за це політично прийнятну ціну? Певний час економіки Західної Європи, звичайно, могли б підтримувати зростання без допомоги Америки, однак цього можна було досягти лише за рахунок стримування внутрішнього споживання, скорочення нововведених соціальних послуг та подальшого зниження місцевого рівня життя.

Це був ризик, на який більшість обраних урядів зі зрозумілих причин не мали бажання йти. У 1947 році коаліція урядів у Західній Європі потрапила в пастку і знала про це. Зараз нам дуже легко розмірковувати, що завдяки Плану Маршалла «лише» вдалося впоратися зі скрутою, спричиненою відновленням попиту, що новий підхід Вашингтона допоміг подолати «тимчасовий» брак доларів. Але в 1947 році ніхто не міг знати, чи «тимчасовий» цей дефіцит у 4,6 мільярда доларів. І хто на той час міг бути певним, що скрута не затягне вразливі європейські демократії в безвихідне провалля? Навіть якщо Програма допомогла тільки виграти час, то було безцінно; саме цього тоді, здається, і бракувало Європі. План Маршалла передбачав економічну програму, але криза, яку він попередив, була політичною.

Триваліші переваги Плану Маршалла оцінити важко. Деякі експерти були розчаровані тим, що американці, очевидно, не спромоглися переконати європейців співпрацювати, зробивши планування частиною державної політики, як це очікувалось від самого початку. Крім того, хай яких навичок співпраці зрештою не набули європейці і які б інституції не побудували, насправді американська заслуга в цьому була щонайбільше скромною. Але у світлі нещодавнього минулого Європи будь-які рухи в цьому напрямку означали прогрес; і допомога Маршалла принаймні зобов'язувала європейські держави, які ставилися одна до одної зі взаємною підозрою, зібратися разом і узгодити відповіді, та, зрештою, багато чого ще. Оглядачі газети Times були не так далеко від істини, коли в редакційній колонці від 3 січня 1949 року стверджували, що, «якщо порівняти торішні спроби налагодити співпрацю із запеклим економічним націоналізмом міжвоєння, можна цілком обґрунтовано припустити, що План Маршалла починає нову добу в європейській історії, і це вселяє надію».

Реальні наслідки були психологічними. Можна майже напевне стверджувати, що План Маршалла спонукав європейців покращити їхнє ставлення до самих себе. Він допоміг їм рішуче переступити спадщину шовінізму, занепаду та авторитарних рішень. Завдяки йому координація економічних рішень стала нормою, а не винятком. А практики в торгівлі та валютній політиці, які шкодили іншим країнам, спершу почали здаватися нерозсудливими, потім — непотрібними і зрештою — абсурдними.

Усе це було б неможливо, якби План Маршалла запропонували як план «американізації» Європи. Навпаки, після війни європейці були такі свідомі своєї принизливої залежності від американської допомоги та підтримки, що будь-який необережний тиск з-за океану напевно мав би зворотний політичний ефект. Дозволивши європейцям впроваджувати політику, народжену з внутрішніх компромісів та досвіду, і відмовившись від спільного підходу в наданні допомоги всім європейським країнам, Вашингтон насправді мусив полишити надії щодо західноєвропейської інтеграції, принаймні на деякий час.

ПЄВ не постала на порожньому місці. Західна Європа могла отримати американську допомогу, тому що це здавна був край приватної власності, ринкової економіки та, за винятком останніх років, стабільної політики. Але саме тому Західна Європа сама мала ухвалювати рішення і зрештою наполягла на цьому. Як зауважив британський дипломат Олівер Френкс, «План Маршалла полягав у тому, щоб європейці могли купити за американські долари інструменти для відбудови». Решта — конвертація валют, хороші торговельні відносини, збалансовані бюджети та лібералізація торгівлі — залежала від них самих.

Утім очевидну паралель можна було провести не між американським баченням та європейськими практиками, а між 1945 та 1918 роками. Обидві післявоєнні епохи здавалися напрочуд подібними, набагато більше, ніж ми зараз пригадуємо. У 1920-х роках американці вже заохочували європейців перейняти їхні техніки виробництва та трудові відносини. У той час чимало американських експертів вважали, що порятунок Європи полягає в економічній інтеграції та інвестиції капіталу. І так само в 1920-х роках європейці очікували з-за океану порад щодо свого майбутнього та практичної допомоги в теперішньому.

Однак суттєва відмінність полягала в тому, що після Першої світової війни США давали тільки позики, а не гранти, — і майже завжди через приватний ринок капіталу. Таким чином, вони мали свою фіксовану ціну та зазвичай були короткочасними. Коли на початку Великої депресії їх завимагали повернути, це обернулося катастрофою. У цьому аспекті відмінність вражає: після кількох помилок у 1945–1947 роках американські урядовці доклали певних зусиль, щоб виправити хиби попередньої післявоєнної доби. План Маршалла був важливий не лише своїми наслідками, але й тим, чого він мав обережність уникнути.

Однак була ще одна європейська проблема, якої План не міг ані розв’язати, ані упередити, хоча від цього залежало все інше. Ідеться про німецьке питання. Без відновлення Німеччини французьке планування зійшло б нанівець: приміром, Франція збиралася пустити зворотні кошти Маршалла на будівництво нових великих металургійних комбінатів у Лотарингії, проте без німецького вугілля це б не мало сенсу. Німецьке вугілля можна було купити на кредитні кошти Маршалла — прекрасно; але якщо вугілля не було взагалі? Навесні 1948 року продуктивність німецького виробництва все ще дорівнювала половині рівня 1936 року. Британська економіка ніколи б не оговталася, якби продовжувала витрачати небачені суми (317 мільйонів доларів тільки в 1947 році) лише на те, щоб забезпечити безпорадне населення британської окупаційної зони в північнозахідній Німеччині. Без купівельної спроможності Німеччини експортно-орієнтовані економіки Нідерландів та Данії були приречені.

Логіка Плану Маршалла вимагала зняти всі обмеження із (західно)німецького виробництва та продукції, щоб країна знову змогла стати ключовим гравцем європейської економіки. Справді, державний секретар Маршалл одразу ж дав зрозуміти, що його План означав кінець французьких надій на отримання від Німеччини воєнних репарацій; зрештою, його метою був розвиток й інтеграція Німеччини, а не її перетворення на залежного вигнанця. Але американцям та їхнім союзникам було зрозуміло, що, для того щоб уникнути трагічного повторення подій 1920-х років — коли відчайдушні спроби стягнути воєнні репарації з переможеної Німеччини викликали, як здавалося вже з

перспективи часу, відчуття незахищеності у Франції, обурення в Німеччині та прихід до влади Гітлера, — План Маршалла міг спрацювати лише в тому випадку, якби став частиною ширшої політичної домовленості, яку б і Франція, і Німеччина вважали по-справжньому вигідною і тривалою. Те, що вирішення німецького питання — ключ до післявоєнного майбутнього Європи, ні для кого не було секретом; у Москві це розуміли так само добре, як і в Парижі, Лондоні чи Вашингтоні. Але набагато суперечливішою дилемою було те, як саме воно мало вирішитися.

Розділ 4

Неможливе врегулювання

Тим, хто не жив у ті часи, може бути складно оцінити, наскільки сильно європейською політикою в післявоєнні роки керував страх підйому Німеччини і як усе робили для того, щоб цього ніколи знову не сталося.

Сер Майкл Говард

Навіть не сумнівайтеся: усі Балкани, окрім Греції, опиняться під владою більшовиків, і я нічим не можу цьому зарадити. Польщі я також нічим не можу допомогти.

Вінстон Черчилль, січень 1945 року

Він нагадав мені диктаторів часів Ренесансу: жодних принципів, будь-які засоби, не добирає слів — завжди «так» чи «ні»; хоча вірити йому можна, тільки якщо він сказав «ні».

Клемент Еттлі про Сталіна

Упродовж п’яти років ми розвинули величезний комплекс неповноцінності.

Жан-Поль Сартр (1945)

«Ніхто у світі не зможе зрозуміти, як європейці ставляться до німців, поки не поговорять з бельгійцями, французами чи росіянами. Для них хороший німець — це лише мертвий німець». Автором цих слів, записаних у щоденнику в 1945 році, був Сол Падовер, самовидець приходу американських військ, про якого ми вже згадували в третьому розділі. Розповідаючи історію післявоєнного поділу Європи, варто тримати в голові його спостереження. Суть Другої світової війни полягала в тому, щоб перемогти Німеччину, і практично всі інші міркування мусили почекати, доки вона тривала.

Протягом війни союзники найбільше переймалися тим, щоб хтось із них з неї не вийшов. Американці та британці постійно боялися, що Сталін може укласти окремий мир із Гітлером, особливо після того, як Радянський Союз відвоює території, втрачені після червня 1941 року. Зі свого боку, Сталін вбачав у затримці відкриття Другого (Західного) фронту таємний план західних союзників, які прагнули, щоб Росія стекла кров'ю, і тільки тоді виступити й пожинати плоди її самопожертви. Кожна зі сторін могла розглядати довоєнну політику примирення та погодження як свідчення про ненадійність іншої; тільки наявність спільного ворога тримала їх разом.

Договори та домовленості, яких досягнули уряди трьох головних союзників, потрібно розглядати у світлі цієї взаємної недовіри. У січні 1943 року в Касабланці було домовлено, що війна в Європі припиниться лише після безумовної капітуляції Німеччини. Одинадцять місяців по тому в Тегерані «Велика Трійка» (Сталін, Рузвельт і Черчилль) дійшли принципової згоди щодо післявоєнного поділу Німеччини, повернення до так званої «лінії Керзона»[50] між Польщею та СРСР, визнання влади Тіто в Югославії та радянського виходу до Балтійського моря в Кенігсберзі, колишньому східнопрусському порту.

Очевидно, що від цих домовленостей вигравав Сталін, та оскільки Червона армія відіграла ключову роль у боротьбі проти Гітлера, це було обґрунтовано. З тієї самої причини, коли Черчилль зустрівся зі Сталіним у Москві в жовтні 1944 року й підписав сумнозвісну «Угоду про відсотки», він лише поступився радянському диктатору владою, яку той і так, поза сумнівом, захопив би. У цій угоді, яку Черчилль поспіхом накидав на аркуші й передав Сталіну через стіл — Сталін «узяв свій синій олівець і поставив на ній жирну галочку», — Британія та СРСР погодилися встановити контроль над післявоєнною Югославією та Угорщиною за принципом «50 на 50»; Росія мала контролювати 90% Румунії та 75% Болгарії, а Греція на 90% мала стати «британською».

Щодо цієї таємної «угоди» варто сказати три речі. По-перше, що відсотки, які стосувалися Угорщини й Румунії, були звичайнісінькою формальністю — реально усіх цікавили Балкани. По-друге, як ми бачимо з історії, угоди загалом було дотримано. А по-третє, як би жорстоко це не звучало щодо пов'язаних із нею країн, насправді вона була неважлива. Те саме можна сказати про переговори в Ялті в лютому 1945 року. «Ялта» увійшла в лексикон центральноєвропейської політики як синонім зради Заходу, момент, коли західні союзники розіграли Польщу та інші маленькі держави між Росією та Німеччиною.

Але Ялта була важливішою. Безперечно, всі союзники підписали Декларацію про визволену Європу — «З метою створення умов, у яких звільнені народи можуть користуватися своїми [демократичними] правами, усі три уряди разом надаватимуть підтримку громадянам будь-якої звільненої держави або тієї європейської держави, яка перебувала в складі колишньої нацистської коаліції…» щодо формування представницьких урядів, проведення вільних виборів тощо. Представники поневолених націй справедливо обурилися цинізмом Радянського Союзу через таку обіцянку й закидали це Заходу. Але в Ялті було домовлено лише про те, про що вже й так домовились у Тегерані чи деінде.

Усе, що можна було сказати про Ялтинську конференцію, то це те, що вона була приголомшливим випадком взаємного непорозуміння, у якому, зокрема, Рузвельт потрапив у полон власних ілюзій. Бо на той момент Сталін навряд чи потребував дозволу Заходу, щоб робити в Східній Європі те, що йому заманеться, і британці розуміли це дуже добре. Східні території, віддані Сталіну згідно із секретними протоколами німецько-радянських пактів 1939 та 1940 років, знову опинилися в надійних руках совєтів: тоді, коли відбувалася зустріч у Ялті (4–11 лютого 1945 року) «люблінський комітет»[51] польських комуністів, які приїхали в радянському товарному потязі, щоб керувати післявоєнною Польщею, вже урядував у Варшаві[52].

Справді важливе питання — що буде з післявоєнною Німеччиною? — у Ялті не розглядали саме тому, що воно було таким важливим та нерозв’язним. І навряд чи західні лідери в ті останні місяці війни могли вмовити Сталіна на кращу угоду, навіть якби їм спало на думку це спробувати. Єдиною надією поляків та інших націй було те, що Сталін поводитиметься з ними великодушно в обмін на прихильність Заходу. Але він її і так мав, і ще тривалий час після поразки Гітлера саме західні союзники прагнули співпраці зі Сталіним, а не навпаки. Потрібно було, щоб Радянський Союз продовжував воювати проти Німеччини (а пізніше, як тоді вважали, проти Японії); проблема Центральної Європи могла почекати до мирних часів. Якби це було не так, Рузвельт і Черчилль могли б протестувати наполегливіше в серпні 1944 року, коли німці винищували двісті тисяч поляків під час безнадійного повстання у Варшаві, а Червона армія спостерігала за цим із протилежного берега Вісли.

Західні лідери могли не поділяти погляд Сталіна на польську підпільну Армію Крайову як на «жменьку спраглих до влади авантюристів і злочинців», але вони точно не збиралися дратувати свого головного військового союзника лише через шість тижнів після висадки в Нормандії. Для поляків і тоді, і пізніше це була зрада самої мети війни — зрештою, Британія та Франція оголосили війну Гітлеру у вересні 1939 року після того, як він порушив територіальну цілісність Польщі. Але західні союзники зрозуміли, що Схід необхідно лишити на милість Сталіна. Метою війни було перемогти Німеччину.

Це було і до кінця залишалося першочерговим завданням. У квітні 1945 року, коли поразка Німеччини вже стала фактом, але ще не була проголошена, Рузвельт лише міг заявляти, що навіть стосовно післявоєнного врегулювання для самої Німеччини «ми маємо вивчати ситуацію і не поспішати з остаточним рішенням». Для такої позиції існували серйозні причини — пошук рішення «німецького питання» здавався жахливо складним процесом, як уже могли переконатися уважні самовидці, тож якомога довше підтримувати

антинімецький альянс, що об’єднав воєнних союзників, мало сенс. Тож саме тому одразу ж по закінченні війни обличчя Європи визначали не воєнні угоди та домовленості, а радше розташування армій союзників на момент німецької капітуляції. Як пояснював Сталін Молотову, коли той висловив сумніви щодо доброчесних формулювань «Декларації про визволену Європу», «ми можемо виконувати її умови так, як нам треба. Значення має лише розстановка сил».

На півдні та сході Європи війна закінчилася до кінця 1944 року, коли радянські сили повністю взяли під контроль Північні Балкани. До травня 1945 року в Центральній та Східній Європі Червона армія визволила та знову окупувала Угорщину, Польщу й більшу частину Чехословаччини. Радянські війська перетнули Пруссію й увійшли до Саксонії. На Заході, де британці й американці вели практично окремі війни в Північно- та Південно-Західній Німеччині відповідно, Ейзенгавер, безперечно, міг би увійти до Берліна раніше за росіян, але його стримали з Вашингтона. Черчилль хотів би бачити наступ західних союзників на Берлін, однак Рузвельт був свідомий того, що його генерали занепокоєні людськими втратами (США зазнали п’ятої частини всіх своїх бойових втрат у Другій світовій війні під час Арденнської операції в Бельгії попередньої зими), а Сталін зацікавлений щодо німецької столиці.

Саме тому в Німеччині та Чехословаччині (де американська армія спершу зупинилася за 50 кілометрів від Праги та звільнила Пльзенський район Західної Богемії, а тоді майже одразу передала його Червоній армії) лінія розподілу між тим, що мало стати «Східною» та «Західною» Європою, пролягала дещо західніше, ніж можна було очікувати за результатами боїв. Але зовсім трішки: навіть якби генерали Паттон і Монтґомері наполягли на просуванні вперед, це не вельми вплинуло б на остаточний результат. Тим часом південніше 2 травня 1945 року Народно-визвольна армія Югославії та Восьма британська армія зійшлися в Трієсті, провівши в цьому найбільш космополітичному центрально-європейському місті ту межу, яка потім стала першим справжнім фронтиром «холодної війни».

Звичайно, «офіційно» «холодна війна» ще не розпочалася. Але в певному розумінні це сталося задовго до травня 1945 року. Доки Німеччина залишалася ворогом, про глибші розбіжності та суперечки, які позначали відносини Радянського Союзу і його партнерів по коаліції, легко було забути. Але вони залишалися. Чотири роки обережної співпраці в смертоносній боротьбі зі спільним ворогом практично ніяк не змогли знівелювати майже тридцять років взаємної недовіри. Тому що насправді «холодна війна» в Європі почалася не після Другої світової війни, а після завершення Першої.

Це чудово розуміли в Польщі, яка відчайдушно воювала з новоствореним Радянським Союзом у 1920 році; у Британії, де Черчилль побудував свою кампанію в міжвоєнні роки частково на ґрунті «червоної загрози» 1920-х та антибільшовицьких настроях; у Франції, де антикомунізм був найсильнішим козирем правиці у внутрішній політиці, починаючи з 1921 року і до вторгнення Німеччини в травні 1940-го; в Іспанії, де Сталіну та Франко було однаково вигідно роздмухувати важливість комунізму в іспанській Громадянській війні; а найбільше, звичайно, у самому Радянському Союзі, де одноосібна влада Сталіна та його криваві чистки серед критиків партії ґрунтувалися на звинуваченні Заходу та його місцевих прибічників у намірі нашкодити Радянському Союзу та зірвати комуністичний експеримент.

1941?1945 роки були лише перепочинком у міжнародній боротьбі між західними демократіями та радянським тоталітаризмом; боротьбі, що стала менш очевидною перед лицем загрози, яку для обох сторін становив підйом фашизму й нацизму в серці континенту, але, по суті, тривала й далі.

У 1941 році Німеччина об'єднала Росію і Захід так само, як їй це вдалося перед 1914 роком. Але альянс був приречений. З 1918 по 1934 рік через радянську політику щодо Центральної та Західної Європи — розділяти лівицю й заохочувати підривну діяльність і насильницькі протести — образ «більшовизму» набув рис чужого й ворожого. Чотири роки тривожних і суперечливих альянсів «Народних фронтів» дещо пом'якшили це враження, незважаючи на судові процеси та масові вбивства, які відбувалися в самому Радянському Союзі. Однак Пакт Молотова — Ріббентропа в серпні 1939 року, а також співпраця Сталіна з Гітлером щодо розподілу спільних сусідів на шматки наступного року завдали значного удару по здобутках пропаганди років Народних фронтів. Ці спогади зміг стерти тільки героїзм Червоної армії й радянських громадян у 1941?1945 роках та безпрецедентні злочини нацистів.

Щодо совєтів, то вони завжди ставилися до Заходу з недовірою. Корені цієї недовіри, певна річ, сягали значно глибше 1917 року, але також були щедро здобрені військовим втручанням Заходу під час громадянської війни в 1917?1921 роках, незалученістю Радянського Союзу до міжнародних організацій та справ упродовж подальших п'ятнадцяти років, цілком обґрунтованою підозрою, що якби західні лідери були змушені обирати, то віддали б перевагу фашистам, а не комуністам, а також відчуттям, що Британія та Франція не надто сумували б, якби Радянський Союз і нацистська Німеччина почали знищувати одне одного на користь усім іншим. Навіть тоді, коли було створено військовий альянс, а спільний інтерес у перемозі над Німеччиною був очевидним, рівень взаємної недовіри вражав: яскравим прикладом може слугувати той факт, що впродовж війни Захід і Схід дуже мало обмінювалися стратегічно важливими розвідданими.

Отже, розпад військового альянсу та подальший розподіл Європи спричинила не помилка, відвертий егоїзм чи шкідництво. Такий був плин історії. До Другої світової війни відносини між США і Сполученим Королівством з одного боку та СРСР з іншого повсякчас були напружені. Різниця полягала в тому, що жодна зі сторін не несла відповідальності за великі ділянки європейського континенту. Крім того, їх, з-поміж іншого, розділяла присутність Франції та Німеччини. Але ганьба Франції в 1940 році й поразка німців п'ять років по тому змінили все. Нова «холодна війна» в Європі завжди була можлива, але не неминуча. Вона почалася тому, що різні зацікавлені сторони мали в кінцевому підсумку несумісні цілі та потреби.

* * *

Через агресію Німеччини Сполучені Штати вперше стали впливовою силою в Європі. Те, що США надзвичайно сильні, було очевидно навіть тим, хто перебував під враженням від досягнень Червоної армії. Упродовж війни

американський ВНП подвоївся. Навесні 1945 року на Штати припадала половина світової виробничої потужності, більшість надлишків продовольства та практично всі міжнародні фінансові резерви. Для війни з Німеччиною та її союзниками США висунули армію чисельністю 12 мільйонів, а на момент, коли Японія капітулювала, американський флот був більшим за усі флоти світу разом узяті. Що США збиралися зробити з цією силою? Після Першої світової війни Вашингтон вирішив її не застосовувати; чи буде після Другої так само? Чого хотіла Америка?

Спершу США мали доволі суворі наміри щодо Німеччини, і 85% американських воєнних зусиль були спрямовані саме проти неї. 26 квітня 1945 року, через два тижні після смерті Рузвельта, президенту Трумену подали директиву Об'єднаного комітету начальників штабів США, JCS 1067[53]. У ній, зокрема за рекомендацією Генрі Морґентау, міністра фінансів США, було зазначено:

Німцям необхідно роз'яснити, що нещадна агресія Німеччини й фанатичний опір нацистів знищили німецьку економіку та неминуче призвели до хаосу і страждань, а також що німцям не уникнути відповідальності за те, до чого вони довели країну. Німеччина буде окупована не задля визволення, а як переможена ворожа держава.

Або, як висловився сам Морґентау, «надзвичайно важливо розтлумачити кожному німцю: цього разу Німеччина — переможена нація».

Якщо коротко, то завданням було уникнути того, що в ретроспективі здавалося політикам 1945 року однією з великих помилок Версальського договору: неспроможність роз'яснити німцям масштаб їхніх гріхів та кару, яку вони на себе накликали. Тож на початку логіка американського підходу до німецького питання полягала в демілітаризації, денацифікації та деіндустріалізації, що мало позбавити Німеччину її військових й економічних ресурсів, а також перевиховати населення. Цю політику старанно впроваджували, принаймні частково: було офіційно розпущено Вермахт (20 серпня 1946 року); започатковано програми денацифікації, особливо, як ми бачили в другому розділі, в американській зоні окупації; а для німецької виробничої спроможності й обсягів продукції встановлено жорсткі рамки, зокрема виробництво сталі суворо обмежувалося «Планом щодо рівня розвитку післявоєнної економіки (Німеччини)» від березня 1946 року.

Але від самого початку «стратегію Морґентау» жорстко критикували всередині самої адміністрації США. Чим хорошим могло закінчитися доведення Німеччини (під контролем США) до практично доіндустріального стану? Більша частина найкращих сільськогосподарських земель Німеччини тепер перебувала під контролем Радянського Союзу або ж була передана Польщі. Тим часом Західна Німеччина потопала в напливі біженців, які не мали доступу ані до землі, ані до їжі. Обмеження щодо міської або виробничої продукції могли продовжувати знесилювати Німеччину, але не могли ані нагодувати її, ані відбудувати. Цей доволі відчутний тягар ліг би на плечі переможних окупантів. Рано чи пізно їм довелося б перекласти цю відповідальність на самих німців, а тоді потрібно було б дозволити німцям відбудовувати свою економіку.

Крім того, американські критики початкової «жорсткої» лінії США щодо Німеччини додали ще одну тезу для роздумів. Ідея того, щоб силоміць утовкмачувати німцям усвідомлення їхньої поразки, могла бути дуже привабливою, але без бодай якоїсь перспективи кращого майбутнього результат був би той самий: ображена та принижена нація — легка здобич для демагогії лівих чи правих. Як сказав колишній президент Герберт Гувер самому Трумену в 1946 році, «між помстою і миром треба обирати. Мати і те, і те не вийде». І якщо в американській лінії щодо Німеччини на шальках терезів дедалі більше переважував «мир», це значною мірою завдячувало перспективі погіршення відносин між Штатами і Радянським Союзом.

Усередині вузького кола вашингтонських інсайдерів було ясно від початку, що несумісність радянських і західних інтересів призведе до конфлікту і що чітко окреслені зони впливу можуть виявитись розважливим рішенням післявоєнних проблем. Так вважав Джордж Кеннан. Чому, написав він 26 січня 1945 року, «ми не можемо досягти пристойного та остаточного компромісу з [СРСР]? По-чесному розділити Європу на зони впливу, триматися подалі від російської зони, а росіяни — від нашої? […] А в межах тих дій, які б нам залишилися, ми могли б принаймні (спробувати) відновити життя після війни, на гідних та стабільних основах».

Шість тижнів по тому Аверелл Гарріман, посол США в Москві, надіслав президенту Рузвельту низку рекомендацій, у яких пропонував більш песимістичну відповідь на радянські дії в Східній Європі, натякаючи на загострення: «Якщо ми не хочемо погодитися з варварським захопленням Європи у XX столітті та репресіями, які поширюються все далі на Схід, то маємо знайти спосіб стримати панівну політику Радянського Союзу… Якщо ми не будемо діяти зараз, час наступного покоління увійде в історію як Радянська доба».

Гарріман і Кеннан мали абсолютно відмінні погляди на те, як відповідати на дії Радянського Союзу, але їхні оцінки дій Сталіна цілком збігалися. Утім інші американські лідери почувалися значно оптимістичніше, і не лише навесні 1945 року. Чарльз Болен, інший американський дипломат, який бачив вище процитований лист Кеннана, вірив у можливість післявоєнного врегулювання, яке б спиралося на широкі принципи самовизначення й співпрацю великих держав. Болен та інші — як-от післявоєнний Держсекретар Джеймс Бірнс, свідомий потреби підтримувати співпрацю з Радянським Союзом щодо розв’язання німецького питання, — вірили у воєнну окупацію союзниками країн колишнього нацистського блоку та у вільні вибори згідно з домовленостями, окресленими в Ялті. Лише пізніше — після того як вони побачили, як працює радянська влада під егідою Союзницьких контрольних рад, особливо в Румунії та Болгарії — вони визнали несумісність цих цілей і почали поділяти прихильність Кеннана до realpolitik — реальної політики й окремих сфер впливу[54].

Однією з підстав для початкового оптимізму була дуже поширена думка про те, що провокувати конфронтацію та війну не в інтересах Сталіна. Ось що сказав генерал Ейзенгавер президенту Трумену та його Об’єднаному комітету начальників штабів у червні 1946 року: «Я не вірю, що червоні хочуть війни. Чого вони можуть сьогодні досягти через збройний конфлікт? Вони вже отримали практично все, що можуть засвоїти». У певному розумінні Ейзенгавер мав рацію: Сталін не збирався оголошувати війну США (хоча з

цього насправді не випливало логічного висновку про те, що Радянський Союз зацікавлений у повноцінній співпраці з колишнім союзником). У такому разі Сполучені Штати, які мали монополію на ядерну зброю, мало ризикували, підтримуючи контакти з Радянським Союзом та шукаючи взаємно прийнятні рішення для спільних проблем.

Іншим елементом політики США в перші післявоєнні роки стали нові міжнародні інституції. Американці сприяли їх створенню та щиро вболівали за їхні успіхи. Найвідоміша з них — звичайно, Організація Об'єднаних Націй. Її Хартію було ратифіковано 24 жовтня 1945 року, а Генеральна Асамблея вперше зібралася в січні 1946 року. Але в той час для політиків та урядовців більше значення, мабуть, мали фінансові й економічні структури та домовленості, пов'язані з Бреттон-Вудською системою.

Економічний спад міжвоєнних років здавався ключовою причиною європейської (та світової) кризи, особливо американцям. Упередити повернення до найгірших днів вересня 1931 року, коли грошова система після Першої світової війни розлетілася на друзки, можна було лише в тому випадку, якби існувала конвертація валют, а країни отримували взаємну вигоду від розширення торгівлі. Під проводом Мейнарда Кейнса, ідейного натхненника зустрічі в липні 1944 року на Бреттон-Вудській конференції в Нью-Гемпширі, економісти й державні діячі шукали альтернативу для міжнародної фінансової системи довоєнних днів: щось менш жорстке та дефляційне, ніж золотий стандарт, але надійніше та взаємовигідніше, ніж плаваюча ставка обмінного курсу. Хай яким був би цей новий режим, на думку Кейнса, він потребував чогось на кшталт міжнародного банку, який працював би подібно до національного центробанку: утримував би постійний курс валют, але водночас заохочував і стимулював міжнародні обмінні операції.

По суті, про це і домовилися в Бреттон-Вудсі. Міжнародний валютний фонд було створено (на гроші США), «щоб сприяти поширенню та рівномірному зростанню міжнародної торгівлі» (стаття 1[55]). Спочатку до Виконавчої ради, створеної за моделлю Ради Безпеки ООН, увійшли представники із США, Сполученого Королівства, Франції, Китаю та СРСР. Також запропонували започаткувати Міжнародну організацію торгівлі, яку зрештою в 1947 році було втілено як Генеральну угоду щодо тарифів і торгівлі (пізніше — Світову організацію торгівлі). Її члени погоджувалися на певні тарифні й інші поступки, а також на кодекс торговельних практик і процедур для усунення порушень та розв'язання суперечок. Усе це було кардинальним кроком уперед порівняно з попередніми «меркантилістськими» підходами до торгівлі й мало ознаменувати нову добу відкритої торгівлі.

Цілі та інституції Бреттон-Вудса, до яких належав і новостворений «Світовий Банк», негласно передбачали також зовнішнє втручання у внутрішню політику держави не бачених досі масштабів. Ба більше, мало бути запроваджено конвертацію валют — необхідну умову для сталої та передбачуваної міжнародної торгівлі — на основі їхнього котирування до долара США. Виявилося, що зробити це проблематично. І Британія, і Франція опиралися конвертації: британці — через захист «зони стерлінга»[56] та слабкість власної післявоєнної економіки, а французи — через свою давню одержимість «сильним франком» і бажання зберегти різні курси обміну для різних секторів і товарів — пережиток доби неокольбертизму[57]. Знадобилося понад десять років, щоб досягнути повної конвертації, коли франк та фунт нарешті приєдналися до Бреттон-Вудської системи — у 1958 та

1959 роках відповідно (у травні 1959 року до них приєднається дойчмарка, а в січні 1960-го — італійська ліра).

Отже, Бреттон-Вудська система утворилася не одразу. Учасники конференції в Бреттон-Вудсі очікували, що вже до кінця 1940-х років усі валюти світу вільно конвертуватимуться, але вони не врахували політичних та економічних наслідків початку «холодної війни» (та навіть і Плану Маршалла). Іншими словами, ідеалісти, які впроваджували плани та засновували інституції, покликані удосконалити міжнародну систему, виходили з припущення, що настане доба стабільної міжнародної співпраці, від якої виграють усі. Спочатку Радянський Союз був невід'ємною частиною фінансової системи, запропонованої в Бреттон-Вудсі. Очікувалося, що він робитиме третій за обсягом внесок до Міжнародного валютного фонду. З боку американців (та деяких британців) було, напевно, наївно думати, що російські — чи то пак французькі — політики приймуть ці пропозиції. У будь-якому разі вони обійшли ці перешкоди завдяки простому прийому — просто не радилися з росіянами, французами чи будь-ким іще, коли складали свої плани.

Вони щиро очікували, що взаємна вигода від розширення міжнародної торгівлі та фінансової стабільності зрештою подолає національні традиції та політичну недовіру. Тож коли Радянський Союз на початку 1946 року раптом оголосив, що не приєднуватиметься до бреттон-вудських інституцій, Міністерство фінансів США було щиро спантеличене. Щоб роз'яснити логіку, яка стояла за цим вчинком Сталіна, Джордж Кеннан у ніч на 22 лютого 1946 року надіслав з Москви свою відому «Довгу телеграму», яка стала першим з боку США важливим свідченням про визнання прийдешньої конфронтації.

Якщо дивитися на події таким чином, то особи, відповідальні за зовнішню політику США, за винятком Кеннана, здаються напрочуд наївними. Мабуть, так воно і було, і це стосується не лише сенатора Естеса Кефовера чи Вальтера Ліппманна, які просто відмовлялися вірити в те, що їм розповідали про дії Радянського Союзу в Східній Європі чи деінде. Принаймні до середини 1946 року багато американських лідерів говорили та поводилися так, ніби щиро вірили в продовження партнерства зі Сталіним. Навіть Лукреціу Петрешкану, високопосадовець румунського комуністичного уряду (а потім жертва показного процесу у своїй власній країні), під час переговорів щодо Паризьких мирних договорів улітку 1946 року заявив, що «американці з'їхали з глузду. Вони дають росіянам навіть більше, ніж ті просять і очікують»[58].

Але американській політиці була притаманна не лише наївність. У 1945 році та ще довго після того Сполучені Штати всерйоз очікували, що зможуть виплутатися з Європи максимально швидко, а отже, зі зрозумілих причин прагнули досягти прийнятного врегулювання, яке не потребувало б ані їхньої присутності, ані нагляду. Цей нюанс американського післявоєнного мислення сьогодні не дуже добре пам'ятають чи розуміють, але в розрахунках американців тоді це було найнагальнішим пріоритетом: як пояснив Рузвельт у Ялті, США очікували утримувати Німеччину під окупацією (а отже, залишатися в Європі) щонайбільше два роки.

На Трумена дуже тиснули, щоб виконати цю місію. Раптова денонсація ленд-лізу була частиною загального обмеження економічної та військової підтримки Європи. З 1945 по 1947 рік американський оборонний бюджет скоротили на понад 80%. Під кінець війни США мали в Європі 97 наземних

підрозділів у бойовій готовності. У середині 1947 року залишилося тільки 12 підрозділів, більшість із них були в неповному складі й виконували адміністративні завдання. Інших відправили додому та демобілізували. Це відповідало очікуванням американських виборців, з яких лише 7% у жовтні 1945 року вважали закордонні проблеми важливішими за внутрішні; але серед європейських союзників США, які всерйоз злякалися повернення міжвоєнного ізоляціонізму, почалася паніка. Вони помилялися тільки наполовину: як було відомо британцям, якби Радянський Союз вторгся в Західну Європу після 1945 року, стратегія США полягала б у негайному відступі до віддалених баз у Британії, Іспанії та на Близькому Сході.

Але навіть під час скорочення свого військового контингенту в Європі американські дипломати мусили швидко вчитися на своїх помилках. Той самий Держсекретар Бірнс, який спочатку вірив у воєнні домовленості та добру волю Радянського Союзу, під час промови в Штутгарті 6 вересня 1946 року намагався підбадьорити свою німецьку аудиторію: «Армія Сполучених Штатів залишатиметься в Німеччині доти, доки існуватиме потреба в окупаційних силах». Таку риторику навряд чи можна було вважати свідченням про невідступну відданість європейській обороні, але, ймовірно, інспірована листом від Трумена в червні («Я втомився няньчитися з росіянами»), вона відображала дедалі більше роздратування США через труднощі в співпраці з Радянським Союзом.

Не тільки німці потребували підбадьорення: британці особливо непокоїлися через очевидне бажання американців позбутися свого європейського тягаря. Британію у Вашингтоні любили не всі. Віцепрезидент Генрі Воллес під час виступу 12 квітня 1946 року нагадав своїм слухачам: «Окрім спільної мови та літературної традиції, ми маємо з імперіалістичною Англією не більше спільного, аніж з комуністичною Росією». Звичайно, усім була відома м’яка позиція Воллеса щодо комунізму, але багато хто в політичних колах також поділяв його неприйняття до залучення Америки у Британії та Європі. Коли в березні 1946 року Вінстон Черчилль у Фултоні, штат Міссурі, виголосив свою відому промову про «залізну завісу», Wall Street Journal в’їдливо прокоментував: «Реакцію країни на фултонський спіч містера Черчилля можна вважати переконливим свідченням того, що США не бажають жодних альянсів або чогось подібного з будь-якою іншою країною».

Щодо самого Черчилля, то ані Воллес, ані редактори Wall Street Journal не змогли б його здивувати. Ще в 1943-му він уповні відчув на собі бажання Рузвельта розпустити Британську імперію: то справді були часи, коли здавалося, що Рузвельт переймається питанням обмеження післявоєнної Британії принаймні так само, як і стримуванням радянської Росії. Якщо взагалі можна говорити про послідовну стратегію США в 1944–1947 роках, то вона полягала в тому, щоб досягнути домовленості зі Сталіним на європейському континенті; змусити Британію відмовитися від своїх заморських домініонів та перейти до вільної торгівлі й конвертації стерлінга; забратися з Європи якомога швидше. З-поміж цих цілей вони досягли лише другої, тоді як третій завадила неможливість реалізувати першу.

Позиція британців була геть відмінною. Підкомітет Кабінету міністрів у 1944 році визначив чотири сфери першочергової важливості, які мало бути враховано в діалозі з Радянським Союзом: 1) близькосхідна нафта; 2) Середземноморський басейн; 3) ключове морське сполучення; 4) підтримка та

захист виробничої спроможності Британії. Зауважимо, що жоден із цих пунктів не стосувався власне Європи — окрім другого, який пояснює британська залученість у Греції. Про Східну Європу згадки не було. Якщо британські лідери і ставилися до взаємодії зі Сталіним з пересторогою, то не тому, що їх непокоїли його плани в Центральній Європі, а радше через те, що вони очікували подальших дій Радянського Союзу в Центральній Азії та на Близькому Сході.

У світлі постійних пріоритетів Британії в Східній Азії, Індії, Африці та Карибському басейні це мало сенс. Але ті самі імперські ілюзії (як їх уже називали, і не лише у Вашингтоні) робили британських стратегів більшими реалістами щодо Європи, ніж їхні американські союзники. З перспективи Лондона війна йшла за те, щоб перемогти Німеччину, і якщо ціною цього була абсолютна влада Радянського Союзу в Східній Європі, отже, так і мало бути. Британці продовжували дивитися на європейські справи з позиції балансу сил: за словами британського дипломата сера Вільяма Стренґа, «краще, щоб Росія домінувала в Східній Європі, аніж Німеччина — у Західній».

Стренґ писав це в 1943 році. Уже в 1945 році, коли масштаб російського домінування ставав зрозумілим, британські лідери вирізнялися меншим оптимізмом, ніж їхні американські колеги. Після державного перевороту в Бухаресті в лютому 1945 року, оркестрованого з Москви, та подальшого сильного тиску, який чинив Радянський Союз і в Румунії, і в Болгарії, стало ясно, що локальна ціна радянської гегемонії буде високою. Але британці не виношували жодних мрійливих надій щодо покращення справ у регіоні: як міністр закордонних справ Ернест Бевін сказав своєму американському колезі Бірнсу, «у цих країнах ми маємо бути готові замінити один батіг іншим».

Чого британці насправді боялися, то це не того, що СРСР візьме під контроль Східну Європу — під кінець 1944 року це вже був довершений факт, — а того, що він затягне у свою сферу впливу ще й знеможену та принижену Німеччину і таким чином встановить владу на всьому континенті. Восени 1944 року начальники штабів Британії дійшли висновку, що, очевидно, доведеться розділити Німеччину та окупувати її західну частину. У такому випадку, як було зазначено в секретному документі британського Казначейства в березні 1945 року, одним із варіантів розв’язання німецького питання було забути про возз’єднання Німеччини і натомість повністю інтегрувати західнонімецьку зону в західноєвропейську економіку. Як генерал Алан Брук, начальник Генерального штабу Британської імперії, визнав у своєму щоденнику 27 липня 1944 року: «Найвпливовіша держава в Європі — це вже не Німеччина, а Росія. Через п’ятнадцять років вона неодмінно стане головною загрозою. Тому треба підтримувати Німеччину, поступово підняти її і ввести у Федерацію Західної Європи. На жаль, це все необхідно робити під прикриттям нероздільної трійці Росії, Англії та Америки».

Саме це приблизно і сталося чотири роки по тому. З усіх союзників лише Британія найточніше передбачила та навіть намагалася втілити той формат розв’язання, який зрештою і прийняли. Утім британці самі були неспроможні нав’язувати таке рішення, та й узагалі будь-що нав’язувати. До кінця війни стало зрозуміло, що Лондон не здатен змагатися з Вашингтоном і Москвою. Британія виснажилася в епічній боротьбі з Німеччиною й більше не могла навіть зберігати зовнішні атрибути великої держави. Між днем перемоги в Європі в 1945 році та весною 1947 року британські сили скоротилися з

рекордної кількості 5,5 мільйона військових до лише 1,1 мільйона. Восени 1947 року країна навіть була змушена скасувати морські навчання, щоб заощадити на пальному. За словами посла США Вільяма Клейтона, зовсім не байдужого спостерігача, «британці кігтями тримаються за надію, що так чи інакше з нашою допомогою зможуть зберегти Британську імперію та свій вплив у ній».

За цих обставин британці зі зрозумілих причин були занепокоєні не тим, що росіяни можуть піти в наступ — політика Британії ґрунтувалася на припущенні, що радянська агресія може набути будь-якої форми, окрім війни, — а що американці відступлять. Меншість серед керівної партії лейбористів була б цьому рада, оскільки в питанні післявоєнної архітектури вірила в схильний до нейтральності європейський оборонний альянс. Але прем'єр-міністр Клемент Еттлі таких ілюзій не мав і в листі до свого колеги по партії, лейбориста Феннера Броквея, пояснив чому:

Дехто [у Лейбористській партії] вважав, що ми маємо зосередити всі наші зусилля на створенні Третьої сили в Європі. Дуже хороша ідея, нічого не скажеш. Але на той час для цього бракувало як моральних, так і матеріальних ресурсів. Те, що залишилося від Європи, було недостатньо сильним, щоб протистояти Росії самостійно. Для того щоб опиратися світовій потузі, потрібна була інша світова потуга… Якби не стримувальна сила американців, росіяни могли б легко спробувати просунутися вперед. Не знаю, чи стали б вони це робити, але не можна було не зважати на такий сценарій.

Та чи можна було розраховувати на американців? Британські дипломати не забули Акт про нейтралітет 1937 року[59]. І, звичайно, вони дуже добре розуміли неоднозначну позицію Штатів щодо заокеанських втручань, позаяк і самі дещо раніше її поділяли. Із середини XVIII століття аж до відрядження Британського експедиційного корпусу до Франції в 1914 році англійці полюбляли воювати чужими руками, не мали постійної армії, уникали участі в тривалих бойових діях на континенті й не тримали постійного контингенту на європейській території. У минулому морська держава, яка збиралася воювати в європейській війні силою солдатів іншої держави, могла шукати союзників серед іспанців, нідерландців, швейцарців, шведів, пруссаків та, певна річ, росіян. Але часи змінилися.

Саме тому в січні 1947 року Британія ухвалила рішення щодо впровадження власної програми ядерного озброєння. Його значення стане зрозумілим у майбутньому. В умовах перших післявоєнних років Британія могла щонайбільше сподіватися на те, що їй вдасться вмовити США на подальше залучення в Європі (що означало публічно декларувати підтримку ідей США щодо можливих домовленостей) і водночас співпрацювати з Радянським Союзом настільки, наскільки це ще можна було робити. Допоки страх німецького реваншизму переважав усе інше, Британія дотримувалася б такого курсу.

Однак уже на початку 1947 року стала зрозумілою хибність такої позиції. Чи був Радянський Союз реальною та нагальною небезпекою, усе ще було неясно (навіть у грудні 1947-го сам Бевін вважав Росію меншою загрозою, ніж відновлення Німеччини в майбутньому). Що було зрозуміло, то це те, що

непевна ситуація в Німеччині, де економіка стала заручницею незавершених політичних переговорів, а британці зазнавали шалених витрат у своїй окупаційній зоні, не могла тривати довго. Німецьку економіку потрібно було відновлювати, за згоди совєтів чи без. Тому саме британці, які відвоювали дві довгі війни проти Німеччини від початку до кінця та сплатили за перемогу дуже високу ціну, підірвавши свою міць, найбільше прагнули завершити цей етап, встановити якийсь modus vivendi[60] і рухатися далі.

За кращих часів британці ретирувалися б на свої острови (власне, так само, як, за їхніми підозрами, хотіли зробити американці, втікши на свій континент) і полишили б безпеку Західної Європи на її одвічних захисників — французів. Ще в 1938 році це було основою британських стратегічних розрахунків: що на Францію, державу з найбільшою військовою силою на континенті, можна покластися не лише як на противагу німецьким амбіціям у Центральній Європі, а й навіть перед лицем майбутніх загроз із боку Радянського Союзу на Сході. Цей образ Франції, як «однієї з», чи то пак єдиної європейської супердержави, похитнувся в Мюнхені, але поза межами східноєвропейських посольств ще не був повністю зруйнований. Шок, який пройшов Європою в травні й червні 1940 року, коли велика французька армія зазнала поразки та впала під натиском німецьких танків над річкою Мез і в Пікардії, був ще сильнішим від того, що став повною несподіванкою.

Упродовж шести карколомних тижнів основоположні відправні точки, які визначали міждержавні відносини в Європі, змінилися назавжди. Франція припинила бути не лише великою потугою, а й просто потугою, та, попри всі зусилля де Ґолля, у пізніші десятиліття так і не повернула свою колишню міць. Після приголомшливої поразки в червні 1940 року настали чотири роки принизливої, ганебної, догідливої окупації, коли режим Віші маршала Петена виступав у ролі Урії Гіппа, а Німеччина — Білла Сайкса[61]. Хай що вони говорили публічно, французькі лідери і політики не могли не знати, що відбувається в їхній країні. Як було зазначено в одній внутрішній французькій аналітичній записці, виданій через тиждень після звільнення Парижа в 1944 році, «якби Франція стала жертвою насильства втретє в наступному поколінні, варто було б очікувати, що… вона назавжди припинила б своє існування».

Про це говорили кулуарно. Публічно ж французькі післявоєнні державні діячі та політики наполягали, що їхня країна має право вважатися членом переможної союзницької коаліції, державою світового масштабу, яка заслуговує на відповідне ставлення. Певною мірою цю ілюзію підтримували тому, що іншим державам було вигідно вдавати, ніби це правда. Радянський Союз хотів мати на Заході тактичного союзника, який поділяв би його недовіру до «англо-американців»; британці хотіли, щоб відроджена Франція обійняла своє місце в Європі та звільнила Велику Британію від континентальних зобов’язань; навіть американці бачили певні переваги (хоч і небагато) у тому, щоб дозволити Франції посісти місце за головним столом. Тож французи отримали постійне членство в новоствореній Раді Безпеки ООН, пропозицію розділити повноваження в спільних військових адміністраціях Відня й Берліна, а також (на вимогу Британії) окупаційну ділянку, яку відщипнули від американської зони на південному заході Німеччини, на суміжній із Францією території та набагато західніше радянської межі.

Та загалом ці заохочення сприймалися як подальше приниження і так присоромленої країни. Тож спочатку французи відповідали з передбачуваною вщипливістю. У межах Союзницької контрольної ради в Німеччині вони безперестанку блокували або ветували впровадження рішень, ухвалених Великою трійкою на Потсдамській конференції, з тієї причини, що Франція не брала в ній участь. Тимчасова адміністрація у Франції спершу відмовилася співпрацювати з УНРРА та союзницькими військовими урядами щодо роботи з біженцями, оскільки французькі біженці та переміщені особи мали бути розміщені й забезпечені допомогою в межах незалежної та безпосередньо французької програми.

Однак найголовнішим було те, що французькі післявоєнні керманичі мали дуже гостре відчуття ізольованості від найвищих рівнів, на яких союзники ухвалювали рішення. Ані британцям, ані американцям окремо довіряти не можна, думали вони (пам'ятаючи про відступ США з Європи після 1920 року та поразку французького флоту в бою з Британією в Мерс-ель-Кебірі у липні 1940-го); але разом їм не можна було довіряти тим більше — у цьому був особливо переконаний де Ґолль, якого переслідували спогади про своє принизливе гостьове становище в Лондоні в роки війни та жалюгідний статус в очах Рузвельта. Французи почали вважати, що в Лондоні й Вашингтоні ухвалюють рішення, які безпосередньо їх стосуються, але на які вони не мають жодного впливу.

Так само як Британія, Франція була імперією, принаймні на папері. Однак під час окупації Париж віддалився від своїх колоній. У будь-якому разі, незважаючи на значні володіння в Африці та Південно-Східній Азії, Франція завжди залишалася континентальною державою. На відміну від британців, французи на той час хіба що опосередковано переймалися радянськими маневрами в Азії чи перспективою кризи на Близькому Сході.

Саме через те, що Франція втратила свою міць, Європа виросла в її очах. І саме в Європі Париж мав підстави для занепокоєння. Вплив Франції у Східній Європі, регіоні, де французька дипломатія була найбільш активною в міжвоєнний час, завершився: у жовтні 1938 року приголомшений Едуард Бенеш сказав свою відому фразу про те, що «історія вважатиме… [його] вірність Франції… [його] найбільшою помилкою», а відчуття розчарування, яке він мав, охопило цілий регіон.

Тепер Франція була зосереджена, навіть зациклена, на Німеччині. І небезпідставно. Між 1814 та 1940 роками Німеччина вторгалася й окуповувала Францію п'ять разів, три з яких — за пам'яті сучасників. Країна заплатила невимірну ціну територіальними й матеріальними втратами, людськими життями і стражданням. Неспроможність після 1918 року створити таку систему стримувань і союзництва, яка змогла б зупинити відновлену мстиву Німеччину, була нав'язливим спогадом на набережній Орсе, де розташоване Міністерство закордонних справ Франції. Найпершим пріоритетом країни після поразки Гітлера було забезпечення того, щоб ця помилка не повторилася.

Тож початкова позиція Франції в німецькому питанні була дуже чітка й безпосередньо спиралася на уроки 1918?1924 років: настільки, що стороннім спостерігачам здавалося, що це було намагання переписати історію періоду після Першої світової війни, тільки цього разу — за допомогою чужої армії. Французьке керівництво домагалося повного роззброєння й економічного придушення Німеччини: воно пропонувало заборонити виробництво зброї та

дотичних товарів, змусити Німеччину виплатити репарації (зокрема через примусову працю у Франції німецьких робітників), реквізувати та вивезти сільськогосподарську продукцію, деревину, вугілля й устаткування. Шахтарські райони Руру, Саару та частин Рейнської області мали бути відокремлені від Німецької держави, а їхні ресурси та виробничі спроможності — віддані в розпорядження Франції.

Звичайно, якби ці заходи запровадили, вони напевно призвели б до знищення Німеччини на багато років: це і була їхня частково визнана мета (та популярна політична програма у Франції). Але водночас це означало б, що гігантські запаси природних ресурсів Німеччини сприятимуть реалізації власних планів Франції щодо відбудови — План Монне справді передбачав постачання, зокрема німецького вугілля, без якого французьке виробництво сталі було б приречене. Навіть у 1938 році Франція залишалася найбільшим імпортером вугілля у світі, купуючи за кордоном близько 40% своїх потреб у вугіллі та коксі. До 1944 року внутрішній видобуток вугілля у Франції зменшився більш ніж удвічі проти 1938 року. Країна стала ще більше залежною від закордонного вугілля. Але в 1946 році, коли внутрішній видобуток вугілля знову вийшов на рівень 1938 року, французький імпорт вугілля — на рівні 10 мільйонів тонн — усе одно був безнадійно меншим за необхідний. Без німецького вугілля та коксу післявоєнне відновлення Франції померло б у зародку.

Однак розрахунки Франції мали деякі недоліки. По-перше, вони суперечили тим поглядам, які вже висловлював Кейнс щодо французької політики за чверть століття до того. Знищувати німецькі ресурси не мало сенсу, якщо вони були життєво необхідні для відновлення самої Франції; а змусити німців працювати у Франції, водночас зберігаючи низький рівень життя в Німеччині без жодних надій на покращення, було просто неможливо. Ризик спровокувати зростання націоналізму в Німеччині як реакцію на післявоєнне зовнішнє пригноблення в 1940-х роках видавався не менш високим, аніж за двадцять років до того.

Але найважливіший аргумент проти французьких планів щодо післявоєнної Німеччини полягав у тому, що вони мали враховувати інтереси чи плани західних союзників Франції — необачний недогляд у той час, коли Франція суцільно залежала від цих самих союзників не лише стосовно безпеки, а й у питанні власного виживання. Щодо другорядних проблем — на кшталт митного та валютного союзу із Сааром, якого французи таки домоглися в 1947 році — західні союзники могли піти Франції назустріч. Але що стосується основоположних питань щодо майбутнього Німеччини, Париж не мав важелів впливу, щоб змусити англійців та американців задовольнити свої вимоги.

Відносини Франції з Радянським Союзом складалися дещо інакше. За останні пів століття Франція та Росія кілька разів вступали та виходили зі спільних союзів, а в колі симпатій французького суспільства Росія досі посідала особливе місце: опитування громадської думки в післявоєнній Франції постійно показували значне повернення прихильності до Радянського Союзу[62]. Тож після поразки німців французькі дипломати сподівалися, що природний збіг інтересів — спільний страх перед Німеччиною та недовіра до англійців й американців — дасть поштовх до послідовної підтримки французьких дипломатичних цілей з боку Радянського Союзу. Так само як і Черчилль, де Ґолль думав і говорив «Росія» замість СРСР, а також міркував великими історичними аналогіями: прямуючи до Москви в грудні 1944 року для

переговорів щодо доволі беззмістовного франко-німецького договору проти будь-якого повторення німецької агресії, французький лідер у розмові зі своїми супутниками зауважив, що його стосунки зі Сталіним подібні до тих, які були між королем Франциском I та Сулейманом Пишним чотирма століттями раніше, з тією відмінністю, що «у Франції XVI століття не було мусульманської партії».

Проте Сталін не поділяв ілюзій Франції. Він не був зацікавлений у тому, щоб слугувати противагою зовнішньополітичній потужності Лондона і Вашингтона на користь Франції, і чітко дав це зрозуміти французам у квітні 1947 року під час зустрічі союзницьких міністрів закордонних справ у Москві, коли Молотов відмовився підтримувати пропозицію Жоржа Бідо щодо відокремлення Рейнської області та встановлення зовнішнього контролю над рурським промисловим районом. Однак Франція продовжувала вигадувати альтернативні шляхи забезпечити неможливу незалежність у політиці. Відбулися невдалі переговори з Чехословаччиною та Польщею, які мали на меті забезпечити постачання вугілля та ринки для французької сталі й сільськогосподарської продукції. А Міністерство закордонних справ Франції могло б (таємно) запропонувати ще в 1947 році, щоб Франція зайняла позицію міжнародного нейтралітету, уклавши превентивні союзи чи альянси із США та СРСР, а також об'єднавшись із однією країною проти іншої, якщо якась із них почне наступ на Францію.

Коли в 1947 році Франція нарешті відкинула ці фантазії та змирилася з позицією своїх західних союзників, це сталося з трьох причин. По-перше, французька стратегія щодо Німеччини зазнала поразки: ані знищення Німеччини, ані репарацій не передбачалося. Франція не мала спроможності проштовхнути своє бачення розв'язання німецького питання, а всім іншим її пропозиції не подобалися. Другою причиною, через яку Франція поступилася своєю початковою позицією, була безнадійна економічна ситуація в середині 1947 року: як і решта Європи, Франція (як ми вже бачили) терміново потребувала не лише американської допомоги, а й німецької відбудови. Перша опосередковано, але недвозначно залежала від французького погодження стратегії щодо останньої.

Третє і найголовніше — це те, що французькі політики та суспільний настрій у Франції в другій половині 1947 року суттєво змінилися. Відмова від Плану Маршалла і поява Комінформу (докладніше про це йтиметься в наступному розділі) перетворили впливову Комуністичну партію Франції з недолугого коаліційного партнера на невгамовного критика всієї внутрішньої та зовнішньої політики Франції — такого потужного, що в другій половині 1947 року та більшій частині 1948 року багатьом здавалося, що Франція рухається до громадянської війни. Водночас у Парижі відчувалося щось на кшталт воєнного психозу — постійний острах німецького реваншизму в країні переплівся з новими розмовами про неминуче радянське вторгнення.

За цих обставин, а також діставши відкоша від Молотова, французи неохоче розвернулися до Заходу. Коли у квітні 1947 року Держсекретар США Джордж Маршалл запитав, чи «може Америка покластися на Францію», міністр закордонних справ Бідо відповів «так» — якщо дати Франції час та якщо в країні не почнеться громадянська війна. Зрозуміло, що Маршалла не дуже вразила така відповідь, а через одинадцять місяців він описав Бідо як клубок нервів. Маршалл вважав, що перейнятість Франції німецькою загрозою була «нереалістичною та не на часі»[63].

Те, що сказав Маршалл про французькі страхи щодо Німеччини, безперечно, було правдою, але це також свідчить про брак розуміння нещодавнього минулого Франції. Тому те, що в 1948 році французький парламент усе ж таки затвердив англо-американські плани щодо Західної Німеччини, хоч і дуже непевною більшістю голосів — 297 проти 289, не варто недооцінювати. Французи не мали вибору і знали про це. Якщо вони хотіли відновити економіку й отримати певний рівень безпекових гарантій від Америки та Британії щодо німецької агресії чи радянської експансії, то мали підігравати — особливо тепер, коли країна була залучена до затратної колоніальної війни в Індокитаї, для якої вона терміново потребувала американської допомоги.

Американці й британці могли надати Франції гарантії щодо нової військової загрози з боку Німеччини; американська політика дозволяла сподіватися, що економіка Німеччини відновиться. Але все це не давало відповіді на давнє питання Франції: як забезпечити собі привілейований доступ до матеріалів та ресурсів, зосереджених у Німеччині. Якщо їх не можна отримати силою чи шляхом анексії, потрібно знайти інший спосіб. Рішення, яке спало на думку французам у подальші місяці, полягало в «європеїзації» німецької проблеми: як Бідо, знову ж таки, пояснив у січні 1948 року, «в економічному плані, власне, як і в політичному, потрібно… запропонувати союзникам і самим німцям як мету інтегрувати Німеччину в Європу… це… єдиний шлях до життя та стабільності в політично децентралізованій, але економічно успішній Німеччині».

Іншими словами, якщо ви не можете знищити Німеччину, то приєднайте її до європейської структури, у якій вона не зможе нашкодити з військового погляду, але в економічному плані зможе зробити багато доброго. Якщо ця ідея не спала на думку французьким лідерам до 1948 року, то не через брак уяви, а тому що такий варіант розглядали тільки як pis aller, крайню опцію. До «європейського рішення» французької проблеми Німеччини можна було вдатися тільки після відкинення власне «французького» рішення, і французьким лідерам знадобилося три роки, щоб це прийняти. Упродовж тих трьох років Франція насправді мусила змиритися з раптовим запереченням трьохсот років історії. І за тих умов це було чимале досягнення.

Ситуація в Радянському Союзі в 1945 році була протилежною французькій. Після двох десятиліть фактичного виключення з європейських справ Росія знову опинилася за столом. Стійкість населення Радянського Союзу, успіхи Червоної армії та, треба віддати належне, здатність нацистів налаштувати проти себе навіть найбільш співчутливі антирадянські держави надали Сталіну авторитетності й впливовості в радах урядів і на вулицях міст.

Ця новонабута більшовицька привабливість ґрунтувалася на спокусливості влади. Бо СРСР був справді дуже потужним. Попри приголомшливі втрати в перші шість місяців після німецького вторгнення, коли Червона армія втратила 4 мільйони осіб, 8 тисяч літаків і 17 тисяч танків, радянські збройні сили відновилися настільки, що в 1945 році перетворилися на найбільшу військову силу Європи всіх часів: лише в Угорщині та Румунії їхня військова присутність упродовж 1946 року дорівнювала 1,6 мільйона осіб. Сталін встановив прямий або (у випадку Югославії) опосередкований контроль над величезними територіями Східної та Центральної Європи. Його війська заледве вдалося стримати від просування вперед через Північну

Німеччину аж до данського кордону завдяки стрімкому наступу британців під проводом Монтґомері.

Західні ґенерали добре знали: ніщо у світі не могло спинити Червону армію від того, щоб дійти до Атлантичного океану, якби Сталін віддав такий наказ. Звичайно, американці та британці мали очевидну перевагу в стратеґічній бомбардувальній спроможності, а Америка — ядерну бомбу, що було відомо Сталіну ще до того, як це йому повідомив Трумен у Потсдамі в липні 1945 року. Безперечно, Сталін хотів мати радянську ядерну зброю: то була одна з причин, чому він наполягав на встановленні контролю Радянського Союзу над тими частинами Східної Німеччини та, особливо, Чехословаччини, де були запаси урану; за декілька років 200 тисяч східних європейців працювали б у цих шахтах у межах радянської ядерної програми[64].

Але ядерна бомба, яка хоч і непокоїла радянську верхівку й лише загострювала недовіру Сталіна до американських мотивів та планів, мало впливала на зміну військових розрахунків Радянського Союзу. Вони ґрунтувалися безпосередньо на політичних завданнях Сталіна, які, зі свого боку, сягали стратеґічних радянських та російських цілей. Першою з них була територіальна: Сталін хотів повернути землі, які втратили більшовики згідно Брест-Литовського договору 1918 року та протягом війни з Польщею два роки по тому. Частково він досягнув цієї мети в таємних пунктах пактів, укладених із Ґітлером 1939 та 1940 року. Рештою він завдячував рішенню Ґітлера вторґнутися в Радянський Союз у червні 1941 року, натомість дозволивши Радянській армії[65] знову окупувати спірні території під час наступу на Берлін. Отож радянська окупація й анексія Бессарабії (від Румунії), Буковини (від Румунії), Підкарпатської Русі (від Чехословаччини), Західної України (від Польщі)[66], Східної Фінляндії, трьох незалежних балтійських республік та Кенігсберґа / Калінінґрада в Східній Пруссії могли бути представлені як переможні трофеї, а не як наслідки сумнівних угод із фашистським загарбником.

Радянський Союз прагнув територіального звеличення з двох причин. Це завершувало його ізоляцію. Сталін, який тепер очолював величезний євразійський блок у світовій політиці, надав цьому неабиякого значення, а свідченням його новонабутої влади було наполягання Радянського Союзу на системі вето в щойно створеній Раді Безпеки ООН. Однак територія означала не тільки престиж, а й насамперед безпеку. З погляду Радянського Союзу просування на захід, на широкі земельні простори, через які будь-яка армія, особливо німецька, мусила б пройти, якби хотіла атакувати Росію, було життєво необхідно з безпекових міркувань. У Ялті, а потім у Потсдамі Сталін чітко дав зрозуміти: він наполягає, що території між Росією та Німеччиною, якщо їх повністю не поглине сам СРСР, мають керуватися дружніми режимами, «вільними від фашистських і реакційних елементів».

Тлумачення цього останнього вислову виявилося щонайменше суперечливим. Але в 1945 році американці й британці не мали бажання сперечатися щодо цього зі Сталіним. Здавалося, совєти заслужили привілей визначати безпеку так, як вони її бачили; так само спочатку було домовлено, що Москва має право отримати репарації, трофеї, робочу силу й обладнання від країн колишнього нацистського блоку (Німеччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Болґарії та Фінляндії). Озираючись назад, ми можемо побачити в цих територіальних захопленнях і матеріальних привласненнях перші кроки в напрямку

більшовизації східної частини Європи і, звичайно, матимемо рацію. Але на той час це було очевидно не для всіх: західним спостерігачам початкова післявоєнна позиція Москви навіть нагадувала щось знайоме й обнадійливо традиційне[67]. Бо така поведінка вже мала прецеденти.

Загалом комуністичний режим у Росії можна зрозуміти, якщо поставитися до його ідеологічних заявок та амбіцій цілком серйозно. Але траплялися періоди, як-от 1945?1947 роки, коли навіть ті, хто були мало обізнані з більшовицькою доктриною, могли цілком непогано розібратися в радянській зовнішній політиці, просто згадавши політику царів. Зрештою, саме Петро I запровадив стратегію домінування Росії шляхом «захисту» своїх сусідів. Катерина I розширила імперію на південь та південний захід. А найголовніше — цар Олександр I визначив спосіб поведінки імперської Росії в Європі.

Коли в 1815 році (власне, як і в 1945-му) переможні та сповнені підозр одне до одного союзники зустрілися на Віденському конгресі, щоб знову встановити рівновагу на континенті після перемоги над тираном, цілі Олександра були цілком очевидні. Інтереси маленьких держав мали бути підпорядковані інтересам великих. Оскільки інтереси Британії були зосереджені за океаном, а інші континентальні країни не могли змагатися з Росією, останнє слово щодо післявоєнного континентального врегулювання мусив сказати цар. Місцеві протести сприймались як загроза загальній згоді, тож їх приборкували із відповідним завзяттям. Російську безпеку визначала територія під владою царя — західна армія ніколи більше не мала безперешкодно дійти до Москви — й успішність, з якою її населення силоміць призвичаювали до нового порядку.

У цій історії немає нічого, що суперечило б радянським задумам 1945 року. Олександр та його міністри не знайшли б, до чого причепитися в політичному меморандумі, підготовленому в листопаді 1944 року Іваном Майським, заступником народного комісара закордонних справ: «Для нас було б найвигідніше, щоб після війни в Європі залишилася тільки одна континентальна сила — СРСР й одна морська держава — Британія». Звичайно, на відстані 130 років не може бути абсолютних збігів: у 1945 році Сталін більше переймався Центральною Азією та Близьким Сходом, ніж свого часу Олександр (хоча наступники Олександра виявляли в цих регіонах значну активність); і навпаки, радянські стратеги не повністю поділяли царську зацикленість на Константинополі, Чорноморських протоках та Південних Балканах. Але послідовність політик повністю переважує розбіжності. Можна сказати, що їх споріднюють розрахунки Сазонова (російського міністра закордонних справ на початку війни в 1914 році), який уже передбачав майбутнє Східної Європи як групки маленьких, слабких держав, що незалежні на папері, але насправді існують в орбіті Великої Росії.

До цих постійних лейтмотивів царської зовнішньої політики в Європі Сталін додав свої власні розрахунки. Він справді очікував на швидкий економічний занепад на Заході (з огляду на міжвоєнний прецедент та виходячи з постулатів марксизму), а також перебільшував «неминучість» конфлікту між Британією й США як імперіями-конкурентами за світовий ринок, що дедалі більше зменшувався. З цього він зробив висновок не лише про настання часів підвищеної нестабільності та, відповідно, потребу закріпити здобутки Радянського Союзу, а й про реальну можливість «розколу» між західними союзниками: особливо через Близький Схід, хоча, можливо, й через

Німеччину. Це було однією з причин, чому він не поспішав з погодженням німецького питання: Сталін був переконаний, що час працює на нього.

Але від цього він не почувався в більшій безпеці. Навпаки, оборонна позиція та обережна підозрілість всебічно означувала радянську зовнішню політику — як у 1946 році висловився Джордж Кеннан, «нервовий погляд Кремля на міжнародні справи». Саме тому 9 лютого 1946 року Сталін виступив із відомою промовою в Большому театрі, у якій оголосив, що Радянський Союз повертається до своїх довоєнних пріоритетів індустріалізації та військової підготовки, що між капіталізмом і комунізмом неминуче настане конфлікт і, говорячи відверто про те, що й так уже було очевидно, що Радянський Союз співпрацюватиме із Заходом лише тоді, коли це відповідатиме його інтересам.

Тут не було нічого нового: Сталін повертався до «жорсткої» лінії, яку взяли більшовики до 1921 року та знову після 1927 року й початку Народних фронтів. Більшовицький режим ніколи не почувався в безпеці. Зрештою, він утворився в результаті перевороту меншості, за несприятливих обставин та в дуже ворожому середовищі, і Сталін, як усі тирани, мав посилатися на загрози та ворогів, удома чи за кордоном. Ба більше, Сталін краще за багатьох знав, що перемога в Другій світовій війні могла хитнутися в інший бік: якби німці в 1941 році напали на місяць раніше (як первісно і збирався Гітлер), Радянський Союз, цілком вірогідно, міг би зазнати краху. Як і Штати після нападу на Перл-Гарбор, але маючи значно вагоміші підстави, радянська верхівка була параноїдально одержима «раптовими атаками» та викликами своєму щойно завойованому статусу. І росіяни (навіть більше за французів) упродовж багатьох десятиліть продовжували вважати Німеччину головною загрозою[68].

Чого ж у такому разі хотів Сталін? Безперечно, він справді очікував охолодження відносин із Заходом і збирався якнайвигідніше скористатися своїми перевагами та його слабкостями. Але хтозна, чи мав Сталін якусь чітку стратегію. Історик Норман Наймарк, фахівець із періоду післявоєнної радянської окупації Східної Німеччини, дійшов такого висновку: «Совєти діяли, керуючись подіями в зоні окупації, а не згідно з якимсь наперед продуманим планом чи ідеологічною рамкою». Це узгоджується з тим, що ми знаємо про загальний підхід Сталіна, і може бути застосоване не лише до Східної Німеччини.

Радянський Союз точно не готувався до третьої світової війни в короткій перспективі. Між червнем 1945 року та кінцем 1947 року Червона армія зменшила чисельність від 11 365 000 осіб до 2 874 000 — що пропорційно можна порівняти зі скороченням американських та британських військ (утім залишивши в польових умовах значно більший контингент, зокрема багато добре озброєних та моторизованих дивізій). Звичайно, радянські розрахунки не були аж такі очевидні для сучасників тих подій на Заході. Навіть ті, хто вважав Сталіна обережним прагматиком, не могли бути цілком певні. Однак Молотов точно говорив правду, коли у своїх мемуарах стверджував, що Радянський Союз схильний користатися сприятливими нагодами, але не хоче ризикувати, щоб їх наблизити: «Наша ідеологія передбачає наступальні операції, коли є така можливість. Якщо її немає, ми чекаємо».

Сам Сталін, як відомо, не любив ризикувати, через що деякі експерти і тоді, і потім шкодували, що Захід не зміг втілити політику «стримування»

раніше й більш рішучо. Але ніхто в ті роки не прагнув ще однієї війни, й оскільки Сталіна легко можна було переконати в тому, що не варто намагатися вивести з рівноваги Париж або Рим (оскільки там у нього не було армії), радянська присутність і надалі на Сході була поза обговоренням, що визнавали всі. У Союзницьких контрольних радах у Болгарії чи Румунії совєти навіть не намагалися вдавати, що беруть до уваги побажання американців чи британців, не кажучи вже про місцеве населення. Певна невизначеність залишалася тільки в Чехословаччині, звідки Червона армія вже давно вийшла.

Зі свого боку Сталін діяв щиросердно, принаймні так вважали в Москві. Він та його оточення виходили з припущення, що західні союзники розуміють, що Радянський Союз збирається окупувати та контролювати «свою» половину Європи; вони розглядали заперечення союзників щодо поведінки совєтів у їхній зоні формальністю, дріб'язком демократичного лицемірства. Коли починало здаватися, що Захід надто захоплюється власною риторикою, вимагаючи в Східній Європі свободи та автономії, радянське керівництво реагувало зі щирим обуренням. Їхній настрій відображає нота Молотова, надіслана в лютому 1945 року щодо втручання Заходу в майбутнє Польщі: «Ми не знаємо, як організовані уряди в Бельгії, Франції, Греції тощо. Нас не питали, хоча ми не говоримо, що той чи інший уряд нам подобається. Ми не втручалися, тому що це англо-американська зона військових дій».

* * *

Усі очікували, що Друга світова війна, як і війна, що їй передувала, завершиться всеохопним мирним договором, і в Парижі в 1946 році справді було підписано п'ять окремих договорів. Вони визначали територіальні й інші домовленості в Румунії, Болгарії, Угорщині, Фінляндії та Італії, проте не в Норвегії, яка формально залишалася в стані війни з Німеччиною до 1951 року[69]. Та хай яке важливе значення ці зміни мали для населення цих країн (а у випадку Румунії, Болгарії та Угорщини вони означали їх остаточний перехід під контроль радянської влади), такі угоди могли бути досягнуті тому, що зрештою жодна з великих держав не була готова через них іти на ризик конфронтації.

Однак у Німеччині все було зовсім інакше. Німеччина мала дуже велике значення, особливо для росіян. Німеччина була центром у питанні миру, так само як до того центром війни, і примара німецького реваншизму переслідувала радянські розрахунки точнісінько так само, як французькі. Коли Сталін, Трумен та Черчилль зустрілися в Потсдамі (з 17 липня по 2 серпня 1945 року, а Еттлі замінив Черчилля після перемоги лейбористів на загальних виборах у Британії), виявилося, що домовленості можна було досягти щодо висилки німців зі Східної Європи, адміністративного поділу Німеччини з метою окупації та цілей «демократизації», «денацифікації» та «декартелізації». Проте поза межами загальних спільних намірів починалися труднощі.

Було домовлено розглядати німецьку економіку як єдине ціле, однак Радянському Союзу надали право відчужувати та вивозити зі своєї зони товари, послуги й фінансові активи. Окрім того, їм надавали 10% репарацій із західних зон в обмін на продукти харчування та сировину зі Східної Німеччини. Але ці домовленості містили суперечності, оскільки трактували економічні ресурси Сходу й Заходу як окремі та відмінні. Отож репарації одразу стали яблуком розбрату (як це було і після Першої світової війни); їх вимагали росіяни (і французи), а радянська влада одразу ж, не вагаючись, розбирала і вивозила німецькі заводи й устаткування — за згоди союзників-окупантів чи без неї.

Повної згоди не було ані щодо нових кордонів Німеччини з Польщею, ані навіть стосовно того, як впроваджувати загалом погоджений процес демократизації на практиці. Відповідно, глави держав-союзників «погодилися не погоджуватися» і відкласти переговори, віддавши розпорядження міністрам закордонних справ зустрітися та продовжити переговори пізніше. Так почався дворічний період зустрічей союзницьких міністрів закордонних справ — представників Радянського Союзу, Сполучених Штатів, Британії та, наприкінці, Франції. Перша зустріч відбулася в Лондоні через два місяці після Потсдама, а остання — у грудні 1947 року, також у Лондоні. По суті, їхнім завданням було напрацювати остаточне рішення для післявоєнної Німеччини і підготувати мирні договори між союзницькими державами та Німеччиною й Австрією. Прірва між західним і радянським підходами до німецького питання стала очевидною саме впродовж цих зустрічей, насамперед у Москві в березні та квітні 1947 року.

Англо-американська стратегія частково ґрунтувалася на розрахунках політичної доцільності. Якби німці в західній зоні окупації залишалися пригніченими і злиденними, без жодної перспективи покращення, то рано чи пізно повернулися до нацизму — або й до комунізму. Тому в регіонах Німеччини, які перебували під контролем американських і британських військових адміністрацій, дуже скоро пріоритетом стала розбудова громадянських та політичних інституцій, а також перекладання на німців відповідальності за власні внутрішні справи. Це надавало новим німецьким політикам значно більше важелів, ніж вони могли сподіватися на момент закінчення війни. І вони без вагань цим користалися, натякаючи, що, якщо ситуація не покращиться, а окупанти не дослухатимуться до їхніх порад, вони не відповідатимуть за політичну лояльність німецької нації в майбутньому.

На щастя для західних союзників, окупаційна політика комуністів у Берліні та окупаційній зоні Радянського Союзу в Східній Німеччині не була такою, що могла б завоювати серця та голоси невдоволених німців. Хай як сильно ображеним німцям не подобалися американці, британці чи французи, альтернатива була набагато гірша: якщо Сталін справді хотів, щоб Німеччина залишалась об’єднаною, як того вимагали німецькі комуністи за його розпорядженням у перші післявоєнні роки, то радянська тактика була жахливою помилкою. Совєти одразу ж, без згоди союзників, установили у своїй окупаційній зоні де-факто керований комуністами уряд та заходилися нівелювати Потсдамські домовленості, безжально привласнюючи та розбираючи все, що потрапляло їм під руку.

Сталін навряд чи міг би вчинити по-іншому. Комуністи ніколи не могли сподіватися на те, щоб узяти під контроль країну або хоча б радянську зону

інакше як силою. На міських виборах Берліна 20 жовтня 1946 року кандидати від Комуністичної партії отримали значно менше голосів, ніж соціал-демократи та християнські демократи. Після цього радянська політика стала відчутно жорсткішою. Але на цей момент західні союзники вже й самі переживали труднощі. У липні 1946 року Британія, щоб прогодувати місцеве населення своєї зони (промисловий і урбанізований північний захід Німеччини), була змушена імпортувати 112 тисяч тонн пшениці та 50 тисяч тонн картоплі, заплативши за це з американської позики.

Британці отримували від Німеччини щонайбільше 29 мільйонів доларів репарацій; але окупація коштувала Лондону 80 мільйонів доларів на рік, а різницю мусили покривати британські платники податків навіть тоді, коли британський уряд був змушений запровадити всередині країни нормування хліба (захід, якого під час війни вдалося уникнути). На думку Г'ю Далтона, британського канцлера Казначейства, британці «платили німцям репарації». Американці не мали таких фінансових обмежень, а окупована ними зона не настільки постраждала під час війни, але їхнє власне становище здавалося їм не менш абсурдним: особливо незадоволеною була армія США, оскільки мільйони голодних німців годувалися з її бюджету. Як зауважив Джордж Кеннан, «через безумовну капітуляцію Німеччини… ми лишилися одноосібно відповідальними за частину країни, яка в наш час ніколи не була економічно самодостатньою і чия здатність до самозабезпечення катастрофічно постраждала внаслідок війни та поразки німців. Тоді, коли ми погоджувалися взяти цю відповідальність, то не мали плану щодо відновлення економіки нашої зони і сподівалися відкласти розв'язання цього питання для пізнішого врегулювання в рамках міжнародної угоди».

Через цю проблему, а також через обурення німців демонтажем заводів й устаткування для перевезення на Схід, голова адміністрації американської зони генерал Клей в односторонньому порядку припинив постачання репарацій з американської зони до Радянського Союзу (та й узагалі будь-куди) у травні 1946 року, зауваживши, що радянська влада не виконала своєї частини потсдамських домовленостей. Британці вчинили за їхнім прикладом через два місяці. То був перший сигнал про розбіжності, але не більше. Франція, як і СРСР, усе ще прагнула репарацій, а всі чотири союзники формально продовжували залишатися відданими угоді 1946 року «Про рівні промисловості», згідно з якою рівень життя в Німеччині мав утримуватися не вищим за середній у Європі (не враховуючи Британію та Радянський Союз). Ба більше, Кабінет міністрів Британії під час зустрічі в травні 1946 року все ще висловлював небажання погодитися з офіційним поділом окупованої Німеччини на східну та західну частини з огляду на наслідки, які це могло мати для європейської безпеки.

Ставало зрозуміло, що чотири держави-окупанти не наближалися до спільного рішення. Щойно в жовтні 1946 року закінчився головний Нюрнберзький процес, а наступного місяця було погоджено положення Паризьких мирних угод, військові союзники опинилися в ситуації, коли, окрім спільної відповідальності за Німеччину, їх практично нічого не пов'язувало, а суперечності їхніх позицій ставали дедалі очевиднішими. Американці й британці наприкінці 1946 року домовилися об'єднати економіки їхніх двох окупаційних зон у так звану Бізонію (подвійну зону), але і це ще не означало остаточного поділу Німеччини, а тим паче намір інтегрувати Бізонію в західну економіку. Навпаки, через три місяці, у лютому 1947 року, Франція та Британія демонстративно підписали Дюнкерський пакт, у

якому вони гарантували одна одній взаємну підтримку проти будь-якої майбутньої агресії Німеччини. А на початку 1947 року державний секретар США Маршалл усе ще оптимістично припускав, що хай яких домовленостей не було б досягнуто задля розв'язання німецької економічної головоломки, це не обов'язково має відбутися коштом розділення Німеччини. Принаймні з цього питання Схід і Захід офіційно дійшли згоди.

Справжній розкол відбувся навесні 1947 року, під час московської зустрічі (10 березня — 24 квітня) міністрів закордонних справ США, Британії, Франції та Радянського Союзу, які знову зібралися, щоб домовлятися про Мирну угоду для Німеччини та Австрії. На той момент лінії розлому вже були очевидні. Британці й американці були налаштовані відбудувати німецьку економіку західної зони, не лише щоб німці могли себе забезпечувати, а й для підтримки відновлення європейської економіки загалом. Радянські представники вимагали поновлення репарацій із західних зон Німеччини і задля цього — запровадження об'єднаної німецької адміністрації та економіки, власне, як із самого початку й передбачалося (хоча і вельми нечітко) у Потсдамі. Але на той час західні союзники вже не збиралися створювати єдиної німецької адміністрації, тому що це означало не тільки кинути населення західних зон Німеччини напризволяще — що вже саме по собі набуло політичної ваги, — а й, по суті, враховуючи тодішню військову перевагу, передачу країни у сферу контролю Радянського Союзу.

Як визнав Роберт Мерфі, політичний радник американської військової адміністрації в Німеччині, «саме на московській конференції 1947 року справді впала залізна завіса». Ернест Бевін полишив будь-яку надію на досягнення згоди щодо Німеччини ще до того, як він приїхав до Москви, але для Маршалла (та Бідо) це був вирішальний момент. Поза всяким сумнівом, для Молотова зі Сталіним також. Коли чотири міністри закордонних справ зустрілися наступного разу, з 27 червня по 2 липня, щоб обговорити новий революційний План Маршалла, американці та британці вже погодилися (23 травня) дозволити німцям бути присутніми в так званій Економічній раді Бізонії, зародковій структурі на шляху до створення західнонімецького уряду.

З цього моменту події розвивалися швидко. Жодна зі сторін не робила і не шукала поступок: американці та британці, які довго боялися окремої російсько-німецької мирної угоди і заохочували затримки та компроміси, щоб їй запобігти, уже могли не зважати на ці застереження. У серпні вони в односторонньому порядку збільшили обсяги виробництва в Бізонії (під суголосся радянської та французької критики). Директиву Об'єднаних начальників штабів JCS 1067 («План Морґентау») було замінено директивою JCS 1779, яка офіційно декларувала нові цілі Сполучених Штатів: економічне об'єднання західної зони Німеччини та заохочення самоурядування в Німеччині. Німці швидко переставали бути ворогами, особливо для США[70].

Міністри закордонних справ — Молотов, Бевін, Маршалл та Бідо — востаннє зустрілися в Лондоні, 25 листопада — 16 грудня 1947 року. То була цікава зустріч, оскільки їхні відносини вже практично зійшли нанівець. Західні союзники продовжували самостійно будувати плани щодо західноєвропейського відновлення, а за два місяці до того Сталін заснував Комінформ, наказав Комуністичним партіям у Франції та Італії зайняти безкомпромісну позицію у справах їхніх країн та сильно закрутив гайки в тих країнах, які перебували під владою комуністів і відтепер належали до Радянського блоку. Як і

раніше, міністри обговорювали перспективу створення загальнонімецького уряду під контролем союзників та інші пункти майбутньої мирної угоди. Але подальших домовленостей щодо спільної адміністрації чи планів її створення досягти не вдалося, і зустріч закінчилася без призначення дати наступного з'їзду.

Натомість Британія, Франція та США розпочали тристоронні дискусії щодо майбутнього Німеччини на розширеній конференції, яка відкрилася 23 лютого 1948 року знову ж таки в Лондоні. Того самого тижня комуністична партія в Чехословаччині успішно розіграла переворот, засвідчивши остаточну відмову Сталіна від своєї попередньої стратегії та налаштування на неминучу конфронтацію, а не пошук порозуміння із Заходом. На тлі Празького перевороту Франція і Британія 17 березня розширили Дюнкерський пакт у Брюссельський пакт, який об'єднував Британію, Францію та країни Бенілюксу в спільний оборонний альянс.

Західних лідерів ніщо не стримувало, тож на Лондонській конференції вони швидко домовились поширити План Маршалла на Західну Німеччину та розробили план щодо створення майбутнього уряду Західної Німеччини (французька делегація підтримала цю домовленість в обмін на (тимчасове) відокремлення Саару від Німеччини і пропозицію щодо незалежного органу, який мав би наглядати за рурською промисловістю). Ці наміри засвідчували очевидну відмову від духу потсдамських домовленостей, тож генерал Василій Соколовський, представник Радянського Союзу в Союзницькій контрольній раді в Берліні, висловив протест (забувши згадати про часті порушення тих самих домовленостей з боку самого Радянського Союзу).

10 травня Соколовський виступив із засудженням планів щодо Західної Німеччини як силового нав'язування капіталістичних інтересів німецькому населенню, яке не має можливості продемонструвати свої соціалістичні уподобання, та повторив радянські твердження про те, що західні сили зловживали своєю присутністю в Берліні (що, як він наполягав, був частиною радянської зони), щоб утручатися в справи Східної Німеччини. Через десять днів, на зустрічі Союзницької контрольної ради в Берліні 20 березня, Соколовський засудив «односторонні заходи» західних союзників, «які здійснюються у Західній Німеччині та суперечать інтересам мирних країн і миролюбного німецького населення, що прагне мирної єдності та демократизації їхньої країни». Після цього він вилетів із кімнати в супроводі всієї радянської делегації. Дату наступної зустрічі не призначали. Спільна союзницька окупація Німеччини завершилася: менше ніж два тижні по тому, 1 квітня, радянська військова адміністрація в Берліні почала втручатися в наземне сполучення між Західною Німеччиною та зоною окупації західних союзників у Берліні. У Європі почалася справжня «холодна війна».

З цієї історії має бути зрозуміло, що від запитання «хто розпочав "холодну війну"?» користі мало. Якщо виходити з тієї позиції, що «холодну війну» розв'язали через Німеччину, кінцевий результат — розділена країна — очевидно, влаштував би всі сторони, на відміну від альтернативи — Німеччини об'єднаної і ворожої. У травні 1945 року ніхто не передбачав такого розвитку подій, але мало кого він повністю не влаштовував. Деякі німецькі політики, зокрема сам Конрад Аденавер, навіть завдячували розділенню країни своєю кар'єрою: якби Німеччина залишалася поділеною на чотири зони чи була повністю об'єднана, маловідомий місцевий політик з

католицького Райнланду на крайньому заході країни практично напевно не зміг би пробитися нагору.

Але Аденавер навряд чи міг підтримати розділення Німеччини як мету, хай як сильно він особисто вітав це рішення. Його головним опонентом у перші роки Федеративної Республіки був соціальний демократ Курт Шумахер, протестант із Західної Пруссії та невтомний поборник єдності Німеччини. На відміну від Аденавера, він би радо прийняв нейтральність Німеччини як ціну за єдину Німецьку державу — саме це, здавалося, пропонував Сталін. Позиція Шумахера на той час була більш популярною в Німеччині, через що Аденавер мусив діяти обережно та пересвідчитись, що відповідальність за розділення Німеччини лежить тільки на окупаційних силах.

У 1948 році в Сполучених Штатах, як і у Великій Британії, аж ніяк не сумували через перспективу розділення Німеччини, водночас США зберігали вплив у більшій, західній частині. І хоча дехто в Штатах, як-от Джордж Кеннан, і передбачав такий результат (уже в 1945 році він зробив висновок, що США «не мали іншого вибору, окрім як вивести свою зону Німеччини… до такого ступеня незалежності, процвітання, безпеки й переваги, коли Схід не зможе їй загрожувати»), вони були в меншості. У ті роки американці, власне, як і Сталін, імпровізували. Іноді припускають, що деякі знакові американські рішення та заяви, зокрема Доктрина Трумена, озвучена в березні 1947 року, діяли на випередження переходу Сталіна від компромісів до жорсткості і що в цьому сенсі нечутливість Вашингтона, або, у гіршому випадку, розрахована непримиренність стала причиною розділів у Європі. Але це було не так.

Позаяк Доктрина Трумена, якщо ми вже про неї говоримо, напрочуд мало вплинула на радянські розрахунки. Заява президента Трумена 12 березня 1947 року перед Конгресом про те, що «політикою Сполучених Штатів має бути підтримка вільних народів, які чинять опір спробам підкорення з боку озброєної меншості або через зовнішній вплив» стала прямою відповіддю на неспроможність Лондона і далі надавати допомогу Греції та Туреччині внаслідок британської економічної кризи в лютому 1947 року. Америка мала перебрати роль Британії на себе. Тож Трумен сподівався на підтримку Конгресу щодо збільшення бюджету закордонної допомоги на 400 мільйонів доларів: щоб отримати кошти, він обґрунтував потребу в контексті зростання комуністичної загрози.

Конгрес сприйняв його всерйоз. Але Москва — ні. Сталіна не дуже цікавила Туреччина і Греція — головні отримувачі пакету допомоги; він чудово розумів, що екстравагантні пропозиції Трумена навряд чи вплинуть на його власну сферу інтересів. Навпаки, він продовжував думати, що всередині західного табору існують дуже серйозні перспективи розколу, а його ознака та провісник — це те, що Штати перебирають на себе відповідальність Британії. І хай що підштовхнуло Сталіна скоригувати свої плани в Східній Європі, це точно не були внутрішні американські дискусії[71].

Першочергова причина розділу Німеччини та Європи полягає радше у власних помилках Сталіна в ті роки. У Центральній Європі, де його інтересам більше відповідала б об’єднана Німеччина, слабка і нейтральна, він змарнував свою перевагу в 1945 році та в подальші роки через свою жорстку непоступливість і тактику конфронтації. Якщо Сталін сподівався дозволити Німеччині загнивати, допоки дозрілий фрукт німецького обурення та відчаю не впаде

йому до рук, то він серйозно прорахувався — хоча в деякі моменти союзницькі адміністрації в Західній Німеччині побоювалися, що йому ще може це вдатися. У цьому сенсі «холодна війна» в Європі неминуче мала статися через особистість радянського диктатора та систему, якою він правив.

Однак насправді Німеччина лежала біля його ніг, і його опоненти добре про це знали. «Проблема в тому, що ми граємо з вогнем, який нам нічим загасити», — сказав Маршалл у своєму виступі на Раді національної безпеки 13 лютого 1948 року. Усе, що мав зробити Радянський Союз, — прийняти План Маршалла та переконати більшість німців у щирості московського прагнення створити нейтральну та незалежну Німеччину. У 1947 році це кардинально змінило б баланс сил у Європі. Хай що Маршалл, Бевін чи їхні радники думали про такі маневри, вони ніяк не змогли б їх відвернути. У тому, що такі тактичні прийоми не спали на думку Сталіну, не було заслуги Заходу. Як за інших обставин висловився Дін Ачесон, «нам пощастило з нашими супротивниками».

Озираючись назад, ми бачимо певну іронію долі в тому, що, відвоювавши в кривавій війні заради ослаблення надпотужної Німеччини в серці європейського континенту, переможці виявилися вкрай неспроможними домовитись щодо шляху підкорення Німеччини, тому зрештою розділили її між собою, щоб окремо скористатися з її відновленої потужності. Стало зрозуміло — спочатку британцям, потім американцям, запізніло французам і нарешті совєтам, — що єдиний спосіб зробити так, щоб Німеччина не була проблемою, — змінити умови дискусії та оголосити її рішення. Це було незручно, але спрацювало. За словами Ноеля Аннана, британського офіцера розвідки в окупованій Німеччині, «опинитися в альянсі з людьми, які готові були співпрацювати з Гітлером проти комунізму, було бридко. Найкраще, на що міг сподіватися Захід, — це спонукати німців самих створити західну демократичну державу».

Розділ 5

Світанок «холодної війни»

Уявіть собі, що Австрійська імперія розпалася на безліч більших та менших республік. Який чудовий ґрунт для всесвітнього російського царювання.

Франтішек Палацький (квітень 1848 року)

Югославія хоче заволодіти грецькою Македонією. А ще вони хочуть Албанію і навіть частину Австрії та Угорщини. Це не доцільно. Мені не подобається, як вони поводяться.

Йосип Сталін, 1945 рік

Щоб дійти до Північного моря, Червона армія потребувала тільки чобіт.

Деніс Гілі

Ідея європейського порядку — це не німецька вигадка, а необхідність.

Поль-Анрі Спаак (квітень 1942 року)

Ми нутром відчуваємо, що не можемо цього зробити.

Ентоні Іден (січень 1952 року)

«Ця війна не така, як раніше; той, хто володіє територією, встановлює на ній свій суспільний лад. Кожен встановлює свій лад там, куди тільки може дістати його армія. Інакше бути не може». Відомий вислів Йосипа Сталіна — у переказі Мілована Джиласа в книжці «Розмови зі Сталіним»[72] — не такий уже й оригінальний, як могло здатися. Друга світова війна в жодному разі не була першою війною в Європі, коли воєнні досягнення визначали соціальні системи: релігійні війни XVI століття закінчилися в 1555 році Аугсбурзьким миром, коли принцип cuius regio eius religio — «чия влада, того й віра» — надавав правителям право запроваджувати на своїй землі релігію на власний розсуд. Після перших європейських завоювань Наполеона на початку XIX століття воєнні перемоги швидко спричиняли соціальну та промислову революцію за французьким зразком.

Однак Сталін мав чітку позицію, яку він роз’яснив Джиласу задовго до того, як Східна Європа опиналася під комуністичною владою. Радянська сторона вела війну заради того, щоб перемогти Німеччину, відновити російську владу та безпеку на її західному кордоні. Хай яка доля чекала на саму Німеччину, простір між Німеччиною і Росією не міг залишитися без контролю. На територіях, які простягалися з півночі на південь від Фінляндії до Югославії, були розташовані маленькі й беззахисні держави, чиї міжвоєнні уряди (частково за винятком Чехословаччини) як один вороже ставилися до Радянського Союзу. Польща, Угорщина та Румунія виявляли особливу послідовність у своїй недружності щодо Москви та недовірі до радянських

намірів щодо себе. Єдиним прийнятним для Сталіна сценарієм було встановлення — у тих частинах регіону, які ще не були завбачливо поглинуті СРСР, — урядів, що абсолютно точно ніколи б не створили загрози радянській безпеці.

Але єдиний спосіб забезпечити такий розвиток подій полягав у тому, щоб відтворити радянську політичну систему в державах Східної Європи. Саме цього від початку хотів і домагався Сталін. З одного боку, може видатись, що цієї мети досягти було доволі легко: старі еліти в країнах на кшталт Румунії чи Угорщині втратили свій авторитет, тож усунути їх та замінити новими було б нескладно. Багато де радянських окупантів спочатку вітали як визволителів та провісників змін і реформ.

З іншого боку, Радянський Союз практично не мав впливу на внутрішні справи своїх західних сусідів поза межами повноважень, які надавала йому всеохопна військова присутність. У більшості країн регіону впродовж попередніх двадцяти п’яти років комуністи не мали доступу до публічного життя та законної політичної діяльності. Навіть у тих країнах, де комуністичні партії не були заборонені законом, їхня ідентифікація з Росією та твердолобі сектантські практики, які після 1927 року майже безперервно диктувалися з Москви, перетворили їх на маргіналів східноєвропейської політики. Радянський Союз ще більше послабив їх, кинувши за ґрати й піддавши чисткам багатьох польських, угорських, югославських та інших комуністів, які тікали до Москви: у випадку Польщі керівництво Комуністичної партії ліквідували практично повністю.

Тож коли Матяш Ракоші, лідер Угорської комуністичної партії, у лютому 1945 року повернувся з Москви до Будапешта, то міг розраховувати на підтримку близько чотирьох тисяч угорських комуністів. У Румунії, за словами самої очільниці румунських комуністів Анни Паукер, партія мала менше тисячі членів серед майже двадцятимільйонного населення. Ситуація в Болгарії мало чим відрізнялася: у вересні 1944 року комуністи налічували близько восьми тисяч осіб. Тільки в промислових регіонах Богемії та в Югославії, де партія асоціювалася з переможним партизанським рухом, комуністи мали щось подібне до масової підтримки.

Діючи обережно та в будь-якому разі зберігаючи робочі стосунки із західними державами, Сталін спершу спробував тактику, уже знайому з часів народних фронтів 1930-х років та з комуністичних практик під час Громадянської війни в Іспанії: підтримувати створення «фронтових» урядів — коаліцій із комуністів, соціалістів й інших «антифашистських» партій, які б усунули й покарали стару владу та її прихильників, але діяли б обережно й «демократично» — як реформатори, а не як революціонери. До кінця війни або ж одразу після її завершення такий коаліційний уряд утворився в кожній країні Східної Європи.

З огляду на те, що науковці постійно сперечаються про те, хто несе відповідальність за поділ Європи, варто, мабуть, наголосити на тому, що ані Сталін, ані його місцеві представники не мали сумнівів щодо своєї кінцевої мети. Для комуністичних партій коаліції відкривали шлях до влади в регіоні, у якому вони були історично слабкими; щонайбільше вони слугували засобом для досягнення мети. У 1945 році Вальтер Ульбріхт, лідер комуністів Східної Німеччини, пояснював у приватній розмові своїм

прихильникам, коли вони висловили подив політикою партії: «Дуже просто: має здаватися, що все демократично, але контролювати все маємо ми».

Контроль справді мав більше значення, ніж політичні дії. Невипадково в кожному коаліційному уряді Східної Європи — «Вітчизняному фронті», «Уряді єдності» або ж «Блоці антифашистських партій» — комуністи намагалися отримати контроль над ключовими міністерствами: Міністерством внутрішніх справ, яке давало партії владу над поліцією та службою безпеки, а також право надавати чи позбавляти ліцензії друковані видання; Міністерством юстиції, щоб заправляти чистками, судами й суддями; Міністерством сільського господарства, яке відповідало за реформу та перерозподіл землі, а тому давало можливість роздавати блага і завойовувати вірність мільйонів селян. Крім того, комуністи призначали членів партії на ключові посади в комітетах із «денацифікації», районних комісіях та профспілках.

Натомість східноєвропейські комуністи не поспішали претендувати на посади президента, прем'єр-міністра чи міністра закордонних справ, часто воліючи віддавати їх своїм союзникам за коаліцією — соціалістам та представникам аграрної або ліберальної партії. Це відповідало післявоєнному розподілу місць в урядах, де комуністи були в меншості, та не викликало підозр у західних спостерігачів. Місцеве населення не дало ввести себе в оману та вжило запобіжних заходів (на кінець 1945 року Комуністична партія Румунії нараховувала вже 800 тисяч членів), але в багатьох аспектах стратегія комуністів була обнадійливо поміркованою. Партія не колективізувала землю, а навпаки стимулювала її розподіл серед безземельних. Якщо не враховувати конфіскації «фашистського» майна, вона не наполягала на націоналізації та переході приватної власності в державну — точно не більше, а зазвичай навіть менше, ніж деякі з її партнерів за коаліцією. Та й узагалі про «соціалізм» як мету майже не йшлося.

Офіційна мета комуністів у 1945 та 1946 роках полягала в тому, щоб «завершити» буржуазні революції 1848 року, перерозподілити майно, гарантувати рівність та утвердити демократичні права в тій частині Європи, де цих трьох складників завжди не вистачало. Ці цілі здавалися доволі вірогідними, принаймні на перший погляд, і подобалися багатьом із тих центрально-східних чи західних європейців, які хотіли думати про Сталіна та його мету щось хороше. Утім ставлення самих комуністів до цих завдань різко погіршилося після низки місцевих і національних виборів у Східній Німеччині, Австрії та Угорщині. Саме тоді одразу стало зрозуміло (в угорському випадку — після муніципальних виборів у Будапешті в листопаді 1945 року), що хай як вигідно комуністи облаштувалися на місцевих впливових позиціях, вони ніколи не зможуть заволодіти державною владою лише через виборчі бюлетені. Попри переваги, які надавала їм військова окупація та економічний патронаж, кандидатів від комуністів постійно перемагали представники старих ліберальних, соціал-демократичних та аграрних партій / партій дрібних землевласників.

У результаті комуністичні партії змінили тактику — спершу на завуальований тиск, а потім — на неприхований терор і репресії. Упродовж 1946-го та частково 1947 років на політичних опонентів зводили наклеп, залякували, били, арештовували, судили як «фашистів» або «колаборантів», кидали до в'язниці чи навіть страчували. «Народна» міліція допомагала створювати атмосферу страху й небезпеки, а потім речники комуністів покладали провину за це на своїх політичних критиків. Вразливих або непопулярних політиків

із некомуністичних партій піддавали публічній дискредитації, а їхні колеги мовчки погоджувалися з таким несправедливим поводженням, сподіваючись, що їх не спіткає той самий жереб. Отож уже влітку 1946 року семеро з двадцяти двох членів Президіуму Землеробського союзу Болгарії та тридцять п'ять з вісімдесяти членів його керівної ради сиділи за ґратами. Типовою підставою для цього було звинувачення, яке висунули, наприклад, проти журналіста Кунєва, симпатика Землеробської партії. Йому закидали те, що він у своїй статті «в абсолютно кримінальний спосіб назвав болгарський уряд політичними та економічними мрійниками».

Аграрії, ліберали й інші традиційні партії виявилися легкими мішенями — на них лягала тінь фашизму або антинаціональних програм. З ними розправлялися поетапно. Складнішою перешкодою комуністичним амбіціям були місцеві соціалісти та соціал-демократичні партії, які поділяли реформаторські амбіції комуністів. Звинуватити соціал-демократів Центрально-Східної Європи у «фашизмі» чи колаборації було непросто: зазвичай вони самі ставали жертвами репресій не менше, ніж комуністи. І допоки серед виборців переважно селянської Східної Європи був промисловий робітничий клас, свою прихильність він віддавав соціалістам, а не комуністам. Тому, оскільки соціалістів не можна було так легко перемогти, комуністи вирішили до них приєднатися.

Точніше, змусити соціалістів приєднатися до себе. Це був давній прийом комуністів. У 1918?1921 роках тактика Леніна спочатку полягала в тому, щоб розколоти європейські соціалістичні партії, навернути її радикальні ліві угруповання до новостворених комуністичних рухів, а те, що від них лишалося, оголосити реакційним та відсунутим на узбіччя історії. Та коли комуністичні партії самі опинилися в меншості впродовж двох наступних десятиліть, підхід Москви змінився, а комуністи звернулися до (здебільшого численніших) соціалістичних партій із пропозицією лівої «єдності» — але під комуністичним началом. В умовах післявоєнної Східної Європи після звільнення така перспектива здавалася багатьом соціалістам доречною.

Навіть у Західній Європі деякі французькі та італійські соціалісти, що мали ліві симпатії, спокусилися на запрошення комуністів об'єднатися в єдину політичну силу. У Східній Європі тиск виявився в буквальному сенсі непоборним. Цей процес почався в радянській зоні окупації Німеччини, де (під час таємної зустрічі в Москві в лютому 1946 року) комуністи домовилися про злиття з їхніми набагато численнішими соціалістичними «союзниками». Це злиття було довершене через два місяці з появою Соціалістичної єдиної партії Німеччини (характерною особливістю цих об'єднань було те, що в новопосталої партії терміна «комуністичний» навмисне уникали). Чимало колишніх лідерів соціал-демократів у Східній Німеччині виявилися лояльними до такого злиття й отримали почесні посади в новій партії та наступному уряді Східної Німеччини. Соціалісти, які протестували чи опиралися новій партії, підлягали осуду, їх виключали з партії або ж щонайменше витісняли з публічного життя чи висилали за кордон.

В інших країнах Радянського блоку ці комуністично-соціалістичні «союзи», побудовані схожим чином, з'явилися дещо пізніше, упродовж 1948 року: у Румунії — у лютому цього року; в Угорщині та Чехословаччині — у червні; у Болгарії — у серпні; а у Польщі — у грудні. На той момент соціалістичні партії переживали все нові й нові розколи через питання об'єднання, тож

задовго до свого зникнення вони перестали бути ефективною політичною силою у своїх країнах. Так само як і в Німеччині, колишнім соціал-демократам, які поєднали свої долі з комуністами, належно віддячили порожніми титулами: першим головою держави в комуністичній Угорщині, призначеним 30 липня 1948 року, став Арпад Сакашич, колишній соціаліст.

Соціал-демократи в Східній Європі перебували в нестерпному становищі. Західні соціалісти часто заохочували їх об'єднатися з комуністами — або ж наївно вірячи в те, що це всім піде на користь, або ж сподіваючись, що це стане для комуністів стримувальним фактором. Уже в 1947 році незалежні соціалістичні партії у Східній Європі (тобто тих соціалістів, які відмовлялися співпрацювати зі своїми комуністичними «товаришами») не допускали до складу міжнародних соціалістичних організацій на тих підставах, що вони становили перешкоду альянсу «прогресивних сил». Тим часом вдома вони ставали об'єктами знущань та насильства. Навіть коли вони погодилися на комуністичні «обійми», їхнє становище мало чим покращилося: у лютому 1948 року, під час «об'єднавчого» конгресу двох партій в Румунії, лідерка комуністів Анна Паукер[73] звинуватила своїх колишніх колег-соціалістів у системному саботажі, запопадливості перед реакційними урядами та антирадянських «наклепах».

Після того як комуністи знищили, посадили до в'язниці або поглинули своїх головних супротивників, вони справді отримали набагато кращі результати на виборах 1947 року та пізніше, хай і не без насильницьких атак на тих опонентів, які ще лишалися, залякування на виборчих дільницях та відвертих маніпуляцій під час підрахунку голосів. Після того зазвичай відбувалося формування уряду, в якому комуністи, або новооб'єднана партія «робітників» чи «єдності», тепер одержували відверту перевагу: якщо комуністи й мали партнерів за коаліцією, то їм відводилась формальна та беззмістовна роль. Дотримуючись тактики переходу від коаліції об'єднаних фронтів до встановлення комуністичної владної монополії, Радянський Союз у 1948 та 1949 роках вдався у своїй політиці до радикального державного контролю, колективізації, знищення середнього класу, чисток і покарань реальних та уявних опонентів.

Ця історія початку радянських захоплень у Східній Європі описує типовий для всіх держав регіону процес. Сталін у своїх розрахунках здебільшого не зважав на національні особливості. Коли комуністи могли сподіватися отримати владу законним чи нібито законним шляхом, Сталін обирав цей сценарій, принаймні до осені 1947 року. Але метою була влада, а не законність, тому, щойно ставало зрозуміло, що на виборах їм не перемогти, комуністи починали поводитись дедалі більш войовничо й менше зважали на юридичні чи політичні обмеження, навіть ціною закордонної прихильності.

Однак існували значні локальні відмінності. У Болгарії та Румунії радянська рука була найважчою: частково тому, що ці країни воювали проти СРСР, частково — через слабкість місцевих комуністів, але загалом просто тому, що вони були із самого початку так очевидно прикуті географією до радянської зони впливу. Лідер болгарських комуністів (та колишній секретар Комінтерну) Георгій Димитров уже в жовтні 1946 року прямо заявив, що кожного, хто голосуватиме за антикомуністичну опозицію, вважатимуть зрадником. Але навіть у цих умовах опозиція отримала на наступних загальнонаціональних парламентських виборах 101 мандат із 465. Утім вона вже була приречена: єдине, що стримувало окупаційну Червону армію та її

місцевих союзників від того, щоб відкрито й остаточно розправитися з усіма незгодними, — це необхідність співпрацювати із західними союзниками над мирною угодою для Болгарії, а також отримати англо-американське визнання комуністичного уряду як легітимної болгарської влади.

Коли мирні угоди було підписано, комуністи більше не бачили сенсу зволікати, тож хронологія подій видається красномовною. 5 червня 1947 року Сенат США ратифікував Паризькі мирні договори з Болгарією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією та Італією, попри занепокоєння американських дипломатів у Софії і Бухаресті. Уже наступного дня головного опонента комуністів у Болгарії, лідера Землеробської партії Ніколу Петкова (який відмовився услід за більш поступливими однопартійцями вступити в комуністичний Вітчизняний фронт) заарештували. Суд над ним тривав із 5 по 15 серпня. 15 вересня Болгарський мирний договір офіційно набув чинності, а через чотири дні США запропонували надати уряду в Софії дипломатичне визнання. Петкова стратили впродовж 96 годин. Вирок не оголошували до офіційної заяви Сполучених Штатів. Після страти Петкова за рішенням суду болгарські комуністи більше могли не боятися інших перешкод. Пізніше радянський генерал Сергій Бірюзов, розмірковуючи про те, як Червона армія підтримувала болгарських комуністів у боротьбі з «буржуазними» партіями, відзначав: «Ми не мали права не надати підтримку болгарському народу в його намаганнях розчавити цю змію».

У Румунії позиції комуністів були навіть слабші, ніж у Болгарії, де партія принаймні могла спертися на давні проросійські симпатії[74]. Хоча совєти обіцяли повернути Північну Трансильванію до Румунії (яка примусово відійшла до Угорщини в 1940 році), Сталін не мав наміру повертати ані Бесарабію чи Буковину, які були частиною СРСР, ані район Південної Добруджі на південному сході Румунії, що тепер стала частиною Болгарії. Через це румунські комуністи змушені були пояснювати значну втрату території, перебуваючи в ситуації, подібній до міжвоєнних років, коли їм плутали карти радянські зазіхання на Бесарабію, тоді — румунську територію.

Ще гірше було те, що румунську комуністичну верхівку часто формували навіть не румуни, принаймні згідно з традиційними румунськими критеріями. Анна Паукер була єврейкою, Еміль Боднараш — українцем, Василе Лука — трансильванським німцем. Інші були угорцями чи болгарами. Тож румунські комуністи, яких вважали чужинцями, повністю спиралися на радянські сили. Їхнє виживання залежало не від перемоги на виборах (це навіть ніколи не розглядали як досяжну мету), а від швидкості та ефективності, з якою вони могли окупувати державу, розділити й знищити своїх опонентів із «традиційних» партій ліберального центру — і вони напрочуд вправно впоралися із цим завданням. Уже в березні 1948 року кандидати за списками уряду отримали 405 із 414 місць на національних виборах. У Румунії, як і в Болгарії (чи в Албанії, де Енвер Ходжа мобілізував південні поселення тоскських албанців проти опору північних гегських албанських спільнот)[75], підривна діяльність і насильство не були одним із можливих засобів — вони були єдиним шляхом до влади.

Поляки теж були приречені увійти до радянської зони впливу після Другої світової війни. Причинами цього стали їхнє географічне розташування на шляху від Берліна до Москви; їхнє минуле — давня історія створення перешкод радянським імперським амбіціям на Заході; а також те, що і в

Польщі перспектива раптової появи дружнього до СРСР уряду за результатами народного голосування була мінімальною. Проте різниця між Польщею та Балканськими державами полягала в тому, що Польща була жертвою Гітлера, а не союзником; сотні тисяч польських солдатів воювали із союзницькими арміями на Східному та Західному фронтах; тож поляки виношували надії щодо своїх післявоєнних перспектив.

Як виявилося, перспективи були не такі вже й похмурі. Польські комуністи в так званому «Люблінському комітеті», що його у липні 1944 року створила радянська влада, щоб уже мати готовий уряд, який треба було лише наділити повноваженнями, коли вони увійдуть у Варшаву, заледве могли розраховувати на масову прихильність, але вони мали певну місцеву підтримку, особливо серед молоді. Вони також могли навести приклади деяких реальних переваг від «дружби» із совєтами — надійним важелем проти німецького територіального реваншизму (на той час це було актуальним занепокоєнням), а також згадати політику обмінів населенням, відповідно до якої територію Польщі «очистили» від залишків української меншини, а етнічні поляки зі сходу були переселені в межах нових державних кордонів. Ці обставини дозволили польським націоналістам, попри всю їхню маргінальність (серед них також було багато євреїв), претендувати на спадок у національній, ба навіть націоналістичній політичній традиції.

Проте в масштабах виборів польські комуністи також завжди залишалися незначною меншістю. Польська селянська партія під проводом Станіслава Миколайчика в грудні 1945 року налічувала близько 600 тисяч членів, що вдесятеро перевершувало кількість активних членів у комуністичній Польській робітничій партії (після злуки із соціалістами в грудні 1948 року вона стала називатися Польською об’єднаною робітничою партією). Але в Миколайчика, у воєнний час — прем’єр-міністра уряду в екзилі, була нездолання перешкода — типове для Польщі наполягання його партії на тому, що вона і антинацистська, і антирадянська водночас.

Як показали пізніші події, Сталіна загалом мало цікавило, чи досягне «соціалізм» успіху в Польщі. Але до загального спрямування польської політики, особливо зовнішньої, йому було аж ніяк не байдуже. Насправді, разом із розв’язанням німецького питання для нього не було нічого важливішого, принаймні в Європі. Відповідно, Селянську партію планомірно відсували вбік, її прихильників залякували, на очільників здійснювали напади, її репутацію дискредитували. У січні 1947 року під час парламентських виборів, які відбулися з відвертими порушеннями, комуністичний «Демократичний блок» отримав 80% голосів, а Селянська партія — лише 10%[76]. Через дев’ять місяців, відчуваючи, що його життя в небезпеці, Миколайчик утік з країни. Залишки Армії Крайової, які жевріли після війни, ще кілька років продовжували партизанську боротьбу проти комуністичної влади, але і їхня ситуація була безнадійною.

Радянський Союз мав такий очевидний інтерес у політичному складі Польщі, що її ілюзії воєнного часу — і до, і після Ялти — можуть видатися занадто романтичними і наївними. Водночас угорські ідеї щодо «угорського шляху до комунізму» не були аж таким мрійництвом. Головною післявоєнною метою Москви щодо Угорщини було створення безпечного коридору для Червоної армії, якби їй довелося рухатися на захід до Австрії (або, пізніше, на південь у Югославію). Якби місцеві комуністи мали широку громадську

підтримку, їхні радянські наставники, можливо, були б не проти «погратися в демократію» довше, ніж це вийшло в реальності.

Але з'ясувалося, що і в Угорщині комуністи послідовно непопулярні, навіть у Будапешті. Незалежна партія дрібних господарників (угорський еквівалент аграрних партій в інших країнах), попри зображення її з боку влади як реакційної і навіть фашистської, отримала абсолютну більшість на загальнонаціональних виборах у листопаді 1945 року. За допомоги соціалістів (їхня лідерка Анна Кетлі відмовлялася вірити, що комуністи можуть опуститися до виборчих маніпуляцій) комуністи змогли вижити деяких депутатів-господарників з парламенту, а в лютому 1947 року висунули їм звинувачення у змові та, як у випадку з очільником партії Белою Ковачем, шпигунстві проти Червоної армії (Ковача вислали до Сибіру, звідки він повернувся в 1956 році). На наступних виборах у серпні 1947 року, безсоромно сфальсифікованих міністром внутрішніх справ, комуністом Ласло Райком, комуністи все одно змогли наскребти лише 22% голосів, хоча «дрібним господарникам» дали отримати тільки 15%. За таких умов угорський шлях до соціалізму стрімко сходився із маршрутом східних сусідів. На наступних виборах у травні 1949 року «Народний фронт» отримав 95,6% голосів.

Із сьогоднішньої перспективи легко говорити, що після 1945 року надії на демократію в Східній Європі були приречені. У Центрально-Східній Європі бракувало демократичної та ліберальної традиції. Міжвоєнні режими в цій частині континенту були корумповані, авторитарні та подекуди вбивчі. Старі владні касти часто виявлялися продажними. Справжнім керівним класом у міжвоєнній Східній Європі були чиновники, яких набирали з того самого соціального прошарку, що пізніше поповнював кадровий ресурс в адміністраціях комуністичних держав. Попри всю цю балаканину про «соціалізм», перехід від авторитарної відсталості до комуністичної «народної демократії» став коротким та легким кроком. Тож не дуже дивно, що історія складалася саме так.

До того ж альтернатива комунізму — повернення до політиків та політик, які панували в Румунії, Польщі чи Угорщині до 1939 року, суттєво послаблювала аргументацію його противників, принаймні до 1949 року, коли радянський терор розгорнувся на повну. Зрештою, як лукаво запитував лідер французьких комуністів Жак Дюкло на сторінках комуністичної щоденної газети l'Humanite? 1 липня 1948 року, чи не був Радянський Союз для цих країн найкращою запорукою не лише щодо неповернення до лихого минулого, а й їхньої власної державної незалежності? У той час це була поширена думка. Черчилль зауважив: «Одного дня німці захочуть повернути свою територію, а поляки не зможуть їх зупинити». Радянський Союз тепер виступав у ролі самопризначеного захисника нових кордонів Румунії та Польщі, не кажучи вже про землю в усьому регіоні, яка колись належала висланим німцям й іншим власникам і яку віддали в нові руки.

Це було нагадування, так ніби хтось забув, про повсюдну присутність Червоної армії. Тридцять сьома армія Третього українського фронту була відокремлена від військ, які у вересні 1944 року окупували Румунію, та дислокована в Болгарії, де вона залишалась аж до підписання Паризьких договорів у 1947 році. Радянські війська стояли в Угорщині до середини 50-х років (а після 1956 року — увійшли знову), у Румунії — до 1958 року. Німецька Демократична Республіка перебувала під радянською військовою

окупацією впродовж її сорокарічного існування, а радянські війська регулярно проходили територією Польщі. Радянський Союз не збирався йти з цієї частини Європи, чиє майбутнє, як засвідчили подальші події, тісно переплелося з долею її величезного сусіда.

Очевидним винятком, звичайно, була Чехословаччина. Багато чехів вітали росіян як визволителів. Завдяки Мюнхену вони практично не мали ілюзій щодо Заходу, а Едвард Бенеш був єдиним представником лондонських урядів в екзилі, який робив у бік Москви недвозначні реверанси задовго до 1945 року. Як сам Бенеш роз'яснював свою позицію Молотову в грудні 1943 року, «у найважливіших питаннях [ми] … завжди будемо говорити та діяти згідно з інтересами представників радянського уряду». Можливо, Бенеш і не усвідомлював усіх ризиків російських чи радянських обіймів так добре, як його наставник, покійний президент Томаш Масарик, але й дурнем він також не був. Прага збиралася дружити з Москвою з тієї самої причини, з якої шукала близьких зв'язків із Парижем до 1938 року: Чехословаччина була невеликою і слабкою центральноєвропейською країною і потребувала захисника.

Тож попри те, що Чехословаччина була «найзахіднішою» з усіх «східних» європейських країн — з історичною традицією політичного плюралізму, значним міським та промисловим сектором, капіталістичною економікою, яка процвітала до війни, а після — західнозорієнтованою соціал-демократичною політикою, — після 1945 року ця країна стала найближчим у регіоні союзником СРСР, навіть втративши свої найсхідніші землі через радянські територіальні «корегування». Ось чому Бенеш, єдиний з усіх прем'єр-міністрів у вигнанні, які під час війни представляли країни Східної та Південно-Східної Європи, зміг поновитися у владі після повернення до країни. У квітні 1945 року він сформував уряд разом із сімома комуністами та одинадцятьма міністрами з чотирьох інших партій.

Чеські комуністи на чолі з Клементом Ґоттвальдом щиро вважали, що мають непогані шанси прийти до влади шляхом виборів. Вони показали поважний результат на останніх довоєнних виборах у Чехословаччині, отримавши 849 тисяч голосів (тобто 10%) у 1935 році. Вони не залежали від Червоної армії, яка вийшла з Чехословаччини в листопаді 1945 року (хоча у Празі, як і в інших країнах, Радянський Союз завдяки своєму дипломатичному представництву мав чималий штат розвідників і таємної поліції). На виборах у травні 1946 року, які були справді вільними, хоч і відбувалися в гнітючій атмосфері, комуністи набрали 40,2% голосів у чеських районах Богемії та Моравії і 31% — у здебільшого сільській та католицькій Словаччині. Кращий результат показала лише Словацька демократична партія, що, по суті, завдячувала цим словацькій третині населення[77].

Чеські комуністи очікували на успіх і надалі, а тому спочатку схвально поставилися до перспективи Плану Маршалла та вдалися до активного ангажування до своїх лав, щоб збільшити свої перспективи на майбутніх виборах: кількість членів партії зросла від 50 000 у травні 1945 року до 1 220 000 у квітні 1946-го, а в січні 1948-го сягнула 1 310 000 осіб (у країні з населенням у 12 мільйонів). Щоб заручитися підтримкою, комуністи точно не гребували протекцією і тиском. І, як завжди, вони подбали про те, щоб одержати контроль над ключовими міністерствами і призначити своїх людей на важливі посади в поліції та в інших органах. Але, готуючись до виборів 1948 року, доморослі комуністи Чехословаччини очікували, що

отримають повну владу в «чеський спосіб», який мусив відрізнятися від інших, східних країн.

Невідомо, чи справді радянська верхівка вірила запевненням Ґоттвальда в тому, що Комуністична партія Чехословаччини візьме першість самотужки. Однак принаймні до осені 1947 року Сталін залишив країну в спокої. Чехи вислали судетських німців (чим накликали на себе гнів Німеччини, а отже, поставили себе в ще більшу залежність від радянського захисту), а наголос, який післявоєнні уряди Бенеша робили на економічному плануванні, державній власності та важкій праці, нагадав принаймні одному французькому журналісту риторику й атмосферу ранньої радянської «стахановщини». На рекламних щитах у Празі портрети Сталіна висіли поруч із портретами Бенеша задовго до того, як комуністам навіть вдалося сформувати уряд, не говорячи вже про встановлення однопартійної монополії. Згадаймо, як міністр закордонних справ Ян Масарик з колегами за наказом Москви без вагань відкинули пропозицію про План Маршалла влітку 1947 року. Іншими словами, Сталін не міг нарікати на поведінку Чехословаччини.

Незважаючи на це, у лютому 1948 року комуністи влаштували в Празі політичний переворот, скориставшись недалекоглядною відставкою міністрів-некомуністів (через важливу, але маловідому причину — проникнення комуністів у поліцію), щоб захопити владу в країні. Празький переворот мав надзвичайне значення саме тому, що відбувся в більш-менш демократичній країні, яка здавалася такою дружньою до Москви. Це збурило західних союзників, які зробили висновок, що комунізм маршем прямує на Захід[78]. Можливо, це врятувало фінів: через проблеми, які створив для нього чеський переворот у Німеччині та в інших країнах, Сталін був змушений у квітні 1948 року піти на компроміс із Гельсінкі й підписати Договір про дружбу (після того як спробував застосувати до Фінляндії східноєвропейський сценарій і розділити соціальних демократів, а тоді змусити їх об’єднатися з комуністами у «Фінську лігу народної оборони», щоб привести останніх до влади).

На Заході празькі події стали тим тривожним дзвоником, який змусив соціалістів усвідомити реалії політичного життя в Східній Європі. 29 лютого вже не молодий Леон Блюм[79] надрукував у французькій соціалістичній газеті Le Populaire надзвичайно впливову статтю, в якій критикував західних соціалістів за неспроможність говорити вголос про долю своїх товаришів у Східній Європі. Завдяки Празі значна частина некомуністичної лівиці у Франції, Італії та в інших країнах відтепер чітко визначила свою належність до західного табору, через що комуністичні партії в країнах поза межами радянського контролю опинилися в ізоляції та поступово втрачали вплив.

Якщо Сталін влаштував празький переворот і до кінця не передбачив цих наслідків, це було не лише тому, що він завжди планував у якийсь спосіб встановити свій диктат у межах блоку. І не тому, що Чехословаччина мала для нього таке велике значення в масштабі всіх подій. Те, що сталося в Празі — як і те, що відбувалося в той самий час у Німеччині, де радянська політика швидко рухалася від ухиляння та непогодження до відкритої конфронтації з колишніми союзниками, — свідчило про повернення Сталіна до стилю і стратегії попередньої доби. Загалом рушієм цієї зміни було занепокоєння Сталіна, що він не зможе змусити події в Європі та Німеччині

йти за його планом; але водночас і насамперед — зростання його роздратованості діями Югославії.

У 1947 році комуністичний уряд у Югославії під проводом Йосипа Броза Тіто мав унікальний статус. Це була єдина комуністична партія в Європі, яка прийшла до влади самотужки, без допомоги місцевих союзників чи зовнішнього впливу. Безперечно, у грудні 1943 року британці припинили надсилати допомогу її супротивникам, партизанам-четникам, чим згуртували їх навколо Тіто, а в перші післявоєнні роки Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови (УНРРА) витратила на допомогу Югославії більше, аніж на допомогу будь-якій іншій європейській країні (415 мільйонів доларів США), 72% цих коштів надали Сполучені Штати. Але для сучасників важило те, що югославські партизани-комуністи були єдиними, хто успішно чинив опір німецьким й італійським загарбникам.

Натхненні власною перемогою, комуністи Тіто не панькалися з коаліціями, які утворювалися скрізь на теренах звільненої Східної Європи, та заходилися знищувати всіх опозиціонерів. Під час перших післявоєнних виборів у листопаді 1945 року виборців поставили перед недвозначним вибором: «Народний фронт» Тіто або… урна, на якій просто було написано «опозиція». У січні 1946 року Комуністична партія Югославії ухвалила Конституцію, яка була написана точно за зразком Конституції СРСР. Тіто продовжував політику масових арештів, ув'язнень і страт своїх супротивників, а також примусової колективізації землі в той час, коли комуністи і сусідніх Угорщині та Румунії все ще обережно вибудовували більш поміркована політику. Те, що відбувалося в Югославії, було схоже на жорстку версію європейського комунізму, його вістря.

На перший погляд, здавалося, що югославський радикалізм та успіх Комуністичної партії Югославії у встановленні чіткого контролю над стратегічно важливим регіоном на руку СРСР, а між Москвою та Белградом встановилися приязні відносини. Москва щедро обсипала компліментами Тіто та його партію, показово раділа їхнім революційним досягненням і наводила Югославію як приклад для наслідування. Югославські лідери, зі свого боку, не втрачали нагоди засвідчити свою повагу Радянському Союзу; вони вважали себе провідниками більшовицької моделі революції та уряду на Балканах. Як пригадував Мілован Джилас, «усі ми духом були за [СРСР]. І ми б залишилися йому віддані, якби не його великодержавне уявлення про лояльність».

Однак югославська відданість більшовизму була, на думку Сталіна, дещо занадто підкресленою. Сталіна, як ми вже бачили, більше цікавила влада, ніж революції. Вирішувати, якою стратегією мають керуватися комуністичні партії — чи діяти поміркована, чи обрати радикальний шлях, — мала Москва. Як першоджерело та основа світової революції, Радянський Союз був не одним із варіантів революції, а єдиним варіантом. За відповідних обставин менші комуністичні партії могли діяти за його прикладом, але їм не варто було випереджати кроки Москви. В очах Сталіна це була слабкість Тіто. Прагнучи встановити стандарти комунізму в Південно-Східній Європі, колишній партизанський генерал випереджав радянські плани. Революційні успіхи вдарили йому в голову: він намагався бути святішим за Папу Римського.

Сталін дійшов до цих висновків не одразу, хоча згадки про його роздратування через «недосвідченого» Тіто датовані вже січнем 1945 року. У Москві дедалі більше переконувалися, що Тіто виходить за межі своїх

повноважень та провадить місцеву югославську революцію як противагу радянській. Окрім того, між Сталіним і Тіто виникали суперечки щодо практичних питань регіональної політики. За Тіто в Югославії виношували прагнення, які походили з давнішої балканської історії — зробити Албанію, Болгарію та частини Греції частинами розширеної Югославії під егідою нової «Балканської Федерації». Ця ідея знаходила певну підтримку поза межами югославських кордонів: Трайчо Костов, один із лідерів комуністів у Софії, вважав, що вона має економічні переваги і надалі протидіятиме націоналізму малих держав, який до війни так сильно заважав перспективам цих країн.

Сам Сталін спочатку не був проти розмов про Балканську федерацію, а Димитров, довірена особа Сталіна в Комінтерні та перший комуністичний лідер Болгарії, відкрито висловився про таку можливість тільки в січні 1948 року. Але цей загалом привабливий план щодо об'єднання всієї Південно-Східної Європи в єдину федеральну структуру мав два недоліки. Те, що почалось як основа для взаємної співпраці між місцевими комуністами, підозрілій уяві Сталіна незабаром почало здаватися спробою одного з них отримати регіональну першість. Мабуть, уже лише цього вистачило б, щоб через деякий час Сталін поклав край амбіціям Тіто. Однак це ще було не все: важливо й те, що Тіто створював для Сталіна проблеми на Заході.

Югославія відкрито підтримала та заохочувала грецьких повстанців — як у 1944 році, так і, що важливіше, через три роки, коли в Греції знову спалахнула громадянська війна. Ця підтримка стала продовженням власного дещо нарцистичного активізму Тіто — допомогти грекам повторити його власні успіхи, — а також була пов'язана з інтересами Югославії щодо спірних «слов'янських» регіонів грецької Македонії. Але, як спочатку Черчилль, а потім Трумен дали дуже чітко зрозуміти, Греція належала до сфери інтересів Заходу. Сталін не збирався провокувати суперечку із Заходом щодо Греції, яка мала для нього другорядне значення. Грецькі комуністи наївно сподівалися, що їхнє повстання отримає підтримку СРСР, можливо, навіть викличе вторгнення радянських військ, але цього ніколи не було в планах совєтів. Навпаки, Сталін вважав їх недисциплінованими авантюристами, які борються за наперед програшну справу й можуть спровокувати Америку на військову інтервенцію.

Те, що Тіто провокативно надавав підтримку грецьким повстанцям, дратувало Сталіна, який обґрунтовано вважав, що без втручання Югославії грецьке сум'яття вже давно б розв'язалося мирним шляхом[80] і ще більше віддаляло його від балканського союзника. Але дії Тіто, які турбували Сталіна та підживлювали англо-американське роздратування, не обмежувалися Південними Балканами. У Трієсті та на Істрійському півострові територіальні амбіції Югославії заважали укладенню Італійського мирного договору між союзниками: коли договір у вересні 1947 року нарешті підписали, він не містив конкретики щодо майбутнього регіону Трієста, а союзницькі війська все ще залишалися там для запобігання югославському вторгненню. У сусідній Каринтії, найпівденнішому районі Австрії, Тіто вимагав територіального рішення на користь Югославії, тоді як Сталін віддавав перевагу статус-кво, тобто стану невизначеності (що було б для совєтів відчутною перевагою, оскільки дозволяло б залишити свою армію в Східній Австрії, а отже, і в Угорщині).

Отже, суміш югославського реваншизму та партизанської революційної пристрасті, яку втілював Тіто, дедалі більше бентежила Сталіна. Як

зазначено в «Офіційній британській історії Другої світової війни», у західних військових колах панувала думка про те, що, якби незабаром розпочалася Третя світова війна, це сталося б навколо Трієста. Але Сталін не хотів спровокувати Третю світову війну, а тим паче через якийсь глухий закапелок на північному сході Італії. Йому також не подобалося, що непопулярні територіальні амбіції комуністичної сусідки Італії кидають тінь на репутацію італійської Компартії.

Через це вже влітку 1947 року у вузьких колах стало відомо про те, що в Сталіна уривається терпець щодо Югославії. Його не могло потішити те, що вокзал у болгарській столиці завішаний портретами Тіто разом зі Сталіним та Димитровим; або ж те, що угорські комуністи почали говорити про наслідування югославської моделі комуністичного урядування — навіть рабський відданий Ракоші нібито особисто оспівував Сталіна від імені Тіто під час зустрічі в Москві наприкінці 1947 року. Тіто не лише ганьбив Радянський Союз у дипломатичних відносинах із західними союзниками, а й створював проблеми всередині міжнародного комуністичного руху.

Для сторонніх спостерігачів комунізм був єдиним політичним утворенням, сформованим та керованим з московського «центру». Але з погляду Сталіна все було набагато складніше. З кінця 1920-х років аж до початку війни Москві справді вдалося контролювати світовий комуністичний рух усюди, крім Китаю. Але війна змінила все. У боротьбі проти нацистів Радянський Союз був змушений закликати до патріотизму, свободи, демократії та інших «буржуазних» цілей. Тож комунізм втратив свій революційний флер і свідомо став частиною широкої антифашистської коаліції. Таку саму тактику, звичайно, застосовували й довоєнні Народні фронти, однак у 1930-х роках Москва була здатна тримати закордонні партії під пильним наглядом — через фінансову допомогу, особисті втручання й терор.

Під час війни цей контроль було втрачено. Ця втрату символізувало закриття Комінтерну в 1943 році. Одразу ж після війни його не вдалося повністю відновити: югославська партія була єдиною в Європі, яка справді змогла прийти до влади без радянського втручання, але в Італії та Франції комуністичні партії, хоч і божилися Москві в послідовній вірності, у щоденній роботі обходилися без порад чи розпоряджень з-за кордону. Тамтешні партійні лідери не були посвячені в наміри Сталіна. Як і чехи, але з іще меншим залученням з боку СРСР, вони намагалися йти «шляхом до соціалізму» на французький та італійський лад, працюючи в межах урядових коаліцій та не вважаючи національні й комуністичні цілі чимось взаємовиключним.

Усе це почало змінюватися влітку 1947 року. У травні 1947 року міністрів-комуністів звільнили з урядів Франції та Італії. Для них це стало несподіванкою, а Моріс Торез, лідер французьких комуністів, і далі певний час очікував, що його партія невдовзі знову зможе приєднатися до провладної коаліції: під час партійного з’їзду в червні 1947 року в Страсбурзі він назвав тих, хто обстоював перехід у повну опозицію, «авантюристами». Комуністи в Західній Європі точно не знали, як їм реагувати на пропозицію Плану Маршалла, і тільки пізніше відмова Сталіна стала для них підказкою. Загалом між Москвою та західними комуністичними партіями комунікація відбувалася слабко. Після того як французькі комуністи залишили посади, Андрій Жданов надіслав Торезу конфіденційного листа (якого було продубльовано, зауважимо, чеському лідеру комуністів

Ґоттвальду): «Багато хто думає, що дії французьких комуністів [з нами] погоджені. Ви знаєте, що це не так і що те, що ви зробили, стало повною несподіванкою для Центрального комітету».

Очевидно, що західні комуністи не могли втримати темп. Через декілька тижнів після того, як Торез отримав вищезгаданого листа, 2 червня, Москва укладала торговельні договори зі своїми східними європейськими сусідами та сателітами. Це було частиною спланованої реакції на План Маршалла й ту загрозу, яку він створював для радянського впливу в регіоні. На зміну політиці співпраці, яку провадили в Празі, Парижі та Римі і яку дотепер негласно підтримував Сталін, швидко приходила стратегія конфронтації, обґрунтована теорією двох непримиренних «таборів», поширюваною Ждановим.

Для її впровадження Сталін скликав зібрання в Шклярській Порембі в Польщі наприкінці вересня 1947 року. До участі були запрошені комуністичні партії Польщі, Угорщини, Румунії, Болгарії, Чехословаччини, Югославії, Франції, Італії та, звичайно, Радянського Союзу. Удаваною метою зустрічі було заснування «Комінформу» — Комуністичного інформаційного бюро, наступника Комуністичного інтернаціоналу, який відповідав би за «координацію» міжнародної комуністичної діяльності й забезпечував кращий зв'язок між Москвою та партіями-сателітами. Але насправді завданням, якому мало слугувати і зібрання, і Комінформ (що провів лише три зустрічі за весь період свого існування і був розпущений у 1956 році), було відновлення першості Радянського Союзу в міжнародному русі.

Сталін вирішив покарати та скомпрометувати всі «відхилення» вправо — так само, як він зробив це з більшовицькою партією двадцятьма роками раніше. У Шклярській Порембі представники Франції та Італії змушені були вислуховувати повчальні лекції з революційної стратегії від делегатів з Югославії Едварда Карделя й Мілована Джиласа, зразкове «лівацтво» яких окремо відзначили Жданов і Маленков, уповноважені від Радянського Союзу. Західні комуністи (разом із представниками чеських і словацьких партій, які також, очевидно, стали об'єктами критики) були цим заскочені зненацька. Мирне співіснування того ґатунку, якого вони намагалися досягти у внутрішній політиці, більше було неможливе. Формувався «антиімперіалістичний демократичний табір» (за словами Жданова). Потрібно було дотримуватися нової лінії. Тому Москва очікувала від комуністів більшої пильності й підпорядкування місцевих міркувань радянським інтересам.

Після зустрічі в Шклярській Порембі комуністи в усіх країнах перейшли до тактики конфронтації: страйків, демонстрацій, кампаній проти Плану Маршалла та — у Східній Європі — пришвидшеному захопленню влади. Центральний комітет Французької комуністичної партії під час зустрічі в Парижі 29?30 жовтня 1947 року офіційно оголосив початок кампанії з очорнення своїх колишніх союзників-соціалістів. Італійським комуністам знадобилося трохи більше часу, щоб перелаштуватися, але на конгресі в січні 1948 року Італійська комуністична партія (ІКП) теж схвалила «новий курс», метою якого мала стати «боротьба за мир». Як наслідок, західноєвропейські комуністи, безумовно, постраждали: вони опинилися на узбіччі внутрішньої політики, а в Італії зазнали повної поразки у квітні 1948 року під час загальнонаціональних виборів, які відбулися за потужного тиску Ватикану та посольства США проти комуністів[81]. Але це не мало

значення. У теорії «двох таборів» Жданова роль комуністів у західному таборі тепер зводилася до другорядних позицій і саботажу.

Можна було подумати, що югославський надмірний революціонізм, який дотепер був перешкодою для сталінської дипломатії, тепер став перевагою — у Шклярській Порембі, де югославська партія мала зірковий статус, так і здавалося. Безумовно, французькі, італійські й інші делегати ніколи не пробачили югославам їхнє зверхнє ставлення і демонстрацію вищості та привілейованості в Шклярській Порембі: після радянсько-югославського розколу комуністи з усіх країн із великим задоволенням засудили «тітовське вільнодумство», не потребуючи від СРСР заохочення для того, щоб паплюжити та збиткуватися зі зганьблених балканських товаришів.

Однак насправді Сталін публічно розпочав розкол із Тіто, засудивши ідею Балканської федерації в лютому 1948 року та вийшовши з переговорів про торгівлю, а наступного місяця — відкликавши з Белграда радянських військових і цивільних радників. Це супроводжувалось низкою офіційних повідомлень та звинувачень, у яких обидві сторони стверджували, що керуються найкращими намірами, та досягло апогею, коли Тіто відмовився приїхати на другий з'їзд Комінформу, який мав відбутися незабаром. На тому з'їзді, 28 червня 1948 року, розрив було закріплено офіційно — ухвалено офіційну резолюцію, яка постановляла виключити Югославію з організації за відмову визнати головну роль Червоної армії та СРСР у звільненні та соціалістичній трансформації країни. Офіційно Белград звинуватили в націоналістичній зовнішній політиці й неправильній внутрішній. Насправді Югославія уособлювала міжнародний еквівалент «лівої опозиції» до сталінської монополії на владу, тож конфлікт був неминучий: Сталін мав зламати Тіто, щоб показати іншим комуністам, що Москва не терпітиме непокори.

Тіто, звичайно, не зламався. Але і він, і країна були більш вразливі, ніж здавалося, і йому було б складно витримати радянський економічний бойкот без збільшення західної підтримки (у 1948 році 46% югославської торгівлі припадали на Радянський блок, а вже через рік цей показник упав до 14%) та погрози щодо цілком імовірного радянського вторгнення. Через свою самовпевненість югослави змушені були терпіти багато болісних словесних атак. Упродовж наступних двох років градус критики Комінформу постійно зростав. Багатий словник ленінської лайки характеризував Тіто як «Іуду Тіто зі спільниками», «нового царя всіх сербів та всієї югославської буржуазії». Його прибічники поставали «мерзенними зрадниками та імперіалістичними найманцями», «злісними провісниками табору війни і смерті, підступними бойовиками та достойними спадкоємцями Гітлера». Комуністичну партію Югославії засудили як «банду шпигунів, провокаторів і вбивць», «псів на американських повідцях, які гризуть імперіалістичні кістки і гавкають на американські гроші».

Важливо, що напади на Тіто та його союзників збіглися в часі із найбільшим розквітом культу особистості Сталіна та чистками і показовими процесами подальших років. Поза сумнівом, Сталін справді вважав Тіто загрозою та викликом для себе, а також боявся його згубного впливу на вірність і покору інших комуністичних режимів та партій. Наполегливі згадки Комінформу в його виданнях і публікаціях про «загострення класової боротьби під час переходу від капіталізму та соціалізму» й «керівну роль» Партії могли нагадати людям, що саме це і було політикою югославської

партії з 1945 року. Саме тому в приписах одразу ж наголошували на вірності Радянському Союзу та Сталіну, заперечували всі «національні» й «особливі» шляхи до соціалізму та вимагали «підвищеної пильності». Починався другий сталінський льодовиковий період.

Те, що Сталін пішов на такі заходи, щоб захистити та відстояти свій вплив у Східній Європі, було значною мірою зумовлено тим, що він втрачав ініціативу в Німеччині[82]. 1 червня 1948 року під час зустрічі в Лондоні західні союзники оголосили про намір створити окрему Західнонімецьку державу. 18 червня заявили про створення нової валюти — дойчмарки; через три дні її запустили в обіг (банкноти таємно надрукували в США та доставили у Франкфурт у супроводі американської армії). Стару райхсмарку вилучили. Кожен мешканець Німеччини міг спочатку обміняти тільки сорок старих марок на нові за курсом 1 до 1, потім — за курсом 10 до 1. Спочатку нововведення критикували (оскільки воно знецінило заощадження, призвело до зростання реальних цін та зробило товари недоступними для більшості людей), однак швидко прийняли: магазини наповнювалися товарами, які фермери й торговці були готові продавати за фіксованими цінами та за надійну й придатну для конвертації валюту.

23 червня радянська влада відповіла створенням нової східнонімецької марки та відрізала залізничні шляхи, які сполучали Берлін із Західною Німеччиною (через три тижні перекрили і водне сполучення). Наступного дня західна військова адміністрація в Берліні заблокувала радянські спроби поширити нову східнонімецьку валюту в Західному Берліні — важливий момент, оскільки Берлін перебував під владою чотирьох держав, а західна зона дотепер не вважалася частиною Східної Німеччини, окупованої совєтами. Коли радянські війська посилили контроль над наземним сполученням у місті, уряди США та Британії вирішили здійснювати постачання до своїх зон за допомогою авіації, і 26 червня перший транспортний літак сів в аеропорту Темпельгоф у (Західному) Берліні.

Берлінський повітряний міст існував до 12 травня 1949 року. За ці одинадцять місяців західні союзники доставили близько 2,3 мільйона тонн продуктів харчування, здійснивши 277 500 рейсів, ціною життя 73 пілотів союзницьких повітряних сил[83]. Блокадою Берліна Сталін намагався змусити Захід обирати між тим, щоб покинути місто (користуючись тим, що в Потсдамських протоколах не було жодної письмової гарантії надання союзникам наземного доступу до міста) або ж полишити плани щодо створення окремої Західнонімецької держави. Саме цього насправді хотів Сталін — Берлін завжди був для нього тільки розмінною монетою на переговорах, — однак зрештою не досяг ні того, ні іншого.

Західні союзники не лише відстояли свою частину Берліна (чим самі себе здивували й викликали подив і вдячність мешканців Західного Берліна). Радянська блокада, яка почалася одразу після Празького перевороту, тільки додала їм рішучості щодо втілення планів стосовно Західної Німеччини, а для самих німців зробила розділення країни більш прийнятним. Франція приєдналася до Бізонії у квітні 1949 року, створивши єдину західнонімецьку економічну зону із 49 мільйонами населення (натомість у радянській зоні мешкало тільки 17).

Як і більшість дипломатичних авантюр Сталіна, берлінська блокада була імпровізацією, а не частиною якогось прорахованого агресивного задуму

(хоча Захід складно звинуватити в тому, що тоді вони цього не знали). Сталін не збирався воювати за Берлін[84]. Відповідно, коли блокада закінчилася, радянський лідер змінив тактику. 31 січня 1949 року він виступив із пропозицією припинити блокаду в обмін на відкладення в часі планів на створення Західнонімецької держави. Західні союзники не збиралися йти на подібні поступки, але погодилися влаштувати зустріч для обговорення цього питання, тож 12 травня Радянський Союз припинив блокаду в обмін лише на конференцію міністрів зовнішніх справ, призначену на 23 травня.

Як і було домовлено, конференція відбулася і тривала місяць, але учасники очікувано не дійшли згоди. Насправді, щойно вона розпочалася, парламентська рада Західної Німеччини в Бонні офіційно ввела в дію «Основний закон», яким було сформовано Західнонімецький уряд; через тиждень Сталін відповів тим, що оголосив у відповідь план створення держави Східна Німеччина, яка офіційно постала 7 жовтня[85]. Коли 20 червня конференція закінчилася, військовий уряд Західної Німеччини був заміщений високими комісарами із США, Британії та Франції. Незабаром було утворено Федеративну Республіку Німеччина, хоча союзники залишали за собою право на втручання і навіть право відновити безпосереднє керівництво, якби вони вирішили, що це необхідно. 15 вересня 1949 року, після успіху Християнсько-демократичної партії на серпневих виборах, її лідер Конрад Аденавер став першим канцлером Республіки.

Берлінська криза мала три важливі наслідки. По-перше, вона безпосередньо призвела до створення двох німецьких держав — результату, якого жоден із союзників не прагнув ще чотирма роками раніше. Для західних держав це стало привабливою та досяжною метою; насправді, попри всі публічні заяви про необхідність об'єднання Німеччини, ніхто не хотів його якнайшвидшого втілення. Коли дев'ять років по тому президент Шарль де Ґолль запитав у прем'єр-міністра Британії Гарольда Макміллана його думку про об'єднану Німеччину, той відповів: «У теорії. У теорії ми завжди маємо підтримувати об'єднання. У цьому немає небезпеки». Що ж до Сталіна, щойно він усвідомив, що не може ані змагатися із союзниками в прихильності німецького населення, ані змусити їх відмовитися від своїх планів, то вирішив, що окрема східнонімецька комуністична держава — це найкращий варіант серед найгірших.

По-друге, Берлінська криза вперше зобов'язала Сполучені Штати до значної військової присутності в Європі на невизначений час. Це було досягнення Ернеста Бевіна, британського міністра закордонних справ. Саме Бевін успішно переконав американців узяти лідерство в берлінському повітряному мості, щойно Маршалл та генерал Клей (командувач США в Берліні) запевнили Трумена, що цей ризик вартий того, щоб на нього піти. Залученість Франції до Берлінської кризи знижувалась, оскільки від 18 липня до 10 вересня 1948 року країна перебувала в політичній кризі, а в Національній асамблеї не було чіткої парламентської більшості.

А по-третє, і цей висновок випливав з перших двох, Берлінська криза прямо призвела до переоцінки західних воєнних розрахунків. Якщо Захід збирався відборонити своїх німецьких підзахисних від радянської агресії, тоді він мав забезпечити себе відповідними засобами. На початку Берлінської кризи американці розмістили в Британії стратегічні бомбардувальники, що могли бути застосовані для атомних бомб, яких США на той час мали п'ятдесят

шість. Але Вашингтон не мав визначеної політики щодо використання атомних бомб (сам Трумен особливо неохоче розглядав їх застосування), а у випадку радянського наступу європейська стратегія США все ще передбачала відхід з континенту.

Центральна та Східна Європа після Другої світової війни

Воєнне переосмислення почалося після Чеського перевороту. Через нього Європа увійшла в добу загостреного відчуття небезпеки. Про можливість війни говорили багато. Навіть американського генерала Клея, зазвичай не схильного до перебільшень, не оминув поширений тоді страх: «Упродовж багатьох місяців, послуговуючись логічним аналізом, я вважав і стверджував, що війни, найімовірніше, не буде ще принаймні десять років. В останні кілька тижнів я відчуваю в радянському підході невловиму зміну, якої я не можу означити, але через яку мені здається, що війна може раптом заскочити нас зненацька». Саме в цій атмосфері 17 березня 1948 року Конгрес США ухвалив План Маршалла, а європейські союзники підписали Брюссельський договір. Останній був класичною угодою, яка на п’ятдесят років зобов’язувала Британію, Францію та країни Бенілюксу «співпрацювати щодо заходів взаємної підтримки у разі повторення німецької агресії», тоді як європейські політики дедалі виразніше усвідомлювали свою безпорадність та незахищеність перед радянським тиском. У цьому контексті вони, як і раніше, були вразливі. Дірк Стіккер, міністр закордонних справ Нідерландів, пізніше зазначав про той час: «У Європі ми мали лише усну обіцянку американської підтримки від президента Трумена».

До зміни підходу США підштовхнули британці. У своїй промові в парламенті 22 січня 1948 року Ернест Бевін заявив про участь Британії в спільній оборонній стратегії, «Західноєвропейському союзі», разом з її континентальними сусідами на тій підставі, що безпекові потреби Британії та континенту нерозривні. Це свідчило про суттєву зміну підходу порівняно з попередньою логікою британців. Про створення Західноєвропейського союзу офіційно оголосили разом із Брюссельським договором, але, як пояснював Бевін Маршаллу в повідомленні від 11 березня, цей інструмент був би неповноцінним, якби не поширювався на концепцію північноатлантичної безпеки як такої. Маршалл виявив ще більшу прихильність до цього аргументу, оскільки тоді Сталін саме чинив значний тиск на Норвегію, щоб змусити її підписати пакт про «ненапад» із Радянським Союзом.

Отже, за наполяганням Бевіна між представниками Британії, США й Канади у Вашингтоні відбулися таємні переговори, на яких підготували першу версію договору про атлантичну оборону. Шостого липня 1948 року, через десять днів після початку берлінського повітряного мосту та одразу ж після виключення Югославії з Комінформу, до цих переговорів запросили й інших членів Брюссельського договору, з-поміж яких Франція була не дуже рада дізнатися, що «англо-американці» знову впорядковували світ за її спиною. До квітня наступного року США, Канада й десять європейських держав погодилися стали членами Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

Створення НАТО було визначним досягненням. Навіть у 1947 році мало хто міг передбачити, що Сполучені Штати візьмуть на себе зобов'язання щодо європейського військового альянсу. У Конгресі США багато хто принципово не хотів схвалювати статтю 5 Договору (який зобов'язував членів НАТО прийти одне одному на допомогу в разі атаки), і Договір отримав підтримку Конгресу тільки тоді, коли, після трьох місяців обговорень, був представлений як пакт атлантичної оборони, а не євро-американський альянс. Коли Дін Ачесон презентував позицію Адміністрації в Сенаті, то навіть завбачливо підкреслив, що Америка не відряджатиме значні наземні сили до Європи.

І це справді відповідало американським намірам. Якщо Сполучені Штати вперше за весь час і взяли на себе зобов'язання перед європейським альянсом, то лише тому, що багато хто у Вашингтоні вбачав у НАТО приблизно те саме, що і в Плані Маршалла: спосіб допомогти європейцям повірити в себе і навчитися самим давати раду своїм справам — у цьому разі своїй обороні. Саме по собі НАТО нічого не змінило для військової рівноваги в Європі: з чотирнадцяти дивізіонів, розташованих у Західній Європі, тільки два були американські. Західні союзники все ще поступалися наземними силами у дванадцять разів. Начальники штабів США в 1949 році прогнозували, що ефективну оборону на Рейні можна буде розбудувати щонайшвидше в 1957 році. Тож те, що 9 квітня 1949 року на церемонії підписання Північноатлантичного договору в Конституційній залі у Вашингтоні музичний гурт грав «Маю багато з нічого…»[86], було геть не недоречно.

Утім з європейської перспективи все здавалося інакшим. Американці не надавали великого значення військовим альянсам; але для європейців, як попереджав колег Вальтер Беделл Сміт[87] на засіданні Штабу політичного планування Держдепу, «папірець із обіцянками підтримки важить справді набагато більше, ніж він будь-коли міг би для нас важити». Напевно, це не повинно було вже аж так дивувати — вони не мали нічого іншого. Принаймні Британія все ще залишалася острівною державою. Але французи, як і решта, були не менш беззахисні, ніж раніше: як перед німцями, так і відтепер перед росіянами.

Тому НАТО мало, особливо для Парижа, подвійну привабливість: Альянс відсував лінію оборони проти радянських сил далі на схід: як зауважив Чарльз Болен[88] за декілька місяців до підписання договору, «слабка дещиця впевненості, за яку тримаються французи, — це те, що американські війська, хай яка їхня чисельність, стоять між ними та Червоною армією». А ще більше значення, можливо, мало те, що він слугував би перестраховкою проти німецького реваншизму. Насправді французький уряд, досі добре пам'ятаючи про наслідки Першої світової війни, погодився на створення Західнонімецької держави тільки завдяки обіцянці захисту від НАТО.

Тож французи вітали НАТО як гарантію проти відновленої Німеччини, якої вони не змогли отримати впродовж попередніх трьох років дипломатичним шляхом. Нідерланди та Бельгія також розглядати НАТО як перешкоду для майбутнього німецького реваншизму. Італійців також запросили до альянсу, щоб допомогти Альчіде де Ґаспері наростити підтримку всередині країни проти критиків комунізму. Британці вважали Північноатлантичний договір знаковим досягненням у їхній боротьбі за те, щоб США і далі брали участь в обороні Європи. Адміністрація Трумена отримала підтримку Конгресу й

американського народу, представивши договір як запоруку проти радянської агресії в Північноатлантичному регіоні. Звідси походить відомий вислів лорда Ісмея, який обійняв посаду першого генерального секретаря НАТО в 1952 році: метою Організації Північноатлантичного договору було «тримати росіян подалі, американців — усередині [Європи — Пер.], а німців — під контролем».

НАТО було блефом. Деніс Гілі, майбутній міністр оборони Британії, зауважував у своїх мемуарах, що «для більшості європейців НАТО нічого не важило, якщо не могло запобігти ще одній війні; вони не хотіли знову воювати». Новизна договору полягала не так у тому, чого він міг досягти, скільки в тому, що він означав: як і План Маршалла — та Брюссельський договір, якому він поклав початок, — НАТО втілювало найбільш істотну зміну, яка сталася в Європі (та США) унаслідок війни, — готовність ділитися інформацією та співпрацювати у сфері оборони, безпеки, торгівлі, валютних регуляцій і багато в чому ще. Зрештою, стандартизоване союзницьке командування в мирний час було досі нечуваною практикою.

Але створення НАТО не завершилося угодами 1949 року. Навесні 1950 року Вашингтон ще непокоїло те, як пояснити французам й іншим європейцям, що єдиною реалістичною надією на відновлення обороноздатності Західної Європи було переозброєння Німеччини. Ця тема була незручна для всіх та, як вважали, могла спровокувати Сталіна на непередбачувану реакцію. У будь-якому разі ніхто не хотів витрачати дорогоцінні ресурси на переозброєння. Як у Німеччині, так і у Франції зростала привабливість нейтралітету — як альтернатива безборонній конфронтації. Якби саме в той час не розпочалася Корейська війна (у цьому випадку умовний спосіб має значення, оскільки вона справді мало не розпочалася), контури недавньої європейської історії могли б набути цілком інших форм.

Те, що Сталін підтримав вторгнення Кім Ір Сена в Південну Корею 25 червня 1950 року, було його найсерйознішим прорахунком[89]. Американці та західні європейці негайно (і помилково) дійшли висновку, що Корея — це маневр або розминка і Німеччина стане наступною. Цьому припущенню підігравало необачне вихваляння Вальтера Ульбріхта[90], що далі впаде Федеративна Республіка. Вісьмома місяцями раніше Радянський Союз успішно протестував атомну бомбу, а тому американські військові експерти вважали, що СРСР готові до війни більше, ніж це було насправді; але й за таких обставин збільшення бюджету, як того вимагав документ № 68 Ради національної безпеки (представлений 7 квітня 1950 року), майже напевне не схвалили б, якби не корейський наступ.

Загроза війни в Європі була значно перебільшена, але не повністю безпідставна. Сталін справді обмірковував можливу атаку — на Югославію, а не на Західну Німеччину, однак відкинув ідею через переозброєння Заходу. Точнісінько так само, як Захід хибно оцінив мету Радянського Союзу в Кореї, Сталін, якому спецслужби точно доповіли про стрімке нарощування озброєнь у США, помилково припустив, що американці мають власні плани щодо нападу на його сферу контролю в Східній Європі. Але ані ці припущення, ані помилки на той час не були очевидні, тож політики й генерали керувалися тим, чим могли в умовах обмеженої інформації та послуговуючись минулими прецедентами.

Масштаб західного переозброєння справді вражав. Оборонний бюджет США виріс із 15,5 мільярда доларів у серпні 1950 року до 70 мільярдів у грудні наступного року, після того як президент Трумен оголосив надзвичайний стан. У 1952?1953 роках оборонні витрати сягнули 17,8% ВНП США; до порівняння: у 1949 році вони становили лише 4,7%. На вимогу Вашингтона союзники США в НАТО також збільшили свої оборонні витрати: після стабільного скорочення з 1946 року британські оборонні видатки в 1951?1952 роках виросли до рівня 10% ВНП — навіть швидше, ніж в останні передвоєнні роки під час гарячкового переозброєння. Франція також збільшила оборонні витрати до відповідного рівня. У кожній державі — члені НАТО витрати на оборони збільшились та сягнули піка в 1951?1953 роках.

Економічні наслідки цього раптового стрибка військових інвестицій також були безпрецедентні. Це особливо позначилося на Німеччині: її завалили замовленнями на устаткування, обладнання, транспортні засоби й інші товари, для виготовлення яких Федеративна Республіка мала напрочуд вдалі можливості, підсилені ще й тим, що Західній Німеччині було заборонено виготовляти зброю, а отже, вона могла зосередитися на всьому іншому. Тільки видобуток сталі в Західній Німеччині, що дорівнював 2,5 мільйона тонн у 1946 році та 9 мільйонів тонн у 1949-му, зріс до майже 15 мільйонів тонн у 1953 році. Доларовий дефіцит у Європі та в решті країн світу впав на 65% упродовж одного-єдиного року, коли Сполучені Штати витрачали величезні суми за кордоном на зброю, запаси техніки, військові бази та війська. FIAT у Турині отримав перші американські замовлення на наземні реактивні літаки (Вашингтон із політичних мотивів наполягав на цьому контракті через своє посольство в Римі).

Але не всі економічні новини були добрі. Для того щоб дотриматися своїх зобов’язань, які стосувалися оборони, британський уряд був змушений скоротити бюджетні надходження до сфери соціального забезпечення. Це рішення спричинило розкол у керівній партії лейбористів та сприяло їхній поразці на виборах 1951 року. Вартість життя в Західній Європі зростала в міру того, як державні витрати спричиняли інфляцію: у Франції споживчі ціни збільшились на 40% упродовж двох років після початку Корейської війни. Західні європейці, які щойно почали відчувати на собі позитивні наслідки Плану Маршалла, очевидно, були неспроможні довго підтримувати те, що, по суті, було воєнною економікою, і в 1951-му це було визнано в законі США «Про взаємну безпеку». Він, по суті, означав кінець Плану Маршалла, перетворюючи його на програму військової допомоги. Наприкінці 1951 року США перенаправляли в Західну Європу майже 5 мільярдів військової допомоги.

Отже, починаючись як моральне заохочення, що мало стимулювати впевненість європейців у собі, НАТО перетворилося на важливе військове зобов’язання, що ґрунтувалося на, здавалося, безмежних спроможностях американської економіки та змушувало американців і їхніх союзників до небаченого для мирного часу нарощування збройних сил і військового арсеналу. Генерал Ейзенгавер повернувся до Європи як Верховний головнокомандувач об’єднаних збройних сил НАТО. У Бельгії та Франції була розташована військова штаб-квартира союзників й адміністрація. Тепер Організація Північноатлантичного договору недвозначно стала альянсом. Її основним завданням було те, що військові стратеги називали «оборонним форпостом» Європи, тобто конфронтацією з Червоною армією посередині Німеччини. Щоб організація змогла впоратися з цим завданням, під час засідання Ради НАТО в Лісабоні в

лютому 1952 року погодили, що альянс упродовж двох років муситиме створити щонайменше дев'яносто шість нових дивізій.

Але навіть за умови численної американської військової присутності, що невпинно зростала, був лише один спосіб, у який НАТО могло втілити власну мету, — переозброєння Західної Німеччини. Завдяки Кореї американці відчували, що зобов'язані порушити це делікатне питання (Дін Ачесон уперше офіційно торкнувся цієї теми під час зустрічі міністрів закордонних справ у вересні 1950 року), хоча навіть сам президент Трумен спочатку його уникав. З одного боку, ніхто не хотів вкладати в руки німців зброю лише через п'ять років після звільнення Європи; з іншого, пам'ятаючи про економічні труднощі Бізонії лише три роки до того, витрачати мільярди доларів на захист західних німців від російської атаки і не просити їх зробити власного внеску у свою оборону було б украй неправильно. А якщо Німеччина мусила стати, як дехто передбачав, чимось на зразок буферної зони та майбутнього театру бойових дій, тоді не можна було не зважати на ризик втратити підтримку німецького населення й підігріти прагнення нейтралітету.

Звичайно, Москва не схвалила б переозброєння Західної Німеччини. Але після червня 1950 року головне занепокоєння викликали вже не радянські сентименти. Британцям не подобалася ця перспектива, однак вони не бачили іншого шляху, окрім як знайти спосіб озброїти Німеччину, водночас утримуючи її під контролем союзників. Проти того, щоб давати в руки німцям зброю, повсякчас і найбільш завзято виступали французи: Франція точно вступала в НАТО не для того, щоб стати парасолькою для нової мілітаризації Німеччини. Франції вдавалося блокувати та відкладати переозброєння Німеччини до 1954 року. Але задовго до того французький підхід почав зазнавати знакових змін, які дозволили Парижу з певною холоднокровністю прийняти часткове відновлення Німеччини. Франція, невдоволена й розчарована тим, що її змушують прийняти роль найменшої з великих сил, встала на шлях нового покликання — засновниці нової Європи.

Ідея Європейського Союзу, у тому чи іншому вигляді, не була новою. XIX століття позначилося різноманітними митними союзами в Центральній та Західній Європі, які діяли більш чи менш успішно, і навіть до Першої світової війни час від часу лунали ідеалістичні розмови, які спиралися на ідею, що майбутнє Європи полягає в тому, щоб її розрізнені частини зійшлися докупи. Сама по собі Перша світова війна не розвіяла цього оптимістичного бачення, а навпаки його посилила: як наполягав Арістид Бріан, французький державний діяч, а також натхненний автор європейських пактів і проєктів, настав час забути про давні суперництва й думати по-європейськи, говорити по-європейськи, почуватися по-європейськи. У 1924 році французький економіст Шарль Жід разом з іншими підписантами з усієї Європи приєднався до створення Міжнародного комітету для Європейського митного союзу. Через три роки після цієї події один із посадовців британського Міністерства закордонних справ визнав, що «вражений» масштабом інтересу до «пан'європейської» ідеї на континенті.

Якщо ж говорити більш прозаїчно, Велика війна цікавим чином змусила французів і німців краще усвідомити свою взаємозалежність. Щойно післявоєнні потрясіння вщухли, а Париж відкинув марні намагання силоміць стягнути з Німеччини репарації, Франція, Німеччина, Люксембург, Бельгія та (на той час автономний) регіон Саар підписали у вересні 1926 року

міжнародний Сталевий пакт, покликаний регулювати виробництво сталі та запобігати надлишковому виробництву. Хоча наступного року до Пакту приєдналися Чехословаччина, Австрія та Угорщина, це був усього-на-всього звичайнісінький картель; але прем'єр-міністр Німеччини Ґустав Штреземанн однозначно бачив у ньому зародок майбутніх міжнародних домовленостей. І не лише він.

Як і інші амбітні проєкти 20-х років XX століття, Сталевий пакт майже не пережив кризи 1929 року та подальшої депресії. Але він визнав те, що вже було зрозуміло французьким сталеварам у 1919 році: французьке сталеве виробництво, після того як воно вдвічі зросло завдяки поверненню Ельзасу-Лотарингії, повністю залежатиме від коксу та вугілля з Німеччини, а отже, має знайти основу для довготермінової співпраці. Ситуація здавалася так само очевидною і для німців, тож коли в 1940 році нацисти окупували Францію та досягнули з Петеном домовленості щодо системи виплат і поставок, які означали примусове використання французьких природних ресурсів для німецьких військових потреб, багато хто з обох боків убачав у цьому новому способі франко-німецької «співпраці» паростки нового «європейського» економічного ладу.

Тож П'єр Пюшо, високопосадовець режиму Віші, якого пізніше стратила «Вільна Франція», уявляв післявоєнний європейський лад як скасування митних обмежень та встановлення єдиної європейської економіки з єдиною валютою, що поширювалась би на весь континент. Ідея Пюшо, яку поділяли Альберт Шпеєр та багато інших, була чимось на кшталт оновленої версії наполеонівської континентальної системи під гітлерівським началом і подобалася молодшому поколінню європейських чиновників і фахівців, які розчарувалися в економічній політиці 30-х років.

Такі проєкти здавалися особливо спокусливими, тому що зазвичай їх представляли в рамках спільного, пан'європейського інтересу, а не як втілення егоїстичних програм окремих держав. Ці ідеї були «європейськими», а не німецькими чи французькими, і під час війни ними дуже захоплювалися ті, хто відчайдушно хотів вірити, що з нацистської окупації могло вийти щось добре. Від того, що самі нацисти, очевидно, об'єднали більшу частину Європи в технічному розумінні цього слова — усунувши кордони, привласнивши майно, інтегрувавши транспортні сполучення тощо, — ідея здавалася ще реалістичнішою. За кордоном образ Європи, що звільнилася від пут минулого та взаємної ворожнечі, був не менш привабливим. Через чотири роки після поразки нацизму, у жовтні 1949 року, Джордж Кеннан, попри розуміння тривоги через зростання впливу Німеччини в західноєвропейських справах, зізнався Діну Ачесону: «…коли я жив там під час війни[91], мені часто здавалося, що гітлерівський новий лад хибував саме тим, що був гітлерівським».

Кеннан висловив це в приватній розмові. Публічно після 1945 року мало хто був готовий сказати добре слово про Новий лад воєнного часу, неефективність та оманливість якого Кеннан радше недооцінював. Звичайно, міркування щодо внутрішньоєвропейської економічної співпраці не втрачали привабливості: наприклад, Жан Моне після війни, так само як у 1943 році, продовжував вірити в те, що заради «процвітання та суспільного прогресу… держави Європи мають сформувати… «європейську структуру», в якій стануть єдиним цілим». У «Руху за європейську єдність», заснованого в січні 1947 року за ініціативи Черчилля, теж знайшлися прихильники.

Вінстон Черчилль був одним із найперших і найвпливовіших прибічників європейського об'єднання в той чи інший спосіб. 21 жовтня 1942 року він написав Ентоні Ідену: «Мушу визнати, що в моїх думках — насамперед Європа, відновлення її величі… Якщо російський більшовизм заступить культуру та незалежність давніх європейських держав, це буде безмежна катастрофа. Хоч зараз і важко щось передбачити, я вірю, що європейська родина має діяти спільно, як одне ціле, під керівництвом Ради Європи»[92]. Але післявоєнні політичні обставини здавалися несприятливими для таких ідеалів. Щонайбільше можна було сподіватися на створення якоїсь платформи для європейських дискусій, що й запропонував у травні 1948 року Конгрес руху європейської єдності в Гаазі. «Рада Європи», яка постала з цієї пропозиції, була заснована в Страсбурзі в травні 1949 року та провела там перше засідання в серпні того самого року. У ньому взяли участь делегати від Британії, Ірландії, Франції, країн Бенілюксу, Італії, Швеції, Данії та Норвегії.

У Ради не було ані влади, ані впливу; ані юридичного, ані законодавчого, ані виконавчого статусу. Її «делегати» нікого не представляли. Її найбільшою цінністю був сам факт її існування, хоча в листопаді 1950 року вона видала «Європейську конвенцію з прав людини», яка в подальші десятиліття набула більшої ваги. Як визнавав сам Черчилль під час промови в Цюріху 19 вересня 1946 року, «першим кроком для відтворення європейської родини мусить стати партнерство між Францією та Німеччиною». Але в ті перші післявоєнні роки французи, як ми бачили, були не в гуморі міркувати про таке партнерство.

Водночас їхні маленькі північні сусіди рухалися швидше. Ще до того, як війна закінчилася, уряди Бельгії, Люксембургу та Нідерландів в екзилі підписали «Угоду Бенілюксу», яка нівелювала тарифні бар'єри й мала на меті подальший вільний рух працівників, капіталу та послуг між їхніми країнами. Митний союз Бенілюксу набув чинності 1 січня 1948 року і дав імпульс для несистемних переговорів між країнами Бенілюксу, Францією та Італією щодо планів розширити таку співпрацю на більшій території. Однак усі ці напіввизначені плани щодо «Малої Європи» сідали на мілину біля берегів німецької проблеми.

Усі погоджувалися з висновком учасників переговорів у липні 1947 року щодо Плану Маршалла, згідно з яким «німецька економіка має бути інтегрована в економіку Європи в такий спосіб, щоб сприяти зростанню загального рівня життя». Питання полягало в тому, як цього досягти. Західна Німеччина, навіть після того, як у 1949 році стала державою, не мала жодних природних зв'язків з рештою континенту, за винятком інструментів Плану Маршалла та союзницької окупації — і те, й інше тимчасово. Більшість західних європейців досі вважали Німеччину загрозою, а не партнером. Нідерландці завжди були економічно залежні від Німеччини: 48% нідерландських «невидимих» прибутків[93] до 1939 року надходили від німецького товарообігу через порти та водні шляхи країни. Отож для них економічне відновлення Німеччини було питанням власного виживання. Але в 1947 році лише 29% населення Нідерландів «дружньо» ставилися до німців; крім того, для Нідерландів було важливо, що економічно сильна Німеччина була політично і військово слабка. Цю позицію щиро поділяли в Бельгії. Обидві країни могли уявити собі мирне співіснування з Німеччиною лише за умови залучення Великої Британії.

Гордіїв вузол розрубали міжнародні події 1948–1949 років. Після Празького перевороту, домовленостей щодо Західнонімецької держави, блокади Берліна та планів щодо НАТО французькі державні діячі на кшталт Жоржа Бідо та Робера Шумана зрозуміли, що Франція має переглянути свій підхід до Німеччини. Відтепер мало бути створено західнонімецьку політичну структуру, до якої входили Рурський регіон та Райнланд; лише крихітний Саарланд лишався тимчасово відокремленим від основної території Німеччини, а вугілля Саарського регіону було непридатне для коксування. Як можна було стримати можливості цієї нової Федеративної Республіки і водночас спрямувати їх на користь Франції?

30 жовтня 1949 року Дін Ачесон звернувся до Шумана із проханням, щоб Франція взяла на себе ініціативу із залучення нової Західнонімецької держави в європейські справи. Французи добре усвідомлювали необхідність щось робити: як пізніше нагадував Жан Монне Жоржу Бідо, США обов'язково стимулюватиме Західну Німеччину, яка щойно отримала незалежність, збільшуватиме виробництво сталі, що цілком вірогідно призведе до перенасичення ринку, змусить Францію захищати власну сталеву промисловість і знову спровокує торговельні війни. Як ми побачили в розділі 3, власний план Монне — а водночас і відновлення Франції — залежав від успішного розв'язанні цієї головоломки.

Саме за таких обставин Жан Монне запропонував міністру закордонних справ Франції Роберу Шуману те, що увійшло в історію як «План Шумана». Це була справді дипломатична революція, хоч на її здійснення і знадобилося п'ять років. По суті, вона була дуже проста. За словами Шумана, «уряд Франції пропонує помістити франко-німецьке виробництво вугілля та сталі повністю під нагляд спільної Високої адміністрації, участь у якій також буде відкритою для інших держав Європи». Пропозиція Шумана — більше, ніж сталево-вугільний картель, але набагато менше, ніж проєкт європейської інтеграції — була практичним рішенням проблеми, над якою Франція ламала голову з 1945 року. Згідно з планом Шумана Висока адміністрація повинна була мати право стимулювати конкуренцію, встановлювати цінову політику, спрямовувати інвестиції, купувати і продавати від імені держав-учасниць. Але найголовніше — вона мала забрати в Німеччини контроль над Руром та іншими ключовими німецькими ресурсами. То було європейське рішення (саме) французької проблеми.

Робер Шуман оприлюднив свій план 9 травня 1950 року, попередивши Діна Ачесона за день до того. Британці попередніх повідомлень не отримали. На набережній д'Орсе від цього одержали своєрідну насолоду: це була перша з багатьох маленьких помст за англо-американські рішення, ухвалені без консультацій з Парижем. Один з останніх таких кроків — односторонню девальвацію фунта стерлінга з боку Британії на 30% — реалізували лише вісьмома місяцями раніше. Попередили лише американців, тоді як решта Європи була змушена діяти за її прикладом[94]. За іронією долі, саме ця подія, яка стала нагадуванням про ризик поновленого переслідування власних економічних інтересів та відсутності комунікації між європейськими державами, спонукала Монне й інших прийти до того рішення, яке вони тепер пропонували.

Уряд Німеччини одразу ж привітав пропозицію Шумана. Ще б пак! У своїй радісній відповіді Шуману Конрад Аденавер зауважував: «План французького

уряду надає відносинам між нашими двома країнами, які загрожувала паралізувати недовіра та підозри, нового стимулу до конструктивної співпраці». Або, як він більш прямо висловився в розмові зі своїми радниками, «Das ist unser Durchbruch», — це наш прорив. Уперше Федеративна Республіка Німеччина вступала до міжнародної організації на рівних правах з іншими незалежними державами — і відтепер, як і хотів Аденавер, мала бути пов'язана із західним альянсом.

Німці були першими, хто ратифікував План Шумана. Наступними стали Італія та країни Бенілюксу, хоча нідерландці спочатку не дуже бажали брати на себе зобов'язання без британців. Однак британці запрошення Шумана відхилили, а без Британії не могло бути й мови про те, щоб залучити скандинавів. Отож Паризький договір, згідно з яким утворилася Європейська спільнота вугілля та сталі, у квітні 1951 року підписали тільки шість західноєвропейських країн.

Тут, напевно, варто зробити паузу і звернути увагу на одну рису Спільноти, яка тоді не залишилася непоміченою. Усі шестеро міністрів закордонних справ, які підписали договір у 1951 році, були членами християнсько-демократичних партій своїх країн. Троє провідних державних діячів головних країн-членів — Альчіде де Ґаспері, Конрад Аденавер та Роберт Шуман — походили з прикордонних регіонів: де Ґаспері — з Трентіно на північному сході Італії, Аденавер — з Райнланду; Шуман — з Лотарингії. У той час, коли народився де Ґаспері — та протягом значної частини його дорослого життя, — Трентіно належало до Австро-Угорщини, він навчався у Відні. Шуман виріс у Лотарингії, яка стала частиною Німецької імперії. Замолоду він був членом католицьких спільнот — тих самих, що й Аденавер десятьма роками раніше. Під час зустрічей вони говорили німецькою мовою, спільною для них трьох.

Для цих трьох осіб, так само як для їхніх колег — християнських демократів із двомовного Люксембургу, двомовної та двокультурної Бельгії, а також Нідерландів, — проєкт європейської співпраці мав як культурний, так і економічний сенс: вони вбачали в ньому важливий внесок у подолання кризи цивілізацій, яка понівечила космополітичну Європу їхньої юності. Народившись на периферії своїх країн, де ідентичності вже давно були множинні, а кордони — змінні, Шуман з колегами не сильно переймалися через перспективу поглинання певної частки національного суверенітету. Усі шість країн новоствореної спільноти нещодавно пережили момент, коли їхнім суверенітетом знехтували й розтоптали його під час війни та окупації: від їхнього суверенітету, який ще можна було втратити, лишилося небагато. А спільна для християнських демократів турбота про суспільну згуртованість та колективну відповідальність дозволяла їм почуватися безпечно щодо перспективи міжнародної «Високої адміністрації», яка б мала виконавчу владу заради спільного блага.

Однак далі на північ ситуація була інакша. На протестантських землях Скандинавії та Британії (або з погляду північного німця — протестанта на кшталт Шумахера) від Європейської спільноти вугілля та сталі дещо відгонило авторитарним душком. Таґе Ерландер, шведський прем'єр-міністр від соціал-демократів у 1948?1968 роках, навіть пояснював свою власну непевність щодо приєднання до нової Спільноти тим, що її переважну більшість становлять католики. 14 травня 1950 року, через п'ять днів після того, як Кеннет Юнґер, високий радник Бевіна, довідався про План Шумана,

він записав у своєму щоденнику, що, попри те що загалом прихильно ставиться до європейської економічної інтеграції, нові пропозиції могли «з іншого боку, стати кроком до зміцнення католицького "братства", яке… [він] завжди вважав великим рушієм до Ради Європи». На той час такий погляд не був ані радикальним, ані поодиноким.

Європейська спільнота вугілля та сталі не була «братством». Як насправді не була й особливо ефективним економічним важелем, оскільки Висока адміністрація ніколи не мала таких повноважень, які уявляв собі Монне. Замість цього Спільнота, як і багато інших тогочасних міжнародних інституційних новоутворень, надавала Європі психологічний простір для руху вперед з новою вірою в себе. Як через десять років пояснював Аденавер Макміллану, Спільнота взагалі не була економічною організацією (тож Британія, на його думку, правильно вчинила, що трималася осторонь). Попри багату фантазію Монне, на момент свого заснування вона була не проєктом європейської інтеграції, а радше найменшим спільним знаменником західноєвропейських взаємних інтересів. То був інструмент політики під прикриттям економіки, спосіб подолати франко-німецьку ворожнечу.

Тим часом проблеми, які мала розв'язати Спільнота, почали залагоджуватися самі. В останню чверть 1949 року Федеративна Республіка Німеччина відновила виробничу спроможність до рівня 1936 року; до кінця 1950-го перевершила його на третину. У 1949 році торговельний баланс Західної Німеччини з Європою спирався на експорт сировини (переважно вугілля). Через рік, у 1950 році, торговельний баланс став від'ємним, оскільки Німеччина споживала власну сировину для живлення місцевої промисловості. У 1951 році сальдо знову стало позитивним та залишалося таким упродовж багатьох років завдяки експорту промислових товарів з Німеччини. До кінця 1951 року експорт з Німеччини зріс у шість разів проти 1948 року, а німецьке вугілля, готові товари й торгівля живили європейське економічне відродження: насправді наприкінці 50-х років Західна Європа страждала від наслідків перевидобутку вугілля. Чи можна все це вважати заслугою Спільноти — питання сумнівне. Зрештою, це не Шуман, а Корея запустила західнонімецьку виробничу потужність на повну. Але в підсумку то було не так важливо.

Якщо Європейська спільнота вугілля та сталі мала набагато менше значення, ніж їй надавали, якщо французька відданість наднаціональним інституціям була лишень способом контролювати Німеччину, якій вона й надалі не довіряла, і якщо Висока адміністрація мало чим спричинилася до європейського економічного розквіту, позаяк мала мінімальний вплив на конкуренцію, ринок праці та ціноутворення, чому ж тоді британці відмовилися до неї вступити? І чому здавалося, що для них так важливо залишатися осторонь?

Британці нічого не мали проти європейського митного союзу — вони були повністю «за», особливо тому, що він стосувався інших європейців. Від чого їм було ніяково, то це від ідеї про наддержавний виконавчий орган, на який мала перетворитися Висока адміністрація, навіть якби могла скеровувати виробництво та цінову політику лише щодо двох товарів. Така позиція Лондона не була таємницею уже кілька років: у 1948 році, коли Бевін обговорював з урядом лейбористів американські пропозиції стосовно майбутньої Організації європейської економічної співпраці, він насамперед переймався тим, щоб «національні делегації мали реальний контроль… та не

давали секретаріату (чи то пак «незалежному» очільнику) діяти самостійно… Не може бути й мови про те, щоб організація вказувала її членам, що робити».

Небажання Британії поступитися бодай часткою державної влади, вочевидь, було несумісним з метою Монне в Європейській спільноті вугілля та сталі. Однак британці вважали Спільноту тонким краєчком клина, який континент забивав у британські справи, а її значення — незрозумілим, а тому ще небезпечнішим. Роз'яснюючи Ачесону причини відмови Британії від членства, Бевін заявляв: «Коли на кону такі життєво важливі речі, ми не можемо купувати кота в мішку, і [я] цілком певен, що якби американці опинилися в подібній ситуації, то міркували б так само». Ще колоритніше він висловився про свої сумніви щодо Ради Європи, звертаючись до своїх радників: «Коли ви відкриваєте скриньку Пандори, то не можете бути певні, які троянські коні з неї повискакують».

Деякі аргументи британців були економічні. Британська економіка — особливо в тому, що стосувалося торгівлі — здавалася набагато здоровішою, аніж економіка її континентальних сусідів. У 1947 році вартість британського експорту дорівнювала вартості експорту Франції, Італії, Західної Німеччини, країн Бенілюксу, Норвегії та Данії разом узятих. Поки західноєвропейські держави переважно торгували одна з одною, Британія мала розгалужені торговельні відносини з усім світом: насправді частка торгівлі Британії з Європою в 1950 році була значно меншою, ніж у 1913 році.

Отже, в очах британських урядовців утрати країни значно переважили б здобутки, якби вона взяла на себе зобов'язання в межах економічних домовленостей з країнами, перспективи яких здавалися дуже непевними. За рік до пропозиції Шумана позиція Сполученого Королівства, озвучена в приватних розмовах деякими високопосадовцями, була така: «Ми не зацікавлені в довготерміновій економічній співпраці з Європою. У найкращому разі це виснажуватиме наші ресурси. У найгіршому — серйозно підірве нашу економіку». До цього варто додати особливі застереження Лейбористської партії щодо приєднання до таких континентальних домовленостей, які могли обмежити їхню свободу у впровадженні «соціалістичної» політики в країні — політики, тісно пов'язаної з корпоративними інтересами давніх промислових союзів, які, власне, і заснували Лейбористську партію п'ятдесят років тому. У 1950 році, коли пропозиція Шумана перебувала на (короткому) розгляді, виконувач обов'язків прем'єр-міністра Герберт Моррісон пояснював уряду: «Нічого хорошого в цьому немає, ми не можемо цього зробити, Даремська гірнича асоціація на це не піде».

Крім цього, була ще Співдружність. У 1950 році британська Співдружність охоплювала великі території Африки, Південної Азії, Австралазії та Америк, і більшість цих земель усе ще контролювала Британія. Колоніальні регіони від Малаї до Золотого берега (Гани) одержували чисті прибутки в доларах і зберігали в Лондоні значні суми — сумновідомі «стерлінгові запаси». Співдружність усе ще постачала значну частку сировини та продуктів харчування; до того ж «імперія», як більшість усе ще її називала, була невід'ємною частиною британської національної ідентичності, принаймні так тоді здавалося. Більшість політиків вважала очевидно нерозсудливим — та й практично неможливим — приєднання Британії до будь-якої континентальної

європейської системи, яка відрізала б країну від цього іншого виміру її існування.

Британія була частиною Європи, але водночас і частиною всесвітньої англофонної імперіалістичної спільноти. А ще вона мала дуже особливі відносини зі Сполученими Штатами. Британці ставилися до Америки неоднозначно: здалека вона здавалася їм «раєм споживчих розкошів» (Малкольм Бредбері), що контрастував з їхнім власним повним обмежень життям, і саме тому вони її зневажали. Та їхні уряди продовжували вірити в те, що пізніше дістане назву «особливих відносин» між двома країнами. Почасти причина полягала в тому, що під час війни Британія була присутня за «головним столом» у Ялті та Потсдамі як одна з трьох Великих держав, а також третя ядерна держава після успішного випробування британської бомби в 1952 році. Також мала значення тісна співпраця між двома країнами власне впродовж війни. І ще трохи важило особливе англійське почуття зверхності щодо країни, яка витіснила їх з імперської верхівки[95].

Американці були в розпачі від небажання Великої Британії поєднувати долю з Європою та роздратовані через її наполягання на тому, щоб зберегти імперський статус. Утім позицію Лондона в 1950 році визначало дещо більше, ніж імперський самообман чи кровожерливість. Як пізніше зазначав Жан Монне у своїх мемуарах, Британію ніколи не захоплювали і не окуповували: «вона не мала потреби звільнятися від історії». Для британців Друга світова війна стала досвідом національного примирення та згуртованості, а не їдким надривом державної і національної тканини, яким вона закарбувалася в пам'яті людей по той бік протоки. У Франції війна оприявнила всі недоліки національної політичної культури; у Британії вона ніби підкреслила всі здобутки та чесноти національних інституцій і звичаїв. Для більшості британців Друга світова війна була війною між Німеччиною та Великою Британією, з якої Британія вийшла переможною та самоствердженою[96].

Це відчуття тихої гордості за спроможність країни страждати, терпіти та перемагати відрізняло Британію від континенту. А ще воно формувало політичну культуру післявоєнних років. На виборах 1945 року Лейбористська партія вперше в історії здобула чітку парламентську більшість і, як ми побачили, заохотила хвилю націоналізації та соціальних реформ, апогеєм яких стала Конституція першої держави всезагального добробуту. Попри те, що урядові реформи призвели до напрочуд незначних змін у глибинних звичках та схильностях нації, вони здебільшого користувалися популярністю. Джон Бойнтон Прістлі висловився про це на сторінках видання New Statesman у липні 1949 року так: «Ми — соціалістична монархія, яка насправді є останнім пам'ятником лібералізму».

Внутрішня політика в післявоєнній Британії була зосереджена на питаннях соціальної справедливості та інституційних реформах, необхідних для її втілення. Значною мірою це стало наслідком загальної неспроможності попередніх урядів дати раду соціальній нерівності; потрібні державні витрати — на охорону здоров'я, освіту, транспорт, житло, пенсії тощо — знову із запізненням опинилися в центрі порядку денного та здавалися багатьом цілком заслуженою винагородою за нещодавні жертви, яких зазнала країна. Але водночас це означало, що більшість британських виборців (і чимало членів британського парламенту) і гадки не мають про те, яка бідна їхня країна і чого їм коштувало перемогти в епічному протистоянні з Німеччиною.

У 1945 році Британія була неплатоспроможною. Мобілізація в країні охопила більшу кількість осіб і тривала довше, ніж деінде: у 1945 році з 21,5 мільйона зайнятого дорослого населення 10 мільйонів чоловіків і жінок або тримали в руках зброю, або виготовляли її. Вінстон Черчилль не намагався обмежити військові зусилля Британії її ресурсами і поставив на карту все, беручи позики в американців та продаючи британські заморські активи, щоб забезпечити безперебійне надходження грошей та матеріальних ресурсів. За висловом одного з очільників британського Казначейства за часів війни, у ті роки «Англія перетворилася з найбільшого у світі кредитора на найбільшого боржника». Друга світова війна коштувала Британії вдвічі дорожче, ніж Перша світова; країна втратила чверть свого національного багатства.

Це пояснює, чому після війни Британія переживала одна за одною валютні кризи — країна силувалась виплатити величезні доларові борги зі свого різко скороченого прибутку. Це одна з причин, чому План Маршалла в Британії практично не вплинув на інвестиції чи модернізацію промисловості: 97% зворотних коштів (більше, ніж деінде) пішли на те, щоб виплатити колосальний державний борг. Для будь-якої середньої за розмірами європейської країни в таких скрутних умовах, у яких перебувала Британія після війни, це вже створило б доволі серйозні проблеми; але в британському випадку вони ще більш загострювалися через глобальний масштаб її імперських зобов’язань.

Ціна належності до Великих держав для Британії з 1939 року значно підвищилась. Витрати країни на військову галузь та дипломатію в 1934?1938 роках становили шість мільйонів фунтів на рік. У 1947 році тільки на військові витрати в бюджеті було передбачено 209 мільйонів фунтів. У липні 1950 року, напередодні Корейської війни — тобто до збільшення витрат на оборону, які супроводжували її початок, — Британія мала повний флот в Атлантиці, ще один — у Середземному морі, третій — в Індійському океані, а також постійну «китайську станцію». Країна утримувала сто двадцять ескадронів Королівських повітряних сил в усьому світі, а її війська повністю або частково мали постійні бази в Гонконзі, Малаї, Перській затоці, Північній Африці, Трієсті, Австрії, Західній Німеччини та в самому Сполученому Королівстві. Крім того, по всьому світу Британія утримувала великий та дорогий штат дипломатів, консулів і розвідників, а ще державних службовців у колоніях, які вже самі по собі були значним бюрократичним й адміністративним тягарем, нехай він і зменшився після того, як Британія вийшла з Індії.

Звести кінці з кінцями в цих умовах країна могла, лише запровадивши режим економії та добровільних злиднів: у ті роки горда й переможна Велика Британія здавалася більш напруженою, біднішою, сірішою та сумнішою, ніж будь-яка інша країна на континенті, що була переможена, окупована й спустошена. Усе було нормоване, обмежене та контрольоване. Редактор та есеїст Сиріл Конноллі, який, треба визнати, і за найкращих часів дивився на речі песимістично, зміг дуже добре зловити тогочасний настрій порівняно з Америкою та Британією в квітні 1947 року:

Его тут на відпочинку; більшість із нас — не чоловіки і жінки, а щось середнє, велика спільнота змучених, запрацьованих і зарегульованих людей у дранті, з картками на харчування, історіями про вбивства та заздрісною,

суворою, старосвітською недбалістю — вимучений народ. А втілює цю атмосферу сам Лондон — тепер найбільше, найсумніше та найбрудніше з великих міст. У ньому кілометри облуплених, напівпорожніх будинків, ресторани без їжі, паби без пива. Зникла атмосфера його колись жвавих районів та вишуканість його площ. Юрби в потертих плащах швендяють поміж пошарпаних їдалень із зеленими плетеними меблями під нескінченно нудним і важким, немов металева кришка, небом.

Це була доба економії. Щоб збільшити експорт (і так заробити життєво необхідну валюту), майже все було нормоване або просто недоступне: м'ясо, цукор, одяг, машини, бензин, поїздки за кордон, навіть цукерки. Хлібні талони, яких у війну не було, запровадили в 1946 році, а скасували тільки в липні 1948-го. 5 листопада 1949 року уряд показово відсвяткував «спалення обмежень»; але багато цих самих обмежень знову повернулося внаслідок Корейської війни, яка змусила затягнути паски, а нормування основних продуктів харчування в Британії припинили лише в 1954 році, коли в інших країнах Західної Європи його вже давно не було. Вуличні картини в післявоєнній Британії громадянам Радянського блоку видалися б знайомими; одна англійська домогосподарка пригадувала ті роки так: «Знаєте, черги тоді були по все. Навіть якщо ви не знали, по що ця черга, ви все одно вставали в неї, тому що в її кінці щось було».

Британці виявилися напрочуд толерантними до власних втрат: частково тому, що були переконані, що всі страждали більш-менш однаково, хоча роздратування, що накопичилося через пайки та норми, а також настрої пуританського патерналізму, які поділяли деякі міністри-лейбористи (зокрема канцлер Казначейства, сер Стаффорд Кріппс), і зумовили нові успіхи консерваторів на виборах у 1950-х роках. Через відчуття відсутності вибору та покладання сподівань на уряд, якому видніше, перше післявоєнне покоління в Англії виросло, як згадував романіст Девід Лодж у мемуарах про свої молоді роки, «обережним, нерішучим, вдячним за найменшу милість та скромним у своїх прагненнях», а також разюче відмінним від покоління, яке прийшло йому на зміну. А милості здавалися не такими вже й незначними. Сем Вотсон, багаторічний очільник Даремського гірничого союзу, на щорічному з'їзді Лейбористської партії в 1950 році нагадував: «Бідність викорінено. Ніхто не знає, що таке голод. Про хворих піклуються. Старих шанують, наші діти зростають у краю можливостей».

Британське суспільство залишалося шанобливим та поділеним на класи, а держава добробуту, як ми побачили, передусім віддавала переваги «тим, хто був посередині». Однак прибуток і багатство справді були перерозподілені відповідно до післявоєнних законів: частка національного багатства, яким володів один найбагатший відсоток населення, зменшилася від 56% у 1938 році до 43% у 1954-му, а успішне подолання безробіття позитивно відрізняло цю добу від похмурого довоєнного десятиліття. Упродовж 1946?1948 років 150 тисяч британців виїхали до Канади, Австралії та Нової Зеландії, а чимало інших міркували над тим, щоб наслідувати їхній приклад; але з 1951 року почало здаватися, що найгірші роки економії позаду. Країна побалувала себе життєствердною подією — «Фестивалем Британії», на якому відзначали століття з часу проведення Великої виставки принца Альберта в 1851 році.

Тогочасну атмосферу вдало передає «Сімейний портрет» — документальний фільм про Англію в 1951 році, знятий того самого року Гамфрі Дженнінґсом. Власне, сама назва вказує на прикметні особливості країни — жодному документалісту у Франції, Італії, Німеччині чи Бельгії не спало б на думку щось подібне. Фільм прославляв англійськість, а також був відчутно забарвлений колективною пам'яттю про страждання й тріумф нещодавньої війни та просякнутий погано прихованою гордістю за місцеві особливості. У ньому багато йдеться про науку і прогрес, розробки і роботу. І жодної, абсолютно жодної згадки про сусідів чи союзників Англії (sic!). У 1951 році країну зображено так, якою вона справді була в 1940 році — сам на сам зі світом.

У 1828 році німецький поет Гайнріх Гайне, як і інші до нього, зауважував, що «для англійців дуже непритаманно говорити про принципи під час парламентських дискусій. Вони обговорюють тільки те, чи є від чогось користь, і наводять факти за і проти». Британці відповіли відмовою на запрошення Робера Шумана в 1950 році, тому що приєднання до європейського економічного проєкту здалося їм некорисним, а також через свою давню неприязнь до континентальних об'єднань. Однак рішення Британії залишитися осторонь Європейської спільноти вугілля та сталі стало передусім інтуїтивним, психологічним і навіть емоційним, наслідком надзвичайної особливості нещодавнього британського досвіду. У січні 1952 року Ентоні Іден підсумував рішення своєї країни перед нью-йоркською аудиторію так: «Ми нутром відчуваємо, що не можемо цього зробити».

Це рішення не було остаточним; але на той час воно виявилося доленосним. За відсутності Британії (та, за її прикладом, Скандинавії) вплив у межах «маленької Європи» Заходу автоматично переходив до Франції. Французи старанно робили те, що за інших обставин робили б британці, і створили «Європу» за власною подобою, зрештою надавши її інститутам і політиці тієї форми, яка була їм знайома з власного досвіду. У ті роки про такий перебіг подій жалкували континентальні європейці, а не британці. Чимало видатних європейських лідерів щиро бажали, щоб Британія стала частиною Спільноти. У своїх спогадах Поль-Анрі Спаак, бельгійський та європейський державний діяч, із жалем зауважував: «Моральне лідерство було біля ваших ніг». Монне також озирався в минуле і намагався уявити, як усе могло скластися, якби Британія вирішила взяти на себе ініціативу тоді, коли вона все ще мала беззаперечний авторитет. Справді, через десять років британці знову замислилися. Але в післявоєнній Європі десять років були дуже довгим періодом, і тоді карти вже було роздано.

Розділ 6

Крутий маршрут

Хай що ви скажете, комуністи були розумніші. Вони мали грандіозну програму, план нового світу, в якому кожен знайде собі місце… Одразу ж

знайшлися люди, які зрозуміли, що ідилія не пасує їхньому темпераменту, і захотіли покинути країну. Та оскільки ідилія — це за визначенням один світ для всіх, люди, що хотіли виїхати, просто заперечували її справжність. Замість того щоб потрапити за кордон, вони потрапляли за ґрати.

Мілан Кундера

Тож було необхідно навчити людей не думати і продукувати судження, змусити їх бачити те, чого не існує, і стверджувати протилежне тому, що всім було очевидно.

Борис Пастернак, «Доктор Живаґо»

У таборі я зустріла багатьох людей, які зуміли поєднати проникливе розуміння того, що відбувається в країні, з фанатичним культом Сталіна.

Євгенія Гінзбург, «Крутий маршрут»[97]

Сталінізм означав вбивство внутрішньої людини. І хай що кажуть софісти, хай яку брехню розповідають інтелектуали-комуністи, у цьому вся його суть. Потрібно вбити внутрішню людину, щоб прийняти в душу комуністичну заповідь.

Александр Ват

Тут вони людину спочатку повісять, а потім судитимуть.

Мольєр, «Месьє де Пурсоньяк»

Для західних спостерігачів після 1945 року Радянський Союз утілював страхітливу перспективу. Червона армія пересувалася пішки та тягнула зброю і припаси на возах, запряжених в'ючними тваринами; її солдати не мали ані відпусток, ані, якщо вагалися, пощади: 157 593 з них було страчено за «боягузтво» лише в 1941 та 1942 роках. Але після повільного старту СРСР

зміг перевершити нацистського коло?са як у бою, так і у виробництві та вирвати серце неперевершеної німецької військової машини. І для друзів, і для ворогів радянська перемога в Другій світовій війні стала свідченням досягнень більшовиків. Політика Сталіна була виправданою, а довоєнні злочини здебільшого забуті. Успіх, як добре розумів Сталін, — це ключ до перемоги.

Але радянську перемогу було здобуто надзвичайно високою ціною. З усіх переможців Другої світової війни — насправді взагалі з усіх країн-учасниць, і переможців, і переможених, — тільки СРСР зазнавав постійних економічних збитків. Підраховані втрати людей та ресурсів були неоглядні й давалися взнаки ще багато десятиліть. Зденек Млинарж, чеський комуніст, який у 1950 році навчався в Москві, пригадував, що столиця загрузла в «бідності та відсталості… величезне селище з дерев'яних хатин». За межами міст становище було ще гіршим. На більшості територій Білорусі, України та Західної Росії дороги, мости і залізничні шляхи були навмисне зруйновані. Врожай зерна на початку 1950-х років був гіршим, аніж у 1929 році, що, зі свого боку, було значно менше, ніж в останній мирний врожай за царів. На деяких найкращих орних землях Радянського Союзу йшла війна, а сотні тисяч коней, корів, свиней та інших тварин були знищені. В Україні, яка так і не оговталася від спровокованого карального голоду 30-х років XX століття, голод — цього разу незапланований — повернувся знову взимку та навесні 1946–1947 років.

Але в роки війни також відбувалася напівмілітаризація радянського життя. Централізоване керування та невідступна зосередженість на виробництві танків, гвинтівок та літаків у час війни перетворили СРСР на напрочуд ефективну військову машину, байдужу до людського життя й добробуту, але в усіх інших сенсах добре пристосовану до участі в тотальній війні. Плеяда партійних бюрократів, яка сформувалася під час війни — покоління Брежнєва, — асоціювала владу та успіх з широкомасштабним виробництвом у галузі військової промисловості, і саме вони мусили керувати країною впродовж наступних сорока років, ніколи не забуваючи про цю модель. Давні ленінські метафори про класову боротьбу та протистояння тепер могли поєднуватися з гордими спогадами про справжню війну. Радянська партійна держава отримала новий засадничий міф: Велику Вітчизняну війну.

З огляду на те, як нацисти поводилися із землями та людьми, на яких вони наступали, війна 1941–1945 років у Росії і була великою вітчизняною війною. Сталін заохочував вираження російських національних та релігійних настроїв і дозволив, щоб ідеї спільної мети в титанічній боротьбі проти німецьких загарбників тимчасово вийшли на перше місце перед Партією та її цілями. А наголос на тому, що коріння Радянського Союзу — в імперському минулому Росії, слугував цілям Сталіна в його післявоєнному безцеремонному втручанні в справи Центральної Європи.

Насамперед Сталін хотів від Європи, як ми вже знаємо, безпеки. Але водночас він був зацікавлений і в економічних перевагах, які міг отримати від своїх перемог на Заході. Маленькі держави Центральної Європи, від Польщі до Болгарії, жили в тіні домінування Німеччини задовго до Другої світової війни: у передвоєнний час, та особливо в 30-ті роки XX століття, нацистська Німеччина була їхнім головним торговельним партнером і джерелом зовнішнього капіталу. Під час війни їхні зв'язки звелися до відносин між господарем та рабом, а Німеччина витискала максимум можливого із землі та

людей для своїх військових потреб. Після 1945 року Радянський Союз у буквальному розумінні продовжив з того місця, на якому зупинилися німці, приєднавши Східну Європу до власної економіки як ресурс, що можна експлуатувати як завгодно.

Радянський Союз отримав репарації від Угорщини та Румунії як від колишніх союзників Гітлера. Ці репарації, як і ті, що Радянський Союз так само зібрав з радянської окупаційної зони Німеччини, були порівняно незначні, щоб компенсувати російські втрати, але країни, які їх віддавали, змушені були піти на суттєві жертви: станом на 1948 рік румунські репарації СРСР становили 15% національного прибутку країни, угорські — 17%. Щодо країн, які з СРСР не воювали, Сталін був не менш вимогливий, щоправда, на «братерських», а не каральних засадах.

За підрахунками до кінця 50-х років XX століття Радянський Союз отримав від НДР, Румунії та Угорщини значно більше, ніж витратив на те, щоб контролювати ці країни. У Чехословаччині надходження дорівнювали видаткам. Допомога Болгарії та особливо Польщі впродовж 1945–1960 років, напевно, коштувала Москві значно більше, ніж вони вертали через торгівлю та інші надходження. Така тенденція змішаних економічних переваг у відносинах між метрополією та колонією знайома дослідникам колоніалізму. У цьому аспекті відносини між СРСР та землями на захід від нього мали традиційні «імперіалістичні» риси (за винятком того, що в радянському випадку імперський центр був насправді біднішим та відсталішим, ніж підпорядкована йому периферія).

Чим Сталін відрізнявся від інших імперотворців, навіть від царів, то це тим, як уперто він прагнув запровадити на територіях під своїх контролем саме такий спосіб урядування та суспільний лад, який був у Радянському Союзі. Так само як у Східній Польщі в 1939?1941 роках і в державах Балтії в 1940 році, а потім знову (після того, як відвоював ці території в нацистської Німеччини) у 1945 році, Сталін заходився переробляти Східну Європу за радянською подобою: відтворювати радянську історію, інститути та практики в кожній з маленьких держав, які тепер були під контролем комуністичних партій.

Албанія, Болгарія, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Польща та Німецька Демократична Республіка мали стати, за влучним висловлюванням одного вченого, «географічно суміжними копіями»[98]. Кожна мала отримати конституцію, написану за радянською моделлю (першу з них було ухвалено в Болгарії в грудні 1947 року, останню — у Польщі в липні 1952-го). Кожна мала здійснити економічні «реформи» та скласти п’ятирічні плани, відповідно до яких їхні інститути й практики повинні бути адаптовані до інститутів і практик Радянського Союзу. Кожна мала стати поліцейською державою радянського зразка. І кожною мали керувати з апарату комуністичної партії, яка підпорядковувалась (де-факто, якщо не офіційно) керівній Комуністичній партії в Москві[99].

Мотивація Сталіна щодо відтворення радянського суспільства в державах-сателітах знову ж таки була дуже проста. Прагнення миру, землі, їжі та нового початку, поширене в післявоєнній Східній Європі, очевидно, полегшило прихід комуністів до влади, але аж ніяк не гарантувало підтримки радянської політики серед місцевого населення. Годі було сподіватися, що надання переваги комуністам чи певній формі демократичного соціалізму

перед фашистами буде достатнім, щоб витримати щоденний досвід життя при комуністичній владі. Навіть привабливість радянських гарантій щодо німецького реваншизму з часом могла зблякнути.

Сталін мав домогтися непохитної лояльності від сусідів-сателітів і знав лише один спосіб, як цього досягти. По-перше, Партія мусила встановити монополію влади. Згідно з положеннями угорської Конституції, ухваленої в серпні 1949 року, вона мала взяти на себе та утримувати «головну роль», усунувши або поглинувши решту політичних партій. Партія ставала єдиним засобом соціальної мобільності, єдиним джерелом протекції та розподілювачем — через контроль над судами — справедливості. Невіддільна від держави, інститути якої вона монополізувала, місцева партія та її апарат державної безпеки, отримуючи вказівки просто з Москви, були безпосереднім важелем радянського командування.

По-друге, партійна держава мала одноосібно ухвалювати економічні рішення. Це було не так просто. Економіки східноєвропейських держав суттєво відрізнялися. Деякі були сучасні, міські та промислові, із великим робітничим класом; інші (більшість) — сільські та збіднілі. Деякі, як Польща й Угорщина, мали доволі значний державний сектор, який виник через довоєнні стратегії захисту від економічного проникнення Німеччини. В інших, як у Чехословаччині, майно та підприємства перед війною здебільшого були зосереджені в приватних руках. У деяких країнах і регіонах процвітала комерція; інші самі нагадували території Радянського Союзу. Більша частина регіону серйозно постраждала від наслідків Великої депресії та державоцентричної політики протекціонізму, яку впроваджували для їх подолання. Але, як ми побачили, під час війни деякі галузі промисловості — особливо в Угорщині та Словаччині — насправді виграли від німецьких інвестицій у військову промисловість.

Незважаючи на цю різноманітність, за комуністичним захопленням у регіон одразу ж прийшло встановлення економічної однорідності. По-перше, відповідно до ленінського визначення «соціалізму» як способу власності, а не суспільних відносин, держава експропріювала великі підприємства у сфері послуг, торгівлі та виробництва, якщо вони ще не були в державному володінні. Потім держава відібрала, обклала податками або витіснила з ринку всі підприємства, які мали в штаті понад п’ятдесят осіб. У Чехословаччині станом на грудень 1948 року заледве залишались якісь приватні підприємства зі штатом понад двадцять осіб. Водночас 83% угорської промисловості, 84% польської, 85% румунської та аж 98% болгарської перебували в державній власності.

Одним зі способів нівелювання східноєвропейського середнього класу, який мав приватну власність, стала валютна реформа. Це був ефективний шлях знищення готівкових заощаджень як селян, так і підприємців, який запроваджували після попередніх здирництв, як-от примусового стягнення капіталу. У Румунії до цього вдалися двічі — у серпні 1947 року (з обґрунтованою підставою — зупинити гіперінфляцію) та в січні 1952 року, коли заощадження селян, накопичені за попередні чотири роки (їх мало на що можна було витратити), зникли в них на очах.

Як у Радянському Союзі, так і в контрольованій ним Східній Європі селянство було приречене. Унаслідок перших післявоєнних реформ маленькі ділянки землі розподілили між великою кількістю селян. І хоч ці реформи

набули популярності, вони лишень загострили давню аграрну кризу в регіоні: замало капіталовкладень в устаткування та добрива, забагато напівбезробітних працівників та п’ять десятиліть стабільного зниження цін на сільськогосподарську продукцію. Перед тим як комуністичні партії Східної Європи впевнено закріпилися при владі, вони активно підтримували неефективний перерозподіл землі. Але, починаючи з 1949 року, вони із дедалі більшою наполегливістю та жорстокістю взялися за знищення «непманів» та «куркулів»[100].

На перших етапах сільської колективізації дрібних селянських землевласників (бо великих землевласників на той час майже не лишилося) штрафували каральним оподаткуванням (обсяг якого часто перевищував їхній грошовий прибуток), ціновими відмінностями, квотами, від яких вигравали нові колективні державні господарства, відмовами в продовольчих книжках та дискримінацією їхніх дітей, яких не допускали до середньої освіти. Навіть за таких умов залишалася гідна подиву кількість незалежних селян, хоч і на економічно незначних «мікрофундіях» з двох чи менше гектарів.

У Румунії, де десятки тисяч селян примусово записали в колгоспи восени 1950 року і де режим мав змогу без обмежень застосовувати силу, майбутній президент Ніколае Чаушеску зміг лише в 1962 році гордо оголосити про завершення селянської колективізації «на три роки швидше від запланованого». У Болгарії впродовж перших двох п’ятирічок, які розпочалися в 1949 році, родючі сільськогосподарські землі були повністю зосереджені у власності держави. У Чехії, де колективізація стартувала доволі пізно (у 1956 році більшу частину орних земель усе ще обробляли фермери-власники), 95% земель сільськогосподарського призначення відібрали в подальші десять років, і дещо менше (85%) — у відсталих та важкодоступних регіонах Словаччини. Але тут, як і в Угорщині та й у всьому регіоні, незалежні селяни залишилися тільки на папері. Заходи, які проти них вживали, та знищення ринків і мереж постачання неухильно призвели до їх збіднiння та розорення.

Нераціональні, подекуди химерні заходи радянської економічної політики точно копіювали в усіх країнах блоку. 30 вересня 1948 року Георге Георгіу-Деж, лідер Румунської комуністичної партії, проголосив: «Ми хочемо досягти соціалістичного накопичення коштом капіталістичних елементів у сільській місцевості» — у країні, де «капіталістичний елемент» у сільській економіці був явно відсутній. У Словаччині впродовж 1951 року були навіть спроби вирядити міських службовців та урядових бюрократів у поля. «Операція 70 000 мають бути продуктивними» — так вона називалась — виявилася катастрофічною, тож її швидко згорнули; але такі спроби в дусі маоїзму діяти на випередження, що мали місце лише за вісімдесят кілометрів на схід від Відня, красномовно ілюструють дух часу. Тим часом повсюди, зокрема в нещодавно радянізованих країнах Балтії, комуністична земельна реформа призвела до тривалого дефіциту там, де дотепер продукти харчування були доступні й дешеві[101].

Щоб зарадити цій очевидній управлінській поразці, влада запровадила закони радянського типу, які встановлювали кримінальну відповідальність за «паразитизм», «спекуляцію» та «саботаж». 27 березня 1952 року суддя та член Національної асамблеї Чехословаччини, доктор наук Зденка Патчова звернулася до своїх колег-законотворців із такими словами: «Викриття справжнього обличчя селянських багатіїв — це першочергове завдання судових

процесів… Непостачання та невиконання [сільськогосподарського] виробничого плану — це саботаж, який має суворо каратися». Як видно з цього відданого наслідування радянської риторики зразка 1930-х років, відраза до селянина та успішне втілення сільської колективізації були одним із головних випробувань сталінської доктрини.

У короткій перспективі реалізація планів для промисловості за радянськими зразками не була аж такою очевидно катастрофічною: з деякими речами командні економіки можуть цілком добре впоратись. Колективізація землі й знищення малих підприємств вивільнило велику кількість чоловіків та жінок для роботи в шахтах і на заводах; цілеспрямована сфокусованість комуністів на інвестуванні у важку промисловість за рахунок споживчих товарів і послуг гарантувала небачене зростання обсягів виробництва. Усюди були встановлені п'ятирічки зі скажено амбітними цілями. За валовими показниками виробництва темпи зростання на першому етапі індустріалізації прото приголомшували, особливо в таких країнах, як Болгарія чи Румунія, які почали практично з нуля.

Кількість працівників сільського господарства навіть у Чехословаччині, найбільш урбанізованій державі регіону, у 1948?1952 роках упала на 18%. У радянській зоні Німеччини виробництво сталевої сировини зросло зі 120 тисяч тонн у 1946 році до понад 2 мільйонів тонн — у 1953-му. Частини Східної Європи (Південно-Західна Польща, промисловий район на північному заході від Бухареста) змінилися просто на очах: поставали цілі нові міста, як-от Нова Гута біля Кракова, де мали жити тисячі працівників, які виробляли залізо, сталь і верстати. Напівмілітаризовану, монолітну індустріалізацію першого покоління, яку впроваджували в міжвоєнному Радянському Союзі, тепер проганяли по країнах Радянського блоку у відповідно зменшених масштабах. Так само як колись у Росії, комуністи відтворювали в Східній Європі скорочену та прискорену версію західноєвропейської промислової революції XIX століття.

З такої перспективи економічна історія Східної Європи після 1945 року дещо подібна до тенденцій відновлення Європи Західної, яке відбувалося в ті самі роки. У Західній Європі теж віддавали перевагу інвестуванню в продуктивність та обсяги виробництва, аніж у постачання споживчих товарів і послуг, хоч План Маршалла і пом'якшив болючість цієї стратегії. У Західній Європі цілі виробничі галузі та регіони теж мали низькі стартові позиції, а впродовж 50-х років XX століття в Італії та Франції теж відбулися стрімкі хвилі урбанізації. Але на цьому подібність закінчується. Особливість економічної історії комуністичної Східної Європи полягає в тому, що, окрім вугілля, сталі, заводів та багатоповерхівок, радянська індустріалізація першого покоління призвела до гротескних викривлень і суперечностей навіть у більшому масштабі, ніж у самому СРСР.

Після того як у січні 1949 року створили Комекон (Раду економічної взаємодопомоги[102]), були визначені правила торгівлі між комуністичними країнами. Кожна країна мала здійснювати двосторонню торгівлю з Радянським Союзом (ще одне відлуння вимог нацистської доби, тільки в ролі Берліна знову ж таки виступала Москва) та відігравати певну роль, умови якої не підлягали обговоренню, у міжнародній комуністичній економіці. Отож Східна Німеччина, Чехословаччина й Угорщина мусили постачати до СРСР готові промислові товари (за цінами, встановленими в Москві), тоді як Польща й Румунія мали спеціалізуватися на виготовленні та експорті продуктів

харчування й первинних промислових продуктів. В обмін на це Радянський Союз продавав сировину та паливо.

За винятком незвичайних зворотних відносин, на які ми вже звертали увагу (коли імперія постачає сировину, а колонії — готову продукцію), ця схема нагадує європейську заморську колонізацію. Так само як у неєвропейських колоніях, місцеві економіки Східної Європи переживали спотворення й уповільнений розвиток. Одним країнам не дозволяли виготовляти готові товари, інші мали виробляти їх із надлишком (Чехословаччина — взуття, Угорщина — вантажівки) та продавати їх СРСР. Реальних економічних переваг кожної країни до уваги не брали.

Радянська модель 30-х років, винайдена для застосування з урахуванням унікальних радянських обставинах — широкого простору, достатку сировини та нескінченної, дешевої некваліфікованої робочої сили, — не була дієздатною для маленьких країн на кшталт Угорщини або Чехословаччини, які мали обмаль сировини, зате кваліфіковану робочу силу, що працювала в промисловій галузі, та давно сформовані міжнародні ринки для товарів з високою доданою вартістю. Випадок Чехословаччини особливо вражає. До Другої світової війни чеським регіонам Богемії та Моравії (які ще до 1914 року стали промисловим серцем Австро-Угорщини) був притаманний вищий рівень виробництва на душу населення, ніж Франції; вони спеціалізувалися на шкіряних виробах, автомобілях, високотехнологічній зброї та широкому асортименті товарів розкоші. За рівнем життя, промислової кваліфікації, продуктивності й часткою закордонних ринків Чехословаччина до 1938 року була подібна до Бельгії та значно випереджала Австрію й Італію.

До 1956 року комуністична Чехословаччина не тільки опинилася позаду Австрії, Бельгії та інших країн Західної Європи, а й була набагато менш продуктивною і біднішою, ніж двадцять років тому. У 1938 році на душу населення в Чехословаччині та Австрії припадала приблизно однакова кількість власних авто; у 1960 році співвідношення становило 1 до 3. Навіть ті галузі, у яких країна все ще залишалася конкурентною, зокрема у виробництві легкої зброї, більше не надавали чехам жодних переваг, оскільки вони були змушені спрямовувати експорт лише своїм радянським господарям. Що ж до утворення промислових гігантів, як-от металургійного заводу «Ґоттвальд» в Острраві, точнісінько подібного до аналогічних заводів у Польщі, Німецькій Демократичній Республіці, Угорщині, Румунії, Болгарії та СРСР, для чехів вони означали не стрімку індустріалізацію, а примусову відсталість (у Чехословаччині, попри мізерні запаси залізної руди в країні, впроваджували інтенсивні програми індустріалізації, основою яких було виробництво сталі). Після одноразових стартових прибутків від небаченого зростання у видобувній галузі те саме відбувалося в кожній іншій державі-сателіті. У середині 50-х років радянська Східна Європа вже розпочала цілеспрямований шлях до «планового» занепаду.

У цій стислій історії економіки Радянського блоку є два винятки. У Польщі з таким самим завзяттям, як в інших країнах, впроваджували примітивну індустріалізацію, однак не земельну колективізацію. Здається, Сталін усвідомив непрактичність примусу польських селян до колгоспів, однак саме лише це міркування навряд чи змусило б його засумніватися. Щодо Польщі Радянський Союз був надзвичайно обережним (ми ще матимемо нагоду побачити приклади цього). Поляки разюче відрізнялися від інших поневолених народів Східної Європи тим, що їх було багато; покоління російських офіцерів і

чиновників добре знали їхні спроможності та схильність до повстань проти російського поневолення, і в Польщі більше, ніж будь-де, викликала незгоду радянська влада.

З радянського погляду, польський опір був подразником — залишки польського воєнного підпілля продовжували партизанську війну проти комуністичного режиму щонайменше до кінця 1940 років — та здавався необґрунтованим. Хіба не поляки отримали понад 60 тисяч квадратних кілометрів доволі плодючих орних земель замість 110 квадратних кілометрів східних боліт, які після війни увійшли до складу СРСР? І хіба Москва не була (єдиним) польським захистом від Німеччини, на чиє відновлення всі чекали? Ба більше, Польща нині звільнилася від меншин, які населяли її до війни: євреїв знищили німці, а німців та українців вигнали совєти. Якщо Польща тепер стала більш «польською», ніж будь-коли в її складній історії, дякувати треба було Москві.

Але міждержавні відносини, а особливо між країнами Радянського блоку, ґрунтувалися не на вдячності чи її відсутності. Польща була цінною для Москви передусім як захисний буфер проти німецької або західної агресії. Соціалізм у Польщі був бажаним, тоді як стабільність і надійність — украй необхідною. В обмін на внутрішній спокій у Польщі Сталін був готовий змиритися з класом незалежних селян, хай навіть неефективних й ідеологічно неохайних, та чинною Католицькою церквою, чого неможливо було собі уявити далі на Півдні або Сході. Польські університети також практично не чіпали, тоді як у сусідній Чехословаччині та в інших країнах відбулися чистки, які залишили заклади вищої освіти без викладацького складу.

Іншим винятком, звичайно, була Югославія. До розколу між Сталіним і Тіто Югославія, як ми бачили, найбільше з усіх східноєвропейських держав «просунулась» на шляху до соціалізму. Своїм першим п’ятирічним планом Тіто перевершив Сталіна, поставивши за мету досягти найвищого рівня промислових інвестицій серед країн Радянського блоку. Ще до того, як в інших державах-сателітах почалася колективізація, у Югославії вже було створено сім тисяч колективних господарств, а ефективністю та всюдисущістю репресивного апарату країна мала всі шанси перевершити навіть Москву. Партизанську службу безпеки, яка існувала протягом війни, перетворили на повноцінну поліцейську мережу, чиїм завданням, за словами Тіто, було «збурювати жах у серцях тих, кому не подобалась така Югославія».

Дохід Югославії на душу населення на момент розриву зі Сталіним був найнижчим у Європі після сусідньої Албанії; за чотири роки окупації та громадянської війни і так збіднілий край докотився до остаточних злиднів. Гірка спадщина воєнного досвіду Югославії додатково обтяжувала національний склад цієї останньої справді багатонаціональної держави в Європі: згідно з переписом 1946 року 15,7 мільйона населення Югославії становили 6,5 мільйона сербів, 3,8 мільйона хорватів, 1,4 мільйона словенців, 800 тисяч мусульман (здебільшого в Боснії), 800 тисяч македонців, 750 тисяч албанців, 496 тисяч угорців, 400 тисяч чорногорців, 100 тисяч волохів та невизначена кількість болгар, чехів, німців, італійців, румунів, росіян, греків, турків, євреїв та ромів.

Серед них згідно з Конституцією 1946 року окреме визнання отримали лише серби, хорвати, словенці, чорногорці та македонці, хоча і їх, як і решту, закликали вважати себе «югославами»[103]. І як для югославів, їхні

перспективи були справді похмурі. Як писав про країну Лоуренс Даррелл другові-греку з Белграда наприкінці 40-х років, «становище тут дуже сумне — майже як на війні, усюди натовпи та бідність. Що ж до комунізму, мій дорогий Теодоре, то варто приїхати сюди лише на трохи, щоб дійти висновку, що за капіталізм варто боротися. Попри його чорноту та кров, він менш сумний, сірий і безнадійний, ніж ця застійна й мертвотна поліцейська держава».

У перші місяці після розриву зі Сталіним Тіто став навіть ще радикальнішим, більш «більшовицьким», ніби хотів довести, що рацію має він, а його радянські критики — брехуни. Але довго покладатися на браваду було б неможливо. Без зовнішньої допомоги та під цілком реальною загрозою радянського вторгнення він звернувся по допомогу до Заходу. У вересні 1949 року Банк експорту-імпорту США надав Белграду позику на 20 мільйонів доларів. Наступного місяця Югославія взяла в борг 3 мільйони доларів у Міжнародного валютного фонду, а в грудні того самого року підписала торговельну угоду з Великою Британією й одержала 8 мільйонів доларів кредиту.

Радянська загроза змусила Тіто збільшити витрати на оборону (від частки югославського мізерного національного доходу) від 9,4% в 1948 році до 16,7% — у 1950-му; військове виробництво країни перемістили під захист боснійських гір (що мало певні наслідки під час воєн у 90-х роках XX століття). У 1950 році Конгрес США, на той час уже переконаний у потенційній важливій ролі Югославії в глобальній «холодній війні», запропонував країні ще 50 мільйонів доларів допомоги в межах Акта про термінову допомогу Югославії 1950 року, а в листопаді 1951-го виступив з угодою, яка дозволяла Югославії отримувати військову допомогу відповідно до Акта про взаємну безпеку. У 1953 році дефіцит бюджету Югославії був повністю покритий з американської допомоги; упродовж 1949?1955 років розмір допомоги, яку одержав Тіто з усіх західних джерел, дорівнював 1,2 мільярда доларів, з яких Югославія повернула тільки 55 мільйонів. Суперечку через Трієст, яка була подразником у відносинах Югославії з Італією та Заходом із травня 1945 року, нарешті вдалося розв’язати в Меморандумі про порозуміння, який підписали Югославія, Італія, Британія та США 5 жовтня 1954 року.

Завдяки західній допомозі югославський режим міг продовжувати вкладати кошти у важку промисловість та оборону, так само як і до розриву 1948 року. І хоча Ліга комуністів Югославії втримала всі важелі авторитарної влади, ультрабільшовизм післявоєнних років відійшов у минуле. Навесні 1951 року тільки пошта, а також залізничний, повітряний та річковий транспорт залишалися під контролем федерації (тобто центрального уряду). Інші послуги й усі економічні підприємства перебували в руках окремих республік. Станом на 1954 рік, після декрету від 30 березня 1953 року, який дозволяв селянам виходити із колгоспів разом із землею, 80% сільськогосподарських угідь повернулися в приватну власність. Із 7 тисяч колгоспів залишилася тільки тисяча.

Після перемоги над Гітлером Сталін став ще сильнішим, ніж дотепер, гріючись у відблисках променів слави «його» Червоної армії у своїй країні та за кордоном. Культ особистості радянського диктатора, і так уже роздутий до війни, тепер досяг свого апогею. Популярні радянські документальні фільми про Другу світову війну зображали перемогу Сталіна,

яку він здобув практично самотужки, розробляючи стратегії та командуючи битвами без допомоги жодного генерала. Сталіна було проголошено найвищою та беззаперечною інстанцією майже в усіх сферах життя, від філософії до ботаніки. Радянські біологи отримали наказ працювати за теоріями шахрая Лисенка, який пообіцяв Сталіну нечувані сільськогосподарські успіхи, якщо його теорії про спадкоємність набутих характеристик стануть офіційною доктриною і застосовуватимуться в сільському господарстві Радянського Союзу — що й сталося та призвело до катастрофи[104]. З нагоди сімдесятого дня народження Сталіна в грудні 1949 року його портрет, освітлений прожекторами, прилаштованими на повітряній кулі, осяяв нічне небо над Кремлем. Поети змагалися в тому, хто складе найкращу хвалебну оду на честь Вождя: приклад — вірш латвійського поета Валдіса Лукса: «Немов прекрасною червоною ниткою, вишили ми, Сталіне, батьку наш і брате, ім'я твоє в наших серцях».

Таке раболіпне неовізантійське поклоніння деспоту, приписування йому майже чудодійних здібностей, відбувалося на дедалі безпросвітнішому тлі тиранії і терору. В останні роки війни під прикриттям російського націоналізму Сталін услід за поволзькими німцями, депортованими в 1941 році, виселив на Схід, до Сибіру та Центральної Азії, безліч невеликих народів із західних та південно-західних прикордонних регіонів, зокрема з Кавказу: чеченців, інгушів, карачаївців, ногайців, калмиків, кримських татар тощо. Таке свавільне поводження з маленькими етносами не було чимсь новим: сотні тисяч поляків та балтів вислали на Схід упродовж 1939?1941 років, українців — у 30-х роках XX століття, а інші народи — починаючи ще з 1921 року.

Перші післявоєнні судові процеси над колаборантами й зрадниками в усьому регіоні також грали на патріотичних почуттях. Лідерів селянських партій у Польщі, Угорщині та Болгарії заарештували, судили і стратили протягом 1945?1947 років на підставі заплутаного набору справжніх і вигаданих злочинів, починаючи від воєнної колаборації як вияву симпатії до фашизму до шпигунства на користь Заходу; але в будь-якому випадку прокурори з особливою ретельністю підважували їхній патріотизм і надійність як представників болгарського / угорського / польського «народу». Соціалістів, що відмовлялися вступати в лави Комуністичної партії, як-от болгарина Крастина Партахова (постав перед судом у 1946 році та був засуджений до тюремного ув'язнення, де помер три роки по тому), також карали як ворогів народу.

Що ж до цих некомуністичних жертв ранніх показових процесів вражає те, що (за винятком тих, хто справді зв'язав свою долю з німцями і чиї вчинки були всім відомі) вони показово відмовлялися визнати провину чи зізнатися в приписуваних їм «антинародних» злочинах. На, без сумніву, сфальсифікованому показовому процесі в Софії над лідером Аграрної партії Ніколою Петковим та його «спільниками-конспіраторами» в серпні 1947 року четверо з п'яти обвинувачених, попри тортури та сфабриковані свідчення, заявили про свою непричетність[105].

Після югославської кризи 1948 року ставлення Сталіна змінилося. Белград як альтернатива Москві до певної міри імпонував багатьом. На відміну від Сталіна, Тіто не становив імперської загрози (якщо не враховувати місцевого балканського контексту); а звільнивши країну та будуючи в ній комунізм без допомоги Москви, югославський лідер створив привабливий

прецедент для всіх комуністів Східної Європи, які все ще мали спокусу влаштувати місцеву революцію на національному ґрунті. Ні для кого не було таємницею, що в Сталіна була параноя щодо загроз його одноосібній владі; але це не означає, що він повністю помилявся, вбачаючи в Тіто та «тітоїзмі» реальну небезпеку. Тож надалі націоналізм («малодержавний націоналізм», «буржуазний націоналізм») перестав бути локальним явищем і перетворився на головного ворога. Термін «націоналізм» уперше було вжито з негативним значенням у червні 1948 року в комуністичному дискурсі — на засіданні Комінформу для засудження югославського «ухильництва».

Але які реальні загрози радянській монополії на владу могли існувати тепер, коли всі внутрішні противники комунізму були мертві, сиділи у в'язниці або втекли з країни? Інтелектуалів можна було купити чи залякати. Військові перебували під суворим окупаційним контролем радянських сил. Єдину відчутну загрозу для комуністичних режимів становили масові народні протести, оскільки вони могли серйозно підірвати репутацію держави «робітників та селян». Але на початку свого існування народні демократії дуже часто мали підтримку пролетаріату, який вони нібито представляли. Знищення середнього класу та висилка етнічних меншин справді відкрили шлях нагору для селян, промислових робітників та їхніх дітей.

Можливостей вистачало, особливо на нижчих щаблях драбини та на державних посадах: були і робочі місця, і квартири, у які можна було вселитися й отримувати пільги на оренду, і місця в школах, призначені для дітей робітників та не доступні для дітей «буржуазії». Компетентність важила менше за політичну благонадійність, працевлаштування було гарантоване, а клас комуністичної бюрократії, що дедалі розширювався, шукав надійних претендентів на всі посади, від розпорядника до слідчого поліції[106]. Більшість населення радянської Східної Європи, особливо більш відсталих регіонів, покірно змирилася зі своєю долею, принаймні в ті роки.

Два найвідоміші винятки з цього правила мали місце в найбільш урбанізованих та розвинених куточках блоку: у промисловій Богемії та на вулицях окупованого совєтами Берліна. «Валютна реформа», запроваджена 31 травня 1953 року в Чехословаччині начебто з метою «завдати нищівного удару по колишніх капіталістах», у результаті скоротила зарплати робітників на 20% (через пов'язане з нею зростання цін). Ця подія вкупі з постійним погіршенням умов праці в колись розвинутій економічній зоні з добре оплачуваною кваліфікованою робочою силою спричинила масові протести 20 тисяч робітників заводу «Шкода» у Плзені, великому промисловому центрі Західної Богемії. Після цього 1 червня 1953 року відбулася хода до міської ратуші. Тисячі робітників несли портрети Бенеша та довоєнного президента Томаша Масарика. Плзенські демонстрації, обмежені кордонами маленького провінційного міста, зазнали поразки. Але за кілька днів північніше на кілька десятків кілометрів спалахнув значно більший протест, зумовлений значним (та неоплачуваним) збільшенням офіційних робочих годин у Німецькій Демократичній Республіці. Зміни запровадила непопулярна влада, уже й так (і не вперше) набагато суворіша за радянських керманичів у Москві. Порада піти на реформи та компроміси, щоб зупинити відтік кваліфікованих працівників на Захід, що її отримало з Москви комуністичне керівництво Східної Німеччини, залишилася без уваги. 16 червня близько 400 тисяч робітників організували страйк по всій Східній Німеччині, а найбільші демонстрації відбувалися в Берліні.

Як і у випадку плзенських протестувальників, з німецькими робітниками швидко впоралась фольксполіцай, але чималою ціною. Коли в наступ пішли танки Червоної армії, загинуло майже триста осіб; багато тисяч було заарештовано, з них 1400 — отримали довгі тюремні вироки. Двісті «ватажків» було страчено. Берлінське повстання стало приводом для відкритого літературного вияву незгоди Бертольда Брехта з комуністичним режимом, якому він себе — дещо неоднозначно — присвятив:

Після повстання Сімнадцятого червня

секретар Спілки письменників

наказав розповсюдити на алеї Сталіна листівки,

де було написано, що народ

не виправдав довіри керівництва

і може повернути її, лише подвоївши трудові зусилля.

Чи не простіше було б керівництву

за таких обставин розпустити народ

й обрати собі якийсь інший?

Злі та незадоволені робітники індустріалізованої західної окраїни радянської імперії, звичайно, були поганим рушієм комунізму, але навряд чи становили загрозу радянській владі — невипадково, що і плзенське, і берлінське повстання сталися після смерті Сталіна. За часів Сталіна здавалося, що по-справжньому загрозливий виклик зачаївся всередині комуністичного апарату. Саме це було справжнім наслідком югославського розколу, і безпосередньо у відповідь на «тітоїзм» Сталін вдався до своїх давніх методів, оновлених та адаптованих до нового становища. У 1948?1954 роках комуністичним світом прокотилася друга хвиля арештів, чисток й особливо «показових процесів».

Основним попередником чисток і процесів тих років, безперечно, був Великий терор 1930-х років. Тоді головні жертви також походили з лав комуністів, а метою було очистити Партію від «зрадників» та інших супротивників політики й особи Генерального Секретаря. У 1930-х роках підозрюваним ватажком був Лев Троцький — як і Тіто, справжній комуністичний герой, що не визнав влади Сталіна та мав власні погляди на стратегію і практику комунізму. Терор 1930-х років став утіленням беззаперечної влади й авторитету Сталіна, як і чистки післявоєнного періоду в Східній Європі, що мали на меті те саме.

Але в той час, коли московські процеси 30-х років, особливо процес над Миколою Бухаріним 1938 року, стали унікальним театралізованим новаторством, а їхнього приголомшливого ефекту досягали моторошною

постановкою того, як Революція пожирає не лише своїх дітей, а і своїх творців, процеси та чистки пізніших десятиліть були безсоромними повторами, навмисне скопійованими з попередніх радянських подій, так ніби залежні режими не заслуговували навіть на найменше зусилля, щоб зробити їх правдоподібними. Зрештою, вони відбувалися після довгої низки судових чисток.

На додачу до післявоєнних судів за зраду та політичних процесів над політиками, які опиралися комунізму, східноєвропейський комуністичний режим використовував суди, щоб покарати й закрити церкви всюди, крім Польщі, де відкрите протистояння з Католицькою церквою вважалося надто ризикованим. У 1949 році лідерів Об'єднаної протестантської церкви в Болгарії судили за таємний план «з відновлення капіталізму». За рік до того новий режим у Румунії, продовжуючи давню традицію переслідувань, яку розпочали ще російські царі у XVIII столітті, примусово здійснив злиття уніатської церкви з більш поступливою Румунською православною церквою. У двох окремих випадках деяких католицьких священників відправили під суд у Празі. Їм висунули обвинувачення в шпигунстві на користь Ватикану (і США) й засудили до різних термінів ув'язнення — від десяти років за ґратами до довічного; уже на початку 50-х років XX століття в чехословацьких тюрмах сиділи 8 тисяч ченців і черниць. Архієпископа Ґроса, який був наступником ув'язненого кардинала Міндсенті на посаді голови Угорської католицької церкви, визнали винним у тому, що він працював заради відновлення влади Габсбургів та перебував у змові з тітоїстами, щоб озброїти угорських фашистів.

Процеси над самими комуністами поділялися на дві різні категорії. Одні були безпосереднім наслідком розриву між Тіто і Сталіним. Вони брали початок у 1948 році та тривали до кінця 1950-го. В Албанії міністра внутрішніх справ, комуніста Кочі Дзодзе, який постав перед судом у травні — червні 1949 року, визнали винним та через місяць повісили. Дзодзе, якого звинуватили в тітоїзмі, вирізняло те, що він справді був прихильником Тіто та його планів на Балканах, коли їх ще підтримувала Москва. Ця обставина, а також те, що процес над ним відбувався за зачиненими дверима, робили його випадок дещо незвичним.

Після албанських процесів у Болгарії заарештували, засудили і стратили Трайчо Костова, одного із засновників Болгарської комуністичної партії. Костов, який після тортур болгарської міжвоєнної влади залишився калікою[107], був, поза сумнівом, відомим противником Тіто та критикував його плани зробити Болгарію частиною Балканської Федерації (антипатія була взаємна: Тіто також не любив Костова). Але Сталін усе одно йому не довіряв: Костов необдумано заявляв, що радянсько-болгарська економічна угода не вигідна його країні, — і став ідеальною жертвою для процесу, який мав зобразити злочин націоналізму.

У грудні 1949 року йому та його «групі» («Групі підступних шпигунів і шкідників Трайчо Костова») висунули звинувачення в колаборації з довоєнними болгарськими фашистами, шпигунстві на користь британської розвідки та змові з Тіто. Після тривалих тортур Костов здався та підписав своє «зізнання», однак на суді відмовився виголосити наперед підготовлений текст, привселюдно заперечив свої слова під час допиту та був виведений із судової зали, викрикуючи, що він невинний. Через два дні, 16 грудня 1949 року, Костова повісили, а його «спільників» засудили до багатьох років

позбавлення волі, які їм призначили Сталін та голова силовиків Лаврентій Берія ще до початку судового процесу. Справа Костова була незвичайна тим, що він був єдиним східноєвропейським комуністом, який відмовився від свого зізнання та публічно оскаржив прокурорське обвинувачення. Це коштувало владі невеликих репутаційних збитків на міжнародній арені (процес над Костовим транслювали по радіо і широко висвітлювали на Заході), тому видали розпорядження, щоб подібне ніколи не повторилося. Повторів справді не було.

Незадовго до розправи над Костовим угорські комуністи влаштували показовий процес над їхньою «версією» Тіто — міністром внутрішніх справ, комуністом Ласло Райком. Текст був такий самий, як у Болгарії — у буквальному розумінні, відрізнялися лише імена. Обвинувачення, заперечення й зізнання були точними копіями, що не дивно, враховуючи, що сценарій обох процесів писали в Москві. Сам Райк не був безневинним: як міністр внутрішніх справ комуністичного уряду він багатьох щонайменше запроторив до в'язниці. Але в його випадку сторона обвинувачення доклала особливих зусиль, щоб підкреслити його «зрадницьку діяльність» як «агента на зарплаті в іншої держави». Радянська окупація була в Угорщині особливо непопулярна, і в Москві не хотіли ненавмисно перетворити Райка на героя «національного комунізму».

Але цей випадок не становив такого ризику. Райк належним чином виголошував свої репліки, визнавши свою службу в ролі англо-американського агента, який працював на повалення комунізму в Угорщині: він сповістив суд, що його справжнє ім'я Райх (а отже, він німецького, а не угорського походження) і що в 1946 році його завербувала югославська розвідка, яка пригрозила йому оприлюднити докази його співпраці з угорськими нацистами під час війни, якщо він не виконає «всіх їхніх бажань». Перебіг трибуналу над Райком та його «спільниками-конспіраторами», як і його зізнання від 16 вересня 1949 року, транслювали наживо на «Радіо Будапешт». Наперед визначений вирок оголосили 24 вересня; Райка та ще двох осіб засудили до смерті. Страту через повішання виконали 15 жовтня.

Публічні процеси на Райком та Костовим були тільки верхівкою айсберга таємних судів і трибуналів, що розпочались як полювання на тітоїстів у комуністичних партіях та урядах країн регіону. Найбільше постраждав «південний кант» комуністичних держав, ближчий до Югославії: Болгарія, Румунія, Албанія й Угорщина. У самій лише Угорщині, де страх Сталіна перед повзучим тітоїзмом мав дещо більше підстав через географічну близькість Югославії, велику угорську меншину в сербському регіоні Воєводина та тісне координування зовнішніх політик двох країн у 1947 році, загалом стратили близько 2 тисяч комуністичних кадрів, ще 150 тисяч отримали тюремні строки та близько 350 тисяч виключили з партії (що часто означало втрату роботи, помешкання, привілеїв і права на вищу освіту).

Переслідування в Польщі та Східній Німеччині, унаслідок яких за ґратами опинилися тисячі осіб, не закінчилися великими показовими процесами. У Польщі також був кандидат на роль Тіто — Костова — Райка: Владислав Гомулка, генеральний секретар Польської об'єднаної робітничої партії та віце-президент Ради міністрів Польщі. Гомулка відкрито критикував плани земельної колективізації в Польщі, його публічно пов'язували з риторикою про польський «національний шлях» до соціалізму. За це йому дорікали переконані сталіністи з польської партії, тому в серпні 1948 року на

посаді генерального секретаря його заступив Болеслав Берут. Через п’ять місяців Гомулка подав у відставку з міністерської посади, у листопаді 1949 року його виключили з партії, а в грудні Берут публічно звинуватив Гомулку та його «оточення» в націоналізмі й тітоїзмі.

Гомулку спершу понизили до посади клерка соціального забезпечення у Варшаві, а зрештою, в липні 1951 року, заарештували й випустили лише у вересні 1954-го. Однак йому не завдали шкоди, а у Варшаві не відбулося суду над тітоїзмом. У Польщі були суди: один із них, у якому групу офіцерів звинувачували в антидержавному заколоті, почався в день арешту Гомулки в 1951 році. За планом, розробленим московськими спецслужбами, Гомулку мали пов’язати з Райком, Тіто й багатьма іншими через складну мережу справжніх і вигаданих контактів, які сходилися на американці Ноєлі Філді[108], керівникові гуманітарної допомоги унітаріанської церкви в післявоєнній Європі. Ці вигадані мережі професійних шпигунів і тітоїстів, що нібито базувалися в Будапешті, які вже використовували для того, щоб висунути звинувачення Райку й іншим особам, були головним доказом провини Гомулки.

Але поляки зуміли не піддатися радянському тиску й уникнути такого масштабного публічного полювання на відьом, яке відбувалося в Угорщині. Знищення за наказом Сталіна Польської комуністичної партії в екзилі в Москві десять років тому дозволило Беруту побачити, якою могла виявитись його власна доля, якби Польща також увійшла в коловорот арештів, чисток і судів. Крім того, полякам пощастило з часом: під час тяганини навколо підготовки справи Гомулки (на допитах він не зламався і не підписав фальшиве зізнання) Сталін помер, а його поплічника Берію вбили раніше, ніж був організований суд у Польщі. І, нарешті, в ті ранні роки деякі радянські керманичі, поза всяким сумнівом, вважали нерозважливим знищити польську комуністичну верхівку в усіх на очах.

Натомість у Чехословаччині жодних подібних перепон не існувало. Найбільший показовий процес влаштували в Празі в листопаді 1952 року. Великий чеський постановний судовий процес планували з 1950 року, одразу ж після усунення Райка та Костова. Але коли він нарешті розпочався, пріоритети змінилися. Тіто і далі був ворогом, а звинувачення в шпигунстві на користь Заходу все ще обіймали чільне місце в обвинувальних актах. Але з чотирнадцяти підсудних «Суду над верхівкою антидержавного конспіраційного центру» одинадцять були євреями. Уже на першій сторінці обвинувачення наводилися вичерпні свідчення, що це не просто збіг. «Троцькісти-тітоїсти, буржуазні націоналісти та вороги чехословацького народу» водночас були (і це мало найбільше значення) «сіоністами».

* * *

Сталін був антисемітом. Він завжди ним був. Але до Другої світової війни його відраза до євреїв так зручно збігалася з винищенням інших категорій осіб — старих більшовиків, троцькістів, лівих та правих радикалів, інтелектуалів, буржуазії тощо, — і здавалося, що їхнє походження грає

випадкову роль у їхній долі. У будь-якому разі комуністична догма стверджувала, що комунізм не сповідує жодних расових чи релігійних упереджень; а відколи радянська влада начепила на себе ярлик «антифашизму», зокрема від 1935 року до серпня 1939 року, а потім знову з червня 1941 року, європейським євреям було годі шукати кращого друга, ніж Йосип Сталін власною персоною.

В останньому твердженні тільки частка жарту. До європейських комуністичних партій, особливо з Центральної та Східної Європи, належало багато євреїв. Євреї міжвоєнної Польщі, Чехословаччини, Угорщини й Румунії були пригніченою та непопулярною меншиною. Молоді неортодоксальні євреї мали невеликий політичний вибір: сіонізм, бундизм[109], соціальна демократія (там, де її не було заборонено законом) або комунізм. Комунізм як найбільш безкомпромісно антинаціональна й амбітна ідеологія приваблював особливо. Попри свої супровідні недоліки, Радянський Союз пропонував революційну альтернативу в той час, коли Центральна та Східна Європа, здавалося, стояла перед вибором між авторитарним минулим і фашистським майбутнім.

Під час війни СРСР набув ще більшої привабливості. Тих євреїв, які опинилися в окупованій Радянським Союзом Польщі після нападу німців у 1939 році, часто депортували на Схід, і багато з них загинуло від хвороб та поневірянь. Але їх не винищували систематично. Наступ Червоної армії територією України і Білорусі на Балтійські держави, Румунію, Угорщину, Чехословаччину, Польщу та Німеччину врятував тих євреїв, які ще там лишалися. Саме Червона армія звільнила Аушвіц. Безперечно, Сталін воював у Другій світовій не за євреїв; але якби переміг Гітлер — якби німці та їхні поплічники втримали під своєю владою території, які вони завоювали до Сталінградської битви, — загинули б ще мільйони євреїв.

Коли до влади в Східній Європі прийшли комуністичні партії, чимало з тих, хто обіймав у них керівні посади, були євреями. Це особливо впадало в очі на наступному після найвищого щаблі: євреями були начальники поліції в Польщі та Угорщині, а також провідні економісти, адміністративні секретарі, впливові журналісти й партійні теоретики. В Угорщині євреєм був лідер партії (Матяш Ракоші); у Румунії, Чехословаччині та Польщі партію очолювали не євреї, але ними була більшість керівної верхівки. Єврейські комуністи в усьому регіоні завдячували Сталіну всім. У тих країнах, куди вони повернулися, часто після тривалого періоду в еміграції, їм не дуже раділи: ні як комуністам, ні як євреям. Після війни й окупації місцеве населення озлобилося на євреїв ще більше, ніж раніше («Навіщо ти повернулася?» — запитав сусід у Геди Марґоліус, коли вона втекла з маршу смерті до Аушвіцу й дісталася до Праги в самому кінці війни[110]). Сталін міг чи не найбільше покладатися на східноєвропейських комуністів-євреїв у тому, що вони зроблять, як він скаже.

У перші післявоєнні роки Сталін не виявляв ворожості до євреїв у своєму підпорядкуванні. Радянський Союз, щоб завадити імперським амбіціям британців, виступав в ООН палким прихильником сіоністського проєкту та підтримував створення Єврейської держави на Близькому Сході. У СРСР Сталін схвально ставився до роботи Єврейського антифашистського комітету, заснованого під час війни задля мобілізації підтримки радянської боротьби проти нацистів серед радянського й (особливо) закордонного єврейства. Радянські євреї, як і багато з тих, хто жив за московської влади, помилково припускали, що якомога більша підтримка впродовж війни, коли

Сталін шукав та приймав допомогу від будь-кого, хто міг її надати, після війни конвертується в легше життя.

Насправді сталося навпаки. Ще до завершення війни Сталін, як ми побачили, виселяв на Схід цілі народи та, поза всяким сумнівом, мав подібні плани й щодо євреїв. І в Центральній Європі, і на теренах Радянського Союзу ситуація була однакова: хоча євреї постраждали найбільше, звинувачувати їх за муки решти було легко і звично. Використання знамен російського націоналізму для військових потреб дуже наблизило радянську риторику до слов'янсько-шовіністичного дискурсу російських антисемітів минулого, що точно не шкодило режиму. Для самого Сталіна це означало повернення на знайомий ґрунт, тим паче, що він ще більше утвердився у власних переконаннях, споглядаючи успішну експлуатацію народного антисемітизму, яку провадив Гітлер.

Радянському Союзу з різних причин було вигідно применшувати виразно расистський характер нацистських звірств: знищення українських євреїв у Бабиному Яру офіційно вшановували як «вбивство мирних радянських громадян», так само як на післявоєнному меморіалі в Аушвіці зазначили лише загальні згадки про «жертв фашизму». У марксистському лексиконі не було місця для расизму; мертвих євреїв посмертно зараховували до тих самих місцевих спільнот, які виявляли до них таку ворожість за життя. Але тепер, коли окреслилися фронти «холодної війни», а міжнародні контакти і зв'язки в очах Сталіна стали компрометувальними, космополітизм, що приписували євреям — міжнародні зв'язки, якими Сталін сподівався скористатися в темні місяці після німецького нападу, — почали знову використовувати проти них.

Першими жертвами стали єврейські лідери самого Антифашистського комітету, який працював у воєнний час. Соломон Міхоелс, його головний рушій та видатний діяч Московського державного єврейського театру, був убитий 12 січня 1948 року. Приїзд до Москви посла Ізраїлю Ґолди Меїр 11 вересня 1948 року зумовив спонтанні вияви єврейського піднесення: на Рош га-Шана та Йом-Кіпур[111] відбулася демонстрація зі скандуванням «Наступного року — в Єрусалимі!»[112] перед будівлею ізраїльського представництва. Такі дії за будь-яких обставин Сталін уважав неприйнятною провокацією. До того ж його підтримка новоствореної держави Ізраїль швидко танула: навіть із непевними соціалістичними тенденціями вона явно не збиралася ставати союзником СРСР у регіоні; ба більше, Єврейська держава в дражливий момент виявляла тривожні проамериканські настрої. Щойно розпочалася берлінська блокада, конфлікт між Тіто й Сталіним увійшов у гостру фазу.

21 вересня 1948 року «Правда» облікувала статтю Іллі Еренбурга[113], яка чітко характеризувала зміну державної лінії щодо сіонізму. Із січня 1949 року в «Правді» почали з'являтися статті, які критикували «космополітів без батьківщини», «непатріотичні групи театральних критиків», «безрідних космополітів», «осіб без ідентичності» та «безпаспортних волоцюг». Школи й театри, які працювали на їдиші, закрили, газети заборонили, а бібліотеки знищили. Єврейський антифашистський комітет було ліквідовано 20 листопада 1948 року. Тих, хто належав до його верхівки, художників, письменників і чиновників наступного місяця арештували й три роки тримали за ґратами. Їх катували, щоб витиснути зізнання в «антирадянському» заколоті, й, очевидно, готували до показового процесу.

Володимир Комаров, полковник служби безпеки, який керував розслідуванням, намагався розширити обвинувачення так, щоб справа потягнула на масштабний єврейський заколот проти СРСР, керований з Вашингтона і Тель-Авіва. Соломону Лозовому, одному із в'язнів, він говорив так: «Євреї — ниці, брудні люди, усі євреї — паршиві виродки, уся опозиція партії складається з євреїв, євреї по всьому Радянському Союзу поширюють антирадянські чутки. Євреї хочуть знищити всіх росіян»[114]. Утім такий неприхований антисемітизм міг навіть Сталіна зобразити в незручному світлі; зрештою всіх п'ятнадцятьох підсудних (євреїв) таємно судив Військовий трибунал улітку 1952 року. Стратили всіх, крім однієї людини: єдина, хто залишився живий, Ліна Штерн[115], отримала десять років тюрми.

Тим часом хвиля антисемітизму набирала обертів і в державах-сателітах. У Румунії, де значна частина єврейського населення під час війни змогла вижити, антисіоністська кампанія розпочалася восени 1948 року й тривала з різною інтенсивністю впродовж наступних шести років. Але чисельність румунської єврейської спільноти та її зв'язки зі Сполученими Штатами убезпечили її від прямих атак; румуни навіть деякий час розглядали ідею того, щоб дозволити єврейській спільноті виїхати з країни — з весни 1950-го і по квітень 1952 року вони мали змогу подавати заявки на візи. На той момент лише до Ізраїлю з Румунії виїхало 90 тисяч євреїв.

Плани щодо показового процесу в Румунії зосереджувалися навколо румунського лідера Компартії (не єврея) Лукреціу Петрешкану. Петрешкану публічно поставив під сумнів доцільність сільської колективізації, через що перетворився на очевидного кандидата на роль «румунського Райка» для процесу на підставі звинувачень у тітоїзмі. У квітні 1948 року його заарештували. Але на той час, коли слідчі готувалися передати його справу до суду, завдання змінилися і справу Петрешкану пов'язали зі справою Анни Паукер. Паукер була єврейкою, донькою шохета (ритуального забійника худоби і птахів) з Молдови. Вона стала першою єврейкою в історії Румунії (як серед жінок, так і серед чоловіків), яка обійняла посаду міністра (і першою жінкою-міністром закордонних справ у світі). Крім того, відома її прямолінійність у питаннях політики та стратегії, що робило її ідеальною мішенню для румунської верхівки, яка намагалася заслужити популярність серед місцевого населення.

Смерть Сталіна поклала край планам лідера румунських комуністів Георге Георгіу-Дежа влаштувати показовий процес над Анною Паукер й іншими. Замість цього впродовж 1953 року та на початку 1954-го румунська Партія провела низку таємних процесів над дрібнішими фігурами, яких звинувачували в сіонізмі й шпигунстві за гроші «імперських агентів». Жертв, серед яких були і чинні члени (правої організації) сіоністів-ревізіоністів, і єврейські комуністи, на яких сіонізм кидав тінь, звинувачували в незаконних зв'язках з Ізраїлем та колаборації з нацистами під час війни. Вони отримали тюремні строки тривалістю від десяти років до довічного ув'язнення. Зрештою у квітні 1954 року судили і самого Петрешкану, який провів у в'язниці шість років. Його визнали винним у шпигунстві на користь Британії і стратили.

Анні Паукер пощастило більше: завдяки захисту Москви (спочатку Сталіна, а потім Молотова) їй ніколи не закидали прямих звинувачень у «сіонізмі». У вересні 1952 року її виключили з партії, й аж до своєї смерті в 1960 році вона вела непублічне життя. Румунська комуністична партія, менша та більш

ізольована порівняно з іншими східноєвропейськими партіями, завжди потерпала від внутрішніх чвар, тож поразка «правого» Петрешкану та «лівої» Паукер була насамперед клановою перемогою зловтішного диктатора Георгіу-Дежа, чий стиль урядування (як і його наступника Ніколае Чаушеску) до болю нагадував авторитаризм старого зразка на Балканах.

У ті роки румунську партію та урядовий апарат було очищено від євреїв, так само як раніше в Східній Німеччині та Польщі, ще двох країнах, де одна партійна фракція змогла змобілізувати народні антиєврейські настрої проти власних партійних «космополітів». Східна Німеччина мала для цього особливо благодатний ґрунт. У січні 1953 року, коли в Москві розгорталася справа «заколоту лікарів», видатні східнонімецькі євреї та євреї-комуністи тікали на Захід. Один із членів Східнонімецького центрального комітету, Ганс Єндретські, вимагав, щоб євреїв — «ворогів держави» — виключили з громадського життя. Але, на щастя, чи то через обставини часу, чи то з міркувань доцільності, усі три держави уникнули масштабного антисемітського показового процесу на зразок того, який планували в Москві й довели до кінця в Празі.

Процес Сланського, як його називали, був класичним комуністичним показовим процесом. Його ретельно ґотували понад три роки. Спершу мали «розслідувати» діяльність ґрупи словацьких комуністичних лідерів, зокрема міністр закордонних справ Чехословаччини Владімір Клементіс був заарештований у 1950 році та звинувачений у «буржуазному націоналізмі». Потім до них додалися різні чеські комуністи середньої ланки, яких разом зі словаками звинуватили в участі у тіто-троцькістському заколоті, подібно до сценарію справи Райка. Але ніхто зі звинувачених та ув'язнених у 1950 та 1951 роках не був достатньо вагомою фігурою, щоб навколо нього, як номінального очільника й ватажка, можна було організувати великий публічний процес, як того вимагав Сталін.

Навесні 1951 року шеф радянської поліції Берія наказав чехам змінити фокус їхніх розслідувань із тітоїстичних заколотів на сіоністські. Відтепер усі справи потрапили в руки радянських спецслужб: полковника Комарова та ще одного офіцера відрядили до Праги, щоб вони власноруч узялися за розслідування, а чеська таємна поліція й комуністична верхівка опинилися в їхньому підпорядкуванні. Потреба в непересічній жертві змусила радянську владу зосередити увагу на особі, яка була в чеській ієрархії другою після президента Клемента Ґоттвальда, — ґенеральному секретареві партії Рудольфі Сланському. На відміну від Ґоттвальда, догідливого і ґнучкого очільника, а також відданого члена партії, Сланський, переконаний сталініст (як і раніше Райк), був євреєм.

Спочатку Ґоттвальд не хотів заарештовувати Сланського: у попередні три роки вони обидва тісно співпрацювали під час чисток серед колеґ, тож якщо ґенеральному секретарю було чим дорікнути, Ґоттвальд міг опинитися наступним. Але совєти наполягали, надаючи фальшиві докази зв'язків Сланського із ЦРУ, тому Ґоттвальд поступився. 23 листопада 1951 року Сланського арештували; кілька днів по тому відомі комуністи-євреї, які ще були на волі, склали йому компанію за ґратами. Спецслужби мали на меті вибити зізнання та «свідчення» від їхніх численних затриманих, щоб сфабрикувати велику справу проти Сланського та його спільників. Завдяки опору з боку їхніх жертв (зокрема самого колишнього ґенерального

секретаря), навіть попри варварські тортури, виконання цього завдання забрало в них майже рік.

Зрештою, у вересні 1952 року обвинувальний висновок був готовий. Текст зізнань, обвинувачення, наперед підготовлені вироки та сценарій судового засідання надіслали в Москву для особистого схвалення Сталіна. У Празі ж відбулася — і була записана — «генеральна репетиція» всього засідання. Це зробили для того, щоб надати альтернативний текст для «трансляції наживо» в тому малоймовірному випадку, якщо один із підсудних, як Костов, відкличе своє зізнання на відкритому засіданні. Це не знадобилося.

Суд тривав з 20 по 27 листопада 1952 року. Він відбувався за добре відпрацьованою попередньою схемою: підсудних звинувачували в тому, чого вони не робили і не казали (на підставі свідчень, вибитих силою з інших свідків, зокрема інших обвинувачених); їм закидали те, що вони справді скоїли, але інакше це тлумачили (трьох підсудних звинувачували в тому, що вони дозволили Ізраїлю отримати переваги в торговельних угодах тоді, коли це ще відповідало радянській політиці); Клементіса прокурори звинуватили в тому, що він зустрічався з Тіто («катом югославського народу та попихачем імперіалізму») тоді, коли був заступником міністра закордонних справ Чехословаччини, а Тіто ще не втратив радянської прихильності.

Цей процес від усіх попередніх відрізняли дві обставини. Прокурори та свідки багаторазово підкреслювали, що більшість обвинувачених — євреї: «космополіт Рудольф Марґоліус», «Сланський… велика надія всіх євреїв у Комуністичній партії», «представники міжнародного сіонізму» тощо. «Єврейське походження» (часом «сіоністське») слугувало підставою провини в антикомуністичних та античеських намірах. А промови прокурорів, які транслювали по чехословацькому радіо, наслідували та навіть перевершували грубі прокльони прокурора Вишинського на московських процесах: «огидні зрадники», «пси», «вовки», «псячі наступники Гітлера» і так далі в тому самому дусі. Короткі версії цих виступів з'явилися і в чеській пресі.

На четвертий день суду празька щоденна комуністична газета Rude? Pra?vo видала редакційну статтю, яка містила такий текст: «Аж дрож проймає, так гидко дивитися на цих холодних, бездушних створінь. Іуда Сланський, — вів далі автор, — покладався на ці чужорідні елементи, цю наволоч із темним минулим». Жоден чех, пояснював автор, не міг скоїти такі злочини — «тільки цинічні сіоністи, які не мають батьківщини… пронири-космополіти, що продалися за долари. У своїй злочинній діяльності вони керувалися сіонізмом, буржуазним єврейським націоналізмом, расистським шовінізмом».

Одинадцятьох із чотирнадцяти підозрюваних засудили до смерті та стратили, троє отримали довічне ув'язнення. Через місяць після цього Ґоттвальд у промові до Національного з'їзду Комуністичної партії Чехословаччини сказав про своїх колишніх товаришів таке: «Як правило, банкіри, промисловці, колишні кулаки не потрапляють до нашої партії. Однак якщо вони були євреями та сповідували погляди сіонізму, мало хто з нас звертав увагу на їхнє класове походження. Так вийшло через нашу відразу до антисемітизму й повагу до страждань євреїв».

Суд над Сланським був кримінальним фарсом, судовим вбивством у формі публічної вистави[116]. Як і суд над Єврейським антифашистським комітетом у Москві, що йому передував, празькі процеси також мали стати прелюдією до

арешту радянських єврейських лікарів, чий «заколот» було викрито на сторінках «Правди» 13 січня 1953 року. Ці єврейські лікарі — ця «сіоністська терористична банда», яку звинувачували в убивстві Андрія Жданова[117] і яка вступила в змову з «англо-американською буржуазією» та працювала на користь «єврейського націоналізму» в таємній спілці з Американським єврейським об'єднаним розподільчим комітетом (як і покійний «буржуазний єврейський націоналіст» Соломон Міхоелс») — мали постати перед судом через три місяці після оголошення вироку Сланському.

Існують свідчення того, що цей процес, зі свого боку, у Кремлі замислили як преамбулу й привід для масових затримань євреїв та їхнього подальшого виселення до Біробіджана (східної «батьківщини», яку призначили євреям) і радянської Центральної Азії, куди раніше в 1939?1941 роках переселили багатьох польських євреїв: видавництво МВД надрукувало й приготувало для розповсюдження мільйон листівок, у яких пояснювали, «чому євреїв необхідно виселити з промислових районів країни». Але навіть Сталін, здається, сумнівався (Ілля Еренбург попередив його про руйнівні наслідки, які міг мати для західної думки показовий процес над єврейськими лікарями); у будь-якому разі Сталін не встиг ухвалити рішення — 5 березня 1953 року він помер.

Упередження Сталіна не потребувало пояснень: у Росії та Східній Європі антисемітизм викликав загальне схвалення. Цікавіше те, яку мету мав Сталін, влаштовуючи цілу пародію із чистками, звинуваченнями, зізнаннями й судами. Зрештою, навіщо радянському диктатору взагалі потрібні були суди? Москва могла усунути будь-кого та будь-де в усьому Радянському блоці шляхом «адміністративних процедур». Може навіть здатися, що суди завдавали шкоди: очевидно сфальсифіковані свідчення та зізнання, безсоромне націлювання на окремих осіб і суспільні групи навряд чи мали переконати західних спостерігачів у чесності та справедливості радянської судової системи.

Але показові суди в комуністичному блоці не мали стосунку до справедливості, а радше були свого роду публічним виховним процесом, утіленим на практиці; шанованим комуністичним владним інститутом (перші такі суди в СРСР відбулися в 1928 році), що мали на меті проілюструвати та слугувати прикладом владних структур у радянській системі. Вони вказували суспільству на те, хто мав рацію, а хто був винним; визначали відповідальних за політичні помилки та присуджували нагороди за вірність і підлабузництво; вони навіть писали сценарії — готовий набір слів, який треба було вживати в розмовах про суспільні справи. Після арешту про Рудольфа Сланського говорили лише як про «шпигуна Сланського»: цю ритуальну формулу вживали як спосіб політичного екзорцизму[118].

Неприхованою метою показових процесів — або трибуналів, за визначенням «Радянського посібника з кримінальних розслідувань» Вишинського 1936 року — була «мобілізація пролетарської громадської думки». Як безпосередньо прописали в чехословацькому «Законі про організацію судів» від січня 1953 року, функцією судів було «виховання громадян у дусі відданості та вірності Чехословацькій республіці» тощо. Роберт Фоґелер, один із підсудних на будапештському процесі в 1948 році, свого часу зауважив: «Судячи з того, як писали сценарії, важливіше було встановити наші вигадані особистості, аніж нашу "провину". У своєму зізнанні кожен із нас мусив "зняти маску" на благо преси та радіо Комінформу».

Підсудних понижували в статусі — від потенційних політичних критиків чи опонентів до жменьки безпринципних продажних змовників зі зрадницькими цілями. Незграбність радянського імперіалістичного стилю іноді заважала досягненню цієї мети: що можна сказати про риторику, яка була покликана мобілізувати громадську думку в столичному Будапешті, але повторювала помилки тих, хто опирався «боротьбі проти кулацтва»? Але «громадськість» не питають, чи вона вірить у те, що чує; її просто навчають це повторювати.

Публічні процеси використовували також для того, щоб визначати «цапів-відбувайл». Якщо комуністична економічна політика не досягала обіцяних успіхів, якщо радянській зовнішній політиці чинили опір чи змушували йти на компроміс, хтось мусив за це відповісти. Як іще можна було пояснити прорахунки бездоганного Вождя? Кандидатів було багато: Сланський мав чимало недоброзичливців як усередині, так і поза межами Компартії Чехословаччини. Райк був сталіністом і суворим міністром внутрішніх справ. І саме тому, що вони вжили непопулярних політичних заходів, які не дали результату, будь-хто з комуністичних лідерів й усі вони разом узяті могли стати наступними жертвами. Так само як переможені генерали, яких під час Французьких революційних воєн часто судили за зраду, комуністичні міністри зізнавалися в саботажі, якщо їхня політика була нездатна — часто в буквальному розумінні — принести благо.

Перевагою зізнання, окрім символізму цього способу поширення відчуття провини, було те, що воно підтверджувало комуністичну доктрину. У світі Сталіна не існувало незгодних, тільки єретики; не було критиків, а лише вороги; як і помилок — самі злочини. Суди слугували для того, щоб підкреслювати чесноти Сталіна і виявляти злочини його ворогів. А ще вони ілюструють масштаб сталінської параної та культури підозрілості, яка його оточувала. Її складником було глибоко вкорінене занепокоєння щодо російської та, загальніше, «східної» неповноцінності, страх перед західним впливом і спокусливістю західного багатства. На суді «американських шпигунів у Болгарії» 1950 року в Софії підсудних звинуватили в пропаганді погляду, що «обрані раси живуть лише на Заході попри те, що географічно вони всі походять зі Сходу». Далі в обвинувальному акті йшлося про те, що підсудні виявили «рабську неповноцінність», якою західні шпигуни успішно скористалися.

Отже, Захід уособлював злого духа, якого весь час потрібно було виганяти. Звичайно, справжні західні шпигуни також існували. На початку 1950-х років після початку Корейської війни Вашингтон справді розглядав можливість дестабілізації Східної Європи, а американська розвідка зробила низку невдалих спроб проникнути до Радянського блоку, з недовірою сприймаючи зізнання комуністів, які нібито співпрацювали з ЦРУ або шпигували на користь британських спецслужб. В останні роки життя Сталіна здавалося, що він очікував війни; як він пояснив в інтерв'ю «Правді» в лютому 1951 року, зіткнення між капіталізмом і комунізмом було неминучим і дедалі більш імовірним. Із 1947 по 1951 рік Радянський блок перебував у постійній бойовій готовності: у 1953 році проти 1948-го обсяги виробництва зброї в Чехословаччині збільшилися в сім разів, до НДР переправили ще більше радянських військ, і були розроблені плани щодо стратегічних бомбардувальників.

Тож арешти, чистки й суди були публічним нагадуванням про конфронтацію, що наближалася, обґрунтуванням радянського страху перед війною та (знайомою з попередніх десятиліть) стратегією щодо вдосконалення партії Леніна, а також її підготовки до бойових дій. У 1949 році інкримінована Райку змова із США та Британією з метою повалення комуністів здавалася правдоподібною багатьом комуністам та їхнім прихильникам на Заході. Навіть ті звинувачення проти Сланського й інших, які здавалися вкрай перебільшеними, спиралися на широко визнану істину, що Чехословаччина значно тісніше пов'язана із Заходом, ніж решта країн блоку. Але чому Райк? Чому Сланський? Як обирали цапів-відбувайл?

Сталін вважав, що до кожного комуніста, який провів час на Заході, де совєти не могли до нього дістатися, потрібно ставитися з недовірою, хай що він чи вона там робив. Комуністи, які активно брали участь у Громадянській війні в Іспанії в 1930-х роках — а таких у Східній Європі та Німеччині було багато, — першими потрапляли під підозру. Ласло Райк служив в Іспанії (як політичний комісар «батальйону Ракоші»); Отто Слінґ, якого обвинувачували разом зі Сланським, — теж. Після перемоги Франко чимало іспанських ветеранів утекли до Франції, де опинилися у французьких інтернаційних таборах. Звідти значна частина з них приєдналася до французького Опору, де вони об'єдналися з німцями й іншими комуністами-іноземцями, які знайшли притулок у Франції. Таких людей було достатньо, щоб французька Компартія могла організувати підрозділ комуністичного підпілля, Main d'Oeuvre Immigre? (MOI). Видатні комуністи післявоєнного часу, як-от Артур Лондон (інший підсудний у справі Сланського), налагоджували на Заході багато зв'язків завдяки роботі в MOI, і це теж збурювало підозри Сталіна й пізніше було використано проти них.

Єврейський антифашистський комітет, який діяв під час війни в СРСР, отримав доручення встановлювати контакти на Заході та документувати нацистські звірства: саме ця діяльність згодом стала підставою для висунення проти них звинувачень у кримінальних злочинах. Німецькі комуністи на кшталт Пауля Меркера, який під час війни перебував у Мексиці; словацькі комуністи, як майбутній міністр закордонних справ Владімір Клементіс, що працював у Лондоні; будь-хто, хто залишався в Європі, окупованій нацистами, — усі вони могли стати жертвами звинувачень у зв'язках із західними агентами чи надто близькій співпраці з тими учасниками Опору, які не були комуністами. Йозефу Франку, чеському комуністу, який вижив після ув'язнення в Бухенвальді, на процесі Сланського інкримінували те, що він використовував свій час у таборі для того, щоб зав'язувати підозрілі знайомства із «класовими ворогами».

Першорядними об'єктами сталінських домислів не ставали лише ті комуністи, які довгий час провели в Москві, під збільшувальним склом Кремля. Такі заслуговували на подвійну довіру: провівши багато років як на долоні в радянської влади, вони навряд чи могли мати зв'язки за кордоном; а якщо вони пережили чистки 1930-х років (під час яких знищили більшість керівництва польської, югославської та інших комуністичних партій в екзилі), на них можна було покластися в тому, що вони виконуватимуть волю радянського диктатора без жодних запитань. З іншого боку, «національних комуністів», тобто людей, які залишалися на батьківщині, вважали неблагонадійними. Зазвичай вони мали героїчнішу біографію внутрішнього опору, ніж їхні московські «брати», які повернулися з милості Червоної

армії, а отже, більшу популярність у своїх країнах. А ще вони частіше мали власну думку щодо місцевого чи державного «шляху до соціалізму».

Саме тому «національні» комуністи майже завжди ставали першими жертвами післявоєнних показових процесів. Отож Райк був «національним» комуністом, тоді як Ракоші та Ґере, угорські партійні лідери, які керували постановкою його процесу, — «московитами» (хоча Ґере брав участь в іспанських подіях). Більше їх майже нічого не відрізняло. У Чехословаччині ті, хто організував словацьке національне повстання проти нацистів (зокрема Сланський), були готовими кандидатами на лаву підсудних: Сталін не любив ділити заслуги за звільнення Чехословаччини. Кремль віддавав перевагу надійним, прозаїчним, позбавленим уяви та знайомим «московитам» — людям на кшталт Клемента Ґоттвальда.

Трайчо Костов під час війни і до свого арешту очолював болгарських партизанів-комуністів; коли війна скінчилася, він став другою особою після Георгія Димитрова, який щойно повернувся з Москви, аж доки в 1949 році його воєнне досьє не використали проти нього. У Польщі Гомулка разом із Мар'яном Спихальським організував збройний опір нацистському режиму; після війни Сталін надав перевагу Беруту й іншим московським полякам. І Спихальський, і Гомулка пізніше опинилися під арештом та, як ми вже бачили, заледве уникли головних ролей на своїх власних публічних процесах.

Траплялися й винятки. У Румунії був один «національний» комуніст, Деж, який стояв за поваленням іншого «національного» комуніста, Петрешкану, а також заходом зірки бездоганної «московської» сталіністки Анни Паукер. І навіть Костов провів початок 1930-х років у Москві, у балканському відділі Комінтерну. Крім того, він був знаним критиком Тіто (хоча мав на те власні причини: Костов убачав у Тіто спадкоємця сербських територіальних претензій до Болгарії). Однак це його не врятувало, а навпаки, лише обтяжило його злочин: Сталіна не цікавило порозуміння чи навіть згода, йому була потрібна тільки неухильна покора.

Насамкінець, під час відбору кандидатів на роль підсудних та їхніх обвинувачень значну роль відігравало особисте зведення рахунків та цинічний прагматизм. Як пояснював Карол Бацилек у своєму виступі перед Національним з'їздом Комуністичної партії Чехословаччини 17 грудня 1952 року, «питання, хто винний, а хто — ні, зрештою вирішуватиме Партія за допомогою органів національної безпеки». У деяких випадках останні фабрикували справи проти людей випадково або зі стелі; в інших — навмисне стверджували те, що суперечило відомій їм правді. Приміром, двох підсудних із процесу Сланського звинувачували в завищенні цін на чеські продукти для Москви. Зазвичай ціни на товари, які виробляли країни-сателіти, навмисне занижували на користь СРСР; тільки Москва могла погодити винятки. Утім «націнка» в чеському випадку була встановленою радянською практикою, і прокурори про це добре знали: то був шлях виведення готівки на Захід через Прагу для розвідницьких операцій.

Аналогічним виявом цинізму — та частиною кампанії особистого знеславлення — стало звинувачення проти Анни Паукер, якій закидали праве та ліве «ухильництва» водночас: спочатку вона «критикувала» сільську колективізацію, потім змушувала селян до колективізації проти їхньої волі. Райка звинувачували в тому, що він розпустив мережу Компартії в лавах угорської поліції в 1947 році; насправді ж він зробив це (напередодні

виборів 1947 року та за офіційного схвалення) заради створення прикриття для розпуску набагато сильнішої поліцейської структури соціал-демократів. Пізніше він таємно відновив комуністичну мережу, тоді як заборону для інших партій зберігали. Але його дії, бездоганно доктринальні на той час, стали водою на радянський млин, коли прийшов час його позбутися.

Підсудними на великих публічних процесах були всуціль комуністи. Інших комуністів піддавали чисткам без публічного суду чи взагалі без будь-якого судового процесу. Але переважна більшість сталінських жертв, і в Радянському Союзі, і в державах-сателітах, звичайно, не були ніякими комуністами. У Чехословаччині в 1948?1954 роках комуністи становили лише 0,1% засуджених до тюрми чи трудових таборів та 0,05% засуджених на смерть. У НДР 8 лютого 1950 року створили Штазі, завданням якого був нагляд та контроль не лише за комуністами, а й за всім суспільством. Сталін зазвичай тримав під підозрою не тільки комуністів, які мали західний досвід чи зв'язки, а взагалі будь-кого, хто коли-небудь жив поза межами Радянського блоку.

Тож само собою зрозуміло, що практично все населення Східної Європи в ті роки стало об'єктом кремлівських підозр. Не те щоб післявоєнні репресії всередині Радянського Союзу були менш всеохопні: колись вважали, що потрапляння росіян під західний вплив у 1813?1815 роках спричинило повстання декабристів у 1825 році, тож Сталін так само боявся впливу й протестів унаслідок контактів воєнного часу. Тому будь-який радянський громадянин чи солдат, який пережив нацистську окупацію або ув'язнення, підпадав під підозри. Коли в 1949 році Президіум Верховної Ради видав закон, згідно з яким солдати, що скоїли зґвалтування, могли одержати від десяти до п'ятнадцяти років у трудових таборах, найменше, про що вони дбали, — це засудити свавілля Червоної армії в Східній Німеччині й Австрії. Їхнім справжнім мотивом було створити підставу для покарання радянських солдатів, які поверталися додому, в будь-який зручний момент.

Масштаб розправ, який випав на долю громадян СРСР та Східної Європи в післявоєнне десятиліття, був неосяжним, а поза межами самого Радянського Союзу — абсолютно безпрецедентним. Суди були всього-на-всього видимою верхівкою айсберга репресій: в'язниць, висилок, примусових трудових батальйонів. У 1952 році, на піку другого сталінського терору, в радянських трудових таборах утримували 1,7 мільйона в'язнів, ще 800 тисяч — у трудових колоніях, а 2 753 000 — на «спеціальних поселеннях». «Звичайним» терміном у ГУЛАГу було двадцять п'ять років, після чого засуджених (тих, хто вижив) найчастіше висилали до Сибіру чи радянської Центральної Азії. У Болгарії серед працівників промислового сектору, який складався з майже пів мільйона осіб, двоє з дев'яти були каторжниками.

У Чехословаччині, за підрахунками, на початку 1950-х років з 13 мільйонів населення 100 тисяч були політичними в'язнями, і це не враховуючи багатьох десятків тисяч, які працювали на примусових роботах (хоча їх так і не називали) на державних шахтах. Іншим способом покарання були «адміністративні ліквідації», коли чоловіків та жінок у тюрмах тихо страчували без суду чи розголосу. Сім'я жертви могла чекати понад рік, перш ніж дізнавалася, що він чи вона безслідно «зникли». Через три місяці людину, згідно з законом, визнавали мертвою, хоча жодних подальших офіційних підтверджень чи свідчень не надавали. На піку терору в Чехословаччині щодня в місцевій пресі з'являлося від тридцяти до сорока

таких оголошень. Так зникли десятки тисяч; багато сотень тисяч були позбавлені своїх прав, квартир, роботи.

За деякими оцінками, в Угорщині впродовж 1948?1953 років близько мільйона людей (у менш ніж десятимільйонній країні) стали жертвами арешту, переслідування, ув'язнення чи депортації. Безпосередньо постраждала кожна третя угорська родина. Репресії торкалися й родичів. Фрітці Льобль, дружину одного зі «спільників» Сланського, рік тримали у в'язниці в Рузіне під Прагою, де її допитували росіяни, обзиваючи «брудною єврейською шльондрою». Після звільнення її вислали в Північну Богемію для роботи на фабриці. Дружини в'язнів та депортованих втрачали роботу, помешкання і майно. У найкращому разі, якщо їм пощастило, про них забували — як про Жозефіну Ланґер, дружину Оскара Ланґера, свідка у справі Сланського, якого пізніше потай засудили до 22 років позбавлення волі. Вона з доньками шість років прожила в підвалі.

У Румунії переслідування були чи не найжорстокіші — і, поза сумнівом, тривали найдовше. Крім понад мільйона в'язнів тюрем і трудових таборів та рабської праці на Дунайсько-Чорноморському каналі, де загинули десятки тисяч людей, а також тих, кого вислали до Радянського Союзу, Румунія вирізнялася суворістю своїх буцегарень та різноманітними «експериментальними» в'язницями; наприклад, у колонії в Пітешті впродовж трьох років, від грудня 1949 року до кінця 1952-го, в'язнів змушували «перевиховувати» одне одного фізичними та психологічними тортурами. Більшість жертв були студентами, «сіоністами» і політичними в'язнями-некомуністами.

Комуністична держава перебувала в постійному стані неоголошеної війни проти своїх власних громадян. Сталін, як і Ленін, усвідомлював потребу у ворогах, тож, за логікою сталінської держави, вона мусила бути постійно мобілізованою проти своїх супротивників — зовнішніх та, понад усе, внутрішніх. У своєму зверненні від 11 червня 1952 року до з'їзду чехословацьких прокурорів Стефан Райш, міністр юстиції Чехословаччини, сказав так:

[Прокурор] має… покладатися на найдосвідченішу, єдино правильну і правдиву науку у світі — радянське право — та сумлінно використовувати досвід радянської юридичної практики… Неминуча необхідність нашого часу — дедалі більше розгортання класової боротьби.

Риторика війни, яку так полюбляли комуністи, була відлунням цього стану конфлікту. Військових метафор не бракувало: «класовий конфлікт потребував союзників», «зв'язок із масами», «тилові атаки», «фронтальні атаки». Твердження Сталіна про те, що класова боротьба загострюється із наближенням соціалізму, наводили як пояснення того цікавого факту, що навіть коли на виборах за партію скрізь голосувало 99% населення, її вороги навпаки примножувалися, боротися треба було ще рішучіше, а внутрішня історія СРСР мала бути старанно відтворена в країнах Радянського блоку.

На перший погляд, головними ворогами ставали селяни та буржуазія. Однак насправді найлегшою мішенню, так само як і для нацистів, були інтелектуали. Жовчні нападки Андрія Жданова на Анну Ахматову — «черницю або шльондру, або, скоріше, черницю і шльондру, яка поєднує розпусту з молитвою. Поезія Ахматової повністю відірвана від народу»[119] — відлунюють більшістю звичайних сталінських закидів проти інтелектуалів: релігійність, проституція, далекість від мас. Якби Ахматова була єврейкою, як більшість центральноєвропейської інтелігенції, це довершило б картинку.

* * *

Політичні репресії, цензура, навіть диктатура в жодному разі не були чимось, що з'явилося в східній частині Європи лише з початком доби сталінізму, хоча ті, хто мав змогу порівняти, одностайно погоджувалися, що слідчі та тюрми в міжвоєнній Угорщині, Польщі чи Румунії подобалися їм значно більше, ніж ті, що запровадили «народні демократії». Засоби контролю й терору, які застосовувала комуністична держава після 1947 року, удосконалили за наказом Сталіна, однак здебільшого їх не треба було завозити зі Сходу; вони там уже були. Невипадково колонію в Пітешті для комуністичної служби безпеки заснував й очолив Еджен Цуркану, який у минулому був у Ясському університеті студентом-активістом «Залізної гвардії» — румунського міжвоєнного фашистського руху.

Утім комуністична партія — держава відрізнялась від її авторитарних попередників передусім не так ефективністю її репресивного апарату, а радше ресурсами і владою, які тепер одноосібно привласнювали і якими зловживали заради майже виняткової користі іншої держави. Радянська окупація прийшла на зміну нацистській із мінімальними перебоями перехідного періоду і невпинно затягувала Східну Європу дедалі більше в радянську орбіту (для мешканців Східної Німеччини, яка постала після дванадцяти років нацистської диктатури, перехід був ще рівнішим). Цей процес та його наслідки — «радянізація» та «русифікація» в Східній Європі усього, від процесів виробництва до наукових посад, — мав рано чи пізно зруйнувати лояльність усіх сталіністів, крім найбільш затятих.

А ще це зручно затуманювало спогади багатьох людей про їхні власні неоднозначні погляди на початку комуністичних змін. У пізніші роки легко було забути, що антисемітський і часто ксенофобський тон публічної риторики Сталіна знаходив прихильних слухачів у багатьох місцях Східної Європи, як, власне, і в самому Радянському Союзі. Економічний націоналізм також був популярний серед місцевого населення, тож експропріація, націоналізація, контроль та державна регуляція виробничого процесу в жодному разі не були чимось новим. У Чехословаччині, наприклад, після запровадження в 1946 році дворічного плану, непокірних робітників могли відправити до трудового табору (хоча також варто зауважити, що більшість чеських суддів у 1946?1948 роках відмовлялися призначати це покарання).

Тож на початкових етапах захоплення Радянським Союзом Східної Європи не було такою вже однозначною та жорстокою зміною, яким воно здається з

пізнішої перспективи, навіть якщо не брати до уваги високих надій, які покладала на комуністичне майбутнє молодіжна меншість у Варшаві чи Празі. Але так само, як нацисти своїми звірствами відчужили від себе потенційно прихильне населення територій, які вони «звільнили» від СРСР у 1941?1942 роках, Сталін невдовзі розвіяв ілюзії та очікування в державах-сателітах.

Про результат нав'язування пришвидшеної версії власної провальної економічної історії Радянського Союзу більш розвинутим регіонам уже йшлося вище. Єдиним ресурсом, на який комуністи-управлінці могли постійно розраховувати, було інтенсивне трудове виробництво на межі можливостей. Ось чому сталінський терор 1948?1953 років у Східній Європі так сильно нагадував попередню радянську хвилю за двадцять років до цього: обидва етапи передбачали політику примусової індустріалізації. Економіки центрального планування були насправді досить ефективними в силовому примусі шахтарів та робітників заводів до досягнення понаднормового результату; але це все, на що вони були здатні. Сільське господарство Радянського блоку дедалі більше занепадало; прикладом його часом захмарної неефективності може слугувати випадок, коли чиновники у Фрунзе (нині Бішкек у Киргизстані) у 1960 році спонукали місцевих селян виконати (недосяжні та встановлені навмання) квоти з виробництва масла, скупивши запаси в місцевих магазинах…

Суди і чистки, які супроводжувалися хором оббріхувань, сприяли деградації того, що залишалося в Східній Європі від громадського простору. Політика й уряд стали синонімами корупції та свавільних репресій, здійснюваних з боку та задля вигоди продажного угруповання, яке саме роздирали підозри й страхи. Певна річ, це не було новим явищем для регіону. Але комуністичне безладдя мало особливо цинічну рису: давні зловживання були тепер старанно огорнені гаслами про рівність та соціальний прогрес. Ані міжвоєнні олігархи, ані нацистські загарбники не відчували потреби в такому блюзнірстві. І, знову ж таки, цю форму хибного керівництва пристосували до майже виняткової вигоди іноземної держави, і саме через це радянську владу так зневажали за межами кордонів Радянського Союзу.

Наслідки радянізації Східної Європи мали поступово відтягнути її від західної частини континенту. Саме тоді, коли Західна Європа мала от-от увійти в добу карколомних змін і небаченого процвітання, Східна Європа впадала в кому: зиму інерції та покірності, перервану періодами протестів і гноблення, що тривало майже чотири десятиліття. Показово і дещо очікувано, що в ті самі роки, коли План Маршалла влив близько 14 мільярдів доларів у розвиток економіки Західної Європи, Сталін — через репарації, примусове постачання та встановлення надзвичайно невигідних торговельних умов — одержав від Східної Європи приблизно ті самі кошти.

Східна Європа завжди відрізнялася від Західної. Однак відмінність між Східною та Західною Європою не була ані єдиною призмою, крізь яку континент себе усвідомлював, ані навіть найважливішою. Середземноморська Європа була відчутно несхожа на Європу Північно-Західну; усередині історичних кордонів та між державами релігія відігравала значно відчутнішу роль, ніж політика. У Європі до Другої світової війни відмінності між Північчю і Півднем, багатими і бідними, містами і селами важили більше, ніж відмінності між Сходом і Заходом.

Таким чином, наслідки радянської влади в країнах на схід від Відня в дечому залишили навіть глибший слід, ніж у самій Росії. Зрештою, Російська імперія завжди була тільки частково європейською; а європейська ідентичність Росії після Петра I викликала сумніви навіть усередині країни впродовж століття, яке передувало ленінському перевороту. Свавільно відрубавши канати, які зв'язували Радянський Союз із європейською історією і культурою, більшовики завдали Росії глибокої та тривалої шкоди. Однак їхня недовіра до Заходу і страх перед західним впливом аж ніяк не були чимось новим; вони мали глибокі корені в слов'янофільських текстах і практиках, які існували задовго до 1917 року.

У Центрально-Східній Європі такого раніше не траплялося. Навпаки, рисою націоналізму слабких маленьких держав на кшталт Польщі, Румунії, Хорватії та інших було те, що вони вважали себе не якимись далекими аутсайдерами на краю європейської цивілізації, а радше недооціненими захисниками центральної європейської спадщини — так само як чехи й угорці цілком обґрунтовано думали, що проживають у самому серці континенту. Для румунських і польських інтелектуалів законодавцем моди на ідеї та мистецтво був Париж, подібно до Відня в очах німецькомовної інтелігенції пізньої імперії Габсбургів, від Підкарпатської Русі до Трієста.

Та інтегрована, космополітична Європа, звичайно, у будь-який час свого існування була доступна лише меншості; її не стало в 1918 році. Але нові держави, які з'явилися у Версалі, були вразливі і якось від самого початку ненадійні. Тож міжвоєнні десятиліття стали свого роду інтервалом, ні війною, ні миром, у якому доля постімперської Центральної та Східної Європи залишалася дещо невизначеною. Найбільш імовірного сценарію, згідно з яким відроджена Німеччина, по суті, стала б спадкоємицею давніх імперій на територіях, що простягалися від Щецина до Стамбула, ледь вдалося уникнути тільки завдяки помилкам самого Гітлера.

Натомість встановлення російської, а не німецької влади відрізало вразливу східну частину Європи геть від тіла континенту. У той час це не вельми непокоїло самих західних європейців. За винятком німців — нації, на яку безпосередньо вплинув розподіл Європи, але яка була не в тому статусі, щоб висловлювати з цього приводу невдоволення, — західні європейці загалом байдуже ставилися до того, що Східна Європа зникла. Навпаки, невдовзі вони так до цього призвичаїлися, та й у будь-якому разі були такі заклопотані тими дивовижними змінами, які відбувалися в їхніх власних країнах, що їм здавалося цілком природним, що від Балтійського до Адріатичного моря мусить бути непрохідна укріплена перепона. Але для народів на схід від неї, яких, схоже, затиснуло в сірий, усіма забутий закапелок власного континенту з ласки напівчужої Великої Держави, якій і самій велося не краще за них і яка паразитувала на їхніх дедалі менших запасах, маховик історії повільно зупинив свій рух.

Розділ 7

Культурні війни

Ми всі зреклися минулої доби. Я знав про неї здебільшого з літератури, і вона здавалася мені добою дурості та дикості.

Мілан Сімечка

У XX столітті кожна дія передбачає й означає обрання певної позиції щодо радянського питання.

Реймон Арон

Я був правий у своїй помилковості, тоді як Ви і Вам подібні помилялися у своїй правоті.

П’єр Куртад (у листі до Едґара Морена)

Подобається вам це чи ні, але створення соціалізму особливе, бо, щоб зрозуміти його, потрібно підтримати його рух та прийняти його цілі.

Жан-Поль Сартр

Люди бувають праві з хибних причин, нічого з цим не вдієш… Страх опинитися в поганій компанії — це не вияв політичної чистоти; це вияв недостатньої впевненості в собі.

Артур Кестлер

Не встигла скінчитися європейська боротьба між фашизмом і демократією, як їй на зміну, зі швидкістю, що дивувала наступні покоління, прийшов новий розкол: той, що розділяв комуністів та антикомуністів. Обмін політичними й інтелектуальними поглядами за та проти Радянського Союзу не почався із післявоєнним поділом Європи. Але саме в ці післявоєнні роки, між 1947 та

1953 роками, лінія, яка відділяла Схід від Заходу, лівих від правих, глибоко врізалась у культурне й інтелектуальне життя Європи.

Для цього були напрочуд сприятливі обставини. Між війнами ультраправих підтримували більше, ніж багатьом хотілося б пам'ятати. Від Брюсселя до Бухареста в полемічній літературі та періодичних виданнях 1930-х років процвітав расизм, антисемітизм, ультранаціоналізм, клерикалізм та політичний реакціонізм. Інтелектуали, журналісти й учителі, які до і під час війни висловлювали фашистські чи ультрареакційні погляди, мали серйозні підстави для того, щоб після 1945 року емфатично доводити свій новонабутий статус прогресистів або радикалів (або ж поринути в тимчасове чи тривале забуття). Оскільки більшість партій та видань фашистського або навіть ультраконсервативного спрямування тепер у будь-якому разі перебували під забороною (за винятком Іберійського півострова, де було навпаки), публічні виявлення політичної прихильності обмежувалися центром і лівим крилом політичного спектра. Праві думки та погляди в Європі опинилися в тіні.

Але хоча у змісті публічних текстів і виступів після повалення Гітлера, Мусоліні та їхніх послідовників сталися приголомшливі зміни, тональність залишилася такою самою. Апокаліптична наполегливість фашистів; їхній заклик до насильницьких, «остаточних» рішень, ніби справжні зміни могли постати лише через докорінне руйнування; відраза до компромісу й «облудність» ліберальної демократії, а також захоплення маніхейськими альтернативами (усе або нічого, революція або занепад) — усі ці спонуки могли незгірше нагодитися лівим, і після 1945 року так і сталося.

Переймаючись нацією, занепадом, жертвами та смертю, міжвоєнні письменники-фашисти оглядалися на Першу світову війну. Інтелектуальна лівиця після 1945 року також була сформована досвідом війни, але цього разу крізь зіткнення несумісних моральних альтернатив, які виключали будь-яку можливість компромісу: Добро проти Зла, Свобода проти Поневолення, Опір проти Колабораціонізму. Звільнення з-під фашистської або нацистської окупації широко вітали як нагоду для радикальних політичних і суспільних змін, можливість обернути воєнне розорення на революційний переворот і почати все спочатку. А коли, як ми побачили, стало здаватися, що цю можливість змарнували і загалом відновилося «нормальне» життя, зраджені сподівання досить швидко перетворилися на цинізм — або ж призводили до ультралівих поглядів у світі, який знову розділився на непримиренні політичні табори.

Післявоєнні європейські інтелектуали поспішали і не терпіли компромісів. Це були молоді люди. У Першій світовій війни загинуло молоде покоління. Але після Другої світової війни із суспільної сцени зник здебільшого прошарок старших, скомпрометованих людей. На його місці постали письменники, митці, журналісти й політичні активісти, які були занадто молоді, щоб пам'ятати війну 1914?1918 років, але яким кортіло надолужити роки, втрачені впродовж війни наступної. Їхнє політичне виховання тривало в добу Народних фронтів й антифашистських рухів; тож публічного визнання та впливу, часто за свої воєнні звитяги, вони досягли в незвично ранньому, за європейськими стандартами, віці.

У Франції Жану-Полю Сартру було сорок, коли закінчилася війна; Сімоні де Бовуар — тридцять сім; Альберу Камю, найвпливовішому з них усіх, — лише

тридцять два. Зі старшого покоління тільки Франсуа Моріак (який народився в 1885 році) міг змагатися з ними у впливовості — завдяки тому, що його репутацію не заплямували минулі зв'язки з Віші. В Італії з попереднього покоління публічних осіб лишився тільки неаполітанський філософ Бенедетто Кроче (народився в 1866 році). У постфашистській Італії Іґнаціо Сілоне, 1900 року народження, був одним із найстарших серед впливових фігур-інтелектуалів; романісту та політичному коментатору Альберто Моравіа виповнилось тридцять вісім років, редактор та письменник-комуніст Еліо Вітторіні був на рік молодший. У Німеччині, де симпатії до нацистів і війна найбільше вдарили по публічних інтелектуалах та письменниках, Гайнріху Бьоллю — найталановитішому з нової самосвідомої генерації письменників, які через два роки після поразки Гітлера згуртувалися, щоб створити «Групу 47», — коли закінчилася війна, було лише 28 років.

У Східній Європі, де інтелектуальні еліти довоєнних років скомпрометувало захоплення ультраконсерватизмом, містичним націоналізмом чи ще чимось гіршим, соціальний ліфт молоді був ще більш промовистим. Чеслав Мілош, який опублікував свій впливовий есей «Поневолений розум» у 1951 році, коли йому виповнилось лише сорок років і він уже перебував у політичній еміграції, аж ніяк не був винятком з правила. Єжі Анджеєвський (якого Мілош зобразив у своїй книжці в не надто приємному світлі) видав «Попіл й алмаз», свій відомий роман про повоєнну Польщу, коли йому ще не було сорока. Тадеушу Боровському, 1922 року народження, було тільки двадцять з гаком років, коли він опублікував свої мемуари з Аушвіцу «Ласкаво просимо до газової камери, пані та панове».

Лідери східноєвропейських комуністичних партій були, як правило, дещо старші; ці люди пережили міжвоєнні роки як політичні в'язні або в еміграції в Москві, або ж і так, і так. Але одразу за ними йшло покоління дуже молодих чоловіків та жінок, чия ідеалістична відданість захопленням, керованим із СРСР, грала важливу роль у їхньому успіху. В Угорщині Ґезі Лошонці, який став жертвою радянських репресій після угорського повстання 1956 року, не було й тридцяти, коли він і сотні його однодумців задумали привести Угорську комуністичну партію до влади. Чоловіку Ґеди Ковалі, Рудольфу Марґоліусу, одному з обвинувачених на процесі Сланського в грудні 1952 року, було тридцять п'ять, коли його призначили міністром у комуністичному уряді Чехословаччини; Артур Лондон, ще один учасник процесу, був іще молодший: коли комуністи захопили владу, йому було тридцять три. Політичне становлення Лондона відбувалося у французькому Опорі; як і багато хто в комуністичному підпіллі, він у дуже ранньому віці навчився виконувати політичні та військові зобов'язання.

Серед інтелектуалів середнього класу, як на Сході, так і на Заході, панувало молодече завзяття щодо комуністичного майбутнього. І воно супроводжувалось виразним комплексом неповноцінності порівняно з пролетаріатом, робітничим класом «блакитних комірців». У перші післявоєнні роки кваліфіковані робітники перебували в привілейованому становищі, що так разюче відрізнялося від часів Великої депресії, спогади про які все ще були свіжі в колективній пам'яті. Треба було видобувати вугілля; ремонтувати або будувати з нуля дороги, залізниці, будинки, лінії електромереж; виготовляти устаткування, а потім користуватися ним для виробництва інших товарів. Для всіх цих робіт кваліфікованих працівників бракувало; як ми бачили, молоді та здібні чоловіки в таборах для переміщених осіб практично не мали труднощів із тим, щоб знайти роботу й

притулок, на відміну від жінок з дітьми чи «інтелектуалів» будь-якого штибу.

З-поміж іншого, це зумовило всезагальне піднесення промисловості та її працівників, що було реальною політичною перевагою для партій, які нібито їх представляли. Схильні до лівих поглядів та освічені чоловіки й жінки із середнього класу, соромлячись свого соціального статусу, могли зарадити своєму зніяковінню, віддавшись в обійми комунізму. Але навіть якщо вони не заходили аж так далеко, щоб вступити в партію, чимало митців і письменників, особливо у Франції та Італії, «плазували перед пролетаріатом» (Артур Кестлер) та підносили «революційний робітничий клас» (зазвичай зображуваний у дусі соцреалізму / фашизму суворими жилавими чоловіками), щоб наблизитися до статусу небожителів.

Хоча це явище було в масштабі своєму загальноєвропейським та повсюдним у комуністичному політичному середовищі (найвідоміший приклад інтелектуального «робітництва» в Європі — Жан-Поль Сартр, який так і не вступив до лав Французької комуністичної партії), саме в Східній Європі воно мало реальні наслідки. Студенти, вчителі, письменники та митці з Британії, Франції, Німеччини й інших країн поринули в Югославію («дорозкольних» часів), щоб, закатавши рукави, працювати на відбудові залізниць. У серпні 1947 року Італо Кальвіно захоплено писав про молодих волонтерів з Італії, які схожим чином працювали в Чехословаччині. Відданість новому початку, поклоніння справжній чи уявній спільноті робітників і захоплення совєтами (та їхньою непереможною Червоною армією) відділяли молоде післявоєнне покоління від його соціального походження та національного минулого.

Стати комуністом (або «марксистом», що в умовах часу здебільшого означало те саме) зазвичай вирішували в молодому віці. Людек Пахман, чех, писав так: «Я став марксистом у 1943 році. Мені було дев'ятнадцять років, й усвідомлення того, що я все зрозумів і все міг пояснити, зачаровувало мене, так само як і усвідомлення, що я міг виступити разом із пролетарями всього світу — спочатку проти Гітлера, а потім проти інтернаціональної буржуазії». Навіть такі, як Чеслав Мілош, що не були засліплені вабами комуністичної догми, недвозначно вітали комуністичні соціальні реформи: «Мене тішило те, що напівфеодальний польський лад було нарешті повалено, університети відчинили двері для молодих працівників і селян, відбулася аграрна реформа, і країна нарешті рушила в напрямку індустріалізації». Як зауважував Мілован Джилас, пригадуючи власне минуле в ролі близького поплічника Тіто, «тоталітаризм — це насамперед завзяття й переконання; лише пізніше він стає організаціями, авторитетом, кар'єризмом».

Комуністичні партії спершу загравали з інтелектуалами, для яких комуністичні цілі були привабливою протилежністю малодержавній обмеженості їхніх батьківщин та жорстокому антиінтелектуалізму нацистів. Для багатьох молодих інтелектуалів комунізм був питанням не стільки переконання, скільки віри: як зауважив Александр Ват (інший поляк, який із часом позбувся комуністичних переконань), польська світська інтелігенція зголодніла за «витонченою катехизою». Хоча серед східноєвропейських студентів, поетів, драматургів, романістів, журналістів чи професорів тих, хто ставав активними комуністами, була завжди меншість, саме до них найчастіше належали найталановитіші чоловіки та жінки свого покоління.

Отож Павел Когоут, який у пізніші десятиліття одержав міжнародне визнання як дисидент та посткомуністичний есеїст і драматург, уперше привернув до себе суспільну увагу у своїй рідній Чехословаччині як ультраприхильник нового режиму в себе вдома. У спогадах 1969 року він описував своє «відчуття певності», коли споглядав лідера партії Клемента Ґоттвальда на переповненій Староміській площі в Празі в день лютневого Чеського перевороту в 1948 році. Тут, «у цій людській масі, яка вирушила на пошуки справедливості, та в цій людині [Ґоттвальді], яка веде їх у цю вирішальну битву», двадцятирічний Когоут знайшов «Centrum Securitatis [центр безпеки], який марно намагався відшукати Коменський[120]». За чотири роки Когоут у релігійному піднесенні написав «Кантату нашій такій рідній Комуністичній партії»:

Заспіваймо у славу партії!

Її молодість карбована молодими ударниками праці.

Вона має розум мільйонів голів

Та силу мільйонів людських рук,

А її батальйон — це слова Сталіна і Ґоттвальда.

Посеред квітучого травня

На далеких просторах

Над старим замком майорить стяг

Зі словами «Правда переможе!».

Й передбачення славетне здійснилось:

Правда робітників перемогла!

До славного майбутнього встає наша країна.

Слава партії Ґоттвальда!

Слава!

Слава![121]

Така віра була поширена серед покоління Когоута. Як зауважував Мілош, комунізм діяв за принципом, що письменникам не потрібно думати, їм потрібно тільки розуміти. І навіть розуміння потребувало не більше ніж відданості, і саме цього шукали молоді інтелектуали Східної Європи. «Ми були дітьми війни, — писав Зденек Млинарж (який вступив до Чехословацької комуністичної партії в 1946 році, коли йому було п’ятнадцять років), — які, власне, ні з ким не воювали, але які в перші післявоєнні роки прийшли

з цим воєнним світоглядом, і тоді нарешті з'явилась можливість за щось битися». Покоління Млинаржа знало лише роки війни та нацистської окупації, коли «були тільки дві сторони, а між ними — нічого. Тож наш єдиний досвід закарбував у нас певність того, що перемога правильного світогляду означала просто ліквідацію, знищення іншого»[122].

Невинний запал, з яким деякі молоді східноєвропейці поринули в комунізм («Я в такому революційному настрої…» — вигукнув письменник Людвік Вацулік у розмові зі своєю дівчиною, після того як вступив у чеську партію), не применшував відповідальності Москви за те, що було, зрештою, радянським захопленням їхніх країн. Але він допомагає зрозуміти масштаб розчарування і зневіри, які настали потім. Дещо старші комуністи, як-от Джилас (1911 року народження), напевно, завжди розуміли те, що (за словами Джиласа) «маніпулювання запалом — це зародок рабства». Натомість молодші навернені, особливо інтелектуали, були шоковані, коли дізналися про суворість комуністичної дисципліни й реалії радянської влади.

Тож встановлення після 1948 року догми «двох культур» Жданова[123], яка наполягала на сповідуванні «правильних» поглядів у будь-яких питаннях від ботаніки до поезії, стала особливим потрясінням для народних демократій Східної Європи. Рабське дотримання інтелектуалами партійної лінії, здавна практиковане в Радянському Союзі, де в будь-якому разі вже існувала дорадянська спадщина репресій та доктринальності, складно давалося країнам, які лише нещодавно звільнилися від благодатного режиму Габсбургів. У Центральній Європі XIX століття інтелектуали й поети набули звички та відповідальності говорити від імені своєї нації. За комунізму їхня роль змінилася. Раніше вони представляли абстрактний «народ», а тепер були не більше ніж культурними рупорами для (справжніх) тиранів. Навіть гірше, невдовзі вони ставали улюбленими жертвами — як космополіти, «паразити» чи євреї — тих самих тиранів, які шукали цапів-відбувайл для своїх помилок.

Тож ентузіазм східноєвропейських інтелектуалів щодо комунізму — навіть у Чехословаччині, де він був найсильнішим — здебільшого випарувався після смерті Сталіна, хоча кілька років він ще протримався у формі проєкту «перегляду» чи «реформи комунізму». Лінії поділу всередині комуністичних держав уже не пролягали між комунізмом та його супротивниками. Важливе протистояння знову відбувалося між тими, хто уособлював владу — партією-державою і її поліцією, державним апаратом і придворною інтелігенцією — та всіма іншими.

У цьому сенсі лінія розлому «холодної війни» пролягала не так між Сходом і Заходом, як усередині Східної та Західної Європи. У Східній Європі, як ми побачили, Комуністична партія і її апарат були в стані неоголошеної війни проти всього суспільства, а ближче знайомство з комунізмом призвело до появи нових фронтів: між тими, для кого комунізм давав практичну суспільну користь у тому чи іншому вигляді, і тими, для кого він означав дискримінацію, розчарування й репресії. У Західній Європі в обох таборах також опинилося багато інтелектуалів; але характерно, що захоплення комунізмом у теорії було обернено пропорційне досвіду комунізму на практиці.

Це поширене невігластво щодо долі тогочасної Східної Європи, укупі зі зростанням байдужості Заходу, багато кого на Сході бентежило і вводило в

розпач. Проблемою для східноєвропейських інтелектуалів було не те, що вони перебували на периферії — з цією долею вони давно змирилися. Що боліло їм після 1948 року, то це подвійне виключення: з їхньої власної історії через радянську присутність та зі свідомості Заходу, де найвідоміші інтелектуали й гадки не мали про те, що і як з ними відбувалося. У східноєвропейських текстах про Західну Європу на початку 50-х років рефреном проходить тон образи та збентеженого подиву: тон «розчарованого кохання», як описав це Мілош у «Поневоленому розумі». Хіба Європа не розуміє, писав румунський письменник Мірча Еліаде в еміграції у квітні 1952 року, що їй ампутували частину її власної плоті? «Бо… всі ці країни і є в Європі, усі ці народи належать до європейської спільноти».

Але вони більше до неї не належали, і в цьому була проблема. Сталіну вдалося просунути свою лінію оборони глибоко в центр Європи і цим витіснити Східну Європу з рівняння. Європейське інтелектуальне й культурне життя після Другої світової війни відбувалося на радикально зменшеній арені, з якої вилучили поляків, чехів та інших народів усім гамузом. І попри те, що комунізм та його загрози були в центрі західноєвропейських дискусій і суперечок, на існування «справжнього втіленого комунізму» за декілька десятків кілометрів на схід майже ніхто не зважав — надто серед найпалкіших його прихильників.

Якби в післявоєнній Західній Європі опинився гість, який був знайомий з її інтелектуальним становищем у нещодавньому минулому, він би її не впізнав. Німецькомовна Центральна Європа — локомотив європейської культури в першій третині XX століття — припинила існувати. Відень, який став тінню себе самого після повалення Габсбургів у 1918 році, як і Берлін, був поділений між чотирма союзниками. Місто заледве могло підтримувати своїх мешканців продуктами та одягом, що вже казати про живлення інтелектуального життя континенту. Австрійські філософи, економісти, математики та науковці, як і їхні сучасники в Угорщині й інших частинах колишньої дуалістичної монархії, або втекли в еміграцію (у Францію, Британію, її домініони чи США), або співпрацювали з владою. Або ж, як третій варіант, їх повбивали.

Сама ж Німеччина лежала в руїнах. Серед німецької інтелектуальної еміграції після 1933 року не лишилося практично жодної статусної особи, яка б не була скомпрометована своєю співпрацею з режимом. Сумнозвісні загравання Мартіна Гайдеґґера з нацистами відрізнялися лише тим, які неоднозначні наслідки вони мали для його впливових філософських текстів; десятки тисяч менших гайдеґґерів у школах, університетах, місцевих і центральних урядах, газетах і закладах культури схожим чином зіпсували свою репутацію тим, що з таким завзяттям підлаштували свої тексти та дії до вимог нацистів.

Післявоєнна ситуація в Німеччині ускладнювалася ще й існуванням двох Німеччин, одна з яких претендувала на монопольне спадкоємство «хорошого» німецького минулого — антифашистського, прогресивного, просвітленого. Чимало інтелектуалів і митців відчували спокусу пов’язати долю з Радянською зоною та її наступницею, Німецькою Демократичною Республікою. На відміну від Федеративної Республіки зі столицею в Бонні, яка ще не повністю денацифікувалась і неохоче дивилася в обличчя нещодавнього німецького минулого, Східна Німеччина гордо наполягала на своїй антифашистській ідентичності. Комуністична влада вітала істориків, драматургів і режисерів, які хотіли нагадати їхній публіці про злочини

«іншої» Німеччини — якщо лише вони не торкалися певних табуйованих тем. Деякі найкращі таланти часів Веймарської республіки, які залишилися серед живих, емігрували на Схід.

Однією з причин було те, що, оскільки окупована совєтами Східна Німеччина була єдиною державою Східного блоку із західним «двійником», її інтелектуали, на відміну від румунських чи польських письменників, мали доступ до західної аудиторії. А якщо цензура й тиск ставали нестерпними, залишалася можливість повернутися на Захід, через берлінські пропускні пункти, принаймні до 1961 року і будівництва Стіни. Приміром, Бертольд Брехт обрав життя в НДР; там також залишилися молоді письменники на кшталт Крісти Вольф. Молодші письменники, як-от майбутній дисидент Вольф Бірман, навіть виїжджали на Схід, щоб отримати освіту й писати (Бірман переїхав у сімнадцятирічному віці, у 1953 році)[124].

Радикальних інтелектуалів з «матеріалістичного» Заходу приваблювало в НДР те, що вона позиціонувала себе як прогресивна, егалітарна й антинацистська країна, чиста і зрозуміла альтернатива Федеральній Республіці. Здавалося, що остання обтяжена історією, про яку вона воліла не говорити, і водночас, що цікаво, невагома, без політичного коріння й залежна від західних союзників, насамперед від США, які її створили. Інтелектуальному життю в ранній Федеративній Республіці бракувало політичного спрямування. Радикальні напрямки з протилежних кінців політичного спектра були навмисне виключені із суспільного життя, а молоді письменники на кшталт Бьолля не дуже хотіли встрявати в партійну політику (чим кардинально відрізнялися від наступного покоління).

Безумовно, культурних осередків не бракувало: уже в 1948 році, щойно нестача газетних видань залишилася в минулому й були відновлені мережі збуту, у Західній зоні Німеччини в обіг потрапило понад двісті літературних і політичних журналів (хоча багато з них зникли після валютної реформи), а нова Федеративна Республіка могла похвалитися напрочуд великою кількістю якісних газет, насамперед новим щотижневиком Die Zeit, друкованим у Гамбурзі. І все ж таки Західна Німеччина опинилася й на багато років залишилася на узбіччі головної течії європейського інтелектуального життя. Мелвін Ласкі, західний журналіст і редактор, який жив у Берліні, у 1950 році писав про інтелектуальне становище в Німеччині таке: «Думаю, ніколи протягом сучасної історії жоден народ і нація не були такі виснажені, такі позбавлені натхнення чи навіть таланту».

Саме через разючий контраст із попередньою німецькою культурною перевагою чимало внутрішніх і закордонних спостерігачів відчували розчарування, коли дивилися на нову Республіку: Реймон Арон був не єдиний, хто згадував, що XX століття раніше здавалося німецьким. Коли виявилося, що стільки німецької культурної спадщини заплямовано та списано з рахунку через те, що нацисти використовували її для своїх цілей, стало незрозуміло, який саме внесок Німеччина могла зробити в Європу. Німецькі письменники й мислителі з цілком зрозумілих причин були одержимі питомо німецькими проблемами. Варто підкреслити, що Карл Ясперс, єдина велика фігура з донацистського інтелектуального світу, яка брала активну участь у післявоєнних дебатах, найбільш відомий своїм єдиним внеском у внутрішню німецьку дискусію — есеєм 1946 року про «Питання німецької провини». Але в перше післявоєнне десятиліття західнонімецькі інтелектуали найбільше маргіналізували себе тим, що ретельно уникали ідеологізованої політики в

той час, коли суспільний дискурс у Західній Європі відрізнявся сильною та радикальною політизацією.

Британці також у ті роки перебували здебільшого на узбіччі європейського інтелектуального життя, хоча й із зовсім інших причин. Політичні позиції, які розділяли Європу, були відомі і Британії: міжвоєнні сутички щодо пацифізму, Великої депресії та Іспанської громадянської війни розділили Лейбористську партію й інтелектуальну лівицю, і в подальші роки всі ці розбіжності залишалися в пам'яті. Але в міжвоєнній Британії ані фашистам, ані комуністам не вдалося перетворити суспільну незгоду на політичну революцію. Фашисти загалом зосереджувалися в бідніших районах Лондона, де вони в 30-х роках певний час грали на народному антисемітизмі; Комуністична партія Великої Британії (КПВБ) ніколи б не здобула підтримки, яка б виходила за межі її перших опорних осередків у шотландській кораблебудівній промисловості, деяких шахтарських спільнотах та купці фабрик у Західному Мідленді в Англії. Навіть під час короткого піка популярності в 1945 році партія отримала тільки 102 тисячі голосів (0,4% виборців) і двох членів парламенту. Обидва вони втратили мандати після виборів 1950 року. Під час виборів 1951 року КПВБ здобула підтримку 21 тисячі виборців із 49-мільйонного населення.

Тож комунізм у Великій Британії був політичною абстракцією. Це в жодному разі не виключало інтелектуальної симпатії до марксизму серед лондонської інтелігенції та в університетах. Більшовизм від початку мав певну привабливість для британських соціалістів з Товариства Фабіана, як-от Герберта Веллса, які вбачали в політиці Леніна і навіть Сталіна щось знайоме та близьке: суспільне впорядкування згори з боку тих, хто знає найкраще. А британська бюрократична лівиця, як і їхні сучасники в міністерстві закордонних справ, не мали часу перейматися недолею маленьких країн між Німеччиною та Росією, які вони завжди вважали надокучливими.

Але в той час, коли ці питання викликали запеклі дискусії по той бік Протоки, комунізм жодним чином не мобілізував і не розділяв інтелектуалів у Британії в подібний спосіб. Як зауважив Джордж Орвелл у 1947 році, «англійці не настільки зацікавлені в інтелектуальних питаннях, щоб бути до них нетерпимими». Натомість інтелектуальні й культурні дебати в Англії (та меншою мірою в решті регіонів Британії) були зосереджені навколо внутрішньої проблеми — перших проявів занепокоєння щодо державного «занепаду», що тривало багато десятиліть. Це було властиво для неоднозначних настроїв, які панували в післявоєнній Британії: країна, яка щойно закінчила шестирічну війну та перемогла смертельного ворога, розпочала безпрецедентний експеримент соціального капіталізму — і все одно діячі культури були одержимі пошуком ознак занепаду й погіршення.

Саме тому Томас Стернз Еліот у своїх «Записках про визначення культури» (1948) стверджував «з деякою впевненістю, що наша доба — це доба занепаду; що культурні стандарти нижчі, ніж вони були п'ятдесят років тому; і що свідчення цього занепаду наявні в кожному вияві людської діяльності». З аналогічних міркувань Британська телерадіомовна корпорація (BBC) запустила «Третю програму» на радіо в 1946 році: глибокоінтелектуальний продукт високої культури, очевидною метою якого стало заохочення та поширення «якості» й орієнтація на тих, кого на континентальній Європі можна було вважати «інтелігенцією». Але в поєднанні класичної музики, актуальних

лекцій та серйозних розмов передача залишалася специфічно англійською, позаяк старанно уникала поляризованих чи політично чутливих тем.

Британців не цікавили європейські справи. Про європейську політику й літературу регулярно писали в тижневиках і періодиці, тож британські читачі могли бути добре поінформовані. Крім того, британці знали про масштаб травми, яку щойно пережили європейці. Сиріл Конноллі висловив свою думку про тогочасний стан Європи у своєму дописі у власному журналі Horizon у вересні 1945 року: «Європа програла у війні морально й економічно. Велике шатро європейської цивілізації, у світлі софітів якого ми всі зростали, читали, писали, кохали чи мандрували, пало. Його мотузки витончилися, його каркас зламався, стільці та столи в друзках, намет порожній, троянди у вазах зів'яли…».

Однак, попри це хвилювання за стан континенту, британські (й особливо англійські) експерти залишалися дещо осторонь, ніби проблеми Європи та Британії, хоч і очевидно пов'язані, усе ж таки відрізнялися в ключових аспектах. За деякими важливими винятками[125], британські інтелектуали не мали значного впливу на великі дискусії континентальної Європи, а спостерігали за ними збоку. Якщо узагальнити, питання, які були гостро політичними в Європі, у Британії викликали лише інтелектуальний інтерес; а те, чим переймалися інтелектуали континенту, у Британії зазвичай не виходило за межі наукових кіл, якщо його взагалі помічали.

Ситуація в Італії була майже діаметрально протилежна. З усіх країн Західної Європи саме Італія найбільш безпосередньо зазнала нещасть доби. Двадцять років країною керував перший фашистський режим у світі. Вона перебувала під німецькою окупацією, потім її звільнили Західні союзники. Повільна війна на виснаження і знищення, яка тривала майже два роки на трьох чвертях території країни, залишила більшу частину цих земель та їхнього населення на межі злиднів. Ба більше, з вересня 1943 року по квітень 1945 року північ Італії здригалася від, по суті, повномасштабної громадянської війни, хоч її так і не називали.

Як колишній країні Осі, Італії не довіряли ані на Заході, ані на Сході. Після розколу між Тіто і Сталіним невизначений кордон Італії з Югославією став найбільш нестабільним та потенційно вибухонебезпечним фронтиром «холодної війни», а непрості відносини країни з комуністичним сусідом ускладнювалися тим, що в Італії існувала найбільша комуністична партія поза межами Радянського блоку: із підтримкою в 4 350 000 голосів (19%) у 1946 році, які зросли до 6 122 000 голосів (23%) у 1953-му. Того самого року Італійська комуністична партія могла похвалитися 2 145 000 членів, які платили членські внески. Місцевий вплив партії підсилювали її майже абсолютна влада в деяких регіонах (зокрема Емілії-Романьї навколо міста Болонья), підтримка Італійської соціалістичної партії[126] під проводом П'єтро Ненні та широка популярність її витонченого й вдумливого лідера Пальміро Тольятті.

З усіх цих причин інтелектуальне життя в післявоєнній Італії було дуже політизоване і глибоко пов'язане з проблемою комунізму. Абсолютна більшість молодих італійських інтелектуалів, зокрема і деяких з тих, хто піддався на чари фашизму, формувалася в тіні Бенедетто Кроче. Характерне поєднання геґеліанського ідеалізму у філософії та лібералізму XIX століття в політиці, притаманне Кроче, стало етичною системою координат для

покоління інтелектуалів-антифашистів; але в післявоєнних обставинах здавалося, що цього явно замало. Реальний вибір, який мали італійці, полягав у радикальній альтернативі: політизований клерикалізм — альянс консервативного Ватикану (за правління папи Пія XII) та християнських демократів, підтримуваних США, — або ж політичний марксизм.

Італійська комуністична партія мала певну особливість, яка відрізняла її від інших комуністичних партій і на Сході, і на Заході. Із самого початку її очолювали інтелектуали. Тольятті, як і Антоніо Ґрамші та інші молоді засновники партії двадцять років тому, був помітно більш освіченим — та шанобливим у своєму ставленні до освіти, — ніж лідери більшості інших комуністичних партій Європи. Ба більше, упродовж десятиліття після Другої світової війни партія відкрито вітала інтелектуалів — і як членів, і як союзників — і дбала про те, щоб пом'якшувати партійну риторику в тих питаннях, які могли відштовхнути. Насправді Тольятті свідомо адаптував комуністичні заклики до італійських інтелектуалів через власну формулу — «напів-Кроче та напів-Сталін».

Ця формула виявилась надзвичайно успішною. Шлях від ліберального антифашизму Кроче до політичного марксизму обрали деякі з найталановитіших молодших лідерів італійської Компартії, як-от Джорджо Амендола, Лучіо Ломбардо Радіче, П'єтро Інґрао, Карло Кассола й Еміліо Серені. Усі вони прийшли до комуністичної політики зі світу філософії та літератури. Після 1946 року до них приєдналися чоловіки та жінки, розчаровані неспроможністю Партії дії[127] втілити прагнення воєнного опору, що означало кінець надій на світську, радикальну й немарксистську альтернативу в італійському суспільному житті. Один тогочасний письменник назвав їх «присоромленими крочеаністами».

Позиціонуючи себе як голос прогресу й сучасності в краю застою та найкращу надію на реальні соціальні й політичні реформи, ІКП зібрала навколо себе почет науковців і письменників-однодумців, які створювали для партії та її політики ауру респектабельності, освіченості й навіть універсальності. Однак після поділу Європи стратегія Тольятті зазнавала дедалі більшого тиску. Із критики ІКП з боку совєтів на першій зустрічі Комінформу у вересні 1947 року стало зрозуміло, що Сталін налаштований узяти італійських комуністів (так само як і французьких) під пильніший контроль; їхні політичні дії мають бути тісніше координовані з Москвою, а на зміну їхній толерантності до культурних справ повинна прийти безкомпромісна теза Жданова про «дві культури». Тим часом після нахабного, але успішного втручання Америки у вибори 1948 року на боці християнських демократів післявоєнна політика Тольятті щодо роботи з інститутами ліберальної демократії стала здаватися наївною.

Тож навіть якщо Тольятті й сумнівався, то не мав іншого вибору, окрім як встановити тісніший контроль та запровадити сталінські практики. Це викликало публічну незгоду з боку деяких партійних інтелектуалів, котрі досі були вільні відокремлювати політичний авторитет партії, який вони не ставили під сумнів, від царини «культури», де вони цінували свою незалежність. У відкритому листі в січні 1947 року Вітторіні, редактор комуністичного культурного журналу Il Politechnico, нагадав Тольятті, що «культуру» не можна підпорядковувати політиці, хіба що коштом самої культури та ціною правди.

Тольятті, який провів 1930-ті роки в Москві й очолював Іспанські операції Комінтерну в 1937?1938 роках, вважав інакше. У Комуністичній партії всі отримували вказівки згори, політиці підпорядковувалося все. «Культура» не була захищеним простором, на який не поширювалися радянські вказівки. Вітторіні та його однодумці мали прийняти партійну лінію в літературі, мистецтві й ідеях або йти геть. Упродовж кількох наступних років італійська партія стала ще більше дотримуватись радянської лінії, а Вітторіні та багато інших інтелектуалів, як і очікувалось, віддалилися. Та, попри непохитну вірність Москві з боку Тольятті, ІКП ніколи до кінця не втрачала «аури» недогматизму, оскільки це була єдина комуністична партія, яка дозволяла і навіть заохочувала інтелектуальну незгоду та свободу думки; у подальші десятиліття така репутація стала їй у пригоді.

Насправді критики Тольятті з некомуністичної лівиці весь час опинялися в пастці через поширене уявлення, яке панувало в Італії та (особливо) за кордоном, що ІКП відрізняється від інших комуністичних партій. Як пізніше визнавав Іґнаціо Сілоне, італійські соціалісти й інші могли звинувачувати лише себе. Близькі відносини між комуністами та соціалістами в Італії, особливо до 1948 року, і подальше небажання марксистів-некомуністів критикувати Радянський Союз, унеможливили появу чіткої лівої альтернативи комунізму в італійській політиці.

З-поміж країн Західної Європи Італія вирізнялася відносною «симпатичністю» її комуністів, але водночас була винятком з правила не лише через це. Повалення Муссоліні в 1943 році не могло приховати співучасті багатьох італійських інтелектуалів у його двадцятирічному правлінні. Ультранаціоналізм Муссоліні був, зокрема, спрямований на іноземну культуру та вплив; а фашизм відверто віддавав перевагу «національним» інтелектуалам, застосовуючи до літератури й мистецтв націоналістичну політику захисту та заміни, подібну до звичніших аналогічних заходів щодо іноземних товарів.

Певна річ, багато італійських інтелектуалів (особливо молодших) приймали підтримку й допомогу від фашистської держави: альтернативою була еміграція або мовчання. Сам Еліо Вітторіні здобував перемоги на фашистських літературних конкурсах. Вітторіо де Сіка, перш ніж стати провідним представником післявоєнного неореалізму, був відомим актором фашистського кінематографу. Його колега, режисер Роберто Росселліні, який також працював у жанрі неореалізму і чиї післявоєнні фільми мали виразну комуністичну політичну тональність, лише за кілька років до того створював документальне кіно й художні фільми за підтримки уряду Муссоліні, і то був не поодинокий випадок. До 1943 року влада Муссоліні для багатьох мільйонів італійців, які в дорослому віці не знали жодного іншого мирного уряду, становила звичний порядок речей[128].

Тож моральні дилеми переважної більшості італійських інтелектуалів у післявоєнні роки віддзеркалювали досить неоднозначну міжнародну позицію країни загалом, яка мала занадто обтяжливі зв’язки з авторитарним минулим, щоб посісти центральне місце в післявоєнних справах Європи. У будь-якому разі Італія, хай як це не дивно, давно опинилась на узбіччі сучасної європейської культури — можливо, через її власну децентралізацію в історії та адміністративному ладі: Неаполь, Флоренція, Болонья, Мілан і Турин створили свої власні маленькі світи з університетами, газетами, академіями й інтелігенцією. Рим був місцем локалізації верхівки, джерелом

заступництва та осердям влади. Але він ніколи не уособлював центр культурного життя країни.

Зрештою, справжнє європейське інтелектуальне життя в ті післявоєнні роки могло відбуватися лише в одному місці — в одному місті, одній столиці, поділи якої і відображали, і визначали стан культури всього континенту. Її конкуренти опинилися за колючим дротом, знищили самі себе або ж поринули в містечковість. Ще з 20-х років XX століття, коли одна європейська держава за іншою опинялася під владою диктаторів, політичні біженці й емігранти-інтелектуали стікалися до Франції. Дехто під час війни залишився і приєднався до Опору, тоді як багато з них стали жертвами Віші або нацистів. Дехто втік до Лондона, Нью-Йорка чи Латинської Америки, але повернувся після звільнення. Інші, як-от Чеслав Мілош чи угорський історик і політичний журналіст Франсуа Фейто, переїхали, лише коли змушені були тікати через радянські перевороти — і тоді здавалось абсолютно логічним, що вони поїдуть прямо до Парижа.

Через це, уперше із 40-х років XIX століття, коли Карл Маркс, Генріх Гайне, Адам Міцкевич, Джузеппе Мадзіні й Олександр Герцен жили в паризькій еміграції, Франція знову стала природним європейським домом для знекоріненого інтелектуала, чистилищем модерної європейської думки й політики. Отож післявоєнне паризьке інтелектуальне життя було подвійно космополітичним: у ньому брали участь чоловіки та жінки з усієї Європи, і це була єдина європейська сцена, де місцеві думки та дискусії розросталися й виходили на широкий міжнародний рівень.

Отож, незважаючи на нищівну поразку Франції в 1940 році, її ганебне підкорення впродовж чотирьох років німецької окупації, моральну неоднозначність (і не тільки) режиму Віші маршала Петена та принизливе підпорядкування США і Британії в міжнародній дипломатії в післявоєнні роки, французька культура знову стала центром міжнародної уваги: французькі інтелектуали набули особливого міжнародного значення як речники доби, а тональність французьких політичних дискусій утілювала ідеологічний розкол усього світу. Знову — і востаннє — Париж став столицею Європи.

Іронію цього становища не могли не помітити її сучасники. Історичний шанс поставив французьких інтелектуалів у центр уваги, позаяк те, чим вони переймалися, було не менш містечковим, ніж у решти. Післявоєнна Франція заглибилась у свої власні проблеми зведення рахунків, дефіциту й політичної нестабільності так само сильно, як і будь-яка інша країна. Французькі інтелектуали по-новому витлумачували політику в усьому світі крізь призму власних нав'язливих ідей, а нарцистична самозакоханість Парижа у Франції несамокритично проєктувалася на світ загалом. Як незабутньо описав це Артур Кестлер (у «Маленьких кокетках Сен-Жермен-де-Пре»), післявоєнні французькі інтелектуали були «пронирами, які позирали на оргії Історії крізь шпарину в паркані». Але Історія приберегла для них найкращі місця.

Поділи, характерні для французької інтелектуальної спільноти в пізніші роки, були очевидні не одразу. Коли в 1945 році Жан-Поль Сартр заснував Les Temps Modernes, до редакційної ради належали не лише Сімона де Бовуар та Моріс Мерло-Понті, а й Реймон Арон, що свідчило про широкий консенсус навколо політики лівого спрямування й «екзистенціальної» філософії. Останню також сповідував (не дуже охоче) Альбер Камю, на той час близький

друг Сартра та де Бовуар і, завдяки своїй колонці на редакційних шпальтах щоденної газети Combat, найвпливовіший письменник у післявоєнній Франції.

Усіх їх об'єднувала певна «ментальність Опору» (хоча в самому Опорі активну участь брав лише Камю: Арон належав до «Вільних французів» у Лондоні, а інші пережили часи окупації більш-менш безпроблемно). За словами Мерло-Понті, завдяки боротьбі під час війни французькі інтелектуали розв'язали для себе дилему «бути чи робити». Віднині вони були в історії та могли долучитися до неї по повній. У їхній ситуації вони вже не могли дозволити собі розкіш відмовитися зробити політичний вибір і дотримуватися його; справжня свобода означала прийняти цю істину. За словами Сартра, «бути вільним означає не робити, що хочеш, а хотіти робити те, що можеш».

Інший урок, який нібито засвоїли Сартр та його покоління, — це те, що війна була неминучим — і до певної міри навіть бажаним — наслідком політичного насильства. Така інтерпретація зовсім не схожа на питомо французьке сприйняття нещодавніх подій: до 1945 року багато європейців пережили три десятиліття військового та політичного насильства. Молоді люди з усього континенту звикли до такого рівня суспільної агресії — як на словах, так і в діях, — якого їхні предки з XIX століття навіть не могли собі уявити. А сучасна політична риторика пропонувала «діалектику», за допомогою якої заклики до насильства й конфлікту не здавалися такими дикими: без сумніву, Еммануель Муньє, редактор журналу Esprit і впливовий представник християнської лівиці, промовляв до широкої аудиторії, коли в 1949 році стверджував, що виступати проти насильства та класової боротьби лицемірно, позаяк «біле насильство» щодня використовують проти жертв капіталізму.

Але у Франції привабливість насильницьких рішень була більше ніж проєкцією в майбутнє нещодавнього досвіду. Вона стала відлунням давнішої спадщини. Звинувачення в колабораціонізмі та зраді, вимоги покарати винних і почати життя з нуля розпочалися не після звільнення. Вони відтворювали давню французьку традицію. Із 1792 року революційний і контрреволюційний полюси французького суспільного життя втілювали та підсилювали розкол країни надвоє: за і проти Монархії, за і проти Революції, за і проти Робесп'єра, за і проти Конституцій 1830 та 1848 років, за і проти Комуни. Жодна інша країна не мала такої довгої та безперервної традиції біполярної політики, підкресленої традиційною історіографією національного міфу Революції, який упродовж десятиліть прищеплювали французьким школярам.

Ба більше, Франція, більше ніж будь-яка інша західна національна держава, була країною, де інтелігенція схвалювала та навіть обожнювала насильство як інструмент державної політики. Жорж Санд пригадувала, як під час прогулянки берегами Сени в 1835 році друг пристрасно обґрунтовував їй необхідність кривавої пролетарської революції: тільки коли води Сени почервоніють, пояснював він, коли Париж палатиме, а бідні обіймуть місце, що належить їм по праву, лише тоді переможуть справедливість і мир. Майже сто років по тому англійський есеїст Пітер Кеннелл описував у New Statesman «майже патологічний культ насильства, яким, здається, одержимі так багато французьких письменників».

Тож коли літній представник Радикальної партії Едуар Ерріо, президент Національної асамблеї Франції аж до своєї смерті в 1957 році у віці 85

років, після звільнення оголосив, що нормальне політичне життя може відновитися тільки тоді, коли «Франція спершу пройде шляхом кровопролиття», ці слова, хай навіть з вуст череватого провінційного депутата політичного центру, зовсім не різонули французькі вуха. Французькі читачі й письменники вже давно звикли до думки, що історичні зміни та спокутне кровопролиття нероздільні. Коли Сартр та його сучасники наполягали на тому, що комуністичне насильство — це «пролетарський гуманізм», «акушерка історії», вони були менш оригінальними, ніж їм здавалося.

Через цю ознайомленість із революційним насильством в уяві французів у поєднанні зі спогадами у формі пожовклих ілюстрацій давнього франко-російського альянсу, французькі інтелектуали були схильні сприймати комуністичні обґрунтування радянської жорстокості з особливим співчуттям. Не обійшлося й без діалектики. У коментарі щодо процесу Сланського для Сартрового Les Temps Modernes, Марсель Пежу нагадував своїм читачам, що в убивстві своїх політичних ворогів немає нічого поганого. Що було не так із празьким судом, то це те, «як відбувалася процедура їхнього вбивства [тобто показовий процес]. Це здається якоюсь карикатурою на те, як усе могло б бути, якби з погляду комуністів насильство мало підстави. Зрештою, звинувачення, які їм висувають, prima facie[129] не правдоподібні».

Французькі інтелектуали, які приїжджали до Радянського блоку і бачили процес побудови комунізму дужче за інших, удавалися до лірики та виявляли своє захоплення. Так, поет і сюрреаліст Поль Елюар у своїй промові перед (поза сумнівом, спантеличеною) публікою в Бухаресті в жовтні 1948 року сказав такі слова: «Я з країни, де більше ніхто не сміється, ніхто не співає. Франція поринула в темряву. Але ви відкрили сонячне світло Щастя». А ще той самий Елюар через рік в окупованій совєтами Угорщині зазначав: «Народ має бути єдиним господарем у своєму краї, і за кілька років Щастя стане верховним законом, а Радість — щоденним обрієм».

Елюар був комуністом, але його погляди широко поділяли навіть ті інтелектуали й митці, які ніколи не були членами партії, а таких налічувалося чимало. У 1948 році, після Чеського перевороту, Сімона де Бовуар була певна, що комунізм став на шлях до повсюдної перемоги: як за багато років до того написав її сучасник Поль Нізан, революційний філософ лише тоді може досягти результату, якщо обере той клас, який є носієм революції, а комуністи й були самопроголошеними представниками цього класу. Попри всі моральні мінливості долі, заангажовані інтелектуали мусили стати на бік прогресу та Історії[130].

Крім того, французькі інтелектуали вважали комуністичне питання таким важливим через усюдисущу присутність Французької комуністичної партії (ФКП). Хоча ФКП ніколи не була такою великою, як італійська (у найкращі часи до її складу входило 800 тисяч членів), на виборах у перші післявоєнні роки вона мала навіть більший успіх, набравши в 1946 році 28% голосів. І, на відміну від італійців, французькі комуністи не мали протистояти об’єднаній правоцентристській Католицькій партії. Іншою відмінністю було те, що Соціалістична партія Франції, завдяки своєму тривалому знайомству з комуністичними практиками під час війни, не робила безумовного переходу на бік комуністів на ранніх етапах «холодної війни» (хоча меншості її членів саме цього й хотілося б). Тож ФКП була водночас і сильнішою, і більш ізольованою, ніж будь-яка інша комуністична партія.

Водночас вона була особливо нетерпима до інтелектуалів. ФКП різко відрізнялася від італійців тим, що її завжди очолювали практичні й тупоголові партійні бюрократи, на кшталт Моріса Тореза, у минулому шахтаря, який керував партією від 1932 року до своєї смерті в 1964 році. Для Сталіна найважливішою рисою Тореза було те, що на нього можна було покластися; як і Ґоттвальд у Чехословаччині, він робив те, що йому кажуть, і не ставив запитань. Невипадково, дезертирувавши з французької армії під час «Дивної війни»[131] 1939?1940 років, Торез провів наступні п'ять років у Москві. Таким чином, французька Компартія була надійною, хоч і дещо негнучкою партією-сателітом, справним інструментом для проголошення та впровадження сталінської лінії.

Саме ця жорсткість ФКП до певної міри приваблювала, принаймні кілька років, післявоєнне студентське покоління, яке шукало собі лідерів, спрямування, дисципліни й обіцянки діяти з «робітниками» в одній упряжці: так само як їхні чеські та польські однолітки спочатку заражали ентузіазмом своїх друзів на Сході. Але для більш авторитетних французьких інтелектуалів запал, з яким культурні комісари ФКП встановлювали безкомпромісність на сторінках щоденної газети L'Humanite та деінде, був щоденним викликом їхнім прогресивним поглядам. Письменники чи науковці, які пов'язали себе з ФКП, не могли сподіватися, як Вітторіні в Італії чи Група істориків Компартії в Лондоні, що їм дозволять якісь відхилення[132].

З цієї причини уподобання паризької інтелігенції — наш найнадійніший компас у визначенні ліній розлому віри та думки в Європі часів «холодної війни». Саме в Парижі, як ніде більше, інтелектуальні розломи проходили по контурах політичних — і всередині країни, і за кордоном. Східноєвропейські показові процеси особливо палко обговорювали в Парижі, оскільки дуже багато їхніх жертв жили і працювали у Франції: Ласло Райк був інтернований до Франції після Громадянської війни в Іспанії; Артур Лондон працював у французькому Опорі, одружився з однією відомою французькою комуністкою та був майбутнім свекром іншої; «Андре Сімон» (Отто Кац, інша жертва процесу Сланського) був широко відомий у паризьких журналістських колах з 1930-х років, коли він там працював; Трайчо Костова добре пам'ятали з часів його роботи в болгарському диппредставництві в Парижі — новину про його арешт у Софії навіть надрукували на першій шпальті Combat Камю.

Навіть у самому Парижі мали місце два впливові політичні процеси. У 1946 році Віктор Кравченко, радянський службовець середньої ланки, який утік до США у квітні 1944 року, видав свої мемуари «Я обрав свободу». Коли вони вийшли в травні того самого року у Франції під назвою J'ai choisi la Liberte?, опис радянських чисток, розправ й особливо системи радянських концентраційних таборів, ГУЛАГу, викликав сенсацію[133]. У листопаді 1947 року, через два місяці після засідання Комінформу в Польщі, де лідерам ФКП дали добрячого прочухана за те, що вони не змогли протиснути нову жорстку радянську лінію, інтелектуальне періодичне видання партії Les Lettres franc?aises опублікувало низку статей, автори яких стверджували, що книжка Кравченка — це плетиво брехні, сфабриковане американськими спецслужбами. Коли газета повторила та розширила ці звинувачення у квітні 1948 року, Кравченко подав до суду за наклеп.

На суді, який тривав з 24 січня по 4 квітня 1949 року, Кравченко привів на свою підтримку низку доволі непереконливих свідків; а відповідачі могли сипати цілим сонмом присяг провідних французьких інтелектуалів-некомуністів: романіста, учасника підпілля Веркора, фізика, лауреата Нобелівської премії Фредеріка Жоліо-Кюрі, критика мистецтва, героя Опору і директора Музею сучасного мистецтва Жана Кассу та багатьох інших. Усі вони свідчили про бездоганну репутацію Комуністичної партії Франції під час опору нацистам, беззаперечні революційні звитяги Радянського Союзу та неприйнятні наслідки визнання правоти Кравченка — навіть якщо він справді має рацію. За рішенням суду, Кравченко отримав один франк принизливо символічної компенсації.

Ця «моральна» перемога прогресивної лівиці збіглася в часі з першим колом великих показових процесів у Східній Європі та встановленням інтелектуальних позицій за і проти Європейського Союзу: як за декілька місяців до того почав переконувати Сартр, «треба обирати між СРСР та англо-саксонським блоком». Але для багатьох критиків Радянського Союзу Кравченко був аж ніяк не ідеальним речником. Його, радянського апаратника зі стажем, утікача до США, не вважали привабливою фігурою ті європейські інтелектуали-антикомуністи (можливо, більшість із них), які намагалися триматися подалі від Вашингтона, так само як і не були згодні віддавати Москві монопольне право на титул лідера прогресу. З такою людиною, писали Сартр та Мерло-Понті в січні 1950 року, ми не можемо відчувати себе побратимами: він живе свідчення занепаду «марксистських цінностей у самій Росії».

Але на інший процес махнути рукою виявилося складніше. 12 листопада 1949 року, через чотири тижні після страти Ласло Райка в Будапешті, Давід Руссе опублікував у Le Figaro litte?raire звернення до колишніх в’язнів нацистських таборів з проханням допомогти йому в розслідуванні щодо радянських концентраційних таборів. Покликаючись на радянський Кодекс виправної праці, він стверджував, що це були не центри перевиховання, як заявляли офіційні представники СРСР, а радше система концентраційних таборів, вбудована в радянську економіку й пенітенціарну систему. За тиждень, знову-таки в Les Lettres franc?aises, письменники-комуністи П’єр Декс і Клод Морґан звинуватили його у використанні фальшивих джерел та завданні образи СРСР низькопробним наклепом. Руссе подав до суду за обмову.

Dramatis personae[134] в цьому протистоянні були напрочуд цікаві. Руссе не зраджував Кремль. Він був французом із давнім соціалістичним стажем, часом троцькістом, героєм підпілля, вижив у Бухенвальді та Ноєнгамме, дружив із Сартром і разом з ним заснував у 1948 році недовготривалий політичний рух Rassemblement de?mocratique re?volutionnaire (Революційні демократичні збори). Те, що така людина звинувачувала Радянський Союз у використанні концентраційних чи трудових таборів, абсолютно не вписувалось у традиційні політичні розломи того часу. Декса також заарештували за участь у підпіллі й так само депортували — у його випадку до Маутгаузену. Те, що двоє ліваків, колишніх партизанів і табірних в’язнів, отак ламали списи, свідчило про те, наскільки старі політичні альянси та союзи тепер стали залежні від одного лише комуністичного питання.

Список свідків Руссе містив різноманітних і дуже поважних експертів, які знали про радянську тюремну систему не з чуток. Верхівкою їхніх свідчень

був зворушливий виступ Марґарет Бубер-Нойманн, яка розповіла про свій досвід не лише в радянських таборах, але також і в Равенсбрюку, куди її вислали після того, як Сталін видав її нацистам у 1940 році в межах невеликого обміну за пактом Молотова — Ріббентропа. Руссе переміг. Він навіть дещо вплинув на сумління та свідомість своїх сучасників. Після оголошення рішення суду в січні 1950 року Моріс Мерло-Понті визнав, що «факти загалом ставлять під сумнів значення російської системи». Сімона де Бовуар почувалася зобов'язаною включити у свій новий роман «Мандарини», заснований на реальних подіях, низку болісних діалогів між головними героями про новини з радянських таборів (хоча вона улесливо адаптувала хронологію подій таким чином, щоб здавалося, що Сартр і його друзі були поінформовані про ці питання ще в 1946 році).

Щоб протистояти Руссе та йому подібним — а також приборкати «прогресивних» інтелектуалів, — комуністичні партії застосовували моральний важіль «антифашизму». Це було знайомо і тому привабливо. Багато європейців одержали свій перший досвід політичної мобілізації в антифашистських лігах Народних фронтів 1930-х років. У пам'яті більшості людей Друга світова війна була перемогою над фашизмом, і саме так її відзначали у Франції та Бельгії, особливо одразу ж по її закінченні. «Антифашизм» був обнадійливою й універсальною сполучною ланкою з простішими часами.

У центрі антифашистської риторики, якою послуговувалась офіційна лівиця, перебувала звичайна бінарна опозиція політичної належності: ми — ті, ким не є вони. Вони (фашисти, нацисти, франкісти, націоналісти) — праві, ми — ліві. Вони — реакційні, ми — прогресивні. Вони за Війну, ми за Мир. Вони — сили Зла, ми — на боці Добра. Як сказав Клаус Манн у Парижі в 1935 році, хай чим був фашизм, ми — його протилежність, і ми проти нього. Оскільки більшість супротивників антифашистів підкреслено визначали свою політику як насамперед антикомуністичну (у цьому частково полягала привабливість нацистів для консервативних еліт у воєнний час у таких далеких одна від одної країнах, як Данія та Румунія), ця охайна симетрія в полеміці працювала передусім на користь комуністів. Філокомунізм, або принаймні анти-антикомунізм, був логічною сутністю антифашизму[135].

Звичайно, Радянський Союз був дуже зацікавлений у тому, щоб у післявоєнні роки привернути увагу до свого антифашистського характеру, особливо після того, як місце його ворога замість Німеччини посіли США. Антифашистську риторику тепер спрямували проти Америки, яку спершу звинувачували в захисті фашистів-реваншистів, а потім, розширивши закиди, і саму називали загрозою протофашизму. Ця комуністична тактика була особливо ефективна з огляду на поширений і щирий страх власне фашистського реваншу в Європі або ж щонайменше хвилі неофашистських симпатій, які відродяться з попелу.

«Антифашизм», під яким, зокрема, мали на увазі опір і союзництво, також пов'язували з позитивним образом Радянського Союзу під час війни, який він ще подекуди зберігав, зі щирою симпатією, яку чимало західних європейців відчували до героїчних переможців Курської і Сталінградської битв. Як у характерній запальній манері стверджувала у своїх мемуарах Сімона де Бовуар, «наша дружба із СРСР була беззастережною: жертви російського народу довели, що його очільники втілювали його бажання». За Едґаром Мореном, Сталінград відкинув усі сумніви, усю критику. Цим настроям також підігравало те, що Париж звільняли Західні союзники, чиї прогріхи в пам'яті місцевого населення здавалися більшими.

Але джерела інтелектуальної русофілії цим не обмежувалися. Важливо пам'ятати про те, що відбувалося лише на кілька кілометрів східніше. Західне інтелектуальне захоплення комунізмом мало тенденцію бути найсильнішим не в часи «гуляш-комунізму» чи «соціалізму з людським обличчям», а радше в часи найбільших звірств режиму: у 1935–1939 та 1944–1956 роках. Письменники, професори, митці, вчителі й журналісти часто захоплювалися Сталіним не всупереч його провинам, а завдяки ним. Саме тоді, коли він винищував людей у промислових масштабах, коли показові процеси оприявнювали всю найбільш гротескну моторошність радянського комунізму, чоловіки і жінки, які були для Сталіна в недосяжності, найдужче захоплювалися цією людиною та його культом. Саме абсурдно велика прірва між риторикою й реальністю зробила її такою невідпорною для прихильних чоловіків і жінок у їхніх пошуках Причини[136].

Комунізм запалював інтелектуалів так, як ані Гітлер, ані (особливо) ліберальна демократія не могли навіть сподіватися. Комунізм був екзотичним географічно та героїчним у своєму масштабі. Реймон Арон у 1950 році назвав «безглуздою несподіванкою… що європейська лівиця прийняла будівельника пірамід за свого Бога». Але чи було це справді так несподівано? Хоча той самий Жан-Поль Сартр мав найбільший потяг до комуністів якраз у той момент, коли «будівельник пірамід» розпочинав свої останні схиблені проєкти. Інтелектуали-раціоналісти захоплювались оригінальністю ідеї, що Радянський Союз вирішує монументальне завдання, мета якого виправдовує та вибачає її вади. Бентежним гріхом фашизму були його обмежені цілі. Але цілі комунізму були бездоганно універсальні й трансцендентні. Його злочини багато спостерігачів-некомуністів списували, так би мовити, на те, що він мав справу з Історією.

І навіть за таких умов у перші роки «холодної війни» в Західній Європі було багато тих, хто міг би більш відверто критикувати Сталіна, Радянський Союз та своїх місцевих комуністів, якби їх не стримував страх підіграти своїм політичним опонентам. Це теж було спадщиною «антифашизму», переконанням, що «на лівому фланзі ворогів немає» (правило, на яке сам Сталін, треба сказати, мало зважав). Прогресист Аббе Бульє, вмовляючи Франсуа Фейто не писати про процес Райка, висновував так: привертати уваги до гріхів комунізму означало «грати на руку імперіалістам»[137].

Цей страх послужити антирадянським інтересам не був чимось новим. Але до початку 1950-х років він став головним розрахунком у європейських інтелектуальних дебатах, передусім у Франції. Навіть після того, як східноєвропейські показові процеси зрештою змусили Еммануеля Муньє й інших з його кола Esprit дистанціюватися від Французької комуністичної партії, вони ретельно спростовували будь-який натяк на те, що перетворилися на «антикомуністів» або, гірше того, що вони припинили бути «антиамериканістами». Анти-антикомунізм ставав політичною і культурною самоціллю.

Отже, з одного боку європейського культурного розлому перебували комуністи та їхні прихильники й апологети — прогресисти й «антифашисти». З іншого боку — набагато чисельніший (поза межами Радянського блоку), але також виразно різношерстий табір антикомуністів. Оскільки належність до антикомуністів позначала діапазон від троцькістів до неофашистів, критики СРСР часто опинялися на одному майданчику і на одній демонстрації з тими,

чия політика в усіх інших питаннях була для них неприйнятна. Такі «грішні» альянси стали улюбленим об'єктом радянської полеміки, й інколи ліберальних критиків комунізму було важко вмовити публічно заявити про свою позицію, оскільки вони боялися кинути на себе тінь реакціонізму. Як пояснював Артур Кестлер перед великою аудиторією в Карнеґі-холі в Нью-Йорку в 1948 році, «буває, що люди мають рацію з неправильних причин, нічого з цим не вдієш… Страх опинитися в поганій компанії — це не вияв політичної чистоти; це вияв недостатньої впевненості в собі».

У перше повоєнне десятиліття по-справжньому реакційні інтелектуали були рідкісними птахами. Навіть такі особи, як Жак Лоран чи Роже Нім'є у Франції, що безсоромно позиціонували себе як представників правиці, отримували деяке задоволення від визнання безнадійності свого становища, створюючи вигляд певної необогемної ностальгії за дискредитованим минулим та хизуючись своєю політичною недоречністю як орденом за заслуги. Поки лівиця була на коні і їй підігравала Історія, нове покоління правої інтелігенції демонстративно пишалося своєю поразкою, перетворюючи щирий декаданс та навколосмертний соліпсизм[138] міжвоєнних письменників на кшталт П'єра Дріє ла Рошелля й Ернста Юнґера на суспільну моду — випередивши в такий спосіб «старомодних молодиків»[139] тетчерівської Британії.

Численнішими, принаймні у Франції та Британії, були інтелектуальні консерватори, які за тридцять років мало змінилися у своїй відразі до комунізму. В обох країнах, так само як і в Італії, активні інтелектуали-католики відіграли визначну роль в антикомуністичних дискусіях. Івлін Во та Ґрем Ґрін прийшли на зміну Гілеру Беллоку та Ґілберту Честертону в ту нішу англійського культурного простору, яка була призначена для обдарованих і гострих на язик католицьких традиціоналістів. Однак там, де англійські консерватори нарікали на беззмістовність сучасного життя або й узагалі самоусувалися з нього, французькі католики, як-от Франсуа Моріак, цілком природно встрявали в полемічні перепалки з політичною лівицею.

Упродовж довгої післявоєнної публічної діяльності Моріака (аж до вісімдесяти з гаком років він регулярно дописував у Le Figaro; помер у 1970 році у віці 85 років) він практично завжди полемізував навколо етичних питань: спочатку з Альбером Камю стосовно права на післявоєнні чистки, пізніше — з колегами-консерваторами щодо війни в Алжирі, яку він засуджував, і завжди — з комуністами, яких він ненавидів. Як він пояснював читачам Le Figaro 24 жовтня 1949 року, виправдання тодішніх показових судів у Будапешті з боку французьких комуністів були «une obsce?nite? de l'esprit» [непристойністю духу]. Але морально чітка позиція Моріака щодо злочинів комунізму в ті роки поєднувалася з аналогічною моралізаторською огидою до «чужоземних цінностей» американського суспільства: як і більшості європейських консерваторів, йому завжди було дещо ніяково від союзу з Америкою, якого потребувала «холодна війна».

Для ліберальних реалістів на кшталт Реймона Арона це не було проблемою. Як і багато інших «борців "холодної війни"» європейського політичного центру, Арон відчував не більше ніж стриману прихильність до Сполучених Штатів. «Мені здається, — писав він, — що модель економіки США не підходить ані для людства, ані для Заходу». Але Арон розумів головну істину європейської післявоєнної політики: що внутрішні та зовнішні конфлікти відтепер взаємозалежні. «У наші часи, — писав він у липні 1947 року, — вибір

окремих осіб і цілих народів, від якого залежить усе інше, — це глобальний вибір, навіть географічний. Ти або у світі вільних країн, або у краях, які опинилися під жорсткою владою совєтів. Відтепер кожен у Франції мусить зробити цей вибір». Або, як він сказав з іншої нагоди, «боротьба завжди відбувається не між добром і злом, а між бажаним та відразливим».

Тож ліберальні інтелектуали, чи то континентальних переконань, як-от Арон чи Луїджі Ейнауді, чи то британського штибу, як-от Ісая Берлін, завжди почувалися набагато комфортніше щодо нав'язаного їм історією зв'язку з Америкою, ніж більшість консерваторів. Як це не дивно, те саме стосувалося і соціальних демократів. Частково це пояснювалося ще свіжими спогадами про Франкліна Делано Рузвельта, а багато американських дипломатів і політиків, з якими в ті роки мали справу європейці, були представниками «нового курсу», що спонукав державу до активної ролі в економічній та соціальній політиці, тоді як їхні політичні прихильності тяжіли до лівоцентристських.

Але це також було прямим наслідком американської політики. Американська федерація праці — Конгрес виробничих спілок, американська розвідка й Державний департамент вважали помірковані соціально-демократичні та робітничі партії, що спиралися на профспілки, найкращою перепоною для просування комунізму, особливо у Франції та Бельгії (в Італії, де політична конфігурація була іншою, вони покладали надії та вливали левову частку своїх коштів у християнських демократів). До середини 1947 року певності в тому, що ця ставка правильна, не було. Однак після того, як весною того року комуністичні партії опинилися поза урядами Франції, Бельгії та Італії, а особливо після Празького перевороту в лютому 1948 року, шляхи західноєвропейських соціалістів і комуністів розійшлися. Криваві сутички між профспілками комуністів і соціалістів, а також між страйкарями під проводом комуністів та державними військами, які діяли за наказом міністрів-соціалістів, разом із новинами зі Східної Європи про арешти й ув'язнення соціалістів перетворили багатьох західних соціал-демократів на переконаних ворогів Радянського блоку та вдячних отримувачів таємно розданої американської готівки.

Від соціалістів на кшталт Леона Блюма у Франції чи Курта Шумахера в Німеччині «холодна війна» вимагала певних політичних рішень, знайомих принаймні в одному аспекті: вони знали комуністів давніших часів і прожили достатньо довго, щоб зберегти гіркі спогади про братовбивчі війни темних часів до появи Народних фронтів. Молодше покоління такої втіхи не мало. Альбер Камю, який дуже недовго був членом Комуністичної партії в Алжирі в 1930-х роках, після війни, як і багато його сучасників, непохитно вірив у коаліцію Опору, що складалася з комуністів, соціалістів та радикальних реформаторів будь-якого ґатунку. «Антикомунізм, — писав він в Алжирі в березні 1944 року, — це початок диктатури».

У Камю вперше почали зароджуватися сумніви під час післявоєнних судів і чисток у Франції, коли комуністи зайняли жорстку лінію як єдина партія Опору та вимагали виключень, тюремних і смертних вироків для тисяч колаборантів, чинних чи ні. Пізніше, коли головні течії політичних й інтелектуальних належностей почали зміцнюватися після 1947 року, Камю виявив, що дедалі більше схильний сумніватися в добрих намірах своїх політичних союзників. Спочатку він за звичкою та заради єдності придушував ці сумніви. Він віддав керівництво газетою Combat у червні 1947 року, не будучи більше ані настільки політично впевненим, ані оптимістичним, як три

роки тому. Із його відомого роману «Чума», який вийшов того самого року, було видно, що Камю некомфортно від жорсткого політичного реалізму його політичних соратників. Словами одного зі своїх персонажів, Тарру, він сказав: «Я вирішив відкинути все, що прямо чи опосередковано змушує людей вмирати чи виправдовує вбивства, скоєні іншими».

Проте Камю все ще неохоче висловлював свої погляди публічно та йшов на розрив з давніми друзями. Прилюдно він ще намагався балансувати між чесною критикою сталінізму із чесними, «об'єктивними» прикладами американського расизму та іншими злочинами, скоєними в капіталістичному таборі. Але процес Руссе й показові процеси в Східній Європі поклали край останнім ілюзіям, які ще могли в нього залишатися. У своєму особистому щоденнику він зізнавався: «Одна з речей, про яку я шкодую, — це те, що я занадто багато поступався заради об'єктивності. Іноді об'єктивність — це компроміс. Сьогодні все стало ясно, і якщо це "concentrationnaire" [концентраційний табір], ми так і мусимо його називати, навіть якщо це соціалізм. Одне слово, я ніколи більше не буду політкоректним».

Можливо, у цьому також є несвідоме відлуння промови на Міжнародному конгресі ПЕН-клубу[140] за два роки до того, у червні 1947-го, коли Іґнаціо Сілоне, виступаючи про La Dignite? de l'Intelligence et l'Indignite? des Intellectuels («Гідність розуму та негідність інтелектуалів»), публічно пошкодував про мовчання — своє та інших лівих інтелектуалів: «Ми відклали на полиці, немов зброю на склади, принципи свободи для всіх, людської гідності й усього іншого». Як і Сілоне, який пізніше написав один з найкращих есеїв для збірки Річарда Кроссмана 1950 року «Бог, який не зміг», Камю після того став ще гостріше критикувати ілюзії «прогресивізму», сягнувши апогею осуду революційного насильства в есеї 1951 року «Бунтівна людина», через який остаточно розсварився з колишніми друзями з паризької інтелектуальної лівиці. Для Сартра першочерговим обов'язком радикального інтелектуала було не зрадити робітників. Камю, як і Сілоне, вважав найважливішим не зрадити себе. Лінії розлому культурної «холодної війни» були накреслені.

Дивлячись на ті часи крізь десятиліття, важко повністю відтворити різкі контрасти й дискурси «холодної війни» тих ранніх років. Сталін ще не був приводом для сорому — навпаки. За висловом Моріса Тореза в липні 1948 року, «люди вважають, що можуть принижувати нас, комуністів, жбурляючи в нас словом «сталіністи». Що ж, для нас цей ярлик — честь, якої ми щосили прагнемо вповні заслужити». А багато обдарованих не-комуністів, як ми бачили, так само намагалися не критикувати радянського лідера, вишукуючи способи применшити його злочини або й узагалі їх виправдати. Надії та ілюзії щодо радянської проблематики супроводжувалися поширеними побоюваннями — і не тільки — щодо Америки[141].

Сполучені Штати разом з новою Федеративною Республікою Німеччина стали головною мішенню радянських словесних атак. Це була підступна тактика. США не надто користувалися популярністю в Західній Європі, незважаючи на, а подекуди й через щедру допомогу, яку вони надали для європейської економічної відбудови. У липні 1947 року лише 38% дорослих у Франції вважали, що План Маршалла не становить серйозної загрози французькій незалежності, а недовіра до американських намірів роздмухувалася ще дужче через страх війни в 1948 році та бойові дії в Кореї два роки по тому.

Фальшиві закиди комуністів стосовно того, що армія США використовувала в Кореї біологічну зброю, знаходили співчутливу аудиторію.

Що ж до питань культури, то комуністам навіть не потрібно було виявляти ініціативу. Страх американського панування й втрати державної незалежності та самостійності об'єднував у «прогресивному» таборі чоловіків та жінок усіх політичних мастей, й аполітичних — теж. Америка, порівняно з її збіднілими західноєвропейськими залежними країнами, здавалася економічно хижою й культурно дикою — смертельна суміш. У жовтні 1949 року, на другий рік Плану Маршалла і тоді, коли узгоджувалися плани щодо створення НАТО, французький культурний критик П'єр Еммануель повідомив читачам Le Monde, що головним подарунком Америки післявоєнній Європі був… фалос; навіть у краю Стендаля «фалос на шляху до того, щоб стати Богом». Через три роки християнські редактори Esprit нагадали читачам, що «із самого початку попереджали про небезпеку, яку становить для нашого національного добробуту американська культура, яка вражає саме коріння ментальної та моральної згуртованості народів Європи».

Тим часом Європою ширився підступний американський продукт. Між 1947 і 1949 роками компанія Coca-Cola відкрила розливні заводи в Нідерландах, Бельгії, Люксембурзі, Швейцарії та Італії. Через п'ять років від початку свого існування Західна Німеччина вже мала на своїй території 96 таких заводів і стала найбільшим після самих США ринком збуту напою. Але в той час у Бельгії та Італії протест висловили поодинокі особи, у Франції плани Coca-Cola здійняли бурю громадського невдоволення. Коли Le Monde опублікувала інформацію про плани компанії продати в 1950 році у Франції 240 мільйонів пляшок, залунали гучні протести: комуністи їх заохочували, однак не ініціювали, обмежившись застереженням, що служби розповсюдження «коли» — це також американська шпигунська мережа. Як 29 березня 1950 року написав автор редакційної колонки Le Monde, «Coca-Cola — це Гданськ європейської культури»[142].

Хоч роздратування навколо «кока-колонізації» мало і позитивний бік (ходили чутки, що компанія збирається встановити свій неоновий логотип на Ейфелевій вежі), його підґрунтя було доволі серйозним. Грубість американської культури, від фільмів до напоїв, та егоїзм й імперіалістичні амбіції, які ховалися за присутністю США у Європі, не ставили під сумнів європейці ані лівого, ані правого політичного табору. Радянський Союз, можливо, і становив нагальну загрозу для Європи, однак підступним довгостроковим викликом була саме Америка. Цей погляд здобув велику кількість прихильників після початку війни в Кореї, коли США почали наполягати на переозброєнні західних німців. Тепер комуністи могли поєднати свої напади на «колишніх нацистів» у Бонні із закидами, що Америка підтримує «фашистський реваншизм». З націоналістичної ворожості до «англо-американців», заохочуваної під час окупації, але стишеної після звільнення, здули пил і знову взяли на озброєння в Італії, Франції, Бельгії, а також у самій Німеччині — зокрема Брехт та інші східнонімецькі письменники.

Сталін спробував скористатися з цього притлумлюваного, але поширеного страху війни й недовіри до всього американського через європейські еліти, заснувавши міжнародний Рух за мир. З 1949 року до смерті Сталіна «Мир» був центром радянської культурної стратегії. Рух за мир започаткували в польському Вроцлаві в серпні 1948 року на «Світовому конгресі

інтелектуалів». Після зустрічі у Вроцлаві були проведені перші «Мирні конгреси», які більш-менш синхронно відбулися в Парижі, Празі та Нью-Йорку у квітні 1949 року. Рухом за мир як прототипною «фасадною» організацією на позір керували видатні науковці й інтелектуали на кшталт Фредеріка Жоліо-Кюрі; але комуністи контролювали його різноманітні комітети, а його діяльність тісно координувалась із Комінформом (власне періодичне видання Комінформу, яке виходило друком у Бухаресті, перейменували на «За тривалий мир, за народну демократію»).

Сам по собі Рух за мир був цілком успішним. Відозва, поширена в Стокгольмі в березні 1950 року від імені «Постійного комітету Світового конгресу партизанів миру», зібрала багато мільйонів підписів у Західній Європі (на додачу до десятків мільйонів підписів, зібраних на території Радянського блоку). Насправді в збиранні цих підписів і полягала основна діяльність Руху, особливо у Франції, де він мав найбільшу підтримку. Але інші підставні організації під парасолькою Руху за мир також просували ключову тезу, що Радянський Союз був на боці миру, тоді як американці (і їхні друзі в Кореї, Югославії та в урядах країн Західної Європи) — на боці війни. У своїй статті для New Yorker, написаній з Парижа, Жанет Фленнер вражено зазначала: «Наразі комуністична пропаганда у Франції досягла найбільш колосального за весь час успіху, особливо серед не-комуністів».

Комуністи ставилися до таких масових рухів суто по-споживацьки: Рух за мир був тільки інструментом радянської політики. Саме тому він у 1951 році раптом порушив тему «мирного співіснування», наслідуючи зміну в міжнародній стратегії Сталіна. Не публічно комуністи, особливо Східного блоку, відчували хіба що презирство до ілюзій «попутників»[143]. Під час організованих візитів до народних демократій, прихильників Руху за мир (здебільшого з Франції, Італії та Індії) урочисто вшановували й вітали їхню підтримку; але за їхніми спинами з них глузували, називаючи «недотепами», новим поколінням ленінських «корисних ідіотів».

Те, що комуністи успішно заручилися принаймні умовною підтримкою багатьох людей у Західній Європі, а також великі досягнення комуністичних партій у Франції та Італії, здобуті особливо завдяки недовірі культурних еліт до Америки, викликало запізнілу, але рішучу відповідь групи західних інтелектуалів. Вони були занепокоєні тим, що Сталін може автоматично виграти культурну війну, а отже, вирішили встановити власний культурний «фронт». Установча зустріч Конгресу культурної свободи (ККС) відбулася в Берліні в червні 1950 року. Конгрес мав стати відповіддю торішній московській ініціативі Руху за мир, але збігся в часі з початком Корейської війни, що надало йому додаткової ваги. Провести зустріч у Берліні, а не в Парижі, вирішили навмисне: від самого початку Конгрес мусив прийняти радянський виклик у культурній війні.

Конгрес культурної свободи утворився під офіційним патронажем Бертрана Расселла, Бенедетто Кроче, Джона Дьюї, Карла Ясперса та Жака Марітена, французького філософа-католика. Ці літні чоловіки забезпечували новій ініціативі респектабельності й авторитетності, однак політичного драйву й інтелектуальної енергії їй додавало блискуче середнє покоління ліберальних інтелектуалів і мислителів з комуністичним минулим — Артур Кестлер, Реймон Арон, Альфред Джулс Еєр, Марґарет Бубер-Нойманн, Іґнаціо Сілоне, Нікола К'яромонте та Сідней Гук. Їм, зі свого боку, допомагала група молодих

людей, здебільшого американців, які опікувалися щоденним плануванням та адмініструванням діяльності ККС.

ККС зрештою відкрив офіси в тридцяти п’яти країнах по всьому світу, але фокус їхньої уваги перебував у Європі, а в Європі — на Франції, Італії та Німеччині. Його метою було об’єднувати, заряджати й мобілізувати інтелектуалів та науковців на боротьбу з комунізмом, передусім шляхом видання й розповсюдження культурних видань: Encounter — у Британії, Preuves — у Франції, Tempo Presente — в Італії та Der Monat — у Німеччині. Жодне з цих видань так і не сягнуло великої аудиторії; найуспішніше з них, Encounter, у 1958 році виходило накладом у 16 тисяч примірників; того самого року Preuves мав лише 3 тисячі підписників. Їхній зміст майже незмінно був на висоті, у них дописували найкращі письменники післявоєнних десятиліть, завдяки чому вони обіймали ключову нішу — особливо у Франції, де Preuves був єдиним ліберальним, антикомуністичним майданчиком у культурному середовищі, де переважали нейтралістичні, пацифістські, «попутні» або відверто комуністичні видання.

Конгрес і значну частину його діяльності публічно підтримувала Фундація Форда, а негласно підстраховувало ЦРУ, що залишалося таємницею майже для всіх його членів і вболівальників, аж доки не відкрилося через багато років. Наслідки того, що уряд США таємно підтримував антикомуністичні культурні осередки в Європі, напевно, були не такі серйозні, як може видатися сьогодні. У час, коли комуністичні й «фасадні» видання та культурні продукти будь-якого штибу таємно фінансувала Москва, американська підтримка точно не могла б присоромити деяких авторів ККС. Артур Кестлер, Реймон Арон чи Іґнаціо Сілоне не потребували офіційного американського заохочення, щоб обстоювати жорстку позицію щодо комунізму; так само немає і свідчень про те, що вони колись пом’якшували чи цензурували власні критичні погляди стосовно самих Штатів, щоб догодити спонсорам у Вашингтоні.

США були незнайомі з культурними війнами такого типу. Радянський Союз заснував «Товариство культурних зв’язків із зарубіжними країнами» в 1925 році; французи, німці та італійці активно просували закордонну «культурну дипломатію» ще до 1914 року. Американці почали фінансувати таку діяльність лише перед Другою світовою, і тільки в 1946 році, після заснування Програми Фулбрайта, стали серйозними гравцями в цій царині. До осені 1947 року американські культурні й освітні проєкти в Європі були спрямовані на «демократичну переорієнтацію»; тільки тоді антикомунізм став першочерговою стратегічною метою.

До 1950 року Інформаційна агенція США загалом перебрала на себе опіку над американськими культурними обмінами й інформаційними програмами в Європі. Разом із Відділом інформаційних послуг окупаційної адміністрації США в Західній Німеччині та Австрії (який повністю контролював усі ЗМІ й культурні осередки американських зон у цих країнах) Агенція відтепер могла значно впливати на західноєвропейське культурне життя. У 1953 році, на піку «холодної війни», американські закордонні культурні програми (за винятком таємних джерел підтримки й приватних фундацій) мали штат із 13 тисяч осіб та бюджет у 129 мільйонів доларів, більша частина якого йшла на боротьбу за серця й уми інтелектуальних еліт Західної Європи.

«Боротьба за мир», як її охрестила комуністична преса, відбувалася на культурному «фронті» у формі «книжкових боїв». Перші спроби відбулися у Франції, Бельгії та Італії на початку весни 1950 року. Провідні комуністичні автори, зокрема Ельза Тріоле й Луї Араґон, їздили провінційними містами з публічними виступами, роздавали автографи й виставляли напоказ літературні досягнення комуністичного світу. На практиці це не дуже допомагало поширенню комунізму: у післявоєнній Франції прикладами бестселерів були «Ніч ополудні»[144] Артура Кестлера (яка впродовж 1945–1955 років розійшлася накладом у 420 тисяч примірників) та «Я обрав свободу» Віктора Кравченка (503 тисячі примірників за той самий час). Але мета полягала не так у продажі книжок, як у тому, щоб нагадати читачам і не тільки, що комунізм виступає за культуру — французьку культуру.

Америка відповіла тим, що відкрила «Американські доми» з бібліотеками та залами для читання преси, а також лекціями, зустрічами й курсами англійської мови. До 1955 року в Європі їх відкрилося 69. Подекуди їхній вплив був доволі суттєвим: в Австрії, де в роки Плану Маршалла по всій країні розповсюдили 134 мільйони примірників англомовної літератури, значний відсоток населення Відня й Зальцбурга (перший — під адміністрацією чотирьох союзників, а другий — в американській окупаційній зоні) відвідував свої місцеві «Американські доми», щоб узяти книжки й почитати газети. Англійська мова як перша іноземна серед учнів старшої школи в Австрії за популярністю витіснила французьку та класичні мови.

Як і радіомережі, що існували за підтримки Штатів (радіо «Вільна Європа» розпочало свою роботу в Мюнхені через місяць після початку Корейської війни), програмам «Американського дому» часом шкодили грубі вказівки стосовно пропаганди, що надходили з Вашингтона. На піку часів Маккарті директори «Американських домів» витратили чимало часу, прибираючи книжки з полиць. Серед десятків авторів, чиї роботи визнали неприйнятними, були не лише очевидні підозрювані — Джон Дос Пассос, Артур Міллер, Дешилл Гемметт й Ептон Сінклер, — але й Альберт Ейнштейн, Томас Манн, Альберто Моравіа, Томас Пейн і Генрі Торо. Здавалося, принаймні в Австрії, що в «книжковому бою» найбільшим ворогом США були вони самі.

На щастя для Заходу, американська попкультура була занадто привабливою, щоб політичні хиби США могли нашкодити її популярності. Комуністи сильно програвали від того, що їхнє офіційне засудження занепадницького американського джазу й американського кіно сильно нагадувало погляди Йозефа Ґеббельса. Тимчасом як східноєвропейські комуністичні держави забороняли джаз як занепадницький та іноземний, радіо «Вільна Європа» щодня по обіді впродовж робочого тижня транслювало в Східну Європу три години попмузики, зі щогодинними десятихвилинними перервами на новини. Кіно, ще один універсальний тогочасний канал, можна було обмежити в державах під комуністичною владою; але в Західній Європі американські фільми любили всі. Тут радянська пропаганда не мала чого протиставити, і навіть західні прогресисти, яких приваблювала американська музика й кіно, не симпатизували лінії Партії.

Культурні перегони перших років «холодної війни» були асиметричні. Серед європейських культурних еліт і досі панувало відчуття, яке їх об’єднувало всупереч ідеологічним розбіжностям і навіть долаючи Залізну завісу — спільну культуру, для якої Америка була загрозою. Таку позицію особливо

відстоювали французи, що нагадувало перші післявоєнні спроби французьких дипломатів провадити міжнародну політику, незалежно від американського впливу. Показово, що голова Французької культурної місії в окупованому Берліні Фелікс Люссе набагато краще знаходив спільну мову зі своїм радянським візаві (Александром Димшіцем), ніж із представниками Британії чи США, присутніми в місті, і мріяв, як і його начальники в Парижі, про відновлену культурну вісь від Парижа до Берліна й аж до Ленінграда.

США витрачали сотні мільйонів доларів, намагаючись завоювати європейську прихильність, але чимало публікацій і продуктів, створених у результаті, були недоладні та контрпродуктивні, що лише підтвердило природні підозри європейської інтелігенції. У Німеччині надмірну увагу Америки до злочинів комунізму багато хто вважав спеціальною хитрістю, щоб змусити забути або релятивізувати злодіяння нацистів. В Італії пристрасні антикомуністичні кампанії Ватикану підважували антисталінські аргументи Сілоне, Вітторіні й решти. Тільки в мистецтві та літературі, де абсурдність сталінської культурної політики безпосередньо зазіхала на територію митців і поетів, західні інтелектуали послідовно дистанціювалися від Москви — і навіть тут їхній опір придушували через страх стати заручниками американської «пропаганди»[145].

З іншого боку, у боротьбі за прихильність великих мас західноєвропейського населення совєти стрімко програвали. Усюди, окрім Італії, комуністи отримували дедалі гірші результати на виборах, починаючи з кінця 1940-х років, і — якщо вірити опитуванням громадської думки — навіть ті, хто голосував за комуністів, часто вважали це або актом символічного протесту, або ж виявом класової чи товариської солідарності. Ще задовго до катаклізмів 1956 року, коли Радянський блок різко позбувся симпатій більшості європейських інтелектуалів, переважно атлантична орієнтація західноєвропейців уже була визначена.

Епілог

Кінець старої Європи

Після війни життя змінилося напрочуд мало.

Девід Лодж

«Свої молоді роки я провів у фабричних містечках та їхніх околицях, поміж цегли, сажі, димарів та брукованих вулиць. На короткі відстані ми їздили трамваями, а на довгі — потягами. Для кожної страви ми купляли свіжі продукти — не тому, що мали такий витончений смак, а тому, що не мали

холодильника (харчі, які псувалися повільніше, зберігали в льосі). Щоранку моя мати прокидалася в дрижаках і розпалювала грубу. Вода з крана текла тільки однієї температури — крижана. Ми тримали зв'язок через пошту, а новини дізнавалися переважно з газет (хоча були доволі сучасні, бо мали радіо завбільшки з комод). У моїх перших класних кімнатах стояли череваті буржуйки та подвійні парти з чорнильницями, у які ми вмочали наші пера. Ми, хлопці, носили короткі штанці аж до церемонії communion solennelle[146], яку проходили у дванадцятирічному віці. І так далі. Але то був не Богом забутий закапелок Карпат, то була післявоєнна Західна Європа, де доба "післявоєння" розтягнулася на майже двадцять років»[147].

Цей опис промислової Валлонії 50-х років XX століття, відтворений бельгійським автором Люком Санте, міг би стосуватися більшої частини тодішньої Західної Європи. Автор цих рядків, який після війни зростав у лондонському районі Патні, пригадує, як частенько навідувався до безрадісної крамнички ласощів, де зморшкувата літня власниця із докором повідомляла йому, що «продає льодяники маленьким хлопцям, як він, ще від Золотого ювілею Королеви», тобто з 1887 року: звичайно, вона мала на увазі Вікторію — ту саму Королеву[148]. У місцевому продуктовому магазині Sainsbury[149] підлога була всипана тирсою, а працювали там жилаві чоловіки в смугастих сорочках та жваві дівчата в накрохмалених фартухах і шапочках. Це виглядало точнісінько як на пожовклих чорно-білих світлинах, розвішаних на стінах і зроблених у 1870-х роках, коли магазин уперше відчинив свої двері.

За багатьма головними ознаками щоденне життя першого десятиліття після Другої світової війни було дуже знайомим людям, що жили за пів століття до того. У ті роки дев'ять десятих британських потреб у паливі, 82% потреб Бельгії й інших країн новоствореної Європейської спільноти у вугіллі та сталі все ще задовольняли вугіллям. Частково через повсюдні вугільні вогнища Лондон, місто трамваїв і причалів, час від часу оповивав вогкий туман, такий знайомий за зображеннями цього промислового міста в пізньовікторіанську добу. У британських фільмах тих років відображено виразно едвардіанську атмосферу[150] — чи то в суспільному тлі (наприклад, «Хлопець з родини Віслоу» 1948 року), чи то за тональністю, що відповідала добі. У стрічці «Чоловік у білому костюмі» (1951 року) тогочасний Манчестер зображено як місто XIX століття зі всіма визначальними рисами (вантажні візки, які тягнули вручну, житлові будинки, суспільні стосунки); і директори, і голови профспілок однаково ставляться до підприємницького дилетантства як до моральної чесноти, хай як це позначається на результатах виробництва. Три мільйони британських чоловіків та жінок щотижня ходили до сертифікованих танцювальних залів, а лише в Гаддерсфілді, невеликому містечку в графстві Йоркшир, на початку 1950-х років діяло сімдесят клубів для робітників (хоча обидва види суспільного дозвілля втрачали популярність серед молоді).

Те саме відчуття завмерлого часу нависло і над чи не всією континентальною Європою. Сільське життя в Бельгії міг би зобразити французький художник Мілле: сіно згрібали дерев'яними граблями, зерно молотили ціпами, фрукти й овочі збирали вручну та перевозили на підводах, запряжених кіньми. Так само як провінційні французькі містечка, де чоловіки в беретах справді купували багети дорогою додому в Cafe? de la Paix[151] на розі (типова в 1919 році назва), або Іспанія, законсервована авторитарним режимом Франко, Бельгія та Британія зависнули в стані, дещо подібному до едвардіанської

непевності, яка розтягнулася в часі. Післявоєнна Європа все ще грілася біля решток вогнища економічної революції XIX століття, яке ледь жевріло, залишаючи в минулому останні свідчення про культурні звичаї та суспільні стосунки, що дедалі менше пасували новій добі літаків й атомної зброї. Як не крути, а війна обернула плин речей навспак. Гарячка модернізації, типова для 1920-х та навіть 1930-х років, зійшла нанівець, заливши позаду притаманний їй спосіб життя. В Італії, як і в більшості сільських регіонів Європи, діти поповнювали лави робітників, здобувши (або, частіше, не здобувши) початкову освіту; в Італії в 1951 році серед дітей, старших за тринадцять років, до школи ходила тільки кожна дев'ята дитина.

Релігія, особливо католицька, грілася в променях короткої відлиги відновленого авторитету. В Іспанії католицька владна вертикаль мала і засоби, і політичну підтримку для поновлення Контрреформації: за конкордатом 1953 року Франко не тільки звільняв церкву від оподаткування та будь-якого державного втручання, а й надавав право вимагати цензурування будь-якого тексту чи промови, які їй не подобалися. В обмін на це церковна влада підтримувала й зміцнювала консервативне переплетення релігії з національною ідентичністю. Відтепер церква була так глибоко інтегрована в наративи національної ідентичності й національного обов'язку, що навіть у підручнику з історії для початкових класів, Yo soy espan?ol («Я — іспанець»; перше видання — 1943 року), історію Іспанії було викладено як єдину і безперервну: починаючи від Адама та Єви і закінчуючи Генераліссімо[152].

Крім цього, з'явився новий культ загиблих — «мучеників» з боку переможців у нещодавній Громадянській війні. Іспанська церква влаштовувала незліченні церемонії вшанування та молебні на тисячах місць пам'яті, присвячених жертвам антирелігійного республіканізму. Розсудлива суміш релігії, світської влади та вшанування перемоги підсилювала монополію церковної влади в царині пам'яті й духовності. Оскільки Франко потребував католицизму навіть більше, ніж церква потребувала Франко (а як би ще він зміг утримати слабкі зв'язки післявоєнної Іспанії з міжнародною спільнотою та «Заходом»?), то, по суті, надав церкві необмежені повноваження щодо відтворення в сучасній Іспанії духу «Хрестових походів», який сповідував ancien re?gime[153].

В інших країнах Західної Європи Католицька церква мала рахуватися з конкурентними й ворожими претензіями на народну прихильність; але навіть у Нідерландах католицькі ієрархи почувалися досить упевнено, щоб відлучити від церкви тих громадян, які голосували за її опонентів з лейбористських партій на перших післявоєнних виборах. Навіть у 1956 році, за два роки до того, як смерть Пія XII позначила кінець старого ладу, сім із десяти італійців регулярно щонеділі відвідували Службу Божу. Так само як і у Фландрії, в Італії церква була особливо популярна серед монархістів, жінок та літніх людей, які становили переважну більшість усього населення. Стаття 7 італійської Конституції, ухваленої в березні 1947 року, розсудливо затвердила умови конкордату 1929 року між церквою та Муссоліні: католицька влада зберігала вплив на освіту й наглядові повноваження в усьому, що стосувалося шлюбу та моралі. На настійну вимогу Тольятті за закон неохоче проголосувала навіть Комуністична партія, хоча це не завадило Ватикану оголосити анафему тим італійцям, які наступного року проголосували за ІКП.

У Франції католицька влада та її політичні прихильники почувалися досить впевнено, щоб вимагати особливих освітніх привілеїв у guerre scolaire[154], яка була почасти відлунням церковно-державного протистояння у 80-х роках XIX століття. Основним яблуком розбрату було старе питання про державне фінансування католицьких шкіл — вимога не нова, однак вдало обрана. Оскільки завзяття, яке підживлювало антицерковні рухи XIX століття і у Франції, і в Італії, і в Німеччині, здебільшого вивітрилося або ж трансформувалося в нові ідеологічні конфлікти, саме вартість і якість освіти для дітей були одним із небагатьох питань, які могли одержати підтримку навіть найбільш непостійних парафіян.

У 1940–1950-х роках серед усіх європейських релігій лише католики нарощували кількість активних парафій. Почасти це було зумовлено тим, що тільки Католицька церква мала прямий зв'язок з політичними партіями (котрі в деяких випадках були зобов'язані їй за підтримку) — у Німеччині, Нідерландах, Бельгії, Італії, Франції та Австрії; а частково й тим, що католицизм був традиційно поширений у тих регіонах Європи, які в ті роки змінювалися найповільніше. Але найважливіше те, що Католицька церква могла запропонувати своїм парафіянам те, чого в той час бракувало найбільше: відчуття тяглості, безпеки та певності у світі, який за останнє десятиліття безжально змінився, а в прийдешні роки мав зазнати ще карколомніших трансформацій. Саме своєму зв'язку зі старим ладом, ба навіть жорсткому протистоянню сучасності та змінам, Католицька церква завдячувала особливій привабливості, яку вона мала в роки перетворень.

Різноманітні протестантські церкви Північно-Західної Європи таких принад не мали. У Німеччині значна частка некатолицького населення тепер перебувала під комуністичною владою; позиція німецьких євангелічних церков у будь-якому разі дещо ослабла через їхній компроміс із Гітлером, що частково засвідчувала Штутгартська декларація провини, яку в 1945 році підготували протестантські лідери. Але головною проблемою було те, що, як і всюди, у Західній Німеччині протестантські церкви пропонували не альтернативу тогочасному світу, а радше спосіб гармонійного з ним співіснування.

Духовний авторитет протестантського пастора чи англіканського вікарія зазвичай не протиставляли авторитету держави, а радше позиціонували як її молодшого партнера: це було однією з причин, чому протестантські церкви Центральної Європи в ті роки були неспроможні витримати тиск комунізму. Але в час, коли західноєвропейська держава набувала набагато більшої ваги як духовний та фізичний вартовий своїх громадян, різниця між церквою і державою як інстанціями, що виносили вердикт щодо суспільної поведінки та моралі, ставала дедалі розмитішою. Отже, кінець 1940-х і початок 1950-х років постає як перехідна доба, у якій традиційні норми суспільної поваги й атрибути статусності та престижу все ще зберігали авторитет, але сучасна держава як законодавець суспільної поведінки вже почала витісняти церкву і навіть класові норми.

Характер доби добре відображає брошура-інструкція («Розважальні програми BBC», Посібник для авторів і продюсерів, 1948 рік), видана для внутрішнього користування працівникам BBC у 1948 році. Державна телерадіокомпанія вирішила відкрито взяти на себе моральну відповідальність: «Вплив, який [BBC] може справляти на своїх слухачів, величезний, а отже, корпорація несе відповідно велику відповідальність за

високий стандарт смаку». Жарти про релігію були заборонені, так само як і абревіатура «B. C.», що означала старомодний музичний смак[155]. Про згадки про «туалети» й жарти про «жіночних чоловіків» не могло бути й мови. Письменникам забороняли використовувати жарти, які набули популярності в малопристойній воєнній атмосфері, або робити фривольні двозначні натяки на жіночу білизну, наприклад, щодо «вовняних трусів». Будь-які сексуальні алюзії зазнавали цензури — не можна було говорити про «кроликів» чи подібні «тваринні звички»[156].

Ба більше, членам Парламенту не дозволяли виступати на радіопередачах, які могли бути «негідними чи невідповідними» статусу публічних осіб. Жарти або зауваження, які могли спровокувати «страйк чи промислове невдоволення», заохочувати «торгівлю на чорному ринку, дурисвітів та крутіїв», також були заборонені. Ці вирази — «дурисвіти», «крутії», які позначали типів, що мали погану славу, та дрібних шахраїв; «чорний ринок», який широко номінував мережу продавців і покупців, які діяли в обхід нормування й інших обмежень — щонайменше показують, як Британія кілька років жила в тіні війни. У 1950-х роках BBC висловила догану Пітеру Ітону, продюсеру популярної гумористичної радіопередачі The Goon Show, бо він дозволив сцену, в якій «майор Денніс Бладнок» (роль якого озвучив Пітер Селлерс) отримав орден Британської Імперії за те, що виніс сміття у розпал битви (а також тому, що він дозволив актору «імітувати голос королеви, яка нібито відганяє голубів на Трафальгарській площі»).

Такі суворі обмеження в дусі високочолого едвардіанського реформаторства, очевидно, вирізняли саме Британію. Але ця атмосфера була знайома мешканцям усього континенту. Школи, церкви, державне радіо, упевнений та повчальний тон авторитетних газет і навіть жовтої преси, а також виступи та вбрання публічних осіб усе ще пов’язували європейців зі звичаями та правилами минулого. Ми вже зауважували, скільки політичних лідерів того часу представляли попередню епоху: британця Клемента Еттлі цілком можна було уявити у вікторіанській місії до промислових трущоб, і взагалі доволі логічно, що прем’єр-міністр, який очолював перехід Британії до сучасної держави добробуту, почав свою державну кар’єру, працюючи волонтером у лондонському Ість-Енді ще до Першої світової війни.

На тлі цієї картини старої Європи — Європи, що рухалася зі швидкістю минулих днів і в одну мить зміненої війною та обмеженої довоєнним порядком речей і звичаями — мусимо відзначити безсумнівно сучасний формат її головного джерела розваг. Це була золота доба кінематографу. У Британії відвідуваність кінотеатрів різко зросла одразу після закінчення війни, коли в 1946 році в п’яти тисячах кінотеатрів по всій країні продали 1700 мільйонів квитків. У той рік кожен третій британець щотижня відвідував місцевий кінотеатр. Навіть у 1950 році, коли відвідуваність уже почала падати, середньостатистичний англієць чи англійка ходили в кіно двадцять вісім разів на рік, що було на 40% частіше, ніж в останній рік перед війною.

Поки в 1950-х роках XX століття аудиторія британських кінотеатрів поступово зменшувалась, у континентальній Європі вона продовжувала зростати. Тисяча нових кінотеатрів відкрилося у Франції упродовж першої половини 1950-х, приблизно стільки ж — у Західній Німеччині; в Італії з’явилося 3 тисячі нових кінотеатрів, а загалом станом на 1956 рік їх було 10 тисяч. У попередній рік відвідуваність кінотеатрів в Італії

вимірювалась 800 мільйонами проданих квитків (удвічі менше, ніж у Великій Британії за приблизно такої самої кількості населення). Кількість глядачів кіно у Франції, яка сягнула піка наприкінці 1940-х років, і близько не могла дорівнятися до показників Британії чи навіть Італії[157]. Те саме стосувалося і Західної Німеччини: у Федеративній Республіці відвідуваність кіно досягнула максимуму тільки в 1959 році. Але за іншими критеріями аудиторії були справді великі — навіть в Іспанії, де кількість кіноглядачів у розрахунку на душу дорослого населення в 1947 році була однією з найвищих у Європі.

Частково цю післявоєнну популярність кіно спричинив попит (особливо на американські фільми), стримуваний у час війни: його підігрівала заборона на більшість американських стрічок з боку нацистів, Муссоліні (після 1938 року) та режиму Петена у Франції, а також загалом воєнний дефіцит. У 1946 році 87% касових зборів в Італії приносили закордонні (здебільшого американські) фільми; з близько 5 тисяч фільмів, які були в прокаті в Мадриді від 1939 і до кінця 1950 року, 4200 були іноземними (знову ж таки, переважно американські). У 1947 році французький кінематограф випустив 40 фільмів — проти 340, імпортованих зі Сполучених Штатів. Американське кіно було не просто доступне в необмеженій кількості, а ще й користувалося популярністю: найбільш комерційно успішними стрічками в післявоєнному Берліні стали «Золота лихоманка» Чапліна й «Мальтійський сокіл» (знятий у 1941 році, але під час війни недоступний у Європі).

Однак американське домінування в післявоєнному європейському кінематографі завдячувало не лише вибагливому народному смаку. Політичний контекст теж мав значення: «позитивні» американські фільми завалили Італію саме напередодні вирішальних виборів 1948 року; тоді ж Державний департамент заохочував студію Paramount перевидати стрічку «Ніночка»[158] (зняту в 1939 році), щоб люди голосували проти комуністів. І навпаки, Вашингтон висунув вимогу, щоб кінофільм Джона Форда «Грона гніву» (створений у 1940 році) притримали від показу у Франції: несхвальне зображення Америки за років Депресії могла використати Французька комуністична партія. Загалом американський кінематограф був частиною американської «м'якої сили», і як такий — важливою перевагою в культурній «холодній війні». Сцени, що зображували Одесу у фільмі «Броненосець "Потьомкін"», могли перетворити естетичну оцінку на політичну прихильність тільки серед інтелектуалів; але всі, зокрема й інтелектуали, могли оцінити Гамфрі Богарта[159].

Навала американського кіно в Європі була насамперед зумовлена економічними міркуваннями. Фільми із США завжди продавалися в Європі та приносили Америці гроші. Але після Другої світової війни американські продюсери, затиснуті між молотом зниженого внутрішнього попиту на кіно та ковадлом вартості кіновиробництва, яка постійно зростала, надто затято лобіювали вихід на європейські ринки. Натомість європейські уряди більш неохоче, ніж будь-коли, відкривали свої внутрішні ринки для американської продукції: місцева кіноіндустрія, яка залишалася важливим сегментом, особливо для Британії та Італії, потребувала захисту від американського «демпінгу»; а доларів було надто мало, і вони були надто цінні, щоб витрачати їх на купівлю американських стрічок.

Уже в 1927 році парламент Великої Британії ухвалив закон, який запроваджував квотну систему: 20% усіх фільмів, які виходили в прокат у Британії, до 1936 року мали бути британського виробництва. Після Другої

світової війни британський уряд прагнув до 1948 року підняти цю квоту до 30%. Французи, італійці й іспанці мали схожі або навіть амбітніші цілі (німецька кіноіндустрія, певна річ, була не в тому становищі, щоб вимагати подібного захисту). Але потужне лобі Голлівуду змушувало Державний департамент продовжувати тиск на європейських партнерів, а згода на ввезення американських фільмів ставала частиною будь-якої великої двосторонньої торговельної чи кредитної угоди між США та їхніми європейськими союзниками в першому повоєнному десятилітті.

Наприклад, за домовленостями Блюма — Бірнса[160], укладеними в травні 1946 року, французький уряд дуже неохоче пішов на зниження захисних квот із 55% продукції вітчизняного кінематографу на рік до 30%, що в підсумку призвело до скорочення французького кіновиробництва вдвічі. Уряд лейбористів у Британії так само не зміг втримати оборону перед американським імпортом. Обмежити постачання американського кіно вдалося тільки Франко в Іспанії (попри спробу американських виробників «бойкотувати» іспанський ринок у 1955?1958 роках) — значною мірою тому, що він не мав звітувати перед громадською думкою чи зважати на несприятливі політичні наслідки своїх рішень. Але навіть в Іспанії, як ми бачили, кількість американських фільмів значно переважала продукцію місцевої кіноіндустрії.

Американці знали, що роблять: коли після 1949 року європейські уряди почали вводити податки на касові збори кінотеатрів, щоб надати підтримку місцевим кіновиробникам, американські виробники почали інвестувати в знімання стрічок за кордоном, а вибір конкретного місця для створення однієї чи низки кінокартин часто залежав від доступного тоді обсягу місцевої субсидії. Через певний час європейські уряди зрозуміли, що опосередковано, через місцевих посередників, субсидують Голлівуд. До 1952 року 40% прибутку американської кіноіндустрії надходило з-за океану, здебільшого з Європи. Шість років по тому ця цифра сягне 50%.

Оскільки на європейському ринку переважала Америка, європейські фільми того часу не завжди є надійними джерелами для розуміння досвіду чи почуттів європейських глядачів. Британські глядачі мали особливо високі шанси сформувати уявлення про тогочасну англійськість не лише безпосередньо з власного досвіду, а й із голлівудського зображення Англії. Варто зауважити, що серед фільмів 1940-х років «Місіс Мінівер» (1942) — дуже англійська історія внутрішньої стійкості й витривалості, стриманості й наполегливості середнього класу, показово знята на тлі трагедії в Дюнкерку, де всі ці якості були виявлені якнайкраще, — була суто голлівудським продуктом. Однак для покоління англійців, які вперше побачили цю стрічку, вона дуже довго залишатиметься найсправжнісіньким утіленням національної пам’яті та сприйняття себе.

Що ще робило американські фільми такими привабливими (окрім шарму й блиску, яких вони додавали до сірості, у якій їх переглядали), то це їхня «якість». Вони були добре зняті, і зазвичай із використанням набагато кращих матеріалів, ніж міг собі дозволити будь-який європейський кіновиробник. Утім вони не були «втечею від реальності» на кшталт «бурлескних комедій» чи неймовірних романтичних історій 1930-х років. Насправді деякі з найпопулярніших американських фільмів кінця 1940-х років належали до жанру «фільм-нуар»[161] (як їх пізніше охрестили європейські шанувальники). Їх могли знімати в жанрі детективу чи соціальної драми,

однак настрій — та кінематографічна будова — був темнішим і похмурішим, ніж в американських фільмах попередніх років.

Що стосується фільмів, які пропонували втечу від реальності, то їх у той час частіше створювали саме європейці — на кшталт легеньких німецьких романтичних історій початку 1950-х, знятих на тлі казкових пейзажів Чорного лісу чи баварських Альп, або ж британських легковажних комедій, як-от: «Випадок на Пікаділлі» (1946), «Весна на Парк-Лейн» (1948) або «Травень у Мейфер» (1949), створених Гербертом Вілкоксом та відзнятих у модному (і відносно неушкодженому) лондонському районі Вест-Енд. У цих стрічках Анна Ніґл, Майкл Вілдінґ чи Рекс Гаррісон поставали в ролях дотепних новачків і примхливих аристократів. Їхні італійські та французькі відповідники, які не менш легко зникали з пам'яті, зазвичай були сучасними версіями історичних сюжетів, у яких замість селян і шляхетних осіб часом з'являлися механіки й підприємці.

Найкращі європейські фільми післявоєнного десятиліття — ті, які найбільше можуть оцінити пізніші глядачі, — так чи інакше неминуче торкалися теми війни. Після звільнення стався короткий сплеск кінофільмів про рух Опору: «Розстріл» (1945), «Страшний суд» (1945) та «Битва на рейках» (1946) у Франції; «Рим — відкрите місто» (1945), «Пайза» (1946) та «Один день з життя» (1946) в Італії — і в усіх цих кінокартинах героїчних борців та легкодухих колаборантів разом зі свавільними німцями розділяла моральна прірва. Невдовзі після них з'явилися стрічки, зняті на тлі руїн (буквальних і духовних) Берліна: «Німеччина, рік нульовий» Роберто Росселліні (1948); «Закордонний роман» (1948), знятий в Америці, але австрійським режисером-емігрантом Біллі Вайлдером, та «Вбивці серед нас» (1946), створений Вольфґанґом Штаудте і свого часу відомий як єдиний німецький фільм, що бодай порушив питання моральних наслідків нацистських звірств (але в якому жодного разу не звучить слово «єврей»).

Три з цих фільмів, «Відкрите місто», «Пайза» та «Німеччина, рік нульовий», зняв Роберто Росселліні. Разом з Вітторіо де Сіка, який поставив фільми «Шуша» (1946), «Викрадачі велосипедів» (1948) та «Умберто Д.» (1952), Росселліні в 1945–1952 роках створив цикл стрічок у жанрі неореалізму, які висунули італійських кінорежисерів на перший план світового кінематографу. Подібно до однієї чи двох тогочасних англійських комедій, знятих на кіностудії Ealing, зокрема «Паспорт у Пімліко» (1949), воєнне розорення та нищення, особливо в містах, були для неореалістичного кіно декорацією і до певної міри темою післявоєнного кінематографу. Але навіть найкращі з англійських фільмів так і не змогли наблизитися до безрадісного гуманізму італійських шедеврів.

«Прості істини» цих фільмів відображали не так європейський світ у його тодішній подобі, як той самий світ, пропущений крізь призму воєнних спогадів і міфів. Робітники, неушкоджена сільська місцевість, а понад усе маленькі діти (особливо хлопці) — це символи чогось доброго, незіпсованого і справжнього, навіть посеред понівечених міст і злиднів, — на противагу фальшивим цінностям класу, багатства, жадібності, колаборації, luxe et volupte?[162]. Американців здебільшого не видно (за винятком солдатів, яким чистять взуття однойменні «шуші»[163], чи афіші із зображенням Ріти Гейворт у «Викрадачах велосипедів», що контрастує з фігурою бідного розклеювача). Це Європа європейців, що живуть у напіввідбудованих-напівзруйнованих околицях своїх міст; її знято майже як у документальному

кіно (а отже, почасти завдяки досвіду створення документальних фільмів, набутому на війні разом з арміями). Як, власне, і світ післявоєнної Європи, вони зникають після 1952 року, хоча життя неореалізму все ж таки мало цікаве напівпродовження в Іспанії, де Луїс Ґарсіа Берланґа поставив «Ласкаво просимо, Містере Маршалл» у 1953 році, а Хуан Антоніо Бардем через три роки створив «Смерть велосипедиста».

Як і інші види дозвілля тієї доби, відвідування кінотеатрів були колективним задоволенням. У маленьких італійських містах щотижневий показ фільмів дивилося й обговорювало майже все населення; це була публічна розвага, яку обговорювали повсюдно. В Англії на суботніх ранкових виставах для дітей тексти пісень виводили на екран, а глядачів заохочували підспівувати в такт маленькому білому м'ячику, який стрибав від слова до слова. Одна з таких пісеньок, популярна близько 1946 року, відтворена в дитячих мемуарах мешканця післявоєнного півдня Лондона:

Зібрались ми суботнім ранком,

І сяє посміх на лиці.

Зібрались ми суботнім ранком,

Навіщо це — тут знають всі.

Ми — слуги муз, і хочемо,

Як виростемо ми,

Стать колом гідних громадян

І Волю берегти[164].

Повчальний тон не був показовим — принаймні не так відверто — і за кілька років зник узагалі. Але наївна старомодність тексту пісеньки точно відповідає моменту. Види дозвілля, популярні серед робітників, на кшталт вирощування голубів, автомобільних і собачих перегонів, у ті роки набули найбільшої популярності, а потім почали поступово, а з кінця 1950-х років дедалі швидше занепадати. Те, що вони походили з пізньовікторіанських часів, видно було також із головних уборів глядачів: берети (у Франції) та пласкі шапочки робітників (в Англії) увійшли в моду приблизно в 90-х роках попереднього століття, і в 1950 році все ще були звичайним явищем. Хлопці все ще вдягалися так, як і їхні дідусі, за винятком повсюдних шортів.

Танці теж були популярні, значною мірою завдяки американським солдатам, які привезли на континент свінг та бібоп, що грали в усіх танцювальних і нічних клубах та крутили на радіо (до середини 1950-х мало хто міг дозволити собі програвачі, а живі виступи гуртів, що співали танцювальну музику, ще не поступилися музичним автоматам). Розрив поколінь наступного десятиліття ще майже не давався взнаки. «Новий образ», представлений Крістіаном Діором у лютому 1947 року — підкреслено пишний стиль, який мав

відрізнятися від воєнних часів, коли тканина була в дефіциті, — зокрема спідниці до кісточок, трикутні підплічники з наповнювачем та безліч бантиків і плісе вподобали всі жінки незалежно від віку, якщо лише могли собі це дозволити. Зовнішній вигляд усе ще був зумовлений радше класом (і доходом), аніж віком.

Певна річ, це спричиняло напругу між поколіннями. Під час війни костюми фасону «зут» із довгополими піджаками й широкими штанами, які прийшли з Америки, носили і лондонські аферисти, і французькі піжони, чим викликали обурення й засудження з боку старших. А наприкінці сорокових захоплення серед богеми й інтелектуалів дафлкотами — вовняними пальтами, які були адаптованою до того часу версією традиційного верхнього одягу бельгійських рибалок, — було непрямим натяком на те, що серед молоді настає мода на простіше вбрання, на відміну від претензійного. У надзвичайно модному паризькому нічному клубі Le Tabou, який відкрився у квітні 1947 року, дуже суворо ставилися до розхлябаності в одязі, а французький фільм 1949 року «Побачення в липні» чимало уваги приділяє зіпсованості й браку серйозності в молодого покоління: традиційний батько класичної буржуазної родини обурений поведінкою власного молодшого сина під час обіду — насамперед тим, що той збирається їсти без краватки.

Але все це було дрібницями підліткового бунту, нічого нового. Більшість мешканців повоєнної Європи будь-якого віку насамперед дбали про те, щоб звести кінці з кінцями. На початку 1950-х кожна четверта італійська родина жила в бідності, а більшість інших — не набагато краще. Менш ніж у кожній другій оселі туалет був усередині, а ванною міг похвалитися лише кожен восьмий. У найбідніших віддалених регіонах Південно-Східної Італії злидні були нормою: у селищі Куто, у регіоні Маркезато, що в провінції Кротоне, єдиним джерелом чистої води для дев’яти тисяч мешканців залишався один громадський фонтан.

Звичайно, Південна Італія була крайнім випадком. Але в 1950 році 17 із 47 мільйонів жителів Західної Німеччини все ще вважалися «нужденними» — загалом тому, що не мали даху над головою. Навіть у Лондоні сім’я, чиє прізвище було внесене в список очікування на будинок чи квартиру, у середньому мала чекати на житло сім років; тим часом їх селили в післявоєнні збірні будинки — металеві коробки, які зводили на порожніх ділянках навколо міста, щоб розмістити бездомних до того часу, поки пропозиції нового житла зможуть надолужити попит. У післявоєнних опитуваннях «житло» завжди фігурувало найпершим у списку суспільних потреб; у фільмі де Сіки «Диво в Мілані» (1951) натовп бездомних кричить: «Ми хочемо мати житло, щоб ми та наші діти могли повірити в завтрашній день».

Тенденції споживання в післявоєнній Європі відображали постійний дефіцит на континенті й довготривалі наслідки Депресії та війни. Найдовше продуктові картки проіснували в Британії, де на хліб їх запровадили в період між липнем 1946-го та липнем 1948 року; купони на одяг діяли до 1949 року, спеціальні норми у виробництві одягу та меблів скасували лише в 1952 році, а картки на м’ясо та чимало інших продуктів харчування вийшли з ужитку тільки влітку 1954-го, хоча їхню дію тимчасово призупиняли з нагоди коронації Королеви Єлизавети II в червні 1953 року, коли кожен отримав додаткові пів кіло цукру та сто грамів маргарину[165]. Та навіть у Франції, де нормування (а водночас і чорний ринок) зникло набагато раніше,

воєнний ажіотаж навколо продуктів харчування вщухнув щонайраніше в 1949 році.

Майже все було або в дефіциті, або ж обмежене (рекомендована площа такого жаданого нового житла для сімей, яке будував уряд лейбористів, становила лише 80 квадратних метрів для будинку на три спальні). Мало хто з європейців мав машину або холодильник. У Великій Британії, де рівень життя був вищим, ніж у більшості країн континенту, жінки з робітничого класу купували продукти двічі на день: ходили по них пішки чи їздили на громадському транспорті — так само як колись робили їхні матері й бабусі. Товари з далекого зарубіжжя були рідкісними та дорогими. Повсюдне відчуття обмеження, лімітів й економії посилювали контроль над закордонними поїздками (щоб берегти дорогоцінну валюту) і законодавство, яке не дозволяло припливу іноземних працівників та інших мігрантів (у післявоєнній Французькій Республіці залишалися чинними всі закони про заборону праці для іноземців й інших небажаних чужинців, що діяли в 30-х роках XX століття та в період окупації, хоча за потреби дозволялися винятки, здебільшого для кваліфікованої робочої сили).

У багатьох аспектах Європа наприкінці 1940-х та на початку 1950-х років була менш відкритою й мобільною та більш ізольованою, ніж у 1913 році. Безперечно, вона перебувала в жалюгіднішому стані, і не лише в Берліні, де до 1950 року розчистили тільки чверть уламків, що залишилися після бойових дій. Англійський соціальний історик Роберт Г'юїсон говорить про британців тих років як про «змучених людей, що працюють на зношеному устаткуванні». На відміну від США, де наприкінці 1940-х років вік більшої частини промислового обладнання не перевищував п'яти років, у післявоєнній Франції його середній вік становив двадцять років. Пересічний французький фермер виробляв їжі на п'ятьох співвітчизників, тоді як американський — втричі більше. За сорок років війни й економічного занепаду довелося заплатити високу ціну.

Отже, період «повоєння» тривав довго; без сумніву, довше, ніж припускали деякі історики, які розповідали про важкі післявоєнні роки в улесливому світлі прийдешніх десятиліть процвітання. Тоді мало хто в Європі, незалежно від рівня обізнаності, очікував на ті масштабні зміни, які от-от мали на них зійти. Досвід попередніх п'ятдесяти років багатьом прищепив скептичний песимізм. Напередодні Першої світової війни Європа була континентом оптимізму, а її державні діячі й експерти впевнено дивилися в майбутнє. Через тридцять років, після Другої світової війни, у всіх перед очима невблаганно й бентежно стояло жахливе минуле. Багато самовидців очікували такого самого продовження: ще одну післявоєнну депресію, реванш політики екстремізму, третю світову війну.

Але сам масштаб колективної трагедії, яку накликали на себе європейці в першій половині століття, мав потужний ефект деполітизації: у похмурі післявоєнні роки європейська громадськість і не збиралася вдаватися до радикальних рішень. Навпаки, як і після Першої світової війни, вона відвернулася від політики. Що це означало для майбутнього, тоді тільки ледь-ледь проглядалося — у тому, що фашистські чи комуністичні партії не змогли обернути собі на користь труднощі щоденного виживання; у тому, що економіка витіснила політику як ціль і мова спільної дії; у тому, що участь у суспільному житті своєї країни замінили дозвілля та споживання.

Але відбувалося ще дещо. Як ще у травні 1946 року зауважила Жанет Фленнер, дописувачка New Yorker, серед найзапитаніших речей у післявоєнній Франції на другому місці (після спідньої білизни) були дитячі візочки. Уперше за багато років у європейців знову почали народжуватися діти. У Великій Британії рівень народжуваності в 1949 році зріс проти 1937 року на 11%, а у Франції — аж на небачені 33%. Цей неабиякий сплеск народжуваності на континенті, де основним демографічним показником із 1913 року була передчасна смерть, мав дуже суттєві наслідки. Великою мірою (більшою, ніж багато сучасників могли передбачити) тут народжувалася нова Європа.

Частина друга

Добробут і його побічні ефекти:

1953–1971

Розділ 8

Політика стабільності

Для більшості людей мало бути очевидним, навіть до того, як це підтвердила Друга світова війна, що час, коли європейські нації могли сперечатися між собою за світове лідерство, безнадійно залишився в минулому. Європі більше нічого шукати в цій справі, а будь-який європеєць, який усе ще жадає влади над світом, має стати жертвою відчаю чи насмішок, як усі ті Наполеони в психлікарнях.

Макс Фріш (липень 1948 року)

Європейці не виконали своєї частини через те, що тут дислоковані наші війська. Вони не хочуть іти на таку жертву — надавати військових для власної ж оборони.

Двайт Ейзенгавер

Головним аргументом проти володіння французами ядерною зброєю було те, що в такому разі німці теж захотіли б її мати.

Джон Кеннеді

Розумієте, угоди — це як дівчата чи троянди: вони тривають, доки тривають.

Шарль де Ґолль

Національний характер спроможні сформувати самі лише політичні інститути.

Мадам де Сталь

У своєму хрестоматійному дослідженні про зростання політичної стабільності в Англії на початку XVIII століття англійський історик Джон Гарольд Плам писав: «Є таке народне уявлення, початок якому загалом поклав Берк та історики XIX століття, що політична стабільність зростає повільно, як корали; що це результат часу, обставин, розсудливості, досвіду, мудрості, який повільно накопичувався століттями. Я вважаю, що складно знайти щось більш далеке від істини. […] Періоди політичної стабільності, коли вони трапляються, у суспільстві настають доволі швидко — так раптово, як вода перетворюється на лід»[166].

Щось подібне сталося, цілком неочікувано, у Європі в першій половині 1950-х років.

Від 1945 до початку 1953 року над європейцями, як ми вже знаємо, нависала тінь Другої світової війни та нервове передчуття третьої. У пам'яті державних діячів і громадськості все ще були свіжі спогади про провальне врегулювання 1919 року. Встановлення комунізму в Східній Європі гостро нагадувало про революційну нестабільність, яка запанувала після Першої світової війни. Празький переворот, напруга в Берліні та Корейська війна на Далекому Сході мали неприємну подібність до низки міжнародних криз 1930-х років. У липні 1951 року Західні союзники оголосили, що їхній «стан війни» з Німеччиною завершився, але в умовах «холодної війни», що швидко загострювалася, мирної угоди так і не уклали, а шанси на її появу були мізерні. Аналогічно ніхто не міг бути певний, що фашизм не зможе знову прорости на родючому ґрунті нерозв'язаного німецького питання або й деінде.

Зростання павутини міжнародних альянсів, інституцій та угод навряд чи могло гарантувати міждержавну гармонію. У світлі нагромадженого досвіду

тепер нам зрозуміло, що з-поміж тогочасних інституцій Рада Європи, Європейська спільнота вугілля та сталі, Європейський платіжний союз і насамперед Організація Північноатлантичного договору були зародками нової і стабільної системи міждержавних відносин. Документи на кшталт Конвенції про захист прав людини, ухваленої Радою Європи в 1950 році, у наступні десятиліття набули довготривалого значення. Але на той час ці документи, як і ті установи, що їх розробляли, суттєво нагадували благонамірені, але приречені пакти та ліги 20-х років XX століття. Їхнім скептично налаштованим сучасникам можна пробачити те, що вони мало на них зважали.

Однак після смерті Сталіна й закінчення Корейської війни Західна Європа напівсвідомо перейшла в надзвичайну добу політичної стабільності. Уперше за чотири десятиліття держави західної половини континенту не воювали одна з одною і не перебували перед неминучою загрозою війни, принаймні між собою. Внутрішні політичні чвари припинилися. Усюди, крім Італії, комуністичні партії почали повільно відходити на політичний маргінес. А небезпека фашистського реваншу більше нікому не здавалася переконливою, окрім хіба що учасників комуністичних політичних з'їздів.

Своїм новонабутим благополуччям західні європейці завдячували непевностям «холодної війни». Те, що політична конфронтація перейшла на міждержавний рівень, а також подальша залученість Сполучених Штатів знизили вірогідність внутрішніх політичних конфліктів. Нерозв'язане німецьке питання, територіальні конфлікти між Югославією та Італією, майбутнє окупованої Австрії — усі ті політичні проблеми, які в попередні роки майже напевно призвели б до війни й насилля, наразі стримувалися і незабаром мали бути врегульовані в контексті конфронтації та переговорів Великих держав, до яких європейці могли мало що додати.

Німецьке питання залишалося відкритим. Навіть після того, як ущухла паніка 1950 року, а західні лідери визнали, що Сталін у найближчому майбутньому не збирається «створювати Корею» в Центральній Європі, сторони не наблизилися до порозуміння. Офіційна німецька позиція передбачала, що дві Німеччини, які постали в 1949 році, мають знову об'єднатися в єдину демократичну державу. Але до того часу, поки всі німці не змогли б вільно обирати, за якого політичного режиму вони хочуть жити, таке об'єднання було неможливе. Тим часом Федеративну Республіку (Західної) Німеччини необхідно було вважати представницею всіх німецьких громадян. Неофіційно американці — власне, як і західні європейці, — абсолютно не заперечували, щоб Німеччина залишалася розділеною на невизначений час. Як сказав Джон Фостер Даллес у розмові з президентом Ейзенгавером у лютому 1959 року, «на користь статус-кво можна багато чого сказати», але «публічно ми таку позицію не відстоюватимемо».

За іронією долі, радянська позиція була схожа. В останні роки свого життя Сталін продовжував дотримуватися офіційної радянської лінії, згідно з якою Москва прагнула возз'єднання Німеччини і навіть була готова визнати нейтралітет такої держави за умови, що він був би беззбройним. У низці дипломатичних нот, написаних навесні 1952 року, Сталін запропонував, щоб чотири союзники уклали Мирну угоду, метою якої було створення об'єднаної, нейтральної та демілітаризованої Німеччини, з якої пішли б усі окупаційні війська, а уряд обирали на вільних загальнонаціональних виборах. Історики критикували Вашингтон за те, що він не зміг зловити Сталіна на слові: то

була «втрачена можливість» завершити «холодну війну» або принаймні знешкодити її найнебезпечнішу точку конфронтації.

Безперечно, правда й те, що західні лідери не поставилися до нот Сталіна надто серйозно й не захотіли змусити Радянський Союз виконати свої пропозиції. Виявилося, вони мали рацію. Радянські очільники й самі мало вірили у власні ідеї і не очікували, що американці, британці та французи справді виведуть свої окупаційні війська й дозволять нейтральній і неозброєній Німеччини піти у вільне плавання посеред розділеного континенту. Навпаки, Сталін та його наступники були не проти того, щоб на німецькій землі тривала американська військова присутність; на думку радянських лідерів того покоління, присутність американських військ у Західній Німеччині була однією з найпевніших гарантій запобігання німецькому реваншизму. Ризикнути відмовитися від неї варто було лише в обмін на демілітаризовану Німеччину під радянською парасолькою (заради цього Москва радо покинула б своїх східнонімецьких сателітів та їхню Демократичну Республіку), але ні на що менше.

Водночас за будь-яку ціну росіяни хотіли завадити ремілітаризації Західної Німеччини. Метою радянських демаршів було не досягнення згоди із Заходом щодо возз'єднання Німеччини, а відвернення перспективи її майбутнього переозброєння. Це питання американці порушили лише через п'ять років після поразки Гітлера, і спонукала їх до цього безпосередньо Корейська війна. Якщо Конгрес мав погодитись на вимоги адміністрації Трумена щодо збільшення військової допомоги за океаном, у такому разі американські союзники, зокрема німці, мусили зробити власний внесок в оборону свого континенту.

Коли у вересні 1950 року держсекретар США Дін Ачесон уперше розпочав переговори з Німеччиною та Францією про переозброєння Німеччини, Франція категорично виступила проти цієї ідеї. Вона підтверджувала всі їхні попередні підозри про те, що НАТО — аж ніяк не втілення твердого наміру Америки захисти східний фланг Франції, а просто троянський кінь для переозброєння Німеччини. Ентузіазму не виявляли навіть німці — із власних міркувань. Конрад Аденавер чудово розумів, яку можливість надають йому ці змінені обставини: Федеративна Республіка зовсім не збиралась хапатися за шанс переозброїтися і натомість мала намір зачекати. В обмін на внесок Німеччини в західну оборону Бонн збирався наполягти на повному міжнародному визнанні ФРН й амністії для німецьких воєнних злочинців, які перебували під арештом союзників.

Французи підозрювали, що подібну оборудку можуть укласти за їхніми спинами, тож випередили подальші обговорення воєнного внеску Німеччини в НАТО власною контрпропозицією. У жовтні 1950 року Рене Плевен, французький прем'єр-міністр, запропонував створення Європейської оборонної спільноти — за аналогією з Планом Шумана. Окрім Асамблеї, Ради міністрів та Суду, ця Спільнота повинна була мати власні Сили європейської оборони (СЄО). Американцям, як і британцям, ідея не сподобалася, але вони погодилися пристати на неї як на другий варіант розв'язання проблеми оборони Європи.

Договір про Європейську оборонну спільноту (ЄОС) було підписано 27 травня 1952 року разом з іншими супровідними документами, які підтверджували, що щойно всі країни-підписанти ратифікують Договір, США та Британія почнуть повноцінно співпрацювати із СЄО, і військовій окупації Німеччини настане

кінець. Саме цю угоду безуспішно намагався зірвати Радянський Союз своїми пропозиціями Мирного договору, який мав би демілітаризувати Німеччину. Західнонімецький Бундестаг ратифікував Договір у травні 1953 року, а за ним — і країни Бенілюксу[167]. На черзі лишилася тільки французька Національна асамблея, і Західна Європа отримала б щось на кшталт європейської армії, яка складалася б з інтегрованих та об'єднаних національних контингентів включно з німецьким.

Утім французи все одно були незадоволені. Як влучно зауважила Жанет Фленнер у листопаді 1953 року, «для Франції загалом проблема Сил європейської оборони — це Німеччина, а не Росія. Власне, як і для Америки». Вагання французів дратували американців. На засіданні Північноатлантичної ради в грудні 1953 року Джон Фостер Даллес, новопризначений держсекретар Ейзенгавера, погрожував «болісним переглядом» американської політики, якщо Європейська оборонна спільнота провалиться. І хоч План Плевена був дітищем французького прем'єр-міністра, суспільна дискусія виявила масштаб неготовності Франції миритися з переозброєнням Німеччини за будь-яких умов. Ба більше, пропозиції щодо переозброєння Німеччини та європейської армії не могли надійти в гірший час: у В'єтнамі французька армія зазнавала поразки й ганьби, а новий французький прем'єр-міністр П'єр Мендес-Франс розважливо заявив, що було б нерозсудливо ризикувати майбутнім свого хиткого коаліційного уряду заради непопулярного наміру переозброїти ворога держави.

Відповідно, коли Договір про Європейську оборонну спільноту нарешті надійшов до Національної асамблеї на ратифікацію, Мендес-Франс не став робити з цього питання довіри уряду, і 30 серпня 1954 року, із 319 голосами «проти» і 264 голосами «за» Договір було провалено. Так закінчилася ідея Європейської оборонної спільноти, а водночас — і перспектива переозброєння Німеччини у складі європейської армії. У приватній розмові з бельгійським міністром закордонних справ Полем-Анрі Спааком та прем'єр-міністром Люксембургу Жозефом Бешем Аденавер у відчаї пояснив поведінку Мендеса його «єврейським походженням»: за словами німецького канцлера, пристаючи на бік французьких націоналістичних настроїв, він буцімто перебирав міру в особистому реванші. Сам Мендес пояснював провал ЄОС більш переконливо: «У Європейській оборонній спільноті було забагато інтеграції та замало Англії».

Європейці та їхній американський союзник повернулися туди, звідки почали. Але тепер обставини були геть інші. Завершилася Корейська війна, помер Сталін, НАТО перетворилося на старожила міжнародної арени. Французам вдалося успішно відтермінувати проблему європейської оборони на певний час, але вони не могли відкладати її розв'язання на довше. Упродовж кількох тижнів після того, як Національна асамблея проголосувала проти ЄОС, західні союзники — США, Британія та Франція — двічі зустрічалися на поспіхом організованих конференціях у Лондоні й Парижі. З ініціативи британського міністра закордонних справ Ентоні Ідена було нашвидкуруч ухвалено низку пропозицій[168] — так звані Лондонські угоди, підсумком яких став Паризький договір. Ці документи мали закласти фундамент європейської оборонної політики на наступні пів століття.

Щоб вирішити проблему «браку Англії», Іден запропонував забезпечити постійну присутність британських сил (чотирьох дивізій) у континентальній Європі (уперше з часів Середньовіччя). Брюссельський договір 1948 року мав

лягти в основу Західноєвропейського Союзу, до якого повинні були приєднатися Німеччина й Італія (хоча, як ми пам'ятаємо, Договір 1948 року уклали з неприхованою метою взаємного захисту від Німеччини). Натомість французи мусили погодитися на те, щоб Федеративна Республіка отримала армію чисельністю не більше пів мільйона осіб, а Німеччина увійшла б до НАТО як суверенна держава[169].

Якби ці угоди були ратифіковані та набули чинності, окупаційному ладу в Німеччині настав би кінець, а західні союзники фактично б уклали офіційний (хоч не проголошений) мир зі своїм колишнім ворогом. Союзницькі війська залишилися б у Федеративній Республіці на варті проти німецького реваншизму, але в межах європейської присутності та за взаємною згодою. Французи були далекі від одностайності у схваленні цих нових планів, однак, власноруч покінчивши зі своїми ж альтернативами, були неспроможні їх оскаржувати, хоча за Договором 1954 року Західна Німеччина й отримала набагато більші переваги, ніж визначав План Плевена. Уже не вперше в історії міжнародних суперечок щодо Німеччини Франція сама собі шкодила. Відповідно підтримка Паризького договору з боку Франції була, м'яко кажучи, неоднозначна. Коли 30 грудня 1954 року в Національній асамблеї відбулося голосування щодо його ратифікації, її підтримали з перевагою лише у 27 голосів: 287 — «за» і 260 — «проти».

Якщо французи вагалися, то росіяни були відверто незадоволені. 15 травня 1955 року, через десять днів після офіційного прийняття Західної Німеччини до НАТО та ліквідації Союзницької комісії у Федеративній Республіці, Радянський Союз оголосив про підписання Варшавського договору. Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Албанія та Радянський Союз уклали союз «дружби, співпраці і взаємної допомоги» під спільним командуванням. Москва анулювала союзницькі угоди, укладені під час війни з Британією та Францією, і, прийнявши неминуче, встановила повний контроль над суверенітетом Східнонімецької Демократичної Республіки, ввівши її у склад Варшавського договору. Відповіді на німецьке питання так і не знайшлося; однак тепер, коли обидві частини країни повністю увійшли до складу відповідних міжнародних альянсів, його на певний час можна було відкласти, а невдовзі на його місце заступила досі неврегульована проблема розділеної колишньої столиці — Берліна.

Тепер, коли питання найближчого майбутнього Німеччини було вирішене, обидві сторони поквапилися узятися до другорядних конфліктів і джерел напруги. Нові люди в Кремлі, зокрема Микита Хрущов, серйозно ставилися до власного порядку денного щодо «мирного співіснування» в Європі та поділяли бажання Америки мінімізувати ризик майбутніх конфронтацій. Наступного дня після проголошення Варшавського договору чотири союзники підписали Декларацію про незалежність Австрії, згідно з якою Австрія мала бути незалежною і нейтральною, не прив'язаною ані до НАТО, ані до Варшавського договору та вільною обирати власний шлях[170]. Усі чотири окупаційні армії мали залишити країну, хоча Радянський Союз, який на той час уже стягнув зі своєї окупаційної зони в Східній Австрії близько 100 мільйонів доларів, забезпечив собі останній ласий шматок, зобов'язавши Австрію «викупити» радянські економічні інтереси в східному секторі країни ще за 150 мільйонів доларів.

Тим часом дещо південніше Югославія й Італія домовилися про припинення своєї суперечки навколо Трієста. Відповідно до угоди, укладеної за

посередництва американців і британців у жовтні 1954 року, місто Трієст залишалося в межах території Італії, тоді як його околиці, населені переважно словенцями, мали відійти до Югославії. Досягненню угоди щодо Трієста сприяло загальне розуміння того, що вони, як і чимало інших домовленостей тих років, були «тимчасові»: за словами Альберто Таркіані, посла Італії в Сполучених Штатах, угода щодо Трієста «тільки здавалася тимчасовою, тоді як насправді вона була остаточною».

Угода щодо Австрії, а також Югославії та Італії стала можливою завдяки новому віянню — «потеплінню» у європейських справах, про що символізував Женевський саміт у липні 1955 року (перший після Потсдама) та вступ шістнадцяти нових держав до складу Організації Об'єднаних Націй, що поклало край десятирічному застою у відносинах між Сходом і Заходом. Найважливішим питанням, вирішеним на женевській зустрічі, якщо не враховувати атмосфери обміну люб'язностями між Ейзенгавером, Хрущовим та Іденом, була доля близько 10 тисяч німецьких військовополонених, яких досі утримував Радянський Союз. В обмін на візит Аденавера до Москви у вересні 1955 року та встановлення дипломатичних відносин радянські очільники погодилися на повернення цих людей: 9626 із них відпустили того самого року, а решту — наприкінці січня 1956 року. Тим часом менші сусіди Німеччини теж досягли певного врегулювання у відносинах з Бонном. Данці уклали угоду, що стосувалася дрібних прикордонних питань і компенсації за німецькі воєнні злочини в 1955 році, бельгійці — через рік (хоча Велике Герцогство Люксембург підписало договір з німцями лише в 1959 році, а нідерландці — тільки в 1960-му). Хоча про це ніхто не говорив уголос, зведення рахунків щодо злочинів і покарань європейської війни та її наслідків добігало кінця.

Ці обнадійливі події розгорталися на тлі великої міжнародної гонки озброєнь. Такий парадокс — що мирне врегулювання в Європі набувало обрисів навіть тоді, коли дві Великі держави того часу озброювались до зубів і готувалися до можливої термоядерної війни — був не таким уже й дивним, як може видатись на перший погляд. Дедалі більший акцент на ядерній зброї в стратегічному мисленні США та СРСР, а також на міжконтинентальних ракетах для її транспортування звільняв європейські держави від необхідності змагатися в царині, де вони й у мріях не могли дорівнятися своїми можливостями до супердержав, хоча Центральна Європа і була тією територією, на якій, найімовірніше, розгорталася б майбутня війна. Тому в Західній Європі «холодну війну» в ті роки сприймали зовсім інакше, ніж у Сполучених Штатах чи в СРСР.

Ядерний арсенал Сполучених Штатів упродовж 1950-х років стрімко зростав. У 1946 році запас ядерної зброї в розпорядженні американських збройних сил дорівнював 9 боєголовкам, у 1948 році — 50, на початку наступного десятиліття — 170, у 1952 році — 841, а на той час, коли Німеччина вступила в НАТО, їх було вже близько 2 тисяч (напередодні Карибської кризи, сім років по тому, їхня кількість уже становила 28 тисяч). Для транспортування цих бомб повітряні сили США мали флот бомбардувальників B-29 передового базування: на початку берлінської блокади в 1948 році він складався з 50 повітряних суден, а через п'ять років уже налічував понад тисячу; перші міжконтинентальні бомбардувальники B-52 надійшли в експлуатацію в червні 1955 року. З огляду на надзвичайну перевагу Радянського Союзу в чисельності військового особового складу та традиційного озброєння в Європі, Вашингтон не міг не зосередити свою

стратегію на цих авіаційних ядерних озброєннях, особливо після того, як 10 березня 1950 року президент Трумен видав таємний наказ пришвидшити розробку водневої бомби.

Рішення Трумена було продиктоване успішним випробуванням радянської атомної бомби в серпні 1949 року. Розбіжність між американським і радянським ядерним потенціалом стрімко скорочувалася: США провели перше успішне термоядерне випробування на острові Елугелаб у Тихому океані 1 листопада 1952 року; про перше таке випробування з боку СРСР було оголошено лише через десять місяців, 12 серпня 1953 року, у Семипалатинську. Наступного місяця в Західну Німеччину почали постачати першу американську бойову ядерну зброю; у січні наступного року Даллес проголосив політику «Нового погляду» Ейзенгавера. НАТО мало «атомізуватися»: складником оборонної стратегії Альянсу мала стати можливість застосувати тактичну ядерну зброю на європейському полі бою. Щоб Радянський Союз повірив, що Захід справді може по ньому вдарити, ядерну і традиційну зброю збиралися більше не розрізняти. На засіданні Північноатлантичної ради НАТО у квітні 1954 року Даллес пояснював: «США вважають, що спроможність застосувати ядерну зброю — обов'язкова для оборони НАТО перед лицем поточної загрози. Іншими словами, відтепер таку зброю необхідно кваліфікувати як традиційну».

Збіг атомізації НАТО і стабілізації ситуації на континенті не був випадковим. СРСР також вважав, що традиційні озброєння в Центральній та Західній Європі втрачають свій стратегічний інтерес. Москва також нарощувала запаси ядерної зброї: починаючи лише з 5 боєголовок у 1950 році, до кінця десятиліття вона отримала вже близько 1700. Але головною метою Радянського Союзу було винайти спосіб доставити їх не в Європу, а за океан, щоб врівноважити наміри Америки розмістити ядерні озброєння в Німеччині, лише за кількасот кілометрів від самої Росії.

Сумнозвісне «відставання в ракетних озброєннях», про яке Джон Кеннеді говорив під час своєї президентської кампанії перед виборами в 1960 році, було міфом, успіхом радянської пропаганди; те саме стосувалося поширених у той час історій про радянську освітню й технологічну перевагу. Як зауважив канцлер Німеччини Гельмут Шмідт двадцять років тому, Хрущов і деякі з його високопоставлених колег інтуїтивно відчували, що керували імперією, яка, по суті, була «бананową республікою з ракетами». Але СРСР справді вкладали великі ресурси в розбудову власних балістичних спроможностей. Перше успішне радянське випробування міжконтинентальної балістичної ракети відбулося в серпні 1957 року, на п'ять місяців раніше, ніж в Америці. Подальший запуск супутника 4 жовтня 1957 року показав, на що був здатен СРСР (що вжахнуло американців[171]).

Балістична зброя — міжконтинентальні ракети, здатні перенести ядерні боєголовки з глибокого радянського тилу до цілі в Америці — дуже подобалася, зокрема, Микиті Хрущову. Вона була дешевша за традиційне озброєння. А ще дозволяла Хрущову залишатися в добрих стосунках з військовими та важкою промисловістю, водночас спрямовуючи ресурси на виробництво споживчих товарів. І, як несподіваний наслідок, котрий пізніше оцінили обидві сторони, велика війна ставала набагато менш вірогідною, ніж раніше. Через ядерну зброю і Москва, і Вашингтон стали більш войовничими в риториці — важливо було створити враження, що вони готові й хочуть її застосувати, — але набагато стриманішими на практиці.

Що ж до Америки, то для неї ядерна зброя мала додаткові принади. США все ще намагалися знайти спосіб виплутатися з європейського павутиння, у якому вони застрягли, попри всі найкращі зусилля очільників країни. Одним із виходів була наявність ядерної зброї в Європі. Більше не треба було б упродовж невизначеного терміну забезпечувати величезний американський військовий контингент у серці Європи: і державні діячі, і воєнні стратеги з нетерпінням чекали на той день, коли Європа зможе захистити себе абсолютно самостійно, спираючись тільки на тверду обіцянку масивного американського удару на випадок, якщо СРСР піде в наступ. Як Ейзенгавер повторив у 1953 році, присутність США у Європі завжди була тільки «тимчасовим заходом, який мав надати нашим заокеанським друзям відчуття впевненості та безпеки».

З різних причин США так і не змогли втілити свій намір піти з Європи. Наприкінці 1950-х років Сполучені Штати наполягали на тому, щоб у Європі з'явилась ядерна зброя — як засіб стримування і під спільним європейським командуванням. Але ця ідея не подобалась ані британцям, ані французам. Не тому, що їхні уряди виступали проти ядерної зброї в принципі — британці випробували свою першу плутонієву бомбу в австралійській пустелі в серпні 1952 року; чотирнадцять місяців по тому першу британську ядерну бомбу поставили на озброєння Королівських повітряних сил. З воєнних та економічних причин британський уряд у той час був зацікавлений змінити стратегію з континентальної оборони на ядерну; британські заклики навіть допомогли переконати Ейзенгавера виступити зі стратегією «Нового погляду», крім того, британці не заперечували проти того, щоб ядерні бомбардувальники США розмістилися на їхній території[172].

Французи теж мали програму ядерного озброєння, яку Мендес-Франс ухвалив у грудні 1954 року, хоча першу французьку бомбу успішно випробували тільки в лютому 1960 року. Утім ані британці, ані французи не хотіли поступатися контролем над ядерним озброєнням якомусь європейському оборонному органу; французи з особливою недовірою ставилися до будь-якого натяку на те, що американці можуть дозволити німцям отримати доступ до ядерного спускового гачка. Тож американці неохоче визнали, що на їхню присутність у Європі нема ради, — саме це і хотіли почути їхні європейські союзники[173].

Другим питанням, яке прив'язувало американців до Європи, був Берлін. Через невдалу блокаду 1948?1949 років колишня німецька столиця залишалася почасти відкритим містом; Східний і Західний Берлін мали між собою телефонне та транспортне сполучення, що перетинало різні окупаційні зони. Це також був єдиний транзитний маршрут зі Східної Європи в Західну. Німці, які тікали на Захід, могли приїхати до Східного Берліна з будь-якої точки Німецької Демократичної Республіки, пробратися з російської зони окупації до західних зон, а потім скористатися автомобільним чи залізничним сполученням, яке з'єднувало Західний Берлін з рештою частин Федеративної Республіки. Щойно їм вдавалось туди дістатися, вони одержували право на автоматичне набуття громадянства Західної Німеччини.

Подорож не була цілком безпечною, а втікачі могли взяти з собою лише те, що могли фізично нести; але жодна з цих обставин не ставала перешкодою для спроб молодих східних німців. У період із весни 1949 по серпень 1961 року через Берлін на Захід втекло від 2,8 до 3 мільйонів східних німців — близько 16% населення країни. Багато з них мали освіту й були

кваліфікованими фахівцями — майбутнім Східної Німеччини; але серед них були також тисячі фермерів, які тікали від сільської колективізації в 1952 році, та робітники, що відмовилися підтримувати режим після жорстоких репресій у червні 1953 року[174].

Отож незвичайний статус Берліна був постійним джерелом сорому й катастрофою для міжнародного іміджу комуністичного режиму Східної Німеччини. Як тактовно сповістив Москву радянський посол у НДР у грудні 1959 року, «наявність у Берліні відкритого та, прямо кажучи, неконтрольованого кордону між світами соціалізму й капіталізму мимоволі підштовхує населення порівнювати дві частини міста, що, на жаль, не завжди буває на користь Демократичного Берліна». Певна річ, берлінська ситуація мала переваги і для Москви: місто стало головним шпигунським і розвідницьким центром «холодної війни»; станом на 1961 рік там діяло близько 70 різних служб, і саме в Берліні радянські розвідники здійснили деякі з найгучніших успішних операцій.

Однак тепер, коли радянські лідери змирилися з поділом Німеччини та «підвищили» статус східної зони до повноцінної суверенної держави, вони не могли нескінченно заплющувати очі на постійний відтік її людських ресурсів. Проте, коли Москва знову все ж таки привернула до Берліна міжнародну увагу й спровокувала міжнародну кризу, пов’язану зі статусом міста, це було не тому, що вона зважала на скривджені почуття східнонімецьких керманичів. У 1958 році Радянський Союз знову перейнявся тим, що американці можуть мати намір озброїти своїх західнонімецьких підзахисних — цього разу ядерною зброєю. Як нам відомо, це побоювання не було повністю безпідставним; зрештою, його поділяли деякі західні європейці. Тому Хрущов вирішив використати Берлін — місто, до долі якого росіяни були загалом байдужі — як важіль, щоб перешкодити ядерному озброєнню Бонна, майбутнє якого для них справді було дуже важливе.

Перший крок у «Берлінській кризі» мав місце 10 листопада 1958 року, коли Хрущов виступив у Москві з публічною промовою, зверненою до західних держав:

Імперіалісти перетворили німецьке питання на постійне джерело міжнародної напруги. Керівні еліти Західної Німеччини роблять усе для того, щоб розбурхати воєнні пристрасті навколо Німецької Демократичної Республіки… Виступи канцлера Аденавера та міністра оборони Штрауса, ядерне озброєння Бундесверу та різноманітні військові навчання — усе це свідчить про певний напрямок політики керівних кіл Західної Німеччини… Вочевидь, для підписантів Потсдамського договору настав час відмовитись від залишків окупаційного режиму в Берліні й у такий спосіб уможливити створення нормальної ситуації в Німецькій Демократичній Республіці. Зі свого боку, Радянський Союз передасть суверенній Німецькій Демократичній Республіці повноваження, які в Берліні досі виконують радянські органи.

Хрущовський наступ, який набув ще більшої нагальності, коли через два тижні радянський лідер завимагав, щоб упродовж шести місяців Захід почав виходити з Берліна, буцімто мав змусити американців залишити Берлін і

дозволити йому стати «вільним містом». Якби це сталося, то серйозно зашкодило б довірі до їхньої спільної відданості обороні Західної Європи, а в Західній Німеччині, власне, як і скрізь, напевно виросла б популярність нейтралітету та антиядерні настрої. Та навіть якби західні держави відмовилися здавати Берлін, СРСР усе одно зміг би обміняти свою згоду на це тверде зобов'язання Заходу не надавати Бонну ніякої ядерної зброї.

Коли західні лідери відмовилися йти на будь-які поступки щодо Берліна, аргументуючи це тим, що Радянський Союз сам порушив Потсдамські домовленості, повністю ввівши Східний Берлін до складу уряду й державних інститутів Східнонімецької держави до ухвалення остаточного договору, Хрущов зробив іншу спробу. Після низки безрезультатних переговорів на рівні міністрів закордонних справ у Женеві влітку 1959 року він повторив свої вимоги спочатку в 1960 році, а потім ще раз у червні 1961-го. Західній військовій присутності в Берліні має бути покладено край. В іншому разі Радянський Союз в односторонньому порядку вийде з Берліна, укладе окремий мирний договір з НДР та залишить переговори з незалежною Східнонімецькою державою щодо майбутнього інших зон окупації на відповідальність Заходу. Криза навколо берлінського питання тривала від листопада 1958-го до літа 1961 року включно: дипломати псували нерви, а потік східних німців перетворився на повінь.

У червні 1961 року Хрущов виголосив свій ультиматум під час офіційної зустрічі з новообраним президентом США Джоном Кеннеді, яка відбувалася у Відні. Востаннє таку зустріч між Хрущовим та Ейзенгавером у травні 1960 року скасували, коли радянські військові збили літак американських повітряних сил U-2, за штурвалом якого сидів пілот Ґері Паверс, а американці неохоче визнали, що справді займалися повітряним шпіонажем (при цьому спочатку заперечуючи, що їм узагалі було щось про це відомо). Під час переговорів з Кеннеді Хрущов пригрозив Заходу «позбавити його прав» у Берліні, якщо до кінця року не буде рішення.

Публічно Кеннеді, як і його попередник Ейзенгавер, узяв жорстку позицію та стояв на тому, що Захід ніколи не відмовиться від своїх зобов'язань. Вашингтон захищав свої права згідно з Потсдамськими домовленостями і спеціально збільшував державний оборонний бюджет для того, щоб зміцнити свою військову присутність у Німеччині. Але неофіційно позиція США була набагато поблажливішою. На відміну від своїх підзахисних у Східній Німеччині, американці змирилися з тим, що Східнонімецька держава — це реальність, і розуміли, чому совєти занепокоєні агресивною тональністю нещодавніх виступів Аденавера й особливо його міністра оборони Франца Йозефа Штрауса. Для того щоб мати прогрес у німецькій ситуації, треба було щось робити. Як сказав Ейзенгавер Макміллану 28 березня 1960 року, Захід «справді не міг дозволити собі зволікати ще п'ятдесят років». Аналогічно Кеннеді запевнив у Відні Хрущова, що Сполучені Штати «не мають наміру вести таку політику, яка позбавить Радянський Союз його зв'язків у Східній Європі». Це було завуальоване визнання того, що росіяни могли утримувати те, що здобули, зокрема й східну зону Німеччини та колишні німецькі території, які тепер входили до складу Польщі, Чехословаччини та Радянського Союзу[175].

Невдовзі після того, як Кеннеді повернувся до Вашингтона, влада Східної Німеччини почала вводити обмеження на пересування потенційних емігрантів.

Безпосередньо у відповідь на це президент США публічно повторив тезу про відданість Заходу своїм зобов'язанням щодо Західного Берліна — таким чином неявно визнавши, що східна половина міста належить до радянської сфери впливу. Масові виїзди через Берлін сягнули небаченого рівня: у липні на Захід виїхали 30 415 осіб, а в перший тиждень серпня 1961 року — ще 21 828 осіб, половині з яких не було двадцяти п'яти років. З такими темпами Німецька Демократична Республіка мала невдовзі знелюдніти.

У відповідь Хрущов розрубав берлінський «гордіїв вузол». Після зустрічі міністрів закордонних справ союзницьких держав у Парижі 6 серпня, коли чергову радянську ноту з погрозами укласти окремий мирний договір з НДР, якщо не буде знайдено рішення, відкинули, Москва наказала Східній Німеччині в буквальному розумінні провести межу, розділивши дві сторони раз і назавжди. 19 серпня 1961 року влада Східного Берліна відрядила солдатів та робітників на побудову розділової межі в місті. За три дні вони звели товсту стіну, достатню, щоб унеможливити випадкові пересування між двома половинами Берліна. У подальші тижні її зміцнили та зробили вищою. Додали прожектори, колючий дріт та охоронні блокпости; двері й вікна будинків, що прилягали до стіни, спочатку затулили, а потім заклали цеглою. Вулиці та площі розділили навпіл, а всі комунікації в розділеному місті підлягали жорсткому нагляду з боку поліції або ж були повністю припинені. У Берліні з'явився мур.

За офіційною версією, Захід був шокований. Упродовж трьох днів у жовтні 1961 року радянські й американські танки стояли один навпроти одного біля блокпоста, що розділяв їхні зони — одне з небагатьох сполучень, які ще залишалися. У такий спосіб влада Східної Німеччини випробовувала готовність західних держав захистити та відстояти своє право доступу до східної зони згідно з колишньою угодою між чотирма державами. Через непримиренну позицію місцевого американського військового командувача, який відмовився визнавати право Східної Німеччини на обмеження пересування союзників, совєти неохоче поступилися; у наступні тридцять років усі чотири окупаційні сили залишалися у своїх зонах, хоча обидві сторони фактично передали керівництво відповідними зонами місцевій німецькій адміністрації.

У кулуарах багато західних лідерів таємно відчули полегшення, коли з'явився мур. Упродовж трьох років існувала загроза того, що Берлін стане точкою спалаху міжнародного протистояння, так само як у 1948 році. Кеннеді й інші західні лідери в неофіційних розмовах погоджувались, що мур через Берлін — набагато краще рішення, ніж війна. Хай що говорилося на загал, мало хто із західних політиків міг і справді собі уявити, як вони просять своїх солдатів «померти за Берлін». Як спокійно зауважив Дін Раск (державний секретар Кеннеді), від муру була й користь: «Насправді існує ймовірність, що він полегшить вирішення берлінського питання».

Розв'язання Берлінської кризи показало, що дві Великі держави мали більше спільного, ніж вони часом визнавали. Тимчасом як Москва зобов'язалася більше не порушувати питання статусу союзників у Берліні, Вашингтон визнавав реальність східнонімецького уряду і не піддавався на тиск Західної Німеччини щодо ядерної зброї. Обидві сторони були зацікавлені в стабільності в Центральній Європі; але ще важливішим було те, що і США, і СРСР втомилися реагувати на вимоги та скарги своїх німецьких підзахисних з обох сторін. Перше десятиліття «холодної війни» дало німецьким політикам з

обох боків розподільчої лінії безпрецедентні важелі впливу на їхніх покровителів у Вашингтоні та Москві. Великі держави боялися втратити довіру «своїх» німців та дозволили Аденаверу й Ульбріхту шантажувати себе, змушуючи до політики «невідступної присутності».

Москва, що, як ми пам'ятаємо, ніколи не мала наміру створювати клієнтську державу в східній зоні окупованої Німеччини, але пішла на це як на другий найкращий варіант, доклала неймовірних зусиль для того, щоб підтримати слабкий і занедбаний комуністичний режим у Берліні. Натомість східнонімецькі комуністи завжди мали певний острах, що їхні радянські покровителі їх зрадять[176]. Тож мур давав їм певні гарантії, хоч вони й були розчаровані рішенням Хрущова припинити наполягати на мирному договорі одразу ж після його появи. Щодо Бонна, то він завжди боявся, що «аміс» (американці) просто встануть і підуть. Вашингтон повсякчас докладав усіх можливих зусиль, щоб запевнити Бонн у своїй непохитній підтримці, але після того, як виріс мур, а американці очевидно поступилися, тривога західних німців тільки посилилась. Ось чому після зведення муру продовжували лунати обіцянки, що США ніколи не покинуть їхньої зони; вони були тлом у відомій промові Кеннеді «Ich bin ein Berliner»[177] у червні 1963 року. У 1963-му американська присутність у Європі становила 250 тисяч військових, тож очевидно, що Америка, як і Росія, не збиралася так швидко йти.

Мур завершив шлях Берліна як кризової зони світу та Європи. І хоча на досягнення формальних домовленостей у питаннях доступу пішло десять років, після листопада 1961 року Берлін уже не мав значення, а Західний Берлін поступово ставав політично неактуальним. До нього втратили інтерес навіть росіяни. Цікаво те, що Захід це зрозумів не одразу. Коли наступного року розпочалася Карибська криза, Кеннеді та його радники були переконані, що Хрущов замислив якусь складну макіавеллівську хитрість, щоб досягти своїх давніх цілей у Німеччині. Уроки 1948?1950 років були надто добре засвоєні.

Кеннеді та його оточення вбачали в розміщенні ракет на Кубі спроби совєтів шантажувати вразливу Америку для того, щоб вона поступилася Берліном, — так само як Трумен й Ачісон вважали корейське вторгнення можливим зондуванням ґрунту для спроби прорватися крізь розділений кордон Німеччини. У перші десять днів Карибської кризи не минало й години, щоб американські лідери не згадали про Західний Берлін і необхідність «нейтралізувати» очікувані контрзаходи Хрущова в розділеному місті. У розмові з британським прем'єр-міністром Гарольдом Макмілланом 22 жовтня 1961 року Кеннеді зауважив: «Мені не треба вам пояснювати, як цей секретний та небезпечний крок Хрущова може стосуватися Берліна».

Проблема полягала в тому, що Кеннеді надто серйозно сприйняв радянські погрози та пропаганду і вибудував своє власне розуміння відносин між США й СРСР навколо берлінського питання. Це надзвичайно підсилило позірне значення Карибської кризи, через що Кеннеді 19 жовтня повідомив своїм найближчим радникам: «Я не думаю, що ми маємо будь-які задовільні альтернативи… Наша проблема — не лише Куба, а й Берлін. Коли ми визнаємо важливість Берліна для Європи та важливість союзників для нас, саме тоді Куба стане проблемою сьогодення. Інакше нам було б значно легше дати відповідь». За три дні до цього, коли розпочалася Карибська криза, держсекретар Дін Раск підсумував власне тлумачення радянських дій так: «Я також думаю, що до цього значною мірою має стосунок Берлін. Уперше я

починаю справді підозрювати, що, можливо, містер Хрущов ставиться до Берліна цілком раціонально».

Та, як виявилося, Хрущов і був повністю раціональним у питанні Берліна. Радянський Союз справді мав велику перевагу у звичайному озброєнні в Європі й міг би захопити Західний Берлін (та більшу частину Західної Європи), коли б йому заманулося. Але тепер, коли США присягнули захищати свободу Західного Берліна всіма можливими засобами (що, по суті, означало за допомогою ядерної зброї), Хрущов не мав наміру наражатися на ризик ядерної війни через Німеччину. Як пізніше зауважив у своїх мемуарах радянський посол у Вашингтоні, «Кеннеді переоцінив готовність Хрущова та його союзників піти на рішучі дії заради Берліна — насправді найрадикальнішим кроком було зведення Берлінського муру»[178].

Коли Берлінська та Карибська кризи[179] лишилися позаду, супердержави напрочуд спритно заходилися розв'язувати невирішені питання першої «холодної війни». 20 червня 1963 року між Вашингтоном і Москвою було встановлено «гарячу лінію»; місяць по тому переговори в Москві між США, Радянським Союзом і Великою Британією завершилися Договором про заборону випробувань ядерної зброї. Цей договір, який набув чинності 10 жовтня, мав велике значення для Європи — не так завдяки його задекларованим цілям, як з огляду на заховані в ньому «підтексти».

Обидві супердержави прагнули зробити ядерну зброю недосяжною для Китаю та Західної Німеччини. Це і було справжньою метою Договору. Обіцянка щодо неядерної Німеччини була «послугою за послугу», яку Москва прагнула отримати в обмін на берлінський компроміс. Ось чому американці були готові наражатися на неприхильність Бонна заради того, щоб цього досягти. Західні німці дещо ображено сприйняли вето щодо німецької ядерної зброї (так само як і поділ Берліна) як ціну за подальшу американську присутність. Тим часом Договір підтвердив виразну зміну в радянських стратегічних пріоритетах, які посунулися від Європи в бік інших континентів.

Стабілізація «холодної війни» в Європі, зменшення ймовірності того, що вона перейде в «гарячу» фазу, й те, що вони загалом мало могли на це впливати, зумовили серед західних європейців досить зручне переконання, що вірогідність звичайного збройного конфлікту залишилася в минулому. Багатьом спостерігачам у 1953?1963 роках здавалося, що війна була чимсь немислимим, принаймні на європейському континенті (деінде у світі вона і не припиняла бути улюбленим способом розв'язання конфліктів). Якби почалася війна, величезний ядерний арсенал супердержав, безперечно, призвів би до неймовірної катастрофи, а отже, війну могла спричинити тільки чиясь помилка. У такому випадку європейці були б дуже мало на що здатні, щоб пом'якшити її наслідки.

Таке бачення поділяли не всі. Серед меншості ті самі спостереження сприяли створенню рухів, які закликали до термінового ядерного роззброєння. Кампанія за ядерне роззброєння в Британії розпочалася в Лондоні 17 лютого 1958 року. Від самого початку вона безпосередньо відображала довгу традицію інакомислення британської радикальної політики: більшість її прихильників мали освіту, були лівацами й поділяли ідеї ненасильства, а їхні вимоги були спрямовані насамперед до їхнього власного уряду, а не росіян чи американців (обидві головні партії в Британії були переконані в потребі власного британського ядерного запобіжника, хоча наприкінці 1950-х

років стало зрозуміло, що без американських ракет і підводних човнів британська бомба ніколи не зможе вразити ціль).

На піку свого піднесення, у 1962 році, Кампанія спромоглася мобілізувати 150 тисяч прихильників на участь у щорічному марші протесту до Центру атомної промисловості в Олдермастоні. Але британська кампанія, подібно до аналогічних рухів за роззброєння в Західній Німеччині та країнах Бенілюксу, зійшла нанівець у шістдесятих. Після підписання Договору про заборону випробувань ядерної зброї антиядерні активісти втратили актуальність; було дедалі складніше бодай трохи правдоподібно стверджувати, що Європі загрожує неминуче знищення, а нові теми витіснили роззброєння з програм радикалів. Навіть у Радянському Союзі ядерний фізик-дисидент Андрій Сахаров став менше непокоїтися через ризик неминучого ядерного голокосту й переключився, за його висловлюванням, «зі світових проблем на захист окремих людей».

Поза всяким сумнівом, більшість західних європейців, коли вони взагалі про це замислювались, підтримували ядерне роззброєння: опитування, проведені в 1963 році, показали, що італійці, зокрема, схвалюють ліквідацію ядерної зброї. Французи були дещо менш одностайні, тоді як думки німців і британців розділилися, хоча в обох випадках переважала чітка антиядерна більшість. Однак, на відміну від палких дискусій щодо роззброєння в 1920-х та на початку 1930-х років, ядерні питання в Європі збурювали людей не так сильно. Вони були надто абстрактними. Лише британці й (номінально) французи мали ядерну зброю, а серед усіх інших тільки меншість серед західнонімецького політичного істеблішменту прагнула її отримати.

Італійці, данці й нідерландці час від часу непокоїлися щодо присутності американських баз на своїй території, що наражало їх на небезпеку в разі війни. Але зброя, яка була джерелом занепокоєння, належала супердержавам; а більшість європейців цілком резонно дійшли висновку, що вони ніяк не можуть вплинути на рішення, ухвалювані в Москві та Вашингтоні. Щойно безпосередня загроза ядерної війни залишилася в минулому, через загострену ідеологізованість американської риторики часів «холодної війни» багато хто в Західній Європі навіть спромігся сказати собі, що робить Сполученим Штатам послугу, дозволяючи себе захищати. Тож замість того, щоб так чи інакше долучатися до дискусій стосовно роззброєння, вони дбали про свої власні домівки.

Найнезвичайнішим на європейській політичній арені 1950-х років були не ті зміни, що відбувалися, а ті, які не відбувалися. Відновлення самоврядних демократичних держав у післявоєнній Європі, які не мали ані засобів, ані бажання воювати і на чолі яких стояли літні мужі часто з політичним (неофіційним) кредо «Ніяких експериментів!», — було чимсь неочікуваним. Політична температура Західної Європи, попри поширені очікування, знизилася проти гарячкових піків попередніх сорока років. Трагедії та поневіряння нещодавнього минулого все ще були свіжі в пам’яті людей, тож більшість європейців з полегшенням відмовились від політики масової мобілізації. Урядування й отримання послуг прийшли на зміну революційним надіям та відчайдушним економічним настроям як головна турбота виборців (до складу яких багато де вперше увійшли жінки): уряди та політичні партії діяли відповідно.

Особливо разючі зміни відбувалися в Італії. На відміну від інших європейських держав Середземномор'я — Португалії, Іспанії та Греції, Італія спромоглася стати нехай не ідеальною, але демократією, та залишалася нею впродовж післявоєнних десятиліть. Це стало чималим здобутком. Італія була глибоко розділеною країною. Насправді навіть її існування як держави довгий час було суперечливим питанням — і залишилося таким у подальші роки. Дослідження початку 1950-х років з'ясували, що лише італійською спілкувався менш ніж кожен п'ятий дорослий італієць: багато італійців продовжували асоціювати себе насамперед зі своєю місцевістю чи регіоном та здебільшого послуговувалися своїм діалектом або розмовним варіантом італійської. Це особливо стосувалося тих людей, які не мали завершеної шкільної освіти, а вони становили абсолютну більшість населення.

Відсталість Південної Італії, регіону Меццоджорно, була сумновідомою. Нормана Льюїса, офіцера британської армії, тимчасово розквартированого в Неаполі, особливо вразили повсюдні неаполітанські водоноси, «які були майже точними копіями своїх попередників, зображених на фресках Помпеї»[180]. Карло Леві, лікар з П'ємонту, висланий Муссоліні в покарання за участь в Опорі, закарбував схожі спостереження в мемуарах «Христос зупинився в Еболі» (уперше виданих у 1945 році) — класичному зображенні життя у віддаленому селищі на голих нагір'ях Південної Італії. Але Південь був не лише незмінним, а й бідним. Парламентський запит 1954 року виявив, що 85% найбідніших сімей Італії жили південніше Рима. Селянин в Апулії, на південному сході Італії, міг очікувати в найкращому разі отримати половину платні такого самого селянина з провінції Ломбардія. Якщо за середній дохід на душу населення в Італії в той рік узяти 100, то для П'ємонту, заможної області на північному заході Італії, відповідником було б 174; а в Калабрії, на далекому півдні, — тільки 52.

Війна ще більше загострила історичну розділеність Італії: тимчасом як Північ, починаючи з вересня 1943 року, прожила близько двох років за німецького урядування й політичного опору, після чого її радикалізовані міста окупували армії союзників, південь Італії фактично опинився поза межами воєнних дій. Таким чином, соціальні й адміністративні структури в Меццоджорно, залишені фашистами, пережили неушкодженими безкровний переворот, коли на місці Муссоліні опинився один із його генералів. Відтепер до давніх політичних й економічних відмінностей між Північною та Південною Італією додалися разюче різні спогади про війну.

Через поразку післявоєнної аграрної реформи італійські уряди були змушені знайти новий підхід до проблематичного «Південного питання». У серпні 1950 року італійський парламент заснував Cassa per il Mezzogiorno — «Південний фонд», через який збіднілий Південь мав отримувати державну допомогу. Сама по собі ідея була не нова — спроби Рима боротися з бідністю та безнадійністю Півдня починалися щонайменше з реформаторських урядів Джованні Джолітті на початку XX століття. Але попередні зусилля давали мало плодів, а найефективнішим рішенням проблем південних італійців, так само як і від моменту народження сучасної Італії, була еміграція. Утім Cassa передбачала виділення набагато більших ресурсів, ніж будь-який попередній план, та мала кращі шанси на успіх, оскільки досить добре інтегрувалася в ключові політичні механізми нової італійської республіки.

Функції республіканської держави не надто відрізнялися від її фашистської попередниці, від якої вона успадкувала більшість державних службовців[181]: Рим мав забезпечувати роботу, послуги й добробут багатьом італійським громадянам, для яких це було єдиним порятунком. За допомогою різноманітних посередників та холдингових агенцій (деякі з них, як-от Інститут промислової реконструкції (ІПР) або Національний інститут соціальної безпеки, були створені ще Муссоліні; інші, наприклад, Нафтогазова національна корпорація, — у 1950-х роках) Італійська держава або володіла, або контролювала великі сектори італійської економіки: зокрема енергетику, транспорт, інженерну та хімічну промисловість і продовольчий сектор.

Попри всі економічні аргументи проти такої стратегії (що частково корінилися в міжвоєнному фашистському прагненні економічної автаркії), її соціальні та політичні переваги були очевидні. На початку 1950-х років штат ІПР становив 216 тисяч осіб; інші агенції, зокрема чимало підрозділів державного апарату, давали робочі місця сотням тисяч інших людей. Контрактна робота, фінансована через Південний фонд, — будівництво доріг, міських житлових будинків, сільських проєктів зрошення — та державні субсидії на нові фабрики й комерційні послуги були ще одним, і до того ж суттєвим, джерелом централізованого фінансування, як і власне державне працевлаштування: до середини 50-х років майже 60% державних службовців походили з Півдня, хоча на регіон припадало лише трохи більше третини населення країни.

Така система створювала широкі можливості для корупції та злочинності; тут Республіка також прямо продовжувала традицію, яка брала початок із перших років об’єднаної держави. Хто б не контролював Італійську державу, ця особа мала дійсно добре становище для того, щоб прямо чи опосередковано роздавати привілеї. Таким чином, політика в післявоєнній державі, незважаючи на релігійні чи ідеологічні уподобання, була насамперед боротьбою за володіння державою, за доступ до її важелів, привілеїв та патронажу. І коли йшлося про те, щоб заволодіти й користуватися цими важелями, християнські демократи під проводом Альчіде де Ґаспері та його наступників виявили неперевершену майстерність і підприємництво.

У 1953 році, а потім ще раз у 1958-му, християнські демократи вибороли понад 40% голосів (частка їхніх голосів упала нижче 38% тільки наприкінці 1970-х років). Вони безперебійно керували країною в коаліціях із маленькими партіями до 1963 року, коли почали вступати в партнерства з партіями меншості некомуністичної лівиці. Найбільшу підтримку, поза традиційними колами виборців-католиків з Венеції та Венето, їм забезпечував Південь: Базиліката, Молізе, Калабрія та острови Сардинія і Сицилія. Тут виборців з маленьких міст приваблювала не релігія, а послуги, заради яких вони цілими поколіннями зберігали вірність партії. Мера — християнського демократа в міську адміністрацію південного міста або представника до національного парламенту обирали й переобирали за обіцянки забезпечити постачання електроенергії, прокласти водопровід у будинках, надавати сільські кредити на житло, будувати дороги, школи, заводи і створювати робочі місця — а завдяки партійній монополії на владу він міг їх виконати.

Християнські демократи в Італії багато в чому нагадували подібні партії в Західній Німеччині, Нідерландах і Бельгії. Їм бракувало ідеологічного

навантаження. Поза сумнівом, де Ґаспері та його наступники дбали про те, щоб регулярно зустрічатися із владою Ватикану й ніколи не пропонувати і не підтримувати закони, яких Ватикан не схвалював; післявоєнна Італія була для Церкви певною мірою моментом помсти за агресивно антиклерикальну світськість нової Італійської держави після 1861 року. Але активна роль католицької церкви в італійській політиці була меншою, ніж стверджували її захисники і критики. Суспільний контроль насамперед забезпечували впливові центральні міністерства; варто зауважити, що де Ґаспері, подібно до комуністичних партій Східної Європи одразу після війни, невідступно тримав Міністерство внутрішніх справ під безпосереднім керівництвом християнських демократів.

З плином часу клієнтелістська система патронажу та привілеїв, створена християнськими демократами, стала характерною для національної італійської політики загалом. Іншим партіям довелося діяти за зразком: у містах і районах, підконтрольних ІКП, особливо в «червоній» Болоньї та навколишньому регіоні Емілія, комуністи підтримували своїх друзів і віддавали перевагу своїм виборцям, міським робітникам та сільським дрібним землевласникам з Паданської рівнини. Якщо різниця в підходах партій і існувала, вона полягала в акценті, який комуністи робили на власності й чесності їхньої муніципальної адміністрації на противагу широковідомій корупції та чуткам про зв'язки з мафією муніципалітетів під владою християнських демократів на Півдні. У 1950-х роках масштабна корупція практично стала винятковою монополією християнських демократів; у пізніші десятиліття соціалісти, які перебували при владі у великих містах Півночі, цілком успішно складали їм конкуренцію. У політиці корупція — це значною мірою побічний наслідок можливостей.

Урядування по-італійськи не претендувало на особливий моральний взірець, однак воно працювало. З часом цілі царини державної та громадянської діяльності де-факто поділили політичні сім'ї. Цілі галузі промисловості були «колонізовані» християнськими демократами. Контроль над газетами й радіо та працевлаштування в них — а пізніше й на телебаченні — поділили між собою християнські демократи, соціалісти та комуністи; часом деякі квоти перепадали дещо зменшеному представництву старомодних антицерковних лібералів. Посади і привілеї створювали та розподіляли відповідно до місцевого, регіонального й національного політичного впливу. Кожна суспільна установа, від профспілок до спортивних клубів, була поділена між християнськими демократами, соціалістами, комуністами, республіканцями та лібералами. З економічного погляду система була жахливо марнотратна і ворожа до приватної ініціативи та фінансової ефективності. Італійське «економічне диво» (як ми побачимо пізніше) сталося всупереч, а не завдяки їй.

І все ж таки післявоєнна стабільність в Італії була ключовою передумовою для економічного розвитку країни й подальших соціальних трансформацій. І ця стабільність, хай як це парадоксально, спиралася на вищеописаний своєрідний інституційний лад. У країні не було стабільної більшості, яка могла б підтримати ту чи іншу партію або програму, а склади парламентів, сформованих відповідно до непростої виборчої системи пропорційного представництва, були занадто строкаті, щоб дійти згоди щодо важливого чи суперечливого законодавства: Конституційний Суд, який міг би визначати відповідність законів післявоєнній республіканській конституції, з'явився лише в 1956 році, а питання щодо регіональної автономії, про яке так

багато говорили, у парламенті проголосували тільки через чотирнадцять років.

Відповідно, як і в Четвертій французькій республіці та почасти з тих самих причин, Італією де-факто керували невиборні адміністратори, які працювали в центральному уряді або в одному з багатьох квазідержавних відомств. З огляду на цю обставину, яка очевидно суперечила демократії, історики ставилися до італійської політичної системи з певною зневагою. Можливості для хабарів, підкупу, корупції, політичного патронажу і просто грабунку були справді широкими і працювали насамперед на користь фактичної однопартійної монополії християнських демократів[182]. Однак під захистом такої системи Італійська держава та суспільство виявилися напрочуд стійкими до викликів — і нових, і тих, які вони успадкували. За мірками стандартів Канади чи Данії могло здаватися, що італійським державним службовцям у 1950-х роках бракувало непідкупності, а інститутам — прозорості. Але порівняно зі свавільним минулим країни чи з іншими державами європейського Середземномор'я, з якими традиційно порівнювали Італію, остання зробила дивовижний стрибок уперед.

За деякими важливими показниками становище Італії після війни можна було порівняти зі становищем Австрії. Обидві країни воювали на боці Німеччини і після війни відповідно постраждали (Італія сумарно виплатила 360 мільйонів доларів репарацій Радянському Союзу, Греції, Югославії, Албанії та Ефіопії). Так само як і Італія, Австрія була бідною і нестабільною країною, а її нещодавнє минуле навряд чи пророкувало післявоєнне відродження. Два основних політичних угруповання країни провели міжвоєнні роки в запеклому протистоянні. Більшість австрійських соціал-демократів уважали появу в 1918 році обрубаної Австрійської держави на руїнах Габсбурзької імперії економічною й політичною нісенітницею. На їхню думку, німецькомовні рештки старої дуалістичної монархії за логікою мали б возз'єднатися з іншими німцями шляхом Аншлюсу (союзу), і вони так і зробили б, якби пункти Версальських угод щодо самовизначення застосовувались послідовно.

Австрійська лівиця завжди отримувала найбільшу підтримку з боку віденського робітничого класу та міських осередків Східної Австрії. У міжвоєнні роки Першої австрійської республіки більша частина решти країни — переважно мешканці альпійських сіл, переконані католики, — голосували за християнських соціалістів, провінційну й консервативну партію, яка з недовірою ставилася до змін та сторонніх осіб. На відміну від соціал-демократів, християнські соціалісти не поділяли настирливого бажання німців злитися з урбаністичною та здебільшого протестантською Німеччиною. Але й соціал-демократичні практики віденських робітничих рухів також не користувалися серед них популярністю; у 1934 році влаштований правицею переворот знищив форпост соціал-демократів у «Червоному Відні», а водночас — й австрійську демократію. Із 1934 року й аж до нацистського вторгнення Австрією керував авторитарний клерикальний режим, у якому Католицька партія мала монополію на владу.

Спадщина першого нещасливого австрійського досвіду демократії нависала над післявоєнною республікою. Християнські соціалісти, які переродилися в Австрійську народну партію, гордо вихвалялися тим, що в 1938 році виступали проти німецького захоплення; однак вони красномовно мовчали про свою одноосібну роль у знищенні австрійської демократії, що сталося чотири

роки тому. Соціалісти, як тепер називалися соціал-демократи, могли обґрунтовано стверджувати, що двічі ставали жертвами: спочатку — під час громадянської війни в 1934 році, а потім — від рук нацистів. Однак це відвертало увагу від того факту, що в минулому вони підтримували Аншлюс. Доктор Карл Реннер, лідер соціалістів і перший президент незалежної республіки, заснованої в 1955 році Декларацією про незалежність Австрії, принципово залишався на позиціях підтримки союзу Австрії та Німеччини аж до 1938 року.

Отже, обидві партії були зацікавлені в тому, щоб залишити минуле позаду, — ми вже бачили, до чого призвели початкові спроби денацифікації в післявоєнній Австрії. У Відні соціалісти були партією більшості (до неї належала чверть населення країни), тоді як Народна партія мала безумовну підтримку виборців із сільської місцевості та маленьких містечок альпійських долин. Політично країна була розділена на дві майже рівні частини: на виборах 1949 року Народна партія набрала тільки на 123 тисячі голосів більше, ніж соціалісти; у 1953 році соціалісти перемогли із перевагою в 37 тисяч голосів; у 1956 році Народна партія знову одержала перемогу, узявши на 126 тисяч голосів більше; у 1959 році 25 тисяч голосів переважили на користь соціалістів; а в 1962 році баланс знову змінився — Народна партія перемогла з перевагою лише в 64 тисячі голосів у країні, населення якої налічувало близько чотирьох із чвертю мільйонів.

Ці напрочуд невеликі різниці в кількості отриманих голосів нагадували вибори в міжвоєнній республіці, які завершилися подібними результатами. Тож католицька Австрія та соціалістична Австрія опинилися перед перспективою перетворення парламентської політики на культурну громадянську війну. Навіть за допомогою третьої партії — лібералів, які ганебно залежали від голосів колишніх нацистів і чия підтримка з боку населення в кожному разі на кожних виборах незмінно зменшувалась, — жодна австрійська партія не могла сподіватися сформувати стабільний уряд, а будь-який суперечливий закон міг викликати прикрі спогади. Прогнози щодо австрійської демократії були невтішні.

Утім Австрії не лише вдалося уникнути повторення власної історії, а й за короткий проміжок часу перетворитися на зразкову альпійську демократію: нейтральну, успішну та стабільну. Частково це сталося завдяки тривожній близькості Червоної армії, яка до 1955 року окуповувала Нижню Австрію, а потім пересунулась лише на декілька кілометрів на схід — нагадуючи, що із Австрією тепер сусідять три комуністичні держави (Югославія, Угорщина та Чехословаччина) і що через своє уразливе розташування країні було б добре провадити примирливу та безконфліктну політику як вдома, так і за кордоном. Крім того, «холодна війна» наділила Австрію асоціативною ідентичністю — західної, вільної та демократичної країни, — яку їй, можливо, було б складно виплекати зсередини.

Але основна причина успішного післявоєнного політичного врегулювання в Австрії полягала в широкому консенсусі щодо необхідності уникати ідеологічних протистоянь, які розривали країну до війни. Оскільки Австрія мала існувати окремо — після 1945 року про приєднання країни до німецького сусіда не могло бути й мови, — її політичні спільноти мусили знайти шлях до співіснування. Рішення, яке ухвалили очільники країни, полягало в тому, щоб виключити саму можливість конфронтації за умови управління країною в постійному тандемі. У політичній площині дві найбільші партії країни

дійшли згоди щодо співпраці на посадах: з 1947 по 1966 рік Австрією керувала «Велика коаліція» соціалістів та Народної партії. Міністерські портфелі поділили дуже обережно: зазвичай Народна партія пропонувала прем'єр-міністра, соціалісти — міністра закордонних справ тощо.

У державних установах, до компетенції яких у післявоєнній Австрії належала вся сфера державних послуг, більшість засобів масової інформації та більша частина економічного сектору, від банків до лісорозробки, усталився схожий розподіл обов'язків, який дістав назву «пропорц». Практично на кожному рівні на посади за взаємною згодою призначали кандидатів від однієї з двох головних партій. З часом ця система «місць для своїх» укорінилася в австрійському житті, утворивши мережу пов'язаних між собою патронажів та клієнтур, які буквально будь-яку суперечку розв'язували або шляхом переговорів, або шляхом обміну послугами й призначеннями. Суперечки на ринку праці залагоджували шляхом компромісу, а не конфронтації, позаяк двоголова держава намагалася попередити невдоволення, залучаючи сторони конфлікту у свою спільну систему нагород і привілеїв. Небачений економічний підйом тих років дозволив Великій коаліції засипати незгоду та конфлікти інтересів грошима і, зрештою, купувати консенсус, на якому ґрунтувалася рівновага в державі.

Деякі групи австрійського суспільства неминуче виключили з цієї системи: власників дрібних магазинів, незалежних ремісників, фермерів із віддалених країв — тобто всіх, чия робота чи незручна позиція залишали їх поза мережею розподілу винагород і посад. А в тих осередках, де та чи інша сторона мала більшість, пропорційність подекуди поступалася монополії членів цієї партії на посади та послуги. Але зазвичай вимога уникати конфліктів перемагала місцеві особисті інтереси. Так само як новонабутий австрійський нейтралітет, що витіснив незручні спогади про більш суперечливі ідентичності минулого («габсбурзьку», «німецьку», «соціалістичну», «християнську») із захватом сприйняли як маркер національної ідентичності, так і постідеологічні (насправді постполітичні) наслідки коаліційного урядування й пропорційної адміністрації стали визначальними для суспільного життя в Австрії.

На перший погляд, могло здатися, що австрійська відповідь на політичну нестабільність відрізнялася від італійської; зрештою, політичні розбіжності в Італії розділяли комуністів і католиків — таке протиставлення навряд чи могло б претендувати на визначення «постідеологічного»[183]. Але насправді обидва випадки були доволі схожі. Тольятті та його партію вирізняло те, яке значення в післявоєнні десятиліття вони надавали політичній стабільності — збереженню та зміцненню державних демократичних інститутів, навіть ціною власної репутації комуністів як революційного авангарду. Урядування в Італії також відбувалося через систему пільг і посад, дещо подібну до «пропорцу», хоча й із сильними відхиленнями на користь однієї сторони.

Якщо ціною, яку Італія сплатила за політичну стабільність, зрештою став нестерпний рівень публічної корупції, то ціна австрійців була не така відчутна, але не менш злоякісна. Один західний дипломат якось порівняв післявоєнну Австрію з «оперою, яку співають недоуки» — маємо сказати, доволі влучно. Після Першої світової війни Відень втратив свій raison d'e?tre[184] як імперська столиця; під час нацистської окупації та Другої світової війни місто позбулося своїх євреїв, які становили значну частину

його найбільш освічених та космополітичних мешканців[185]. Відколи в 1955 році росіяни пішли геть, Відень не мав навіть зіпсованого шарму розділеного Берліна. Мірилом надзвичайного успіху Австрії в подоланні свого неспокійного минулого насправді стало те, що для багатьох відвідувачів її найхарактернішою рисою була заспокійлива монотонність.

Утім за ідилічним фасадом «Альпійської республіки», що дедалі більше розквітала, Австрія теж була по-своєму корумпованою. Як і Італія, вона виборола свою нововіднайдену безпеку ціною національного забуття. Тимчасом як більшість інших європейських країн, особливо Італія, могли похвалитися бодай міфом про національний опір німцям-окупантам, австрійці не мали жодної можливості переконливо використати свій досвід війни в подібний спосіб. І на відміну від західних німців, їх ніщо не обмежувало в тому, щоб принаймні публічно визнати злочини, які вони скоїли або допустили. Цікаво, що Австрія нагадувала Східну Німеччину, і не тільки доволі одноманітним бюрократичним характером свого державного апарату. Обидві країни були довільними географічними витворами, чиє післявоєнне громадське життя спиралося на мовчазну згоду створити новий принадний національний образ для загального вжитку — з тією лише відмінністю, що в австрійському випадку це завдання вдалося виконати набагато успішніше.

Християнсько-демократична партія з програмою реформ, парламентська лівиця, широкий консенсус стосовно того, щоб не тиснути на давні ідеологічні чи культурні розбіжності заради уникнення політичної поляризації та дестабілізації, а також деполітизоване громадянство — такий був набір визначальних рис післявоєнного примирення в Західній Європі. Практично всюди простежувались італійські чи австрійські тенденції в різноманітних комбінаціях. Навіть у Скандинавії спостерігалося неухильне зниження градуса політичної мобілізації, який сягнув піка в середині 1930-х років: із 1939 по 1962 рік щорічні продажі значків із символікою Дня солідарності трудящих стабільно падали (за винятком невеличкого відхилення наприкінці війни), а потім знову пішли вгору завдяки ентузіазму нового покоління.

У країнах Бенілюксу різноманітні спільноти, що їх населяли (католики та протестанти в Нідерландах, валлони та фламандці в Бельгії), здавна належали до окремих суспільних мереж, які формувалися в межах громад — желів, або стовпів, — що охоплювали більшу частину суспільної діяльності. Католики в переважно протестантських Нідерландах не лише молилися інакше й ходили в інші церкви. Вони також інакше голосували, читали інші газети та слухали власні радіопередачі (а в пізніші роки дивилися інші телевізійні канали). Серед дітей-католиків у Нідерландах у 1959 році 90% відвідували католицькі початкові школи; у тому самому році 95% фермерів-католиків належали до католицьких фермерських спілок. Католики подорожували, плавали, каталися на велосипедах і грали у футбол у католицьких організаціях; страховки вони також мали від католицьких агенцій, а коли наставав час, їх, звичайно, ховали окремо.

Подібні розбіжності протягом усього життя були притаманні повсякденню нідерландськомовного населення Північної Бельгії та повністю відділяли його від валлонів-франкофонів, хоча в цьому разі більшість в обох спільнотах була католиками. Однак у Бельгії «стовпи» визначали не лише мовну належність, а й політичну: існували спілки католиків і соціалістів, католицькі й соціалістичні газети, католицькі й соціалістичні радіохвилі — і кожна, зі свого боку, поділялася на ті, що обслуговували інтереси мовців

нідерландської та французької. Тож цілком зрозуміло, що менш численне ліберальне угруповання в обох країнах не так завзято обстоювало спільні інтереси.

Пережита війна, окупація та спогади про запеклі суспільні протистояння попередніх десятиліть сприяли тіснішій співпраці між цими розділеними спільнотами. Найрадикальніші рухи, зокрема фламандських націоналістів, дискредитувала їхня опортуністична колаборація з нацистами; і загалом через війну люди менше асоціювали себе з традиційними політичними партіями, хоча не менше — з громадськими послугами, які вони надавали. І в Бельгії, і в Нідерландах католицькі партії (Християнсько-соціальна партія в Бельгії і Католицька народна партія в Нідерландах) міцно закріпилися в уряді з кінця 1940-х і до кінця 1960-х років, і навіть довше[186].

Риторика католицьких партій країн Бенілюксу була помірковано реформаторською, а їхні дії — подібні до християнсько-демократичних партій деінде: вони прагнули захищати інтереси католицької спільноти, монополізувати уряд на всіх рівнях від центрального апарату до місцевої влади та забезпечити потреби їхньої широкої виборчої бази державним коштом. За винятком релігійної складової, те саме стосувалося й головних опозиційних партій — Партії праці в Нідерландах та Партії праці (пізніше Соціалістичної) в Бельгії. Вони обидві були більш наближені до північноєвропейської моделі робітничого руху на базі профспілок, аніж до соціалістичних партій Середземномор'я, які успадкували радикальніші програми і часто критикували церкву; по суті, вони не цуралися ані боротьби за владу проти католиків, ані поділу з ними її трофеїв.

Саме завдяки такому надзвичайному поєднанню самодостатніх культурних спільнот та реформаторських ліво- і правоцентричних партій у Нідерландах встановилася політична рівновага. Так було не завжди. Бельгія особливо постраждала від серйозного політичного кровопролиття в 1930-х роках, коли фламандські сепаратисти й фашистська Рексистська партія Леона Деґреля у своєму протистоянні поставили під загрозу парламентський режим, а в 1960-х країна знову пережила ще більш руйнівне загострення міжспільнотних чвар. Але старі політичні й адміністративні еліти (а також місцева католицька влада), чиє правління протягом нетривалого часу в 1945 році опинилося під загрозою, повернули владу, створивши водночас значні можливості для розбудови добробуту й інших реформ. Тож «стовпи» проіснували аж до 1960-х років — анахронічне відлуння дополітичної доби, яке тривало достатньо довго, щоб стати культурними й інституційними стабілізаторами в період лихоманкових економічних перетворень.

Найдраматичніший і, безперечно, найважливіший епізод політичної стабілізації в післявоєнній Європі з позицій сьогодення здається найменш несподіваним. На момент, коли в 1955 році Федеративна Республіка (Західна) Німеччина вступила в НАТО, вона вже впевнено рухалася до Wirtschaftswunder (економічного дива), славою про яке пишалася. Але прикметнішими успіхи Боннської республіки були в тому, як вона спромоглася обвести навколо пальця багатьох спостерігачів з обох таборів, які очікували найгіршого. Під проводом Конрада Аденавера Західна Німеччина безпечно обійшла Сциллу неонацизму й Харибду радянофільського нейтралізму та, попри сумніви критиків усередині країни й за кордоном, надійно пришвартувалася в лавах Західного альянсу.

Інститути післявоєнної Німеччини спеціально формувалися таким чином, щоб звести до мінімуму ризик повернення до Веймару. Уряд децентралізували: головна відповідальність за урядування та надання послуг перейшла до La?nder (земель) — регіональних адміністративних одиниць, на які була поділена країна. Деякі з них, як-от Баварія чи Шлезвіг-Гольштейн, відповідали колись незалежним німецьким територіям, поглинутим імперською Німеччиною впродовж XIX століття. Інші, на кшталт Рейн-Вестфалії на північному заході, були рішеннями адміністративної доцільності, об'єднуючи або розділяючи інші територіальні одиниці.

Західний Берлін став землею в 1955 році та, відповідно, отримав представництво в Бундестазі, вищій палаті парламенту, де засідали представники регіонів (хоча його депутати в нижній палаті, членів якої обирали громадяни, не могли голосувати на пленарних засіданнях). Повноваження центрального уряду були, з одного боку, значно обмежені порівняно з його попередниками: західні союзники вважали, що злет Гітлера стався через прусську традицію авторитарного урядування, та вжили заходів, щоб завадити повторенню чогось подібного. З іншого боку, після обрання Бундестаг не міг просто так змістити канцлера та його уряд; для цього йому потрібно було мати напоготові іншу кандидатуру, а також достатню кількість голосів у парламенті, щоб забезпечити її схвалення. Таке обмеження мало запобігти тривалій політичній нестабільності й слабкості уряду, які були притаманні останнім рокам Веймарської республіки, і водночас подовжувало термін на посаді та збільшувало авторитет сильних канцлерів на кшталт Конрада Аденавера, а пізніше — Гельмута Шмідта та Гельмута Коля.

Ці спроби відвернути чи стримати конфлікт сформували в Боннській республіці всю публічну культуру. Законодавство, що регулювало ринок праці, намагалося знизити ризик трудових конфліктів та політизації економічних суперечок. Згідно із Законом про участь працівників 1951 року, великі підприємства важкої промисловості — вугільної, металургійної та залізорудної — були зобов'язані включати представників від штату робітників до складу наглядових рад. Пізніше таку практику запровадили в інших секторах і на менших підприємствах. Федеральний уряд та землі були активно залучені в багато сфер економіки; і, попри те, що християнсько-демократичний уряд загалом виступав проти державної монополізації, у 1950-х роках у державній власності перебувало 40% усього виробництва вугілля та сталі, дві третини електростанцій, три чверті заводів з виробництва алюмінію та, найголовніше, більшість німецьких банків.

Іншими словами, децентралізація влади не означала невтручання уряду. Зберігаючи активну пряму чи опосередковану присутність в економіці (через холдингові компанії), регіональний та національний уряд Західної Німеччини міг стимулювати політику й практики, які сприяли миру в суспільстві та приватному прибутку. Банки, що виступали посередниками між урядом та підприємствами (до складу правління яких зазвичай належали банкіри), відігравали ключову роль. Повернулися давні німецькі економічні практики, зокрема встановлення цін та поділ ринку за взаємною згодою. Бюрократів, підприємців і банкірів нацистської доби практично не люстрували, особливо на місцевому рівні, тож наприкінці 1950-х років більшою частиною економіки Німеччини керували так, як було заведено серед трастів-гігантів і картелів попередніх десятиліть.

Очевидно, такий фактичний корпоратизм — це не те, що мали на думці американські наглядачі для нової німецької республіки. Багато хто вважав, що трасти своїм впливом долучилися до підйому Гітлера та в будь-якому разі шкодили вільному ринку. Якби економіст Людвіґ Ергард, незмінний міністр економіки в уряді Аденавера, зміг наполягти на своєму, західнонімецька економіка, а водночас і суспільні відносини в Західній Німеччині мали б геть інший вигляд. Але регульований ринок та тісні взаємозв'язки між урядом і бізнесом зручно вписувалися в бачення християнських демократів — як із погляду загальносуспільних принципів, так і щодо прагматичних розрахунків. Профспілки та підприємницькі групи здебільшого співпрацювали — економічний пиріг у ті роки зростав достатньо швидко, щоб задовольнити більшість потреб безконфліктно.

Християнсько-Демократичний Союз (ХДС) безперервно перебував при владі від перших виборів у ФРН у 1949-му до 1966 року; до того часу, поки Конрад Аденавер не подав у відставку в 1963 році у віці 87 років, він безперебійно стояв у керма Боннської республіки. Причин, чому ХДС на чолі з канцлером Аденавером так довго тримався при владі, було багато. Одна з них — сильні позиції католицької церкви в післявоєнній Західній Німеччині: оскільки в переважно протестантських регіонах Бранденбурзі, Пруссії та Саксонії тепер панували комуністи, серед населення Західної Німеччини католиків було дещо більше половини. У Баварії, де консервативні католики становили абсолютну більшість виборців, місцевий Християнсько-Соціальний Союз (ХСС) мав міцну виборчу базу та використовував її, щоб забезпечити собі постійне місце молодшого коаліційного партнера в урядах Аденавера.

Сам Аденавер був доволі старий, щоб пам'ятати ранні роки Німецької імперії, коли католицька церква стала об'єктом Kulturkampf[187] Бісмарка; він із пересторогою ставився до одержання надмірних переваг від нового балансу сил, які тим самим наражали на ризик поновлення конфлікту навколо державно-церковних відносин, особливо враховуючи абсолютно негероїчну поведінку німецьких церков за часів нацистів. Тому він від самого початку намагався перетворити свою партію на всенародну християнську виборчу платформу, а не суто католицьку, підкреслюючи суспільно всеохопний характер християнської демократії. І це йому однозначно вдалося: на перших виборах 1949 року ХДС / ХСС перемогли соціал-демократів лише з невеличкою перевагою, однак до 1957 року їхня підтримка зросла майже вдвічі й сягнула понад 50% від тих, хто голосував.

Інша пов'язана з цим причина успіху альянсу ХДС / ХСС (відтоді обидві партії разом завжди могли забезпечити собі не менше 44% голосів) полягала в тому, що, як і християнські демократи в Італії, він приваблював широкий електорат. Баварські християнські соціалісти, так само як їхня тезка в Нідерландах, мали обмежений електорат, який складався з консервативних і набожних спільнот одного конкретного регіону. Але ХДС Аденавера, хоча й традиційно консервативний у питаннях культури (наприклад, у багатьох маленьких містах і селах місцеві партійні активісті об'єднувалися з католицькою церквою та іншими християнськими групами, щоб контролювати й цензурувати кінопокази), в інших питаннях, особливо тих, що стосувалися соціальної політики, застосовував доволі універсальний підхід.

У такий спосіб німецькі християнські демократи утворили в німецькій політиці міжрегіональну та міжконфесійну платформу. Вони могли розраховувати на голоси селян і містян, робітників і працедавців. Поки

італійські християнські демократи монополізували державу, у Німеччині ХДС монополізували державні питання. У питаннях економічної політики, соціальних послуг і добробуту, а особливо щодо й надалі чутливої теми розділення Німеччини та долі багатьох німецьких вигнанців, ХДС за Аденавера чітко закріпила за собою місце як парасолькова партія центристської більшості. Для німецької політичної культури це був новий відлік.

Головною жертвою успіху ХДС була Соціал-демократична партія (СДП). На позір здавалося, що навіть після втрати своїх традиційних виборців на півночі й на сході країни СДП мало вестися не так уже й погано. Випадки антинацистської боротьби в біографії Аденавера були епізодичні: ще в 1932 році він вважав, що Гітлера можна змусити до відповідальної поведінки, і йому радше пощастило потрапити під підозру нацистів — як у 1933 році (коли його усунули з посади мера Кельна), так і в останні місяці війни, коли він потрапив у нетривале ув'язнення як противник режиму. Без цих випадків, які додавали йому авторитету, західні союзники навряд чи підтримали б його політичне просування.

З іншого боку, лідер соціалістів Курт Шумахер завжди був завзятим противником нацизму. У своїй відомій промові в Райхстазі 23 лютого 1932 року він засудив націонал-соціалізм як «постійний поклик до внутрішньої нікчемності в людині» та безпрецедентно успішний випадок «безперервної мобілізації людської дурості» в історії Німеччини. Після арешту в 1933 році він провів більшість часу в подальші дванадцять років у концентраційних таборах, що назавжди підірвало його здоров'я й вкоротило життя. Вимучений та згорблений Шумахер, приклад особистого героїзму та незламний поборник того, що Німеччина після війни мусить визнати свої злочини, був не просто природним лідером соціалістів, а і єдиним національним політиком у післявоєнній Німеччині, який міг запропонувати своїм співвітчизникам чіткі моральні орієнтири.

Але Шумахер, попри всі свої численні чесноти, повільно усвідомлював новий стан міжнародних справ у Європі. Народжений у Кульмі, що в Пруссії, він не хотів відмовлятися від мети зробити Німеччину об'єднаною та нейтральною. Шумахер не любив і не довіряв комуністам, так само як і не мав щодо них ілюзій; але здається, він справді вірив у те, що демілітаризованій Німеччині дадуть спокій і дозволять самій вирішувати власну долю, і що такі обставини будуть сприятливими для соціалістів. Тож він перебував у радикальній опозиції до прозахідної орієнтації Аденавера та його очевидної готовності змиритися з розділенням Німеччини на невизначений час. Для соціалістів відновлення суверенної, об'єднаної та політично нейтральної Німеччини повинно було мати перевагу перед усіма міжнародними зобов'язаннями.

Шумахера особливо підбурював ентузіазм Аденавера щодо проєкту західноєвропейської інтеграції. На думку Шумахера, План Шумана 1950 року мав на меті створити «консервативну, капіталістичну та клерикальну Європу, в якій заправляли би картелі». Про те, чи помилявся він і якою мірою, тут не йтиметься. Проблема полягала в тому, що соціал-демократи Шумахера не могли запропонувати натомість нічого конкретного. Об'єднавши свою традиційну соціалістичну програму націоналізації та державних гарантій з вимогою об'єднання й нейтралітету, вони отримали на перших виборах у ФРН 1949 року поважний результат — 29,2% голосів і підтримку 6 935 000

виборців (на 424 000 голосів менше, ніж у ХДС / ХСС). Але в середині 1950-х років, коли Західна Німеччина вже була тісно зв'язана із західним альянсом та проєктом Європейського Союзу, що саме зароджувався, а лиховісні пророцтва соціалістів щодо економіки однозначно не справдилися, СДП опинилася в глухому куті. На виборах 1953 та 1957 років соціалісти показали лише на дещицю кращий результат, а їхня частка електорату залишалася без змін.

Тільки в 1959 році, через сім років після передчасної смерті Шумахера, нове покоління німецьких соціалістів офіційно відмовилося від сімдесятилітньої відданості партії ідеям марксизму й вимушено погодилося на компроміс із західнонімецькою реальністю. Марксизм у післявоєнному німецькому соціалізмі виявлявся хіба що на декларативному рівні — СДП припинила плекати щирі революційні амбіції щонайпізніше в 1914 році, якщо вона їх узагалі колись мала. Але рішення відмовитися від застарілих формул соціалістичного максималізму також дозволило німецьким соціалістам скоригувати засади своєї філософії. Попри те, що багатьом не подобалася роль Німеччині в новоствореній Європейській економічній спільноті, вони змирилися і з участю Німеччини в Західному Альянсі, і з потребою перетворитися на Volkspartei — народну партію з електоратом із різних класів, а не тільки з їхнього основного робітничого: це було обов'язково, якщо вони всерйоз збиралися кинути виклик одноосібній владі Аденавера.

Час показав, що реформа СДП була успішною: зростання підтримки партії на виборах у 1961 та 1965 роках зумовила формування в 1966 році «великого» коаліційного уряду разом із соціал-демократами, яких тепер, уперше з часів Веймару, очолював Віллі Брандт. Але іронія полягала в ціні, яку вони сплатили за покращення своїх перспектив. Доки німецькі соціал-демократи залишалися в принциповій опозиції до більшості пропозицій Аденавера, вони так чи інакше сприяли політичній стабільності західнонімецької республіки. Комуністична партія ніколи не мала у ФРН великої підтримки (у 1947 році вона одержала лише 5,7% голосів, у 1953 році — 2,2%, а в 1956-му опинилася під забороною західнонімецького Конституційного суду). Тож СДП не мала конкурентів у політичній лівиці та вбирала в себе увесь молодий і радикальний протестний електорат, який існував на той час. Однак щойно вона сформувала уряд із християнськими демократами та прийняла програму поміркованих реформ, то втратила лояльність ультралівих. Відтепер поза межами парламенту утворилася ніша для нового бунтівного покоління політичних радикалів.

Західнонімецьким політичним керманичам не треба було хвилюватися через можливу появу прямого наступника нацизму, оскільки будь-яку таку партію безпосередньо забороняв Основний закон республіки. Проте серед населення залишалися багато мільйонів його колишніх виборців, голоси більшості яких були розподілені між різними партіями мейнстриму. А тепер з'явилася ще одна група виборців — Vertriebene[188] — етнічні німці, яких вислали зі Східної Пруссії, Чехословаччини й інших місць їхнього колишнього проживання. Із приблизно 13 мільйонів переміщених німців майже 9 мільйонів спочатку оселилися в західних зонах; до середини 1960-х років разом із невпинним потоком біженців на захід, які прямували через Берлін, у Західній Німеччині опинилися ще 1,5 мільйона німців, виселених зі східних територій.

Vertriebene, до яких здебільшого належали дрібні землероби, власники крамниць і підприємці, було надто багато, щоб просто закрити на них очі. Оскільки вони були «етнічними німцями» (Volksdeutsche), їхні права як громадян та біженців забезпечував Основний закон від 1949 року. У перші роки Республіки їм частіше, ніж іншим німцям, бракувало належного житла чи робочих місць, а отже, вони мали високу мотивацію голосувати на виборах заради одного головного політичного питання — права повернути свою землю та майно в країнах Радянського блоку або ж, якщо це було неможливо, отримати компенсацію своїх втрат.

Окрім Vertriebene, у Німеччині було багато мільйонів ветеранів війни, а після того, як у 1955 році Хрущов погодився передати німецьких військовополонених, їх стало ще більше. Як і виселені німці, ветерани та їхні представники вважали себе насамперед несправедливо скривдженими жертвами війни й післявоєнного врегулювання. Будь-який натяк на те, що політика Німеччини й особливо дії німецьких збройних сил спричинили або виправдовували їхні страждання, агресивно відкидався. Улюбленим власноруч створеним образом Німеччини за часів Аденавера був образ потрійної жертви: спершу від рук Гітлера — кінофільми «Die Letzte Bru?cke» («Останній міст», 1954 року) про жінку-лікаря, яка боролася з нацистами, або «Канаріс»[189] (1955 року) мали шалений успіх та сприяли популяризації тези про те, що більшість хороших німців усю війну боролися з Гітлером; потім від рук ворогів — розбомблені міські панорами післявоєнної Німеччини створювали враження, що і в тилу, і на полі бою німці жахливо постраждали від рук своїх ворогів; та, зрештою, — через злісні «викривлення» післявоєнної пропаганди, що, як широко вважалося, навмисне перебільшувала «злочини» Німеччини і применшувала її втрати.

У перші роки Федеративної Республіки були наявні ознаки, що такі настрої можуть призвести до значного політичного ревізіонізму. Уже на перших виборах у 1949 році 48 місць у парламенті — втричі більше, ніж у комуністів, та майже стільки ж, скільки у вільних демократів — отримали різні популістські партії націоналістичної правиці. Щойно біженці одержали право на політичну самоорганізацію, з’явився «Блок вигнанців та безправних»: на місцевих виборах у 1950 році в Шлезвігу-Гольштейні (колишній цитаделі Нацистської партії в сільській місцевості) «Блок» отримав 23% голосів. Наступного року в сусідній Нижній Саксонії Соціалістична імперська партія (Sozialistische Reichspartei), яка апелювала до подібного електорату, набрала 11%. Саме з огляду на цей у жодному разі не малозначущий виборчий округ Конрад Аденавер дуже старанно уникав прямо критикувати нещодавнє німецьке минуле та відверто звинувачував Радянський Союз і західних союзників у продовженні німецьких проблем, особливо тих, які з’явилися внаслідок Потсдамських домовленостей.

Щоб задовольнити вимоги біженців та їхніх прибічників, Аденавер та ХДС тримали жорстку лінію щодо Сходу. У міжнародних відносинах Бонн наполягав, щоб кордони Німеччини 1937 року залишалися формально чинними до фінальної Мирної конференції. За Доктриною Гальштейна, запропонованою в 1955 році, Федеративна Республіка розривала дипломатичні відносини з будь-якою країною, яка визнавала НДР (і, відповідно, опосередковано оскаржувала претензію Бонна на те, щоб за Основним законом 1949 року представляти всіх німців). Єдиним винятком був Радянський Союз. Бонн продемонстрував свою непохитність у 1957 році, коли Аденавер припинив дипломатичні відносини з

Югославією після того, як Тіто визнав Східну Німеччину. На наступні десять років відносини Німеччини зі Східною Європою, по суті, були заморожені.

У внутрішніх справах, окрім виділення значних ресурсів для допомоги біженцям й інтегрування в західнонімецьке суспільство повернених полонених та їхніх родин, уряди 1950-х років заохочували відверто некритичний підхід до нещодавнього німецького минулого. У 1955 році Міністерство закордонних справ висловило офіційний протест проти показу на тогорічному Каннському фестивалі документального фільму Алена Рене «Ніч і туман»[190]. Стрічка виходила саме тоді, коли Федеративна Республіка збиралася вступити в НАТО, і могла нашкодити відносинам Західної Німеччини з іншими державами: у тексті офіційної заяви було зазначено, що вона «своїм яскравим нагадуванням про болісне минуле порушить міжнародну гармонію фестивалю». Французький уряд радо погодився, і показ скасували[191].

Це не було одноразовою помилкою. До 1957 року західнонімецьке Міністерство внутрішніх справ заборонило показ (східнонімецької) екранізації Вольфгангом Штаудте роману Генріха Манна «Вірнопідданий» (1951), заперечуючи його тезу про те, що авторитаризм у Німеччині має глибоке історичне коріння. Може здатися, що це підтверджує припущення, що післявоєнна Німеччина страждала на тяжку колективну амнезію; однак дійсність була складнішою. Німці не так забули, як пам'ятали вибірково. У 1950-ті роки офіційні представники Західної Німеччини заохочували зручний погляд на німецьке минуле, згідно з яким Вермахт поводився героїчно, а нацисти були в меншості й отримали належне покарання.

Після низки амністій військові злочинці, які дотепер перебували в ув'язненні, впевнено поверталися до громадського життя. Тим часом більшість найгірших німецьких військових злочинів, скоєних на Сході й у таборах, так і не були розслідувані. Попри те, що в Штутгарті в 1956 році заснували Центральний відділ земельних департаментів юстиції, місцеві прокурори старанно уникали будь-яких розслідувань аж до 1963 року, коли Бонн почав на них тиснути; суттєвіші результати з'явилися після 1965 року, коли федеративний уряд збільшив строк позовної давності для вбивств (до того він становив двадцять років).

Особисте ставлення Аденавера до цієї проблеми було непростим. З одного боку, він не мав сумнівів, що розважливе мовчання краще за провокативне публічне декларування правди — така ціна була єдиною запорукою ефективної демократії, позаяк сумління німців того покоління було надто заплямоване. Будь-який інший підхід міг викликати правий реваншизм. На відміну від Шумахера, який публічно та красномовно наголошував на стражданнях євреїв від рук німців, чи німецького президента Теодора Гойса, який у листопаді 1952 року заявив у Берген-Бельзені: «Diese Scham nimmt uns niemand ab»[192], — Аденавер говорив на цю тему дуже мало. Єдиними, про кого він згадував, були постраждалі євреї, однак ніколи — німецькі злочинці.

З іншого боку, він продемонстрував, що не має змоги опиратися тиску щодо репарацій. У вересні 1952 року Аденавер досяг домовленості з прем'єр-міністром Ізраїлю Моше Шаретом стосовно виплат уцілілим євреям у загальному обсязі 100 мільярдів дойчмарок. Ця угода наражала Аденавера на певний політичний ризик у Німеччині: у грудні 1951 року тільки 5% опитаних західних німців відчували «провину» щодо євреїв. Ще 29% визнавали, що Німеччина має виплатити єврейському народу певне відшкодування. Решта

розділилися на тих (близько двох п’ятих опитаних), хто вважав, що відповідати й платити мусили тільки ті люди, «які справді були в чомусь винні», і тих, хто вважав (21%), «що євреї самі частково відповідальні за те, що сталося з ними за часів Третього Райху». Коли 18 березня 1953 року угоду про відшкодування обговорювали в Бундестазі, комуністи проголосували проти, вільні демократи утрималися, а Християнсько-соціальний союз та партія Аденавера ХДС розділилися: чимало депутатів цих партій проголосували проти будь-яких Wiedergutmachung (репарацій). Щоб протягнути угоду, Аденаверу були потрібні голоси його опонентів — соціал-демократів.

Аденавер не раз використовував занепокоєння, поширене серед міжнародної спільноти, щодо можливості нацистського реваншу для того, щоб підштовхнути союзників Західної Німеччини в бажаному для нього напрямку. Якщо західні союзники хотіли співпрацювати з Німеччиною в питаннях європейської оборони, їм варто було утриматися від критики політики Німеччини та згадок про проблемне минуле. Якщо ж хотіли уникнути реваншистських настроїв серед німецького населення, то їм краще було неухильно підтримувати Аденавера в протистоянні радянським планам на Східну Німеччину тощо. Західні союзники прекрасно розуміли наміри Аденавера. Але вони також читали результати соціологічних опитувань у Німеччині. Тож вони дозволяли йому мати значну свободу в маневрах та погоджувалися з його аргументами про те, що тільки він стоїть між ними й набагато менш поступливими альтернативними кандидатурами, а також його вимогами щодо західних поступок заради спокою в Німеччині. У січні 1951 року навіть Ейзенгавер був змушений визнати, що помилявся, коли ставив знак рівності між Вермахтом і нацистами: «Німецький солдат відважно і гідно воював за свою батьківщину». Так само й генерал Ріджвей[193], наступник Ейзенгавера на посаді командувача Об’єднаних сил у Європі, попросив високих комісарів союзників у 1953 році помилувати всіх німецьких офіцерів, яких раніше визнали винними у воєнних злочинах на Східному фронті.

Своєю поведінкою Аденавер не викликав прихильності партнерів; зокрема Дін Ачесон радше зневажав те, що Бонн висуває вимоги, перш ніж погодитися на приєднання до спільноти цивілізованих держав так, ніби Західна Німеччина робила переможцям — західним союзникам — послугу. Але в тих рідкісних випадках, коли Вашингтон чи Лондон публічно виявляли своє роздратування або коли існував бодай натяк на те, що вони можуть вести переговори з Москвою за спиною Бонна, Аденавер швидко обертав ситуацію собі на користь, нагадуючи виборцям Німеччини про непостійність її союзників і про те, що в захисті національних інтересів розраховувати можна лише на нього.

Питання переозброєння Німеччини серед німців у 1950-х роках не знаходило вельми міцної підтримки, а створення нової західнонімецької армії, Бундесверу, у 1956 році, лише через одинадцять років після поразки, не викликало великого захоплення в суспільстві. Навіть Аденавер не давав однозначних оцінок, стверджуючи (на його думку, з дещицею щирості), що робить це під тиском міжнародної спільноти. Одним з успіхів «Руху за мир», підтримуваного Радянським Союзом на початку 1950-х років, було те, що багато західних німців вірили, що їхня країна могла досягти і об’єднання, і безпеки, якби оголосила «нейтралітет». Понад третина дорослого населення, опитана на початку 1950-х років, віддавала перевагу нейтральній об’єднаній Німеччині за будь-яких умов, і майже 50% хотіли б, щоб у разі війни Федеративна Республіка оголосила нейтралітет.

З огляду на те, що найімовірнішим приводом для Третьої світової війни була, власне, німецька ситуація, такі бажання видаються доволі цікавими. Але один із парадоксів післявоєнної Західної Німеччини якраз і полягає в тому, що привілейоване становище країни як де-факто американського протекторату для деяких її мешканців створювало відчуття як огиди, так і безпеки. І такі настрої лише посилилися, коли стало очевидно, що з кінця 1950-х років під час війни в Німеччині може бути застосована бойова ядерна зброя — виключно під контролем інших держав.

Ще в 1956 році Аденавер попередив, що Федеративна Республіка не може назавжди залишитись «ядерним протекторатом». Коли на початку 1960-х років стало очевидно, що західні союзники дійшли згоди з Москвою в цьому делікатному питанні і що разом вони ніколи не дозволять Німеччині отримати доступ до ядерної зброї, він лютував[194]. Упродовж нетривалого часу здавалося, що Бонн може перекинути свою лояльність із Вашингтона до Парижа й де Ґолля, з яким його пов'язувала спільна зневага до зверхнього англо-американського ставлення, а також підозра, що США намагаються виплутатися із зобов'язань перед їхніми європейськими підзахисними.

Безумовно, бажання французів одержати незалежний засіб ядерного стримування створювало для Західної Німеччини спокусливий прецедент, який де Ґолль майстерно використовував у спробах відвабити Бонн від його американських друзів. Як сказав сам де Ґолль під час тієї самої пресконференції 14 січня 1963 року, коли висловив «ні!» членству Британії в Європейській економічній спільноті, він ставився до ядерних амбіцій Західної Німеччини з «розумінням». Уже наступного тижня він утілив це «розуміння» в Договорі про франко-німецьку дружбу. Але Договір, попри помпезність, яка його супроводжувала, був пустушкою. Очевидну зміну лояльності, яку виявляв Аденавер, багато хто в його власній партії не поділяв; пізніше того самого року його однопартійці змовилися, щоб усунути його від влади та підтвердити свою відданість НАТО. Що ж до де Ґолля, то він точно не мав ілюзій стосовно німців. За шість місяців до того, у Гамбурзі, французький президент заявив перед несамовито захопленим натовпом: «Es lebe die Deutsch-franzo?siche Freundschaft! Sie Sind ein grosses Volk!» («Хай живе франко-німецька дружба! Ви великий народ!»). Але своєму помічнику він зауважив: «Якби вони насправді досі були великим народом, то так мене не вітали б».

У будь-якому разі, хай які прохолодні були стосунки між двома країнами, жоден німецький лідер не наважився б розірвати відносини з Вашингтоном заради ілюзорної французької альтернативи. Проте зовнішньополітичні інтриги Аденавера призвели до поширення суспільного обурення щодо неминучого підпорядкування Німеччини Сполученим Штатам. Із сьогоднішньої перспективи ми надто швидко доходимо висновку, що післявоєнна Федеративна Республіка радісно вітала все американське; що американських солдатів, розкиданих у ті роки по Центральній та Південній Німеччині разом з їхніми військовими об'єктами, базами, транспортом, фільмами, музикою, їжею, одягом, жуйками й доларами любили та приймали всі ті, чию свободу вони мали там захищати.

Реальність була складнішою. Деяких американських (і британських) солдатів справді переважно любили. Але після того, як перше полегшення від «звільнення» (саме так!) силами Заходу (а не Червоною армією) вивітрилося, з'явилися й інші настрої. Важкі післявоєнні роки союзницької окупації

сильно відрізнялися від життя за нацистів, і не на краще. Упродовж «холодної війни» дехто звинувачував Америку в тому, що через неї Німеччина опинилася в центрі «американського» конфлікту з Радянським Союзом, і тепер їй загрожує небезпека. Чимало консерваторів, зокрема з католицького півдня, вбачали в «секуляризаційному» впливі Заходу причину підйому Гітлера та закликали Німеччину «знайти свою стежину» в обхід трьох лих сучасності — нацизму, комунізму й «американізму». А зростання важливості Західної Німеччини на східному фланзі Західного альянсу підсвідомо нагадувало самопроголошену роль нацистської Німеччини як культурного бастіону Європи, що стримує азійську радянську орду.

Ба більше, американізація Західної Німеччини — та повсюдність окупантів-іноземців — кардинально відрізнялася від очищеної Німеччини народних бажань, які на початку 1950-х зростали на ґрунті ностальгійного німецького кіно. Ці стрічки так званого «вітчизняного» («Heimat») кінематографу, зазвичай зняті посеред гірських пейзажів Південної Німеччини, оповідали історії про кохання, вірність та згуртованість, а герої були вбрані в місцевий традиційний одяг або ж відповідно до певного історичного періоду. Безсоромно позбавлені смаку, ці шалено популярні розваги часто майже точно копіювали фільми нацистської доби, часом під тими самими назвами (наприклад, «Дівчина з чорного лісу» 1950 року — рімейк однойменної стрічки 1933 року); їх створювали режисери на кшталт Ганса Деппе, який за нацистів зажив великого успіху, або навіть їхні учні, молодші кінематографісти, як-от Рудольф Шюндлер.

Їхні назви — «Зелене пустище» (1951), «Край усмішок» (1952), «Коли білі лілії знову зацвітуть» (1953), «Вікторія та її гусар» (1954), «Вірний гусар» (1954), «Веселе селище» (1955), «Коли квітнуть альпійські троянди» (1955), «Розі з чорного лісу» (1956) та десятки інших — нагадували про безтурботних людей і країну, де немає ані бомбардувань, ані біженців, про «глибоку Німеччину» — цілісну, сільську, незайману, щасливу й біляву. Позачасовість цих кінофільмів також створювала заспокійливий образ країни та людей, вільних не лише від окупантів зі Сходу та Заходу, а й від провини, а також не заплямованих власним нещодавнім минулим.

«Вітчизняне» кіно відображало провінційність і консерватизм ранньої Федеративної Республіки, щире бажання, щоб їй дали спокій. Цій демобілізації в Німеччині, напевно, також сприяла непропорційна частка жінок серед дорослого населення. За даними першого післявоєнного перепису, проведеного в 1950 році, третину західнонімецьких домогосподарств очолювали розлучені жінки або вдови. Навіть після того, як у 1955?1956 роках військовополонені, яким вдалося вижити, повернулися із СРСР, перекіс не зник: у 1960 році жінки у Федеративній Республіці чисельно переважали чоловіків у співвідношенні 126 до 100. Як і в Британії чи Франції, тільки ще більшою мірою, люди найдужче переймалися родинними й побутовими питаннями. У цьому світі жінок, чимало з яких працювали повний день, самі виховували дітей[195] і водночас жили із жахливими особистими спогадами останніх місяців війни та ранньої післявоєнної доби, мало цікавили дискусії про націю, націоналізм, переозброєння, воєнну славу чи ідеологічні протистояння.

Проголошення нових державних цілей замість дискредитованих прагнень минулого було цілком свідомим. Пояснюючи 4 лютого 1952 року членам свого уряду важливість Плану Шумана для їхніх співвітчизників, Конрад Аденавер

сформулював це так: «Людям потрібна нова ідеологія. І вона може бути лише європейською». Відмінність Західної Німеччини полягала в тому, що тільки вона збиралася відновити свій суверенітет через вступ до міжнародних організацій; а європейська ідея могла заповнити нішу, яка утворилася в німецькому суспільному житті після відмови від німецького націоналізму — і Шуман на це відверто сподівався.

Для політичних й інтелектуальних еліт таке переспрямування зусиль виявилося результативним. Але для середньостатистичної жінки реальною заміною старої політики була не нова «Європа», а намагання вижити — і жити гідно. Наприкінці війни, за спогадами британського політика-лейбориста Г'ю Далтона, Вінстон Черчилль висловив побажання, щоб Німеччина стала «ситою та безсилою». Так воно й сталося, до того ж швидше й більшою мірою, ніж Черчилль міг навіть сподіватися. Упродовж двох десятиліть після поразки Гітлера західних німців не треба було відволікати від політики й переорієнтовувати на виробництво та споживання: вони й так перейнялися цим щиро та цілеспрямовано.

Для більшості західних німців заробляти, заощаджувати, діставати й витрачати стало не тільки основним видом діяльності, а й публічно затвердженою та схваленою метою суспільного життя. Письменник Ганс Маґнус Енценсберґер, розмірковуючи багато років по тому про це цікаве колективне перетворення та зосереджену старанність, з якою мешканці Федеративної Республіки взялися до роботи, зауважив, що «неможливо збагнути дивовижну німецьку енергійність, не повіривши в те, що німці перетворили свої вади на чесноти. Вони цілком буквально втратили здоровий глузд, і це стало запорукою їхнього майбутнього успіху».

Коли після поразки Гітлера міжнародне співтовариство засудило німців за сліпе виконання безчесних наказів, вони перетворили ваду працьовитої покори на національну чесноту. Руйнівні наслідки повного фіаско їхньої країни та подальша окупація зробила західних німців такими поступливими щодо встановлення демократії, як мало хто за десять років до того міг собі уявити. Замість «відданості своїм правителям», яку Гайне вперше спостеріг у німецькому народові за століття до цих подій, німці в 1950-х роках заслужили міжнародне визнання за подібну відданість ефективності, деталям та якості у виробництві готової продукції.

Цю нововіднайдену відданість розбудові процвітання особливо неприховано вітало німецьке населення старшого покоління. Навіть у 1960-х роках чимало німців, старших за шістдесят років — зокрема практично кожен, хто мав впливову посаду, — усе ще вважали, що за кайзера жилося краще. Але зважаючи на те, що відбулося потім, безпека та спокій у Федеративній Республіці, забезпечувані млявою рутиною повсякдення, виявились доволі прийнятною заміною. Проте молодші громадяни були більш недовірливі. «Скептичне покоління» — чоловіки й жінки, народжені в останні дні Веймарської Республіки, які були достатньо дорослі, щоб пережити нацизм, але надто молоді, щоб узяти на себе відповідальність за його злочини, — особливо підозріло ставилися до нового німецького порядку.

Для людей на кшталт письменника Ґюнтера Ґрасса або соціолога-теоретика Юрґена Габермаса, які обидва народилися в 1927 році, Західна Німеччина була демократією без демократів. Її громадяни приголомшливо легко поміняли Гітлера на культуру споживання, а процвітанням зцілили пам'ять про свою

провину. У тому, як Німеччина відвернулася від політики на користь приватного накопичення, Ґрасс та інші бачили відмову від громадянської відповідальності за минуле та сьогодення. Вони палко підтримали незгоду з афоризмом Бертольда Брехта «Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral» («Спершу їжа, потім мораль»), яку висловив Ернст Рейтер, мер Західного Берліна, у березні 1947 року: «Жоден вислів не є таким небезпечним, як «Спершу їжа, потім мораль». Ми сидимо в голоді й холоді, тому що дозволяємо помилкову доктрину, яку він відображає».

Пізніше Габермаса тісно пов’язували з пошуком Verfassungspatriotism («конституційного патріотизму»), єдиного виду національного почуття, яке, на його думку, було доцільно — й розсудливо — прищеплювати його співвітчизникам. Але ще в 1953 році він опинився в центрі уваги через статтю у Frankfurter Allgemeine Zeitung, у якій критикував Мартіна Гайдеґґера за те, що той дозволив перевидати свої гейдельберзькі лекції включно з оригінальними посиланнями на «внутрішню велич» нацизму. На той час це був одиничний випадок, який привернув небагато міжнародної уваги. Але він усе одно став знаковим, провісником болісних запитань та пошуків пізнішого десятиліття.

У фільмі 1978 року «Шлюб Марії Браун» Райнер Вернер Фассбіндер (народився в 1945 році) в’їдливо препарує низку дефектів Федеративної Республіки в тому вигляді, якими вони поставали для її молодих критиків. Однойменна головна героїня розпочинає нове життя на руїнах поразки в Німеччині, де «всі чоловіки здаються зіщуленими», і холоднокровно лишає минуле позаду, заявивши, що «зараз для емоцій не час». Відтак Марія з незворушною цілеспрямованістю поринає в національну заклопотаність зароблянням грошей, у чому виявляє дивовижну спритність. Поміж тим героїня, вкривши вразливість своєї юності шаром цинізму, використовує можливості, прихильність і довірливість чоловіків — зокрема (чорношкірого) американського солдата, — водночас зберігаючи «вірність» Герману, своєму німецькому чоловіку — солдату в радянському полоні, військові звитяги якого в сюжеті старанно обійдені.

Усі стосунки, досягнення та комфорт Марії вимірюються грошима, а верхівкою айсберга стає новий, нашпигований технологіями будинок, у якому вона очікує повернення свого чоловіка. Вони от-от мають возз’єднатися в шлюбному блаженстві, коли через недогляд — відкритий газовий кран (саме так!) на їхній ультрасучасній кухні — їх та їхні земні блага розриває на шматки. Тим часом з радіо лунають істеричні вітання Західної Німеччини з перемогою на Чемпіонаті світу з футболу 1954 року. Для Фассбіндера й нового категорично незгідного покоління Західної Німеччини новонабуті якості нової Німеччини в її новій Європі — процвітання, компроміс, політична демобілізація та мовчазна згода не будити драконів національної пам’яті — не відвертали увагу від старих вад. Це і були старі вади з новим обличчям.

Розділ 9

Утрачені ілюзії

Indie? verloren, rampspoed geboren [«Якщо ми втратимо Індію, нам кінець»].

Нідерландське прислів’я, часто вживане в 1940-х роках

Вітер змін дме на континенті, і, подобається нам це чи ні, зростання [африканської] політичної свідомості — це факт.

Гарольд Макміллан, промова в Кейптауні, 3 лютого 1960 року

Велика Британія втратила імперію, а нову роль ще не знайшла.

Дін Ачесон, промова у Вест-Пойнті, 5 грудня 1962 року

Говорить Імре Надь, голова Ради міністрів Угорської Народної Республіки. Сьогодні рано-вранці радянські війська розпочали наступ на нашу столицю з очевидним наміром повалити законний та демократичний угорський уряд. Наші війська дають відсіч. Наш уряд залишається легітимним. Я повідомляю про це громадянам країни та світовій спільноті.

Імре Надь на Угорському радіо, 5:20 ранку, 4 листопада 1956 року

Закликати іноземні війська, щоб провчити власний народ, — це велика помилка.

Йосип Броз Тіто, 11 листопада 1956 року

Під кінець Другої світової війни народи Західної Європи, які заледве могли впоратися з урядуванням у власних країнах і навіть просто себе прогодувати, продовжували володарювати в більшій частині неєвропейського світу. Цей незручний парадокс, приховане значення якого не лишилося не

поміченим місцевими елітами європейських колоній, мав згубні наслідки. Для багатьох у Британії, Франції чи Нідерландах колонії та імперські володіння в Африці, Азії, на Близькому Сході й в Америках були цілющим бальзамом від страждань і принижень європейської війни. Вони засвідчили свою матеріальну цінність у воєнний час як ключові державні ресурси. Без доступу до цих далеких територій, запасів і людських ресурсів, які постачали колонії, становище британців і французів у боротьбі проти Німеччини та Японії було б ще більш програшним.

Це здавалося особливо очевидним для британців. Для будь-кого, хто виріс у післявоєнній Британії (як автор цих рядків), «Англія», «Британія» та «Британська імперія» були майже синонімами. Мапи світу в початковій школі густо вкривав червоний колір — колір імперії; підручники з історії приділяли багато уваги британським завоюванням, особливо в Індії та Африці; кінохроніки, випуски радіоновин, газети, ілюстровані журнали, книжки для дітей, комікси, спортивні змагання, упаковки для печива, етикетки для консервованих фруктів, вітрини м'ясних магазинів — усе нагадувало про центральну роль Англії в історичному й географічному серці міжнародної морської імперії. Назви міст, річок та політичних посад у колоніях і домініонах були так само знайомі, як і їхні аналоги в самій Великій Британії.

Свою «першу» колонію Британія втратила в Північній Америці; її наступниця, якщо й постала не зовсім «у нападі неуважності», була чим завгодно, тільки не витвором мистецтва. Її охорона, надання послуг й адміністрація коштували дорого, і — як і у французьких колоніях у Північній Африці — її найпалкіше оцінила і найзавзятіше за неї боролася купка фермерів-поселенців та ковбоїв у таких місцях, як Кенія чи Родезія. «Білі» домініони (Канада, Австралія, Нова Зеландія) та Південна Африка були незалежними; однак їхня офіційна відданість Короні, емоційні зв'язки з Британією, продукти, сировина та військові, яких вони могли постачати, фактично вважалися британським національним ресурсом. Матеріальна цінність інших складових Британської імперії була не такою очевидною, як їхні стратегічні функції: британські володіння в Східній Африці — так само як і різноманітні території та порти під контролем Британії на Близькому Сході, навколо Аравійського півострова й Індійського океану — насамперед були додатком до головної імперської перлини Британії — Індії, до якої в той час входили землі, що пізніше стануть територіями Пакистану та Бангладеш, а також Шрі-Ланки та Бірми[196].

Усі європейські колонії були набуті фрагментарно, епізодично й (за винятком наземних та водних маршрутів, які обслуговували Британську Індію) практично без будь-якого системного підходу до територіальної логіки чи економічної вигоди. Іспанці вже втратили більшу частину імперії, спочатку поступившись нею британцям, а потім — через вимогу незалежності від своїх власних переселенців і зрештою зростання моці Сполучених Штатів, що і тоді, і тепер було причиною узвичаєного серед іспанців антиамериканізму. Залишалися тільки анклави в Марокко та Екваторіальній Гвінеї, закинуті Франко (незмінним реалістом) у період між 1956 і 1968 роками.

Однак більша частина Африки та Азії все ще перебувала в руках європейців. Колоніями керували або напряму з метропольних столиць, або через призначених інтелектуалів, які отримали освіту в Європі, або ж через місцевих правителів, які улесливо ставилися до своїх європейських

господарів. Політики післявоєнної Європи, які з іншими людьми не спілкувалися, здебільшого не знали про швидке зростання націоналістичних настроїв серед нового активного покоління, яке підросло в імперських володіннях (за винятком, можливо, Індії, хоча й там масштаб цих настроїв і рішучість місцевого населення довго недооцінювали).

Тож ані британці, ані інші європейські колонізатори, які ще мали території, не очікували близького розпаду своїх володінь чи впливу з-поза океану. Як стверджує британський історик Ерік Гобсбаум, у 1939 році кінець європейських колоніальних імперій здавався дуже далеким навіть студентам на семінарах для молодих комуністів з Британії та її колоній. Шість років по тому світ усе ще був поділений на правителів і тих, ким правили, сильних і слабких, багатих і бідних, — тож здавалося неможливим подолати цю прірву в найближчому майбутньому. Навіть у 1960 році, коли минуло багато часу після того, як глобальний рух за незалежність набрав обертів, 70% валової продукції світу та 80% економічної доданої вартості у виробництві припадало на Західну Європу й Північну Америку.

Крихітна Португалія — найменша та найбідніша з європейських колоніальних держав — отримувала сировину за надзвичайно вигідними цінами з її колоній в Анголі та Мозамбіку. Вони ж надавали готовий ринок для португальського експорту, який у світі був неконкурентним. Отож Мозамбік вирощував бавовну для ринку португальських товарів, а не їжу для своїх громадян; така ринкова деформація давала значні прибутки та спричиняла голод, від якого регулярно страждало місцеве населення. За цих умов та попри невдалі повстання в колоніях і військові перевороти всередині країни, деколонізація Португалії щосили затримувалась[197].

Навіть якщо європейські метрополії могли обійтися без колоній, мало яка колонія могла собі уявити, що виживатиме самостійно, без підтримки з-за кордону. Навіть ліберали та соціалісти, які підтримували автономію й подальшу незалежність європейських заморських підданих, вважали, що для цього знадобиться багато років. Варто нагадати, що тільки в 1951 році британський міністр закордонних справ, лейборист Герберт Моррісон порівнював набуття африканськими колоніями незалежності з тим, щоб «дати десятирічній дитині ключі від хати, банківський рахунок і рушницю».

Однак світова війна принесла до колоній відчутніші зміни, ніж більшість європейців на той час усвідомлювали. Британія втратила свої колишні території в Східній Азії через японську військову окупацію, і хоча після поразки Японії вона їх собі повернула, авторитет старої колоніальної влади був кардинально підірваний. Британська капітуляція в Сингапурі в лютому 1942 року стала ганьбою, яку Британська імперія в Азії так і не подолала. Британські війська змогли відбити японську атаку на Бірму, а відповідно на Індію, однак міф про європейську непереможність було зруйновано назавжди. Після 1945 року на колоніальні країни в Азії дедалі більше тиснули, щоб вони відмовились від своїх традиційних претензій.

Особливо болісними наслідки були для Нідерландів, найдавнішої імперії в регіоні. Нідерландська Ост-Індія, а також Голландська Ост-Індійська торговельна компанія, яка розвинула регіон, стала частиною національного міфу, прямою сполучною ланкою із Золотою добою й символом торговельної та мореплавної слави країни. Крім того, було прийнято вважати, особливо в похмурі та бідні післявоєнні роки, що сировина Ост-Індії, зокрема каучук,

стане економічним порятунком Нідерландів. Однак через два роки після японської поразки нідерландці знову мусили воювати: на нідерландській території Південно-Східної Азії (теперішньої Індонезії) застрягли 140 тисяч нідерландських солдатів (професійних військових, призовників і добровольців), а революція за незалежність Індонезії викликала захоплення та ставала прикладом для наслідування в інших нідерландських колоніях у Тихому океані, Карибському басейні та Південній Америці.

Подальша партизанська війна тривала чотири роки й коштувала Нідерландам понад три тисячі військових та цивільних жертв. У грудні 1949 року на конференції в Гаазі влада Нідерландів (та заплакана королева Юліана[198]) нарешті визнала незалежність Індонезії, яку в односторонньому порядку проголосив лідер націоналістів Сукарно 17 листопада 1945 року. Сталий потік європейців (багато з яких насправді народилися в Ост-Індії та ніколи не були в Нідерландах) попрямував «додому». До кінця 1957 року, коли президент Сукарно відрізав нідерландських підприємців від Індонезії, нідерландських «репатріантів» налічувалося десятки тисяч.

Досвід деколонізації негативно позначився на суспільному житті Нідерландів, які й так уже сильно постраждали від війни та мук, яких вона завдала. Багато колишніх колоніалістів та їхніх прибічників наполягали на тому, що отримало назву «Міф про гарне урядування», звинувачуючи політичну лівицю в тому, що Нідерланди не змогли відновити колоніальної влади після тимчасової японської окупації. З іншого боку, солдати-призовники (яких була переважна більшість) просто раділи, що повернулися додому цілими й неушкодженими після колоніальної війни, якою ніхто не пишався і в якій військовому успіху, на думку багатьох, перешкодило наполягання ООН на передачі влади шляхом переговорів. Отож цей період історії швидко списали в провалля національної пам’яті.

У довшій перспективі вимушена відмова Нідерландів від колоній сприяла зростанню «європейських» настроїв у країні. Друга світова війна показала, що Нідерланди не могли залишатися осторонь міжнародних відносин, а особливо тих, які провадили їхні великі сусіди, а втрата Індонезії вчасно нагадала про справжнє становище країни — маленької та слабкої європейської держави. З міркувань необхідності нідерландці перекваліфікувалися на палких прихильників європейської економічної, а пізніше політичної інтеграції. Але цей процес не відбувався легко й безболісно, так само як і зміни в колективній свідомості нації сталися не за одну ніч. До весни 1951 року військові розрахунки й витрати післявоєнних нідерландських урядів були спрямовані не на європейську оборону (попри участь Нідерландів у Брюссельському договорі й НАТО), а на те, щоб втримати колонії. Дуже повільно, із дещо стримуваним жалем нідерландські політики присвятили європейським справам безроздільну увагу, відкинувши свої давні пріоритети.

Те саме відбувалося, хоч і різною мірою, з усіма тодішніми й колишніми імперіями Західної Європи. Американські науковці, які дивляться на країни Заходу крізь призму досвіду та занепокоєнь Вашингтона, часом випускають з уваги цю особливість післявоєнної Європи. Для Сполучених Штатів насамперед мала значення «холодна війна», і це позначалося на внутрішньо- й зовнішньополітичних пріоритетах та дискурсі. Але в Гаазі, Лондоні чи Парижі ті самі роки здебільшого пішли на дорогі партизанські війни у віддалених й дедалі більш некерованих колоніях. У 1950-х роках

стратегічним головним болем була не Москва з її амбіціями, а рухи за національну незалежність, хоча в деяких випадках одне накладалося на інше.

Французька імперія, так само як і британська, після 1919 року виграла від перерозподілу азійських та африканських володінь, які раніше належали переможеним Центральним державам[199]. Тож у 1945 році звільнена Франція знову контролювала Сирію й Ліван, а також значні ділянки Африки на південь від Сахари та деякі острівні володіння в Карибському басейні й Тихому океані. Але «діамантами» французької імперської корони були її території в Індокитаї та передусім давні французькі поселення вздовж Середземноморського узбережжя Північної Африки — Туніс, Марокко та майже весь Алжир. Утім у французьких підручниках з історії колоніям відводили не таке однозначне місце, як по той бік Ла-Маншу, — почасти тому, що Франція була республікою, в якій імперському домінуванню не було природного місця, а почасти через те, що багато ранніх французьких завоювань давно вибороли англомовні колонізатори. У 1950 році мільйони французів і француженок ще пам'ятали «Фашодський інцидент» 1898 року, коли Франція відступила в протистоянні з Британією за контроль над Єгиптом, Суданом і Верхнім Нілом. Говорити про імперію у Франції означало нагадувати собі не лише про перемогу, а й про поразку.

З іншого боку, французьким школярам наполегливо прищеплювали образ «Франції» як єдиного трансокеанічного простору, місця, у якому громадянські й культурні риси «французькості» були відкритими для всіх; де в початкових школах від Сайгона до Дакара вчили про «nos ance?tres les Gaulois» («наших предків-галлів») і прославляли — бодай у теорії — переваги поступової культурної асиміляції, яку й уявити собі не могли управлінці британських, нідерландських, бельгійських, іспанських чи португальських колоній[200]. Тільки у Франції влада метрополії могла серйозно ставитися до їхньої найціннішої колоніальної власності не як до чужої землі, а як до розширення адміністративних кордонів самої Франції. Тож «Алжир» був не чим іншим, як географічним поняттям; а територію, яку він позначав, адміністративно вважали трьома французькими департаментами (утім лише європейські мешканці мали там повні громадянські права).

Упродовж війни французи, так само як британці та нідерландці, втратили свої дорогоцінні південно-східні азійські колонії на користь японців. Але у випадку Франції японська окупація настала пізно — до березня 1945 року французький Індокитай залишався під владою Віші — і в будь-якому разі за своїми болісними наслідками не могла зрівнятися з поразкою Франції в себе вдома в 1940 році. Посоромлення Франції на очах у Європи підкреслювало символічне значення її заморської імперії: якщо у власних очах французи ще не до кінця перетворилися на «безпомічну та безнадійну масу протоплазми» (як про них висловився Ейзенгавер у 1954 році), це було значною мірою через їхній непохитний авторитет провідної колоніальної держави, тож це мало певну вагу.

В Африці де Ґолль відновив участь Франції у Браззавільській конференції[201] на початку лютого 1944 року. Там, у столиці Французької Екваторіальної Африки, що розкинулась на протилежному боці річки від Бельгійського Конго, лідер «Вільної Франції» висловив своє характерне бачення імперського майбутнього Франції: «У Французькій Африці, як і в кожній країні, де люди живуть під нашим прапором, не може бути справжнього прогресу, якщо люди не мають змоги користуватися його моральними й

матеріальними перевагами на своїй рідній землі, якщо вони не можуть поступово досягнути рівня, коли братимуть участь в управлінні власними справами. Здійснити це — обов'язок Франції». Що саме мав на увазі де Ґолль, залишилося — до речі, не вперше — незрозуміло, і, можливо, це було зроблено навмисне. Але його точно зрозуміли в контексті емансипації та подальшої автономії колоній. Цьому сприяли обставини. Громадська думка у Франції була прихильна до колоніальної реформи: викриття практик примусової праці Андре Жідом у його книжці «Подорож до Конго» (1927) розкрило громадськості очі на злочини європейців у Центральній Африці, а з Америки, зі свого боку, лунали голоси, які не провіщали колоніалізму нічого доброго. Держсекретар США Корделл Галл незадовго до того схвально висловився щодо перспективи міжнародного контролю над менш розвиненими європейськими колоніями та самоврядування для всіх інших у недалекому майбутньому[202].

Говорити про реформи в бідній і далекій франкомовній Африці було дуже просто, особливо коли саму французьку метрополію ще не звільнили. Інша річ — Південно-Східна Азія. 2 вересня 1945 року Хо Ші Мін, лідер в'єтнамських націоналістів (та один із членів-засновників Французької комуністичної партії, через те що замолоду опинився на її конгресі в Турі в грудні 1920 року), проголосив незалежність своєї країни. Упродовж двох тижнів британські війська почали входити до Сайгона, міста на півдні В'єтнаму, а через місяць до них приєдналися французи. Тим часом північні райони В'єтнаму, які на той час контролював Китай, повернулися до французів у лютому 1946 року.

На цьому етапі існувала серйозна вірогідність, що автономію або незалежність буде погоджено, оскільки паризька влада розпочала переговори з представниками націоналістів. Але 1 липня 1946 року французький адмірал та місцевий повноважний представник Тьєррі д'Аржанльо в односторонньому порядку проголосив відокремлення Кошіншіни (південної частини країни) від півночі, яку контролювали націоналісти, підірвавши таким чином намагання власного уряду досягнути компромісу й обірвавши його переговори з Хо. До осені того самого року французи вже бомбардували Хайфонзький порт, націоналістична організація «В'єтмінь»[203] напала на Францію в Ханої та почалася перша В'єтнамська війна.

Післявоєнні спроби Франції відновити владу в Індокитаї були політичною та воєнною катастрофою. Хо Ші Мін отримав подвійне визнання від французької політичної лівиці — як борець за національну незалежність і як комуністичний революціонер (обидві ідентичності щільно переплелися і в його власній голові, і в його бездоганному міжнародному іміджі)[204]. Французькі виборці не розуміли, навіщо відправляти молодих людей воювати й помирати в «брудній війні» в Індокитаї; а дозволити Ханою перемогти здавалося не гіршим варіантом, аніж підтримати очевидно негодящу фігуру Бао Дая, якого французи призначили новим «імператором» країни в березні 1949 року.

З іншого боку, французький офіцерський корпус, безперечно, підтримував продовження боротьби у В'єтнамі; там, як і пізніше в Алжирі, на карту, здавалося, була поставлена військова спадщина Франції (або те, що від неї лишалося), тож французьке високе командування мало, що втрачати. Але французька економіка за жодних умов не змогла б витримати тривалу й розтягнуту в часі війну в далекій колонії без значної підтримки з-за

кордону. Війну Франції в Індокитаї спонсорували американці. Спочатку внесок Вашингтона був непрямим: завдяки кредитам і грантам США французи могли виділити значні ресурси на дедалі більш коштовну й безуспішну боротьбу проти «В'єтміну». По суті, США підтримували післявоєнну економічну модернізацію Франції, тоді як Франція витрачала власні мізерні ресурси на війну.

З 1950 року США стали надавати більш пряму допомогу. Починаючи з липня того року (через місяць після початку війни в сусідній Кореї) Сполучені Штати різко збільшили свою військову підтримку французьких сил у Південно-Східній Азії. Французи затято торгувалися, перш ніж погодитись підтримати приречений європейський оборонний проєкт і дати дозвіл на вступ Західної Німеччини до НАТО: в обмін на це (дозволяючи Сполученим Штатам себе захищати, як здавалося безвідрадним вашингтонським інсайдерам) вони отримали дуже суттєву американську військову допомогу. Станом на 1953 рік серед усіх європейських держав Франція найбільше залежала від підтримки Америки — як грошової, так і матеріальної.

Вашингтон зупинився лише в 1954 році, відповівши відмовою на дедалі відчайдушніші прохання французів про повітряну допомогу, щоб врятувати приречений французький гарнізон у Дьєнб'єнфу. Після майже восьми років безрезультатної та кривавої боротьби Вашингтону було ясно, що Франція не спроможна відновити свій колишній контроль в Індокитаї і не може змагатися з регулярними військами і партизанськими загонами Хо Ші Міна. Америка вважала, що французи розтринькали їхні гроші, тож вкладати в них було дедалі більш ризиковано. Коли 7 травня 1954 року Дьєнб'єнфу оголосив про капітуляцію і Франція попросила про припинення вогню, це ні для кого не стало несподіванкою.

Крах французького Індокитаю пришвидшив занепад останнього із французьких коаліційних урядів, які намагалися його втримати, та вступ П'єра Мендеса-Франса на прем'єрську посаду. Під його проводом французи 21 липня 1954 року підписали в Женеві угоду, за умовами якої Франція виходила з регіону, де залишалися два окремі утворення — «Північний» та «Південний» В'єтнам, — політичні відносини й інститути яких мали визначити майбутні вибори. Ті вибори так і не відбулися, тож тягар підтримки південної частини колишньої французької колонії тепер лягав на самих американців.

Мало хто у Франції шкодував про Індокитай. На відміну від Нідерландів, вона не дуже довго була в регіоні; і попри те, що за першу В'єтнамську війну заплатила Америка (а це усвідомлювало не так багато тогочасних французів), там воювали й помирали французькі солдати. Французькі праві політики особливо нападали на Мендеса-Франса та його попередників за те, що ті не змогли воювати краще, але ніхто не пропонував чогось ліпшого, тож майже всі потай були раді здихатися В'єтнаму. Тільки французька армія — або ж, точніше, професійний офіцерський корпус — довго таїла образу. Деякі молоді офіцери, зокрема ті, хто спочатку служив у лавах Опору або «Вільної Франції» і набув там звички складати власну думку про політику, почали плекати зародкове, але небезпечне невдоволення. Уже вкотре, ремствували вони, політичні командувачі в Парижі зробили ведмежу послугу французькому війську на полі бою.

Після втрати Індокитаю Франція спрямувала свою увагу на Північну Африку. У певному розумінні це відбулося майже буквально — Алжирське повстання

почалося 1 листопада 1954 року, лише через чотирнадцять тижнів після підписання Женевських угод. Але тривалий час після того Північна Африка залишалася в центрі інтересу Парижа. З тієї миті, як у 1830 році французи вперше ступили на землю сьогоднішнього Алжиру, ця колонія стала частиною більшої французької мрії, яка корінилася в ще давнішому прагненні домінувати в Північній Африці від Атлантичного узбережжя до Суецу. Коли на сході їхнім планам перешкодили британці, французи задовольнилися першістю в Західному Середземномор'ї та Центрально-Західній Африці по той бік Сахари.

За винятком значно давнішого поселення в Квебеку та деяких островів у Карибському басейні, Північна Африка (зокрема Алжир) була єдиною французькою колонією, де європейці облаштувалися на постійній основі та в значних кількостях. Але чимало з цих європейців були за походженням не французами, а радше іспанцями, італійцями, греками або ще кимось. Навіть такий хрестоматійний французький алжирець, як Альбер Камю, був наполовину іспанцем, наполовину французом; а його французькі пращури переїхали напередодні його народження. Часи перенаселення Франції минули дуже давно; і на відміну від Росії, Польщі, Греції, Іспанії, Португалії, Скандинавії, Німеччини, Ірландії, Шотландії (і навіть Англії), Франція не була країною емігрантів упродовж багатьох поколінь. Французи не були природними колонізаторами.

Проте якщо Франція поза межами Франції таки існувала, то це був Алжир — що підтверджувалося, як ми пам'ятаємо, адміністративною належністю Алжиру до Франції як частини структури метрополії. Найближчою аналогією з іншою країною був Ольстер, інший заморський анклав у колишній колонії, інституційно включений в «основну територію»; там проживала давня спільнота переселенців, для яких зв'язок із серцем імперії важив набагато більше, ніж для тієї більшості, що населяла метрополію. Те, що Алжир може одного дня стати незалежним (і, відповідно, з огляду на абсолютну чисельну перевагу арабів та берберів серед населення, сформувати арабський уряд), для його європейської меншини було немислимим.

Отож французькі політики здавна намагалися про це не думати. Жоден французький уряд, за винятком короткого періоду Народного фронту в 1936 році на чолі з Леоном Блюмом, не приділяв серйозної уваги кричущому безладдю, яке коїлося у французькій Північній Африці під керівництвом колоніальних адміністраторів. І до, і після Другої світової війни французьким політикам й інтелектуалам було добре відомо про поміркованих алжирських націоналістів на кшталт Ферхата Аббаса, але ніхто не очікував, що Париж в осяжній перспективі справді піде назустріч їхнім скромним вимогам щодо самоврядування або «внутрішнього керування». Проте арабські лідери вірили в те, що поразка Гітлера призведе до довгоочікуваних реформ, тож коли 10 лютого 1943 року, після висадки союзників у Північній Африці, вони видали маніфест, то дуже старанно наголошували на своїй відданості ідеалам 1789 року й любові до «культури Франції та Заходу, з якою їх познайомили і яку вони плекали».

Їхні прохання залишилися непочутими. Уряд звільненої Франції мало переймався почуттями арабів, а коли ця байдужість призвела до заворушень у регіоні Кабілія на схід від Алжира в травні 1945 року, їх безкомпромісно придушили. У наступні десять років увага Парижа була зосереджена на іншому. На той час, коли ці роки стримуваної злості та притлумлених

сподівань вивергнулися вибухом організованого повстання 1 листопада 1954 року, про компроміс уже не йшлося. Алжирський Фронт національного визволення (ФНВ; Front de Liberation Nationale) очолило молоде покоління арабських націоналістів, які зневажали помірковану та прихильну до Франції стратегію їхніх батьків і дідів. Їхньою метою було не «внутрішнє керування» чи реформа, а незалежність — реалізацію цієї вимоги пізніші французькі уряди навіть не могли собі уявити. Результатом стали вісім років кривавої громадянської війни.

Французька влада запропонувала запізнілі реформи. Новий соціалістичний уряд Ґі Молле в березні 1956 року надав незалежність сусіднім французьким колоніям Тунісу й Марокко, і це стало першою капітуляцією колоніальної держави на африканському континенті. Та коли Молле відвідав Алжир, натовп європейських поселенців закидав його гнилими помідорами. Париж опинився між молотом безкомпромісних вимог підпільного ФНВ та ковадлом категоричної позиції європейського населення Алжиру, яке тепер представляв Комітет оборони французького Алжиру (l'Alge?rie franc?aise), щодо неприйнятності будь-якого компромісу з їхніми арабськими сусідами. Французька стратегія, якщо це можна так назвати, полягала в тому, щоб перемогти ФНВ силою, а тоді вже тиснути на європейське населення, вимагаючи змиритися з політичними реформами та певним поділом влади.

Французька армія слухняно розпочала проти партизанів ФНВ війну на виснаження. Обидві сторони регулярно вдавалися до залякувань, тортур, убивств та цілеспрямованого тероризму. Після низки особливо жахливих страт арабів та європейських розправ у відповідь у грудні 1956 року політичний представник Молле Робер Лакост надав французькому полковнику-десантнику Жаку Массу повний карт-бланш за будь-яку ціну знищити повстанців-націоналістів в Алжирі. У вересні 1957 року Массу святкував перемогу, придушивши загальний страйк і завдавши повстанцям нищівної поразки в Битві за Алжир. Арабське населення заплатило жахливу ціну, але репутація Франції була безповоротно заплямована. Європейське населення і далі не довіряло далекосяжним намірам Парижа[205].

У лютому 1958 року уряд Фелікса Ґаяра, який щойно заступив на посаду, зганьбив себе бомбардуванням Сахета, прикордонного міста в Тунісі, де, як підозрювали, була розташована база алжирських націоналістів. Через протест міжнародної спільноти, який це викликало, а також пропозиції англо-американських «доброзичливців» допомогти дати раду алжирському хаосу, алжирські європейці почали дедалі більше побоюватись, що Париж збирається їх покинути. Поліцейські та солдати в Парижі й Алжирі почали відкрито виявляти солідарність із позицією переселенців. Уряд Ґаяра, третій за одинадцять місяців, 15 квітня подав у відставку. Через десять днів в Алжирі відбулася масштабна демонстрація, учасники якої вимагали збереження французького Алжиру назавжди та повернення де Ґолля до влади. Організатори демонстрації створили Комітет громадської безпеки, назва якого була недвозначним відлунням однойменного утворення часів Французької революції.

15 травня, через 48 годин після того, як ще один французький уряд на чолі з П'єром Пфлімленом набув повноважень, генерал Рауль Салан, командувач французької армії в Алжирі, вигукнув ім'я де Ґолля до радісного натовпу на алжирському форумі. Сам де Ґолль, який помітно уникав публічних поява після того, як пішов з громадського життя та переїхав до свого родинного селища Коломбе в Східній Франції, з'явився перед публікою, щоб 19 травня провести

прес-конференцію. Озброєні повстанці взяли під свій контроль острів Корсику, а Париж охопили чутки, що невдовзі там висадяться десантники. 28 травня Пфлімлен подав у відставку, а президент Рене Коті закликав де Ґолля сформувати уряд. Навіть не вагаючись, де Ґолль заступив на посаду 1 червня, а наступного дня за його повноваження проголосувала Національна асамблея. Перше, що він зробив, — вилетів в Алжир, де 4 червня, немов оракул, звернувся до щасливого натовпу підбадьорених солдатів і вдячних європейців: «Je vous ai compris» («Я вас зрозумів»).

Новий прем'єр-міністр Франції справді зрозумів своїх алжирських прихильників краще, ніж вони думали. Він був шалено популярний серед європейців Алжиру, які вважали його своїм рятівником: на референдумі у вересні 1958 року за де Ґолля проголосувало 80% виборців у Франції і 96% — в Алжирі[206]. Серед багатьох характерних рис де Ґоллю була властива непохитна повага до порядку та законності. Герой «Вільної Франції», суворий критик Віші, людина, що відновила авторитет Французької держави після серпня 1944 року, він не був другом алжирським повстанцям (чимало з яких у минулому підтримували Петена), і ще менше — вільнодумним революційним молодим офіцерам, які перейшли на їхній бік. Найпершим своїм завданням він вважав відновлення авторитету французького уряду. На другому місці стояло врегулювання алжирського конфлікту, який так сильно його підривав.

Упродовж року стало зрозуміло, що Париж і Алжир обіймають протилежні позиції. Міжнародна спільнота ставала дедалі прихильнішою до ФНВ та його вимог щодо незалежності. Британці надавали незалежність своїм африканським колоніям. Навіть бельгійці нарешті відпустили Конго у червні 1960 року (хоча й у безвідповідальний спосіб та з катастрофічними наслідками)[207]. Колоніальний Алжир швидко ставав анахронізмом, і де Ґолль це повністю усвідомлював. Він уже заснував «Французьку спільноту» як перший крок до «співдружності» колишніх французьких колоній. На південь від Сахари швидко отримували формальну незалежність еліти з французькими дипломами в країнах, які були надто слабкі, щоб вижити самостійно, а тому приречені на цілковиту залежність від Франції впродовж прийдешніх десятиліть. У вересні 1959 року, лише через рік після прийняття повноважень, президент Франції запропонував Алжиру «самовизначитись».

Розлючені тим, що вони розцінили як свідчення майбутньої зради, офіцери та європейське населення Алжиру почали планувати повномасштабне повстання. Відбувалися заколоти й перевороти, ширилися чутки про революцію. У січні 1960 року в Алжирі виросли барикади, а «ультрапатріоти» стріляли у французьких жандармів. Однак через непримиренність де Ґолля повстання провалилося, а ненадійних старших офіцерів (зокрема Массу та його начальника, генерала Моріса Шалля) завбачливо перевели подалі від Алжиру. Утім заворушення тривали, сягнувши апогею в квітні 1961 року в провальному військовому путчі, інспірованому новоствореною Організацією таємної армії (ОТА). Але заколотникам не вдалося усунути де Ґолля, який на французькому національному радіо засудив «військовий бунт купки генералів-відставників». Найбільше від заколоту постраждав моральний авторитет та міжнародний імідж (точніше, те, що від нього лишилося) французької армії. Абсолютна більшість французьких чоловіків і жінок, чиї сини нерідко служили в Алжирі, дійшли висновку, що незалежність Алжиру не лише неминуча, а й бажана — і в інтересах самої Франції, що швидше, то краще[208].

Де Ґолль, який завжди був реалістом, розпочав переговори з ФНВ у курортному містечку Евіан на Женевському озері. Перші раунди переговорів, які відбулися в червні 1960-го, а потім у червні та липні 1961 року, не привели до порозуміння. Нова спроба в березні 1962 року була успішнішою: після десяти днів переговорів дві сторони досягли згоди, а 19 березня, після майже восьми років безперервних бойових дій, ФНВ оголосив про припинення вогню. На підставі домовленостей, досягнутих в Евіані, де Ґолль скликав референдум у неділю 1 липня, і народ Франції абсолютною більшістю проголосував за те, щоб звільнитися від алжирських кайданів. Через два дні Алжир став незалежною державою.

Алжирська трагедія на цьому не завершилася. ОТА перетворилася на повноцінну підпільну організацію, спочатку віддану збереженню французького Алжиру, а коли це не вдалося — покаранню тих, хто «зрадив» їхню справу. Тільки в лютому 1962 року агенти й бомби ОТА забрали життя 553 осіб. Видовищні замахи на міністра культури Франції Андре Мальро й на самого де Ґолля провалилися, хоча принаймні одна спроба влаштувати засідку на машину президента, коли той проїжджав паризькими околицями Петі-Кламар, виявилась небезпечно близькою до успіху. Упродовж декількох років на початку 1960-х років Францію тримала на гачку цілеспрямована й дедалі більш відчайдушна терористична загроза. Французька розвідка зрештою знешкодила ОТА, але пам’ять про ті часи жила довго.

Тим часом мільйони алжирців були змушені всупереч власній волі виїхати до Франції. Європейські франкоалжирці (їх називали «п’є-нуар», що в перекладі з французької означає «чорноногі») селилися здебільшого в Південній Франції; перше покоління довго тамувало образу на французьку владу за те, що вона зрадила їхні вимоги та змусила їх покинути свою домівку й роботу. Алжирські євреї також виїхали з країни, дехто в Ізраїль, дехто, як-от раніше марокканські євреї, — до Франції, де вони саме вчасно утворили найбільшу (та переважно сефардську) єврейську спільноту в Західній Європі. Багато арабів теж полишили незалежний Алжир. Дехто поїхав через страх репресивного авторитаризму ФНВ. Інші, зокрема ті, хто працював із французами або допомагав французькій поліції та військовим — так звані харкі — тікали від очікуваного гніву переможних націоналістів. Багатьох спіймали та прирекли на жахливу відплату; але навіть ті, хто безпечно дістався Франції, не отримали від французів жодної подяки і практично ніякого визнання чи компенсації за їхні жертви.

Франція поспішала забути про свою алжирську травму. Евіанські угоди 1962 року поклали край майже п’яти десятиліттям війни або страху війни в житті країни. Населення втомилося — втомилося від криз, втомилося воювати, втомилося від погроз, пліток і заколотів. Четверта республіка проіснувала лише дванадцять років. Нелюблена та неоплакана, вона від самого початку була жорстоко ослаблена відсутністю ефективної виконавчої влади — спадщина режиму Віші, через яку післявоєнні парламентарі не прагнули встановлення сильного інституту президента. Їй також заважали парламентська та виборча системи, які стимулювали багатопартійність і породжували нестабільні коаліційні уряди. У цей період сталися безпрецедентні суспільні зміни, але вони викликали суперечливу негативну реакцію. П’єр Пужад, книгар із Сен-Сере в південно-західній французькій глибинці, сформував першу європейську протестну партію, яка зосереджувалась навколо одного питання — захистити «des petits, des matraque?s, des spolie?s, des lamine?s, des humilie?s» —

обкрадених, оббреханих, принижених пересічних чоловіків і жінок, яких історія обділила увагою. Після всезагальних виборів 1956 року до парламенту ввійшли п’ятдесят два антисистемні депутати-«пужадисти».

Та, найголовніше, першу післявоєнну французьку республіку похитнула її колоніальна боротьба. Як і Старий порядок[209], Четверту республіку підкосила вартість війни. Від грудня 1955 року до грудня 1957 року Франція, попри стабільне зростання економіки, втратила дві третини своїх валютних резервів. Контрольований обмін валют, різні курси обміну (подібно до тих, що діяли в Радянському блоці в пізніші десятиліття), зовнішній борг, дефіцит бюджету та хронічна інфляція були пов’язані з неконтрольованими витратами на провальні колоніальні війни, які тривали з 1947 по 1954 рік, а потім знову з 1955 року і далі. Стикаючись із цими перешкодами, різні уряди не могли дійти згоди й розпадалися. Навіть без збайдужілої армії Четверта республіка була б змушена протистояти цим викликам лише через десять років після найгіршої в історії країни військової поразки та ганебної чотирирічної окупації. Те, що вона так довго протрималася, — узагалі диво.

Інститути П’ятої республіки Шарля де Ґолля були створені саме для того, щоб подолати недоліки своєї попередниці. Значення Асамблеї та політичних партій знизилося, натомість повноваження уряду посилилися: конституція давала президенту значний контроль та ініціативу у провадженні політики й абсолютну владу над прем’єр-міністрами, яких він міг звільняти та призначати буквально на власний розсуд. Після успішного завершення алжирського конфлікту де Ґолль запропонував обирати президента Республіки шляхом прямого загальнонаціонального голосування (а не непрямим чином в Асамблеї, як було дотепер); цю зміну до конституції слухняно затвердили на референдумі 28 жовтня 1962 року. Завдяки підтримці своїх інститутів, власним здобуткам та особистим якостям — а також пам’яті населення про те, що все може бути інакше, — президент Франції тепер мав більше повноважень, ніж будь-який інший обраний на вільних виборах голова держави чи уряду у світі.

У внутрішній політиці де Ґолль здебільшого волів залишати щоденні справи на своїх прем’єр-міністрів. Програма радикальних економічних реформ, яка почалася із запровадження нового франка 27 грудня 1958 року, узгоджувалася з попередніми рекомендаціями Міжнародного валютного фонду та безпосередньо сприяла стабілізації проблемної французької фінансової системи. Попри весь свій шарм й авторитетність, де Ґолль був природженим радикалом, який не боявся змін: як він сам написав у «Vers l’arme?e de me?tier» («Армія майбутнього»), молодечому трактаті про військову реформу, «ніщо не може тривати, якщо його постійно не переглядати». Тож не дивно, що чимало найважливіших змін у французькій транспортній інфраструктурі, плануванні міст та державних промислових інвестиціях були задумані й розпочалися саме під його керівництвом.

Але, як і багато інших напрямків внутрішньої модернізації, які впроваджував де Ґолль, зокрема амбітні плани Мальро відновити й очистити всі історичні будівлі в державній власності Франції, ці зміни завжди були частиною ширшої політичної мети — відновлення французької величі. Як і генерал Франко в Іспанії (з яким в усьому іншому він не мав нічого спільного), де Ґолль розумів економічну стабілізацію та модернізацію загалом як засоби боротьби за відновлення національної слави. Франція

перебувала в постійному занепаді щонайменше з 1871 року, а її похмурий шлях супроводжували військові поразки, дипломатичні приниження, колоніальний відступ, економічне погіршення та внутрішня нестабільність. Де Ґолль прагнув завершити добу занепаду Франції. «Усе життя, — писав він у своїх воєнних мемуарах, — я мав певне уявлення про Францію». Тепер він збирався втілити його в життя.

Сферою своєї діяльності французький президент обрав зовнішню політику: вибір був продиктований як особистими уподобаннями, так і raison d'e?tat[210]. Для де Ґолля здавна було хворою темою постійне приниження Франції — не так німецьким ворогом у 1940 році, як англо-американськими союзниками після. Де Ґолль ніколи не забував про те, що сам як представник збіднілої та загалом нікому не потрібної Франції в роки війни перебував у ганебній самотності в Лондоні. Воєнний реалізм не дозволяв йому вголос говорити про розпач, який він поділяв з іншими співвітчизниками, коли британці втопили французьку гордість — Середземноморський флот — у Мерс-ель-Кебірі у липні 1940 року, проте ті події й досі йому боліли.

Де Ґолль також мав особливу причину неоднозначно ставитись до Вашингтона, де Франклін Рузвельт ніколи не сприймав його всерйоз. Сполучені Штати підтримували добрі відносини з режимом Віші значно довше, ніж це видавалося пристойним чи доречним. У воєнних переговорах союзників Франція була відсутня; і навіть якщо це дозволяло де Ґоллю в пізніші роки цинічно знімати з себе відповідальність за Ялтинські угоди, які він таємно схвалив, пам'ять про це не давала йому спокою. Але найбільше приниження прийшло, коли війна була виграна. По суті, Францію відсторонили від ухвалення будь-яких важливих рішень щодо Німеччини. До обміну розвідданими між Британією та США ніколи не запрошували Франції (яку небезпідставно підозрювали в тому, що вона може стати джерелом небезпечного витоку інформації). Крім того, Франція не входила до ядерного «клубу», тому в міжнародних військових розрахунках її роль зменшилась до безпрецедентно незначущої.

Ще гіршим було те, що Франція повністю залежала від США в її колоніальній війні в Азії. У жовтні 1956 року, коли Британія, Франція та Ізраїль таємно домовилися напасти на Єгипет Ґамаля Нассера, саме президент Ейзенгавер змусив Британію вийти з домовленості, чим викликав безпомічну лють Франції. Рік по тому, у листопаді 1957 року, французькі дипломати безпорадно обурювалися, коли британці та американці почали постачати зброю в Туніс: французи боялися, що вона опиниться в руках алжирських повстанців. Невдовзі після вступу на посаду в 1958 році генерал Норстад, американський головнокомандувач об'єднаних сил НАТО, прямолінійно заявив самому де Ґоллю, що він не зобов'язаний повідомляти йому деталі розгортання американської ядерної зброї на французькій землі.

Таким було тло для зовнішньої політики де Ґолля, коли він набув повних президентських повноважень. На американців він не покладав великих надій. США могли нав'язувати свої інтереси — від ядерної зброї до привілейованого міжнародного статусу долара як резервної валюти — решті країн західного альянсу, і варто було очікувати, що вони так і робитимуть. США не можна було довіряти, але вони принаймні були передбачувані; важливо було не потрапити в залежність від Вашингтона так, як це сталося в Індокитаї, а потім під час Суецької кризи. Франція мала якнайкраще захищати власні

інтереси — наприклад, шляхом набуття власної ядерної зброї. Натомість ставлення де Ґолля до Британії було складнішим.

Як і більшість спостерігачів, президент Франції обґрунтовано та правильно припускав, що Велика Британія намагатиметься втримати свої позиції проміжної ланки між Європою та Америкою і що, якби Лондон був змушений обирати, то віддав би перевагу своєму атлантичному союзнику, а не європейським сусідам. Це було дуже чітко продемонстровано в грудні 1962 року, коли прем'єр-міністр Британії Гарольд Макміллан зустрівся з президентом Кеннеді в Нассау на Багамських островах та погодився на те, щоб США постачали Британії балістичні ракети «Поларіс», розміщувані на атомних підводних човнах (як частина багатосторонніх сил, що, по суті, підпорядкували британську ядерну зброю під контроль США).

Де Ґолль скаженів від люті. Перед поїздкою до Нассау Макміллан провів з де Ґоллем переговори в Рамбує, однак жодним чином на натякнув на свої наміри. Тож Нассау був черговою «англо-американською оборудкою», яку готували за спиною Франції. До цієї травми додалася образа, коли Парижу також запропонували ракети «Поларіс» — на схожих умовах, але навіть без долучення до переговорів. Саме на тлі цих подій президент де Ґолль на пресконференції 14 січня 1963 року заявив, що Франція наклала вето на заявку Британії про вступ до Європейської економічної спільноти. Якщо Британія воліла бути сателітом США, будь ласка. Але вона не могла бути водночас «європейською». Тим часом, як ми пам'ятаємо, де Ґолль повернувся до Бонна й підписав глибоко символічний, хоча й абсолютно беззмістовний Договір із Федеративною Республікою.

Ідея про те, що Франція може компенсувати свою вразливість до англо-американського тиску тим, що об'єднається зі своїм колишнім ворогом по той бік Рейну, була геть не нова. Ще в червні 1962 року французький дипломат Жак Сейду зазначив у конфіденційній записці до своїх політичних керівників таке: «Щоб домінувати в Європі, краще працювати з німцями, а не йти проти них… Франко-німецьке зближення дозволить нам якнайшвидше вивільнитися з англо-американської хватки»[211]. Подібною логікою керувалися у своїх розрахунках дипломати-консерватори, які підтримали Петена в 1940 році. Але в умовах 1963 року Договір з Німеччиною мало що змінював на практиці. Французи не збиралися виходити із західного альянсу, а де Ґолль не мав жодного наміру дозволити втягнути себе в німецькі проєкти щодо перегляду післявоєнного врегулювання на Сході.

Що Договір 1963 року та нове франко-німецьке примирення справді підтверджували, то це рішучий поворот Франції до Європи. Для Шарля де Ґолля урок XX століття полягав у тому, що Франція могла сподіватися на повернення своєї втраченої слави, лише інвестуючи в європейський проєкт і формуючи його так, щоб він відповідав цілям Франції. Алжиру вже не було. Інших колоній мало не стати незабаром. Від англо-американців, як завжди, годі було чекати підтримки. Низка поразок і втрат попередніх десятиліть не лишили Франції вибору, якщо вона хотіла повернути якусь частину втраченого впливу: як запевнив Аденавер прем'єр-міністра Франції Ґі Молле того дня, коли Франція під тиском США й поступливості Британії була змушена зупинити свою операцію в Суеці, «вашим реваншем буде Європа».

За одним важливим винятком, британський перехід від імперії дуже відрізнявся від французького. Британська колоніальна спадщина була більшою

та складнішою. Британська імперія, як і радянська, вийшла з війни цілою, хоча й вимученою. Британія сильно залежала від колоніальних виробників простих продуктів харчування (на відміну від Франції, яка сама могла себе прогодувати, а її здебільшого тропічні імперські території виробляли дуже різні товари); а в деяких театрах бойових дій — зокрема в Північній Африці — війська Співдружності кількісно переважали британських солдатів. Жителі самої Британії, як ми пам'ятаємо, були набагато більш свідомими громадянами імперії, ніж французи; одна з причин, чому Лондон був набагато більший за Париж, полягала в тому, що його живила імперська роль порту, торговельної розв'язки, центру виробництва та фінансової столиці. Стандарти BBC у 1948 році радили дикторам зважати на те, що їхні слухачі — це здебільшого не-християни з-за океану: «Не шанобливі, не кажучи вже про образливі, вислови про буддистів, індусів, мусульман тощо можуть завдати сильної кривди, тож їх скрізь потрібно уникати».

Але британці після 1945 року не мали реальних шансів утримати свою імперську спадщину. Ресурси країни безнадійно виснажились, а вартість утримування навіть Індійської імперії більше не можна було виправдати економічною чи стратегічною вигодою: якщо експорт до Індійського субконтиненту в 1913 році становив одну восьму від британського експорту, після Другої світової війни на нього припадало лише 8,3%, і цей показник продовжував знижуватись. У будь-якому разі майже всім було очевидно, що тиск у питаннях незалежності тепер став нестримним. Творці Співдружності, заснованої в 1931 році Вестмінстерським статутом, мали на меті усунути потребу в різких рухах назустріч незалежності колоній, натомість пропонуючи автономним і напівавтономним територіям певні рамки: залишатися вірними й слухняними Британській короні, але вільними від неприйнятних атрибутів імперського домінування. Але тепер Співдружність перетворювалась на щось на кшталт зв'язкового клубу для колишніх колоній, віднині незалежних держав, чиє членство в Британській Співдружності обмежувало їх не більше, ніж це відповідало їхнім інтересам та настроям.

Індія, Пакістан і Бірма отримали незалежність у 1947 році, Цейлон — на рік пізніше. Цей процес відбувався не без жертв (мільйони індусів і мусульман вирізали під час етнічних чисток й обмінів населення, зумовлених трансформаціями), але сама імперія вийшла з нього відносно неушкодженою. Утім комуністичне повстання в сусідній Малаї змусило британський уряд оголосити в червні 1948 року надзвичайний стан, який скасували лише через дванадцять років після остаточної поразки повстанців. Але загалом, і попри постійну загрозу з боку Індії та її сусідів для тисяч мешканців й очільників метрополії, вихід Британії з Південної Азії став більш злагодженим і менш травматичним, ніж можна було очікувати.

На Близькому Сході все було складніше. У Палестині під британським мандатом Велика Британія відмовилась від своїх повноважень у 1948 році за принизливих, однак (знову ж таки для британців) порівняно безкровних обставин: тільки після того, як британці вийшли з території, араби та євреї пішли одне проти одного. В Іраку, де Британія та Америка мали спільні інтереси щодо нафти, США дедалі більше витісняли Велику Британію як центр імперського впливу. Але в Єгипті, країні, яка ніколи не була британською колонією в традиційному сенсі, британці відчули іронію та драму деколонізації, зазнавши поразки історичного масштабу. Під час Суецької кризи 1956 року Британія вперше пройшла через таке знайоме

французам міжнародне приниження, яке свідчило про занепад країни і водночас його пришвидшувало.

Інтерес Британії до Єгипту був безпосередньо зумовлений важливістю Індії, до якої в пізніші роки додалася потреба в нафті. Уперше британські війська захопили Каїр у 1882 році, через тринадцять років після відкриття Суецького каналу, яким з Парижа керувала Компанія Суецького каналу. До Першої світової війни Єгиптом правив — фактично, якщо не офіційно — резидент Британії (більшу частину цього періоду — грізний лорд Кромер). З 1914 по 1922 рік Єгипет був британським протекторатом, після чого одержав незалежність. Відносини між двома країнами певний час лишалися стабільними й були офіційно формалізовані в Договорі 1936 року. Але в жовтні 1952 року новий уряд Каїра під проводом армійських офіцерів, які скинули єгипетського короля Фарука, його денонсував. У відповідь британці, побоюючись втратити привілейований доступ до стратегічно важливого водного шляху, знову окупували зону каналу.

Упродовж двох років один з офіцерів-революціонерів Ґамаль Абдель Нассер очолив уряд і почав наполягати на відведенні британських солдатів з єгипетської землі. Британці були схильні до компромісу — вони потребували співпраці з Єгиптом. Сполучене Королівство дедалі більше залежало від дешевої нафти, яку ввозили через Суецький канал й оплачували стерлінгами. Якби це постачання обірвалося або араби відмовилися приймати оплату в стерлінгах, Британія мусила б використати свій дорогоцінний валютний резерв, щоб купити долари чи дістати нафту з інших джерел. Ба більше, як у лютому 1953 року рекомендував британському урядові Ентоні Іден, тодішній міністр закордонних справ, «військову окупацію можна було б втримувати силою, але у випадку Єгипту від бази, від якої це залежало, мало користі, якщо немає місцевої робочої сили, щоб її обслуговувати».

Відповідно, у жовтні 1954 року Лондон підписав угоду про евакуацію суецької бази до 1956 року, але за умови, що військова присутність Британії в Єгипті може бути відновлена, якщо інтересам Британії загрожуватимуть атаки на або від держав регіону. Угоди було дотримано, й останні британські солдати залишили Суец 13 червня 1956 року. Однак на той час полковник Нассер, який проголосив себе президентом Єгипту в листопаді 1954 року, уже й сам ставав проблемою. Він був впливовою фігурою в новоствореному русі незалежних держав від Азії до Африки, представники яких з'їхалися на конференцію в місто Бандунг (Індонезія) у квітні 1955 року та засудили «колоніалізм у всіх його проявах». Арабські радикали в усьому регіоні сприймали його як харизматичного лідера. Тож ним зацікавився СРСР: у вересні 1955 року Єгипет оголосив про велику угоду з Чехословаччиною щодо постачання зброї.

Отже, ближче до 1956 року британці почали дедалі більше ставитися до Нассера як до загрози — самостійного радикального деспота, який усівся впоперек життєво важливого водного шляху, а також прикладу, який він подавав для інших. Іден та його радники постійно порівнювали його з Гітлером — як із небезпекою, якій треба було протистояти, а не умиротворяти її. Париж поділяв це бачення, хоча нелюбов французів до Нассера була пов'язана не так із загрозою, яку він становив для Суецу, чи навіть з його дедалі тіснішою дружбою з Радянським блоком, як із тим руйнівним впливом, який він справляв на північно-африканських французьких васалів. Сполучені Штати теж були незадоволені президентом Єгипту. На

зустрічі з Тіто в Югославії 18 липня 1956 року Нассер зробив спільну з прем'єр-міністром Індії Джавахарлалом Неру заяву про «нейтралізм», підкреслено заперечивши будь-яку залежність Єгипту від Заходу. Американці образилися: після початку переговорів у листопаді 1955 року щодо американського фінансування Асуанської греблі на річці Ніл держсекретар США Даллес уже 19 липня їх перервав. Тиждень по тому, 26 липня, Нассер націоналізував Компанію Суецького каналу[212].

Спершу західні держави відреагували єдиним фронтом: Британія, США та Франція скликали конференцію в Лондоні, щоб вирішити, як діяти у відповідь. Конференція відбулася, і 23 серпня в підсумку було випрацьовано «план», який прем'єр-міністр Австралії Роберт Мензіс мав представити Нассеру. Але Нассер його відхилив. Тоді учасники лондонської конференції зустрілися знову, з 19 по 21 вересня, цього разу погодившись сформувати Асоціацію користувачів Суецького каналу. Тим часом британці та французи оголосили, що вони винесуть суперечку навколо Суецу на обговорення в ООН.

До цього моменту Британія докладала особливих зусиль, щоб узгоджувати свою реакцію на дії Нассера з Вашингтоном. Вона все ще мала перед США великі борги й виплачувала відсотки за величезні позики; тиск на стерлінг у 1955 році навіть змусив Лондон подумати про те, щоб якось тимчасово відтермінувати ці виплати. Лондон завжди ставився до американських інтересів у регіоні з певною часткою скептицизму: вважалося, що Вашингтон виношує намір витіснити Британію з Близького Сходу, і саме тому американські речники час від часу вдавалися до антиколоніальної риторики, щоб більше позагравати з місцевими елітами. Але відносини між двома країнами загалом були добрі. Корея — та динаміка «холодної війни» — стерла взаємні образи 1940-х років, і британці відчували, що вони можуть заручитися американською підтримкою у відстоюванні власних інтересів та зобов'язань на міжнародній арені. Тож, навіть попри те, що Ейзенгавер особисто казав їм, що вони схильні перебільшувати значення Нассера й загрозу, яку він становив, британські лідери не піддавали жодним сумнівам те, що США завжди їх підтримуватимуть, якщо ситуація загостриться.

Саме в цьому контексті прем'єр-міністр Британії Ентоні Іден (який попереднього року змінив на посаді літнього Черчилля) вирішив раз і назавжди розібратися з клопітним єгиптянином. Хай що б вони говорили публічно, британці й французи втрачали терпіння щодо ООН та її обтяжливих процедур. Вони не хотіли дипломатичного рішення. Навіть тоді, коли ще тривали різноманітні конференції та обговорювались міжнародні плани дій у відповідь на політику Нассера, британський уряд почав таємні переговори з Францією щодо підготовки спільного воєнного вторгнення в Єгипет. 21 жовтня до задуму долучилися ізраїльтяни, які приєдналися до надсекретних переговорів між Францією та Британією в Севрі. Інтерес Ізраїлю був доволі простий: кордон між Єгиптом та Ізраїлем працював за умов перемир'я, досягнутого в лютому 1949 року, але обидві сторони вважали його тимчасовим, тож там постійно відбувалися порушення, особливо на межі Гази. Єгиптяни блокували Акабську затоку ще з липня 1951 року, тому Єрусалим був рішуче налаштований усунути цю перепону для ізраїльської торгівлі та свободи пересувань. Ізраїль мав намір ослабити Нассера й захистити свої територіальні та безпекові інтереси на Синаї і навколо нього.

У Севрі змовники дійшли згоди. Ізраїль мав напасти на єгипетську армію на Синаї та просуватися вперед, щоб із західного краю окупувати весь

півострів, включно із Суецьким каналом. Тоді французи й британці висунули б ультиматум, вимагаючи відведення сил з обох боків, а після цього, буцімто як нейтральна третя сторона, що діє від імені міжнародної спільноти, Франція та Британія напали б на Єгипет — спочатку з повітря, а потім з моря. Вони захопили б контроль над каналом, заявили б, що Єгипет не спроможний розсудливо й ефективно керувати таким важливим ресурсом, відновили б статус-кво та завдали б нищівного удару Нассерові. План справді тримали в абсолютній таємниці: у Британії лише Іден і ще чотири міністри знали про протокол, підписаний у Севрі після триденного обговорення, з 21 по 24 жовтня.

Спочатку все просувалося за графіком. 29 жовтня, через два тижні після того, як Рада безпеки ООН не змогла ухвалити резолюції щодо Суецу (завдяки радянському вето), й лише через тиждень після зустрічі в Севрі, ізраїльські сили увійшли на Синай. Водночас британські судна відійшли на схід від їхньої бази в Мальті. Наступного дня, 30 жовтня, Британія та Франція заветували резолюцію ООН, яка закликала Ізраїль залишити територію Єгипту, і висунули Ізраїлю та Єгипту ультиматум, облудно закликаючи обидві сторони припинити воювати й погодитися на англо-французьку окупацію зони каналу. Наступного дня британські й французькі літаки напали на єгипетські летовища. Упродовж сорока восьми годин Ізраїль здійснив окупацію Синаю та Гази, проігнорувавши заклик Генасамблеї ООН про припинення вогню; зі свого боку, єгиптяни потопили кораблі в Суецькому каналі, по суті, закривши його для мореплавства. Через два дні, 5 листопада, перші англо-французькі піхотні загони приземлилися в Єгипті.

А тоді план почав оприявнюватись. 6 листопада Двайта Ейзенгавера переобрали президентом Сполучених Штатів. Вашингтонська адміністрація нетямилася від люті через англо-французьку оборудку й була надзвичайно обурена тією брехнею, яку їй розповідали про справжні наміри союзників: Лондон і Париж відкрито проігнорували дух і букву Тристоронньої декларації 1950 року, що зобов’язувала Британію, Францію та США протидіяти агресору в разі будь-якого ізраїльсько-арабського конфлікту. Публічно й за зачиненими дверима США почали сильно тиснути на Британію, зокрема щоб вона припинила єгипетське вторгнення, навіть погрожуючи «спустити гачок» щодо британського фунта. Іден, приголомшений такою відвертою американською опозицією, але неспроможний витримати дедалі більшу зміну попиту на стерлінг, трошки повагався, а тоді підкорився. 7 листопада, лише через два дні після того, як перші британські десантники висадилися в Порт-Саїді, британські й французькі сили припинили вогонь. Того самого дня ООН дала згоду на відрядження до Єгипту миротворчої сили, яку Нассер прийняв 12 листопада за умови, що це не порушуватиме єгипетського суверенітету. Через три дні миротворці ООН прибули до Єгипту й 4 листопада увійшли на Синайський півострів.

Тим часом британці та французи оголосили про власний вихід із Суецу, який повністю реалізували до 22 грудня. США пообіцяли Британії, чиї стерлінгові й доларові резерви під час кризи зменшилися на 279 мільйонів доларів, фінансову допомогу (і вона отримала її у формі 500-мільйонної кредитної лінії від Експортно-імпортного банку США). 10 грудня Міжнародний валютний фонд оголосив про погодження позики для Британії обсягом 561,47 мільйона доларів та про резервне зобов’язання на ще 738 мільйонів. Отримавши публічне запевнення США у своєму праві проходу в Акабській затоці й Тиранських протоках, Ізраїль відвів війська з Гази в перший тиждень

березня 1957 року. Розчищення Суецького каналу почалося через тиждень після того, як завершилося відведення англо-французьких військ, і канал знову відкрили 10 квітня 1957 року. Він залишився під контролем Єгипту.

Кожна країна засвоїла із суецького фіаско власний урок. Незважаючи на залежність від французької зброї, Ізраїль дуже чітко зрозумів, що його майбутнє полягало в якомога щільнішому узгодженні своїх інтересів з інтересами Вашингтона — особливо після того, як президент США в січні 1957 року проголосив «Доктрину Ейзенгавера», у якій ішлося про те, що США застосують військову силу в разі «міжнародної комуністичної агресії» на Близькому Сході. Позиції Нассера в середовищі позаблокових країн сильно зміцнилися завдяки його очевидному успіху в протистоянні давнім колоніальним державам. Як і боялися французи, його моральний авторитет і вплив серед арабських націоналістів та їхніх прихильників сягнув нових висот. Поразка в Єгипті передвіщала французам більше проблем в Алжирі.

Для Сполучених Штатів суецька авантюра була нагадуванням про їхню власну відповідальність, а також можливістю пограти м'язами. Ейзенгавера і Даллеса обурило те, що Молле й Іден поставилися до підтримки Америки як до даності. Вони були злі на французів і британців: не лише тому, що ті таємно взялися за виконання так погано продуманого та невдало втіленого заходу, а й через те, який час вони для цього обрали. Суецька криза майже година в годину збіглася в часі з радянською окупацією Угорщини. Удавшись до настільки неприховано імперіалістичного задуму проти самотньої арабської країни, нібито у відповідь на оборону нею свого територіального суверенітету, Лондон і Париж відвернули світову увагу від радянського вторгнення в незалежну державу та знищення її уряду. Вони поставили свої власні — застарілі, на думку Вашингтона — інтереси над інтересами західного альянсу загалом.

Ще гірше те, що вони зробили Москві безпрецедентний подарунок для її пропаганди. СРСР не відігравали жодної практичної ролі в самій Суецькій кризі. Радянська нота від 5 листопада, у якій СРСР погрожував військовими діями проти Франції, Британії та Ізраїлю, якщо ті не припинять вогонь, мало вплинула на події, а Хрущов і його оточення не збиралися втілювати свої погрози. Але, дозволивши Москві зіграти бодай символічну роль захисника скривдженої сторони, Франція та Британія створили для Радянського Союзу образ, який він із задоволенням підтримував у наступні десятиліття. Завдяки Суецькій кризі протистояння й риторика «холодної війни» перемістилися вглиб Африки та Близького Сходу.

Вплив суецької помилки найбільше позначився на Британії. Перш ніж усі деталі змови проти Нассера стали публічними, минуло багато років, хоча багато хто про неї підозрював. Упродовж кількох тижнів після кризи Ентоні Іден був змушений піти у відставку, принижений некомпетентністю воєнної стратегії, яку він схвалив, та абсолютно неприхованою відмовою Америки її підтримати. Хоча рейтинг самої керівної Консервативної партії не дуже постраждав (під керівництвом Гарольда Макміллана, який дещо неохоче брав участь у плануванні суецької авантюри, консерватори цілком спокійно виграли загальнонаціональні вибори в 1959 році), британський уряд був змушений радикально переглянути свою зовнішню політику.

Першим уроком Суецької кризи для Британії було те, що вона більше не могла підтримувати всесвітню колоніальну присутність. Країні бракувало

військових й економічних ресурсів, що дуже наочно показала ситуація навколо Суецу, тож після такої очевидної демонстрації обмежень власних сил Британія, ймовірно, могла очікувати дедалі наполегливіших вимог незалежності. Після перерви, яка тривала майже десятиліття й упродовж якої тільки Судан (у 1956 році) та Малайя (у 1957 році) розірвали свої зв'язки з Британією, країна увійшла в етап пришвидшеної деколонізації, насамперед в Африці. Британський Золотий Берег першим з багатьох отримав незалежність у 1957 році як незалежна держава Гана. Між 1960 та 1964 роками ще сімнадцять британських колоній урочисто проголосили незалежність, а британські високопосадовці мандрували світом, опускаючи «Юніон Джек» та встановлюючи нові уряди. Членів Співдружності, яких у 1950 році налічувалось лише вісім, до 1965 року стало вже двадцять один, і це були ще не всі.

Якщо порівняти розпад Британської імперії з алжирською травмою або катастрофічними наслідками виходу Бельгії з Конго в 1960 році, то перший відбувався порівняно мирно. Але були й винятки. У Східній та особливо Південній Африці дезінтеграція імперії виявилась більш проблематичною, ніж у Західній. Коли в 1960 році Гарольд Макміллан повідомив південним африканцям у своїй відомій промові в Кейптауні, що, мовляв, «на континенті дме вітер змін, і, подобається нам це чи ні, зростання [африканської] політичної свідомості — це факт», то не очікував дружнього прийому і не дістав його. Білі мешканці Південної Африки, щоб зберегти систему апартеїду, яка діяла з 1948 року, оголосили себе республікою в 1961 році та вийшли зі Співдружності. Через чотири роки в сусідній Південній Родезії[213] білі колоністи в односторонньому порядку проголосили незалежність та самоврядування. В обох країнах керівна меншість спромоглася безжалісно придушувати опозицію до своєї влади ще кілька років.

Але Південна Африка була винятком з правила. На інших територіях, наприклад у Східній Африці, відносно привілейовані спільноти білошкірих поселенців змирилися з розвитком подій. Щойно стало очевидно, що Лондон не має ані ресурсів, ані бажання насаджувати колоніальну владу всупереч опозиції більшості (що не було само собою зрозумілим ще на початку 1950-х років, коли британські сили провадили власну жорстоку та приховану брудну війну проти повстання Мау-Мау в Кенії[214]), європейські колоністи змирилися з неминучим і тихо пішли геть.

У 1968 році уряд лейбористів на чолі з Гарольдом Вілсоном зробив остаточні невідворотні висновки з подій у листопаді 1956 року та оголосив, що британські сили відтепер мають бути назавжди відкликані з різноманітних баз, портів, складів, заправних станцій та інших об'єктів імперіалістичної доби, які країна утримувала «на схід від Суецу», зокрема в казковому природному порту в Адені на Аравійському півострові. Країна більше не могла собі дозволити вдавати, що має владу та вплив за океаном. Насправді це рішення в Британії також зустріли з полегшенням: як передбачав Адам Сміт в останні дні першої Британської імперії в 1776 році, відмова від «шику та блиску імперського антуражу» була найкращим способом зменшити борги й дозволити країні «узгодити її майбутні позиції та конфігурації з реальною посередністю її обставин».

Наступним уроком Суецу, як здавалося абсолютній більшості британського істеблішменту, було те, що Велика Британія ніколи знову не повинна

опинитися по різні боки барикад із Вашингтоном. Це не означало, що дві країни мають завжди доходити згоди; щодо Берліна й Німеччини, наприклад, Лондон був набагато більш схильний до поступок Москві, і це призвело до певного охолодження англо-американських відносин у 1957?1961 роках. Але свідчення того, що союзники не можуть розраховувати на безумовну підтримку Вашингтона, наштовхнуло Гарольда Макміллана на висновок, прямо протилежний тому, якого дійшов його французький сучасник де Ґолль. Попри будь-які вагання, як би неоднозначно вони не ставилися до тих чи інших дій США, уряди Британії відтепер виявляли лояльність до позицій Вашингтона. Тільки в такому випадку вони могли сподіватися вплинути на рішення Америки й заручитися її підтримкою в тих обставинах, які цього потребували. Це стратегічне перегрупування матиме визначні наслідки як для Британії, так і для Європи.

Суецька криза залишила тривалий слід у британському суспільстві. Велика Британія, й особливо Англія, вирізнялася на початку 1950-х неабияким оптимізмом. Перемога на виборах 1951 року консервативного уряду й перші натяки на економічний бум розвіяли егалітарний морок перших післявоєнних років. У перші роки правління нової королеви Англія ніжилася в лагідному світлі осіннього сонця самовдоволеного благополуччя. Англійці першими підкорили Еверест (у 1953 році)[215] — певна річ, за допомогою провідника з місцевої колонії — та пробігли милю за менш ніж чотири хвилини. Ба більше, саме брити, як часто нагадували мешканцям країни, першими розщепили атом, винайшли радар та пеніцилін, розробили двигун реактивного літака й багато чого ще.

Настрій тих років — які від надмірного захвату дістали назву «нової єлизаветинської епохи» — добре закарбований у тогочасному кінематографі. Найпопулярніші британські фільми першої половини 1950-х років — комедії на кшталт «Женев'єви» (1953) або «Лікаря в домі» (1954) — зображують досить жваву, молоду, заможну та самовпевнену Англію. Декорації та персонажі вже не сірі і не пригнічені, але щодо всього іншого, безумовно, залишаються традиційними: кожен герой розумний, освічений, чемний, вихований, шанобливий і належить до середнього класу. Це була Англія, де дівчат, які вперше виходили у світ, усе ще приймали при королівському дворі (старомодний і дедалі більш абсурдний ритуал, який королева зрештою скасувала в 1958 році); де кожен п'ятий депутат-консерватор навчався в Ітоні; і де відсоток студентів університетів, які походили із сімей робітників, у 1955 році був не вищий, аніж у 1925 році.

Окрім милих соціальних комедій, англійське кіно в ті роки живилося постійним потоком фільмів про війну: «Дерев'яний кінь» (1952), «Жорстоке море» (1953), «Руйнівники гребель» (1954), «Герої на плотах» (1955), «Битва біля Ла-Плати» (1956). Усі вони ґрунтувалися на більш-менш правдивих епізодах британського героїзму під час Другої світової війни (особливо наголошуючи на звитягах флоту) і обнадійливо нагадували про причини, чому британці могли собою пишатися та почуватися самодостатніми.

Не возвеличуючи бойових дій, вони культивували міф британської війни, надто акцентуючи на важливості солідарності безвідносно до класу та виду зайнятості. Якщо й були натяки на соціальну напругу або класові розбіжності, їх робили в дусі мудрого дотепу чи скепсису, а не конфлікту чи злості. Тільки в стрічці Чарльза Крайтона «Банда з Лавендер Ґілл» (1951), найгострішій з усіх комедій студії Ealing, прочитується більше ніж

натяк на соціальний коментар, і в цьому випадку йдеться про англійський варіант пужадизму — кривди та мрії покірних «маленьких» людей, яким велося непереливки.

Однак з 1956 року тон кінематографу відчутно спохмурнів. Фільми про війну на кшталт «Мосту через річку Квай» (1957) або «Дюнкерка» (1958) мали підтекст запитань і сумнівів, так ніби впевнена спадщина 1940 року почала давати тріщину. Уже в 1960 році фільм «Потопити "Бісмарк"», знятий у безкомпромісно старій тональності, здавався неочікувано старомодним та не відповідним настроям, що панували в суспільстві.

Основоположником нового підходу був Джон Осборн і його революційна п'єса «Озирнися в гніві», театральна прем'єра якої відбулася в Лондоні в 1956 році, а через два роки була напрочуд точно екранізована. Головний герой цієї драми відчаю та розчарування, Джиммі Портер, задихається в суспільстві та шлюбі, який він не може ані розірвати, ані змінити. Він знущається зі своєї дружини Елісон через те, що вона походить з буржуазної родини. Вона ж не може покинути ані озлобленого чоловіка-робітника, ані літнього батька, відданого колоніальному минулому й збитого з пантелику теперішнім, ображеного на світ, який він більше не розуміє. Елісон закидає йому: «Тобі боляче, бо все змінилося. Джиммі боляче, тому що нічого не змінюється. І ви обидва не можете це визнати».

Таке діагностування нестабільних настроїв у Британії на момент Суецу, можливо, було не надто докладним, але скидалося на правду. Коли стрічка «Озирнися в гніві» вийшла в кінопрокат, уже існувало безліч фільмів зі схожою мораллю. В основу більшості з них були покладені романи або п'єси, написані в другій половині 1950-х років: «Кімната нагорі» (1959), «У суботу ввечері, у неділю вранці» (1960), «Самотність бігуна на довгі дистанції» (1962), «Спосіб кохати» (1962), «Таке спортивне життя» (1963). У фільмах початку 1950-х років знімалися або пещені актори із середнього класу з вимовою BBC (Кеннет Мор, Дірк Богард, Джон Ґреґсон, Рекс Гаррісон, Джеффрі Кін), або ж привабливі лондонські «типи», яких грали характерні актори-євреї (Сідні Джеймс, Альфі Басс, Сідні Тафлер чи Пітер Селлерс). У пізніших стрічках, які за відверте зображення щоденного життя дістали назву «драми кухонної мийки», знімалася плеяда молодших акторів — Том Кортні, Альберт Фінні, Річард Гарріс та Алан Бейтс. Зазвичай їх знімали в північному середовищі робітничого класу, відтворюючи відповідний акцент і мову. Англія в їхньому відтворенні була розділеним, озлобленим, цинічним, жовчним і суворим світом зі знищеними ілюзіями. Єдине, що об'єднувало кінематограф початку 1950-х і початку 1960-х років, то це те, що жінки майже завжди грали другорядні ролі й усі були білими.

Якщо ілюзії імперії померли в Суеці, то острівна самовпевненість Англії середнього класу певний час тримала оборону. Катастрофа 1956 року лише пришвидшила її кінець. Символічність першої поразки англійської національної збірної з крикету в грі проти команди з Вест-Індії (у 1950 році на «святій землі» господарів матчу — лондонському стадіоні для крикету) стала зрозумілою через три роки, коли в 1953 році англійську футбольну збірну розгромила на її національному стадіоні команда зі вбогої Угорщини з небаченим рахунком 6:3. У двох міжнародних турнірах, які англійці популяризували у світі, Англія більше не була чемпіоном.

Ці неполітичні ознаки національного занепаду мали ще більше значення тому, що Британія в ті роки була здебільшого аполітичним суспільством. Британська Лейбористська партія, що в час Суецу перебувала в опозиції, не змогла скористатися поразкою Ідена, бо електорат уже не оцінював події крізь призму партійної політики. Як і решта західних європейців, британці дедалі більше хотіли споживати і розважатися. Їхній інтерес до релігії вщухав, а водночас — і схильність до колективної мобілізації будь-якого штибу. Гарольд Макміллан, консервативний політик з ліберальними замашками — політичний опортуніст із середнього класу, який удавав із себе едвардіанського лорда-поміщика — цілком підходив на роль очільника для цього перехідного періоду, продаючи за кордоном колоніальний відступ, а вдома — заможність та спокій. Старші виборці були повністю задоволені таким розвитком подій; тільки молодші дедалі більше розчаровувалися.

Занепад імперії прямо спричинився до зростання занепокоєння через втрату національного орієнтиру серед британців. Якщо імперська слава була винесена за дужки, користь Співдружності для Британії зводилася до джерела харчів. Завдяки преференціям для членів Співдружності (наприклад, вигідних тарифів на імпорт із цих країн), продукти харчування зі Співдружності коштували дешево та становили майже третину вартості всього імпорту до Сполученого Королівства на початку 1960-х років. Але частка власного експорту Британії до країн Співдружності від його загального обсягу постійно зменшувалася, натомість частка експорту до Європи зростала (у 1965 році обсяг торгівлі Британії з Європою вперше перевищив обсяг її торгівлі з країнами Співдружності). Після Суецької поразки Канада, Австралія, Південна Африка й Індія оцінили масштаби британського занепаду та почали відповідним чином переорієнтовувати власну торгівлю й політику — на США, Азію та ті країни, які невдовзі дістануть назву «третього» світу.

Що ж до самої Британії, то Америка, може, й була незамінним союзником, однак навряд чи могла визначити для Британії нову місію, вже не кажучи про оновлену національну ідентичність. Навпаки, сам факт залежності Британії від Америки свідчив про її принципову слабкість та ізольованість. Тож попри те, що мало що в їхніх звичках, культурі чи освіті наближало їх до континентальної Європи, багатьом британським політикам і не тільки — зокрема й самому Макміллану — ставало очевидно, що, так чи інакше, майбутнє країни лежить за Ла-Маншем. Де ще, як не в Європі, Велика Британія могла сподіватися відновити своє становище у світі?

«Європейський проєкт», який існував поза межами уяви кількох ідеалістів, у середині 1950-х років почав пробуксовувати. Французька Національна асамблея наклала вето на проєкт європейської армії, а водночас — і на будь-які розмови про посилену європейську координацію. Певних регіональних домовленостей за моделлю Бенілюксу досягти вдалося (зокрема про скандинавський «Спільний нордичний ринок праці» в 1954 році), але нічого більш амбітного в планах не було. Прихильники європейської співпраці могли похизуватися лише створенням Європейської спільноти з атомної енергії, анонсованої навесні 1955 року. Але, як і Спільнота вугілля та сталі, це була ініціатива французів, а причиною її успіху, що характерно, стали її вузькі і загалом технічні повноваження. І якщо британці й далі були скептично налаштовані щодо перспектив європейської єдності, то на це існували певні причини.

Поштовх до нового старту, як і варто було очікувати, надійшов від країн Бенілюксу, які мали найбільший досвід транскордонних союзів і найменше втрачали від розмивання національної ідентичності. Тепер провідним європейським державним діячам, зокрема міністру закордонних справ Бельгії Полю-Анрі Спааку, стало зрозуміло, що політична чи військова інтеграція була нереалістичною, принаймні на той час. У будь-якому разі до середини 1950-х років занепокоєння європейців відчутно дистанціювалися від воєнних страхів попереднього десятиліття. Здавалося очевидним, що в центрі уваги має бути європейська економічна інтеграція — царина, у якій інтереси держав та співпраця між ними мали реалізовуватися злагоджено і без загрози для традиційно чутливих сфер. Для того щоб обговорити цю стратегію, Спаак спільно зі своїм нідерландським колегою скликав зустріч у Мессіні в червні 1955 року.

Участь у конференції в Мессіні взяли шість держав — членів Європейської спільноти вугілля та сталі разом з британським «спостерігачем» (невисокого рівня). Спаак із колегами висловили низку пропозицій щодо митного союзу, торговельних угод та інших цілком звичайних проєктів транснаціональної координації, до того ж їх подавали так делікатно, щоб не зачепити чутливих для Британії чи Франції питань. Французи висловлювали обережну підтримку, британці — виразний скепсис. Після зустрічі в Мессіні переговори продовжилися в рамках міжнародного планувального комітету, який очолив сам Спаак. Завданням комітету було розробити чіткі рекомендації для більш інтегрованої європейської економіки, «спільного ринку». Але вже в листопаді 1955 року британці повністю вийшли з переговорів, збентежені перспективою саме такої напівфедеральної Європи, якої вони завжди боялися.

Натомість французи вирішили ризикнути. Коли Комітет Спаака в березні 1956 року опублікував висновок, що містив офіційну рекомендацію на користь спільного ринку, Париж погодився. Британські спостерігачі залишилися при своїх сумнівах. Вони, безумовно, усвідомлювали ризики самоізоляції. Як непублічно наголосив британський урядовий комітет лише за декілька тижнів до оприлюднення рекомендацій Спаака, «якщо держави — учасниці Мессінської конференції досягнуть економічної інтеграції без Сполученого Королівства, це означатиме гегемонію Німеччини в Європі»[216]. Утім, незважаючи на це, як і на вмовляння прихильного до Британії Спаака, а також слабкість міжнародних позицій стерлінга, як виявилося кількома місяцями пізніше в Суеці, Лондон не зміг наважитися зв’язати долю з «європейцями». Коли в Римі 25 березня 1957 року був підписаний, а 1 січня 1958 року набув чинності договір, яким створювалась Європейська економічна спільнота (та Євроатом, Європейська спільнота з атомної енергії), до складу нової ЄЕС із штаб-квартирою в Брюсселі ввійшли ті самі шість країн, які приєдналися до Спільноти вугілля та сталі сім років тому.

Важливо не переоцінювати значення Римського договору. Здебільшого він задекларовував майбутні добрі наміри. Його підписанти погодили графік зменшення та гармонізації тарифів, заклали можливість валютного об’єднання в майбутньому та домовилися працювати на перспективу вільного руху товарів, валют і робочої сили. Більша частина тексту була рамкою для формулювання процедур, які б встановлювали правила та контролювали їх дотримання. Єдине справді суттєве нововведення — заснування згідно зі статтею 177 Європейського суду, до якого національні суди могли подавати справи для ухвалення остаточного рішення — у пізніше десятиліття виявиться надзвичайно важливим, але в той час воно пройшло здебільшого непоміченим.

ЄЕС ґрунтувалася на слабкості, а не на силі. Як наголошувалося у звіті Спаака 1956 року, «Європа, яка колись мала монополію на промислові потужності й отримувала важливі ресурси від своїх заморських володінь, сьогодні бачить, що її позиція у світі послаблена, її вплив зменшується, а її здатність розвиватися втрачається в суперечностях». Оскільки британці ще не вважали, що вони перебувають у подібній ситуації, вони відмовились від членства в ЄЕС. Тож думка про те, що європейський спільний ринок — це частина якоїсь прорахованої стратегії протистояти зростанню впливу Сполучених Штатів (у політичних колах Вашингтона таке бачення дещо прижилося в пізніші десятиліття), доволі абсурдна. Новостворена ЄЕС повністю залежала від безпекових гарантій Америки. Без них члени Спільноти ніколи б не змогли дозволити собі захопитися економічною інтеграцією, геть не переймаючись питаннями спільної оборони.

Навіть серед держав-членів не всі були в захваті від нових пропозицій. У Франції багато консервативних депутатів (зокрема ґоллістів) проголосували проти ратифікації Римського договору з «національних» причин, тоді як деякі соціалісти та ліві радикали (включно з П'єром Мендесом-Франсом) протестували проти створення «маленької Європи» без обнадійливої участі Великої Британії. У Німеччині міністр економіки самого Аденавера, прихильник вільної торгівлі Людвіґ Ергард не позбувся скепсису щодо неомеркантилістського «митного союзу», який міг нашкодити зв'язкам Німеччини з Британією, обмежити торговельні потоки та вплинути на ціни. На думку Ергарда, ЄЕС була «макроекономічною нісенітницею». Як проникливо зауважив один науковець, усе могло б вийти геть інакше: «Якби на чолі Німеччини стояв Ергард, між Німеччиною та Британією була б, очевидно, заснована Асоціація вільної торгівлі, яка не поширювалася б на сільське господарство, а Франція через ефект економічного виключення змушена була б до них приєднатися»[217].

Але все сталося не так. Й остаточний вигляд ЄЕС не був позбавлений певної логіки. У 1950-ті роки країни континентальної Західної Європи нарощували обсяги торгівлі одна з одною. А найбільше вони торгували із Західною Німеччиною, тож економічне відновлення Європи дедалі більше залежало від її ринків і товарів. Крім того, кожна післявоєнна європейська держава через планування, регуляції, стимулювання зростання та створення різноманітних субсидій тепер була глибоко залучена до економічних справ. Але просування експорту; переспрямування ресурсів зі старих галузей промисловості на нові; стимулювання пріоритетних секторів на кшталт сільського господарства чи транспорту — усе це потребувало транскордонного співробітництва. Жодна із західноєвропейських економік не була самодостатньою.

Тож тенденцію до взаємовигідної координації стимулювали егоїстичні національні інтереси, а не цілі Вищого органу Шумана, який координував співпрацю у вугільній і сталевій промисловості. У ті роки він уже не відігравав жодної ролі в плануванні економічної політики. Те саме прагнення захистити й забезпечити реалізацію національних інтересів, що змушувало європейські держави зосередитись на самих собі до 1939 року, тепер спонукало їх зближуватися. Очевидно, що зникнення перешкод та уроки нещодавнього минулого стали найважливішими обставинами, які уможливлювали ці зміни. Нідерландці, наприклад, були не зовсім задоволені перспективою високих зовнішніх тарифів ЄЕС, які могли б підвищити ціни на внутрішньому

ринку, і, як і їхні сусіди-бельгійці, переймалися через відсутність Британії. Але вони не могли ризикувати, залишаючись осторонь своїх найголовніших торговельних партнерів.

Німеччина мала змішані інтереси. Як головний європейський експортер, Німеччина була дедалі більше зацікавлена у вільній торгівлі в межах Західної Європи, тим паче, що німецькі виробники втратили важливі ринки в Східній Європі й не мали колишніх колоній, які вони могли б експлуатувати. Але, на думку Ергарда, європейський митний союз із захищеними тарифами, який обмежувався б шістьма країнами, не обов'язково становив для Німеччини раціональний інтерес. Як і британці, він та багато інших німців, можливо, віддали б перевагу ширшій і менш зарегульованій зоні вільної торгівлі в Європі. Але Аденавер ніколи б не пішов проти Франції, хай як різнилися б їхні інтереси: для його зовнішньої політики це було принципово. Крім того, було ще питання сільського господарства.

У першій половині XX століття дуже багато неефективних європейських селян виробляли рівно стільки їжі, скільки потребував ринок, який не міг їм заплатити достатньо, щоб вони могли на це прожити. Як наслідок, на селі панувала бідність, була поширена еміграція й фашистські настрої. У голодні роки одразу після Другої світової війни було запроваджено безліч програм, які мали стимулювати та допомагати фермерам, що працювали на орних землях, виробляти більше. Задля зменшення залежності від імпорту продуктів харчування з Канади та США, вартість яких обчислювалась у доларах, пріоритетом стало заохочення обсягів, а не ефективності. Фермери не повинні були боятися повторення довоєнного обвалу цін: до 1951 року виробництво сільськогосподарських товарів у Європі не досягнуло довоєнного рівня, а дохід сільгоспвиробників усе одно був гарантований чи то захистом з боку урядів, чи то урядовою підтримкою цін на їхню продукцію. У певному розумінні 1940-ві роки стали золотою добою для європейських фермерів. Упродовж 1950-х років обсяг продукції продовжував збільшуватися, навіть попри те, що зайва робоча сила із сільськогосподарської сфери перетікала на нові робочі місця в містах: європейські селяни ставали дедалі продуктивнішими фермерами. Але вони продовжували отримувати вигоду від того, що, по суті, було виявом постійної державної підтримки.

Цей парадокс особливо виразно проявився у Франції. У 1950 році країна все ще була чистим імпортером продуктів харчування. Але пізніше виробництво сільськогосподарської продукції в країні різко збільшилось. Упродовж 1949?1956 років Франція стала виробляти на 76% більше масла; виробництво сиру в 1949?1957 роках зросло на 116%, а бурякового цукру в 1950?1957 роках — на 201%. У той самий період виробництво вівса та кукурудзи зросло на неймовірні 348 та 815% відповідно. Тепер Франція була не просто самодостатньою, вона мала надлишок їжі. Третій План модернізації, який охоплював 1957?1961 роки, надавав пріоритет інвестиціям у виробництво м'яса, молока, сиру, цукру та пшениці (основних продуктів Північної Франції та Паризького басейну, де вплив потужних фермерських синдикатів відчувався найбільше). Тим часом французький уряд, завжди свідомий символічної ролі землі у французькому суспільному житті й дуже практичного значення голосів виборців із сільської місцевості, намагався втримати ціни та знайти ринок для експорту всієї цієї продукції.

Це питання зіграло ключову роль у рішенні Франції приєднатися до ЄЕС. Найбільше в європейському спільному ринку з економічного погляду Францію

цікавив пільговий доступ до закордонних ринків, зокрема німецького (чи британського), — для збуту її м'яса та молочних і зернових продуктів. Саме це (разом з обіцянкою й надалі підтримувати ціни на сільськогосподарську продукцію та зобов'язанням європейських партнерів скуповувати надлишок французьких сільгосптоварів) переконало Національну асамблею голосувати за Римський договір. В обмін на домовленість відкрити свій внутрішній ринок для німецького несільськогосподарського експорту французи, по суті, переклали свою національну систему фермерських гарантій на плечі інших членів ЄЕС, звільнивши в такий спосіб Париж від нестерпно дорогого (і політично вибухонебезпечного) тягаря в довгостроковій перспективі.

Таким був початок сумнозвісної Спільної сільськогосподарської політики (ССП) ЄЕС, започаткованої в 1962 році та формалізованої 1970 року після десятирічних переговорів. У міру зростання цін у Європі усе європейське виробництво продуктів харчування стало надто дорогим, щоб бути конкурентоспроможним на світовому ринку. Ефективні молочні комбінати в Нідерландах були не більш прибутковими, аніж маленькі й непродуктивні німецькі ферми, оскільки відтепер усі вони належали до спільної структури ціноутворення. У 1960-ті роки ЄЕС доклала зусиль для вироблення низки стандартів і правил, які мали подолати цю проблему. Для всіх продуктів харчування мали бути визначені планові ціни. Після цього зовнішні тарифи ЄЕС мали підняти ціну імпортованих продуктів харчування до цього рівня, який зазвичай визначали з огляду на найдорожчих та найменш ефективних виробників Спільноти.

Відтоді щороку ЄЕС скуповувала надлишок сільськогосподарської продукції всіх своїх членів за цінами, на 5?7% нижчими від «планових». Після цього вона позбувалася цього надлишку, субсидуючи його перепродаж за межами спільного ринку за цінами, нижчими за європейські. Ця виразно неефективна процедура була наслідком дуже застарілої системи товарного обміну. Щоб залишатися дієздатними, маленькі німецькі ферми потребували значних субсидій. Французькі й італійські фермери не виставляли надто високі ціни, але ніхто не насмілювався змусити їх обмежити виробництво, а тим паче вимагати, щоб вони продавали свій товар за ринковою вартістю. Натомість кожна з країн дала фермерам те, чого вони хотіли, а вартість цього переклала на міських споживачів, а понад усе — на платників податків.

Не можна сказати, що до ССП таких прецедентів не існувало. Європейські зернові тарифи кінця XIX століття, спрямовані проти дешевого імпорту з Північної Америки, почасти були чимось подібним. У найгірші кризові роки початку 1930-х років були різноманітні спроби підтримати ціни на фермерську продукцію шляхом скуповування надлишкової продукції або ж доплат фермерам за менші обсяги виробництва. За угодою між Німеччиною та Францією 1938 року, яку так і не було втілено в життя, Німеччина зобов'язувалась прийняти французький сільськогосподарський експорт в обмін на те, що Франція відкрила б свій внутрішній ринок для німецької хімічної та інженерної продукції (воєнна виставка в окупованому Парижі, присвячена «La France europe?enne»[218], робила наголос на аграрних можливостях Франції та перевагах, які вона здобуде в цій сфері від участі в Новій Європі Гітлера).

Сучасне сільське господарство ніколи не було вільним від політично мотивованого лобізму різного штибу. Навіть США, які в період між 1947 та 1967 роками знизили зовнішні тарифи на 90%, подбали (як раніше, так і

тепер) про те, щоб виключити сільське господарство із процесу торговельної лібералізації. Але фермерську продукцію від самого початку викреслили з Генеральної угоди щодо тарифів і торгівлі. Тож ЄЕС ґеть не була унікальною. Але аномальні наслідки ССП, напевно, усе ж таки вирізнялись оригінальністю. У міру того як зростала ефективність європейських виробників (їхні гарантовано високі доходи дозволяли їм інвестувати в найкраще обладнання й добрива), пропозиція сильно перевищила попит, особливо серед тих товарів, виробництву яких сприяла політика: баланс відчутно викривлявся на користь зернових і тваринництва, на яких здебільшого спеціалізувалися великі французькі агропідприємства, тоді як фермерам Південної Італії, що виробляли фрукти, оливки й овочі, діставалося значно менше.

Коли під кінець 1960-х років світові ціни на продовольчі товари впали, ціни всередині Європейської економічної спільноти застрягли на абсурдно високому рівні. Через кілька років після запровадження Спільної сільськогосподарської політики європейська кукурудза та яловичина коштували на 200% більше порівняно зі світовими цінами, а європейське масло — на 400% більше. До 1970 року на ССП працювало 80% бюрократів спільного ринку, а сільське господарство коштувало 70% бюджету, що для деяких із найбільш індустріалізованих держав світу було дивною ситуацією. Жодна країна не могла б самотужки витримати таких абсурдних норм, окрім як переклавши цей тягар на Спільноту загалом та пов’язавши їх із ширшими цілями спільного ринку, від яких кожен окремий уряд очікував переваг, щонайменше в найближчій перспективі. Лише міські бідняки (та фермери країн, які не належали до ЄЕС) втратили від ССП, але перші принаймні отримували компенсацію в інший спосіб.

На цьому етапі більшість західноєвропейських держав, звичайно, не були членами ЄЕС. Через рік після того, як створили спільний ринок, британці, які й надалі намагалися відтермінувати появу наднаціонального європейського блоку, запропонували, щоб ЄЕС був розширений до промислової зони вільної торгівлі, до якої б входили держави — члени ЄЕС, інші європейські країни та країни Британської Співдружності. Як і варто було очікувати, де Ґолль відхилив цю ідею. У відповідь та з ініціативи Сполученого Королівства низка країн, зустрівшись у Стокгольмі в листопаді 1959 року, заснувала Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ). Держави, які ввійшли до її складу — Австрія, Швейцарія, Данія, Норвеґія, Швеція, Португалія та Велика Британія, до яких пізніше приєдналися Ірландія, Ісландія та Фінляндія, — здебільшого були заможними, периферійними та палкими прихильниками вільної торгівлі. Їхні агросектори були маленькі (за винятком Португалії), але високоефективні та орієнтовані на світовий ринок.

Із цих причин та через тісні зв’язки з Лондоном (особливо у випадку Скандинавських країн) у ЄЕС від них було мало користі. Але ЄАВТ була (і є) мінімалістичною організацією, яка виникла у відповідь на недоліки Брюсселя, а не як справжня альтернатива. Це завжди була зона вільної торгівлі тільки для промислових товарів, тоді як фермерські продукти залишили для вільного ціноутворення. Деякі з менших держав-членів, як-от Австрія, Швейцарія чи Швеція, могли забезпечити своє процвітання на нішевих ринках завдяки промисловим товарам із високою доданою вартістю та туристичній привабливості. Інші, зокрема Данія, сильно залежали від Британії, яка була ринком для їхнього м’яса та молочних продуктів.

Але і сама Британія потребувала значно більшого ринку для свого промислового експорту, ніж могли запропонувати її скандинавські й альпійські союзники. Визнаючи невідворотне — і водночас сподіваючись повпливати на формування політики ЄЕС, — уряд Гарольда Макміллана офіційно подав заявку на вступ до Європейської економічної спільноти в липні 1961 року, через шість років після того, як Лондон гордовито вийшов з мессінських переговорів. Крім того, подалися Ірландія та Данія, економіки яких були утробно пов'язані з економікою Сполученого Королівства. Чи була б заявка Британії успішною, невідомо: більшість із держав — членів ЄЕС підтримували вступ Британії, хоча й мали обґрунтовані сумніви щодо відданості Лондона ключовим цілям Римського договору. Але це питання суперечливе — як ми пам'ятаємо, де Ґолль публічно заветував вступ Британії в січні 1963 року. Це показник того, з якою швидкістю розвивалися події після Суецької кризи, коли відмова європейської спільноти, яку Британія дотепер не сприймала всерйоз, змусила Макміллана записати у своєму приватному щоденнику розпачливі слова: «Це кінець… усього, над чим я так багато років працював. Усе, що ми робили у своїй країні та за кордоном, зазнало краху».

Британцям нічого не лишалося, окрім як спробувати знову, що вони й зробили в травні 1967 року, проте через шість місяців знову отримали незворушну мстиву відмову від французького президента. Нарешті в 1970 році після відставки, а пізніше і смерті де Ґолля перемовини між Британією та Європою розпочалися втретє й цього разу завершилися задоволенням британської заявки (частково завдяки тому, що торгівля Британії зі Співдружністю ослабла так сильно, що Лондон уже не тиснув на впертий Брюссель щодо гарантування торговельних преференцій третім сторонам — державам, які не належали до ЄЕС). Але коли в 1973 році Британія, Данія та Ірландія зрештою приєдналися до Європейської економічної спільноти, вона вже була сформована, тож вони вже не мали змоги вплинути на неї настільки, наскільки колись могли сподіватися британські очільники.

ЄЕС була франко-німецьким кондомініумом, у якому Бонн тримав у своїх руках фінанси Спільноти, а Париж диктував її політику. Бажання Західної Німеччини стати частиною Європейської спільноти було куплене за високу ціну, але впродовж багатьох десятиліть Аденавер та його наступники платили і не скаржилися, міцно тримаючись французів, чого британці загалом не очікували. Тим часом французи «європеїзували» свої агросубсидії та перекази, не сплативши водночас ціни втрати суверенітету. Остання проблема завжди посідала чільне місце у французькій дипломатичній стратегії. Ще в Мессіні в 1955 році міністр закордонних справ Франції Антуан Піне дуже чітко окреслив цілі Франції: у наднаціональних адміністративних інститутах не було нічого поганого, якщо вони підпорядковувались рішенням, одностайно ухвалюваним на міжурядовому рівні.

Саме з огляду на цю мету де Ґолль чинив тиск на інші держави — члени Європейської економічної спільноти в перше десятиліття її існування. За текстом Римського договору всі важливі рішення (за винятком тих, що стосувалися прийняття нових членів) мали ухвалюватися голосуванням більшості в міжурядовій Раді міністрів. Самоусунувшись із міжурядових переговорів у червні 1965 року, допоки інші лідери держав не погодилися здійснити фінансування агросектору в Спільноті згідно з французькими вимогами, президент Франції заблокував роботу організації. Інші країни

опиралися шість місяців, а тоді поступилися; у січні 1966 року вони неохоче погодилися на те, що в майбутньому Рада міністрів більше не зможе ухвалювати рішення більшістю голосів. Це було першим відхиленням від оригінального договору та показова демонстрація неприхованого французького впливу.

Водночас перші досягнення ЄЕС вражали. Тарифи всередині Спільноти були скасовані в 1968 році, що значно випереджало графік. Обсяги торгівлі між шістьма країнами-членами за той самий час збільшилися в чотири рази. Кількість робочої сили, задіяної в сільському господарстві, стабільно зменшувалась, приблизно на 4% щороку, тоді як обсяги сільськогосподарського виробництва на одного робітника в 1960-х роках зростали на 8,1% на рік. Через десять років свого існування, незважаючи на тінь де Ґолля, Європейська економічна спільнота стала здаватися єдиним можливим рішенням, тож інші європейські держави почали шикуватися в чергу до членства.

Та без проблем не обходилося. Корисливий митний союз із високими цінами, керований централізованою адміністрацією та невиборним виконавчим органом з Брюсселя, не був манною небесною ані для Європи, ані для решти світу. Насправді мережа протекціоністських угод і непрямих субсидій, запроваджених на вимогу Франції, узагалі суперечила духу й інститутам міжнародної торговельної системи, яка постала впродовж десятиліття після створення Бреттон-Вудської системи. Тією (значною) мірою, якою система урядування в ЄЕС наслідувала французький приклад, її наполеонівська спадщина не провіщала нічого доброго.

Зрештою, вплив Франції в ранні роки Європейської спільноти допоміг створити нову «Європу», якій легко можна було дорікнути, що вона відтворила всі найгірші риси національної держави в субконтинентальному масштабі: завжди існував чималий ризик, що ціною, яку доведеться сплатити за відновлення Західної Європи, буде певний євроскептичний провінціалізм. Попри зростання добробуту всередині Спільноти, її світ був доволі обмеженим. У певному розумінні він був набагато меншим, ніж світ, відомий французам чи нідерландцям, коли їхні держави відкрилися до людей і країн, розкиданих за океанами. В умовах того часу це навряд чи хвилювало більшість західних європейців, які в будь-якому разі майже не мали вибору. Але згодом це призвело до виразно містечкової візії «Європи», що мало деякі тривожні наслідки для майбутнього.

Смерть Йосипа Сталіна в березні 1953 року спричинила боротьбу за владу серед його стурбованих послідовників. Спочатку здавалося, що єдиним наступником диктатора стане голова таємної поліції Лаврентій Берія. Саме тому оточення змовилось його вбити в липні того самого року, і після нетривалого періоду правління Георгія Маленкова через два місяці першим секретарем Компартії СРСР затвердили Микиту Хрущова — аж ніяк не найвідомішу фігуру з внутрішнього кола Сталіна. У цьому була певна іронія: попри схильність до психозів, Берія обстоював реформи й те, що ще навіть не дістало назви «десталінізація». У той короткий період часу, який пройшов між смертю Сталіна та його власним арештом, він анулював «Справу лікарів», випустив деяких в'язнів з ГУЛАГу й навіть запропонував провести реформи в державах-сателітах, чим спантеличив тамтешніх партійних лідерів.

Нове керівництво, яке формально було колективним, але за Хрущова дедалі більше діяло за моделлю «першого серед рівних», не мало особливого вибору, окрім як продовжити курс, який намітив Берія. Після багатьох років репресій та бідності смерть Сталіна стала поштовхом до масштабних протестів і вимог змін. У 1953–1954 роках відбулися повстання в сибірських трудових таборах у Норильську, Воркуті та Кенгірі; для того щоб їх придушити, Кремлю знадобилися танки, літаки й велика кількість військових. Але щойно «лад» було відновлено, Хрущов повернувся до стратегії Берії. Упродовж 1953–1956 років з ГУЛАГу вийшло 5 мільйонів в'язнів.

У народних демократіях післясталінська доба ознаменувалась не лише повстанням у Східній Німеччині 1953 року (див. розділ 6), але й опозицією навіть у таких невидимих і зазвичай заляканих закапелках імперії, як провінційна Болгарія, де в травні та червні того самого року бунтували працівники тютюнових фабрик. Суттєвої загрози радянській владі не було ніде, але Москва дуже серйозно взяла до уваги масштаб суспільного невдоволення. Тепер перед Хрущовим і його оточенням стояло завдання поховати Сталіна та його радикалізм, водночас не наразивши на ризик систему сталінського терору й ті переваги, які діставала партія від монополії на владу.

Як з'ясувалося в пізніші роки, стратегія Хрущова складалася з чотирьох компонентів. По-перше, як ми знаємо, після переозброєння Західної Німеччини, її включення до НАТО та підписання Варшавського договору він мав стабілізувати відносини із Заходом. Одночасно Москва стала налагоджувати зв'язки з «нейтральним» світом — починаючи з Югославії, яку Хрущов та маршал Булганін[219] відвідали в травні 1955 року (лише через місяць після підписання Декларації про незалежність Австрії), щоб «розморозити» відносини з цією країною після дуже прохолодного семирічного періоду. По-третє, Москва почала заохочувати партійних реформаторів у державах-сателітах, дозволяючи обережну критику «помилок» сталінської старої гвардії та реабілітацію деяких її жертв, а також поклала край низці показових процесів, масових арештів і партійних чисток.

Саме за таких обставин Хрущов обережно наблизився до четвертого (та, в його уявленні, остаточного) етапу контрольованої реформи — відмежування від самого Сталіна. Тлом для цього став Двадцятий з'їзд КПРС у лютому 1956 року, під час якого Хрущов виголосив свою тепер уже відому «таємну промову», в якій засудив злочини, помилки та «культ» колишнього генсека. З позиції сьогодення ця промова набула ореолу містичності, але її епохальне значення не варто переоцінювати. Микита Хрущов був комуністом, леніністом і щиро вірив у партію не менше, ніж його сучасники. Він поставив перед собою непросте завдання — визнати та докладно розповісти про діяння Сталіна, поклавши відповідальність за них лише на нього самого. Своє завдання він вбачав у тому, щоб підтвердити легітимність комуністичного проєкту, при цьому обливши труп дядька Сталіна брудом і скинувши на нього всю відповідальність.

Промова, виголошена 25 лютого, була повністю традиційною як за риторикою, так і за тривалістю. Вона була адресована партійній еліті й обмежувалась описом «збочень» комуністичної доктрини, у яких винуватили Сталіна. Диктатору закидали те, що він «не зважав на правила партійного життя та паплюжив ленінські принципи колективного партійного керівництва» — іншими словами, ухвалював рішення самотужки.

У такий спосіб його молодші колеги (серед яких з початку 1930-х років був і Хрущов) звільнялися від відповідальності як за злочинні перевищення повноважень, так і, що ще важливіше, помилки його політики. Хрущов пішов на прорахований ризик докладного опису масштабів особистих невдач Сталіна (чим приголомшив й образив почуття слухняних кадрів серед його аудиторії) для того, щоб зберегти і навіть посилити незаплямовану репутацію Леніна, ленінської системи урядування та, власне, наступників Сталіна.

Таємна промова досягла своєї мети, принаймні в межах КПРС. Вона підвела чітку риску під епохою сталінізму, визнавши її трагедії та звірства, і водночас зберігши міф про те, що нинішнє комуністичне керівництво жодним чином за це не відповідає. Отож Хрущов почувався при владі безпечно і до певної міри виборов зелене світло на те, щоб реформувати радянську економіку та пом'якшити апарат терору. Старі сталіністи опинилися на узбіччі: Молотова усунули з посади міністра закордонних справ напередодні червневого візиту Тіто до Москви у відповідь. Що ж до сучасників Хрущова та молодих апаратників на кшталт Леоніда Брежнєва, то вони були винні в сталінських злочинах тією самою мірою, що й Хрущов, а отже, не могли ані заперечувати його твердження, ані ставити під сумнів його авторитет. Контрольована десталінізація влаштовувала майже всіх.

Але критика Сталіна з боку Хрущова не могла залишатися таємницею. Це й заклало підґрунтя для її провалу. У Радянському Союзі промову офіційно опублікували лише в 1988 році, але західні спецслужби пронюхали про неї за кілька днів. Те саме стосувалося і західних комуністичних партій, хоча їх і не утаємничували в наміри Хрущова. Як наслідок, за декілька тижнів чутки про засудження Хрущовим Сталіна поширилися всюди. Наслідки були приголомшливі. Для комуністів засудження Сталіна та його діянь було незрозумілим і тривожним; але водночас це стало полегшенням. Багатьом здавалося, що відтепер комуністам не доведеться виправдовуватись чи спростовувати обурливі закиди їхніх критиків. Деякі члени та симпатики партії на Заході відкололися, але інші залишилися, а їхня лояльність зросла.

У Східній Європі вплив хрущовського відступництва від Сталіна мав ще драматичніші наслідки. У світлі нещодавнього примирення радянського лідера з Тіто та розпуску напівживого Комінформу 18 квітня здавалося, що відречення Хрущова від Сталіна означало, що відтепер Москва схвально ставитиметься до різних «доріг до соціалізму» та відмовиться від терору й репресій як інструменту комуністичного контролю. Тепер, хотілося вірити, вперше можна буде говорити вільно. Як пояснював чеський автор Ярослав Зайферт на З'їзді письменників у Празі у квітні 1956 року, «знову і знову на цьому з'їзді нам говорять, що письменники мають писати правду. Це означає, що в останні роки вони правду не писали… Нарешті це скінчилося. Жахіття лишилися в минулому».

У Чехословаччині, де комуністична верхівка тримала рот на замку щодо їхнього власного минулого за сталінських часів, спогади про терор були надто свіжі, щоб чутки з Москви стали поштовхом до політичних дій[220]. У сусідній Польщі наслідки шокової хвилі десталінізації виявилися зовсім інакшими. У червні польську армію кинули на придушення демонстрації в західному місті Познань, спровокованої (як і в Східному Берліні за три роки до того) невдоволенням заробітною платою та вимогами щодо обсягів

виробництва. Але в країні, де радянизація ніколи не проводилася так ретельно, як деінде, і де партійні лідери загалом щасливо пережили післявоєнні чистки, упродовж осені це лише роздмухало загальне незадоволення.

У жовтні 1956 року Польська об'єднана робітнича партія, занепокоєна через ризик втрати контролю над суспільними настроями, вирішила усунути радянського маршала Костянтина Рокоссовського з посади міністра оборони Польщі та виключити його з Політбюро. Водночас на посаду першого секретаря замість сталініста Болеслава Берута партія обрала Владислава Гомулку. Це був важливий символічний крок: Гомулка за кілька років до цього сидів у тюрмі та заледве зміг уникнути суду. Для польського суспільства він уособлював «національне» обличчя польського комунізму, а його підвищення широко розцінювали як жест прихованої непокори з боку партії, змушеної обирати між власними виборцями та вищим органом у Москві.

Справді, радянські очільники саме так це й оцінювали. Хрущов, Мікоян, Молотов і три інші високопосадовці 19 жовтня вилетіли до Варшави, щоб перешкодити призначенню Гомулки, заборонити виключення Рокоссовського та відновити в Польщі порядок. Щоб не було різночитань щодо їхніх намірів, Хрущов водночас наказав бригаді радянських танків рушити в бік Варшави. Але в запеклих дискусіях із самим Гомулкою, які частково відбулися просто на аеродромі, Хрущов дійшов висновку, що для радянських інтересів у Польщі буде ліпше погодитись із ситуацією в польській партії, аніж спровокувати загострення та майже напевно силове протистояння. Натомість Гомулка запевнив росіян, що зможе відновити контроль і не має наміру залишати владу, виводити Польщу з Варшавського договору чи вимагати, щоб радянські війська залишили країну.

Ураховуючи нерівність сил між Хрущовим і Гомулкою, успіх нового польського керівництва в попередженні катастрофи для їхньої країни заслуговує на особливу увагу. Але Хрущов добре зрозумів свого співрозмовника: як він пояснював радянському Політбюро після повернення до Москви наступного дня, Пономаренко, радянський посол у Варшаві, «сильно помилявся у своїх оцінках Гомулки». Ціною збереження комуністичної влади в Польщі могли бути деякі заміни на посадах і певна лібералізація громадського життя, але Гомулка мав голову на плечах, був вірний партії та не мав наміру віддавати владу народним масам чи партійним опонентам. Крім того, він був реалістом: якщо вже йому не вдалося вгамувати буремні польські настрої, альтернативою була лише Червона армія. Гомулка усвідомлював, що десталінізація не означає, що Хрущов збирається поступатися будь-яким територіальним впливом чи політичною монополією Радянського Союзу.

«Польський жовтень» мав неочікувано сприятливий результат — мало хто на той час усвідомлював, як близько Варшава підійшла до другої радянської окупації. Утім в Угорщині події розвивалися інакше, і це стало очевидно не одразу. Ще в червні 1953 року сталінських призначенців в Угорщині замінили (з ініціативи Москви — на комуніста-реформатора Імре Надя). Надь, як і Гомулка, став жертвою чисток та ув'язнення в попередні роки, тож майже не мав стосунку до доби терору й поганого урядування, яку щойно пережила його країна. Його першим кроком на чолі партії стало представлення за підтримки Берії програми лібералізації. Трудові й тюремні табори підлягали закриттю, селяни мали одержати дозвіл виходити з колгоспів за власним бажанням. Загалом сільське господарство повинно було отримати більшу підтримку, а

нереалістичні цілі виробництва мусили бути скасовані. У характерно обережних висловах у конфіденційній постанові угорської Компартії від 28 червня 1953 року було зазначено: «Помилкова економічна політика виявилась дещо зухвалою та ризикованою, оскільки форсований розвиток важкої промисловості передбачав наявність ресурсів і сировини, яких частково просто не було в наявності».

Москва точно не вважала Надя комфортною кандидатурою. У вересні 1949 року він критикував ультрасталінську лінію Матяша Ракоші й був одним з лише двох членів Політбюро, які виступили проти страти Ласло Райка. За це, а також за критику сільської колективізації його виключили з партійної верхівки та змусили до публічного «розкаяння», під час якого Надь визнав свою «опортуністичну вдачу» та неспроможність триматися партійної лінії. Проте, коли настав час творити зміни в країні, де сталінські зловживання спустошили і економіку, і політичні еліти, його кандидатура виявилась хорошим варіантом. За правління Ракоші в період з 1948 по 1953 рік було страчено близько 480 громадських діячів — не рахуючи Райка та інших жертв комунізму; крім того, понад 150 тисяч осіб (з-поміж менш ніж 9 мільйонів населення) кинули за ґрати.

Надь залишався на посаді до весни 1955 року. На той час Ракоші й інші затяті прихильники угорської партії, які протягом усього часу, поки Надь перебував при владі, докладали зусиль до того, щоб підірвати авторитет свого колеги, який завдавав їм незручностей, змогли переконати Москву в тому, що покладатися на нього не можна і що він не спроможний забезпечити повний контроль, особливо коли Радянському Союзу загрожував розширений Північноатлантичний альянс, а сусідня Австрія незабаром мала стати незалежною, нейтральною державою. Радянський ЦК, як і належить, засудив «праві нахили» Надя, його усунули з посади (а пізніше виключили з партії), а Ракоші з поплічниками повернули собі владу в Будапешті. Цей відступ від реформи лише за вісім місяців до промови Хрущова заздалегідь засвідчив, що радянський лідер, демонтуючи культ Сталіна, не збирався порушувати хід впровадження комуністичної влади.

Близько року в угорській партії діяла неформальна «група Надя», яка вперше в добу післявоєнного комунізму почала функціонувати як неофіційна «реформаторська» опозиція. Тим часом настала черга Ракоші накликати на себе несхвалення Москви. Як ми пам’ятаємо, Хрущов прагнув відбудувати зв’язки між СРСР та Югославією. Але під час антитітоїстської істерії минулих років Ракоші відіграв украй важливу роль. Не випадково звинуваченням у «тітоїзмі» належало особливе місце в угорських показових процесах, насамперед у суді над самим Райком: у цих подіях угорську партію призначили на роль прокурора, і партійна верхівка виконала своє завдання з великим ентузіазмом.

Отож Ракоші ставав непотрібним приводом для сорому, перешкодою для реалізації радянських планів. Коли в Москві в червні 1956 року між СРСР та Югославією відбувалися переговори на високому рівні, тримати біля стерна влади в Будапешті невиправного сталініста, який мав такий сильний зв’язок із лихим минулим, здавалося надмірною провокацією — тим паче, що його минулі дії та непоступливість почали викликати в Угорщині публічні протести. Незважаючи на всі зусилля Ракоші (у березні 1956 року він опублікував в угорській газеті Szabad Ne?p статтю, в якій палко засуджував Берію та його лейтенанта угорської поліції Ґабора Петера, що сильно

нагадувало хрущовське розвінчання «культу особи» та показове «зривання масок» із цих персонажів за злочинне переслідування невинних), його час минув. 17 липня 1956 року Анастас Мікоян прилетів до Будапешта і безцеремонно звільнив Ракоші з посади, цього разу востаннє.

Замість Ракоші совєти висунули Ерне Ґере, іншого угорця з бездоганним сталіністським послужним списком. Виявилося, що це помилка. Ґере не міг ані очолити зміни, ані придушити їх. 6 жовтня, задля особливого реверансу в бік Белграда, влада в Будапешті дозволила публічне перепоховання Ласло Райка та інших жертв, засуджених на процесі разом із ним. Бела Сас, один з обвинувачених, якому пощастило вижити, виголосив промову на місці поховання:

Страчений через сфальсифіковані звинувачення, Ласло Райк упродовж семи років покоївся в безіменній могилі. Утім його смерть стала попередженням для угорського народу та для всього світу. Бо сотні тисяч, які проводжають цю домовину, бажають ушанувати не тільки померлого: вони пристрасно та рішуче сподіваються поховати цілу епоху. Безправ'я, свавілля й моральний занепад тих безсоромних років мають бути поховані назавжди; а небезпека, яку створюють ті угорські чиновники, що правлять за допомогою сили та культу особи, має бути назавжди заборонена.

У тому, яке співчуття тепер викликала доля Райка, людини, що сама відправила на ешафот багатьох невинних жертв (не-комуністів), була певна іронія. Але, так чи інакше, перепоховання Райка стало тією іскрою, яка запалила угорську революцію.

16 жовтня 1956 року студенти університету провінційного міста Сегед створили «Лігу угорських студентів», незалежну від офіційних комуністичних студентських організацій. Упродовж тижня студентські організації виникали по всій країні, а кульмінацією руху стало проголошення 22 жовтня маніфесту «Шістнадцять пунктів», підготовленого студентами технічного університету в самому Будапешті. Вимоги студентів стосувалися промислової та аграрної реформ, розширення демократії та права на свободу слова, а також скасування численних дрібних обмежень і правил, які регламентували життя за комунізму. Але найбільше лихо віщувало те, що вони також вимагали повернення Імре Надя на посаду прем'єр-міністра, суду над Ракоші та його прибічниками за їхні злочини і виведення з країни радянських військ.

Наступного дня, 23 жовтня, студенти почали збиратися на Парламентській площі в Будапешті на підтримку своїх вимог. Режим не знав, як реагувати: Ґере спочатку заборонив, а потім дозволив демонстрацію. Коли того самого дня вона продовжилась, Ґере виступив увечері з промовою на Угорському радіо, у якій засудив мітинг та його організаторів. Годину по тому розлючені демонстранти повалили пам'ятник Сталіну в центрі міста, Радянська армія увійшла в Будапешт для розгону натовпу, й уночі було скликано угорський ЦК. Наступного ранку, о 8:13, оголосили, що Імре Надя призначено прем'єр-міністром Угорщини.

Якщо партійні очільники сподівалися, що повернення Надя покладе край революції, вони сильно помилилися. Надь і сам сильно прагнув відновити порядок: він оголосив воєнний стан упродовж години після вступу на посаду. Під час переговорів із Сусловим та Мікояном (який прилетів з Москви того самого дня) він та інші члени нового угорського керівництва наполягали на тому, що з протестувальниками потрібно вести перемовини. Як відзвітували росіяни на спеціальній зустрічі радянського партійного Президіуму 26 жовтня, Янош Кадар[221] пояснив їм, що можна і дуже важливо відрізняти лояльні маси, які віддалилися від партії через її колишні промахи, від озброєних контрреволюціонерів, яких уряд Надя сподівався ізолювати.

Роз'яснення Кадара, можливо, й переконали деяких радянських лідерів, але вони не відображали угорської реальності. Студентські організації, ради робітників і революційні «національні комітети» стихійно створювалися по всій країні. Сутички між поліцією та демонстрантами викликали атаки у відповідь на самосуди. Угорське партійне керівництво спочатку не дослухалося до порад деяких своїх членів і не визнало повстання демократичною революцією; натомість воно наполягало на визначенні «контрреволюція», а отже, втратило можливість використати його у своїх цілях. Тільки 28 жовтня, через тиждень після початку демонстрацій, Надь звернувся до протестувальників по радіо і запропонував перемир'я в збройних зіткненнях. Він визнав легітимність і революційний характер протестів, пообіцяв розпустити ненависну народу таємну поліцію та заявив про вихід радянських військ із Будапешта.

Незважаючи на сумніви, радянські лідери вирішили підтримати новий підхід Будапешта. Суслов, звітуючи додому в день радіозвернення Надя, подав нові поступки як ціну, яку потрібно сплатити, щоб повернути народні рухи під контроль партії. Але події в Угорщині випереджали розрахунки Москви. Через два дні, 30 жовтня, після нападів на штаб-квартиру Компартії в Будапешті та загибелі двадцяти чотирьох захисників приміщення, Імре Надь знову виступив на радіо. Цього разу він оголосив, що його уряд відтепер спиратиметься на «демократичну співпрацю коаліції партій, відновлених у 1945 році». Іншими словами, Надь формував багатопартійний уряд. Надь не лише не протистояв опозиції, а дедалі більше вкорінював свою владу в народному русі. Прославляючи «вільну, демократичну та незалежну Угорщину», у своєму заключному реченні він навіть уперше випустив дискредитоване означення «соціалістичну». І також привселюдно звернувся до Москви із проханням «почати виведення радянських військ» — і з Будапешта, і з Угорщини загалом.

Авантюру Надя — він щиро вірив у те, що може відновити порядок в Угорщині і таким чином відвернути потенційну загрозу радянського вторгнення — підтримали й інші комуністи в його уряді. Але він втратив контроль над ситуацією. Народні революційні комітети, політичні партії та газети виникали по всій країні. Усюди панували антиросійські настрої і часто згадували про придушення імперською Росією Угорської революції 1848?1849 років. І, що найважливіше, радянські лідери втрачали довіру до Надя. На момент, коли 31 жовтня по обіді Надь оголосив, що розпочинає переговори про вихід Угорщини з Варшавського договору, його доля, напевно, вже була визначена.

Хрущов і його оточення завжди вважали, що мають втрутитися, якщо «контрреволюція» в Угорщині — як раніше в Польщі — вийде з-під контролю.

Але, здається, спочатку їм не хотілося йти цим шляхом. Аж 31 жовтня Президіум ЦК зробив заяву, в якій сповіщав про бажання «розпочати належні переговори» з угорським керівництвом щодо виведення радянських військ з угорської території. Але навіть тоді, коли вони пішли на цю поступку, їм надходили повідомлення про студентські демонстрації в Тімішоарі (Румунія) та «ворожі настрої» серед болгарських інтелектуалів, які прихильно ставилися до угорських революціонерів. Це починало скидатися на ефект доміно, якого давно боялися радянські лідери, і змусило їх змінити тактику.

Отож, пообіцявши провести переговори щодо виведення військ, наступного дня радянський Президіум отримав від Хрущова вказівку, що про це не може бути й мови. «Імперіалісти» розцінили б такий крок як свідчення радянської слабкості. Натомість СРСР тепер мав «узяти на себе ініціативу щодо відновлення порядку в Угорщині». Дивізії Радянської армії в Румунії та Україні одержали відповідний наказ рухатися до угорського кордону. Коли угорський прем'єр про це дізнався, то викликав радянського посла (Юрія Андропова) та повідомив йому, що на знак протесту проти поновлення руху радянських військ Угорщина в односторонньому порядку оголошує про вихід з Варшавського договору. Того вечора 1 листопада за десять восьма Надь оголосив по радіо, що відтепер Угорщина — нейтральна країна, і попросив ООН визнати її новий статус. Цю декларацію підтримали по всій країні; Ради робітників Будапешта, які страйкували з початку демонстрацій, відповіли закликом повертатися до робочих місць. Надь нарешті завоював довіру більшості угорців, які раніше не вірили в його наміри.

Того самого вечора, коли Надь зробив свою історичну заяву, Яноша Кадара таємно вивезли до Москви, де Хрущов переконав його в необхідності сформувати в Будапешті новий уряд за підтримки Кремля. Червона армія в будь-якому разі увійде та встановить лад; питання полягало лише в тому, хто з угорців удостоїться честі з ним співпрацювати. Будь-які вагання, які Кадар міг відчувати, перш ніж зрадити Надя та інших своїх співвітчизників, були розвіяні аргументами Хрущова — тепер совєти знали, що помилилися, коли в липні поставили Ґере. Після відновлення порядку в Будапешті цієї помилки не можна було припуститися знову. Після цього, щоб скоординувати плани щодо вторгнення в Угорщину, Хрущов вирушив до Бухареста на зустріч із лідерами Румунії, Болгарії та Чехословаччини (делегація нижчого рівня в переддень зустрілася з поляками). Тим часом Надь продовжував оскаржувати посилену військову активність СРСР; 2 листопада він попросив генерального секретаря ООН Даґа Гаммаршельда виступити посередником між Угорщиною та СРСР і попросити Захід визнати угорський нейтралітет.

Наступного дня, 3 листопада, уряд Надя розпочав (або думав, що розпочав) переговори з радянськими військовими командувачами щодо виведення військ. Але коли команда угорських перемовників повернулася ввечері до штаб-квартири Радянської армії в Тьоколі (Угорщина), їх негайно заарештували. Невдовзі, о 4-й ранку 4 листопада, радянські танки увійшли в Будапешт, а через годину з окупованої Східної Угорщини прийшло повідомлення, що замість Імре Надя встановлено новий уряд. У відповідь сам Надь зробив останнє радіозвернення до угорського населення, закликаючи до опору агресору. З найближчими спільниками він сховався в посольстві Югославії в Будапешті, де їм надали притулок.

Про військове протистояння навіть не йшлося: попри відчайдушний опір, радянські сили взяли Будапешт упродовж сімдесяти двох годин, а уряд Яноша Кадара склав присягу 7 листопада. Деякі робітничі ради протрималися ще місяць — Кадар не хотів наражати їх на прямий удар, — а демонстрації то тут, то там тривали до 1957 року. За даними таємного звіту, який отримав радянський Центральний Комітет 22 листопада 1956 року, угорські шахтарі зменшили обсяги виробництва до 10% спроможностей. Але за місяць нова влада набула достатньої впевненості, щоб почати закручувати гайки. 5 січня за «підбурювання до страйку» було запроваджено смертну кару, і почалися серйозні репресії. Окрім близько 2700 угорців, які загинули під час бойових дій, ще 341 особу судити та стратили в подальші роки (останній смертний вирок був виконаний у 1961 році). Приблизно 22 тисячі угорців отримали за участь у «контрреволюції» тюремні терміни (чимало хто — на п'ять років чи більше). Ще 13 тисяч вислали в табори, а багатьох звільнили з роботи або помістили під пильний нагляд, аж доки в березні 1963 року не було проголошено загальну амністію.

Близько 200 тисяч осіб, понад 2% населення, втекли з Угорщини після радянської окупації, більшість із них — молода освічена професійна еліта Будапешта й урбанізованого заходу країни. Вони переїхали до США (де прийняли близько 80 тисяч угорських біженців), Австрії, Британії, Західної Німеччини, Швейцарії, Франції та багатьох інших країн. Певний час доля Надя та його оточення залишалася невизначеною. Після того як вони просиділи в посольстві Югославії в Будапешті майже три тижні, їх хитрістю змусили вийти 22 листопада, а тоді радянська влада негайно їх заарештувала й вивезла до румунської в'язниці.

Кадар багато місяців думав, що робити зі своїми колишніми друзями й товаришами. Щоб не викликати протест міжнародної спільноти, більшість репресій проти молодих робітників і солдатів, які брали участь у вуличних сутичках, тримали в суворій таємниці; і навіть попри це з-за кордону звучали вимоги про помилування щодо низки відомих осіб, як-от письменників Йожефа Ґалі та Ґули Оберсовського. Доля самого Надя була особливо чутливим питанням. У квітні 1957 року Кадар і його колеги вирішили повернути Надя та його «спільників» до Угорщини на суд, але процес відкладали до червня 1958 року, і навіть тоді він залишався суворо засекреченим. У червні 1958 року всіх звинувачених визнали винними в розпалюванні контрреволюції; їх засудили на смерть або надовго кинули за ґрати. Письменники Іштван Бібо й Арпад Генц (майбутній президент посткомуністичної Угорщини) отримали довічні ув'язнення. Іще двох — Йожефа Сіладжі та Ґезу Лошонці — вбили в тюрмі ще до того, як почався суд. Імре Надя, Пала Малетера та Міклоша Ґімеша стратили на світанку 16 червня 1958 року.

Угорське повстання, короткий і безнадійний бунт у маленькому закапелку радянської імперії, мало нищівний вплив на міжнародні відносини. По-перше, воно стало наочним уроком для західних дипломатів. Хоч офіційно Сполучені Штати і визнавали неможливість звільнити східноєвропейські держави з-під радянського контролю, але до того часу продовжували живити в цих країнах «дух опору». Як було сформульовано в аналітичній довідці № 174 (від грудня 1953 року) Ради національної безпеки, США вдавалися до непрямих дій і дипломатичної підтримки задля того, щоб «створити умови, за яких звільнення сателітів було б можливим за сприятливих обставин у майбутньому».

Але, як пізніше наголошувалось у конфіденційній аналітичній записці, підготовленій у липні 1956 року з метою урахування тогорічних переворотів, «США не готові розв'язувати війну, щоб витиснути радянську владу з країн-сателітів» (NSC 5608/1 «Політика США щодо радянських сателітів у Східній Європі»).

Насправді від часу придушення Берлінського повстання в 1953 році Державний департамент дійшов висновку, що в осяжному майбутньому ніщо не загрожувало Радянському Союзу в його «зоні контролю». «Невтручання» було єдиною стратегією Заходу щодо Східної Європи. Але угорські повстанці не могли цього знати. Багато хто щиро сподівався на підтримку Заходу, підбадьорений безкомпромісним тоном публічних заяв США та програмами радіо «Вільна Європа», ведучі яких з еміграції заохочували угорців брати в руки зброю й обіцяли незабаром підтримку з-за кордону. Зрозуміло, що, коли такої підтримки не надійшло, переможені повстанці відчули злість і розчарування.

Навіть якщо західні уряди й хотіли б зробити більше, обставини були вкрай несприятливі. Того самого дня, коли розпочалося Угорське повстання, представники Франції та Британії перебували в Севрі, на таємних переговорах з ізраїльтянами. Франція була особливо заклопотана своїми північно-африканськими проблемами. Як 27 жовтня пояснював міністр закордонних справ Крістіан Піно в абсолютно конфіденційному зверненні до французького представника в Раді Безпеки ООН, «надзвичайно важливо, щоб проєкт резолюції, який розглядатиме Рада Безпеки щодо угорського питання, не містив жодних позицій, які могли б зашкодити нашим діям в Алжирі… Зокрема, ми виступаємо категорично проти створення слідчого комітету». У відповідь на пропозицію посла Британії в Москві, щоб Лондон напряму звернувся до Москви із закликом утриматися від вторгнення в Угорщину, міністр закордонних справ Британії Селвін Ллойд чотири дні по тому писав до прем'єр-міністра Ентоні Ідена в схожому ключі: «Думаю, що зараз не час для такого повідомлення».

Як Хрущов пояснював Президіуму ЦК 28 жовтня, «англійці та французи вскочили в Єгипті по повній»[222]. Що ж до Ейзенгавера, то тоді тривав останній тиждень його передвиборчої кампанії — саме в день його переобрання в Будапешті відбувалися деякі з найзапекліших боїв. Рада національної безпеки США обговорила питання Угорщини тільки через три дні після радянського вторгнення. Її члени занадто повільно усвідомлювали все значення дій Надя, зокрема його відмову від однопартійного правління, позаяк йшлося про країну, яка не мала суттєвого значення для великої стратегії США (нещодавній кризі в Польщі Вашингтон приділив значно більше уваги). А коли Угорщина таки опинилася на порядку денному Ради нацбезпеки під час її засідання 8 листопада, усі, починаючи з Ейзенгавера, погодилися, що в усьому винні французи та британці. Якби вони не вторглися в Єгипет, Радянський Союз не мав би прикриття для нападу на Угорщину. Адміністрація Ейзенгавера мала чисте сумління.

Радянські очільники, зі свого боку, побачили можливість і вхопилися за неї. Справжньою небезпекою, яку створював Надь, комуністи вважали не економічну лібералізацію і не послаблення цензури. Навіть проголошення нейтралітету (хоч Москва і вважала це «провокацією») не було приводом для повалення Надя. Чому справді не міг потурати Кремль, то це відмові від партійної монополії, «керівної ролі партії» (чого Гомулка завбачливо не допустив у Польщі). Такий відхід від радянських традицій був тоненькою

тріщинкою, в яку міг увійти клин демократії, занапастивши всі комуністичні партії. Ось чому комуністичні лідери в решті держав-сателітів так радо підтримали рішення Хрущова скинути Надя. Коли на засідання 2 листопада чехословацьке Політбюро висловило готовність активно сприяти «збереженню народної демократії в Угорщині всіма можливими засобами», це прагнення було непідробно правдивим і щиросердним[223].

Навіть Тіто зрештою визнав, що ослаблення контролю партії в Угорщині та колапс державного безпекового апарату був небезпечним прецедентом. Спочатку лідер Югославії вітав зміни в Угорщині як свідчення подальшої десталінізації. Але наприкінці жовтня перебіг подій у Будапешті змусив його передумати — його дуже непокоїла близькість Угорщини до Югославії, наявність у югославському краї Воєводина численної угорської меншини та ймовірний ризик, створюваний ефектом доміно. Коли Хрущов і Маленков 2 листопада не полінувалися прилетіти до резиденції Тіто на острів в Адріатичному морі[224] та сповістити його про план вторгнення, Тіто висловив занепокоєння, але водночас і розуміння. Його насамперед хвилювало те, щоб до маріонеткового уряду в Угорщині не увійшов Ракоші й інші невиправні сталіністи. Але щодо цього Хрущов радо його заспокоїв.

Хрущов тішився набагато менше, коли лише через два дні Тіто надав притулок Надю, п’ятнадцяти членам його уряду та їхнім родинам. Очевидно, що це рішення було ухвалене в розпал угорської кризи й спиралося на припущення, що росіяни не зацікавлені у створенні мучеників. Але коли радянські лідери висловили своє незадоволення й особливо після того, як Надя та інших викрали на виході з югославського посольства, попри те що сам Кадар обіцяв їм безпеку, Тіто опинився в незручній ситуації. Публічно лідер Югославії продовжував підтримувати новий уряд Кадара, але неофіційно навіть не намагався приховати, що розвиток подій йому не до вподоби.

Прецедент безконтрольного втручання СРСР у справи братської комуністичної держави не сприяв зближенню радянського керівництва з Югославією. Відносини між Москвою та Белградом знову погіршилися, а югославський режим почав загравати із Заходом і нейтральними азійськими державами. Отож реакція Тіто на радянське вторгнення в Угорщину була неоднозначною. Як і радянські лідери, він з полегшенням сприйняв відновлення комуністичного режиму; але те, яким чином цього досягли, створювало небезпечний прецедент і лишало гіркий післясмак.

Реакція інших країн загалом була більш однозначна. Секретна промова Хрущова, відколи вона просочилася на Захід, означила кінець певної комуністичної релігії. Та водночас вона відкрила можливості для післясталінських реформ й оновлення. Принісши Сталіна в жертву заради збереження ілюзії щодо революційної чистоти Леніна, Хрущов запропонував членам партії та «попутним» прогресистам міф, якого вони могли триматися. Але відчайдушні бої на вулицях Будапешта розвіяли будь-які ілюзії щодо цієї нової «реформованої» радянської моделі. Укотре не залишилося жодних сумнівів, що основа комуністичної влади — це не що інше, як танкова гармата. Решта була діалектикою. Західні комуністичні партії почали кровоточити. За власними підрахунками Комуністичної партії Італії, у період між 1955 та 1957 роками з партії вийшло близько 400 тисяч членів. Як пояснював Тольятті радянським лідерам на піку угорської кризи, «угорські події розвиваються таким чином, що нам дуже складно пояснити щось партії, а також дійти консенсусу щодо схвалення дій керівництва».

В Італії, так само як і у Франції, Британії та інших країнах, партію масово залишали молодші, освічені члени[225]. Як і решта лівих інтелектуалів, які не були комуністами, їх приваблювала не лише обіцянка змін в СРСР після Сталіна, а й сама Угорська революція, її робітничі ради, студентські ініціативи й ідея того, що навіть керівна партія Радянського блоку може зазнавати трансформацій і вітати нові напрямки. Ганна Арендт, між іншим, вважала, що саме поява рад (а не ініціатива Надя щодо відновлення політичних партій) була справжнім виявом повстання демократії проти диктатури, свободи проти тиранії. Здавалося, нарешті стало можливим говорити про комунізм і про свободу водночас. Пізніше Хорхе Семпрун, молодий іспанський комуніст, який таємно працював у Парижі, зауважував: «Секретна промова стала нашим звільненням; принаймні вона дала нам шанс прокинутися від… сну розуму». Після вторгнення в Угорщину мить надії залишилася в минулому.

Деякі західні спостерігачі намагалися виправдати радянську інтервенцію чи принаймні пояснити її офіційною комуністичною версією про те, що Імре Надь очолив контрреволюцію (чи був до неї причетним): Сартр показово наполягав, що угорське повстання мало «правий ухил». Та хай які були мотиви повстанців у Будапешті та в інших місцях (а вони були набагато різноманітніші, ніж тоді здавалося), на закордонних спостерігачів більше враження справив не угорський заколот, а його придушення Радянським Союзом. Відтепер комунізм назавжди став асоціюватися із гнобленням, а не революцією. Упродовж сорока років західна лівиця дивилася на Росію, пробачаючи насильство більшовиків і навіть захоплюючись ним як ціною революційної самовпевненості та перебігом Історії. Москва була улесливим дзеркалом їхніх політичних ілюзій. У листопаді 1956 року дзеркало розлетілося на друзки.

У записці, датованій 8 вересня 1957 року, угорський письменник Іштван Бібо зауважив, що, «придушивши Угорську революцію, СРСР завдав потужного, можливо, смертельного удару по рухах “попутників” (за мир, жінок, молодь, студентів, інтелектуалів тощо), які живили комунізм». Його спостереження виявилося доволі проникливим. Позбавлений магнетичного алюру сталінського терору та поставши в Будапешті в усій своїй броньованій посередності, радянський комунізм втратив свої чари для більшості західних прихильників і симпатиків. Щоб утекти від «смороду сталінізму», колишні комуністи на кшталт французького поета Клода Роя повернули «ніздрі до інших горизонтів». Після 1956 року секретів Історії вже шукали не на сірих фабриках і недолугих колгоспах народних демократій, а на інших, більш екзотичних просторах. Жменька невиправних апологетів ленінізму, кількість яких дедалі зменшувалась, трималася за минуле; але від Берліна до Парижа нове покоління західних прогресистів шукало приклад і розраду взагалі за межами Європи, у прагненнях та потрясіннях тих країв, які тоді ще не називали «третім світом».

У Східній Європі ілюзії також зазнали краху. Як повідомляв 31 жовтня британський дипломат у Будапешті на піку першої хвилі боїв, «це майже диво, що угорці змогли вистояти та відбити цей диявольський натиск. Цього їм не забудуть і не пробачать». Але не лише угорці взяли мову радянських танків близько до серця. Румунські студенти вийшли на демонстрації на підтримку угорських сусідів; східнонімецьких інтелектуалів заарештовували та судили за критику дій Радянського Союзу; в СРСР саме події 1956 року

зірвали полуду з очей до того часу відданих комуністів, на кшталт молодого Леоніда Плюща. З уламків Будапешта народилося нове покоління дисидентів-інтелектуалів, людей на кшталт Паула Ґоми в Румунії чи Вольфґанґа Гаріха в НДР.

Відмінність у Східній Європі, звичайно, полягала в тому, що розчаровані піддані дискредитованого режиму не могли перевести увагу на далекі краї або розпалити своє революційне завзяття від полум'я далеких селянських повстань. Вони були змушені жити разом з комунізмом та в ньому, але його обіцянкам більше не вірили. Для східних європейців події 1956 року стали втіленням концентрованого розчарування. Їхні сподівання стосовно комунізму, що ненадовго відновилися через обіцянку десталінізації, розвіялись, як і їхні надії щодо західної допомоги. Якщо хрущовські одкровення щодо Сталіна або невпевнений початок реабілітації жертв показових процесів могли до того свідчити, що комунізм ще здатен містити зародки відродження та визволення, після подій в Угорщині серед настроїв почали домінувати цинізм і покора.

Це мало свої плюси. Саме через те, що населення комуністичної Східної Європи стало пасивним, а порядок речей відновився, радянське керівництво за Хрущова розпочало певну лібералізацію на місцях — за іронією долі, насамперед в Угорщині. На хвилі каральних акцій проти учасників революції 1956 року та їхніх прихильників Кадар створив модель «постполітичної» комуністичної держави. В обмін на безумовну згоду з владною монополією та авторитетом партії угорцям дозволили суворо регламентовану свободу у виробництві та споживанні. Ні від кого не вимагали вірити в Комуністичну партію, уже не кажучи про її очільників, — лише утримуватись від будь-яких проявів опозиційності. Бездіяльність сприймалась як мовчазна згода.

Отож «гуляш-комунізм», який виник у результаті, створив умови для стабільності в Угорщині; а пам'ять про угорські події забезпечила стабільність у решті країн Радянського блоку, принаймні на десятиліття. Але це мало свою ціну. Для більшості людей, які жили за комунізму, режим «соціалізму» втратив будь-яку радикальну, прогресивну, утопічну перспективу, а водночас — і частину привабливості, яку він мав, особливо для молоді, ще на початку 1950-х років. Тепер це був лише спосіб життя, який треба було терпіти. Це не означало, що це не може тривати довго: мало хто після 1956 року очікував швидкий кінець радянської системи влади. Навпаки, щодо цього більше оптимізму відчувалося до подій того року. Але після листопада 1956 року комуністичні держави Східної Європи, як і сам Радянський Союз, почали занурюватись у багатолітній морок застою, корупції та цинізму.

Совєтам так само довелося за це заплатити: у багатьох аспектах 1956 рік означав поразку й занепад революційного міфу, так успішно виплеканого Леніним і його наступниками. Багато років по тому, 11 листопада 1992-го, Борис Єльцин змушений був визнати в промові перед угорським парламентом: «Трагедія 1956 року… назавжди залишиться незмивною плямою радянського режиму». Але це було ніщо проти ціни, яку вони змусили заплатити своїх жертв. Через тридцять три роки, 16 червня 1989 року, у Будапешті, який святкував свій перехід до свободи, сотні тисяч угорців узяли участь ще в одному символічному перепохованні — цього разу Імре Надя та його прибічників. З-поміж інших на могилі Надя виступив молодий Віктор Орбан, майбутній прем'єр-міністр країни. «Безпосереднім наслідком кривавого

придушення Революції, — сказав він, звертаючись до натовпу, — стало те, що ми мали взяти на себе тягар неспроможності й спробувати вирватися з азіатської безвиході, у яку нас запроторили. Угорська соціалістична робітнича партія справді вкрала в 1956 році майбутнє сучасної молоді».

Розділ 10

Доба добробуту

Будьмо чесними: більшості наших людей ніколи не велося так добре.

Гарольд Макміллан, 20 липня 1957 року

«Рекмас»[226] — моя назва для всієї системи збільшеної продуктивності, плюс інфляція, плюс зростання рівня життя, плюс агресивна реклама та продажі, плюс масові комунікації, плюс культурна дипломатія та створення масової свідомості, масової людини».

Джон Прістлі

— Ти подивись на них! Неандертальці якісь!

— Звідки вони?

— З Луканії.

— А де це?

— У дідька на рогах!

«Рокко та його брати», фільм режисера Лукіно Вісконті, 1960 рік

Ми їдемо туди, де яскраво світить сонце,

Ми їдемо туди, де синє море.

Ми бачили це в кіно —

Подивімося, чи воно так насправді.

Слова з пісні «Літня відпустка» Кліффа Річарда, 1959 рік

Жити в добу Америки доволі сумно — звичайно, якщо ти не американець.

Слова Джиммі Портера, персонажа п’єси «Озирнися в гніві», 1956 рік

У 1979 році французький письменник Жан Фурастьє опублікував дослідження про суспільні й економічні зміни у Франції впродовж тридцяти років після Другої світової війни. Воно мало влучну назву — «Les trente glorieuses: ou, La Re?volution invisible de 1946 a? 1975»[227]. У Західній Європі три десятиліття після поразки Гітлера справді були «славетними». Дивовижне пришвидшення економічного зростання супроводжувалось початком доби безпрецедентного процвітання. Лише за одне покоління економіки країн континентальної Західної Європи надолужили все, що було втрачено за сорок років війни та Депресії, а європейські економічні показники й споживчі тренди стали подібні на американські. Менш ніж за десять років після того, як європейці непевно підвелися з руїн, вони, на свій подив і деяке збентеження, увійшли в добу добробуту.

Історію економіки повоєнної Західної Європи найкраще розуміти як «перевернуту» історію попередніх десятиліть. На зміну мальтузіанським[228] застережним заходам і заощадженню 1930-х років прийшла лібералізована торгівля. Уряди не скорочували, а, навпаки, збільшували витрати й бюджети. Майже всюди в постійному пріоритеті були довготривалі державні та приватні інвестиції в інфраструктуру й устаткування; старі заводи та обладнання оновлювали або замінювали, що зумовлювало більшу ефективність і продуктивність; міжнародна торгівля помітно зросла; а працевлаштоване молоде населення вимагало й могло собі дозволити дедалі більше різних товарів.

Післявоєнний економічний «бум» настав у різних країнах у дещо різний час: спершу — у Німеччині та Британії і лише згодом — у Франції та Італії. Його сприймали по-різному залежно від місцевих особливостей оподаткування, державних витрат і пріоритетів щодо інвестицій. Першочергові повоєнні витрати більшості урядів ішли насамперед на модернізацію інфраструктури — будівництво чи ремонт доріг, залізниць, будинків і заводів. Витрати на споживчі товари в деяких країнах навмисне стримувалися, унаслідок чого, як ми пам’ятаємо, протягом перших післявоєнних років багато людей продовжувало жити в злиднях, нехай і дещо інакше. Ступінь відносних змін, звичайно, залежав і від того, з чим порівнювати: що багатшою була країна, то менш кардинальними й швидкими вони здавалися.

Утім у кожній європейській країні постійно зростали показники ВВП та ВНП на душу населення (валового внутрішнього продукту та валового національного продукту), які охрестили індикаторами національної потужності та благополуччя. Протягом 1950-х років середній обсяг національного видобутку на душу населення щороку зростав: у Німеччині — на 6,5%, в Італії — на 5,3%, у Франції — на 3,5%. Значення цих високих і стабільних показників зростання найкраще можна оцінити, порівнявши зі становищем цих країн у попередні десятиліття: упродовж 1913?1950 років темп щорічного зростання в Німеччині становив тільки 0,4%, в Італії — 0,6%, у Франції — 0,7%. Навіть в успішні десятиліття Німецької імперії після 1870 року німецька економіка спромоглася лише на щорічне зростання на рівні 1,8%.

На початок 1960-х років темпи росту почали уповільнюватися, але західноєвропейські економіки все одно зростали в історично нетиповому темпі. Загалом між 1950 та 1973 роками ВВП Німеччини на душу населення зріс в абсолютному еквіваленті більш ніж утричі. ВВП на душу населення у Франції — на 150%. Італійська економіка, стартові показники якої були нижчими, показувала ще кращі результати. Економіки історично бідних країн демонстрували приголомшливі результати: між 1950 та 1973 роками ВВП на душу населення в Австрії збільшився від 3731 до 11 308 доларів (за курсом 1990 року); в Іспанії — від 2397 до 8739. Економіка Нідерландів у проміжку 1950–1970 років щороку зростала на 3,5%, що в сім разів перевищувало середні річні показники в попередні сорок років.

Фактором, який зіграв у цьому значну роль, було постійне зростання обсягів торгівлі із заокеанськими країнами, що відбувалося набагато швидше, ніж загальне зростання обсягів національної продукції в більшості європейських країн. Лише усунувши перешкоди для міжнародної торгівлі, уряди післявоєнного Заходу зробили великий крок уперед до подолання застою попередніх десятиліть[229]. Найбільше від цього вигравала Західна Німеччина, чия частка глобального експорту промислових товарів зросла від 7,3% в 1950-му до 19,3% упродовж наступних десяти років, знову піднявши німецьку економіку на те місце, яке вона посідала в міжнародній торгівлі до обвалу 1929 року.

Після 1950 року обсяги світового експорту за сорок п’ять років збільшилися в шістнадцять разів. Навіть така країна, як Франція, частка якої у світовій торгівлі в ці роки стабільно трималася на рівні приблизно 10%, сильно виграла від цього загалом гігантського збільшення міжнародної торгівлі. Насправді в ці роки у виграші залишилися всі індустріалізовані країни: торговельні умови після Другої світової війни виразно змінилися на їхню користь, оскільки вартість сировини та продуктів харчування, які завозили із не-західного світу, стабільно падала, а ціна на готову продукцію невпинно зростала. За три десятиліття торговельного обміну з «третім світом» на привілейованих, нерівних умовах Захід отримав щось на кшталт дозволу друкувати гроші[230].

Але чим відрізнявся західноєвропейський економічний бум, то це ступенем фактичної європейської інтеграції, до якої він призвів. Навіть до Римського договору майбутні держави — члени Європейської економічної спільноти торгували насамперед одна з одною: у 1958 році 29% вартості німецького експорту припадали на Францію, Італію та країни Бенілюксу, і ще

30% — на інші європейські країни. Напередодні підписання Римського договору 44% бельгійського експорту вже й так відбувалося до майбутніх партнерів країни в ЄЕС. Навіть такі країни, як Австрія, Данія або Іспанія, що офіційно приєдналися до Європейської Спільноти лише через багато років, уже були інтегровані в її торговельні мережі: у 1971 році, за двадцять років до приєднання до майбутнього Європейського Союзу, Австрія отримувала понад 50% імпорту від країн — засновниць ЄЕС. Європейська Спільнота (яка пізніше стала Союзом) не створила основи для економічно інтегрованої Європи; вона радше була інституційним втіленням процесу, який уже й так тривав[231].

Ще одним важливим компонентом післявоєнної економічної революції стало збільшення продуктивності європейського робітника. У 1950?1980 роки продуктивність праці в Західній Європі зросла втричі проти попередніх восьми років: ВВП за годину зростав навіть швидше, ніж ВВП на душу населення. Зважаючи на те, наскільки більше людей були зайняті, це означало істотне збільшення ефективності та — майже всюди — значне покращення трудових відносин. Це теж певною мірою було наслідком надолуження: політичні перевороти, масове безробіття, брак інвестицій і фізичне знищення попередніх тридцяти років після 1945 року поставили Європу на історично низький старт. Навіть без тогочасного інтересу до модернізації та покращених технологій економічні показники мали б дещо зрости.

Однак за лаштунками сталого зростання продуктивності відбувалася глибша, структурна зміна в природі праці. У 1945 році більша частина Європи все ще була доіндустріальною. Середземноморські країни, Скандинавія, Ірландія та Східна Європа все ще залишалися переважно сільськими та, за будь-якими мірками, відсталими. У 1950 році три з чотирьох дорослих, що мали роботу, в Югославії та Румунії були селянами. Кожен другий працівник в Іспанії, Португалії, Греції, Угорщині та Польщі був зайнятий у сільському господарстві; в Італії таких було 40%. Кожен третій працевлаштований австрієць працював на фермах; у Франції майже 30% працівників були залучені в тому чи іншому виді сільського господарства. Навіть у Західній Німеччині сільське господарство давало роботу 23% зайнятого населення. Тільки у Великій Британії, де таких було лише 5%, та меншою мірою в Бельгії (13%) індустріальна революція XIX століття створила по-справжньому постаграрне суспільство[232].

Упродовж наступних тридцяти років європейці масово залишали землю та їхали працювати в міста та містечка — найбільше ці зміни відбувалися в 1960-х роках. До 1977 року лише 16% працевлаштованих італійців залишалися в сільському господарстві. У північно-східному регіоні Емілія-Романья частка активного населення, залученого до аграрного сектору, стрімко впала: від 52% у 1951 році до лише 20% — у 1971-му. В Австрії цей показник зменшився до 12%, у Франції — до 9,7%, у Західній Німеччині — до 6,8%. Навіть в Іспанії в сільському господарстві в 1971 році працювало тільки 20%. У Бельгії (на рівні 3,3%) та Великій Британії (2,7%) фермери втрачали свою статистичну (якщо не політичну) значущість. Землеробство й виробництво молочних продуктів ставало ефективнішим і менш трудомістким — особливо в таких країнах, як Данія чи Нідерланди, де масло, сир і продукти зі свинини тепер були вигідним експортом й опорою національної економіки.

Сільське господарство стабільно скорочувалося і як відсоток від ВВП: в Італії впродовж 1949?1960 років частка національного виробництва агропродукції впала від 27,5% до 13%. Від цього насамперед виграла сфера послуг (зокрема державних), де опинилося багато колишніх селян або їхніх дітей. Деякі країни — Італія, Ірландія, частини Скандинавії та Франція — прямо перейшли від сільськогосподарської моделі економіки до моделі, орієнтованої на послуги, за лише одне покоління, буквально перестрибнувши індустріальний етап, у якому Британія чи Бельгія застрягли на майже століття[233]. Під кінець 1970-х років очевидна більшість працевлаштованого населення Британії, Німеччини, Франції, країн Бенілюксу, Скандинавії та Альпійських держав[234] була залучена до сфери послуг — зв'язку, транспортних, банківських, адміністративних тощо. Італія, Іспанія та Ірландія майже не відставали.

Натомість у комуністичній Східній Європі абсолютну більшість колишніх селян спрямували в трудомісткі й технологічно застарілі шахти та промисловість; у Чехословаччині працевлаштування у сфері послуг упродовж 1950-х років навіть зменшилося. Тимчасом як у середині 1950-х виробництво вугілля й залізної руди в Бельгії, Франції, Західній Німеччині та Великій Британії занепадало, у Польщі, Чехословаччині й НДР воно продовжувало зростати. Догматична зацикленість комуністів на видобутку сировини і виробництві основних товарів таки змогла спочатку стимулювати швидке зростання валової продукції та ВВП на душу населення. Тож у короткій перспективі промисловий ухил комуністичних командних економік здавався приголомшливим (зокрема й багатьом західним спостерігачам). Але для майбутнього регіону він не провіщав нічого доброго.

Сам лише занепад сільського господарства значною мірою пояснював зростання Європи, так само як за сто років до того перехід від села до міста та від поля до заводу супроводжував вихід Британії на вищу сходинку. Насправді те, що в Британії не було надлишку сільського населення, яке могло б перейти на низькооплачуване виробництво або сферу послуг, а отже, не відбувалося зростання ефективності за рахунок різкого виходу зі стану економічної відсталості, допомагає пояснити порівняно низькі показники зростання в Британії, які в ті роки постійно відставали від французьких чи італійських (або й румунських, якщо вже на те пішло). З тієї самої причини справи в Нідерландах у ті десятиліття йшли краще, ніж у сусідній Бельгії; перші виграли від «одноразового» переходу надлишкової сільської робочої сили в недорозвинені до того часу промислову галузь і сферу послуг.

Роль уряду та планування в європейському економічному диві оцінити складніше. У деяких країнах вона була зовсім незначною. «Нову» економіку Північної Італії, наприклад, здебільшого підживлювали тисячі маленьких фірм, які наймали на роботу членів родини, що часто також працювали на землі в сезон. Такі підприємства не потребували великих накладних витрат і капіталовкладень та сплачували мало податків, або ж і зовсім їх не платили. До 1971 року 80% робочої сили країни були працевлаштовані на підприємствах із менш ніж сотнею (а часто і значно менше) працівників. Крім того, що центральна влада Італії закривала очі на податкові, земельні, будівельні й інші порушення, неясно, що вона робила для підтримки економічних зусиль цих фірм.

Водночас держава відігравала провідну роль у фінансуванні масштабних змін, які були б недосяжні для окремих осіб чи приватного бізнесу: у Європі

тривалий час бракувало фінансування за рахунок неурядових коштів, а приватні інвестиції з Америки надійшли на зміну Плану Маршалла та військовій допомозі лише наприкінці 1950-х. В Італії Південний фонд, який отримав велику позику від Світового банку, спершу інвестував в інфраструктуру й аграрні удосконалення: меліорацію землі, будівництво доріг, дренаж, мости тощо. Пізніше з його коштів почали фінансувати будівництво нових промислових заводів. Він також надавав підтримку — позики, гранти, податкові пільги — для приватних фірм, які хотіли вкладати гроші в Південь; фонд був інструментом, через який до 60% нових інвестицій державних холдингів спрямовувались на Південь; а впродовж десятиліття після 1957 року він створив дванадцять «зон зростання» та тридцять «осередків зростання», розкиданих по південній третині півострова.

Як і масштабні державні проєкти деінде, фонд був неефективним та значною мірою корумпованим. Більшість його можливостей спрямували на привілейовані прибережні регіони; більша частина промисловості, створена з його допомогою, була капіталомісткою і тому створювала мало робочих місць. Багато маленьких «незалежних» ферм, які з'явилися в регіоні внаслідок аграрної реформи, залишилися залежними від держави, через що італійське Мецоджорно перетворилося на щось на кшталт регіону на напівпостійній соціальній допомозі. Проте в цьому краї, який за життя одного тодішнього покоління сприймали не інакше як один із найжалюгідніших і найвідсталіших у Європі, до середини 1970-х років рівень споживання на душу населення на Півдні подвоївся, місцеві доходи зростали в середньому на 4% на рік, дитяча смертність удвічі зменшилась, і майже всюди з'явився електричний струм. Ураховуючи те, з якою швидкістю розвивалася промислова Північ (почасти, як ми побачимо, завдяки робітникам з Півдня), дивує не так те, що фонд не спромігся створити економічне диво південніше Рима, а насамперед те, що регіон узагалі зміг втриматися на плаву. За це треба віддати належне римській владі.

В інших країнах роль уряду була різною, однак усюди суттєвою. У Франції держава зосередилась на тому, що дістало назву «орієнтованого планування» — використання важелів впливу для того, щоб спрямовувати ресурси у вибрані регіони, галузі промисловості й навіть продукти, а також свідома компенсація мальтузіанського браку інвестицій у довоєнні десятиліття. Урядовцям особливо ефективно вдавалося контролювати національні капіталовкладення, зокрема тому, що впродовж перших повоєнних десятиліть валютне законодавство й обмежений рух міжнародного капіталу стримували конкуренцію з-за кордону. Через обмеження в можливостях швидко отримати відсотки за кордоном банкіри та приватні кредитори вкладали гроші у своїх країнах[235].

У Західній Німеччині, де міжвоєнні десятиліття повсюдно згадувались як час загострень та нестабільності (і політичної, і фінансової), боннська влада, на відміну від французьких чи італійських урядовців, була значно менш схильна формувати чи спрямовувати економічні відносини, але вона приділяла набагато більше уваги створенню умов, які б мали запобігати або врегульовувати суспільні конфлікти, зокрема між працедавцями й працівниками. Зокрема, вони стимулювали та підтримували домовленості й «соціальні контракти», які мали зменшити ризик страйків чи інфляції заробітної плати. Як наслідок, приватні виробництва (та банки, з якими вони працювали або які ними володіли) одержували більше стимулів інвестувати в майбутні проєкти, тому що могли розраховувати на стримування

зростання зарплат працівників у довготривалій перспективі. В обмін на толерування таких умов працівникам, які належали до профспілок, надавали компенсацію у формі гарантій працевлаштування, низької інфляції та, головне, повного пакета державних послуг і привілеїв, які оплачувалися за рахунок дедалі вищого оподаткування.

У Британії держава втручалася в економіку більш безпосередньо. Ті підприємства, які уряд лейбористів націоналізував у 1945?1951 роках, такими й залишилися за консервативних урядів, що прийшли після. Але обидві партії відкидали економічне планування або агресивне втручання в трудові й управлінські відносини. Наявне активне втручання набуло форми «управління попитом», що полягало в коригуванні відсоткових ставок й оподаткуванні додаткових доходів так, щоб люди більше витрачали або заощаджували. Це були короткотермінові кроки. Головну стратегічну мету британські уряди всіх мастей у ті роки вбачали в тому, щоб не дозволити відновлення трагічних рівнів безробіття 1930-х років.

Тож по всій Західній Європі уряди, роботодавці та працівники змовилися, щоб створити зачароване коло: високі бюджетні видатки, підвищене оподаткування й обмеження зростання доходів. Як ми пам’ятаємо, ці цілі вже були закладені в широкий консенсус, якого досягли під час та після війни і який передбачав необхідність запровадження планової економіки й «держави добробуту» в тій чи іншій формі. Тож це було наслідком як державної політики, так і суспільного прагнення. Але обставина, що сприяла безпрецедентному успіху цих заходів, перебувала поза межами прямого державного впливу. Поштовхом до європейського економічного дива та, відповідно, соціального й культурного підйому стало швидше і стабільне зростання чисельності населення в Європі.

Демографічні стрибки відбувалися в Європі й раніше; востаннє перед тим — у середині XIX століття. Але вони зазвичай не призводили до невпинного збільшення кількості населення: чи то тому, що традиційне сільське господарство не могло прогодувати надто багато ротів, чи то через війни і хвороби; а може, тому, що новий надлишок населення, особливо доросла молодь, емігрував за океан у пошуках кращого життя. А у XX столітті через війни та еміграцію рівень зростання населення в Європі був значно нижчий, ніж можна було очікувати з огляду на сплеск народжуваності в попередні десятиліття.

Напередодні Другої світової війни наслідки втрати покоління молодих чоловіків у Першій світовій, а також економічної Депресії, громадянських воєн і політичної непевності 1930-х наблизили рівень народжуваності в Європі до рекордно низького рівня. У Великій Британії на тисячу осіб народжувалося тільки 15,3 живих немовлят; у Бельгії — 15,4; в Австрії — 12,8. У Франції, де рівень народжуваності в 1939 році становив 14,6 дітей на тисячу осіб, смертність переважала народжуваність не лише під час Першої світової війни, у 1919 році та знову в 1929 році, але й постійно з 1935 по 1944 рік. Як і в Іспанії в період Громадянської війни, чисельність населення у Франції постійно падала. В інших країнах європейського Середземномор’я та на схід од Відня рівень народжуваності був вищий, часом удвічі, ніж на Заході. Але підвищені показники дитячої смертності та смертності загалом в усіх вікових категоріях означали, що навіть там зростання населення було мізерне.

Саме в такому контексті, а також на тлі додаткової демографічної катастрофи, що сталася внаслідок власне Другої світової війни, слід сприймати післявоєнний бебі-бум. Упродовж 1950?1970 років населення Сполученого Королівства зросло на 13%, Італії — на 17%. У Західній Німеччині населення в ті роки збільшилося на 28%, у Швеції — на 29%, у Нідерландах — на 35%. У деяких випадках внутрішнє зростання додатково посилювалося за рахунок іммігрaції (наприклад, колишніх колонізаторів до Нідерландів, східних німців та інших біженців — до Федеративної Республіки). Але у Франції зовнішні фактори були майже не відчутні: у період між першим післявоєнним переписом 1946 року та кінцем 1960-х років населення Франції збільшилося на майже 30%, що було найшвидшим темпом зростання за всю історію.

У 1950?1960-ті роки в Європі одразу впадала в очі (варто лише глянути на зображення тогочасних вулиць) кількість дітей і молоді. Після сорокарічної перерви Європа знову молодшала. Піковими роками народжуваності в більшості країн стали 1947–1949 роки: у 1949 році у Франції народилося 869 тисяч немовлят, тоді як у 1939-му — лише 612 тисяч. У 1960 році в Нідерландах, Ірландії та Фінляндії 30% населення було не старше за п’ятнадцять років. У 1967 році у Франції кожному третьому не було двадцяти. Після війни не просто народилися мільйони дітей — рекордна їхня кількість вижила.

Завдяки поліпшенню харчування, кращим житловим умовам і медичному забезпеченню рівень дитячої смертності — кількість дітей на тисячу живих новонароджених, які померли у віці до одного року — у ті десятиліття в Європі різко впав. У Бельгії він знизився від 53,4 у 1950 році до 21,1 — у 1970-му, а найбільші зміни припадали на перше десятиліття. В Італії він скоротився від 63,8 до 29,6, у Франції — від 52,0 до 18,2. Літні люди теж жили довше — принаймні в Західній Європі, де рівень смертності за той самий час стабільно зменшувався. У Східній Європі показники дитячої смертності також впали, хоча й, треба визнати, із набагато гірших стартових позицій: у Югославії вони знизилися від 118,6 дітей на тисячу в 1950 році до 55,2 через двадцять років[236]. У самому Радянському Союзі дитяча смертність зменшилася від 81 дитини на тисячу в 1950 році до 25 у 1970-му, хоча між республіками були великі розбіжності. Але темпи народжуваності в комуністичних державах уповільнилися швидше, ніж на Заході, а з середини 1960-х років їх наздогнали і навіть випередили показники смертності, що дедалі погіршувалися (особливо серед чоловіків).

Щодо відновлення репродуктивності в Європі після Другої світової війни існує багато пояснень, але більшість з них зводиться до поєднання оптимізму з безкоштовним молоком. Упродовж тривалого демографічного занепаду 1913–1945 років уряди марно намагалися підвищити народжуваність, компенсуючи хронічний брак чоловіків, житла, робіт і безпеки патріотичними закликами, сімейними «кодексами» й іншою законотворчістю. Тепер — навіть до того, як післявоєнне зростання надавало гарантії працевлаштування та споживчої економіки — поєднання миру, безпеки й частки державного заохочення було достатньо, щоб досягнути того, на що не спромоглася жодна пропаганда народжуваності до 1940 року.

Демобілізовані солдати, колишні військовополонені та політичні депортовані, які поверталися додому, за першої можливості одружувалися й заводили дітей; до цього їх заохочували програми нормування та розподілу, які віддавали перевагу подружнім парам з дітьми, а також грошова допомога

на кожну дитину. Але це ще не все. До початку 1950-х років країни Західної Європи могли запропонувати своїм громадянам дещо більше, ніж просто надію та соціальний захист: вони також забезпечували вдосталь робочих місць. Упродовж 1930-х років середній рівень безробіття в Західній Європі становив 7,5% (у Великій Британії — 11,5%). До 1950-х років безробіття скоротилося всюди, крім Італії, до показника нижче 3%. До середини 1960-х безробіття в Європі становило в середньому лише 1,5%. Уперше, відколи з'явилась така статистика, у Західній Європі роботу мали всі. У багатьох галузях навіть спостерігався масовий брак робочих рук і голів.

Попри те, що робітничі організації за таких умов ставали потенційно впливовими, профспілки (усюди, окрім Британії, що становила яскравий виняток) були або слабкі, або з інших причин не хотіли використовувати свої можливості. Це було спадком міжвоєнних десятиліть: політичні чи військові об'єднання так і не оклигали від наслідків Депресії та фашистських репресій. В обмін на новонабуту респектабельність, оскільки до їхньої думки прислухався державний апарат, представники профспілок у 1950-х та на початку 1960-х років часто воліли радше співпрацювати з роботодавцями, аніж використовувати брак робочої сили заради власної негайної вигоди. У 1955 році, коли у Франції було укладено першу за всю історію угоду щодо продуктивності праці між представниками механіків і націоналізованим виробником автомобілів Renault, показовою стала зміна підходів: головна вигода робітників полягала не в зарплаті, а в революційній поступці щодо трьох тижнів оплачуваної відпустки замість двох[237].

Ще однією причиною, чому старі робітничі спілки перестали відігравати таку важливу роль у Західній Європі, стало те, що зменшувалась кількість тих, кого вони представляли, — чоловіків, які були кваліфікованими робітниками фізичної праці. Робочі місця у вугільній, сталевій, текстильній промисловості й інших типових для XIX століття галузях скорочувалися, хоча до 1960-х років це й не було помітно. Дедалі більше вакансій з'являлося у сфері послуг, і чимало з них обіймали жінки. Деякі галузі працевлаштування — текстильна промисловість, хатня робота — упродовж багатьох десятиліть залишалися переважно жіночими. Але після війни можливості для працевлаштування в обох цих царинах різко скоротилися. Жіноча робоча сила вже не була представлена лише незаміжніми жінками, що працювали служницями або на фабриках. Натомість зросла кількість старших (часто заміжніх) жінок, які працювали в магазинах, на фірмах і були представницями деяких низькооплачуваних професій, зокрема медсестрами та вчительками. До 1961 року третину працевлаштованої робочої сили у Великій Британії становили жінки; а дві третини всіх зайнятих жінок працювали на канцелярських або секретарських посадах. Навіть в Італії, де старші жінки зазвичай не поповнювали лав (офіційно) працевлаштованих, під кінець 1960-х років 27% робочої сили становили жінки.

Через невгамовну потребу в трудовому ресурсі, яка виникла у північно-західному секторі Європи, що стрімко розвивався, у 1950-х та на початку 1960-х років відбувалася прикметна масова міграція. Вона мала три можливі прояви. По-перше, чоловіки (та меншою мірою жінки й діти) виїжджали із сіл у міста і мігрували в більш розвинені регіони своєї країни. В Іспанії понад мільйон мешканців Андалусії переїхали на північ до Каталонії впродовж двох десятиліть після 1950 року: станом на 1970 рік 1,6 мільйона іспанців, які народилися в Андалусії, жили поза межами свого рідного краю,

з них 712 тисяч — тільки в Барселоні. У Португалії значна частина мешканців збіднілого регіону Алентежу переїхала до Лісабона. В Італії у період між 1955 та 1971 роками близько 9 мільйонів осіб змінили місце свого проживання з одного регіону країни на інший.

Такі тенденції руху населення не обмежувалися Середземномор'ям. Мільйони молодих людей, які проміняли Німецьку Демократичну Республіку на Західну Німеччину впродовж 1950?1961 років, очевидно, шукали політичної свободи, але крім того, рушаючи на захід, вони прагнули знайти добре оплачувану роботу і краще життя. У цьому вони мало відрізнялися від своїх іспанських чи італійських сучасників або чверті мільйона шведів із сільських центральних і північних регіонів країни, які переїхали до міст у перші десять років після 1945 року. Поштовхом для більшості цих переїздів була нерівність у доходах; але прагнення втекти від життєвих негараздів, самотності й сірості сільського життя і його традиційних ієрархічних канонів також відігравало певну роль, особливо серед молоді. Зрештою, однією побічною перевагою для тих, хто залишався, було те, що збільшувалися і їхні доходи, і обсяги доступної їм землі.

Іншим міграційним проявом були переїзди з однієї європейської країни в іншу. Звичайно, еміграція в Європі відбувалася й раніше. Але 15 мільйонів італійців, які виїхали з країни між 1870 і 1926 роками, зазвичай прямували за океан: до Сполучених Штатів або Аргентини. Те саме стосувалося мільйонів греків, поляків, євреїв й інших національностей, які виїхали в ті самі роки, або скандинавів, німців та ірландців попереднього покоління. Безперечно, після Першої світової війни до Франції линув безперервний потік шахтарів і селян з Італії та Польщі; а в 30-х роках XX століття політичні біженці тікали на захід від нацизму й фашизму. Але внутрішньоєвропейська міграція, особливо через безробіття, залишалася винятком.

Наприкінці 1950-х років усе це змінилося. Транскордонний рух робочої сили почався невдовзі після закінчення війни: згідно з червневими домовленостями 1946 року десятки тисяч молодих італійських робітників злагодженими загонами їхали працювати в шахтах Валлонії, натомість Бельгія зобов'язалася постачати до Італії вугілля. Але в 1950-х роках економічне зростання Північно-Західної Європи відбувалося швидше, ніж збільшувалась кількість населення в регіоні: покоління бебі-бумерів ще не увійшло до лав робочої сили, тоді як потреба в ній ставала дедалі гострішою. Коли, зокрема, розвиток німецької економіки набув швидких темпів, боннський уряд змушений був шукати дешеву робочу силу за кордоном.

У 1956 році канцлер Аденавер вирушив до Рима; він обіцяв оплатити проїзд кожному італійському робітнику, який поїде до Німеччини, а також офіційно просив італійський уряд про допомогу у спрямуванні безробітних південців по той бік Альп. Упродовж наступних десяти років влада Західної Німеччини підписала низку угод не лише з Італією, але й з Грецією та Іспанією (1960), Туреччиною (1961), Марокко (1963), Португалією (1964), Тунісом (1964) та Югославією (1968). Закордонних («гостьових») робітників запрошували працевлаштовуватися в Німеччині — за умови, що їхнє перебування суворо обмежуватиметься в часі: колись вони мають повернутися додому. Як і фінські трудові мігранти у Швеції або ірландські в Британії, ці люди, переважно молодші за 25 років, практично завжди походили з бідної сільської або гірської місцевості. Більшість не мала кваліфікації (хоча

дехто з них погоджувався на «деквалiфікацію», тільки щоб отримати роботу). Те, що вони заробляли в Німеччині й інших північних країнах, відігравало важливу роль для підтримки економік тих регіонів, з яких вони виїжджали, хоч через від'їзд роботи й житла в їхніх рідних осередках ставало більше. У 1973 році грошові перекази робітників-емігрантів становили 90% експортних надходжень Туреччини, 50% експортних надходжень Греції, Португалії та Югославії.

Ці рухи населення мали значний демографічний вплив. Хоча офіційно мігранти приїздили на «тимчасове» перебування, фактично вони виїжджали з дому назавжди. Якщо вони й поверталися, то лише через багато років, на пенсії. Упродовж 1945?1970 років з Італії виїхало 7 мільйонів громадян. З 1950 по 1970 рік чверть усієї робочої сили Греції виїхала в пошуках роботи за кордон: на піку еміграції в середині 1960-х щороку країну покидало 117 тисяч греків[238]. За підрахунками, у період між 1961 і 1974 роками півтора мільйона португальських робітників улаштувалися на роботу за кордоном. Це стало найбільшим рухом населення в історії Португалії, через що в самій Португалії залишилося тільки 3,1 мільйона працездатного населення. Для країни, усе населення якої в 1950 році становило лише 8,3 мільйона, то були величезні цифри. Еміграція молодих жінок, які шукали роботу в домашньому господарстві в Парижі та інших містах, особливо сильно позначилася на сільській місцевості, де брак молодих людей тільки частково компенсувався за рахунок іммігрантів з португальських колоній на островах Кабо-Верде та в Африці. У португальському муніципалітеті Сабугал у сільській північній місцевості через еміграцію населення скоротилося від 43 513 осіб у 1950 році до лише 19 174 осіб тридцять років по тому.

Країна «призначення» отримувала значні економічні переваги. Станом на 1964 рік іноземні (здебільшого італійські) працівники складали чверть робочих рук Швейцарії, туристичний сектор якої сильно залежав від дешевої сезонної робочої сили, яку легко найняти і легко звільнити. У Західній Німеччині в рекордному 1973 році налічувалося 2,8 мільйона працівників-іноземців, здебільшого в будівельній сфері, металургії та автомобільному виробництві. Кожен восьмий працівник країни був іноземцем. У Франції 2,3 мільйона працівників, зареєстрованих того року, становили 11% усього робочого населення країни. Багато з них були жінками, які виконували хатню роботу — працювали кухарками, прибиральницями, консьєржками й нянями для дітей; більшість із них приїхала з Португалії.

Ці чоловіки та жінки зазвичай не мали права на постійне проживання; на них також не поширювались підписувані між працедавцями і профспілками угоди, які надавали гарантії, забезпечували соціальні виплати й пенсії місцевим робітникам. Тож від працедавця і країни, до якої приїхали, вони не вимагали ані зобов'язань, ані довготермінових інвестицій. Аж до середини 1980-х років «гостьові робітники» в Німеччині отримували мінімальні зарплати і працювали на найнижчих посадах. Вони крутилися, як могли, відсилаючи більшу частину своїх заробітків додому: хай як мало вони заробляли в марках чи франках, це все одно було набагато більше, ніж вони могли б заробити в тих селищах, звідки були родом. Їхнє становище нагадувало ситуацію жалюгідного італійського офіціанта на околицях Парижа, яку з легкою іронією зобразив Франко Брузаті у своєму фільмі 1973 року «Хліб і шоколад».

До 1973 року тільки в Західну Німеччину приїхало майже пів мільйона італійців, 535 тисяч югославів і 605 тисяч турків[239]. Німці — так само як і швейцарці, французи, бельгійці чи британці — не особливо раділи раптовому напливу стількох іноземців до їхньої країни. Більшість європейців не звикли до того, щоб жити серед такої кількості людей з невідомих далеких країв. Якщо до цього й ставилися порівняно толерантно (спалахи упередженого ставлення і насилля проти спільнот іноземних працівників були рідкістю), то це певною мірою тому, що останні селилися окремо від місцевого населення, на безрадісних зовнішніх околицях великих міст; не становили економічної загрози, бо роботу й так мали всі; принаймні у випадку мігрантів-християн з Португалії, Італії та Югославії «підлягали» фізичній і культурній асиміляції, тобто не були чорношкірими й мусульманами; а ще всім було зрозуміло, що одного дня вони поїдуть геть.

Однак такі аргументи не відповідали третьому джерелу завезеної робочої сили: іммігрантам з колишніх і нинішніх європейських колоній. Спочатку це була не дуже чисельна категорія. Багато людей, які повертались до Нідерландів, Бельгії та Франції з колишніх імперських володінь в Азії, Африці, Південній Америці та Тихому океані, були білими й освіченими або фермерами, які вийшли на пенсію. Навіть алжирців, які жили у Франції станом на 1969 рік, налічувалось лише 600 тисяч — менше, ніж іммігрантів з Італії чи Іспанії.

Навіть у Британії, де влада в 1950-х роках активно заохочувала імміграцію з Карибського басейну, щоб забезпечити працівниками залізниці, автобусні маршрути та сферу муніципальних послуг, цифри не дуже вражали. За переписом 1951 року, в Сполученому Королівстві проживало 15 тисяч вихідців з островів Карибського моря (переважно з Барбадосу), з них 4 тисячі — у Лондоні. До 1959 року еміграція з цих островів до Британії становила близько 16 тисяч осіб щороку. З інших частин Співдружності мігрували ще менше — у 1959 році з Індії та Пакистану приїхало тільки 3 тисячі осіб. Пізніше цифри зросли (зокрема, коли уряд Британії неохоче погодився прийняти східноафриканських азіатів, яких вислав з країни угандський диктатор Іді Амін[240]), але аж у 1976 році «не білого» населення в Британії було лише 1,85 мільйона, або 3% населення. З них 40% уже народилися в країні.

Звичайно, цю ситуацію вирізняло те, що ці люди були темношкірі та як громадяни Співдружності могли претендувати на постійне проживання й навіть громадянство імперської метрополії. Уже в 1958 році расові погроми в Західному Лондоні стали для уряду сигналом про можливий ризик того, що в історично біле суспільство прийняли «надто багатьох» іммігрантів. Тож, незважаючи на те, що економіка і далі потребувала некваліфікованої робочої сили, а частка іммігрантів від загальної кількості населення була незначна, Велика Британія ввела одне з перших обмежень на в’їзд із неєвропейських країн. Закон про іммігрантів Співдружності від 1962 року вперше запроваджував «посвідки на працевлаштування» та суворий контроль імміграції не-білого населення до Сполученого Королівства. Наступний закон 1968 року ввів ще суворіші обмеження, згідно з якими британське громадянство можна було отримати за умови, якщо принаймні один із батьків був британцем. А ще один закон 1971 року, який безпосередньо стосувався темношкірих, суворо обмежував переміщення членів родин тих іммігрантів, які вже перебували в Британії[241].

У підсумку ці закони мали припинити імміграцію до Британії з країн поза межами Європи менш ніж через двадцять років після того, як вона розпочалася. Відтоді зростання частки не-білого населення в Британії відбувалося за рахунок високих темпів народжуваності серед вихідців з Африки, Карибських островів і Південної Азії, які вже проживали в Сполученому Королівстві. З іншого боку, ці кардинальні обмеження можливостей чорних та азіатів потрапити до Британії супроводжувалися зростанням можливостей для значного покращення рівня життя, якщо вони вже спромоглися в'їхати до країни. Закон про відносини між расами 1965 року забороняв расову дискримінацію в громадських місцях, передбачав захист від трудової дискримінації і покарання за розпалювання расової ненависті. Наступний закон, ухвалений одинадцять років по тому, нарешті забороняв будь-яку дискримінацію з расових причин і створював Комісію расової рівності. У певному розумінні новоприбулому не-європейському населенню Великої Британії (та, пізніше, Франції) пощастило більше, ніж другосортним європейцям, які знайшли роботу на північ від Альп. Англійські домовласниці більше не могли вивішувати оголошення «Чорних, ірландців й орендарів із собаками не обслуговуємо», а от позначки, які забороняли вхід «собакам та італійцям», можна було побачити у швейцарських парках ще багато років.

У Північній Європі умови роботи іноземних працівників й інших мешканців спеціально підтримували нестабільними. Уряд Нідерландів запрошував робітників з Іспанії, Югославії, Італії (а пізніше — з Туреччини, Марокко й Суринаму) приїжджати та влаштовуватися на роботу в текстильній промисловості, на шахтах і в кораблебудівній сфері. Але коли старі виробництва закривалися, ці працівники втрачали роботу, часто не маючи жодної страховки чи соціального забезпечення, яке могло б пом'якшити наслідки для них та їхніх родин. У Західній Німеччині Закон про іноземців 1965 року містив текст «Поліцейського регламенту для іноземців», який уперше оприлюднили нацисти в 1938 році. У ньому йшлося про іноземних робітників, з якими поводились як з тимчасовим явищем, а влада могла чинити з ними на власний розсуд. Однак із 1974 року, коли зростання європейської економіки значно уповільнилося і в такій кількості іноземних робітників уже не було потреби, вони стали постійними резидентами. Того року 17,3% всіх дітей, які народилися в Західній Німеччині, були дітьми «іноземців».

Увесь вплив цього руху населення складно переоцінити. Загалом він охопив близько 40 мільйонів мігрантів, які переміщувалися в межах країн, між країнами та в Європу з-за кордону. Європейський розквіт був би неможливий без дешевої і численної робочої сили, яка була вразливою та здебільшого стихійною. Повоєнні європейські держави, як і приватні роботодавці, отримали величезні переваги від стабільного напливу покірних, низькооплачуваних працівників, за яких їм часто вдавалося не сплачувати повних соціальних внесків. Коли розквіт завершився й настав час позбутися надлишкової робочої сили, саме мігранти й іммігранти постраждали найперші.

Як і решта, нові працівники не лише виробляли речі — вони також їх купували. Це було щось доволі нове. За всю історію більшість людей у Європі — як і взагалі у світі — володіли лише чотирма видами речей: тими, що вони успадкували від батьків; тими, що зробили самі; які вони виторгували або якими обмінялися з іншими; і тими деякими речами, які вони мусили придбати за гроші, але майже завжди створеними кимось зі знайомих. Індустріалізація XIX століття змінила світ мешканців великих і маленьких

міст; але в багатьох сільських місцевостях Європи традиційні економічні відносини загалом не зазнавали змін до і навіть після Другої світової війни.

Чи не найбільшою статтею видатків у бюджеті традиційного домогосподарства була їжа й одяг, на які разом із житловими витратами йшла більша частина сімейного заробітку. Більшість людей не купували й не «споживали» в сучасному розумінні цього слова — вони існували. Для переважної більшості європейського населення аж до середини XX століття «чистий дохід» був оксюмороном. Ще в 1950 році в середньостатистичному західноєвропейському домогосподарстві понад половина готівкових витрат припадала на речі першої необхідності — їжу, напої та тютюн (саме так). У Середземноморській Європі частка цих видатків була ще вища. Якщо сюди додати витрати на одяг й оренду житла, на речі не першої необхідності лишалося дуже мало.

Упродовж наступного покоління все це змінилося. За два десятиліття після 1953 року реальні зарплати в Західній Німеччині та країнах Бенілюксу зросли майже втричі. В Італії темп зростання був ще вищий. Навіть у Британії середня купівельна спроможність у ті роки майже подвоїлася. До 1965 року на їжу та одяг припадав лише 31% споживчих витрат у Британії; загалом до 1980 року в Північній і Західній Європі ці статті в середньому становили менше чверті витрат.

Люди мали гроші й витрачали їх. У 1950 році торговці в Західній Німеччині випродали 900 тисяч пар жіночих капронових панчіх (символічний предмет «розкоші» в перші післявоєнні роки). Через чотири роки, у 1953-му, вони реалізували 58 мільйонів пар. Щодо більш традиційних товарів, то ці революційні зміни у витратних тенденціях позначалися насамперед на упаковуванні товарів і на темпах їх продажів.

У 1960-х роках, тобто в час, коли наслідки зростання купівельної спроможності проявилися найбільш виразно, почали з'являтися супермаркети. У Нідерландах у 1961 році було лише сім супермаркетів, тоді як через десять років — уже 520. За той самий період кількість супермаркетів у сусідній Бельгії виросла від 19 до 456, у Франції — від 49 до 1833[242].

Логіка супермаркетів полягала в тому, що покупці (переважно домогосподарки) за один похід до магазину витратять більше, якщо все, що вони хочуть (або можуть захотіти), буде для зручності доступне в одному місці. Але це, зі свого боку, передбачало, що жінки зможуть зберігати продукти, коли принесуть їх додому, тобто дедалі частіше йшлося про наявність холодильника. У 1957 році більшість західноєвропейських сімей не мали холодильника (частка власників цього різновиду побутової техніки коливалася від 12% у Західній Німеччині до менш ніж 2% в Італії). Причина була не так технічною (до середини 1950-х років практично вся Західна Європа була повністю електрифікована, за винятком частин сільської Норвегії та південних і гірських регіонів Італії), скільки логістичною: доки за один похід до магазину домогосподарки не могли дозволити собі купити багато продуктів, які швидко псувалися, і привезти їх додому, витрачати значну суму грошей на холодильник фактично не мало сенсу[243].

Із цим пов'язано й багато інших змін, тож уже в 1974 році в більшості країн відсутність холодильника вдома здавалася б дивною: у Бельгії та Великій Британії холодильник мали 82% домогосподарств; у Франції — 88%; у

Нідерландах та Західній Німеччині — 93%. Найдивовижніше те, що в Італії частка домогосподарств із холодильниками була найвищою в Європі — 94%. Італія навіть стала найбільшим виробником холодильників й іншої «білої побутової техніки» в Європі. Самих холодильників у 1951 році італійські виробники виготовили лише 18,5 тисяч. Через двадцять років Італія вже виробляла 5 мільйонів 247 тисяч холодильників щороку — майже стільки ж, скільки США, та більше, ніж решта європейських країн загалом.

Разом із домашнім холодильником у ті роки з'явилася й пральна машинка. Вона також мала полегшити роботу домогосподарок, які раптом розбагатіли, та стимулювати їх розширити перелік покупок. Утім пральній машинці знадобилося більше часу, щоб завоювати собі місце поруч із холодильником — почасти тому, що в середині 1950-х років у понад половині домогосподарств Бельгії, Італії, Австрії, Іспанії та багатьох частин Франції і Скандинавії все ще не було проточної води, а також тому, що електромережа в багатьох будинках не змогла б витримати два потужні прилади в одному помешканні[244]. Навіть у 1972 році, коли оселі більшості західних європейців уже були обладнані туалетами та системою водопроводу, лише дві третини домогосподарств мали пральну машинку; їхня частина неухильно, але повільно збільшувалася з кожним десятиліттям. Багато років пральні машини залишалися недоступними для бідних, особливо для великих сімей, які відчували в них найбільшу потребу. Частково через це пральні машини — власне, як і посудомийні до середини 1970-х років — продовжували зображувати на рекламній продукції поруч з іншим домашнім начинням заможного середнього класу.

Пральні машини й холодильники дешевшали. Їх, так само як одяг й іграшки, виробляли в безпрецедентно великих кількостях, а інвестиції, з одного боку, та постійний високий попит, з іншого, знижували ціну: навіть у Франції, де масове виробництво завжди трохи відставало, обороти у сфері виготовлення іграшок на початку бебі-буму, у 1948–1955 роках, зросли на 350%. Але найдужче вплив покоління нових працевлаштованих споживачів товарів відчувався не вдома, а за його межами. Найбільш суттєвою міркою європейського добробуту стала революція, яку здійснив сімейний автомобіль.

До 1950-х років автомобіль був розкішшю для більшості європейців, а в багатьох місцевостях — узагалі рідкістю. Навіть у великих містах він з'явився не так давно. Люди не їздили на далекі відстані заради втіхи, а на роботу чи навчання діставалися громадським транспортом — потягами, трамваями чи автобусами. На початку 1950-х років в Іспанії налічувалось лише 89 тисяч приватних автомобілів (не враховуючи таксі) — одна машина на кожні 314 тисяч осіб. У 1951 році лише в одному французькому домогосподарстві з дванадцяти була машина. Тільки у Великій Британії володіння авто було масовим явищем: там у 1950 році нараховувалось 2 мільйони 258 тисяч машин. Але географічно вони розподілялися нерівномірно: майже чверть усіх авто була зареєстрована в Лондоні; сільська Британія була здебільшого такою само безмашинною, як Франція чи Італія. І навіть за таких умов багато мешканців Лондона не мали машини, а тисячі продавців на ринку, вуличних торговців тощо й досі мусили покладатися в роботі на коня та підводу.

У наступні два десятиліття володіння автомобілем стало надзвичайно поширеним явищем. У Британії, де це розпочалося з 1930-х років, але пригальмувалося через війну і подальший дефіцит, кількість власників авто

від 1950 до 1980 року подвоювалася що десять років. Кількість приватних автомобілів зросла від 2,25 мільйона у 1950 році до 8 мільйонів у 1964-му, а до кінця 1960-х сягнула 11,5 мільйона. Італійці, які на початку війни мали 270 тисяч приватних автівок, а в 1950 році — 342 тисячі (тобто менше, ніж сукупно в Лондоні та його околицях), до 1960 року володіли вже 2 мільйонами машин, 5,5 мільйона — у 1965 році, понад 10 мільйонами — у 1970-му й, за підрахунками, 15 мільйонами — ще через п'ять років (по дві машини на кожних сімох мешканців країни)[245]. У Франції в 50-ті роки XX століття кількість приватних автомобілів збільшилася з неповних 2 мільйонів до майже 6 мільйонів, а в наступні десять років знову подвоїлася. Показово, що паркомати з'явилися наприкінці 50-х років: спочатку у Британії, а потім, упродовж 60-х, — у Франції та в інших країнах[246].

Якщо європейці могли купувати машини для особистого користування в таких небачених кількостях, то це було не лише тому, що в них з'явилося більше грошей. Пропозицій доступних автомобілів у відповідь на стримуваний попит десятиліть Депресії та війни було ще більше. Ще задовго до 1939 року низка європейських виробників автомобілів (Porsche в Німеччині, Renault та Citroen у Франції, Morris у Британії), передбачаючи майбутнє зростання попиту на приватні автівки, почали думати про новий тип сімейного авто, функціонально аналогічний «Моделі Т» Генрі Форда, створеної за двадцять років до того, — надійний, масовий і доступний. Через війну поява цих автомобілів відклалася в часі, але до початку 1950-х років вони з'їжджали із заводських конвеєрів у дедалі більшій кількості.

Кожна західноєвропейська країна мала свого популярного місцевого виробника й модель машини, але, по суті, вони всі були напрочуд подібні. Volkswagen Beetle, Renault 4CV, FIAT 500 і 600, Austin A30 і Morris Minor були крихітними автівками-купе сімейного зразка, які мало коштували, обходилися дешево у використанні та легко ремонтувалися. Вони мали тонкі металеві корпуси; малолітражні двигуни (щоб споживати якомога менше пального), мінімум аксесуарів і додаткових пристроїв. «Фольксвагени», «рено» і «фіати» мали заднє розміщення двигуна та задній привід, а місце попереду водія могло вмістити невеликий багаж, а також акумулятор, запасне колесо, заводну ручку й коробку з інструментами.

Morris із переднім розміщенням двигуна, а також його сучасник і конкурент Ford Popular (який належав американській компанії, але для британського ринку виготовлявся на заводі в Дагенемі, поблизу Лондона) претендували на дещо вищу комфортабельність; пізніше було створено чотиридверну модель, яка більше відповідала значно вищому рівню добробуту в Британії на момент своєї появи. Французький Citroen презентував абсолютно інакшу модель «2CV» (цільовою аудиторією якої спочатку були фермери, які хотіли покращити або замінити свої запряжені волами підводи); вона мала чотири двері, пересувний дах, крісла й двигун середнього мотоцикла. Попри ці культурні відмінності, маленькі автомобілі 1950-х мали спільну мету — зробити володіння авто досяжним і доступним для майже кожної західноєвропейської родини.

Упродовж декількох років після початку європейської повоєнної автомобільної революції пропозиція машин не встигала за попитом (у Східній Європі це тривало аж до 1989 року). Тому певний час процвітала доба велосипедів, мотоциклів і бічних причепів; останній варіант був

імпровізованим сімейним транспортним засобом для тих, хто не міг дозволити собі купити або дістати авто. На арені також з'явилися моторолери — у Франції та особливо в Італії, де в Римі 13 листопада 1949 року відбулося перше національне моторалі, а після цього — вибух на ринку цих зручних і доступних символів урбаністичної свободи й мобільності, популярних серед молоді та відповідно поцінованих (особливо модель Vespa, яку зображали в кожному тогочасному італійському фільмі або стрічці про Італію).

Але до початку 1960-х років приватний автомобіль упевнено вкоренився в житті Західної Європи, перемістивши дорожній рух із залізниць на дороги й замінивши громадські види транспорту на приватні. Залізничні мережі сягнули рекордів за своїми протяжністю і пасажиропотоками після Першої світової війни; тепер маршрути, які не давали прибутку, урізали, а тисячі кілометрів полотна згортали. У Великій Британії в 1946 році, який був майже рекордним, залізниця перевезла 901 мільйон пасажирів. Але відтоді їхня кількість щороку зменшувалась. В інших країнах Західної Європи залізничному транспорту велося краще; у маленьких густонаселених країнах з ефективним сполученням — як-от у Бельгії, Нідерландах і Данії — його кількість навіть зростала, але набагато повільніше, ніж автомобільний рух.

Кількість населення, яке користувалося автобусами, також уперше почала знижуватись, оскільки дедалі більше людей їздили на роботу на машині. У 1948?1962 роках у перенаселеній столиці Британії загальне навантаження на міські автобуси, трамваї, тролейбуси й метрополітен зменшилося від 3,955 мільйона пасажирів на рік до 2,485 мільйона, бо вони пересідали на власні автівки. Незважаючи на очевидно неадекватний стан європейських доріг (поза межами Німеччини з кінця 1920-х років у жодній країні не відбувалося значного покращення автомобільної дорожньої мережі), самостійні пасажири та особливо сім'ї дедалі більше користувалися автомобілями для поїздок на дозвіллі: до новозбудованих гіпермаркетів на околицях міст і передусім під час мандрівок вихідного дня та щорічних відпусток[247].

Поїздки на курорти практикувалися в Європі й раніше, хоча до того часу це було привілеєм спершу аристократії, а пізніше — багатших і культурно амбітніших середніх класів. Але, як і всі інші галузі економіки, «туризм» постраждав через війну й економічний занепад. Туристичний сектор у Швейцарії в 1913 році міг похвалитися 21,9 мільйона оплачених ночей проживання; знову сягнути таких показників йому вдалося тільки в середині 1950-х років. А коли туристичний бум 1950-х настав, він був інакшим. Наявність приватного транспорту сприяла й заохочувала туризм, але передусім стимулом для нього була кількість осіб, які мали перевагу оплачуваної відпустки: до 1960 року більшість працівників континентальної Європи мали офіційне право на два (а в Норвегії, Швеції, Данії та Франції — на три) тижні оплачуваної відпустки й дедалі частіше проводили її далеко від дому.

Поїздки на відпочинок перетворювалися на масовий туризм. Автобусні компанії процвітали, поширюючи традицію щорічних подорожей на море в шарабанах[248] для робітників заводів і ферм на комерційні послуги перевезення всередині країн і поза їхніми межами. Молоді авіапідприємці, на кшталт британця Фредді Лейкера, який скупив зайві турбогвинтові авіалайнери Bristol Brittania, створили послугу чартерних перельотів до новостворених літніх курортів в Італії, Франції та Іспанії. Кемпінг, який до війни й так був популярний серед менш заможних туристів і любителів

перебування на свіжому повітрі, наприкінці 1950-х років перетворився на величезну індустрію, яка давала поштовх створенню місць для таборів на морських узбережжях і гірських галявинах, центрів продажу спорядження, друку путівників і точок продажу спеціального одягу. Старим курортам — на морських узбережжях і в сільській місцевості Північної та Західної Європи — теж велося добре. Люди відкривали для себе нові (або перевідкривали старі) місця для відпочинку, які потім з'являлися на сторінках глянцевих брошур і ставали відомими завдяки «сарафанному радіо». Французька Рив'єра, яка колись була монотонною схованкою для зимівлі едвардіанської аристократії, тепер постала в новому спокусливому й молодіжному світлі свіжого жанру романтичного кіно: у 1956 році Роже Вадім «винайшов» Сен-Тропе як тло для нової зірки, що сходила, — Бріжіт Бардо у стрічці «І Бог створив жінку».

Не кожен міг дозволити собі поїхати до Сен-Тропе чи Швейцарії — хоча французькі й італійські гірські та морські курорти все ще були недорогі для мандрівників з Британії чи Німеччини, які обмінювали стерлінги та дойчмарки за низьким тогочасним курсом для франків і лір. Але поїздки на море у своїй країні, які й досі були дуже популярні, особливо серед британців, нідерландців і німців, тепер стали справді дешеві. Біллі Батлін, канадський крамар, який відкрив першу базу в Скегнессі (Англія) в 1936 році, у 1950-х роках заробив шалені статки, «дешево й сердито» продаючи сімейні путівки типу «все включено» до баз відпочинку, стратегічно розташованих уздовж узбережжя промислової Англії. «Суміш гостелу й дешевого супермаркету», — зневажливо охарактеризував їх пізніше один критик. Але пансіонати Батліна свого часу набули шаленої популярності і стали невизнаними прототипами, аж до запровадження послуги аніматорів (або «червоних мундирів»[249], як їх називав Батлін), французького «Клуб Мед»[250], якому віддавало перевагу для колективного відпочинку наступне, більш космополітичне покоління.

Дещо більші авантюристи прямували до новостворених курортних баз середземноморського узбережжя Іспанії, де відвідувачі могли обирати між пропозиціями ночівлі і сніданку, пансіонами і сучасними готелями біля моря, які масово бронював новий вид операторів пакетних турів. І до всіх них тепер можна було дістатися машиною. Убрані в літній одяг для відпочинку (який сам по собі був новим товаром і свідченням нового достатку) мільйони родин утискалися у свої FIAT, Renault, Volkswagen і Morris — часто в той самий день, оскільки офіційні відпустки переважно припадали на щільний проміжок кількох тижнів серпня, — і вузькими, погано обслуговуваними дорогами, не призначеними для подорожей новітньої доби, прямували на далекі узбережжя.

Наслідком цього були небачені й жахливі затори, які з кінця 1950-х років щороку лише погіршувались. Вони виникали на передбачуваних маршрутах упродовж ключових артерій: на південно-західній трасі A303 з Лондона до Корнуолла; на Route Nationale 6 та 7 з Парижа до Середземноморського узбережжя; на Route Nationale 9 з Парижа до іспанського кордону (кількість французьких туристів в Іспанії зросла від кількох тисяч у 1955-му до 3 мільйонів у 1962 році, а через два роки — до 7 мільйонів; у франкістській Іспанії навіть досить вільно ходив французький франк, особливо після ревальвації за де Ґолля)[251]. Дедалі більше німецьких туристів, рухаючись середньовічним торговельним маршрутом на південь, їхали австрійським Тиролем та через Бреннерський перевал до Італії. Багато хто рухався далі

до Югославії, що, як і Іспанія, у ті роки відчинила двері для іноземних туристів: їх і в 1963 році налічувалося вже 1,7 мільйона, а через десять років кількість мандрівників з-за кордону до цієї єдиної відкритої комуністичної країни в Європі (якій пощастило мати довге та дуже дешеве Адріатичне узбережжя) становила майже 6,3 мільйона щорічно.

Як вже було відзначено, масовий туризм може бути нечутливий до довкілля, але він має виразні переваги щодо масштабування. Відколи заможні мешканці Півночі почали стікатися до бідних у той час середземноморських країв, для будівельників, кухарів, офіціантів, покоївок, водіїв таксі, повій, носильників, обслуговувального персоналу аеропортів тощо почали створювати робочі місця. Уперше некваліфікована грецька, югославська, італійська й іспанська молодь могла знайти низькооплачувану сезонну роботу у своїй країні, а не їхати в її пошуках за кордон. Замість того щоб переїжджати на північ, де економіки розвивалися, тепер вони обслуговували ті самі економіки у своїх країнах.

Закордонні поїздки, здається, не розширювали світогляд: що популярніший був закордонний пункт призначення, то швидше він починав нагадувати — в усіх головних аспектах, окрім клімату, — місце походження туристів. Насправді успіх масового туризму в 1960-х роках і пізніше залежав насамперед від того, щоб створити для британців, німців, нідерландців, французів та інших новонавернених туристів якомога комфортніші умови в оточенні їхніх співвітчизників і відгородити їх від екзотичного, незнайомого й неочікуваного. Але вже сам факт регулярних (щорічних) мандрівок кудись далеко і новий спосіб туди дістатися — приватним автомобілем або чартерним перельотом — відчиняв для мільйонів раніше ізольованих чоловіків і жінок (й особливо їхніх дітей) вікно до значно більшого світу.

До 1960-х років головним джерелом інформації, думок і розваг, доступним для абсолютної більшості європейців, було радіо. Саме по радіо люди дізнавалися новини, і якщо спільна національна культура й існувала, то її значно більше створювало те, що люди чули, ніж те, що вони бачили або читали. У кожній європейській країні того часу радіо перебувало в державній власності (у Франції національна мережа радіомовлення припиняла трансляцію опівночі). Зазвичай радіостанції, передавачі та хвилі були ліцензовані й належали державі: показово, що ті нечисленні радіостанції, які мовили за межі державних кордонів, переважно були розташовані на островах чи кораблях, а в народі їх називали «піратами».

Радіоприймачі, популярні ще до війни, в 1960 році були практично в кожній оселі: станом на той рік у СРСР одне радіо припадало на кожні п’ять осіб; у Франції, Австрії та Швейцарії — одне на кожні чотири, у Скандинавії та Східній Німеччині — одне на кожні три. Власне, майже в кожному домі був радіоприймач[252]. Вигляд більшості домашніх радіоприймачів майже не відрізнявся від їхніх попередників міжвоєнних десятиліть — громіздких, неоковирних клапанних безпровідних приладів. Зазвичай такий мала кожна родина. Він стояв на чільному місці у вітальні чи кухні, тож коли родина збиралася разом, ніхто не мав вибору, слухати його чи ні. Навіть автомобільні радіо в цьому розумінні практично не відрізнялися — родина подорожувала разом, разом його слухала, а передачі обирали батьки. Отож безпровідне радіо було, по суті, консервативним засобом масової інформації

— як за змістом, так і за тими суспільними моделями, які воно заохочувало й підтримувало.

Усе це змінили транзисторні радіоприймачі. Цей тип радіо в 1958 році все ще був рідкістю: наприклад, в усій Франції їх налічувалось лише 260 тисяч. Але через три роки, у 1961 році, французи вже мали 2,25 мільйона транзисторних радіо. У 1968 році дев'ять з десяти осіб у Франції мали радіо, до того ж дві третини з них були портативними. Підлітки вже не мусили сидіти в родинному колі і слухати новини та п'єси, створені за смаком дорослих і трансльовані впродовж «сімейних годин», зазвичай після вечері. Тепер вони мали свої власні передачі — «Привіт, друзі» на Французькому національному радіо, «Попвибір» на BBC тощо. Індивідуальні радіо дали поштовх створенню програм для різних аудиторій; а коли державні радіоканали адаптувалися до нових умов надто повільно, цим користалися «периферійні» радіостанції — «Радіо Люксембург», «Радіо Монте Карло», «Радіо Андорра», які мовили легально, але поза межами державних кордонів і за фінансової підтримки комерційної реклами.

Транзисторні радіо на батарейках були легкі й портативні, а тому добре відповідали добі підвищеної мобільності — їхнім природним середовищем ставали туристичні пляжі або громадські парки. Але радіо все ще було звуковим медіумом, що обмежувало його спроможність адаптуватися до доби, яка дедалі більше ставала візуальною. Для старших людей радіо залишалося головним джерелом інформації, новин і розваг. У комуністичних державах радіо також було єдиним, нехай і неповноцінним, джерелом доступу до новин і думок без цензури, зокрема «Радіо Вільна Європа», «Голос Америки» та насамперед «Всесвітня служба BBC». Але тепер молодь усюди слухала радіо передусім заради популярної музики. А задля всього іншого вони дивилися телевізор.

Послуги телебачення приходили до Європи повільно, а в деяких місцях з'явилися досить пізно. У Британії постійне мовлення розпочалося в 1940-х роках, і багато людей дивилося коронацію королеви Єлизавети в червні 1953 року наживо по телевізору. До 1958 року телевізійних ліцензій видавали більше, ніж радіоліцензій: ще до початку 1960-х у домашньому вжитку по всій країні було 10 мільйонів телевізорів. Натомість у Франції в червні 1953-го — лише 60 тисяч телевізорів (у той самий рік у Західній Німеччині їх було 200 тисяч, а в США — 15 мільйонів); навіть у 1960 році тільки кожна восьма французька родина мала телевізор, що в п'ять разів менше, ніж у Сполученому Королівстві з подібною кількістю населення. В Італії цифри були ще нижчі.

Однак у 1960-ті роки телевізори завоювали популярність майже скрізь — маленькі чорно-білі пристрої стали доступним і дедалі більш необхідним предметом домашнього інтер'єру навіть у найскромнішому помешканні. У 1970 році в Західній Європі в середньому один телевізор припадав на кожні чотири людини — більше, ніж у Великій Британії, але значно менше, ніж в Ірландії. У той час у деяких країнах — у Франції, Нідерландах, Ірландії, Італії (найбільшому виробнику телевізорів і холодильників у Європі) — родина радше мала телевізор, ніж телефон, хоча, якщо порівняти з пізнішими стандартами, вона дивилася його не дуже багато: три чверті дорослих італійців дивилися телевізор менше ніж тринадцять годин на тиждень. Дві третини східнонімецьких домогосподарств мали телевізор (тоді як

холодильник мали менше половини); наступними йшли чехи, угорці й естонці (які могли дивитися фінське телебачення вже з 1954 року).

Телебачення мало неоднозначний вплив. Спершу тематика його передач була не надто інноваційною: державні телеканали стежили за тим, щоб політичний та моральний зміст програм і для дітей, і для дорослих суворо контролювався. Комерційне телебачення з'явилося в Британії в 1955 році, тоді як в інших країнах — значно пізніше, а в більшості європейських держав про приватні телеканали аж до 1970-х років навіть не йшлося. У перші десятиліття існування цього засобу масової інформації більшість телепередач були традиційними, нудними й надзвичайно повчальними, утверджуючи, а не підриваючи традиційні норми та цінності. Філіберто Ґуала, голова італійського RAI (Radio Audizioni Italiane — італійської національної мережі мовлення) з 1954–1956 років, вимагав від підлеглих, щоб їхні передачі «не підривали інституту сім'ї» та не зображували «поведінку, манери чи деталі, які могли б збудити основні інстинкти»[253].

Люди мали невеликий вибір — переважно один чи щонайбільше два канали, а працювали телевізійні служби лише по кілька годин удень і ввечері. Однак телебачення справді стало засобом суспільної революції. Воно зробило величезний внесок у те, щоб покласти край ізоляції та невігластву віддалених спільнот, забезпечуючи кожному той самий досвід і спільну візуальну культуру. Французьку, німецьку або нідерландську «ідентичність» тепер створювала не так початкова освіта чи народні звичаї, як уявлення про країну, що формувалося на основі картинок, які показувалися в кожній оселі. «Італійці», на краще чи на гірше, постали як нація радше завдяки спільному досвіду спортивного вболівання чи перегляду естрадних шоу на RAI, аніж завдяки столітньому існуванню спільного державного уряду.

Найголовнішим було те, що телебачення перенесло державну політику на домашнє вогнище. До доби телебачення політика в Парижі чи Бонні, Римі чи Лондоні була справою еліт, яку провадили далекі керманичі, відомі лише своїми безтілесними голосами по радіо, бездушними газетними світлинами або короткими стилізованими появами в шаблонних новинних хроніках, які показували в кінотеатрах перед початком фільму. Тепер, в інтервалі менше ніж двох десятиліть, політичні лідери мали стати телегенічними — здатними випромінювати авторитет і впевненість, водночас вдаючи легкість у спілкуванні нарівні і теплу обізнаність із масовою аудиторією. До такої гри більшість європейських політиків були готові значно гірше, ніж їхні американські колеги. Багато старших політиків зазнавали жалюгідних фіаско, коли виступали перед телевізійними камерами. Молодші та більш адаптивні до вимог нового часу претенденти отримували величезні переваги. Як пізніше зауважив британський політик-консерватор Едвард Гіт у мемуарах про медійний успіх свого головного конкурента, лідера Лейбористської партії Гарольда Вілсона, телебаченням «міг безперешкодно зловживати будь-який шарлатан, який умів ним вправно маніпулювати. Наступне десятиліття це довело».

Як візуальний медіум телебачення було прямим конкурентом кінематографу. Воно не лише пропонувало альтернативні розваги на екрані, а й принесло до домашніх осель повнометражні фільми, усунувши потребу йти в кіно, якщо тільки не йшлося про останні новинки. У Великій Британії кінотеатри протягом 1946?1958 років утратили 56% клієнтів. В інших країнах Європи касові збори кінотеатрів скорочувались повільнішими темпами, але рано чи

пізно вони впали всюди. Найдовше відвідуваність кінотеатрів трималася в середземноморській Європі — особливо в Італії, де аудиторія залишалася порівняно стабільною до середини 1970-х років. Однак італійці не лише регулярно (зазвичай щотижня) ходили в кіно, вони його ще й робили: у Римі середини 1950-х років кіноіндустрія створювала найбільше робочих місць після будівельної сфери, знімаючи не тільки класичні стрічки відомих режисерів, а й постійний (і більш прибутковий) потік фільмів-одноденок із королевами краси та зірками, яких швидко забували, — «le maggiorate fisiche» («із фізичними перевагами»).

Зрештою, навіть італійська кіноіндустрія та відвідуваність кінотеатрів занепали. Європейські кіновиробники, які не мали можливостей Голлівуду, не могли і мріяти про те, щоб конкурувати з американським кіно в масштабах чи «виробничих спроможностях», і дедалі більше зосереджувалися на фільмах про «звичайне життя» — «нової хвилі», побутових стрічках або домашних комедіях. Кінематограф у Європі перестав бути культурно-просвітницьким заходом і звернувся до художньої форми. Якщо у 1940?50-х роках публіка йшла в кіно за звичкою — байдуже, що там показували, — то тепер люди ходили в кінотеатри лише в тому випадку, якщо їх цікавив конкретний фільм. Заради випадкової розваги, щоб подивитися те, що «йшло», вони дивилися телевізор.

Попри те що телебачення було порівняно «молодим», воно набуло особливої популярності серед старшої аудиторії, надто на ранніх етапах, поки залишалося регульованим державою і культурно обережним. Якщо раніше старші чоловіки та жінки слухали радіо або ходили в кіно, то тепер вони сиділи вдома й дивилися телевізор. Це вдарило по комерційних видах спорту, надто традиційних глядацьких видах на кшталт футболу чи собачих перегонів: по-перше, тому що їхня аудиторія тепер мала альтернативне джерело розваг, більш зручне й комфортне; а по-друге, тому що спорт невдовзі стали показувати по телевізору, зазвичай у вихідні. Масово кудись ходила лише молодь. І їхні смаки щодо дозвілля починали змінюватися.

Наприкінці 1950-х років європейська економіка починала повною мірою відчувати комерційний вплив бебі-буму. Спочатку відбувся злет виробництва товарів для немовлят і діток молодшого віку: візочків, колисок, підгузків, продуктів дитячого харчування, одягу, спортивного спорядження, книжок, ігор та іграшок. Потім настав час величезного розширення освітніх послуг і появи нових шкіл, а водночас — і нового ринку шкільної форми, парт, підручників, шкільного інвентарю та дедалі ширшого асортименту освітньої продукції (включно із вчителями). Але покупцями всіх цих товарів і послуг були дорослі: батьки, родичі, шкільні адміністрації та державні уряди. Близько 1957 року, уперше в історії Європи, молоді люди почали купувати ці речі самі.

Досі молодь навіть не утворювала окремої групи споживачів. «Молодих людей» навіть не існувало як категорії. У традиційних спільнотах і сім'ях діти залишалися дітьми, доки вони не закінчували навчання і не йшли працювати, — з цього часу вони вважалися молодими дорослими. Чогось подібного до нової проміжної категорії «підлітків», яка визначала покоління не за статусом, а за віком — ані дитина, ані дорослий, — раніше ніколи не існувало. А те, що такі особи — підлітки — могли становити окрему групу споживачів, ще за кілька років до того складно було навіть собі уявити. Для більшості людей сім'я завжди була одиницею виробництва, а не

споживання. Якщо молодий член родини мав власний грошовий заробіток, він був частиною доходу родини та йшов на те, щоб покрити спільні витрати.

Але відколи реальні зарплати почали швидко зростати, більшість родин могла вижити — і не тільки — на дохід головного годувальника, а тим паче, якщо працювали обоє батьків. Від сина або доньки, які закінчували школу у віці чотирнадцяти років (зазвичай у Західній Європі дітей випускали зі школи саме в цьому віці), жили з батьками та мали постійну роботу, або й просто підробляли, уже не очікували, що вони беззастережно віддаватимуть щоп'ятниці свій заробіток. У Франції до 1965 року 62% всіх молодих людей у віці від 16 до 24 років, які досі жили з батьками, могли вільно розпоряджатися власними доходами.

Найбільш очевидним і негайним проявом цієї нової підліткової купівельної спроможності стала сфера моди. Задовго до того, як покоління бебі-бумерів відкрило для себе мініспідниці та довге волосся, його попередники — покоління, що народилося під час війни, а не одразу після неї, — заявляли про свою присутність і самоствердживалися у своєму зовнішньому вигляді, надихаючись культом гангстерів кінця 1950-х років. У темному обтислому одязі (часом шкіряному, часом замшевому, завжди чіткого крою та дещо загрозливому на вигляд) blouson noirs у Франції, Halbstarker у Німеччині та Австрії чи skinknuttar у Швеції, а також лондонські тедді-бої поводилися в удавано цинічній і байдужій манері — щось між Марлоном Брандо (у фільмі «Дикун») та Джеймсом Діном (у стрічці «Бунтівник без причини»). Однак, попри поодинокі випадки насильства, найсерйозніші з яких трапилися в Британії, де банди молодиків у шкірянках нападали на карибських іммігрантів, чому справді загрожувала ця молодь і її одяг, то це почуттю пристойності їхніх батьків. Вони мали інший вигляд.

Одяг, притаманний певному віку, був важливою заявою про незалежність і навіть бунт. Це також було нове: у минулому молоді дорослі не мали іншого вибору, окрім як носити той самий одяг, що і їхні батьки та матері. Але з погляду економіки це була не найважливіша зміна, до якої призвели підліткові звички витрачання грошей: молодь багато витрачала на одяг, але ще більше — значно більше — на музику. Знак рівняння між концептами «підліток» і «популярна музика», який на початку 1960-х сприймали як належне, мав не лише комерційне, а й культурне підґрунтя. І в Європі, і в Америці, щойно сімейний бюджет міг витримати відсутність підліткових внесків, першою річчю, яку купував собі звільнений від тягаря підліток, була грамофонна платівка.

Довгограйну грамофонну платівку винайшли в 1948 році. Наступного року компанія RCA випустила перший сингл-«сорокап'ятку» — платівку зі швидкістю обертання 45 обертів за хвилину, яка з кожного боку мала одну музичну композицію. У Європі продажі зростали не так швидко, як в Америці — де обороти від продажу платівок збільшились від 277 мільйонів доларів у 1955 році до 600 мільйонів чотири роки по тому. Але вони все одно зростали. У Британії, де молодь від самого початку була відкритіша до американської попмузики, ніж їхні однолітки на континенті, сучасники вважали моментом вибуху популярності цього жанру показ фільму 1956 року «Рок цілодобово» із Біллом Гейлі та гуртом The Comets and The Platters у ролях. Сам фільм був посереднім навіть за невибагливими стандартами кінопромоутерів рокмузики, але однойменна пісня, головний саундтрек (у виконанні Гейлі), стала знаковою для покоління британських підлітків.

Підлітків із робітничого класу, яким раніше не дуже подобався джаз, одразу ж захопила американська (а слідом за нею і британська) революція в попмузиці — ритмічній, мелодійній, доступній, сексуальній та, найголовніше, їхній власній[254]. Але в ній не було нічого особливо агресивного, а тим більше жорстокого, і навіть теми сексу звукозаписувальні компанії, менеджери з маркетингу й директори компаній радіомовлення старанно уникали. А все тому, що революція в попмузиці була насамперед явищем 1950-х років — вона не супроводжувала культурні зміни 1960-х, а передувала їм. Як наслідок, офіційні інстанції часто її критикували. Зокрема, місцеві комітети забезпечення громадського порядку заборонили «Рок цілодобово», так само як і, без сумніву, неперевершений рокмюзикл «Тюремний рок» за участі Елвіса Преслі.

Міська влада Свонсі, що в Уельсі, вважала британського виконавця музичного жанру скіффл Лонні Донеґана «неприйнятним». Томмі Стілу, британському співаку кінця 1950-х, який виконував у міру енергійний рок, заборонили виступати в Портсмуті в шабат. Джонні Голлідей, який був напівуспішною спробою французів клонувати американських рокерів на кшталт Джина Вінсента чи Едді Кокрана, розлютив покоління французьких консервативних інтелектуалів, коли в 1960 році вийшла його перша платівка. З перспективи майбутнього нажахана реакція батьків, учителів, духовенства, політиків і політтехнологів по всій Західній Європі здавалася напрочуд перебільшеною. За менш ніж десять років Гейлі, Донеґан, Стіл, Голлідей та їм подібні стали безнадійно старомодними, пережитками невинного доісторичного минулого.

Європейські підлітки кінця 1950-х і початку 1960-х років не прагнули змінити світ. Вони виросли у відчутті безпеки та скромному добробуті. Більшість із них хотіли просто мати оригінальну зовнішність, частіше подорожувати, слухати популярну музику і купувати різні речі. У цьому вони наслідували поведінку та смаки своїх улюблених співаків і диджеїв, програми яких вони слухали на своїх портативних радіо. Проте вони були провісниками революційних змін. На них ще більшою мірою, ніж на їхніх батьків, орієнтувалась індустрія реклами, яка була наслідком, супроводжувала та провіщала бум споживання. Вироблялось і купувалось дедалі більше товарів, у донині небаченому різноманітті. Машини, одяг, дитячі візочки, запаковані продукти та пральний порошок з’являлися на ринку в запаморочливому розмаїтті форм, розмірів і кольорів.

Реклама в Європі мала давню історію. Газети, особливо популярні, які процвітали з 90-х років XIX століття, завжди містили рекламні повідомлення. Придорожні рекламні щити та плакати були давнім прокляттям Італії ще задовго до 1950-х, а у Франції середини століття будь-який мандрівник упізнав би заклики, намальовані високо на стінах сільських садиб і міських веранд, пити аперитиви St Raphael або Dubonnet. Рекламні лозунги й нерухомі рекламні фотографії довго демонстрували під час випусків новин і додаткових показів[255] у кіно по всій Європі. Але ця традиційна реклама звертала мало уваги на цільову спрямованість своїх повідомлень чи ринкову сегментацію за віком або смаком. Натомість із середини 1950-х років смак споживачів став головним маркетинговим міркуванням; а реклама, яка в довоєнній Європі становила порівняно невелику частку видатків підприємства, відтепер посіла важливу роль.

Ба більше, тимчасом як реклама засобів для миття і пластівців до сніданку в ранньому ефірі комерційного телебачення в Британії була спрямована на дітей і домогосподарок, рекламні паузи на «Радіо Монте Карло» й інших станціях були розраховані насамперед на ринок «молодих дорослих». Довільні витрати підлітків — на тютюн, алкоголь, мопеди і мотоцикли, недорогий модний одяг, взуття, косметику, засоби догляду за волоссям, прикраси, журнали, платівки, програвачі, радіо — утворювали величезний і поки що неврегульований потік готівки: на нього накинулися рекламні агенції, намагаючись отримати свою вигоду. У Британії витрати на роздрібну рекламу виросли від 102 мільйонів фунтів у 1951 році до 2,5 мільярда в 1978-му.

У Франції витрати на рекламу в журналах для підлітків зросли на 400% упродовж визначальних 1959–1962 років. Для багатьох людей світ, зображений у рекламі, усе ще був недоступний: у 1957 році, згідно з проведеним у Франції опитуванням, більшість молодих людей нарікали на те, що не мають можливості розважатися, як їм хочеться, їздити на канікули своїх мрій і мати власний транспорт. Показовим було те, що опитані вже вважали ці товари та послуги правами, яких їх позбавили, а не нездійсненними мріями. По інший бік Ла-Маншу того самого року група активістів із середнього класу, стурбованих безперешкодним впливом комерційної реклами та розквітом товарів, які вона продавала, видали перший у Європі путівник для споживачів. Прикметно, що вони назвали його не «Що?», а «Що саме?».

Це був сміливий новий світ, який британський романіст Джон Прістлі в 1955 році описав як суспільство масової реклами, споживацьке суспільство. Для багатьох інших тодішніх самовидців то була, простими словами, «американізація» — прийняття Європою всіх практик і прагнень тогочасної Америки. І хоч багатьом ці зміни здавалися радикальними, насправді цей досвід був не новий. Європейці «американізувалися» — і боялися навіть думати про це — вже щонайменше тридцять років[256]. Мода на лінії виробництва в американському стилі й темпи роботи за Фредеріком Тейлором[257], як і захоплення американськими фільмами та модою, були поширені в Європі ще до Другої світової війни. Європейські інтелектуали міжвоєння оплакували «бездушний» світ американської модерності, який чекав на всіх. І комуністи, і нацисти прекрасно зіграли роль захисників культур та цінностей від нестримного американського капіталізму й мішаного знекоріненого космополітанізму, що втілював Нью-Йорк і його заразний приклад.

Однак, попри всю цю присутність у європейській уяві — та цілком реальну присутність американських солдатів, дислокованих по всій Західній Європі, — Сполучені Штати залишалися для більшості європейців великим невідомим. Американці говорили англійською — мовою, якою більшість континентальних європейців у ті роки не володіли. Історію та географію США не вивчали в європейських школах; американських письменників не читала освічена меншість; політична система цієї країни була загадкою для всіх, окрім дещиці обраних. Майже ніхто не здійснював далеких і дорогих поїздок до Штатів — лише заможні (та й то небагато); деякі обрані члени профспілок й інших організацій, які отримували допомогу з Фонду Маршалла; кілька тисяч студентів за обміном, а також деякі греки й італійці, котрі виїхали в Америку після 1900 року та повернулися на Сицилію або грецькі острови на старості літ. Східні європейці нерідко мали більше зв’язків із США, ніж західні, бо чимало поляків і угорців знали друга чи родича, який поїхав в Америку, а ще більше — того, хто поїхав би, якби міг.

Поза сумнівом, американські урядові та різноманітні приватні агенції, зокрема Фундація Форда, дуже старалися подолати провалля, яке відділяло Європу від Америки: 1950-ті та ранні 1960-ті були великою добою культурного інвестування за океан — від Американських домів до стипендій Фулбрайта. Подекуди, як-от у Федеративній Республіці Німеччина, це мало глибокі наслідки: упродовж 1948?1955 років 12 тисяч німців з'їздили в Америку в тривалі подорожі — на один місяць чи більше. Ціле покоління західних німців виросло у військовій, економічній і культурній тіні Сполучених Штатів; якось Людвіґ Ергард навіть назвав себе «американським витвором».

Важливо підкреслити, що такий вплив і приклад США напрочуд мало залежав від їхнього прямого економічного залучення. У 1950 році Сполучені Штати володіли трьома п'ятими західного капіталу та приблизно такою самою часткою виробництва, але невелика частина прибутку надходила за океан. Інвестиції в Європу після 1945 року здійснював насамперед американський уряд. У 1956 році приватні інвестиції із США у Європі становили лише 4,15 мільярда доларів. Згодом вони почали стрімко зростати, особливо в 1960-х роках (зокрема в Британії), та сягнули 24,52 мільярда в 1970 році, коли спричинили шквал стурбованих публікацій, які попереджали про зростання американських економічних потужностей, наприклад, есе Жан-Жака Сервана-Шрайбера 1967 року «Le De?fi Ame?ricain» («Американський виклик»).

Економічна присутність Америки в Європі відчувалася не так через прямі інвестиції або фінансову діяльність, як через революцію споживання, яка впливала і на Америку, і на Європу. Тепер європейці отримували доступ до безпрецедентного розмаїття товарів, які вже були знайомі американським споживачам: телефонів, побутової техніки, телевізорів, фотоапаратів, засобів для чищення, упакованих продуктів, дешевого яскравого одягу, машин й аксесуарів до них тощо. Це були достаток і споживання як спосіб життя — «американський спосіб життя». Для молоді привабливість «Америки» полягала в її агресивній сучасності. Як абстракція вона була антиподом минулого; вона була великою, відкритою, успішною та молодіжною.

Однією з особливостей «американізації», про яку ми вже згадували, стала попмузика, хоча й це не було власне новою тенденцією. Музика в стилі регтайм уперше прозвучала у Відні в 1903 році, а американські танцювальні та джазові гурти набували масової популярності і до, і після Другої світової війни. Крім того, це не був суто односторонній процес — сучасна популярна музика здебільшого постала як поєднання привезених і місцевих жанрів. «Американська» музика в Британії дещо відрізнялася від «американської» музики у Франції чи Німеччині. Чорношкірі виконавці особливо вплинули на формування смаків у Франції, оскільки вони приїжджали в Париж, тікаючи від упередженого ставлення у своїй країні. Це стало однією з причин, чому поняття «Америки» у французькій культурі було виразно просякнуте ідеєю расизму.

До 50-х років XX століття американський спосіб життя впливав на європейську аудиторію переважно через кіно. Європейські глядачі мали практично необмежений доступ до всього, що міг експортувати Голлівуд: наприкінці 1950-х років США здавали в прокат близько 500 фільмів щороку, тоді як Європа сумарно — близько 450. Звичайно, американські фільми опинялися в нерівному становищі через мову (хоча багато де, зокрема в

Італії, їх просто масово дублювали місцевою мовою). І частково з цієї причини глядачі, старші за певний вік, продовжували віддавати перевагу місцевому продукту. Але їхні діти мали інші уподобання. Молодші глядачі дедалі більше ставали поціновувачами американських повнометражних фільмів, часто створених європейськими режисерами, які тікали від Гітлера чи Сталіна.

Тогочасні критики переймалися тим, що самовпевнений конформізм американської популярної культури в поєднанні з виразним або прихованим політичним підтекстом, який мали фільми, розраховані на масову аудиторію, міг розбестити або приспати почуття європейської молоді. Утім здається, що в результаті вийшло навпаки. Молоді європейські глядачі відфільтровували пропагандистський складник мейнстримного американського кіно: вони заздрили «гарному життю», яке бачили на екрані, так само як і їхні батьки двадцять років тому, але реготали з удаваного пафосу і наївності американської романтики й домашнього побуту. Проте водночас вони дуже зважали на стиль виконавців, який часто був революційним.

Музика з американських фільмів потім звучала на радіо, у кав'ярнях, барах і танцювальних залах. Мова тіла бунтівної американської молоді, як її зображали в кіно, ставала словом моди для її європейських однолітків. Молоді європейці починали вдягатися «по-американськи»: коли «справжні джинси Levi's» з'явилися в продажу на барахолці в Парижі в травні 1963-го, охочих купити їх було значно більше, ніж пропозиції. Американський молодіжний одяг, який складався з джинсів і футболок, говорив дуже мало про класову належність його носіїв (принаймні доти, доки і те, й інше не взяли на озброєння дорогі дизайнери преміум-класу, та й то різниця відтак полягала не в соціальному статусі, а у фінансових можливостях). Насправді джинси, ставши одягом і середнього, і робітничого класу, були показовим зворотним процесом традиційного розвитку моди «згори вниз», «вирісши» із традиційного статусу робочого одягу. Крім того, вони були виразно молодіжними: як і багато інших запозичених із кінофільмів кінця 1950-х років фасонів, які лягали щільно по фігурі, вони не пасували до статури старших людей.

Упродовж дуже короткого часу джинси, так само як і мотоцикли, кока-кола, довге волосся (у чоловіків і жінок) та попзірки, у Західній Європі породили місцеві адаптовані версії (східніше і фільми, і продукція, якими вони хизувалися, були недоступні). Це була частина ширшої тенденції. Заяложені американські кінематографічні теми — наукова фантастика, детективи, вестерни — адаптували в стилізованих європейських версіях. Мільйони західних німців довідувалися про ковбоїв із романів у м'яких палітурках, написаних місцевими авторами, які ніколи не бували в Америці. У 1960 році німецькомовні романи-«вестерни» продалися накладом 91 мільйон примірників на рік лише у Федеративній Республіці. Після історій про бельгійського хлопчика-детектива Тентена другим за популярністю героєм європейських коміксів був інший бельгійський продукт — «Щасливчик Люк», розгублений і симпатичний ковбой, персонаж щотижневих коміксів французькою й нідерландською мовами. Америка, справжня чи уявна, ставала природним тлом для легких розважальних жанрів.

Вплив Америки на молодих європейців безпосередньо позначався на тому, що вже й так повсюдно оплакували як «провалля між поколіннями». Батьки спостерігали й нарікали на схильність молодих європейців в усіх країнах

«приправляти» свою мову справжніми або вигаданими американізмами. Автори одного дослідження підрахували, що в австрійській і німецькій пресі впродовж 1960-х років кількість таких «американізмів» збільшилась у чотирнадцять разів. У 1964 році французький критик Рене Етьємбл опублікував твір «Parlez-vous Franglais?»[258] — розважальну (і, як дехто сказав би сьогодні, пророчу) оповідь про те, як засмічення англіцизмами шкодить французькій мові.

Антиамериканізм — принципова недовіра і відраза до американської цивілізації та її проявів — зазвичай був зосереджений серед культурних еліт, а через їхню впливовість здавалося, що це явище більш поширене, ніж це було насправді. Культурні консерватори на кшталт Андре Зіґфріда у Франції, у чиїй праці 1954 року «Tableau des E?tats-Unis»[259] повторено обурення і деякі антисемітські тези міжвоєнної полеміки, погоджувалися з культурними радикалами на кшталт Жан-Поля Сартра (чи Гарольда Пінтера у Британії в пізніші десятиліття): Америка була краєм істеричних пуритан, яких поглинають технології, однотипність і конформізм та які позбавлені оригінальності мислення. Такі культурні застереження більше були пов’язані з темпом змін у самій Європі, аніж із викликами чи загрозами, які становила Америка. Подібно до того, як європейські підлітки пов’язували своє майбутнє з Америкою, якої вони майже не знали, їхні батьки звинувачували її у втраті Європи, якої ніколи не існувало, — континенту, впевненого у своїй ідентичності, авторитеті й цінностях, та байдужого до спокус модерності й масового суспільства.

Такі настрої ще не встигли широко розповсюдитись у Німеччині, Австрії чи навіть в Італії, де багато старших людей усе ще вважали американців визволителями. Натомість в Англії і Франції, двох колишніх імперіях, яких безпосередньо потіснив підйом Сполучених Штатів, антиамериканізм траплявся частіше. Як повідомляв читачів французького тижневика L’Express Моріс Дюверже в березні 1964 року, комунізм більше не становив загрози: «Наразі для Європи існує лише одна небезпека, і це американська цивілізація» — «цивілізація ванн і холодильників», як тринадцять років тому її зневажливо охарактеризував поет Луї Араґон. Але, попри гордовиту зневагу паризьких інтелектуалів, цивілізація ванн і холодильників — а також внутрішніх водопроводів, центрального опалення, телевізорів і автомобілів — була саме тим, чого тоді прагнула більшість європейців. І вони бажали цих товарів не тому, що ті були американськими, а тому, що вони втілювали комфорт і ступінь зручності. Уперше в історії комфорт і зручність стали доступні більшості населення Європи.

Післяслово

Історія двох економік

Німеччина — це край, повний дітей. Страшно собі навіть уявити, що було б у далекосяжній перспективі, якби Німеччина виграла війну.

Сол Падовер, 1945 рік

Звичайно, якби ми програли дві світові війни, нам списали всі борги — замість того щоб накопичити їх майже 30 мільйонів фунтів, — позбулися всіх наших зовнішніх зобов'язань та не утримували війська за океаном, тоді ми могли б бути багатими, як німці.

Гарольд Макміллан

Заможність і сила британської економіки, якою [канцлер Скарбниці Великої Британії Річард] Батлер вихвалявся в кількох промовах у 1953 і 1954 роках, були чи не останньою хвилею процвітання, яка сягала британських берегів від ходи німецького економічного лайнера, що мчав уперед, тягнучи за собою супутню європейську флотилію. Сьогодні 1954 рік здається останнім літом великої ілюзії для Сполученого Королівства.

Алан Мілворд

Дивовижною особливістю історії повоєнної Західної Європи була різниця між економічним зростанням Західної Німеччини та Великої Британії. Удруге за одне покоління Німеччина була переможеною країною — зі зруйнованими містами, знищеною валютою, без працездатних чоловіків (їх повбивали або ж запроторили у в'язниці й табори), а її транспортну інфраструктуру та сферу послуг стерли з лиця землі. Британія — єдина європейська держава, яка після Другої світової війни вийшла беззастережним переможцем. За винятком наслідків бомбардувань і людських втрат, життєве полотно країни — дороги, залізничні шляхи, порти, заводи й шахти — залишилося неушкодженим. Але вже на початку 1960-х років Федеративна Республіка стала ефективним двигуном Європи, тоді як Велика Британія повільно пленталася позаду, а темпи її зростання значно відставали від інших країн Західної Європи[260]. Уже в 1958 році економіка Західної Німеччини випереджала британську. В очах багатьох самовидців Велика Британія впевнено прямувала до того, щоб перетворитися на «кульгаву качку» Європи.

Причини такого іронічного повороту долі повчальні. Фундаментом для німецького економічного «дива» 1950-х років було покращення впродовж 1930-х. Інвестиції нацистів — у засоби зв'язку, виробництво озброєння, транспортних засобів і оптики, у хімічну промисловість, легке машинобудування та кольорові метали — були спрямовані в економіку, яка готувалася до війни; але все це окупилося двадцять років по тому. Соціально-орієнтована ринкова економіка Людвіґа Ергарда брала свій початок

у політиці Альберта Шпеєра. Насправді за Гітлера починало чимало молодих менеджерів і стратегів, які високо піднялися кар'єрною драбиною в післявоєнному західнонімецькому уряді та в бізнесі. Вони запровадили в комітетах, органах планування і на підприємствах Федеративної Республіки підходи і практики, яким надавали перевагу бюрократи-нацисти.

Ключова бізнес-інфраструктура Німеччини не зазнала шкоди під час війни. Виробничі підприємства, банки, агенції зі страхування та продажів на початку 1950-х років уже знову працювали, постачаючи німецькі продукти й послуги на ненажерливий закордонний ринок. Навіть дойчмарка, вартість якої постійно зростала, не стала перепоною для німецького прогресу. Через неї імпортована сировина була дешевою, але водночас вона не стримувала зовнішнього попиту на німецьку продукцію — здебільшого високоякісну та високотехнологічну, що приваблювала якістю, а не ціною. У будь-якому разі в перші післявоєнні десятиліття конкурентів було мало: якщо шведська, французька чи нідерландська фірма хотіла придбати якийсь інженерний продукт або устаткування, то практично не мала іншого вибору, окрім як купити його в Німеччини за ринковою ціною.

Виробничі витрати в Німеччині стримувалися за рахунок постійного капіталовкладення в нові ефективні методи виробництва та невибагливої робочої сили. У своєму розпорядженні Федеративна Республіка мала практично невичерпний потік дешевої робочої сили — до неї належали кваліфіковані молоді інженери, які тікали зі Східної Німеччини, напівкваліфіковані машиністи й монтажні робітники з Балкан, некваліфіковані робітники з Туреччини, Італії та інших країн. Усі вони були вдячні за стабільну зарплату у твердій валюті в обмін на постійну роботу, а також, як і старше покоління німецьких робітників ще з 1930-х років, які не були схильні обстоювати свої права, — вони не хотіли завдавати своїм працедавцям клопоту.

Що з цього вийшло, можна показати на прикладі однієї галузі промисловості. До 1960-х років німецькі виробники автомобілів успішно побудували свою репутацію на якості інженерії та виробничій надійності — настільки, що компанії на кшталт Mercedes-Benz у Штутгарті та BMW у Мюнхені могли продавати авто за дедалі вищими цінами і практично без конкуренції, спершу на внутрішньому ринку, а потім — і в інші країни. Уряди в Бонні безсоромно підтримували таких «національних лідерів» — так само як колись це робили нацисти, підживлюючи їх у перші роки вигідними позиками і стимулюючи такі відносини між виробниками й банками, завдяки яким німецькі компанії завжди мали доступ до готівкових вкладень.

У випадку Volkswagen основну роботу вже було проведено ще до 1945 року. Як і інші підприємства повоєнної західнонімецької промисловості, Volkswagen скористався всіма перевагами вільного ринку (зокрема від збільшеного попиту на його продукцію), водночас не постраждавши від жодних викликів конкуренції чи витрат на дослідження, розробки й оснащення. До 1939 року компанія отримала невичерпні ресурси. Нацизм, війна та воєнна окупація їй не зашкодили: об'єднана військова адміністрація прихильно ставилася до Volkswagen саме тому, що його виробничі потужності були розбудовані ще до війни і могли негайно бути запущені в роботу. Його модель VW Beetle практично не мала конкурентів усередині країни, коли в Західній Німеччині почався попит на маленькі сімейні автомобілі масового виробництва, і

навіть за низьких і фіксованих цін ця модель приносила прибуток — завдяки нацистам компанія не мала виплачувати давні борги.

У Британії був свій «національний лідер» — British Motor Corporation (BMC), конгломерат різноманітних раніше незалежних виробників автомобілів на кшталт Morris або Austin, а пізніше і він зазнав злиття з Leyland Motors, утворивши British Leyland. Аж до 1980 року British Leyland продавала свою продукцію як символічно британську: «Здійми прапор — купи Austin Morris». І, як і німецькі виробники, британські автомобільні компанії дедалі більше уваги приділяли заморському ринку. Але на цьому подібності закінчувалися.

Після війни британські уряди наполегливо тиснули на BMC (на Ford, який був американською компанією, або ж на дочірні компанії General Motors вони мали менше впливу), щоб вона якомога більше продавала за кордон — через відчайдушні пошуки прибутку в іноземній валюті, яка була потрібна для виплати величезного воєнного боргу країни (під кінець 1940-х уряд офіційно поставив собі за мету експортувати 75% усіх автомобілів, вироблених у Британії). Отож компанія свідомо й цілеспрямовано принесла контроль якості в жертву швидкому виробництву. Спочатку нікудишня якість британських машин сильно не позначилася на продажах. Британські фірми мали ринок у своєму розпорядженні: попит і вдома, і в Європі перевищував доступну пропозицію. А європейські виробники на континенті не могли змагатися в обсягах виробництва: у 1949 році Велика Британія виробляла більше пасажирських автомобілів, ніж усі інші країни Європи разом узяті. Але відколи за компанією закріпилася відповідна репутація через низьку якість і погане обслуговування, її було неможливо похитнути. Європейські покупці масово відмовлялися від британських машин, щойно з’являлися кращі альтернативи від національних виробників.

Коли ж британські виробники автомобілів таки вирішили оновити свій модельний ряд і модернізувати виробничу лінійку, у них, на відміну від німецьких компаній, не було банків-партнерів, готових надати їм інвестиції та позики. І на те, що держава покриє їхній дефіцит, як для FIAT в Італії або Renault у Франції, вони теж розраховувати не могли. Водночас, перебуваючи під жорстким політичним тиском Лондона, вони будували заводи й центри продажів у тих частинах країни, де це було економічно необґрунтовано, — отож діяли згідно з офіційною регіональною політикою та йшли назустріч місцевим політикам і спілкам. Навіть після того, як вони відкинули цю економічно нераціональну стратегію і зважились на певну оптимізацію, британські автомобільні виробники все ще були безнадійно подрібнені: у 1968 році British Leyland складалася з 60 різних заводів.

Держава активно сприяла неефективності британських виробників. Після війни влада розподіляла дефіцитні запаси сталі між виробниками на підставі їхньої довоєнної частки ринку, у такий спосіб консервуючи значний сектор економіки в запліснявілому минулому та рішуче караючи нових і потенційно більш ефективних виробників. Отже, поєднання гарантованих поставок, штучно створений високий попит на все, що вони могли виробити, і політичний тиск щодо відповідності економічно недоцільним нормам вели британські підприємства до банкрутства. Уже в 1970 році європейські та японські виробники відвойовували в них їхню частку ринку та перемагали як за якістю, так і за ціною. Нафтова криза початку 1970-х років, вступ до ЄЕС і втрата останніх захищених ринків Великої Британії в домініонах і колоніях

зрештою знищила незалежне британське автомобільне виробництво. У 1975 році British Leyland, єдиний незалежний масовий виробник автомобілів у країні, занепав, тож його мусили рятувати шляхом націоналізації. Через декілька років його прибуткові складові за безцінь купив… BMW.

Занепад і подальше зникнення незалежного британського автомобільного сектору свідчить про тодішній стан британської економіки загалом. Спочатку їй велося не так уже й погано: у 1951 році Британія все ще була найбільшим виробничим центром Європи, виготовляючи більше, ніж Франція та Німеччина разом узяті. У Британії всі мали робочі місця, і вона справді розвивалася, хоча й повільніше, ніж решта країн. Однак країну підкосили дві нищівні обставини, одна з яких стала наслідком історичного невезіння, а другу вона створила собі сама.

Хронічна боргова криза Сполученого Королівства значною мірою була зумовлена накопиченням позик, узятих задля того, щоб шість років воювати проти Німеччини та Японії, а потім підтримувати шалені витрати на ефективну післявоєнну оборону (у 1955 році вони становили 8,2% національного доходу, тоді як у Німеччині — менше половини від цього показника). Фунт, який у 1950-х роках усе ще залишався важливою одиницею міжнародних розрахунків, був переоцінений, тому Британії було важко продавати за кордон стільки, щоб закрити постійний дефіцит стерлінга щодо долара. Як країна острівна й повністю залежна від імпорту харчів і ключової сировини, історично Британія компенсувала цю структурну слабкість за рахунок привілейованого доступу до захищених ринків Імперії та Співдружності.

Але ця залежність від далеких ринків і ресурсів, яка в перші повоєнні роки, коли інші країни Європи силувались відновитися, була перевагою, перетворилась на серйозний недолік, відколи розпочався підйом Європи — й особливо зони ЄЕС. Британці не могли змагатися із США, а пізніше з Німеччиною, на жодному незахищеному закордонному ринку тоді, коли британський експорт навіть до Європи відставав від експорту інших європейських виробників. У 1950 році британський експорт готових товарів становив 25% світового експорту, а двадцять років по тому — тільки 10,8%. Британці втратили свою частку світового ринку, а їхні традиційні постачальники — в Австралії, Новій Зеландії, Канаді й африканських колоніях — також тепер переорієнтовувалися на інші ринки.

Отже, певною мірою відносний економічний занепад Британії був неминучим. Але й власний внесок Британії не варто недооцінювати. Ще до Другої світової війни британська промисловість заслужено прославилася своєю неефективністю, за інерцією рухаючись за рахунок давніх досягнень. Не можна сказати, що її продукція коштувала надто дорого, зовсім навпаки. Як зауважив Мейнард Кейнс у в’їдливому коментарі щодо післявоєнних економічних перспектив Британії, «погодинна оплата праці в цій країні, грубо кажучи, дві одиниці на годину, а в США — 5 одиниць на годину… Навіть сумнозвісна неефективність британських виробників навряд чи (сподіваємося) буде спроможна змінити загальний баланс вартості на свою користь у більшості промислових сфер, хоча треба визнати, що в деяких важливих випадках їм це вдалося… Наявна статистика свідчить про те, що, якщо ми такого продукту ще не робили, ціною ми можемо обійти увесь світ»[261].

Однією проблемою була робоча сила. На британських заводах працювали чоловіки (та іноді жінки), які традиційно належали до буквально сотень давніх ремісничих спілок: автомобільні заводи British Leyland у 1968 році нараховували 246 різних профспілок, з якими керівництво мало окремо узгоджувати кожну деталь щодо темпів виробництва й оплати праці. Це був час, коли безробіття не існувало. Насправді підтримання повного працевлаштування було головною соціальною метою кожного британського уряду тих років. Тому прагнення уникнути повернення в жахи 1930-х років, коли люди й машини деградували від бездіяльності, переважали будь-які міркування щодо зростання, продуктивності чи ефективності. Профспілки — й особливо їхні місцеві представники від заводських цехів — були найвпливовішими за весь час свого існування. Страйки — симптом не лише войовничості робітників, а й некомпетентності керівництва — постійно супроводжували британські повоєнні промислові будні.

Навіть якби керівництво британських профспілок вчинило за німецьким прикладом та запропонувало дружні цехові відносини й стримування заробітної плати в обмін на інвестиції, безпеку і зростання, навряд чи більшість працівників на це купилися б. Ще в 1930-х роках майбутній прем'єр-міністр від партії лейбористів Клемент Еттлі точно визначив причину британського економічного недугу — брак інвестицій, інновацій і руху робочої сили, а також обмеженість керівництва. Але, коли він та його послідовники опинилися при владі, здавалося, що їм несила зупинити цей занепад. Тимчасом як німецька промисловість успадкувала всі переваги запроваджених нацистами і спричинених війною перетворень, давні, неконкурентоспроможні британські виробництва одержали в спадок застій і глибокий страх змін.

Текстильні фабрики, шахти, суднобудівні, металургійні заводи й легке машинобудування в післявоєнні десятиліття потребували переобладнання та реорганізації; але керівники британських заводів радше обирали роботу в умовах браку інвестицій, недостатніх досліджень і розробок, низьких зарплат і дедалі меншого кола клієнтів, замість того щоб ризикнути й розпочати заново з новою продукцією для нових ринків — так само як вони воліли краще задовольняти профспілки, аніж кинути виклик неефективним усталеним практикам ринку праці. Що з цим робити, було незрозуміло. Знову процитуємо Кейнса: «Якби через якусь прикру географічну помилку Повітряні сили США (хоча зараз і надто пізно багато очікувати від ворога) знищили всі фабрики на північно-східному узбережжі та в Ланкаширі (тоді, коли всередині, крім директорів, нікого нема), нам було б нічого боятися. Я і гадки не маю, як ще ми можемо повернути собі життєрадісну наївність, яка, вочевидь, потрібна для успіху».

У Франції подібну спадщину управлінської некомпетентності й інертності подолали завдяки державним інвестиціям й агресивному орієнтовному плануванню. Але британська влада втиснула себе в рамки колективних угод та менеджменту вимог і домовленостей. Для країни, яка після 1945 року націоналізувала такі великі пласти економіки й до 1970 року відповідала за витрати 47% ВНП країни, така обережність здається дивною й парадоксальною. Але Британська держава, володіючи або керуючи більшою частиною транспортної, медичної, освітньої галузей і сфери зв'язку, ніколи не декларувала якоїсь загальної національної стратегічної мети; тож із практичних міркувань економіку полишили на саморегулювання. Застосовувати всі важелі центрального уряду, щоб розв'язати проблему економічного

занепаду Британії, довелося пізнішому поколінню реформаторів і прихильників вільного ринку та радикальній противниці державного втручання — пані прем'єр-міністерці від Консервативної партії. Але на той час деякі обмеження, притаманні консервативній «старій» британській економіці, почали, з інших причин, стосуватися й послабленої економіки Німеччини.

Розділ 11

Момент соціальної демократії

Найголовніше для уряду — не робити те, що вже й так роблять люди, трохи краще чи трохи гірше; найголовніше — робити те, що наразі взагалі не робиться.

Джон Мейнард Кейнс (1926 рік)

Виклик надійде не із США… не із Західної Німеччини і не з Франції; виклик надійде з тих країн, які, хай як сильно вони помиляються (а, на мою думку, вони помиляються щодо багатьох фундаментальних речей), проте зрештою зможуть пожинати конкретні плоди економічного планування й державної власності.

Енайрін Беван (1959 рік)

Наша країна виступає за демократію та нормальну каналізацію.

Джон Бетчеман

Я хочу широко відчинити вікна Церкви, щоб нам було видно, що там зовні, а люди бачили, що тут усередині.

Папа Римський Іоанн XXIII

Фотографія — це правда. Кіно — це правда двадцять чотири рази за секунду.

Жан-Люк Ґодар

Шістдесяті роки стали апогеєм Європейської держави. Відносини громадянина з державою в Західній Європі в минулому столітті були плинним компромісом між військовими потребами та політичними вимогами: сучасні права громадян, які нещодавно отримали їх назад, урівноважувалися старими обов'язками боронити країну. Але з 1945 року ці відносини дедалі більше охоплювали щільне полотно соціальних гарантій та економічних стратегій, у яких держава слугувала своїм громадянам, а не навпаки.

У пізніші роки всеосяжні амбіції західноєвропейських держав добробуту почали частково втрачати свою чарівність — не в останню чергу тому, що вони більше не могли виконувати свої обіцянки. Безробіття, інфляція, старіння населення й уповільнення економіки накладало на зусилля держав виконувати свою частину угоди нездоланні обмеження. Зміни на міжнародному ринку капіталу й у сучасних електронних комунікаціях заважали державам планувати та визначати економічну політику. Однак найголовніше те, що дискредитованою була сама легітимність держави-регулятора: усередині країн — через закостенілість і неефективність агенцій та виробників, які перебували в державній власності, а за кордоном — через неспростовні свідчення хронічної економічної дисфункції та політичних репресій у соціалістичних державах Радянського блоку.

Але все це було попереду. У найкращі роки європейської держави добробуту, коли адміністративний апарат усе ще мав широкі повноваження, а його авторитет залишався непорушним, виник дивовижний консенсус. Побутувала думка, що держава завжди зробить краще, аніж неврегульований ринок: і це стосувалося не лише забезпечення правосуддя й державної безпеки чи розподілення товарів і послуг, а й розробки та впровадження стратегій щодо суспільної згуртованості, моральної поживи і культурної активності. Думку про те, що такі речі краще залишити під опікою освіченої корисливості й надбань вільного ринку у формі товарів та ідей, у провідних європейських політичних і наукових колах вважали химерним пережитком докейнсіанських часів: у найкращому разі — поганим засвоєнням уроків Депресії, у найгіршому — заохоченням до конфлікту й завуальованим зверненням до основних людських інстинктів.

Отож державу вважали добром, і його було багато. Упродовж 1950–1973 років державні витрати у Франції зросли від 27,6 до 38,8% від ВВП, у Західній Німеччині — від 30,4 до 42%, у Великій Британії — від 34,2 до 41,5% та в Нідерландах — від 26,8 до 45,5%; натомість сам внутрішній продукт зростав швидше, ніж будь-коли до чи після того. Переважна частина збільшення видатків ішла на страхування, пенсії, охорону здоров'я, освіту й житло. У Скандинавії з 1950 по 1973 рік частка національного прибутку, яку витрачали на саме лише соціальне забезпечення, зросла на 250% у Данії та Швеції. У Норвегії вона збільшилась утричі. Тільки у Швейцарії частка

післявоєнного ВНП, яку витрачала держава, залишалася на порівняно низькому рівні (до 1980 року вона не сягнула й 30%), але навіть тоді вона кардинально відрізнялася від показника 1938 року, який становив тільки 6,8%.

Історія успіху післявоєнного європейського капіталізму всюди супроводжувалася зростанням ролі державного сектору. Але природа державного залучення суттєво відрізнялася. У більшості країн континентальної Європи держава уникала прямого володіння певною галуззю (хоча це не стосувалося громадського транспорту чи комунікацій), віддаючи перевагу непрямому контролю, часто — через номінально автономні установи, найбільшим і найвідомішим прикладом яких був італійський розгалужений ІПР (див. розділ 8).

Конгломерати на кшталт ІПР обслуговували не лише своїх працівників і споживачів, але й низку політичних партій, профспілок, установ соціального забезпечення і навіть церков — вони були посередниками для їхньої протекції та посилювали їхню владу. Християнсько-демократична партія Італії на всіх рівнях, від селища до столиці, «колонізувала» найрізноманітніші державні послуги й продукти, які держава контролювала або фондувала: транспорт, електронні ЗМІ, банки, енергетичну, інженерну і хімічну промисловості, будівельну галузь і сферу продуктів харчування. Окрім самої партії, від цього найбільше вигравали мільйони дітей та онуків безземельних селян, яких цей широкий державний сектор забезпечував робочими місцями. В італійському Національному інституті з питань сиріт війни на кожні 70 сиріт припадало 12 працівників, а 80% його щорічного бюджету йшли на зарплати та адміністрування.

Подібним чином контроль над державними підприємствами в Бельгії дозволяв національному уряду в Брюсселі пом’якшувати невдоволення на місцях та загладжувати конфлікти на підставі регіональних і мовних протиріч послугами, робочими місцями й дорогими вливаннями в інфраструктуру. У Франції післявоєнна націоналізація встановила тривалі мережі впливу й патронажу. Електроенергетична компанія Франції (ЕКФ) була головним постачальником електроенергії в країні. Крім того, вона була й одним з найбільших роботодавців країни. За угодою, передбаченою раннім післявоєнним законодавством, 1% обороту ЕКФ у Франції мали щорічно передавати до соціального фонду, яким керував впливовий тоді профспілковий рух — Усезагальна конфедерація праці. Відпустка й інші соціальні виплати, які покривалися з цього фонду (не кажучи вже про можливості працевлаштування, які він створював), упродовж багатьох десятиліть залишалися вигідним і політично значущим важелем протекції вже для покровителя самої Конфедерації — Французької компартії.

Тож держава багатьма способами залагоджувала взаємини в торгівлі, політиці та суспільстві. Також прямо чи опосередковано вона відповідала за працевлаштування й оплату праці мільйонів осіб, які мали щодо державних структур особистий інтерес — чи то як державні службовці, чи то як фахівці інших галузей. Випускники найкращих британських університетів, як і їхні однолітки, що отримували дипломи французьких grandes e?coles (закладів вищої освіти), зазвичай шукали роботу не в приватному секторі, а тим паче не в промисловості чи торгівлі, а в освітній галузі, у медицині, сфері соціальних послуг і публічного права, у державних монопольних установах чи на державній службі. До кінця 1970-х років 60% усіх випускників

університетів у Бельгії працювали у сфері державних послуг або в соціальному секторі, який дотувала держава. Європейська держава створила унікальний ринок для товарів і послуг, які вона могла надати. А ще — зачароване коло робочих місць і впливу, яке майже всюди викликало захоплення.

Доктринальні розбіжності щодо очевидних цілей держави могли бути приводом для гострих суперечок між лівими і правими, християнськими демократами і комуністами, соціалістами і консерваторами, але майже кожен отримував якусь користь від можливостей, що стосувалися доходів та впливу, які створювала для них держава. Віра в державу — як планувальника, координатора, посередника, арбітра, годувальника, доглядача й охоронця — була поширеним і спільним явищем практично в усьому політичному спектрі[262]. Держава добробуту була відверто соціальною, але аж ніяк не соціалістичною. У цьому розумінні капіталізм добробуту, такий, яким він поставав у Західній Європі, був справді постідеологічним.

Проте на тлі загального післявоєнного європейського консенсусу вирізнялося відмінне бачення соціал-демократів. Соціальна демократія завжди була гібридним утворенням — насправді, саме цим їй і дорікали вороги як лівого, так і правого політичного флангу. Соціальна демократія, практика в одвічному пошуку теорії, стала наслідком осяяння, яке зійшло на покоління європейських соціалістів на початку XX століття: що радикальна соціальна революція в серці сучасної Європи, яку провіщали та планували візіонери-соціалісти XIX століття, була в минулому, а не в майбутньому. Парадигма насильницького міського повстання, яку в XIX столітті вважали способом подолання несправедливості та неефективності промислового капіталізму, була не лише небажаною і такою, що навряд чи зможе реалізувати свою мету. Вона також була непотрібною. Справжніх змін у добробуті всіх класів можна було досягти поступовим і мирним шляхом.

Це не означало, що фундаментальні доктрини соціалізму, які походили з XIX століття, можна було відкинути. У середині XX століття переважна більшість європейських соціал-демократів, навіть якщо вони трималися подалі від Маркса та його загальновизнаних наступників, беззастережно вірили в те, що капіталізм у своїй основі недосконалий, а соціалізм — вищий і морально, і економічно. Від комуністів вони відрізнялися тим, що не поділяли їхніх переконань щодо швидкого й неминучого занепаду капіталізму та ідею про пришвидшення його кінця своїми політичними діями. Їхнє завдання, яке вони сформулювали для себе під час десятиліть Депресії, протистояння та диктатури, полягало в тому, щоб використовувати державні ресурси задля усунення соціальних патологій, притаманних капіталістичним формам виробництва і необмеженим наслідкам ринкової економіки — іншими словами, створювати не економічну утопію, а хороше суспільство.

Як покажуть пізніші події, політика соціальної демократії не завжди буде привабливою для нетерплячої молоді. Але вона інтуїтивно вабила чоловіків і жінок, які прожили жахливі десятиліття після 1914 року, а в деяких частинах Західної Європи соціальна демократія до середини 1960-х років із політичної течії перетворилася на спосіб життя. Кращого прикладу, ніж Скандинавія, годі й шукати. Із 1945 по 1964 рік частка голосів, яку отримувала Соціал-демократична партія Данії на загальнонаціональних виборах, зросла від 33 до 42%; у ті самі роки результати Норвезької робітничої партії коливалися в межах 43 і 48%. Що ж до шведських соціал-

демократів, то їхня підтримка на післявоєнних виборах ніколи не опускалася нижче 45%. На виборах 1968 року вони навіть одержали більше половини голосів.

Що дивувало в цих результатах, то це не самі цифри. Соціалістична партія Австрії одного разу отримала майже таку саму підтримку, а на загальнонаціональних виборах 1951 року в Британії Лейбористська партія Клемента Еттлі взяла 48,8% голосів (хоча консерватори, нехай і з меншою кількістю голосів, одержали більше місць у парламенті). Прикметною була їхня виборча база. З більшим чи меншим успіхом скандинавські соціал-демократичні партії забезпечували собі дві п'ятих голосів країни, завдяки чому десятиліттями безперервно формували уряд, часом — разом із коаліцією нечисленних і слухняних молодших партнерів, але зазвичай самостійно. Із 1945 по 1968 рік вісім із десяти данських урядів очолювали соціал-демократи; водночас існувало п'ять норвезьких урядів, з них три — соціал-демократичні й чотири — шведські, усі під проводом «есдеків». У кадрах також спостерігалася сталість: у Норвегії Ейнар Ґергардсен очолював два соціал-демократичні уряди упродовж чотирнадцяти років загалом; у Швеції Таґе Ерландер керував і партією, і країною двадцять три роки — із 1946 по 1969 рік[263].

Скандинавські суспільства успадкували певні переваги. Маленькі й соціально однорідні, вони не мали ані заморських колоній, ані імперських амбіцій та впродовж багатьох років були конституційними державами. Данська Конституція 1849 року запровадила обмеження для парламентської форми правління, однак надавала широкі свободи для преси та релігії. Шведська (і на той час норвезька) Конституція 1809 року започатковувала сучасні політичні інститути, зокрема пропорційне представництво і зразковий інститут омбудсмена, який пізніше поширився по всій Скандинавії, а також створювала стабільну структуру, в межах якої могла розвиватися партійна політична система. Вона залишалася чинною до 1975 року.

Але Скандинавія — регіон лісів, сільського господарства, рибальства та жменьки первинних галузей промисловості, більшість із яких припадали на Швецію — історично була бідною. Трудові відносини у Швеції та особливо в Норвегії характеризувалися постійною напругою: упродовж перших десятиліть XX століття за кількістю страйків обидві країни обіймали перші сходинки у світі. Протягом Депресії 1930-х років країна потерпала від хронічного безробіття. У 1932?1933 роках третина робочої сили Швеції була безробітна; у Норвегії та Данії без роботи сиділи 40% дорослого працездатного населення. Ці цифри були зіставні з найгіршими роками безробіття в Британії, німецькій Веймарській республіці чи в індустріальних штатах США. У Швеції криза призвела до силових протистоянь, зокрема в 1931 році в Одалені, коли армія придушила страйк на паперовій фабриці (ці події закарбовані у стрічці шведського режисера Бу Відерберґа «Одален 31», 1969).

У тому, що Скандинавія (і зокрема Швеція) не пішла шляхом інших суспільств на периферії Європи, які в міжвоєнний період переживали економічний занепад, насамперед заслуга соціал-демократів. Після Першої світової війни соціалістичні партії Скандинавії загалом відмовились від радикальної догми та стишили революційний запал, який об'єднував їх із німецьким й іншими соціалістичними рухами Другого Інтернаціоналу; а в 1930-х роках вони дійшли історичного компромісу між капіталом і ринком праці. У 1938 році в

Сальтшебадені представники шведських роботодавців і працівників підписали Пакт, що заклав основу майбутніх соціальних відносин у країні і став провісником неокорпоратистських соціальних партнерств, які сформувалися в Німеччині й Австрії після 1945 року, але до війни практично не існували, окрім як за сприяння фашистів[264].

Скандинавські соціал-демократи були відкриті до таких компромісів, оскільки не мали ілюзій щодо уявного «пролетаріату», на який інші соціалістичні партії покладалися як на свою головну виборчу базу. Якби вони мали голоси тільки міського робітничого класу чи навіть робітничого класу разом із реформаторами з класу середнього, соціалістичні партії Скандинавії назавжди б залишилися в меншості. Їхні політичні перспективи відкривалися тоді, коли вони намагалися завоювати переважно сільське населення регіону. Тому, на відміну від майже всіх інших соціалістичних або соціал-демократичних партій Європи, скандинавські соціал-демократи не були заплямовані утробною відразою до села, яка була притаманна більшості партій європейської лівиці, починаючи з коментарів Маркса щодо «ідіотизму сільського життя» і до нелюбові Леніна до «куркулів».

Озлоблені й злиденні селяни міжвоєнної Центральної та Південної Європи формували готовий електорат нацистів, фашистів й аграрних популістів, чия програма зосереджувалась навколо одного питання. Але фермери, лісоруби й рибалки далекої європейської Півночі, які мали не менше проблем, дедалі масовіше приставали до соціал-демократів, що активно підтримували аграрні кооперативи — особливо важливі в Данії, де комерційне сільське господарство було ефективним і поширеним, але дуже дрібним, — а відтак розмивали здавна проведені соціалістами межі між приватним виробництвом і колективними цілями, «відсталим» селом і «сучасним» містом, які так жахливо позначалися на їхніх рейтингах в інших країнах.

На цьому альянсі робітників і селян, якому сприяла незвичайна незалежність скандинавських селян — затятих протестантів, чиї спільноти не були обмежені традиційною селянською залежністю від священника чи землевласника, — ґрунтувався міцний фундамент, на якому виростали найуспішніші соціальні демократії Європи. Коаліції між «червоними» й «зеленими» (спочатку між селянськими та соціал-демократичними партіями, пізніше — тільки між останніми) в решті країн було неможливо собі уявити; у Скандинавії вони стали нормою. Соціал-демократичні партії виконували роль того рушія, завдяки якому традиційне селянське суспільство та промисловий робітничий клас разом увійшли в добу урбанізму: в цьому сенсі соціальна демократія в Скандинавії була не просто однією з політичних течій, а власне втіленням модерності.

Отже, скандинавські держави добробуту, які постали після 1945 року, брали початок від двох суспільних договорів 1930-х років: між роботодавцями і працівниками та між робітниками і селянами. Соціальні послуги й інше державне забезпечення, властиве скандинавській «моделі», відображали ці витоки, наголошуючи на всеохопності та рівності — соціальних правах для всіх, вирівняних доходах, фіксованих пільгах, які покривалися з податків, що постійно зростали. Тож вони кардинально відрізнялися від звичайної континентальної європейської моделі, у якій держава передавала або повертала дохід сім'ям та окремим особам, щоб вони могли платити живими грішми за те, що, по суті, було субсидованими приватними послугами (зокрема страхування та медицину). Але, за винятком освітніх послуг, які

ще до 1914 року були загальнодоступними та всеохопними, скандинавська система добробуту не була розроблена і впроваджена одразу. Її створювали поступово. Особливо відставала система охорони здоров'я: у Данії повне державне забезпечення охорони здоров'я запровадили лише в 1971 році, через двадцять три роки після того, як по той бік Північного моря у Великій Британії була заснована Національна служба охорони здоров'я Енайріна Бевана.

Ба більше, те, що зовні здавалося єдиною нордичною системою, насправді відрізнялося залежно від країни. Данія була найменш «скандинавською». Вона не просто критично залежала від закордонного ринку сільськогосподарської продукції (особливо молочних продуктів і свинини), а тому була більш вразливою до розвитку політичних подій і рішень у Європі; її кваліфікована робоча сила також була дужче подрібнена між традиційними ремісничими спілками й організаціями. У цьому країна була більше схожа на Британію, аніж, скажімо, на Норвегію; данські соціал-демократи в 1960-х навіть не раз змушені були чинити за прикладом британських урядів, намагаючись запровадити контроль цін і зарплат на нестабільному ринку праці. Відповідно до британських стандартів їм усе добре вдалося; але, за більш вимогливими скандинавськими мірками, данські суспільні відносини й стан економіки завжди були дещо проблемними.

Норвегія з усіх нордичних країн була найменшою та найбільш однорідною (за винятком Ісландії). Крім того, вона найбільше постраждала під час війни. Ба більше, аж до того часу, коли в шельфі знайшли поклади нафти, Норвегія перебувала в особливій ситуації. Тримаючи першу лінію оборони під час «холодної війни» і, відповідно, змушена виділяти на оборону більші видатки, ніж крихітна Данія чи нейтральна Швеція, вона була також найбільш видовженою з усіх північних країн — її маленьке населення чисельністю менш ніж чотири мільйони осіб розтягнулося вздовж 1752-кілометрової берегової лінії, найдовшої в Європі. Чимало розкиданих на далекі відстані містечок і селищ у минулому — як, власне, і досі — виживали лише за рахунок рибальства. Уряд в Осло, із соціальними демократами чи без, був змушений спрямовувати державні ресурси на соціальні й комунальні цілі: субсидії, які надходили з центру на периферію (у транспортну сферу, освіту, зв'язок, надання послуг та утримання штату фахівців, особливо в розташованій за Північним полярним колом третині країни), для Норвезької держави були засобом виживання.

Швеція також була унікальною, хоча її особливості з часом стали вважати скандинавською нормою. Із населенням, яке майже дорівнювало сукупному населенню Норвегії та Данії (у самому лише Стокгольмі й околицях проживало 45% населення Норвегії), Швеція була найбагатшою і найбільш індустріалізованою скандинавською країною. До 1973 року її видобуток залізної руди був зіставний із показниками Франції, Британії та Західної Німеччини, разом узятих, і дорівнював майже половині видобутку США. Вона була світовим лідером у виробництві паперу й целюлози, а також у судноплавстві. Норвезька соціальна демократія впродовж багатьох років полягала у підрахунку, нормуванні та розподіленні обмежених ресурсів у бідному суспільстві, натомість Швеція вже до 1960-х років стала однією з найбагатших країн світу. Там соціальна демократія розподіляла й урівнювала багатство та послуги задля спільного блага.

По всій Скандинавії, але особливо у Швеції, приватну власність та експлуатацію засобів виробництва ніколи не ставили під сумнів. На відміну від лейбористського уряду в Британії, осьова доктрина та програма якого з 1918 року спиралася на непохитну віру в благо державної власності, шведські соціал-демократи не бачили нічого поганого в тому, щоб залишити капітал й ініціативу у власності приватній. Швеція ніколи не наслідувала прикладу British Motor Corporation, безпорадного піддослідного кролика для експериментів держави в централізованому розподіленні ресурсів. Volvo, Saab та іншим приватним підприємствам надали цілковиту свободу — процвітати чи занепасти.

Насправді промисловий капітал у «соціалістичній» Швеції був зосереджений у руках меншої кількості підприємців, ніж у будь-якій іншій країні Західної Європи. Уряд ніколи не втручався ані в процес нагромадження приватних статків, ані в ринок товарів і капіталу. Навіть у Норвегії після п’ятнадцяти років урядування соціал-демократів сектор економіки, який безпосередньо перебував у державній власності чи керівництві, насправді був менший, ніж у Західній Німеччині, якою управляли християнські демократи. Але в обох країнах, так само як у Данії та Фінляндії, що держава справді робила, то це безжально оподатковувала (чим вищі були доходи, тим більший був податок) і перерозподіляла приватні прибутки заради суспільних потреб.

Для багатьох закордонних спостерігачів і більшості скандинавів результати свідчили самі за себе. До 1970 року Швеція (разом із Фінляндією) перетворилася на одну з чотирьох провідних економік світу, що обраховували за купівельною спроможністю на душу населення (іншими двома були США та Швейцарія). Скандинави жили довше і здоровіше, ніж більшість інших народів світу (чим дуже здивували б самотнє й бідне нордичне селянство, яке жило за три покоління до них). Надання освітніх, соціальних, медичних послуг, страхування, пенсійного забезпечення та можливостей для відпочинку не мало собі рівних (зокрема в США та Швейцарії), так само як і гарантування економічної і фізичної безпеки, у якій мешканці нордичної Європи задоволено проживали свої життя. До середини 1960-х років «крижана північ» Європи набула майже міфічного образу: скандинавську соціал-демократичну модель, можливо, й не всюди хотіли скопіювати, але вона скрізь викликала захоплення й заздрість.

Будь-хто знайомий з нордичною культурою, від Генріка Ібсена й Едварда Мунка до Інґмара Берґмана, упізнає ще одну рису скандинавського життя: його самодопитливу, тонку меланхолійність, яку в ті роки часто розуміли як схильність до депресії, алкоголізму та високого рівня самогубств. У 1960-х й іноді пізніше консерватори — критики скандинавської політики радо приписували ці недоліки моральному паралічу, спричиненому завеликою економічною безпекою та централізованим урядуванням. А ще водночас скандинави були схильні привселюдно (і на камеру) роздягатися та, як багато де пліткували, мати статеві зв’язки з абсолютними незнайомцями: на думку деяких спостерігачів, це ще більше підтверджувало психічну шкоду, завдану всесильною державою, яка все дає і нічого не забороняє[265].

Якщо це найгірше, чим можна було дорікнути скандинавській «моделі», тоді шведським та іншим соціал-демократам можна пробачити, що вони так багато заробляли. Але в чомусь критики мали рацію: усеосяжна держава справді мала темний бік. Упевненість у спроможності держави створювати краще

суспільство, типова для початку XX століття, набула багатьох форм: скандинавська соціальна демократія, як і фабіанське реформаторство британської держави добробуту, постала з широко розповсюдженого захоплення соціальною інженерією всіх ґатунків. І дуже близько за межею використання держави задля корекції доходів, витрат, ринку праці й інформації причаїлася спокуса підправити й саму людину.

Євгеніка — «наука» про расове вдосконалення — була не просто модою едвардіанської доби, як вегетаріанство чи довгі безцільні прогулянки (хоча всі ці тренди часто ставали популярними в тих самих середовищах). Уподобана мислителями всіх політичних напрямків, вона особливо добре підходила до благонамірених амбіцій соціальних реформаторів. Якщо суспільною метою було покращити тотально людське становище, навіщо нехтувати можливостями для поодиноких покращень, які створювала сучасна наука? Чому попередження або усунення недосконалостей людського становища не можна було поширити і на попередження (або усунення) недосконалих людей? У перші десятиліття XX століття науково кероване соціальне або генетичне планування було широко популярним і користувалося глибокою повагою; у післявоєнній Європі воно ґрунтовно себе дискредитувало лише через нацистів, «гігієнічні» амбіції яких почалися із сурогатної антропометрії та закінчилися в газових камерах. Чи принаймні так вважали.

Але, як з'ясувалося багато років по тому, скандинавські політики щонайменше не втратили інтерес до теорії та практики «расової гігієни». У 1934–1976 роках програми стерилізації діяли в Норвегії, Швеції та Данії, і в усіх цих випадках соціал-демократичні уряди були про це поінформовані й надавали свою підтримку. У ті роки близько 6 тисяч данців, 40 тисяч норвежців і 60 тисяч шведів (з них — 90% жінки) були стерилізовані з «гігієнічних» міркувань — «щоб удосконалити населення». Інтелектуальний двигун цих програм — Інститут расової біології при Уппсальському університеті у Швеції — заснували в 1921 році, коли мода на цю тему сягнула апогею. Його ліквідували тільки через п'ятдесят п'ять років.

Що ця сумна історія може нам розповісти про соціальну демократію (якщо взагалі щось про це розповість), не ясно. Виразно несоціалістичні та недемократичні суспільства й уряди робили більше і гірше. Легітимність держави в післявоєнній Скандинавії, її авторитет і свобода дій, надані їй загалом некритичною громадськістю, дозволили уряду чинити так, як він вважав за краще, напрочуд майже безконтрольно. Здається, що омбудсмену навіть на думку не спало розслідувати порушення прав тих, хто не належав до кола повноправної спільноти платників податків. Межа між прогресивним оподаткуванням і декретною відпусткою, з одного боку, та насильницьким втручанням у репродуктивні спроможності «дефективних» громадян, напевно, не була до кінця зрозумілою деяким післявоєнним урядам у соціал-демократичній Скандинавії. Якщо це щось і означає, то це те, що моральні уроки Другої світової війни засвоїли не так добре, як колись здавалося, — особливо (і, мабуть, невипадково) у таких країнах, як Швеція, де колективне сумління широко вважали чистим.

Поза межами Скандинавії найбільше наблизились до соціал-демократичного ідеалу в іншій маленькій нейтральній країні на краю Західної Європи — в Австрії. На перший погляд, ці країни мали стільки спільного, що спостерігачі почали говорити про «австро-скандинавську модель». В Австрії, так само як у Швеції чи в Норвегії, переважно сільська й історично бідна

країна перетворилася, як ми знаємо, на заможний, стабільний і політично незворушний оазис забезпеченого державою благополуччя. Заради того щоб уникнути повернення до відкритих протистоянь, притаманних міжвоєнним десятиліттям, в Австрії також, по суті, було укладено договір — у цьому разі між соціалістами й консервативною Народною партією. Але на цьому подібності закінчувалися.

Австрія справді була «соціальною» (і мала найбільший після Фінляндії націоналізований сектор економіки серед усіх західноєвропейських демократій), але вона не була особливо соціал-демократичною. Тільки в 1970 році, коли канцлером став Бруно Крайський, уперше після війни уряд країни очолив соціаліст. Хоча з часом Австрія запровадила багато соціальних послуг і державних практик, які ототожнювалися зі скандинавською соціал-демократичною моделлю (щодо догляду за дітьми, щедрих виплат із безробіття та пенсій, підтримки сім'ї, загальнодоступних медичних й освітніх послуг, зразкової транспортної системи, субсидованої державою), від Швеції вона відрізнялася тим, що практично весь розподіл робочих місць, впливу, послуг і фінансів відбувався за принципом політичної належності. Привласнення Австрійської держави та її ресурсів задля стабілізації ринку політичних уподобань було зумовлене не так політичними ідеалами, як пам'яттю про травми минулого. Міжвоєнний досвід соціалістів підштовхував їх радше до зміцнення хиткої демократії в країні, ніж до кардинальних реформ у сфері соціальної політики[266].

Як і австрійське суспільство загалом, соціал-демократи в Австрії виявилися напрочуд спритними в прощанні з минулим. Соціал-демократичним партіям в інших країнах знадобилося дещо більше часу, щоб відкинути ностальгію за радикальними перетвореннями. У Західній Німеччині СДП чекала до 1958 року, щоб на з'їзді в Бад-Годесберзі перезатвердити свою місію й цілі. Нова партійна програма, ухвалена на з'їзді, сміливо декларувала, що «демократичний соціалізм, який у Європі ґрунтується на християнській етиці, гуманізмі та класичній філософії, не претендує на проголошення абсолютної істини». Згідно з баченням, викладеним у програмі, держава має «обмежитися здебільшого непрямими методами впливу на економіку». Вільний ринок товарів і праці мав критичне значення: «Тоталітарно керована економіка знищує свободу»[267].

Це запізніле визнання очевидного було протилежним рішенню Бельгійської робітничої партії (Parti Ouvrier Belge) наступного року перезатвердити партійний засновницький статут 1894 року, який передбачав колективізацію засобів виробництва, та відмові Лейбористської партії в Британії, також у 1960 році, виконати рекомендації її лідера-реформатора Г'ю Ґейцкелла й видалити аналогічну вимогу, яку містив пункт IV партійної програми від 1918 року. Частково такі розбіжності в підходах пояснюються нещодавнім досвідом: спогади про боротьбу на знищення та близькість до загрози тоталітаризму — чи то в нещодавньому минулому, чи то одразу ж по сусідству — сприяли тому, що для німецьких та австрійських соціал-демократів, так само як і для італійських комуністів, компроміс мав свої чесноти.

Британським лейбористам не потрібно було боротися з подібними привидами. Крім того, їхня партія, як і її бельгійський (та нідерландський) аналог, від початку була робітничим рухом, а не соціалістичною партією, а її рушієм — проблеми (і гроші) її профспілкових учасників. Отож вона була менш ідеологічна, але більш заторена. Якби речників Лейбористської партії

спитали, вони б радо підтримали загальні цілі континентальних європейських соціал-демократів, але їхні власні інтереси були набагато більш приземленими й містечковими. Саме тому, що британській (чи принаймні англійській) політичній культурі була притаманна вроджена стабільність, а також завдяки її давньому робітничому класу, незважаючи на те, що він дедалі зменшувався, Лейбористська партія виявляла меншу зацікавленість у революційних підходах, які сформували держави добробуту в Скандинавії та німецькомовних країнах.

Натомість британський компроміс полягав у регульованій попитом фіскальній політиці та дорогому всеохопному соціальному забезпеченні, яке підтримувалося за рахунок прогресивного оподаткування, що різко зростало зі збільшенням прибутку, та великого націоналізованого сектору. Тлом для цього були нестабільні й історично конфліктогенні промислові відносини. За винятком лейбористів, які наполягали на перевагах націоналізації, такі спонтанні домовленості загалом підтримували провідні кола обох партій — Консервативної та Лейбористської. Якщо на британську політику якимось чином і впливали потрясіння минулого, то це виявлялося в широкому міжпартійному консенсусі, що такого масового безробіття, як було колись, треба уникати будь-якою ціною.

Навіть після того, як новий лідер лейбористів Гарольд Вілсон у 1964 році знову здобув для партії перемогу після тринадцяти років в опозиції та із запалом заявляв про «білий гарт технологічної революції» тієї доби, мало що змінилося. Маленький відрив, із яким Вілсон переміг на виборах 1964 року (із парламентською перевагою в чотири мандати), не надто надихав його на політично ризиковані кроки, і навіть попри те, що через два роки його партія показала на скликаних виборах кращий результат, в економічній чи соціальній політиці не відбулося радикальних змін. Вілсон сам був спадкоємцем традиції Еттлі — Беверіджа, яка поєднувала фабіанську теорію та кейнсіанську практику, й не дуже цікавився економічними (чи політичними) новаціями. Як і більшість британських політиків будь-якої партії, він був глибоко традиційним, прагматичним і пишався своєю державною короткозорістю: як він одного разу висловився, «тиждень — тривалий час для політики».

Проте британська соціал-демократія мала певні особливості, окрім того, що всі залучені до неї партії вперто відмовлялися так її називати. Чим найбільше переймалася тоді британська лівиця (а з нею на той час і більшість центру та правоцентричних кіл), то це справедливістю як метою. Саме відверта несправедливість, передвоєнна кривда життя призвела і до беверіджських реформ, і до всезагальної підтримки лейбористів у 1945 році. Саме обіцянка лібералізувати економіку і водночас зберегти справедливий розподіл нагород та послуг привела консерваторів до влади в 1951 році й так довго дозволяла їм там утримуватися. Британці погодилися з прогресивним оподаткуванням і раділи всезагальному забезпеченню охорони здоров’я не тому, що ці заходи презентували як «соціалістичні», а тому, що інтуїтивно вони здавалися справедливими.

Аналогічно регресивне впровадження британської фіксованої системи переваг і послуг — через яку більш заможний кваліфікований середній клас опинявся в непропорційно вигіднішому становищі, — як це не дивно, загалом вважали прийнятним, оскільки, принаймні на позір, це була егалітарна система. А найважливішу реформу лейбористських урядів 1960-х років — запровадження

всезагальної системи шкільної освіти, у якій учнів не ділили відповідно до здібностей, та скасування вступних іспитів до гімназій із суворим відбором (те, що лейбористи давно обіцяли, але Еттлі після 1945 року розважливо так і не зробив) — вітали не так через її сутнісні переваги, як тому, що вона була «спрямована проти еліт», а отже, «справедлива». Саме через це навіть після відставки Вілсона в 1970 році консервативні уряди продовжували освітню реформу, незважаючи на всі попередження про можливі шкідливі наслідки, які надходили звідусіль[268].

Через свою залежність від підтримки профспілок Лейбористська партія відкладала різні промислові реформи, які, на думку багатьох (зокрема й деяких провідних лейбористів), мали бути давно впроваджені. Британські промислові відносини продовжували страждати від запеклих цехових протистоянь і конфліктів через ставки й виплати, про які в Скандинавії, Німеччині, Австрії чи Нідерландах ніколи не чули. Міністри-лейбористи робили деякі нерішучі спроби покінчити з цими обтяжливими звичаями, але не надто успішно; частково саме через це досягнення соціальної демократії на континенті так ніколи і не вдалося повторити в Британії.

Ба більше, усезагальність британської системи соціального забезпечення, яка була запроваджена на двадцять чи тридцять років раніше, ніж, приміром, у Франції чи Італії, приховувала те, що на практиці Британська держава навіть у сфері фінансової рівності досягнула дуже мало: аж у 1967 році 10% населення Сполученого Королівства досі володіло 80% всіх приватних статків. Урешті-решт ключовим наслідком політики перерозподілу в перші тридцять років після війни стало те, що доходи й цінності перейшли від 10 панівних відсотків населення до наступних 40. Але, попри всі загальні покращення в соціальному забезпеченні й добробуті, ті 50%, які опинилися в іншій категорії, отримали дуже мало.

Будь-який загальний огляд епохи держави добробуту в Західній Європі так чи інакше здійснюватиметься крізь призму того, що нам відомо про проблеми, з якими вона зіткнулася пізніше. Наприклад, сьогодні ми добре знаємо, що ініціативи на кшталт Акта про реформи соціального забезпечення, ухваленого в 1957 році в Західній Німеччині, який гарантував працівникам нарахування пенсії відповідно до тієї зарплати, яку вони отримували на момент припинення трудової діяльності, та прив’язаного до індексу вартості життя, за інших демографічних й економічних обставин виявилися непосильним тягарем для бюджету. Крім того, з перспективи сьогодення видно, що радикальне зрівнювання доходів у соціал-демократичній Швеції скорочувало приватні заощадження і, відповідно, шкодило майбутнім вкладенням. Навіть тоді було очевидно, що урядові нарахування й фіксовані соціальні виплати надавали переваги тим, хто знав, як вповні ними скористатися — зокрема освіченому середньому класу, який боровся за те, щоб втриматися за, по суті, новий набір привілеїв.

Та все ж таки досягнення європейських «держав-квочок», здійснені чи то соціал-демократами, чи то католиками-патерналістами, чи то схильними до розсудливості консерваторами й лібералами, були від цього не менш реальні. Починаючи з базових програм соціального й економічного захисту, держави добробуту перейшли на систему прав, пільг, соціальної справедливості та перерозподілу доходів і впоралися з цими значними перетвореннями практично без жодних політичних втрат. Навіть поява цілого класу бюрократів, які опікувалися соціальним забезпеченням і годувалися з нього, та «білих

комірців», що отримували від цього зиск, мала свої переваги: як і фермери, «нижчий середній клас», який сильно недолюблювали, тепер був сам зацікавлений в інститутах і цінностях демократичної держави. Це було на користь і соціал-демократам, і християнським демократам, чого не могли не помітити обидві партії. А ще — шкодило фашистам і комуністам, і тому важило навіть більше.

Ці зміни відображали вже зазначені демографічні трансформації, а також не бачений досі рівень особистої безпеки й оновлену інтенсивність освітньої та соціальної мобільності. Оскільки західні європейці тепер були менш схильні залишитися на тому самому місці проживання, у тій самій професії, соціальному класі та фінансовому становищі, у яких опинилися при народженні, вони також рідше автоматично приставали до тих самих суспільних груп і політичних рухів, які імпонували їхнім батькам. Покоління 30-х років XX століття було щасливе опинитися в економічній безпеці й не думати про політичну мобілізацію та супутні ризики; їхні діти, покоління 1960-х років, яке кількісно значно переважало, за все життя не знали нічого, крім миру, політичної стабільності й держави добробуту. Ці речі вони сприймали як належне.

Зростання впливу держави на працевлаштування й добробут громадян супроводжувалося стійким зменшенням її авторитету в питаннях совісті та моралі. Тоді це не здавалося парадоксальним. Ліберали й соціал-демократи, які обстоювали європейську державу добробуту, загалом вважали, що держава мусить ретельно дбати про економічне та медичне забезпечення громадян, гарантуючи їхній добробут від народження до смерті, і водночас не пхати свого носа в їхні погляди та вчинки, які стосуються суто особистих речей на кшталт релігії, сексу чи художніх смаків і поглядів. Християнські демократи в Німеччині чи Італії, які все ще думали, що держава має право втручатися в мораль та звичаї її підданих, не були готові провести аналогічну межу. Але й вони відчували дедалі більший тиск і змушені були змінювати свої погляди.

До початку 1960-х років державна влада в усіх країнах Західної Європи (окрім, частково, Скандинавії) здійснювала суворий і здебільшого репресивний контроль над приватними справами й думками громадськості. Гомосексуальні стосунки практично всюди були протиправними й каралися тривалим ув’язненням. У багатьох країнах їх навіть не можна було зображати у творах мистецтва. Аборт у більшості країн був заборонений. Навіть контрацепція в деяких католицьких країнах теоретично була протизаконною, хоча на практиці на неї часто дивилися крізь пальці. Дістати розлучення було важко в усіх країнах, а в деяких — неможливо. У багатьох частинах Західної Європи (з якої Скандинавія, знову ж таки, почасти була винятком) державні установи досі в примусовому порядку цензурували театр, кіно й літературу. Що ж до радіо й телебачення, то тут держава майже всюди мала монопольний контроль, працюючи за суворими правилами стосовно їхнього змісту й нетерпимо ставлячись до «зневаги» інакодумців. Навіть у Великій Британії, де в 1955 році з’явилося комерційне телебачення, воно було жорстко регульоване, а держава зобов’язувала його забезпечувати «просвіту й інформувати» громадян, а не тільки розважати й показувати рекламу.

Поштовхом для цензури, як і для оподаткування, була війна. У Франції та Британії деякі найсуворіші заборони щодо поведінки й висловлення власної думки були запроваджені під час Першої або Другої світової війн і так і не

були скасовані. В інших державах — в Італії, Західній Німеччині та деяких країнах під їхньою окупацією — післявоєнні норми залишилися від фашистів, а законотворці-демократи вирішили їх не чіпати. Поодинокі приклади найбільш репресивних установ з контролю «моралі», які все ще діяли на початку 1960-х років, сягали корінням у XVIII століття (мабуть, найочевиднішим анахронізмом був Кабінет лорда-камергера в Британії, що відповідав за цензурування майбутніх театральних постановок; посади інспектора п'єс та його заступника були створені ще в 1738 році). Звичайно, величезним винятком з цього правила була Католицька церква.

Відколи під впливом та егідою відверто консервативного папи Пія IX у 1870 році відбувся Перший Ватиканський собор, Католицька церква обійняла всеосяжну й безкомпромісно догматичну позицію щодо своєї функції морального вартового пастви. Саме тому, що сучасна держава неухильно витісняла Ватикан із площини політичного впливу, він поставив перед своїми послідовниками безкомпромісні вимоги в інших сферах. Насправді довгий та, з перспективи сьогодення, неоднозначний понтифікат Еудженіо Пачеллі, папи Пія XII (1939–1958) не лише зберіг духовні позиції церкви, а й навіть повернув офіційну церкву в політику.

Не приховуючи прихильності до політичної реакційності, починаючи від тісних зв'язків Ватикану з Муссоліні та неоднозначної реакції на нацизм і закінчуючи захопленим ставленням до диктаторів-католиків в Іспанії та Португалії, понтифікат Пачеллі також узяв безкомпромісну позицію щодо внутрішньої політики демократичних держав. Італійським католикам чітко дали зрозуміти межі гріховності та, що гірше, неприйнятність голосування за будь-кого, крім християнських демократів. Але навіть у порівняно ліберальних Бельгії чи Нідерландах місцева католицька влада отримала суворий наказ напучувати парафіян голосувати лише за католицькі партії. Аж у 1967 році, через дев'ять років після смерті Пія XII, нідерландський єпископ наважився публічно заявити, що місцеві католики можуть голосувати за некатолицьку партію і не боятися відлучення від церкви.

За таких обставин навряд чи варто дивуватися тому, що післявоєнна католицька церковна влада була непохитною щодо сімейних питань, моральної поведінки та схвалення книжок і фільмів. Але молоді миряни-католики, а також молоде покоління священників болісно усвідомлювали, що наприкінці 1950-х років авторитарна суворість Ватикану щодо публічного та приватного простору була шкідливим пережитком минулого. На початку XX століття більшість шлюбів в Італії тривали близько двадцяти років, до смерті одного з подружжя. До кінця третьої чверті століття середня тривалість шлюбу дорівнювала понад тридцять п'ять років, і люди дедалі частіше вимагали права на розлучення.

Тим часом післявоєнний вибух народжуваності нівелював демографічний аргумент проти контрацепції, і церковна влада з її непохитним опором залишилася на самоті. Кількість парафіян на недільних службах скоротилася по всій Західній Європі. Хай що було цьому причиною — географічна та соціальна мобільність традиційно слухняної сільської пастви, політична емансипація жінок, зменшення важливості католицьких благодійних установ та церковних шкіл у добу держави добробуту — проблема справді існувала і, на думку більш проникливих католицьких ієрархів, вирішити її апелюванням до традицій та авторитету або придушити антикомуністичними гаслами в стилі кінця 40-х років XX століття було неможливо.

Після смерті Пачеллі його наступник папа Іоанн XXIII скликав новий Ватиканський собор, щоб знайти спосіб впоратися з цими викликами і реформувати підходи та практики церкви відповідно до вимог сучасності. Другий Ватикан, як його стали називати, зібрався 11 жовтня 1962 року. За наступні кілька років Собор змінив не лише ритуали та мову католицького християнства (цілком буквально — латинь більше не мали використовувати в щоденній церковній практиці, що було поза межами розуміння розлюченої консервативної меншості), а й, що важливіше, відгук церкви на проблеми сучасного життя. Ухвали Другого Ватиканського собору чітко показали, що церква більше не боїться змін та викликів і не протистоїть ліберальній демократії, змішаним економікам, сучасній науці, раціональній думці й навіть світській політиці. Було зроблено перші — дуже обережні — кроки назустріч примиренню з іншими християнськими конфесіями, а також певне (не дуже емфатичне) визнання обов'язку церкви засуджувати антисемітизм шляхом перегляду її давньої позиції щодо провини євреїв у смерті Христа. Найголовніше те, що авторитарні режими більше не могли розраховувати на підтримку Католицької церкви, навпаки: в Азії, Африці й особливо в Латинській Америці церква з більшою вірогідністю опинялася в опозиції до таких режимів.

Ці зміни не дістали одностайного схвалення навіть серед самих католиків-реформаторів. Один із делегатів на Другий Ватикан, молодий священник із Кракова, який пізніше піднявся аж до папського престолу, вбачав своє завдання в тому, щоб повністю відновити моральний авторитет і вплив непохитної католицької влади. Другому Ватикану також не вдалося подолати скорочення кількості парафіян серед європейських католиків: навіть в Італії Службу Божу в 1956 році відвідували 69% усіх католиків, а через дванадцять років — тільки 48%. Але позаяк занепад релігійності в Європі аж ніяк не обмежувався католицькою конфесією, очевидно, церква була неспроможна на це вплинути. Чого точно зміг досягнути Другий Ватикан (або принаймні сприяти цьому і схвалити), то це остаточного розриву між політикою та релігією на європейському континенті.

Після смерті Пія XII жоден папа та практично жоден єпископ ніколи більше не наважувалися погрожувати католикам суворими наслідками, якщо вони не проголосують правильно; а колись тісні зв'язки між церковними ієрархами й католицькими або християнсько-демократичними партіями в Нідерландах, Бельгії, Західній Німеччині, Австрії та Італії розірвалися[269]. Другий Ватикан приніс кардинальні зміни навіть у франкістську Іспанію, де місцева католицька влада мала винятковий вплив і привілеї. До середини 1960-х років іспанський диктатор забороняв будь-які відкриті вияви некатолицьких релігійних переконань і практик. Але в 1966 році він був змушений ухвалити закон, який дозволяв існування інших християнських церков, хоча католицизм і надалі залишався привілейованою конфесією, а ще через чотири роки дозволили повну свободу практики будь-якої (християнської) деномінації. Здобувши перемогу в боротьбі за це запізніле «посунення» Католицької церкви й Іспанії та розтуливши шпарину між церквою й режимом ще за життя Франко, Ватикан урятував іспанську церкву бодай від деяких наслідків її тривалого та проблематичного зв'язку зі «старим порядком».

Цей rupture culturelle (культурний розрив), як його стали називати в Бельгії та інших країнах, відіграв надзвичайно важливу роль у перебігу 1960-х років. Звичайно, реформаторський запал Ватикану мав свої межі: для

багатьох його учасників стратегічним поштовхом до Другого Ватикану було бажання не здійснити радикальні зміни, а відвернути їх. Коли кілька років по тому поставили на голосування право на аборт та лібералізацію розлучень, церковна влада в переважно католицьких країнах на кшталт Італії, Франції та Західної Німеччини палко, хоча й безуспішно, виступила проти. Але навіть ці чутливі питання не змушували церкву пнутися геть зі шкіри, щоб висловити свій опір, а сам опір більше не загрожував розділенням спільноти. Церква змирилася зі зменшенням своєї ролі в суспільстві, яке на очах перетворювалося на «пострелігійне», і просто робила те, що могла[270].

У некатолицьких суспільствах — у Скандинавії, Сполученому Королівстві, у деяких частинах Нідерландів і серед німецькомовної меншості Західної Європи — звільнення громадян з-під традиційного морального тиску відбувалося з очевидних причин менш цілеспрямовано, але якщо вже відбувалося, то навіть більш кардинально. Найкардинальніші зміни відбулися в Британії. До кінця 1950-х років британським громадянам усе ще забороняли грати в азартні ігри; читати або дивитися будь-що, що влада могла вважати «непристойним» чи політично чутливим; захищати права гомосексуалів (уже не кажучи про те, щоб бути ними); робити аборти — собі чи іншим; чи безпроблемно розлучатися, не зазнаючи при цьому публічного приниження. А якщо вони скоїли вбивство чи деякі інші тяжкі правопорушення, їх могли повісити.

Згодом, з 1959 року, традиційні підвалини захиталися. Акт про непристойні публікації, ухвалений того самого року, дозволяв захистити нецензурований твір літератури для дорослих від звинувачень у «непристойності», якщо його можна було потрактувати «в інтересах науки, літератури, мистецтва чи пізнання». Відтепер видавці й автори могли захистити себе в суді, посилаючись на цінність твору загалом, а також мали право залучати на свій захист «експертну» думку. У жовтні 1960 року відбулося сумнозвісне випробування нового законодавства романом «Коханець леді Чаттерлей» (нічим іншим неприкметного роману Девіда Герберта Лоуренса), через перше нецензуроване видання якого видавництво Penguin Books притягнули до суду. Випадок «Коханця» був незвичайним для британців не лише через дотепер заборонені фрагменти, які стали доступними для читання, але й через зображення еротичних стосунків між особами, що належали до різних класів, і саме в цьому полягала його скандальність. Коли прокурор запитав одного свідка, чи дозволив би він прочитати цей роман його «дружині або покоївці» (саме так!), той відповів, що взагалі б цим не переймався, але ніколи б не допустив, щоб ця книжка потрапила до рук його лісничого.

Видавництво Penguin Books виправдали, допитавши тридцять п’ять свідків-експертів на його захист, і це судове рішення можна вважати початком занепаду морального авторитету британської влади. Того самого року в Сполученому Королівстві дозволили азартні ігри. Ще через чотири роки новий лейбористський уряд заборонив смертну кару, а під керівництвом Роя Дженкінса, видатного реформатора, міністра внутрішніх справ, уряд у 1967 році запровадив створення клінік із планування сім’ї, фінансованих з державного бюджету, зміни до закону про гомосексуальність і легалізацію абортів, а наступного року — припинення театральної цензури.

У 1969 році настала черга Акта про розлучення, який не так пришвидшив кардинальні перетворення в інституті шлюбу, як унаочнив їхні масштаби:

тимчасом як в останній рік перед Другою світовою війною на п’ятдесят вісім шлюбів в Англії та Уельсі припадало лише одне розлучення, через сорок років співвідношення було один до трьох.

Ці ліберальні за суттю та впливом реформи в Британії 1960-х років були відтворені в усій Північно-Західній Європі, хоча й з різними проміжками. Наприкінці 1960-х — у 1970-х роках соціал-демократичні коаліційні уряди Західної Німеччини під проводом Віллі Брандта запровадили подібні зміни, проте їх стримував не так закон чи наявність прецедентів, як певний опір їхніх партнерів за коаліцією — зокрема економічно ліберальних, але соціально консервативних «вільних демократів». У Франції скасування смертної кари було запроваджене, лише коли до влади в 1981 році прийшли соціалісти на чолі з Франсуа Міттераном, але там, як і в Італії, зміни до законів про аборт і розлучення були ухвалені на початку 1970-х років. Загалом, за винятком Британії та Скандинавії, лібералізовані 1960-ті прийшли до Європи лише в 1970-х. Однак після запровадження законодавчих змін суспільні наслідки не змусили на себе чекати: загальний рівень розлучень у Бельгії, Франції та Нідерландах упродовж 1970–1985 років зріс утричі.

Зниження впливу державної влади в питаннях моралі й особистих стосунків у жодному разі не означало занепаду ролі держави в культурних справах — цілком навпаки. За поширеною західноєвропейською суспільною згодою того часу, лише держава мала ресурси для обслуговування культурних потреб своїх громадян: якби людей і спільноти покинули на самих себе, їм не вистачило б ні засобів, ні ідей. До обов’язків добре керованих державних інститутів належало забезпечувати населенню не лише їжу, дах над головою та робочі місця, а й надавати культурну поживу. Позиція соціальних і християнських демократів у цих питаннях була подібною; крім того, і ті, і ті були послідовниками великих реформаторів вікторіанської доби, хоча останні й мали у своєму розпорядженні значно більші можливості. Культурний бунт 1960-х років мало що змінив у цій царині: нова («анти»)культура вимагала й отримувала таке саме фінансування, як і стара.

1950–1960-ті роки стали золотою добою фондування культури. Ще в 1947 році лейбористський уряд у Британії додавав до місцевих податків шестипенсовик, щоб оплачувати місцеві мистецькі проєкти — театри, філармонічні товариства, регіональну оперу тощо. Це передувало заснуванню в 1960-х роках Мистецьких рад, через які безпрецедентна кількість місцевих і загальнонаціональних фестивалів та інститутів, а також мистецькі освітні заклади отримували державні фінансові щедроти. Французька Четверта республіка, більш обмежена в коштах, виявляла меншу щедрість; винятком були традиційні престижні заклади високої культури — музеї, Паризька опера, «Комеді Франсез»[271] — та державні радіо- і телеканали. Але після того як де Ґолль повернувся до влади та призначив Андре Мальро на посаду міністра культури, усе змінилося.

Французька держава здавна грала роль мецената. Але Мальро розумів своє призначення кардинально по-новому. За традицією королівський двір, а згодом — республіканські інститути використовували свій вплив і гаманець для того, щоб привозити митців і мистецтво в Париж (або Версаль), висмоктуючи ресурси з решти країни. Тепер уряд витрачав гроші на те, щоб вистави й артисти залишалися в регіонах. Музеї, галереї, фестивалі й театри почали ширитися французькими провінціями. Найвідоміший з них,

літній театральний фестиваль в Авіньйоні, заснував Жан Вілар у 1947 році, але популярності він набув у 1950–1960-х роках, коли постановки Вілара відіграли суттєву роль у перетворенні й оновленні французького театру. Чимало найвідоміших французьких акторів — Жанна Моро, Марія Казарес, Жерар Філіп — працювали в Авіньйоні. Саме там, а також у таких несподіваних місцях, як Сент-Етьєн, Тулуза, Ренн чи Кольмар, розпочався французький мистецький ренесанс.

Заохочення культурного життя в провінції з боку Мальро, звичайно, залежало від ініціативи з центру. Навіть сам проєкт Вілара зі своїми іконоборчими цілями був типово паризьким: він мав на меті не принести культуру до регіонів, а покінчити зі звичаями традиційного театру — «повернути в театр, у колективне мистецтво життя… допомогти йому зітхнути на повні груди, випустити з підвалів і віталень: поєднати архітектуру й театральну поетику» — тобто те, що легше було б зробити якнайдалі від Парижа, але за урядовий кошт і за підтримки міністерства. Натомість у справді децентралізованій країні на кшталт Федеративної Республіки Німеччина культура й мистецтво були безпосереднім результатом діяльності місцевої влади та власного інтересу регіонів.

У Німеччині, як і в інших країнах Західної Європи, у післявоєнні десятиліття державні видатки на мистецтво суттєво зросли. Але позаяк культурні й освітні питання в Західній Німеччині належали до повноважень земель, це значно дублювало зусилля. Кожна земля і найважливіші міста та містечка мали власну оперну трупу, оркестр і концертні зали, танцювальний колектив, театр, який отримував фінансування з бюджету, й мистецькі групи. За деякими підрахунками, у Західній Німеччині на момент об’єднання було 225 регіональних театрів, бюджет яких на 50?70% складався із субсидій — чи то землі, чи то міста. Як і у Франції, ця система сягала корінням у минуле: у випадку Німеччини йшлося про домодерні мікромуніципалітети, герцогства й церковні феоди, чимало з яких на постійній основі утримували придворних музикантів і митців та регулярно замовляли нові твори.

Це мало суттєві переваги. Незважаючи на деяку невпевненість постнацистської Західної Німеччини у своїх власних культурних спроможностях, щедро фінансовані культурні заклади країни стали Меккою для митців усіх ґатунків. Штутгартська балетна школа, Берлінський симфонічний оркестр, Кельнський оперний театр і десятки менших установ (як-от Національний театр Мангайма, Земельний театр Вісбадена тощо) надавали постійне працевлаштування (а також субсидії із безробіття, медичне страхування і пенсії) тисячам танцюристів, музикантів, акторів, хореографів, технічних працівників театру та адміністраторів. Багато танцюристів і музикантів спеціально приїжджали з-за кордону, зокрема зі Сполучених Штатів. Вони не менше за місцеву публіку, яка платила нижчу ціну за вхідний квиток, щоб подивитися їхні вистави й концерти, отримували надзвичайні переваги від процвітання європейського культурного життя.

Подібно до 1960-х років, які в багатьох краях настали тільки на початку 1970-х, стереотипні 1950-ті — стабільні, задушливі, стерильні, застійні — були радше міфом. У п’єсі «Озирнися в гніві» Джон Осборн вустами Джиммі Портера висміює фальш післявоєнної заможності та самовдоволення; поза всяким сумнівом, наліт показної ввічливої покірності, який повністю стерся лише наприкінці десятиліття, сильно засмучував багатьох самовидців й особливо молодь[272].

Але насправді в 1950-ті роки з'явилося чимало оригінальних творів; багато з них, надто в театрі, літературі й кіно, не були одноденними й становили інтерес у тривалій перспективі. Тепер Західна Європа компенсувала мистецтвом те, що втратила у впливі та політичному престижі. Насправді кінець 1950-х був чимось на кшталт «бабиного літа» для «високого» європейського мистецтва. Зазвичай обставини цьому сприяли: уперше «європейську якість» (тоді ця фраза, взята в лапки, ще не набула саркастичного значення, як у пізніші десятиліття) підтримувало масштабне державне фінансування, але вона ще не наштовхнулася на популістичні вимоги «доступності», «підзвітності» й «актуальності».

Прем'єра п'єси Семюела Бекета «Чекаючи на Ґодо» в березні 1953 року в паризькому театрі «Вавилон» ввела європейський театр у золоту добу модернізму. По той бік Англійського каналу English Stage Company поставила в лондонському театрі «Королівський двір» Бекета і п'єси східнонімецького драматурга Бертольда Брехта, а також театральні роботи Джона Осборна, Гарольда Пінтера й Арнольда Вескера. Усі їхні твори поєднували стилістичний мінімалізм та естетичну зневагу в техніці, яку часто важко віднести до традиційного політичного спектра. Навіть класичний британський театр набув більшої авантюрності. Наприкінці 1950-х до незрівнянного покоління англійських театральних лицарів — Олів'є, Ґілґуда, Річардсона, Редґрейва, Ґіннесса — приєдналися молоді актори, які щойно закінчили університети (здебільшого Кембридж), і надзвичайна плеяда режисерів та продюсерів-новаторів, серед яких варто згадати Пітера Брука, Пітера Голла й Джонатана Міллера.

Уперше ідея Королівського національного театру виникла в 1946 році, однак офіційно він був заснований у 1962-му, а свою постійну домівку на південному березі Темзи отримав лише в 1976 році. Режисером-засновником театру став Лоуренс Олів'є, а його радником та асистентом — театральний критик Кеннет Тайнен. Разом із «Королівською шекспірівською трупою» Національний театр, якому судилося стати головним замовником і сценою для нової британської драматургії, був головним отримувачем щедрот Мистецької ради. Зауважимо, це не означало, що театр став більш популярним розважальним жанром. Навпаки, відколи музичні зали почали втрачати популярність, театр був парафією середнього класу — навіть коли йшлося про нібито пролетарські теми. Драматурги могли писати п'єси про життя робітничого класу, але їхніми глядачами були представники середнього.

Як і Бекету, який разом зі своїми творами радо переїхав до Британії, британському театру та його провідним представникам дуже добре працювалося за кордоном: після того як Пітер Брук заробив собі репутацію лондонськими постановками Шекспіра (з яких найвідомішою була «Сон літньої ночі»), він назавжди перебрався до Парижа, легко подолавши мистецький і мовний бар'єри. На початку 1960-х уже можна було говорити про появу «європейського театру» або принаймні про театр, матеріалом якого були неоднозначні, сучасні європейські теми. П'єса «Заступник» Рольфа Гохута, прем'єра якої відбулася в Німеччині в 1963 році, а невдовзі після того — у Британії, гостро критикує папу Пія XII за те, що під час війни він не зміг допомогти євреям. Однак у своїй наступній роботі «Солдати» (1967) Гохут уже спрямовує критику на Вінстона Черчилля за бомбардування німецьких міст, тож у Великій Британії виставу спочатку заборонили.

П’ятдесяті роки позначилися ще й тим, що європейське мистецтво охопила «нова хвиля» письменників і кінорежисерів, які відійшли від традиційних сюжетів і звернули увагу на секс, молодь, політику та збайдужіння. Це стало передвісником тих тенденцій, які покоління 1960-х потім вважало своїм власним досягненням. Найвпливовіші західноєвропейські романи 1950-х років — «Конформіст» Альберто Моравіа (1951), «Падіння» Альбера Камю, опубліковане в 1956 році, або «Бляшаний барабан» Ґюнтера Ґрасса (1959) — у багатьох аспектах були оригінальнішими й уже точно сміливішими, ніж будь-які пізніші твори. Навіть «Привіт, смутку!» Франсуази Саґан (1953) чи «Аутсайдер» Коліна Вілсона (1956), нарцистичні нариси постпідліткової самозакоханості (у випадку Вілсона — забарвленої більш ніж дещицею авторитарної мізантропії), у свій час були оригінальними. Написані авторами у віці вісімнадцяти і двадцяти чотирьох років відповідно, їхні теми — та їхній успіх — випередили «молодіжну революцію» 1960-х на ціле десятиліття.

Попри вже відзначене зменшення відвідуваності кінотеатрів, саме впродовж другої половини 1950-х і на початку 1960-х років європейське кіно зажило усталеної репутації артистизму й оригінальності. Насправді між першим і другим, напевно, був зв’язок, бо кінематограф у Західній Європі виріс (або занепав) із різновиду популярної розваги до високої культури. Безперечно, ренесанс європейського кіно був спричинений не запитом з боку глядачів; якби його залишили їм на поталу, французький кінематограф не вийшов би за межі «якісних» історичних фільмів початку 1950-х років, у німецьких кінотеатрах і далі йшли б романтичні «вітчизняні» фільми, де дія відбувається в Чорному лісі, а британські глядачі живилися б поєднанням фільмів про війну та дедалі більш вульгарної легкої комедії. У будь-якому разі європейська масова аудиторія продовжувала явно віддавати перевагу популярному американському кіно.

За іронією долі, саме захоплення американськими фільмами, зокрема похмурим, неприкрашеним стилем «фільм-нуар» кінця 40-х років XX століття, розпочало революцію серед нової плеяди французьких кінематографістів. Виснаживши тематичні кліше та декорації в стилі рококо, які використовувало старше покоління, група молодих французів, названих з легкої руки французького критика П’єра Біяра в 1958 році «Новою хвилею», вирішила переродити кіно у Франції: спочатку в теорії, потім — на практиці. Теоретичний складник, окреслений у новому періодичному виданні Cahiers du Cine?ma («Кінематографічні записки»), зосереджувався навколо тлумачення ролі режисера як «автора»: наприклад, у роботах Альфреда Гічкока, Говарда Гоукса або італійських неореалістів їх захоплювала їхня «автономія» — те, як їм вдавалося «підписати» свої фільми, навіть коли вони працювали в студіях. З цієї ж причини вони підносили (а згодом нехтували ними) фільми попереднього покоління французьких режисерів, зокрема Жана Віґо та Жана Ренуара.

Хоча для всього цього передбачалася наявність інтуїтивно гарного смаку, теоретичні напівтони, у яких усе це подавали, були малоцікаві — часто навіть незрозумілі — поза межами дуже невеликого кола. Але практичне втілення руками Луї Маля, Жана-Люка Ґодара, Клода Шаброля, Жака Ріветта, Еріка Ромера, Аньєс Варда й особливо Франсуа Трюффо змінило обличчя кіно. Упродовж 1958?1965 років французькі кіностудії випустили неймовірний доробок. Маль створив кінострічки «Ліфт на ешафот» та «Коханці» (обидві — у 1958 році), «Зазі в метро» (1960), «Приватне життя» (1961) та «Блукливий

вогник» (1963). Ґодар був режисером «На останньому подиху» (1960), «Жінка є жінка» (1961), «Жити своїм життям» (1962), «Сторонні» (1964) та «Альфавіль» (1965). Серед доробку Шаброля того самого періоду — «Красень Серж» (1958), «Подвійний поворот ключа» (1959), «Красуні» (1960) й «Око лукавого» (1962).

Цікавіші роботи Ріветта з'явилися дещо пізніше. Найвідоміший у ті роки завдяки стрічкам «Клео від 5 до 7» (1961) та «Щастя» (1965), він, як і Варда, часто занурювався в самомилування; але такого ніколи не траплялося з Еріком Ромером, найстаршим з плеяди, який пізніше здобув світову славу за елегійні «моральні казки», перші з яких, «Булочниця з Монсо» та «Кар'єра Сюзанни», з'явилися 1963 року. Але стиль і вплив Нової хвилі насамперед утілив незрівнянний Франсуа Трюффо. Відомий передусім завдяки низці стрічок із Жаном-П'єром Лео в ролі Антуана Дуанеля (альтер его самого Трюффо), зокрема «Чотириста ударів» (1959), «Кохання у двадцять років» (1962) та «Вкрадені поцілунки» (1968), Трюффо був не лише головним теоретиком революції у французькому кінематографі, а і його найпослідовнішим успішним практиком. Чимало окремих його фільмів — «Жуль і Джим» (1962), «М'яка шкіра» (1964), «451 градус за Фаренгейтом» (1966) чи «Останнє метро» (1980) — стали класикою мистецтва.

Однією із сильних сторін режисерів «Нової хвилі» було те, що, хоч вони завжди й дивилися на свою роботу як на інтелектуальний твір, а не як на вид розважального дозвілля (дописувачі Cahiers du Cine?ma часто згадували, що зобов'язані тому, що досі називалося «екзистенціалізмом»), їхнє кіно однаково розважало (ніхто ніколи не сказав про Трюффо чи Маля, як пізніше пошепки говорили про роботи Ґодара й Ріветта, що дивитися їхні стрічки — це все одно, що спостерігати, як сохне фарба). І саме це поєднання інтелектуальної глибини та візуальної доступності приваблювало їхніх закордонних послідовників. Як засвідчує реакція на фільм Алена Рене «Хіросіма, любов моя» (1959), французький кінематограф став основним майданчиком для міжнародних дискусій про моральність.

Тож коли група з 26 молодих німецьких режисерів зібралася в 1962 році в Обергаузені, щоб проголосити «кінець традиційного німецького кіно» й задекларувати свій намір «створити новий німецький художній фільм… вільний від встановлених цехових звичаїв та контролю певних груп інтересів», вони відкрито визнали французький вплив. Подібно до того, як Жан-Люк Ґодар прославляв Інґмара Берґмана у відомій статті під назвою «Берґманорама», яка вийшла в 1957 році в Cahiers du cine?ma і в якій він стверджував, що шведський «auteur» був «найоригінальнішим режисером у європейському кіно», так само Едґар Райц і його німецькі колеги, власне, як і молоді режисери по всій Західній Європі й Латинській Америці, надихалися Ґодаром і його однодумцями[273].

Чим Трюффо, Ґодар та їхні колеги захоплювалися в чорно-білих американських фільмах їхньої молодості, то це відсутністю «штучності». А американці та інші глядачі, зі свого боку, були в захваті від витонченості й інтелектуальної вишуканості французьких режисерських адаптацій американського реалізму — унікального вміння французів наділити низькі людські взаємини приголомшливою культурною глибиною. У стрічці Еріка Ромера «Моя ніч у Мод» (1969) Жан-Луї — математик з провінції, якого грає Жан-Луї Трентіньян, — через заметіль проводить ніч на дивані вдома в Мод (Франсуази Фабіан), спокусливої і розумної нової знайомої. Як католик Жан-

Луї переживає муки сумнівів щодо етичності ситуації, а також стосовно того, варто чи ні переспати з господаркою; час від часу він ділиться своїми роздумами про мораль із колегою-комуністом. Нічого не відбувається, і він іде додому.

Складно собі уявити, щоб такий фільм зняв американський чи навіть британський режисер, не говорячи вже про те, щоб випустити його в масовий прокат. Але для покоління євро-американських інтелектуалів фільм Ромера увібрав у себе всю витонченість, розчарованість, дотепність, символізм, зрілість та європейськість французького кіно. Тогочасні італійські стрічки, хоч і були доволі популярні за кордоном, такого враження не справляли. Успішніші кінофільми надто незграбно обігрували новий образ Італії та італійців як багатих і «сексуальних»: їхні сюжети були часто побудовані навколо тілесних принад Софі Лорен або комічних ролей, які в образі розчарованого розпусника грав Марчелло Мастроянні, наприклад, у фільмі «Розлучення по-італійськи» (1961) або «Шлюб по-італійськи» (1964).

Мастроянні вперше зіграв цю роль, хоча й у набагато серйознішій тональності, у фільмі Федеріко Фелліні «Солодке життя» (1960). Фелліні й сам мав вірних шанувальників у багатьох колах, які захоплювалися Трюффо й Ґодаром, особливо після виходу стрічок «Вісім з половиною» (1963) та «Джульєтта і духи» (1965). Старше покоління обдарованих італійських режисерів ще не пішло на спочинок — Вітторіо де Сіка створив за п’єсою Сартра кінофільм «Відлюдники Альтони» (1962), разом із Фелліні режисував «Боккаччо’70» (1962) та під кінець десятиліття взявся за зйомки фільму «Сад Фінці-Контіні». Проте їхні роботи за політичним й естетичним впливом так і не змогли дорівнятися до великого кіно в жанрі неореалізму 40-х років XX століття, з яким насамперед завжди асоціювали де Сіку. Впливовішими були фігури на кшталт Мікеланджело Антоніоні. У фільмах «Пригода» (1960), «Затемнення» (1962) та «Червона пустеля» (1964), усі з Монікою Вітті в головних ролях, жорстка кінематографія Антоніоні та неприємні, цинічні, розчаровані персонажі були провісниками ворожого й відстороненого світу мистецтва кінця 1960-х, проникливо зображеного самим Антоніоні в кінострічці «Фотозбільшення» (1966).

Італійському кіно бракувало спокусливої інтелектуальності французьких (чи шведських) фільмів, але що всі вони мали із надлишком, то це стиль. Саме цей європейський стиль — мінливе поєднання мистецької самовпевненості, інтелектуальної претензійності та розумної дотепності — вирізняв континентальне європейське кіно для закордонної (особливо американської) аудиторії. До кінця 1950-х років Західна Європа не просто одужала від депресії та війни — вона знову стала магнітом для естетів-початківців. У Нью-Йорка були гроші, як, мабуть, і сучасне мистецтво. Але Америка, як здавалося навіть багатьом американцям, усе ще була трохи грубою. Популярність Джона Кеннеді — і як кандидата в президенти, і як президента — частково полягала у витонченому космополітизмі його вашингтонського оточення — «Камелоту»[274]. А Камелот, зі свого боку, завдячував європейським походженням і континентальним позиціонуванням його дружині.

Те, що Жаклін Кеннеді привезла до Білого дому європейський стиль, навряд чи могло когось здивувати. Європейський «бренд», печатка статусності та якості, наприкінці 1950-х і в 1960-х роках переживав небачений розквіт. Етикетка європейськості — чи то на товарі, чи то на ідеї, чи то на людині — була знаком відмінності, а отже, підвищувала ціну. Насправді така зміна

відбулася не так давно. Безперечно, «articles de Paris»[275] давно посіли своє місце на ринку предметів розкоші — щонайменше з кінця XVIII століття; а швейцарські годинники були відомі своєю якістю впродовж багатьох десятиліть. Але те, що автомобілі, вироблені в Німеччині, власне з цієї причини перевершували своєю якістю інші, чи те, що італійський одяг, бельгійський шоколад, французький посуд або данські меблі були беззаперечно найкращими, двадцять років тому прозвучало б дивно.

Якщо якісь європейські товари і мали донедавна таку репутацію, то це англійські — спадщина промислової першості Британії в XIX столітті. Британські товари для домашнього вжитку, транспортні засоби, інструменти та зброю здавна високо цінували на закордонних ринках. Однак у 30–40-х роках XX століття британські виробники так успішно зіпсували свій імідж практично в усіх галузях, окрім чоловічого вбрання, що єдиною нішею, яка лишалася вільною для британських роздрібних торговців станом на початок 1960-х, були строкаті низькоякісні речі, які належали до швидкоплинних «трендів», тож у наступному десятилітті британці нещадно експлуатували цей ринок.

Прикметною в природі європейської торгівлі була її сегментованість за товарами та країнами. Італійські автомобілі — як-от FIAT, Alfa Romeo, Lancia — вважалися ненадійним мотлохом; але така ганебна репутація автомобільної галузі ніяким очевидним чином не впливала на неперевершену репутацію Італії на інших ринках — виробів зі шкіри, товарів «високої моди» і навіть у менш вишуканій галузі — домашньої побутової техніки[276]. Німецький одяг та продукти харчування практично не користувалися жодним попитом за кордоном, і небезпідставно. Але до 1965 року за все, що зійшло з німецького токарного верстата чи було створене німецькими інженерами, у британських й американських магазинах платили і не торгувалися. Загальне визнання якості в низці цілком різнопланових галузей отримало тільки скандинавське виробництво, але навіть там ринок мав виразну сегментацію. Заможні іноземці наповнювали свої помешкання ультрастильними шведськими або данськими меблями, незважаючи навіть на те, що вони були дещо крихкі через свою надзвичайну «сучасність». Але водночас ті самі споживачі цікавилися шведськими автомобілями Volvo, навіть попри абсолютну відсутність у них стилю, саме тому, що вони здавалися незнищенними. Утім обидві ознаки — і «стиль», і «якість» — тепер нерозривно асоціювалися з «Європою» — часто на противагу Америці.

Париж залишався столицею високої моди щодо жіночого вбрання. Але вже в 1952 році, коли в Сан-Ремо відбувся перший Міжнародний фестиваль моди для чоловіків, Італія, де оплата праці була нижчою, а текстильне виробництво — не обмежене нормуванням (як у Франції чи Британії), стала для Франції серйозним конкурентом. Хай яким новаторським був її стиль, французька haute couture — від Крістіана Діора до Іва Сен-Лорана — була цілком у дусі суспільних традицій: ще в 1960 році французькі (й не тільки) редактори журналів та критики одягали капелюхи й рукавички не лише на щорічні покази мод, а й просто на роботу. Доки жінки середнього класу в питаннях моди надихалися роботами низки паризьких дизайнерів і будинків моди, статус (та прибуток) останніх був у безпеці. Однак на початку 1960-х років гардероб європейських жінок (власне, як і чоловіків) уже мусив обов’язково містити суворі капелюхи, претензійний верхній одяг чи вечірнє вбрання. Масовий ринок моди формували як високі, так і низові тенденції. За Європою впевнено закріпився імідж столиці моди й елегантності, але майбутнє було

за більш еклектичними трендами, чимало з яких стали європейськими адаптаціями американських і навіть азійських першоджерел; особливу вправність у цьому виявили італійці. У сфері ідей та моди на європейській арені лідирував Париж, і так тривало ще деякий час. Але майбутнє було за іншими.

У березні 1955 року на Конгресі культурної свободи в Мілані Реймон Арон запропонував для дискусії тему «Кінець доби ідеології». На той час декому з аудиторії ця пропозиція здалася дещо передчасною — зрештою, по цей бік залізної завіси, та й не лише тут, здавалося, що ідеологія живе і процвітає. Але Арон мав рацію. Західноєвропейська держава в тій формі, у якій вона постала в ті роки, дедалі більше відходила від усіх ідеологічних проєктів; і, як ми пам'ятаємо, поява держави добробуту пом'якшила давні політичні протистояння. Державною політикою й витратами безпосередньо цікавилося більше людей, ніж будь-коли раніше, але вони вже не ламали списи щодо того, хто має це контролювати. Здавалося, що європейці трохи раніше, ніж очікувалося, дісталися «просторих, осяяних сонцем рівнин» (Черчилль) заможності та миру, де політика поступалася місцем урядуванню, а урядування дедалі більше полягало в адмініструванні.

Утім очікуваним наслідком діяльності держави-квочки, нехай навіть постідеологічної, було те, що для будь-якого громадянина, який знав лише таку державу, її обов'язком було виконати свою обіцянку, створивши ще краще суспільство; а отже, коли щось ішло не так, винна була держава. Очевидна рутинізація державних справ, зосереджених у руках благонамірeного класу наглядачів, не гарантувала суспільної байдужості до них. Принаймні в цьому розумінні передбачення Арона не справдилося. Тож саме його промахи найбільше дратували і злили те покоління, що виросло в соціал-демократичному раю, якого прагнули їхні батьки. Ключову ознаку цього парадоксу можна без перебільшення побачити у сфері державного планування та діяльності, у якій прогресивна держава з обох боків залізної завіси була напрочуд активною.

Поєднання демографічного зростання і швидкої урбанізації, характерне для періоду після Другої світової війни, стало для проєктувальників міст безпрецедентним викликом. У Східній Європі, де багато міських осередків до кінця війни були знищені або наполовину закинуті, у перші двадцять років по закінченні війни із сіл до великих і маленьких міст переїхало 20 мільйонів осіб. У Литві до 1970 року половина населення жила в містах, тоді як за двадцять років до того міських мешканців налічувалось лише 28%. У Югославії, де населення, яке займалося сільським господарством, зменшилося на 50% у період між звільненням і 1970 роком, відбувався великий міграційний наплив із сіл у міста: упродовж 1948–1970 років хорватська столиця Загреб збільшилась удвічі — від 280 до 566 тисяч населення; аналогічним чином кількість жителів Белграда, державної столиці, виросла від 368 до 746 тисяч.

Із 1950 по 1970 рік населення Бухареста примножилось від 886 до 1475 тисяч. У Софії кількість мешканців зросла від 435 до 877 тисяч. У СРСР, де міське населення кількісно переважило сільське в 1961 році, Мінськ, столиця Білоруської республіки, розрісся від 509 тисяч у 1959 році до 907 тисяч лише за дванадцять років. Результатом цього в усіх цих містах, від Берліна до Сталінграда, стало класичне будівельне рішення радянської доби: кілометр за кілометром однакових сірих або коричневих бетонних

конструкцій, дешевих, погано збудованих, без жодних прикметних архітектурних ознак чи естетичної принадливості (та зручностей).

У тих містах, де центральні райони залишилися неушкодженими (як у Празі) або були ретельно реставровані за старими планами (Варшава, Ленінград), нові будинки здебільшого виростали на околицях, утворюючи довгу низку приміських спальних районів, які тягнулися аж до сільської місцевості. Деінде — наприклад, у словацькій столиці Братиславі — нові нетрі з'являлися просто в серці міста. Що ж до менших містечок і селищ, змушених приймати десятки тисяч колишніх селян, які перетворилися на шахтарів чи сталеварів, то їм зберігати було нічого. Тож вони, у буквальному сенсі на очах, ставали промисловими гуртожитками, без жодного натяку чи згадки про старовинне місто. Працівників колгоспів примусово селили в сільськогосподарських кооперативах, які запровадив Микита Хрущов у 1950-х роках, а згодом удосконалив Ніколае Чаушеску. Архітектура нових державних споруд — технікуму, будинку культури, партійних приміщень — ретельно наслідувала радянські приклади: інколи свідомо в дусі соцреалізму, завжди надто великі й тільки зрідка гарні.

Примусова індустріалізація, сільська колективізація й агресивне нехтування приватними потребами пояснюють, чому комуністи так недбало будували міста. Але західноєвропейським містобудівникам це вдалося не набагато краще. Масова міграція із сіл у міста, зокрема й у європейському Середземномор'ї, створювала аналогічний тиск на ресурси міст. Населення Афін разом з околицями виросло від 1 389 000 осіб у 1951 році до 2 540 000 осіб — у 1971-му. У той самий час населення Мілана зросло від 1 260 000 осіб до 1 724 000, Барселони — від 1 280 000 до 1 785 000. У всіх цих містах, як і в менших містечках Північної Італії та на околицях Лондона, Парижа, Мадрида й інших міст, які швидко розросталися, планувальники не встигали за попитом. Їхнім інтуїтивним рішенням, так само як і для їхніх сучасників-комуністів з урядових кабінетів, стало зведення великих кварталів схожих між собою будинків — або на площі, розчищеній війною та міськими перебудовами, або в зелених зонах на краю міст. Зокрема у Мілані та Барселоні, де упродовж 1960-х років перше покоління мігрантів з півдня почало переїжджати з провінційних халуп до квартир у багатоповерхівках, результат став депресивно подібним до аналогічних змін у країнах Радянського блоку — із тією лише додатковою обтяжливою обставиною, що багато потенційних орендарів не могли дозволити собі винаймати помешкання неподалік від місця роботи. Тож вони були змушені здійснювати тривалі щоденні подорожі в незручному громадському транспорті або ж на нещодавно придбаних автомобілях, що створювало ще більше навантаження на міську інфраструктуру.

Але виразна потворність міської архітектури в Західній Європі в ті роки була спричинена не лише демографічними обставинами. «Новий бруталізм» (як означив цей стиль архітектурний критик Райнер Бенем) не був ані випадковістю, ані недоглядом. У Західній Німеччині, де відсутність будь-якої уяви чи далекоглядності під час відбудови більшості великих міст просто вражала; чи в Лондоні, де архітектурний департамент Ради Лондонського графства дав дозвіл на масове будівництво проєктів на кшталт агресивно банального, не захищеного від вітру кварталу Елтон у Рогемптоні, творці якого надихалися стилістикою Ле Корбюзьє[277], — потворність здавалася майже навмисною, ретельно спроєктованою. Жахлива вежа Веласка в Мілані (залізобетонний хмарочос, зведений між 1957 та 1960 роками

приватним англо-італійським консорціумом) була типовим витвором тогочасного гіпермодернізму, який мав на меті порвати всі зв'язки з минулим. Коли в березні 1959 року Рада будівельників Франції схвалила проєкт майбутньої вежі Монпарнас, її звіт містив такий висновок: «Париж не може дозволити собі загубитися в минулому. У прийдешні роки в місті мають відбутися грандіозні перетворення».

Як наслідок, не лише з'явилася вежа Монпарнас (або її власне дітище — потворний діловий і житловий комплекс у Ла-Дефансі), а й почалася лихоманка нових передмість — надзвичайно густонаселених, багатоквартирних кварталів («grands ensembles», як їх символічно прозвали), позбавлених інфраструктури робочих місць і місцевих послуг та скупчених на околицях великого Парижа. Одним з найперших і найвідоміших із них був район у Сарселі на півночі Парижа; його населення зросло від якихось 8 тисяч у 1954 році до 35 тисяч уже через сім років. З погляду суспільних зв'язків та естетики він був позбавлений коріння й набагато більше нагадував тогочасні робітничі спальні райони інших країн (як-от напрочуд подібний район Лаздинай на краю Вільнюса в Литві), ніж щось на кшталт місцевих французьких архітектурних звичаїв чи міської традиції.

Такий розрив із минулим був цілеспрямованим. Європейського «стилю», яким так захоплювалися в інших сферах життя, тут не було і близько. Насправді його тут свідомо й ретельно уникали. Архітектура 1950-х й особливо 1960-х років була свідомо антиісторичною; вона суперечила минулому своїм зовнішнім виглядом, розмірами й матеріалами (з яких улюбленими були сталь, скло і залізобетон)[278]. Результат не обов'язково виходив оригінальнішим, ніж те, що створювали раніше: навпаки, проєкти «міського перепланування», які в ті десятиліття змінили обличчя стількох європейських міст, були колосальною втраченою можливістю.

У Британії, як і в інших країнах, підхід до міського «планування» в найкращому разі був тактичним і строкатим — не розроблялося жодних довготермінових стратегій щодо того, як поєднати житлові будівлі, послуги, ринок праці чи дозвілля (у нових масивах і житлових комплексах майже не було кінотеатрів, не кажучи вже про спортивні заклади та повноцінну транспортну інфраструктуру)[279]. Мета полягала в тому, щоб розчистити міські нетрі та швидко й дешево забезпечити помешканням населення, яке невпинно зростало: між 1964 та 1974 роками лише в одному Лондоні постало 384 вежі-багатоповерхівки. Чимало з них були закинуті впродовж двадцяти років. Один із найбільш кричущих зразків, Ронан-Пойнт у лондонському Ість-Енді, хвалити Бога, завалився сам у 1968 році.

Архітектура державних закладів була не набагато кращою. Центр Помпіду (спроєктований у 1960-х роках, однак відчинений для відвідувачів лише в 1977 році), як і комплекс Ле-Аль дещо західніше, можливо, і створив у центрі Парижа низку популярних культурних можливостей, але в довшій перспективі йому тотально не вдалося стати органічною частиною цього району чи доповнити давню архітектуру довкола. Те саме стосувалося й нового Інституту освіти при Лондонському університеті, показово спорудженого на Вобурнській площі, у серці старого району Блумсбері — за словами Роя Портера, знавця історії Лондона, «унікального у своїй потворності». Подібним чином комплекс на південному березі Темзи став осередком безцінного розмаїття видів сценічного мистецтва й мистецьких послуг; але його похмурі низькі споруди, вітряні алеї та потріскані

бетонні фасади залишаються гнітючим свідченням того, що фахівчиня з урбаністики Джейн Джейкобс[280] назвала «отрутою сірості».

Що саме змусило повоєнних європейських політиків і проєктувальників наробити так багато помилок, незрозуміло, навіть якщо ми припустимо, що після двох світових воєн і тривалої економічної депресії існував шалений попит на будь-що нове, свіже і не пов'язане з минулим. Не можна сказати, що сучасники не усвідомлювали потворності їхнього нового середовища: мешканцям гігантських житлових комплексів, багатоповерхівок і нових міст вони ніколи не подобалися, і вони відверто казали про це всім, хто питав їхньої думки. Можливо, архітектори й соціологи не розуміли, що впродовж життя одного покоління їхні проєкти породять суспільних вигнанців і небезпечні банди, але для тих, хто там мешкав, це було цілком очевидно. Навіть європейський кінематограф, який лише за кілька років до того з любов'ю та ностальгією змальовував старі міста і міське життя, тепер зосередився на холодній і жорсткій безликості сучасного мегаполіса. Режисерам на кшталт Ґодара чи Антоніоні приносило майже чуттєве задоволення знімати нове грубе міське і промислове середовище у фільмах на кшталт «Альфавіля» (1965) або «Червоної пустелі» (1964).

Особливою жертвою післявоєнного архітектурного іконоборства були вокзали, ювелірні втілення досягнень вікторіанської доби та нерідко повноцінні пам'ятники архітектури. Залізничні станції постраждали і в Сполучених Штатах (багато хто і досі згадує знищення Пенсильванського вокзалу в Нью-Йорку в 1966 році як поворотний момент офіційно схваленого хуліганства); але американські міські архітектори принаймні могли виправдати себе тим, що перспективи залізничного транспорту супроти автомобіля і літака здавалися слабенькими. Однак на маленькому перенаселеному континенті майбутнє залізничного сполучення ніколи всерйоз не ставили під сумнів. На місці зруйнованих європейських вокзалів виростали прісні, огидні споруди, які виконували ту саму функцію. Знищення Юстонської станції в Лондоні, Монпарнаського вокзалу в Парижі чи елегантного Ангальтського вокзалу в Берліні не мало ані практичного сенсу, ані виправдання з погляду естетики.

Масштаб міського руйнування, усеєвропейське прагнення розпрощатися з минулим і стрибок від розорення до ультрасучасності за одне покоління, як з'ясувалося пізніше, стали для Європи власним покаранням (на щастя, цьому сприяла рецесія 1970-х років, яка вдарила не лише по державних, а й по приватних бюджетах і зупинила оргію оновлення). Ще в 1958 році, навіть раніше, ніж епідемія міських перебудов сягнула свого апогею, група британців, які вболівали за збереження давньої спадщини, заснувала Вікторіанське товариство. Це була типово британська волонтерська організація, яка опікувалася встановленням і збереженням архітектурної спадщини країни, що опинилася під загрозою; але впродовж наступного десятиліття аналогічні мережі активістів утворилися по всій Західній Європі, змушуючи мешканців, науковців і політиків діяти спільними зусиллями, щоб уникнути подальших втрат. Якщо їм не вдавалося врятувати певний район чи будівлю, то вони принаймні могли зберегти те, що від них лишилося, — як у випадку фасадної частини та внутрішньої галереї Палаццо Делле Стелліне на вулиці Корсо Маджента в Мілані. Це було все, що вціліло від міського сиротинця XVII століття, решту якого демонтували на початку 1970-х років.

У матеріальній історії європейського міста 1950–1960-ті роки були справді жахливими десятиліттями. Шкода, завдана в той період фізичній тканині міст, — це темний, досі до кінця не визнаний бік «тридцяти славетних років» економічного розвитку; вона певним чином відповідала тій ціні, яку довелося сплатити за промислову урбанізацію попереднього століття. Хоча в подальші десятиліття були здійснені певні корекції — зокрема у Франції, де планова модернізація та потужні інвестиції в дороги й транспортні мережі відчутно покращили якість життя в деяких депресивних заміських масивах, — втрати так ніколи і не були повністю відшкодовані. Великі міста — Франкфурт, Брюссель і передусім Лондон — надто пізно усвідомили, що обміняли свої кревні міські права на незрозумілу бруталістську кашу.

Іронія долі, зокрема, полягає в тому, що безжально «оновлені» та перебудовані міські ландшафти того періоду в 1960-х роках найбільше зневажали саме молоді люди, які в них жили. Їхні будинки, вулиці, кав'ярні, фабрики, офісні приміщення, школи та університети, можливо, й були сучасними і невблаганно «новими». Але за винятком тих, кому пощастило найбільше, середовище, у якому вони опинилися, здавалося їм потворним, бездушним, задушливим, нелюдським і — за визначенням, яке набувало популярності,— «відчуженим». Цілком очікувано, що, коли ситі, освічені діти благонамірених європейських держав добробуту виросли у своїх гарних помешканнях і повстали проти «системи», перші ознаки прийдешнього вибуху відчули панельні бетонні гуртожитки бездушного університетського «розширеного кампусу», необачно втуленого поміж багатоповерхівок і заторів переповненого паризького передмістя.

Розділ 12

Привид революції

Про секс стало відомо в 1963 році, між скасуванням заборони «Коханця леді Чаттерлей» і першою платівкою The Beatles.

Філіп Ларкін

Революція — ми так її любили.

Даніель Кон-Бендіт

Повстання розкаяної буржуазії проти самовдоволеного та деспотичного пролетаріату — одне з найхимерніших явищ нашого часу.

Сер Ісая Берлін

Сьогодні всі журналісти світу цілують вас у дупу, але не я, дорогі мої. У вас обличчя зіпсованих паршивців, і я ненавиджу вас так, як ненавиджу ваших батьків… Коли вчора на Валле Джуліа ви побили поліцейських, мені було їх шкода, тому що вони — діти бідняків.

П’єр Паоло Пазоліні, червень 1968 року

Ми не з Дубчеком. Ми з Мао.

Італійський студентський лозунг, 1968 рік

Моменти, які мають велике культурне значення, часто здобувають визнання тільки постфактум. 1960-ті роки були не такі: сучасники вважали ці часи — і самих себе — безпрецедентно важливими, і це було однією з особливостей доби. Значна частина шістдесятих минула, якщо згадати пісню британського гурту The Who, «у розмовах про моє покоління». Як ми побачимо, ці турботи не були абсолютно безпідставні; але, як і варто було очікувати, вони призвели до певного зсуву ракурсу. Шістдесяті справді були десятиліттям, яке мало для сучасної Європи надзвичайне значення, але не все, що тоді здавалося важливим, залишило слід в Історії. Тенденція самозакоханого іконоборства — чи то в одязі, чи в ідеях — вичерпалася дуже швидко; натомість справді революційні зміни в політиці та державних справах, які розпочалися наприкінці 1960-х, набрали повних обертів лише через кілька років. У політичній географії 1960-х можна заплутатися: найважливіші події не завжди відбувалися в найвідоміших місцях.

У середині 1960-х років суспільне значення післявоєнного демографічного вибуху вже відчувалося всюди. Здавалося, що в Європі повно молодих людей — у Франції станом на 1968 рік до категорії студентського віку, тобто від 16 до 24 років, належало 8 мільйонів осіб, або 16,1% всього населення країни. Раніше таке вибухове збільшення кількості населення створило б величезні складнощі для забезпечення країни продовольством; і навіть якби люди мали що їсти, шанси знайти роботу були б мізерні. Але в часи економічного зростання та процвітання головною проблемою, яка постала перед європейськими державами, було не як прогодувати, одягнути, розселити та, зрештою, дати роботу дедалі більшій кількості молодих людей, а як забезпечити їх освітою.

До 1950-х років більшість європейських дітей зазвичай завершували навчання після здобуття початкової освіти у віці 12?14 років. У багатьох країнах не надто дотримувалися вимог щодо обов'язкової початкової освіти, запровадженої наприкінці XIX століття; діти селян в Іспанії, Італії, Ірландії та докомуністичній Східній Європі зазвичай пропускали школу навесні, улітку й на початку осені. Середня освіта залишалася привілеєм, доступним тільки середньому та вищому класам. У післявоєнній Італії завершену середню освіту мало менше 5% населення.

Щоб змінити статистику майбутнього, а також у межах ширшого циклу соціальних реформ, уряди в післявоєнній Європі запровадили низку масштабних освітніх змін. У 1947 році у Великій Британії шкільний вік було збільшено до 15 років (а у 1972 році — до 16 років). В Італії, де на практиці більшість дітей у перші післявоєнні роки все ще залишали стіни школи у віці 11 років, у 1962 році шкільний вік було подовжено до 14-ти. Упродовж 1959–1969 років кількість італійських дітей, які повноцінно навчалися в школі, зросла вдвічі. У Франції, яка в 1950 році могла похвалитися лишень 32 тисячами bacheliers (випускників старшої школи), за наступні двадцять років ця цифра збільшилась уп'ятеро: у 1970 році до bacheliers належало 20% осіб у відповідній віковій категорії.

Ці освітні зміни мали революційні наслідки. Дотепер лінія культурного розламу в більшості європейських суспільств пролягала між тими (і таких була абсолютна більшість), хто закінчив школу, навчившись читати, писати, опанувавши базову арифметику і вивчивши історію держави в загальних рисах, та привілейованою меншістю, яка навчалася до 17 або 18 років, отримала такий цінний диплом про завершену шкільну освіту та продовжила навчання, щоб отримати якийсь фах, або пішла працювати. Загальноосвітні середні школи, ліцеї та гімназії Європи були доступні лише керівним елітам. Відтепер ці освітні заклади — наступники класичних освітніх програм, колись закритих для селян і міських бідняків, — відчинили свої двері широким колам молоді різного соціального походження. У міру того як дедалі більше дітей долучалося та проходило крізь систему середньої шкільної освіти, між їхнім світом і світом їхніх батьків зростало провалля.

Цей новий та абсолютно безпрецедентний розрив поколінь фактично здійснив окрему соціальну революцію, хоча її наслідки все ще були відчутні тільки в межах родин. Але поки десятки тисяч дітей вливалися в нашвидкуруч побудовані середні школи, чим створювали надзвичайне навантаження на матеріальну й фінансову тканину освітньої системи, призначеної для зовсім інших часів, планувальники вже починали непокоїтися через те, що ці зміни означають для закладів, які дотепер були заповідними зонами ще більш обраних кіл, — університетів.

Якщо більшість європейців до 1960 року ніколи не бували в стінах середньої школи, про те, щоб відвідувати університет, мріяти могли одиниці. Упродовж XIX століття кількість традиційних університетів, а також інших закладів вищої освіти, здебільшого ремісничого спрямування, дещо збільшилася. Але в 50-х роках XX століття вища освіта в Європі все ще була доступна тільки привілейованій меншості, чиї родини могли дозволити собі відмовитися від заробітку своїх дітей, щоб ті могли вчитися в школі до 18 років, а потім ще й сплатити вартість навчання в середній школі та університеті. Звичайно, для дітей бідняків і родин із середніми статками існували

стипендії. Але за винятком зразково меритократичних й егалітарних освітніх закладів французької Третьої та Четвертої республік, ці стипендії рідко покривали офіційну вартість додаткової освіти й ніколи не компенсували втрачених доходів.

Попри найкращі наміри попереднього покоління реформаторів, Оксфорд, Кембридж, Вища нормальна школа[281], університети Болоньї чи Гайдельберга й інші давні освітні установи Європи залишалися недосяжними практично для всіх. У 1949 році у Швеції було лише 15 тисяч студентів, у Бельгії — 20. В усій Іспанії налічувалося тільки 50 тисяч студентів університетів — удвічі менше, ніж у Сполученому Королівстві (із 49-мільйонним населенням). Кількість студентів у Франції ледь перевищувала 130 тисяч. Але тепер, коли Європа перебувала на піку масової середньої освіти, невдовзі мав настати час непереборних вимог розширити можливості й для здобуття освіти вищої. Багато чого мало змінитися.

Насамперед Європа невдовзі мала відчути потребу в значно більшій кількості університетів. У багатьох країнах «системи» вищої освіти не було як такої. Більшість країн успадкувала впорядковану випадковим чином мережу окремих інституцій — комплекс невеликих, давніх, формально незалежних закладів, здатних прийняти щонайбільше кілька сотень першокурсників щороку й нерідко розташованих у провінційних містечках без або майже без будь-якої соціальної інфраструктури. Там не було місця для розширення, а їхні лекційні аудиторії, лабораторії, бібліотеки й гуртожитки (якщо такі були) ніяк не могли розмістити ще тисячі молодих людей.

Типове європейське університетське містечко — як-от Падуя, Монпелльє, Бонн, Левен, Фрайбург, Кембридж, Уппсала — було маленьким і часто віддаленим від великих міських осередків (багато століть тому таке місце розташування університету обирали навмисне); винятком, хоч і важливим, був Паризький університет. Більшість європейських університетів не мали кампусів в американському розумінні (тут очевидні винятки становили британські університети, насамперед Оксфорд і Кембридж) та фізично були інтегровані в міське середовище: студенти цих закладів жили в місті й залежали від його мешканців щодо житла й інших послуг. Найголовніше, що, незважаючи на здебільшого багатовікову історію, європейські університети практично не мали власних матеріальних ресурсів. У питаннях фінансування вони повністю залежали від міста чи держави.

Якщо система вищої освіти в Європі збиралася вчасно відреагувати на загрозливий демографічний вулкан, який от-от мав вибухнути через початкову та середню школи, ініціатива мала виходити із центру. У Британії та меншою мірою в Скандинавії розв’язанням проблеми стало будівництво нових університетів на місці «зелених полів» за межами провінційних міст й обласних центрів: в Англії — Колчестера чи Ланкастера, у Данії — Орхуса. Коли перше покоління випускників середніх шкіл доросло до університетів, ці нові заклади, нехай навіть архітектурно бездушні, могли принаймні задовольнити збільшений попит на місця та створити робочі місця для дедалі більшої кількості бакалаврів і магістрів, які шукали викладацьку роботу.

Замість того щоб відкривати нові університети для масових слухачів, британські освітяни вирішили інтегрувати ці заклади в стару елітну систему. Отож британські університети зберегли за собою право приймати студентів або відмовляти їм у вступі: тільки ті, хто показав певний

результат на загальнодержавних шкільних випускних іспитах, могли сподіватися вступити до університету, а кожен навчальний заклад був вільний вибирати, кому пропонувати місця, і приймати стільки студентів, скільки був здатен. Студентство у Великій Британії залишилося в певному розумінні привілейованою меншістю (не більше ніж 6% у їхній віковій категорії станом на 1968 рік), а в довгостроковій перспективі це, безумовно, мало негативні наслідки для суспільства. Але для тих небагатьох, кому пощастило, система працювала бездоганно й захищала їх практично від усіх проблем, з якими стикалися їхні однолітки в інших країнах, позаяк на континенті система вищої освіти рухалася в цілковито іншому напрямку.

У більшості західноєвропейських держав ніяких перешкод для переходу із середньої освіти у вищу ніколи не було: якщо особа успішно складала загальнодержавні шкільні випускні іспити, вона автоматично мала право вступити до університету. До кінця 1950-х років це не викликало жодних труднощів — кількість абітурієнтів була невелика, й університетам не треба було боятися надлишку студентів. У будь-якому разі навчання в більшості університетів на континенті за давньою традицією було доволі відособлене і безсистемне. Гордовиті й неприступні професори читали серйозні лекції в аудиторіях, повних безіменних студентів, яким нічого не перешкоджало отримати диплом у встановлений термін і для яких статус студента був рівною мірою і соціальним обрядом, і способом здобути освіту[282].

Більшість центральних планувальників вирішили не будувати нові університети, а просто видали накази щодо розширення наявних. Водночас вони не створили жодних додаткових перешкод чи системи попереднього відбору. Навпаки, виходячи з найкращих міркувань, вони часто заходилися усувати наявні бар’єри: у 1965 році Міністерство освіти Італії скасувало вступні іспити та фіксовані квоти на спеціальності в усіх університетах. Вища освіта, яка колись була привілеєм, тепер мала стати правом. Наслідки були катастрофічні. Станом на 1968 рік університет міста Барі, у якому зазвичай навчалося близько 5 тисяч студентів, намагався впоратися зі студентським корпусом, що складався з понад 30 тисяч осіб. У Неаполітанському університеті в той самий рік налічувалося 50 тисяч студентів, у Римському — 60. Тільки ці три університети разом навчали більше студентів, ніж їх загалом було в Італії вісімнадцять років тому; багато з них так ніколи й не одержали диплом[283].

Під кінець 1960-х років кожна сьома молода особа в Італії відвідувала університет (тоді як десять років тому — кожна двадцята). У Бельгії — кожна шоста. У Західній Німеччині, де в 1950 році навчалося 108 тисяч студентів і де традиційні університети вже почали страждати від надмірних напливів, до кінця 1960-х налічувалось майже 400 тисяч студентів. У Франції до 1967 року студентів стало стільки ж, скільки в 1956 році було школярів. По всій Європі студентів ставало значно більше, ніж раніше, і якість їхнього навчання швидко погіршувалась. Усе було переповнене — бібліотеки, гуртожитки, лекційні зали, їдальні — та в очевидно поганому стані (навіть у тому випадку, ба навіть особливо, якщо було новим). Витрати післявоєнних урядів на освіту, які всюди різко зросли, були зосереджені на початковій і середній школі, її оснащенні та вчителях. Це, безперечно, був правильний вибір, у будь-якому разі продиктований вимогами виборців. Але він мав свою ціну.

На цьому етапі варто згадати, що навіть станом на 1968 рік більшість молодих людей у кожній європейській країні не були студентами (цю деталь часто випускають в описах цього періоду), особливо якщо їхні батьки були селянами, робітниками, іммігрантами — чи то з провінції, чи то з-за кордону — або не мали фаху. Саме тому ця нестудентська більшість проживала шістдесяті зовсім інакше: особливо кінець 1960-х, коли навколо університетів стільки всього відбувалося. Їхні погляди, особливо на політику, не можна ототожнювати з поглядами їхніх однолітків-студентів. Утім в інших аспектах молодь об'єднувало те, що вже стало характерною та спільною культурою.

Кожне покоління бачить світ по-своєму. Покоління шістдесятих бачило світ новим і молодим. В історії людства більшість молодих людей приходять у світ, повний старших людей, і саме старші за них обіймають впливові посади та є зразками для наслідування. Однак для покоління середини 1960-х усе було інакше. Культурна екосистема розвивалася набагато швидше, ніж колись. Розрив між великим, заможним, балуваним, самовпевненим і культурно незалежним поколінням та незвичайно нечисленним, тривожним, травмованим Депресією і понівеченим війною поколінням їхніх батьків був більшим за звичайну відстань між різними віковими групами. Багатьом молодим людям щонайменше здавалося, що вони народилися в суспільстві, яке неохоче змінювалося — змінювало свої цінності, стиль, правила — на їхніх очах та за їхнім наказом. У попмузиці, кіно й на телебаченні було повно молодих людей, і вони дедалі більше ставали їхньою аудиторією та ринком. Станом на 1965 рік існували радіо- й телепередачі, журнали, магазини, продукти й цілі індустрії, призначені саме для молоді й залежні від популярності серед неї.

Хоча молодіжна культура в кожній країні мала своїх власних кумирів, заклади й типові місцеві культові заходи («Фестиваль друзів», що відбувся 22 червня 1963 року на Національній площі в Парижі, був заходом, який дав початок французькій молодіжній культурі 1960-х, однак в інших країнах залишився практично поза увагою), чимало популярних культурних віянь тієї доби з не баченою досі легкістю долали державні кордони. Масова культура за визначенням ставала міжнародною. Тренд (у музиці чи в моді) зароджувався в англомовному світі, часто в самій Англії, а потім рухався на південь і схід — цьому сприяла дедалі більш візуалізована (а відповідно — транскордонна) культура та час від часу перешкоджали місцеві альтернативи або ж, що траплялося частіше, політичне втручання[284].

Нові віяння були адресовані заможнішій молоді — дітям європейського білого середнього класу, які могли дозволити собі платівки, квитки на концерти, взуття, одяг, косметику й дорогі зачіски. Але те, яким чином презентували цю продукцію, демонстративно йшло врозріз із традиційними лініями класового поділу. Найуспішніші тогочасні музиканти — The Beatles та їхні наслідувачі — запозичили ритми американських блюз-гітаристів (здебільшого чорношкірих) та поєднали їх з матеріалом, безпосередньо взятим з мови та життя британського робітничого класу[285]. Це надзвичайно оригінальне поєднання пізніше стало корінною транснаціональною культурою європейської молоді.

Зміст попмузики мав доволі велике значення, але її форма важила ще більше. У 1960-х роках люди особливо звертали увагу на стиль. Можна подумати, що нічого нового в цьому немає. Але те, що стиль міг безпосередньо замінити

зміст, напевно, було особливістю епохи. Попмузика 1960-х була бунтарською за тональністю, манерою виконання, тоді як тексти — часто заспокійливими та й у будь-якому разі щонайбільше напівзрозумілими для закордонних слухачів. В Австрії грати або слухати британську чи американську попмузику для молоді означало плювати у вічі приголомшеним батькам, поколінню Гітлера; у країнах-сусідах, Угорщині та Чехословаччині, це сприймали (з відповідними поправками) аналогічно. Музика, так би мовити, протестувала від їхнього імені.

Якщо складалося враження, що головною темою музичного культурного мейнстриму шістдесятих був секс (принаймні доки він на короткий час не поступився місцем наркотикам і політиці), це теж здебільшого залежало від стилю. Більшість молодих людей мешкали окремо від батьків і в більш юному віці, ніж раніше, залишали батьківський дім. А контрацепція ставала безпечнішою, доступнішою й легальною[286]. Публічна демонстрація оголеного тіла та прояви нестримної сексуальної розкутості в кіно й літературі стали більш поширеними, принаймні в Північно-Західній Європі. Через усе це старше покоління було переконане, що ніяких сексуальних обмежень не лишилося, а їхнім дітям було в задоволення підживлювати кошмари батьків.

Насправді «сексуальна революція» шістдесятих майже напевно була твором уяви для абсолютної більшості людей як старшого, так і молодшого покоління. Як нам відомо, сексуальні інтереси та поведінка більшості молодих європейців і близько не змінилися ані так стрімко, ані так радикально, як любили стверджувати очевидці того періоду. За даними тогочасних опитувань, навіть сексуальне життя студентів не надто відрізнялося від життя їхніх попередників. Вивільнений сексуальний стиль шістдесятих зазвичай протиставляли п’ятдесятим, які зображували (дещо несправедливо) як добу моральних переконань і затятої емоційної стриманості. Але якщо порівняти це десятиліття з 1920-ми роками, європейським fin-de-sie?cle або напівсвітом Парижа в 60-х роках XIX століття, «свінг-шістдесяті» були досить-таки сумирними.

Продовжуючи робити акценти на стилі, покоління шістдесятих дуже сильно й незвично намагалося вирізнятися своєю зовнішністю. Одяг, зачіски, макіяж і речі, які досі називалися «модними аксесуарами», стали обов’язковими маркерами вікової та політичної ідентичності. Джерелом таких тенденцій був Лондон: він впливав на європейські смаки щодо одягу, музики, фотографій, моделей, реклами й навіть багатотиражних журналів. Ураховуючи те, що за Британією вже закріпилися асоціації з прісним дизайном та низькопробною архітектурою, це було неочікуваним і, як виявилося, нетривалим поворотом подій, молодіжною зміною традиційного стану речей. Але фальстарт «лондонського свінгу», як назвав цю хвилю журнал Time у квітні 1966 року, по-особливому вплинув на цю добу.

До 1967 року в британській столиці існувало понад 2 тисячі магазинів, які називали себе «бутиками». Більшість із них були безсоромними копіями магазинів одягу, що простягалися вздовж Карнабі-стріт; цю місцину здавна вподобали чоловіки-гомосексуали, але тепер вона перетворилася на епіцентр тогочасної моди для осіб будь-якої сексуальної орієнтації. У Парижі бутик модного одягу New Man, перша французька ластівка революції в кравецтві, відкрився на Рю де л’Ансьян Комеді 13 квітня 1965 року. Упродовж року вслід за ним повідкривалися копії-імітації, кожна з яких мала вивіску з назвою на модний британський манер — «Dean», «Twenty», «Cardiff» тощо.

Стиль Карнабі-стріт, клонований у всій Західній Європі (хоча в Італії не так виразно, як у решті країн), проявлявся в яскравому вбранні чітких фасонів у стилі унісекс, свідомо створених такими, що не пасуватимуть особам, старшим за тридцять років. Вузькі червоні вельветові штани та приталені чорні сорочки з New Man у подальші три роки стали основною формою одягу паризьких вуличних демонстрантів, тож їх усюди масово копіювали. Як і решта в шістдесятих, вони були створені чоловіками і для чоловіків; але носити їх могли й молоді жінки, і дедалі частіше так і робили. Цьому впливу піддалися навіть паризькі будинки моди: у 1965 році міські кутюр'є пошили більше штанів, ніж спідниць.

Вони також скоротили виробництво капелюхів. Це свідчило про те, що переважає молодіжний ринок, на якому крайнім проявом власної ідентичності стала зачіска, а не головний убір, а традиційні капелюхи залишилися атрибутами офіційних подій для «старших»[287]. Утім капелюхи в жодному разі не зникли. На другому етапі кравецької революції на зміну веселим яскравим кольорам модного вбрання (які залишилися з кінця 1950-х) прийшов більш «серйозний» верхній одяг, який також відображав аналогічні зміни в музиці. Тепер молодіжний одяг шили та продавали з певним, цілком виразним акцентом на «пролетарські» й «радикальні» джерела його натхнення — не лише сині джинси та «робочі сорочки», а й чоботи, темні куртки та шкіряні кашкети в «ленінському» стилі (або їхні фетрові варіації, що були відлунням капелюхів-кошутів — головних уборів угорських революціонерів XIX століття). Ця більш політично свідома мода так і не прижилася в Британії, але до кінця десятиліття вона стала напівофіційною формою німецьких й італійських радикалів та їхніх послідовників-студентів[288].

Окрім цих двох модних тенденцій існували ромські балдахіни хіпі. На відміну від стилів «Карнабі-стріт» та «вуличного бійця», питомо європейських за своїм походженням, стиль хіпі — невиразно «утопічний» у своїй незахідній, «антикультурній», асексуальній філософії показного стриманого споживання — прийшов з Америки. Його комерційний потенціал був очевидним, і чимало магазинів, які виникли у відповідь на попит на обтислі фасони чіткого крою середини 1960-х років, невдовзі докладали зусиль, щоб відповідним чином оновити свій асортимент. Вони навіть зробили декілька коротких спроб вивести на ринок «образ Мао». Він складався з безформного піджака з чітко окресленим коміром і повсюдного «пролетарського» капелюха та лаконічно вбирав у себе ознаки всіх трьох стилів, особливо в поєднанні з «Цитатником» — збіркою революційних одкровень китайського диктатора. Але, незважаючи на фільм Ґодара «Китаянка» 1967 року, в якому група французьких студентів старанно вивчає Мао та намагається наслідувати його приклад, «образ Мао» залишився вподобанням меншості — навіть серед «маоїстів».

Антикультурна політика та її символіка після 1967 року окреслилася чіткіше завдяки асоціаціям з романтизованими історіями про партизанів-революціонерів з «третього світу». Але навіть так вона не стала в Європі повноцінною модою. Не варто обманюватися дивовижним переродженням Че Ґевари на подібний до Христа образ мученика-ікони для бунтівних західних підлітків: європейські шістдесяті завжди були євроцентричними. Навіть «революція хіпі» так ніколи і не дісталася Європи. Щонайбільше вона зупинилася на берегах Великої Британії та Нідерландів, залишивши там слід

— порівняно більш розвинуту культуру наркотиків й одну напрочуд оригінальну ґрамофонну платівку.

Легковажний бік шістдесятих — моду, попкультуру, секс — не варто відкидати як дрібницю й показуху. Для нового покоління це був спосіб покінчити з епохою дідусів — справи континенту все ще були в руках ґеронтократів (Аденавера, де Ґолля, Макміллана та Хрущова). Безперечно, кричущі, позірні прояви шістдесятих — нарцистичне потурання власним бажанням, яке назавжди асоціюватиметься з цією добою, — загалом видаються неправильними. Але свого часу ті, хто їх проживав, сприймали їх як нові та свіжі. Навіть холодний, жорсткий полиск тогочасного мистецтва чи цинізм у фільмах кінця 1960-х років після затишної буржуазної фальші нещодавнього минулого здавався справжнім і цілющим. Егоцентричне зазнайство, притаманне цьому часу — що молодь змінить світ тим, що «зробить свою справу», «давши собі волю» та «кохаючись, а не воюючи», — завжди було ілюзією і не дало жодної користі. Але свого часу це була не єдина ілюзія, і точно не найбезглуздіша.

Шістдесяті були великою добою Теорії. Важливо чітко окреслити, що це означає: це точно не про по-справжньому проривні винаходи в біохімії, астрофізиці чи ґенетиці, оскільки нефахівці загалом не звертали уваги на такі речі. Водночас це й не про відродження європейської соціальної думки: середина XX століття не дала світу соціальних теоретиків, яких можна було б порівняти з Ґеґелем, Марксом, Контом, Міллом, Вебером чи Дюркґаймом. «Теорія» не означала й філософію: найвідоміші тогочасні західноєвропейські філософи — Бертран Расселл, Карл Ясперс, Мартін Гайдеґґер, Бенедетто Кроче, Моріс Мерло-Понті, Жан-Поль Сартр — або вже померли, або були старі, або ж зайняті чимось іншим, а провідні мислителі Східної Європи — Ян Паточка чи Лешек Колаковський — досі були здебільшого невідомі поза межами своїх країн. Щодо блискучої плеяди економістів, філософів та соціальних теоретиків, яка розквітла в Центральній Європі до 1934 року, то більшість із тих, хто вцілів, назавжди емігрували до США, Великої Британії, Австралії чи Нової Зеландії, де утворили інтелектуальні ядра сучасної «англо-саксонської» науки у своїх дисциплінах.

За новим модним визначенням, «теорія» означала дещо зовсім інше. Її завданням було «ставити під сумнів» (на тогочасному жаргоні) метод і цілі наукових дисциплін — насамперед соціальних наук (історії, соціології, антропології), але також гуманітарних і навіть, у пізніші роки, точних. В епоху швидкого зростання університетів, коли періодичні видання, журнали й викладачі гарячково шукали зразки для наслідування, виник цілий ринок «теорій» будь-якого штибу — підживлений не так удосконаленням наукової пропозиції, а радше ненаситним попитом споживачів. На перший план теоретичної революції вийшла історія й інші «неточні» соціальні науки. Оновлення історичних студій у Європі розпочалося в попередньому поколінні: видання Economic History Review та Annales: E?conomies, Socie?te?s, Civilizations були засновані в 1929 році, а назви виказували їхню ревізіоністську місію. У 1950-х роках з’явилася Група істориків Комуністичної партії Великої Британії та впливовий журнал соціальної історії Past & Present, відділ культурних досліджень у Бірмінгемському університеті в Англії, створений під впливом роботи Річарда Гоґґарта[289] і Реймонда Вільямса, а також, дещо пізніше, Школа соціальної історії в Білефельдському університеті в Західній Німеччині, згуртована навколо Ганса-Ульріха Велера[290].

Науковий доробок, створюваний у цих осередках, не обов'язково був єретичним; навпаки, зазвичай це були дуже якісні напрацювання, методологічно цілком традиційні. Але вони були свідомо тлумачними, зазвичай із не категоричної, проте, безперечно, лівацької позиції. Історію трактували з позицій соціальної теорії та з наголосом на важливості класу, особливо його нижчих щаблів. Метою було не просто зобразити чи навіть пояснити певний історичний момент, а розкрити його глибинне значення. Історичні праці, написані в цьому ключі, здавалися містком між минулим і теперішнім, між науковими умовиводами і сучасною практикою, а нове покоління студентів прочитувало їх (нерідко помилково) саме з такого погляду.

Але, попри все своє політичне значення, історія — це дисципліна, напрочуд непроникна для високих теоретичних учень: що більше втручається Теорія, то більше занепадає Історія. Хоча одному чи двом провідним історикам 1960-х років удалося на схилі віку сягнути зіркового статусу, ніхто з них — хай яким революційним був його доробок — не став культурним авторитетом. Іншим дисциплінам велося краще — або гірше, залежно від позиції оповідача. Спираючись на більш ранні теорії в лінгвістиці, культурні антропологи на чолі з Клодом Леві-Строссом запропонували всеохопне нове пояснення варіацій і відмінностей між суспільствами. Їхні причини полягали не в очевидних суспільних практиках чи культурних ознаках, а у внутрішній суті, глибинних структурах людських взаємин.

«Структуралізм», як стали називати цей напрямок, виявився надзвичайно привабливим. Як спосіб систематизації людського досвіду він був близький до історичної школи «Анналів», найвідоміший тогочасний представник якої Фернан Бродель заробив собі репутацію на дослідженнях longue dure?e (тривалих періодів) — погляді на історію з висоти пташиного польоту й описам повільних змін у географічній та соціальній структурі впродовж цих періодів, а отже, добре вписувався в тогочасний науковий стиль. Але ще більшої значущості структуралізму надавала його безпосередня доступність і для інтелектуалів, і для нефахівців. Як пояснювали послідовники Леві-Стросса із суміжних галузей, структуралізм навіть не був репрезентативною теорією: суспільні коди, або «знаки», які він описував, стосувалися не конкретних людей, місць чи подій, а лише інших знаків у закритій системі. Отож вона не підлягала емпіричній перевірці або спростуванню: було неможливо довести, що структуралізм помиляється, а іконоборчі цілі його постулатів у поєднанні з резистентністю до заперечення забезпечували йому широке коло прихильників. Будь-що і що завгодно можна було пояснити як поєднання «структур»: як зауважив П'єр Булез, назвавши одну зі своїх композицій «Структури», «це ключове слово нашого часу».

У 1960-х роках з'явилася низка прикладних структуралізмів: в антропології, історії, соціології, психології, політичній науці та, певна річ, у літературі. Найвідоміші практики — зазвичай ті, хто в правильних пропорціях поєднував наукову відвагу та природний талант самопромоції — стали міжнародними знаменитостями; їм пощастило опинитися в центрі уваги світу інтелектуалів саме тоді, коли телебачення ставало засобом масової інформації. У давніші часи Мішель Фуко міг бути фаворитом віталень, зіркою паризьких лекційних аудиторій — як Анрі Берґсон за п'ятдесят років до того. Але коли його книжка «Слова і речі», яка вийшла друком у 1966 році,

лише за чотири місяці розійшлася накладом у 20 тисяч примірників, він буквально прокинувся знаменитим.

Сам Фуко зрікся ярлика «структураліст» — так само як Альбер Камю завжди наполягав, що ніколи не був «екзистенціалістом» і навіть точно не знав, що це означає[291]. Однак, як Фуко принаймні був би змушений визнати, те, що він думав, насправді не мало жодного значення. «Структуралізмом» тепер стали умовно позначати будь-який на позір революційний виклад минулого чи теперішнього, який підривав традиційні лінійні пояснення і категорії та ставив під сумнів їхні припущення. Ще важливіше те, що «структуралісти» були тими, хто зводив до мінімуму або навіть заперечував роль персоналій та особистої ініціативи в людських справах[292].

Але, попри всі найрізноманітніші способи застосування, думка про те, що будь-що є «структурованим», залишала без пояснення дещо важливе. Фернана Бродель, Клод Леві-Стросс чи навіть Мішель Фуко прагнули розкрити глибинні процеси культурної системи. У деяких випадках це могло тягнути за собою революційний науковий імпульс, в інших — ні (у випадку Броделя точно ні), але це справді оминає чи мінімізує значення змін і переходів. Зокрема, визначальні політичні події виявилися резистентними до цього підходу: можна було пояснити, чому зміни мали відбутися в певний момент, але залишалося незрозуміло, як саме це відбулося або чому окремі суспільні гравці були схильні цьому сприяти. Як інтерпретація людського досвіду, будь-яка теорія, що покладається на систему структур, не враховуючи людського вибору, шкутильгає через власні ж гіпотези. Структуралізм був підривним інтелектуально, але неспроможним політично.

Молодіжна енергія шістдесятих не прагнула зрозуміти світ; як зазначав Карл Маркс у часто цитованих тоді «Тезах про Феєрбаха», які він написав у віці лише 26 років, «філософи тільки по-різному тлумачили світ; тоді як мета полягає в тому, щоб його змінити». Коли йшлося про трансформацію світу, була тільки одна велика теорія, яка мала на меті пов’язати тлумачення світу з усеосяжним проєктом змін; лише один панівний наратив, який обіцяв усьому надати сенс і водночас залишити місце для людської ініціативи, — політичний проєкт самого марксизму.

Інтелектуальні спорідненості та політичні пристрасті європейських шістдесятих можна зрозуміти тільки у світлі цього продовження захоплення Марксом і марксизмом. У «Критиці діалектичного розуму» 1960 року Жан-Поль Сартр зазначав: «Я вважаю марксизм неперевершеною філософією нашого часу». Непохитне переконання Сартра поділяли не всі, але весь політичний спектр загалом погоджувався, що кожен, хто прагне зрозуміти світ, має дуже серйозно ставитися до марксизму та його політичної спадщини. Реймон Арон — сучасник Сартра, його колишній друг та інтелектуальний супротивник — усе життя був антикомуністом. Але й він відверто визнавав (зі змішаним відчуттям жалю та захоплення), що марксизм — це панівна ідея доби й світська релігія епохи.

У 1956?1968 роках марксизм у Європі існував — і, так би мовити, процвітав — у стані умовної популярності. Через викриття та події 1956 року сталінський комунізм зазнав ганьби. Західні комуністичні партії або були політично незначущими (у Скандинавії, Британії, Західній Німеччині та Нідерландах); або повільно, але неухильно занепадали (як у Франції); або, як-от в Італії, намагалися дистанціюватися від своїх московських зв’язків.

Офіційний марксизм, утілений в історії та вченнях леніністських партій, загалом було дискредитовано — особливо на тих територіях, де він продовжував панувати. Навіть на Заході ті, хто вирішував віддати свій голос комуністам, мало цікавилися марксизмом.

Водночас до тієї частини марксистської спадщини, яка відрізнялася від радянської версії і якої не торкнувся її моральний занепад, відчувався інтелектуальний і науковий інтерес. Навіть після смерті ідейного натхненника не переставали існувати марксистські й навколомарксистські секти та малі угруповання, що відкололися від ширших течій: невеликі політичні партії, які претендували на звання справжніх послідовників Маркса, діяли ще задовго до 1914 року. Деякі з них, як-от Соціалістична партія Великої Британії, функціонували й досі. Вони вихвалялися своєю політичною цнотою та переконували, що лише вони правильно тлумачать оригінальні марксистські тексти[293]. Але більшість соціалістичних рухів, кіл, клубів і товариств кінця XIX століття поглинули універсальні соціалістичні та робітничі партії, які об'єдналися в 1900–1910 роках. Сучасні марксистські суперечки були закорінені в леніністському розколі, який стався пізніше.

Саме з міжгрупових конфліктів ранніх років Радянського Союзу виникла найбільш довговічна марксистська «єресь» — течія, яку заснував Троцький та його послідовники. Через чверть століття після того, як у Мексиці від руки сталінського агента загинув Троцький (і значною мірою завдяки цьому), троцькістські партії можна було знайти в кожній європейські держави, де їх прямо не заборонили. Зазвичай вони були невеликі й очолювані, за образом їхнього однойменного засновника, харизматичним авторитарним лідером, який диктував і доктрину, і тактику. Їхня стратегія полягала в «зануренні» — роботі всередині більших організацій лівого крила (партій, профспілок, наукових товариств) з метою колонізувати їх або спрямувати їхню політику та політичні союзи в бік, визначений троцькістською теорією.

Троцькістські партії — як і недовговічний Четвертий (Робітничий) Інтернаціонал, з яким вони себе пов'язували, — здавалися сторонньому спостерігачеві напрочуд подібними до комуністів, які декларували таку саму відданість Леніну, й відрізнялися від них тільки історією кривавої боротьби за владу між Троцьким та Сталіним. У цьому справді полягала ключова відмінність догми: троцькісти продовжували говорити про «перманентну революцію» та звинувачувати офіційних комуністів у тому, що вони перервали робітничу революцію, зупинивши її в межах однієї країни, але в усьому іншому єдиною очевидною розбіжністю було те, що сталінізм став політично успішним, тоді як троцькізм зазнав бездоганної поразки.

Звичайно, саме ця поразка і вабила пізніших послідовників Троцького. Можливо, минуле й здавалося сумним, однак робота над помилками (радянську революцію очолили реакціонери-бюрократи, аналогічно до Термідоріанського перевороту, який повалив якобінців у 1794 році) мусила, як вони вважали, забезпечити їм успіх у майбутньому. Утім навіть від фігури Троцького віяло владою; зрештою, він відіграв важливу роль у перші роки радянського режиму і був деякою мірою причетний до його відхилень. Для нового, політично незайманого покоління втрачені лідери європейського комунізму, чоловіки та жінки, які так і не мали можливості взяти на себе будь-яку політичну відповідальність, стали прикладами справді привабливих поразок.

Таким чином, у 1960-х роках знову набула популярності особа Рози Люксембург, соціалістки польсько-єврейського походження, вбитої солдатами фрайкору[294] в Німеччині під час невдалої революції в Берліні в січні 1919 року; Дьйордя Лукача, угорського мислителя-комуніста, який у своїх політичних дописах 1920-х років дуже недовго пропонував альтернативу офіційному комуністичному розумінню історії та літератури, аж доки його не змусили публічно зректися своїх ідей; і найбільше — Антоніо Ґрамші, співзасновника італійської Компартії та автора циклу блискучих неопублікованих статей про революційну політику й італійську історію, більшість із яких була написана у фашистських тюрмах, де він скнів від 1926 року до своєї смерті у квітні 1937 року у віці 46 років.

Упродовж 1960-х років праці всіх трьох масово перевидавали або публікували вперше багатьма мовами. Їхні автори мали між собою мало спільного, а те, що їх таки об'єднувало, було негативним досвідом — жоден із них не був при владі (за винятком Лукача, який обіймав посаду комісара з питань культури в короткочасному комуністичному диктаторському режимі Бели Куна в Будапешті з березня по серпень 1919 року); усі вони у певний час виступили проти підходів ленінізму (у випадку Люксембург — навіть до того, як більшовики захопили владу); і всі троє, як і багато інших, опинилися в тривалому забутті в тіні офіційної комуністичної теорії та практики.

Віднайдення праць Люксембург, Лукача, Ґрамші та інших забутих марксистів[295] початку XX століття супроводжувалося перевідкриттям самого Маркса. Насправді оприявнення нового та на позір зовсім іншого Маркса мало надзвичайно велике значення для тогочасної популярності марксизму. «Старий» Маркс був Марксом Леніна і Сталіна — вікторіанським соціальним науковцем, неопозитивістські праці якого стали провісниками й уможливили демократичний централізм і пролетарську диктатуру. Навіть якщо цей Маркс не мав безпосереднього стосунку до того, яким чином використовували його зрілі напрацювання, його незмінно з цим пов'язували. На службі чи то в комунізму, чи то в соціальної демократії, вони були ідеями старої лівиці.

Нова лівиця, як вона вже в 1965 році почала себе називати, шукала нові тексти — і знайшла їх у працях молодого Карла Маркса, у метафізичних есеях і записках, написаних на початку 1840-х років, коли Марксу, молодому німецькому філософу, вихованому в дусі геґельянського історицизму та романтичної мрії про остаточну свободу, заледве виповнилося двадцять. Сам Маркс вирішив не видавати деякі з цих напрацювань; після невдалих революцій 1848 року він навіть рішуче від них відвернувся, переключившись на дослідження політичної економіки й сучасної політики, з якими його відтоді й асоціювали.

Отож навіть не всі вчені були знайомі з багатьма текстами раннього Маркса. Коли їх у 1932 році вперше опублікували повністю під егідою Інституту марксизму-ленінізму в Москві, на них звернули мало уваги. Інтерес до них, зокрема до «Економічно-філософських рукописів» та «Німецької ідеології», знову виник через тридцять років. Раптом стало можливим бути марксистом, відкидаючи при цьому важку та заплямовану спадщину традиційної західної лівиці. Здавалося, що молодого Маркса цікавили напрочуд сучасні проблеми: як перетворити «відчужену» свідомість і звільнити людей від невігластва щодо їхнього справжнього становища та можливостей; як змінити порядок пріоритетів у капіталістичному суспільстві й поставити людину в центр її власного існування. Словом, як змінити світ.

Для старшого покоління вчених-марксистів і для традиційних марксистських партій ця збочена увага до тих праць, які сам Маркс вирішив не публікувати, здавалася глибоко несерйозною. Але вона мала згубні наслідки: якщо будь-хто може просто підняти тексти й тлумачити Маркса, як йому заманеться, тоді авторитет комуністичних (і в цьому випадку також троцькістських) керманичів розсиплеться, а водночас — й обґрунтування революційної політики в тодішньому основному розумінні. Не дивно, що марксистський істеблішмент вирішив дати цьому відсіч. Луї Альтюссер, провідний теоретик французької Компартії, всесвітньо відомий експерт з марксизму та викладач французької Вищої нормальної школи, побудував свою професійну репутацію й скороминучу славу на тому, що, як він стверджував, провів розділову лінію між «молодим», геґельянським Марксом і «зрілим» Марксом-матеріалістом. Він наполягав, що мали наукове значення, а отже, були справді марксистськими тільки пізніші праці[296].

Що комуністи й інші консервативні марксисти передбачили правильно, то це те, як легко цього нового гуманістичного Маркса можна підлаштувати під сучасні смаки й тренди. Нарікання такого романтика початку XIX століття, як Маркс, на капіталістичну модерність та нелюдяний вплив індустріального суспільства добре надавалися до тогочасних протестів проти «репресивної толерантності» постіндустріальної Західної Європи. Очевидно, що нескінченна гнучкість заможного, ліберального Заходу, його спроможність, наче губка, всотувати пристрасті й відмінності, бісила його критиків. Вони наполягали, що буржуазному суспільству властива репресивність. Вона не могла просто випаруватися. Якщо репресивності не було видно на вулицях, то вона обов'язково мала в щось перейти, і вона увійшла в самі душі людей, а головне — у їхні тіла.

Герберт Маркузе, інтелектуал Веймарської доби, який зрештою опинився в Південній Каліфорнії, де радо адаптував свою стару епістемологію до нового середовища, запропонував зручний підхід, який поєднував усі ці ідейні течії. Західне суспільство споживання, пояснював він, уже не залежало від прямої економічної експлуатації класу незаможних пролетаріїв. Натомість воно відволікало людську енергію від пошуку задоволення (зокрема сексуального) та спрямовувало до споживання товарів й ілюзій. Справжні потреби — сексуальні, соціальні, громадянські — підмінялися фальшивими, задоволення яких становить мету споживацької культури. Це підштовхнуло молодого Маркса ще далі, ніж він сам міг сподіватися, але привернуло увагу широкої аудиторії: не лише тих одиниць, що читали есеї Маркузе, а й багатьох інших, хто перейняв риторику і загальну логіку цього аргументу, який почали широко вживати в культурі.

Акцент на пошуку сексуального задоволення як радикальної мети був доволі образливим для старшого покоління ліваків. Вільне кохання у вільному суспільстві не було новою ідеєю — на неї приставали деякі соціалістичні угруповання початку XIX століття, а перші роки Радянського Союзу також відрізнялися виразною моральною розкутістю. Однак провідна традиція європейського радикалізму сповідувала моральну та сімейну чистоту. Стара лівиця ніколи не була культурними інакодумцями чи сексуальними авантюристами — навіть замолоду. Це було справою богеми, естетів і митців, часто індивідуалістичних або навіть політично реакційних нахилів.

Та хай яким бентежним було поєднання сексу й політики, воно не становило справжньої загрози: насправді, як намагався пояснити не один комуніст-інтелектуал, новий наголос на індивідуальних бажаннях, що переважають над колективними зусиллями, був об'єктивно реакційним[297]. Справді підривний потенціал нових прочитань Маркса новою лівицею полягав в іншому. Комуністи й не тільки могли не зважати на розмови про сексуальне звільнення. Їх навіть не хвилювала антиавторитарна естетика молодшого покоління і його вимоги самостійності в спальні, лекційній залі та професійних відносинах; усе це вони — можливо, нерозважливо — відкинули як тимчасове порушення природного порядку речей. Що ображало їх набагато більше, то це нове віяння серед молодих радикалів асоціювати марксистську теорію з революційними практиками в екзотичних краях, де не підходили жодні з усталених категорій та авторитетів.

Центральним постулатом історичної лівиці в Європі було те, що вона представляла, а у випадку комуністів навіть уособлювала пролетаріат — «сині комірці», промисловий робітничий клас. Ця близька ідентифікація соціалізму з міською робочою силою була зумовлена не просто спорідненістю душ. Це була характерна відмінність ідеологічної лівиці, яка відрізняла її від благонамірених ліберальних чи католицьких соціальних реформаторів. Голоси робітничого класу, особливо його чоловічої частини, становили основу влади та впливу британської Лейбористської партії, нідерландської та бельгійської робітничих партій, Комуністичних партій Франції та Італії та соціал-демократичних партій німецькомовної Центральної Європи.

За винятком Скандинавії, більшість зайнятого населення ніколи не була соціалістами чи комуністами; його прихильності розподілялися по всьому політичному спектру. Однак традиційні партії лівого крила все одно сильно залежали від голосів робітничого класу, а тому тісно асоціювали себе з ним. Але до середини 1960-х років цей клас потихеньку зникав. У розвинутих країнах Західної Європи шахтарі, сталевари, кораблебудівники, металурги, працівники текстильної галузі, залізничники й інші робітники, які заробляли на життя фізичною працею, масово виходили на пенсію. У прийдешній добі індустрії послуг на їхнє місце заступала робоча сила геть іншого типу.

У традиційної лівиці це мало викликати певне занепокоєння: членство в профспілках та партіях, а також внески в ці організації сильно залежали від цієї масової бази. Але попри те, що початок зникнення класичного європейського пролетаріату широко анонсували результати тогочасних соціологічних опитувань, стара лівиця продовжувала наполягати на своїй робітничій «основі». Особливо непохитними залишалися комуністи. Існував лише один революційний клас — пролетаріат; одна партія, яка могла представляти та відстоювати інтереси цього класу, — комуністи; і тільки один правильний результат робітничої боротьби під проводом комуністів — революція, як це п'ятдесят років тому довела Росія.

Але для будь-кого, хто не був обмежений цією версією європейської історії, пролетаріат вже перестав бути єдиним доступним засобом радикальних суспільних перетворень. У тих краях, які дедалі частіше називали «третім» світом, існували альтернативи: націоналісти, які боролися проти колонізаторів у Північній Африці та на Близькому Сході; чорношкірі радикали в США (які не дуже надавалися для визначення «третій світ», але тісно з ним асоціювалися); та селяни-партизани звідусіль — від Центральної

Америки до Південнокитайського моря. Разом зі «студентами» і навіть просто молоддю такі особи становили значно численнішу та легшу для мобілізації заради надій революції категорію, ніж урівноважені й задоволені робітничі маси заможного Заходу. Після 1956 року молоді західноєвропейські радикали відвернулися від гнітючого комуністичного спадку в Східній Європі й шукали натхнення деінде.

Цю нову моду на екзотику, з одного боку, підживлювала тогочасна деколонізація та надії національно-визвольних рухів, а з іншого — проєкція власних втрачених ілюзій Європи на інших. Європа напрочуд мало знала про тамтешнє життя, хоча в науці й з'явилася примітивна галузь «селянських студій». Революціям на Кубі та в Китаї приписували всі якості й досягнення, яких так бракувало в Європі. Італійська письменниця-марксистка Марія-Антоніетта Маччоккі лірично оспівувала контраст між жалюгідним станом сучасної Європи та постреволюційною утопією Китаю Мао, який тоді був на піку Культурної революції: «У Китаї немає ознак збайдужіння, нервових розладів чи фрагментації особистості, на які можна натрапити в споживацькому суспільстві. Китайський світ компактний, інтегрований та абсолютно цілісний».

Селянські революції в неєвропейському світі мали ще одну ознаку, яка подобалася тогочасним західноєвропейським інтелектуалам і студентам: вони були насильницькі. Звичайно, лише за декілька годин на схід, у Радянському Союзі та його країнах-сателітах, насильства не бракувало. Але це було насильство з боку держави, офіційного комунізму. Насильство повстанців третього світу було визвольним. Як пояснював Жан-Поль Сартр у своїй відомій передмові до французького видання Франца Фанона[298] «Гнані і голодні» 1961 року, насильство антиколоніальних революцій було «відтворенням людиною самої себе… пристрелити європейця означає вбити двох зайців одним пострілом — знищити гнобителя і водночас того, кого він пригноблює: залишається мрець і вільна людина; той, хто вижив, уперше відчуває під ногами національну землю».

Таке самозречене захоплення чужоземними прикладами не було новим для Європи: Токвіль давно зауважив їхню привабливість для дореволюційної інтелігенції у Франції XVIII століття; окрім того, вони відіграли роль і в принадності власне Радянської революції. Але в 1960-х роках Європі пропонували для наслідування приклад Далекого Сходу або й далекого Півдня. Студентів-радикалів у Мілані й Берліні закликали повторити успішні східні маневри: показово поєднавши риторику в дусі Мао і троцькістську тактику, лідер німецького студентського руху Руді Дучке підбурював його прихильників здійснити в 1968 році «довгу ходу інститутами».

З погляду консервативного старшого покоління, таке недбале запозичення чужих моделей було свідченням розгнузданої легкості, з якою поважний революційний код старої Європи перетворювався на ідеологічний Вавилон. Коли італійські студенти заявили, що в новій сервісній економіці університети становитимуть центри вироблення знання, а студенти, відповідно, — новий робітничий клас, вони занадто широко витлумачили марксистські постулати. Але на їхньому боці принаймні був діалектичний прецедент, і грали вони за встановленими правилами. Кілька років по тому, коли міланська студентська газета Re Nudo проголосила: «Пролетарська молодь Європи, хай єднає нас Джимі Гендрікс!» — діалектика перетворилася

на пародію. Як від самого початку стверджували їхні критики, хлопці та дівчата шістдесятих були просто несерйозні.

Проте шістдесяті були надзвичайно важливим десятиліттям. Третій світ, від Болівії до Південно-Східної Азії, перебував у сум'ятті. «Другий» світ радянського комунізму лише здавався стабільним, та й то, як виявиться пізніше, недовго. А провідна держава Заходу, яку збурювали вбивства й расові заворушення, розпочинала повномасштабну війну у В'єтнамі. Витрати США на оборону упродовж 1960-х стабільно зростали, сягнувши максимуму в 1968 році. Для Європи війна у В'єтнамі не була суперечливим питанням — її не підтримували сили всього політичного спектра; але вона стала каталізатором мобілізації на континенті: навіть у Британії найбільші демонстрації десятиліття мали на меті висловити відкриту незгоду з політикою США. У 1968 році в межах Кампанії солідарності з В'єтнамом десятки тисяч студентів пройшли вулицями Лондона до Посольства США на площі Гросвенор, гнівно вимагаючи від США закінчити війну у В'єтнамі (а від британського уряду лейбористів — припинити її нерішучу підтримку).

Те, що так багато тогочасних суперечок і вимог будувалося навколо політичного, а не економічного порядку денного, дещо говорить про особливі обставини шістдесятих, а також про соціальне походження більшості провідних громадських активістів. Як і 1848 рік, шістдесяті були революцією інтелектуалів. Але тогочасні невдоволення мали й економічний бік, навіть якщо багато їх учасників ще цього й не усвідомлювали. Хоча період процвітання післявоєнних десятиліть ще не скінчився, а безробіття в Західній Європі перебувало на історично мінімальній позначці, низка конфліктів на західноєвропейському ринку праці на початку 1960-х років передвіщала майбутні проблеми.

Причиною цих страйків, а також тих, які ще тільки мали відбутися в 1968–1969 роках, було незадоволення падінням реальних зарплат, коли післявоєнне зростання пішло на спад. Але найбільше скаржились на умови роботи та, зокрема, відносини між начальством і підлеглими. За винятком особливих випадків Австрії, Німеччини та Скандинавії, стосунки між робітниками та керівництвом європейських заводів і різних установ не були добрими: у типовому міланському цеху — чи то в Бірмінгемі, чи в промисловому передмісті Парижа — за невдоволеними, войовниче налаштованими робітниками наглядали безкомпромісні авторитарні начальники, а комунікації між цими двома групами практично не існувало. «Промислові відносини» в деяких частинах Західної Європи були оксюмороном.

Приблизно те саме почасти стосувалося сфери обслуговування й кваліфікованої праці: два яскраві приклади — державна французька телерадіокомпанія ORTF та Комісаріат атомної енергетики, де штат технічних працівників, від журналістів до інженерів, буквально закипав від обурення. Традиційні форми авторитету, дисципліни й обрання (чи то пак убрання) не встигали за стрімкими суспільними і культурними перетвореннями минулого десятиліття. Фабриками й установами керували за принципом «згори вниз», тоді як від низів не приймали жодного зворотного зв'язку. Керівники могли карати, принижувати чи звільняти працівників відповідно до власних примх. До них часто ставилися зневажливо, а їхню думку не брали до уваги. З'являлося чимало закликів щодо надання працівникам більшої ініціативи, професійної автономії, навіть «самоуправління» (французькою — autogestion).

Ці питання не стояли гостро на порядку денному європейських промислових конфліктів із часу захоплень Народних фронтів 1936 року. Раніше їх також оминали увагою профспілки та політичні партії, зосереджені на більш традиційних і придатних для маніпуляцій вимогах — вищих зарплатах, меншій кількості робочих годин. Але вони були цілком співзвучні з гаслами студентів-радикалів (з якими войовничих працівників практично нічого більше не пов'язувало), що виголошували подібні скарги щодо переповнених і слабко керованих університетів.

Відчуття вилучення з процесу ухвалення рішень, а відповідно і з влади, було ще одним симптомом шістдесятих, наслідків якого тоді ще вповні не усвідомлювали. Завдяки системі двоетапних парламентських та загальнонаціональних президентських виборів політичне життя у Франції до середини 1960-х оформилося в стабільну систему виборчих і парламентських коаліцій, побудованих навколо двох політичних сімей: з лівого краю — комуністи й соціалісти, з правого — центристи та ґоллісти. За мовчазною згодою всього політичного спектра, маленькі партії та маргінальні групи були змушені або входити в одну з більших чотирьох, або ж залишалися за бортом політичного мейнстриму.

Те саме відбувалося в Італії та Німеччині, але з інших причин. Із 1963 року широка лівоцентристська коаліція в Італії обіймала більшу частину національного політичного простору, за межами якого опинилися тільки комуністична й колишні фашистські партії. У Федеративній Республіці Німеччина з 1966 року при владі перебувала «Велика коаліція» християнських демократів та соціал-демократів, які разом з «вільними» демократами монополізували Бундестаг. Такі домовленості забезпечували політичну стабільність і тяглість, але, як наслідок, у трьох найбільших демократіях Західної Європи радикальна опозиція була витіснена не просто на парламентську гальорку, а взагалі поза межі парламенту. Здавалося, що «системою» справді керують тільки «вони», як уже певний час заявляла нова лівиця. Радо скориставшись нагодою, студенти-радикали проголосили себе «позапарламентською» опозицією, а політика перемістилася на вулиці.

Найвідоміший приклад — швидкоплинні події, які відбувалися у Франції навесні 1968 року. Своїм розголосом вони радше завдячують шоковому ефекту й особливому символізму повстання на вулицях Парижа, аніж будь-яким довготривалим наслідкам. Травневі «інциденти» почалися восени 1967 року в Нантері, похмурому передмісті Західного Парижа й місці розташування одного з поспіхом побудованих додаткових корпусів старого Паризького університету. Студентські гуртожитки в Нантері вже деякий час слугували прихистком для мінливого складу законослухняних студентів, «таємних» радикалів та жменьки наркоторговців і наркоманів. Платили за житло не завжди, а між чоловічим і жіночим гуртожитками, попри сувору офіційну заборону, відбувався інтенсивний нічний рух[299].

Адміністрація університету в Нантері не хотіла створювати неприємності, наполягаючи на дотриманні правил, але в січні 1968 року виключила нелегального «мешканця» та пригрозила дисциплінарними заходами одному законному студенту Данієлю Кон-Бендіту за зневажливу поведінку стосовно одного міністра, який саме приїхав до університету з візитом[300]. Після цього відбулися нові протести, а 22 березня після арешту радикальних студентів, які здійснили напад на приміщення American Express у центрі

Парижа, було засновано Рух на чолі з Кон-Бендітом й іншими студентськими лідерами. Ще через два тижні, після зіткнень між студентами та поліцією, нантерський кампус закрили, а Рух та його діяльність перемістили до стародавніх університетських корпусів у Сорбонні та поблизу в серці Парижа.

Щоб не дати ідеологічно забарвленій риториці та амбітним програмам подальших тижнів увести нас в оману, варто наголосити, що причини травневих заворушень були локальними та виразно егоцентричними. Захоплення Сорбонни та подальші вуличні барикади й сутички з поліцією, зокрема у ніч з 10 на 11 травня та з 24 на 25 травня, відбувалися під проводом (троцькістської) «Революційної комуністичної молоді», а також офіційних представників студентської ради і спілки молодших викладачів. Але цілком знайома марксистська риторика бунтівників приховувала, по суті, анархічний дух, метою якого були негайна ліквідація та приниження влади.

У цьому сенсі, як з презирством і стверджувала верхівка французької Компартії, це була вечірка, а не революція. Вона мала всі символічні ознаки французького повстання — озброєних демонстрантів, вуличні барикади, захоплення стратегічних будівель та розв'язок, політичні вимоги й вимоги у відповідь, — але не була ним за своєю природою. Молоді чоловіки і жінки, які стояли в студентському натовпі, походили переважно із середнього класу; багато хто з них навіть представляв паризьку буржуазію («fils a? papa» — «таткові синки», як глузливо назвав їх лідер ФКП Жорж Марше). Коли вони шикувалися на вулицях, щоб протистояти озброєній владі Французької держави, з вікон комфортабельних буржуазних квартир на них дивилися їхні власні батьки, тітоньки й бабусі.

Жорж Помпіду, прем'єр-міністр за де Ґолля, швидко оцінив масштаб проблеми. Після перших сутичок він, попри критику з боку власної партії та уряду, відкликав поліцію й фактично залишив університет і навколишній район під контролем паризьких студентів. Своїми діями, які отримали широкий розголос, студенти змусили Помпіду та його президента де Ґолля ніяковіти. Але, окрім як упродовж короткого часу на початку протестів, коли їх заскочили зненацька, вони не відчували загрози з їхнього боку. Можна було розраховувати, що, коли настане час, поліція — особливо підрозділ із протидії вуличним заворушенням, куди набирали дітей бідних селян з провінції, які завжди були готові натовкти пику розбещеній паризькій молоді, — наведе лад. Помпіду непокоїло дещо значно серйозніше.

Студентські заворушення й захоплення стали каталізатором низки страйків і протестів на робочих місцях по всій країні, через що під кінець травня Франція була практично знеструмлена. Деякі з перших протестів — наприклад, серед кореспондентів французького телебачення та радіо — були спрямовані проти їхніх політичних редакторів, які цензурували репортажі про студентський рух та, зокрема, інформацію про надмірну жорстокість деяких поліцейських. Але в міру того як загальний страйк набирав обертів, перекинувшись на заводи з виробництва літаків у Тулузі, електростанції, нафтохімічні фабрики та, найстрашніше, гігантські заводи Renault на околиці самого Парижа, стало ясно, що ставки значно вищі за вимоги кількох тисяч розлючених студентів.

Страйки, звичайні та сидячі, захоплення офісних приміщень і водночас демонстрації й марші були найбільшим суспільним протестним рухом в історії

сучасної Франції, набагато далекосяжнішим, ніж у червні 1936 року. Навіть з позиції сьогодення важко сказати точно, що їх спровокувало. Комуністична профспілкова організація Всезагальна конфедерація праці спочатку не знала, що робити: коли представники профспілки спробували втихомирити страйкарів Renault, ті їх перекричали, а пізніше рішуче відкинули угоду, укладену між урядом, профспілками та працедавцями, хоча вона й обіцяла підвищення заробітної плати, коротший робочий день та активнішу участь працівників у консультаціях із керівництвом.

Мільйони чоловіків і жінок, які припинили працювати, об'єднувала зі студентами одна річ. Хай якими були їхні місцеві проблеми, усі вони насамперед були доведені до відчаю умовами існування. Вони прагнули не так добитися кращих умов праці, як щось змінити в способі свого життя; брошури, маніфести та промови це підтверджували. Для державної влади хороші новини полягали в тому, що це послаблювало запал страйкарів і відвертало їхню увагу від політичних цілей; однак це вказувало на загальний недуг, для якого було складно знайти рішення.

Франція мала і багатство, і безпеку, тож деякі консервативні експерти дійшли висновку, що хвиля протестів спричинена не невдоволенням, а просто нудьгою. Але відчай був справжнім не лише на заводах Renault, де умови праці давно були незадовільні, а всюди. П'ята республіка довела до абсолюту давню французьку звичку зосереджувати владу в кількох інституціях, скупчених в одному місці. Францією керувало (і це було очевидно) вузьке коло паризької еліти — соціально закрите, культурно привілейоване, згірдливе, ієрархічне та неприступне. Навіть дехто з тих, хто до нього належав (й особливо їхні діти), вважали його задушливим.

Що ж до самого вже не молодого де Ґолля, то він уперше з 1958 року не зміг зрозуміти, до чого ведуть події. Його першою реакцією стала безрезультатна промова на телебаченні, а потім він зник з поля зору[301]. Коли ж під час референдуму наступного року він усе ж таки спробував скористатися тим, що він прийняв за народний антиавторитарний настрій, і запропонував низку заходів, які мали децентралізувати уряд і процес ухвалення рішень у Франції, то зазнав рішучої та принизливої поразки. Після цього він подав у відставку, вийшов на пенсію та переїхав до свого заміського будинку, де й помер кілька місяців по тому.

Тим часом з'ясувалося, що Помпіду мав рацію, вирішивши перечекати студентські демонстрації. На піку студентських страйків і загального протестного руху, що набирав обертів, деякі студентські лідери та купка поважних політиків, які мали б думати, перш ніж говорити (зокрема колишній прем'єр П'єр Мендес-Франс і майбутній президент Франсуа Міттеран), заявили, що влада безсила, а отже, її можна захопити. Казати такі речі було і небезпечно, і нерозумно. Як тоді зауважив Реймон Арон, «одна справа — скинути короля, а інша — президента, обраного на всенародних виборах». Де Ґолль і Помпіду швидко скористалися помилками лівиці. Країна, попередили вони, опинилася під загрозою комуністичного перевороту[302]. Наприкінці травня де Ґолль оголосив дочасні вибори й закликав Францію обирати між законним урядом і революційною анархією.

У межах початку передвиборчої кампанії правиця влаштувала величезну контрдемонстрацію. Масова хода, значно чисельніша навіть за студентські марші, які відбулися два тижні тому, пройшла Єлисейськими полями 30

травня, чим спростувала твердження лівиці про те, що влада втратила контроль. Поліція отримала наказ звільнити університетські приміщення, заводи й офіційні установи. На подальших парламентських виборах керівні ґоллістські партії отримали приголомшливу перемогу, збільшивши свій попередній результат на одну п'яту та забезпечивши абсолютну більшість у Національній асамблеї. Робітники повернулися на роботу. Студенти пішли на канікули.

Травневі події у Франції справили психологічний вплив незалежно від їхнього справжнього значення. На очах у всіх та перед міжнародною телевізійною аудиторією в режимі реального часу відбувалася революція. Її лідери, привабливі та красномовні молоді люди, які вели молодь Франції історичними бульварами лівого берега Сени, були напрочуд телегенічні[303]. Їхні вимоги — чи то стосовно демократизації академічного середовища, чи то скасування моральної цензури, чи то просто щодо кращого світу — було легко зрозуміти та, попри стиснуті кулаки й революційні промови, вони зовсім не здавалися загрозливими. Загальнонаціональний страйковий рух, тривожний і незрозумілий, лише підсилював ауру власне студентських дій: пізніше саме їхньому рухові, який цілком випадково натиснув на гачок суспільного невдоволення, приписали наближення масових страйків й артикуляцію їхніх вимог.

Найголовніше, що травневі заворушення у Франції були незвично мирними проти революційних подій в інших країнах чи власне минулого Франції. Було попсовано доволі багато майна; крім того, чимало студентів і поліцейських потрапили до лікарень після «Ночі на барикадах» 24 травня. Але учасники з обох сторін стримувалися. У травні 1968 року жоден студент не загинув, на представників державного політикуму не було замахів, а легітимність його інститутів ніхто не ставив від сумнів (за винятком французької університетської системи, де все й почалося і яка постійно страждала від внутрішніх зривів і дискредитації, водночас не провадячи жодних значних реформ).

Бунтарі 1968 року до абсурду зімітували стиль й атрибути революцій минулого: вони, зрештою, ділили ту саму сцену. Але вони відмовились від повторення колишнього насильства. У результаті французька «психодрама» (за Ароном) 1968 року майже одразу стала частиною національної міфології як об'єкт ностальгії, стилізованої боротьби, у якій сили Життя, Енергії та Свободи вишикувалися проти закляклої понурої сірості людей минулого. Дехто з популярних народних улюбленців травневих подій пізніше побудував звичайну політичну кар'єру: Ален Крівін, харизматичний студент-магістр, лідер студентів-троцькістів, сьогодні, через сорок років, є шістдесятирічним лідером однієї з найдавніших троцькістських партій Франції[304]. Денієль Кон-Бендіт, якого в травні вислали з Франції, став поважним депутатом франкфуртської міської ради, а пізніше — представником Партії зелених у Європейському Парламенті.

Але для глибоко аполітичного настрою травня 1968 року показовим було те, що французькими бестселерами на тему цих подій, які найуспішніше продавалися серед представників наступного покоління, були не ґрунтовні історичні праці і тим паче не серйозні доктринальні трактати, а збірки тогочасних графіті й гасел. Зібрані зі стін, дощок оголошень і міських вулиць, ці дотепні короткі афоризми закликають молодих людей кохатися, розважатися, висміювати старших і загалом робити те, що подобається,

водночас мимохідь змінюючи світ. Як стверджував один лозунг, «Sous le pave? la plage» («Під бруківкою — пляж»). Чого автори гасел у травні 1968 року ніколи не робили, то це не підбурювали своїх читачів заподіяти комусь серйозної шкоди. Навіть шпильки в бік де Ґолля роблять з нього підстаркувату перечепу, а не політичного ворога. Вони передають роздратування та знемогу, але напрочуд мало гніву. То була революція без жертв, що, зрештою, означає, що то була ніяка не революція.

Попри поверхові подібності в риториці студентських рухів, ситуація в Італії складалася ґеть інакше. По-перше, суспільне тло італійських конфліктів було доволі відмінне. Масштабна міграція з півдня на північ упродовж першої половини десятиліття спричинила в Мілані, Турині й інших промислових містах півночі брак транспорту, послуг, освіти та насамперед житла, а державні уряди так і не змогли розв'язати цих проблем. «Економічне диво» в Італії настало пізніше, ніж у решті країн, а перехід від аграрного суспільства був більш різким.

У результаті потрясіння першого етапу індустріалізації збіглися в часі й наштовхнулися на невдоволення модерного періоду. Некваліфіковані та напівкваліфіковані робітники (зазвичай з півдня, більшість із них — жінки) так і не змогли знайти собі місце в уже усталених спілках кваліфікованих робітників — чоловіків з промислової півночі. До традиційної напруги між працівниками та роботодавцями тепер додалися суперечки між кваліфікованими і некваліфікованими робітниками, тими, хто належав до спілок, і тими, хто ні. Ті працівники, яким платили краще, які були більш захищені й мали кращу кваліфікацію (працівники заводів FIAT або виробника автомобільних шин Pirelli), вимагали більшого впливу на управлінські рішення: наприклад, щодо робочих змін, різниці в оплаті праці та дисциплінарних заходів. Некваліфіковані робітники деякі з цих цілей підтримували, інші — ні. Їх передусім не задовольняли виснажливі ставки за одиницю виробленої продукції, невпинний темп механізованих конвеєрів і небезпечні умови праці.

Післявоєнна економіка в Італії зазнала перетворень завдяки сотням маленьких інженерних, текстильних та хімічних підприємств, працівники більшості яких не мали ані юридичних, ані інституційних способів захиститися від вимог їхніх начальників. Італійська держава добробуту в 1960-х усе ще була доволі нікудишнім утворенням і сягнула зрілості тільки в наступному десятилітті (значною мірою завдяки суспільним заворушенням шістдесятих), а багато некваліфікованих працівників та їхніх родин досі не мали робочих прав чи доступу до сімейних пільг (у березні 1968 року відбувся загальнонаціональний страйк, вимогою якого було запровадження загальнодержавної пенсійної системи). Традиційні ліві партії та спілки були неспроможні врегулювати ці питання. Навпаки, у той час вони переймалися тим, що ця нова неприборкана робоча сила розмиває старі трудові інститути. Коли напівкваліфіковані працівниці спробували заручитися підтримкою комуністичної профспілки щодо їхніх скарг на пришвидшені темпи роботи, їм натомість порадили вимагати більшої компенсації.

За таких умов суспільна напруга в Італії найбільше була вигідна не традиційним лівим організаціям, а жменьці неформальних мереж «позапарламентської» лівиці. Її очільники — комуністи-дисиденти, науковці-теоретики робітничої незалежності та речники студентських організацій —

швидко визначили причини незадоволення на промисловому ринку праці й інтегрували їх у свої проєкти. Ба більше, у самих університетах неможливо було не помітити аналогії. Їхня нова й неорганізована робоча сила (величезний приплив студентів, які перші в родині отримували вищу освіту) так само зіткнулася із глибоко незадовільними умовами життя та праці. А старі еліти також могли ухвалювати будь-які безапеляційні рішення стосовно студентських мас, на власний розсуд нав'язуючи навчальне навантаження, іспити, оцінки і штрафні санкції.

З такої перспективи адміністрація, наявні спілки й інші професійні організації шкіл та університетів — не меншою мірою, ніж фабрики і заводи — мали власний «об'єктивний» інтерес у статус-кво. Те, що італійське студентство переважно походило з міського середнього класу, не суперечило цій логіці: як виробники і споживачі знань, вони (у своїх власних очах) становити навіть більшу загрозу для влади й авторитету, ніж традиційні маси пролетаріату. За логікою нової лівиці, значення мало не соціальне походження певної суспільної групи, а її спроможність кидати виклик владним інститутам і структурам. Починати можна було як у лекційній залі, так і в механічному цеху.

Гнучку адаптивність тогочасної італійської радикальної політики добре ілюструє набір вимог, поширених міланським liceo (середньою школою): метою студентського руху, як вони зазначали, був «контроль та подальше скасування оцінок загалом і незадовільних оцінок зокрема, а відтак — ліквідація системи відбору учнів; право кожного на освіту й гарантовану стипендію; свобода зібрань; загальні ранкові наради; підзвітність вчителів студентам; звільнення реакціонерів й авторитарних викладачів з учительського складу; участь студентів у складанні навчальної програми»[305].

Низка протестів і заворушень в Італії наприкінці шістдесятих почалася в Турині в 1968 році зі студентського протесту проти намірів перенести частину університету (факультет точних наук) на околиці: це було відлуння протестів, які в той самий час відбувалися в нантерському передмісті. Аналогія простежувалась і в подальшому закритті Римського університету в травні 1968 року внаслідок студентського бунту проти парламентського законопроєкту щодо реформи вищої освіти. Але, на відміну від студентських рухів у Франції, реформа освітніх закладів завжди була другорядним питанням для італійських студентських лідерів, тоді як на першому місці, як свідчать назви їхніх організацій — Avanguardia Operaia чи Potere Operaio («Робітничий авангард», «Сила робітників»), — була солідарність із робітничим рухом.

Робітничі заворушення, які розпочалися на міланських фабриках компанії Pirelli у вересні 1968 року і тривали до листопада 1969-го (коли уряд змусив Pirelli піти назустріч головним вимогам страйкарів), стали промисловим втіленням та посиленням студентських протестів. Страйковий рух 1969 року був найбільшим в історії Італії та мав для молодих італійських радикалів такий мобілізаційний і політичний ефект, який не можна було навіть порівняти з нетривалими кількатижневими протестами у Франції попереднього року. «Гаряча» тогорічна осінь, під час якої відбувалися страйки без попередження, а невеликі групи робітників здійснювали спонтанні захоплення, вимагаючи впливу на процес управління заводами, переконала італійських студентів-теоретиків та їхніх послідовників, що

їхнє кардинальне заперечення «буржуазної держави» — правильна тактика. Робітнича автономія — як тактичний засіб і як мета — була шляхом у майбутнє. Тоді як реформи — і в школах, і на фабриках — не лише недосяжні, а ще й небажані. Компроміс був поразкою.

Чому «неофіційні» італійські марксисти обрали саме цей шлях — питання дискусійне. Традиційно витончена та компромісна стратегія італійської Компартії дозволяла звинуватити її в тому, що вона працює всередині «системи», особисто зацікавлена в стабільності, а тому, як закидали їхні критики з лівого політичного флангу, є «об'єктивно реакційною». Саме італійська промислова система була водночас і корумпованою, і на позір неспроможною на зміни: на парламентських виборах 1968 року свій результат збільшили і християнські демократи, і комуністи, тоді як жодна інша партія не показала гідного результату. Це може пояснити незадоволення позапарламентської лівиці, однак не те, чому вона вдалася до насильства.

«Маоїзм» — або ж принаймні некритичне захоплення китайською культурною революцією, яка тоді йшла повним ходом — в Італії був поширений більше, ніж у будь-якій іншій європейській країні. Партії, групи й видання маоїстського спрямування, які можна було розпізнати через уперте вживання прикметника «марксистсько-ленінський» (щоб відрізнятися від клятих офіційних комуністів), у ті роки швидко повиростали одні за одними, натхненні прикладом китайських хунвейбінів (червоних вартових) та підкреслюючи тотожність інтересів, які пов'язують робітників й інтелектуалів. Студенти-теоретики в Римі й Болоньї навіть імітували риторику пекінських схоластів, поділяючи університетські предмети на «добуржуазні залишки» (грецька мова й латина), «чисто ідеологічні» (наприклад, історія) та «приховано ідеологічні» (фізика, хімія, математика).

Уявно маоїстське поєднання революційної романтичності та робітничої догми втілило періодичне видання (і рух) Lotta Continua («Боротьба, що триває»), назва якого, як це часто буває, передає його ідею. Перший випуск Lotta Continua з'явився восени 1969 року, коли насильницькі дії вже певний час тривали. Серед гасел туринських студентів-протестувальників у червні 1968 року були «Ні соціальному миру на фабриках!» та «Проти насильства можна боротися лише насильством». У подальші місяці і студентські, і робітничі демонстрації набули дедалі виразнішого насильницького характеру — як у риториці («Розгроми державу, а не міняй її!»), так і в діях. Найпопулярнішою піснею італійського студентського руху в ті місяці цілком очікувано стала La Violenza («Насильство»)[306].

Іронічність всього цього не могли не помітити її сучасники. Як зауважив кінорежисер П'єр Паоло Пазоліні після сутичок студентів із поліцією в садах Вілли Борґезе в Римі, класові ролі помінялися місцями: розбещені діти буржуазії викрикували революційні гасла й лупили дітей бідних селян з півдня, які за копійки мали забезпечувати громадський спокій. Кожен, хто був достатньо дорослим, щоб пам'ятати нещодавнє італійське минуле, розумів, що ці насильницькі заходи могли закінчитися лише погано. Тимчасом як французькі студенти лише бавилися з ідеєю, що державна влада може похитнутися під тиском знизу, а міцні та стабільні ґоллістські державні інститути дозволяли їм безкарно плекати цю примху, італійські радикали небезпідставно вважали, що їм справді вдасться порвати тканину постфашистської республіки на шматки — і їм дуже хотілося спробувати. 24

квітня 1969 року на Міланській торговельній виставці й на центральному вокзалі були закладені бомби. Ще через вісім місяців, уже після того як конфлікт на заводі Піреллі залагодили, а страйки припинилися, підірвали Сільськогосподарський банк на площі Фонтана в Мілані. Розпочалася «стратегія напруги», яка стала лейтмотивом ключових років 1970-х.

У 1960-х роках італійських радикалів можна було звинуватити в тому, що вони забули нещодавнє минуле своєї країни. У Західній Німеччині було навпаки. До 1961 року післявоєнне покоління привчали думали, що у війні та поразці винен нацизм; але його справді жахливі риси постійно применшувалися. Тогорічний суд над Адольфом Айхманом, а також так звані «Процеси Аушвіцу», які тривали у Франкфурті з 1963 по 1965 рік, із запізненням привернули увагу німецької громадськості до злочинів нацистського режиму. У Франкфурті 273 особи давали свідчення щодо масштабу та глибини німецьких злочинів проти людства, які стосувалися значно ширшого кола осіб, ніж тих двадцяти трьох (22 есесівців й 1 таборового капо[307]), яким пред'являли обвинувачення. У 1967 році Александр і Марґарет Мітчерліх опублікували надзвичайно впливову працю Die Unfa?higkeit zu trauen («Неспроможність оплакувати»), у якій стверджували, що за визнанням Західнонімецькою державою нацистського зла так і не настало щире визнання особистої відповідальності.

Західнонімецькі інтелектуали завзято підхопили цю тезу. Іменити письменники, драматурги й режисери — Ґюнтер Ґрасс, Мартін Вальзер, Ганс-Маґнус Енценсберґер, Юрґен Габермас, Рольф Гохут, Едґар Райц (усі вони народилися між 1927 та 1932 роком) — дедалі більше у своїй роботі стали зосереджуватися на нацизмі й неспроможності з ним примиритися. Але молодша плеяда інтелектуалів, які народилися впродовж або одразу ж після Другої світової війни, зайняла жорсткішу позицію. За браком власного досвіду минулих подій, вони покладали провину за всі гріхи Німеччини не так на нацизм, як на Боннську республіку. Тож для Руді Дучке, Петера Шнайдера, Ґудрун Енсслін (усі вони народилися в 1940 році) чи дещо молодших Андреаса Баадера та Райнера Вернера Фассбіндера (1943 і 1945 року народження відповідно) західнонімецька післявоєнна демократія була не рішенням, а проблемою. Аполітичний, консьюмеристський кокон ФРН під крильцем Америки був не просто недосконалим і склеротичним; він радо вступив зі своїми західними господарями в змову, щоб заперечити німецьке минуле, поховати його під матеріальними товарами й антикомуністичною пропагандою. Навіть її конституційні атрибути були несправжні. Фассбіндер зазначав: «Наша демократія була указом Західної окупаційної зони, а не наслідком нашої боротьби».

Молода радикальна інтелігенція німецьких шістдесятих звинувачувала Боннську республіку в тому, що та покриває злочини покоління її батьків-засновників. Багато чоловіків і жінок, які народилися в Німеччині під час війни та одразу ж після її завершення, не пам'ятали своїх отців — ким вони були і що скоїли. У школі їм нічого не розповідали про історію Німеччини після 1933 року (та й про Веймарський період теж небагато). Як пізніше пояснювали Петер Шнайдер й інші, вони жили у вакуумі, створеному над пусткою: навіть вдома (насправді вдома особливо) їм ніхто про «це» нічого не розповідав.

Їхні батьки, те німецьке покоління, яке народилося між 1910 та 1930 роком, не просто відмовлялися говорити про минуле. Вони не вірили в політичні

обіцянки і великі ідеї, тож завзято та дещо зніяковіло зосереджувались на матеріальному благополуччі, стабільності й респектабельності. Як зрозумів Аденавер, їхня ідентифікація з Америкою та «Заходом» значною мірою була пов'язана з бажанням уникнути асоціації з усім тим, що тягнула за собою «німецькість». Як наслідок, в очах своїх синів і доньок вони були ніким. Їхні матеріальні досягнення заплямувала їхня моральна спадщина. Якщо колись й існувало покоління, яке справді бунтувало проти всього, що втілювали їхні батьки, — усього: національної гордості, нацизму, грошей, Заходу, миру, стабільності, закону та демократії, — то це були «діти Гітлера», західнонімецькі радикали шістдесятих.

У їхніх очах від Федеративної Республіки віяло самовдоволеністю й лицемірством. Спершу була справа Spiegel. У 1962 році провідний німецький новинний тижневик видав низку статей із розслідуваннями щодо оборонної політики Західної Німеччини, які давали підстави підозрювати міністра оборони в уряді Аденавера, уродженця Баварії Франца-Йозефа Штрауса у тіньових оборудках. З дозволу Аденавера й за наказом Штрауса уряд почав цькувати газету, заарештував її власника та влаштував обшуки в її офісах. Таке безсоромне зловживання поліцейськими повноваженнями, щоб придушити недогідні репортажі, викликало загальний осуд; навіть бездоганно консервативна Frankfurter Allgemeine Zeitung зауважила, що це «ганьба для нашої демократії, існування якої не можливе без вільної преси, без невід'ємної свободи преси».

Потім, ще через чотири роки, у грудні 1966-го, християнські демократи, що перебували при владі, наступником Людвіґа Ергарда на посаді канцлера обрали колишнього нациста Курта-Ґеорґа Кізінґера. Новий канцлер дванадцять років платив членські внески в партію, тож його призначення багато хто сприйняв як остаточне свідчення нерозкаяного цинізму Боннської республіки. Якщо голові уряду не соромно було підтримувати Гітлера впродовж дванадцяти років, хто міг серйозно сприймати німецькі запевнення в каятті чи відданості ліберальним цінностям тоді, коли неонацистські організації знову виринали з політичного маргінесу? У відкритому листі до Кізінґера в момент неонацистського відродження Ґрасс наголошував: «Як може молодь нашої країни знайти аргументи проти партії, яка померла двадцять років тому, але зараз воскресає як НДП[308], якщо ви покладаєте на канцлерство все ще дуже важкий тягар вашого власного минулого?».

Кізінґер очолював уряд упродовж трьох років, з 1966 по 1969 рік. У ті роки німецька позапарламентська лівиця (як вона почала себе називати) з карколомним успіхом увійшла до університетів. Деякі з проблем, якими опікувався Соціалістичний союз студентів (SDS), тепер стали спільними для всієї Західної Європи: переповнені гуртожитки й аудиторії; дистанційовані й неприступні викладачі; нудне і монотонне викладання. Але найгостріші тогочасні проблеми були притаманні саме Західній Німеччині. Найбільш жвавий кампус був розташований у Вільному університеті Берліна (заснованому в 1948 році як компенсація за «ув'язнення» кампусу поважного Університету Гумбольдта в комуністичній зоні), куди багато студентів пішли для того, щоб уникнути призову на військову службу[309].

У німецькому молодіжному протестному русі антимілітаризм посідав особливе місце як відмінний спосіб засудити і Федеративну Республіку, і її нацистську попередницю. У міру зростання незгоди з В'єтнамською війною це змішування минулого з майбутнім поширилося й на військового наставника

Західної Німеччини. Америка, яку вустами радикальної меншості й так завжди змальовували як «фашистську» країну, тепер перетворювалася на ворога в очах значно ширшого кола. Критика «Америки» (саме так) за її злочинну війну у В'єтнамі навіть замінила дискусії про власне німецькі воєнні злочини. У п'єсі Петера Вайса 1968 року «Розмови про В'єтнам» проведено очевидну паралель між Сполученими Штатами і нацистами.

Якщо Америка була не кращою за гітлерівський режим, якщо згідно з тогочасними гаслами США = СС, тоді всі були за крок від того, щоб вважати В'єтнамом саму Німеччину: обидві країни були розділені іноземними окупантами й обидві безпорадно опинилися всередині сторонніх конфліктів. Така логіка дозволяла західнонімецьким радикалам зневажати Боннську республіку як за її тогочасні імперіалістично-капіталістичні нахили, так і за минулі фашистські. Ще більшу небезпеку становило те, що це дозволяло радикальній лівиці відкинути твердження, що справжніми жертвами були самі німці, — раніше такі заяви асоціювалися з ультраправими[310].

Таким чином, не варто дивуватися тому, що, попри весь гнів проти «покоління Аушвіцу», німецька молодь шістдесятих не дуже сильно переймалася європейським Голокостом. Насправді їм було ніяково через «єврейське питання», так само як і їхнім батькам. Їм більше подобалося вписувати його в навчальні вправи для занять з «Теорії фашизму», приховуючи расистський вимір фашизму й натомість роблячи наголос на його зв'язку з капіталістичним виробництвом та імперською владою, а відповідно — з Вашингтоном і Бонном. Справжній «репресивний державний апарат» уособлювали імперські лакеї в Бонні; а їхніми жертвами були ті, хто виступав проти війни Америки у В'єтнамі. За цією дивною логікою популістський дешевий таблоїд Bild Zeitung, який в'їдливо критикував студентську політику, став новим Der Stu?rmer[311]; студенти були новими «євреями», а нацистські концтабори — просто зручною метафорою злочинів імперіалізму. Графіті, намальоване на стінах Дахау бандою радикалів у 1966 році, проголошувало: «В'єтнам — це американський Аушвіц».

Отож німецька позапарламентська лівиця у вирі антинацистського мейнстриму втратила зв'язок зі своїм корінням. Розлючені тим, що соціал-демократи під проводом Віллі Брандта сформували керівну коаліцію з Кізінґером, колишні соціал-демократичні студентські організації швидко відійшли на маргінес. Їхні підгрупи, більш показово антизахідні, ніж решта європейських рухів 1960-х, навмисне брали собі назви, пов'язані з третім світом: певна річ, «маоїсти», а також «індіанці», «мескалеро» тощо. Зі свого боку, цей антизахідний ухил підживлював альтернативну культуру, яка була відчутно екзотичною і досить-таки дивною, навіть за тогочасними стандартами.

Один із виразно німецьких різновидів культурної мішанини 1960-х років трактував секс і політику як надзвичайно тісно пов'язані явища. Радикальні німецькі (а також австрійські чи принаймні віденські) кола як послідовники Маркузе, Еріха Фромма, Вільгельма Райха й інших німецьких теоретиків сексуального та політичного стримування XX століття співали оди наготі, вільній любові та неавторитарним способам виховання. Сексуальними неврозами Гітлера, про які багато говорили, вільно пояснювали причини нацизму. І знову ж таки, у певних колах проводили дивну, моторошну паралель між єврейськими жертвами Гітлера та молоддю шістдесятих, мучениками сексуально репресивного режиму їхніх батьків.

«Комуна 1», маоїстська мікросекта, яка агресивно просувала ідею сексуальної розбещеності-як-звільнення, у 1966 році поширила автопортрет: на ньому були зображені семеро голих молодих чоловіків і жінок, розпластаних уздовж стіни. «Голі маоїсти перед голою стіною», — проголошував підпис під фото, коли воно з'явилося в Der Spiegel у червні 1967 року. Підкреслена нагота була навмисне покликана нагадати картини безпорадних оголених тіл у концтаборах. Дивіться, промовляла світлина: спершу були жертви Гітлера, тепер — визивно оголені тіла революціонерів-маоїстів. Якщо німці можуть дивитися на правду про наші тіла, вони зможуть подивитися в очі інших правд.

«Ідея» — того, що підліткова розбещеність може змусити старше покоління стати відкритішим щодо сексу, а відповідно, і щодо Гітлера й решти — змусила лідера СДС Руді Дучке (який у таких питаннях був консервативним лівацьким моралістом у дусі старших поколінь) засудити «комунарів» як «невротиків». Поза сумнівом, вони ними й були. Але їхній агресивно анахронічний нарцисизм, який недбало порівнював масові вбивства й сексуальний ексгібіціонізм, щоб подражнити та приголомшити буржуазію, мав певні наслідки: один із членів «Комуни 1», який гордо оголосив, що його оргазм мав більші революційні наслідки, ніж В'єтнам, у 1970-х виринув у партизанському тренувальному таборі на Близькому Сході. У Німеччині крок від власного задоволення до насильства був ще коротшим, ніж деінде.

У червні 1967 року під час берлінської демонстрації проти іранського шахиншаха поліція застрелила студента Бенно Онезорґа. Дучке назвав смерть Онезорґа «політичним вбивством» і закликав до колективної відповіді; за кілька днів сто тисяч студентів вийшли на протести по всій Західній Німеччині. Юрґен Габермас, який до того часу мав репутацію активного критика боннської влади, через декілька днів попередив Дучке та його спільників, що вони ризикують і граються з вогнем. «Лівий фашизм», нагадав він лідеру СДС, так само вбивчий, як і правий. Ті, хто бездумно говорив про «приховане насильство» й «репресивну толерантність» мирного боннського режиму, а також намагався навмисне спровокувати владу на придушення свавільних актів справжнього насильства, не розуміли, що вони коять.

У березні наступного року, коли лідери радикального студентства неодноразово закликали виступити проти боннського «режиму», а уряд пригрозив відповісти на насильницькі провокації в Західному Берліні та в інших містах, Габермас разом із Ґрассом, Вальзером, Енценсберґером і Гоггутом знову закликали прислухатись до демократичного розуму, покликавши і студентів, і уряд поважати законність республіки. Наступного місяця Дучке довелося заплатити за насильницьку поляризацію, яку сам він і спричинив, коли 11 квітня 1968 року в нього стріляв прихильник неонацизму. Упродовж наступних гарячих тижнів лише в Берліні двоє людей було вбито і чотириста дістали поранення. Уряд Кізінґера ухвалив закони про надзвичайний стан (які підтримали 384 депутати проти 100, зокрема багато соціал-демократів), які дозволяли Бонну в разі необхідності керувати в обхід парламенту та викликали загальний острах, що Боннська республіка перебуває на межі колапсу, як і Веймар лише тридцять п'ять років тому.

Дедалі агресивніші маргінальні студентські політичні угруповання — «Ґрупи К», «Автономні», радикальне крило СДС — були виразно «марксистськими», зазвичай марксистсько-ленініствськими (наприклад, маоїстськими). Багато з них таємно отримували фінансування зі Східної Німеччини або з Москви, хоча

тоді про це мало хто знав. Насправді в Німеччині, як і в інших країнах, нова лівиця трималася подалі від офіційного комунізму, який у Західній Німеччині все одно був політично незначущим. Але, як і більшість західнонімецьких ліваків (і не лише ліваків), радикали мали неоднозначні відносини з Німецькою Демократичною Республікою на Сході.

Багато хто з них народився на території, яка тепер була Східною Німеччиною, або ж у тих східних краях, звідки виселили їхні етнічно німецькі родини, — у Східній Пруссії, Польщі, Чехословаччині. Тож, можливо, і не дивно, що ностальгія їхніх батьків за втраченим німецьким минулим несвідомо відбивалася в їхніх власних мріях про альтернативну, кращу Німеччину на Сході. Східна Німеччина, незважаючи на її репресивний, суворий авторитаризм (або завдяки йому?), особливо вабила активних молодих радикалів: вона була всім, чим не був Бонн, і нічого з себе не вдавала.

Отож ненависть радикалів до «лицемірства» Федеративної Республіки робила їх особливо вразливими до тверджень східнонімецьких комуністів про те, що вони подивилися в обличчя німецької історії й очистили їхню Німеччину від фашистського минулого. Ба більше, антикомунізм, який пов’язував Західну Німеччину з Атлантичним Альянсом і становив ядро її політичної доктрини, сам по собі був предметом критики нової лівиці, особливо в роки В’єтнамської війни, та допомагає пояснити її анти-антикомунізм. Підкреслення злочинів комунізму було просто хитрістю, щоб відвернути увагу від злочинів капіталізму. Комуністи, як зауважив Кон-Бендіт у Парижі, можливо, й були «сталінськими падлюками», але ліберальні демократи були нічим не кращі.

Тож німецька лівиця залишилася глухою до невдоволеного буркотіння у Варшаві чи Празі. Обличчя шістдесятих у Західній Німеччині, як і в Західній Європі загалом, було рішуче повернуте всередину. Культурна революція доби була напрочуд територіально обмежена: якщо західна молодь узагалі спрямовувала свій погляд за кордон, то йшлося про екзотичні краї, чий образ не мав дратівливих обмежень, які накладало знання або поінформованість про них. У 1960-х на Заході обмаль знали про чужі культури, ближчі до їхніх рідних країв. Коли Руді Дучке на піку чеського реформаторського руху навесні 1968 року відвідав Прагу з братерським візитом, то заскочив місцеве студентство власною переконаністю в тому, що справжній ворог — це плюралістична демократія. Для них саме вона була метою.

Розділ 13

Кінець справи

Революція — це дія величезної суспільної маси проти диктатури меншості. Вона супроводжується кризою політичної влади й послабленням насильницького апарату. Ось чому її не потрібно здійснювати силою зброї.

Яцек Куронь та Кароль Модзелевський[312], «Відкритий лист Партії» (березень 1965 року)

Кожна Комуністична партія вільна застосовувати у своїй країні принципи марксизму-ленінізму та соціалізму, але вона не вільна відходити від цих принципів, якщо хоче залишатися Комуністичною партією.

Леонід Брежнєв (3 серпня 1968 року)

Тільки після Празької весни 1968 року стало очевидно, хто є хто.

Зденек Млинарж

Учора настало раптово.

Пол Маккартні

Шістдесяті в Радянському блоці з об’єктивних причин минали інакше, ніж у країнах Заходу. Після 1956 року десталінізація стала каталізатором вимог змін так само, як деколонізація та Суецька криза на Заході, але придушення Угорського повстання одразу дало зрозуміти, що реформи можуть відбуватися лише під егідою партії. Це, зі свого боку, нагадувало про те, що головна рушійна сила комунізму — влада в Москві; значення мали тільки настрій та дії радянського керівництва. Саме Микита Хрущов, до його скинення в 1964 році, визначав історію східної половини Європи.

Покоління радянських лідерів хрущовської доби досі вірило в міжнародну класову боротьбу. Саме через романтизоване сприйняття повстань у Латинській Америці крізь призму власних революційних радянських спогадів Хрущов припустився тих помилок, які в 1962 році призвели до Кубинської кризи та його власного усунення від влади. Протистояння з Китаєм, яке повністю оприявнилося в 1960 році та створило для лівих критиків Москви «маоїстську» альтернативу радянській моделі, було не просто змаганням за геополітичну першість; частково це справді була боротьба за душу «світової революції». Через це в конкуренції з Пекіном московські післясталінські керманичі опинялися в неоднозначному становищі. Як отці-засновники антикапіталістичної революції вони й далі не приховували своїх крамольних

намірів, підкреслюючи непохитний авторитет партії в СРСР та країнах-сателітах. З іншого боку, Кремль продовжував тактику співіснування із західними країнами — і зі своїми власними громадянами.

У хрущовські роки відбулися справжні зміни. З 1959 року сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)» перестав бути авторитетним джерелом радянської історії та марксистської теорії[313]. Терор ослаб, хоча його інститути та практики діяли і далі: ГУЛАГ ніхто не скасовував, тож десятки тисяч політичних в'язнів усе ще скніли в таборах і на засланнях: половина з них — українці. За Хрущова були скасовані сталінські закони, які забороняли змінювати місце роботи, було скорочено робочий день, встановлені мінімальні зарплати та запроваджено декретну відпустку й загальну пенсійну систему (яку після 1965 року поширили також і на колгоспників). Іншими словами, Радянський Союз та його більш розвинуті сателіти перетворилися на державу добробуту в зародку, принаймні формально.

Однак амбітніші реформи Хрущова не змогли призвести до обіцяних продуктових надлишків (це була ще одна причина, з якої його партійні колеги мусили усунути його від влади в жовтні 1964 року). Освоєння «цілини» в Казахстані та Південному Сибіру виявилося особливо провальним: пів мільйона тонн верхнього шару ґрунту щорічно вимивалося на землі, яка була абсолютно не пристосована до вирощування зернових культур і де врожай часто виростав упереміш із бур'яном. У трагікомічному поєднанні централізованого планування та місцевої корупції комуністичні керівники в Киргизстані змушували колгоспників виконувати норми виробництва за рахунок скуповування продуктів у місцевих магазинах. У провінційних містах відбувалися продуктові бунти (зокрема в Новочеркаську в червні 1962 року). Із січня 1964 року, після катастрофічного неврожаю 1963 року, СРСР був змушений імпортувати зерно із Заходу.

Водночас маленькі приватні господарства, які Хрущов час від часу дозволяв, були майже до непристойності успішними: на початку 1960-х 3% землі, яку обробляли приватно, забезпечували третину сільськогосподарської продукції Радянського Союзу. До 1965 року дві третини всієї картоплі, яку споживали в СРСР, та три чверті яєць надходили від приватних господарств. У Радянському Союзі, так само як у Польщі чи в Угорщині, «соціалізм» виживав за рахунок незаконної «капіталістичної» економіки всередині, існування якої намагалися не помічати[314].

Економічні реформи 1950?1960-х років від початку були гарячковою спробою налагодити структурно неповноцінну систему. Оскільки за ними ховалося нерішуче прагнення децентралізувати економічні рішення чи фактично дозволити приватне виробництво, безкомпромісні радикали зі старої партійної гвардії сприймали їх як образу. Але ні в чому іншому лібералізація, яку проводив Хрущов, а за ним — Брежнєв, не становила жодної негайної загрози для влади та протекції, на якій трималася радянська система. Насправді саме тому, що економічні вдосконалення в Радянському блоці завжди були підпорядковані політичним пріоритетам, досягнути вдалося так мало.

Інша річ — культурна реформа. Ленін завжди більше переймався через критику, ніж через власні принципи; його наступники нічим не відрізнялися. Комуністичні лідери, зокрема Хрущов, надзвичайно чутливо ставилися до

інтелектуальної опозиції незалежно від того, чи мала вона шанси отримати ширшу підтримку всередині партії та за її межами. Після його перших звинувачень у бік Сталіна в 1956 році багато хто в Радянському Союзі та за кордоном був сповнений оптимізму, що цензура послабне і з'явиться певний простір для виявлення обережної незгоди та критики (того самого року Борис Пастернак зробив невдалу спробу подати рукопис свого роману «Доктор Живаґо» до літературного журналу «Новий світ»[315]). Але вже невдовзі Кремль занепокоївся через те, що здавалося йому культурною вседозволеністю; уже через три роки після XX з'їзду КПРС Хрущов виступав із гнівними промовами на захист офіційного соцреалізму в мистецтві та погрожував незгодним серйозними наслідками, якщо вони продовжуватимуть його паплюжити, навіть якщо це сталося в минулому. Тоді ж, у 1959 році, влада почала утиски православних священників та баптистів — так би мовити, культурних дисидентів, яким дозволили певну свободу після смерті Сталіна.

Однак сам Хрущов, якщо і не його оточення, був абсолютно непередбачуваним. На XXII з'їзді КПРС у жовтні 1961-го став очевидним масштаб розколу між Китаєм та СРСР (наступного місяця Радянський Союз закрив своє посольство в Албанії, європейській намісниці Пекіна), а в змаганні за світовий вплив Москва вирішила показати своє нове обличчя спантеличеним й охопленим сумнівами закордонним прихильникам. У 1962 році нікому не відомому вчителю з провінції Олександру Солженіцину дозволили опублікувати песимістичний і потенційно підривний роман «Один день з життя Івана Денисовича» в «Новому світі» — тому самому журналі, який менш ніж шість років тому відхилив роман Пастернака.

Ця відносна терпимість останніх років Хрущова не поширювалась на пряму критику радянського керівництва: пізніші праці Солженіцина ніколи б не дозволили оприлюднити навіть на піку «відлиги». Але порівняно з минулим початок 1960-х років був часом літературної свободи й обережних культурних експериментів. Утім після Кремлівського перевороту в жовтні 1964 року все змінилося. Учасників змови проти Хрущова не влаштовували його політичні помилки й авторитарна манера, але найбільше їх дратувала його непослідовність. Сам Перший секретар, очевидно, дуже добре розумів, що можна дозволити, а що — ні, але інші могли піддатися спокусі неправильно потлумачити його позірну толерантність. Можна було припуститися помилки.

Через декілька місяців після захоплення влади нові кремлівські керманичі почали утиски інтелігенції. У вересні 1965 року арештували двох молодих письменників — Андрія Синявського та Юлія Даніеля. Під псевдонімами Абрама Терца та Миколи Аржака вони нелегально видавали на Заході різноманітні художні твори. Терц-Синявський також опублікував (за кордоном) коротку критичну статтю про сучасну радянську літературу — «Що таке соціалістичний реалізм». У лютому 1966 року вони обоє постали перед судом. Оскільки закон Радянського Союзу не забороняв друкуватися за кордоном, прокурори наполягали, що сам по собі зміст їхніх творів був доказом злочину антирадянської діяльності. Їх обох визнали винними й засудили до трудових таборів: Синявського — на сім років (хоча він відсидів тільки шість), Даніеля — на п'ять.

Процес Синявського — Даніеля відбувався за зачиненими дверима, хоча кампанія в пресі, яка очорнювала обох письменників, привернула до їхньої долі увагу громадськості. Судовий розгляд таємно записувався та був розшифрований кількома особами, які мали доступ до судового приміщення.

Через рік стенограми були оприлюднені російською й англійською мовами, що викликало міжнародне обурення цією справою та вимоги звільнити в'язнів[316]. Особливістю справи було те, що, попри всі звірства сталінських десятиліть, нікого раніше не арештовували і не кидали до в'язниці лише на підставі змісту їхніх (художніх) творів. Навіть якщо речові докази спеціально й необмежено фальсифікували, раніше інтелектуалів завжди звинувачували у діях, а не тільки в словах.

Позаяк процес над Синявським та Даніелем ішов урозріз із відносним послабленням хрущовських років, він спричинив безпрецедентні протести всередині самого Радянського Союзу. З цього почався дисидентський рух останніх десятиліть СРСР: підпільний «самвидав» розпочався у рік арештів та через них, а чимало найважливіших фігур радянських дисидентських кіл 1970?1980-х років уперше заявили про себе саме під час протестів проти вироків Синявському та Даніелю. Володимира Буковського, тоді — 25-річного студента, у 1967 році затримали за організацію демонстрації на площі Пушкіна на захист громадянських прав та свободи слова. Ще в 1963 році його заарештував КДБ: його звинуватили в зберіганні антирадянської літератури та примусово лікували в психіатричній лікарні. Тепер його засудили на три роки в трудовому таборі за «антирадянську діяльність».

Справа Синявського — Даніеля та реакція, яку вона викликала, здається, дуже чітко окреслювала ситуацію в Радянському Союзі: що змінилося, а що — ні. За будь-якими стандартами, окрім його власної історії, режим був непохитним, репресивним і негнучким. Міраж 1956 року розвіявся. Складалося враження, що перспектив сказати правду про минуле та здійснити реформи в майбутньому майже не лишилося. Ілюзії хрущовської доби були розбиті вщент. Хай яке обличчя режим показував Заходу, свою країну він занурив у морок невизначеності, економічного занепаду й морального розкладання.

Водночас у східноєвропейських державах Радянського блоку перспективи змін здавалися набагато реалістичнішими. На перший погляд, у цьому полягав певний парадокс. Зрештою, якщо громадяни Радянського Союзу були безсилі в умовах післясталінської диктатури, то населення Угорщини чи Чехословаччини та їхніх держав-сусідів перебувало в подвійно безнадійному становищі: не лише вони жили в умовах репресивного режиму, а навіть очільники їхніх країн були заручниками справжньої влади в імперській столиці. Принципи безумовності радянської влади наочно продемонстрували події в Будапешті в листопаді 1956 року. Ба більше, у Чехословаччині та Румунії деякі з іще живих жертв показових процесів минулих років і досі, десять років по тому, скніли в тюрмах.

І все-таки Східна Європа була іншою — почасти, звичайно, просто тому, що нещодавно стала колоніальним розширенням комуністичної влади. У 1960-х роках більшість населення Радянського Союзу не знала іншої форми влади, крім комунізму; у тіні Великої Вітчизняної війни вона навіть була почасти обґрунтована. Але західніше ще не вивітрилися спогади про радянську окупацію та силове радянське захоплення. Те, що партійні лідери цих країн насправді були московськими маріонетками і їм не довіряло місцеве населення, змушувало їх охочіше враховувати його настрої.

Ця можливість здавалася ще реальнішою тому, що місцеві критики партійних режимів у Східній Європі в 1956?1968 роках у жодному разі не були антикомуністами. У відповідь на твердження Сартра в 1956 році про те, що

угорська революція відбувалася «у правому дусі», угорський науковець-емігрант Франсуа Фейто відповів, що з правого флангу стояли сталіністи. Це вони були «проти Комуни». «Ми ж залишаємося вірними лівим силам, вірними нашим ідеям, ідеалам і традиціям». Наголос Фейто на правомірності антисталінської лівиці відбиває тональність східноєвропейської інтелектуальної опозиції подальших дванадцяти років. Їхня мета полягала не в тому, щоб засудити комунізм, і тим паче не в тому, щоб його повалити; вони радше прагнули зрозуміти, що саме пішло не так, і запропонувати альтернативу в межах самого комунізму.

Це був «ревізіонізм» — термін, який у цьому контексті вперше вжив польський лідер Владислав Гомулка на з'їзді Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії в травні 1957 року щодо його опонентів-інтелектуалів. Ці «ревізіоністи» (найвідоміший з них у Польщі — молодий філософ-марксист Лешек Колаковський) до 1956 року переважно були ортодоксальними марксистами. Їхні переконання не змінилися за один день. Навпаки, упродовж наступних дванадцяти років вони, за словами словацького письменника Мілана Шимечки, «намагалися знайти помилку в задумі». Як і більшість сучасних західних марксистів, вони були щиро переконані, що можна чітко відокремити авторитетність марксизму й злочини Сталіна.

Для багатьох східноєвропейських марксистів сталінізм був трагічною пародією на марксистську доктрину, а Радянський Союз — постійною перешкодою для переконливості проєкту соціалістичної трансформації. Але, на відміну від нової західної лівиці, східні ревізіоністи-інтелектуали продовжували працювати з Комуністичною партією, а нерідко — й усередині неї. Звичайно, почасти це було зумовлено тим, що вони не мали іншого вибору; але певною мірою — і щирими переконаннями. Пізніше цей зв'язок став причиною ізоляції та дискредитації тогочасних комуністів-реформаторів, особливо в очах молодого покоління, яке дедалі більше синхронізувалося з настроями своїх західних однолітків і точкою відліку для якого було не сталінське минуле, а капіталістичне теперішнє. Але з 1956 по 1968 рік період ревізіонізму в Східній Європі надавав письменникам, режисерам, економістам, журналістам і решті невелику підставу для оптимізму щодо альтернативного соціалістичного майбутнього.

У Польщі найважливішим дисидентським простором була Католицька церква й захист, який вона забезпечувала тим, хто працював під її заступництвом — зокрема в Католицькому університеті Любліна та в журналах Znak і Tygodnik Powszechny. Особливістю Польщі в роки правління Гомулки було те, що філософи-марксисти та католицькі богослови могли знайти спільну мову через захист свободи слова і громадянських свобод — такі відносини були зародковими передвісниками альянсів, які утворилися в 1970-х. Утім в інших країнах Комуністична партія виявилась єдиною платформою, де можна було безпечно озвучувати подібну критику. Темою, найбільш придатною для «конструктивної» критики, став підхід комунізму до економіки.

Однією з причин цього було те, що традиційний марксизм нібито ґрунтувався на політичній економіці, тому економічна політика (щойно вона звільнилася від мертвої хватки Сталіна) була припустимою сферою для інтелектуальної незгоди. Інша причина полягала в тому, що багато тогочасних східноєвропейських інтелектуалів усе ще дуже серйозно ставилися до марксизму і до питання комуністичної економіки як до життєво важливої теоретичної відправної точки для серйозних реформ. Але головним поясненням

було всього-на-всього те, що на початку 1960-х років економіки європейських комуністичних держав уже починали виявляти перші ознаки серйозного занепаду.

Недоліки комуністичних економік майже ні для кого не були таємницею. Вони були спроможні лише на те, щоб забезпечити громадян достатньою кількістю їжі (а в Радянському Союзі часто і це не вдавалося). Вони орієнтувалися на масове виробництво непотрібних первинних промислових товарів. Товари — насамперед споживчі — на які справді зростав попит, не вироблялися або ж вироблялися в недостатній кількості чи невідповідної якості. А система розподілу й продажу тих товарів, які були в наявності, працювала так погано, що справжній дефіцит підсилювала нестача, штучно викликана бюрократією, утриманням найкращої продукції для елітної верхівки, корупцією та (у випадку харчів й інших товарів, які швидко псувалися) великою кількістю відходів.

Своєрідну неефективність комунізму впродовж першого повоєнного десятиліття частково маскували під виклики післявоєнної відбудови. Але на початку 1960-х років, після бравади Хрущова про те, що комунізм «пережене» Захід, й офіційних заяв про завершений перехід до соціалізму, прірву між тим, що говорила партія, і щоденними злиднями вже неможливо було здолати закликами відшкодувати воєнні збитки чи більше виробляти. А закиди про те, що на заваді поступу комунізму стоять саботажники — куркулі, капіталісти, євреї, шпигуни чи західні «інтереси», — хоч і знаходили співчуття в певних колах, але тепер асоціювалися з часом терору — часом, який більшість комуністичних лідерів, зокрема й Хрущов, прагнули залишити в минулому. Як визнавали дедалі частіше, проблема полягала в самій комуністичній економічній системі.

Самозвані «економісти-реформатори» (визначення «ревізіоніст» мало негативне забарвлення) найбільше були скупчені в Угорщині. У 1961 році Янош Кадар заявив, що відтепер держава-партія вважатиме, що будь-хто, хто не виступає проти неї, її підтримує; тож саме під заступництвом режиму Кадара критики комуністичних підходів до економіки вперше отримали можливість висловити свої застереження вголос[317]. Економісти-реформатори усвідомлювали, що колективізація землі у 1940?1950-х роках була помилкою. Вони також погоджувались, хоч і більш обережно, що радянська одержимість масштабним видобутком та виробництвом первинних промислових товарів перешкоджала зростанню. Іншими словами, вони визнавали — хоча й не в таких відвертих термінах, — що пакетне застосування примусової індустріалізації та знищення приватної власності в Східній Європі за прикладом Радянського Союзу було катастрофою. І навіть вдалися до радикальніших дій, почавши шукати способи, як комуністичні економіки могли б застосовувати ціноутворення й інші ринкові стимули до колективістської системи власності та виробництва.

Дискусії шістдесятих щодо економічної реформи в Східній Європі мали проходити по дуже тонкій межі. Деякі партійні лідери були достатньо прагматичні (або занепокоєні), щоб визнати технічні помилки минулого: навіть неосталіністська чеська верхівка в 1961 році відмовилась від акценту на важку промисловість, на пів шляху зупинивши катастрофічну третю п’ятирічку. Але визнати провал центрального планування чи колективної власності було геть іншою справою. Економісти-реформатори на кшталт Оти Шика чи угорця Яноша Корнаї натомість намагалися визначити «третій шлях»:

змішана економіка, у якій безкомпромісний компонент спільної власності й центрального планування урівноважували б збільшена місцева автономія, деякі цінові сигнали та послаблення контролю. Зрештою, економічні аргументи на користь цього підходу були неспростовні; без таких реформ комуністична система мала зануритись у стагнацію і бідність, «відтворюючи дефіцит», як написав Корнаї у своїй відомій статті.

Тільки в Угорщині Кадар таки відповів на критику, дозволивши певною мірою справжню реформу — Новий економічний механізм, запроваджений у 1968 році. Колгоспам надали значну самостійність і не просто дозволили, а й активно заохочували підтримувати приватні земельні ділянки на стороні. Деякі монополії розпалися. Ціни на певні товари прив'язали до світового ринку й дозволили їхнє коливання через кілька обмінних курсів. Було схвалено приватну роздрібну торгівлю. Метою всіх цих заходів було не так створити дієвий гібрид двох несумісних економічних систем, як розгорнути якомога більше ринкової діяльності (а відповідно, як сподівалися реформатори, заохотити споживче процвітання), сумісної з невсипущим політичним контролем командної економічної верхівки.

З перспективи сьогодення очевидно, що реформатори брехали собі, якщо думали, що можна знайти якийсь «третій шлях» між комунізмом і капіталізмом. Але це було не через формальний прорахунок у їхньому економічному аналізі. Їхня справжня помилка полягала в напрочуд наївній інтерпретації системи, у якій вони жили. Для комуністичної верхівки важила не економіка, а політика. Неминучим підтекстом теорій економічних реформаторів було те, що центральний авторитет партії-держави послабне, якщо відновиться нормальне економічне життя. Але якби комуністичні партії-держави опинилися перед таким вибором, то завжди віддали б перевагу економічній аномалії.

Тим часом режими насамперед цікавила стабільність. Забезпечити її мали три моделі. Першу, «кадаризм», було складно перенести в інші країни, і це стало частиною власної стратегії угорського керівництва, яке прагнуло запевнити кремлівську владу в тому, що ніякої угорської «моделі» немає — лише окремі практичні відповіді на місцеві виклики. Угорська ситуація справді була унікальна: Кадар цинічно дражнив своїх спраглих до подорожей громадян поїздками на заможний Захід як винагородою за хорошу поведінку — мовчазне визнання провалів комунізму. Тепер країною керував «новий клас», як назвав його югославський дисидент Мілован Джилас у впливовому виданні 1957 року, — освічена технократія бюрократів і фахівців, які прагматично дбали лише про власні кишені та власне виживання. Справжнє звільнення неможливо було собі уявити, але й повернення до репресій було малоймовірним.

Угорщині Кадара — «найкращим баракам у таборі» — дуже заздрили, хоча спроби наслідувати її приклад були тільки епізодичні. Друга модель — Югославія Тіто — була навіть ще більш своєрідною. І не тому, що Югославії вдалося уникнути проблем своїх сусідів. Чимало економічних негараздів у радянських сателітах були знайомі й населенню Югославії: це нагадувало йому, що «підвішений» між Сходом і Заходом стан країни — це історичний випадок, а не ідеологічний вибір. Але у 1950–1960-ті роки Тіто запровадив певну децентралізацію в ухваленні рішень і дозволив експерименти з «автономією» заводів та робітників.

Ці нововведення стали наслідком як етнічних та географічних розбіжностей, так і економічною необхідністю. У федеративній державі, республіки і населення якої об'єднували тільки нещасливі та взаємно ворожі спогади, нав'язування однакових вказівок з Белграда дуже сильно нагадувало повернення до довоєнних практик. Складна топографія регіону сприяла місцевій ініціативі; а завдяки розколу зі Сталіним власна версія пролетарської диктатури Тіто вже не була змушена детально повторювати кожну помилку на шляху Радянського Союзу до промислової модерності. Саме ці міркування — а не креативний альтернативний соціалістичний проєкт, який західним шанувальникам кортіло приписати Тіто, — окреслили югославську модель.

Але Югославія все одно відрізнялася — не обов'язково більшою поблажливістю до її критиків, як Джилас та інші переконалися на власній шкурі після виявлення незгоди з доктриною Тіто[318], але більшою гнучкістю у відповідях на потреби та бажання населення загалом (не в останню чергу завдяки західній допомозі). Югославська есеїстка Дубравка Угрешич, пишучи про ностальгію за втраченою Югославією її юності, пригадує перші «справжні джинси, поліетиленові дощовики, першу нейлонову білизну… першу поїздку до Трієста». Такий перелік дешевих споживчих товарів навряд чи виринув би в пам'яті болгар чи румунів, а щодо «першої поїздки до Трієста» не могло бути й мови. Югослави не були ані заможні, ані вільні; але так само й не жили як бранці у вакуумі. «Тітоїзму» радше був притаманний деспотизм, ніж репресивність. У той час між ними існувала важлива різниця.

Третім шляхом до стабільності був «національний сталінізм». Це був варіант Албанії — закритого бідного суспільства під абсолютною владою місцевого партійного диктатора, усемогутнього параноїка. Але цю модель дедалі більше переймала й Румунія. Микита Хрущов, який відверто не любив Румунії (таке ставлення було поширене серед росіян його покоління), спробував змусити її виконувати виключно сільськогосподарську роль у міжнародному комуністичному розподілі обов'язків. Але партійна верхівка в Бухаресті не збиралася дозволяти перетворювати країну на постачальника сировини та продуктів харчування для більш заможних і розвинених комуністичних економік.

Відігравши допоміжну роль в ув'язненні та придушенні Угорського повстання, румуни забезпечили в 1958 році виведення радянських військ з території Румунії та пішли більш незалежним шляхом. За Дежа і (з 1965 року) Чаушеску Румунія ухилялася від участі в протистоянні Москви з Китаєм і навіть заборонила проводити на своїй території навчання в рамках Варшавського договору. Румунські лідери загравали з Тіто (чиї власні відносини з державами Варшавського договору були радше робочі, ніж дружні) — Деж навіть виступив перед Національною асамблеєю Югославії в 1963 році; а також підкріпили неосталіністську індустріалізацію в Румунії грошима та обладнанням, отриманим від Західної Європи. Взаємодія Румунії із Заходом дедалі зростала, тоді як торгівля з країнами Комекону падала — із 70% від загального обсягу зовнішньої торгівлі Румунії в 1960-х до 45% десять років по тому.

Ця широко проголошена стратегія «Румунія передусім» була цілком популярною всередині країни; насправді це був один із способів, у який Комуністична партія Румунії навіть замаскувала виразно нерумунське походження своєї влади під покровом націоналізму. Це розпочав Деж, а Чаушеску просто

продовжив. Але за кордоном стратегія працювала ще краще. Тимчасом як Албанія, європейський замісник Китаю, викликала захоплення хіба що ностальгічних сталіністів та маоїстів-фанатиків, імідж комуністичної Румунії за кордоном був напрочуд позитивним. Просто віддалившись від Москви, бухарестські керманичі несподівано завоювали безліч прихильників на Заході. У серпні 1966 року Economist назвав Чаушеску «де Ґоллем Східної Європи».

Щодо самого де Ґолля, то під час візиту до Бухареста в травні 1968 року він зауважив, що комунізм Чаушеску не підійшов би для Заходу, але, напевно, добре пасував Румунії: «Chez vous un tel re?gime est utile, car il fait marcher les gens et fait avancer les choses». («Для вас такий режим корисний, він змушує людей ворушитися та рухає справу».) Поза сумнівом, де Ґолль мав рацію в тому, що комунізм румунського зразка не підійшов би для Заходу. У Румунії комунізм був особливо жорсткий та репресивний: віддалившись від Радянського Союзу після 1958 року, Деж і Чаушеску тим самим звільнили себе від потреби наслідувати десталінізацію та реформи, які асоціювалися з добою Хрущова. На відміну від інших держав-сателітів, Румунія не допускала жодного простору для внутрішньої опозиції — бухарестські інтелектуали шістдесятих, відрізані від їхнього власного суспільства, не відігравали жодної ролі у внутрішніх дискусіях (їх просто не було) і мусили задовольнятися читанням останніх nouveaux romans із Парижа та сублімаційною участю в космополітичній французькій культурі, особливий зв’язок із якою освічені румуни завжди підкреслювали.

Але замість того, щоб засудити румунських диктаторів, західні уряди всіляко їх підтримували. Після того як Румунія пішла всупереч радянському вето й офіційно визнала Західну Німеччину в січні 1967 року, відносини покращилися ще більше: приїхавши до Бухареста в серпні 1969 року, Річард Ніксон став першим президентом США, який відвідав комуністичну державу. Національний комунізм («Він, можливо, й комуняка, але він наш комуняка») спрацював на користь Чаушеску: невдовзі Румунія стала першою державою Варшавського договору, яка приєдналася до Генеральної угоди щодо тарифів і торгівлі (у 1971 році), Світового банку та Міжнародного валютного фонду (у 1972 році), отримала торговельні преференції Європейської спільноти (у 1973 році) та статус держави найбільшого сприяння ООН (у 1975 році)[319].

Західні дипломати думали, що те, що вони бачили в антиросійських диктаторах Бухареста, було зародками нового Тіто: стабільного, надійного та більш зацікавленого в місцевій владі, ніж у завоюванні світу. Принаймні в одному вони не помилялися. Тіто і Чаушеску, так само як Кадар і неосталіністська верхівка в НДР, успішно оминули підводні камені 1960-х. Кожен із них у свій власний спосіб утвердив владу та контроль над своєю країною, зберігаючи принаймні modus vivendi з Москвою. Комуністичним лідерам у Варшаві та Празі це не вдалося.

Мирне завершення польської смути в 1956 році мало свою ціну. Одночасно з послабленням режиму для католицьких закладів і письменників у часи Гомулки опозицію всередині Партії суворо придушували. Польська об’єднана робітнича партія залишалася глибоко консервативною, хоча їй і вдалося уникнути жорстоких чисток у сталінські роки. Партійна верхівка, яка боялася повторення заворушень 1956 року, сприймала кожен критичний прояв щодо своєї політики як пряму загрозу своїй владній монополії. Як наслідок, інтелектуали-«ревізіоністи» перебували в глибокому відчаї — не тільки щодо

режиму загалом, а й у зв’язку з втраченою можливістю повернути в іншому напрямку, незавершеною справою Польського жовтня.

Улітку 1964 року двоє студентів-випускників Варшавського університету Яцек Куронь і Кароль Модзелевський написали наукову роботу, яка критикувала політичну й економічну систему Польської Народної Республіки. Їхня дисертація була зразково марксистською і за тональністю, і за змістом, але це не стало на заваді їхньому виключенню з партії та Союзу соціалістичної молоді, а також тому, що в офіційних колах їхню роботу розкритикували за поширення антипартійної пропаганди. У відповідь вони написали до партії відкритого листа, який подали до партійного осередку Варшавського університету в березні 1965 року. У листі автори описали бюрократичний, диктаторський режим, глухий до інтересів будь-кого, крім панівної еліти, яку він обслуговував, його бездарне керівництво бідним робітничим населенням і заборону будь-якої критики та незгоди. Єдиною надією Польщі, за висновком Куроня і Модзелевського, була справжня революція, що спиралася б на робітничі ради, свободу преси та ліквідувала б політичну поліцію.

Наступного дня після подання листа обох чоловіків заарештували й звинуватили в заклику до державного перевороту. 19 липня 1965 року їх засудили до трьох та трьох з половиною років за ґратами відповідно. Владу особливо зачепила бездоганно марксистська філософія їхньої критики, ефективне використання суспільних даних для обґрунтування мізерних економічних результатів країни та їхній заклик до робітничої революції, яка мала б повалити чинну бюрократичну диктатуру (неотроцькістський штрих, який, утім, авторам не допоміг[320]). Найголовнішою метою партії було попередити саме те поєднання інтелектуальної оцінки та пролетарських дій, до якого закликав лист Куроня — Модзелевського.

Справа Куроня — Модзелевського викликала емоційну реакцію в університеті. Таємний суд над двома студентами став сенсацією, яка спричинила вимоги не тільки випустити їх на свободу, а й опублікувати лист і дослідження, на якому він ґрунтувався. За них заступилися поважні науковці. Наступного року Лешек Колаковський, професор історії Варшавського університету, виступив перед студентами Інституту історії з нагоди десятої річниці пленарного засідання польської Партії в жовтні 1956 року. Польський жовтень був утраченою можливістю, пояснив він. Десять років по тому Польща стала країною блату, неефективності та цензури. Комуністи втратили зв’язок із країною, а репресії проти Куроня, Модзелевського й інакодумства, яке вони уособлювали, були ознакою занепаду Партії та країни.

Колаковського одразу ж виключили з Партії як «буржуазного ліберала», хоча його колеги з Варшавського університету відважно відстоювали його марксистську репутацію, яка одержала міжнародне визнання. Двадцять два провідні польські комуністичні письменники й інтелектуали написали до Центрального Комітету звернення, у якому стали на захист «товариша Колаковського» як речника «вільної та справжньої соціалістичної культури і демократії». Тоді з Партії виключили і їх. Навесні 1967 року неповороткій партійній верхівці, розлюченій критикою з боку лівиці, таки вдалося сформувати справжню інтелектуальну опозицію; а Варшавський університет став центром студентського протесту — в ім’я свободи слова та, зокрема, на захист їхніх переслідуваних викладачів.

Питання свободи слова у Варшавському університеті отримало новий поворот у січні 1968 року. З кінця листопада 1967 року університетський театр давав постановку Dziady за твором Адама Міцкевича, польського національного поета. Написана в 1832 році, але небезпечно сучасна зображенням повстанців, які боролися проти диктатури XIX століття, п'єса активно привертала увагу та збурювала реакцію глядачів. Наприкінці січня комуністична влада оголосила, що її треба зняти. Після останньої вистави сотні студентів пройшлися ходою до пам'ятника Міцкевичу в польській столиці, засуджуючи цензуру та вимагаючи «вільного театру». Двоє студентів, Генрик Шлайфер та Адам Міхнік, розповіли про те, що відбувалося, варшавському кореспонденту Le Monde, а його репортаж вийшов на радіо «Вільна Європа». Міхніка та його друга негайно виключили з університету.

Це спричинило хвилю студентських петицій до польського парламенту, співчутливі резолюції варшавської гілки польської Спілки письменників та промови Колаковського й інших провідних професорів і письменників на захист студентів. Один письменник публічно виступив проти комуністичної культурної політики як «диктатури німих». 8 березня студентський мітинг у Варшавському університеті проти виключення Міхніка та Шлайфера жорстоко розігнала поліція. Через три дні після цього студентські демонстрації відбулися по всій країні, а у Варшавському університеті розпочався страйк. Неосталіністські кола всередині партії почали нагнітати, що партія втрачає контроль, а деякі з них навіть попередили Москву про небезпеки «ревізіонізму» чехословацького кшталту.

Режим Гомулки дав рішучу відсіч. Страйк та подальші демонстрації були придушені дуже жорстко — настільки, що один член Політбюро та двоє впливових міністрів на знак протесту подали у відставку. Ще тридцятьох чотирьох студентів й шістьох професорів (зокрема й Колаковського) вигнали з Варшавського університету. Отож після придушення Празької весни в сусідній Чехословаччині (про ці події йтиметься далі) влада заарештувала організаторів протестів й авторів петицій проти радянського вторгнення та віддала їх під суд. Упродовж низки тривалих процесів, які відбувалися з вересня 1968 року по травень 1969 року, студенти й інші інтелектуали з Варшави, Вроцлава, Кракова та Лодзі отримали тюремні вироки від шести місяців до трьох років за «участь у підпільних організаціях», «поширення антидержавних творів» й інші злочини. Найсуворіші вироки отримали особи на кшталт Адама Міхніка, Яна Літинського та Барбари Торинчук, які також активно брали участь у перших студентських протестах.

Непропорційно велика кількість заарештованих, виключених та ув'язнених студентів і професорів у Польщі в 1967–1969 роках були євреями, і це не було збігом. Відколи Гомулка повернувся до влади в 1956 році, консервативне (неосталіністичне) крило польської Партії весь час шукало нагоди скасувати навіть ту незначну лібералізацію, яку він запровадив. Під керівництвом Мечислава Мочара, міністра внутрішніх справ, ця внутрішньопартійна опозиція об'єдналася на ґрунті антисемітизму.

Від моменту смерті Сталіна до 1967 року антисемітизму, хоч і дуже поширеному в Східній Європі та в самому Радянському Союзі, не було місця в офіційній комуністичній риториці. Після війни більшість східноєвропейських євреїв, яким вдалося вижити, виїхали на Захід або до Ізраїлю. З-поміж тих, хто вцілів, багато хто втік у часи гонінь останніх сталінських років, якщо

мав таку можливість. У Польщі та (особливо) в Угорщині все ще залишалися великі єврейські спільноти; але більшість із них не були практикуючими і зазвичай навіть не вважали себе євреями. У випадку тих, хто народився після війни, вони часто навіть не знали, ким були, — їхні батьки вважали за краще про це мовчати[321].

Комуністи-євреї, яких і досі було багато, особливо в Польщі, — дехто з них обіймав партійні посади, деякі викладали в університетах або мали іншу роботу, що потребувала високої кваліфікації, — здебільшого байдуже ставилися до власного єврейського походження. Дехто з них наївно припускав, що їхню байдужість поділяють й інші поляки. Але вони були непереборною мішенню для кожного, хто хотів дістатися до влади всередині Партії та заробити собі славу на порожній демагогії[322]. Бракувало тільки нагоди, яка й трапилася після Шестиденної війни між Ізраїлем та його арабськими сусідами в червні 1967 року. Радянська підтримка арабської сторони дозволила відкрито виступити проти Ізраїлю, сіонізму та євреїв.

Отож у промові 19 червня 1967 року Гомулка, засудивши тих, хто підтримав Ізраїль у нещодавньому конфлікті, безсоромно урівняв своїх опонентів-євреїв та Єврейську державу: «Я хочу заявити, що ми не збираємося стояти на заваді в польських громадян єврейської національності, якщо вони хочуть повернутися (саме так) до Ізраїлю. Наша позиція полягає в тому, що кожен польський громадянин може мати лише одну крану — Польську Народну Республіку… Нехай усі, хто відчуває, що ці слова стосуються їх, незалежно від їхньої національності, зроблять відповідні висновки. Нам у нашій країні не потрібна п’ята колона». Означення євреїв як п’ятої колони Польщі транслювалося по радіо й на телебаченні, його почули мільйони поляків. Що це означало, ні в кого не викликало сумнівів.

Чи то Гомулка висловлював власні погляді; шукав цапів-відбувайл за політичні помилки минулого десятиліття; чи просто діяв на випередження спроб Мочара його посунути та вирішив перехитрувати своїх опонентів-сталіністів, так і залишилося таємницею. Але наслідки його рішення були надзвичайними. Польська влада вивільнила хвилю антисемітських упереджень: по всій Польщі, а особливо в партії та закладах освіти й науки. Партійні апаратники ширили чутки про те, що економічні нестачі й інші проблеми — справа рук комуністів-євреїв. Між «хорошими» комуністами, які дбали про польські національні інтереси, й іншими (тобто євреями), які насправді були віддані іншим цілям, було відкрито окреслено відмінність.

У 1968 році батьків та інших родичів заарештованих або виключених єврейських студентів звільнили з офіційних і наукових посад. Прокурори звертали особливу увагу на імена та походження студентів і професорів, які поставали перед судом; цей підхід був відомий з часу процесу Сланського й решти процесів 1950-х років, але в комуністичній Польщі таке відбувалося вперше. На піку антисемітської істерії газети визначали євреїв за критеріями, взятими безпосередньо з Нюрнберзьких законів, що, мабуть, не дивно, враховуючи наявність колишніх польських фашистів серед сталіністського крила керівної партії.

Тепер євреям пропонували виїхати з країни. Багато з них так і вчинили — за принизливих обставин і з великою шкодою для себе. Із 30 тисяч польських євреїв упродовж 1968–1969 років виїхало 20 тисяч, залишилося тільки кілька тисяч, здебільшого старі та молоді — зокрема Міхнік й інші студенти, які

тепер відбували свої тюремні терміни. Від цього перевороту виграв Мочар і його прихильники, які обійняли партійні та урядові посади, звільнені їхніми попередниками-євреями. Натомість у програші, окрім польських євреїв, опинилися освітні заклади країни (які втратили багато своїх найкращих науковців і викладачів, як-от Колаковського — він не був євреєм, але був одружений із єврейкою), Гомулка, який надто пізно зрозумів, яких демонів випустив, і якого самого усунули з посади два роки по тому; та сама Польща, що знову — і на багато років — міцно утвердила свій імідж за кордоном як країна, що переслідує власну єврейську меншину.

Відносна легкість, з якою польські керманичі змогли ізолювати і знищити невдоволених студентів, була пов'язана з тим, що їм вдалося відокремити інтелектуалів та їхні скарги від решти країни — у цій стратегії антисемітизм, звичайно, зіграв їм на руку. Можливо, певна відповідальність за це лежала й на самих студентах — найактивнішими в протестах і демонстраціях, особливо у Варшавському університеті, були привілейовані сини та дочки польської комуністичної номенклатури, і їх понад усе турбували проблеми свободи слова та політичних прав. Як швидко зауважили їхні вороги-неосталіністи, варшавська дисидентська інтелігенція звертала мало уваги на проблеми робітничого населення, пов'язані з хлібом насущним. Отож польському населенню здебільшого було глибоко байдуже до переслідувань як євреїв, так і студентів, а особливо — студентів-євреїв.

Два роки по тому, у 1970 році, коли уряд підняв ціни на продукти харчування на 30%, а робітники верфі в Гданську вийшли на страйк на знак протесту, бумеранг трагічно, хоча й випадково, повернувся — ніхто за них не заступився. Але урок тих років, який полягав у тому, що, якщо польські робітники й інтелектуали хотіли кинути виклик партії, вони мали подолати взаємну байдужість й укласти політичний союз, свого часу добре вивчили і не повторили передусім самі Адам Міхнік та Яцек Куронь, і це змінило хід історії. Принаймні з такого погляду 1968 рік у Польщі мав один позитивний наслідок, хоча й не одразу. Чого не можна було сказати по сусідню Чехословаччину.

На початку 1960-х років Чехословаччина перебувала в гібридному стані, застрягнувши посеред незручного переходу від національного сталінізму до реформаторського комунізму. Показові процеси та чистки 1950-х пізно докотилися до Праги, тож порівняно з іншими країнами саме в Чехословаччині їхній вплив був найбільш відчутним і тривалим. Стара сталіністська еліта не змінювалась — не було чеського Гомулки чи Кадара. Стара гвардія режиму нікуди не поділася. Для розслідування процесів Сланського й інших було сформовано дві слідчі комісії, одна з яких працювала в 1955–1957 роках, а друга — у 1962–1963. Завданням обох комісій було якимось чином визнати нещодавні злочини режиму, водночас не допустивши послаблення контролю над теперішнім.

У короткочасній перспективі мети було досягнуто. Жертв сталінських процесів випустили на свободу й реабілітували — у багатьох випадках за наказами тих самих політиків, суддів, прокурорів і слідчих, які їх і засудили. Колишнім в'язням повертали партійний квиток, якісь гроші, купони (наприклад, на машину), а в деяких випадках — навіть конфісковані квартири. Їхнім дружинам і дітям знову дозволили працювати та навчатися в школі. Але, незважаючи на це фактичне визнання несправедливостей минулого,

партія залишалася непорушною, а її очільники, які працювали ще за Сталіна, — на посадах.

Як і лідер французьких комуністів Моріс Торез, Перший секретар Антонін Новотни чекав багато років, доки не пересвідчився, що вчинити за прикладом Хрущова й засудити радянського диктатора безпечно. Чехословаччина пережила апогей сталінського терору так нещодавно і так болюче, що партійна верхівка не хотіла ризикувати, визнаючи «помилки», щоб можливі наслідки цього не перевершили заворушення 1956 року в Польщі чи навіть Угорщині. Тож десталінізацію в Чехословаччині навмисне відкладали якомога довше — навіть пам'ятник Сталіну на схилах із видом на Прагу, а також його зменшену копію в словацькій столиці Братиславі не чіпали до жовтня 1962 року[323].

Наслідки комуністичної соціальної революції позначилися на Чехословаччині більше, ніж на інших країнах, — значною мірою тому, що, як ми пам'ятаємо, на відміну від решти держав, які опинилися під радянською владою, це була справді розвинена буржуазна країна. Головними жертвами сталінського терору в Чехословаччині були інтелектуали, зазвичай із середнього класу та здебільшого євреї. Інші прошарки чехословацького суспільства постраждали не так сильно. Соціальні ліфти для робітничого класу — або, точніше, соціальні спуски для всіх інших — були характерною рисою 1950-х років на чеських і словацьких теренах. Відсоток дітей із робітничого класу в закладах загальної вищої освіти в Чехословаччині зріс від 10% у 1938 році до 31% — у 1956-му, а в 1963-му становив майже 40%. Розподіл доходів у Чехословаччині на початку 1960-х років був найбільш егалітарним з усіх країн радянської Європи.

Отож комуністична верхівка справді наблизила Чехословаччину до «повного соціалізму», як це проголошувала нова Конституція 1960 року. Утім за це досягнення довелося заплатити таким занепадом, який навіть за радянськими мірками був неприйнятним. Тож партійна влада на XII з'їзді Партії в грудні 1962 року була змушена ухвалити рішення «узгодити державну економіку» з підвищеним рівнем соціалістичного розвитку країни — іншими словами, змиритися з неминучим і дозволити певний мінімум несоціалістичних реформ, щоб вдихнути життя в застійну економіку. Однак зміни, запропоновані Отою Шиком й іншими партійними комуністами-реформаторами — як-от прив'язати премії для робітників до частки прибутків виробництва, а не до виконання офіційних планів чи норм, — не подобалися партійним радикалам; їх остаточно схвалили лише на XIII з'їзді через чотири роки.

Але тоді, як керівництво і боялося, поєднання публічних реабілітацій, обережне визнання помилок Сталіна й перспектива бодай незначних економічних реформ уможливили набагато серйознішу критику мертвої хватки, якою партія тримала громадське життя. Можливо, економічним реформам, розпочатим у 1963 році, раділи й не всі звичайні робітники; але серед письменників, учителів, режисерів і філософів перспектива послаблення сталінських кайданів здійняла бурю реакцій, надій та очікувань.

Отже, конференцію письменників у Лібліце в 1963 році присвятили Францу Кафці. Дотепер ця тема була табу: почасти тому, що Кафка був празьким євреєм, який писав німецькою, а відповідно нагадуванням про втрачену історію Богемії; але здебільшого через бентежно проникливе передчуття логіки тоталітаризму в багатьох його текстах. Тож дозвіл обговорювати

Кафку виявився провісником набагато ширшої лібералізації публічного дискурсу: від обговорення заборонених письменників до згадок про вбитих лідерів був один крок. У квітні 1963 року Лацо Новомеський, реабілітований словацький письменник, на Конгресі словацьких письменників з неприхованим захопленням згадав свого «товариша і друга» Клементіса, жертву процесу Сланського. Бажання говорити — говорити про минуле — тепер виходило на передній план, хоча все ще доводилося добирати обережні формулювання в дусі «ревізіонізму»: коли молодий романіст Мілан Кундера опублікував статтю в празькому культурному часописі Litera?rni? Noviny в червні 1963 року, його обережна критика обмежувалась сталінськими «відхиленнями» в чеській літературі та потребою сказати про це правду.

Порівняно ліберальна атмосфера тих років стала запізнілим чеським відлунням хрущовської відлиги. Незважаючи на те, що після брежнєвського перевороту настрій у Москві змінився, мистецьке відродження в Чехословаччині не припинялося, а на заваді йому стояли лише нерегулярна цензура й тиск. Для іноземців про нього найочевидніше свідчила навала нових фільмів, у яких обережно порушувалися теми, які ще кілька років тому були заборонені: стрічка «Потяги під пильним наглядом» (1966) режисера Іржі Менцеля м'яко розвіювала фундаментальний комуністичний міф про антинацистський опір у часи Другої світової війни. Сценарій цього фільму був написаний у співавторстві з Йозефом Шкворецьким (автором «Боягузів» — роману на аналогічну, боязко окреслену тему, завдяки якому кількома роками раніше він заробив собі репутацію). Але драматурги, поети і романісти — чимало з яких, зокрема й Кундера, у ті роки працювали сценаристами — відігравали навіть важливішу роль.

У 1966 році Людвік Вацулік видав свій твір «Сокира» — із вигаданим сюжетом, в основу якого лягли комуністичні ідеали його батька та подальше розчарування сина. У 1967 році інший письменник, Ладислав Мнячко, опублікував уїдливу критику Новотни та партійної номенклатури, недбало приховану у формі роману під прозорою назвою «Смак влади». Того ж року сам Кундера видав «Жарт», неоекзистенціальний та відверто автобіографічний роман сталінського покоління в Чехословаччині. Ті роки, відомі під назвою «епоха побудови соціалізму», тепер стали легітимною темою для інтелектуального засудження, тож на IV конгресі чехословацьких письменників улітку 1967 року Кундера, Вацулік, поет і драматург Павел Когоут та молодий драматург Вацлав Гавел розкритикували тодішню комуністичну верхівку за моральне та матеріальне спустошення, яке вона спричинила. Вони закликали до повернення літературної та культурної спадщини Чехословаччини, а також до того, щоб країна знову посіла своє «нормальне» місце в центрі вільної Європи.

Завуальована критика тодішньої чехословацької верхівки всім була очевидною; як тепер відомо, влада у Кремлі, без сумніву, вже тоді стежила за ситуацією в Празі з певним занепокоєнням: Брежнєв давно ставився до Чехословаччини як до найменш ідеологічно надійного члена Варшавського договору. Саме тому, що вони про це знали, підстаркуваті сталіністи в Празькому граді намагалися так довго тримати оборону. Якщо вони й не дали рішучої відсічі інтелектуальній опозиції, яка з'явилася в 1967 році, то не тому, що не хотіли. Але їх стримували два обмеження: потреба продовжувати нещодавно запроваджені економічні реформи, що потребувало певного, подібного до угорського, ступеня відкритості й толерантності до інакодумства; а також труднощі, які почали виникати в Словаччині.

Чехословаччина (як її спочатку називали) завжди була державою непростою та неврівноваженою. Словацька меншина на півдні та сході країни була біднішою та більш сільською, ніж чехи, які жили на північному заході. Після звільнення з-під влади Австро-Угорщини в 1918 році словаки стали бідними родичами в багатоетнічній міжвоєнній Чехословаччині, до яких у Празі не завжди ставились добре. Тож чимало словацьких політичних лідерів вітали розпад країни в 1939 році та появу за підтримки нацистів «незалежної» маріонеткової держави зі столицею в Братиславі. Водночас кандидатів від комуністів на післявоєнних виборах підтримало міське й переважно соціал-демократичне чеське населення Богемії та Моравії, тоді як словаки-католики ставилися до них байдуже або вороже.

Хай там як, а Словаччині за комунізму велося не так уже й погано. Словацькі інтелектуали стали жертвами комуністичних чисток за звинуваченнями в буржуазному націоналізмі чи антикомуністичному заколоті (або й у тому, і в іншому). А незначна кількість словацьких євреїв, які пережили війну, постраждали так само, як і чеські. Але «буржуазних націоналістів», комуністів, євреїв та інтелектуалів у Словаччині було кількісно менше, і жили вони більш ізольовано. Більшість словаків були бідні і працювали на селі. Для них стрімка урбанізація та індустріалізація першого післявоєнного десятиліття мала реальні переваги. На відміну від чехів, вони зовсім не скаржилися на зміни.

Однак після 1960 року настрій у словацькому регіоні країни різко змінився. Нова «соціалістична» конституція лишала ще менше простору для місцевої ініціативи чи думки, ніж її попередниця, а автономію, яку Словаччина отримала під час післявоєнної відбудови, було скасовано. Однак що позначилося на більшості словаків одразу, то це занепад економіки (до 1964 року зростання Чехословаччини відбувалося найповільніше з усіх країн блоку), який ударив по важкій промисловості Центральної Словаччини сильніше, ніж деінде.

У січні 1967 року Новотни мав розпочати економічні реформи, які вже давно радили його однопартійці. Пропозиції реформаторів-економістів щодо децентралізації ухвалення рішень та розширення місцевої автономії радо сприйняли в Братиславі, хоча деякі з цих реформ, як-от прив’язка премій до прибутку, навряд чи могли розраховувати на підтримку з боку некваліфікованих робітників словацьких низькоефективних промислових заводів. Але інтуїція Новотни підказувала йому не піддаватися на таке послаблення партійного контролю; натомість він закликав до перегляду запропонованих змін, щоб зміцнити інститути центрального планування. Такі дії не лише саботували пропозиції Шика й інших партійних економістів, а й ще більше відчужили словацьких громадян. Словацькі комуністи почали говорити про потребу федералізації та про труднощі співпраці з літніми комуністами-апаратниками в Празі. Суголосно з давніми наріканнями словацьких прибиральників, будівельників, учителів і продавців, вони почувалися зігнорованими та зневаженими чеською більшістю. Знову згадалися давно забуті довоєнні образи, а також сталінські чистки словацьких комуністів.

Тим часом, уперше за багато років, з’явилися натяки на проблеми геть іншого порядку. 31 жовтня 1967 року група студентів із Празького технічного університету організувала вуличну демонстрацію в Страгові[324]

на знак протесту проти вимкнення електрики в гуртожитках; їхні заклики «Більше світла» були правильно потлумачені як такі, що стосувалися не тільки місцевих побутових проблем. «Події в Страгові», як їх стали називати пізніше, швидко і жорстоко придушила поліція; але вони ще більше загострили тогочасну атмосферу, оскільки свідчили про те, що комуністична держава не була захищена від настроїв західного студентства.

Новотни, як і Гомулка в Польщі, мав сумніви щодо того, як відповісти на ці виклики. Оскільки варіанта з антисемітизмом він не мав, то звернувся до Брежнєва, щоб той допоміг йому розібратися з місцевими опонентами. Та прилетівши до Праги в грудні 1967 року, радянський лідер дав йому доволі туманну пораду — діяти так, як чехословацький президент вважав за потрібне: «Це твоя справа». Однопартійці Новотни не гаяли часу: 5 січня 1968 року Центральний Комітет Комуністичної партії Чехословаччини обрав нового Першого секретаря — Александера Дубчека.

Наступник Новотни був молодим (йому було 47, і він був на 16 років молодший), з реформаторського крила партії та, найголовніше, словаком. Він очолював словацьку Компартію в попередні три роки і багатьом здавався переконливою компромісною фігурою: досвідчений комуніст-апаратник, який водночас підтримав би реформи і міг вгамувати словацьке невдоволення. Перші кроки Дубчека, здавалося, підтверджували ці очікування: через місяць після його призначення партійна верхівка надала свою повну підтримку пригальмованій програмі реформ. Доволі простодушна манера Дубчека особливо подобалася молоді, а його безсумнівна вірність партії і «соціалізму» на певний час заспокоїла Кремль та інших комуністичних лідерів, які схвильовано спостерігали за подіями.

Якщо наміри Дубчека збоку виглядали незрозуміло, то це, напевно, тому, що він сам сильно сумнівався в тому, як діяти. Спочатку така неоднозначність працювала на його користь, оскільки різні групи змагалися за його підтримку та пропонували допомогу. Публічні мітинги, які відбулися впродовж тижнів після його обрання, вимагали покласти край цензурі, дозволити більшу свободу преси та провести справжнє розслідування чисток 1950-х і причетності старої гвардії з оточення Новотни (який залишався на посаді президента навіть після того, як був усунений від партійного керівництва). На хвилі народного піднесення Дубчек підтримав заклик до послаблення цензури й розпочав чистку прихильників Новотни в партії та чеській армії.

22 березня Новотни неохоче подав у відставку, а через тиждень його посаду обійняв генерал Людвік Свобода. Ще через п’ять днів Центральний Комітет ухвалив «Програму дій», яка закликала до рівного статусу та автономії для Словаччини, реабілітації жертв минулого і «демократизації» політичної та економічної систем. Відтепер партія офіційно підтримувала те, що в програмі називали «унікальним експериментом демократичного комунізму» — «соціалізм із людським обличчям», як він став відомий у народі. Через певний проміжок часу (у документі йшлося про десятирічний перехідний період) Комуністична партія Чехословаччини збиралася дозволити появу інших партій, з якими б вона змагалася на справжніх виборах. Ці ідеї було складно назвати оригінальними, але, публічно проголошені офіційними представниками керівної Комуністичної партії, вони викликали політичний землетрус. Почалася Празька весна.

Події весни й літа 1968 року в Чехословаччині ґрунтувалися на трьох помилкових судженнях того часу. Першою оманою, яка набула популярності в країні після приходу Дубчека до влади й особливо після публікації «Програми дій», було те, що обговорювані свободи та реформи могли бути втілені в межах «соціалістичного» (тобто комуністичного) проєкту. Із перспективи сьогодення було б помилкою припускати, що студенти, письменники й партійні реформатори 1968 року «справді» намагалися замінити комунізм на ліберальний капіталізм або що їхня підтримка «соціалізму з людським обличчям» була лишень декларативною хитрістю чи звичкою. Навпаки, ідея існування «третього шляху», демократичного соціалізму, сумісного з вільними інститутами та повагою до індивідуальних свобод і колективних цілей, заволоділа уявою чеських студентів не менше, ніж угорських економістів.

Відмінність, яку тепер проводили між дискредитованим сталінізмом покоління Новотни й оновленим ідеалізмом епохи Дубчека, знаходила широку підтримку — навіть, або й особливо, серед членів Партії[325]. Як стверджував Їржі Пелікан у передмові до вже третього звіту про чеські політичні процеси (який він готував за наказом Дубчека в 1968 році, але був змушений притримати після його відставки), «Комуністична партія отримала надзвичайну підтримку та популярність, люди з власної ініціативи приставали на бік соціалізму»[326]. Можливо, це і було невелике перебільшення тогочасних громадських настроїв, але недалеке від істини. Це, зі свого боку, підживлювало другу ілюзію.

Якщо люди вірили в те, що Партія спроможна врятувати соціалізм від його історії, то й партійна верхівка почала вірити, що вони зможуть це зробити, не втративши контроль над країною. Новий уряд на чолі з Олдржихом Черником набув повноважень 18 квітня та під враженням від надзвичайного прояву народної підтримки й прихильності (зокрема під час традиційних травневих громадських заходів) послабив практично всі форми державного контролю над публічним висловленням власної думки. 26 червня було офіційно скасовано цензуру преси та засобів масової інформації. Того самого дня оголосили, що Чехословаччина має перетворитися на справді федеральну державу, до складу якої повинні увійти Чеська Соціалістична Республіка та Словацька Соціалістична Республіка (це була єдина з реформ Дубчека, яка залишилася чинною після подальшого придушення; 28 жовтня 1968 року її закріпили законодавчо).

Але, дозволивши повну свободу слова, комуністична верхівка тепер змушена була всіляко дотримуватись логіки своїх дій. Навіщо чекати десять років, щоб провести вільні та відкриті вибори? Навіщо зберігати офіційний контроль над ЗМІ й тримати їх у державній власності тепер, коли цензуру скасовано? 27 червня Litera?rny Listy й інші чеські видання опублікували маніфест Людвіка Вацуліка «Дві тисячі слів», адресований до «робітників, селян, урядовців, митців, науковців, дослідників і техніків». Він закликав до відновлення політичних партій, утворення громадських комітетів, які б захищали та просували реформи, а також містив інші пропозиції щодо ініціатив, які б привели до змін поза межами партійного контролю. Вацулік попереджав: перемоги в бою ще не здобуто, партійні реакціонери боротимуться за те, щоб зберегти свої привілеї, і навіть подейкували, «що в наш розвиток утрутяться зовнішні сили». Народ мав надати підтримку реформаторам серед самих комуністів, натиснувши на них, щоб вони діяли ще швидше.

Дубчек відкинув маніфест Вацуліка та його твердження, що комуністи мають відмовитися від монополії на владу. Як переконаний комуніст він не збирався схвалювати таку фундаментальну якісну зміну («буржуазний плюралізм») та й у будь-якому разі не бачив у цьому жодної потреби. Для Дубчека партія була єдиним можливим інструментом радикальних змін, якщо йшлося про збереження ключових атрибутів соціалістичної системи. Що більшою була популярність партії, то більше змін вона могла б безпечно впровадити. Але маніфест Вацуліка чітко пояснював, що популярність й авторитет партії дедалі більше залежатимуть від її готовності здійснювати зміни, які зрештою й усунуть її від влади. Лінія розлому між комуністичною державою та відкритим суспільством стала повністю очевидною.

А це, зі свого боку, влітку 1968 року сфокусувало увагу держави на третій омані, найнебезпечнішій з усіх, — переконанні Дубчека, що він може стримати Москву, що йому вдасться запевнити радянських товаришів, що подій у Чехословаччині не варто боятися, а від нового сплеску популярності Компартії Чехословаччини та оновленої віри в омолоджений соціалістичний проєкт, навпаки, самі лише переваги. Якщо Дубчек припустився цієї згубної помилки, то насамперед тому, що чеські реформатори зробили кардинально неправильні висновки з 1956 року. На їхню думку, помилка Імре Надя полягала в тому, що він відійшов від Варшавського договору та проголосив нейтралітет Угорщини. Допоки Чехословаччина залишатиметься членом Варшавського договору та безсумнівним союзником Москви, Леонід Брежнєв та його оточення точно дадуть їм спокій.

Але в 1968 році Радянський Союз був занепокоєний не так через військову безпеку, як через втрату монополії на владу з боку партії. Ще 21 березня на засіданні радянського Політбюро Перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест поскаржився на згубний приклад Чехословаччини: через чутки з Праги серед молодих українців поширювалися ворожі настрої, доповів він. Польські та східнонімецькі лідери під час з'їзду в Дрездені того самого місяця дорікнули радянським колегам тим самим (Гомулку, якому і в себе вдома вистачало проблем, особливо розлютила критика з боку Праги польського розвороту до антисемітизму). Невідомий у Празі очільник КДБ Юрій Андропов уже говорив про можливу потребу «конкретних військових заходів»; а у квітні радянський міністр оборони Андрій Гречко отримав таємний наказ розробити можливий план військової операції в Чехословаччині — перша версія якого дістала назву «Операція "Дунай"».

З кожним кроком у бік лібералізації в Празі занепокоєння в Москві зростало. Дубчек, напевно, був про це поінформований: 4–5 травня він та інші чеські комуністи приїхали до Москви з візитом й отримали від інших очільників Східного блоку список скарг на розвиток подій у Чехословаччині. Але поки Дубчек продовжував наполягати, що в Партії все під контролем і що, попри всю свободу слова в Чехословаччині, не могло бути й мови про те, щоб країна відмовилась від своїх братських зобов'язань, надійність чеської армії викликала сумніви, а нецензурована чеська преса друкувала радянських дисидентів. Російські студенти, які приїжджали до Праги, тепер могли читати й чути людей та погляди, які вдома давно були заборонені. Прага ставала вікном на Захід.

До липня 1968 року Москва дійшла висновку, що події в Празі виходять з-під контролю Партії — і справді так і було. На з'їзді партійних лідерів із

СРСР, Польщі, Східної Німеччини, Болгарії та Угорщини — але за відсутності самих чехів — було вирішено надіслати чехословацькій партії братнього листа з попередженням про ризик контрреволюції та переліком заходів, яких необхідно було вжити: «Ситуація в Чехословаччині ставить під загрозу життєві інтереси інших соціалістичних держав». Через два тижні радянські й чеські лідери зустрілися на чехословацько-радянському кордоні в Чієрні-над-Тисою, і Дубчек знову спробував переконати Брежнєва, що реформи не становлять загрози для позицій Комуністичної партії, а, навпаки, посилюють її народну підтримку.

Радянський очільник був не просто не переконаний, він дедалі більше сумнівався в перспективах Дубчека. Країни Варшавського договору оголосили плани щодо військових навчань біля чеського кордону. На з'їзді країн Варшавського договору в Братиславі 3 серпня (у якому румунський лідер Чаушеску відмовився брати участь) Брежнєв висунув на обговорення Доктрину, яку відтоді пов'язували з його ім'ям: «Кожна Компартія вільна застосовувати у своїй країні принципи марксизму-ленінізму й соціалізму, але вона не вільна відходити від цих принципів, якщо хоче залишатися Комуністичною партією… Послаблення будь-якого з цих зв'язків у світовій системі соціалізму безпосередньо впливає на всі соціалістичні країни, тож вони не можуть за цим байдуже спостерігати».

Ця декларація, яка була дещо завуальованим твердженням про право Кремля діяти превентивно, щоб відвернути загрозу для соціалізму в будь-якій соціалістичній країні, могла б змусити Дубчека засумніватися. Але він мало чим міг зарадити, тому продовжував наполягати, що його внутрішні реформи не стоять на заваді в соціалістичної системи. 13 серпня, під час телефонної розмови зі скептично налаштованим Брежнєвим, Дубчек докладно роз'яснював, що він намагався втихомирити критику Радянського Союзу в народі, але «цю проблему неможливо розв'язати, просто віддавши розпорядження». Якби він знав, що п'ятеро його однопартійців з чехословацького Президіуму 3 серпня таємно передали росіянам листа, у якому йшлося про неминучу загрозу комуністичному ладу та було вміщено вимогу про військове втручання в Чехословаччину, то, можливо, був би іншої думки[327].

Рішення СРСР щодо вторгнення в Чехословаччину було остаточно ухвалене лише 18 серпня. Здавалося, що Брежнєв зволікав, інтуїтивно відчуваючи, що навіть за легкої перемоги його пізніші наслідки можуть створити певні проблеми, але воно вже стало безальтернативним. Радянські лідери очікували, що на XIV конгресі Компартії Чехословаччини відбудеться остаточний переворот на користь реформаторського крила партії, і тепер уже справді боялися заразного прикладу, який Чехія показувала країнам-сусідам. Як висловився Гречко, коли інформував радянських військових керівників про рішення щодо введення військ, «вторгнення відбудеться, навіть якщо це призведе до третьої світової війни». Але радянські лідери дуже добре знали, що такої небезпеки не існувало, і не лише тому, що Вашингтон по горло загрузнув у В'єтнамі. Лише п'ять тижнів тому Вашингтон і Москва підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї; США не стали б ставити під загрозу такі досягнення заради кількох мільйонів уведених в оману чехів. Тож 21 серпня 1968 року 500 тисяч військовослужбовців Варшавського договору з Польщі, Угорщини, Болгарії, НДР та Радянського Союзу ввійшли до Чехословаччини[328].

Вторгнення зіткнулося зі слабким опором і багатьма вуличними протестами, особливо в Празі; але через терміновий наказ чеського уряду ніякого іншого протистояння загалом не було. Ворожий прийом став для радянського керівництва, яке очікувало знайти широку підтримку, певним сюрпризом. Одразу ж заарештувавши Дубчека й інших провідних комуністів, доправивши їх літаком до Москви і змусивши підписатися під відмовою від частин їхньої програми й дати згоду на радянську окупацію країни, Кремль тепер мусив визнати, що реформаторів підтримує чеський і словацький народ, та дозволити їм формально залишитися при владі, принаймні на певний час. Чинити інакше було б помилкою.

Однак придушення празьких реформ, що дістало назву «нормалізації», почалося майже одразу. Запланований партійний Конгрес скасували, знову ввели цензуру, а всім розмовам про втілення Програми дій було покладено край. Радянське керівництво активно схилялося до запровадження в Празі військової диктатури. Цей варіант підтримували не лише Андропов і Шелест, а й, показово, Вальтер Ульбріхт у НДР, Тодор Живков у Болгарії та Гомулка в Польщі. Проте Брежнєв вирішив залишити Дубчека при владі ще на кілька місяців, федералізувати країну (щоб розділити словаків, чию головну вимогу було виконано, та більш радикальних чехів), а також подивитись, як розвиватимуться події — водночас про всяк випадок залишивши війська Варшавського договору на території Чехословаччини.

Час від часу відбувалися студентські демонстрації на захист реформи, а в промислових містах Богемії та Моравії ненадовго з'явилася мережа робітничих рад за угорським зразком 1956 року (на піку розвитку, у січні 1969 року, ці ради заявляли, що представляють одну шосту робочої сили країни, хоча в Словаччині вони все ще були дуже слабкі). А ще було самогубство Яна Палаха, 20-річного студента Карлового університету, який вчинив акт самоспалення на сходах Національного музею на Вацлавській площі в Празі на знак протесту проти радянської окупації та її наслідків. Після цього Палах прожив ще три дні, померши від опіків 19 січня 1969 року. Його похорон 25 січня став приводом для національної жалоби — за Палахом і за втраченою демократією Чехословаччини.

Наступного разу, коли прибічники демократії вийшли на вулиці (після того як Чехословаччина перемогла СРСР у хокейному матчі[329]), Кремль скористався нагодою, щоб усунути Дубчека та призначити на його місце (17 квітня 1969 року) одного з його колишніх сподвижників Ґустава Гусака. Як словак і колишня жертва репресій (у сталінські роки він сидів за «націоналізм») Гусак був ідеальною кандидатурою для того, щоб очистити країну від реформаторської єресі і не викликати при цьому звинувачень у поверненні до сталінізму. Подальші репресії були не такі очевидні, як колись, але дуже ефективні. Від публічних процесів утрималися, але Комуністичну партію Чехословаччини впродовж двох років очистили від усіх «ненадійних» елементів (90% виключених із неї були чехами). Із тими чоловіками і жінками, які активно брали участь або були ключовими фігурами Празької весни, провели «розмову» та попросили підписати зізнання, у яких вони відрікалися від своїх дій і засуджували реформи Дубчека. Більшість погодилися. Ті, хто відмовлялися, втрачали роботу і ставали суспільними вигнанцями разом зі своїми сім'ями та дітьми. Найбільшу категорію постраждалих, незалежно від того, чи були вони в партії, становили ті, хто в останні роки був на видноті: журналісти, телеведучі, публіцисти, романісти, драматурги, кінорежисери чи студентські лідери[330].

Виявлення та усунення цих інтелектуалів здійснювали бюрократи нижчої ланки, поліцейські та партійні чиновники — найчастіше ті, хто працювали разом із ними. Їхньою метою було здобути від них дрібні зізнання — не так для того, щоб висунути їм звинувачення, як для того, щоб їх принизити і гарантувати, що вони співпрацюватимуть задля приборкання норовливого суспільства. Поширювалася інформація про те, що в 1968 році країна пережила масовий психоз, що пророки-самозванці використали подальшу «істерію» і що націю необхідно твердо навернути на істинний шлях — за допомогою пряника у вигляді споживчих товарів і батога повсюдного нагляду.

Звичайно, завжди існувала прихована загроза насильства, а те, що до нього рідко вдавалися, лише посилювало відчуття колективного приниження. Знову, як у 1938 і 1948 роках, Чехословаччина ставала співучасницею власної поразки. До 1972 року — коли поети та драматурги були змушені чистити котли і мити вікна, викладачі університетів клали цеглу, а їхні бунтівні студенти опинилися на вулиці, поліцейські теки тріщали по швах від корисних «зізнань», а комуністи-реформатори були залякані або втекли з країни — «лад», як зазначала у своєму блискучому болісному есеї одна із жертв нормалізації, було «відновлено»[331].

Комуністичним блоком прокотилися брижі протесту. 25 серпня 1968 року на Червоній площі серед демонстрантів, які вийшли на протест проти окупації Чехословаччини, були Павло Литвинов (онук сталінського міністра закордонних справ) та Лариса Даніель (дружина ув'язненого радянського письменника). Підрозділам східноєвропейських армій, які брали участь у чехословацькому вторгненні, сказали, що вони захищають країну від західнонімецьких та американських окупантів. Деякі з них довелося пізніше таємно відкликати, а їхня благонадійність — зокрема угорських частин, дислокованих у Словаччині — викликала серйозні сумніви. У Польщі, як ми пам'ятаємо, празькі репресії не лише спричинили студентські протести, а й створили для влади привід, щоб їх придушити. У квітні 1969 року в латвійській столиці Ризі єврейський студент Ілля Ріпс підпалив себе, щоб привернути увагу до долі Дубчека в руках совєтів[332]. Настрій самих чехів і словаків, до того часу найбільш проросійських націй Радянського блоку, відтоді назавжди став утіленням похмурої мовчазної покори.

Але всьому цьому було легко дати раду. Кремль довів те, що хотів: що братні соціалістичні держави суверенні лише частково і що будь-яке відхилення від партійної владної монополії може призвести до воєнного вторгнення. Непопулярність у своїй країні чи за кордоном була невисокою ціною, яку треба було заплатити за подальшу стабільність. Після 1968 року безпека радянської зони була міцно посилена усвідомленням того, що в разі потреби Москва застосовуватиме силу. Але ніколи після цього — і саме це було справжнім уроком 1968 року, спершу для чехів, але зрештою і для всіх інших, — ніколи після цього ніхто не припустив би, що в основі комунізму лежить народна згода, легітимність оновленої партії чи навіть уроки Історії.

У Празі винищення реформаторського руху залишило особливо гіркий присмак. Чимало з найзапекліших «нормалізаторів» лише за кілька місяців до того були серед найпристрасніших прихильників Дубчека. «Тільки після Празької весни 1968 року, — писав Зденек Млинарж, один із провідних реформаторів Комуністичної партії, — стало очевидно, хто є хто». Очевидна легкість, з

якою спочатку Дубчек, потім партія, а зрештою все суспільство, здавалося, прогнулися перед радянськими володарями та їхніми місцевими посіпаками, була не просто принизливою (у Чехословаччині проводилися неприємні паралелі з Угорщиною двадцятирічної давнини). Вона кидала тінь сумнівів на ідеали та надії самої реформаторської доби.

Міркуючи через багато років над спогадами про 21 серпня 1968 року, коли війська Червоної армії увірвалися на збори чеської партійної верхівки й за кожним членом Політбюро випростувався солдат, Млинарж пригадував, що «у таку мить те, що ти думаєш про соціалізм, стає найменшим, що тебе хвилює. Але водночас ти усвідомлюєш, що він якимсь чином прямо пов'язаний з автоматичною зброєю, яка направлена тобі в спину». Саме цей зв'язок став остаточним поворотом в історії комунізму навіть більшою мірою, ніж угорська трагедія 1956 року.

Ілюзія того, що комунізм можна реформувати, що сталінізм був помилковим відхиленням, хибою, яку можна було виправити, що засадничі ідеали демократичного плюралізму якимсь чином можна було поєднати зі структурами марксистського колективізму, — ця ілюзія назавжди розбилася вщент під колесами танків 21 серпня 1968 року. Александер Дубчек та його Програма дій були не початком, а кінцем. Ніколи знову радикали чи реформатори не зверталися до керівної партії зі своїми мріями чи проєктами. Комунізм у Східній Європі почвалав далі, тримаючись на хиткому альянсі закордонних кредитів і російських штиків. Гнилий каркас нарешті завалився лише в 1989 році. Але душа комунізму померла на двадцять років раніше — у Празі, у серпні 1968 року.

Шістдесяті закінчилися погано всюди. Завершення довгого післявоєнного циклу зростання та заможності поклало край декларацiям і планам нової лівиці; оптимістичний наголос на постіндустріальному індивідуалізмі й бездушності сучасного життя невдовзі знову змінився увагою до робочих місць і зарплат[333]. На Сході тезою шістдесятих стало те, що працювати в «системі» більше неможливо; на Заході іншого вибору не було. З обох боків залізної завіси ілюзії були відкинуті. Тільки справжні радикали могли й далі рішуче залишатися осторонь політичного консенсусу — у Німеччині, Італії, а також у США та Латинській Америці ця непохитність привела їх у підпілля, насильство і злочинний світ.

У короткій перспективі практичні досягнення шістдесятих здавалися доволі незначними. Вісімнадцятирічні отримали право голосувати: спочатку в Британії, а потім і в інших країнах. Університети спробували, з перемінним успіхом, оновити свої можливості й курси та в дечому піти назустріч вимогам студентів. У наступному десятилітті доступ до розлучень, абортів та контрацепції було полегшено майже всюди, а обмеження щодо сексуальної поведінки — чи то її зображення, чи то втілення — здебільшого зникли. Згідно зі Statuto dei Lavoratori («Статутом робітників») від травня 1970 року, італійські робітники отримали право на захист від несправедливого звільнення. Усі ці зміни разом узяті становлять основу культурних перетворень європейського суспільства; але їх навряд чи можна було назвати «революцією», яку передбачали слогани та дії покоління 1968 року[334].

Насправді ця революція із самого початку була приречена на поразку. Ті самі рухи, які буцімто зневажали й ненавиділи «культуру споживання», від початку були її об'єктами, відображаючи поширену розбіжність між мовою та

діями. Ті, хто з Парижа чи Берліна злісно заявляли про свій намір «змінити світ», часто були найбільш віддані провінційним і навіть тілесним пристрастям (що стало провісником соліпсистичної «я-політики» наступного десятиліття) та занурені в споглядання власного впливу. «Шістдесяті» стали об'єктом культу ще до того, як закінчилися.

Але якщо здавалося, що за шістдесятими ніхто не шкодував і вони мали дуже обмежений вплив у майбутньому, то, мабуть, тому, що зміни, які вони таки принесли, були такі всеосяжні, що здавалися природними та з перспективи початку сімдесятих абсолютно нормальними. На початку десятиліття Європа керувалася і, здавалося, існувала заради старшого покоління. Авторитет старших — у спальні, вдома, на вулицях, у закладах освіти, на роботі, у пресі чи в політиці, був беззастережний. Однак у межах десяти років старці (Черчилль, Аденавер, де Ґолль) померли. Після цього в більшості сфер суспільного життя ієрархія або зникла, або ж її радше порушували, аніж поважали. У деяких країнах — Франції, Італії — зміни були доволі кардинальні. В інших, як-от у Британії, перетворення розтягнулися на роки, а їхні масштаби стало можливо оцінити лише згодом[335].

Одним із тогочасних самообманів стало те, що шістдесяті буцімто були добою загостреної політичної свідомості. «Усі» (або принаймні всі, кому ще не було двадцяти п'яти років, хто відвідував навчальний заклад і поділяв радикальні ідеї) вийшли на вулиці, виступаючи за певну ідею. Знецінення мотивів, як і збайдужіння подальших десятиліть, з ретроспективи створюють враження, що десятиліття бурхливої політичної активності зазнало поразки. Але в певному важливому розумінні шістдесяті справді були надзвичайно значущим десятиліттям із протилежної причини: то був момент, коли європейці з обох частин континенту почали остаточно відвертатися від ідеологічної політики.

Тож слогани і плани покоління шістдесятих не лише не змогли відродити революційної традиції, мови та символіки, до чого вони так енергійно докладали зусиль, а й у ретроспективі здаються їхньою лебединою піснею — усім, на що вони були здатні. У Східній Європі «ревізіоністська» інтерлюдія та її трагічна розв'язка поклали край останнім ілюзіям практичного марксизму. На Заході марксистські й навколомарксистські теорії розвивалися без будь-якого зв'язку з місцевою реальністю, таким чином самоусунувшись від будь-якої серйозної дискусії в майбутньому. У 1945 році радикальна правиця дискредитувала себе як легітимний інструмент політичного вираження. До 1970 року радикальне ліве крило зрівняло рахунок. Стовісімдесятирічний цикл ідеологічної політики в Європі добігав кінця.

Частина третя

Рецесія: 1971–1989

Розділ 14

Применшені очікування

Долар — це наша валюта, але ваша проблема.

Джон Конналі, міністр фінансів США, 1971 рік

Убивати може бути правильно чи неправильно, але часом це необхідно.

Джеррі Адамс

Смерть робітника важить, як гора, тоді як смерть буржуя легка, наче пір’ячко.

Мао Дзедун

Це свинцева доба —

Минула, хоч і жива.

Емілі Дікінсон

Можливо, панк придумали для культурологів — і частково це справді так.

Роберт Гевісон

Ще до того, як піднесення 1960-х пішло на спад, унікальні умови, за яких воно стало можливим, зникли назавжди. Через три роки після завершення десятиліття найбільшого процвітання в літописній історії Європи післявоєнний економічний бум завершився. На зміну «тридцяти славетним

рокам» Західної Європи прийшла доба фінансової інфляції, уповільнених темпів розвитку, зростання безробіття та соціального невдоволення. Більшість радикалів шістдесятих, як і їхні послідовники, забули про «Революцію» й натомість перейнялися пошуком роботи. Дехто пішов шляхом насильницького протистояння: шкода, якої вони завдали, а також реакція, яку їхні дії викликали у влади, призвели до схвильованих розмов щодо «некерованого» стану західних суспільств. Таке занепокоєння виявилося перебільшеним: у стресових умовах західноєвропейські інститути виявилися більш стійкими, ніж боялося чимало спостерігачів. Але про повернення до оптимізму — чи то ілюзій — перших повоєнних десятиліть не могло бути й мови.

Наслідки економічного уповільнення почали тільки-но даватися взнаки, коли західноєвропейська економіка зіштовхнулася з двома зовнішніми потрясіннями, які змусили її зупинитися. 15 серпня 1971 року президент США Річард Ніксон в односторонньому порядку оголосив, що його країна відмовляється від системи фіксованого валютного курсу. Долар США, якір міжнародної валютної системи з часу запровадження Бреттон-Вудської системи, відтепер переходив на нефіксований курс стосовно інших валют. Підставою для такого рішення став величезний воєнний тягар В'єтнамської війни та зростання дефіциту федерального бюджету США. Долар був прив'язаний до золотого стандарту, і у Вашингтоні дедалі більше побоювалися, що іноземні власники американської валюти (зокрема європейські центральні банки) намагатимуться обміняти долари на золото, спустошуючи американські резерви[336].

Рішення пустити долар у вільне плавання з економічного погляду було небезпідставним. Вирішивши вплутатись у дорогу війну на виснаження на іншому кінці світу — і платити за неї з позик, — США не могли сподіватися безкінечно втримувати фіксовану й дедалі більш переоцінену вартість долара. Але такий крок з боку США все одно був як грім серед ясного неба. Якщо долар не матиме фіксованого курсу, то і європейські валюти теж, а в цьому разі починали хитатися всі ретельно вибудувані опори післявоєнної фінансової та торговельної системи. Епоха фіксованих валютних курсів, яка усталилася перед кінцем Другої світової війни напередодні створення контрольованої мережі національних економік, завершилася. Але що мало прийти натомість?

Після кількох місяців сум'яття, двох девальвацій долара поспіль та запуску британського фунта в «плавання» в 1972 році (що із запізненням призвело до безславного кінця давньої і проблематичної функції стерлінга як міжнародної «резервної» валюти) старанно виплеканим Бреттон-Вудським фінансовим домовленостям було покладено край на конференції в Парижі в березні 1973 року. Натомість домовилися про запровадження нового плаваючого курсу валют. Цілком передбачувано, ціною такої лібералізації стала інфляція. Після такого кроку Америки в серпні 1971 року (та подальшого падіння долара в ціні) уряди країн Європи, намагаючись запобігти очікуваному економічному спаду, здійснили низку цілеспрямовано рефляційних заходів — дозволили пом'якшення умов кредитування, зростання цін на внутрішньому ринку й обвал національних валют.

За звичайних обставин така контрольована «кейнсіанська» інфляція могла б призвести до позитивного результату: лише в Західній Німеччині до самої ідеї про цінову інфляцію існувала глибоко вкорінена історична відраза. Але

непевність, зумовлена відходом Америки від системи, яку визначав долар, спричинила поширення валютних спекуляцій, якому міжнародні домовленості щодо плаваючого курсу не могли зарадити. Це, зі свого боку, підривало зусилля окремих урядів щодо маніпуляцій відсотковими ставками та намагання втримати цінність національної валюти. Валюти обвалювалися. А відповідно зростала вартість імпорту: між 1971 та 1973 роками світові ціни на різні товари (окрім палива) зросли на 70%, на продукти харчування — на 100%. І саме в цій і так нестабільній ситуації по міжнародній економіці вдарила перша нафтова криза 1970-х років.

6 жовтня 1973 року, на Йом-Кіпур (Судний день) у єврейському календарі, Єгипет і Сирія напали на Ізраїль. Упродовж двадцяти чотирьох годин найбільші арабські країни — експортери нафти оголосили про свій намір знизити виробництво нафти; ще через десять днів вони оголосили ембарго на постачання нафти до США як помсту за їхню підтримку Ізраїлю та підвищили ціни на нафту на 70%. Війна Судного дня закінчилася припиненням вогню між Єгиптом та Ізраїлем 25 жовтня, але арабське невдоволення щодо підтримки Ізраїлю з боку Заходу не вичерпалося. 23 грудня нафтовидобувні держави домовилися про подальше підвищення цін на нафту. З початку 1973 року ціна на неї зросла більш ніж удвічі.

Щоб зрозуміти важливість цих подій, особливо для Західної Європи, важливо пригадати, що ціни на нафту, на відміну від практично будь-якої іншої сировини, від якої залежала тогочасна промислова економіка, залишалися майже незмінними впродовж десятиліть економічного зростання. Один барель саудівської легкої сирої нафти — еталонна міра — у 1955 році коштував 1 долар 93 центи; у січні 1971 року він коштував лише 2 долари 18 центів. З урахуванням помірної цінової інфляції того часу це означало, що в реальних цифрах нафта навіть подешевшала. ОПЕК (Організація країн — експортерів нафти), заснована в 1960 році, обійняла інертну позицію і не виявляла наміру змушувати її членів — найбільших експортерів використовувати свої нафтові резерви як політичну зброю. Захід звик до доступного та надзвичайно дешевого палива — життєво важливого компонента тодішніх років заможності.

Наскільки важливого — можна було побачити з огляду на постійне зростання ролі нафти в європейській економіці. У 1950 році тверде паливо (здебільшого вугілля та кокс) становило 83% споживання енергоносіїв у Західній Європі, тоді як нафта — тільки 8,5%. До 1970 року співвідношення змінилося до 29 і 60% відповідно. 75% енергетичних потреб Італії в 1973 році задовольнялися за рахунок імпорту нафти, у Португалії — 80%[337]. Після відкриття покладів нафти в Північному морі Велика Британія певний час змогла сама забезпечувати власні потреби, однак розпочала видобуток тільки в 1971 році. Споживчий бум кінця 1950-х та 1960-х років дуже підвищив залежність Європи від дешевої нафти: десятки мільйонів нових машин на дорогах Західної Європи не могли їздити ані на вугіллі, ані на електроенергії, яку тепер генерували, особливо у Франції, атомні електростанції.

Досі вартість імпортного палива обраховувалась у доларах за фіксованим курсом. Отож плаваючий обмінний курс і збільшення цін на нафту призвели до безпрецедентної нестабільності. Поки ціни та зарплати впродовж попередніх двох десятиліть постійно, хоч і помірно, зростали (як прийнятна ціна суспільної гармонії в добу стрімкого розвитку), тепер розпочалася валютна

інфляція. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), рівень інфляції в некомуністичній Європі в 1961–1969 роках стабільно становив 3,1%; у 1969–1973 роках — 6,4%; тоді як у 1973–1979 роках — у середньому 11,9%. Складники цього сумарного показника значно варіювали залежно від країни: тимчасом як рівень інфляції в Західній Німеччині в 1973–1979 роках тримався на посильному рівні 4,7%, у Швеції він був удвічі вищий. Цінова інфляція у Франції в ті роки в середньому становила 10,7% на рік. В Італії середній рівень інфляції дорівнював 16,1%, в Іспанії — понад 18%. У Британії інфляція в середньому становила 15,6%, але в найгірший 1975 рік її рівень сягнув понад 24%.

Така сильна інфляція цін і зарплат в історії сталася не вперше. Але після стабільних ставок 1950?1960-х для більшості людей та урядів держав це було чимось незвичайним. Ще гірше те, що інфляція сімдесятих у Європі — вкупі з другим підвищенням цін на нафту в 1979 році, коли повалення шахиншаха[338] в Ірані спричинило паніку на ринку нафти та 150-відсоткове зростання цін у період із грудня 1979 року по травень 1980 року — відбувалася не так, як раніше. У минулому інфляція асоціювалася зі зростанням, навіть надшвидким зростанням. Великі економічні депресії кінця XIX століття та 1930-х років супроводжувала дефляція: стрімке падіння цін і зарплат, спричинене, на думку сучасників, надто жорсткими валютами й хронічним заощадженням як з боку урядів, так і з боку громадян. Але в Європі 1970-х років знайомі сценарії, здавалося, вже не працювали.

Насправді в Західній Європі почалося те, що в народі дістало назву «стагфляція»: інфляція цін та зарплат й водночас економічне уповільнення. Сьогодні це поєднання вже не здається таким дивним, як його сприймали сучасники. До 1970 року велика хвиля руху надлишкової сільської робочої сили до виробничої міської промисловості в Європі завершилася; не стало «ніші», яку можна було зайняти, а темпи виробництва почали невблаганно падати. Відсутність безробіття в провідних промислових економіках Європи та економіках, орієнтованих на сферу послуг, досі була нормою: навіть у 1971 році рівень безробіття у Великій Британії становив 3,6%, у Франції — тільки 2,6%. Це означало, що організовані робітники, які звикли вести переговори з позиції сили, тепер залишалися сам на сам із працедавцями, чиї високі прибутки починали знижуватись.

Посилаючись на підвищений рівень інфляції з 1971 року, представники робітників тепер вимагали більших зарплат й інших видів компенсації, тоді як економіка, уже навіть до кризи 1973 року, виявляла ознаки виснаження. Реальні зарплати почали випереджати зростання продуктивності, прибутки скорочувалися, нові інвестиції перестали надходити. Надлишкові спроможності, породжені активними післявоєнними інвестиційними стратегіями, могли бути збалансовані лише інфляцією або безробіттям. Завдяки кризі на Близькому Сході європейці отримали і те, і те.

Через контраст із нещодавнім минулим депресія 1970-х років здавалася ще гіршою, ніж була насправді. За історичними стандартами, рівень зростання щорічних ВВП у країнах Західної Європи впродовж 1970-х років був не такий уже й низький. Він коливався між 1,5% у Великій Британії до 4,9% в Норвегії, що, відповідно, свідчило про значне покращення порівняно зі щорічним зростанням у Франції, Німеччині та Великій Британії на рівні 1,3% в 1913–1950 роках. Але ці цифри разюче відрізнялися від зовсім нещодавніх показників: з 1950 по 1973 рік щорічне зростання у Франції становило 5%,

темпи зростання Західної Німеччини сягали майже 6%, і навіть Британія щороку втримувала рівень зростання в понад 3%. Незвичайними були не так 1970-ті роки, як 1950-ті та 1960-ті[339].

Проте наслідки були цілком відчутними і ще глибшими через посилення експортної конкуренції з новими промисловими державами в Азії і ще дорожчим імпортом, позаяк товари (і не тільки нафта) виросли в ціні. Рівень безробіття почав зростати — повільно, але невблаганно. Під кінець десятиліття у Франції понад 7% робочої сили не мали роботи; в Італії — 8%; у Великій Британії — 9%. У деяких країнах, приміром у Бельгії та Данії, рівень безробіття в 1970-х та на початку 1980-х зрівнявся із 1930-ми, а у Франції та Італії ситуація була ще гірша.

Одним із негайних наслідків економічного занепаду стало погіршення ставлення до будь-яких «закордонних» працівників. Якщо офіційні показники безробіття в Західній Німеччині (які в 1970 році були близькі до нуля) і не перевищували 8% робочої сили, попри зниження попиту на промислові товари, то лише тому, що більшість безробітних працівників у Німеччині не були німцями, і, відповідно, їх охоплювала офіційна статистика. Коли, наприклад, Audi та BMW масово звільняли своїх працівників у 1974 та 1975 роках, першими на вихід були «працівники-іноземці»; чотири з п’яти працівників BMW, які втратили роботу, не були німецькими громадянами. У 1975 році Федеративна Республіка назавжди закрила свої агенції з найму в Північній Африці, Португалії, Іспанії та Югославії. У звіті федеральної комісії 1977 року позицію уряду визначав «базовий принцип № 1»: «Німеччина — не країна іммігрантів. Німеччина — це місце проживання іноземців, які пізніше добровільно повернуться додому». Через шість років федеральний парламент ухвалив закон «Про сприяння готовності працівників-іноземців до репатріації».

Добровільно чи ні, багато з них справді повернулися «додому». У 1975 році 290 тисяч працівників-іммігрантів і їхніх сімей виїхали із Західної Німеччини до Туреччини, Югославії, Греції та Італії. Того самого року 200 тисяч іспанців повернулися до Іспанії в пошуках роботи; італійських репатріантів уперше за пам’яті сучасників було більше, ніж емігрантів, — так само як упродовж короткого часу в Греції та Португалії. До середини 1970-х років майже третина мільйона емігрантів з Югославії мусила повернутися на Балкани, де їхні перспективи знайти роботу були не кращі, ніж у Німеччині чи Франції. Північноєвропейська криза ринку праці поширювалася і на Середземномор’я. Тим часом Франція встановила суворі обмеження на імміграцію з Алжиру та її колишніх африканських колоній, а Сполучене Королівство визначило ще менші квоти для охочих іммігрувати з Індійського субконтиненту.

Поєднання структурного безробіття, зростання цін на нафту, інфляція та зменшення експорту призвело до дефіциту бюджету й боргових криз у всій Західній Європі. Це не оминуло навіть Західну Німеччину, столицю європейського виробництва та головного експортера. Платіжний баланс країни, який у 1973 році мав надлишок у 9481 мільйон доларів, упродовж року впав до дефіциту в 692 мільйони. На той час британські державні рахунки вже були хронічно в боргах — настільки, що в грудні 1976-го виник серйозний ризик дефолту державного боргу, а на порятунок країни закликали Міжнародний валютний фонд. Але й іншим державам велося не набагато краще. Платіжний баланс Франції в 1974 році скотився в борги і не вилазив з них

упродовж подальших десяти років. Італія, так само як і Британія, у квітні 1977 року була змушена звернутися до МВФ по допомогу. Як і у випадку Британії, її очільники тоді могли звинувачувати «міжнародну спільноту» за непопулярні кроки у внутрішній політиці, які були запроваджені згодом.

Із погляду кейнсіанства бюджетний і платіжний дефіцит — власне, як і сама інфляція — не обов'язково були негативним явищем. У 1930-х вони були переконливими підставами для збільшення витрат як способу виходу з рецесії. Однак у 1970-х усі західноєвропейські країни вже витрачали надзвичайно багато на добробут, соціальні й комунальні послуги та розвиток інфраструктури. Джеймс Каллаґан, британський прем'єр-міністр від Лейбористської партії, похмуро пояснював своїм колегам: «Раніше ми думали, що можна покласти край рецесії, просто збільшивши витрати… З усією відвертістю мушу сказати вам, що такого способу більше не існує». Вони також не могли розраховувати на те, що їх врятує лібералізація торгівлі, як це було після Другої світової війни: після нещодавнього раунду переговорів під керівництвом Кеннеді в середині 1960-х років промислові тарифи і так уже були знижені до історичного мінімуму. Навпаки, тепер виникав ризик зростання тиску зсередини країни задля повернення захисту національних виробників.

Простір для маневру, який мали політики в 1970-х роках, обмежувала ще одна обставина. Економічна криза, хай яким випадковим і кон'юнктурним було те, що її викликало, збіглася в часі з більш далекосяжними трансформаціями, яким уряди були неспроможні запобігти. За одне покоління в Західній Європі відбулася третя «індустріальна революція»; важка промисловість, яка лише кілька років тому була частиною щоденного життя, доживала кінця своїх днів. Якщо металурги, шахтарі, автомеханіки й робітники заводів утрачали роботу, то не лише через циклічне уповільнення місцевої економіки чи навіть побічний ефект нафтової кризи. Поважна промислова економіка Західної Європи зникала на очах.

Те, що це відбувалося, не викликало сумніву, хоча західноєвропейські керманичі кілька років щосили намагалися не зважати на наслідки. Кількість шахтарів стабільно зменшувалася з того часу, як видобуток вугілля в Західній Європі сягнув найвищої позначки в 1950-х роках: великий вугільний басейн у Самбра-і-Маасі в Південній Бельгії, де в 1955 році видобували 20,5 мільйона тонн вугілля, у 1968 році давав тільки 6 мільйонів тонн, а ще через десять років — узагалі незначні обсяги. У 1955?1985 роках у Бельгії зникло 100 тисяч шахтарських робочих місць; аналогічно постраждали й різні допоміжні професії. Британська гірнича справа пережила ще більші втрати, хоча й протягом довшого часу. У 1946 році у Великій Британії було 958 вугільних шахт; через сорок п'ять років їх залишилося лише 50. Кількість гірняків скоротилася від 718 до 43 тисяч: більшість цих робочих місць зникли за десять років — з 1975 по 1985 рік.

Виробництво сталі, ще одну з основних галузей промисловості в Європі, спіткала аналогічна доля. Справа була не в тому, що попит на сталь так різко зменшився; на відміну від вугілля, її не можна було так легко замінити. Та оскільки дедалі більше неєвропейських країн ставали промисловими, конкуренція збільшувалася, ціни падали, а ринок дорогої у виробництві європейської сталі занепав. Із 1974 по 1986 рік британські сталевари втратили 166 тисяч робочих місць (хоча в пізніші роки головний виробник країни British Steel Corporation уперше за понад десятиліття

вийшов у плюс). Кораблебудування пішло на спад з подібних причин; виробництво автомобілів і текстильна промисловість також. Courtaulds, провідне британське текстильне та хімічне об'єднання, у 1977–1983 роках удвічі скоротило штат працівників.

Під час рецесії сімдесятих робочі місця стрімко скорочувалися практично в усіх традиційних галузях. До 1973 року вже й так відбувалися зміни у вугільній, залізній, сталевій промисловості та в інженерії; після того вони поширилися на хімічну, текстильну, целюлозну промисловості та споживчі товари. Постраждали цілі регіони: у період між 1973 і 1981 роками Західний Мідленд у Британії, осередок невеликих інженерних підприємств й автомобільних заводів, утратив чверть своєї робочої сили. Промислова зона Лотарингії на північному сході Франції позбулася 28% робочих місць. Кількість робочих місць у промисловості в Люнебурзі, що в Західній Німеччині, у ті самі роки скоротилася на 42%. Коли туринський FIAT під кінець 1970-х років почав переходити на роботизоване виробництво, лишень за три роки зникло 65 тисяч робочих місць (зі 165 тисяч). В Амстердамі 40% робочої сили в 1950-х роках були працевлаштовані в промисловості; через чверть століття це стосувалося тільки кожного сьомого працівника.

У минулому ціна економічних змін такого масштабу і таких темпів була б болісною для суспільства та спричинила б непередбачувані політичні наслідки. Завдяки інститутам держави добробуту — і, можливо, зменшенню політичного ентузіазму, яке прийшлося на той час — протести вдавалося стримувати, але вони не припинялися. У 1969–1975 роках відбувалися гнівні демонстрації, сидячі і звичайні страйки, петиції ширилися всією промисловою Західною Європою від Іспанії (де за 1973–1975 роки в промислових страйках було втрачено 1,5 мільйона днів) до Британії, де два великі страйки гірняків у 1972 та 1974 роках переконали стурбований уряд консерваторів, що, напевно, було б сміливіше відтермінувати закриття великих шахт ще на кілька років навіть ціною подальших субсидій, за які мало б платити населення країни.

Шахтарі та сталевари були найвідомішими і, мабуть, найбільш відчайдушними з тогочасних організованих страйкарів, проте не найбільш войовничими. Зменшення кількості працівників у давніх галузях промисловості змінило розстановку сил у профспілкових рухах на користь спілок сфери обслуговування, представництво яких дедалі розширювалося. В Італії, навіть коли давніші промислові організації, очолювані комуністами, втрачали членів, у спілках учителів та держслужбовців зростала і кількість членів, і їхній бойовий дух. Давні спілки виявляли мало співчуття до безробітних: більшість понад усе переймалася тим, щоб зберегти робочі місця (а відповідно, власний вплив), й уникала прямих конфліктів. Саме напористі спілки працівників сфери обслуговування — Force Ouvrie?re у Франції, NALGO, NUPE та ASTMS у Британії[340] — завзято стали на захист молодих і безробітних.

Зіштовхнувшись із безпрецедентною навалою вимог щодо безпеки робочих місць і зарплат, європейські керманичі спочатку вдалися до перевірених старих рецептів. Із впливовими спілками в Британії та Франції були погоджені інфляційні зарплатні схеми; в Італії в 1975 році запровадили систему переіндексації зарплат відповідно до цін за єдиною ставкою — Scala Mobile. Занепалі галузі промисловості, особливо сталеву, узяла під свою опіку держава, подібно до першої хвилі повоєнних націоналізацій: у Великій

Британії «Сталевий план» 1977 року врятував галузь від банкрутства, картелізувавши її цінову структуру та, по суті, скасувавши цінову конкуренцію на внутрішньому ринку; у Франції збанкрутілі сталеливарні комбінати Лотарингії та промисловий центр країни перегрупували в конгломерати, якими керувала держава і які дотували з Парижа. У Західній Німеччині федеральний уряд заохочував радше приватні укрупнення, аніж державний контроль, але це призвело до аналогічної картелізації. До середини 1970-х років один холдинг, Ruhrkohle AG, контролював 95% видобутку вугілля в Рурському регіоні.

Те, що залишилося від національної текстильної промисловості у Франції та Британії, зберігали заради робочих місць, які вони забезпечували в депресивних регіонах завдяки значним прямим робочим субсидіям (працедавцям платили за те, щоб вони тримали працівників, які не були їм потрібні) та запобіжним заходам проти імпорту з країн третього світу. У Федеративній Республіці боннський уряд зобов'язався виплатити 80% вартості зарплат промислових робітників, яких перевели на неповний день. Шведський уряд вливав кошти в збиткові, але політично значущі верфі.

У тому, як уряди реагували на економічний занепад, були певні національні відмінності. Влада Франції практикувала мікроекономічні втручання, визначаючи «національних чемпіонів» у кожній галузі та винагороджуючи їх контрактами, готівкою і державними гарантіями; тоді як британська Скарбниця продовжувала свою стародавню традицію макроекономічних маніпуляцій податками, відсотковими ставками й загальними субсидіями. Однак дивує те, як мало розбіжностей було в політичній лінії. Німецькі та шведські соціал-демократи, італійські християнські демократи, французькі ґоллісти й британські політики всіх ґатунків спочатку інстинктивно трималися за післявоєнний консенсус — намагатися забезпечити повне працевлаштування, а якщо це не вдається, підвищити зарплати працівникам і надати соціальні виплати безробітним, а ослабленим роботодавцям, як у приватному, так і в державному секторах, гарантувати готівкові субсидії.

Але в 1970-х роках дедалі більше політиків переконувались, що тепер інфляція більш небезпечна, ніж високий рівень безробіття — особливо коли людські й політичні втрати, пов'язані з безробіттям, компенсувала держава. Інфляцію не можна було побороти без якихось міжнародних домовленостей щодо регулювання курсів обміну валют, які могли б замінити Бреттон-Вудську систему, необачно відкинуту Вашингтоном. Шість членів-засновників Європейської Економічної Спільноти відповіли тим, що в 1972 році домовилися запровадити «валютну змію» — угоду щодо встановлення напівфіксованої амплітуди коливання валют у межах 2,25% в обидва боки від погоджених ставок. Спочатку до цієї домовленості приєдналися Британія, Ірландія та Скандинавські країни, але компроміс протривав лише два роки — уряди Британії, Ірландії та Італії, які не могли або не хотіли протистояти внутрішньому тиску щодо девальвації поза встановленими межами, були змушені вийти з угоди й дозволити обвал своїх валют. Навіть французи мусили двічі вийти зі «змії» — у 1974 році, а потім ще раз у 1976-му. Очевидно, потрібно було щось іще.

У 1978 році канцлер Західної Німеччини Гельмут Шмідт запропонував перетворити «змію» на щось стабільніше — Європейську валютну систему (ЄВС). Ідея полягала в тому, щоб створити сітку фіксованих двосторонніх курсів обміну, пов'язаних між собою суто номінальною одиницею виміру —

екю[341], європейською валютною одиницею, і покладатися на стабільність й антиінфляційні пріоритети німецької економіки та Бундесбанку. Щоб утриматися в ЄВС, держави-члени мали б зобов'язатися провадити скрупульозну економічну політику. Це була перша німецька ініціатива такого типу, яка, навіть якщо це так не називали, означала, що принаймні в Європі дойчмарка має замінити долар як основну валюту.

Деякі країни утрималися, зокрема Сполучене Королівство, прем'єр-міністр якого, лейборист Джеймс Каллаґан, правильно збагнув, що ЄВС стане на заваді рефляції, яку збирався здійснювати уряд, щоб побороти безробіття. Тоді як інші приєдналися саме з цієї причини. Як «solution de rigueur» (рішення жорсткої економії) ЄВС діяла подібно до Міжнародного валютного фонду (або, в пізніші роки, до Європейської Комісії та євро): вона зобов'язувала уряди ухвалювати непопулярні рішення, які вони тоді могли сподіватися повісити на правила й договори, нав'язані з-за кордону. Насправді в цьому й полягало справжнє довгострокове значення нових домовленостей. Вони не просто спромоглися з часом вигнати демона інфляції (хоч їм це вдалося), а досягнули цього, неухильно позбавляючи національні уряди власної ініціативи у внутрішній політиці.

Це була надзвичайно важлива зміна, яка мала відчутніші наслідки, ніж тоді подекуди усвідомлювали. У минулому, якщо уряд обирав стратегію жорсткої валюти, прив'язуючи курс валюти до золотого стандарту або знижуючи відсоткові ставки, то мав відповідати перед своїм місцевим електоратом. Але в умовах кінця 1970-х років уряд у Лондоні — так само як у Стокгольмі чи Римі, — стикаючись із постійним безробіттям, занепадом виробництва або вимогою підвищення зарплати через інфляцію, міг безпомічно хитнути головою в бік умов позики від МВФ чи непоступливості наперед встановлених внутрішньоєвропейських курсів обміну валют і зняти із себе відповідальність. Тактичні переваги такого підходу були очевидні, але вони мали свою ціну.

Якщо європейська держава не могла більше робити неможливе, водночас забезпечуючи повне працевлаштування, високі реальні зарплати й економічне зростання, то неухильно мусила наразитися на гнів тих груп, які почувалися зрадженими. Як ми зазначали, інстинктивною реакцією політиків у всіх країнах було вгамування занепокоєнь «синіх комірців» — пролетаріату чоловічої статі — почасти тому, що по них це вдаряло найдужче, але найбільше тому, що у минулому саме цей суспільний прошарок найвірогідніше був готовий вдатися до результативних протестів. Але, як виявилося, реальній опір надійшов не звідти. Він походив з обтяженого важкими податками середнього класу, який становили «білі комірці», працівники на державній службі й у приватному секторі, дрібні підприємці й самозайняті, проблеми яких найшвидше ставали поштовхом до політичної опозиції.

Зрештою, найбільше переваг від сучасної держави добробуту отримували саме середні класи. Коли післявоєнна система в 1970-х роках почала занепадати, саме ці середні класи почувалися не так у небезпеці, як ошуканими — через інфляцію, субсидії, які з податків виплачувалися виробництвам, що занепадали, та зменшення або скасування державних послуг через брак бюджету або валюти. Як і раніше, спричинений інфляцією перерозподіл ресурсів, який був ще тяжчим через хронічне високе оподаткування сучасної держави послуг, найгірше позначався на громадянах, що належали до середнього класу.

До того ж саме середні класи були найбільше занепокоєні проблемою «некерованості». Поширений у 1970-х роках страх, що європейські демократії втратили контроль над власною долею, сягав кількох джерел. По-перше, за іконоборчими повстаннями 1960-х ще досі тягнувся тривожний шлейф; те, що в тогочасній атмосфері певності тоді здавалося оригінальним і навіть захопливим, тепер дедалі більше скидалося на провісники невизначеності й анархії. Окрім того, були й інші, сучасніші підстави для хвилювання, спричинені безробіттям, інфляцією та позірною неспроможністю урядів цьому зарадити.

Справді, те, що в керманичів Європи справи вийшли з-під контролю, саме по собі викликало народний гнів, тим більше, що політикам, як ми пам'ятаємо, почасти подобалося підкреслювати власну безсилість. Деніс Гілі, канцлер Скарбниці в безпорадному лейбористському уряді сімдесятих, оплакував мільярди розкиданих по континенту євродоларів — результат роботи «безіменних людей, яким вдалося накопичити захмарну кількість вільних грошей на єврринках, щоб заховатися від урядового контролю»[342]. За іронією, партія, до якої належав сам Гілі, прийшла до влади в 1974 році через очевидну нездатність консерваторів угамувати громадське невдоволення — але й сама за декілька років наразилася на аналогічні й навіть гірші звинувачення.

У Британії деякий час навіть говорили про непристосованість демократичних інститутів до сучасних криз, а преса розмірковувала про переваги урядів, які б складалися з безпристрасних чужинців або «технократичних» коаліцій «неполітичних» експертів. Як і де Ґолль (у травні 1968 року), деякі високопоставлені британські політики в ті роки вважали доцільним провести зустрічі з військовими та правоохоронцями, щоб заручитися їхньою підтримкою на випадок громадських заворушень. Навіть у Скандинавії та Нідерландах, де легітимність представницьких інститутів, по суті, ніколи не ставили під сумнівів, хаос, у якому перебувала світова фінансова система, очевидний колапс післявоєнної економіки та неприхильність традиційного електорату похитнули легковажну самовпевненість післявоєнного покоління.

Поза цими туманними муками сумнівів і розчарування таїлася дуже реальна і, як тоді здавалося, нагальна загроза. Відколи закінчилася Друга світова війна, Західної Європи загалом не торкалися громадянські конфлікти, а тим паче відкрите насильство. По всій Східній Європі, у європейських колоніях, в Азії, Африці та Південній Америці залучення збройних сил призводило до людських жертв. Незважаючи на «холодну війну», у повоєнні десятиліття тривала запекла й жорстока боротьба, у якій від Кореї до Конго загинули мільйони солдатів і цивільних осіб. Навіть у Сполучених Штатах сталися три політичні вбивства[343] і не один кривавий заколот. Але Західна Європа була острівцем громадянського миру.

Коли європейські поліцейські таки здійснювали побиття чи стріляли в мирних жителів, зазвичай ті були іноземцями, часто темношкірими[344]. За винятком нерегулярних силових протистоянь з демонстрантами-комуністами, уряди Західної Європи рідко залучали правоохоронців, щоб здолати насильницький опір, а коли таке й траплялося, саме вони і вчиняли насильницькі дії. На відміну від міжвоєнних десятиліть, вулиці європейських міст були напрочуд безпечні; саме це часто підкреслювали ті, хто порівнював добре регульоване

європейське суспільство з лютим байдужим індивідуалізмом урбаністичної Америки. Щодо студентських «повстань» шістдесятих, то вони щонайменше підтверджували цей діагноз: європейська молодь може гратися в революцію, але здебільшого це показуха. «Вуличні бійці» насправді мало ризикували своїм здоров'ям.

У 1970-х ситуація раптом погіршилася. Як і Східна Європа, яка після празького вторгнення задихалася в братніх обіймах партійних старійшин, Західна Європа, здавалося, втрачала контроль над громадським порядком. Виклик надходив не від традиційної лівиці. Безперечно, Москва була дуже задоволена тогочасною міжнародною розстановкою сил: Вотерґейтський скандал[345] та падіння Сайгона[346] рішуче підірвали позиції США, тоді як СРСР — найбільший у світі експортер нафти — значно виграв від близькосхідної кризи. Але вихід англомовного видання «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина та подальше вислання автора з Радянського Союзу в лютому 1974 року, а також за кілька років — масові вбивства в Камбоджі та доля в'єтнамських «людей у човнах»[347] стали запорукою того, що відновлення ілюзій стосовно комунізму було неможливим.

Аналогічно, за винятком кількох маргінальних випадків, неможливо було говорити про якесь серйозне відновлення ультраправого руху. Італійський неофашистський Movimento Sociale Italiano (MSI, Італійський соціалістичний рух) ніколи не отримував на загальнонаціональних виборах більше 6,8% голосів і в будь-якому разі намагався позиціонувати себе як легітимна політична партія. Західнонімецькі націоналісти менше переймалися нюансами самопрезентації, але, як і подібні націоналістичні маргінальні партії в Бельгії, Франції чи Британії, мали мізерну електоральну підтримку. Іншими словами, комунізм і фашизм у своєму класичному вигляді не мали майбутнього в Західній Європі. Справжня загроза цивільному миру прийшла з геть іншого боку.

Упродовж 1970-х років насильство загрожувало західноєвропейським суспільствам у двох проявах. Один із них був патологічним у тому сенсі, що народився з давньої хвороби, яка, однак, набула дуже сучасної форми. У баскському регіоні на півночі Іспанії, серед католицької меншості Північної Ірландії, на Корсиці та в інших краях давні кривди спалахнули жорстким бунтом. Складно було сказати, що для європейців це було чимсь незнайомим: фламандські націоналісти в бельгійській Фландрії та німецькомовні «австрійці» в італійському Альто-Адідже (колишньому Південному Тіролі) здавна заперечували свою «підлеглість», удаючись до найрізноманітніших засобів — від графіті до демонстрацій, нападів, терактів і навіть голосування.

Але до 1970 року проблему Південного Тіролю було розв'язано шляхом створення автономного білінгвального регіону, який не задовольнив тільки найрадикальніших критиків; і хоча фламандські націоналісти з партій «Фламандський блок» та «Народний союз» так і не відмовилися від своєї кінцевої мети відокремитися від франкомовної Валлонії, фландрійський економічний розквіт у поєднанні з далекосяжними законодавчими змінами, які запроваджували федералізацію Бельгії, частково знизили градус їхніх вимог — з руху скривджених і знедолених фламандський націоналізм перетворився на опір нідерландськомовних платників податків, які не хотіли платити за безробітних валлонських сталеварів (див. розділ 22). Утім проблеми басків і католиків Північної Ірландії були геть іншого ґатунку.

Країна Басків на півночі Іспанії завжди була для Франко кісткою в горлі: почасти тому, що під час Громадянської війни вона підтримувала республіканців, а частково тому, що давня вимога басків щодо визнання їхньої інакшості суперечила найглибшим поривам до централізації та самопроголошеної ролі іспанського офіцерського корпусу як хранителя держави. Будь-що, виразно баскське — мова, традиції, політика, — за Франко агресивно придушували. Усупереч власній схильності до централізму, іспанський диктатор навіть був підтримував Наварру (регіон, ідентичність та відокремленість якого і близько не могли дорівнятися до басків чи каталонців) правами, привілеями та власним законодавством тільки для того, щоб утовкмачити баскам, що вони на таке не можуть навіть сподіватися.

Виникнення сучасного баскського тероризму було прямою відповіддю на політику Франко, хоча його речники й захисники завжди стверджували, що відчайдушні мрії про незалежність регіону сягають своїм корінням значно глибше. ETA (баскською мовою «Euskadi Ta Askatasuna» — «Країна Басків і Свобода») була заснована в грудні 1958 року, щоб очолити збройну боротьбу за незалежність басків. Зі своїх перших днів як підпільна організація вона встановила робочі зв'язки (які пізніше дещо лицемірно пояснювала ідеологічною спорідненістю) з подібними групами за кордоном, які допомагали їй здобувати гроші, зброю, вишкіл, притулок та увагу: із Фракцією Червоної армії в Німеччині, Ірландською республіканською армією (IPA), Організацією визволення Палестини, а також Організацією таємної армії у Франції.

ETA та її політичні союзники в Herri Batasuna («Єдність народу»), баскській сепаратистській партії, заснованій у 1978 році, мали просту стратегію використання насильства як інструмента в підвищенні ціни утримання басків усередині Іспанії до політично нестерпного рівня. Але, як і IPA та інші подібні організації, ETA також прагнула діяти як спільнота всередині держави. Об'єктами нападів активістів ETA, суворих католиків-моралізаторів — чим вони за іронією були подібні до самого Франко, — ставали не лише іспанські поліцейські (їхня перша жертва загинула в червні 1968 року) і помірковані баскські політики та діячі, але й символи «іспанського» розбещення — кіно, бари, дискотеки, наркоторговці та їм подібні, які діяли в регіоні.

В останні роки франкістської доби діяльність ETA була обмежена репресіями з боку того, що її й породило: під кінець диктатури, на початку 1970-х років, чверть усього штату озброєної поліції Іспанії розташовувалась у самій лише Країні Басків. Це не завадило ETA 20 грудня 1973 року в Мадриді вбити прем'єр-міністра Франко — адмірала Луїса Карреро Бланко та підірвати на вибухівці дванадцять мирних громадян під час теракту в столиці дев'ять місяців по тому. Страта п'яти бойовиків ETA у вересні 1975 року, незадовго до смерті Франко, також ніяк не сприяла стримуванню діяльності угруповання. Натомість настання демократії відкривало нові можливості.

ETA та її прихильники прагнули повної незалежності. Однак за новою іспанською конституцією (див. розділ 16) баскський регіон здобув Статут автономії, який схвалили на референдумі в 1979 році. Розлючені до нестями — не в останню чергу через перспективу втратити підтримку тих поміркованих прихильників, які були б задоволені самоврядуванням і правом на мовне та культурне самовираження, — ETA вдалася до ще інтенсивніших терактів і

вбивств. У 1979?1980 роках організація вбила 181 особу; упродовж наступного десятиліття на її рахунок у середньому припадало 34 вбивства на рік. Але попри це, а також незважаючи на незрілість іспанської демократії, ETA і її політичні союзники не змогли конвертувати свою терористичну кампанію в політичні дивіденди: їхній єдиний успіх, який полягав у тому, що вони спровокували невеличку групу ультраправих армійських офіцерів захопити парламент у лютому 1981 року в ім'я закону, порядку й цілісності держави, обернувся фіаско.

Однією з причин обмеженого впливу ETA, попри вражаючий масштаб та надзвичайний публічний резонанс її вбивств, було те, що більшість басків не підтримувала ані її мети, ані засобів. Насправді багато басків навіть басками по-справжньому не були. Економічні перетворення в Іспанії в 1960-х роках і масштабні хвилі міграції як усередині країни, так і за кордон призвели до таких трансформацій, що старі націоналісти та їхні фанатичні молоді послідовники просто не встигали за змінами. До середини 1980-х років менше половини населення баскського регіону мали батьків-басків, не кажучи вже про бабусь і дідусів. Такі люди ставилися до ETA й Herri Batasuna як до загрози власному добробуту (й опосередковано — навіть самій їхній присутності в регіоні).

Відколи їхній політичний проєкт утратив зв'язок із соціальною реальністю, ETA стала ще більш радикальною: цитуючи визначення фанатизму за Джорджем Сантаяною, американським філософом, забувши про мету, вона подвоїла зусилля. Отримуючи фінансування через злочинність і вимагання, її бойовики дедалі більше були змушені діяти з-за кордону, у баскських департаментах на південному заході Франції. ETA вижила й досі існує, час від часу страчуючи випадкових політиків чи сільських поліцейських. Але вона не змогла ані мобілізувати настрої басків на підтримку політичної незалежності, ані затероризувати Іспанську державу такою мірою, щоб та поступилася їхнім вимогам. Найбільший «успіх» ETA мала на початку 1980-х років, коли їхні дії змусили прем'єр-міністра, соціаліста Феліпе Ґонсалеса дозволити контртерористичним бойовикам (Grupos Antiterroristas de Liberacio?n) нелегально розміститися на французькій території та знищувати терористів ETA, з яких двадцять шість було ліквідовано впродовж 1983?1987 років. Рішення Ґонсалеса, яке стало відомим тільки через багато років (див. розділ 22), постфактум кинуло тінь на перші постфранкістські роки конституційної демократії в Іспанії; але за тих умов це, очевидно, була ще напрочуд поміркована відповідь.

«Тимчасова» Ірландська республіканська армія методами та деякими проголошеними цілями була подібна до ETA. Аналогічно до того, як ETA намагалася зробити баскські провінції некерованими, щоб відокремити їх від Іспанії, IPA намагалася зробити некеровану Північну Ірландію, прогнати британців та об'єднати шість північних провінцій з рештою Ірландії. Але між цими двома організаціями були суттєві відмінності. Оскільки незалежна Ірландія вже існувала, повстанці могли запропонувати своїм прихильникам, принаймні в теорії, конкретну національну мету. З іншого боку, у Північній Ірландії існувала низка різних спільнот, і відмінності між ними сягали корінням у дуже давні часи.

Як і французький Алжир, Північна Ірландія — Ольстер — була колоніальним залишком і водночас частиною метрополії. Коли Лондон нарешті в 1922 році віддав Ірландію ірландцям, Сполучене Королівство залишило шість північних

графств острова у своєму складі на тих логічних підставах, що їхнє переважно протестантське населення зберігало цілковиту вірність Британії та не мало бажання підкорятися дублінському уряду, а також входити до складу напівтеократичної республіки під владою католицького єпископату. Хай що вони казали привселюдно, політичні очільники новоствореної Республіки і самі були не проти здихатися компактної та кількісно чималої спільноти войовничих і норовливих протестантів. Але для ірландських націоналістів, які залишалися в меншості, така відмова означала зраду, тож вони під прапорами IPA продовжували вимагати об'єднання — силою, якщо необхідно — з рештою острова.

Упродовж чотирьох десятиліть ситуація залишалася практично без змін. До 1960-х офіційна позиція Дубліна дещо нагадувала позицію Бонна: Ірландія визнавала бажаність національного возз'єднання, але неофіційно була не проти відкласти це питання на невизначений термін. Тим часом британські уряди один за одним намагалися, наскільки це можливо, не зважати на непросту ситуацію в Ольстері, яку вони отримали в спадок, тоді як протестантська більшість панувала над місцевими католиками через маніпуляції кордонами виборчих округів, політичний патронаж, груповий тиск на працедавців і монополію на зайнятість у ключових сферах — на державній службі, у царині правосуддя і, найголовніше, у поліції.

Якщо політики на британському острові обирали стратегію ігнорування цих проблем, то лише тому, що Консервативна партія залежала від «юніоністського» крила (яке брало початок ще з кампанії за збереження Ірландії у складі Британії в XIX столітті) щодо визначальної кількості парламентських мандатів; тож вона була віддана статус-кво, відповідно до якого Ольстер мав залишатися частиною Сполученого Королівства. Партія лейбористів не менш тісно була пов'язана з потужними профспілками, які представляли суднобудівну та інші подібні галузі в Белфасті, де протестантські робітники здавна користувалися більшими привілеями.

Як можна здогадатися з останнього спостереження, лінії поділу в Північній Ірландії були напрочуд заплутані. Релігійний поділ між протестантами й католиками був справжнім та корелював із поділом соціальним на кожному етапі життя, від народження до смерті, — освітою, місцем проживання, укладанням шлюбів, працевлаштуванням і відпочинком. При цьому він мав давню історію: згадки про суперечки й перемоги XVII та XVIII століть для непосвячених можуть видатися до абсурду ритуальними, але вони спиралися на реальні факти. Однак, попри намагання IPA вплести марксистські категорії у свою риторику, поділ на католиків і протестантів ніколи не був класовим у традиційному розумінні. З обох боків були робітники і священники, а також, меншою мірою, землевласники, підприємці та кваліфіковані фахівці.

Ба більше, чимало північноірландських католиків не мали палкого бажання перебувати під владою Дубліна. У 1960-х роках Ірландія все ще була бідною та нерозвиненою країною, а рівень життя на Півночі, хоч і відставав від більшості інших регіонів Сполученого Королівства, усе одно значно перевищував середній ірландський показник. Навіть католики вважали Ольстер кращим з економічного погляду варіантом. Водночас протестанти дуже близько ідентифікували себе зі Сполученим Королівством. Ці настрої абсолютно не обов'язково були взаємними з боку решти населення Британії, яке мало думало (якщо взагалі думало) про Північну Ірландію. Старі галузі промисловості Ольстера, як і решта в Сполученому Королівстві, наприкінці

1960-х років перебували в стані занепаду, й уряду в Лондоні вже було ясно, що тамтешня переважно протестантська робітнича спільнота має невизначене майбутнє. Та, попри це, можна впевнено стверджувати, що британська влада впродовж багатьох десятиліть серйозно Ольстером не переймалася.

ІРА перетворилася на маргінальну політичну секту, яка проголошувала Республіку Ірландія нелегітимною через її територіальну неповноцінність та раз у раз повторювала свою «революційну» мету створити іншу Ірландію, радикальну й об'єднану. Невиразна застаріла риторика ІРА майже не справляла враження на молодше покоління найманців (зокрема й на сімнадцятирічного Джеррі Адамса з Белфаста, який приєднався до її лав у 1965 році), яких більше цікавили дії, ніж програми, і які сформували свою власну організацію, таємну «Тимчасову» ІРА[348]. Ця гілка, яка поповнювалася переважно найманцями з Деррі та Белфаста, з'явилася саме вчасно, щоб скористатися хвилею демонстрацій за громадянські права, яка прокотилася всією Північною Ірландією. Протестувальники вимагали від ольстерського уряду в замку Стормонт того, що він давно мав зробити, — надати католикам політичні та громадянські права, але у відповідь отримували хіба що політичний опір і поліцейські кийки.

Конфлікт, який невдовзі на тридцять років охопив північноірландське — і певною мірою британське — громадське життя, спалахнув через вуличні бійки в Деррі після традиційної брутальної Ходи підмайстрів у липні 1969 року в пам'ять про поразку якобітів і католиків 281 рік тому[349]. Через поширення вуличного насилля й вимоги католицьких лідерів щось зробити, офіційний Лондон відрядив до Північної Ірландії підрозділи британської армії та забрав у місцевої поліції контроль над шістьма графствами. Армія, яка складалася здебільшого з вихідців з інших частин Британії, була набагато менш схильна приставати на чийсь бік і загалом поводилася не так агресивно, як місцева поліція. Отож є певна іронія долі в тому, що саме через її присутність новосформована Тимчасова ІРА висунула свою першу вимогу — щоб британський уряд і його війська залишили Ольстер, зробивши перший крок назустріч возз'єднанню острова під владою Ірландії.

Британія військ не вивела. Незрозуміло, як вони в принципі могли це зробити. У 1970-х роках різноманітні спроби побудувати довіру між спільнотами й дозволити цій частині країни самостійно давати собі раду зазнали фіаско через взаємну недовіру та непримиренність з обох боків. Досвід небезпідставно підказував католикам, навіть якщо їм і не подобались озброєні екстремісти, які нібито представляли їхні інтереси, не довіряти обіцянкам північноірландської протестантської верхівки про розподіл влади та громадянську рівність. Останні ж, і так завжди неохоче ідучи на справжні поступки католицькій меншості, тепер серйозно побоювалися невгамовних бойовиків ІРА. Без британських військ Північна Ірландія поринула б у відкриту громадянську війну.

Отож британський уряд опинився в пастці. Спочатку Лондон співчутливо ставився до вимог католиків; але після того, як у лютому 1971 року було вбито британського солдата, уряд почав затримувати людей без рішення суду, й ситуація різко погіршилася. У січні 1972 року, у день, який увійшов в історію як «Кривава неділя», британські солдати вбили тринадцять мирних демонстрантів на вулицях Деррі. Того самого року в Ольстері загинули 146 членів сил безпеки та 321 цивільна особа, а ще майже 5 тисяч осіб дістали поранення. Під'юджена новою плеядою мучеників і впертістю своїх опонентів,

Тимчасова IPA розпочала те, що перетворилося на тридцятирічну кампанію, під час якої вона здійснювала теракти, вбивала й калічила солдатів і мирних мешканців у Північній Ірландії та в інших частинах Британії. Вона зробила щонайменше одну спробу вбити прем'єр-міністра Британії[350]. Навіть якщо британська влада і хотіла вийти з Північної Ірландії (і чимало виборців з Англії, Шотландії та Уельсу її б у цьому підтримали), то не могла цього зробити. Як показав референдум, проведений у березні 1973 року, а також пізніші опитування, абсолютна більшість мешканців Північної Ірландії хотіли зберегти зв'язки з Британією[351].

Кампанія IPA не об'єднала Ірландію і не змусила Британію піти з Ольстера. Як і не спромоглася вивести британську політику з рівноваги, хоча вбивства політиків і публічних осіб (зокрема лорда Маунтбеттена, колишнього віцекороля Індії та хресного батька Принца Уельського) справді приголомшили громадськість по обидва береги Ірландського моря. Однак ірландський конфлікт (який дістав назву «Смута») ще більш затьмарив і так депресивне для британського суспільства десятиліття, а також підживлював поширену тоді думку про «некерованість» і кінець безтурботного оптимізму 1960-х років. Коли Тимчасова IPA і протестантські воєнізовані угруповання, які з'явилися у відповідь, нарешті сіли за стіл переговорів, щоб домовитися про такі конституційні зміни, які британський уряд і так був готовий дозволити чи не від самого початку, загинуло 1800 осіб, а кожен п'ятий мешканець Північної Ірландії мав родича, який помер або дістав поранення в бою.

На тлі таких подій інші європейські «аномалії» 1970-х років були справді дрібними, хоча і ставали додатковими цеглинками в загальній атмосфері неспокою. Самозванці «Сердитої бригади», які нібито виступали від імені упосліджених безробітних, у 1971 році розкидали по Лондону вибухівку. Франкомовні сепаратисти швейцарського кантону Юра, копіюючи тактику ірландців, у 1974 році чинили опір примусовій інтеграції території у (німецькомовний) кантон Берн. Натовпи бунтарів у Ліверпулі, Бристолі й лондонському районі Брикстон устрявали в сутички з поліцією за контроль над небезпечними міськими нетрями.

У тому чи іншому прояві всі ці протести та акції, як я вже зауважував, не були політичною аномалією. Навіть набуваючи радикальної форми, вони мали знайомі цілі й відповідну тактику. Вони припинили б своє існування, якби їм вдалося чогось досягти, — принаймні так вони стверджували. ETA, IPA та їхні послідовники були терористичними організаціями — однак мали свій сенс. Рано чи пізно всі вони опинилися за столом переговорів зі своїми ворогами, сподіваючись бодай частково реалізувати свою мету. Але такими міркуваннями ніколи не переймалися дійові особи, які були залучені до іншої хвилі насильницьких дій того часу.

У більшості країн Західної Європи розмиті радикальні теореми 1960-х років доволі безслідно розвіялися. Але у двох країнах вони набули особливого розвитку, перетворившись на агресивний психоз, який сам себе виправдовував. Невелика меншість колишніх студентів-радикалів, сп'яніла від власних тлумачень марксистської діалектики, заходилася «викривати» «справжнє обличчя» репресивної толерантності в західних демократіях. Якщо на парламентський режим капіталістичних інтересів натиснути достатньою мірою, міркували вони, він скине машкару доброчесності та покаже своє справжнє обличчя. А пролетаріат, дотепер «відчужений» від своїх інтересів

і жертва «хибного усвідомлення» свого становища, дізнається правду про своїх гнобителів та посяде належне місце на барикадах класового протистояння.

Такий стислий опис надає забагато значення терористичному підпіллю 1970-х років — і водночас замало. Більшість молодих чоловіків і жінок, яких до нього засмоктало, не вельми впливали на формування реєстру насильницьких дій, незважаючи на те, як добре могли їх виправдовувати. Вони були солдатами тероризму. З одного боку, особливо в Західній Німеччині, емоційна енергія, яку вони вкладали в ненависть до Федеративної Республіки, мала глибші й темніші джерела, аніж застарілі риторичні вправи радикалізму XIX століття. Жага обвалити архітектуру безпеки та стабільності на голови покоління своїх батьків у світлі нещодавнього минулого була радикальним виявом більш поширеного скептицизму — щодо надійності плюралістичної демократії для тієї чи іншої країни. Тож невипадково «революційний терор» набув найбільш загрозливих форм у Німеччині й Італії.

Зв’язок між позапарламентською політикою й відвертим насильством уперше проявився в Німеччині ще у квітні 1968 року, коли чотирьох молодих радикалів — серед них Андреаса Баадера та Ґудрун Енсслін — заарештували за підозрою в спаленні двох універмагів у Франкфурті. Через два роки Баадер утік із в’язниці під час збройного рейду, спланованого й очоленого Ульрікою Майнгоф. Після цього вона та Баадер видали «Маніфест міської партизанської війни», у якому проголошувалося створення Rote Armee Fraktion (RAF, Фракції Червоної армії). Метою організації було насильницьке повалення Федеративної Республіки. Абревіатуру RAF обрали невипадково: так само як Королівські повітряні сили (англійською — Royal Air Force) напали на нацистську Німеччину з неба, група Баадера — Майнгоф, як їх називали в народі, збиралася бомбардувати, обстрілювати й підкорити її наступницю із землі.

У період між 1970 і 1978 роками RAF та її допоміжні відгалуження обрали тактику свідомо хаотичного терору — убивали солдатів, поліцейських і бізнесменів, захоплювали банки і викрадали провідних політиків. У ці роки під час терактів і обстрілів вони вбили 28 осіб, поранили 93, 162 особи взяли в заручники та здійснили понад 30 пограбувань банків — почасти задля того, щоб фінансувати свою організацію, а частково — щоб нагадувати про своє існування. На початку своєї діяльності вони також атакували бази американської армії в Західній Німеччині, вбивши та завдавши тілесних ушкоджень багатьом солдатам, зокрема наприкінці весни 1972 року.

На піку своєї діяльності в 1977 році RAF викрав і невдовзі стратив Ганса Мартіна Шлеєра, голову автомобільної компанії Daimler Benz та президента Промислової федерації Західної Німеччини. Вони також убили Зіґфріда Бубака, генерального прокурора Західної Німеччини, та Юрґена Понто, президента Dresdner Bank. Але це була їхня лебедина пісня. Уже в травні 1976 року Майнгоф (затриману в 1972 році) знайшли повішеною в її камері в штутгартській тюрмі. Було схоже на самогубство, хоча деякі пліткарі наполягали, що її стратила держава. Баадер, затриманий під час перестрілки у Франкфурті в 1972 році, відбував довічний термін у в’язниці, коли і його знайшли мертвим у камері 18 жовтня 1977 року — в той самий день із Ґудрун Енсслін та ще одним ув’язненим терористом. Їхня підпільна організація існувала й у 1980-х роках, хоча й була не такою потужною: у серпні 1981

року вона намагалася підірвати штаб-квартиру Повітряних сил США в Рамштайні в Західній Німеччині, а наступного місяця «Команда Ґудрун Енсслін» зробила невдалу спробу замаху на головнокомандувача сил США в Європі.

Оскільки німецьке терористичне підпілля не мало чітко визначеної мети, його досягнення можна було виміряти тільки тим, якою мірою йому вдавалося збурити громадське життя та підірвати роботу німецьких державних інститутів. У цьому воно зазнало очевидної поразки. Найбільш виразно репресивним заходом, до якого вдалася тогочасна влада, було ухвалення Berufsverbot соціал-демократичним урядом Віллі Брандта у 1972 році. Цей декрет забороняв приймати на державну службу будь-кого, хто вдавався до політичної діяльності, що суперечила Конституції, та, очевидно, мав на меті тримати прибічників лівого і правого політичного радикалізму подалі від відповідальних посад. У культурі, якій і так був притаманний надприродно розвинений громадянський конформізм, це, безумовно, викликало щонайменше страх цензури; але це навряд чи можна було вважати початком диктатури, як боялися — та, з іншого боку, сподівалися — критики режиму.

Ані терористична лівиця, ані, вочевидь, відроджувана неонацистська правиця — зокрема відповідальна за вбивство 13 та поранення 220 осіб під час теракту на мюнхенському святі «Октоберфест» у 1980 році — не змогли вивести Республіку з рівноваги, хоча їм і вдалося викликати в консервативних політичних колах легковажні розмови щодо потреби обмежити громадянські свободи та встановити «Порядок». Значно більше непокоїло те, як група Баадера — Майнгоф змогла своїми ідеями заслужити загальні симпатії серед загалом законослухняних інтелектуалів і науковців[352].

Однією з причин, чому терористи викликали в місцевих літературних та мистецьких колах співчуття, була ностальгія за втраченим німецьким минулим. Вони нерідко вважали, що в Німеччини двічі відібрали її спадщину: спочатку нацисти, які позбавили Німеччину її поважного, «прийнятного» минулого; а потім — Федеративна Республіка, якій американські наглядачі нав’язали викривлене сприйняття себе. За словами кінорежисера Ганса-Юрґена Зіберберґа, нація «була позбавлена духовної спадщини, духовно обкрадена… ми живемо в країні без Батьківщини, без Heimat». Це виразно націоналістичне забарвлення ліворадикального німецького тероризму, який вважав своїми мішенями американських окупантів, мультинаціональні корпорації та «міжнародний» капіталістичний лад, знаходило відгук серед інших людей, як і твердження терористів про те, що саме німці були жертвами чужих маніпуляцій та інтересів.

У ті роки з’явилося безліч фільмів, промов, книжок, телевізійних програм і публічних коментарів щодо проблем історії та ідентичності країни. Так само як Фракція Червоної армії, яка проголошувала, що бореться із «фашизмом» (так би мовити, за дорученням), західнонімецькі інтелектуали лівого і правого крила боролися за контроль над справжньою німецькою спадщиною. Інший колега Зіберберґа, режисер Едґар Райц, створив надзвичайно популярний шістнадцятигодинний телесеріал «Heimat: німецькі хроніки». В історії родини з гірського масиву Гунсрюк у Райнланд-Пфальці простежувалася сучасна історія Німеччини від кінця Першої світової війни до тодішніх часів.

У фільмі Райца чорно-білі міжвоєнні роки поставали в особливому світлі любові та доброї пам'яті; навіть у добу нацистів не дозволялося кидати тінь на щасливі згадки про кращі часи. З іншого боку, американізований світ післявоєнної Федеративної Республіки зображували зі злісною, крижаною зневагою: її матеріалістичне нехтування національними цінностями та знищення пам'яті й безперервності зображені як жорстока наруга над людськими цінностями і спільнотою. Як і у фільмі Фассбіндера «Шлюб Марії Браун», головна героїня — теж «Марія» — символізує Німеччину-жертву; але Heimat — Батьківщина — доволі відверто ностальгійна та навіть ксенофобська у своїй зневазі до закордонних цінностей і тузі за втраченою душею «глибокої Німеччини».

Рейц, так само як Зіберберґ та інші, не приховував свого презирливого ставлення до американського телесеріалу «Голокост», який уперше показали по німецькому телебаченню в 1979 році. Якщо про німецьке минуле, хай яке болісне, і треба було знімати кіно, то створювати ці екранізації мали німці, а не хтось інший. «Найрадикальніший прояв конфіскації, — писав Райц, — це конфіскація чужої історії. Американці вкрали нашу історію через Голокост». Забарвлення німецького минулого «комерційною естетикою» було способом, у який Америка тримала його під контролем. Боротьба німецьких режисерів і митців проти американського «кітчу» почасти стала боротьбою проти американського капіталізму.

Райц і Фассбіндер були серед режисерів Deutschland im Herbst («Німеччина восени») — колажу документальних стрічок, коротких фрагментів та інтерв'ю 1978 року, в яких ішлося про події осені 1977 року, зокрема викрадення та вбивство Ганса Мартіна Шлеєра й подальші самогубства Енсслін і Баадера. Фільм прикметний не так виявами співчуття до терористів, як тим, як це подано. Завдяки продуманому монтажу Третій Райх і Федеративна Республіка стають подібними, як брат і сестра. «Капіталізм», «система прибутку» та націонал-соціалізм зображені як однаково варті осуду й негідні виправдання, а терористи — як учасники сучасного опору, тогочасні Антигони, які борються зі своїм сумлінням і проти політичних репресій.

Щоб зобразити Західну Німеччину як поліцейську державу, споріднену з нацизмом в усьому, окрім (ще не проявленої) здатності до репресій і насильства, у «Німеччині восени», як і в інших тогочасних німецьких фільмах, знадобився значний кінематографічний талант. Горст Малер, напіврозкаяний терорист, який тоді ще сидів у в'язниці, на камеру пояснює, що поява позапарламентської опозиції в 1967 році була «антифашистською революцією», якої не сталося в 1945-му. Отож реальна боротьба з німецькими демонами нацизму відбувалася в молодому радикальному німецькому підпіллі, хоч і з залученням надзвичайно близьких до нацизму методів. Про цей парадокс Малер не згадує.

Прихована релятивізація нацизму в «Німеччині восени» ставала доволі відвертою в інтелектуальних апологіях антикапіталістичного терору. Як у 1985 році пояснював філософ Детлеф Гартманн, «очевидний зв'язок між грошима, технологіями та знищенням в імперіалізмі нацистського Нового ладу вчить нас того… [як] зірвати маску, що прикриває технологію цивілізованого знищення, притаманну Новому ладу Бреттон-Вудської системи». Саме це недбале узагальнення — що спільні риси нацизму та капіталістичної демократії важливіші за їхні відмінності і що німці стали жертвами і того,

і того — допомагало пояснити виняткову глухість німецької радикальної лівиці в питанні євреїв.

5 вересня 1972 року палестинська організація «Чорний вересень» під час мюнхенської Олімпіади напала на ізраїльську команду та вбила одинадцять спортсменів, а також одного німецького поліцейського. Убивцям майже стовідсотково допомагали німецькі ліві радикали (хоча цікавою рисою тогочасного німецького політичного екстремізму було те, що праві радикали також були б дуже раді прислужитися). Про зв'язок між палестинськими організаціями та європейськими терористичними угрупованнями вже й так було відомо — Енсслін, Баадер і Майнгоф свого часу проходили «вишкіл» разом із палестинськими бойовиками, а також із басками, італійцями, ірландськими республіканцями тощо. Але тільки німці докладали додаткових зусиль: коли четверо терористів (двоє німців і двоє арабів) у червні 1976 року захопили борт Air France та спрямували його до угандського міста Ентеббе, саме німці подбали про те, щоб встановити, хто з пасажирів був євреєм, та відокремити їх від інших.

Якщо такі дії, достоту схожі на відбір євреїв німцями за іншого часу й обставин, і не змогли остаточно дискредитувати банду Баадера — Майнгоф в очах їхніх прихильників, то це тому, що їхню позицію (якщо не методи) в суспільстві широко поділяли: жертвами тепер були німці, а не євреї; тоді як джерелом зла — американський капіталізм, а не німецький націонал-соціалізм. «Воєнні злочини» тепер скоювали американці — наприклад, щодо в'єтнамців. Таким був поширений у Західній Німеччині «новий патріотизм», а в тому, що Баадер, Майнгоф та їхні спільники, які спочатку спрямовували свій агресивний опір проти самовдоволеної політики покоління їхніх батьків на кшталт «Німеччина передусім», опинилися заручниками відгомону тієї самої націоналістичної спадщини, була більш ніж дещиця іронії. Не варто дивуватися, що Горст Малер, один з уцілілих засновників лівого тероризму в Західній Німеччині, через тридцять років опинився в ультраправому русі.

За зовнішніми ознаками тогочасний італійський тероризм не сильно відрізнявся від німецького. Він також спирався на псевдомарксистську риторику шістдесятих, а більшість його лідерів отримали політичну освіту на тогочасних університетських барикадах. Головна підпільна ліва терористична організація, так звані Brigate Rosse («Червоні бригади»), уперше стала відомою громадськості в жовтні 1970 року, коли роздавала листівки, на яких були прописані цілі, дуже подібні до цілей Фракції Червоної армії. Як і Баадер, Майнгоф та інші, лідери «Червоних бригад» були молодими (найвідомішому з них, Ренато Курчо, у 1970 році виповнилося лише 29 років), переважно колишніми студентами, відданими збройній підпільній боротьбі заради самої боротьби.

Але були й деякі важливі відмінності. Від початку італійські ліві терористи набагато більше підкреслювали свій буцімто зв'язок із «робітниками». І справді, у деяких промислових містах Півночі, зокрема в Мілані, найповажніші ультраліві маргінали таки мали деяких прихильників у суспільстві. На відміну від німецьких терористів, які гуртувалися навколо невеликого злочинного ядра, італійські ліві радикали були і серед законних політичних партій, і серед міських підпільних мереж, і серед маленьких угруповань озброєних бандитів; до того ж члени й цілі цих груп значною мірою перетиналися.

Ці угруповання і секти в мініатюрі відтворювали історію подрібнення традиційної європейської лівиці. У 1970-х роках після кожного теракту відповідальність за нього брала на себе нікому доти не відома організація, яка часто виникала, відділившись чи утворивши підрозділ від тих, що вже існували. Навколо самих терористів оберталися вільно пов'язані між собою напівтаємні рухи й друкарні, які видавали повчальні «теоретичні» декларації — ідеологічне прикриття терористичних дій. Назви цих різноманітних груп, осередків, мереж, видань і рухів нагадували якусь пародію: окрім «Червоних бригад», були ще Lotta Continua («Боротьба триває»), Potere Operaio («Сила робітників»), Prima Linea («Передова») та Autonomia Operaia («Робітнича автономія»); Avanguardia Operaia («Робітничий авангард»), Nuclei Armati Proletari («Ядро озброєного пролетаріату») і Nuclei Armati Rivoluzionari («Ядро озброєних революціонерів»); Formazione Comuniste Combattenti («Формування борців-комуністів»), Unione Comunisti Combattenti («Спілка борців-комуністів»), Potere Proletario Armato («Сила озброєного пролетаріату») та багато інших.

Якщо, дивлячись на цей список, здається, що він продиктований лишень відчайдушним бажанням роздути суспільне й революційне значення кількох тисяч колишніх студентів та їхніх послідовників, останніх зневірених представників робітничих рухів, то не варто недооцінювати зусилля, яких вони докладали, щоб привернути до себе увагу. Курчо, його товаришка Мара Каґол та їхні друзі, можливо, і жили в уявній романтизованій казці про бандитів-революціонерів (яка значною мірою брала початок з популярних образів партизанів-революціонерів Латинської Америки), але шкоди вони завдавали справжньої. Упродовж 1970–1981 років в Італії не минало й року без убивств, каліцтв, викрадень, замахів та різноманітних проявів публічної жорстокості. Протягом десятиліття жертвами фатальних замахів стали троє політиків, дев'ятеро суддів, шістдесят п'ять поліцейських і ще близько трьохсот інших осіб.

У перші роки свого існування «Червоні бригади» й інші угруповання обмежувалися тим, що викрадали людей і час від часу розстрілювали директорів заводів та дрібних підприємців — «капіталістичних холопів», «servi del padrone» («псів патрона»), — чим спочатку показували свій інтерес до прямої демократії в трудових відносинах. Але до середини 1970-х, щоб «зірвати маски» з буржуазної доброчесності, спровокувати державу на жорстокі репресії і таким чином створити розкол у суспільстві, вони перейшли до політичних вбивств: спершу — політиків правого крила, потім — поліцейських, журналістів і державних прокурорів.

До 1978 року «Червоним бригадам», попри зростання кількості нападів упродовж року попереднього, не вдавалося викликати очікуваної реакції. Отож 16 березня 1978 року вони викрали свою найвідомішу жертву — Альдо Моро, голову Християнсько-демократичної партії та колишнього прем'єр-міністра й міністра закордонних справ. Два місяці Моро тримали в заручниках; прем'єр-міністр, християнський демократ Джуліо Андреотті, якого підтримували комуністи та більшість у його власній партії, відмовився навіть розглядати вимогу викрадачів відпустити «політичних в'язнів» в обмін на життя Моро. Незважаючи на одностайне засудження з боку всіх політичних сил, звернення від Папи Римського та генерального секретаря ООН, терористи не поступилися. 10 травня тіло Альдо Моро знайшли в зухвало припаркованому в центрі Рима автомобілі.

Справа Моро, безумовно, була свідченням неспроможності італійської держави — міністр внутрішніх справ подав у відставку наступного дня після знайдення тіла. Після восьми років штампування антитерористичних законів і загальнонаціональних розшуків злочинців поліція зазнала очевидної поразки в намаганні знищити терористичне підпілля[353]. А успішне скоєння «Червоними бригадами» політичного вбивства в самому серці держави мало значний резонанс. Тепер усім було зрозуміло, що італійському політичному порядку кинуто реальний виклик: менш ніж через два тижні після виявлення трупа Моро «Червоні бригади» позбавили життя очільника антитерористичного загону в Генуї. А в жовтні 1978 року стратили генерального директора з пенітенціарних справ міністерства юстиції в Римі. Ще через два тижні Formazione Comuniste Combattenti вбили високопоставленого державного прокурора.

Однак масштаб виклику, який терористи кинули державі, почав бути тягарем для самих бойовиків. Італійська Компартія твердо й недвозначно встала на захист державних інститутів, чітко заявивши про те, що й так майже всім уже було зрозуміло: хай як своїм походженням терористи пов’язані з народними рухами 1960-х, через свої дії в 1970-х вони опинилися поза межами радикальної політики. Вони були звичайнісінькими злочинцями і заслуговували на відповідне покарання. Власне, як і ті, хто забезпечував їм ідеологічне прикриття, і не лише: у квітні 1979 року лектора Падуанського університету Тоні Неґрі разом з іншими лідерами Autonomia Operaia було заарештовано за підозрою в підготовці збройного заколоту проти держави.

Неґрі та його прихильники наполягали (і продовжують наполягати), що радикальних «автономістів», які діють відкрито і не вдаються до збройної боротьби, не треба плутати з незаконними таємними товариствами, і що політичне рішення їх переслідувати, власне, і було ознакою відхилення від «буржуазного ладу», яке передбачали й намагалися викрити «Червоні бригади». Але сам Неґрі схвалював насильницькі напади на вчителів й адміністрацію Падуанського університету, які були недалекі від терористичних актів. Лозунги про «масове беззаконня», «стан постійної громадянської війни» та необхідність «воєнізованого» виступу проти буржуазної держави широко лунали в поважних наукових колах, зокрема в газеті Rosso, яку видавав сам Неґрі. Через рік після викрадення та вбивства Моро Неґрі, прославляючи «знищення супротивника», написав таке: «Біль мого супротивника не шкодить мені: пролетарська справедливість має продуктивну здатність самоствердження й дар логічного переконання»[354].

Звичайно, думка про те, що політичне насильство може мати «продуктивну здатність самоствердження», не була новою в сучасній італійській історії. Те, про що говорив Неґрі і що втілювали «Червоні бригади» та їм подібні, було тією самою «очищувальною силою насильства», яку підносили фашисти. І в Німеччині, і в Італії ненависть крайніх лівих до «буржуазної держави» відкинула їх до «пролетарського» насильства антидемократичних правих. До 1980 року цілі та методи терористичної лівиці й терористичної правиці в Італії стало неможливо розрізнити. Певна річ, відповідальність за акти насильства, скоєні в часи італійських anni di piombo («свинцевих років»), лежить не лише на «Червоних бригадах» та їхніх послідовниках. У ті роки знову з’явилася таємна антиреспубліканська правиця (винна в найбільшій тогочасній трагедії — вибуху на Болонському вокзалі в серпні 1980 року, який призвів до смерті 85 осіб і ще двомстам завдав поранення); а в

Мецціоджорно мафія у своїй боротьбі проти суддів, поліцейських і місцевих політиків також перейшла до стратегії більш агресивного терору.

Слабкість демократичних інститутів, про яку свідчили і яку поглиблювали поява неофашистського терору й відродження мафіозної злочинності, ліві терористи сприймали як ознаку власного успіху — і, схоже, мали рацію. Радикали з обох боків політичного спектра намагалися зробити звичайне суспільне життя нестерпно небезпечним — з тією лише відмінністю, що ультраправі могли розраховувати на певний захист і співпрацю з боку тих правоохоронних сил, які вони намагалися дестабілізувати. За наказом тіньових праворадикальних конспіративних мереж, які сягали навіть найвищих ланок поліції, банківського сектору та владної Християнсько-демократичної партії, були скоєні вбивства суддів, прокурорів і журналістів[355].

Те, що демократія та верховенство права в Італії змогли пережити ці роки, не варто недооцінювати. Особливо в період з 1977 по 1982 рік країна перебувала в облозі безсистемного екстремістського насильства з боку ультралівих, ультраправих та професійного криміналітету: саме в ці роки мафія й інші злочинні угруповання вбивали начальників поліції, політиків, прокурорів, суддів і журналістів, часом практично без жодної публічної відповідальності. Найбільшу загрозу становили саме праві радикали — краще організовані та більш наближені до осердя держави, натомість «червоні» терористи більше збурювали суспільну уяву. Почасти це було тому, що, як і Фракція Червоної армії в Німеччині, вони користувалися тим, що радикальним ідеям широко симпатизували місцеві. Офіційні комуністи правильно вважали таке привласнення революційної спадщини головним надбанням терористів, а також проявом небезпеки, яку вони становили для репутації традиційної лівиці.

За іронією долі й без відома місцевих комуністів «Червоні бригади», Фракція Червоної армії — як і подібні у своїх цілях, але не такі успішні Cellules communists combattantes у Бельгії, Action Directe у Франції та інші, ще дрібніші організації в решті країн — частково фінансувалися за рахунок коштів, які надавали радянські спецслужби. Ці гроші не були частиною якоїсь продуманої стратегії; їх радше роздавали за загальним принципом: вороги наших ворогів, нехай навіть сміховинні та незначущі, — усе одно наші друзі. Але в цьому разі такі заходи мали зворотний ефект: незаперечним досягненням лівого тероризму в тогочасній Західній Європі було те, як ретельно він вичистив рештки революційних ілюзій із тамтешньої політичної свідомості.

Усі традиційні ліві політичні організації, надто комуністи, були змушені дистанціюватися й триматися подалі від будь-якого насильства. Частково це стало інтуїтивною відповіддю на ті небезпеки, які створював для них, власне, як і для всіх інших, терор: представники профспілок та інших традиційних робітничих рухів також були жертвами підпільних організацій, до того ж останні ставилися до них з особливим презирством. А ще тому, що місією «свинцевих сімдесятих» було нагадати кожному, якими вразливими насправді можуть бути ліберальні демократії — у п’янкій атмосфері шістдесятих про цей урок час від часу забували. Урешті-решт роки невдалої революції в серці Західної Європи не поляризували суспільство, як того прагнули й очікували терористи, а радше об’єднали політиків усіх ґатунків у безпечному просторі політичного центру.

З інтелектуального погляду сімдесяті були найбільш гнітючим десятиліттям XX століття. Певною мірою це пов’язано з описаними в цьому розділі обставинами: гострий і тривалий економічний занепад, який супроводжувався поширенням політичного насильства, викликав думки про те, що «золоті часи» Європи в минулому і, напевно, ще довго не повернуться. Багато молодих людей тепер переймалися не так тим, щоб змінити світ, як тим, щоб знайти роботу: на зміну захопленню спільними цілями прийшла зосередженість на власних потребах. У вже не такому безпечному світі досягнення власних інтересів переважало над боротьбою за спільне благо.

Без сумніву, така зміна настроїв також була обумовлена зворотною дією необачного споживання в попередньому десятилітті. Європейці, які лише нещодавно насолоджувалися невпинним і ніколи до того не баченим потоком енергії та новаторства в музиці, моді, кіно й мистецтві, тепер могли на дозвіллі поміркувати про ціну своїх нещодавніх веселощів. Здавалося, що так швидко згас не так ідеалізм шістдесятих, як тогочасна наївність — відчуття, що можна зробити будь-що, що можна собі уявити; що будь-яким витвором можна володіти і що будь-який переступ — моральний, політичний, законний, естетичний — за своєю природою був привабливим і міг привести до позитивних наслідків. Тимчасом як шістдесяті означилися наївною, самовпевненою вірою в те, що все, що відбувається, нове, а все нове — важливе, сімдесяті стали добою цинізму, втрачених ілюзій і применшених сподівань.

Бездарні часи, писав Альбер Камю в «Падінні», породжують голослівних пророків. Сімдесяті були на них дуже врожайні. Це була доба, депресивно свідома того, що настало після великих сподівань й амбітних ідей нещодавнього минулого, і не могла запропонувати нічого, крім бездушних та непереконливих повторів і продовжень минулих ідей. Це була, цілком усвідомлено, доба «пост-усього», а її майбутні перспективи здавалися туманними. Як зауважив тоді американський соціолог Денієл Белл, «використання префікса “пост-” означає сенс життя в проміжні часи». Цей термін вживали для позначення реального світу — «поствоєнного», «постімперського», а зовсім нещодавно «постіндустріального», — навіть якщо лишалося незрозумілим, що могло бути далі. Але якщо цей префікс і застосовували до інтелектуальних категорій (наприклад, у словах «постмарксистський», «постструктуралістський» і, напевно, у найбільш розмитому за значенням «постмодерний»), він лише підкреслював непевність і без того незрозумілого часу.

Культура шістдесятих була раціональною. Попри легкі наркотики й утопічні гулянки, її суспільні ідеї, як і музика, оберталися в знайомій та логічній системі координат, тільки дещо «розширеній». Вона була напрочуд орієнтована на спільноти: вважалося, що студенти, так само як і «робітники», «селяни», «негри» та інші громади, мають спільні інтереси і зв’язки, завдяки яким вони підтримують між собою особливі стосунки, хоча й у цьому разі йшлося про відносини протистояння — з рештою суспільства. Задуми шістдесятих, хай які вони були ілюзорні, передбачали відносини між особистістю і класом, класом і суспільством, суспільством і державою, що принаймні за формою, якщо не за змістом, були знайомі теоретикам і практикам упродовж усього попереднього століття.

Культура сімдесятих орієнтувалася не на спільне, а на особисте. Аналогічно до того, як антропологія витіснила філософію як дисципліну шістдесятих,

тепер її місце посіла психологія. У шістдесяті поняття «неправильного усвідомлення» стало дуже популярним серед молодих марксистів; через нього вони намагалися пояснити неспроможність робітників (і не лише їх) звільнитися від ототожнення з капіталістичним інтересом. У збоченому вигляді ця ідея, як ми побачили, стала фундаментальною засадою лівого тероризму. Водночас у менш політизованих колах вона набула незвичайного продовження: застосувавши основні марксистські терміни до фройдистських понять, самозвані «постфройдисти» тепер наголошували на потребі звільнення не суспільних класів, а сукупних індивідуальних суб'єктів.

Тоді в Західній Європі та Північній Америці з'явилися теоретики звільнення, метою яких було звільнити людські істоти не від нав'язаних суспільством кайданів, а від власноруч створених ілюзій. Сексуальну варіацію цієї ідеї — про те, що суспільне й сексуальне поневолення нерозривно пов'язане — у певних колах наприкінці 1960-х уже сприймали як прописну істину. Але Герберт Маркузе чи Вільгельм Райх залишалися вірними послідовниками і Фройда, і Маркса, шукаючи колективних перетворень шляхом особистого звільнення. З іншого боку, послідовники Жака Лакана або тогочасні теоретикині фемінізму, на кшталт Кейт Міллетт та Енні Леклерк, прагнули більшого і меншого водночас. Вони не так сильно переймалися традиційними проєктами соціальної революції (які феміністки слушно пов'язували з очолюваними чоловіками політичними рухами, що відстоювали насамперед чоловічі інтереси). Але натомість вони намагалися підважити саме визначення людської особистості, на яке ті рухи колись спиралися.

Таке мислення ґрунтувалося на двох припущеннях, дуже поширених і популярних серед тогочасної інтелектуальної спільноти. Одне полягало в тому, що основа влади — це не контроль над природними і людськими ресурсами, як вважало багато публічних мислителів із часів Просвітництва, а монополія на знання: знання про природний світ; знання про публічну сферу; знання про себе і, найголовніше, знання про те, як саме знання продукується та легітимізується. За цим принципом владу могли зберегти ті, хто контролювали знання і могли втримати цей контроль за рахунок інших, придушуючи інші «знання», що суперечили тим, якими володіли вони.

На той час такий підхід до тлумачення становища людини широко та цілком правильно пов'язували з працями Мішеля Фуко. Але, попри деякі туманності в його роботах, Фуко в душі був раціоналістом. Його ранні напрацювання доволі точно відтворювали авторитетне твердження Маркса про те, що, аби звільнити робітників від кайданів капіталізму, треба було замінити панівний наратив буржуазного суспільства, який відповідав лише його інтересам, іншою версією історії та економіки. Іншими словами, знання панів треба було замінити знанням революціонерів; або, за твердженням Антоніо Ґрамші, дуже модним за кілька років до того, треба було побороти «гегемонію» панівного класу.

Друге припущення, яке пізніше навіть глибше вкоренилося в інтелектуальних течіях, пішло значно далі. Воно полягало не тільки в принадному твердженні про необхідність руйнування старих істин, а й у критиці можливості існування істини як такої. Будь-яку поведінку, думку, знання — саме тому, що вони мають соціальне походження, а отже, служать певним політичним цілям — треба сприймати критично. Саму лишень тезу про те, що судження або оцінки можуть існувати окремо від осіб, яким вони належать, у певних колах

стали сприймати як вияв упередженої (та приховано консервативної) соціальної позиції.

Отож у принципі можна було спростувати будь-які варіації суджень чи переконань. Навіть критичні інтелектуали могли виявитися «упередженими». За словами французького професора соціології П'єра Бурдьє, найвпливовішого європейського представника нової соціології знання, «професорський дискурс» був лише позицією «привілейованої частки панівного класу». Чого цей спокусливо революційний підхід до будь-якого знання та судження не пояснював, то це як відрізнити, чий «дискурс» більш правдивий: цю проблему розв'язували через потрактування «правди» як соціально сконструйованої категорії (такий підхід невдовзі завоював широку популярність). Очікуваним наслідком таких тенденцій було поширення критичного ставлення до будь-якої раціональної соціальної аргументації. Французький філософ Жан-Франсуа Ліотар, який у своєму есеї 1979 року «Постмодерна ситуація» влучно підсумовує air du temps[356], висловився щодо цього доволі чітко: «Я визначаю "постмодерн" як недовіру до метанаративів».

Глибинним і зазвичай невизнаним джерелом походження цих переважно французьких інтелектуальних течій була, як не раз траплялося в попередні десятиліття, Німеччина. Італійський письменник Еліо Вітторіні якось зауважив, що з часів Наполеона Франція була непроникною для будь-якого закордонного впливу, окрім впливу німецької романтичної філософії; і те, що відповідало дійсності в 1957 році, коли він це писав, виявилося не менш правомірним двадцять років по тому. Поки чутливих гуманістів попереднього покоління приваблювали Маркс і Геґель, сповнені сумнівів 1970-ті тягнуло до значно похмуріших представників німецької інтелектуальної сфери. Радикальний скептицизм Мішеля Фуко був значною мірою адаптацією Ніцше. Натомість інші впливові французькі автори, зокрема літературний критик Жак Дерріда, зверталися до Мартіна Гайдеґґера по критику людського буття і, як це стали називати, «деконструкції», когнітивної людської сутності та текстуального матеріалу.

Для фахівців-науковців, які спеціалізувалися на Гайдеґґері чи його іншому сучасникові та землякові Карлі Шмітті (який приваблював студентів міжнародних відносин своїм історичним реалізмом), такий інтерес був щонайменше дивним. Зрештою, і Гайдеґґер, і Шмітт були пов'язані з нацизмом, до того ж Гайдеґґер, який погодився на наукову посаду за сприяння нацистів, — цілком відкрито. Але відновлення зацікавленості в критиці оптимістичних припущень щодо прогресу, ставлення під сумнів основ просвітницького раціоналізму та його супровідних політичних й ідейних продуктів стало певним місточком між критиками модернізму й технічного прогресу початку XX століття, на кшталт Гайдеґґера, та розчарованими скептиками щодо «постмодерної доби», а також дозволило Гайдеґґеру й іншим позбутися тіні, яку кидали на них їхні давні зв'язки.

На той час, коли німецька філософія проникла спершу в паризьку суспільну думку, а через неї — в англійську культурну критику (саме у такий спосіб з нею ознайомилася більшість тогочасних читачів), її питомо складний словник набув такої експресивної туманності, яка неперебороно вабила нове покоління студентів та їхніх учителів. Молодші викладачі, які увійшли до розширених університетських штатів, і самі переважно були випускниками шістдесятих років та виросли в тогочасних звичаях і дискусіях. Але тимчасом як європейські університети попереднього десятиліття переймалися

різноманітними великими теоріями — щодо суспільства, держави, мови, історії, революції, — наступне покоління насамперед винесло з цього інтерес до Теорії як такої. На зміну традиційним чітко розділеним між собою дисциплінам, які буквально кілька років тому все ще переважали в усіх, навіть радикальних, наукових диспутах, прийшли семінари з «Культурної теорії» або «Загальної теорії». «Складність» стала мірилом інтелектуальної серйозності. У сповненому розчарування дописі про спадщину «Ідеї 1968 року» французькі письменники Люк Феррі та Ален Рено уїдливо висновують, що «найбільшим досягненням мислителів шістдесятих років було переконати свою аудиторію, що незбагненність — це ознака величі».

Уже маючи розігріту публіку в особі студентів університетів, нові зіркові теоретики, як-от Лакан і Дерріда, підняли примхи й парадокси мови до рівня повноцінних філософій — нескінченно гнучких інструментів для текстуальних і політичних тлумачень. У закладах на кшталт Центру сучасних культурних студій у Бірмінгемському університеті нові теоретичні підходи поступово змішалися зі старими. Марксизм звільнили від обтяжливого рудиментарного зв'язку з економічними категоріями й політичними інститутами та перетворили на різновид культурної критики. Те, що революційний пролетаріат чомусь не бажав боротися з капіталістичною буржуазією, уже нікому не заважало. Як зауважував у 1976 році провідний тогочасний британський культуролог Стюарт Голл, «на зміну тезі про "зникнення класу як такого" прийшло набагато складніше та більш диференційоване усвідомлення того, як різноманітні класові угруповання й прошарки обирають різні варіанти та моделі поведінки з огляду на визначальні соціально-економічні обставини».

У пізніші роки Голл і сам визнавав, що його Центр «на той момент приділяв занадто велику увагу цим складним теоретичним питанням». Але насправді така самозакохана туманність дуже відповідала духові часу, а її відірваність від щоденної реальності несвідомо вказувала на виснаження інтелектуальної традиції. Ба більше, це в жодному разі не було єдиною ознакою тогочасного культурного вичерпання. Навіть французький кінематограф, який у 1960-х випромінював оригінальність, занепав до стану сором'язливої артистичності. У 1974 році Жак Ріветт, дотепний та оригінальний режисер таких стрічок, як «Париж належить нам» (1960) і «Черниця» (1966), зняв кінофільм «Селін та Жулі зовсім забрехалися». Безсюжетна 193-хвилинна стрічка, яка була (ненавмисною) стилізованою пародією на французьку «нову хвилю», поставила крапку в тій епосі. Мистецькі мудрування почали заступати мистецтво.

Якщо одним напрямком у спадщині шістдесятих була претензія на високу культуру, то іншим його заповітним віддзеркаленням — тверда броня свідомого цинізму. На зміну порівняній невинності рок-н-ролу з'являлися попгурти, які знали, як працювати із засобами масової інформації, і робили музику, що була насмішкуватим привласненням та дешевою пародією стилю, який створили їхні попередники. Подібно до бульварних романів і таблоїдів, які користалися з масової грамотності заради комерційної вигоди, «панк»-рок, що виник у сімдесятих, наживався на ринку попмузики. Подаючи себе як «альтернативну музику», насправді він паразитував на традиційній культурі, часто звертаючись до образів насильства та радикальної мови із корисливою метою.

Відверто політизовані тексти пісень панк-рок гуртів, найкращим прикладом яких є хіт Sex Pistols «Anarchy in the UK» 1976 року, відповідали тогочасним депресивним настроям. Але політика панк-гуртів була такою ж пласкою, як і їхня музика, що часто обмежувалася трьома акордами, монотонним ритмом і досягала ефекту лише завдяки гучності. Як і Фракція Червоної армії, Sex Pistols та інші панк-рок гурти прагнули насамперед шокувати. Навіть їхній визивний зовнішній вигляд і манера подавалися з іронією та певним глумом: «Пам'ятаєте шістдесяті? — ніби запитували вони. — Що ж, подобається вам чи ні, ми — те, що від них лишилося». Тепер музична революція полягала в гнівних піснях, які ганили «гегемонію», а за їхнім фальшивим політичним змістом ховалося дедалі більше спустошення музичної форми[357].

Попри фальш політики й музики панків, цинізм їхнього покоління був справжнім і дійсно відчутним. Вони були озлобленими та здебільшого безталанними радикальними представниками дедалі більшого кола тих, хто відчував неповагу — до минулого, до авторитету, до публічних осіб і державних справ. Ця наруга над помпезністю і традиційністю у своєму більш дотепному прояві втілилася в плеяді розчарованих молодих британських політичних сатириків, які з'явилися майже за двадцять років до того, зокрема у вигляді театрального огляду Beyond the Fringe; передачі BBC That Was the Week That Was, яка йшла пізно вночі, та щотижневика Private Eye.

Користуючись зі стрімкого зростання аудиторії телебачення та постійного обмеження державної цензури, комік-гурт Monty Python, а також його послідовники й імітатори створювали суміш широкого пародіювання, непристойних вуличних жартів та в'їдливої політичної сатири — востаннє таке поєднання з'являлося в гострих політичних малюнках карикатуристів XIX століття Ґіллрея та Крукшенка. Про те, якою тісною була взаємодія між рокмузикою і новим бурлеском, свідчать джерела фінансування двох фільмів Monty Python — «Монті Пайтон і святий Грааль» (1974) та «Буття Браяна за Монті Пайтоном» (1979). Ці стрічки спонсорували відповідно Pink Floyd і Led Zeppelin та Джордж Гаррісон із The Beatles.

Брак поваги до публічних осіб надавав багатий матеріал для щотижневих телепередач на зразок Spitting Image або Bebete Show у Франції, у яких із провідних політиків регулярно так збиткувалися, як кілька років тому навіть неможливо було собі уявити (а в США неможливо й досі). Сатирика та політичні коміки замінили письменників і митців у ролі інтелектуальних героїв часу: коли на початку 1980-х французьких студентів запитали, ким з відомих осіб вони захоплюються найбільше, старші були шоковані тим, що покійного Жан-Поля Сартра заступив Колюш — язикатий (часом аж до непристойності) телекомік, який насмішкувато скористався своєю новонабутою популярністю, щоб заявити про бажання балотуватися в президенти Франції.

Утім ті самі державні телеканали, які показували гострі та непоштиві пародії на народну міщанську культуру, також надавали гумористам чимало матеріалу. Напевно, найвідомішим об'єктом глузування був пісенний конкурс «Євробачення» — щорічне шоу, яке вперше показали по телебаченню в 1970 році. Як комерційний продукт, завуальований під прорив нових технологій (тобто одночасну трансляцію в багатьох країнах), шоу до середини 1970-х набуло популярності серед сотень мільйонів глядачів. «Євробачення», у якому другорядні естрадні співаки й артисти-одноденки з усього континенту виконували посередні й неоригінальні композиції, а потім майже завжди

поринали у невідомість, з якої і з'явилися на коротку мить, було настільки вражаюче банальним за своїм задумом і втіленням, що навіть не надавалося на пародію. Через п'ятнадцять років воно вийшло з моди. Але саме тому воно й провіщало щось нове.

Запал, із яким «Євробачення» поширювало та звеличувало безнадійно старомодний формат і потік виконавців-нездар, відображав зростання ностальгічної культури, у якій поєднувалися туга й розчарування. Якщо панк, постмодерн і пародія були однією відповіддю на збентеження десятиліття зневіри, то іншою було «ретро». Французький попгурт Il Etait Une Fois («Колись») носив одяг, популярний у 1930-х роках, — данина нетривалому модному ренесансу різних стилів, від «бабусиних спідниць» до неоедвардіанських зачісок у стилі «Нова романтика» (останнє віяння спостерігалося вже вдруге за три десятиліття). В одязі та музиці (і в архітектурі) спокуса повертатися до старих стилів, а також до їх несміливого поєднання та змішування, заміняла нові ідеї. Сімдесяті, час проблем і сумнівів, дивилися в минуле, а не в майбутнє. Ера Водолія залишила за собою добу імітацій.

Розділ 15

Політика в новому ключі

Je declare avoir avorte («Я зробила аборт»).

Сімона де Бовуар (та 342 інші жінки), 5 квітня 1971 року

У межах щонайбільше одного покоління Французька та Італійська комуністичні партії або обірвуть зв'язки з Москвою, або скотяться в небуття.

Деніс Гілі, 1957 рік

Через цей договір ми не втрачаємо нічого, що й так давно не було програно.

Канцлер Віллі Брандт, серпень 1970 року

Коли дві держави прагнуть встановити кращі відносини, вони часто досягають найвищої спільної банальності.

Тімоті Ґартон Еш

У 1970-х роках політичний ландшафт Західної Європи почав руйнуватися й розпадатися на шматки. Після завершення Першої світової війни традиційна політика поділялася на дві політичні «сім'ї» — ліву та праву, які, зі свого боку, складалися з «поміркованих» та «радикалів». З 1945 року обидві сторони ще більше наблизилися одна до одної, але тенденція загалом не змінилася. Спектр політичних опцій, які мали європейські виборці в 1970 році, був аналогічним до того, що й у їхніх дідусів і бабусь.

Живучість європейських політичних партій пояснювалася дивовижною сталістю в екології електорату. Вибір між лейбористами і консерваторами в Британії або між соціал-демократами і християнськими демократами в Західній Німеччині більше не обумовлювався глибокими розбіжностями в тому чи іншому питанні, і тим паче не переконаннями щодо «стилю життя», як це стали називати. У більшості країн політичний вибір відбивав давні електоральні традиції, які переходили з покоління в покоління і радше визначалися класом, релігією та місцем походження виборця, аніж партійною програмою. Чоловіки й жінки голосували так, як голосували їхні батьки, залежно від того, де вони жили, де працювали та скільки заробляли.

Але під поверхнею цієї позірної сталості в політичній соціології європейських виборців відбувався тектонічний зсув. Монолітний голос білого робітничого класу чоловічої статі — основної виборчої бази комуністів і соціалістів в усіх країнах — затріщав і розколовся. Аналогічно на «ідеально типового» консервативного виборця — немолоду парафіянку місцевої церкви — теж уже не можна було розраховувати як на безумовний голос на підтримку християнсько-демократичних або консервативних партій. Ці партії продовжували існувати, але більшість населення вже не голосувала відповідно до виборчої традиції. Чому?

Насамперед соціальна та географічна мобільність у післявоєнні десятиліття розмила звичні суспільні категорії майже до невпізнаваності. Християнські виборчі осередки в сільській місцевості Західної Франції чи маленьких містечках регіону Венето, у пролетарських промислових осердях Південної Бельгії або Північної Англії тепер розкололися й були роздроблені. Чоловіки та жінки вже мешкали не там, де народилися, і працювали не там, де їхні батьки. Не дивно, що й на світ вони дивилися цілком інакше, а ці зміни, хоч і не одразу, але почали позначатися на їхніх політичних уподобаннях.

По-друге, завдяки процвітанню та соціальним реформам 1960-х і початку 1970-х років програми й концепції традиційних партій, по суті, виявилися виконаними. Власне, успіх цих реформ позбавив помірковано лівих і правих політиків переконливого порядку денного, особливо після шквалу ліберальних реформ 1960-х. Інститути самої держави не викликали заперечень, так само

як і загальні цілі економічної політики. Залишалося тільки вдосконалити трудові відносини, відшліфувати законодавство, щоб усунути дискримінацію права на житло та працевлаштування, розширити освітні можливості тощо — серйозні державні справи, які, втім, не тягнули на предмет великої політичної дискусії.

По-третє, тепер політичні уподобання могли мати інші прояви. Мігрантів з етнічних меншин, яким у середовищі білих європейських робітничих спільнот часто були не раді, не завжди запрошували до місцевих політичних чи трудових організацій, і це позначалося на їхніх політичних поглядах. І насамкінець розбіжності в поглядах між поколіннями в шістдесятих увели в суспільний дискурс проблеми, які були абсолютно не притаманні давнішій політичній культурі. Новій лівиці, можливо, бракувало програми, але тем для обговорення було хоч греблю гати. По-перше, виникли нові категорії виборців. Захоплення темами сексу та сексуальності природним чином призвело до появи сексуальної політики; жінки й гомосексуали, які для традиційних радикальних партій були другорядними і невидимими відповідно, тепер постали як законні історичні суб'єкти, що мали свої права та вимоги. У центрі уваги також опинилася молодь і її прагнення, особливо після того, як у багатьох країнах вік, із якого можна брати участь у голосуванні, понизили до вісімнадцяти років.

Завдяки тогочасному процвітанню люди стали думати не про виробництво, а про споживання, не про те, як звести кінці з кінцями, а про якість життя. У розпал шістдесятих мало хто переймався моральними дилемами добробуту: ті, кого він торкнувся, були надто зайняті пожинанням плодів свого успіху. Але через кілька років багато хто, особливо серед освіченої молоді Північно-Західної Європи, почав вважати комерціалізованість і матеріальне благополуччя п'ятдесятих і шістдесятих обтяжливим спадком, який складався з кітчевих товарів і фальшивих цінностей. Ціна модерності починала здаватися надто високою, принаймні тим, хто отримував від неї найбільше переваг; натомість вони тужили за «втраченим світом» своїх батьків і дідусів.

Політизували це культурне невдоволення зазвичай активісти, обізнані з підходами більш традиційних партій, до яких колись були залучені вони самі або їхні родини. Отож політична логіка загалом не змінилася: суть політики полягала в тому, щоб мобілізувати однодумців навколо законодавчої програми, яку мала ухвалити держава. Що відрізнялося, то це принцип, за яким відбувалося гуртування. Дотепер у Європі виборчі спільноти формувалися завдяки спільним уподобанням великих груп виборців, яких об'єднував клас, вид зайнятості, а також спільний успадкований і часто доволі абстрактний набір принципів та цілей. Політичні підходи важили менше, ніж політична прихильність.

Але в 1970-х на перший план вийшли саме підходи. Почали виникати партії та рухи, які об'єднувалися навколо одного питання, а ті, кого вони представляли, визначалися широко окресленим колом спільних проблем — часто вузько сформульованих та інколи радше капризів. Напрочуд успішна британська Кампанія за справжній ель (англійська абревіатура — CAMRA) — наочний приклад такого руху. Започаткована в 1971 році з метою протесту проти газованого, однотипного пива різновиду «лагер» (й аналогічно однотипних «осучаснених» пабів, які його продавали), ця кампанія, яку представляли вихідці із середнього класу, спиралася на неомарксистську

ідею про те, що масові виробники-монополісти захопили традиційне пивоваріння, щоб використовувати любителів пива задля промислового прибутку, забиваючи смакові рецептори споживачів нашпигованими підсилювачами смаку.

Поєднавши у своїй програмі економічний аналіз, турботу про довкілля, естетичну проблематику і просто ностальгійні настрої, CAMRA стала однією з перших з-поміж багатьох громадянських спільнот, об'єднаних навколо однієї проблеми, а також першою ластівкою нової моди на дорогу «автентику» серед заможного буржуазного середнього класу та богеми[358]. Але через дещо архаїчний характер, не кажучи вже про невідповідність між масштабом залученості її активістів та химерним предметом їхньої пристрасті, конкретно цей монотематичний рух не міг не здаватися дещо чудернацьким.

Натомість інші однопунктні політичні мережі не мали в собі нічого ані дивного, ані примхливого. Більшість із них, як-от CAMRA, складалися з представників середнього класу та обстоювали їхні інтереси. У Скандинавії на початку 1970-х виникла низка протестних партій, зокрема Фінська аграрна партія (пізніше — партія «Істинні фіни»), данська Партія прогресу під проводом Морґенса Ґліструпа та норвезька Партія прогресу, яку очолював Андерс Ланґе. Усі вони палко і на перших порах категорично обстоювали зменшення податків — назва, під якою в 1973 році була заснована норвезька партія, звучала як «Партія Андерса Ланґе за різке зменшення податків, цін та ролі держави», а програма складалася з одного аркуша, на якому повторювалися вимоги з назви.

Либонь, досвід Скандинавії усе ж таки був унікальним: ніде більше податки не були такими високими, а державні послуги такими всеосяжними, а жодна інша монотематична партія ніде більше не здобула такого успіху, як партія Ґліструпа, яка на данських загальнонаціональних виборах у 1973 році отримала 15,9% голосів. Але партії, які виступали проти податків, не були чимось новим. Вони рівнялися на Union de Defense des Commercants et Artisans (Союз захисту торговців та ремісників) П'єра Пужада, заснований у 1953 році з метою захисту власників маленьких крамниць від податків та супермаркетів, який нетривалий час грівся у промінчиках слави після здобуття 12% голосів на виборах у Франції в 1956 році. Але рух Пужада був короткочасним. Більшість протестних партій, які виникли після 1970 року, виявилися живучими — норвезька Партія прогресу отримала свій найкращий результат (15,3%) через чверть століття, у 1997 році.

Партії, які виступали проти податків як аграрні протестні партії міжвоєнної Європи, були передусім реакційними та будували свою програму не «за», а «проти» чогось. Вони виступали проти небажаних змін і вимагали від держави насамперед ліквідації того, що здавалося їм необґрунтованим податковим навантаженням. Інші однопунктні рухи висували до держави, парламенту або державних установ більш позитивні вимоги. До проблематики, якою вони опікувалися, належали такі різнопланові питання, як реформа в'язниць і психіатричних лікарень, доступ до освіти і медичних послуг, безпечних продуктів харчування, комунальних послуг, покращення міських умов та доступ до культурних ресурсів. Усі вони були «антиконсенсусні» в тому розумінні, що відмовлялись обмежувати свою підтримку до якоїсь однієї традиційної політичної групи та були змушені розглядати інші способи заявити про свої вимоги.

Три нові політичні угруповання — жіночий рух, рух за довкілля та рух за мир — заслуговують на особливу увагу, як з огляду на масштаб, так і на тривалість їхнього впливу. З очевидних причин жіночий рух був розгалуженим і доволі широким. Окрім тих інтересів, які вони поділяли з чоловіками, жінки мали свої власні, які тільки-но починали входити до порядку денного європейської законотворчості: догляд за дітьми, рівність оплати праці, розлучення, аборти, контрацепція, домашнє насилля.

До цих питань варто додати увагу більш радикальних жіночих груп до прав гомосексуалів (та лесбійок) і дедалі більше занепокоєння феміністок щодо порнографії. Останнє питання добре ілюструє нову моральну географію політики: сексуально відверту літературу та кінематограф лише нещодавно й не повністю звільнили від контролю цензури завдяки спільним зусиллям старих лібералів і нової лівиці. Але не минуло й десяти років, як вони знову стали об'єктом критики, цього разу з боку жіночих груп та спільнот, часто під проводом коаліцій радикальних феміністок і традиційних консерваторів, які об'єднувалися навколо цього єдиного питання.

Жіночі рухи в Європі від самого початку поєднували в собі різноманітні цілі, що між собою перетиналися. У 1950 році чверть західнонімецьких заміжніх жінок ходили на роботу і заробляли гроші; станом на 1970 рік таких уже була половина; з півтора мільйона тих, хто між 1972 та 1980 роками приєднався до лав робочої сили, 1,25 мільйона були жінками. До середини 1990-х років жінки становили понад 40% усієї (офіційно зареєстрованої) робочої сили в кожній європейській країні, окрім Португалії та Італії. Багато жінок починали працювати на пів ставки або на нижчих секретарських посадах, де вони не могли претендувати на повний соціальний пакет. Гнучкість, яку надавала часткова зайнятість, влаштовувала багатьох матерів, що працювали, але у скрутних фінансових умовах сімдесятих це не могло компенсувати малі зарплати і незахищеність робочого місця. Отож рівність оплати праці та створення ясел і дитячих садків одразу ж стали головними вимогами більшості західноєвропейських жінок, які мали роботу, і відтоді продовжували тримати пальму першості.

Жінки, які працювали (і які не працювали) дедалі частіше шукали допомогу в догляді за дітьми; але це не обов'язково означало, що вони самі хотіли мати більше дітей. Насправді, коли прибуток їхніх сімей збільшився і вони стали проводити більше часу не вдома, вони хотіли б мати їх менше — чи принаймні мати в цьому питанні більше права голосу. Жінки почали вимагати доступу до інформації про протизаплідні засоби і до самих протизаплідних засобів з початку XX століття, але найактивніше — у межах десятиліття після того, як бебі-бум сягнув свого апогею. Французька Association Maternite (Асоціація матерів), заснована в 1956 році, вимагала права на контрацепцію. Через чотири роки її справу продовжив Mouvement Francais pour le Planning Familial (Французький рух за планування родини) — зміна назв яскраво свідчила про зміну підходів.

Коли в ліберальні шістдесяті почали гучніше звучати вимоги щодо сексуальної свободи в різних її проявах, закони, які регулювали контрацепцію, майже всюди послабили (за винятком деяких країн Східної Європи на кшталт Румунії, де державні «стратегії народжуваності» й далі тримали її під забороною). До початку 1970-х контрацептиви вже були у вільному доступі по всій Західній Європі, хоча й не у віддалених сільських районах чи регіонах, де католицька влада морально тяжіла над місцевим

населенням. Утім навіть у невеликих містечках і містах саме жінки середнього класу найбільше користувалися новою свободою; для багатьох заміжніх жінок з робітничого класу та абсолютної більшості незаміжніх основним способом контролю народжуваності залишалося те, що й раніше, — аборт.

Тому не дивно, що вимога реформування законів про аборти стала лейтмотивом нової жіночої політики — рідкісний випадок, коли цілі політики радикального фемінізму збігалися з потребами аполітичної пересічної жінки. У Британії, як пам'ятаємо, аборт було видалено з переліку кримінальних злочинів у 1967 році. Але в багатьох інших країнах здійснення аборту залишалося незаконним: в Італії за це карали п'ятьма роками ув'язнення. Утім, законно чи ні, аборти продовжували бути частиною життя мільйонів жінок — у крихітній Латвії у 1973 році на 34 тисячі живих новонароджених припадало 60 тисяч абортів. А там, де аборти були незаконними, жінок будь-якого віку, з будь-якого класу та з будь-якими політичними уподобаннями об'єднували пов'язані з цим ризики — як з погляду закону, так і здоров'я.

5 квітня 1971 року у французькому тижневику Le Nouvel Observateur вийшла петиція, підписана 343 жінками, які заявляли про те, що вони зробили аборт, відповідно порушивши закон, і вимагали перегляду кримінального кодексу. Підписантки були відомими особами, а деякі з них — письменниці Сімона де Бовуар та Франсуаза Саґан, акторки Катрін Денев, Жанна Моро та Марі-Франс Пізьє, юристки та політичні активістки Іветт Руді та Жизель Галімі — навіть дуже відомими. До них приєдналися не такі знані, але войовничо налаштовані активістки із феміністичних рухів, які виникли після 1968 року. Незважаючи на те, що попереднього року в злочині аборту визнали винними понад триста жінок, уряд завбачливо вирішив утримуватися від притягнення підписанток відкритого листа до відповідальності.

Петиція була ініціативою Mouvement de Liberation des Femmes (Руху за звільнення жінок), заснованого попереднього року; а політичний резонанс, який викликала ця акція, надихнув Галімі та де Бовуар заснувати Choisir («Обирати») — політичну організацію, яка мала на меті покласти край забороні абортів. У січні 1973 року на пресконференції президент Франції Жорж Помпіду визнав, що французьке законодавство не встигає за змінами громадської думки. Нічого іншого йому, по суті, й не залишалося: упродовж 1972?1973 років понад 35 тисяч французьких жінок з'їздили до Британії, щоб легально зробити аборт. Наступник Помпіду, Валері Жискар д'Естен, зобов'язав міністерку охорони здоров'я Сімону Вейль подати до парламенту оновлений законопроєкт, а 17 січня 1975 року Національна асамблея проголосувала за легалізацію абортів у Франції (упродовж перших десяти тижнів вагітності).

Жінки в усій Західній Європі уважно вивчили французький приклад. В Італії новостворений Movimento della Liberazione delle Donne Italiane (Італійський рух за звільнення жінок) об'єднав зусилля з маленькою Радикальною партією, щоб зібрати 800 тисяч підписів під петицією змінити закон про аборти, а в ході на його підтримку, яка відбулася в Римі у квітні 1976 року, взяли участь 50 тисяч жінок. Через три роки після запровадження в 1975 році давно очікуваного нового «Сімейного кодексу», який було ухвалено замість фашистського, італійський парламент 29 травня 1978 року — за три тижні після знайдення тіла Альдо Моро — легалізував аборти.

Це рішення було опосередковано підтверджене під час загальнонаціонального референдуму в травні 1981 року, коли італійські виборці відкинули як пропозицію ще більше послабити наявні обмеження щодо легальних абортів, так і спробу знову визнати аборти кримінальним злочином, запропоновану новоствореним Рухом за життя. Якщо темп реформ в Італії дещо й відставав від Британії чи Франції, то не так через опір Католицької церкви, як тому, що багато італійських феміністок мали досвід діяльності в рухах позапарламентської «автономної» лівиці (показово, що головною вимогою першого маніфесту «Жіночої боротьби» (Lotta Femminista) стала оплата хатньої праці — ритуальне поширення старого, «робітничого» уявлення про сучасне суспільство як про одну гігантську фабрику на домашню сферу). Тому їм було складно використовувати традиційні політичні інститути заради втілення своїх цілей.

В Іспанії французька стратегія була ще більшим прикладом для наслідування — особливо з огляду на сили, вивільнені після занепаду старого режиму. Перша феміністична демонстрація в Іспанії відбулася в січні 1976 року, коли від смерті Франко не минуло й двох місяців. Ще через два роки перестали вважати злочином подружню зраду, а контрацепцію легітимізували. У 1979 році тисяча жінок, зокрема знаменитості, підписали відкриту заяву, в якій оголосили себе порушницями закону через те, що зробили аборт. Це було певним нагадуванням про те, що за Франко Іспанія була одним із лідерів за кількістю нелегальних абортів у Європі: ситуацію в Іспанії можна було порівняти зі східноєвропейською, а її причинами стало таке саме авторитарне, пронаталістське засудження будь-якого способу контролю народжуваності. Навіть у постфранкістській Іспанії зберігся сильний культурний спротив реформі законодавства щодо абортів; коли парламент у травні 1985 року нарешті схвалив закон, який дозволяв аборти, дозвіл поширювався лише на випадки зґвалтування, патологій плода або ж ті, коли життя матері було під загрозою.

Разом із правом на розлучення перемога в боротьбі за право на аборт була головним досягненням жіночих політичних груп тих років. У результаті особиста ситуація мільйонів жінок неоціненно покращилася. Доступність абортів у поєднанні з ефективними та доступними протизаплідними засобами не лише покращила життєві можливості для багатьох жінок, особливо бідних, а й надала жінкам, які працювали, можливість відкладати народження першої дитини до безпрецедентно пізнього віку.

Як наслідок, дітей стало народжуватися дедалі менше. У період між 1960 та 1996 роками рівень народжуваності серед іспанських жінок упав на майже 60%; в Італії, Західній Німеччині та Нідерландах — приблизно так само. Через декілька років реформ 1970-х у Західній Європі не лишилося жодної країни, окрім Ірландії, де рівень народжуваності був достатнім, щоб замінити попереднє покоління. У Британії річні темпи народжуваності за три десятиліття, починаючи з 1960 року, скоротилися від 2,71 дитини на одну жінку до 1,84; у Франції — від 2,73 до 1,73. Заміжні жінки дедалі частіше народжували тільки одну дитину або не народжували взагалі, і якби не народження поза шлюбом, цифри були б ще нижчі: до кінця 1980-х років поза шлюбом в Австрії щорічно народжувалося 24% всіх дітей, у Великій Британії — 28%, у Франції — 29%, у Швеції — 52%.

З уповільненням економіки та зростанням емансипації жінок змінювалася і європейська демографія, і для держави добробуту в подальші роки це не провіщало нічого доброго. Однак суспільні зміни, здійснені жіночими рухами, не відобразилися в політиці. Не з'явилося жодної «жіночої партії», здатної відтягнути на себе голоси та привести своїх представників до влади. У національних парламентах й урядах жінки залишалися меншістю.

Лівиця виявилася загалом більш відкритою до обрання жінок, ніж правиця (але не всюди — і в Бельгії, і у Франції правоцентричні християнські партії впродовж багатьох років частіше, ніж їхні конкуренти-соціалісти, висували жінок на безпечних округах), але найбільш точним критерієм для передбачення перспектив жінок у публічному житті була не ідеологія, а географія. Між 1975 та 1990 роками кількість жінок у фінському парламенті зросла від 23 до 39%; у Швеції — від 21 до 38%; у Норвегії — від 16 до 36%; а у Данії — від 16 до 33%. Південніше, у парламентах Італії та Португалії, в 1990 році жінкою був кожен дванадцятий депутат парламенту. У Палаті громад Великої Британії жінки становили тільки 7%, а у французькій Національній асамблеї — лише 6%.

Борці за навколишнє середовище, як чоловіки, так і жінки, значно успішніше перекладали свої прагнення мовою виборчої політики. У певному розумінні «енвайронменталізм» (неологізм, який виник у 1930-ті) був справді новим початком — колективним вираженням страхів середнього класу щодо атомних електростанцій і вибуху урбанізації, розбудови доріг і забруднення. Але європейський рух за довкілля ніколи б не став таким успішним, якби був тільки додатком до шістдесятих, а його представниками були заможні луддити[359], які вбиралися у зношений одяг з натуральних тканин і збиралися на демонстрації по вихідних, маневруючи між своїми прагненнями та інтересами. Туга за більш «природним» світом і пошук особистої політики «справжності» мали глибоке коріння з обох боків ідеологічного поділу, яке можна було відстежити ще до романтиків та їхнього жаху перед спустошеннями, притаманними ранньому індустріалізму. До початку XX століття прихильники і політичної лівиці, і політичної правиці мали свої власні клуби велосипедистів, вегетаріанські ресторани, гуртки любителів природи, на кшталт Wandervogel[360], та піших прогулянок, пов'язані з мріями чи то соціалістів, чи то націоналістів про емансипацію і повернення до давніх часів.

Німецька ностальгія за питомо німецькими пейзажами, за горами й річками Гарцу та Фальцу, за Батьківщиною; французька націоналістична мрія про селянську ідилію в la France profonde («глибинній Франції»), якої не торкнулися міста і космополітизм; омріяна англійська давня і прийдешня пасторальна гармонія, втрачений Єрусалим Блейка[361] — усі ці національні туги мали більше спільного, ніж визнавав будь-хто з тих, хто їх сповідував. І хоча лівиця впродовж багатьох десятиліть захоплено спостерігала, як комунізм змагався із Заходом у «виробництві», у 1970-х роках голоси з обох політичних таборів почали висловлювати певні занепокоєння щодо спільних втрат, які спричиняли прогрес, продуктивність і «модерність»[362].

Таким чином, сучасна екологічна революція була подвійним благом: вона позначала розрив із бездушними панацеями нещодавнього минулого і водночас сягала корінням у глибше минуле, якого вже не пам'ятали, але від якого віяло прадавньою надією. Рух за довкілля (як і за мир) часто збурював

підйом націоналізму — або регіоналізму, — але з людським обличчям. Організація Alternativen, яка діяла в Західному Берліні, або австрійські протестувальники проти атомної енергетики, які в 1978 році виграли референдум, що забороняв уряду увести в експлуатацію атомну електростанцію у Цвентендорфі, ніколи б не назвали себе націоналістами чи навіть патріотами. Але їхня лють щодо забруднення насамперед локального навколишнього середовища (і відносна байдужість щодо аналогічного плюндрування, яке відбувалося деінде) свідчить про зворотне. Підхід «моя хата скраю», властивий зародковому зеленому рухові, споріднював його із попередниками.

Отож не було нічого незвичайного в тому, що літній португальський диктатор Антоніу Салазар завзято запроваджував той самий контроль за довкіллям, якого від демократичних урядів Відня чи Амстердама вимагали радикали-послідовники 1968 року. Салазар, який не довіряв «матеріалізму» та був рішуче налаштований затримати прихід XX століття, став у своєму роді справжнім поборником захисту довкілля, чого в його випадку досягали простим прийомом — утриманням співвітчизників у стані безпрецедентного економічного занепаду. Він би точно схвалив досягнення французьких протестувальників, які в 1971 році заблокували будівництво воєнної бази в Ларзаку, на високогірних плато Південно-Центральної Франції.

Символічне значення Ларзаку, чиї незаймані пасовиська захистила від владної махини Французької держави жменька незгодних борців за довкілля, було надзвичайним, і не лише у Франції: це була хвилююча перемога не так на користь місцевих овець гірського масиву, як для їхніх точно не місцевих пастухів, чимало з яких були молодими радикалами, котрі щойно приїхали з Парижа чи Ліона, щоб перетворитися на фермерів на диких просторах «глибинної Франції». Лінія бойових дій кардинально пересунулася, принаймні в Західній Європі.

Звичайно, у Східній Європі доктрина необмеженого виробництва сировини та відсутність будь-якого голосу проти всередині офіційного уряду віддавала довкілля на поталу державним забруднювачам будь-якого штибу. Тимчасом як внутрішня опозиція австрійському урядові могла змусити його відмовитися від атомної електроенергії, її комуністичні сусіди не відчували жодних докорів сумління щодо будівництва атомних реакторів у Чехословаччині, проєктів масштабних гребель за нижньою течією Дунаю, у Чехословаччині та Угорщині чи постійного збільшення виробництва й забруднення повітря за кілька десятків кілометрів на північ у Новій Гуті — польському металургійному містечку, спеціально побудованому для цілей виробництва. Але, незважаючи на всі ці обставини, моральні й людські втрати від нестримного промислового забруднення та екологічного занепаду в Східному блоці не минули непоміченими.

Так, цинічна байдужість режиму Гусака в Празі, який прийшов до влади після 1968 року, зокрема його готовність здійняти галас навколо спільного дунайського кордону заради внутрішнього виробництва кіловат, викликала дедалі більший опір серед зазвичай політично покірних угорців. Хоча ще недавно це здавалося неймовірним, проєкт гребель Габчиково — Надьмарош став приводом для потужного внутрішнього опору всередині самого режиму в Будапешті, а також великою незручністю у відносинах між двома «братніми» сусідами[363].

У Чехословаччині давня відраза до технологічної сучасності перейшла до нового покоління інтелектуалів через роботи філософів, особливо Яна Паточки та Вацлава Бєлоградського; останній після 1970 року працював в еміграції в Італії, а його неогайдеґґеріанські роздуми в його власній країні читали в самвидаві. Читачі з обох боків «залізної завіси» завдяки доробку Франкфуртської школи, зокрема тексту Теодора Адорно та Макса Горкгаймера «Діалектика Просвітництва», який вийшов друком у 1944 році, вже були знайомі з думкою про те, що ціна спроб підкорити й панувати над природою заради цілей людини (проєкт Просвітництва) може виявитись надто високою. Їхні міркування в гайдеґґеріанському дусі (вони припускали, що сам комунізм був протиправним західним винаходом із присмаком самовпевненої ілюзії нескінченного матеріального прогресу) стали основою інтелектуальної опозиції, яка сформувалась у сімдесятих і поєднала етичну незгоду та занепокоєння щодо довкілля під проводом Паточки й одного з найпалкіших прихильників Бєлоградського, драматурга Вацлава Гавела[364].

Із часом спільна екологічна платформа стала місточком між новими формами протесту на Сході і Заході. Але в умовах ранніх сімдесятих жодна сторона ще майже нічого не знала (а у випадку Заходу і не цікавилася) про погляди чи проблеми їхніх сучасників з того боку «залізної завіси». Західноєвропейські борці за довкілля були занадто заклопотані побудовою своєї власної електоральної бази, щоб звертати увагу на міжнародну політику, за винятком тих аспектів, якими вона зачіпала єдиний предмет їхньої уваги. У цьому, однак, вони були напрочуд успішні.

У 1973 році перші «екологічні» кандидати взяли участь у місцевих виборах у Франції та Британії — того самого року, коли в Західній Німеччині було засновано Фермерський конгрес, предтечу Партії зелених. Підживлений першою нафтовою кризою, західнонімецький екологічний рух швидко перетворився на політичний мейнстрим. Із сидячих страйків, протестних маршів і громадських ініціатив початку десятиліття «зелені», яких підтримували такі різноманітні групи, як фермери, борці за довкілля, пацифісти та нелегальні мешканці закинутих будинків, до 1979 року набрали на силі такою мірою, що забезпечили собі представництво в місцевих парламентах двох німецьких земель. Через чотири роки, після другої нафтової кризи, їхня підтримка на федеральних виборах 1983 року зросла від 568 тисяч голосів до 2 мільйонів 165 тисяч (що становило 5,6% голосів), тож «зелені» вперше пройшли до федерального парламенту, де отримали 27 мандатів. До 1985 року вони увійшли до складу важливого регіонального уряду землі Гессен в коаліції з СДП (а регіональне Міністерство з охорони навколишнього середовища та енергетики очолив молодий політик від «зелених» Йошка Фішер).

Успіх німецьких «зелених» не всюди вдалося повторити одразу, хоча з часом австрійські й особливо французькі «зелені» партії показали цілком пристойний результат. Можливо, західні німці все ж таки були особливі. У ті роки серед них поширювалася відраза до тих чинників, які призвели до їхнього повоєнного відновлення: між 1966 та 1981 роками частка населення, яка прихильно ставилася до «технологій» та їхніх досягнень, стрімко впала — від 72 до 30%. Західнонімецькі «зелені» також одержали переваги від німецької системи пропорційного представництва, яка дозволяла навіть доволі маленьким партіям пройти до регіональних та федерального парламентів, тоді як дещо подібна система в Італії мало сприяла успіхам екологічних партій: до 1987 року італійські зелені вибороли менше мільйона голосів і лише 13 місць із 630. У Бельгії дві екологічні партії (одна —

франкомовна, друга — фламандськомовна) також отримували дедалі кращі результати: від 4,8% голосів у 1981 році, коли вони вперше взяли участь у виборах, їхня підтримка постійно зростала і в 1987 році перевищила 7,1%. Натомість у Британії виборча система була влаштована в такий спосіб, щоб чинити перешкоди маленьким або маргінальним партіям, і саме так і було.

У Скандинавії на перспективи однопунктних партій на кшталт борців за довкілля (чи то пацифістів, чи то феміністів) накладали обмеження подібності в програмах інших політичних угруповань — навіщо «марнувати» голос заради «зелених», коли соціал-демократичні або аграрні партії претендували на обстоювання аналогічних питань? Наприклад, у Норвегії Рух за довкілля був щонайменше так само популярним, як і в Німеччині: уже в 1970 році плани уряду лейбористів щодо експлуатації найбільшого водоспаду Північної Європи Мардалсфоссен на Полярному колі для побудови гідроелектростанції викликали значний опір по всій країні та спонукали охопити в норвезькому політичному порядку денному проблеми екології. Але ані справа Мардалсфоссен, ані подальші протести проти планів побудови атомних електростанцій так і не перетворилися на окремий політичний рух: протести, як і компроміси, обговорювали всередині урядової більшості.

«Зелені» мали трошки кращий результат у Швеції, де вони нарешті увійшли до парламенту в 1988 році, та у Фінляндії, де окремі енвайронменталісти спочатку перемогли на виборах у 1987 році, а тільки тоді, наступного року, створили Зелену асоціацію — партію, зосереджену на проблемах навколишнього середовища (мабуть, не дивно, що фінські «зелені» мали набагато більшу підтримку в заможному, міському, орієнтованому на кар'єру та заробляння грошей півдні країни, аніж у бідніших сільських центральних і північних частинах). Однак Фінляндія та Швеція були винятками: пацифісти, феміністи, борці за довкілля, інваліди й інші однопунктні активісти були такі впевнені в загальній підтримці своїх вимог з боку культурного середовища, що могли дозволити собі відколотися від мейнстриму та ризикнути розділити своїх прихильників, не ставлячи під загрозу ані урядову більшість, ані реалізацію власних цілей.

Як ми бачили, монотематичні партії часто з'являлися внаслідок кризи, скандалу або непопулярного проєкту: приміром, в Австрії борці за довкілля своїм підйомом — принаймні тією мірою, якою вони перетворилися на національну силу, — завдячували гострому протистоянню з владою щодо планів будівництва гідроелектростанції в заболоченому лісі в Гайнбурзі, що в Східній Австрії. Поштовхом для порядку денного «зелених» стало подальше протистояння між урядовою коаліцією під проводом соціалістів та екоактивістів. І навіть незважаючи на те, що уряд зрештою пішов на поступки, цей випадок призвів до стрімкого зростання підтримки «зелених» серед розчарованих прихильників соціалістів, зокрема серед інтелектуалів і представників вільних професій.

Множення монотематичних партій, програм та їхнє поступове всотування в традиційне громадське життя вдарило по традиційних організаціях, зокрема лівого спрямування. Найбільше постраждали комуністичні партії Західної Європи, яких підкосило постійне розмивання їхньої пролетарської виборчої бази та дискредитувало вторгнення до Чехословаччини. На чолі французької Компартії стояли майже невиправні сталіністи, які так ніколи і не дистанціювалися від подій 1956 року, не кажучи вже про 1968 рік. Консервативна й підозріла щодо будь-якої теми чи особи, котру вона не

могла підкорити та контролювати, партія не припиняла втрачати голоси під час кожних виборів: після повоєнного піку на рівні 28% у 1946 році її підтримка знизилася до 18,6% в 1977-му, а потім карколомно впала до менше ніж 10% на виборах у 1980-х роках.

Італійським комуністам велося значно краще. Тимчасом як французька комуністична верхівка була майже без винятку посередньою та непривабливою, що свідчило про рабське наслідування в цьому, як і практично в усьому іншому, радянського прикладу з боку ФКП, Італійській комуністичній партії, від Пальміро Тольятті до Енріко Берлінґуера (секретаря партії від 1972 року до своєї ранньої смерті у віці 62 років у 1984-му), щастило на розумних і навіть харизматичних лідерів. Обидві партії, як і решта комуністичних організацій, критично залежали від радянського фінансування: упродовж 1971?1990 років французькі комуністи отримали від радянських служб 50 мільйонів доларів, а італійські — 47 мільйонів[365]. Але італійці принаймні висловлювали публічну незгоду з кричущими діями совєтів, зокрема зі вторгненням у Чехословаччину.

Автономію (порівняну) італійських комуністів зміцнило рішення Берлінґуера, яке він ухвалив у 1973 році, присвятити діяльність партії захисту італійської демократії, навіть якщо це означало відкинути її відверте протистояння з християнськими демократами: то був так званий «історичний компроміс». Причиною цієї зміни почасти стало потрясіння від державного перевороту в Чилі 1973 року[366], який переконав Берлінґуера й інших інтелектуалів-комуністів, що навіть якби комуністи отримали більшість у парламенті, їм би ніколи не дозволили — чи то американці, чи то їхні союзники в італійській армії, бізнесових і церковних колах — сформувати власний уряд. Але водночас, як ми пам’ятаємо з попереднього розділу, це було реакцією на цілком реальну загрозу, що її уособлювали для італійської демократії ліві та праві терористи, для яких Комуністична партія була не меншим ворогом, аніж Італійська держава.

Ці зміни принесли тимчасові електоральні бонуси. Кількість прихильників Компартії, які віддавали їй свої голоси, в Італії постійно зростала — від 6,7 мільйона голосів на виборах 1958 року до 9 мільйонів голосів у 1972-му, а через чотири роки сягнула рекорду на виборах у червні 1976 року, коли ІКП отримала 12,6 мільйона голосів і 228 місць у парламенті. Оскільки цей результат уособлював 34,4% всіх голосів, комуністам забракло лише 4% та 34 місць до результату керівної партії християнських демократів. Для західної комуністичної партії це був безпрецедентний результат. ІКП переконливо намагалася представити себе як «системна» партія, можливо, навіть (як того боялися Генрі Кіссінджер та інші закордонні спостерігачі) як альтернативний «уряд в очікуванні»[367].

Оновлений підхід італійської партії та набагато менш переконливі спроби французької Компартії повторити її успіх (хоч і не ідеї) дістали назву «єврокомунізму». Термін виник у листопаді 1975 року на з’їзді італійських, французьких та іспанських комуністів, а в офіційний обіг його ввів генеральний секретар іспанських комуністів Сантьяґо Каррільйо у своєму есеї 1977 року «Єврокомунізм і держава». Іспанська партія тільки тепер з’явилася в публічному просторі після десятиліть підпілля, а її лідери прагнули засвідчити свою відданість демократії. Як і їхні італійські товариші, вони розуміли, що якнайкраще досягнути цього вони можуть,

зберігаючи дистанцію — як від сучасного Радянського Союзу, так і, що було значно важливіше, від їхнього спільного ленінського минулого.

На короткий час «єврокомунізм» виявився привабливим, хоча й не так для виборців, як для інтелектуалів і науковців, які прийняли за політичне відродження марксизму те, що насправді було виявом виснаження цієї доктрини. Якщо західні комуністи хотіли подолати тягар історії та перепрограмувати себе як один із лівих демократичних рухів (або й головний такий рух), то мали відкинути не лише «диктатуру пролетаріату» й інші риторичні догми, кинуті у вогнище змагань в ідеологічному марнославстві впродовж 1970-х років. Вони також мусили публічно та відверто відмовитись від своїх зв'язків із самим радянським комунізмом, а це навіть Берлінґуеру та Каррільйо було не до снаги.

Отож єврокомунізм був оксюмороном, незважаючи на найщиріші зусилля його речників. Підпорядкування Москві, як того завжди й прагнув Ленін, було першочерговим ідентифікаційним маркером будь-якої комуністичної партії. До зникнення самого Радянського Союзу комуністичні партії Західної Європи були пов'язані з ним кайданами — якщо вони самі так не вважали, то так цілком напевно думали їхні виборці. В Італії, єдиній країні, де комуністична партія змогла в деяких регіонах посісти місце основної партії (місцевого) урядування, комуністи зберігали значну підтримку, хоча їм і не вдалося знову повторити успіхи 1976 року. Але в інших країнах єврокомунізм занепадав постійно і майже безперешкодно. Його творці, іспанські комуністи, у 1982 році одержали лише 4% голосів.

Іронія полягала в тому, що Леонід Брежнєв у Москві справді дав добро на спроби єврокомуністів забезпечити собі голоси шляхом дистанціювання від радянської партії. Радянський крок, побічний продукт утілюваної тоді стратегії розрядки міжнародної напруги, мало чим допоміг комуністичним кандидатам у реформатори. Але водночас, попри всю підтримку, яку вони продовжували постачати не лише готівкою, а і в інший спосіб, радянські лідери почали втрачати інтерес до західних комуністичних партій, які мали обмежений політичний вплив та, здавалося, небагато шансів на те, щоб в осяжному майбутньому прийти до влади. Однак іншою справою були соціальні демократи, особливо на впливових посадах. А соціальні демократи в Німеччині, яка залишалася горнилом розділеного континенту, становили особливий інтерес.

* * *

У 1969 році Соціал-демократична партія (СДП) Західної Німеччини під проводом Віллі Брандта отримала більшість на федеральних виборах та сформувала уряд у коаліції з Вільною демократичною партією, уперше з моменту заснування Федеративної Республіки витіснивши християнських демократів в опозицію. На той час Бранд уже три роки пропрацював на посаді міністра закордонних справ у Великій коаліції і саме тоді, у тісній взаємодії з головою штабу планування політики Еґоном Баром, почав

розробляти нову доктрину зовнішньої політики Німеччини, новий підхід до відносин з Радянським блоком — Остполітік, Нову східну політику.

Дотепер зовнішня політика Західної Німеччини формувалася під впливом поглядів Аденавера, що нова Республіка, тісно пов'язана із Заходом через Західноєвропейський Союз, Європейську економічну спільноту та НАТО, має непохитно стояти на невизнанні Німецької Демократичної Республіки (НДР), розташованої на її східному кордоні. Наполягаючи, що Німеччину представляла тільки ФРН, Аденавер також відмовлявся визнавати держави, які мали дипломатичні відносини з НДР, за винятком Радянського Союзу. Його наступник, Людвіґ Ергард, відкрив торговельні місії в Бухаресті, Софії, Варшаві та Будапешті; але перший реальний відступ від принципової позиції відбувся, коли за спонукою Брандта Бонн встановив дипломатичні відносини з Румунією, а через рік — з Югославією.

Аденавер завжди наполягав, що розділення Німеччини та невирішені прикордонні питання на Сході мають бути врегульовані до того, як у Центральній Європі станеться будь-яка деескалація чи відведення військ. Але Сполучені Штати, відмовившись опротестувати зведення Берлінського муру в 1961 році, продемонстрували, що не збираються наражатися на війну заради збереження відкритого Берліна і, як підтвердив президент Ліндон Джонсон у жовтні 1966 року, більше не дозволять робити свою зовнішню політику заручницею принципу майбутнього об'єднання Німеччини. Сигнал був недвозначним: замість того щоб наполягати на розв'язанні «німецької проблеми» як передумові для розрядки, нове покоління німецьких дипломатів, задля досягнення своїх цілей, мусило докорінно переглянути свої пріоритети.

Якщо Віллі Брандт і хотів спробувати ризикнути й покінчити з традиційною західнонімецькою політикою, то значною мірою завдяки своєму досвіду на посаді мера Західного Берліна. Насправді невипадково, що деякі з найпалкіших прихильників Остполітік у всіх її проявах були колишніми мерами Берліна: сам Брандт, майбутній президент Республіки Ріхард фон Вайцзекер та Ганс-Йохен Фоґель, наступник Брандта на чолі СДП. Цим чоловікам було очевидно, що західні союзники не підуть на жодні непевні ризики заради подолання розділення в Європі; ця думка отримала чергове підтвердження, коли Захід кволо прийняв вторгнення країн Варшавського договору в Чехословаччину. Якщо Західна Німеччина хотіла знайти вихід із центральноєвропейського глухого кута, то мала робити це самостійно, безпосередньо взаємодіючи з владою на Сході.

Зважаючи на ці міркування, Брандт і Бар розробили підхід до східного регіону, щоб досягнути того, що Бар назвав «Wandel durch Annaherung» — зміною через зближення. Вони прагнули «подолати наслідки Ялти» через налагодження безлічі контактів — дипломатичних, інституційних, людських; а відповідно — «нормалізувати» відносини між двома Німеччинами й усередині Європи, не викликаючи занепокоєння у своїй країні та за кордоном. У характерній зміні риторики Брандт непомітно відкинув наполягання Західної Німеччини на незаконності НДР та безкомпромісну вимогу щодо возз'єднання. Відтоді Бонн продовжував підтверджувати фундаментальну єдність німецького народу, але водночас визнавав беззаперечну фактичність Східної Німеччини — «Одна німецька нація, дві німецькі держави»[368].

У період між 1970 і 1974 роками Брандт і його міністр закордонних справ Вальтер Шеєль з Вільної демократичної партії погодили й підписали низку важливих дипломатичних угод: договір із Москвою та Варшавою в 1970 році, який визнавав фактичне існування і непорушність післявоєнних кордонів усередині Німеччини та між Німеччиною і Польщею («наявна лінія розподілу… становитиме західний державний кордон Польської Народної Республіки»), а також створював перспективу для нових відносин між Німеччиною і її східними сусідами «на основі нинішньої політичної ситуації в Європі»; чотиристоронню угоду щодо Берліна в 1971 році, за якою Москва погоджувалась не здійснювати в ньому жодних змін в односторонньому порядку та сприяти транскордонному рухові, а після цього — ратифікований Бундестагом у 1973 році Основний договір з НДР, у якому Бонн, продовжуючи надавати автоматичне громадянство будь-якому мешканцю НДР, який зміг пробратися на захід, поступався своєю давньою претензією щодо позиціонування себе як єдиного легітимного представника всіх німців; договір з Прагою 1973 року та обмін «постійними представниками» з НДР у травні 1974 року.

За ці досягнення, а також після зворушливого паломництва до Варшави, де він встав на коліна, вшановуючи пам’ять Варшавського ґетто, Віллі Брандт отримав Нобелівську премію миру. Удома на нього також очікували лаври: на виборах 1972 року його СДП уперше отримала таку підтримку, яка дозволила їй стати найчисленнішою партією федерального парламенту. Попри те, що Брандт відступив від давньої принципової позиції Бонна, що остаточного рішення щодо кордонів та населення не було досягнуто, що ялтинські поділи не мали юридичного статусу і що з погляду закону ілюзія щодо тяглості кордонів Німеччини станом на грудень 1937 року тривала, Брандт був дуже популярний у себе в Німеччині[369]. І не лише в Західній. Коли в 1970 році він приїхав до міста Ерфурт, що стало першим візитом західнонімецького лідера до Східної Німеччини, Брандта вітав захоплений натовп.

Після того як через шпигунський скандал[370] у 1974 році Брандт був змушений залишити посаду, його наступники в Канцелярії — соціаліст Гельмут Шмідт та християнський демократ Гельмут Коль — весь час дотримувалися основної лінії Остполітік, відстоюючи її не лише публічно, а й через численні зв’язки з НДР, офіційні та неформальні, які були покликані сприяти контактам між людьми, налагоджувати стосунки, пом’якшувати страхи західнонімецького реваншизму та загалом «нормалізувати» відносини Бонна з його східними сусідами, змирившись із тим, що, за словами Брандта, які він сказав після підписання Московського договору, яким визнавалися післявоєнні кордони Німеччини, «через цей договір ми не втрачаємо нічого, що й так давно не було програно».

Якщо засновники Нової східної політики хотіли досягнути успіху в реалізації своїх цілей, то мали рахуватися з інтересами трьох різних груп. Західні європейці потребували запевнення, що Німеччина не розверталася на схід. Першою реакцією президента Франції Жоржа Помпіду на Московський договір стали загравання до Великої Британії: членство Британії в Європейській Спільноті тепер набувало додаткової привабливості, оскільки вона б слугувала противагою для менш поступливої Німеччини. Зрештою французів утихомирили обіцянки Німеччини ще тісніше зв’язати Федеративну Республіку із західноєвропейськими інституціями (аналогічно до того, як двадцять років по тому наступників Помпіду переконали зобов’язання Німеччини щодо спільної європейської валюти, які вона взяла на себе після

об’єднання). Але і в Парижі, і у Вашингтоні ще довго пам’ятали ремарки, подібні до тих, які в 1973 році робив міністр фінансів Гельмут Шмідт, — щодо «світу, який змінюється» та в якому «традиційні категорії Сходу і Заходу» втрачають сенс.

Другою групою інтересів були німці з обох боків роздільної лінії. Для багатьох із них Остполітік Брандта створила реальні переваги. Контакти та зв’язки між двома Німеччинами росли, мов на дріжджах. У 1969 році із Заходу до Східної Німеччини було здійснено лише пів мільйона телефонних дзвінків. Через двадцять років їх було вже сорок мільйонів. Телефонний зв’язок між двома половинами Берліна, якого в 1970 році практично не існувало, до 1988 року сягнув позначки в десять мільйонів дзвінків щорічно. До середини 1980-х років більшість східних німців мали практично необмежений доступ до західнонімецького телебачення; східнонімецька влада навіть зайшла так далеко, що проклала кабель у «долину невігластва» навколо Дрездена (названу так через місцеві топографічні перешкоди для сигналів західнонімецького телебачення), наївно вірячи в те, що, якщо східні німці зможуть дивитися німецьке телебачення в себе вдома, вони не відчуватимуть потреби емігрувати. Ці та інші домовленості, зокрема возз’єднання родин і звільнення політичних в’язнів на Захід, сприяли успіху Остполітік і відображали дедалі більшу впевненість комуністів у західнонімецькій політиці «стабільності» та «передбачуваності».

Керманичі Східної Німеччини мали серйозні підстави тішитися таким розвитком подій. У вересні 1973 року Організація Об’єднаних Націй визнала Східну та Західну Німеччину суверенними державами й дозволила прийняти їх до своїх лав; у межах року Німецьку Демократичну Республіку офіційно визнали вісімдесят країн, зокрема США. За іронією долі, на відміну від змін у Бонні, лідери самої НДР перестали говорити про «Німеччину» та почали натомість дедалі впевненіше говорити про НДР як про окрему, легітимну та самостійну німецьку державу, яка має власне майбутнє — вкорінене, як вони наполягали, не в «хороших» німцях, які були проти фашистів, а в землі та спадщині Пруссії. У Конституції НДР 1968 року йшлося про відданість ідеї об’єднання на основі демократії та соціалізму; водночас із оновленої Конституції 1974 року це речення вилучили, натомість з’явилася присяга «назавжди і незмінно залишатися союзником СРСР».

Для офіційної зацікавленості НДР у Новій східній політиці були й більш термінові та корисливі підстави. Із 1963 року НДР «продавала» Бонну політичних в’язнів за готівку, а обсяг виплат залежав від «цінності» та регалій кандидата. Станом на 1977 рік, щоб домогтися звільнення одного в’язня зі східнонімецьких тюрем, Бонн платив близько 96 тисяч дойчмарок за одну людину. До дипломатичних досягнень нової політики належала також інституціоналізація транскордонних возз’єднань сімей: для цього влада в Панкові платила додатково 4500 дойчмарок за особу (дуже вигідно, адже в 1983 році румунський диктатор Чаушеску змушував Бонн платити 8 тисяч дойчмарок за особу, щоб дозволити етнічним німцям виїхати з Румунії). За деякими підрахунками, загальна сума, яку Бонн виплатив НДР в обмін на звільнення 34 тисяч в’язнів, возз’єднання 2 тисяч дітей зі своїми батьками та «врегулювання» 250 тисяч справ щодо возз’єднання сімей до 1989 року, становила 3 мільярди дойчмарок[371].

Одним із непередбачених наслідків цих змін було практичне зникнення «об’єднання» з німецького політичного порядку денного. Безперечно,

об’єднання розділеної країни залишалося, за висловом Брандта, Lebensluge («білою брехнею») Федеративної Республіки. Але до середини 1980-х років, за кілька років до того, як воно таки сталося, об’єднання більше не розбурхувало громадської думки. Опитування, проведені в 1950?1960-х роках, засвідчували, що до 45% населення Західної Німеччини вважало, що об’єднання — «дуже важливе» питанням сьогодення; із середини 1970-х цей показник ніколи не сягав вище 1%.

Третім актором, на якого Бонн мусив зважати у зв’язку зі своєю новою політикою, був, звичайно, Радянський Союз. Від перших переговорів Віллі Брандта з Брежнєвим у 1970 році й аж до візиту Горбачова до Бонна майже двадцять років по тому всі плани Західної Німеччини щодо «нормалізації» на Сході узгоджували з Москвою, і всі про це знали. За словами Гельмута Шмідта, «звичайно, німецько-радянські відносини були в центрі Нової східної політики». Насправді, після того як Західна Німеччина та росіяни дійшли згоди щодо затвердження нових польських кордонів (з поваги до давнього європейського звичаю поляків їхньої думки не спитали) та відколи Бонн погодився визнати Народні Республіки, західні німці й росіяни виявили між собою багато спільного.

Коли в травні 1973 року Леонід Брежнєв відвідав Бонн (з боку радянського лідера партії такий візит відбувався вперше), він і Гельмут Шмідт навіть змогли обмінятися спільними теплими спогадами про воєнні часи; Шмідт тоді вдало пригадав, що він «удень воював за Німеччину, а вночі плекав таємні надії щодо поразки Гітлера». Віллі Брандт, який від початку до кінця справді протистояв Третьому Райху, у своїх мемуарах холодно зауважує, що, «коли відбувається обмін воєнними спогадами, правда і вигадка стоять дуже близько». Але якщо спогади, можливо, й були вигадкою, то спільні інтереси — цілком реальними.

Упродовж багатьох років СРСР домагався офіційного визнання його післявоєнних здобутків і нових кордонів Європи, бажано на офіційній Мирній конференції. Західні союзники, особливо США, довго не хотіли виходили за межі фактичного визнання статус-кво, очікуючи, зокрема, на вирішення «німецького питання». Але тепер, коли самі німці загравали до своїх східних сусідів, позиція Заходу неминуче мусила змінитися; надії радянських очільників от-от мали здійснитися. У рамках своєї амбітної стратегії розрядки щодо СРСР та Китаю президент Річард Ніксон та Генрі Кіссінджер, його радник з питань національної безпеки, були більш відкриті до переговорів з Москвою, ніж їхні попередники, і, мабуть, менше непокоїлися через характер радянського режиму: як пояснював Кіссінджер Комітету закордонних справ Сенату США 19 вересня 1974 року, міжнародна розрядка не має залежати від внутрішніх перетворень у Радянському Союзі.

Отож у грудні 1971 року міністри держав — членів НАТО дали принципову згоду на участь у конференції з безпеки в Європі. Не минуло й року, як у столиці Фінляндії Гельсінкі відбулася підготовча сесія, а у липні 1973 року, знову в Гельсінкі, відкрилася офіційна Нарада з безпеки та співробітництва в Європі. У ній узяли участь тридцять п’ять країн (зокрема США і Канада); відмовилася лише Албанія. Упродовж подальших двох років учасники гельсінської Наради скликали з’їзди, розробляли угоди, пропонували заходи «зі зміцнення довіри», щоб покращити відносини зі Сходом і Заходом, та багато чого іншого. У серпні 1975 року Гельсінські угоди були одноголосно схвалені й підписані.

На перший погляд здавалося, що Радянський Союз дуже виграв від цих угод. У Заключному акті відповідно до Принципу I було погоджено, що «держави-учасниці поважатимуть суверенну рівність та своєрідність одна одної, а також усі права, властиві їхньому суверенітету та охоплені ним, зокрема право кожної держави на правову рівність і територіальну цілісність». Ба більше, у Принципі VI держави-учасниці зобов'язувались «утриматися від будь-якого втручання, прямого чи опосередкованого, індивідуального чи колективного, у внутрішні та зовнішні справи, що належать до внутрішньої компетенції іншої держави-учасниці незалежно від їхніх взаємних відносин».

Брежнєв та його оточення про таке і мріяти не могли. Річ була не лише в тому, що політичні поділи в післявоєнній Європі щойно отримали офіційне та публічне визнання і що суверенітет та територіальну цілісність НДР й інших режимів-сателітів прийняли на офіційному рівні; західні держави вперше відреклися від будь-якого «збройного втручання чи загрози такого втручання проти іншої держави-учасниці». Безперечно, шанси, що НАТО або США зрештою справді нападуть на Радянський блок, давно вже були мізерні. Єдиною країною, яка реально вдалася до таких збройних нападів після 1948 року, та ще й двічі, був… сам Радянський Союз.

Але те, що ці пункти Гельсінських угод, зокрема Принцип IV, який проголошував, що «держави-учасниці поважатимуть територіальну цілісність кожної з держав-учасниць», вважалися настільки значущими, свідчило про хронічну невпевненість Москви у власній безпеці. Між угодами із Західною Німеччиною та Гельсінськими угодами, які постфактум підтвердили й погодили Потсдамські домовленості, Радянський Союз нарешті досягнув своїх цілей і міг спокійно видихнути. Натомість західні учасниці Наради, здавалося, домагалися й отримали мало що, крім незаперечних формальних пунктів — щодо суспільної, культурної та економічної співпраці й обмінів, добросовісної кооперації заради вирішення нерозв'язаних і майбутніх суперечок тощо.

Водночас так званий «третій кошик» Гельсінських положень містив перелік прав не просто держав, а й осіб і народів, зібраний під Принципами VII («Повага до прав людини і фундаментальних свобод, зокрема свободи думки, сумління, релігії та віросповідання») і VIII («Рівні права та самовизначення народів»). Більшість політичних лідерів, які підписалися під цими пунктами, мало на них зважали. З обох боків «залізної завіси» загалом вирішили, що це дипломатичні реверанси, обіцянка-цяцянка для громадськості, та й у кожному разі проконтролювати їх дотримання було неможливо: згідно з Принципами IV та VI ніхто не мав права втручатися у внутрішні справи держав-підписантів ззовні. Як гірко зауважив один тогочасний чеський інтелектуал, Гельсінкі насправді було повторенням принципу Cuius Regio, Eius Religio: у межах своїх кордонів правителям знову надавали дозвіл поводитися зі своїми громадянами, як їм заманеться. Однак така оцінка виявилася хибною. Більшість протоколів і принципів Гельсінських угод 1975 року лише створювали рамку для чинних міжнародних домовленостей. Але Принцип VII не тільки зобов'язував держав-учасниць «поважати права людини і фундаментальні свободи, зокрема свободу думки, сумління, релігії та віросповідання всіх людей незалежно від раси, статі, мови спілкування чи релігії». Він також змушував усі тридцять п'ять держав «просувати і заохочувати ефективну реалізацію громадянських, політичних, економічних, культурних та інших прав і свобод» та «визнавати й поважати свободу особистості сповідувати та практикувати, окремо чи спільно з

іншими, релігію чи віросповідання, діючи відповідно до настанов її власного сумління».

І цього багатослівного і, здавалося, беззубого переліку прав та зобов'язань народився Гельсінський правозахисний рух. Протягом року після того, як радянські лідери отримали свою довгоочікувану угоду за підсумками міжнародної конференції, вони зіткнулися з дедалі більшим зростанням кількості та, зрештою, неконтрольованим поширенням товариств, клубів, мереж, хартій і окремих осіб, які вимагали, щоб їхній уряд «усього лише» дотримувався букви тієї самої угоди, щоб — як змушував їх Заключний акт — вони «виконували свої зобов'язання, викладені в міжнародних деклараціях і угодах із цієї тематики». Брежнєв не помилився в розрахунку, що Генрі Кіссінджер та його прагматичні наступники серйозно ставитимуться до гельсінських пунктів щодо невтручання; але йому (як і Кіссінджеру) ніколи не спадало на думку, що хтось може не менш серйозно сприйняти й інші утопічні абзаци[372].

Спочатку радянська влада, так само як і влада в інших східноєвропейських сателітах, безперечно, могла легко придушити будь-який голос, поданий на захист індивідуальних або колективних прав: у 1977 році лідерів Української Гельсінської спілки заарештували та засудили до ув'язнення на терміни від трьох до п'ятнадцяти років[373]. Але те, якою мірою комуністичні лідери наголошували на «Гельсінкі» як на джерелі міжнародної легітимності їхніх режимів, почало працювати проти них: посилаючись на власні нещодавні зобов'язання Москви, критики (і вдома, і за кордоном) тепер могли чинити публічний тиск на радянські режими. Проти такої опозиції жорстоке придушення було не лише неефективним, а й згубним для самого режиму — у міру того як інформація про нього ставала публічною. Леонід Брежнєв та його оточення підірвалися на динаміті власного цинізму, випадково створивши тріщину у власному щиті. Усупереч усім очікуванням ефект від цього виявився летальним.

Розділ 16

Перехідні часи

Постфактум здається, що наша єдина найбільша помилка полягала в тому, що ми дозволили цим виборам відбутися. З цієї миті почалася наша поразка.

Бригадир Отелу Сарайва де Карвалью

Іспанія — це проблема, а Європа — рішення.

Хосе Ортеґа-і-Ґассет

Європа — це не матеріальні здобутки, це дух. Європа — це стан душі.

Жак Делор

У Північній Європі зміни всередині країн та поза їхніми межами відбувалися на повсякчас присутньому тлі з'ясування стосунків між великими державами й поділу континенту на Схід і Захід. Але в європейському Середземномор'ї переважали місцеві проблеми. До початку 1970-х Іспанія, Португалія та Греція перебували на периферії Європи не лише в географічному сенсі. Хоча ці три країни відповідно до поділу «холодної війни» належали до «Заходу» (Португалія і Греція були членами НАТО), в усьому іншому вони дуже відрізнялися. Їхні економіки, критично залежні від грошових переказів надлишкової робочої сили, яка знайшла роботу за кордоном, і розширення туристичного сектору, були подібні до економік країн, розташованих по південному периметру Європи — Югославії або Туреччини. А рівень життя в Південній Іспанії, як і на значній території Португалії та Греції, відповідав рівню життя в Східній Європі та деяких країнах, що розвивалися.

На чолі всіх трьох країн на початку 1970-х років стояли авторитарні лідери радше латиноамериканського, аніж західноєвропейського зразка; політичні перетворення післявоєнних десятиліть, здавалося, здебільшого пройшли повз них. У Португалії, де з 1931 по 1970 рік правив Антоніу Салазар, та в Іспанії, де генерал Франко в 1936 році здійснив військовий переворот і безроздільно урядував від 1933 року аж до своєї смерті в 1975-му, застигли ієрархії та владні підпорядкування з іншої доби. У Греції група військових змовників у 1967 році скинула короля та парламент; відтоді країною керувала військова хунта. Примара їхнього буремного минулого зловісно нависла над перспективним майбутнім цих трьох країн.

Нещодавню історію Греції, так само як і Іспанії, сильно затьмарювала громадянська війна. У повоєнні роки Комуністична партія Греції (КПГ) тероризувала підвладні їй селища, сіючи страх і залишаючи в пам'яті греків спогади про те, що радикальна лівиця пов'язана з репресіями та насильством. Після того як у жовтні 1949 року комуністи припинили боротьбу, настала черга лівих потерпати від постійних репресій. Воєнні партизани (зокрема чимало з тих, хто раніше воював проти німців) були змушені виїхати за кордон. Ті, хто залишилися, а також їхні діти й навіть онуки не мали права працювати на державних посадах аж до середини 1970-х років. Комуністів довго тримали в ув'язненні в сумнозвісній тюрмі на острові Макронісос та поводилися з ними з неприхованою жорстокістю[374].

Хоча здавалося, що політичні суперечності в Греції дуже добре вкладаються в категорії «холодної війни», там завжди чітко переважали місцеві проблеми. У березні 1949 року на піку протистояння між Тіто та Сталіним

рабськи промосковська КПГ оголосила повідомлення по радіо (з Бухареста), у якому підтримала вимоги щодо незалежності Македонії. Метою заохочення до територіального поділу Югославії було послабити Тіто, проте це не спрацювало. Але натомість підірвало внутрішню довіру до грецького комунізму для цілого покоління, оскільки вважалося, що перемога комуністів призведе до автономії півночі Македонії разом з її слов'янською й албанською меншинами, а відповідно спричинить розкол Грецької держави.

Якщо це мало таке значення, то лише тому, що грецький націоналізм почувався особливо загроженим, навіть за місцевими стандартами. Будучи постійно насторожі через конфлікт з їхньою колишньою імперською метрополією в Туреччині, у стані війни з Албанією з 1940 року (питання, яке до 1945 року залишалося невирішеним) та не бажаючи визнати навіть сам факт присутності великої слов'янської спільноти, розташованої вздовж їхніх кордонів з Югославією та Болгарією, грецькі консервативні післявоєнні політики впевнено віддали перевагу порядку й стабільності перед демократією та післявоєнним примиренням. Поєднавши давні тривоги Греції з новими міжнародними протистояннями, грецький король, його армія та міністри позиціонували себе перед Заходом як найбільш надійні союзники в нестабільному регіоні.

Їм добре віддячили за вірність[375]. У лютому 1947 року Паризький мирний договір зобов'язав Італію віддати острови Додеканес Афінам. Греція отримала суттєву американську допомогу, як після проголошення «Доктрини Трумена», так і в рамках Плану Маршалла. У 1952 році країна вступила в НАТО, і Збройні сили Греції були щасливими одержувачами щедрої практичної, операційної та матеріально-технічної допомоги. Пізніше роль армії справді виявилася ключовою. Спершу Британія сподівалася лишити звільненій Греції в спадок належно реформовану неполітичну армію та сучасну поліцію; але в умовах того часу й того місця це виявилося неможливим. Натомість після восьми років війни грецька армія стала безкомпромісно антикомуністичною, роялістською і недемократичною, а її відданість НАТО й американським партнерам — виявилася значно міцнішою, ніж будь-які зобов'язання перед політичними інститутами чи законами власної держави.

Насправді грецькі офіцери вважали вартовими нації та її цілісності самих себе, а не ефемерні конституційні документи, які вони присягнулися захищати, — і це дуже споріднювало їх із традиційним іспанським офіцерським корпусом. У післявоєнному політичному житті Греції армія одразу почала відігравати активну роль: на загальнонаціональних виборах на початку 1950-х років очільником переможної партії «Грецьке об'єднання» був маршал Александрос Папагос, командувач державних збройних сил у Громадянській війні. До 1963 року військові радо надавали підтримку Константіносу Караманлісу, який привів перейменовану партію «Грецьке об'єднання» (тепер — «Національний радикальний союз») до перемоги на виборах у 1956, 1958 та 1961 роках, хоча після останнього і найбільшого успіху партії його запідозрили в масштабних виборчих фальсифікаціях.

Сам Караманліс ідеологічно не був ані противником комуністів, ані навіть особливо близьким до збройних сил. Але те, що він народився в грецькій Македонії та був переконаним слов'янофобом, відіграло свою роль. Православний, селянського походження, Караманліс був питомо провінційним і консервативним націоналістом — зразковий представник своєї країни та надійний партнер в очах і американських дипломатів, і грецьких офіцерів,

який не виявляв жодного бажання встановлювати цивільний нагляд над збройними силами чи дуже пильно розслідувати чутки про антипарламентські політичні мережі та змови на високому рівні, які ширилися дедалі активніше. За Караманліса Греція залишалася стабільною, нехай і економічно застійною та значною мірою корумпованою.

Але в травні 1963 року на депутата парламенту лівого крила, доктора Григоріса Ламбракіса, коли той виступав у Салоніках на мирній демонстрації, було скоєно напад. Він помер через п'ять днів, а його смерть створила для лівиці політичного мученика та породила зачаток грецького мирного руху, тоді як старанне ухиляння влади від розслідування туманних обставин вбивства Ламбракіса підживлювало поширення підозр[376]. Шість місяців по тому Караманліс із маленьким відривом програв вибори «Центральному союзу» Георгіоса Папандреу — центристській партії, яку підтримував міський середній клас країни, що ставав дедалі численнішим. Наступного року, під час ще одних виборів, партія Папандреу та його союзників показала ще кращий результат, здобувши абсолютну більшість голосів і збільшивши свою частку від 42 до 52,7%.

Нова парламентська більшість вимагала розслідувати фальсифікації виборів 1961 року, тож між парламентом і молодим королем Костянтином почала зростати напруга. Консервативні політичні вподобання короля ні для кого не були таємницею, і на нього дедалі дужче тиснула правиця, щоб відправити Папандреу у відставку, який, зрештою, подав у відставку сам. Його наступниками були кілька тимчасових прем'єр-міністрів, жоден з яких не зміг сформувати стабільної парламентської більшості. Відносини між парламентом і королівським двором ще більш загострилися, коли групу армійських офіцерів ліберального ухилу звинуватили в змові із сином Георгіоса Папандреу Андреасом. У березні 1967 року двадцять одного з них віддали під трибунал.

До того часу від парламентського уряду в Греції лишилася сама тільки назва. Консерватори й армійські офіцери похмуро попереджали про зростання впливу «комуністів» у країні. Король не хотів співпрацювати з «Центральним союзом», який мав більшість і який він звинувачував у залежності від голосів ультралівих, тоді як опозиційний «Національний радикальний союз» відмовлявся підтримати численні спроби встановити «технічний» уряд. Зрештою у квітні 1967 року сам «Національний радикальний союз» сформував уряд меншості, який профункціонував рівно стільки, щоб король встиг розпустити парламент й оголосити нові вибори.

Народне розчарування через парламентську кризу та поширене відчуття, що король повівся неприйнятно упереджено, вказувало на те, що прийдешні вибори призведуть до подальшого відхилення вліво. На підставі самого тільки цього приводу — «комуністичної загрози», до якої постійно апелювали в Греції з 1949 року, — та підкреслюючи беззаперечні недоліки демократичних інститутів і некомпетентність політичного класу Греції, група офіцерів, які діяли всередині давніх армійських правих кіл, 21 квітня захопила владу.

Під проводом полковника Георгіоса Пападопулоса на вулиці Афін та інших грецьких міст ринули танки й десантники. Військові заарештовували політиків, журналістів, представників профспілок та інших публічних фігур, встановлювали контроль над усіма стратегічними об'єктами і проголосили

себе рятівниками нації: «Демократія, — пояснювали вони, — опиниться в підвішеному стані». Король Костянтин пасивно та неохоче погодився й затвердив змовників на посадах. Через вісім місяців після непереконливої спроби «контрперевороту» Костянтин із сім'єю втік до Рима. Удома за ним ніхто не сумував. Хунта призначила правителя, а Пападопулос став прем'єр-міністром.

Переворот, здійснений полковниками, був класичним pronunciamiento[377]. Первісно жорстокі й повсякчас авторитарні, Пападопулос та його оточення звільнили майже тисячу державних службовців, кинули за ґрати або вислали з країни політиків лівого крила та центру й зачинили Грецію для світу на сім задушливих років. Доходячи до смішного у своєму опорі усьому сучасному, полковники цензурували пресу, оголосили страйки поза законом та заборонили попмузику разом із мініспідницями. Вони також не дозволяли вивчати соціологію, російську та болгарську мови вкупі з Софоклом, Евріпідом та Арістофаном. «Популісти» за формою, але патерналісти за суттю, вони були одержимі зовнішнім виглядом. За режиму полковників носити довге волосся було заборонено. Однострої вартових палацу й інших церемоніальних службовців замінили на крикливі «традиційні» грецькі костюми. Вимуштруваного армійського вигляду особливо набули Афіни.

Наслідки грецького перевороту були неоднозначні для економіки. Туризм не постраждав: на зміну політично свідомим мандрівникам, які бойкотували режим полковників, радо приїхали туристи, яких вабили дешеві курорти, хоча й із безліччю гнітючих правил. Політичні зміни також не вплинули на зовнішні інвестиції, які у випадку Греції почали надходити приблизно за десять років до перевороту, і стабільне збільшення ВНП, що з 1964 року зростав у середньому на 6% щорічно: як і в Іспанії, малі зарплати (утриманню яких сприяло придушення будь-яких трудових протестів) та режим, що ґрунтувався на «законі й порядку», створювали сприятливе середовище для іноземного капіталу. Спочатку хунту навіть широко підтримували в сільських районах, звідки здебільшого й походили полковники, особливо після того, як вони в 1968 році скасували весь селянський борг[378].

Але через свої захисні інстинкти полковники були схильні до повернення до старої національної звички імпортозаміщення, коли неефективні місцеві виробники виготовляли низькоякісну продукцію та були захищені від зовнішньої конкуренції. Це неминуче мало призвести до конфлікту між режимом військових та міським середнім класом, інтереси якого і як споживачів, і як виробників за декілька років задовольнили відставкою сварливих політиків. А полковники, які навіть за невибагливими стандартами свого суспільного прошарку були посередностями, не могли нічого запропонувати на майбутнє: ані проєкту інтеграції Греції в нову Європейську спільноту, що розширювалася, ані стратегії щодо повернення до цивільної влади[379].

Ба більше, режим, який у своїй країні був доволі захищеним, на міжнародній арені ставав дедалі більш ізольованим: у грудні 1969 року Рада Європи одностайно проголосувала за виключення Греції; через два місяці ЄЕС перервала всі переговори з хунтою. Режим полковників відкритіше за інших тримався на самій лише силі. Отож було цілком очікувано, що диктатура зазнає фіаско через невдалу спробу застосувати силу поза межами своїх кордонів для врегулювання давньої кіпрської проблеми.

Острів Кіпр, частина Османської імперії з 1571 року, з 1878 року перебував під владою Британії та на початку Першої світової війни був анексований в односторонньому порядку. Попри те, що Кіпр був розташований на крайньому сході Середземномор'я, неподалік від турецької Анатолії й далеко від материкової Греції чи інших відлеглих грецьких островів, там мешкала грекомовна більшість східного православного обряду, яка дедалі більше вимагала об'єднання з Грецькою державою. Турецька меншість, яка становила близько 18% населення острова, зі зрозумілих причин опиралася будь-яким подібним домовленостям та мала в цьому тверду підтримку офіційної Анкари. Доля Кіпру, який опинився між молотом британських спроб позбутися проблемної імперської спадщини та ковадлом давнього греко-турецького конфлікту, у 1950-ті залишалася непевною і невирішеною.

Діставши відмову в енозисі[380] — союзі з Грецією, — більшість греко-кіпріотського острівного керівництва дещо неохоче змирилася з незалежністю, яку Велика Британія надала країні в 1960 році, залишивши за собою тільки деякі транзитні права та стратегічно важливу повітряну базу. Новою Республікою Кіпр, суверенітет і Конституцію якої гарантували Британія, Туреччина та Греція, за греко-турецькою «партнерською» домовленістю керував президент архієпископ Макаріос, який колись перебував в еміграції в Лондоні як озброєний і жорстокий терорист, а тепер став поважним речником «поміркованих» греко-кіпріотських прагнень.

Тим часом грецька й турецька спільноти острова жили пліч-о-пліч у взаємних підозрах та тривогах, перемежованих раптовими спалахами насильства. Влада в Афінах та Анкарі позиціонувала себе як захисників своїх співвітчизників і час від часу погрожувала втручанням. Але розсудливість, а також тиск з боку міжнародної спільноти все ж таки їх стримували, навіть тоді, коли через напади в 1963 році на турків-кіпріотів наступного року на острів було відряджено миротворчий контингент збройних сил ООН. Незважаючи на практично абсолютну монополію греків-кіпріотів на роботу в державному секторі та владному апараті (у широкому сенсі дуже схоже до того, як протестантська більшість усувала католиків від привілеїв і влади в Ольстері) або, можливо, завдяки цьому ситуація на Кіпрі здавалася стабільною. Але якщо Кіпр більше й не створював «кризи», то все одно залишався «проблемою».

Отож у 1973 році, коли афінські студенти (спочатку Школи права, потім Політехнічного університету) принизили полковників, уперше виявивши публічний опір їхній владі, військові у відповідь спробували відвернути від цього увагу й мобілізувати громадську підтримку, знову висунувши претензії до Кіпру з боку Греції. Генерал Іоаннідіс, безкомпромісний лідер, який замінив Пападопулоса на чолі хунти після демонстрацій студентів Політехніки, вступив у змову з Георгіосом Грівасом й іншими греко-кіпріотськими націоналістами, щоб скинути Макаріоса та «возз'єднати» острів з Грецією. 15 липня 1974 року загони кіпрської національної гвардії разом зі спеціально відібраними грецькими офіцерами здійснили напад на президентський палац, скинули Макаріоса (який утік за кордон) та встановили маріонетковий уряд в очікуванні прямого підпорядкування Афінам.

Однак після такого повороту подій турецький уряд заявив, що й сам збирається вторгнутися на Кіпр, щоб захистити інтереси турецько-кіпрської спільноти, і негайно зробив це 20 липня. Протягом тижня дві п'ятих острова опинилися під владою Туреччини. Хунта, неспроможна ані попередити, ані

відповісти на такий крок значно сильніших турецьких збройних сил, здавалася безпорадною, одного дня оголосивши повну мобілізацію, а наступного — скасувавши її. Наразившись на хвилю народного гніву через таке національне приниження, грецькі диктатори самі звернулися до вже літнього Караманліса та запросили його повернутися додому з паризької еміграції. 24 липня колишній прем'єр-міністр повернувся до Афін і розпочав повернення країни до цивільної влади.

Перехід відбувся напрочуд легко. Партія Караманліса «Нова демократія» отримала перемогу на виборах у листопаді 1974 року, а через три роки повторила свій успіх. Нову конституцію схвалили в червні 1975 року, хоча опозиційні партії спочатку протестували проти розширення повноважень президента республіки (цю посаду з 1980 року обіймав сам Караманліс). Грецька внутрішня політика з несподіваною спритністю почала набувати знайомих європейських обрисів із більш-менш рівним поділом на правоцентристів («Нова демократія») та лівоцентристів («Усегрецький соціалістичний рух» під проводом сина покійного Георгіоса Папандреу Андреаса, який здобув освіту в США).

Безпроблемне повернення Греції до демократії частково було зумовлене вмінням Караманліса розривати зв'язки з власним минулим і водночас створювати враження досвідченої компетентності й тяглості. Замість відновлення свого дискредитованого «Центрального союзу» він заснував нову партію. Він скликав референдум стосовно дискредитованої монархії в грудні 1974 року, і коли 69,2% виборців проголосували за її скасування, під його керівництвом було встановлено республіку. Щоб не віддалити від себе армію, він не піддався на заклики щодо чисток у її лавах, натомість відправивши більш скомпрометованих офіцерів старших звань на ранню пенсію, а вірних — нагородивши та підвищивши[381].

Коли з монархією було покінчено, а армію знешкоджено, Караманліс мав щось зробити з незакритим кіпрським питанням. Ані він, ані його наступники не мали жодного наміру знову порушувати питання енозису, але публічно ігнорувати присутність на острові Туреччини вони теж не могли, навіть після того, як у грудні 1974 року туди повернувся Макаріос. Караманліс пішов на загалом символічний крок, що отримав широку підтримку як лівого, так і правого політичних флангів: на наступні шість років Греція вийшла з військової структури НАТО на знак протесту проти такої поведінки іншого члена Альянсу. Відносини між Грецією та Туреччиною увійшли в заморожений стан, який означився тим, що турецька меншина в односторонньому порядку проголосила в лютому 1975 року Турецьку Федеративну Державу Північного Кіпру (яку визнавала лише Туреччина), а також дипломатичними суперечками, які час від часу спалахували у зв'язку з територіальними претензіями в східній частині басейну Егейського моря.

Сам Кіпр став предметом міжнародного занепокоєння, оскільки дипломати та правники ООН змарнували десятиліття на безуспішні спроби врегулювати поділ острова. Тим часом завдяки цьому грецькі політики звільнилися від відповідальності за ситуацію на Кіпрі (хоча через внутрішньополітичні чинники вони й надалі були змушені постійно цікавитися його долею) і могли повернутися до більш перспективних справ. Менш ніж через рік після падіння режиму полковників, у червні 1975 року, афінський уряд подав офіційну заявку на вступ до ЄЕС. 1 січня 1981 року Греція стала повноправним членом

Спільноти, що пізніше багато хто в Брюсселі став вважати прикрою перемогою надії над здоровим глуздом.

На відміну від Греції, Португалія у своїй нещодавній історії не знала навіть найбільш рудиментарної демократії. Авторитарне урядування Салазара було особливо та свідомо відсталим навіть за мірками того часу, коли він уперше отримав владу в 1932 році: поєднанням прискіпливого клерикалізму, корпоративних інститутів і слабкого розвитку сільського господарства Португалія доволі сильно нагадувала Австрію після 1934 року. Як і можна було очікувати, післявоєнна Португалія приваблювала відставних французів, які сумували за режимом Віші, — Салазар дуже захоплювався Шарлем Моррасом, знеславленим лідером монархічної політичної організації «Французька дія», і листувався з ним аж до смерті Морраса в 1952 році[382].

Загальний рівень життя в Португалії за Салазара був більше притаманний тогочасній Африці, аніж континентальній Європі: щорічний дохід на душу населення становив лише 160 доларів (до порівняння — у Туреччині він становив 219 доларів, у США — 1453). Багаті були справді дуже багатими, рівень смертності серед немовлят був найвищим у Європі, а 32% населення не вміли читати й писати. Салазара, економіста, який кілька років викладав у Коїмбрському університеті, не хвилювала відсталість Португалії. Навпаки, він вважав її основою стабільності: коли йому сказали, що на португальських територіях в Анголі знайшли нафту, він сказав лише одне: «Шкода».

Як і румунський диктатор Чаушеску, Салазар маніакально намагався уникати боргів та ретельно зводив кожен щорічний бюджет. Фанатично меркантильний, він накопичив напрочуд великі золоті запаси, які не дозволяв витрачати ані на інвестиції, ані на імпорт. Як наслідок, його країна загрузла в бідності, більшість її населення працювала на маленьких сімейних земельних господарствах на півночі країни та латифундіях на півдні. Оскільки для підтримки внутрішніх галузей місцевого капіталу не було, а закордонних інвесторів не вітали, Португалія переважно залежала від експорту чи реекспорту основних товарів, зокрема власного населення.

Аж до смерті в 1970 році Салазар гордо вихвалявся, що не лише вберіг Португалію від руйнівних закордонних воєн, а й провів країну між Сціллою хижого ринкового капіталізму та Харібдою державного соціалізму. Насправді ж він аж надто успішно наразив своє населення на найгірші прояви і того, і того: матеріальна нерівність й експлуатація заради наживи в Португалії проявилися найвиразніше серед усіх європейських країн, а лісабонський авторитарний уряд тим часом придушував будь-яку незалежну думку й ініціативу. У 1969 році лише 18% дорослого населення мали право брати участь у виборах.

Опір Салазару в умовах відсутньої внутрішньої опозиції чинили лише військові — єдиний незалежний інститут у країні. Португальським збройним силам платили погано: замість того щоб витрачати обмежені ресурси на зарплати, Салазар активно заохочував злиденних армійських офіцерів одружуватися з жінками, які походили з більш заможної буржуазії. Але до 1961 року, незважаючи на дві невдалі та легко придушені спроби військового перевороту в 1947 та 1958 роках, режим міг розраховувати принаймні на їхню пасивну підтримку. Молодші офіцери армії або флоту, більш орієнтовані на реформи, здається, ниділи від задухи, яка їх оточувала, але їм не

вистачало союзників або ж народної підтримки, на яку вони могли б спертися.

Усе це змінилося в 1961 році, коли Делі силою анексував Гоа, португальську територію на материковій Індії, а в Анголі, португальській колонії в Африці, почалося збройне повстання. Утрата Гоа була національною ганьбою, але повстання в Африці принесло ще серйозніші загрози. Великі африканські «провінції» Португалії, як їх називали, охоплювали Анголу, Гвінею-Бісау, острови Кабо-Верде в Західній Африці, а також Мозамбік на південному сході. Серед усіх цих колоній Ангола, у якій проживало майже пів мільйона європейців серед загального населення в неповних шість мільйонів, була найважливішою. Через її незаймані природні ресурси — залізну руду, алмази та нещодавно знайдену в морському шельфі нафту — Салазар неохоче дозволив вхід закордонних інвестицій (зокрема американської компанії Gulf Oil), а в 1960-ті територія стала набувати дедалі більшого економічного значення для самої Португалії.

Ця територія також була охоплена відкритим повстанням. Щоб придушити ангольський рух за незалежність, що набирав на силі, у 1967 році Лісабон запровадив «стратегію боротьби з повстанцями», яка полягала в переселенні людей у великі підконтрольні поселення. До 1974 року було переселено більше одного мільйона селян. Цей план не зміг досягнути мети, хоча й мав тривалі згубні наслідки для ангольського суспільства та сільської економіки. Водночас дії уряду дедалі більше налаштовували проти себе солдатів, яких відрядили впроваджувати урядовий план, — і бідних офіцерів, які вступили до колоніальної армії заради того, щоб піднятися соціальною драбиною, і байдужих призовників, яких закинули за кордон, щоб приборкати бунтарів.

Ангольські повстанці були розділені на різні угруповання, тож португальська армія принаймні певний час могла їх стримувати. У Мозамбіку, де 60 тисяч португальських солдатів були зайняті тим, що захищали європейське населення чисельністю лише 100 тисяч осіб, або в Гвінеї чи Кабо-Верде, де харизматичний Амілкар Кабрал кинув 30 тисяч португальських військових у невдячну партизанську війну проти 10 тисяч повстанців, ситуація ставала нестерпною. Станом на початок 1970-х років африканські війни висмоктували половину річного бюджету найбіднішої країни Європи. Кожен четвертий португалець призовного віку був примушений служити в Африці; після 1967 року обов’язковий термін служби становив мінімум чотири роки. До 1973 року там загинуло 11 тисяч португальців — такий рівень смертності в перерахунку на душу населення був значно вищий, ніж втрати армії США в розпал В’єтнамської війни.

Оборона своїх колоніальних володінь була для Португалії дорогою, кривавою й дедалі більш безнадійною; військові знали це краще за всіх. Вони також мали й інші причини для розпачу. Щоб убезпечити свою владу та відволікти увагу населення від заморських проблем країни, Марселу Каетану, помазаник-наступник Салазара, послабив кредитні обмеження, набрав боргів за кордоном і заохочував наплив імпорту. У 1970–1973 роках у країні стався короткий споживчий спалах, який ще більше підживили грошові перекази від португальців, що працювали за кордоном. Та невдовзі після цього через нафтову кризу почалася спіральна інфляція. Зарплати в державному секторі геть не встигали за цінами.

Уперше за багато років Португалію сколихнули страйки. Мешканці занедбаних столичних передмість — чимало з них нещодавно переїхали зі збіднілого регіону Алентежу — страждали не лише від хронічних злиднів, а й від споглядання нового та розкішного багатства в сусідньому Лісабоні. Армія дедалі більше опиралася своїй участі в «брудних війнах» у далеких краях від імені непопулярного уряду, представленого технократами, яких ніхто не обирав, і її невдоволення тепер знаходило широкий відгомін удома. Нарікання молодших офіцерів та їхніх родин, що не могли прожити на і так малу платню, яку ще більше з'їдала інфляція, тепер поділяло нове покоління підприємців, які були в розпачі від некомпетентності уряду і розуміли, що майбутнє їхньої країни — в Європі, а не в Африці[383].

25 квітня 1974 року офіцери та члени Руху збройних сил (Movimento das Forcas Armadas — MFA) усунули від влади Каетану та його оточення і проголосили тимчасовий уряд, цілями якого були демократизація, деколонізація й економічні реформи. Переворот (аналогічно до pronunciamento молодих офіцерів, які вперше привели Салазара до влади в 1926 році) майже не викликав спротиву, а очільникам старого режиму дозволили вилетіти в еміграцію: спочатку на Мадейру, а звідти — у Бразилію. Очільником хунти одноармійці призначили генерала Антоніу де Спінолу, колишнього заступника голови штабу португальської армії та губернатора Гвінеї з 1968 по 1972 рік. Таємну поліцію розпустили, усіх політичних в'язнів звільнили, відновили свободу преси, а лідери португальських Соціалістичної та Комуністичної партій повернулися з еміграції — уперше за майже пів століття їхні організації могли існувати легально.

Революція всюди була надзвичайно популярною[384]. Спінола ввів центристів і соціалістів до свого тимчасового кабінету, а в липні публічно оголосив про намір запропонувати африканським колоніям повне самовизначення. Не минуло й року, як усі колонії отримали незалежність, а Індонезія встановила контроль над португальським Східним Тимором. Деколонізація відбувалася дещо хаотично — партизани у Гвінеї та Мозамбіку проігнорували вимогу Спіноли спочатку скласти зброю, а Ангола скотилася до громадянської війни, — але з погляду Португалії її перевагою було те, що все було швидко. Крім того, через відступ армії та збройні сутички в столиці Анголи Луанді вона пришвидшила повернення до Португалії близько 750 тисяч європейців. Багато з них поселилися в більш консервативних північних регіонах країни та в майбутньому відіграли важливу політичну роль.

Ці стрімкі зміни непокоїли Спінолу, який через властиву йому консервативність не сприймав дедалі радикальніших проєктів його молодших колег, тож у вересні 1974 року він подав у відставку. У наступні чотирнадцять місяців здавалося, що Португалія рухається до масштабної соціальної революції. За активної підтримки MFA та затято ленініствської Комуністичної партії (ПКП) Алвару Куньяла були націоналізовані банки та великі підприємства, а також здійснено масштабну аграрну реформу, зокрема в Алентежу, регіоні Південної Португалії, де вирощували зернові культури і де більшість господарств усе ще належали великим землевласникам, які нерідко самі туди не навідувалися.

Націоналізація була популярна в містах, а аграрна реформа, яка, по суті, була колективізацією землі, на півдні спочатку рухалася за рахунок «спонтанних» захоплень та привласнень ділянок місцевими орендарями і

працівниками, підбуреними комуністами і їхніми союзниками (комуністи перебували в особливо вигідному становищі через свою заслужену репутацію найбільш організованих та ефективних підпільних борців проти старого режиму). Але аналогічні дії в центрі й на півночі країни, де землю вже поділили на тисячі маленьких приватних сімейних господарств, викликали рішучий спротив. Сільська, повна маленьких поселень Північна Португалія була (і є) активно католицькою: у 1972 році на кожні п'ятсот душ там припадав один священник; для Південно-Центральної Португалії ця цифра становила 1 до 4500, а на далекому півдні ще менше. Отож антирелігійні плани колективізації комуністів і селянських лідерів наштовхувалися на потужний та гучний опір у густонаселених північних регіонах.

По суті, португальські революціонери 1974 року повторювали помилку радикалів-аграріїв Іспанської республіки 1930-х років: намагаючись нав'язати колективізаційну земельну реформу за соціальними умовами Півдня ефективним дрібним землевласникам Півночі, вони налаштовували останніх проти себе. На виборах до установчих зборів у квітні 1975 року комуністи отримали лише 12,5% голосів. Правоцентристські партії показали кращий результат, але найбільшим переможцем виявилась португальська Соціалістична партія, яку за два роки до того з еміграції заснував Маріу Суареш. Він провів дуже успішну кампанію під девізом «Соціалізму — так! Диктатурі — ні!» й одержав 38% голосів.

MFA та комуністи були незадоволені результатом виборів, і Куньял відкрито визнав, що, якщо парламентський шлях до влади буде заблоковано, можливо, країні доведеться піти в інший бік. Італійському журналісту в червні 1975 року він пояснив: «Можливість такої демократії, як у Західній Європі, у нас виключена. Португалія не буде країною з демократичними свободами та монополіями. Вона цього не дозволить». Від квітня до листопада ситуація ставала дедалі напруженішою. Західні експерти попереджали про наближення комуністичного перевороту, а союзники Португалії в НАТО та західноєвропейські торговельні партнери пропонували допомогу й підтримку на випадок, якщо країна відкине марксистську революцію.

Під кінець року події сягнули точки кипіння. 8 листопада установчі збори в Лісабоні захопили робітники-будівельники, а впродовж двох тижнів ходили чутки про неминучу «Лісабонську комуну» і навіть громадянську війну між Північчю й Півднем. 25 листопада радикальні солдатські угруповання здійснили спробу путчу. Спочатку вони мали мовчазну підтримку ПКП, але коли стало очевидно, що більша частина збройних сил і навіть деякі ліві офіцери проти повстання, навіть Куньял відступився. Як пізніше визнали деякі лідери MFA, результат квітневих виборів 1975 року наперед дискредитував цілі офіцерів-революціонерів: лівиця могла домогтися або парламентської демократії, або революційного «переходу», але не і того, і того одночасно.

У лютому 1976 року португальська армія, яка майже через два роки після перевороту ще фактично зберігала контроль над країною, офіційно передала владу цивільним інститутам. Країною мали керувати згідно з Конституцією, ухваленою у квітні 1976 року, яка продовжувала відбивати риторику та політичні настрої після 1974 року і зобов'язувала Португалію до «переходу до соціалізму шляхом створення умов для демократичної реалізації влади робітничими класами». На виборах до парламенту того самого місяця

соціалісти знову отримали найкращий, хоча й дещо нижчий результат, і Маріу Суареш сформував перший за майже пів століття демократично обраний уряд.

Перспективи для португальської демократії залишалися туманними: Віллі Брандт був одним із багатьох тогочасних співчутливих спостерігачів, які вбачали в Суареші ще одного Керенського[385] — випадкову ширму для недемократичних сил, які усунуть його за першої нагоди. Однак Суареш утримався — і не тільки. Збройні сили залишилися в казармах, а роль їхнього політично активного крила дедалі зменшувалася. Натомість популярність комуністів зросла: у 1976 році вони отримали вже 14,6% голосів, а ще через три роки — 19%, у міру занепаду економіки та розчарування поміркованою політикою Суареша лівим крилом його партії, якому він обіцяв швидке знищення капіталізму в соціалістичній Португалії, але ціною відкидання їхніх революційних амбіцій.

У 1977 році парламент ухвалив закон про аграрну реформу, який підтвердив нещодавню колективізацію землі, але тільки на Півдні, та наклав обмеження на обсяг землі, яку можна було вилучити в чинних власників. Цей крок нівелював ризик аграрного конфлікту та реакції з боку консерваторів, але мало допоміг у швидкому врегулюванні економічного безладдя, яке дісталося в спадок демократичній Португалії. Залишившись без дешевої сировини, яку постачали колишні колонії (та ринку, який вони безальтернативно створювали для її за інших умов неконкурентоздатного експорту), без можливості, як раніше, постачати до Західної Європи некваліфіковану робочу силу та обмежена вимогами життєдайних позик МВФ збалансовувати бюджет і провадити жорстку фінансову політику, Португалія роками страждала від безробіття й недостатнього споживання.

Армія не повністю зійшла зі сцени: згідно з Конституцією 1976 року Революційна рада, яка складалася з необраних представників збройних сил, залишала за собою право вето та впродовж 1980 року відхилила двадцять три законопроєкти, зокрема план правоцентристського уряду, який обрали того самого року, денаціоналізувати державні банки. Але вона не заперечувала, коли парламент упродовж подальших двох років переглянув Конституцію (у 1982 році розпустивши й саму Революційну раду) й тишком прибрав з оригінального тексту наголос на антикапіталізмі.

Упродовж подальших двадцяти років у владі чергувалися соціалісти та їхні опоненти — соціал-демократи-центристи під проводом Анібала Каваку Сілви. Сам Маріу Суареш, який давно позбувся антикапіталістичної риторики, заступив на пост президента країни в 1986 році — того самого року, коли Португалія стала членом Європейської спільноти. За західноєвропейськими стандартами, країна залишалася надзвичайно бідною — давалася взнаки тривала спадщина Салазара. Але всупереч усім очікуванням, Португалія уникла і «Білого», і «Червоного терору». Комуністи, які й надалі не втрачали популярності в сільських південних районах та промислових передмістях Лісабона, залишалися твердо безкомпромісними під керівництвом уже літнього Куньяла, що очолював партію до 1992 року. Але їхній вплив зменшився назавжди. Колоністи, які повернулися на батьківщину, так і не змогли сформувати ультраправу партію озлоблених націоналістів. За таких обставин поява демократичної Португалії була дуже солідним досягненням.

Для туриста, який в'їжджав із Франції в Іспанію, скажімо, в 1970 році, прірва між двома частинами Піренеїв здавалася гігантською. Довге

тридцятирічне правління Франко загострило соціальну відсталість і культурну ізоляцію, в якій Іспанія ниділа впродовж більшої частини двох попередніх століть, а його авторитарний режим з плином часу, схоже, ще більше розійшовся із сучасною європейською культурою, ніж на початку. На перший погляд складалося враження, що 1960-ті взагалі пройшли повз Іспанію: сувора цензура, жорстке дотримання законів, що регламентували, як одягатися та поводитися в суспільстві, повсюдна поліція і драконівські покарання політичних критиків свідчили про те, що цей край застиг у часі, а його історичний годинник зупинився в 1939 році[386].

Утім із ближчої перспективи ставало зрозуміло, що Іспанія — або принаймні Північна Іспанія та міста — дуже стрімко змінюється. Франко був жорстким і справді реакційним диктатором, але, на відміну від свого сусіда Салазара, він також був реалістом щодо економіки. У 1959 році Іспанія відкинула застарілі підходи попередніх двох десятиліть і, за наполяганням міністрів — членів католицького світського ордену Opus Dei, ухвалила План національної стабілізації, який мав подолати хронічну іспанську інфляцію та відкрити країну для торгівлі й інвестицій. Перші результати впровадження Плану були болісними: девальвація, скорочення бюджету, замороження кредитів та суворі й безкомпромісні зарплатні обмеження знизили інфляцію, але змусили десятки тисяч іспанців виїхати з країни в пошуках заробітку.

Однак приватний сектор, до того часу обмежений корпоратистськими правилами і давньою політикою імпортозаміщення, отримав можливість зростати вільніше. Тарифи знизилися, Іспанія приєдналася до Світового банку, Міжнародного валютного фонду та Генеральної угоди щодо тарифів і торгівлі, а також стала асоційованим членом ОЕСР (у 1962 році Франко навіть подав заявку на вступ до ЄЕС, яку було відхилено). Час, який Франко обрав для нової економічної політики, був сприятливим. На початку європейського післявоєнного буму іспанська внутрішня економіка була захищена від конкуренції, але саме вчасно почала відкриватися для зовнішньої торгівлі. Починаючи з 1961 року, ВНП почав стабільно зростати. Частка робочої сили, залученої в сільському господарстві (у 1950 році таких була половина), різко впала, оскільки сільські робітники з півдня й заходу країни переїжджали на північ, щоб працювати на заводах і в туристичному секторі, що процвітав: станом на 1971 рік у сільському господарстві працював лише кожен п’ятий. Уже до середини 1960-х Іспанію перестали вважати «країною, що розвивається» за стандартами ООН.

«Економічне диво» Франко не варто переоцінювати. Іспанія не несла на собі тягар уламків імперії, тож не мусила платити економічну або суспільну ціну деколонізації. Більша частина іноземної валюти заходила в країну в 1960-х не завдяки експорту вироблених в Іспанії товарів, а від закордонних переказів іспанських працівників-емігрантів або ж туристів з Північної Європи: іншими словами, іспанська економічна модернізація здебільшого була побічним результатом заможності інших країн. За винятком Барселони, Коста-Брави, частин Країни Басків та (меншою мірою) Мадрида, транспорт, освіта, медична інфраструктура країни, а також сфера послуг досі залишали бажати кращого. Навіть у 1973 році дохід у країні на душу населення загалом усе ще був нижчий, ніж в Ірландії, та дорівнював менш ніж половині середнього доходу в ЄЕС.

Проте соціальні наслідки навіть обмеженої економічної модернізації були суттєві. У час, коли ще не існувало телебачення, Іспанія, можливо, і була відгороджена від культурних результатів, які в інших країнах принесли шістдесяті, але економічна нерівність і розрив, спричинений Планом стабілізації, викликали широке незадоволення серед робітників. З кінця 1960-х років й аж до смерті Франко страйки, конфлікти з роботодавцями, демонстрації й розширені вимоги після колективного обговорення умов праці та профспілкового представництва стали постійним супроводом іспанського життя. Режим був непохитний щодо будь-яких політичних поступок, але не міг дозволити собі демонструвати занадто репресивний характер тоді, коли до країни приїжджало так багато іноземців: у 1966 році Іспанію відвідало 17,3 мільйона, а за рік до смерті Франко ця цифра зросла до 34 мільйонів.

Іспанська влада також не могла відмовитися від співпраці та вмінь міської робочої сили, що зростала кількісно. Тому вона була змушена дозволити фактичну появу робітничого руху, зосередженого переважно в Каталонії та серед підприємств важкої промисловості Баскського регіону. Разом із неофіційними профспілками, заснованими працівниками державного й банківського секторів та інших «білокомірцевих» професій, яких ставало дедалі більше, ця напівтаємна мережа представників робітників і найманих працівників на момент смерті Франко мала за плечима майже десять років досвіду та діяльності. Утім робітничі протести в Іспанії залишалися суворо обмеженими питаннями щоденного існування. У свої останні роки режим Франко — подібно до режиму Яноша Кадара в Угорщині — спирався не на відкриті та жорстокі репресії, а радше на щось на кшталт примусової пасивної суспільної згоди, культуру деполітизації, впроваджувану десятиліттями. Студенти-бунтівники, які з 1956 року домагалися більшої самостійності кампусу та послаблення морального кодексу й інших обмежень, отримали певні свободи щодо самоорганізації та протестів у суворо визначених межах; вони навіть могли розраховувати на деяку підтримку з боку критиків режиму всередині країни — зокрема католиків-реформаторів і розчарованих «соціальних фалангістів». Але будь-які активні вияви співчуття чи співпраці між різними колами — наприклад, із гірниками-страйкарями — були суворо заборонені[387]. Те саме стосувалося дорослих критиків режиму.

Насправді будь-яку політичну думку потрібно було тримати під замком, а незалежні політичні партії були заборонені. До 1967 року країна не мала навіть конституції, а наявні права та процедури здебільшого слугували декораціями для західних партнерів Іспанії. Франко як офіційний «регент» монархії з вакантним місцем короля призначив молодого Хуана Карлоса, онука останнього короля Іспанії, своїм майбутнім наступником, але для більшості спостерігачів питання монархії відігравало в іспанській політиці незначну роль. Навіть церква, яка й досі становила значну частину щоденного життя багатьох іспанців, відігравала обмежену роль у публічній політиці.

Традиційна роль Іспанії як оплоту християнської цивілізації у світі матеріалізму й атеїзму була аксіомою, яку діти вивчали в перших класах; але саму католицьку владу (на відміну від «таємних монахів» — реформаторів з Opus Dei) тримали подалі від владного керма, що разюче відрізнялося від духу «національного католицизму» в стилі Хрестових походів, що був притаманний першому десятиліттю режиму[388]. У червні 1968 року, поступившись перед реаліями сучасності, Франко вперше допустив запровадження принципу релігійної свободи, дозволивши іспанцям відкрито відвідувати будь-яку церкву, що була їм до вподоби. Але на той час сама

релігія вже входила в період тривалого занепаду: у країні, яка могла похвалитися понад 8 тисячами семінаристів на початку 1960-х, через дванадцять років їх залишилося менше 2 тисяч. Упродовж 1966–1975 років третина всіх іспанських єзуїтів вийшла з ордену.

Військових також тримали на безпечній відстані. Оскільки Франко сам прийшов до влади через військовий переворот, він чудово розумів загрози, які тягнуло за собою налаштування проти себе військової касти, яка успадкувала гіперрозвинене почуття відповідальності за збереження Іспанської держави та її традиційних цінностей. У повоєнні роки іспанську армію балували і перебільшували її заслуги. Її перемогу в Громадянській війні щорічно відзначали на вулицях найбільших міст, а її втрати показово увічнювали в монументальній Долині полеглих, яку завершили у вересні 1959 року. Ранги та регалії примножувалися: на момент падіння режиму в Іспанії було 300 генералів, а співвідношення офіцерів до інших звань становило 1 до 11 — найвищий у Європі показник. У 1967 році інституційним державним законом збройні сили були офіційно призначені відповідальними за гарантування єдності нації, територіальної цілісності та захист «інституційної системи».

Однак на практиці збройні сили стали зайвими. Франко десятиліттями беріг свою армію від будь-яких закордонних чи колоніальних воєн. На відміну від французької чи португальської армій, іспанська не знала ані ганебних поразок, ані вимушених відступів. Іспанії не загрожувала війна, а її внутрішню безпеку гарантували поліція, жандарми і спеціальні підрозділи, створені для боротьби з терористами — справжніми та уявними. Армія, чия роль звелася до церемоніальної, стала обережною; її традиційний консерватизм дедалі частіше проявлявся в підтримці відновлення монархії, і за іронією цей зв’язок виявився сприятливим для демократичних перетворень у країні.

У країні заправляло обране коло юристів, католицьких професорів і державних службовців, багато з яких мали прямі інтереси в приватних компаніях, для яких своєю діяльністю вони створювали сприятливі умови. Та оскільки офіційно політична опозиція була під забороною, реформаторські ідеї та тиск щодо реалізації змін часто надходили з боку цих-таки керівних кіл (а не з боку інтелігенції, найсвітліші розуми якої залишалися в еміграції), яких підштовхував розпач через місцеву неефективність, критика з-за кордону або приклад Другого Ватиканського собору.

20 листопада 1975 року Франко помер у віці 82 років[389]. До кінця відмовляючись розглянути будь-яку справжню лібералізацію або передачу влади, він втратив користь навіть для своїх прихильників, чимало з яких поділяли настрої протестувальників, що раніше того самого року вимагали скасування обмежень для преси й політичних асоціацій. Тож перехід до демократії втілювали з лав міністрів і призначенців самого Франко, що пояснює його швидкість та успіх. На перших етапах відходу Іспанії від франкізму традиційні сили демократичних змін — ліберали, соціалісти, комуністи, профспілки — відігравали другорядну роль.

Через два дні після смерті Франко на престол зійшов Хуан Карлос. Спочатку, щоб краще запевнити армію та всіх інших, що раптового розриву з минулим не буде, він тримався біля Карлоса Аріаса Наварро, останнього прем’єр-міністра Франко, та його колег з уряду. Але у квітні 1976 року, розпочавши

утиски новоствореної «Демократичної координації», коаліції все ще не дозволених лівих партій, та заарештувавши її лідерів, Аріас потрапив у королівську немилість. За два місяці король призначив на місце Аріаса одного зі своїх міністрів, Адольфо Суареса Ґонсалеса.

Сорокачотиричний Суарес був типовим технократом кінця франкістської доби; протягом одного року він навіть служив очільником фалангістського Національного руху самого каудильйо[390]. Вибір Суареса виявився напрочуд проникливим. Він сформував нову політичну партію «Союз демократичного центру» (СДЦ) та заходився переконувати чинні франкістські установчі збори провести загальнонаціональний референдум щодо політичної реформи — по суті, схвалити запровадження загального виборчого права та двопалатного парламенту. Оскільки франкістська стара гвардія вважала Суареса своїм, вона дозволила замилити собі очі — і 15 грудня 1976 року відбувся референдум, на якому понад 94% проголосували «за».

У лютому 1977 року Суарес санкціонував відновлення Іспанської соціалістичної партії (ІСРП[391]), найдавнішої політичної організації країни, яку тепер очолював молодий Феліпе Ґонсалес Маркес із Севільї, з ранньої молодості — активний учасник підпільного руху. Одночасно з цим були легалізовані профспілки, які також отримали право на страйк. 1 квітня Суарес заборонив і розпустив Національний рух, який він сам колись очолював; ще через тиждень легалізував Іспанську комуністичну партію, яку очолював Сантьяґо Каррільйо і яка вже зобов’язалася (чим кардинально відрізнялась від португальських товаришів) діяти в межах переходу до парламентської демократії[392].

У червні 1977 року були проведені вибори до установчих зборів, покликаних написати нову конституцію. За результатами виборів, які відбувалися в Іспанії вперше з 1936 року, було встановлено плюралізм за участі СДЦ Суареса, який отримав 165 місць у парламенті. Наступна за результатом партія, соціалісти Ґонсалеса, змогла одержати тільки 121 місце, а решта претендентів разом узяли лише 67 мандатів[393]. У багатьох розумінняхце був найкращий можливий результат: перемога Суареса запевнила консерваторів (багато з яких голосували за нього), що різкого повороту вліво не буде, тоді як відсутність чіткої більшості зобов’язувала його працювати з депутатами лівого ухилу, які розділяли відповідальність за нову конституцію, що її мали підготувати нові збори.

Конституція (як і очікувалося, її ухвалили на другому референдумі в грудні 1978 року) у багатьох аспектах була цілком звичайною. Іспанія мала бути парламентською монархією; офіційної релігії не передбачалося (хоча церква й отримала пораховану поступку в тому, що католицизм визнавався «суспільною дійсністю»); виборчий вік знижували до вісімнадцяти років; а смертну кару скасовували. Що стало найбільшою зміною порівняно з нещодавнім минулим, то це те, що збори вписали в нове іспанське законодавство право на автономію для історичних регіонів країни, зокрема Каталонії та Країни Басків.

Стаття друга Конституції підтверджувала «нерозривну єдність Іспанської держави, спільної та неподільної батьківщини всіх іспанців», але також визнавала й гарантувала «право на автономію для національностей і регіонів, які були її частиною, та солідарність між ними». Подальші статути про автономію визнавали давній факт мовного розмаїття та

регіональних розбіжностей у межах Іспанської держави, яка дотепер була гіперцентралізованою; а також, зокрема, диспропорційне демографічне значення Каталонії та глибину прагнень щодо автономії як у Країні Басків, так і в Каталонії. Але те, що дали одним іспанцям, навряд чи можна було сховати від інших. Упродовж чотирьох років Іспанію мали розділити на сімнадцять самоврядних регіонів, у кожного з яких були б свої прапор та столиця. Не тільки каталонці й баски, але й галісійці, андалусці, жителі Канарських островів, Валенсії, Наварри й інших регіонів мали бути визнані окремими і самобутніми[394].

Водночас, за новою Конституцією, Мадрид залишав за собою монополію на оборону, правосуддя й закордонні справи, а для баскських націоналістів це було особливо неприйнятним компромісом. Як ми пам'ятаємо, ЕТА навмисне посилила свої насильницькі акції та вбивства в ті місяці, коли обговорювали нову Конституцію. Об'єктами її нападів були поліцейські й солдати — так ЕТА сподівалася спровокувати уряд на зворотну реакцію та зірвати демократичний процес, який дедалі більше загрожував послабити платформу екстремістів.

У 1981 році вони могли досягнути успіху. 29 січня, коли економічне невдоволення сягнуло апогею (про це йтиметься нижче), а Каталонія, Країна Басків, Галісія та Андалусія почали сепаратистські експерименти у своєму самоврядуванні, його власна партія, обурена не так поразками Суареса (на загальнонаціональних виборах за нової Конституції в 1979 році СДЦ здобув чергову перемогу), як досягненнями й автократичним стилем керівництва, змусила Суареса піти у відставку. Перш ніж інший політик із СДЦ Кальво Сотело встиг посісти на його місце, у баскських провінціях вибухнув загальний страйк. Критикам з правого флангу здавалося, що Іспанія некерована і перебуває на межі розпаду.

23 лютого полковник-лейтенант Антоніо Техеро Моліна із Цивільної гвардії захопив парламент. Змовившись із ним, генерал Хайме Міланс дель Боск, командувач військового округу у Валенсії, оголосив надзвичайний стан і закликав короля розпустити парламент та встановити військовий уряд. Хоча з позиції сьогодення дії Техеро й Міланса дель Боска здаються бутафорськими і некомпетентними, традиція та прецедент, безумовно, були на їхньому боці. Ба більше, сам парламент, різні політичні партії та їхні прихильники мало як могли запобігти військовому перевороту, а кому симпатизувала сама армія, було взагалі незрозуміло[395].

Результат цих подій та хід подальшої історії Іспанії визначив король Хуан Карлос I. Він навідріз відмовився виконувати вимоги змовників і виступив по телебаченню з промовою, в якій категорично встав на захист Конституції та недвозначно ідентифікував себе й монархію з новою демократичною більшістю країни. Обидві сторони, очевидно, були рівною мірою заскочені сміливістю молодого короля, який до того часу жив у тіні власного призначення покійним диктатором; але його доля була безповоротно пов'язана з парламентським урядуванням. За браком інституції чи символу, навколо яких можна було об'єднати зусилля, більшість тих поліцейських, солдатів й інших прихильників старого режиму облишили мрії про повстання чи реституцію та зосередилися на підтримці Народного альянсу Мануеля Фраґи — новоствореної партії, метою якої була боротьба з «найбільш небезпечними ворогами Іспанії — комунізмом і сепаратизмом», але законними методами.

Те, що Техеро знеславив ідею своєї боротьби[396], спочатку надало парламенту можливість урізати військовий бюджет й ухвалити давноочікуваний закон про легалізацію розлучень. Але на більшість членів СДЦ дедалі сильніше тиснула, з одного боку, клерикальна й націоналістична правиця, якій не подобалася швидкість змін і яку хвилювала регіональна автономія та кривдило ослаблення публічної моралі в новій Іспанії, та, з іншого боку, соціалістична лівиця, яка почала заявляти про себе. Остання була відкрита до компромісів щодо конституційних питань, але налаштована радикально стосовно подрібненого робітничого руху в країні та зростання кількості безробітних.

Як і в Португалії, політичні перетворення відбувалися у складний економічний період. Відповідальними за це значною мірою були останні уряди франкістської доби, які в 1970–1976 роках намагалися завоювати популярність, збільшуючи державні витрати та кількість робочих місць у державному секторі, надаючи пільги на оплату електроенергії, стримуючи ціни, попри зростання зарплат, і мало думаючи про віддалене майбутнє. До 1977 року почали проявлятися наслідки такої недбалості: у червні того року, коли відбувалися загальнонаціональні вибори, інфляція становила 26% на рік, державна скарбниця (і так давно виснажена регресивним податковим режимом Франко) спорожніла, а безробіття почало тривале зростання. За деякими підрахунками, упродовж 1973?1982 років країна втратила 1,8 мільйона робочих місць[397].

Як і в часи Республіки 1930-х років, що проіснувала зовсім недовго, Іспанія будувала демократію всупереч економічній рецесії, і багато хто говорив про те, що країна піде шляхом Аргентини, де індексовані зарплати й субсидоване ціноутворення призвели до гіперінфляції. Те, що цього вдалося уникнути, — значною мірою заслуга підписантів так званих Пактів Монклоа в жовтні 1977 року, перших із низки узгоджених між політиками, представниками робітників та роботодавцями домовленостей, у яких вони затвердили розпочати широкі реформи — девальвацію валюти, розробку дохідної політики, контроль над урядовими витратами та структурні реформи в роздутому й марнотратному державному секторі.

Пакти Монклоа й подальші домовленості (останню з яких підписали в 1984 році) не створили дива. Частково через другу нафтову кризу в країні весь час загострювалася криза платіжного балансу; багато маленьких фірм припинили своє існування, а безробіття й водночас інфляція зростали, що призвело до хвилі страйків і гострого протистояння між профспілками лівого ухилу та Комуністичною партією, які не хотіли більше ділити відповідальність за соціальну ціну демократичних перетворень. Але без Пактів ці труднощі та їхні суспільні наслідки майже напевно були б ще гірші.

На виборах у жовтні 1982 року, на піку економічних труднощів, Соціалістична партія перемогла з абсолютною перевагою в парламенті, а Феліпе Ґонсалес став прем’єр-міністром і перебував на цій посаді впродовж подальших чотирнадцяти років. СДЦ Суареса, який здійснив перехід від франкізму до демократії, був практично усунений з парламенту, отримавши лише два місця. Комуністична партія здобула чотири мандати: це була ганебна поразка, яка спричинила відставку Сантьяґо Каррільйо. Відтоді іспанська політика відтворювала тенденції інших країн Західної Європи, хитаючись від ліво- до правоцентризму, у її випадку представленого

Народним альянсом Фраґи (у 1989 році перейменований на Народну партію), який несподівано здобув 26,5% голосів.

Кампанія Соціалістичної партії спиралася на популістську й антикапіталістичну програму, а серед її обіцянок були збереження робочих місць і зарплат робітників та вихід Іспанії з НАТО. Утім, опинившись при владі, Ґонсалес продовжив політику економічної ощадливості, розпочав модернізацію (а пізніше — прогресивну приватизацію) іспанської промисловості й послуг, а в 1986 році спантеличив своїх власних прихильників на референдумі щодо членства в НАТО, яке він тепер підтримував[398].

Такі зміни напрямку не сприяли порозумінню Ґонсалеса із традиційними соціалістами, чию партію він тепер вів ґеть від її давньої марксистської місії[399]. Але для політика, якого переважно підтримували чоловіки та жінки, надто молоді, щоб пам'ятати Громадянську війну, і відкрито задекларована мета якого полягала в подоланні іспанської відсталості (так званого atraso, або «відставання», про яке часто дискутували і від якого півострів потерпав з кінця Золотої доби), стара ідеологічна лівиця була частиною проблеми, а не рішення. Відповідно до бачення Ґонсалеса, майбутнє Іспанії було не в соціалізмі, а в Європі. 1 січня 1986 року Іспанія разом із Португалією стали повноправними членами Європейської спільноти.

Перехід європейського Середземномор'я до демократії був найбільш дивовижним та неочікуваним поворотом цієї доби. На початку 1980-х років в Іспанії, Португалії та Греції не лише відбулося мирне навернення в парламентську демократію — в усіх трьох країнах місцеві соціалістичні партії, лише за кілька років до того підпільні й показово антикапіталістичні організації, тепер стали головною політичною силою, яка, по суті, урядувала з центру. Режими Салазара та Франко зникли не тільки з владних кабінетів, але й з пам'яті, тоді як нове покоління політиків змагалося за прихильність молодого, «сучасного» електорату.

На це було декілька причин. Одна, про яку ми вже згадували, полягала в тому, що, зокрема, в Іспанії сильно відставала політична держава, а не суспільство загалом. Економічний розвиток, який відбувався в останнє десятиліття правління Франко, та великомасштабна соціальна й географічна мобільність, до якої він призвів, означали, що щоденне життя й очікування іспанців змінилися значно більше, ніж собі уявляли сторонні спостерігачі, які все ще дивилися на країну крізь призму 1936–1956 років. Молоді європейського Середземномор'я було нескладно призвичаїтися до суспільних укладів, з якими північніше всі були давно знайомі; навпаки, вони так і робили ще до політичних революцій. Їм кортіло позбутися обмежень попередньої доби, і вони не приховували скепсису щодо політичної риторики лівиці чи правиці, а старі прихильності їх не цікавили. Ті, хто в посттрансформаційні роки відвідував Лісабон або Мадрид, постійно дивувалися відсутності будь-яких згадок про нещодавнє минуле — чи то в політиці, чи то в культурі[400].

Те, що 1930-ті незабаром мали втратити актуальність, пророче зобразив Ален Рене в «La Guerre Est Finie» («Війна закінчилася») — сумному елегійному фільмі 1966 року, в якому іспанський комуніст-емігрант Дієго (у виконанні незрівняного Іва Монтана) таємно приїжджає з Парижа до Мадрида, відважно провозить революційну літературу та плани щодо «робітничого повстання»,

яке, він знає, ніколи не відбудеться. «Хіба ви не розумієте? — намагається він пояснити своїм партійним наглядачам у Парижі, які мріють про відновлення надій 1936 року. — Іспанія стала ліричним прихистком лівиці, міфом ветеранів минулих воєн. Тим часом до Іспанії щороку приїжджають у відпустку 14 мільйонів туристів. Реальність світу проти нас». Невипадково сценарій до фільму написав Хорхе Семпрун, який упродовж багатьох років сам був активним іспанським комуністом, доки не вийшов з партії, розчарований її ностальгійною зашореністю.

До початку вісімдесятих небажання молодих іспанців зациклюватися на нещодавньому минулому не викликало сумнівів і виявлялося, зокрема, в показовому відкиданні старого кодексу публічної поведінки: у мові, в одязі й особливо в сексуальних звичаях. Популярні фільми Педро Альмодовара створюють щось на кшталт соромливого зворотного відображення п'ятдесяти років затхлого авторитаризму, дурманне втілення нових контркультурних практик. Ці стрічки містять хитрий екзистенційний поворот навколо обраної тематики, а йдеться в них зазвичай про збентежених молодих жінок у сексуально наелектризованій обстановці. У кінофільмі «Pepi, Luci, Bom y otras chicas del monton» («Пепі, Люсі, Бом та інші дівчата», 1980), який вийшов лише через три роки після перших демократичних виборів у країні, персонажі багатозначно сміються над «загальними ерекціями»[401] та «війною еротизму, яка нас поглинає».

Через два роки у фільмі «Laberinto de pasiones» («Лабіринти пристрастей») терористи та німфомани перекидаються еротичними дотепами, обговорюючи, чи важливіші їхні «маленькі мокрі справи», аніж «майбутнє країни». З кожним фільмом антураж стає ще пишнішим, а міські локації дедалі більш витонченими. У 1988 році у фільмі «Mujeres al borde de un ataque de nervios» («Жінки на межі нервового зриву») Альмодовар зміг досягнути переконливого кінематографічного втілення гарячкового та соромливого сучасного суспільства, яке відчайдушно намагається надолужити втрачений час[402].

Ще більша іронія полягає в тому, що ці зміни стали можливими не завдяки культурним або політичним радикалам та реформаторам, а завдяки консервативним державним діячам, які самі походили зі старого режиму. Константінос Караманліс, Антоніу де Спінола та Адольфо Суарес, як і за кілька років до того Михайло Горбачов, — усіх їх створила система, яку вони допомагали зруйнувати. Щоправда, Караманліс за режиму полковників перебував в еміграції; але він, як і решта, був затятим вузьколобим націоналістом — ба більше, він безпосередньо відповідав за фальсифікацію виборів у Греції 1961 року, які відіграли центральну роль у дискредитації післявоєнної системи та привели армію до влади.

Але цим людям довіряли їхні виборці. Саме це і дозволило їм демонтувати ті авторитарні інститути, яким вони колись вірно служили. Їм на зміну прийшли соціалісти — Суареш, Ґонсалес, Папандреу, — які переконливо запевнили своїх прихильників у непохитному радикалізмі, водночас ідучи на помірковані та часто непопулярні економічні кроки, до яких їх змушували обставини. За словами одного відомого іспанського експерта, задля перетворень «франкісти мусили вдати, що вони ніколи не були франкістами, а ліві кон'юнктурники — що вони й далі віддані лівим принципам»[403].

Таким чином, обставини часу змусили багатьох буквально за один день зректися давніх принципів і позицій. Знайомий душок розсудливо порушених обіцянок та зручно змінених спогадів у ті роки, який просякнув публічне життя Середземномор'я, певною мірою пояснює скепсис й аполітичність, притаманні новому поколінню в усіх трьох країнах. Але тих, хто вірно та невідступно продовжував виконувати старі обов'язки, від комуністів до фалангістів, події виштовхували на узбіччя. Постійність не могла замінити актуальності.

Зрештою, Іспанія, Португалія та Греція змогли майже без зусиль увійти або повернутися до «Заходу», незважаючи на ту політичну ізоляцію, яку вони самі для себе створили, тому що їхня зовнішня політика завжди була сумісною — навіть узгодженою — з політикою держав НАТО чи ЄЕС. Інститути «холодної війни», не кажучи вже про спільні антикомуністичні позиції, сприяли розширенню комунікації та співпраці між плюралістичними демократіями й військовими та церковними диктатурами. Після багатьох років зустрічей, переговорів, планування або просто залагодження різних справ із невиборними лідерами країн Середземномор'я північні американці та західні європейці давно перестали голосно обурюватися внутрішньою ситуацією в Мадриді, Афінах і Лісабоні.

Для більшості спостерігачів, зокрема багатьох критиків усередині цих країн, непривабливі режими Південної Європи були не так морально неспроможні, як інституційно застарілі. І, звичайно, їхні економіки, по суті, були подібні до інших західних держав та вже добре інтегровані в міжнародні ринки грошей, товарів і робочої сили. Навіть Португалія за Салазара була впізнаваною частиною міжнародної капіталістичної системи, хоч і не без проблем. Новоутворений середній клас, особливо в Іспанії, у своїх прагненнях рівнявся на менеджерів, бізнесменів, інженерів, політиків і державних службовців із Франції, Італії чи Британії не менше, ніж у моді. Попри всю відсталість, суспільства європейського Середземномор'я вже належали до світу, до якого тепер прагнули приєднатися на рівних умовах, і відхід від авторитаризму лише посприяв цьому процесу. Їхні еліти, які раніше рішуче дивилися в минуле, тепер розвернули погляд на північ. Виявилося, що географія перемогла історію.

Упродовж 1973 і 1986 років Європейська спільнота пройшла крізь чергову хвилю активності та розширення, яку один історик назвав «низкою нерегулярних великих вибухів». Президент Франції Жорж Помпіду, якого смерть де Ґолля звільнила від тиску несхвалення з боку патрона і який, як ми пам'ятаємо, був вельми занепокоєний через стратегічні наслідки Нової східної політики Віллі Брандта, чітко дав зрозуміти, що він вітатиме членство Великої Британії у Європейській спільноті. У січні 1972 року в Брюсселі Спільнота схвалила приєднання до неї Британії, Ірландії, Данії та Норвегії, яке набуло чинності через рік.

Успішна заявка Британії на членство стала результатом роботи прем'єр-міністра, консерватора Едварда Гіта, єдиного британського політичного лідера з часів Другої світової війни, який недвозначно і палко підтримував те, щоб пов'язати долю своєї країни з її континентальними сусідами. Коли Лейбористська партія в 1974 році повернулася до влади та провела референдум щодо членства Британії в Спільноті, населення проголосувало «за» у співвідношенні 17,3 мільйона проти 8,4 мільйона. Але навіть Гіт не міг змусити британців, а особливо англійців, «почуватися» європейцями, і

значна частина виборців і з правого, і з лівого політичного спектра продовжували сумніватися в перевагах буття «в Європі». Тим часом норвежці були абсолютно переконані, що їм краще бути окремо: на референдумі у вересні 1972 року 54% населення країни відкинули членство в Європейській спільноті й обрали натомість обмежену угоду щодо вільної торгівлі зі Спільнотою. Двадцять два роки по тому це рішення підтвердили під час голосування з майже ідентичними результатами[404].

Членство Британії в Спільноті в пізніші роки виявилося неоднозначним — прем'єр-міністерка Марґарет Тетчер висловлювалася проти нових проєктів дедалі тіснішого союзу та вимагала, щоб Британії відшкодували її «переплату» до спільного бюджету. Але в 1970-х у самого Лондона почалися проблеми, і, попри те, що членство призвело до цінової інфляції, Британія раділа тому, що є частиною торговельної зони, яка тепер забезпечувала одну третину внутрішніх інвестицій країни. Перші прямі вибори до нового Європейського парламенту відбулися в 1979 році (до того часу членів європейського законодавчого органу, який засідав у Страсбурзі, обирали відповідні національні парламенти), але викликали незначний інтерес серед населення. У Сполученому Королівстві очікувана явка була низькою — лише 31,6%. Але, з іншого боку, вона ніде не була особливо високою: у Франції не полінувалися проголосувати лише три виборці з п'яти, у Нідерландах — ще менше.

Приєднання до Європейської спільноти трьох країн «північного флангу» було порівняно безпроблемним і для нових, і для давніх членів. Ірландія була бідною, але крихітною, тоді як Данія і Велика Британія — заможними, а відповідно клали до спільного бюджету більше, ніж отримували. Як і наступний раунд розширення за рахунок заможних країн, коли в 1995 році Австрія, Швеція та Фінляндія приєдналися до на той час уже Європейського Союзу, нові члени збагатили і скарбницю, і реноме спільноти, що дедалі розросталась, водночас суттєво не збільшивши її витрати та не створюючи конкуренції з чинними членами щодо чутливих тем. Інша річ — новоприбулі з Півдня.

Греція, як і Ірландія, була маленькою та бідною, тож її сільське господарство не створювало загроз для французьких фермерів. Тож, незважаючи на деякі інституційні перешкоди (приміром, православна церква мала офіційний та впливовий статус, а громадянські шлюби не були заборонені до 1992 року) проти її вступу, який, зокрема, відстоював президент Франції Жискар д'Естен, потужних аргументів не було. Але коли йшлося про Португалію та (особливо) Іспанію, французи чинили жорсткий опір. Вино, оливкову олію, фрукти й інші фермерські продукти набагато дешевше виготовляти і продавати на південь Піренеїв; якби Іспанія та Португалія приєдналися до спільного європейського ринку на рівних умовах, іберійські фермери могли б скласти французьким виробникам потужну конкуренцію.

Тож Португалії та Іспанії знадобилося дев'ять років, щоб вступити у Європейську спільноту (тоді як заявку Греції задовольнили за менш ніж шість), і за цей час імідж Франції серед населення цих країн, зазвичай позитивний на Іберійському півострові, стрімко погіршився: до 1983 року, коли дві третини гострих раундів переговорів уже було позаду, тільки 39% іспанців «позитивно» ставилися до Франції — несприятливий початок для їхнього спільного майбутнього. Почасти проблема полягала в тому, що вступ

середземноморських держав до Європейської спільноти тягнув за собою не лише компенсацію для Парижа у вигляді подальшого збільшення дотацій французьким фермерам з бюджету Спільноти; Іспанія, Португалія та Греція разом додатково ввели до Спільноти 58 мільйонів населення, більша частина якого була бідною, а отже, могла претендувати на різноманітні програми й пільги, які фондував Брюссель[405].

Справді, після розширення за рахунок трьох бідних аграрних країн спільна сільськогосподарська політика отримала новий важкий тягар, а Франція перестала бути її головним бенефіціаром. Після різноманітних кропітких переговорів та угод французам компенсували їхні «втрати». Відповідно, нові члени отримали компенсацію за власні незручності та за довгий «перехідний період», який Франція змогла нав'язати, перш ніж дозволити їм експорт до Європи на рівних умовах. «Інтегровані середземноморські програми», які, по суті, були програмами регіональних субсидій, отримали Іспанія та Португалія після їхнього вступу до Європейської спільноти у 1986 році, але грекам у 1981 році цього не пропонували. Завдяки погрозам вивести Грецію зі Спільноти у разі відмови Андреас Папандреу домігся поширення програм і на Грецію[406]!

Отож саме в ті роки Європейська комісія набула свого невтішного іміджу як чогось на кшталт інституціалізованого ринку худоби, де країни продавали політичні союзи за матеріальну винагороду. А винагорода була справжньою. Іспанці й португальці непогано заробили на «Європі» (хоча й не так добре, як Франція), а іспанські переговірники розвинули надзвичайні вміння щодо просування й забезпечення фінансових інтересів країни. Але найбільше виграли саме Афіни: незважаючи на те, що у вісімдесяті Греція спочатку відставала від решти Спільноти (а в 1990 році замість Португалії стала найбіднішим її членом), вона отримала багато переваг від членства.

Насправді саме завдяки тому, що Греція була такою бідною (до 1990 року половина найбідніших регіонів Європейської спільноти були грецькими), вона мала такий успіх. Для Афін членство у Європейській спільноті було рівнозначним другому Плану Маршалла: тільки в 1985–1989 роках Греція отримала з фондів Спільноти 7,9 мільярда доларів — у пропорції більше, ніж будь-яка інша країна. Доки в черзі не було інших бідних країн, головні держави-платники Спільноти, зокрема Західна Німеччина, могли подужати такий ступінь перерозподіленої щедрості — ціну згоди Греції з рішеннями Спільноти. Але через затратне об'єднання Німеччини та перспективу приєднання нової плеяди нужденних країн-кандидатів зі Східної Європи прецедент щедрості, що мав місце в роки приєднання середземноморських країн, як ми побачимо далі, виявиться обтяжливим і неоднозначним.

Що більшою ставала Європейська спільнота, то складніше було давати їй раду. Через вимогу одностайності в міжурядовій Раді міністрів відбувалися безкінечні дебати. На ухвалення рішень могли піти роки — для того щоб у кабінетах Ради народилася одна директива щодо визначення та регламентації мінеральної води, знадобилося одинадцять років. Треба було щось робити. Уже давно існував консенсус, що європейський «проєкт» потребує формулювання мети та вливання енергії: конференція в Гаазі, яка відбулася в 1969 році, була першою з низки зустрічей, покликаних «перезапустити» Європу, а особиста дружба між президентом Франції Валері Жискаром д'Естеном і канцлером Німеччини Шмідтом у 1975–1981 роках сприяла цьому порядку денному.

Але легше було просуватися вперед шляхом негативної економічної інтеграції (скасовувати тарифи й торговельні обмеження, надавати субсидії біднішим регіонам і секторам), ніж домовитися щодо цілеспрямованих критеріїв, які потребували позитивних політичних дій. Причина була доволі проста. Поки було достатньо готівки, економічну співпрацю можна було представити як чисту вигоду для всіх сторін; тоді як будь-який політичний крок у напрямку європейської інтеграції чи координації опосередковано загрожував національній автономії та обмежував політичну ініціативу всередині держав. Зміни могли відбуватися лише тоді, коли впливові лідери найпотужніших держав із власних причин домовлялися співпрацювати заради якоїсь спільної мети.

Отож першу систему валютної співпраці, «валютну змію», запровадили Віллі Брандт і Жорж Помпіду; Гельмут Шмідт і Жискар д'Естен перетворили її на Європейську валютну систему (ЄВС); а їхні наступники Гельмут Коль і Франсуа Міттеран стали натхненниками Маастрихтського договору 1992 року, яким було засновано Європейський Союз (ЄС). Жискар і Шмідт також придумали «дипломатію самітів» як спосіб обійти затримки громіздкої наднаціональної бюрократії в Брюсселі: то було ще одне нагадування про те, що, як і в минулому, франко-німецька співпраця — це необхідна передумова об'єднання Західної Європи.

Поштовхом для франко-німецьких дій у 1970-х були економічні занепокоєння. Європейська економіка зростала в кращому разі повільно, інфляція була хронічною, а непевність, яку породив колапс Бреттон-Вудської системи, означала, що курси валют хиткі та непередбачувані. Валютна змія, ЄВС та екю були чимось на кшталт другосортного рішення, оскільки це були регіональні, а не міжнародні домовленості, що періодично заміняли дойчмарку на долар як стабільну умовну валютну одиницю для європейських банкірів і ринків. Заміна національних валют на євро через декілька років, попри її руйнівні символічні наслідки, стала логічним наступним кроком. Тож остаточна поява єдиної європейської валюти була результатом прагматичних відповідей на економічні проблеми, а не прорахованим стратегічним кроком на шляху до наперед визначеної європейської мети.

Проте коли багато спостерігачів, зокрема до того часу скептично налаштовані соціальні демократи, переконалися, що економічного відновлення та процвітання неможливо досягнути лише на національному рівні, успішна валютна співпраця західноєвропейських держав неочікувано виявилася сходинкою до інших форм спільної дії. Оскільки жодна впливова група інтересів не висловлювала принципового заперечення, голови держав та урядів Спільноти в 1983 році підписали Урочисту декларацію, в якій зобов'язалися в майбутньому заснувати Європейський Союз. Точніші обриси такого Союзу пізніше були визначені під час переговорів щодо Єдиного європейського акта (ЄЄА), який був ухвалений Європейською радою в грудні 1985 року та набув чинності в липні 1987-го.

ЄЄА став першим значущим переглядом первісного Римського договору. Стаття перша доволі чітко проголошувала, що «Європейські спільноти та європейська політична співпраця мусять поставити собі за мету спільно сприяти досягненню конкретного прогресу в питанні європейської єдності». І лише замінивши «Спільноту» на «Союз» лідери дванадцяти держав-членів загалом зробили рішучий крок уперед. Але підписанти уникнули або відклали на потім

усі справді суперечливі питання, зокрема збільшення тягаря сільськогосподарського бюджету Союзу. Вони також обережно обійшли ніякову відсутність спільної європейської оборонної та міжнародної політики. На піку «нової "холодної війни"» 1980-х років і напередодні визначальних подій, які розгорталися за декілька десятків кілометрів східніше, держави — члени Європейського Союзу були рішуче зосереджені на внутрішніх питаннях, які досі насамперед полягали в спільному ринку, нехай і такому, що охоплював понад 300 мільйонів осіб.

Однак вони таки погодилися цілеспрямовано просуватися в бік по-справжньому єдиного ринку товарів і робочої сили (який був створений у 1992 році) та прийняти систему «голосування кваліфікованою більшістю» в процесі ухвалення рішень у Союзі — під «кваліфікованою» мається на увазі, що більші країни (зокрема Британія та Франція) наполягали, що зберігатимуть право ветувати пропозиції, які вважатимуть шкідливими для їхніх національних інтересів. Це були справжні зміни, і їх можна було погодити, адже до єдиного ринку схвально ставилися всі, від Марґарет Тетчер до «Зелених», хоча й із цілком різних причин. Ці зміни сприяли та водночас були провісниками справжньої економічної інтеграції, яка відбулася наступного десятиліття.

Відхід від системи національних вето в Європейській раді був неминучим, якщо рішення мала ухвалювати дедалі більш громіздка спільнота держав, яка лише за тринадцять років збільшилася вдвічі й уже очікувала заявки на членство від Швеції, Австрії та інших кандидатів. Що більше їх ставало, то більш привабливим — та певним чином «неминучим» — ставав майбутній Європейський Союз для тих, хто ще залишався ззовні. Однак для громадян його держав-членів найважливішою тогочасною рисою Європейського Союзу було не те, яким чином ним керували (у цьому питанні більшість його населення залишалися цілковитими невігласами), як і не проєкти тіснішої інтеграції з боку його лідерів, а кількість грошей, яка проходила через його скарбницю, і те, як ці гроші розподілялися.

Первісний Римський договір передбачав лише одну інстанцію, яка мала чітке завдання визначати регіони в межах її держав-членів, які потребували допомоги, а потім виділяти їм спільні кошти — через Європейський інвестиційний банк, утворений за наполяганням Італії. Але в наступному поколінні регіональні дотації у формі грошових субсидій, прямої допомоги, фондів для нових підприємств та інші заходи сприяння інвестиціям були основним джерелом зростання бюджету в Брюсселі та найвпливовішим важелем у розпорядженні Спільноти.

Причиною цього було поєднання регіональної політики всередині окремих держав-членів та зростання економічних розбіжностей між самими державами. У перші післявоєнні роки європейські держави залишалися унітарними, керованими з центру. Місцевому різноманіттю чи традиціям у них надавали обмаль значення. Наявність місцевої влади в регіонах визнала тільки нова італійська Конституція 1948 року; і навіть так обмежене місцеве самоврядування, яке вона проголошувала, існувало лише на папері впродовж чверті століття. Але саме тоді, коли місцеві вимоги автономії стали серйозним фактором у внутрішніх політичних розрахунках у всій Європі, Європейська спільнота із власних міркувань запровадила систему регіональних фондів, якій у 1975 році поклав початок Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР).

З погляду брюссельських бюрократів ЄФРР та інші так звані структурні фонди мали дві мети. Одна полягала в розв'язанні проблеми економічної відсталості й нерівності всередині Спільноти, де, як дуже чітко проголошував Єдиний європейський акт, усе ще домінувала післявоєнна культура «зростання». З кожною новою хвилею розширення з'являлися нові нерівності, які потребували уваги й компенсування заради успіху економічної інтеграції. Італійське Мецоджорно більше не було, як колись єдиним бідним осередком — більша частина Ірландії; частини Великої Британії (Північна Ірландія, Уельс, Шотландія та північ і захід Англії); більшість регіонів Греції та Португалії; Південна, Центральна та Північно-Західна Іспанія — усі вони були бідні й потребували значних субсидій та перерозподілу центральної допомоги, щоб колись мати змогу зрівнятися з іншими.

У 1982 році, якщо за середній дохід у Європейській спільноті взяти 100, у Данії, її найзаможнішому члені, він становив 126, у Греції — лише 44. До 1989 року ВВП на душу населення в Данії все ще був удвічі вищий, ніж у Португалії (у США різниця між багатими і бідними штатами становила тільки дві третини розбіжності між Данією та Грецією). А це були середні показники по країнах — регіональні відмінності були ще глибші. Навіть у багатих країнах були регіони, які могли претендувати на допомогу: коли в середині 1990-х років Швеція та Фінляндія приєдналися до Союзу, їхні арктичні регіони, малонаселені й повністю залежні від грантів на утримання та інших субсидій від Стокгольма й Гельсінкі, тепер теж могли претендувати на допомогу Брюсселя. Брюссельські установи витратили великі суми грошей на те, щоб виправити географічні та ринкові обставини, від яких залежали іспанська Галісія чи шведський Вестерботтен: це надавало їм беззаперечні переваги, але водночас у процесі створювало дорогі, громіздкі та часом корумповані місцеві бюрократії[407].

Другою метою неймовірно дорогих європейських проєктів регіональної підтримки (під кінець століття різноманітні «структурні» фонди загалом з'їдали 35% усіх видатків ЄС) було надати можливість Європейській комісії в Брюсселі безпосередньо співпрацювати з регіональними групами інтересів усередині держав-членів в обхід непривітних центральних урядів. Ця стратегія виявилася дуже успішною. З кінця 1960-х регіональні настрої стали всюди покращуватись (у деяких випадках — знову). Активісти організації Quondam у 1968 році, підміняючи любов до регіону політичною догмою, тепер намагалися відродити та використовувати в Південно-Західній Франції давню окситанську мову. Як і їхні однодумці-активісти в Бретані, вони знайшли спільну мову з каталонськими і баскськими сепаратистами, шотландськими і фламандськими націоналістами, північноіталійськими прихильниками відокремлення та багатьма іншими, і всі вони однаково обурювалися «безладдям» Мадрида, Парижа, Лондона чи Рима відповідно.

Нова політика в регіонах стосувалася багатьох дотичних підкатегорій — історичної, мовної, релігійної; прагнення автономії, самоврядування чи навіть повної національної незалежності, — але загалом була розподілена між багатими провінціями, які ображалися на те, що мусять субсидувати нужденні регіони своєї країни та історично знедолені чи нові деіндустріалізовані зони, обурені браком уваги безвідповідальних національних політиків. До першої категорії належали Каталонія, Ломбардія, бельгійська Фландрія, західнонімецький Баден-Вюртемберг чи Баварія та

регіон Рона-Альпи в Південно-Східній Франції (який до 1990 року разом з Іль-де-Франс забезпечував майже 40% ВВП Франції). Другу категорію репрезентували Андалусія, більша частина Шотландії, франкомовна Валлонія та багато інших.

Обидві категорії могли виграти від європейської регіональної політики. Багаті регіони на кшталт Каталонії чи Баден-Вюртембергу відкрили офіси в Брюсселі й навчилися лобіювати свої інтереси. Наприклад, задля того, щоб отримати інвестиції або щоб політика великої Спільноти надавала переваги місцевим, а не національним інститутам. Політичні представники регіонів, яким пощастило менше, так само швидко навчилися здобувати гранти та допомогу з Брюсселя: це давало їм змогу збільшувати свою популярність на місцях — і відповідно чинити тиск на поступливу владу в Дубліні чи Лондоні, щоб вони заохочували й навіть доповнювали щедроти Брюсселя. Такий стан справ улаштовував усіх: з європейських скарбниць могли текти мільйони на підтримку туризму на малонаселеному заході Ірландії чи на податкове стимулювання, щоб привернути увагу інвесторів до сфер хронічного безробіття в Лотарингії або Глазго. Але отримувачі цих вигод ставали вірними «європейцями», лише коли усвідомлювали власний інтерес. Ірландія завдяки цьому замінила або оновила велику частину застарілої транспортної інфраструктури й каналізації, і серед бідніших периферійних держав-членів так робила не лише вона[408].

ЄЄА розширив владу Спільноти в багатьох сферах (зокрема довкілля, ринок праці, місцеві проєкти досліджень та розвитку), в які ЄС раніше не була залучена і які вимагали виплат брюссельських коштів безпосередньо місцевим установам. Ця громіздка «регіоналізація» Європи була забюрократизованою та коштовною. Один маленький приклад, що вартий ста: італійський регіон Альто-Адідже / Південний Тіроль, на північному кордоні країни з Австрією, у 1975 році Брюссель офіційно класифікував як «гористий» (безпретензійне твердження); через тринадцять років його офіційно проголосили на понад 90% «сільським» (не менш очевидна для будь-якого випадкового мандрівника характеристика), або, на брюссельському жаргоні, «зоною цілі 5-б». У такому подвійному статусі Альто-Адідже міг претендувати на фонди захисту довкілля, гранти на підтримку сільського господарства, гранти на покращення професійної освіти, гранти на заохочення традиційного ремісництва та гранти на покращення житлових умов, щоб втримати населення.

Відповідно, між 1993 та 1999 роками крихітний Альто-Адідже загалом отримав 96 мільйонів екю (за курсом 2005 року в євро це була б приблизно така сама сума). У так званий «Третій період» європейських структурних фондів, запланований на 2000–2006 роки, регіон мав отримати у своє розпорядження ще 57 мільйонів євро. Згідно з «Ціллю 2» ці кошти мали бути виплачені лише на користь 83 тисяч жителів «винятково» гористих або «сільських» зон. З 1990 року один відділ місцевого уряду в Больцано, столиці провінції, опікувався лише тим, що навчав місцевих мешканців отримувати переваги від «Європи» та європейських ресурсів. З 1995 року регіон також мав представництво в Брюсселі (яке він ділив із сусіднім італійським регіоном Трентіно й австрійським регіоном Тіроль). Офіційний вебсайт регіону Больцано (доступний італійською, німецькою, англійською, французькою та ладіно, варіантом швейцарського ретороманського діалекту) є палко проєвропейським — ще б пак.

Як наслідок, у Південному Тіролі та інших місцях інтеграція континенту «знизу вгору», як наполягали прихильники такої політики, здавалося, справді була успішною, нехай і дорогою. Коли в 1985 році було засновано «Раду [пізніше — Асамблею] європейських регіонів», її членами вже були 107 регіонів, а пізніше приєдналося ще більше. Почало справді формуватися щось на кшталт об'єднаної Європи. Регіоналізм, який колись обходив лише жменьку мовних рецидивістів чи ностальгійних фольклористів, тепер отримав альтернативну, «субнаціональну» ідентичність: він заступав саму націю і при цьому все одно був законним, оскільки його санкціонував офіційний дозвіл Брюсселя й навіть — хоч і з меншим ентузіазмом — національних столиць.

Населення цієї дедалі більш різнорідної Спільноти, громадяни якої тепер декларували численні виборчі прихильності різного культурного резонансу та щоденного значення, були, можливо, менш однозначно «італійцями», «британцями» чи «іспанцями», ніж у минулі десятиліття; але при цьому вони не обов'язково почувалися більшими «європейцями», попри постійне поширення «європейських» марок, виборів й інституцій. Бурхливе збільшення кількості установ, засобів масової інформації, інституцій, представників та фондів дало багато користі, але не викликало великої любові. Однією з причин цього, можливо, був власне надмір офіційних установ, які відповідали за розподілення та контроль використання європейських щедрот: і так складний механізм сучасного державного уряду разом з міністерствами, комісіями та директоратами тепер подвоювався й навіть потроювався згори (з Брюсселя) і знизу (з рівня провінцій або регіонів).

Наслідком була не лише бюрократія небачених масштабів, а й корупція, яку стимулював і заохочував сам лише обсяг доступного фінансування, значна частина якого була пов'язана з перебільшенням чи навіть вигадуванням місцевих потреб і таким чином мало не створювала умови для корупційних зловживань на місцях. Такі порушення залишалися невидимими для брюссельських бюрократів, але вони загрожували дискредитацією всієї ініціативи в очах навіть тих, хто нею користувався. У ті роки власні досягнення «Європи», що й так потерпала від сприйняття її як політики, котру творять далекі державні службовці, яких ніхто не обирав, і рясних чуток про те, як політики наживаються та гріють руки, обернулися проти неї.

Знайомі недоліки місцевої політики — клієнтелізм, корупція, маніпуляції, — які держави з кращим урядуванням начебто давно подолали, знову оприявнилися в континентальному масштабі. Національні політики розважливо перекинули публічну відповідальність за «євроскандали», що інколи вибухали, на плечі невидимого класу невиборних «єврократів», погана репутація яких не мала політичної ціни. Тим часом роздутий бюджет Спільноти боронили його реципієнти й адвокати в ім'я міжнаціональної «гармонізації» чи законної компенсації (а наповнювали нібито бездонні кошти Спільноти).

Іншими словами, «Європа», як радісно переконували її уїдливі критики, особливо в Британії, починала становити істотну «моральну загрозу». Процес подолання роз'єднаності континенту суто технічними засобами, що тривав десятиліттями, здавався явно політичним і водночас не мав обґрунтованої легітимності традиційного політичного проєкту, який утілює обраний та знайомий політичний клас. Тією мірою, якою «Європа» мала визначену мету,

її економічна стратегія все ще ґрунтувалася на розрахунках й амбіціях 1950-х. Що ж до її політики, то впевнений і нав'язливий тон виступів Європейської комісії — як і авторитетність та розгорнуті чекові книжки, з якими європейські експерти з'являлися в далеких регіонах, — видавали стиль урядування, що був міцно закорінений у розквіті соціал-демократії на початку 1960-х.

Попри всі похвальні зусилля, що мали подолати недосконалості національного політичного розрахунку, чоловіки та жінки, які будували «Європу» в 1970?1980-х роках, залишалися надзвичайно провінційними. Їхнє найбільше тогочасне транснаціональне досягнення, Шенгенська угода, підписана в червні 1985 року, — красномовний і показовий приклад цього. За її умовами Франція, Західна Німеччина та країни Бенілюксу погодилися скасувати їхні кордони й увести спільний режим паспортного контролю. Відтоді в'їхати з Німеччини до Франції було б так само легко, як і пересуватися між, скажімо, Бельгією та Нідерландами, де це вже давно не було проблемою.

Але підписанти Шенгенської угоди мали зобов'язатися запровадити натомість суворіший візовий і митний режим між собою та країнами, які не належали до Шенгенської зони: якщо французи, наприклад, збиралися відкрити кордони для будь-кого, хто в'їжджав з Німеччини, вони мали бути певні, що самі німці застосували найвимогливіші критерії для в'їзду на їхніх пропускних пунктах. Отож, усуваючи внутрішні бар'єри між деякими державами — членами Європейської спільноти, Угода рішуче зміцнювала зовнішні кордони, які відділяли їх від сторонніх. Цивілізовані європейці справді могли долати кордони, але «варварів» треба було безкомпромісно тримати за їхніми межами[409].

Розділ 17

Новий реалізм

Такого поняття, як суспільство, не існує. Є індивідуальні особи, і є сім'ї.

Марґарет Тетчер

Французи починають розуміти, що саме бізнес створює добробут і визначає наш рівень життя та місце у світових рейтингах.

Франсуа Міттеран

Наприкінці експерименту Міттерана французькій лівиці, здавалося, більше ніж будь-коли бракувало ідей, надій та підтримки.

Дональд Сассун

Кожній політично значущій революції передують зміни в інтелектуальному ландшафті. Європейські потрясіння 1980-х не стали винятком. Економічна криза початку 1970-х підірвала західноєвропейський оптимізм післявоєнних десятиліть, розколола традиційні політичні партії та поставила незвичні питання в центр публічних дискусій. Спосіб політичного мислення з обох боків «залізної завіси» рішуче відходив від непорушних ідейних звичаїв, які існували десятиліттями, — і з несподіваною швидкістю знаходив нові. На краще чи на гірше — народжувався новий реалізм.

Першою жертвою зміни настроїв був консенсус, що дотепер панував у післявоєнній державі, разом із неокейнсіанською економікою, яка визначала її інтелектуальні дискусії. Наприкінці 1970-х років європейська держава добробуту почала підраховувати ціну власного успіху. Післявоєнне покоління бебі-бумерів входило в середній вік, а урядова статистика вже попереджала про ціну його утримання на пенсії: ця проблема ставала ще ближчою на бюджетному горизонті завдяки поширеному зниженню пенсійного віку. Наприклад, серед західнонімецьких чоловіків у віці 60?64 років у 1960-му 72% працювали на повну ставку; двадцять років по тому в цій віковій категорії все ще працювали лише 44% чоловіків. У Нідерландах їхня кількість зменшилась від 81 до 58%.

За декілька років найбільше за чисельністю покоління в задокументованій історії Європи мало припинити сплачувати податки до національної скарбниці й почати витягувати з неї гігантські суми — чи то у формі гарантованих державою пенсій, чи опосередковано, але з аналогічними наслідками, створюючи збільшений тиск на державне забезпечення медичних та соціальних послуг. Ба більше, це покоління мало найкращі в історії умови життя, тож можна було з великою часткою вірогідності очікувати, що воно проживе довше. До цього також додавалося зростання видатків на виплату допомоги у зв’язку з безробіттям, що станом на 1980 рік стало великою статтею бюджету в усіх західноєвропейських державах.

Ці поширені занепокоєння були небезпідставні. Післявоєнні держави добробуту спиралися на два неписані припущення: що економічне зростання та створення робочих місць (а отже, й державні прибутки) триматимуться на високому рівні 1950–1960-х років і що народжуваність значно перевищуватиме смертність, що, зі свого боку, забезпечуватиме постійну появу нових платників податків, які платитимуть пенсії своїм батькам, а також бабусям і дідусям. Тепер обидва припущення опинилися під питанням, але прорахунок щодо демографічної ситуації був серйознішим. Станом на початок 1980-х у Західній Європі народжуваність на рівні 2,1 дитини на одну жінку підтримувалася або була вищою тільки в Греції та Ірландії. У Західній

Німеччині вона становила лише 1,4 дитини на одну жінку. В Італії рівень народжуваності був ще нижчий: тоді як у 1950 році 26,1% італійців (більше ніж кожен четвертий) були молодші за 14 років, до 1980 року ця цифра зменшилася до 20%, тобто до кожного п'ятого. До 1990 року таких стало тільки 15%, або майже кожен сьомий[410].

Тож здавалося, що за два десятиліття в заможній Західній Європі бракуватиме тих, хто зможе оплачувати рахунки, — і провина за це лежала на самій заможності разом із надійною контрацепцією та збільшенням кількості жінок, які працювали не вдома[411]. У результаті той, хто міг платити, мусив платити ще більше. У деяких країнах (зокрема у Франції) ціна пенсій і державного страхування вже стала важким тягарем для працедавців, а в часи хронічно високого безробіття це вже було серйозною обставиною. Водночас пряме навантаження на державну скарбницю створювало більш нагальну проблему: у відсотках від ВВП державний борг до середини 1980-х років сягнув безпрецедентно високого рівня (у випадку Італії — 85%). У Швеції до 1977 року третину національного продукту з'їдали соціальні видатки; покрити це бюджетне навантаження можна було лише через дефіцит або ж збільшивши податки для тих груп — працевлаштованих робітників, державних службовців і висококваліфікованих фахівців, — від яких до того часу залежав соціал-демократичний консенсус.

Із 1930-х років державна політика спиралася на «кейнсіанський» консенсус, який ніхто загалом не ставив під сумнів. Згідно з його логікою економічне планування, дефіцитне фінансування та повне працевлаштування були взаємодоповнювальними та, за своєю суттю, бажаними явищами. Критики такого підходу наводили два типи аргументів. Один полягав у тому, що масив соціальних послуг та забезпечення, до якого звикли західні європейці, просто неможливо було надавати далі. Згідно з другим — на якому особливо наголошували у Британії, де державна економіка хиталася від кризи до кризи впродовж майже всього післявоєнного періоду, — незалежно від того, можна надавати соціальні послуги чи ні, інтервенціоністська держава перешкоджає зростанню економіки.

Державу, як переконували критики, необхідно якнайдалі усунути від ринку товарів та послуг. Вона не повинна володіти засобами виробництва, надавати ресурси, створювати монополії або заохочувати до їхнього створення інших, а ще вона не має визначати ціни чи рівень прибутку. На думку цих «неоліберalів», більшість послуг, які на той час забезпечувала держава — страхування, житло, пенсії, охорона здоров'я й освіта, — більш ефективно міг надавати приватний сектор, а оплачувати це могли б громадяни із власних доходів, якби їх більше не спрямовували (часом марно) до державної скарбниці. На думку одного з провідних представників лібералізму та ідей вільного ринку, австрійського економіста Фрідріха Гаєка, навіть країни з найкращим урядуванням не спроможні ефективно обробляти дані й творити на їхній основі якісну політику: вони викривлюють економічну інформацію вже тим, що її домагаються.

Це були не нові ідеї. Попереднє покоління до-кейнсіанських лібералів, вихованих на доктринах вільного ринку неокласичної економіки, вважали їх основною панацеєю. У пізніші часи вони були відомі знавцям робіт Гаєка та його американського послідовника Мілтона Фрідмана. Але після Депресії 1930-х років та буму попиту в 1950–1960-ті такі погляди зазвичай відкидали (принаймні в Європі) як політично короткозорі та економічно застарілі.

Утім з 1973 року теоретики вільного ринку знову голосно і впевнено заявили про себе, звинувачуючи «великий уряд» і «мертву хватку» оподаткування та планування, якою він стримував національні спроможності й ініціативу, у хронічному економічному занепаді та супутніх проблемах. У багатьох країнах їхні риторичні прийоми були доволі переконливими для молодших виборців, які не пам'ятали згубних наслідків з власного досвіду таких підходів, коли вони вперше оволоділи розумами за п'ятдесят років до того. Але тільки в Британії політичні послідовники Гаєка та Фрідмана змогли дістати владу над державною політикою і здійснити радикальні перетворення в політичній культурі країни.

Чимала іронія полягає в тому, що з усіх країн це сталося саме в Британії, оскільки економіка Великої Британії, хоча й сильно зарегульована, була, напевно, найменш «плановою» серед усіх країн Європи. Уряд постійно здійснював маніпуляції щодо цінових механізмів і фінансових «сигналів»; але єдиним фактором у британській економіці, за яким стояла ідеологія, була низка націоналізацій, які розпочав після 1945 року уряд лейбористів. І навіть попри те, що пункт про «державну власність засобів виробництва, розповсюдження й обміну» (пункт IV Конституції 1918 року, підготовленої Лейбористською партією) залишився частиною партійної політики, мало хто з лідерів-лейбористів вважав його не просто формальністю (якщо на нього взагалі зважали).

Британська держава добробуту спиралася не на економічний «колективізм», а на універсальні соціальні інститути країни, які були тісно пов'язані з реформаційними зусиллями ліберальних сучасників Кейнса початку XX століття. Що важило для більшості британських виборців, прихильників як лівого, так і правого політичного флангу, то це не економічне планування чи державна власність, а безкоштовна медицина, безкоштовна державна освіта і пільговий проїзд у громадському транспорті. Ці послуги не були бездоганними (вартість утримання держави добробуту в Британії була нижчою, ніж в інших країнах, через недостатнє фінансування послуг, неадекватні державні пенсії та погані житлові умови), але всі сприймали їх як своє право. Хай як сильно неоліберальні критики засуджували ці соціальні блага як неефективні та низькоякісні, вони залишалися політично недоторканними.

Сучасна Консервативна партія від Вінстона Черчилля до Едварда Гіта прийняла британський «суспільний договір» майже з такою самою готовністю, як і кейнсіанські «соціалісти»-лейбористи, та впродовж багатьох років утілювала його із центристської позиції (зрештою, саме Черчилль ще в березні 1943 року зауважив, що «для будь-якого суспільства немає кращої інвестиції, ніж вкладати молоко в немовлят»). Коли в 1970 році Едвард Гіт зібрав у Селсдонському парку поблизу Лондона групу прихильників вільного ринку, щоб обговорити економічні стратегії для майбутнього консервативного уряду, то накликав на себе шквал глузливого осуду через коротке, але абсолютно неоднозначне заграванння з їхніми цілком поміркованими пропозиціями. Його звинуватили в тому, що в джунглях економіки він намагається повернутися до неандертальського примітивізму, тож «людина із Селсдона» швидко дала задній хід.

Причина того, що британський політичний консенсус у подальше десятиліття зазнав фіаско, полягала не в ідеологічному протистоянні, а в тому, що уряди всіх мастей так і не змогли визначити та впровадити успішну економічну стратегію. І лейбористи, і консерватори виходили з тих

міркувань, що британські економічні проблеми — це наслідок хронічного браку інвестицій, управлінської неефективності та повсюдних конфліктів на ринку праці через зарплати і розмежування посадових обов'язків, і намагалися замінити анархію британських промислових відносин на плановий консенсус за скандинавською чи німецькою моделлю — «політику цін та доходів», як його називали в Британії, якій був притаманний практичний мінімалізм.

Їм не вдалося. Лейбористська партія не змогла навести лад у промислових відносинах, тому що її спонсори з промислових профспілок віддавали перевагу суперечкам між робітниками та працедавцями в стилі XIX століття (із яких вони, дуже ймовірно, вийшли б переможцями) перед підписаними в результаті переговорів на Давнінг-стріт контрактами, які на багато років зв'язали б їм руки. Консерватори, зокрема уряд Едварда Гіта 1970–1974 років, змогли досягнути ще менше — здебільшого через обґрунтовану, історично вкорінену недовіру в певних колах британського робітничого класу (насамперед серед гірників) до будь-яких компромісів з урядовцями торі. Тож коли Гіт у 1973 році запропонував закрити низку неефективних вугільних шахт і спробував установити законні обмеження на можливість профспілок починати трудові суперечки (за декілька років до того Лейбористська партія спочатку запропонувала такий крок, а потім відкликала свою пропозицію), його уряд паралізувала хвиля страйків. Коли ж задля того, щоб, за його словами, визначити, «хто керує країною», він скликав вибори, то з невеликим відривом програв Гарольду Вілсону, який розсудливо вирішив самостійно тримати оборону.

Тільки під проводом наступника Вілсона, прем'єра-лейбориста Джеймса Каллагана, який очолював уряд у 1976–1979 роках, почала з'являтися нова політика. Із відчаю, а також через умови позики МВФ Каллаган та його канцлер скарбниці (відважний Деніс Гілі) відступили від непорушних фундаментальних підходів повоєнних урядів. Вони розпочали програму реструктуризації, яка визнавала неминучість певного рівня безробіття; зменшили соціальні виплати та вартість труда через, з одного боку, захист кваліфікованих робітників, а з іншого — позбавивши привілеїв незахищених працівників на частковій зайнятості й не-членів профспілок; а також розпочали контроль і зниження інфляції та урядових витрат навіть ціною економічних негараздів і уповільнення зростання.

Жодну з цих цілей не було задекларовано відкрито. Лейбористський уряд до кінця наполягав, що залишатиметься вірним своїм базовим цінностям і захисту інститутів держави добробуту, навіть коли розпочав ретельно спланований відступ, намагаючись хитрістю здійснити ті реформи, які його попередники не змогли протягти в законодавство. Ця стратегія не спрацювала: лейбористи лише розгубили своїх власних прихильників і водночас не отримали жодного визнання заслуг. До серпня 1977 року, почасти через серйозні скорочення державних витрат, до яких вдався лейбористський уряд, кількість безробітних у Великій Британії перевищила 1,6 мільйона і продовжувала зростати. Наступного року, під час «Зими невдоволення» 1978–1979 років, великі профспілки вдалися до низки гнівних скоординованих страйків проти «їхнього» уряду: тоді не збирали сміття і не ховали мерців[412].

Здавалося, що прем'єр-міністр Джеймс Каллаган втратив зв'язок з реальністю: у відповідь на запитання журналіста про зростання невдоволення

серед робітників він безтурботно заявив, що немає жодних підстав для хвилювання, через що з'явився відомий газетний заголовок «Криза? Яка криза?», а Каллаган програв на виборах, які повинен був провести наступної весни. Більш ніж іронічно, що Лейбористська партія була змушена боротися на історичних виборах 1979 року, стверджуючи, що її радикальний відступ від економічних традицій не призвів до суспільної кризи (тоді як саме це і сталося), а Консервативна партія знову опинилася при владі під проводом енергійної жінки, яка переконувала, що британський недуг потребує саме радикальних заходів.

На позір здавалося, що кандидатура Марґарет Тетчер не вельми підходить на ту революційну роль, яку їй належало відіграти. Вона народилася в Грантемі, сонному провінційному містечку графства Лінкольншир, у родині протестантів-методистів, які мали продуктову крамницю. Вона завжди була консерватором: її батько входив до складу міської ради від консерваторів; молода Марґарет Робертс (як її тоді звали) виграла стипендію на навчання в Оксфорді, де вивчала хімію, та доросла до посади президента Консервативного товариства університету. У 1950 році у віці 25 років вона була наймолодшою кандидаткою, яка (безуспішно) балотувалася на парламентських виборах від Консервативної партії. Будучи за фахом хіміком, а пізніше податковим правником, вона вперше увійшла до парламенту в 1959 році після перемоги в беззаперечно консервативному окрузі Фінчлі, який вона представляла, аж поки не перейшла до Палати лордів у 1992 році.

Перш ніж Марґарет Тетчер успішно перемогла більш досвідчених консерваторів у боротьбі за партійне лідерство в 1975 році, її найкраще знали в Британії як міністерку освіти в консервативному уряді Гіта, яка скасувала безкоштовне молоко в британських школах для того, щоб виконати завдання щодо скорочення державного бюджету; через це рішення (яке вона прийняла з важким серцем і яке стало першим провісником її майбутнього розвитку як політика) вона отримала прізвисько «Марґарет Тетчер — викрадачка молока»[413]. Але виразно неприхильне ставлення до неї не стало перешкодою для її поступу — готовність Марґарет Тетчер удаватися до непопулярних кроків та дивитися їм у вічі не лише не зашкодила їй серед колег, а й, можливо, навіть була частиною її привабливості.

Вона, без сумніву, була привабливою. Насправді напрочуд широке коло бувалих державних діячів у Європі та Сполучених Штатах зізнавалися (хоча й у приватних розмовах), що вважають місіс Тетчер доволі сексуальною. Франсуа Міттеран, який напевне розумівся на таких речах, одного разу сказав, що в Тетчер «очі Калігули, а губи Мерілін Монро». Вона вміла тиснути й залякувати нещадніше за будь-якого британського політика після Черчилля, але водночас притягувала до себе. Із 1979 по 1990 рік Марґарет Тетчер тиснула, залякувала, а також притягувала британський електорат у політичну революцію.

Під «тетчеризмом» розуміли багато речей: зменшені податки, вільний ринок, вільне підприємництво, приватизацію промислових підприємств і підприємств із надання послуг, «вікторіанські цінності», патріотизм, «індивідуалізм». Деякі з них — ті, що стосувалися економічної політики, — були розвитком ідей, які вже існували і в консервативних, і в лейбористських колах. Інші, зокрема «моральні» теми, були більш популярні серед вірних прихильників Консервативної партії в сільських округах, аніж у широких колах виборців. Але вони виникали як зворотна реакція на лібертаріанство 1960-х та

імпонували багатьом прихильникам місіс Тетчер з робітничого й нижчих щаблів середнього класу — тих чоловіків і жінок, котрим ніколи не було по-справжньому добре в компанії прогресивної інтелігенції, яка в ті роки відігравала панівну роль у публічних справах.

Але те, що тетчеризм відстоював більше за будь-що інше, було «присмаком твердого урядування». Під кінець 1970-х активно ширилися стривожені дискусії про нібито «некерованість» Британії та думки про те, що політичний клас утратив контроль не тільки над економічною політикою, а й над сферою зайнятості і навіть над вулицею. Лейбористська партія, яка традиційно була вразливою до закидів, що не здатна підняти економіку, тепер, після «Зими невдоволення», наражалася на звинувачення, що не спроможна керувати державою. Під час кампанії 1979 року торі чудово зіграли не тільки на вимогах щодо суворої економічної та належної грошової політики, а й на очевидному запиті населення на сильних і впевнених лідерів.

За історичними мірками перша перемога Марґарет Тетчер на виборах особливо нічим не запам'яталася. Насправді під проводом місіс Тетчер Консервативна партія ніколи не здобувала багато голосів. Ішлося не так про перемогу на виборах, як про те, щоб побачити, як програють лейбористи, позаяк чимало їхніх виборців віддавали голоси ліберальним кандидатам або ж узагалі не брали участі у виборах. На такому тлі радикальна програма Тетчер та рішучість щодо її виконання може здатись абсолютно невідповідною її національному мандату, неочікуваним і навіть ризикованим відступом від давньої британської традиції урядування якомога ближче до політичного центру.

Але постфактум здається очевидним, що саме цьому Марґарет Тетчер і завдячує своїм успіхом. Відмова піти у відставку навіть тоді, коли її грошова політика явно не давала результатів (тим консерваторам, які в жовтні 1980 року благали її дати зворотний хід і розвернутися на сто вісімдесят градусів, вона відповіла: «Якщо хочете, то ви й розвертайтеся. Леді не задкує»); радо сприйнятий титул «залізної леді», яким її нагородив СРСР[414]; очевидне задоволення, яке вона отримувала від того, що вступає в бій та перемагає низку опонентів, від аргентинської військової хунти у Фолклендській війні[415] до лідера профспілки шахтарів Артура Скарґілла; сумочка, якою вона агресивно замахувалася на лідерів країн Європейської спільноти, вимагаючи «повернути наші гроші», — усе це свідчить про те, що вона точно розуміла, що її головною політичною зброєю була та сама впертість і тверда незгода йти на компроміс, які так бісили її критиків. Кожне опитування громадської думки підтверджувало, що навіть ті, кого не обходила політика Тетчер, часто неохоче визнавали, що певною мірою захоплюються її постаттю. Британцями знову правили.

Насправді, попри всі розмови про особистість та ринок, Марґарет Тетчер очолила безпрецедентне відновлення Британської держави, яке також давало й певні причини для занепокоєння. У керівництві вона була природним централізатором. Щоб переконатися, що її накази виконують по всій країні, вона обмежила повноваження й бюджети місцевих урядів (закон про місцеве самоврядування 1986 року позбавив влади британські метрополії та передав їхні повноваження Лондону в той час, коли в решті країн Європи тривала масштабна децентралізація влади). Напрямок освітньої політики й економічного планування в регіонах став компетенцією відділів центрального

уряду під прямим політичним контролем, тоді як звичний простір для маневру самих урядових міністерств дедалі більше обмежував прем'єр-міністр. Що ж до прем'єрки, то вона набагато більше залежала від маленького кола друзів і радників, ніж від традиційного елітного корпусу поважних державних службовців.

Марґарет Тетчер інтуїтивно (і правильно) підозрювала останніх, як і їхніх колег з освітнього та правничого істеблішменту, в тому, що їм ближчий старий патерналізм за державний кошт. В умовах складних традицій британської класової політики Марґарет Тетчер — вискочку з нижчих щаблів середнього класу, не байдужу до підприємців-скоробагатьків — не дуже любила поважна британська урядова еліта, і вона відповідала їм з посиленою взаємністю. Старші торі були шоковані її цинічною зневагою до традицій і давніх звичаїв: на піку приватизаційної лихоманки колишній прем'єр-міністр Гарольд Макміллан звинуватив її в тому, що вона продає «родинне срібло». Її попередник Едвард Гіт, який колись розлючено назвав дії одного корумпованого британського підприємця, що набули розголосу, «неприйнятним обличчям капіталізму»[416], ненавидів і Тетчер, і її політику. Їй було на це глибоко начхати.

Революція Тетчер зміцнила державу, виплекала ринок та заходилася руйнувати зв'язки, які колись тримали їх укупі. Вона назавжди позбавила британські профспілки тієї влади, яку вони колись мали, провівши закони, що обмежували права їхніх лідерів щодо організації страйків, а потім посиливши їх у судах. У дуже символічному протистоянні 1984–1985 років, висунувши озброєну державу проти приреченої спільноти промисловців-пролетарів, вона придушила жорстоку й відчайдушну спробу Національного гірничого союзу протистояти рішенню уряду закрити неефективні шахти та скасувати субсидії для вугільної промисловості.

Шахтарський опір був погано організованим і не мав шансів на перемогу, а страйк тривав радше з відчаю, ніж з огляду на прораховану стратегію. Але те, що Марґарет Тетчер перемогла там, де програв Едвард Гіт (і де наступні лідери-лейбористи ухилилися від боротьби), надзвичайно посилило її владу — так само як і провальна спроба Тимчасової IPA вчинити на неї замах посеред страйку. Тетчер, як усім найкращим революціонерам, щастило на ворогів. Вони дозволяли їй стверджувати, що лише вона говорить від імені зневірених, замучених регуляціями «маленьких людей», яких вона звільняла від десятиліть гніту корисливих інтересів інших та паразитів, що наживалися на пільгах, наданих з милості платників податків.

Безперечно, після початкового занепаду в 1979–1981 роках економічні показники Британії за роки правління Тетчер справді покращилися. Завдяки реорганізації неефективних компаній, підвищенню конкуренції й утиску профспілок продуктивність підприємств та прибутки стрімко зросли. Скарбницю знову наповнили (одноразово) виручкою від продажу активів, які перебували в державній власності. Цього не передбачала початкова програма Тетчер 1979 року, а приватизація як така не мала ідеологічного підґрунтя — зрештою, саме Лейбористська партія продала державну частину в British Petroleum у 1976-му (за розпорядженням МВФ). Але до 1983 року і політичні, і фінансові переваги від ліквідації активів, які були у власності держави або під її керівництвом, змусили пані прем'єр-міністерку оголосити національний аукціон тривалістю в десять років, таким чином «звільнивши» і виробників, і споживачів.

Усе (або майже все) опинилося в списку на продаж. З молотка насамперед пішли менші фірми та підприємства, здебільшого зі сфери виробництва, якими держава володіла частково або мала контрольний пакет. Після них настала черга тих монополій, які до того часу вважали «природними» — на кшталт телекомунікаційних мереж, енергетичних послуг та авіаційного транспорту, починаючи з продажу British Telecom у 1984 році. Уряд також продав більшу частину післявоєнної житлової нерухомості — спочатку тим, хто на той час у ній мешкав, але зрештою всім охочим. Упродовж 1984?1991 років третина всіх приватизованих активів у світі (за вартістю) припадала тільки на продажі у Великій Британії.

Незважаючи на цей очевидний демонтаж державного сектору, частка британського ВВП, яку поглинали державні витрати, попри обіцянки Тетчер «зняти державу з народної шиї», у 1988 році залишалася практично такою самою (41,7%), як і десять років тому (42,5%). Так сталося тому, що консервативний уряд мав виплачувати безпрецедентні суми на допомогу у зв'язку з безробіттям. «Скандально» висока кількість безробітних (1,6 мільйона), яка так вдарила по репутації уряду Каллаґана в 1977 році, у 1985-му перетворилася на 3,25 мільйона й упродовж усього часу, який місіс Тетчер перебувала при владі, залишалася однією з найвищих у Європі.

Багато тих, хто втратив роботу в неефективних ґалузях (які в минулому отримували державні субсидії) — як-от металургійна, ґірнича, текстильна та суднобудівна, — так і не знайшли іншої роботи і фактично на все життя стали утриманцями держави. Якщо їхні колишні працедавці в деяких випадках (зокрема в металургійній промисловості) перетворювалися на прибуткові приватні компанії, це було не так завдяки диву приватної власності, а тому що уряди Марґарет Тетчер звільнили їх від необхідності виплачувати фіксовані зарплати, «націоналізувавши» вартість надлишкової робочої сили у вигляді безробітних на державному забезпеченні.

Потрібно дещо уточнити стосовно приватизації деяких державних ґалузей та послуг. Упродовж багатьох років ключові економічні активи перебували в державній власності, водночас інвестиціям чи оновленню не приділяли особливої уваги. Їм бракувало фінансування, якість роботи не залежала від тиску ані конкурентів, ані споживачів, а їхнє керівництво потерпало від бюрократичної інертності й політичних втручань[417]. Завдяки місіс Тетчер у Британії виник набагато більший ринок товарів, послуг і, зрештою, робочої сили. Вибору та цінової пропозиції стало більше (хоча на останнє знадобилося більше часу, а результат був неідеальним). Коли наступник Тетчер Джон Мейджор вивів Британію поза межі «соціального положення» Договору про Європейський Союз, Жак Делор звинуватив його в тому, що він перетворив Сполучене Королівство на «рай для іноземних інвестицій» — прихильники політики Тетчер обґрунтовано й радо визнали б себе винними в такому переступі.

Отже, з погляду економіки Британія за Тетчер стала більш ефективною. Але як суспільство вона зазнала поразки, що спричинила тривалі й катастрофічні наслідки. Через зневагу до колективного володіння ресурсами та їхнє тотальне викорінення, через пристрасне відстоювання етики індивідуалізму, що зневажала будь-яке благо, яке не можна було виміряти кількісно, Марґарет Тетчер суттєво пошкодила британську суспільну тканину. Громадяни перетворилися на акціонерів, або «зацікавлені сторони», а їхні відносини

одне з одним та з колективом вимірювалися активами й вимогами, а не послугами та обов'язками. Коли все — від автобусних компаній до постачальників електроенергії — опинилося в руках приватних фірм, які конкурували між собою, публічний простір перетворився на ринковий.

Якщо, як стверджувала місіс Тетчер, «такої речі, як суспільство, не існує», тоді незабаром люди мали втратити повагу до благ, які воно надавало. Так і сталося, а Британія під кінець правління Тетчер стала набувати деяких найогидніших рис американської моделі, якою так захоплювалася «залізна леді». Сфері послуг, які залишалися у власності держави, бракувало фінансування, тоді як «емансиповані» сектори економіки акумулювали значні кошти — зокрема й лондонський Сіті, де інвестиційні банкіри та біржові брокери добре заробили, коли в 1986 році відбувся «біґ-бен» — дерегуляція британських фінансових ринків та їхнє відкриття міжнародним конкурентам. Публічні простори опинилися поза увагою. Рівень дрібної злочинності та правопорушень зростав паралельно зі збільшенням частки населення, яке опинилося в стані безперервної бідності. Як це часто буває, приватне багатство супроводжувалося публічними злиднями[418].

Але можливості Марґарет Тетчер були не безмежні. Її типовий виборець — якого карикатурно зображували як рієлтора зі східного передмістя Лондона у віці тридцяти з гаком років, малоосвіченого, але з хорошою зарплатою та матеріальними благами, про які його батьки могли лише мріяти (будинком, машиною, відпусткою за кордоном, жменькою акцій у фонді взаємних інвестицій та приватною пенсійною схемою) — можливо, й увійшов до світу тетчерського індивідуалізму. Однак він та його родина були повністю залежні від держави в тому, що стосувалося надання життєво необхідних послуг: безкоштовної освіти, практично безкоштовної медицини й пільгового транспорту. Тож коли місіс Тетчер та її наступник Джон Мейджор буквально натякнули, що можуть розпочати приватизацію Національної служби охорони здоров'я або брати плату за державну освіту, громадська підтримка випарувалася — саме серед тих верств населення, які були найбільшими прихильниками тетчеризму, але, попри швидко зароблені статки, залишалися дуже вразливими.

Через п'ять років після завершення урядування місіс Тетчер Джону Мейджору справді вдалося протиснути приватизацію залізничних послуг. Консерваторів надихала перспектива нової виручки від продажу державних активів у приватну власність; але головною їхньою мотивацією було те, що Мейджор вважав за необхідне показати, що вони щось приватизують, — на той час місіс Тетчер розпродала практично все, а приватизація була основною та єдиною програмою Консервативної партії. Однак некомпетентність і порушення, з якими все це відбувалося, та подальші катастрофи, вершиною яких стала низка трагічних залізничних аварій, яких, напевно, можна було уникнути, сприяли не лише поразці консервативного уряду два роки по тому, а й завершенню циклу приватизацій та дискредитації постфактум радикальніших проявів самого тетчеризму.

Серед головних жертв Марґарет Тетчер була її власна Консервативна партія. Коли «залізна леді» її покинула, партія торі — «природна» урядова партія Британії впродовж майже століття — не мала ні програми, ні лідерів, ні, як багато хто думав, душі. Здається, що це суворий вирок як для жінки, яка привела партію до трьох поспіль перемог на виборах та практично самотужки урядувала впродовж майже дванадцяти років. Але в цьому, звичайно, і суть:

Марґарет Тетчер урядувала сама. Як говорив Фрідріх Великий[419], «нехай люди говорять, що хочуть, тоді я роблю, як хочу». Будь-хто з її оточення, хто з якогось важливого питання мав думку, відмінну від її власної, ставав не «одним з нас», і його виганяли в зовнішнє небуття.

Більшість торі — сучасників місіс Тетчер, уже не кажучи про плеяду старших державних діячів усередині партії, яких вона відсунула вбік, щойно наважилась, були справжніми консерваторами, які переважно були в тому віці, щоб пам'ятати гострі політичні протистояння міжвоєнних років і боятися розбудити демона класової ворожнечі. Тетчер була радикалкою, налаштованою на руйнування та новизну; вона зневажала компроміс. Для неї класова ворожнеча, оновлена відповідно до часу, була власне суттю політики. Її рішення, які часто ставали експромтом, були другорядними стосовно її цілей; а цілі, зі свого боку, — значною мірою підпорядковані її стилю. Тетчеризм — це радше про те, як урядувати, аніж що саме робити. Її безталанні наступники-консерватори, яких викинуло в понівечений посттетчерівський світ, не мали ані політики, ані цілей, ані стилю[420].

Марґарет Тетчер, можливо, й знищила Консервативну партію, але їй треба віддати належне за порятунок та відродження Лейбористської партії. У короткостроковій перспективі вона, звичайно, розбила своїх опонентів-лейбористів; та насправді вона не змогла б здійснити ті зміни, які здійснила, якби не їхня приголомшлива некомпетентність. Деякі лідери серед лейбористів у 1979 році розуміли, які проблеми перед ними стоять, але не могли ані здаватися переконливими, ані підтримати своїх прихильників. Протягом урядування Тетчер британський лейбористський рух увійшов у десятиліття сум'яття. Войовниче робітниче ядро партії бачило світ дуже подібно до місіс Черчилль, тільки в дзеркальному відображенні: Британія мусила обирати між протекціоністською, колективістською, егалітарною державою-регулятором і відкритими ринками, непереборною конкуренцією, приватизованими активами й мінімумом спільних товарів та послуг. Завдяки «залізній леді» вибір знову став очевидний: соціалізм або капіталізм.

Традиційні помірковані лейбористи, як і їхні колеги-консерватори, були у відчаї. Деякі з них, зокрема Рой Дженкінс, колишній президент Європейської комісії, вийшов з партії та заснував Соціал-демократичну партію, яка проіснувала недовго і незабаром об'єдналася з лібералами, вічною третьою партією Британії. Але більшість залишилася, хоча й з острахом. Їхній песимізм мав вагомі підстави. Під проводом Майкла Фута, хорошого інтелектуала, але безперспективного політика, партія пішла на вибори 1983 року з безсоромно застарілою програмою, яка обіцяла скасувати не лише тетчеризм, а й більшість компромісних рішень, на які, власне, пішли попередні лейбористські уряди. Згідно з їхніми обіцянками Велика Британія мала зійти з міжнародної економічної сцени (та відкинути непохитну відданість альянсу із США). Не мало бути ніякої метушні з приватизацією, відкритими ринками, «Європою» чи іншими чужорідними проєктами. Перебуваючи під захистом стін закритої економіки, маленькі англійці британської лівиці нарешті демонстративно побудували б новий Єрусалим, який так часто зраджували їхні колеги.

Один зі зневірених депутатів від самої Лейбористської партії лаконічно та пророче охарактеризував виборчий маніфест лейбористів у 1983 році «як найдовшу в історії записку самогубця». Натхненна своєю нещодавньою перемогою у Фолклендській війні, у якій вона встановила монополію партії

над «патріотизмом» та вкотре продемонструвала свою незвичайну спрагу до конфронтації[421], місіс Тетчер перемогла на виборах 1983 року з майже рекордним відривом. Лейбористська партія втратила понад три мільйони виборців та 160 місць у парламенті. Її частка голосів упала до 27,6%, що було найгіршим результатом партії з часів Першої світової війни. Чи хотіли британці того, що пропонувала місіс Тетчер, залишається невідомим (результат консерваторів не збільшився); але вони точно не хотіли іншої можливої альтернативи.

Партії лейбористів знадобилося чотирнадцять років і три різних лідери, щоб оговтатися від катастрофи 1983 року. У політичній площині партія мусила виявити й подолати вплив троцькістів та інших «радикальних» лівих активістів у деяких її ключових регіональних осередках (зокрема в Ліверпулі). У суспільному вимірі вона мала якось упоратися з тим, що не змогла відчути тривог і прагнень нового середнього класу, без підтримки якого вона ніколи б знову не прийшла до влади і який кількісно переважав колишнє ядро промислових пролетарів та працівників державного сектору — традиційну електоральну базу лейбористів (й інших соціал-демократичних партій). В інтелектуальній площині лейбористські лідери мали визначитися, чого вони тепер хочуть досягнути в політиці та як говорити про це з виборцями.

До середини 1990-х років ці цілі були досягнені, нехай лише про людське око. У 1996 році, через рік після того, як її новий лідер, Тоні Блер, переконав однопартійців нарешті скасувати суперечливий пункт IV, який зобов'язував партію до націоналізації, партія змінила назву на «Нову лейбористську». Коли в 1997 році Лейбористська партія нарешті повернулася до влади, ущент розгромивши знесилену Консервативну партію, про те, щоб обернути навспак тетчеристську революцію, навіть не йшлося. Натомість кампанія Нової лейбористської партії, спрямована майже винятково на маргінальний, «поміркований» консервативний електорат, спиралася на критику високих податків, корупції та неефективності — саме тих явищ, проти яких виступала місіс Тетчер за одне покоління до того.

Те, що Тоні Блер та його однопартійці оповили добу тетчеризму серпанком таємничості, не було випадковістю. Успіхи Блера спиралися безпосередньо на потрійну спадщину місіс (тепер — леді) Тетчер. По-перше, завдяки їй радикальний демонтаж державного сектору в промисловості та послугах і його заміна на «приватизовану», підприємницьку Британію, якій Блер співав такі дифірамби, стали нормою. По-друге, у цьому процесі вона знищила стару Лейбористську партію, полегшивши роботу тим, хто хотів її реформувати: Блер просто мав зняти вершки з результатів їхньої роботи. І по-третє, як ми пам'ятаємо, її різкість і нетерпимість до незгоди й інакодумства розколола її власну партію та прирекла на поразку на виборах.

Виїжджаючи на здобутках Тетчер, Тоні Блер поділяв багато її упереджень, хоча й не так радикально. Як і вона, Блер відчував сильну відразу до старого політичного вокабуляру. У його випадку це означало уникання будь-яких розмов про «клас» — застарілу соціальну категорію, яка в наборі риторичних кліше Нової лейбористської партії поступилася місцем «расі» чи «гендеру». Як і місіс Тетчер, Блер виявляв мало терпимості до децентралізованого ухвалення рішень чи незгоди з боку підлеглих. Як і їй, йому подобалося оточувати себе бізнесменами з приватного сектору[422]. І хоча Нова лейбористська партія продовжувала бути загалом відданою

«суспільству», керівне коло Блера ставилося до «держави» з такою самою утробною недовірою, як і найбільш твердолобі тетчеристи.

Це і є мірилом досягнень Марґарет Тетчер. Їй вдалося не лише зруйнувати післявоєнний консенсус, а й створити новий. До того як вона прийшла до влади, аксіомою британської публічної політики було те, що держава — це природне джерело легітимності й ініціативи. На момент, коли вона сходила з політичної сцени, такий погляд поділяла меншість навіть у глибоко пов'язаній з державою Лейбористській партії. Уперше за два покоління роль держави стала темою для дискусій, і дедалі менше голосів лунало на її підтримку, принаймні в політичному мейнстримі. Безперечно, були й ті, хто продовжував вважати, що тетчеристська революція породила хаос і що повернення до прямого державного управління послугами (якщо не перехід виробничих потужностей у державну власність) усе ще бажане. Але після місіс Тетчер такі погляди мусили мати місце, проте за винятком головних соціальних благ на кшталт освіти та медицини їм більше не було гарантовано співчутливої аудиторії.

Часом припускають, що роль Тетчер у цих змінах перебільшено, що обставини змусили би Британію рухатися в напрямку «тетчеризму» за будь-якого сценарію і що післявоєнний суспільний договір уже втратив силу. Можливо. Але навіть з позиції сьогодення важко собі уявити, хто, якщо не місіс Тетчер, міг би викопати йому могилу. Необхідно визнати той масштаб перетворень, які вона здійснила — на краще чи на гірше. Будь-хто, хто заснув би в Англії 1978 року і прокинувся через двадцять років, справді не впізнав би країну: вона була геть не схожа на стару версію себе — і виразно відмінна від решти Європи.

* * *

Франція впродовж цих років також кардинально змінилася, у дечому зі схожими наслідками. Але тимчасом як у Британії основні засади повоєнного консенсусу зруйнувала революція правих сил, у Франції політичному застою поклали край відновлення і трансформації некомуністичної лівиці. Багато років французька політика перебувала в полоні паралелей і протистояла принадам Комуністичної партії зліва та ґоллістам справа. Разом зі своїми молодшими партнерами як лівого, так і правого політичного флангу комуністи й ґоллісти віддано втілювали і поглиблювали особливу французьку традицію політичної прихильності, яка визначалася місцем походження, професією та релігією.

Ці жорсткі рамки французької політичної соціології, непорушні з середини XIX століття, захиталися, як ми пам'ятаємо, ще від суспільних та культурних тектонічних зсувів 1960-х. Лівиця більше не могла розраховувати на голоси пролетарського блоку. Правиця вже не гуртувалася навколо особистості та аури де Ґолля, який помер у 1970 році; а основний вимір французького політичного консерватизму — те, що консервативні виборці часто були ревними католиками, — опинився під питанням через занепад релігійної практики серед громадськості: церкви французьких сіл та

маленьких містечок утрачали парафіян й особливо дітей парафіян, яких зманювали столичні центри.

Але водночас відбувалася глибша зміна. Упродовж 1970-х і на початку 1980-х традиційне французьке суспільство та старий спосіб життя — які з любов'ю по-різному називали і згадували як la France profonde (глибинна Франція), la douce France (солодка Франція), la bonne vieille France (стара добра Франція), la France eternelle (вічна Франція) — зникали майже на очах (як здавалося самим французам). Аграрна модернізація 1950?1960-х років, міграція синів і дочок селян до міст невпинно виснажували та знелюднювали сільську місцевість Франції. Відроджена національна економіка спричиняла зміни на ринку праці, у міграційних тенденціях та способах проведення дозвілля нового класу міських мешканців. Дороги й залізничні шляхи, які десятиліттями заростали чагарниками та припадали пилом, відбудовували, прокладали наново або ж заміняли на практично нову мережу національних комунікацій. Міста й містечка, так надовго законсервовані під неохайною міською плівою занепаду та безгрошів'я, ставали велелюдними й сповненими енергії.

Французам не завжди подобався темп змін. Пришвидшення й урбанізація суспільного життя, зростання міст і знелюднення сільської місцевості спричиняли появу протестних політичних рухів. Один із проявів спадщини шістдесятих — відновлений інтерес до місцевих та регіональних мов і культур — здавалося, загрожує самій територіальній цілісності та єдності Франції. Перестрашені сучасники думали, що країна модернізується та водночас розпадається на шматки. Але країна втрималася. У Британії зв'язок між усеосяжною державою та неефективною економікою, яку Марґарет Тетчер так підкреслено зневажала, багато хто сприймав як очевидний. Але у Франції сама держава, здавалося, тримає ключ від економічного відновлення країни. Її управлінці були інтелектуальною елітою країни; її планувальники вважали себе класом неупереджених державних службовців, яких не торкалися короткочасні ідеологічні пристрасті й соціальні вибухи в країні. Французька політика гостро розділяла країну через питання, хто мусить прийти до влади і з якою суспільною метою; але в тому, як вони мають використовувати цю владу, існував дивовижний практичний консенсус.

З 1958 по 1969 рік Французькою державою керував Шарль де Ґолль. Виявилося, що свідомо традиційний підхід президента і його неприхована байдужість до нюансів економічного планування не перешкода для змін. Цілком навпаки: саме під покровом напівавторитарної конституції, припасованої до вимог харизматичного авторитарного військового, Франція розпочала революційну модернізацію, яка, з-поміж інших причин, спровокувала протести 1968 року; насправді саме це незручне поєднання старомодної патерналістської влади та дестабілізаційних суспільних змін і спричинило ті заворушення.

Опоненти та критики де Ґолля часто вказували на «недемократичний спосіб», у який генерал захопив і здійснював владу («постійний державний переворот», за визначенням Франсуа Міттерана, наведеним у листівці 1965 року), але можливості й атрибути практично необмеженої президентської влади виявилися не менш принадними і для його наступників усіх політичних мастей. А особливості системи прямих президентських виборів відсували в тінь вибори парламентські, які відбувалися що п'ять років та виводили наперед політичні вміння й особисті якості окремих кандидатів, навколо

яких політичні партії тепер мусили гуртуватися. Саме на цьому тлі сходила зірка найвидатнішого з них — Міттерана.

Як і Марґарет Тетчер, Франсуа Міттерана неможливо було уявити в тій ролі, яку він мав відіграти в долі своєї країни. Він народився в родині ревних католиків на консервативному південному заході Франції. Студентом у 1930-х роках вивчав право та поділяв праві погляди, а також активно брав участь у деяких найрадикальніших антидемократичних рухах тієї доби. Під час Другої світової війни він відслужив більшу її частину на невисоких посадах у колабораціоністському уряді Віші і встиг перекинутися на інший бік саме вчасно, щоб після війни видавати себе за учасника Опору. Його парламентська й урядова кар'єра в Четвертій республіці пройшла в багатьох дрібних лівоцентристських партіях, жодна з яких не була пов'язана з марксистським мейнстримом.

Навіть тоді, коли Міттеран у 1965 році безуспішно брав участь у президентських виборах за допомогою партій офіційної лівиці, він жодним чином не був їхнім кандидатом і докладав зусиль, щоб від них дистанціюватися. Тільки в 1969 році після ганебної поразки на виборах 1968 року стара Соціалістична партія розпалася, Міттеран почав планувати свою роль у її відродженні: спроба перевороту сталася в 1971 році з появою нової Соціалістичної партії під проводом Міттерана та нового покоління амбітних молодиків, яких найняли йому служити.

Відносини між Міттераном та залишками гордої спадщини французького соціалізму були взаємовигідні. Він був потрібен партії: його гідний результат на президентських виборах 1965 року, коли він здобув підтримку 27% зареєстрованих виборців (зокрема багатьох переконаних представників консервативних осередків на Сході і Заході) та змусив де Ґолля змагатися в другому турі, показав його перспективність — уже в 1967 році, на парламентських виборах, значки Міттерана та його фото продавалися дуже добре. Країна входила в нову еру телевізійної, персоналізованої політики: як похмуро зауважив у 1971 році Мішель Дурафур, мер міста Сент-Етьєн, «Франція живе лише в очікуванні наступних президентських виборів». Для лівиці Міттеран став виграшною картою.

Міттерану так само потрібні були соціалісти. Цей затятий опортуніст, не маючи власної організації й відчутно скомпрометований компромісами та скандалами Четвертої республіки, уряди якої він представляв, використовував Соціалістичну партію, щоб удати із себе людину, віддану лівим поглядам, і водночас відкинути важкий ідеологічний тягар, яким була обтяжена стара лівиця. Якось він описав свою релігійну належність так: «Je suis ne chretien, et je mourrai sans doute en cet etat. Dans l'intervalle…» («Я народився християнином і, поза сумнівом, ним і помру. Але тим часом…»). З аналогічним цинізмом він міг би додати, що є консерватором, тож ним і помре, але тим часом примудрився стати соціалістом.

Такий шлюб із розрахунку спрацював краще, ніж обидві сторони могли собі уявити. Упродовж 1970-х років, коли розпочинався фатальний занепад британської Лейбористської партії, французькі соціалісти були за крок до свого найбільшого успіху. Подвійною перешкодою для появи нової лівої більшості у Франції стала особиста харизма де Ґолля та страх багатьох виборців, що лівий уряд може опинитися під владою комуністів. У 1970 році

де Ґолль помер; а ще через десять років те саме загрожувало комуністам. Якщо за перше Міттеран безпосередньо не відповідав, то останнє, без сумніву, було його заслугою.

Керуючись логікою необхідності та за браком ідеологічної делікатності його попередників, які були справжніми соціалістами, Міттеран спершу ввів свою нову Соціалістичну партію в союз із комуністами; задля виборів у 1972 році він сформував із ними коаліцію на підставі розмитої антикапіталістичної «Спільної програми». На момент виборів 1977 року комуністи, які з 1945 року були основною лівою партією, на 10% відставали від соціалістів Міттерана. Тільки тоді Жорж Марше, нічим не прикметний генсек ФКП, почав усвідомлювати, якої помилки припустилася його партія, пов'язавши долю з молодою та енергійною партією Міттерана; частково це рішення ухвалили під оптимістичним об'єднавчим впливом «єврокомунізму», але було надто пізно.

Покращивши результат 1965 року на президентських виборах 1974 року, коли його з невеликим відривом переміг Жискар д'Естен, що брав участь як кандидат від об'єднаної лівиці, Міттеран створив неперевершену виборчу платформу, перетворивши Соціалістичну партію на інклюзивний рух, популярний серед широких прошарків французького суспільства — католиків, жінок, фермерів і дрібних крамарів, які раніше ставилися до соціалістів вороже[423]. Його власний образ із часом пом'якшав: величезні плакати, розвішані по всій Франції в рамках передвиборчої кампанії навесні 1981 року, зображували Міттерана в м'якому світлі на тлі того самого незмінного пасторального пейзажу, який колись використовували на аналогічних бігбордах для пропаганди Петена разом з обіцянкою «La Force Tranquille» — спокійної сили.

Тим часом комуністи були слабкі — радянське вторгнення в Афганістан у 1979 році стало для них лютою ганьбою, як і подальше падіння рейтингів. У 1970-х роках Комуністична партія перестала бути незмінною зіркою ідеологічного небосхилу: її престиж, як і кількість голосів, які вона могла здобути, зменшувався навіть у промисловому «червоному поясі» Парижа, де вона була найпопулярнішою із середини 1920-х років. Однак Марше мав намір висуватися на прийдешніх президентських виборах: частково за звичкою, частково з примхи, але понад усе — через усвідомлення, що ФКП потрібно звільнити із задушливих обіймів товаришів-соціалістів.

Під час першого туру президентських виборів 1981 року два кандидати від консерваторів Жискар д'Естен і молодий Жак Ширак разом перевершили результати Міттерана та Марше (останній здобув тільки 12,2% голосів). Але в другому турі, який за два тижні відбувся між двома кандидатами з найбільшою кількістю голосів, Міттеран заручився підтримкою соціалістів, комуністів, борців за довкілля та навіть зазвичай не схильних до співпраці троцькістів, більш ніж удвічі збільшив свій результат у першому турі і став першим соціалістом, який очолив європейську державу в результаті прямого голосування, здолавши Жискара. Він швидко розпустив парламент і скликав парламентські вибори, на яких його партія розгромила і комуністів, і правицю, здобувши абсолютну більшість у Національній асамблеї. Франція опинилася під цілковитим контролем соціалістів.

Перемогу соціалістів вітали небачені стихійні гуляння. Для десятків тисяч (здебільшого молодих) прихильників Міттерана, які танцювали на вулицях, це був «grand soir», переддень революції, початок кардинально нової доби.

Було б необережно стверджувати таке лише на підставі результатів виборів. Як і під час минулих виборчих переворотів — коли у квітні 1936 року переміг французький Народний фронт, із чим одразу ж почали порівнювати успіх Міттерана, або коли перемогу в 1979 році здобула Марґарет Тетчер — розподіл голосів у Франції в 1971 році кардинально не змінився. Насправді результат Міттерана в першому турі був навіть гірший, ніж під час його перших спроб балотуватися в президенти в 1965 і 1974 роках.

У цьому випадку свою роль зіграло те, що виборці-ліваки дисципліновано згуртувалися навколо Міттерана в другому турі, замість того щоб проявити впертість й утриматися від голосування, а також те, що серед прихильників правого флангу не було єдності. З тих, хто в першому турі президентських виборів 1961 року проголосував за Ширака, 16% через два тижні проголосували за Міттерана, не переобравши тодішнього президента Жискара д'Естена, до якого прихильники Ширака ґоллісти відчували щиру відразу. Якби правиця не була отак розділена, не було б ані президента Міттерана, ані абсолютної перемоги соціалістів на подальших парламентських виборах — grand soir радикальних очікувань.

Це варто підкреслити, тому що, здавалося, стільки залежить від результатів виборів 1981 року. З позиції сьогодення зрозуміло, і Міттеран це сам усвідомлював, що його досягнення в 1981 році полягали в «нормалізації» процесу чергування влади у Французькій республіці, створенні можливості для соціалістів вважатися нормальною урядовою партією. Але прихильники Міттерана в 1981 році дивилися на це ґеть інакше. Вони прагнули не нормалізувати чергування влади в майбутньому, а заволодіти й користуватися нею тут і зараз. Вони сприйняли за чисту монету обіцянку свого лідера щодо радикальних змін, його зобов'язання покінчити не лише з корупцією та застоєм років Жискара, а й із власне капіталістичною системою. Войовничі французькі соціалісти, які так довго були усунені від влади, могли вільно помріяти про революцію.

Французька лівиця не була при владі впродовж багатьох десятиліть; насправді вона ніколи не мала влади, якої не обмежували б партнери по коаліції, незговірливі банкіри, кризи валютних курсів, надзвичайні ситуації на міжнародній арені та низка інших виправдань, чому вона не змогла побудувати соціалізм. У 1981 році здавалося, що жодна з цих обставин уже не стоїть їм на заваді, і їхній поразці не буде виправдання. Ба більше, у радикальній політичній культурі Франції розуміння зв'язку між державною владою й утіленням революційних змін було настільки ґлибоко вкорінене, що сам факт перемоги на виборах сприймали як провісника суспільних протистоянь.

Як і сам Маркс, французька лівиця асоціювала будь-які справжні зміни з політичною революцією взагалі та Великою французькою революцією зокрема. Отож і з 1871-м, і навіть з 1791 роком проводили яскраві паралелі. Через усе, що Міттеран сказав під час кампанії, його найпалкіші прихильники не могли думати інакше. Щоб «знищити» комуністів і ліве крило власної партії, Міттеран вкрав їхні революційні знамена. Своєю передвиборчою кампанією він створив певні очікування, тож тепер усі чекали, що він їх виконає.

Отже, роки правління Міттерана розпочалися з амбітної та радикальної програми — поєднання моральної піднесеності й давно очікуваних соціальних реформ (з яких найважливішою було скасування смертної кари) з

фантасмагоричним набором антикапіталістичного законодавства. Зарплати підняти, пенсійний вік знизити, робочі години скоротити. Але ключовим моментом програми стала безпрецедентна схема націоналізації. За перший рік роботи новий соціалістичний уряд прем'єр-міністра П'єра Моруа взяв під державний контроль, окрім іншого, тридцять шість банків, дві великі фінансові компанії, п'ять найбільших французьких промислових корпорацій (зокрема Thomson-Brandt, найбільшого у країні виробника електронних й електричних приладів), а також групи Usinor і Sacilor, французьких гігантів металургійної та сталевої промисловості.

За цими кроками не було наперед визначеної економічної стратегії. Про те, щоб вдихнути життя в уповільнену французьку економіку шляхом вливання державного капіталу, справді говорили; але це не була ані нова ідея, ані суто соціалістична: ще в середині 1970-х прем'єр-міністр Ширак коротко розглядав аналогічні проєкти заради зростання, на які був суспільний запит. Основною функцією націоналізацій 1981–1982 років, як і валютного регулювання, що їх супроводжувало, було продемонструвати антикапіталістичні наміри нового режиму; підтвердити, що вибори 1981 року змінили дещо більше, ніж просто персоналії в уряді.

Насправді всім обізнаним одразу було зрозуміло, що, приміром, банки в державній власності зможуть функціонувати лише в тому разі, якщо матимуть «повну автономію в рішеннях і діях», що перекреслювало б наміри регуляції та соціального перерозподілу, котрі наводили як першочергові підстави для їхньої націоналізації. Така прагматична поступка ілюструє ширші перешкоди на шляху міттеранівської «революції». Упродовж одного року новий режим відважно намагався показати Франції та світу своє радикальне обличчя. Спочатку це було переконливо: Жак Атталі, близький радник Міттерана, пригадував, що американські урядовці (які весь час шукали ознаки таких відхилень) стверджували, що майже не бачать відмінностей між економічною політикою Франції та Радянського Союзу.

Але піти шляхом «соціалізму» означало для Франції не лише встановлення валютного регулювання, а й цілого комплексу норм, які б відсікли країну від її торговельних партнерів і, по суті, поставили б економіку в умови самоізоляції. Вилучення Франції з міжнародних фінансових ринків тоді, можливо, було не так складно собі уявити, як пізніше: у 1977 році ринкова капіталізація однієї тільки компанії IBM була вдвічі більшою за Паризьку біржу. Важливіше значення мало те, що такий крок спричинив би відокремлення і, можливо, навіть вихід Франції з Європейської спільноти, чиї вимоги щодо тарифів, ринків та узгодження курсу валют (не кажучи вже про плани щодо майбутнього спільного ринку) і так накладали суворі обмеження на доступні для держав-членів варіанти.

Складалося враження, що Міттеран чимало про це міркував — чому, поза сумнівом, сприяли ознаки паніки, яка поширювалася в бізнес-колах, та свідчення того, що валюта, цінності й люди з дедалі більшим поспіхом виїжджали за кордон, створюючи умови для економічної кризи. 12 червня 1982 року президент ухвалив рішення про кардинальну зміну курсу. Відкинувши поради своїх радикальніших консультантів, Міттеран доручив своєму уряду заморозити ціни і зарплати на чотиримісячний термін, урізати державні видатки (які в попередній рік були щедро збільшені), підвищити податки та пріоритезувати боротьбу з інфляцією (а не друкувати гроші, як його закликали) — по суті, це було впровадження економічної стратегії

економіста-консерватора Раймона Барра, чий «План» 1977 року, так і не втілений, дочасно прищепив би Франції дозу тетчеризму та припинив будь-які згадки про «французький шлях до соціалізму».

Комуністи, що були союзниками президента, і деякі з його колег-соціалістів були глибоко приголомшені. Але їм не варто було дивуватися. Міттеран, неперевершений прагматик, швидко збагнув, що для Франції було б немислимо навіть думати про те, щоб обирати між перебуванням в економічній (та політичній) орбіті Заходу й заганяти себе на сумнівний третій шлях між капіталізмом і комунізмом. Перетворивши тимчасову необхідність на тривалу перевагу, він відповідно перебудував себе на провідного «проєвропейського» політика. Франція створить краще суспільство шляхом об'єднання Європи, а не в боротьбі проти нього. Франція не боротиметься проти капіталізму — вона винайде ще кращу його версію.

До 1984 року Міттеран відправив у відставку чотирьох міністрів-комуністів зі свого уряду; публічно заявив про переваги «змішаної» економіки; призначив молодого прем'єр-міністра, технократа Лорана Фабіуса; передав управління питаннями економіки, фінансів і бюджету Жаку Делору, доручивши йому стабілізувати французьку економіку[424]; і навіть у відомій промові у квітні того року закликав до модернізації Франції «a l'americaine».

Франція підтримувала Міттерана: у 1983 році лише 23% його виборців-соціалістів шкодували про те, що він не зміг «побудувати соціалізм». Чи підтримували вони його «модернізацію» так само палко, не відомо, але він таки її здійснив. Публічно Міттеран не відмовлявся від своїх менш суперечливих ранніх реформ — адміністративної децентралізації, перегляду системи соціального забезпечення, гарантування прав жінок на ринку праці й довгоочікуваної судової реформи, — але присвятив решту часу своєї тривалої каденції (він вийшов на пенсію в 1995 році після двох семирічних термінів на посаді президента й помер наступного року у віці вісімдесяти років) дорогим публічним проєктам сумнівної користі та естетичної якості[425], відновленню лідерства Франції на міжнародній арені[426] та контролю за тим, щоб багато підприємств і служб із надання послуг, які він нещодавно націоналізував, перевели в приватну власність.

Ентузіазм щодо приватизації величезного державного сектору Франції спершу виявила консервативна парламентська більшість, яка стала переможцем на виборах 1986 року. Але й подальші уряди різного складу мали ту саму мету: насправді соціалістичні уряди останніх років Міттерана були найактивнішими приватизаторами. Першими активами, проданими в приватну власність за британською моделлю публічних розміщень акцій на біржі, були великі банки та TF1, один із трьох національних телевізійних каналів. Після них продали державні холдинги, страхові концерни, хімічні й фармацевтичні корпорації та гігантські нафтові конгломерати Total і Elf.

На відміну від місіс Тетчер та її послідовників, французи обережно ставилися до продажу державних комунальних підприємств чи «стратегічних» компаній на кшталт автомобільної компанії Renault (яку лише нещодавно, у 1985 році, врятував від банкрутства величезний державний грант). На ринку, як і в садівництві, французи з недовірою ставилися до незапланованого розростання. Вони воліли зберігати за собою певну можливість втручання, зазвичай залишаючи частину навіть приватизованих компаній під державним контролем. Отож сама приватизація у Франції була чітко врегульованою

справою: держава пильнувала, щоб контрольні акції опинялися в тих компаній та підприємств, на які вона могла покластися, і міжнародні інвестори зі зрозумілих причин багато років ставилися до французького середовища з недовірою. Однак за французькими мірками ці зміни були значними й різко повертали країну до європейських і міжнародних тенденцій.

Напевно, тут варто щось сказати про хвилю приватизації, яка надбігла до західноєвропейських берегів у 1980-х роках та прокотилася континентом упродовж наступного десятиліття. Її поява була не раптовою. Як ми пам'ятаємо, частки British Petroleum одну за одною продавали з 1977 року; уряд Західної Німеччини розпрощався з хімічним комбінатом через емісію акцій ще в 1959 році, а за кілька років продав свої акції у Volkswagen; навіть Австрія впродовж 1950-х продала 40% своїх акцій у двох націоналізованих банках, а в 1972 році поступилася своїм значним пакетом у Siemens.

Але все це були хаотичні й, так би мовити, прагматичні приватизації. У 1980-х сталося дещо цілком відмінне, а уряди відчували тиск у питанні проведення цих приватизацій з двох абсолютно різних причин. По-перше, пришвидшення розвитку технологій (зокрема в телекомунікаціях та фінансових ринках) підважували старі «природні» монополії. Якщо уряди не могли тримати під контролем повітряні хвилі чи рух коштів заради суто власного використання, у «володінні» ними було мало сенсу. На користь того, щоб держава залишила собі контроль над частиною того чи іншого сектору — скажімо, над державним телеканалом чи поштовим відділенням, — діяли потужні політичні та соціальні аргументи; але конкуренції тепер було не уникнути.

По-друге, до продажу державних активів уряди підштовхувала нагальна економічна потреба. Під тиском інфляції, нафтової кризи 1979–1980 років, великих річних дефіцитів та зростання урядової заборгованості міністри фінансів вважали продаж державних активів подвійно вигідною справою. Держава могла скинути баласт збиткових промислових галузей чи підприємств, що надавали послуги; а кошти, отримані таким чином, допомагали збалансувати бюджет, принаймні одноразово. Навіть якщо підприємство частково перебувало в державній власності (держава зазвичай залишала собі неприбуткові частини, які не цікавили приватних покупців), готівкові надходження від продажу акцій можна було спрямувати на майбутні інвестиції. З цієї причини навіть багато управлінців державного сектору, яким давно набридло те, що їхні прибутки використовують, щоб покрити державний бюджетний дефіцит, були активними прибічниками таких часткових продажів.

Форма та міра державної власності й контролю в європейських країнах суттєво відрізнялися. Державна частка в промисловості була найменшою в Нідерландах, Данії та Швеції, а найбільшою — в Італії, Франції, Іспанії та Австрії. За винятком сфери охорони здоров'я й соціальних послуг, частка робочої сили, яка на початку 1980-х безпосередньо працювала на державу, коливалася від 15% у Західній Німеччині до 28% в Італії та майже кожного третього в Австрії. У деяких країнах — в Австрії, Іспанії та Італії — державний сектор було представлено величезними промисловими холдингами, найбільшим з яких був IRI[427].

В інших країнах державні відсотки капали через Національний інвестиційний банк і Промисловий гарантійний фонд — як-от у Нідерландах — чи його бельгійський еквівалент Societe Nationale d'Investissement. У різний спосіб підтримували лише металургійну промисловість: у Британії Скарбниця зазвичай списувала борги компаній, які перебували в державній власності; у Франції уряд надавав позики під низький відсоток та здійснював політичні втручання, щоб створити для місцевих виробників вигідніші умови, ніж для конкурентів з-за кордону; у Західній Німеччині приватні виробники сталі отримували прямі грошові субсидії.

Ураховуючи такі національні розбіжності, форми приватизації в Європі, звичайно, також значно відрізнялися. Утім у будь-якому разі приватизація спричиняла певну дерегуляцію, лібералізацію ринків та створення нових фінансових інструментів, які сприяли продажам і перепродажам акцій частково або повністю приватизованих компаній. У Західній Німеччині, де головні експортні галузі (автомобільна, машинобудівна, хімічна та компанії з виробництва електроніки) вже були у приватній власності, перешкоди для ефективності й конкуренції становив не державний контроль, а радше висока фіксована вартість і норми ринку праці. За приватизацію в Німеччині, коли та почалася, відповідала насамперед Treuhandgesellschaft — державна корпорація, заснована в 1990 році, щоб позбутися колишніх державних східнонімецьких підприємств[428].

В Італії головним каменем спотикання на шляху до приватизації були корисливі інтереси, але не держави, а політичних партій. Приміром, християнські демократи та соціалісти використовували державний сектор і публічні холдингові компанії, щоб винагороджувати колег і підкуповувати прихильників, надаючи їм державні контракти на неконкурентних засадах та затягуючи їх у sottogoverno — підкилимну систему влади, яка лежала в основі їхнього панування. Однак усупереч цьому потужному несприятливому фактору італійський приватний сектор у той час стабільно зростав, особливо — виробничі підприємства з менш ніж сотнею працівників, таких в Італії було значно більше, ніж у Британії, Франції чи Німеччині.

Уже в 1976 році Конституційний суд поклав край монополії RAI — державних радіо- й телевізійних мереж. Через декілька років автомобільну компанію Alfa Romeo, яка тоді все ще працювала під егідою публічної холдингової компанії, «пожертвували» FIAT. Упродовж шести років найбільші холдингові компанії — IRI, INA, ENI та ENEL[429] — і самі перетворилися на публічні акціонерні товариства. Самі по собі вони не мали цінності, зовсім навпаки: у 1984 році IRI втрачала 4,5 мільйона лір на рік на кожному зі своїх 500 тисяч працівників. Але вони могли видавати облігації, які можна було обміняти на акції в підконтрольних їм компаніях, що тепер стояли в черзі на приватизацію.

Ситуація в країнах, які щойно звільнилися від авторитаризму, суттєво відрізнялася. Наприклад, державний сектор в Іспанії після Франко навіть збільшився. Державні витрати як частка ВНП стабільно зростали, оскільки центристи в уряді з 1976 по 1982 рік продовжували втілювати стратегію старого режиму, яка полягала в уникненні суспільних конфліктів просто шляхом передання збанкрутілих приватних компаній державі. Навряд чи вони могли вчинити інакше: з різних причин такому способу націоналізації віддавали перевагу не лише робітники, а й водночас власники підприємств, політики центрального уряду та регіональна влада. У будь-якому разі один

із головних загальних аргументів на користь скорочення державного сектору — що утримання держави добробуту, яку він уособлював, коштувало надто дорого — не підходив для Іспанії, Португалії чи Греції. Там не було держави добробуту, яку можна було б ліквідувати.

Однак навіть в умовах відсутності соціальних послуг і соціального забезпечення європейського рівня державний сектор — обтяжений занедбаними й невигідними наслідками пришвидшеної та недешевої «юності» іспанського капіталізму — був безнадійно перевантаженим. Уже в 1976 році один лише Національний промисловий інститут (Instituto Nacional de Industria) мав частку в 747 (здебільшого збиткових) промислових компаніях та контрольний пакет у ще 379 компаніях. Якщо Іспанія хотіла колись стати платоспроможною, певної міри приватизації та дерегуляції було не уникнути. Як і у Франції, цей процес розпочав соціалістичний уряд, запровадивши в 1987 році приватні пенсійні фонди, а ще через два роки ліквідувавши державну монополію на телебаченні.

У післяреволюційній Португалії стаття 85 Конституції та пізніше закон 1977 року відкрито забороняв приватну власність у банківському секторі, страхуванні, транспортних, поштових і телекомунікаційних послугах, виробництві і постачанні електроенергії, переробці нафти та виробництві зброї. У 1983 році уряд Маріу Суареша спробував запровадити деяку гнучкість, дозволивши приватному сектору конкурувати з державою в банківському секторі й страхуванні, а також створювати акціонерні товариства в металургійній, нафтовій, хімічній промисловості та виробництві озброєння. Однак інші захищені галузі ще не скоро відкрилися навіть для обмеженої конкуренції.

Європейське Середземномор'я — як і посткомуністична Центральна Європа кілька років по тому — напевно, прощалося б із державним контролем ще повільніше, якби не вплив Європейської спільноти / Союзу. Фіксовані валютні паритети Європейської валютної системи після 1979 року стали раннім запобіжником — однією з причин, чому уряди Міттерана почали продавати державні активи, було намагання заспокоїти валютні ринки і таким чином утримати франк на погодженому рівні в ЄВС. Але головним важелем тиску Брюсселя були правила, розроблені для роботи єдиного європейського ринку. Ці правила зобов'язували будь-який бізнес — як державний, так і приватний — працювати за нормами відкритої конкуренції всередині держав та між ними. Ні про які переваги для національних «лідерів», приховані субсидії чи інші вигоди для компаній у державній власності або під державним контролем, які змагалися за контракт чи клієнтуру, не могло бути й мови.

Хай у який спосіб ці регуляції вдавалося оминати на практиці, саме їх існування зобов'язувало державні підприємства поводитися на ринку так само, як приватні, тому підтримувати залучення держави в їхні справи, по суті, не мало сенсу. Реакція Італії була типовою для багатьох інших держав Спільноти: у 1990 році країна запровадила нові норми, які перегукувалися з відповідними пунктами Єдиного європейського акта. Згідно з цими нормами усі державні підприємства мусили в усіх своїх комерційних справах працювати за принципом відкритої і рівної конкуренції — за винятком тих підприємств та ініціатив, де монополія держави була «життєво важливою для виконання покладених на них завдань». Гнучкість і розмитість цього пункту

дозволяла урядам відповідати європейським нормам, водночас не порушуючи місцевих вимог.

Попри захоплені розмови в Брюсселі (і Лондоні) про збільшення відкритості та «конкурентності» європейської приватизації, тогочасна лихоманка, напевно, призвела до менших змін, ніж обіцяли чи очікували її прихильники. Критики попереджали, що результатом буде не посилення конкуренції, а просто зосередження економічної влади в приватній сфері замість державної — так і сталося. Завдяки химерним схемам обміну акціями багато великих приватних фірм у Франції наслідували поведінку колишніх державних компаній. Вони монополізували цілі галузі й відповідали перед своїми дрібними «акціонерами» не більше, ніж перед платниками податків чи споживачами, коли перебували в державному управлінні.

За іронією долі, приватизація та зростання конкуренції мали незначний негайний ефект для розміру самого державного сектору. Ми вже говорили про те, що в Британії за Тетчер масштаб держави навіть збільшився. В інших країнах також. Упродовж 1974?1990 років (певною мірою через хронічне безробіття в приватному секторі) частка працівників, залучених у державному секторі, навіть зросла: від 13 до 15,1% в Німеччині; від 13,4 до 15,5% в Італії; від 22,2 до 30,5% в Данії. Проте більшість цих державних службовців працювали у сфері послуг, а не у виробництві, — надаючи та адмініструючи послуги (фінансові, освітні, медичні і транспортні), а не виробляючи речі.

Економічна лібералізація, попри сподівання її теоретиків, не була провісником ані стагнації держави добробуту, ані її остаточного занепаду. Однак вона свідчила про тектонічний зсув у переданні ресурсів й ініціативи з державного сектору в приватний. Ця зміна виходила далеко за межі технічного питання про те, хто якими фабриками володів або скільки норм існувало в тій чи іншій галузі. Упродовж майже пів століття європейці дивилися, як держава й державна влада відігравали дедалі більш ключову роль у їхніх справах. Цей процес став таким звичним явищем, що його підґрунтя — що активна держава була необхідною умовою для економічного зростання й суспільного покращення — переважно сприймали як належне. Без колективного спростування цього припущення в останні десятиліття XX століття ані тетчеризм, ані кардинальний розворот Міттерана були б неможливі.

Розділ 18

Сила безсилих

Марксизм — це не один із підходів до філософії історії, а єдина її версія, і відкинути її означає поховати голос Розуму в історії.

Моріс Мерло-Понті

Я говорю про права, тому що тільки вони можуть дозволити нам вийти з цієї вистави чарівних ліхтариків.

Казимир Брандис

Тоталітарне суспільство — це криве дзеркало всієї сучасної цивілізації.

Вацлав Гавел

Тиск державного апарату — ніщо проти тиску переконливого аргументу.

Чеслав Мілош

За довгим «соціал-демократичним моментом» у Західній Європі стояла не лише прагматична віра в державний сектор чи відданість кейнсіанським економічним принципам, а й відчуття обрисів доби, яка вплинула навіть на її потенційних критиків і на багато років змусила їх замовчати. У такому поширеному розумінні нещодавнього минулого Європи змішалися спогади про Депресію, протистояння між демократією та фашизмом, моральна легітимність держави добробуту і — для багатьох людей з обох боків «залізної завіси» — очікування соціального прогресу. Це було панівним наративом XX століття; і коли його засадничі постулати захиталися й посипалися, вони потягнули за собою не лише жменьку державних компаній, а й політичну культуру і не тільки.

Якщо комусь цікаво, коли відбулося це перетворення, то самоусвідомлення післявоєнної Європи перевернулося в Парижі 28 грудня 1973 року, коли на Заході вперше з'явилося видання Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ». У рецензії до англійського видання В. Л. Вебб написав: «Жити сьогодні і не знати цього твору означає бути невігласом в історії та упускати визначальний елемент знання теперішньої доби». Іронія полягала в тому, що, як визнавав сам Солженіцин, головна ідея книжки (що «справжній утілений соціалізм» — це варварська брехня, тоталітарна диктатура, яка ґрунтувалася на рабській праці й масових вбивствах) звучала аж ніяк не вперше.

Солженіцин і сам писав про це раніше, а крім нього про це писали незліченні жертви, ті, хто вижив, самовидці та вчені. «Архіпелаг ГУЛАГ»

додав до попередніх свідчень десятки сторінок деталей і даних, але за своїм моральним запалом та емоційним впливом ця робота як набір свідчень не перевершувала «Крутий маршрут» Євгенії Гінзбург — роман, який вийшов у 1967 році; уперше опубліковані німецькою в 1957 році мемуари Марґарет Бубер-Нойманн, у яких вона розповідає про свій досвід перебування і в нацистських, і в радянських таборах; розповідь Вольфґанґа Леонгарда про розбиті ілюзії його власних переконань, які вийшли друком у 1955 році; чи навіть ранні розвінчання радянського міфу Віктора Сержа та Бориса Суварiна[430].

Суть була в тому, що ця праця з'явилася саме вчасно. Ідейних критиків комунізму завжди вистачало; утім протягом багатьох десятиліть їхній вплив притлумлювався через те, що в Західній Європі (та, як ми пам'ятаємо, у Східній Європі впродовж 1960-х) більшості хотілося бачити ложку меду, нехай і ледь відчутну, у дьогті державного соціалізму, який у 1917 році спершу заполонив Росію, а потім велику частину континенту. «Антикомунізм», хай які були його справжні чи приписані йому мотиви, страждав на тяжку ваду: здавалося, що він кидає виклик стану історії та прогресу, не бачить «більшої картини», заперечує сутнісну близькість, яка споріднює демократичну (хоч і неповноцінну) державу добробуту й колективістський (хоч і заплямований) комуністичний проєкт.

Ось чому противники післявоєнного консенсусу були такі маргіналізовані. Припускати, як це робили Гаєк та інші, що плани з обмеження ринку заради спільного блага, навіть із добрими намірами, — не тільки економічно неефективні, а й також, що найголовніше, перший крок на шляху до рабства, означало перекреслити дорожню карту XX століття. Навіть таких противників комуністичної диктатури, як Артур Кестлер, Реймон Арон, Альбер Камю та Ісая Берлін, які наголошували на розбіжності між соціал-демократичними реформами заради спільного блага та частковою диктатурою, встановленою в ім'я міфу колективізму, їхні «прогресивні» критики підозрювали в тому, що вони відтворюють наративи (а отже, служать) упередженим політичним таборам, які сформувалися під час «холодної війни».

Відповідно вони не поділяли загального небажання, особливо поширеного серед покоління 1960-х, відкинути радикальну доктрину. Одна річ — зі знанням справи насміхатися зі Сталіна, давно мертвого та підданого осуду навіть його власними наступниками. Цілком інше — визнати, що винна була не людина, а система. А піти ще далі й покласти відповідальність за злочини та переступи ленінізму на сам проєкт радикального утопізму означало підірвати самі підвалини тогочасної політики. Як британський історик Едвард Палмер Томпсон, який був кимсь на кшталт культової фігури для молодшого покоління «посткомуністичних марксистів», закидав Лешеку Колаковському (після того як через події 1968 року Колаковський публічно прокляв і засудив радянський комунізм), «ваше розчарування — загроза нашій вірі в соціалізм».

Однак до 1973 року віра наразилася на серйозне випробування не лише через критиків, а й через самі події. Коли «Архіпелаг ГУЛАГ» вийшов французькою мовою, комуністична щоденна газета l'Humanite відгукнулася про роман несхвально, нагадавши читачам, що, позаяк «усі» вже все знають про Сталіна, будь-яка спроба все це розворушити може бути продиктована тільки «антирадянськими» мотивами. Але звинувачення в «антирадянськості» звучали все менш переконливо. Після радянського вторгнення в Прагу та подальших

репресій, а також розповідей про Культурну революцію, що просочувалися з Китаю, звинувачення Солженіцина, які вщент розбивали комуністичний проєкт, здавалися правдою — навіть і, можливо, особливо для його колишніх прихильників.

Ставало зрозуміло, що комунізм осквернив і сплюндрував свою радикальну спадщину. І, як незабаром засвідчив геноцид у Камбоджі та широко відома травма в'єтнамських «людей у човнах», це не припинялося[431]. Навіть ті, хто вважав, що в трагедіях у В'єтнамі та Камбоджі винні Сполучені Штати (а таких у Західній Європі було багато), і чий антиамериканізм ще більше розпалило зрежисоване американцями вбивство чилійського президента Сальвадора Альєнде лише за три місяці до виходу «Архіпелагу ГУЛАГ», були дедалі менше схильні визнавати, як колись, моральну вищість соціалістичного табору. Американський імперіалізм був справді поганим, але інший бік був гірший, можливо, значно гірший.

Отож традиційне «прогресивне» переконання, що критика комунізму становить приховану загрозу всім цілям, спрямованим на покращення суспільства — тобто твердження про те, що комунізм, соціалізм, соціал-демократія, націоналізація, центральне планування та прогресивна соціальна інженерія були частинами спільного політичного проєкту, — почало працювати собі на шкоду. Логіка була така: якщо Ленін та його наступники отруїли колодязь соціальної справедливості, це нашкодило всім нам. У світлі історії XX століття держава почала здаватися радше проблемою, аніж рішенням, і не тільки, і навіть не насамперед з економічних міркувань. Те, що починається із централізованого планування, закінчується централізованими вбивствами.

Це, звичайно, висновок дуже «інтелектуального» зразка, але інтелектуали майже одразу відчули наслідки переходу в опозицію до держави — цілком логічно, позаяк саме інтелектуали найбільш палко просували соціальне покращення згори. У 1984 році чеський письменник Іржі Груша зауважив: «Саме ми [письменники] возвеличували сучасну державу». За своєю суттю сучасна тиранія, за спостереженням Іньяціо Сілоне, потребує співпраці з боку інтелектуалів. Тому було цілком логічно, що невдоволення інтелектуалів панівним наративом щодо прогресу викликало подальшу бурю; а також доречно, що це невдоволення найбільш виразно виявляли в Парижі, де два століття тому сам наратив і набув інтелектуального та політичного оформлення.

Франція в 1970-х та 1980-х роках уже не була, за Артуром Кестлером, «палахкою лінзою Західної цивілізації», але французькі мислителі все ще мали незвичайну схильність перейматися глобальними питаннями. У ті роки письменників й експертів в Іспанії, Західній Німеччині чи Італії цілковито поглинули місцеві проблеми, хоча загроза тероризму, яка їх непокоїла, мала й власні наслідки для дискредитації радикального утопізму. Британські інтелектуали, які ніколи особливо й не піддавалися чарам комунізму, були загалом байдужі до його занепаду, а отже, трималися на відстані від нових настроїв на континенті. Натомість у Франції комуністичний проєкт користувався давньою та поширеною симпатією серед населення. Коли у французькому публічному дискурсі антикомунізм почав набирати обертів — чому сприяло постійне зменшення підтримки та впливу Комуністичної партії, — цей процес підживлювали місцеві спогади і приклади. Нове покоління французьких інтелектуалів напрочуд спритно відкинуло марксизм, часом із непристойним поспіхом відрікаючись від своїх колишніх симпатій.

Молоді паризькі «нові філософи» середини 1970-х, на кшталт Андре Ґлюксманна чи Бернара-Анрі Леві, були здебільшого неоригінальні у своєму засудженні спотворень радикального утопізму. Мало що з Les Maitres Penseurs («Великих мислителів») Ґлюксманна — опублікованого в березні 1977 року твору, який здобув загальне визнання — не було краще сказано Реймоном Ароном у його праці Opium des Intellectuels («Опіум інтелектуалів»), яка вийшла за двадцять два роки до того. А в тексті Леві Barbarie a Visage Humain («Варвар з людським обличчям»), який було надруковано через два місяці після есею Ґлюксманна, не було нічого, що французькі читачі не могли знайти у творі Камю L'Homme revolte («Бунтівна людина»). Але тимчасом як Жан-Поль Сартр уїдливо розкритикував есей Камю, коли той вийшов друком у 1951 році, Леві та Ґлюксманн були лідерами думок, а їхні книжки розходилися численними тиражами. Часи змінилися.

Було зрозуміло, що цей місцевий інтелектуальний землетрус означав для попереднього ідейного покоління. Його очевидною ціллю стала катастрофічна марксистська поволока в Західній думці; але чимало його ударів поцілили насамперед у провідні фігури післявоєнного інтелектуального життя Франції та інших країн, які зазирнули за межі Історії, вітаючи переможців і ввічливо відвертаючи очі від їхніх жертв. Сам Сартр, найвідоміший із тогочасних «попутників», ще до своєї смерті втратив народну прихильність, а його творчий доробок було заплямовано його виправданням спершу радянського комунізму, а потім маоїзму[432].

Зміна клімату в Парижі виходила за межі зведення рахунків між поколінням зацікавлених інтелектуалів. У 1978 році трактат Карла Поппера «Логіка наукового дослідження» вперше вийшов французькою — ця подія була провісником поступового всотування у французький мейнстрим цілого корпусу «англо-американського» наукового доробку у філософії та соціальних науках, щодо якого місцева інтелектуальна культура десятиліттями перебувала в майже цілковитій темряві. Того самого року історик Франсуа Фюре видав свою революційну працю Penser la Revolution Francaise («Тлумачення Французької революції»), у якій систематично розбив «революційний катехизм», крізь який французів десятиліттями вчили розуміти свою країну та її минуле.

За цим «катехизмом», як його тлумачить Фюре, Французька революція була ключовим моментом сучасності: зіткненням, яке потягнуло Францію в розподіл на протилежні політичні культури лівої та правої ідеології, очевидно, визначені за класовою належністю суперників. Ця історія, яка спиралася на паралельні стовпи ліберального оптимізму початку XIX століття та марксистського бачення радикальних суспільних перетворень, тепер, на думку Фюре, себе виснажила — не в останню чергу тому, що радянський комунізм, революційний спадкоємець у цій казці про мораль цілеспрямованої радикальної трансформації, постфактум зробив токсичним увесь цей спадок. За словами Фюре, Французька революція «померла».

Політичний підтекст такої тези, як добре розумів її автор, був значущим. Одна річ — говорити про хиби марксизму як політики, які завжди можна було списати на невезіння чи обставини. Але якщо марксизм як панівний наратив було дискредитовано — якщо в Історії не було ані логіки, ані необхідності, — це означало, що всі сталінські злочини, усі втрачені життя і ресурси, змарновані на трансформацію суспільств під керівництвом держави, усі помилки і провали радикальних експериментів XX століття у встановленні

утопії шляхом диктату більше не можна було «діалектично» пояснити як помилкові кроки правильним шляхом. Натомість вони ставали просто тим, чим, як завжди стверджували їхні критики, вони й були: втратами, марнотратством, провалом і злочином.

Фюре та його молодші сучасники відкидали звернення до Історії, що з початку 1930-х років визначало інтелектуальний процес у Європі. Вони стверджували, що немає ніякого «панівного наративу», який визначав би хід людських дій, а отже, немає і виправдання державній політиці чи діям, які завдають справжніх страждань сьогодні в ім'я уявних переваг завтра. З розбитих яєць виходить гарна яєчня. Але краще суспільство зі зламаних людей не збудуєш. З позиції сьогодення такий висновок може здатися слабеньким як для десятиліть насичених теоретичних і політичних дискусій; але саме з цієї причини він добре ілюструє масштаб зміни.

У фільмі «Ніч у Мод» (1969), conte moral[433] режисера Еріка Ромера, філософ-комуніст і його колега-католик доволі довго сперечаються щодо парі Паскаля про Бога[434] та ставку марксизму на Історію. Що дивує сьогодні, то це не сама розмова, знайома кожному, хто достатньо старий, щоб пам'ятати 1960-ті в континентальній Європі, а серйозність, з якою до неї ставилися не лише головні герої фільму, а й мільйони тогочасних глядачів. Через десять років ця тема, якщо не фільм, уже була не актуальна. Звернення до Історії, щоб виправдати неприйнятний політичний вибір, почало здаватися морально наївним і навіть некоректним. Як зауважив Камю за багато років до того, «відповідальність перед Історією звільняє від відповідальності перед людьми»[435].

Нова непевність щодо «Історії» (та історії) ознаменувала неприємне десятиліття для західноєвропейських інтелектуалів, які ніяково усвідомлювали, що занепад великих історичних схем та наративів не провіщав нічого доброго для класу базікал, які були найбільше відповідальні за їхню появу і які тепер самі стали — як багатьом із них здавалося — об'єктами принизливої байдужості. У вересні 1986 року французький соціолог П'єр Бурдьє зробив красномовну егоцентричну ремарку в розмові з французьким журналістом: «Як на мене, то думаю, що якщо сьогодні й залишається велика справа, то це захист інтелектуалів»[436].

Ісая Берлін колись назвав інтелектуальне самозречення перед Історією «жахливим німецьким способом позбутися тягаря морального вибору». Це дещо несправедливо щодо німців, які навряд чи були єдиними європейцями, що поклали себе на вівтар історичної необхідності, хоча ця ідея справді сягає своїм корінням німецької романтичної філософії. Але це свідчить про вакуум, який почав утворюватися в європейській політичній думці: якщо більше не було «великої справи»; якщо прогресивна спадщина себе виснажила; якщо на Історію чи необхідність більше не можна було авторитетно послатися, щоб виправдати дію, політику або програму, — як тоді люди мали розв'язувати великі проблеми доби?

Для радикалів-тетчеристів, які вважали державну політику продовженням приватних інтересів і для яких ринковий простір був необхідним і достатнім мірилом цінностей та результатів, це не становило проблеми. Для європейських традиційних консерваторів, для яких мірилом добра і зла в людських справах залишалися релігійні норми й суспільні традиції (культурне цунамі 1960-х похитнуло їх, але все ж таки не відкинуло геть),

це також не були особливо тривожні часи. Силою, яка терміново потребувала нового сценарію, була прогресивна лівиця, яка все ще відігравала провідну роль у європейських політичних і культурних дискурсах.

На свій подив, вона знайшла нову політичну мову — чи, радше, дуже давню і віднайдену заново. Мова прав та свобод була чітко прописана в кожній європейській конституції, зокрема Народних Республік. Але як спосіб говорити про політику «мова прав» у Європі багато років була зовсім не в моді. А після Першої світової війни правам, зокрема праву на самовизначення, належало центральне місце в міжнародних дискусіях про післявоєнне врегулювання, і більшість зацікавлених сторін на Версальській мирній конференції дуже голосно заявляли про свої права, коли своїми вимогами тиснули на великі держави. Але це були колективні права — права націй, народів, меншин.

Ба більше, історія про колективне відстоювання прав була сумною. Там, де перетиналися права більш ніж однієї етнічної чи релігійної спільноти, зазвичай через взаємні територіальні претензії, було гнітюче очевидно, що єдиний результативний спосіб встановити прецедент — це сила, а не закон. Права меншин у межах держав неможливо було захистити, як неможливо було убезпечити права слабких держав від претензій їхніх сильніших сусідів. Озираючись на розбиті надії Версаля, переможці 1945 року, як ми пам'ятаємо, зробили висновок, що колективні інтереси найкраще забезпечує болісне, але ефективне рішення територіального перерозподілу (пізніше це дістало назву «етнічні чистки»). Що ж до осіб без громадянства, то у світі держав та націй їх мали вважати не правовою аномалією, а окремими жертвами переслідувань і несправедливості.

Отже, після 1945 року дискурс навколо прав зосередився на людині. Це теж було уроком війни. Навіть якщо люди зазнавали переслідувань через їхню спільну ідентичність (євреї, роми, поляки тощо), страждали вони кожен окремо. Тож саме окремі особи з індивідуальними правами стали тими, кого намагалася захистити новостворена Організація Об'єднаних Націй. Різноманітні конвенції про права людини, геноцид чи соціальні й економічні права, які стали частиною міжнародного права та договорів, усі разом давали спільну відповідь на очікування громадськості: вони поєднували англо-американську турботу XVIII століття про індивідуальні свободи з дуже властивим для середини XX століття наголосом на зобов'язаннях держави забезпечити виконання дедалі ширшого переліку більших і менших вимог — від права на життя до права на «правду в рекламі» тощо.

Тому, що правнича риторика щодо індивідуальних прав опинилася в царині справжньої політики, вона завдячує збігу між занепадом марксизму і міжнародною Нарадою з безпеки та співробітництва в Європі, яка відкрилася в Гельсінкі того самого року, коли в Парижі вийшов друком «Архіпелаг ГУЛАГ». До того моменту ліві європейські інтелектуали зневажали розмови про «права»: ця зневага відлунювала відомою характеристикою Маркса «так званих прав людини» як егоїстичних і «буржуазних». У прогресивних колах такі поняття, як «свободи», «воля» чи «права», а також інші абстрактні речі, що асоціювалися з «людиною загалом», сприймали всерйоз лише тоді, коли перед ними стояв уточнювальний прикметник — «буржуазні», «пролетарські» або «соціалістичні».

Отож у 1969 році група інтелектуалів лівого флангу французької Об'єднаної соціалістичної партії розкритикувала власну партію (яку на той час очолювали Мішель Рокар та П'єр Мендес-Франс) за те, що вона підтримала празьких реформаторів. Ці реформатори, заявила вона, були «раді пасти жертвами дрібнобуржуазних ідеологій (гуманізму, свободи, справедливості, прогресу, всезагального таємного голосування тощо)». Це був не поодинокий випадок. Упродовж 1960-х років багато західних коментаторів лівого спрямування, які загалом мали цілком помірковані погляди, уникали вживання термінів «права» чи «свободи», щоб не здаватися наївними. У Східній Європі комуністи-реформатори та їхні прихильники також не вживали цих слів, але в їхньому випадку через те, що вони були заяложені та знецінені партійним дискурсом.

Однак із середини 1970-х років по всьому політичному спектру Західної Європи дедалі частіше можна було почути промови й прочитати тексти, які без самоцензури посилалися на «права людини» та «особисті свободи». Як зауважив один італійський спостерігач у 1977 році, ідею та ідеал «нероздільної» свободи вперше після війни обговорювали в лівих колах без «містифікації чи демагогії»[437]. Це не обов'язково одразу ставало частиною політики. Більшу частину 1980-х західноєвропейські робітничі та соціалістичні партії доволі безпомічно борсалися, у багатьох випадках удаючись до незаконного привласнення програм своїх опонентів, щоб приховати власну беззахисність. Але їхня відкритість до мови прав і свобод усе ж таки надала західноєвропейським науковцям та інтелектуалам доступ до трансформаційної мови політичної опозиції у Східній Європі, а також спосіб зв'язку зі стороною по той бік «залізної завіси» — і якраз вчасно, тому що саме з її східного боку тепер брали свій початок справді безпрецедентні та значні зміни.

У 1975 році чеський комуніст-реформатор Зденек Млинарж написав «Відкритого листа до комуністів та соціалістів у Європі», у якому звертався насамперед до єврокомуністів і просив підтримки у протидії репресіям дисидентів у Чехословаччині. Ілюзії щодо реформи комунізму розвіювалися непросто. Але такі, як Млинарж, уже були в меншості, а його вірі і в соціалізм, і в його західних прибічників уже тоді дивувалася більшість критиків комунізму всередині Радянського блоку.

Ці критики, яких тоді ще не називали «дисидентами» (тим, кого позначав цей термін, він зазвичай не подобався), переважно відцуралися режиму та «соціалістичної» мови, якою він послуговувався. Після 1968 року ця мова, яка закувала в залізні кайдани поняття «миру», «рівності» та «братерської доброзичливості», звучала особливо фальшиво — особливо для активістів 1960-х, які сприймали це серйозно. Саме вони — переважно студенти, науковці, журналісти, драматурги та письменники — були головними жертвами репресій, особливо в Чехословаччині, де Партія під керівництвом Ґустава Гусака («президента забутих спогадів») правильно розрахувала, що її найбільша надія на відновлення «ладу» полягає в задобрюванні незадоволеної громадськості матеріальними покращеннями й активному придушенні голосів незгодних і згадок про нещодавнє минуле.

Змушені піти в підпілля, яке в чеському випадку мало цілком буквальне значення, оскільки багато безробітних професорів та письменників улаштувалися кочегарами й котельниками, противники режиму навряд чи могли вести політичні дебати зі своїми гнобителями. Натомість вони, відкинувши

марксистську риторику та ревізіоністські дискусії попередніх десятиліть, обернули обставини собі на користь і занурилися в підкреслено «неполітичні» теми. Серед таких тем, завдяки Гельсінським угодам, тема «прав» була найдоступнішою.

Конституції всіх країн Радянського блоку формально приділяли увагу правам та обов'язкам громадянина; а низка додаткових і доволі конкретних прав, погоджена в Гельсінкі, створила для внутрішніх критиків комунізму стратегічне вікно можливостей. Як зауважив чеський історик Петр Пітгарт, ідея полягала не в тому, щоб вимагати якісь нові права — це було б очевидним запрошенням для подальших репресій, — а в тому, щоб домогтися тих прав, які режим визнавав і які були закріплені в законі. Таким чином «опозиція» здавалася поміркованою, майже консервативною, а Партія мусила виправдовуватися.

Серйозне прочитання букви «соціалістичних» законів було більш ніж тактичним ходом для того, щоб присоромити лідерів комунізму. У закритих суспільствах, де політичним було все — а сама політика, відповідно, ставала неможливою, — «права» відкривали шлях уперед, перетворювалися на першу шпарину в завісі песимізму, яка огортала Східну Європу в «безмовні сімдесяті», кінцем монополії режиму на мову-як-владу. Крім того, конституційні права людей, за самою своєю суттю, свідчать про існування осіб, які висувають претензії одна до одної, а також до спільноти. Ці права стали простором між окремими безпомічними людьми та всемогутньою державою.

Рух за права («права людини»), як твердив молодий угорський теоретик Міклош Гарасті, був визнанням того, що виправити недоліки комунізму потрібно не створивши кращий комунізм, а побудувавши — чи відбудувавши — громадянське (тобто «буржуазне») суспільство. Іронія щодо такої трансформації марксистської програми та намагання замінити соціалістичну державу на буржуазне суспільство не залишилася непоміченою інтелектуалами в Празі чи Будапешті. Але, як пояснював угорський колега Гарасті Міхай Вайда, влада буржуазії здавалася його країні беззаперечно кращою за «нестерпний історичний досвід тиранії громадянина».

Важливість спроб відбудувати громадянське суспільство (цей туманний вислів, який позначав непевну мету, був, однак, дуже популярний серед інтелектуальної опозиції Східної Європи, починаючи із середини 1970-х і до сьогодні) полягала в тому, що вони свідчили про визнання марності намагань реформувати партію-державу після 1968 року. Мало хто всерйоз очікував, що Гусак у Празі чи Гонекер у Берліні (не кажучи вже про самі совєти) купляться на логіку «дискурсу прав» і серйозно сприйматимуть те, що написано в їхній Конституції. Говорити про права в теорії буквально означало засвідчувати їхню відсутність на практиці, нагадуючи спостерігачам удома і за кордоном, які невільні насправді були ці суспільства. Нова опозиція не залучала комуністичної влади, а навмисне говорила «іншою мовою».

Для дисидентів на кшталт Гарасті чи Адама Міхніка в Польщі, який виклав майже всю стратегію польської опозиції на найближчі роки у своєму есеї 1976 року «Новий еволюціонізм», це було радикальним розривом із захопленням марксизмом та його соціоекономічними пріоритетами, яке вони поділяли замолоду. Для тих, хто ніколи і близько не вступав у марксистські

дискусії, як-от Вацлав Гавел, зміни відбувалися значно легше. Гавел, син заможного празького підприємця, якого комуністична влада після 1948 року розкуркулила разом із родиною, не поділяв ані крихти молодечого революційного запалу, притаманного його захопленим сучасникам, а після 1968 року він також не брав активної участі в їхніх реформаторських спробах. Стосунки Гавела з комуністичною владою завжди були ворожими, великою мірою завдяки його буржуазному походженню, однак ніколи — політичними.

У 1970?1980-х роках, коли його переслідували, заарештовували та зрештою кинули за ґрати за його діяльність, Гавел перетворився на визначну політичну постать. Але його «настанови» залишалися безкомпромісно неполітичними. Суть, на його думку, полягала не в тому, щоб сперечатися із владою. І навіть не в тому, щоб насамперед говорити правду, хоча для режиму, що ґрунтувався на брехні, це було важливо. Єдине, що мало сенс в обставинах часу, писав він, — це «жити у правді». Усе інше було компромісом: «Сам факт створення політичного угруповання змушує починати гру у владу, тоді як на першому місці має бути правда».

Метою, як пояснював Гавел у своєму есеї 1984 року, в якому він розмірковує про мету й засоби хисткої чехословацької інтелектуальної опозиції, має бути змога діяти самостійно, хай що тобі намагається нав’язати режим; жити так, ніби ти справді вільний. Як добре розумів Гавел, це навряд чи можна було сказати про більшість людей: «Напевно, у сучасному світі цей метод непрактичний і його складно застосувати в повсякденні. Утім кращої альтернативи я не знаю».

Гавел не був першим, хто обстоював таку позицію, навіть у пізніші часи. Ще коли Людвік Вацулік виступав на IV з’їзді Спілки письменників Чехословаччини в червні 1967 року, він також радив подібну стратегію «ніби»-поведінки своїм колегам. Ми маємо, сказав він, «грати у громадян… виступати з промовами, ніби ми дорослі й законно незалежні». Але в обнадійливішій атмосфері 1960-х Вацулік та інші все ще могли сподіватися на певну поступливість і відкритість з боку влади. На той час, коли подібні ідеї висували Міхнік чи Гавел, обставини змінилися. Сенс уже був не в тому, щоб радити уряду, як урядувати, а в тому, щоб показати нації — власним прикладом, — як можна жити.

В умовах 1970-х років думка про те, що східноєвропейські інтелектуали могли «показати нації», як їй поводитися, здавалася досить-таки амбітною. Більшість інтелектуалів були неспроможні навіть порадити щось одне одному, не кажучи вже про масові поради співвітчизникам. Угорська та польська інтелігенція була особливо далека від того, які були умови життя та які думки панували в промислових центрах, а від світу селянства вона була ще більш відірвана. Можна навіть сказати, що завдяки комунізму — політичній системі, яка, за словами угорських дисидентів Івана Селеньї та Дьйордя Конрада, поставила інтелектуалів «на шлях до класової влади» — давній центральноєвропейський поділ на «інтелігенцію» і «народ» (більш притаманний аристократичним суспільствам на кшталт Угорщини й Польщі, ніж плебейським, як-от Чехословаччина, але й там після 1948 року штучно запроваджений) знову проявився в загостреному вигляді.

Першими ліквідували цей поділ поляки. У 1976 році, після низки страйків на знак протесту проти різкого збільшення цін на продукти харчування, режим

дав жорстку відсіч: робітників промислових міст Урсус і Радом били й арештовували. Цього разу Яцек Куронь із кількома однодумцями відреагували зовсім не так, як за кілька років до того, коли робітники й інтелектуали ставилися до протестів одне одного зі взаємною байдужістю: у вересні 1976 року вони оголосили створення КОРу — Комітету оборони робітників. Метою КОРу, а також Комітету захисту прав людини та громадянина, заснованого кілька місяців тому, було надавати розголос утискам громадянських прав робітників, допомагати їм захищатися в суді та створити спільний фронт. Через три роки, у грудні 1979-го, ідейні лідери КОРу — євреї, католики, колишні комуністи і не тільки — узяли на себе написання й оприлюднення «Хартії робітничих прав».

Отже, створення — чи, точніше, обстоювання — незалежного громадянського простору в Польщі постало із суспільного протистояння. З іншого боку кордону, у Чехословаччині, за навіть менш сприятливих політичних обставин, воно народилося завдяки правовій можливості. У січні 1977 року група чехословацьких громадян підписала документ (який спершу був надрукований як маніфест у західнонімецькій газеті), що критикував уряд за нездатність забезпечити положення щодо прав людини, закріплені в Конституції Чехословаччини, Заключному акті Гельсінських угод 1975 року та пактах Організації Об'єднаних Націй про політичні, громадянські, економічні та культурні права, які Прага підписала, а також, у випадку гельсінського «Декрету 120», офіційно ввела в чеський правовий кодекс[438].

Підписанти цього документу (який дістав назву «Хартія-77») визначали себе як «вільну, неформальну та відкриту асоціацію… об'єднаних бажанням індивідуально та спільно домагатися поваги до прав людини й громадянина в нашій країні та в усьому світі». Вони підкреслювали, що «Хартія-77» — не організація, вона не має статуту та постійних органів і «не становить основи будь-якої опозиційної політичної діяльності». Це застереження мало на меті означити, що їхні дії перебувають у межах чехословацького закону.

«Хартія-77» завжди була справою невеликої групи відважних людей, які не представляли нікого, крім себе: перший документ підписали 243 особи, а впродовж наступного десятиліття до них приєдналося ще 1621 (серед населення в 15 мільйонів). Першими речниками «Хартії» були Гавел, Їржі Гаєк (міністр закордонних справ в уряді Дубчека) та літній Ян Паточка, відомий чехословацький філософ. Усі вони були самотніми інтелектуалами, які не мали публічної репутації чи впливу; але це не зупинило владу від лютої відповіді на їхній маніфест, «антидержавницький, антисоціалістичний, демагогічний та образливий текст». Про деяких підписантів у різний час говорили (словами, дослівно запозиченими з показових процесів 1950-х) як про «зрадників і запроданців», «вірних слуг й агентів імперіалізму», «політиків-невдах» та «міжнародних авантюристів». Підписантів залякували й у різний спосіб карали — звільняли з роботи, не приймали їхніх дітей до школи, забирали водійські права, змушували виїхати за кордон та позбавляли громадянства, тримали під арештом, судили й кидали за ґрати.

Через суворе поводження з підписантами «Хартії-77» та мстиве переслідування нового покоління молодих музикантів (зокрема рокгурту «Пластикові люди Всесвіту») з боку чехословацького уряду, у квітні 1978 року утворилася група підтримки — «Комітет захисту несправедливо переслідуваних» (VONS[439]) — із подібними до КОРу цілями. У відповідь на такий розвиток подій празький режим заарештував шістьох провідних постатей

Комітету, зокрема Гавела, і наступного року віддав їх під суд за підривну діяльність. У жовтні 1979 року їх засудили до тюремного ув'язнення на термін до п'яти років.

Після 1968 року всі комуністичні режими (за винятком Румунії Чаушеску) на практиці діяли за прикладом Угорщини Кадара. Вони вже навіть не вдавали, що намагаються заручитися справжньою підтримкою своїх громадян. Вони очікували лише того, щоб люди демонстрували зовнішні ознаки публічної згоди. Однією з цілей «Хартії», так само як VONS чи КОРу, було подолати цинічну байдужість до суспільних питань, яка формувалася в їхніх співгромадян унаслідок такої політики. Гавел особливо підкреслював, що необхідно позбавити режим задоволення дивитися на те, як люди байдуже принижуються, аби лише не привертати до себе уваги. У цьому разі, писав він, режим зможе спертися на «форпост у кожному громадянині»: цю тему проілюстровано в його класичному есеї «Сила безсилих» на прикладі продавця овочів, який за звичкою вивішує на вітрині табличку «Робітники світу, об'єднуйтеся!».

Деякі проблеми, якими переймалися дисиденти-інтелектуали, краще за інші пасували цим намаганням подолати суспільну апатію і страх. Однією з них була нова екологічна катастрофа, вже згадана в розділі 15. У Словаччині, за підрахунками уряду, в 1982 році 45% із 5500 кілометрів річок були «небезпечно» забруднені. Чотири п'ятих колодязної води в східній частині республіки були непридатні для вжитку. Причиною цього переважно стало надмірне використання добрива в тамтешніх колгоспах, що призводило до отруєння ґрунту та неврожаїв — на кшталт тих, які мали місце на чорноземних ділянках Радянського Союзу.

До початку 1980-х у Північній Богемії був найгірший ступінь забруднення повітря в Європі через використання (дешевого) бурого вугілля для потреб промисловості й виробництва електроенергії. Із 73,5 мільярда кВт усієї енергії, виробленої в регіоні, 64 мільярди виробляли заводи, які спалювали це паливо з високим вмістом сірки. У результаті станом на 1983 рік близько 35% усіх чеських лісів помирали або вже були знищені, а третина всіх чеських каналів стали такі забруднені, що не годилися навіть для промислового використання. У самій Празі уряд був змушений створити окрему лікарську службу, яка спеціалізувалася на респіраторних хворобах дітей. Іван Кліма в оповіданні під назвою «Різдвяна змова» описував відчуття, коли людина опинялася на вулиці чеської столиці: «Темний холодний туман пахнув димом, сіркою і дратівливістю».

За соціалізму забрудненою була країна. Але страждало від цього суспільство, а отже, забруднення ставало темою, яка хвилювала всіх. Крім того, вона мала політичний підтекст: захищати довкілля було так складно тому, що ніхто не був зацікавлений вживати превентивних заходів. Ефективні, послідовно застосовувані офіційні санкції могли б покращити ситуацію, але запроваджувати їх мала та сама влада, яка передусім заохочувала збитки. Будь-який директор фабрики чи фермер, якому б вистачило клепки з власної ініціативи ризикнути своїми «квотами» через запровадження заходів контролю над забрудненням, опинився б у серйозній халепі. Комуністична економічна система була за своєю суттю згубна для довкілля, і це починало усвідомлювати дедалі більше людей[440].

Письменники й науковці зі зрозумілих причин переймалися через цензуру. Перешкоди для публікацій чи вистав суттєво варіювали залежно від країни. У Чехословаччині з 1969 року влада відкрито закручувала гайки: крім того, що тисячам чоловіків і жінок відмовляли у друці та публічних виступах, не можна було навіть згадувати дуже широкий набір тем, імен і подій. Натомість у Польщі Католицька церква та її інституції й газети створювали щось на кшталт напівзахищеного простору, в якому можна було користуватися певним ступенем літературної та інтелектуальної свободи, хай і обережно.

Тут, як і в Угорщині, проблема часто полягала в самоцензурі. Щоб забезпечити собі доступ до аудиторії, інтелектуали, митці й науковці завжди мали спокусу адаптувати свою роботу, скоротити чи обмежити те, що вони хотіли сказати, передбачаючи можливі заперечення з боку влади. Професійні та навіть матеріальні переваги таких коригувань — у суспільствах, де до культури й мистецтва ставилися дуже серйозно — були доволі суттєві; але моральна ціна втрати самоповаги могла бути високою. Як сто п’ятдесят років до того писав Гайне, чиї слова одразу впізнали б багато східноєвропейських інтелектуалів, «ці вбивці думок перетворюють нас на злочинців. Бо автор… часто скоює дітовбивство: він убиває своє власне дитя — думку — у шаленому терорі розуму цензора».

Це був один із різновидів часткової співучасті. Іншим — внутрішньою еміграцією, «такією[441]», як це називав Чеслав Мілош у його «Поневоленому розумі», — було мовчання. Але на тих, хто все ж таки не мовчав, нелегально поширюючи свої тексти в написаних під копірку примірниках, чекала безрадісна перспектива «майже невидимості»: їхні думки та їхня творчість обмежувалися крихітною закритою аудиторією. Вони були змушені щонайбільше задовольнятися тим, що один чеський інтелектуал похмуро назвав онаністичною сатисфакцією: друкуватися в самвидаві для тих самих двох тисяч інтелектуалів, які й самі там друкувалися.

Окрім того, сама по собі сміливість не була гарантією якості. Нонконформізм, опозиційність і небезпека, нерідко пов’язані з підпільною творчістю, надавали їй (особливо в очах захоплених шанувальників на Заході) романтичного флеру та часом перебільшеного значення. Оригінальні й радикальні ідеї справді могли квітнути й розростатися на прогнилій компостній купі Радянського блоку: роботи Гавела та Міхніка — найкращі, але в жодному разі не єдині тому приклади, «квіти зла» комунізму[442]. Але у випадку багатьох інших текстів самвидав не означав якість. Не буває, за Джорджем Стайнером, «музи цензури». Лише те, що режим тебе не любить, не свідчить про твій талант.

Отож репутація деяких навіть найвідоміших опозиційних інтелектуалів похитнулася та знецінилася, коли її носії опинилися на вільному ринку ідей і думок. Угорець Дьйордь Конрад, автор дещо самозакоханих есеїв про «антиполітику», якими дуже захоплювалися у 1980-х, був одним із тих, хто після 1989 року зник з поля зору. Інші, як-от східнонімецька романістка Кріста Вольф, добре розуміли, що саме труднощі, пов’язані з життям письменника в комуністичній країні, надавали їй і тему, і певну енергію (і публічну репутацію). Це була одна з причин, чому так багато інтелектуалів у комуністичних суспільствах радше воліли залишитися, а не скористатися можливістю й емігрувати: краще бути переслідуваним і значущим, ніж вільним, але неважливим.

Страх стати неважливим ховався за іншим тогочасним міркуванням — поширеними гаслами про необхідність «повернутися» до Європи. Як і цензура, ця проблема хвилювала лише інтелектуалів — насправді найбільше про неї говорили письменники із західних провінцій колишньої Габсбурзької імперії, де особливо гостро відчувалася відсталість і гальмування розвитку, спричинені радянськими вказівками. Найвідомішим голосом у цьому був чеський романіст та драматург Мілан Кундера, який писав з еміграції в Парижі і для якого трагедія Центральної Європи (Кундера відродив цей географічний термін спеціально, щоб підкреслити свою думку) полягала в її захопленні чужинською, азійською диктатурою.

Самого Кундеру не дуже цінували на батьківщині, де його сучасники-інтелектуали, які обрали (як вони стверджували) відмову від еміграції та успіху, зі зневагою ставилися до його виїзду з країни й популярності. Але його загальна ідея знайшла широку підтримку, особливо тому, що апелювала до західних читачів, яких звинувачували в нехтуванні й ігноруванні «іншого» Заходу на сході від їхніх країн. Цю тему в загальних рисах ще в 1950-х роках уже окреслив Мілош, зауваживши, що «розділ у гіпотетичній книжці про післявоєнну польську поезію має бути присвячено тому, як з неї іронізували та навіть збиткувалися західноєвропейські й особливо французькі інтелектуали».

Для Кундери, який скептично ставився до громадянських ініціатив на кшталт «Хартії-77», становище Чехії за комунізму було продовженням давнішої проблеми національної ідентичності й долі в серці Європи, де маленькі нації і народи завжди були під загрозою зникнення. Мета інтелектуальної опозиції як усередині Чехословаччини, так і за її межами полягала в тому, щоб донести цю проблему до міжнародної спільноти, а не марнувати час у намаганнях виправити московську «Візантійську» імперію. Ба більше, Центральна Європа була «долею Заходу в концентрованому вигляді». Гавел погоджувався: комунізм — це криве дзеркало, яке історія показувала Заходу.

Поляки, на кшталт Міхніка, не вживали терміна «Центральна Європа» і багато не говорили про «повернення до Європи»: почасти тому, що, на відміну від чехів, вони могли мати ближчі, досяжніші цілі. Це не означає, що поляки й інші нації не мріяли одного дня розділити переваги нової Європейської спільноти — змінити несправджений міф соціалізму на казку «Європа» зі щасливим кінцем. Але, як ми невдовзі побачимо, вони мали більш нагальні пріоритети.

Східні німці теж мали свої власні проблеми. Одним із парадоксів Нової східної політики, яку провадив Брандт і його наступники, було те, що, вливаючи в Східну Німеччину великі суми твердої валюти й купаючи НДР у визнанні, увазі й підтримці, уряд Західної Німеччини ненавмисне перекривав будь-яку можливість змін усередині країни, зокрема реформи її забрудненої та відсталої промислової економіки. «Будуючи мости», оголошуючи міста-побратими, складаючи свою пошану та дистанціюючись від критики з боку Заходу режимів Східного блоку, боннські політики формували в керівництва НДР хибне відчуття стабільності та безпеки.

Ба більше, «викуповуючи» політичних опонентів і в'язнів, Західна Німеччина позбавляла східнонімецьку опозицію деяких її найвідоміших дисидентів. Жодне інше комуністичне суспільство не мало західного двійника, який би говорив із ним однією мовою. Тому завжди існувала спокуса виїхати, а

«право на пересування» зазвичай зазначали першим у переліку прав, якого вимагали письменники й митці в НДР. Але багато «внутрішніх» критиків східнонімецького режиму вирішили не залишати ані свою країну, ані своїх старих ідей. Насправді наприкінці 1970-х НДР була єдиною комуністичною державою, яка все ще могла похвалитися неформальною марксистською опозицією, що існувала навіть усередині партії. Усі її найвідоміші дисиденти критикували комуністичну владу з лівих позицій — що, як ущипливо зауважив чеський письменник Їржі Пелікан, робило їх непереконливими й неактуальними для інших країн Східної Європи.

Отож Рудольф Баро, якого після років переслідувань у 1979 році депортували на Захід, був найбільш відомим завдяки своєму есею «Альтернатива», що містив неприховано марксистський аналіз «справжнього втіленого соціалізму». Роберт Гавеман, старий комуніст, якого в ті роки віддали під суд і постановили виплатити штраф за те, що він заступився за фольклорного співака Вольфа Бірманна (якого вислали на Захід у 1976 році), нападав на керівну партію не через порушення прав, а через те, що вона зрадила власні ідеали й заохочувала масове споживання та приватну власність споживчих товарів. Вольфґанґ Гаріх, провідна постать у філософських колах НДР і давній критик «бюрократичних» відхилень режиму, так само палко виступав проти «ілюзій культури споживання», вважаючи обов'язком керівної партії розвінчати їх в очах населення.

Та опозиція до комунізму загалом, що існувала в НДР, як і в Польщі, була схильна гуртуватися навколо церков: у Німеччині це була Bund der Evangelischen Kirchen — Федерація протестантських церков. У цьому середовищі мову прав і свобод було вписано в християнську риторику і (знову ж таки, як і в Польщі) посилено завдяки зв'язку з єдиним досоціалістичним суспільним інститутом, який зберігся і продовжував існувати. Крім того, вплив церков пояснює пріоритетність питання «миру» в східнонімецьких дисидентських колах.

В інших країнах Східної Європи до західних «пацифістів» та активістів, що виступали за ядерне роззброєння, ставилися з великою недовірою. Їх у найкращому разі вважали наївними дурниками, а радше навіть бездумними інструментами радянської маніпуляції[443]. Вацлав Гавел, зокрема, вважав зростання західноєвропейського антивоєнного руху на початку 1980-х років ідеальним інструментом для того, щоб заплутувати, відвертати увагу та знешкоджувати західну інтелігенцію: «мир», наголошував він, — це не варіант для країн, де держава перебуває в стані постійної війни проти суспільства. За чинних умов мир і роззброєння зробили б Західну Європу вільною та незалежною, тоді як Східна Європа залишилася б під контролем Радянського Союзу. Відокремлювати питання «миру» від вимог прав і свобод було помилкою. Або, як говорив Адам Міхнік, «умовою для зменшення загрози війни є повне дотримання прав людини».

Однак у Східній Німеччині мирний рух мав глибоку підтримку серед населення. Поза всяким сумнівом, частково це було через зв'язки із Західною Німеччиною. Але не тільки. НДР — випадкова держава без власної історії та ідентичності — могла з певною часткою переконливості називати мир, або принаймні «мирне співіснування», свою справжньою raison d'etre. Однак водночас вона була найбільш мілітаризованою та мілітаристською з усіх соціалістичних держав: з 1977 року «оборонні студії» стали частиною програм східнонімецьких шкіл, а державний Молодіжний рух — таким

воєнізованим, що навіть за радянськими стандартами це було незвично. Напруга, яку спричиняла ця кричуща невідповідність, знайшла вихід в опозиційному русі, який черпав значну частину підтримки від того, що зосереджувався на питаннях миру й роззброєння.

У 1962 році влада Східної Німеччини запровадила обов'язкову військову службу на термін 18 місяців для всіх чоловіків віком від 18 до 50 років. Але через два роки вона ввела пункт, який дозволяв від неї відхилитися: ті, хто з моральних переконань бажав бути звільнений від військової служби, міг вступити в Bausoldaten, альтернативний трудовий підрозділ. Хоча членство в ньому й могло пізніше вилізти боком, власне наявність такої можливості означала, що НДР визнавав легітимність відмови від військової служби з моральних переконань. Станом на 1980 рік тисячі східнонімецьких чоловіків, які пройшли крізь Bausoldaten, становили значний потенційний корпус для активістів, що виступали за мир.

Тому, коли лютеранські пастори в 1980 році почали пропонувати підтримку й захист першим активістам — членам руху за мир, вони могли робити це значною мірою не наражаючись на критику з боку держави. Тоді зародковий мирний рух перейшов із церков до університетів, неминуче зумовлюючи не лише заклики до роззброєння, але й вимогу щодо права безперешкодно висловлювати ці заклики. У такий непрямий спосіб незгідні східні німці із запізненням знайшли можливість тримати зв'язок (та наздоганяти) опозиційні рухи в інших країнах блоку.

Румунам пощастило менше. Письменник Паул Ґома та семеро інших румунських інтелектуалів відреагували на появу «Хартії-77» сміливим листом підтримки, після чого їх усіх одразу ж було репресовано. За винятком цього листа в Румунії й далі було так тихо, як і впродовж трьох попередніх десятиліть. Ґома був змушений виїхати — заміни на його місце не знайшлося. Відповідальність за це частково лежала на Заході: навіть якби з'явилася румунська «Хартія-77» або місцева версія польської «Солідарності» (див. розділ 19), навряд чи вони отримали б велику підтримку від Заходу. Жоден президент США ніколи не вимагав від диктатора Ніколае Чаушеску «дозволити Румунії бути Румунією».

Навіть Радянський Союз дозволяв деяким інтелектуалам — найвидатнішим ученим, які завжди були привілейованою категорією, — суворо обмежену свободу дій. Біолога Жореса Медведєва, який у 1960-х розкритикував Лисенка (ще до цього його критика поширювалась у самвидаві), спочатку цькували, а потім позбавили громадянства. У 1973 році він переїхав на постійне проживання до Великої Британії. Але Андрій Сахаров, найвідоміший ядерний фізик країни, який тривалий час критикував режим, залишався на волі — до того, як він публічно зайняв критичну позицію щодо вторгнення СРСР в Афганістан у 1979 році. Тоді його присутність стала нестерпною. Не зважати на Сахарова було незручно (у 1975 році він отримав Нобелівську премію миру), але й вислати його не було змоги — він був надто важливий. Замість цього його та його дружину Олену Боннер змусили виїхати у (внутрішнє) заслання в закрите місто Горький.

Але Сахаров завжди твердив, що вимагає від Радянського Союзу взяти відповідальність за його помилки та переслідування незгодних, проте не прагнув його розвалу: з такою позицією він опинявся десь між старшим поколінням комуністів-реформаторів і новими центральноєвропейськими

дисидентами. З іншими, не такими відомими, які відкрито виступали проти радянської влади, обходилися набагато жорстокіше. Поетеса Наталя Горбаневська провела три роки в психіатричній лікарні в'язничного типу, де разом із сотнями інших їй поставили діагноз «уповільнена шизофренія». Володимир Буковський, найвідоміший із молодших дисидентів, дванадцять років просидів у радянських тюрмах, трудових таборах та психлікарнях, перш ніж завдяки обуренню міжнародної спільноти щодо поводження з ним його в 1976 році обміняли на лідера Комуністичної партії Чилі Луїса Корвалана[444].

За винятком таких поодиноких акцій протесту заради окремих осіб та консолідованої кампанії щодо надання радянським євреям дозволу емігрувати, Захід напрочуд мало зважав на внутрішні справи СРСР — набагато менше, ніж на початку 1980-х звертав уваги на внутрішню опозицію в Польщі чи, приміром, навіть у Чехословаччині. Радянський Союз вийшов з Усесвітньої психіатричної асоціації аж у 1983 році, коли вона — з ганебним запізненням — нарешті почала критикувати його порушення.

Та незалежно від того, чи отримувала вона заохочення ззовні, абсолютна більшість радянської інтелігенції ніколи не збиралася наслідувати бодай ті нерішучі приклади, які подавали їм інші країни Східної Європи. Страх, який вселили сталінські репресії, наче пелена, оповивав душі людей упродовж трьох десятиліть після його смерті, навіть якщо ніхто не говорив про це вголос, і майже ніхто, окрім найбільш безпосередніх і відважних критиків, завбачливо не виходив за межі дозволених в СРСР тем і формулювань. Вони цілком обґрунтовано припускали, що Радянський Союз нікуди не зникне. Письменники на кшталт Андрія Амальріка, чий есей «Чи доживе СРСР до 1984 року?» вперше вийшов друком на Заході в 1970 році, а через десять років був перевиданий у розширеній версії, були передбачливі, але їх було небагато. На відміну від тих маріонеткових режимів, які Радянський Союз створив біля своїх кордонів, сам він у 1983 році вже існував довше, ніж сягала пам'ять його громадян, та здавався докорінно непорушним.

Інтелектуальна опозиція в Центральній Європі мало що могла змінити в короткостроковій перспективі. Це нікого не дивувало: новий реалізм дисидентів доби 1970-х означав не лише розчарування від усвідомлення поразки соціалізму, а й чітке розуміння реальності її влади. Звичайно, тому, що можна було очікувати від людей, була своя межа: чехословацький письменник Людвік Вацулік у своєму «Есеї про відвагу» переконливо стверджував, що від пересічних людей, які борсаються зі щоденням, не варто чекати багато. Більшість із них жила в чомусь на кшталт «сірої зони» сумління — безпечному, хоч і задушливому просторі, у якому ініціативу заступила покора. Активний, пов'язаний з ризиком опір владі було складно виправдати (знову ж таки, більшості звичайних людей), тому що він здавався непотрібним. Найбільше, чого можна було очікувати, — це «негероїчні, реалістичні вчинки».

Інтелектуали переважно говорили одне з одним, ніж із суспільством загалом: у деяких випадках вони вносили обережні коригування до своїх попередніх палких переконань. Ба більше, вони були нащадками (у деяких випадках — буквально) керівного класу першого покоління можновладців-соціалістів: освіта та привілеї доволі безперешкодно передавалися з покоління в покоління, особливо в Польщі та Угорщині. Через це народні маси не завжди палали до них любов'ю. Як і в минулому, коли вони стояли на захисті

режимів, яким тепер опонували, вони становили лише крихітну частку населення і представляли тільки самих себе.

Отож коли Дьйордь Конрад дещо повчально писав, що «жодна тямуща людина не має прагнути усунути інших із владних позицій, щоб їх обійняти», він визнавав просту істину — жодна «тямуща людина» не була здатна на таке в той час і в тій країні. Таке саме усвідомлення сумної правди життя також було тлом для наполягання з боку опозиції на ненасильницьких методах: не лише в Чехословаччині, де пасивність перед владою мала давню історію; і не тільки в НДР, де в опозиційних колах дедалі впливовішою ставала Лютеранська церква; але й навіть у Польщі, де Міхнік та інші вбачали в ненасильницьких способах боротьби прагматичні й етичні перешкоди для небезпечних і безглуздих «авантюр».

Досягнення нової опозиції полягали в іншому. І на Сході, і на Заході сімдесяті й вісімдесяті були часом цинізму. Енергія шістдесятих розвіялася, політичні ідеали втратили моральну переконливість, а долучення до суспільних справ поступилося місцем обрахункам особистої вигоди. Імітуючи розмову про права, привертаючи увагу «громадянського суспільства» (хоча що воно точно означало, було неясно), наполегливо говорячи про замовчувані факти минулого й теперішнього Центральної Європи — отже, вдаючи до безсоромного моралізаторства на публіці, — Гавел та інші створювали щось на зразок «віртуального» публічного простору замість того, що знищив комунізм.

Темою, на яку інтелектуали-дисиденти багато не говорили, була економіка. Це теж був певного штибу реалізм. Від часів Сталіна економічне — чи, точніше, промислове — зростання було і метою соціалізму, і головним мірилом його успішності. Економіку, як ми пам’ятаємо з розділу 13, попереднє покоління інтелектуалів-реформаторів вважало найважливішим питанням: це віддзеркалювало одержимість самого комуністичного режиму, а також перегукувалося із припущенням, яке поділяли як марксисти, так і немарксисти, що вся політика зрештою пов’язана з економікою. Протягом десятиліття ревізіонізму, яке тривало з 1956 по 1968 рік, критичний дискурс, замаскований під рекомендації щодо економічної реформи, найближче підійшов до подоби дозволеної опозиції.

Але в середині 1970-х років будь-якому добре поінформованому сучаснику, який спостерігав за Радянським блоком, уже було складно серйозно ставитися до перспективи економічної реформи зсередини, і не лише тому, що мова марксистської економіки після десятиліть зловживання затерлася до непристойності. Із 1973 року економіки Східної Європи разюче відставали від навіть уповільнених темпів зростання Західної Європи. За винятком короткого проблиску у фінансовому становищі Радянського Союзу, спричиненого зростанням цін на енергоносії, економіка країн Радянського блоку опинилася в нездоланно невигідному становищі через інфляцію 1970-х та «глобалізацію» торгівлі й послуг у 1980-х. У 1963 році міжнародна торгівля країн Ради економічної взаємодопомоги становила 12% від усієї міжнародної торгівлі світу. Станом на 1979 рік її частка зменшилася до 9% і стрімко падала[445].

Країни Радянського блоку не могли конкурувати з промисловими країнами Заходу в якості. Крім того, жодна з них, за винятком самого СРСР, не мала сталого видобутку сировини, яку можна було б продавати на Захід, тому вони

не могли змагатися навіть із нерозвиненими країнами. Закрита система Ради економічної взаємодопомоги виключала участь у нових торговельних мережах Західної Європи й Генеральної угоди щодо тарифів і торгівлі, та й у кожному разі комуністичні держави не могли адаптувати свою економіку до рівня світових цін, не ризикуючи при цьому наразитися на гнів внутрішніх споживачів (як це сталося в Польщі в 1976 році).

У цей час нищівним дефектом комуністичних економік була повсюдна неефективність, яка ґрунтувалася на ідеології. Через непохитну впевненість у важливості первинної промислової продукції для «побудови соціалізму» Радянський блок проскочив перехід від екстенсивного до інтенсивного високовартісного виробництва, яке змінило західні економіки впродовж 1960?1970-х років. Натомість він залишився залежним від значно давнішої економічної моделі, подібної до Детройта чи Руру 1920-х років або Манчестера наприкінці XIX століття.

Чехословаччина, країна з дуже обмеженими покладами залізної руди, станом на 1981 рік стала третім найбільшим експортером сталі (на душу населення) у світі. НДР аж до кінця свого існування планувала розширити виробництво товарів важкої промисловості, які вже застаріли. Будь-хто, хто мав вибір, насправді не хотів купляти чеську сталь чи східнонімецькі верстати, хіба що за надзвичайно субсидованими цінами: тому ці товари виробляли і продавали в мінус. По суті, економіки радянської моделі тепер мали від'ємну цінність: сировина, яку вони завозили або видобували з надр землі, коштувала більше, ніж готова продукція, на яку вона перетворювалася.

Навіть у тих сферах, де країни мали відносну перевагу, радянська економіка накладала свій відбиток. У 1980-х роках НДР доручили виробляти комп'ютери — подібно до того, як у Раді економічної взаємодопомоги Угорщину обрали на роль виробника вантажівок й автобусів. Але техніка, яку виготовляли в Східній Німеччині, була не тільки ненадійна і застаріла: централізована система просто не була спроможна виготовити її в достатній кількості. Станом на 1989 рік Східна Німеччина (з населенням у 16 мільйонів) виробляла лише одну п'ятдесяту від кількості комп'ютерів, виготовлених в Австрії (із населенням у 7,5 мільйона), тоді як виробник комп'ютерної техніки Австрія була дрібним конкурентом на світовому ринку. Іншими словами, «порівняльна перевага» була в цьому випадку дуже відносною — НДР витрачала мільйони марок, виробляючи нікому не потрібні товари, які були доступні на світовому ринку за нижчою ціною та кращої якості.

Велика частка відповідальності за це лежала на внутрішніх вадах централізованого планування. До кінця 1970-х Держплан, центральний радянський орган з економічного планування, мав 40 департаментів для різних галузей економіки та 27 окремих міністерств економіки. Сумнозвісна радянська одержимість кількісними показниками була майже пародією на саму себе: Тімоті Ґартон Еш наводить приклад «Плану народного господарства для району Пренцлауер-Берг» (у Східному Берліні), який проголошував, що «бібліотечні каталоги мають збільшитися від 350 до 450 тисяч. Кількість позик має зрости на 108,2%»[446].

Через систему фіксованих цін було неможливо встановити справжню вартість, задовольнити потреби чи зреагувати на брак ресурсів. Управлінці будь-якого рівня боялися ризикувати й запроваджувати новації, щоб у короткостроковій

перспективі ті не зменшили сукупного обсягу виробництва. У будь-якому разі вони не мали для цього стимулу: завдяки відомій політиці Брежнєва щодо «стабільності кадрів» (з 1971 року цей вислів став крилатим) вони міцно трималися на своїх посадах, хай якими нездарами були. Тим часом, щоб переконатися, що вони можуть виконати встановлені згори цілі, бригадири й директори зі шкіри геть пнулися, щоб приховати від влади запаси матеріалів і трудовий ресурс. Таким чином, марнотратство та дефіцит утворювали порочне коло.

Очікуваним наслідком такої системи стало те, що вона сприяла не лише застою й неефективності, а й постійному циклу корупції. Один із парадоксів соціалістичної системи полягає в тому, що відсутність майна зазвичай створює більше, а не менше корупції. Владу, посади та привілеї неможливо купити — вони залежать від взаємного зв'язку між патронажем і клієнтелізмом. Законні права підміняються низькопоклонством, яке радо винагороджується стабільною роботою або кар'єрним зростанням. Для того щоб отримати навіть щось незначне й законне — лікування, предмети матеріальної необхідності, можливість навчатися, — люди мусили обходити закон у безліч дрібних, але корумпованих способів.

Це значною мірою пояснює помітне зростання цинізму в ті роки. Один красномовний приклад: тракторні заводи та виробники вантажівок не дбали про те, щоб виготовити достатньо запчастин, бо так їм було простіше виконати «норму» з виробництва великих машин — от тільки коли ці великі машини ламалися, запчастин не можна було знайти. Офіційні дані наводили лише кількість машин різного призначення, виготовлених у тому чи іншому секторі; там не зазначалося, скільки з них ще справні. Працівники, певна річ, знали більше.

Суть суспільного договору за часів соціалізму саркастично відображав популярний анекдот: «Ви вдаєте, що працюєте, ми вдаємо, що вам платимо». Багато працівників, особливо з гіршою кваліфікацією, були зацікавлені в такому стані справ, оскільки в обмін на політичну покору вони отримували соціальну забезпеченість і низький рівень тиску на робочому місці. Як із ненавмисною іронією було зазначено в офіційному «Маленькому політичному словнику» Східної Німеччини, «у соціалізмі типова для капіталізму суперечність між роботою та вільним часом усунена».

Єдиними складниками типової комуністичної економіки, які станом на 1980 рік працювали порівняно ефективно, були високотехнологічна оборонна промисловість і так звана «друга економіка» — чорний ринок товарів та послуг. Значущість цієї другої економіки — саме існування якої не можна було визнати офіційно — свідчила про прикрий стан «першої». В Угорщині на початку 1980-х років лише 84 тисячі кустарних підприємців, що працювали суто в приватному секторі, задовольняли майже 60% місцевого попиту на послуги — від прокладання труб до проституції.

Додайте сюди приватне агровиробництво разом із державними ресурсами (цеглою, мідним дротом, різні заготовки), які робочі «залучали» для використання у власних інтересах, — і стає зрозуміло, що комунізм радянського зразка, так само як і італійський комунізм, задля того щоб вижити, покладався на паралельну економіку[447]. Їхні відносини були симбіотичними: комуністична держава могла утримати свою монополію в публічному просторі, тільки спрямувавши в приватну сферу всю діяльність та

потреби, яких вона не могла ані заборонити, ані задовольнити; тоді як друга економіка залежала від ресурсів офіційної, а найбільше — від неспроможності власне державного сектору, який забезпечував її ринком та штучно підвищував її цінність, а отже, й прибутки.

Економічний занепад сам по собі слугував постійним спростуванням твердження комунізму про те, що він кращий за капіталізм. І якщо це не стало поштовхом до опозиції, то точно було причиною невдоволення. Для більшості людей, які жили за комунізму в часи Брежнєва, від кінця 1960-х до початку 1980-х, життя вже не визначали терор та репресії. Але воно було сірим і безрадісним. Доросле населення народжувало дедалі менше дітей, більше пиячило (щорічне споживання алкогольних напоїв на душу населення в Радянському Союзі в ті роки зросло в чотири рази) та рано помирало. Громадська архітектура в комуністичних суспільствах була не тільки естетично відразлива, але й неякісна та незручна — точне відображення самої задрипаної авторитарної системи. Якось у розмові з автором цих рядків водій будапештського таксі, махнувши рукою в бік скупчених рядів сірих похмурих багатоповерхівок, що спотворювали далекі околиці міста, зауважив: «Ми в них живемо. Типова комуністична будівля: влітку — спека, взимку — лютий холод».

Квартири, як і все в Радянському блоці, коштували дешево (вартість оренди в середньому становила 4% бюджету типового домогосподарства в СРСР), тому що економіку регулювала не ціна, а дефіцит. Влада мала з цього певну перевагу: вона могла на власний розсуд розпоряджатися дефіцитними благами і так підтримувати лояльність до себе. Але водночас це був серйозний ризик, і більшість комуністичних лідерів це усвідомлювала. Відколи наприкінці шістдесятих стало очевидно, що обіцянка майбутнього «соціалізму» більше не спрацьовує, щоб прив’язати громадян до режиму, комуністична верхівка вирішила ставитися до своїх підданих як до споживачів і замінити (соціалістичну) утопію майбутнього на матеріальний достаток сьогодення.

Такий вибір був зроблений цілком свідомо. Василь Біляк, безкомпромісний чеський політик, який відіграв ключову роль у сприянні вторгненню совєтів у його країну в 1968 році, у промові до Ідеологічної комісії його партії в жовтні 1970 року зауважив таке: «[У 1948 році] у вітринах магазинів висіли плакати, на яких було зображено, який вигляд матиме соціалізм, і люди це сприймали. Тоді був інший історичний час й інші відчуття. Сьогодні ми не можемо повісити плакати із зображенням майбутнього соціалізму, але сьогодні вітрини магазинів мають бути повні товарів, щоб ми могли показати, що рухаємося до соціалізму і що він тут є»[448].

Іншими словами, план полягав у тому, щоб заохочувати споживацтво як мірило успіху соціалізму. Це було не те саме, що й відомі «кухонні дебати» Хрущова з Ніксоном у 1959 році, коли він запевнив американського віцепрезидента, що комунізм у найближчому майбутньому пережене капіталізм. Біляк, як і Кадар в Угорщині, таких ілюзій не мав. Його задовольняло те, що комунізм був блідою подобою капіталізму, якщо тільки споживачів задовольняли пропозиції на ринку. Керівник НДР Еріх Гонекер, який у 1971 році замінив на чолі партії Вальтера Ульбріхта, за яким точно ніхто не шкодував, аналогічним чином спробував створити для громадян Східної Німеччини скромну версію «дива», яке відбулося в Західній Німеччині в 1950-х роках.

Ця стратегія впродовж певного часу була порівняно успішною. Рівень життя в Чехословаччині, Угорщині й Польщі в 1970-х роках зріс, принаймні якщо вимірювати роздрібним споживанням. Кількість машин і телевізорів — знакових товарів індивідуального тривалого споживання тієї доби — постійно зростала: у Польщі протягом 1975?1989 років кількість автомобілів у приватній власності в розрахунку на душу населення збільшилась у чотири рази. Під кінець 1980-х на кожні десять осіб в Угорщині припадало чотири телевізори; у Чехословаччині була схожа ситуація. Якщо покупці були готові змиритися з поганою якістю, нудним дизайном і малим вибором, зазвичай вони могли знайти те, що їм було потрібно, у державних магазинах або в «приватному» секторі. Однак у Радянському Союзі такі «додаткові» товари дістати було складніше — та й коштували вони порівняно дорожче.

Те саме стосувалося предметів першої необхідності. У березні 1979 року покупець у Вашингтоні мав працювати 12,5 годин, щоб заробити на загальний «кошик» основних продуктів (сосиски, молоко, яйця, картопля, овочі, чай, пиво тощо). Подібний кошик у Лондоні коштував би 21,4 робочої години, а в Москві — 42,3 години, незважаючи на великі субсидії[449]. Крім того, радянський чи східноєвропейський споживач мав витратити набагато більше годин, щоб знайти та придбати продукти й інші товари. В одиницях часу та зусиль, якщо не в рублях, кронах чи форинтах, життя за комунізму було дорогим і виснажливим.

Визначення комунізму відповідно до того, як добре він задовольняє приватних споживачів, було проблематичним, оскільки, як було зазначено вище, уся економіка загалом була заточена на виробництво великих обсягів промислових машин і сировини. За винятком продуктів харчування, комуністичні економіки не могли створити те, чого хотіли споживачі (а щодо їжі, то вони і в цьому були не вельми ефективні — Радянський Союз давно став чистим імпортером зерна, а в період із 1970 по 1982 рік утричі збільшив імпорт продуктів харчування). Єдиним способом дати цьому раду було завозити споживчі товари з-за кордону, але за них треба було платити твердою валютою. Отримати її можна було лише через експорт: та за винятком радянської нафти, світовий ринок практично не мав потреби у радянській продукції, хіба що за дуже заниженими цінами, і то не завжди. Тому на практиці єдиний шлях поповнення полиць на Сході полягав у позичанні грошей на Заході.

Захід, певна річ, був радий прислужитися. Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та приватні банківські установи були щасливі позичити гроші країнам Радянського блоку: Червона армія була обнадійливою гарантією стабільності, а комуністична влада переконливо перебільшувала продуктивність і ресурси своїх країн[450]. Лише впродовж 1970-х років чехословацький борг твердої валюти зріс у дванадцять разів. Польський борг твердої валюти збільшився на 3000%, тому що перший секретар Ґерек та його оточення скуповували субсидовані західні товари, запровадили нові дорогі програми соціального страхування для селян і заморозили ціни на продукти харчування на рівні 1965 року.

Позичання таких масштабів було важко стримати. Коли Ґерек у 1976 році підвищив ціни на продукти харчування, це викликало гнівні протести, які змусили режим відступити та продовжити брати в борг: протягом 1977?1980 років третина зовнішнього боргу країни йшла на субсидіювання внутрішнього

споживання. Економісти-комуністи в Празі радили поступово відходити від субсидій та запроваджувати «справжні» ціни, але їхні політичні керівники боялися соціальних наслідків такого кроку й натомість воліли радше збільшувати свої борги. Як і в міжвоєнні роки, слабкі маленькі держави Східної Європи знову позичали капітал на Заході, щоб фінансувати свої ізольовані економіки й уникати важких рішень.

Міклош Немет, останній комуністичний прем'єр-міністр Угорщини, підтвердив те саме кілька років по тому. Позику в розмірі мільярда дойчмарок, яку Бонн надав у жовтні 1987 року і яку західнонімецькі політики подали як внесок в угорську економічну «реформу», насправді використали так: «Дві третини від неї ми витратили на відсотки, а решту — на імпорт споживчих товарів, щоб пом'якшити ефект економічної кризи». Станом на 1986 рік офіційний дефіцит Угорщини за поточним рахунком становив 1,4 мільярда доларів на рік. Між 1971 та 1980 роками польський борг у твердій валюті збільшився з 1 до 20,5 мільярда, і це ще був не кінець. За своїми власними підрахунками, НДР в останні роки витрачала понад 60% свого річного прибутку від експорту тільки на те, щоб покрити відсотки за своїми боргами Заходу (на які й так була щедра знижка). Югославія, як завжди улюблений клієнт (з 1950 по 1964 рік США покривали три п'ятих річного дефіциту Белграда), отримувала щедрі позики й підтримку на основі офіційних даних, які й близько не мали нічого спільного з реальністю.

Загальний борг Східної Європи у твердій валюті, який у 1971 році становив 6,1 мільярда доларів, зріс до 66,1 мільярда доларів у 1980-му. До 1988 року він сягнув 95,6 мільярда доларів. Ця цифра не охоплювала Румунію, де Чаушеску виплатив зовнішні борги своєї країни, переклавши їх на плечі своїх багатостраждальних громадян; і вона могла б бути ще вищою, якби не певна свобода ціноутворення, запроваджена в Угорщині в 1970-х. Але її значення було очевидним: комуністична система жила не тільки на позичені гроші, але й на позичений час. Рано чи пізно мала настати необхідність робити болісні та соціально руйнівні економічні зміни.

Пізніше Маркус Вольф, східнонімецький шпигун, стверджуватиме, що наприкінці 1970-х він уже дійшов висновку, що НДР «не спрацює», і він точно був не єдиний, хто так думав. Економісти на кшталт угорця Тамаша Бауера та його польського сучасника Лєшека Бальцеровича чудово знали про те, яким хитким став комуністичний картковий будиночок. Але поки його підтримували капіталісти, комунізм міг триматися. Доба застою Леоніда Брежнєва (як її назвав Михайло Горбачов) живила чимало ілюзій, і не лише у своїй країні. У 1978 році, коли Світовий банк у своєму звіті визначив, що насправді в НДР рівень життя вищий, ніж у Великій Британії, князь Потьомкін точно посміхнувся з далекої могили[451].

Але комуністи розуміли дещо, чого не усвідомлювали західні банкіри. Економічну реформу в Радянському блоці було не просто відтерміновано. Про неї не йшлося взагалі. Як передбачив Амальрік у своєму есеї «Чи доживе СРСР до 1984 року?», комуністична еліта «вважала режим меншим злом, аніж болісний процес його зміни». Економічні реформи навіть найбільш локального та мікро-ефективного характеру мали б негайні політичні наслідки. Економічна система соціалізму не була незалежною сферою — вона була міцно вбудована в політичний режим.

Невипадково на чолі всіх східноєвропейських країн-сателітів стояли літні консервативні опортуністи. У нову добу реалізму Едвард Ґерек у Варшаві (1913 року народження), Ґустав Гусак у Празі (1913 року народження), Еріх Гонекер у Берліні (1912 року народження), Янош Кадар у Будапешті (1912 року народження) та Тодор Живков у Софії (1911 року народження) — не кажучи вже про Енвера Ходжу в Тирані (1908 року народження) та Йосипа Броза Тіто в Белграді (1892 року народження) — були найбільшими реалістами. Як і Леонід Брежнєв, який народився в 1906 році, мав сім орденів Леніна, був чотирикратним Героєм Радянського Союзу, лауреатом Ленінської премії миру, генеральним секретарем та, з 1977 року, головою держави, ці люди зістарилися у звичний спосіб. Їх мало що спонукало рубати гілку, на якій вони сиділи. Вони хай там що збиралися померти у своїх ліжках[452].

Власне той факт, що «справжній утілений соціалізм» був нежиттєздатним і втратив авторитет, не вирішив його долі. У своїй промові під час вручення Нобелівської премії (присудженої за його відсутності) Олександр Солженіцин палко стверджував: «Щойно брехня розвіється, відразливо розкриється нагота насильства — і насильство слабосиле впаде». Але це було не зовсім так. Нагота радянського насильства була розкрита давним-давно — і ще раз оприявнилася під час катастрофічного вторгнення в Афганістан у 1979 році, — тоді як брехня комунізму дедалі більше розвіювалася і розвінчувалася після 1968 року.

Але система ще не зазнала краху. Унікальний внесок Леніна в європейську історію полягав у тому, щоб захопити відцентрову політичну спадщину європейського радикалізму та спрямувати її у владу через новаторську систему монопольного контролю, рішуче зібрану та силоміць утримувану в одному місці. Комуністична система могла безкінечно підгнивати з країв, але ініціатива щодо її остаточного занепаду могла прийти тільки з центру. В історії кінця комунізму дивовижний розквіт опозиції нового типу в Празі чи у Варшаві був лише кінцем початку. Натомість поява керівництва нового типу в самій Москві мала стати початком кінця.

Розділ 19

Кінець старого ладу

Так більше жити не можна.

Михайло Горбачов (своїй дружині, березень 1985 року)

Найнебезпечніший час для поганого уряду — коли він починає себе реформувати.

Алексіс де Токвіль

Ми не маємо наміру нашкодити НДР чи дестабілізувати її.

Генріх Вінделен, міністр Західної Німеччини з питань внутрішньонімецьких відносин

Історія свідчить, що обставини часом змушували комуністів поводитися раціонально й погоджуватися на компроміси.

Адам Міхнік

Люди, ваш уряд повернувся до вас.

Вацлав Гавел, інавгураційна промова, 1 січня 1990 року

Традиційна версія історії остаточного занепаду комунізму починається з Польщі. 16 жовтня 1978 року Кароля Войтилу, кардинала Краківського, було обрано Папою Римським під іменем Іоанна Павла II; він став першим поляком, що обійняв таку високу посаду. Його обрання викликало безпрецедентні для тих часів очікування. Дехто в Католицькій церкві вважав його ймовірним радикалом: він був молодий (коли він став папою в 1978 році, йому було лише п’ятдесят вісім, а архієпископом Краківським — коли мав тридцять з гаком), але вже брав участь у Другому Ватиканському соборі. Цьому енергійному та харизматичному чоловікові судилося завершити роботу понтифіків Іоанна XXIII та Павла VI і привести Церкву в нову епоху. Він був пастором, а не куріальним бюрократом.

Тим часом консервативні католики були втішені через репутацію Войтили, яку він заслужив за непохитну теологічну твердість та моральну і політичну категоричність, що були наслідком його роботи священником і прелатом за комунізму. Цей чоловік, відомий як «папа ідей», відкритий до інтелектуальних дискусій та наукових дебатів, щодо ворогів Церкви був безкомпромісним. Як і у випадку кардинала Йозефа Ратцінґера, впливового голови Конгрегації Віровчення (і наступника Войтили на посаді папи),

наслідки радикальних реформ Іоанна XXIII відбили Войтилі початковий ентузіазм щодо змін. На момент свого обрання він уже був консерватором і в питаннях урядування, і в питаннях доктрини.

Польське походження Карола Войтили та його трагічні ранні роки життя певною мірою пояснюють незвичайну силу його переконань й особливий характер його папства. Він втратив матір, коли йому було вісім (а три роки по тому — і свого єдиного старшого брата Едмунда; єдиний близький родич, який залишився живий, його батько, загинув на війні, коли Войтилі було дев'ятнадцять років). Після смерті матері батько відвіз його до святилища Діви Марії в Кальварії-Зебжидовській, а в пізніші роки він часто здійснював туди паломництва: Зебжидовська, як і Ченстохова, — важливе місце культу Діви Марії в сучасній Польщі. Уже у віці п'ятнадцяти років Войтила був головою братства Марії у Вадовицях, його рідному місті, що вже тоді свідчило про його прихильність до культу Діви Марії (що зрештою пояснював ту особливу увагу, яку він приділяв питанням шлюбу й аборту).

Бачення християнства новим папою ґрунтувалося на особливому месіанстві польського католицизму. У сучасній Польщі він убачав не лише бойовий східний фронт справжньої Віри, але й край та людей, обраних служити взірцем і мечем Церкви в боротьбі як проти східного атеїзму, так і проти західного матеріалізму[453]. Це, а також те, що він довго служив у Кракові, в ізоляції від західних теологічних і політичних течій, мабуть, пояснює його схильність сповідувати містечкове й дещо тривожне польсько-християнське бачення[454].

Але водночас це пояснює шалену підтримку, яку він мав у своїй країні походження. Із самого початку папа поклав край космополітичній римській поступливості його попередників щодо модерності, секуляризму й компромісу. Його світове турне, яке довершували ретельно продумані виступи на великих стадіонах у супроводі гігантських розп'ять та світлових, звукових і театралізованих спецефектів, здійснювалось як певна місія. Це був Великий Папа, який ніс себе та свою Віру у світ: до Бразилії, Мексики, США і Філіппін; до Італії, Франції та Іспанії; але насамперед — до самої Польщі.

Відкинувши обережну Остполітік своїх попередників, 2 червня 1979 року Іоанн Павло II прибув до Варшави у своє перше з трьох видатних «паломництв» до комуністичної Польщі. Його з обожнюванням зустріли великі натовпи. Його присутність підтвердила й посилила вплив Католицької церкви в Польщі; але папа праґнув не просто підтримати пасивне животіння християнства під комунізмом. Збентеживши декого зі своїх власних єпископів, він почав відкрито відмовляти католиків у Польщі й інших країнах Східної Європи від будь-якого компромісу з марксизмом і запропонував Церкву на роль не тільки тихого святилища, а й альтернативного осердя морального та суспільного авторитету.

Як добре розуміли польські комуністи, така зміна в позиції Католицької церкви — від компромісу до опору — могла призвести до нестабільності в Польщі та кинути відкритий виклик монополії партії на владу. Частково це було тому, що абсолютна більшість поляків залишалася ревними католиками; великою мірою — завдяки власне постаті Войтили. Але вони мало що могли вдіяти: якби папі заборонили приїжджати до Польщі чи виступати, це лише збільшило б його популярність та віддалило від влади мільйони його шанувальників. Навіть після запровадження воєнного стану, коли в червні

1983 року папа повернувся до Польщі й у костелі Святого Івана у Варшаві розповідав своїм співвітчизникам про їхні «розчарування і приниження, страждання і втрату свободи», комуністичні лідери могли тільки стояти та слухати. «Польща, — говорив він, звертаючись до зніяковілого генерала Ярузельського в промові, яку транслювали на телебаченні, — має посісти належне їй місце серед європейських держав між Сходом і Заходом».

Як одного разу зауважив Сталін, Папа Римський не має дивізій. Але Бог не завжди на боці великих батальйонів: те, чого Іоанну Павлу II бракувало у вигляді війська, він надолужував своєю присутністю — та вчасністю. У 1978 році Польща вже була на межі суспільного перевороту. З часу робітничих протестів у 1970 і 1976 роках, спричинених різким зростанням цін на продукти харчування, перший секретар Едвард Ґерек докладав великих зусиль, щоб запобігти народному невдоволенню — здебільшого, як ми пам'ятаємо, шляхом отримання великих позик з-за кордону, які він використовував для того, щоб забезпечити поляків їжею та іншими споживчими товарами за зниженими цінами. Але ця стратегія не спрацювала.

Завдяки появі Комітету оборони робітників Яцека Куроня інтелектуали-опозиціонери й робітничі лідери тепер співпрацювали набагато краще, ніж колись. У відповідь на обережну появу «вільних» (тобто незаконних) профспілок у низці промислових і портових міст, починаючи з Катовиць і Гданська, лідери КОРу підготували в грудні 1979 року «Хартію робітничих прав»: у ній, зокрема, вони вимагали права на незалежні, непартійні профспілки та права на страйк. Як і очікувалося, влада відповіла тим, що заарештувала ідейних лідерів і звільнила робітників-порушників — серед них невідомого тоді електрика Леха Валенсу й чотирнадцять інших працівників «Електромонтажу» в Гданську.

Невідомо, чи продовжував би зростати напівпідпільний рух за робітничі права. Його речників однозначно підбадьорив нещодавній візит папи та відчуття, що режим навряд чи вдасться до жорстокого придушення, бо боїться осуду міжнародної спільноти. Але їхній рух був лише маленьким і неорганізованим колом активістів. Їхню масову підтримку спровокувало те, що Комуністична партія спробувала — втретє за десять років — вирішити економічні проблеми, оголосивши 1 липня 1980 року негайне підвищення цін на м'ясо.

Наступного дня після цього оголошення КОР проголосив себе «страйковою інформагенцією». У подальші три тижні страйки на знак протесту поширилися із тракторного заводу в Урсусі (місці протестів 1976 року) на кожне велике промислове місто країни, дістався 2 серпня Гданська та його судноверфі імені Леніна. Суднобудівники захопили контроль над верф'ю та заснували неофіційну профспілку «Солідарність» на чолі з Валенсою, який 14 серпня 1980 року видерся на стіну верфі й на верхівку національного страйкового руху.

Коли інтуїтивна відповідь влади — арештувати «заводіяк» та ізолювати страйкарів — не дала результатів, вона вирішила виграти час і розділити своїх супротивників. Політбюро пішло на небачений крок і надіслало своїх представників до Гданська, щоб провести переговори з «поміркованими» лідерами робітників, тоді як Куроня, Адама Міхніка й інших лідерів КОРу тимчасово затримали для допитів. Але інші інтелектуали — історик Броніслав Ґеремек, католицький правник Тадеуш Мазовецький — приїхали до Гданська,

щоб допомогти страйкарям вести переговори, а самі страйкарі вимагали, щоб їх представляли ті, кого вони самі оберуть, зокрема Валенса, який набував популярності.

Режим був змушений поступитися. 1 вересня поліція відпустила всіх затриманих, які ще досі перебували під вартою, а через два тижні польська Державна Рада офіційно прийняла головну вимогу страйкарів — право на формування та реєстрацію вільних профспілок. За вісім тижнів неформальна мережа страйків і стихійних союзів, які тоді утворилися по всій Польщі, об'єдналася в єдину організацію, існування якої влада більше не могла вдавано не помічати: 10 листопада 1980 року «Солідарність» стала першою офіційно зареєстрованою профспілкою в комуністичній країні з десятьма мільйонами зареєстрованих членів. На її установчому національному Конгресі наступного вересня Валенсу обрали президентом.

Із листопада 1980 року по грудень 1981 року Польща жила в піднесеному й непростому стані невизначеності. Радники Валенси, зважаючи на колишні помилки та намагаючись уникнути помсти приниженої комуністичної верхівки, закликали до обачності. Це була революція, яка мусила сама встановити свої межі. Добре пам'ятаючи про 1956 і 1968 роки, Яцек Куронь підкреслював свою незмінну відданість «соціалістичній системі» та повторював, що «Солідарність» визнає «керівну роль партії»: ніхто не хотів надати владі у Варшаві або в Москві привід вивести на вулиці танки.

До певного моменту такі самостійно встановлені обмеження працювали. Публічний порядок денний «Солідарності» свідомо не торкався відверто політичних питань — роззброєння чи зовнішньої політики. Натомість вона зосереджувалася на визначеній стратегії КОРу навколо «дієвого суспільства»: розбудовувала зв'язки з Католицькою церквою (що особливо цікавило Адама Міхніка, який мав рішучий намір побороти традиційний антиклерикалізм польської лівиці й утворити союз із католицькою верхівкою, яка знову піднеслася духом); засновувала місцеві союзи й заводські ради; вимагала самоорганізації та соціальних прав на робочому місці (цю вимогу дослівно запозичили з Конвенції Міжнародної організації праці в Женеві).

Але за комунізму навіть такий обережний «неполітичний» підхід неминуче мусив натрапити на небажання партії поступатися будь-якою справжньою владою чи автономією. Ба більше, економіка продовжувала занепадати: упродовж 1981 року, коли польські робітники — члени новоствореної профспілки проводили зустрічі, влаштовували протести та страйки, щоб домогтися виконання своїх вимог, промислова продуктивність увійшла в кому. З погляду Варшави, а особливо Москви, країна виходила з-під контролю режиму. Вона також подавала поганий приклад сусідам. Попри всі зусилля її обережних очільників, «Солідарність» була приречена викликати привидів Будапешта і Праги.

У лютому 1981 року генерал Войцех Ярузельський пересів із крісла міністра оборони в крісло прем'єра замість на той час уже знеславленого Ґерека. У жовтні він став партійним секретарем після Станіслава Кані. Переконавшись у підтримці армії, а також на вимогу рішучих дій з боку радянського керівництва, щоб зупинити вихід Польщі з-під контролю, він швидко вжив заходів, аби покласти край ситуації, що, як розуміли обидві сторони, не могла тривати безкінечно. 13 грудня 1981 року — саме тоді, коли в Женеві відбувалися переговори між США й СРСР щодо ядерного роззброєння —

Ярузельський оголосив у Польщі воєнний стан, нібито щоб запобігти радянському вторгненню. Лідерів і радників «Солідарності» кинули до в'язниці (хоча саму спілку офіційно заборонили лише через рік, і з того часу вона існувала «підпільно»[455]).

Якщо дивитися на події після 1989 року, поява «Солідарності» здається першим пострілом в останній битві проти комунізму. Але польську «революцію» 1980–1981 років краще тлумачити як апогей робітничих протестів, які почалися в 1970 році проти репресивного та невмілого партійного керівництва економікою. Цинічна некомпетентність, кар'єризм і змарновані життя; зростання цін, протести, страйки та репресії; спонтанна поява місцевих профспілок й активна участь інтелектуалів-дисидентів; співчуття і підтримка Католицької церкви — усе це були знайомі етапи відродження громадянського суспільства, зворушливо зображені Анджеєм Вайдою у стрічках «Людина з мармуру» (1977) та «Людина із заліза» (1981), повчальних кіноісторіях про зраджені ілюзії та відроджені мрії комуністичної Польщі.

Але це все. Самі по собі ці події та явища не провіщали занепаду комуністичної влади. Як продовжували переконувати Міхнік, Куронь та інші до запровадження воєнного стану і після, можливо, комунізм і прогнивав зсередини та знизу, але його не можна було повалити. Як переконливо показала історія, відкрите протистояння призвело б до катастрофічних наслідків. Тож воєнний стан (який залишався чинним до липня 1983 року) та подальший «стан війни» були визнанням певного роду поразки з боку влади — жодна інша комуністична держава не була доведена до таких заходів, а сам Міхнік назвав їх «катастрофою для тоталітарної держави» (водночас визнавши, що це серйозний «крок назад для незалежного суспільства»). Але в центрі комунізму була влада, а влада була не у Варшаві, а в Москві. Польські події стали бентежливим вступом до історії занепаду комунізму, але залишилися інтермедією. Головна дія відбувалася не там.

Придушення опозиції в Польщі ще більше поглибило поступове охолодження відносин між Сходом і Заходом, яке почалося наприкінці 1970-х. Цей період, який дістав назву «другої холодної війни», не варто переоцінювати: хоча на якомусь етапі Леонід Брежнєв і Рональд Рейґан звинувачували один одного в обмірковуванні можливості та навіть плануванні ядерної війни, жодна з країн не мала такого наміру[456]. Уклавши Гельсінські угоди, і Москва, і Вашингтон вважали, що «холодна війна» завершилася на їхню користь. Насправді ситуація в Європі влаштовувала обидві великі сили, а США поводилися тоді радше як царська Росія в десятиліття після поразки Наполеона в 1815 році — перебувала в ролі континентального поліцейського, присутність якого гарантувала, що жодних інших порушень статус-кво з боку неприборканої революційної сили не буде.

Однак відносини між Сходом і Заходом справді погіршувалися. На радянське вторгнення в Афганістан у грудні 1979 року, яке було здійснене переважно з ініціативи міністра закордонних справ Андрія Громика, щоб встановити стабільний та слухняний режим на чутливому кордоні Радянського Союзу з півдня, США відреагували бойкотуванням Олімпійських ігор, які мали відбутися в 1980 році в Москві (Радянський блок зробив реверанс у відповідь, проігнорувавши Олімпіаду в Лос-Анджелесі в 1984 році), а президент Джиммі Картер публічно заявив про перегляд «своєї думки щодо остаточної мети совєтів» (New York Times, 1 січня 1980 року). Крім того,

вторгнення переконало західних лідерів, що їхнє рішення розташувати 108 нових балістичних ракет Pershing II та 464 крилаті ракети в Західній Європі, ухвалене на саміті НАТО за два тижні до того, було мудрим — власне, то був крок у відповідь на розміщення в Україні нового покоління ракет середньої дальності «Піонер». Здавалося, що нова гонка озброєнь набирає обертів.

Ніхто, а найменше — лідери Західної Європи, чиї країни постраждали б найпершими у разі ядерних бомбардувань, не мав ілюзій щодо цінності ядерних ракет. Як воєнні інструменти ця зброя була напрочуд нікудишньою — на відміну від списів, на ній можна було хіба що сидіти. Утім ядерний арсенал діяв як засіб стримування — якщо вашого супротивника можна було переконати, що арсенал зрештою можуть пустити в хід. У будь-якому разі іншого способу захистити Західну Європу від Варшавського пакту, який на початку 1980-х років міг похвалитися п'ятдесятьма з гаком піхотними та бронетанковими дивізіями, 16 тисячами танків, 26 тисячами одиниць військової техніки та 4 тисячами одиниць бойових літаків, не було.

Ось чому прем'єр-міністри Британії (і Марґарет Тетчер, і її попередник Джеймс Каллаґан), канцлери Західної Німеччини й лідери Бельгії, Італії та Нідерландів однаково вітали нові бойові ракети й надали дозвіл на їх розміщення на своїй території. Особливий ентузіазм виявив президент Франції Франсуа Міттеран, який раптом загорівся прихильністю до Західного альянсу: у січні 1983 року, у палкій промові перед Бундестагом, яка дещо здивувала депутатів, він переконував Західну Німеччину, що їй конче необхідно триматися твердої позиції та прийняти найновіші американські ракети[457].

«Нова» «холодна війна» знову відкрила жахливі перспективи, які виходили за межі уяви, для всього, що стояло на кону, — або для намірів усіх учасників. У Західній Європі відродився антиядерний мирний рух, посилений за рахунок нового покоління «зелених» активістів. У Британії натхненна й виразно англійська компанія феміністок, борців за довкілля й анархістів разом із друзями та родичами розпочала тривалу облогу місця розташування крилатих ракет — бази Повітряних сил Великої Британії Ґрінем Коммон — на превеликий подив її багатостраждального американського гарнізону.

Найбільша опозиція існувала в Західній Німеччині, де канцлер від соціальних демократів Гельмут Шмідт був змушений подати у відставку після того, як ліве крило його власної партії проголосувало проти розміщення нових ракет — пізніше його схвалив і здійснив його наступник, соціал-демократ Гельмут Коль[458]. Багато німців усе ще плекали ілюзію без'ядерної, нейтральної зони в Центральній Європі, а провідні західнонімецькі «зелені» та соціал-демократи своїми голосами посилювали виступи Східної Німеччини проти ядерної зброї: на демонстрації в Бонні в жовтні 1983 року колишній канцлер Віллі Брандт закликав трьохсоттисячний захоплений натовп вимагати від уряду, щоб він в односторонньому порядку відмовився від будь-яких нових ракет. Так звана «Крефельдська відозва» проти розміщення крилатих ракет і Pershing у Федеративній Республіці зібрала 2,7 мільйона підписів.

Ані вторгнення в Афганістан, ані «стан війни» в Польщі не викликали в Західній Європі аналогічного занепокоєння навіть в офіційних колах (навпаки, першою реакцією канцлера Гельмута Шмідта на оголошення воєнного

стану в Польщі в лютому 1982 року було відправити високопоставленого особистого представника до Варшави, щоб сприяти припиненню «ізоляції» країни[459]). Щодо прихильників миру, то репресії у Варшаві хвилювали їх набагато менше, ніж войовнича риторика, яка лунала з Вашингтона. Попри те, що рішення НАТО розмістити нові ракети супроводжувалося пропозицією переговорів щодо обмеження зброї такого типу (так званий підхід «подвійного треку»), нова стратегія США за нового президента дедалі більше здавалася наступальною.

Войовничість Вашингтона значною мірою виявлялася лише на словах: коли Рональд Рейґан вимагав «лишити Польщу Польщею» чи назвав Москву «імперією зла» (у березні 1983 року), він заграва з американською аудиторією. Зрештою, він же і розпочав переговори щодо скорочення ядерних озброєнь і запропонував відвести американські ракети середньої дальності, якби совєти зробили те саме. Але Сполучені Штати справді взялися до реалізації великої програми переозброєння. У листопаді 1982 року вони заявили про створення балістичної системи MX, порушивши Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь, а ще через п’ять місяців — про запуск Стратегічної оборонної ініціативи («зоряних воєн»), чим викликали протест з боку Радянського Союзу на тих законних підставах, що вони порушують Договір про обмеження систем протиракетної оборони 1972 року. Офіційна військова допомога і таємна підтримка Афганістану та Центральної Америки постійно розширювалась. У 1985 році витрати США на оборону зросли на 6% — за мирних часів це було безпрецедентне збільшення[460].

Ще у вересні 1981 року Рейґан попереджав, що без угоди про ядерну зброю, виконання якої можна перевіряти, почнеться гонка озброєнь, а якщо вона почнеться, то в ній переможуть США. Так і сталося. Пізніше на розбудову оборонних спроможностей Америки дивилися, як на хитро створений важіль, який підірвав фінансові ресурси радянської системи та зрештою зруйнував її. Утім така оцінка не зовсім точна. Гонка озброєнь, яку Радянський Союз розпочав ще в 1974 році, була йому не по кишені. Проте самого банкрутства було замало, щоб поставити комунізм на коліна.

Друга «холодна війна» й позірна войовничість США, безперечно, збільшили тиск на недієздатну систему, яка вже давала тріщини. Радянський Союз побудував військову машину, яка подолала Гітлера, окупувала половину Європи й кожною одиницею зброї могла змагатися із Заходом упродовж сорока років, але жахливою ціною. На піку витрат близько 30?40% радянських ресурсів ішли на воєнні потреби — у чотири чи п’ять разів більше, ніж у США. Багатьом радянським експертам уже тоді було зрозуміло, що країна не може нести такий тягар нескінченно. Колись рахунок за це нарощування військової моці, що тривало десятиліттями, довелося б оплатити.

Та принаймні в найближчій перспективі зовнішній тиск, очевидно, сприяв зміцненню режиму. Можливо, Радянський Союз і був потьомкінським селом розміром із континент — за лаконічним визначенням Гельмута Шмідта, «Буркіна-Фасо з ракетами», — але в нього справді були ці ракети, і вони надавали своїм власникам певного статусу та поваги. Ба більше, вже не молоді радянські очільники, зокрема голова КДБ Юрій Андропов, дуже серйозно ставилися до американської загрози. Як і їхні візаві у Вашингтоні, вони справді вірили в те, що інша сторона розглядає можливість ядерної війни на випередження. А через жорстку лінію Рейґана, зокрема його

Стратегічну оборонну ініціативу, стара радянська верхівка була ще менш схильна до компромісів.

Справжня воєнна дилема, перед якою стояли радянські лідери, була не в Європі і не у Вашингтоні, а в Кабулі. З усією повагою до запізнілої чутливості Джиммі Картера до радянських стратегічних амбіцій, вторгнення СРСР в Афганістан у 1979 році не відкрило нового фронту в стратегічній війні комунізму з вільним світом. Його причиною радше були внутрішні страхи. Перепис населення СРСР 1979 року виявив безпрецедентне збільшення населення (переважно мусульманського) радянської Центральної Азії. У Казахстані й інших радянських республіках на кордоні з Афганістаном — у Туркменістані, Узбекистані й Таджикистані — кількість населення з 1970 року зросла на понад 25%. Упродовж наступного десятиліття, коли населення України збільшилось тільки на 4%, населення Таджикистану виросло майже вдвічі. На думку лідерів європейської Росії, її внутрішні меншини становили для неї демографічну загрозу: виступаючи на 26-му з'їзді Партії в лютому 1981 року, кволий Леонід Брежнєв визнав, що перед СРСР усе ще стояли «національні питання», які потрібно було вирішити.

Якби через окупацію Афганістану в Кабулі вдалося встановити безпечний та дружній режим, радянські лідери вбили б двох зайців. Вони б утвердили присутність Москви на Близькому Сході, яка дещо ослабла, і водночас надіслали б «чіткий сигнал» новому поколінню радянських мусульман, яких вабили мрії про незалежність. Але Радянський Союз, звичайно, зазнав в Афганістані поразки. Брежнєв, Громико та їхні генерали не лише не засвоїли уроків В'єтнаму, повторивши багато американських помилок; вони також забули про поразки власне царської Росії в тому самому регіоні вісімдесят років тому. Натомість катастрофічна спроба СРСР установити маріонетковий режим на незнайомій, ворожій території спричинила непримиренний опір партизанів і фанатиків (моджахедів), які отримували зброю та фінансову підтримку з-за кордону. І замість того щоб «вирішити» національні питання імперії, вона спромоглася лише їх роз'ятрити: «марксистська» влада в Кабулі, яку підтримував СРСР, мало чим допомогла збільшити вплив Москви в ісламському світі, у межах країни чи поза ними.

Одним словом, Афганістан став для Радянського Союзу катастрофою. Те, які травматичні наслідки він мав для солдат-призовників, з'ясувалося лише через десять років. Станом на початок 1990-х років було прийнято вважати, що кожен п'ятий ветеран-афганець — діагностований алкоголік; у пострадянській Росії багато з тих, хто не зміг знайти постійну роботу, примкнув до ультраправих націоналістичних організацій. Але навіть задовго до того радянські очільники й самі могли бачити масштаб їхньої помилки. Окрім людської та матеріальної ціни, десятилітня війна на виснаження в афганських горах стала постійним джерелом сорому в очах міжнародної спільноти. У передбачуваному майбутньому вона виключала будь-яке подальше вирядження Червоної армії за межі СРСР: як пізніше визнав член Політбюро Єгор Лігачов у розмові з американським журналістом Девідом Ремніком, після Афганістану про застосування сили в Східній Європі не могло бути й мови.

Те, що Радянський Союз виявився таким чутливим до наслідків однієї — хоч і видовищно невдалої — неоколоніальної авантюри, свідчить про його внутрішню слабкість. Але афганська катастрофа, як і ціна гонки озброєнь початку 1980-х, яка набирала обертів, не змогла б сама по собі спричинити колапс системи. Брежнєвська «доба застою», що її живили страх, інерція та

корисливі інтереси геронтократів, які нею керували, могла б тривати нескінченно. Ані в Радянському Союзі, ані в державах-сателітах точно не було альтернативної влади чи дисидентського руху, які були здатні її закінчити. Це міг зробити лише комуніст. Комуніст і зробив.

Основоположною засадою комуністичного проєкту була віра в закони історії та колективні інтереси, які завжди переважатимуть над індивідуальними мотивами й інтересами. Тому іронія долі полягала в тому, що його майбутнє зрештою визначили долі окремих людей. 10 листопада 1982 року у віці 76 років Леонід Брежнєв, який уже давно ледь тримався на землі, зрештою відійшов у вічність. Його наступникові Андропову вже було 68 років, а стан його здоров'я залишав бажати кращого. Через трохи більше ніж рік, не встигнувши провести жодної запланованої реформи, Андропов помер, а на місце генерального секретаря заступив Костянтин Черненко, якому теж було 72 роки і який так сильно нездужав, що ледь закінчив промову на похороні Андропова в лютому 1984 року. Через тринадцять місяців він також помер.

Смерті трьох старих комуністів, буквально одна за одною, були дещо символічні: покоління партійних лідерів, яке народилося до Першої світової війни, на власні очі бачило більшовицьке зародження Радянського Союзу і на чиє життя та кар'єру наклав тяжкий відбиток Сталін, відходило. Вони отримали у спадок та підтримували авторитарний, геронтократичний апарат, який дбав насамперед про те, щоб забезпечити власне виживання: у світі, у якому виросли Брежнєв, Андропов та Черненко, померти у своєму ліжку було чималим досягненням. Однак тепер світом правили молодші чоловіки: вони були не менш схильні до авторитаризму, але, по суті, не мали іншого вибору, окрім як узятися за проблему корупції, застою та неефективності, які роз'їдали радянську систему на всіх рівнях.

Наступником Черненка, якого, відповідно, 11 березня 1985 року призначили Генеральним секретарем Компартії, був Михайло Сергійович Горбачов. Він народився на півдні, у селищі Ставропольського краю, в 1931 році та був обраний до ЦК у віці 41 року. Тепер, лише через тринадцять років, він очолив Партію. Горбачов був не лише на двадцять років молодший за своїх попередників, а й за будь-якого американського президента до Білла Клінтона. Його швидкому кар'єрному просуванню сприяв Андропов, який його протегував, і багато хто вбачав у ньому потенційного реформатора.

Реформатора, але навряд чи радикального. Михайло Горбачов був справжнім апаратником. У партії він пройшов шлях від парторга крайкому КПРС Ставропольського територіально-виробничого колгоспно-радгоспного управління до депутата Верховної Ради СРСР (обраний у 1970 році). Новий лідер уособлював багато рис свого комуністичного покоління: він ніколи відкрито не критикував партію чи її політику, а проте перебував під великим впливом і враженням одкровень 1956 року. Утім його сподівання не справдилися через помилки хрущовської доби, репресії та інертність подальших брежнєвських десятиліть.

У цьому сенсі Михайло Горбачов був класичним комуністом-реформатором; невипадково на початку 1950-х на юридичному факультеті Московського університету він близько товаришував зі Зденеком Млинаржем, який пізніше відіграв ключову роль у Празькій весні 1968 року. Але, як і всі комуністи-реформатори того покоління, Горбачов був передусім комуністом і тільки потім — реформатором. Як він пояснював французькій комуністичній газеті

L’Humanite в інтерв’ю в лютому 1986 року, комунізм-ленінізм залишився для нього високим і незаплямованим ідеалом. Сталінізм? «Поняття, вигадане противниками комунізму й широко застосоване для дискредитації Радянського Союзу та соціалізму загалом»[461].

Безперечно, так сказав би будь-який генсек радянської партії, навіть у 1986 році. Але Горбачов справді в це вірив, а реформи, які він розпочав, були цілком свідомо ленініcтичними — або «соціалістичними» — за своїми намірами. Насправді не виключено, що Горбачов міг бути більш ідеологічно переконаним, ніж дехто з його попередників: невипадково, що тимчасом як Микита Хрущов колись сказав свою відому фразу про те, що якби він був британцем, то голосував би за торі, улюбленим закордонним державним діячем Горбачова був іспанець Феліпе Ґонсалес, і саме його версію соціал-демократії радянський очільник із часом почав вважати найближчою до тієї моделі, яку впроваджував він.

Те, що на Горбачова покладали такі надії, свідчило ні про що інше, як про відсутність будь-якої внутрішньої опозиції в Радянському Союзі. Лише партія могла навести лад у тому безладі, який вона створила, і, на щастя, партія обрала своїм лідером людину, яка мала достатньо сил й адміністративного досвіду, щоб спробувати. Бо Горбачов був не тільки нетипово як для високопоставленого радянського бюрократа освіченим і начитаним, а й мав характерну ленінську якість — був готовий піти на компроміс із ідеалами заради мети.

Труднощі, які отримав у спадок Горбачов на посаді генсека КПРС, не були таємницею. Він був вражений тим, що побачив під час поїздок до Західної Європи в 1970-х, і тому збирався одразу кинути всі сили на капітальний ремонт умирущої радянської економіки й розірвання зачарованого кола неефективності та корупції в її хиткому інституційному апараті. Зовнішній борг постійно зростав, оскільки міжнародна ціна на нафту, головну статтю радянського експорту, впала, сягнувши піка наприкінці 1970-х: у 1986 році борг становив 30,7 мільярда доларів, а в 1989-му — 54 мільярди. Економіка, яка впродовж 1970-х так і не виросла, тепер навіть занепадала: радянське виробництво й так відставало за якістю, а тепер навіть кількісно перестало відповідати потребам. Довільно визначені цілі центрального планування, хронічний дефіцит, проблеми з постачанням та відсутність цінових і ринкових індикаторів, по суті, унеможливлювали будь-яку ініціативу.

Відправною точкою для «реформи» в такій системі, як уже давно зрозуміли угорські й інші комуністичні економісти, була децентралізація ціноутворення та ухвалення рішень. Але це натрапляло на майже нездоланні перешкоди. Поза межами країн Балтії практично ніхто в Радянському Союзі не мав жодного досвіду приватного сільського господарства чи ринкової економіки: як виробляти продукт, як визначати ціну товару чи як знайти покупця. Навіть після того, як закон про індивідуальну трудову діяльність, ухвалений у 1986 році, дозволив створювати обмежені (малі) приватні підприємства, було напрочуд мало тих, хто цим користався. Через три роки в усьому Радянському Союзі було лише 300 тисяч підприємців — серед 290-мільйонного населення.

Крім того, будь-який потенційний економіст-реформатор опинявся перед дилемою яйця і курки. Якщо економічна реформа починалася з децентралізації ухвалення рішень чи надання автономії місцевим бізнесам і скасування

директив згори, то як могли виробники, управлінці та підприємці працювати без ринку? Навіть у короткій перспективі дефіциту стане не менше, а більше, якщо кожен дбатиме про самозабезпечення на місцях і навіть створення місцевої бартерної економіки. З іншого боку, не можна було просто оголосити про створення «ринку». У суспільстві, де держава десятиліттями критикувала та вщент розносила «капіталізм» (сам Горбачов уникав будь-яких згадок про ринкову економіку аж до 1987 року, і навіть тоді говорив лише про «соціалістичний ринок»), саме це слово вже містило серйозний політичний ризик.

Реформаторський інстинкт підказував компроміс: поекспериментувати зі штучним створенням кількох привілейованих підприємств, вільних від бюрократичних тягарів і забезпечених надійним постачанням сировини та кваліфікованою робочою силою. Очікувалося, що вони стануть успішними й навіть прибутковими моделями для інших аналогічних підприємств: мета полягала в контрольованій модернізації та поступовій адаптації до ціноутворення і виробництва у відповідь на попит. Але такий підхід був наперед приречений через його засадниче припущення — що влада може створити ефективний бізнес офіційним указом.

Вливаючи дефіцитний ресурс у кілька пілотних сільських господарств, фабрик, заводів і сервісних служб, партія справді могла створити тимчасово життєздатні й навіть номінально прибуткові одиниці — але тільки завдяки масштабним субсидіям і перекриттю кисню іншим галузям, яким пощастило менше. У результаті це спричинило зростання нерівності та розчарування. Тим часом начальники сільських господарств і місцеві директори, сумніваючись у тому, куди дме вітер, убезпечували себе від повернення планових вимог та запасалися всім, що потрапляло їм під руки, на випадок, якщо знову закрутять гайки централізованого контролю.

Для консерваторів, які критикували Горбачова, це була знайома історія. Усі радянські програми реформ з 1921 року починалися однаково і видихалися з тих самих причин, починаючи з Нової економічної політики Леніна. Серйозні економічні реформи потребували ослаблення або скасування контролю. Але це не лише одразу поглиблювало проблеми, які вони намагалися розв’язати, це означало саме те, що було сказано: втрату контролю. А комунізм залежав від контролю; по суті, комунізм був контролем: контролем над економікою, контролем над знаннями, контролем над пересуванням, думкою, людьми. Решта було діалектикою, а діалектика, як старий комуніст пояснював молодому Хорхе Семпруну в Бухенвальді, — «це мистецтво та вміння завжди виходити сухим із води»[462].

Невдовзі Горбачову стало зрозуміло: щоб вийти сухим із води, борячись із радянською економікою, він має визнати, що розв’язати радянську економічну головоломку неможливо окремо від усього іншого. Вона була симптомом ширшої проблеми. Радянським Союзом керували люди, які мали особисту зацікавленість у політичних й інституційних важелях командної економіки; її повсюдні дрібні нелогічності та щоденна корупція були, власне, джерелом їхньої влади й авторитету. Щоб реформувати економіку, партія спершу мала реформувати себе.

Це також навряд чи була нова ідея — періодичні чистки, які влаштовував Ленін та його наступники, зазвичай відбувалися з тією самою проголошеною метою. Але часи змінилися. Радянський Союз, хай який репресивний та

відсталий, уже не був убивчою тоталітарною тиранією. Завдяки грандіозним будівельним проєктам Хрущова більшість радянських родин уже жили у власних квартирах. Ці квартири були дешеві, негарні й незручні, однак вони надавали звичайним людям такий ступінь приватності та безпеки, якого не знали попередні покоління: вони вже не були на видноті в інформаторів, а їхні сусіди чи родичі навряд чи здали б їх владі. Для більшості людей доба терору завершилася, тож принаймні покоління Горбачова не могло собі уявити повернення в часи масових арештів і партійних чисток.

Тоді, щоб вирватися з мертвої хватки партійного апарату і здійснити свої плани економічної перебудови, генеральний секретар удався до «гласності», тобто відкритості — офіційного заохочення публічних дискусій навколо ретельно обраного кола тем. Розповівши людям більше про заплановані зміни й підвищивши громадські очікування, Горбачов міг створити інструмент, за допомогою якого він та його прихильники могли б зірвати офіційну протидію його планам. Це теж була давня хитрість, знайома ще, зокрема, царям-реформаторам. У нагальності потреби офіційної відкритості Горбачова переконали катастрофічні події 26 квітня 1986 року.

Того дня, о 01:23, вибухнув один із чотирьох гігантських графітових реакторів на атомній електростанції в Чорнобилі (Україна), через що в атмосферу потрапило 120 мільйонів кюрі радіоактивних речовин — у понад сто разів більше за радіацію Хіросіми й Нагасакі разом узятих. Радіоактивну хмару віднесло на північний захід у Західну Європу і Скандинавію, аж до Уельсу та Швеції. За деякими оцінками, під її впливом опинилося п’ять мільйонів людей. Окрім тридцяти рятувальників, які загинули на місці[463], близько 30 тисяч осіб з того часу померли від ускладнень, спричинених чорнобильською радіацією, зокрема понад 2 тисячі жителів навколишніх територій — від раку щитовидної залози.

Чорнобиль був не першою екологічною катастрофою Радянського Союзу. У закритому місті Челябінськ-40, секретній дослідницькій базі поблизу Єкатеринбурга в Уральських горах, у 1957 році вибухнула ємність для радіоактивних відходів, сильно забруднивши зону у 8 кілометрів завширшки та 100 кілометрів завдовжки. Сімдесят шість мільйонів кубічних метрів радіоактивних відходів вилилося в Уральську річкову систему, забруднивши її на десятиліття. Десять тисяч людей зрештою евакуювали, а 23 селища зрівняли із землею. Реактор у Челябінську, збудований рабською працею в 1948?1951 роках, належав до першого покоління радянських атомних споруд[464].

До інших заподіяних людиною природних лих подібного масштабу належать забруднення озера Байкал, знищення Аральського моря, скидання в Північний Льодовитий океан та Баренцеве море сотень тисяч тонн списаних атомних морських суден і їхнього радіоактивного вмісту, а також забруднення діоксидом сірки під час виробництва нікелю площі розміром з Італію навколо Норильська в Сибіру. Ці та інші екологічні катастрофи завжди були наслідком байдужості, поганого керівництва й радянського варварського ставлення до природних ресурсів. Вони народилися з культури секретності. Вибух у Челябінську-40 офіційно не визнавали впродовж багатьох десятиліть, попри те що він стався на відстані кількох кілометрів від великого міста — того самого міста, де в 1979 році кілька сотень людей померло від сибірської язви, яка просочилася із заводу з виробництва біологічної зброї, розташованого в центрі міста.

Посвячені добре знали про проблеми радянських атомних реакторів: два окремі звіти КДБ, датовані 1982 і 1984 роками, попереджали про «зношене» оснащення (привезене з Югославії) та серйозні неполадки на чорнобильських реакторах № 3 і 4 (який, зрештою, і вибухнув у 1986 році). Цю інформацію тримали в таємниці (і нічого не робили), так само й після вибуху 26 квітня першою інстинктивною реакцією партійного керівництва було замовчати інцидент — на той час по всій країні працювало чотирнадцять установок такого типу, як у Чорнобилі. Москва визнала, що сталося щось надзвичайне, лише через чотири дні після події, а через два тижні видала офіційне комюніке.

Але Чорнобиль не можна було тримати в секреті: міжнародна занепокоєність і неспроможність совєтів мінімізувати шкоду змусили Горбачова через два тижні спершу вийти з публічною заявою, в якій він підтвердив дещо з того, що сталося, але не все; а потім попросити про закордонну допомогу й експертизу. Горбачов був змушений визнати масштаб проблем у його країні, а його співвітчизники вперше публічно дізналися про обсяг державної некомпетентності та байдужості до питань життя і здоров'я. Халтуру, брехливість і цинізм осіб, відповідальних за катастрофу та спробу її приховати, не можна було вважати прикрим викривленням радянських цінностей: це і були радянські цінності, як починав розуміти радянський лідер.

З осені 1986 року Горбачов змінив курс. У грудні того року Андрія Сахарова, найвідомішого у світі дисидента, звільнили з-під домашнього арешту в Горькому (Нижній Новгород), що стало провісником масштабних звільнень радянських політичних в'язнів, які розпочалися наступного року. Цензуру послабили: у 1987 році, після великої затримки, вийшов друком роман Василя Гроссмана «Життя і доля» (через двадцять шість років після того, як М. А. Суслов, ідеологічний комісар партії, заявив, що його не можна публікувати ще «два-три століття»). Спецслужбам наказали припинити глушити закордонні радіохвилі. А в січні 1987 року генеральний секретар КПРС під час промови перед Центральним комітетом партії, яку транслювали по телебаченню, вирішив висловитися на підтримку більш інклюзивної демократії, звертаючись просто до всієї країни через голови партійних консерваторів.

Станом на 1987 рік телевізор був у дев'яти з десяти домогосподарств, і тактика Горбачова напрочуд добре спрацювала: по суті, створивши публічну сферу для напіввідкритої дискусії про проблеми країни та зруйнувавши монополію керівного класу на інформацію, він змушував партію наслідувати його приклад. А ті реформатори всередині системи, які досі не заявляли про себе, могли безпечно висловлюватися і підтримати його. Упродовж 1987?1988 років генеральний секретар майже всупереч самому собі створював загальнонаціональну підтримку для змін.

Виникли неформальні організації: зокрема клуб «Перебудова», заснований у 1987 році в московському Інституті математики; він, зі свого боку, став поштовхом для «Меморіалу», члени якого присвятили свою діяльність тому, щоб «жила пам'ять про жертв» сталінського минулого. Спочатку самі дивуючись тому, що взагалі існують (зрештою, Радянський Союз усе ще був однопартійною диктатурою), невдовзі вони розцвіли й розмножилися. До 1988

року Горбачова дедалі більше починали підтримувати за межами партії, зокрема громадськість, яка отримала можливість висловлювати власну думку.

Логіка реформаторських цілей Горбачова та його рішення по-справжньому звернутися до країни всупереч консервативним критикам усередині державного апарату змінили динаміку перебудови. Починаючи як реформатор усередині керівної партії, її генсек тепер дедалі більше працював проти неї чи принаймні намагався обійти партійний опір змінам. У жовтні 1987 року Горбачов уперше публічно заговорив про сталінські злочини й попередив, що, якщо партія не відстоюватиме реформи, вона втратить свою центральну роль у суспільстві.

На партійній конференції в червні 1988 року він повторив, що відданий реформі й послабленню цензури, й оголосив про підготовку до відкритих (тобто змагальних) виборів до З'їзду народних депутатів наступного року. У жовтні 1988 року він усунув з посади декого зі своїх головних опонентів, зокрема давнього критика Єгора Лігачова, та був обраний президентом Верховної Ради (тобто головою держави) замість Андрія Громика, останнього з динозаврів. Усередині партії йому все ще протидіяла потужна тилова опозиція; але в країні загалом його популярність була рекордною, і саме завдяки цьому він мав змогу рухатися вперед — і, зрештою, практично не мав іншого вибору[465].

Вибори в травні — червні 1989 року були першими більш-менш вільними виборами в Радянському Союзі з 1918 року. Вони не були багатопартійними (це сталося тільки в 1993 році, коли Радянського Союзу вже не було), а їхній результат був здебільшого визначений наперед, оскільки багато мандатів могли отримати лише висуванці від партії, а конкуренція всередині партії була заборонена; але до З'їзду, сформованого за їхніми підсумками, увійшло багато незалежних і критичних голосів. Те, як вони відбувалися, транслювали на стомільйонну глядацьку аудиторію, а вимоги Сахарова й інших щодо подальших змін — зокрема скинути дедалі більш дискредитовану партію з її привілейованого престолу — не можна було проігнорувати навіть Горбачову, який спочатку не хотів до них прислухатися. Монополія на владу вислизала з рук комуністів, і в лютому за підтримки Горбачова З'їзд радо проголосував за те, щоб викинути з радянської Конституції головний пункт — статтю 6, яка закріплювала за Комуністичною партією «керівну роль»[466].

Внутрішньому перевороту в СРСР у 1985–1989 роках сприяли значні зміни в радянській зовнішній політиці за Горбачова та його нового міністра закордонних справ Едуарда Шеварднадзе. Із самого початку Горбачов чітко дав зрозуміти, що має намір зняти із СРСР щонайменше найважчі військові тягарі. Менше ніж за місяць після того, як прийшов до влади, він зупинив радянські ракетні розміщення і, крім того, запропонував не обмежені умовами переговори щодо ядерної зброї, почавши з пропозиції вдвічі зменшити стратегічний арсенал обох супердержав. Уже в травні 1986 року, після несподівано успішного «саміту» з Рейґаном у Женеві (перша з п'яти таких безпрецедентних зустрічей), Горбачов погодився на те, щоб американські «передові системи» виключили з переговорів щодо стратегічних озброєнь, якщо це допоможе їх розпочати.

Наступний саміт відбувся в Рейк'явіку в жовтні 1986 року. Рейґан і Горбачов не змогли дійти згоди щодо ядерного роззброєння, однак заклали основу для майбутнього успіху. До кінця 1987 року Шеварднадзе та державний

секретар США Джордж Шульц підготували проєкт Договору про ліквідацію ракет середньої і малої дальності, який підписали й ратифікували наступного року. Цей договір, яким було підтримано попередню пропозицію Рональда Рейґана щодо «нульової опції», означав, що СРСР погоджується, що в ядерній війні в Європі неможливо перемогти, і створив фундамент навіть ще важливішого договору, підписаного в 1990 році, який обмежував присутність і використання звичайних збройних сил на європейському континенті[467].

З погляду Вашингтона, поступки Горбачова щодо озброєнь, звичайно, здавалися перемогою Рейґана, а відповідно — у контексті гри з нульовою сумою, яку сповідували стратеги «холодної війни» — поразкою Москви. Але для Горбачова, пріоритети якого перебували всередині держави, досягнення більшої стабільності міжнародного середовища вже саме по собі було перемогою. Таким чином він вигравав час та здобував підтримку внутрішніх реформ. Справжнє значення цієї серії зустрічей і домовленостей полягало в тому, що СРСР визнавав: військове протистояння за кордоном — не лише дороге, а й неефективне. Як пояснив Горбачов у жовтні 1986 року під час візиту до Франції, «ідеологія» не підходила на роль основи зовнішньої політики.

Цей погляд формувався під впливом порад, які він почав отримувати від нового покоління радянських експертів із зовнішньої політики, зокрема його колеги Олександра Яковлєва, якому стало зрозуміло, що СРСР може досягти більшого контролю в зовнішніх відносинах завдяки добре прорахованим поступкам, аніж через безплідну конфронтацію. Зовнішня політика, на відміну від тих нерозв'язних проблем, що стояли перед Горбачовим усередині країни, була сферою, яку він контролював безпосередньо, а отже, міг сподіватися на швидкі покращення. Проте міжнародні відносини Радянського Союзу на рівні супердержав не варто переоцінювати: Горбачов надавав зв'язкам із Західною Європою не меншого значення, аніж американським справам: він часто туди їздив і встановив добрі стосунки з Гонсалесом, Колем і Тетчер (відомо, що вона говорила про нього як про людину, з якою «можна було мати справу»)[468].

Справді, у багатьох аспектах Горбачов вважав себе насамперед європейським державним діячем із європейськими пріоритетами. Його прагнення завершити гонку озброєнь та нагромадження ядерної зброї було тісно пов'язане з новим підходом до ролі Радянського Союзу як виразно європейської держави. «Озброєння», заявив він у 1987 році, «мають бути зменшені до тієї кількості, яка необхідна для суто оборонних цілей. Настав час двом військовим альянсам скоригувати свої стратегічні концепції так, щоб вони більше відповідали оборонним цілям. Кожна квартира в "європейському домі" має право захищатися від грабіжників, але водночас не треба нищити майно сусідів».

У тому самому дусі та з аналогічних причин радянський лідер одразу зрозумів нагальну необхідність виходу Радянського Союзу з Афганістану — «кровоточивої рани», як він назвав його на з'їзді партії в лютому 1986 року. Через п'ять місяців він оголосив виведення з Афганістану близько 6 тисяч радянських військ, у листопаді того самого року воно було завершене. У травні 1988 року, після того як у Женеві вдалося досягти домовленості з Афганістаном і Пакистаном під гарантії обох супердержав, радянські військові почали виходити з Афганістану — останній солдат Червоної армії залишив Афганістан 15 лютого 1989 року[469].

Афганська авантюра не лише не розв'язала національне питання в СРСР — вона, як тепер уже було абсолютно очевидно, його загострила. Те, що СРСР мав справу з низкою незговірливих національних меншин, частково було проблемою, яку створив він сам: зрештою, саме Ленін та його наступники вигадали різноманітні піддані «нації», які оформили відповідно в регіони та республіки. Відтворюючи імперські підходи, Москва заохочувала появу (там, де п'ятдесят років тому про національність і державність нічого й не чули) інституцій та інтелігенції, які гуртувалися навколо державного міського центру — «столиці». Перших секретарів Компартії на Кавказі чи в республіках Центральної Азії зазвичай обирали серед представників домінантної в ній етнічної групи. Щоб захистити свою вотчину, ці особи зі зрозумілих причин тяжіли до ототожнення себе зі «своїм» народом, особливо коли в центральному апараті почали з'являтися тріщини. Партія затріщала по швах під відцентровим тиском занепокоєних місцевих очільників, які захищали власні інтереси.

Здається, що Горбачов не до кінця збагнув цей процес. «Товариші, — інформував він партію в 1987 році, — ми можемо упевнено сказати, що національне питання в нашій країні вирішене». Можливо, він і сам до кінця не вірив у те, що говорив; але він точно думав, що деякого послаблення центрального контролю й задоволення деяких найдавніших скарг буде достатньо (наприклад, у 1989 році кримським татарам нарешті дозволили повернутися додому після десятиліть азійського заслання). З'ясувалося, що в континентальній імперії, де понад сто етнічних груп від Балтійського до Охотського морів мали давні образи, про які їх тепер підбурювала говорити гласність, це було серйозною помилкою.

Неадекватна відповідь Горбачова на вимоги далеких окраїн Радянської імперії не має дивувати. Горбачов від самого початку, як ми пам'ятаємо, був «комуністом-реформатором», хоча й дуже незвичайним: він співчутливо ставився до потреби змін та оновлення, але не хотів підважувати основних догматів системи, у якій виріс. Як і інші представники його покоління в Радянському Союзі та інших країнах, він щиро вірив, що єдиний шлях до покращення лежить через повернення до ленінських «принципів». Радянському лідеру дуже пізно спало на думку, що сам проєкт ленінізму міг бути хибний — лише в 1990 році він нарешті дозволив друкувати в СРСР відверто антиленінських письменників на кшталт Олександра Солженіцина.

Дух ранніх цілей Горбачова можна проілюструвати на прикладі неповторного характеру новоявленої офіційної терпимості до попмузики, роз'ясненої в газеті «Правда» в жовтні 1986 року: «Рок-н-рол має право на існування, але тільки якщо він мелодійний, має сенс і гарно виконується». Це саме те, чого прагнув Михайло Горбачов — мелодійного, змістовного і гарно виконаного комунізму. Можна було здійснювати необхідні реформи й надавати доцільні свободи, але нерегламентованої вольності бути не могло: навіть у лютому 1988 року влада все ще грубо придушувала діяльність незалежних видавництв та друкарень.

Однією із цікавих особливостей комуністів-реформаторів було те, що вони завжди розпочинали з донкіхотської мети реформувати одні складові своєї системи й не чіпати інших: наприклад, запровадити орієнтовані на ринок стимули і водночас залишити механізми центрального планування, або ж дозволити більшу свободу самовираження, але зберегти монополію партії на

правду. Проте в частковому реформуванні або реформі одного сектору окремо від інших уже була закладена суперечність. «Керований плюралізм» чи «соціалістичний ринок» були приречені від самого початку. Щодо ідеї про те, що «провідну роль» Компартії можна було зберегти, тоді як сама партія лише позбудеться патологічних метастазів, які дали сімдесят років абсолютної влади, то вона свідчить про певну політичну наївність з боку Горбачова. В авторитарній системі влада неподільна: варто поступитися частиною — і зрештою втратиш усе. Майже чотири століття тому монарх Якоб I з династії Стюартів розумівся на цьому значно краще — його лаконічна відмова шотландським пресвітеріанам, які протестували проти влади його єпископів, звучала так: «Немає єпископа — немає короля».

Урешті-решт Горбачов та його контрольована революція залишилися на узбіччі через масштаб суперечностей, які вони створювали. Озираючись назад, він з дещицею жалю відзначив: «Звичайно, мене засмучує те, що я не зміг утримати весь процес перебудови в рамках своїх намірів». Але наміри були несумісні з рамками. Щойно стійкого опору цензури, контролю та репресій не стало, усе похідне в радянській системі — планова економіка, публічний дискурс, партійна монополія — просто розвалилося.

Горбачов не досягнув своєї мети — реформованого та ефективного комунізму, позбавленого своїх недоліків. Це навіть можна назвати цілковитою поразкою. Проте його досягнення вражали. В СРСР не було незалежних чи навіть напівавтономних інститутів, від імені яких могли мобілізуватися критики й реформатори: радянську систему можна було демонтувати лише зсередини та шляхом ініціативи згори. Запровадивши спочатку першу маленьку зміну, а потім ще і ще, Горбачов дедалі більше підточував ту саму систему, нагору якої піднявся. За допомогою широких повноважень партійного генсека він зруйнував партійну диктатуру зсередини.

Це був надзвичайний та безпрецедентний вчинок. У 1984 році, коли помер Черненко, цього ніхто не міг передбачити. Горбачов, на думку одного з його наближених радників, був «генетичною помилкою системи»[470]. З позиції сьогодення є спокуса зробити висновок, що його поява була напрочуд вчасною: оскільки радянська система захиталася, з'явився лідер, який розумів, що сталося, й успішно застосував стратегію демонтажу імперії. Час народжує героїв? Можливо. І Михайло Горбачов точно не був просто одним з апаратників.

Але він, без сумніву, і гадки не мав, що робить, і вжахнувся б, якби дізнався. Його критики були більш проникливими. З одного боку, партійні старообрядці зі зрозумілих причин ненавиділи Горбачова: багато з них радо підтримали сумнозвісний лист, який вийшов у газеті «Радянська Росія» 13 березня 1988 року і в якому Ніна Андрєєва, ленінградська вчителька, гнівно попереджала (як виявилося, цілком обґрунтовано), що нові реформи неминуче повернуть країну до капіталізму. З іншого боку, Горбачов ніколи не мав безумовної підтримки радикальних реформаторів, яких дедалі більше дратувала його очевидна нерішучість. Однією зі слабкостей Горбачова було те, що він почувався змушеним триматися середини, щоб не втратити контроль над подіями: він заохочував нові ідеї, але потім зісковзував в обійми партійних консерваторів, тоді як радикальні реформатори на кшталт Яковлєва чи Бориса Єльцина тиснули, щоб він ішов значно далі. Через такі вагання, буцімто небажання відстоювати логіку своїх починань і намагання не

заходити надто далеко чи надто швидко, ті, хто спочатку ним захоплювався, почувалися розчарованими.

Проблема полягала в тому, що, послабивши монополію партії на владу й ініціативу, Горбачов відповідно зменшив і свій власний вплив. Він був змушений вступати в тактичні союзи й маневрувати між радикальними позиціями інших. Для демократичних політиків це знайома, хоч і незручна, необхідність; але в очах країни, яка звикла до сімдесяти років диктатури, такі хитання робили Горбачова просто слабким. З початку 1989 року й надалі популярність радянського президента серед громадськості стабільно падала. Станом на осінь 1990 року Горбачова підтримував тільки 21% населення.

Отже, задовго до того, як Горбачов утратив владу, він остаточно потрапив у немилість. Але тільки у своїй країні — за кордоном буяла «Горбіманія». Під час його дедалі регулярніших візитів за кордон Горбачова урочисто приймали західноєвропейські політики й вітали захоплені натовпи. Наприкінці 1988 року Марґарет Тетчер — одна з найпалкіших шанувальниць Горбачова — заявила, що «холодна війна» «закінчилася». З перспективи Східної Європи такий діагноз міг видатися передчасним; але й там Михайло Горбачов мав велику популярність.

У «народних» демократіях внутрішньополітичні муки радянського лідера не лишилися непоміченими, але важили менше, ніж його закордонні виступи, зокрема широко цитована промова перед Організацією Об'єднаних Націй 7 грудня 1988 року. Оголосивши про одностороннє скорочення звичайних збройних сил Радянського Союзу в Європі, Горбачов повчально повідомив слухачам, що «свобода вибору — це універсальний принцип. Винятків бути не може». То була не просто відмова від «доктрини Брежнєва», визнання, що Москва не застосовуватиме силу, щоб нав'язати свою версію соціалізму братнім державам. Поступкою Горбачова стало те (і так його одразу ж і зрозуміли), що громадяни держав-сателітів тепер були вільні йти своєю дорогою, не обов'язково соціалістичною. Східна Європа от-от мала повернутися в історію.

Під керівництвом Михайла Горбачова Радянський Союз, починаючи з 1985 року, дедалі більше усувався від прямого нагляду за державами-сателітами. Але до чого могло призвести таке зростання відчуження, залишалося незрозумілим. Народними демократіями все ще керували авторитарні партійні кліки, а їхня влада спиралася на масивний репресивний апарат. Поліція та розвідка були тісно пов'язані із силовим апаратом Радянського Союзу й підзвітні йому, а також продовжували працювати напівавтономно від місцевої влади. Тимчасом коли керманичі в Празі, Варшаві чи Східному Берліні починали усвідомлювати, що більше не можуть розраховувати на безумовну підтримку Москви, ані вони, ані громадяни їхніх країн не мали чіткого розуміння, що це означало.

Ситуація в Польщі була ілюстрацією цієї непевності. З одного боку, оголошення воєнного стану відновило авторитарну владу Компартії. З іншого, придушення «Солідарності» та закриття рота її лідерам ніяк не полегшили головних проблем країни. Навпаки, Польща все ще була в боргах, але тепер, завдяки тому, що міжнародна спільнота засудила репресії, її правителі більше не могли викручуватися з труднощів за допомогою закордонних позик. По суті, польські очільники стояли перед тією самою дилемою, яку вони намагалися розв'язати в 1970-х, але мали навіть менше варіантів рішень.

Тим часом опозиція опинилася поза законом, але не поза дійсністю. Підпільний друк тривав, так само як і лекції, дискусії, театральні вистави і ще багато чого іншого. Сама «Солідарність», попри заборону, зберігала віртуальну присутність, особливо після того, як її найвідоміший представник Лех Валенса вийшов з ув'язнення в листопаді 1982 року (а наступного року заочно отримав Нобелівську премію миру). Режим не міг наражатися на ризик, заборонивши наступний візит папи в червні 1983 року, а після цього церква стала брати ще активнішу участь у підпільній та напівпублічній діяльності.

Політична поліція продовжувала репресії: в одному сумнозвісному випадку в 1984 році вона стояла за викраденням та вбивством популярного радикального священника, отця Єжи Попелушка — pour decourager les autres[471]. Але Ярузельський і більшість його оточення вже зрозуміли, що такі провокації та протистояння більше не діятимуть. На похорон Попелушка зібрався натовп у 350 тисяч осіб; а інцидент не лише не залякав опозицію, а лише продемонстрував масштаб народної підтримки церкви та «Солідарності» незалежно від того, чи була вона дозволена. Станом на середину 1980-х років Польща стрімко наближалася до протистояння між нескореним суспільством і дедалі більше сповненої розпачу державою.

Природним інтуїтивним кроком з боку партійного керівництва (і у Варшаві, і в Москві) було запропонувати «реформи». У 1986 році Ярузельський, на той час президент держави, випустив із в'язниці Адама Міхніка й інших лідерів «Солідарності» та через новостворене Міністерство економічних реформ запропонував скромний набір економічних змін, спрямованих, серед іншого, на поновлення іноземного фінансування польського державного боргу, який швидко наближався до позначки в 40 мільярдів доларів[472]. У дивному реверансі в бік демократії уряд у 1987 році навіть почав запитувати у поляків, економічну реформу якого «типу» вони хотіли б: «Чому б ви надали перевагу? — запитували вони. — 50-відсотковому збільшенню ціни на хліб та 100-відсотковому на бензин чи 60-відсотковому збільшенню ціни на бензин і 100-відсотковому на хліб?». Не дивно, що відповідь суспільства, по суті, звучала так: «Ні тому, ні тому».

Запитання — і рішення його поставити — добре ілюструє політичну й економічну кризу комуністичних лідерів Польщі. Про занепад авторитету влади свідчить навіть те, що членство Польщі в МВФ стало можливим частково завдяки згоді самої «Солідарності». Попри заборону, спілка змогла зберегти свою організацію за кордоном, і саме брюссельський офіс «Солідарності» рекомендував директору-розпоряднику МВФ у вересні 1985 року прийняти Польщу до своїх лав — водночас переконуючи, що часткові покращення Ярузельського були наперед приречені і що лише пакет докорінних реформ міг владнати проблеми країни[473].

До 1987 року найдивовижнішою ознакою польського становища стала власне безпомічність партії та її органів. Польська об'єднана робітнича партія, чиїй монополії на владу, по суті, ніщо очевидне не загрожувало, скочувалася в небуття. «Контрсуспільство», десятиліття тому задумане в теорії Міхніком й іншими, фактично постало як джерело влади й ініціативи. Після 1986 року дискусії всередині польської опозиції тривали не так про те, як навчити суспільство бути вільним, як навколо того, якою мірою опозиція має погоджуватися на співпрацю з режимом і заради чого.

Група молодих економістів з Варшавської школи планування й статистики під керівництвом Лєшека Бальцеровича вже розробляла плани для автономного приватного бізнес-сектору, вільного від центрального планування, — тобто ринку; ці та інші пропозиції запекло дискутували «неофіційні» поляки та широко обговорювали за кордоном. Але керівні принципи політичного «реалізму» й засади «самообмеження» 1980–1981 років залишалися чинними: конфронтації та насильства, які могли лише зіграти на руку партійним «яструбам», ретельно й успішно уникали. Одна справа — розмови, інша — авантюри.

Тригером остаточного занепаду партії цілком очікувано стала чергова спроба «реформувати» економіку — або, у скромніших термінах, зменшити надмірний борг країни. У 1987 році ціни для споживачів підняли приблизно на 25%; у 1988 році — ще на 60%. Як і в 1970, 1976 та 1980 роках, різкий стрибок цін спровокував низку страйків, що завершилися масовим припиненням виробництва та переходом підприємств під контроль робітників навесні й улітку 1988 року. У минулому, коли в комуністичної влади не було ніяких важелів впливу на робочу силу, вона або полишала спроби підняти ціни, або вдавалася до насильства — або і те, і те. Цього разу вона пішла третім шляхом — звернулася по допомогу безпосередньо до лідерів робітників. У серпні 1988 року генерал Чеслав Кіщак, міністр внутрішніх справ, закликав Леха Валенсу — невизнаного лідера формально не визнаної організації, який не мав жодного офіційного статусу, — зустрітися з ним та провести переговори щодо того, як припинити робітничі протести в країні. Спершу Валенса схилявся до відмови, але зрештою погодився.

Валенсі нескладно було звернутися до страйкарів — моральний авторитет «Солідарності» після 1981 року тільки зріс. Але основні проблеми нікуди не зникли: рівень інфляції в країні тепер сягав 1000% на рік. Після того між «Солідарністю» й урядом протягом чотирьох місяців тривали безсистемні неофіційні контакти, які спричинили ще більше суспільних закликів до «реформи». Влада, безпомічно пливучи за течією, вагалася між діями й погрозами: змінювала міністрів, заперечувала будь-які плани щодо переговорів, обіцяла економічні зміни, погрожувала закрити судноверфі в Гданську. Віра суспільства в тодішню державу зникла.

18 грудня 1988 року — прикметно, хоч і випадково, — лише через тиждень після епохальної промови Горбачова в ООН, «Солідарність» сформувала у Варшаві «Комітет громадян», щоб спланувати повноцінні переговори з урядом. Ярузельський, у якого, здавалося, закінчилися варіанти дій, зрештою визнав очевидне та змусив Центральний комітет дещо неохоче погодитися на переговори. 6 лютого 1989 року комуністи офіційно визнали «Солідарність» стороною переговорів і відкрили «круглий стіл» перемовин з її представниками. Вони тривали до 5 квітня. Того самого дня (знову ж таки через тиждень після великих змін в СРСР, цього разу відкритих виборів до З’їзду народних депутатів) усі сторони погодилися на легалізацію незалежних профспілок, ухвалення далекосяжного економічного законодавства та, найголовніше, проведення нових виборів до законодавчого органу.

Із перспективи сьогодення здається, що результатом круглого столу стало погодження завершення епохи комунізму в Польщі, і щонайменше деяким його учасникам це було ясно вже тоді. Але ніхто не очікував, що розв’язка настане так швидко. Вибори, призначені на 4 червня, дозволяли справжній

вибір безпрецедентного масштабу, але їхні правила були перекручені так, щоб забезпечити більшість комуністам: голосування за склад національного Сенату було справді відкритим, але на виборах до Сейму (Парламентської асамблеї) половина мандатів була закріплена за офіційними кандидатами (тобто комуністами). А через те, що вибори мали відбутися так скоро, уряд сподівався отримати переваги від неорганізованості й недосвідченості своїх опонентів.

Результати для всіх стали громом серед ясного неба. За підтримки спонтанно заснованої нової щоденної «Виборчої газети» (Gazeta Wyborcza) Адама Міхніка «Солідарність» отримала 99 зі 100 мандатів у Сенаті та всі мандати, за які їй було дозволено змагатися в Сеймі. Тим часом лише два кандидати-комуністи, які змагалися за «зарезервовані» мандати, вибороли 50% голосів, необхідних для перемоги. Зазнавши повної поразки та безпрецедентного публічного приниження, комуністичні лідери Польщі могли проігнорувати результати виборів, знову оголосити воєнний стан або ж визнати поразку та поступитися владою.

За таких умов вибір був очевидний: як Горбачов чітко дав зрозуміти Ярузельському в приватній телефонній розмові, результат виборів мав залишитися чинним. Першою думкою Ярузельського було домогтися компромісу, який би допоміг йому зберегти лице, і запросити «Солідарність» об'єднатися з ним у коаліційному уряді, але цю пропозицію відкинули. Замість цього, після кількох тижнів подальших переговорів та безуспішних спроб комуністів призначити свого прем'єр-міністра, партійне керівництво змирилося з неминучим, і 12 вересня 1989 року Тадеуша Мазовецького затвердили на посаді як першого некомуністичного прем'єр-міністра післявоєнної Польщі (хоча комуністи зберігали контроль над деякими ключовими міністерствами).

Тим часом парламентська група «Солідарності» здійснила хитрий політичний маневр: спільно проголосувала за призначення Ярузельського головою держави, по суті, заручившись підтримкою поміркованих комуністів у подальшому перехідному періоді та пом'якшивши їхнє приниження. Наступного місяця уряд Мазовецького оголосив плани встановлення «ринкової економіки», представленої в програмі стабілізації (так званому «Плані Бальцеровича»), схваленій Сеймом 28 грудня. Ще через день «керівна роль» польської Компартії була офіційно викреслена з Конституції країни. За чотири тижні, 27 січня 1990 року, саму партію розпустили.

Сум'яття останніх місяців комуністичної Польщі не має засліпити нас у питанні усвідомлення довгого та доволі повільного процесу, який йому передував. Більшість дійових осіб драми 1989 року — Ярузельський, Кіщак, Валенса, Міхнік, Мазовецький — уже багато років перебували на сцені. Країна пройшла шлях від короткого розквіту відносної свободи в 1981 році до воєнного стану, а після того — тривале й непевне чистилище репресивної напівтолерантності, яке зрештою увінчалося повторенням економічної кризи попереднього десятиліття. Попри всю силу Католицької церкви, загальнонаціональну популярність «Солідарності» та незмінну ненависть польського народу до своїх комуністичних правителів, останні так довго чіплялися за владу, що їхній остаточний крах виявився до певної міри несподіваним. Це було довге прощання.

У Польщі воєнний стан та подальші події оприявнили обмеження і недоліки партії; натомість репресії не лише зміцнили опозицію, а й зробили її

обережнішою. В Угорщині аналогічна обережність формувалася через геть інший досвід. Двадцять років непевної толерантності розмили чіткі межі офіційно прийнятної незгоди. Зрештою, Угорщина була першою комуністичною державою, де Hilton у грудні 1976 року відкрив свій перший готель по той бік залізної завіси; де Біллі Ґрем[474] організував навіть не один, а три публічні тури у вісімдесяті роки; і куди здійснили візити (і до якої потай були прихильні) два держсекретарі та віцепрезидент США Джордж Буш у те саме десятиліття. До 1988 року комуністична Угорщина набула однозначно «позитивного» іміджу.

Частково з цієї причини опозиція партії довгий час не виявлялася відкрито. Найбільшими проявами мужності здавалися нещирість і лавірування — особливо тим, хто пам'ятав 1956 рік; а життя в Угорщині за Яноша Кадара було стерпним, хоч і сірим. У реальності, попри різноманітні реформи й «нові економічні механізми», стан офіційної економіки, як ми пам'ятаємо з попереднього розділу, був не кращий, як у Польщі. Безперечно, «чорна» чи паралельна економіка дозволяла багатьом людям вийти на дещо ліпший рівень життя, ніж у країнах — сусідах Угорщини. Але, як показували дослідження угорських фахівців із соціальної статистики, країна потерпала від значної нерівності в доходах, забезпеченні охорони здоров'я та житлових умов; соціальна мобільність і ступінь добробуту справді відставали від Заходу; населення страждало від перепрацьовування (багато людей працювали на двох чи навіть трьох роботах), високого рівня алкоголізму та психічних розладів, а рівень самогубств був найвищим у Східній Європі.

Отож для невдоволення було достатньо підстав. Але організованої політичної опозиції не існувало. Хоча в 1980-х роках виникли деякі незалежні організації, вони здебільшого були обмежені питаннями довкілля чи протестами щодо поганого ставлення Румунії до своєї угорської меншини — у цьому питанні вони могли розраховувати на мовчазну підтримку комуністів (яка пояснює толерантне ставлення держави до виразно націоналістичного Угорського демократичного форуму, започаткованого у вересні 1987 року). Угорщина залишалася «соціалістичною республікою» (як офіційно визначала її форму правління нова редакція Конституції від 1972 року). Критика та висловлення незгоди були здебільшого зосереджені всередині керівної партії, хоча у виборах у червні 1985 року вперше могли брати участь інші кандидати, а жменька офіційно схвалених незалежних кандидатур навіть пройшла до парламенту. Однак серйозні зміни почалися тільки в 1988 році.

Каталізатором змін в Угорщині стало розчарування молодшого покоління комуністів-«реформаторів», які відкрито підтримували перетворення, втілювані Горбачовим у КПРС, щодо закостенілості їхньої власної вже не молодої партійної верхівки. У травні 1988 року, на спеціально скликаній комуністичній конференції, їм нарешті вдалося усунути від влади 76-річного Кадара та замінити його на прем'єр-міністра Кароя Ґроса. Суто практичні наслідки цього внутрішньопартійного перевороту обмежувалися програмою економії, яка мала на меті посилити «ринкові сили»; але переворот мав велике символічне значення.

Янош Кадар правив в Угорщині увесь час, починаючи з революції 1956 року, у придушенні якої він відіграв суттєву роль. Незважаючи на свій радше позитивний імідж за кордоном, для угорців він був уособленням офіційної брехні, що лежала в основі «гуляш-комунізму», — про те, що угорський рух за реформи був не чим іншим, як «контрреволюцією». Крім того, Кадар був

живим свідченням змовницької тиші навколо Імре Надя, яка оточувала його викрадення, таємний суд і ще таємничішу страту й поховання — події тридцятирічної давнини[475]. Тому усунення Кадара натякало на те, що в суспільному житті Угорщини змінилося щось важливе: це враження підтвердилося, коли його наступники не лише дозволили групі молодих комуністів-дисидентів з однодумцями заснувати партію Fidesz («Альянс молодих демократів»), а й офіційно допустили появу незалежних політичних партій у листопаді 1988 року.

На початку 1989 року комуністичний парламент ухвалив низку документів, які визнавали право на свободу зібрань; офіційно дозволяли «перехід» на багатопартійну систему та, у квітні, офіційно скасовували «демократичний централізм» у самій партії. Ще більш суттєвим жестом угорських комуністичних керманичів — на знак мовчазного визнання того, що їхня партія не може сподіватися втримати контроль над державою, якщо не скаже правди про минуле, — було оголошення про намір ексгумації та перепоховання останків Імре Надя. Водночас Імре Пожґаї та інші реформатори угорського Політбюро переконали своїх колег створити слідчу комісію, що мала розслідувати події 1956 року й офіційно їх переназвала: це була вже не «контрреволюція», а, за офіційним визначенням, «народне повстання проти олігархічної влади, яка принижувала країну».

16 червня 1989 року — на тридцять перші роковини його загибелі — останки Імре Надя та чотирьох його колег урочисто перепоховали як народних героїв. За деякими оцінками, 300 тисяч угорців вийшли на вулиці, а мільйони інших дивилися захід по телевізору в прямому ефірі. Серед тих, хто виголошував промови над могилами, був Віктор Орбан, молодий лідер «Молодих демократів», який не міг не зауважити, що деякі комуністи, присутні на перепохованні Надя, були тими самими особами, хто лише кілька років тому так затято лаяв ту саму революцію, якій вони тепер співали дифірамби.

Це було справді так. Цікавою особливістю угорського виходу з комунізму було те, що його здійснили самі комуністи: лишень у червні між протилежними сторонами відбулися переговори за круглим столом, які свідомо наслідували польський приклад. Це викликало певний скептицизм серед тих угорців, які були проти комунізму і для яких воскресіння Надя, як і раніше його страта, були внутрішньопартійною справою, що мало стосувалася інших численних жертв режиму. Але недооцінювати символізм перепоховання Надя було б неправильно. Це було визнання поразки, зізнання, що Партія та її очільники живили, сповідували і нав’язували брехню.

Коли Янош Кадар лише через три тижні помер — у той самий день, коли Верховний суд Угорщини оголосив повну реабілітацію Надя, — разом із ним помер і угорський комунізм. Залишалося тільки погодити формальності щодо похорону. «Керівну роль» партії скасували; на наступний березень були призначені багатопартійні вибори; а 7 жовтня комуністи — Угорська соціалістична робітнича партія — перехрестилися на Угорську соціалістичну партію. 23 жовтня парламент, який усе ще переважно складався з депутатів-комуністів, обраних за старого режиму, зі свого боку проголосував за те, щоб країна називалася просто — Угорська Республіка.

Угорська «революція» 1989 року мала дві відмінні особливості. Перша, як ми побачили, полягала в тому, що це був єдиний перехід від комуністичного режиму до справжньої багатопартійної системи, впроваджений повністю

зсередини. Другий момент, на який варто звернути увагу, — це те, що тимчасом як у Польщі, а пізніше — у Чехословаччині та інших країнах події 1989 року здебільшого були зосереджені всередині держави, угорська трансформація відіграла ключову роль у демонтажі ще одного комуністичного режиму — східнонімецького.

Сторонні спостерігачі вважали Німецьку Демократичну Республіку найменш вразливою з усіх комуністичних режимів, і не лише тому, що всі були переконані, що жоден радянський лідер ніколи не допустить її занепаду. Зовні НДР, зокрема її міста, могла здаватися похмурою та пошарпаною; таємна поліція, Штазі, як відомо, була присутня всюди; а Берлінський мур залишався наругою над мораллю й естетикою. Але багато хто вважав, що економіка Східної Німеччини перебувала в кращому стані, ніж економіки її соціалістичних сусідів. Коли перший секретар Еріх Гонекер під час святкування сорокової річниці держави в жовтні 1989 року похвалився, що за економічними показниками НДР належить до десятки лідерів світу, було чути, як його гість Михайло Горбачов доволі гучно пирхнув. Що-що, а продукувати й поширювати неправдиву інформацію режиму вдавалося добре: багато західних спостерігачів повірили Гонекеру на слово.

Найбільших прихильників НДР можна було знайти у Федеративній Республіці. Те, що Остполітік, очевидно, змогла зняти напругу та сприяла налагодженню людських й економічних зв'язків, зумовило те, що практично весь політичний клас покладав надії на її продовження на невизначений термін. Державні діячі Західної Німеччини не лише заохочували ілюзії щодо номенклатури НДР — вони самі себе вводили в оману. Вони так багато разів повторили, що Остполітік вдалося зменшити напругу на Сході, що самі в це повірили.

Таким чином, багато західних німців, які переймалися «миром», «стабільністю» та «порядком», зрештою стали поділяти позицію східних політиків, з якими вони співпрацювали. Еґон Бар, видатний соціал-демократ, у січні 1982 року (одразу після оголошення воєнного стану в Польщі) пояснював, що німці відмовилися від вимог національної єдності заради миру, тоді як поляки мають просто відмовитися від своєї вимоги свободи заради того самого «найвищого пріоритету». П'ять років по тому впливовий письменник Петер Бендер під час виступу на симпозіумі Соціал-демократичної партії, присвяченому «Mitteleuropa» (Центральній Європі), гордо підкреслював, що «у прагненні розрядки в нас більше спільного з Белградом і Стокгольмом, а також із Варшавою та Східним Берліном [курсив додано], ніж із Парижем і Лондоном».

У пізніші роки з'ясувалося, що державні лідери СДП не раз робили конфіденційні й надзвичайно компрометувальні заяви перед східнонімецькими високопосадовцями, колі ті приїжджали на Захід. У 1987 році Бйорн Енгольм похвалив внутрішню політику НДР, назвавши її «історичною», а наступного року його колега Оскар Лафонтен пообіцяв зробити все можливе, щоб і надалі блокувати підтримку східнонімецьких дисидентів з боку Західної Німеччини. «Соціал-демократи, — запевнив він своїх співрозмовників, — мають уникати будь-чого, що може призвести до зміцнення цих сил». У радянському зверненні до Політбюро НДР у жовтні 1984 року було зазначено: «СДП прийняла багато аргументів, які раніше ми їй наводили»[476].

Ілюзії західнонімецьких соціал-демократів, мабуть, можна зрозуміти. Але багато християнських демократів поділяли їх із майже таким самим

ентузіазмом. Гельмут Коль, канцлер Західної Німеччини з 1982 року, не менш ніж його супротивники був схильний підтримувати добрі взаємини з НДР. На похороні Юрія Андропова в лютому 1984 року в Москві він зустрівся й переговорив з Еріхом Гонекером; те саме повторилося на похоронах Черненка наступного року. Обидві сторони домовилися про культурні обміни та розмінування вздовж внутрішньонімецького кордону. У вересні 1987 року Гонекер став першим лідером Східної Німеччини, який відвідав Федеративну Республіку. Тим часом західнонімецька фінансова підтримка НДР тривала в тому самому дусі (тоді як внутрішня опозиція в Східній Німеччині ніякої підтримки не дочекалася).

Зі щедрими фінансами Західної Німеччини, впевненістю в підтримці Москви та можливістю вислати на Захід найдокучливіших дисидентів східнонімецький режим міг би існувати вічно. Поза всяким сумнівом, здавалося, що він незмінний: у червні 1987 року протестувальників, які скандували хвалебні оди далекому Горбачову біля Муру в Східному Берліні, швидко розігнали. У січні 1988 року уряд, не вагаючись, кинув за ґрати та вислав понад сто демонстрантів, які вшановували вбивство Рози Люксембург і Карла Лібкнехта 1919 року, тримаючи плакати із цитатою самої Люксембург: «Свобода означає також свободу тих, хто думає інакше». У вересні 1988 року Гонекер під час візиту до Москви публічно похвалив горбачовську перебудову, однак після повернення старанно уникав її втілення[477].

Незважаючи на безпрецедентні зміни, які розгорталися в Москві, Варшаві та Будапешті, комуністи в Східній Німеччині досі фальсифікували вибори у спосіб, відомий ще в 1950-х роках. У травні 1989 року офіційні результати місцевих виборів у НДР, на яких 98,85% взяли кандидати від уряду, були так кричущо сфабриковані, що це викликало протести по всій країні, починаючи від священників та груп із захисту довкілля, і навіть критику всередині керівної партії. Політбюро старанно їх ігнорувало. Але тепер східні німці могли вперше обирати. Вони більше не мали миритися зі статус-кво, наражатися на арешт або ж вдаватися до небезпечних спроб утекти на Захід. 2 травня 1989 року, коли в самій Угорщині послабили контроль над пересуванням та висловлюваннями, влада в Будапешті прибрала електричний паркан уздовж західного кордону держави, хоча сам кордон офіційно залишався закритим.

Східні німці ринули до Угорщини. 1 липня 1989 року близько 25 тисяч східних німців поїхали туди «у відпустку». За ними — ще тисячі; багато хто шукав тимчасового притулку в посольствах Західної Німеччини в Празі та Будапешті. Дехто зміг пробратися крізь усе ще закритий австро-угорський кордон і не натрапити на прикордонників, але більшість просто залишилися в Угорщині. На початку вересня в Угорщині в очікуванні перебувало 60 тисяч громадян НДР. Коли 10 вересня у програмі новин по угорському телебаченню угорського міністра закордонних справ Дьюлу Горна запитали, якою була б реакція уряду, якби деякі з цих людей почали виїжджати на Захід, він відповів: «Ми б випустили їх без зволікань, і я припускаю, що австрійці дозволили б їм в'їхати». Двері на Захід офіційно відчинилися: у наступні сімдесят дві години в них ринулося близько 22 тисяч східних німців.

Влада Східної Німеччини люто протестувала: крок Угорщини означав порушення давньої домовленості між комуністичними урядами не дозволяти використовувати свої країни як транзит для втечі від братніх сусідів. Але влада в Будапешті всього-на-всього стверджувала, що вони виконують

зобов’язання, узяті на себе підписанням Гельсінського заключного акта. Люди сприйняли це буквально. Упродовж подальших трьох тижнів влада НДР зазнала фіаско щодо зв’язків з громадськістю, оскільки десятки тисяч їхніх співгромадян намагалися скористатися новим вікном на вихід.

Східнонімецькі керманичі спробували взяти те, що відбувалося, під контроль і запропонували своїм співгромадянам-утікачам, які сиділи в посольствах Праги та Варшави, безпечне повернення додому та виїзд у Західну Німеччину в запечатаному поїзді. Утім це лише агонізувало дедалі більший сором, якого зазнавав режим: коли потяг їхав територією НДР, його вітали десятки тисяч місцевих німців, які тішилися й заздрили. За оцінками, п’ять тисяч осіб спробували влізти всередину, коли поїзд із біженцями зробив коротку зупинку в Дрездені. Коли їх побила поліція, почався бунт — і все це на очах світових ЗМІ.

Побачивши терзання режиму, його критики стали сміливіші. Наступного дня після того, як Угорщина відкрила кордони, група східнонімецьких дисидентів у Східному Берліні заснувала Neues Forum («Новий форум»), а за декілька днів утворився ще один громадський рух — «Демократія зараз». Обидві групи вимагали демократичної «перебудови» НДР. У понеділок, 2 жовтня, у Лейпцигу десятитисячний натовп, розчарований небажанням режиму Гонекера реформуватися, вийшов на демонстрацію: то було найбільше публічне зібрання в Східній Німеччині після невдалого Берлінського повстання 1953 року. Сімдесятисемирічний Гонекер залишався незворушним. У вересні він оголосив, що тих східних німців, які намагались емігрувати, «шантажем, заманюваннями, обіцянками й погрозами змушували відмовитися від основних принципів та базових цінностей соціалізму». Його молодші однопартійці, які більше не могли закривати очі на масштаб виклику, що перед ними стояв, дедалі більше непокоїлися через те, що режим здавався безпорадним — застиглим на місці. 7 жовтня, з нагоди сорокової річниці заснування НДР, туди приїхав із виступом Михайло Горбачов. Він дав господарю, який слухав його з кам’яним обличчям, пам’ятну пораду: «Життя карає тих, хто зволікає». Марно: Гонекер заявив, що його все влаштовує, як є.

Підбадьорені візитом радянського лідера — не кажучи вже про події за кордоном, — демонстранти в Лейпцигу й інших містах почали проводити постійні публічні акції та «варти», вимагаючи змін. Кількість осіб, які взяли участь у понеділкових зборах у Лейпцигу, що тепер стали регулярною подією, зросла до 90 тисяч наступного тижня після промови Горбачова, а натовп скандував: «Ми — народ!» — та закликав «Горбі» їм допомогти. Ще через тиждень кількість учасників знову зросла; тоді Гонекер, який усе більше нервував, висунув пропозицію застосувати силу, щоб придушити будь-яке подальше виявлення опозиції.

Схоже, у головах критиків Гонекера всередині партії нарешті засіла думка про відкриту конфронтацію. 18 жовтня декілька його однопартійців, очолюваних Еґоном Кренцем, улаштували переворот і скинули старигана з посади, що поклало край його 18-річному правлінню[478]. Передусім Кренц полетів до Москви, підтримав (і попросив про підтримку) Горбачова та повернувся в Берлін, щоб готувати обережну східнонімецьку «перебудову». Але було надто пізно. На останню лейпцизьку демонстрацію вийшло близько 300 тисяч осіб, які вимагали змін; 4 листопада в Берліні зібралося пів мільйона східних німців з вимогами негайних реформ. Тим часом, у той самий

день, Чехословаччина відкрила свій кордон; протягом наступних 48 годин через нього виїхало 30 тисяч осіб.

Тепер влада вже справді перелякалася. 5 листопада уряд НДР, вагаючись, запропонував дещо лібералізований закон про пересування: критики відкинули його як жалюгідно нікудишній. Тоді східнонімецький уряд у відчаї склав повноваження, а за ним — і Політбюро. Наступного вечора — 9 листопада, на річницю зречення кайзера і «Кришталевої ночі»[479], — Кренц із колегами запропонували нову версію закону про пересування, щоб попередити стихійний масовий рух. Під час пресконференції, яку наживо транслювало німецьке телебачення та радіо, Ґюнтер Шабовські пояснив, що нові правила, які набувають чинності негайно, дозволяють без завчасного попередження виїжджати за кордон, а також через пункти пропуску до Західної Німеччини. Іншими словами, Мур відчинився.

Трансляція ще навіть не встигла закінчитися, а люди вже висипали на вулиці Східного Берліна й рухалися до кордону. За кілька годин у Західний Берлін хлинуло 50 тисяч осіб: хтось — назавжди, інші — лише подивитися. За одну ніч світ змінився. Усім було очевидно: Мур назавжди дав тріщину, шляху назад не існувало. Через чотири тижні відчинилися Бранденбурзькі ворота, які стояли на кордоні між східною та західною частинами; під час різдвяних канікул 1989 року 2,4 мільйона східних німців (одна шоста всього населення) відвідали Захід. Цього точно не прагнули керманичі НДР. Як пізніше пояснював сам Шабовські, влада «і гадки не мала», що падіння Муру може спричинити крах НДР — навпаки, вони вважали це початком «стабілізації».

Ухваливши непросте рішення відкрити кордон, лідери НДР сподівалися лише вивільнити захисний клапан, можливо, заробити трошки популярності, але насамперед виграти час, щоб запропонувати програму «реформ». Зрештою, Мур відчинився з тієї самої причини, з якої його було зведено й закрито за одне покоління до того: щоб зупинити демографічну кровотечу. У 1961 році ця відчайдушна хитрість спрацювала; у 1989 році також: напрочуд мало східних німців назавжди залишилися в Західному Берліні або виїхали до Західної Німеччини, щойно впевнилися, що, повернувшись, не опиняться знову під замком. Але ціною цього запевнення було не тільки падіння режиму.

Після падіння Муру Соціалістична єдина партія Німеччини пройшла через останні (вже знайомі) конвульсії вмираючої Комуністичної партії. 1 грудня Фолькскаммер (парламент НДР) проголосував у співвідношенні 420 до 0 (п’ятеро утрималися) за видалення з Конституції НДР пункту про те, що державу «очолює робітничий клас та його марксистсько-ленініствська партія». Ще через чотири дні Політбюро знову подало у відставку; було обрано нового лідера — Ґреґора Ґізі; а партію відповідно перейменували на Партію демократичного соціалізму. Стару комуністичну верхівку (включно з Гонекером та Кренцом) виключили з партії; влада (знову) сіла за стіл переговорів з представниками «Нового форуму» (як, за загальною згодою, найбільш упізнаваною з опозиційних груп); були призначені нові вибори.

Але навіть до того, як найновіший (та останній) уряд НДР під проводом дрезденського боса Партії Ганса Модрова почав писати «Програму дій партії», його дії та наміри були вже повністю неактуальними. Зрештою, східні німці мали варіант, недоступний для інших підданих народів — не існувало «Західної Чехословаччини» чи «Західної Польщі», — і вони не

збиралися від нього відмовлятися. Цілі еволюціонували: у жовтні 1989 року демонстранти в Лейпцигу скандували «Wir sind das Volk» — «Ми — народ». А вже в січні 1990-го ті самі натовпи виголошували дещо скориговану вимогу: «Wir sind ein Volk» — «Ми — один народ».

Оскільки смерть німецького комунізму спричинила, як ми переконаємося в наступному розділі, смерть Німецької держави (у січні 1990 року мета вже звучала не просто вибратися з комунізму — і тим більше не «реформувати» його, — а потрапити в Західну Німеччину), із сьогоднішньої перспективи не зрозуміло, як тлумачити сподівання мас, які восени 1989 року повалили НДР. Утім зрозуміло, що ані партія (як в Угорщині), ані опозиція (як у Польщі) не можуть брати на себе заслуги за перебіг цих подій. Ми побачили, як багато часу знадобилося партії, щоб збагнути, у якому скрутному становищі вона опинилася; але її ідейні критики не надто її випередили.

28 листопада Стефан Гейм, Кріста Волф та інші східнонімецькі інтелектуали виступили із заявою «За наш край», щоб урятувати соціалізм та НДР і щоб упевнено протистояти тому, що Гейм назвав «блискучим сміттям» Заходу. Бербель Болей, видатна діячка «Нового форуму», навіть назвала падіння Берлінського муру «прикрою подією», оскільки воно випереджало «реформи» і змушувало провести вибори швидше, ніж партії чи виборці будуть до них «готові». Як і багато східнонімецьких інтелектуалів-«дисидентів» (не кажучи вже про їхніх західнонімецьких прихильників), Болей та її однодумці все ще уявляли собі реформований соціалізм без таємної поліції та керівної партії, але на безпечній відстані від її хижого капіталістичного західного двійника. Як показав час, це мало так само небагато шансів стати реальністю, як і фантазії Еріха Гонекера про повернення до неосталіністської покори. Отож «Новий форум» прирік себе на політичне небуття, а його лідерам не залишалося нічого, крім як ображено критикувати недалекоглядність мас[480].

Таким чином, німецьке повстання 1989 року, напевно, було єдиною справді народною — тобто масовою — тогорічною революцією (і справді єдиним успішним народним протестом в історії Німеччини)[481]. Падіння комунізму в сусідній Чехословаччині хоч і відбувалося одночасно з трансформаціями в Східній Німеччині, але йшло за суттєво іншою траєкторією. В обох країнах партійна верхівка була жорсткою та репресивною, а посилення Горбачова для празького режиму було як мінімум так само небажаним, як і для режиму в Панкові. Але на цьому подібності завершуються.

І в Угорщині, і в Чехословаччині комуністична влада ніяково спиралася на мовчазну пам’ять вкраденого минулого. Але якщо в угорському випадку Кадар зі змінним успіхом разом із партією дистанціювався від сталінського спадку, чехословацькі лідери на такий крок не спромоглися. Вони й не намагалися. Вторгнення країн Варшавського договору в Чехословаччину в 1968 році та подальша «нормалізація» відбулися завдяки Ґуставу Гусаку, який перебував при владі з 1969 року. Навіть коли Гусак, якому на той час було 75 років, у 1987 році пішов з посади генерального секретаря партії (водночас залишаючись президентом держави), на його місце заступив Мілош Якеш — безумовно, молодший, але найбільш відомий своєю непересічною роллю в масових чистках початку 1970-х.

Насправді чехословацьким комуністам непогано вдавалося втримувати повний контроль до самого кінця. Ані Католицька церква (яка, може, й не в

словацькому, але в чеському житті завжди була незначним гравцем), ані опозиційна інтелігенція не дістали широкої підтримки суспільних мас. Завдяки надзвичайно ефективній реалізації чисток більшість чехословацької інтелігенції, від драматургів до істориків і комуністів-реформаторів часів шістдесятих, усунули не лише з роботи, а і з публічної сфери. До 1989 року дехто з найсміливіших критиків комунізму в Чехословаччині, починаючи із самого Вацлава Гавела, були більш відомі за кордоном, аніж у власній країні. Як ми пам'ятаємо з попереднього розділу, власна організація Гавела, «Хартія-77», змогла дістати підтримку менш ніж двох тисяч підписантів серед населення в 15 мільйонів.

Звичайно, люди боялися наражатися на ризик, який створювала відкрита критика режиму; але варто сказати, що більшість чехів та словаків не були аж так не задоволені своєю долею. Чехословацька економіка, як і більшість інших економік у східноєвропейських країнах з початку 1970-х, була налаштована на постачання основних споживчих товарів, а в чеському випадку — дечого ще. Насправді Чехословаччина свідомо імітувала деякі аспекти західного суспільства споживання, зокрема телевізійні програми й види популярного дозвілля, хоча і на посередньому рівні. Життя в Чехословаччині було нудне, стан довкілля погіршувався, а молодь особливо обурювалася через повсюдну й репресивну владу. Але в обмін на ухилення від конфронтації з режимом та номінальну підтримку його заяложених гасел людям давали спокій.

Режим пильнував і навіть жорстоко придушував будь-які прояви незгоди. Тих, хто вийшов на демонстрації в Празі та інших містах з нагоди вшанування двадцятої річниці вторгнення в серпні 1988 року, заарештували; а неофіційним спробам провести семінар «Схід — Захід» у Празі швидко поклали край. У січні 1989 року, на двадцяту річницю самоспалення Яна Палаха на Вацлавській площі, Гавела й тринадцятьох інших активістів «Хартії-77» арештували й знову посадили (хоча якщо в минулі роки з Гавелом обійшлися суворо, то тепер його випустили вже в травні: він мав міжнародну репутацію, і поганим поводженням з ним влада могла наразитися на осуд).

Упродовж весни і літа 1989 року в країні формувалися неформальні мережі та групи, які сподівалися скопіювати події в сусідніх країнах: після «Клубу миру імені Джона Леннона», який виник у грудні 1988 року, у травні 1989 року відбувся протест «Празьких матерів», а ще через місяць — демонстрації борців за довкілля в Братиславі. Жодна з цих крихітних бульок, які легко можна було луснути, не становила загрози для поліції або режиму. Але в серпні, саме тоді, коли Мазовецький завершував підготовку урядової програми у Варшаві та незадовго до того, як угорські кордони розчахнулися, вулиці чеської столиці наповнили демонстранти, які вкотре хотіли вшанувати пам'ять про придушення Празької весни.

Утім цього разу чеська поліція поводилася набагато стриманіше. Режим Якеша вирішив трохи пригальмувати, принаймні вдавши, що визнає зміну настрою в Москві, але водночас ніяк, по суті, не змінюючи свого урядування. Поза сумнівом, той самий розрахунок пояснює відсторонену реакцію влади на наступну велику публічну демонстрацію 28 жовтня з нагоди річниці заснування Чехословацької держави в 1918 році (яку з 1948 року офіційно ігнорували). Але комуністична верхівка і далі не відчувала значного публічного тиску: навіть оголошення від 15 листопада, що виїзні візи для

поїздок на Захід буде скасовано, було не так поступкою на вимоги, як стратегічною імітацією змін в інших країнах.

Саме цей очевидний брак справжніх реформаторських намірів з боку партійних очільників та відсутність будь-якої ефективної зовнішньої опозиції (демонстрації не мали спільної мети, а лідери, здатні перетворити невдоволення на політичну програму, ще не з'явилися) підкріпили поширені підозри, що те, що сталося потім, було певною мірою штучним «заколотом» — спробою прихованих реформаторів в уряді та поліції штовхнути вмираючу партію в напрямку чеської перебудови.

Це було не так дивно, як може здаватися сьогодні. 17 листопада празька поліція офіційно надала дозвіл на студентську ходу, яка мала пройти центром міста, щоб ушанувати ще одну сумну дату — п'ятдесяту річницю вбивства нацистами чеського студента Яна Оплетала. Однак коли студенти-демонстранти почали вигукувати антикомуністичні гасла, поліція напала на них, розігнала натовп, а декого побила. А тоді сама поширила чутку, що (як повторення вбивства Оплетала) одного зі студентів вбили. Пізніше визнали, що це брехня; але тим часом, як і очікувалося, це збурило студентський гнів. Упродовж наступних сорока восьми годин десятки тисяч студентів повстали, захопили університети й великими натовпами посунули на вулиці на знак протесту. Проте тепер поліція лише спостерігала.

Якщо це і був чийсь план, то він точно обернувся проти його автора. Звичайно, події 17 листопада та їхні наслідки повалили неосталіністську верхівку Компартії — протягом тижня весь Президіум, очолюваний Якешем, подав у відставку. Але їхнім наступникам населення абсолютно не довіряло, та й у кожному разі швидкість розвитку подій вибила в них ґрунт з-під ніг. 19 листопада Вацлав Гавел, якого відправили під майже домашній арешт у сільській Північній Богемії, повернувся в столичний сумбур, де комуністи стрімко втрачали владу, але не було ще нікого, хто міг би взяти її у свої руки.

Улаштувавшись (цілком доречно) у празькому театрі, Гавел та його друзі з «Хартії-77» сформували Obcanske Forum (Громадянський форум), неформальну та гнучку мережу, яка за кілька днів перетворилася із дискусійного товариства на громадську ініціативу, а відповідно — на тіньовий уряд. Дискусії в Громадянському форумі частково рухали давні цілі її найвідоміших учасників, але здебільшого події на вулицях розвивалися з карколомною швидкістю. Перше, що зробив Форум, — це завимагав відставки тих, хто був відповідальний за вторгнення 1968 року та його наслідки.

25 листопада, наступного дня після того, як лідери партії масово подали у відставку, півмільйонний натовп зібрався на стадіоні Летна в Празі: не так задля того, щоб вимагати конкретних реформ, як щоб заявити про себе після двох десятиліть заляканого публічного мовчання — перед собою та перед іншими. Увечері того самого дня Гавела запросили на безпрецедентне інтерв'ю на чеському телебаченні. Наступного дня він звернувся до 250-тисячного натовпу на Вацлавській площі зі сцени, яку розділив із прем'єр-міністром, комуністом Ладиславом Адамцем, а також Александером Дубчеком.

На той момент керівникам новоствореного Громадянського форуму стало зрозуміло, що, всупереч їхнім власним намірам, вони здійснювали революцію. Щоб надати їй якийсь напрямок — і щоб мати, що сказати натовпам, які

юрмилися на вулицях, — група, очолена істориком Петром Пітгартом, розробила «Програмні принципи Громадянського форуму». Вони коротко описували загальні цілі Форуму та були пізнавальним орієнтиром щодо настроїв і пріоритетів чоловіків та жінок у 1989 році. «Чого ми хочемо?» — запитує програма. 1. Правової держави. 2. Вільних виборів. 3. Соціальної справедливості. 4. Чистого довкілля. 5. Освічених людей. 6. Процвітання. 7. Повернення до Європи.

Поєднання шаблонних політичних вимог, культурних й екологічних ідеалів та згадка про «Європу» — характерно чеська риса, яка багато в чому сягала різноманітних ідей «Хартії-77» попереднього десятиліття. Однак тональність програми добре відтворювала народні настрої в ті п'янкі листопадові дні: прагматичні, ідеалістичні й водночас шалено амбітні. Настрій у Празі та по країні також був набагато оптимістичніший, ніж під час комуністичних «перетворень» в інших країнах. Це було наслідком швидких змін[482].

Через тиждень після кривавого придушення студентських демонстрацій партійна верхівка подала у відставку. Ще через тиждень Громадянський форум і Громадськість проти насильства (ГПН[483] — словацький двійник Форуму) були легалізовані та розпочали переговори з урядом. 29 листопада Федеральні збори на вимогу Громадянського форуму покірно прибрали з чехословацької Конституції епохальний пункт про «керівну роль» Комуністичної партії. Тоді уряд Адамця як компроміс запропонував створити нову урядову коаліцію, але представники Громадянського форуму за підтримки рішуче налаштованих натовпів, які тепер не полишали вулиці, категорично відкинули цю пропозицію.

Тепер комуністи вже не могли не помічати подій за кордоном: їхніх колишніх візаві зі східнонімецького уряду усунули від влади 3 грудня, Михайло Горбачов вечеряв з президентом Бушем на Мальті, а країни Варшавського договору готувалися публічно виступити із засудженням вторгнення в Чехословаччину в 1968 році. Останні чехословацькі комуністи з групи Гусака, зокрема прем'єр-міністр Адамець, дискредитовані та зраджені навіть власними наставниками, подали у відставку.

Після дводенного круглого столу (найкоротшого з усіх круглих столів того року) лідери Громадянського форуму погодилися сформувати уряд. Прем'єр-міністр словак Маріан Чалфа все ще був членом партії, але більшість міністрів — уперше з 1948 року — не були комуністами: Їржі Дінстбір із «Хартії-77» (який лише п'ять тижнів тому був кочегаром) мав стати міністром закордонних справ; католик-правник Ян Чарногурський з ГПН — віцепрем'єр-міністром; Владімір Кусі з Громадянського форуму — міністром інформації; а дотепер невідомий економіст, прихильник вільного ринку Вацлав Клаус повинен був очолити міністерство фінансів. 10 грудня новий уряд було затверджено президентом Гусаком, який невдовзі після цього подав у відставку.

Оскільки Александер Дубчек виринув на поверхню після двадцяти років невідомості, з'явилася ймовірність, що його оберуть президентом замість Гусака — частково як символ тяглості з обірваними мріями 1968 року, частково щоб комуністам було не так прикро, а також щоб просто заспокоїти радикалів у поліції та інших службах. Але щойно він почав виступати публічно, стало до сорому зрозуміло, що бідолаха Дубчек безповоротно відстав. Його вислови, стиль, навіть жести були притаманні комуністам-

реформаторам шістдесятих. Здавалося, що він нічого не навчився зі свого гіркого досвіду, а натомість усе ще говорив про відродження добрішого, ніжнішого чехословацького шляху до соціалізму. Для десятків тисяч молодих людей на вулицях Праги, Брно чи Братислави він спершу був історичною цікавинкою, але невдовзі перетворився на надокучливу заваду[484].

Задля досягнення компромісу Дубчека обрали головою (тобто спікером) федеральних зборів. Президентом випало стати самому Вацлаву Гавелу. Лише п'ять тижнів тому уявити це собі було надзвичайно складно, тож коли такий заклик уперше прозвучав у підбадьорливому натовпі на вулицях Праги — «Havel na Hrad!» («Гавела в замок!»), — він м'яко його відхилив. Утім до 7 грудня драматург переглянув рішення, погодившись із думкою, що, якщо він погодиться на цю посаду, це може стати найкращим способом сприяти виходу країни з комунізму: 28 грудня ті самі комуністичні збори, які колись слухняно затверджували закони, через які Гавел й інші роками сиділи за ґратами, тепер обрали його президентом Чехословацької Соціалістичної Республіки. У перший день нового 1990 року новий президент амністував 16 тисяч політичних в'язнів, а наступного дня розпустив і саму політичну поліцію.

Напрочуд швидкий і мирний вихід Чехословаччини з комунізму — так звану «Оксамитову революцію» — уможливила низка обставин. Як і в Польщі, інтелектуальну опозицію об'єднувала насамперед пам'ять про давні поразки й рішуча налаштованість уникнути прямої конфронтації: провідна громадянська організація в Словаччині назвалася «Громадськість проти насильства» не просто так. Як і в НДР, тотальна корозія керівної партії так швидко стала очевидною, що варіант організованого тилового наступу майже одразу було виключено.

Але роль Гавела була однаково визначальною — у жодній іншій комуністичній країні не з'явилася постать із подібною суспільною репутацією, і попри те, що більшість практичних ідей і навіть політичних тактик Громадянського форуму напрацьовувалися за його відсутності, саме Гавел вловив та спрямував народний настрій, разом з однодумцями забезпечуючи прогрес і водночас утримуючи очікування народних мас в адекватних межах. Вплив Гавела та його популярність не можна переоцінити. Як і Томаш Масарик, з яким його дедалі частіше порівнювали, неймовірно харизматичного Гавела тепер широко вважали кимсь на кшталт народного рятівника. Один студентський плакат у Празі, датований груднем 1989 року, зображував нового президента зі словами: «Він віддав Себе за нас». Можливо, то була лише випадкова, але надзвичайно вдала релігійна алюзія.

На цей п'єдестал Гавела звели не лише його численні ув'язнення та бездоганна біографія морального опозиціонера комунізму. Цим він також завдячував своєму виразно аполітичному характеру. Гавел притягував співгромадян не всупереч його театральній діяльності, а завдяки їй. Як зауважив один італійський експерт, який спостерігав за появою Гавела на чехословацькій політичній сцені, його особливий голос дозволив йому сформулювати словами почуття нації, яку змусили мовчати: «Se un popolo non ha mai parlato, la prima parole che dice e poesia»[485]. Саме з цих причин не лише Гавел — найбільш скептичний щодо принад капіталізму (на відміну від його міністра фінансів Клауса) — міг подолати незручну прогалину, яка розділяла підступний, але спокусливий егалітаризм вмираючого комунізму та незручні реалії вільного ринку.

У Чехословаччині місток між ними був важливий. Попри те, що в багатьох аспектах Чехословаччина була найбільш західною з усіх європейських комуністичних країн, вона також мала найбільш виразно егалітарну й лівацьку політичну культуру: зрештою, це була єдина країна у світі, де ще в 1946 році майже кожні двоє з п'яти виборців проголосували за Комуністичну партію на вільних виборах. Незважаючи на сорок років «справжнього живого соціалізму» та двадцять років убивчої «нормалізації», якась частина цієї політичної культури нікуди не зникла: на перших посткомуністичних виборах, які відбулися в червні 1990 року, 14% електорату обрали Комуністичну партію. Саме через сталу наявність цього великого ядра прихильників комунізму — вкупі зі значно більшим планктоном аполітичних громадян, не настільки незадоволених своїм становищем, щоб протестувати — письменники-дисиденти на кшталт Людвіка Вацуліка сумнівалися в можливості великих змін у найближчому майбутньому. Здавалося, що сама історія проти чехів і словаків: з 1938 року Чехословаччина так і не змогла повернути собі відповідальність за свою власну долю.

Тому, коли в листопаді 1989 року люди нарешті перехопили ініціативу, подальша Оксамитова революція здавалася занадто хорошою подією, щоб бути правдою. Саме тому подейкували про поліцейські заколоти та промислові кризи, ніби чехословацьке суспільство було настільки в собі невпевнене, що навіть спроба знищити комунізм мала походити від самих комуністів. Майже напевно такий скепсис був необґрунтованим — усі наявні тогочасні дані свідчать про те, що 17 листопада чеська безпекова поліція просто зайшла надто далеко. Жодної «змови», яка б форсувала дії керівної верхівки, не було. У 1989 році народ Чехословаччини справді взяв на себе відповідальність за свою долю.

Інша річ — румунський випадок. Тут здавалося очевидним, що в грудні 1989 року одне угруповання всередині керівної Румунської комуністичної партії справді вирішило, що матиме найбільші шанси на виживання, якщо силою усуне керівну верхівку навколо Ніколае Чаушеску. Румунія, звичайно, була нетиповою комуністичною державою. Якщо Чехословаччина була найбільш західною з комуністичних країн, то Румунія — найбільш «східною». За Чаушеску комунізм деградував з національного ленінізму до чогось на кшталт неосталіністичної сатрапії, у якій візантійський рівень кумівства та марнотратства підтримував спрут таємної поліції.

Проти жахливої диктатури Дежа 1950-х років режим Чаушеску доволі обмежено вдавався до відкритого насильства; але рідкісні натяки на публічний протест — наприклад, страйки в шахтарській долині Жиу в серпні 1977 року або десять років по тому на Червонозоряному тракторному заводі в Брашові — жорстоко та ефективно придушували. Ба більше, Чаушеску міг сподіватися не лише на те, що населення залякане, а й на напрочуд стриману реакцію на його дії з-за кордону: через вісім місяців після ув'язнення страйкарів долини Жиу (і страти їхніх лідерів) румунський диктатор полетів із візитом до США на запрошення президента Джиммі Картера.

Дистанціювавшись від Москви (згадаймо, як Румунія в 1968 році утрималася від вторгнення до Чехословаччини), Чаушеску заробив собі свободу для маневру й навіть міжнародне схвалення, особливо на перших етапах «нової» «холодної війни» 1980-х років. Оскільки румунський лідер охоче критикував

росіян (та відправляв своїх гімнастів на Олімпіаду в Лос-Анджелесі), американці та інші не зважали на злочини, які він чинив у своїй країні[486].

Однак румуни заплатили за привілейований статус Чаушеску страшну ціну. У 1966 році, з метою збільшення кількості населення — через традиційну «румуноманію», — він заборонив аборти жінкам, молодшим за сорок років, які мали менше ніж чотири дитини (у 1986 році вікову межу підняли до сорока п’яти років). У 1984 році мінімальний вік, коли жінка могла брати шлюб, було знижено до п’ятнадцяти років. Були запроваджені обов’язкові щомісячні медичні огляди для всіх жінок дітородного віку, щоб запобігти абортам, а якщо їх і дозволяли, то лише в присутності представника партії. Лікарям тих районів, де народжуваність падала, урізали зарплати.

Кількість населення не зросла, але рівень смертності від абортів зашкалював порівняно з будь-якою іншою європейською країною: аборти були єдиним доступним способом контролювати народжуваність, тож їх масово робили нелегально, часто в надзвичайно жахливих і небезпечних умовах. Закон, ухвалений у 1966 році, за двадцять три роки призвів до смерті щонайменше десяти тисяч жінок. Реальний рівень дитячої смертності був такий високий, що після 1985 року новонароджених не реєстрували офіційно, доки їм не виповнювалося чотири тижні — це був апогей комуністичного контролю над знанням. На момент усунення Чаушеску від влади смертність серед новонароджених становила двадцять п’ять дітей на тисячу, а понад сто тисяч дітей були каліками.

Тло для цієї національної трагедії створювала економіка, яка навмисне прямувала до деградації, від виживання до злиднів. На початку 1980-х Чаушеску вирішив ще більше покращити міжнародну репутацію країни через сплату величезного румунського зовнішнього боргу. Установи міжнародного капіталізму, починаючи з Міжнародного валютного фонду, тішилися й захлиналися хвалебними одами румунському диктатору. Бухарест отримав повну реструктуризацію зовнішнього боргу. Щоб заплатити західним кредиторам, Чаушеску наклав невблаганні й безпрецедентні обмеження на внутрішнє споживання.

На відміну від інших комуністичних лідерів, які невпинно брали закордонні гроші в борг, щоб купувати прихильність громадян наповненими полицями, румунський кондукетор[487] заходився продавати за кордон усі можливі товари, які виробляла країна. Румуни були змушені використовувати вдома 40-ватні лампочки (якщо взагалі мали електроенергію), а решту електроенергії продавали в Італію та Німеччину. М’ясо, цукор, борошно, масло, яйця й багато інших продуктів були суворо нормовані. Для підвищення продуктивності були запроваджені фіксовані квоти на обов’язкові громадські роботи по неділях і святах (у дореволюційній Франції це називалося corvee).

Використання пального обмежили до мінімуму: у 1986 році, щоб замінити моторні транспортні засоби, було запроваджено програму розведення коней. Підводи, запряжені кіньми, стали основним видом транспорту, а врожай збирали косами й серпами. Це було щось справді нове: усі соціалістичні системи спиралися на централізований контроль систематично створюваних дефіцитів, але в Румунії економіка, основою якої було надмірне

інвестування в непотрібну важку промисловість, успішно переключилася на доіндустріальне аграрне животіння.

Політика Чаушеску мала певну збочену логіку. Румунія справді виплатила борги зовнішнім кредиторам, хоча й ціною доведення населення до злиднів. Але останні роки правління Чаушеску означилися не лише божевільною економічною політикою. Щоб краще контролювати сільське населення країни — та ще більше тиснути на фермерів щодо збільшення обсягів виробництва продуктів харчування на експорт, — режим запровадив ідею «систематизації» румунської сільської місцевості. Половину з 13 тисяч сіл країни (непропорційно обраних серед поселень меншин) силоміць зруйнували, а їхніх мешканців переселили в 558 «агроміст». Якби Чаушеску мав час довести цей експеримент до кінця, то повністю знищив би залишки суспільної тканини країни.

Проєкт сільської «систематизації» рухала манія величі румунського диктатора, що зростала дедалі більше. За Чаушеску ленініствське прагнення контролювати, централізувати й планувати кожну деталь щоденного життя переросло в одержимість, яка своєю всеосяжністю та амбітністю перевершувала прагнення самого Сталіна. Тривалий час матеріальним утіленням цієї маніакальної пристрасті була столиця країни, на яку чекали плани імперської перебудови небачених із часів Нерона масштабів. Цей проєкт «оновлення» Бухареста перервався через грудневий переворот 1989 року; але амбіції Чаушеску були втілені достатньою мірою, щоб лишити невитравний слід у тканині тогочасного міста. Історичний центр Бухареста розміром з Венецію повністю зрівняли із землею. Сорок тисяч будинків та десятки церков й інших пам’яток знесли, щоб звільнити простір для нового Дому народів і бульвару Перемоги соціалізму в 5 кілометрів завдовжки і 150 метрів завширшки.

Усі ці плани стосувалися лише зовнішніх змін. За відполірованими білими фасадами бульвару вишикувалися знайомі брудні, занедбані залізобетонні блоки. Але й самі фасади були агресивно, принизливо та невблаганно однакові, наче візуальне втілення тоталітарної влади. Дім народів, проєкт якого створила двадцятип’ятирічна архітекторка (Анка Петреску) і який мав стати особистим палацом Чаушеску, був невимовно й унікально потворним навіть за стандартами жанру. Він був гротескним, безпощадним, позбавленим смаку, але насамперед великим (утричі більшим за Версальський палац…). Палац Чаушеску, побудований широким півколом, усередині якого може вміститися пів мільйона людей (його приміщення для організації прийомів було завбільшки з футбольне поле), був (і залишається) жахливою монументальною метафорою необмеженої тиранії та власним внеском Румунії в тоталітарний урбанізм.

У свої останні роки румунський комунізм сидів у незручному шпагаті між жорстокістю й абсурдом. Портрети лідера партії та його дружини були всюди; його звеличували такими одами, від яких зніяковів би навіть Сталін (хоча, напевно, не лідер Північної Кореї Кім Ір Сен, з яким інколи порівнювали румунського диктатора). До неповного списку епітетів, офіційно схвалених Чаушеску для використання в описі його здобутків, належать такі: архітектор; провідник; мудрий керманич; найвища щогла; сяйво перемоги; візіонер; титан; син сонця; Дунай думки та карпатський геній.

Свої справжні думки про Чаушеску його підлесливе оточення тримало при собі. Але зрозуміло, що вже в листопаді 1989 року — коли після шістдесятисемиразових оплесків стоячи його переобрали генеральним секретарем Партії, і він гордо оголосив, що реформ не буде, — частина з них почала вважати його завадою, далеким і не свідомим не лише тогочасних настроїв, але й дедалі більшого відчаю серед його власних підлеглих. Але доти, доки його підтримувала таємна поліція, Секурітате, Чаушеску здавався недоторканним.

Отож цілком логічно, що саме Секурітате пришвидшила падіння режиму, коли в грудні 1989 року спробувала усунути популярного угорського протестантського пастора Ласло Текеша в місті Тімішоара на заході Румунії. Угорську меншину, яка за правління Чаушеску потерпала від особливої дискримінації та репресій, підбадьорювали події, що відбувалися просто по той бік кордону з Угорщиною, і вона дедалі більше обурювалася тривалими кривдами, яких зазнавала у своїй країні. Текеш став символом і центром їхнього невдоволення, тому коли 15 грудня режим спробував його схопити, парафіяни організували на його підтримку цілодобову варту навколо церкви, де він сховався.

Наступного дня, коли варта несподівано перетворилася на демонстрацію проти режиму, поліції та армії наказали стріляти в натовп. Гіперболізовані новини про «бійню», які транслювали «Голос Америки» та радіо «Вільна Європа», розійшлися по країні. Щоб придушити безпрецедентні протести, які тепер докотилися з Тімішоари до самого Будапешта, Чаушеску перервав офіційний візит до Ірану. 21 грудня він вийшов на балкон штабу партії, збираючись виголосити промову, в якій мав намір засудити «меншість» «порушників спокою», однак, приголомшений вигуками натовпу, не зміг її закінчити. Наступного дня, після другої невдалої спроби звернутися до людей, що зібралися внизу, Чаушеску з дружиною втекли, вилетівши з даху партійного штабу на гелікоптері.

На цьому етапі розстановка сил різко змінилася не на користь режиму. Спочатку здавалося, що армія підтримує диктатора — вона захопила вулиці столиці й стріляла в демонстрантів, які намагалися встановити контроль над студією національного телебачення. Але з 22 грудня солдати, які тепер підпорядковувалися Фронту національного порятунку, що захопив телевізійну вежу, перейшли на бік демонстрантів і виступили проти озброєних до зубів загонів Секурітате. Тим часом подружжя Чаушеску спіймали, заарештували і швидко віддали під суд. Їх визнали винними в «злочинах проти держави» і квапливо стратили в день Різдва 1989 року[488].

Фронт національного порятунку перетворився на тимчасову урядову раду та, змінивши назву країни просто на «Румунію», призначив президентом свого власного лідера Йона Ілієску. Ілієску, як і його колеги із Фронту, був колишній комуністом, який за кілька років до того відійшов від Чаушеску і міг претендувати на дещицю довіри як «реформатор» хоча б тому, що в студентські часи був знайомий з молодим Михайлом Горбачовим. Але насправді те, що Ілієску підходив для того, щоб очолити Румунію після Чаушеску, було зумовлено його здатністю контролювати збройні сили, особливо Секурітате, найзатятіші представники якої припинили боротьбу 27 грудня. Однак, окрім відновлення політичних партій 3 січня 1990 року, новий президент дуже мало зробив для того, щоб демонтувати інститути старого режиму.

Як показали пізніші події, керівний апарат, який існував за Чаушеску, залишився напрочуд непорушним, позбувшись лише самої родини Чаушеску та їхніх найбільш кричущо злочинних спільників. Чутки про тисячі вбитих під час грудневих протестів і боїв виявилися перебільшеними (справжня цифра була ближчою до сотні), і стало зрозуміло, що, попри всю мужність та порив чисельних демонстрантів у Тімішоарі, Будапешті й інших містах, справжня боротьба відбувалася між «реалістами» навколо Ілієску та старою гвардією в оточенні Чаушеску. Перемога першого забезпечила Румунії рівний — навіть підозріло рівний — вихід із комунізму.

Прояви абсурду, притаманні останнім рокам Чаушеску, зникли, але поліція, бюрократія та значна частина партії залишилися незмінними і на своїх місцях. Назви змінилися, Секурітате офіційно розпустили, проте вкорінені засади та практики лишилися ті самі: Ілієску нічого не зробив, щоб попередити заворушення в Тиргу-Муреш 19 березня, коли під час організованих нападів на місцеву угорську меншину було вбито вісьмох осіб і поранено близько трьохсот. Ба більше, після того як Фронт національного порятунку отримав абсолютну більшість голосів на виборах у травні 1990 року (до того пообіцявши не опротестовувати їхніх результатів), і самого Ілієску офіційно переобрали на посаду президента, він не погребував привезти гірняків автобусами до Бухареста, щоб побити студентів-протестувальників: 21 демонстрант загинув, близько 650 постраждали. Румунія була ще дуже далекою від мети.

«Палацовий переворот», який характеризував румунську революцію, був ще більш наочним на півдні, де Центральний комітет Болгарської комуністичної партії безцеремонно вижив Тодора Живкова з влади в поважному 78-річному віці. Живков перебував на посаді найдовше з усіх очільників країн комуністичного блоку: він очолив партію в 1954 році й дуже старався, у властиво болгарському стилі, точно наслідувати російську модель. На початку 1980-х задля покращення виробництва він започаткував «Новий економічний механізм», а в березні 1987 року за прикладом Москви пообіцяв покласти край «бюрократичному» контролю над економікою, запевнивши світ, що тепер Болгарія зможе продемонструвати власну «перебудову».

Але подальші провали болгарської економіки й дедалі більша занепокоєність комуністичної верхівки через нову ситуацію в Москві змусили Живкова шукати альтернативні джерела внутрішньої легітимності — етнічний націоналізм. Спокусливим об’єктом стала численна турецька меншина в Болгарії (близько 900 тисяч серед менш ніж 9 мільйонів сукупного населення). Вона не лише відрізнялася етнічно й релігійно, а й була нещасливою наступницею та символом доби ненависної османської влади, яка тільки тепер переставала бути частиною живої пам’яті. Як і в сусідній Югославії, у Болгарії хитка партійна автократія спрямувала всю лють етнічної упередженості на безпомічну внутрішню жертву.

У 1984 році було офіційно оголошено, що болгарські турки взагалі ніякі не «турки», а болгари, яких силоміць навернули в мусульманство і які тепер повернуться до своєї справжньої ідентичності. Мусульманські обряди (на кшталт обрізання) підлягали обмеженню та криміналізації; використання турецької мови у трансляціях, у друці та освіті було заборонене. Особливо принизливим заходом (який викликав люте обурення) стала вказівка, яка змушувала всіх болгарських громадян з турецькими іменами змінити їх на належні «болгарські». Наслідки були катастрофічні. Турки виявляли значний

опір, який, відповідно, збурив деяку опозицію серед болгарських інтелектуалів. Міжнародна спільнота голосно протестувала; Болгарію засудили ООН та Європейський суд.

Тим часом інші комуністи-олігархи за кордоном дистанціювалися від Живкова. До 1989 року болгарські комуністи опинилися в найбільшій ізоляції, ніж будь-коли, і були суттєво занепокоєні перебігом подій у сусідній Югославії, які, здавалося, виходили з-під контролю партії. Справи сягнули апогею, коли впродовж літа 1989 року до Туреччини вислали близько 300 тисяч етнічних турків. Це стало ще одним іміджевим провалом режиму, та й економічним теж, оскільки країні почало бракувати робітників[489]. Коли поліція 26 жовтня перестаралася з реакцією на маленьке зібрання захисників довкілля в софійському парку — активістів із групи «Екогласності», які поширювали петицію, арештували й побили, — партійні реформатори на чолі з міністром закордонних справ Петром Младеновим вирішили діяти. 10 листопада (невипадково наступного дня після падіння Берлінського муру) нещасного Живкова усунули.

Після цього відбулася низка вже знайомих подій: звільнення політичних в'язнів; дозвіл на створення політичних партій; зміни до Конституції, які прибирали з її тексту слова про «керівну роль» комуністів; «круглий стіл», на якому було призначено вільні вибори; зміна назви старої партії, яка тепер називалася «Болгарською соціалістичною партією»; та невдовзі й самі вибори, на яких, як і в Румунії, колишні комуністи легко перемогли (лунали численні звинувачення у фальсифікації виборів).

У Болгарії політична «опозиція» виникла здебільшого вже після повалення комунізму, і, як і в Румунії, дехто підозрював, що вона була певною мірою штучно створена угрупованнями внутрішньокомуністичної опозиції заради її власних цілей. А проте зміни були справжні. Болгарія щонайменше успішно уникнула катастрофи, яка чекала на Югославію: 29 грудня внаслідок агресивних націоналістичних протестів, мусульмани й турки отримали повні та рівні права. Уже в 1991 році основна турецька партія, Рух за права та свободи, забезпечила собі достатньо електоральної підтримки, щоб урівноважити інші політичні сили в болгарських Національних зборах.

Чому комунізм у 1989 році так швидко зазнав краху? Не варто піддаватися спокусливому співу сирен ретроспективного детермінізму. Навіть якщо комунізм і був приречений через його внутрішні суперечності, мало хто передбачав те, коли і в який спосіб це станеться. Безперечно, те, як легко луснула булька комуністичної влади, засвідчило, що режими були ще слабші, ніж тоді можна було здогадуватися, і це представляє їхню попередню історію в новому світлі. Але безвідносно до того, наскільки ілюзорною була комуністична влада, тривала вона довго. Чому ж не ще довше?

Один із варіантів відповіді — «теорія доміно». Щойно комуністичних лідерів скинули в одній країні, по їхній легітимності в інших державах було завдано смертельного удару. Авторитет комунізму частково спирався на тезу, що він — це втілення необхідності, логічний продукт історичного прогресу, факт політичного життя, неминучість сучасності. Щойно з'ясувалося, що це явно не правда — наприклад, у Польщі, де «Солідарність», вочевидь, обернула історію навспак, — як можна було далі в це вірити в Угорщині або Чехословаччині? Ми вже були свідками того, що приклад інших справді накладає свій відбиток.

Водночас дивовижною особливістю занепаду комунізму в Європі був, власне, не його епідемічний характер — таким чином поширювалися всі революції, підважуючи легітимність встановленої влади спільним прикладом. А те, що мало місце в 1848, 1919 та, меншою мірою, в 1968 році. Унікальністю 1989 року була власне швидкість, з якою все відбувалося. Ще в жовтні 1989 року Імре Пожґаї в Угорщині чи Еґон Кренц у Східній Німеччині наївно думали, що можуть контролювати та втілити їхню версію перебудови. Більшість їхніх опонентів воліли з ними погоджуватися й продовжували шукати якийсь тимчасовий компроміс. Ще в 1980 році Адам Міхнік написав, що «можна уявити собі гібридне суспільство — таке, де тоталітарна державна структура співіснуватиме з демократичними суспільними інститутами»; аж до кінця літа 1989 року він практично не мав жодних підстав сподіватися на щось інше.

Однією новою обставиною була роль засобів масової інформації та комунікації. Наприклад, угорці, чехи й німці могли щовечора дивитися свою власну революцію по телевізору. Для населення Праги постійні телевізійні повтори подій 17 листопада були чимось на кшталт оперативної політичної освіти, яка втовкмачувала дві тези: «Вони безсилі» та «Ми змогли». Як наслідок, було втрачено ключовий актив комунізму — контроль і монополію на інформацію. Страх залишитися на самоті — неможливість знати, чи інші відчувають те саме, що й ти, — розвіявся назавжди. Навіть у Румунії захоплення студій національного телебачення стало поворотним моментом повстання. Недаремно жахливий кінець подружжя Чаушеску знімали, щоб показати по телебаченню всій країні. Звичайно, це не було новою тенденцією: упродовж XX століття радіостанції та поштові відділення ставали найпершими цілями революційних мас від Дубліна до Барселони. Але телебачення було швидке.

Другою виразною особливістю революцій 1989 року був їхній мирний характер. Румунія, звичайно, була винятком; але, зважаючи на природу режиму Чаушеску, цього можна було очікувати. Справжньою несподіванкою стало те, що навіть у Тімішоарі й Бухаресті масштаб кровопролиття був значно меншим, ніж усі боялися. Почасти цим слід завдячувати телебаченню. Коли все населення — не кажучи вже про майже весь світ — стежило за кожним їхнім кроком, комуністичні режими були загнані в кут. Перебувати під таким наглядом уже саме по собі означало втрату влади й сильно обмежувало їхній простір для маневру[490].

Безперечно, такі міркування не стали на заваді комуністичній владі в Китаї, яка застрелила сотні мирних демонстрантів на площі Тяньаньмень 4 червня того самого року. Ніколае Чаушеску, не вагаючись, учинив би за прикладом Пекіна, якби мав таку можливість. Як пам’ятаємо, Еріх Гонекер принаймні розглядав подібний варіант. Але для більшості їхніх візаві такі заходи вже були неможливі. У певний визначальний момент усі вмираючі авторитарні режими вагаються між репресіями та компромісом. У випадку комуністів їхня власна впевненість у здатності володарювати випаровувалася так швидко, що шанси на те, що вони зможуть втримати владу силою, почали здаватися їм мізерними, а переваги такого шляху — зовсім непевними. У підрахунку вигід і переваг більшість комуністів-бюрократів та партійних апаратників стрімко схилялася в інший бік — краще плисти за течією, ніж бути збитим з ніг потоком змін.

Можливо, ці прорахунки сприймалися б інакше, якби народні маси були агресивні або ж їхні лідери — войовничо налаштовані помститися режиму за минуле. Але з багатьох причин — зокрема й з огляду на приклад Тяньаньменю, який транслювали по телебаченню в день польських виборів — люди в 1989 році свідомо уникали насильства. Тож обмеження сама на себе накладала не тільки польська революція. Після того як комуністичні режими десятиліттями ганьбили себе насильством і мали у своєму розпорядженні всю зброю та кулі, вони, по суті, навчили своїх громадян, що вдаватися до сили недоречно й необачно. Тимчасом як поліція все ще гатила по головах у Берліні та Празі аж до останніх конвульсій старого режиму, словаки були не єдиним «народом проти насильства».

Багатьох революціонерів 1989 року об'єднувала лише відраза до насильства. Вони були напрочуд строкатою компанією, навіть проти більшості попередніх повстань. Пропорції відрізнялися залежно від країни, але зазвичай «народ» складався із суміші комуністів-реформаторів, соціал-демократів, ліберальних інтелектуалів, економістів — прихильників вільного ринку, активістів-католиків, представників профспілок, пацифістів, деяких невиправних троцькістів тощо. Саме це розмаїття було частиною їхньої сили: по суті, воно становило саме те неформальне поєднання громадянських і політичних організацій, яке протиставляло себе однопартійній державі.

Уже тоді існувала щонайменше одна видима значуща лінія розлому — та, що відділяла ліберальних демократів від популістів-націоналістів: наприклад, Мазовецького від Валенси або угорських лівих Вільних демократів (на чолі з Яношем Кішем та іншими інтелектуалами-дисидентами) від націоналістів-консерваторів Демократичного форуму. Крім того, як ми пам'ятаємо, народним масам у 1989 році був притаманний відчутний розрив поколінь. Багато зрілих лідерів інтелектуальної опозиції жили в той самий час із критиками режиму всередині партії. Однак через це студентам і взагалі молоді здавалося, що вони зроблені з одного тіста: для них вони були частиною минулого, яке не можна і не треба було відновлювати. За задумом 26-річного лідера Fidesz Віктора Орбана, його партію спочатку було створено як партію виключно для тих, кому немає тридцяти років[491].

Спогади та ілюзії «покоління Дубчека» не поділяли їхні діти, які виявляли мало цікавості до пам'яті про події 1968 року чи збереження «хороших» сторін НДР. Нове покоління переймалося не так тим, щоб залучити владу до дискусії чи запропонувати їй радикальні альтернативи, як тим, щоб просто вирватися з-під її впливу. Частково через це деяким спостерігачам у Польщі та Чехословаччині 1989 рік був подібний до карнавалу; це також деякою мірою пояснювало відсутність інтересу до насильницької помсти. Комунізм уже був не так перешкодою, як непотребом.

Найкраще це проглядалося в мові, якою найчастіше висловлювали цілі 1989 року. Тема «повернення до Європи» була не нова. Задовго до комунізму східна частина континенту була Європою, яка прагнула визнання та підтвердження своєї ідентичності; Західна Європа була Європою, яка себе «знала» і від якої цього визнання так спрагло очікували[492]. З появою Радянського блоку відчуття, що їхня частина Європи відірвана від свого коріння, стало лейтмотивом інтелектуального дисидентства й опозиції в усьому регіоні.

Але оплакування своєї втраченої європейської ідентичності в останні роки набуло для східних європейців особливого значення, пов'язаного з появою на Заході дечого нового — інституційної структури («Європейської спільноти», «Європейського Союзу»), створеної навколо свідомо «європейських» цінностей, з якими східноєвропейці так легко могли себе ототожнити: індивідуальних прав, громадянських обов'язків, свободи висловлювань та пересування. Розмови про «Європу» стали менш абстрактними, а тому, з-поміж іншого, більш цікавими для молоді. Це були вже не елегії втраченій культурі старої Праги чи Будапешта, а конкретний і досяжний набір політичних цілей. Антонімом комунізму був не «капіталізм», а «Європа».

Це було не просто питанням дискурсу. Старі комуністичні кадри могли переконливо (і навіть переконано) навести приклади грабунків абстракції під назвою «капіталізм», але вони нічого не могли запропонувати замість «Європи», тому що вона пропонувала не ідеологічну альтернативу, а звичайну політичну норму. Часом цю думку оформлювали в термінах «ринкової економіки», часом — «громадянського суспільства»; але у будь-якому разі «Європа» чітко та ясно означала нормальність і сучасний спосіб життя. Комунізм уже був не майбутнім — козир, який він наполегливо пред'являв упродовж шістдесяти років, — а минулим.

Звичайно, були нюанси. Націоналісти і навіть деякі політичні та релігійні консерватори — багато з яких були активними та впливовими в 1989 році — були схильні думати не так про Європу, як про «Польщу» та «Угорщину». А для декого з них свобода й індивідуальні права, можливо, мали менше значення, ніж для інших. Негайні вимоги мас також відрізнялися — ідея повернення до Європи відіграла більшу роль для народної мобілізації в Чехословаччині, ніж у Румунії, де, очевидно, насамперед прагнули скинути диктатора й нагодувати людей. І тимчасом як одні лідери в 1989 році одразу заходилися будувати ринкову економіку (коли Тадеуш Мазовецький у вересні 1989 року формував свій перший уряд, він сказав пам'ятну фразу про те, що «шукає свого Людвіґа Ергарда!»), інші, зокрема Гавел, натомість зосередилися на закладанні громадянських основ демократії.

Важливість цих нюансів проявилася лише згодом. Тут може бути доречно навести спостереження щодо місця Сполучених Штатів у цій історії. Східні європейці, особливо мешканці Східного Берліна, чудово усвідомлювали роль США у стримуванні Радянського Союзу. Вони також розумілися на нюансах, що відрізняли західноєвропейських політиків, які здебільшого були не проти жити поруч із комунізмом, якщо лише він їх не зачіпав, від американських політиків на кшталт Рональда Рейґана, який відкрито називав його «імперією зла». Солідарність фінансувалася здебільшого за рахунок Сполучених Штатів, і саме США надавали найбільш послідовну офіційну підтримку протестувальникам у Берліні й не тільки — щойно було зрозуміло, що вони напевно переможуть.

Але з цього не варто робити висновок, як це часом буває, що полонені народи Східної Європи знемагали від бажання стати… американцями; а тим паче, що саме американське заохочення чи підтримка пришвидшили або полегшили їхнє звільнення[493]. США відігравали напрочуд незначну роль у драмі 1989 року, принаймні до того, як вона сталася. А сама американська соціальна модель — «вільний ринок» — лише зрідка подавалася як приклад для захоплення чи наслідування як серед населення, так і серед громадських лідерів. Для більшості людей, що жили за комунізму, звільнення в жодному

разі не передбачало палкого бажання опинитися серед дикої економічної конкуренції, а тим більше відмову від безкоштовних соціальних послуг, гарантованих робочих місць, дешевого житла чи будь-яких інших пільг, які супроводжували комуністичну модель. Саме це, зрештою, і було однією з принад «Європи», як її уявляли на Сході, — те, що вона відкривала перспективу заможності і безпеки, свободи і захисту. Можна було мати соціалістичний пиріг і з'їсти його на свободі.

Такі євромрії містили в собі запоруку розчарувань. Але на той час мало хто це бачив. На ринку альтернативних моделей американський спосіб життя все ще був до вподоби меншості, а Америка, попри її вплив у світі, — дуже далеко. Утім інша супердержава була просто за порогом. Усі держави-сателіти Східної Європи були колоніями комуністичної імперії з центром у Москві. Відповідно, місцеві суспільні та політичні сили — чи то підпільні католицькі організації в Словаччині, чи рокгурти в Польщі, чи вільнодумні інтелектуали в будь-якій з цих країн — відіграли хіба що незначну роль у перетвореннях 1989 року. Урешті-решт усе завжди впиралося в Москву.

Засліплені п'янким сяйвом свободи, багато східних європейців применшували значення Москви, щоб більше підкреслити їхні власні досягнення. У січні 1992 року Йожеф Анталл з Демократичного форуму, на той час прем'єр-міністр Угорщини, поскаржився перед угорською аудиторією на брак визнання з боку Заходу героїчної ролі Центральної Європи в поваленні комунізму: «Ця любов без взаємності має припинитися. Ми не кинули варту, ми билися без жодного пострілу й перемогли задля них у третій світовій війні». Гнівна промова Анталла, звичайно, лестила його слухачам, однак не враховувала основоположної істини: якщо в 1989 році суспільство й інтелектуали та лідери профспілок Східної Європи «перемогли в третій світовій війні», то лише тому, що Михайло Горбачов їм це дозволив.

6 липня 1989 року Горбачов виступив перед Радою Європи в Страсбурзі та повідомив слухачам, що Радянський Союз не стоятиме на заваді реформ у Східній Європі: це була «повністю власна справа цих народів». На конференції лідерів Східного блоку в Бухаресті 7 липня 1989 року радянський лідер підтвердив право кожної соціалістичної держави рухатися своїм власним шляхом без зовнішніх втручань. Через п'ять місяців в окремій каюті на лайнері «Максим Горький» біля берегів Мальти він запевнив президента Буша, що не застосовуватиме сили, щоб утримати комуністичні режими Східної Європи при владі. Його позиція була абсолютно недвозначною. Горбачов, як зауважив Міхнік у 1988 році, був «заручником своїх зовнішньополітичних успіхів». Щойно імперська метрополія публічно заявила, що не хоче і не може утримувати свою колоніальну периферію — та отримала за це світове визнання, — її колонії зникли, а водночас — і місцеві колаборанти імперії. Залишилося тільки визначити, у який спосіб та в якому напрямку.

Самі колаборанти, певна річ, розуміли, що відбувається: у період між липнем 1988-го та липнем 1989 року Карой Ґрос та Міклош Немет, провідні реформатори угорської партії, здійснили чотири різних візити до Москви, щоб зустрітися з Михайлом Горбачовим. Їхній однопартієць Реже Ньєрш також говорив із ним у Бухаресті 7 липня 1989 року, наступного дня після смерті Кадара, коли було вже очевидно, що вони програли. Горбачов нічого не зробив, щоб безпосередньо пришвидшити чи підтримати революції 1989 року — він просто спостерігав. У 1849 році втручання Росії вирішило долю

революції в Угорщині та інших країнах; у 1989-му її невтручання допомогло забезпечити їхній успіх.

Горбачов не просто відпустив колонії. Давши зрозуміти, що він не втручатиметься, він рішуче перекреслив єдине справжнє джерело політичної легітимності, доступне правителям держав-сателітів — обіцянку (або погрозу) військового втручання з Москви. Без такої погрози місцеві режими були політично оголені. З погляду економіки вони могли б ще кілька років посмикатися, але й тут радянський відступ призвів би до невблаганних наслідків: щойно Москва почала б вимагати за свій експорт до країн Ради економічної взаємодопомоги світову ринкову ціну (як вона зробила в 1990 році), ці держави, глибоко залежні від імперських дотацій, так чи інакше занепали б.

Як засвідчує останній приклад, Горбачов дозволив комунізму в Східній Європі занепасти, щоб урятувати його в самій Росії — так само як Сталін створив режими-сателіти не заради них самих, а заради безпеки свого західного кордону. Тактично Горбачов сильно помилився: упродовж двох років уроки Східної Європи обернулися проти визволителя регіону на його власній території. Але стратегічно його досягнення були надзвичайними та безпрецедентними. Жодна інша територіальна імперія в писемній історії не кидала свої домініони так швидко, так добровільно і майже безкровно. Те, що сталося в 1989 році, не є прямою заслугою Горбачова — він цього не планував і лише туманно усвідомлював його довготермінове значення. Але він був чинником, який це дозволив і пришвидшив. То була його революція.

Частина четверта

Після падіння: 1989?2005

Розділ 20

Розщеплення континенту

Я нічого не маю робити, щоб це зупинити; за мене це зроблять совєти. Вони ніколи не допустять, щоб така велика Німеччина існувала просто навпроти.

Франсуа Міттеран, 28 листопада 1989 року

Коли ми почали, то не розуміли глибини наших проблем.

Михайло Горбачов, 1990 рік

Нашій країні не пощастило. На нас вирішили поставити цей марксистський експеримент. Зрештою ми довели, що цій ідеї тут не місце — вона просто відкинула нас зі шляху, який обрали цивілізовані країни світу.

Борис Єльцин, 1991 рік

Існування чеської нації ніколи не було певним, і саме в цій непевності полягає її найдивовижніша риса.

Мілан Кундера

Звільнившись від комунізму, Східна Європа зазнала другої, ще дивовижнішої трансформації. Упродовж 1990-х років чотири старі держави зникли з мапи континенту, натомість чотирнадцять з'явилося — чи то ожило. Шість республік із західного краю Радянського Союзу — Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна й Молдова — стали незалежними державами разом із самою Росією. Чехословаччина розділилася на дві окремі держави — Словаччину й Чеську Республіку. А Югославія розпалася на свої складники: Словенію, Хорватію, Боснію і Герцеговину, Сербію та Чорногорію[494] і Македонію.

Цю появу одних держав та дезінтеграцію інших за масштабом можна було порівняти з наслідками Версальського договору, підписаного після Першої світової війни, — і в певному розумінні теперішні зміни були більш кардинальні. Створення національних держав за Версальським договором було кульмінацією довгого й розтягнутого процесу, початок якого сягав середини XVIII століття або й раніше; і це ні для кого не стало несподіванкою. Але ніхто не передбачав того, що щось подібне може статися наприкінці XX століття. Три держави, які мали зникнути в 1990-ті — Чехословаччина, Югославія та СРСР, — самі утворилися після 1918 року.

Невипадково це були останні багатоетнічні федеративні держави регіону. Територіальну дезінтеграцію 1990-х супроводжувало відмирання останньої з чотирьох континентальних імперій Європи — Російської. По суті, це була відкладена післямова до постімперського державотворення, яке наставало слідом за падінням інших трьох — османської Туреччини, габсбурзької Австрії та кайзерівської Німеччини. Але логіка розпаду імперії сама по собі не спричинила б перетасування країн Східної Європи. Подібно до того, як це часто траплялося в минулому, долю регіону визначили події в Німеччині.

Заслуга об’єднання Німеччини — унікального випадку з’єднання в десятиліття подрібнення — насамперед належить Гельмуту Колю. Спочатку канцлер Західної Німеччини, як і всі інші, вагався: 28 листопада 1989 року він представив Бундестагу п’ятирічну програму обережних кроків назустріч німецькій єдності. Але, послухавши громадськість Східної Німеччини (та переконавшись у тому, що Вашингтон його підтримає), Коль збагнув, що об’єднання Німеччини не просто можливе, а й, очевидно, нагальне. Було ясно, що єдиний спосіб зупинити відтік на Захід (у певний момент він становив дві тисячі осіб на день) — це посунути Західну Німеччину на Схід. Щоб східні німці не виїжджали зі своєї країни, лідер Західної Німеччини взявся за її ліквідацію.

Як і в XIX столітті, об’єднання Німеччини насамперед мало відбутися через валютний союз; але політичний союз був неминучим наслідком. Розмови про «конфедерацію», які спочатку заохочували східні німці та на які охоче відгукувався уряд Ганса Модрова в НДР, швидко забули, а на виборах у Східній Німеччині, похапцем скликаних у березні 1990 року, головною тезою програм кандидатів від християнських демократів стало об’єднання. Їхній «Альянс за Німеччину» здобув 48% голосів: соціал-демократи, яким вилізла боком їхня загальновідома неоднозначна позиція в цьому питанні, отримали тільки 22%[495]. Колишні комуністи (тепер — Партія демократичного соціалізму) вибороли гідний результат на рівні 16% голосів; але Альянс’90, коаліція колишніх дисидентів включно з Neues Forum («Новим форумом») Бербель Болей, отримав лише 2,8% голосів[496].

Перше, що зробила у Народній палаті НДР нова більшість, представлена коаліцією між ХДС, СДП та лібералами на чолі з Лотаром де Мезьєром, — це взяла на себе зобов’язання об’єднати Німеччину[497]. 18 травня 1990 року дві Німеччини підписали «валютний, економічний та соціальний союз», а 1 липня набув чинності його ключовий пункт — поширення дойчмарки на Східну Німеччину. Тепер східні німці могли обміняти свої нікому не потрібні марки — вартість однієї становила 40 000 дойчмарок — за неймовірно вигідним курсом 1 до 1. Отож зарплати в НДР виплачували в дойчмарках за тим самим принципом: це було напрочуд дієвим стимулом для мешканців Східної Німеччини залишитися, але в далекосяжній перспективі погано позначилося на ринку праці Східної Німеччини та бюджеті Західної.

23 серпня, за попереднього погодження з Бонном, Народна палата проголосувала за те, щоб приєднатися до Федеративної Республіки. За тиждень було підписано Договір про об’єднання, згідно з яким НДР ставала частиною ФРН — за схваленням виборців, яке вони висловили на березневих виборах, та на підставі статті 23 Основного закону 1949 року. 3 жовтня Договір набув чинності: НДР «приєдналася» до ФРН та припинила своє існування.

Розділення Німеччини було справою переможців Другої світової війни, тож її об’єднання не могло б відбутися без їхньої спонуки або схвалення. Східна Німеччина була державою-сателітом Радянського Союзу, у 1989 році там досі дислокувалося 360 тисяч радянських військовослужбовців. Хай якою незалежною була Західна Німеччина, у цьому питанні вона не могла чинити на власний розсуд. Щодо Берліна, то до досягнення остаточного мирного врегулювання його доля офіційно залежала від держав, які колись його окупували, — Франції, Британії, США та Радянського Союзу.

Ані британці, ані французи особливо не поспішали з об'єднанням Німеччини. Наскільки західні європейці взагалі думали про об'єднану Німеччину, вони — цілком обґрунтовано — припускали, що це відбудеться наприкінці довгого процесу змін у Східній Європі, а не одразу на його початку. Як у грудні 1989 року зауважив Дуґлас Герд (міністр закордонних справ Великої Британії), розмірковуючи про неминуче завершення «холодної війни», це була «система… за якої ми цілком щасливо прожили сорок років».

Його прем'єр-міністерка Марґарет Тетчер жодним чином не приховувала своїх страхів. У своїх мемуарах вона згадує похапцем домовлену зустріч із президентом Франції Міттераном: «Зі своєї сумочки я дістала мапу, на якій було зображено різні конфігурації Німеччини в минулому, не надто обнадійливі щодо майбутнього… [Міттеран] сказав, що в минулому, у часи великої небезпеки, Франція завжди встановлювала особливі відносини з Британією, і в нього склалося враження, що такі часи знову настали… Мені здавалося, що, можливо, ми тоді ще не знайшли спосіб, але принаймні мали бажання випробувати потужність Німеччини. Це був початок».

Місіс Тетчер (і не лише вона) також була занепокоєна тим, що об'єднання Німеччини може вибити ґрунт з-під ніг Михайла Горбачова, можливо, навіть призвести до його повалення (подібно до того, як Хрущов осоромився через ганебну поразку на Кубі). Але британці, незважаючи на всі свої занепокоєння, не мали ніяких пропозицій, які можна було протиставити тому, що відбувалося в Німеччині, тож їм не лишалося нічого, крім як погодитися. Заспокоїти Міттерана було не так просто. Французи більше за будь-кого були справді стурбовані через колапс стабільного і знайомого становища в Німеччині та загалом у комуністичному блоці[498].

Першою реакцією Парижа було спробувати заблокувати будь-які кроки до об'єднання Німеччини: Міттеран пішов навіть на те, щоб у грудні 1989 року здійснити візит до НДР на знак підтримки її суверенітету. Він відхилив запрошення Гельмута Коля відвідати церемонію з нагоди відкриття Бранденбурзьких воріт і спробував переконати радянських лідерів у тому, що Франція і Росія як традиційні союзники мають спільний інтерес у блокуванні амбіцій Німеччини. Французи навіть очікували, що об'єднанню Німеччини перешкодить Горбачов. Своїм радникам 28 листопада 1989 року Міттеран пояснював: «Я нічого не маю робити, щоб це зупинити; за мене це зроблять совєти. Вони ніколи не допустять, щоб така велика Німеччина існувала просто біля них».

Але щойно стало зрозуміло, що це не так — а також після того, як Коль на виборах у Східній Німеччині здобув переконливу перемогу — французький президент змінив тактику. Нехай уже німці об'єднаються, але не задарма. Не могло бути й мови, щоб зміцнена Німеччина йшла своїм незалежним шляхом, не кажучи вже про повернення до її давніх інтересів у центрі Європи. Коль мусив узяти на себе зобов'язання втілювати європейський проєкт у рамках франко-німецького кондомініуму, а Німеччина мала бути зв'язана «дедалі тіснішим» союзом — умови якого, зокрема європейська валюта, необхідно було закріпити в новому договорі (який наступного року був погоджений у нідерландському місті Маастрихт)[499].

Німці доволі охоче погодилися на всі умови Франції (хоча незграбність французьких дипломатичних маневрів на певний час охолодила відносини): то

було відлуння минулих часів, коли Бонн після 1955 року погодився обмежити «Європу» шістьма першими країнами, щоб угамувати занепокоєння Франції щодо відновлення повного суверенітету Німеччини. У подальші місяці Коль навіть пішов на низку дрібних поступок, покликаних винагородити Францію за терплячість[500]. Об'єднання цілком вартувало того, щоб якось заспокоїти схвильованих сусідів Німеччини у Європі. У будь-якому разі Коль, який народився у Людвіґсгафені та, як і його земляк з Райнланду Аденавер, був за своєю природою схильний дивитися на захід, небезпідставно непокоївся через ідею дедалі тіснішого зв'язку Німеччини з Європейською спільнотою.

Та найважливіше те, що, як можна було побачити з будь-якої тогочасної світлини німецького канцлера, Колю дув попутний вітер — Сполучені Штати повністю підтримували об'єднання Німеччини. Як і всі решта, адміністрація президента Джорджа Буша спочатку поділяла думку союзників про те, що об'єднання Німеччини може відбутися тільки після низки непередбачуваних змін в СРСР та Східній Європі, і то лише за згоди Радянського Союзу. Але Вашингтон швидше відчув панівні настрої, особливо після опитування в лютому 1990 року, яке показало, що 58% західних німців підтримують об'єднану й нейтральну Німеччину. Саме такого розвитку подій найбільше боялися США (і багато західноєвропейських політиків): розширена, нейтральна й нічим не зв'язана Німеччина посередині Європи, яка загрожувала б стабільності та рівновазі її сусідів з обох боків.

Тож, щоб упевнитись у тому, що німці ніколи не муситимуть обирати між єдністю та західним альянсом, США задекларували цілковиту підтримку цілям Коля. Під тиском Вашингтона французи й британці відповідно погодилися сісти за стіл переговорів з Радянським Союзом та представниками двох Німеччин і ретельно розробити засади створення нової Німеччини. Ці переговори, які дістали назву «4+2» і які з лютого по вересень 1990 року вели міністри закордонних справ, завершилися Договором про остаточне врегулювання питання Німеччини, підписаним у Москві 12 вересня.

Цей договір, який офіційно визнавав кордонами майбутньої Німеччини кордони двох німецьких держав, що існували на той час, поклав кінець дії чотирьох зон у Берліні. Вони зникли 2 жовтня 1990 року. Радянський Союз погодився дозволити об'єднаній Німеччині залишитися в НАТО; крім того, було домовлено про виведення Червоної армії та виходу з Берліна всіх іноземних військ (на реалізацію цих домовленостей знадобилося чотири роки, після чого на німецькій землі залишився тільки невеликий натівський контингент).

Чому Михайло Горбачов так радо погодився на об'єднання Німеччини? Першочергова стратегічна мета Радянського Союзу впродовж десятиліть полягала в збереженні територіального статус-кво в Центральній Європі: Москва — так само як Лондон, Париж чи Вашингтон — призвичаїлася до розділеної Німеччини й давно відкинула післявоєнну мету Сталіна виманити Бонн із західного альянсу. І, на відміну від французів та британців, радянські очільники все ще, принаймні теоретично, могли заблокувати процес возз'єднання.

Горбачов, як і всі в 1990 році, діяв наосліп. Ніхто, на Сході чи на Заході, не знав, що робити, якщо НДР розпадеться, а також не мав посібника з об'єднання Німеччини. Але, на відміну від своїх західних візаві, радянський лідер не мав вибору. Він не міг сподіватися на те, що реально зможе перешкодити об'єднанню. Єдиним способом зробити це було взяти назад

ті добросердні заяви, які він робив в останні роки, а це серйозно підірвало б його авторитет. Спочатку він справді виступав проти членства об'єднаної Німеччини в НАТО; але, навіть загалом відступивши від цього пункту[501], він продовжував вимагати, щоб військам НАТО не дозволяли наближатися до польського кордону менше ніж на триста кілометрів: у лютому 1990 року державний секретар США Джеймс Бейкер пообіцяв це своєму радянському візаві. Однак, коли цю обіцянку порушили, Горбачов нічого не зміг вдіяти.

Що він міг зробити, то це набити ціну (цілком буквально) за свої поступки. Як і передбачав канцлер Західної Німеччини, СРСР був відкритий до фінансових аргументів. Спочатку Горбачов в обмін на переговори щодо об'єднання спробував вимагати викуп у 20 мільярдів доларів, але зрештою погодився на суму близько 8 мільярдів, а також на ще 2 мільярди безвідсоткових кредитів. Загалом з 1990 по 1994 рік Бонн виплатив Радянському Союзу (а пізніше — Росії) еквівалент у 71 мільярд доларів (а ще 36 мільярдів отримали колишні комуністичні держави Східної Європи). Гельмут Коль також погодився на пом'якшення страхів СРСР (та Польщі) щодо німецького іредентизму, пообіцявши, як ми пам'ятаємо, визнати східні кордони своєї країни як непорушні: наступного року це зобов'язання закріпили в договорі з Польщею.

Забезпечивши собі найкращі можливі умови, Москва погодилась відмовитися від НДР. Підігравши Вашингтону, Радянський Союз вижав з тих поганих карт, які отримав, максимально можливе і відпустив свого меншого обуреного посіпаку Східну Німеччину з належними протестами, але насправді мало про це шкодуючи. Вибудовувати стратегічні відносини з дружньою та вдячною новою Німеччиною мало більший сенс, ніж робити з неї ворога, а з погляду Радянського Союзу, об'єднана Німеччина, яку в тісних обіймах тримав — і стримував — Захід, була не таким уже й поганим сценарієм.

НДР не дуже любили. Але не можна сказати, що за нею ніхто не сумував. Окрім західнонімецьких інтелектуалів на кшталт Ґюнтера Ґрасса та Юрґена Габермаса, які переживали за душу об'єднаної «великої» Німеччини[502], багато східних німців, у яких ніколи не було іншої батьківщини, мали суперечливі відчуття від того, що «їхню» Німеччину виривають у них з-під ніг. У НДР виросло два покоління. Вони, можливо, й не вірили її найбільш абсурдним самоописам, але не могли й зовсім не прислуховуватися до офіційної пропаганди. Не варто дивуватися, що після 1989 року школярі Східної Німеччини ще довго продовжували вірити в те, що східнонімецькі війська пліч-о-пліч билися разом із Червоною армією, щоб звільнити свою країну від Гітлера.

Ця прищеплена омана була базовою частиною ідентичності НДР і ніяк не полегшувала переміщення її дезорієнтованих колишніх громадян «назад» до Німеччини, особливо коли «їхню» Німеччину систематично стирали з офіційної історії. Назви міст, вулиць, будинків та районів змінювали, часто на ті, що функціонували до 1933 року. Відновлювалися традиції та пам'ятки. Утім це було не повернення історії, а радше її затирання — так, ніби НДР ніколи не існувало. Коли Еріха Мільке судили та визнали винним у вбивствах, він, як засвідчували протоколи нацистських допитів, отримав свій вирок не за злочини, які відбувалися під його керівництвом як очільника Штазі, а швидше за політичне вбивство, скоєне в 1930-х роках[503].

Іншими словами, неоднозначну історію НДР ігнорували, натомість її колишніх дійових осіб спонукали про неї забути: це іронічно віддзеркалювало власний етап забування в Західній Німеччині 1950-х років. І як на світанку існування Федеративної Республіки, так і після 1989 року рішенням було процвітання. Німеччина могла відкупитися від історії. Безперечно, НДР чудово надавалася для такої терапії. Не тільки її інститути дихали на ладан — зношені були більшість об'єктів її матеріальної інфраструктури. 40% споруд були побудовані до 1914 року (у Західній Німеччині в 1989 році таких об'єктів налічувалось менше 20%); у чверті будинків не було ванної, у третині туалет розташовувався тільки на вулиці, а понад 60% не мали центрального опалення в будь-якому вигляді.

Як і у відносинах з Москвою, Бонн відповів, заваливши проблему дуже великими сумами грошей. Через три роки після об'єднання загальний обсяг коштів, які Західна Німеччина інвестувала в Східну, в еквіваленті становив 1200 мільярдів євро; до кінця 2003 року вартість поглинення колишньої НДР сягнула 1,2 трильйона євро. Східні німці існували на субсидії Федеративної Республіки: їхні робочі місця, пенсії, освіту й житло підтримувало гігантське збільшення державних видатків. У короткій перспективі це спрацювало, утвердивши віру східних німців не так у вільний ринок, як у бездонні ресурси західнонімецької скарбниці. Але, коли перші емоції від об'єднання вщухли, багатьох «оссі», як називали мешканців Східної Німеччини, насправді відштовхнуло покровительське самовдоволення їхніх західних братів; пізніше колишні комуністи доволі успішно зіграли на цих відчуттях під час виборів.

Тим часом, щоб не засмучувати західнонімецьких виборців, з яких аж ніяк не всі щиро раділи об'єднанню, Коль вирішив не підвищувати податків. Натомість, щоб виконати взяті на себе широкі зобов'язання, Федеративна Республіка, яка до того часу мала значні надлишки на рахунках, мусила увійти в дефіцит бюджету. Відповідно Бундесбанк, ужахнувшись від наслідків такої політики для інфляції, починаючи з 1991 року, почав постійно збільшувати відсоткові ставки — саме тоді, коли дойчмарка назавжди стала заручницею запланованої європейської валюти. Ефект доміно від цього підвищення — збільшення безробіття й уповільнення економічного зростання — відчувався не лише в Німеччині, а й у всій Європейській валютній системі. По суті, Гельмут Коль експортував вартість об'єднання своєї країни, а європейські партнери Німеччини були змушені частково взяти її на себе.

* * *

Безперечно, поступки Михайла Горбачова сприяли погіршенню його репутації всередині країни — він навіть попередив Джеймса Бейкера, що об'єднана Німеччина в НАТО може стати «кінцем перебудови». Втрату інших східноєвропейських держав-сателітів можна було пояснити невезінням; але дозволити втратити ще й Німеччину здавалося недбальством. Радянський міністр оборони, маршал Сергій Ахромеєв був переконаний, що міг би виторгувати в Заходу кращі умови, якби Горбачов вчасно звернув увагу на цю проблему; і так думав не лише він. Але це, звичайно, була проблема

Горбачова: під кінець 1980-х років він був настільки поглинений внутрішніми викликами, що у відповідь на стрімкий початок турбулентності на «Близькому Заході» СРСР вирішив, як ми знаємо, залишити його з нею сам на сам.

Однак, коли йшлося про пошук відповіді на аналогічні виклики в межах власних кордонів СРСР, благонамірениим нехтуванням було не обійтися. Російська імперія впродовж століть зростала за рахунок загарбувань і розширень, а велика частина її території, яка колись належала іншим країнам, тепер була тісно пов'язана з метрополією. Про те, щоб «відпустити» її, подібно до того, як були «відпущені» Польща чи Угорщина, здавалося, не могло бути й мови. Але найновіші радянські завоювання прижилися тільки наполовину, а також були чутливі, як ми вже згадували вище, до зовнішнього впливу й прикладу: у Центральній Азії, на Кавказі, але насамперед — із найзахіднішого краю імперії вздовж Балтійського моря.

Балтійські республіки Радянського Союзу — Естонія, Латвія та Литва — вирізнялися через три значущі чинники. По-перше, вони були більш відкриті перед Заходом, ніж будь-який інший регіон усередині Радянського Союзу. Естонці, зокрема, не втрачали контакту з країнами Скандинавії: вони з 1970-х років дивилися фінське телебачення й завжди усвідомлювали різницю між власним становищем і заможністю своїх сусідів. Литовці, які історично й географічно були насамперед близькі до сусідньої Польщі, навряд чи могли не помітити, що навіть за комунізму поляки були очевидно вільніші й багатші за них.

По-друге, незважаючи на те, що порівняння із закордонними сусідами було не на їхню користь, держави Балтії за радянськими мірками все ж таки були заможні. У Радянському Союзі вони були головними виробниками великої кількості промислових товарів — залізничних вагонів, радіоприймачів, паперової продукції, — а також основними постачальниками риби, молочних продуктів і бавовни. Завдяки товарам, які вони виробляли, а також тим, які проходили через їхні порти, естонці, латвійці та литовці були принаймні побіжно знайомі зі способом і рівнем життя, про який інші країни Радянського Союзу могли лише мріяти.

Але третьою, найважливішою, відмінною рисою республік Балтії було те, що тільки вони у своїй нещодавній історії знали, що таке справжня незалежність. Після повалення царської імперії в 1919 році вони спочатку вибороли собі свободу, але потім їх силоміць поглинули радянські спадкоємці Романових згідно з таємними пунктами Пакту Молотова — Ріббентропа в серпні 1939 року. А вторгнення 1940 року все ще добре пам'ятали живі свідки. У Балтійському регіоні горбачовська гласність, яка в інших частинах Радянського Союзу стала поштовхом до вимог більших громадянських або економічних прав, знову неминуче поставила на порядок денний питання незалежності. Тут самвидав завжди мав націоналістичне забарвлення, й інакше не могло бути.

Крім цього, причина полягала в «російському» питанні. У 1945 році населення всіх трьох балтійських республік було порівняно однорідним: більшість мешканців належала до домінантної національної групи та говорила місцевою мовою. Але станом на початок 1980-х років через примусове переселення під час та після війни, а також постійний приплив російських солдатів, управлінців і робітників населення стало значно строкатішим,

особливо в північних республіках. У Литві близько 80% жителів республіки все ще були литовцями; тоді як в Естонії, за деякими підрахунками, лише 64% населення були етнічними естонцями й говорили естонською; водночас у Латвії частка корінних латвійців, згідно з переписом 1980 року, становила 1,35 мільйона серед населення близько 2,5 мільйона — тільки 54%. Сільську місцевість усе ще населяли балти, але міста дедалі більше ставали російськими та російськомовними: ці зміни викликали значне обурення.

Отже, перші протестні заворушення в регіоні стосувалися питань мови й національності, а також пов'язаної з цим пам'яті про радянські депортації до Сибіру тисяч місцевих «підривних елементів». 23 серпня 1987 року у Вільнюсі, Ризі й Таллінні відбулися одночасні демонстрації з нагоди річниці Пакту Молотова — Ріббентропа, а через три місяці в Ризі відбувся публічний мітинг, який ушановував річницю Декларації Латвії про незалежність 1918 року. Натхненні своїм успіхом — або, точніше, безпрецедентно стриманою реакцією влади на такий публічний прояв прихованої незгоди, — у регіоні почали з'являтися незалежні групи та спілки.

Отож 25 березня 1988 року в Ризі зібралися сотні людей, щоб ушанувати пам'ять про латвійські депортації 1949 року, а в червні відбулася демонстрація на згадку про переселення 1940 року. Після цього відбулася незвично жвава зустріч доти мовчазної Спілки письменників Латвії, під час якої говорили про «Латвійський народний фронт». Кілька тижнів по тому під егідою на позір аполітичного Клубу захисту довкілля народився Латвійський рух за державну незалежність. Перебіг подій в Естонії був практично такий самий: після заходів ушанування в 1987 році та низки протестів через стан довкілля спершу народилося Естонське товариство історичної спадщини, яке опікувалося збереженням та відновленням місцевих історичних пам'яток; потім, у квітні 1988 року, — Естонський народний фронт; і згодом у серпні — на місяць пізніше, ніж у латвійських побратимів — Естонський рух за державну незалежність.

Найсуттєвішою характеристикою цих зародкових політичних рухів в Естонії та Латвії було саме їх існування — і їхні незвично революційні назви. Але саме в Литві, де російська присутність була набагато менш обтяжливою, радянській владі було кинуто відкритий виклик. 9 липня 1988 року демонстрація, яка відбулася у Вільнюсі на захист довкілля, демократії та розширення автономії для країни, зібрала 100 тисяч осіб на підтримку Sajudis, новоствореного «Литовського руху за перебудову», який відкрито критикував Комуністичну партію Литви за її «догідливість» перед Москвою, а на його знаменах було вишито заклик: «Червона арміє, повертайся додому». До лютого 1989 року Sajudis перетворився на загальнонаціональну політичну партію. Наступного місяця, на виборах до радянського З'їзду народних депутатів, вона отримала 36 із 42 литовських мандатів.

Вибори в усіх трьох республіках стали очевидною перемогою для незалежних кандидатів — і стимулювали дедалі більше усвідомлення того, що Балтійські держави рухаються схожим шляхом. Це дістало символічне підтвердження 23 серпня 1989 року, коли в п'ятдесяту річницю підписання Пакту Молотова — Ріббентропа 650-кілометровий живий ланцюг («Балтійський шлях») з'єднав Вільнюс, Ригу й Таллінн. В акції взяло участь близько 1,8 мільйона людей — чверть усього населення регіону. Коли естонський та латвійський рухи за незалежність почали наслідувати аналогічний рух у Литві й відкрито

проголосили державну незалежність своєю метою, конфронтація з Москвою стала здаватися неминучою.

Утім прогрес відбувався повільно. Увесь 1989 рік балтійські рухи за незалежність випробовували межі дозволеного. Коли новий, орієнтований на здобуття незалежності склад Верховної Ради спочатку Литви, а потім Латвії спробував ухвалити закон, аналогічний до ухваленого в листопаді 1988 року в Естонії, що дозволяв приватизацію місцевих державних підприємств, Москва оголосила їхні постанови нечинними (раніше з естонською ініціативою сталося те саме). Водночас поза тим уряд утримувався від втручань. Коли 8 жовтня 1989 року (наступного дня після того, як Горбачов привселюдно висловив у Східному Берліні застереження, що «життя карає тих, хто зволікає») Латвійський народний фронт заявив про намір рухатися до повної незалежності, радянська влада надто переймалася розгортанням кризи в Німеччині, щоб якось зреагувати.

Але 18 грудня Комуністична партія Литви розділилася: абсолютна більшість висловилася за негайне проголошення незалежності. Тепер Горбачов уже не міг мовчати. 11 січня 1990 року він приїхав до Вільнюса, щоб висловитися проти пропозиції виходу із СРСР та закликати до «поміркованості». Проте — вже не вперше — його власний приклад спрацював проти нього. Верховна Рада Литви, якій додала сміливості електоральна перемога Sajudis, успіх самого президента СРСР, який змусив ЦК СРСР відмовитися від гарантованої Конституцією «керівної ролі» партії[504], та переговори «4+2», які власне тоді й відбувалися, 11 березня проголосувала з рахунком 124:0 за відновлення незалежності Литви. «Конституцію держави Литва» 1938 року було урочисто відновлено, а дію Конституції СРСР у Республіці Литва — анульовано.

Те, що у відповідь на Вільнюську декларацію радянська верхівка не спромоглася ні на що більш грізне за економічний бойкот, багато що говорить про непевність становища в 1990 році, коли навіть уряд Російської Республіки встановлював свій «суверенітет» і перевагу російських законів над «всесоюзними» декретами. Горбачов був неспроможний зупинити вихід Литви, проте все ще був здатний запобігти військовому втручанню, якого вимагав багато хто з його колег-радикалів. Сам бойкот припинили в червні — у відповідь на згоду Литви «призупинити» повне виконання декларації про незалежність.

Після шести турбулентних місяців, упродовж яких майже всі великі радянські республіки проголосили свій «суверенітет», якщо не повну незалежність, Горбачов уже не міг утримувати позиції. Його спроби приборкати балтійські ініціативи суттєво послабили його імідж «реформатора», а те, що він не зміг придушити проголошення автономії, суверенітету та незалежності, збурювало проти нього його колег і, що створювало для нього ще більшу небезпеку, армію та силові структури. 20 грудня 1990 року його міністр закордонних справ Едуард Шеварднадзе подав у відставку й публічно попередив про зростання загрози перевороту.

10 січня 1991 року, коли всю увагу США та їхніх союзників було прикуто до війни в Перській затоці, яка саме розгорталася в Іраку, Горбачов висунув литовцям ультиматум, вимагаючи як президент Радянського Союзу їхнього негайного дотримання Конституції СРСР. Наступного дня солдати елітних підрозділів КДБ і радянського Міністерства внутрішніх справ захопили у

Вільнюсі урядові будівлі та встановили «Комітет національного порятунку». Через двадцять чотири години вони взяли під контроль студії радіомовлення і телебачення в місті, наставивши дула своїх автоматів на великі натовпи демонстрантів: 14 мирних громадян було вбито, 700 — поранено. Через тиждень військові тих самих загонів увірвалися до латвійського Міністерства внутрішніх справ у Ризі, вбивши при цьому четверо осіб.

Кровопролиття в балтійському регіоні стало сигналом наближення фіналу Радянського Союзу. Упродовж тижня понад 150 тисяч осіб зібралося на мітинг у Москві на знак протесту проти стрілянини. Борис Єльцин, колишній перший секретар московського міського комітету, а з травня 1990 року — голова Верховної Ради РРФСР, приїхав до Таллінна, де в обхід радянської влади підписав договір про взаємне визнання «суверенітету» між Росією та республіками Балтії. У березні 1991 року референдуми в Латвії та Естонії підтвердили, що виборці абсолютною більшістю підтримують повну незалежність. Почавши впівсили приборкувати норовливі республіки, Горбачов знову повернувся до попередньої позиції та марно намагався випрацювати спосіб співіснування з ними.

Але тепер на радянського президента нападали з обох боків. Те, що він не хотів розчавити Балтійські держави, безальтернативно відчужило від нього його союзників серед військових (двоє генералів, які керували наступами у Вільнюсі та Ризі, пізніше були серед головних дійових осіб майбутнього перевороту в Москві[505]). Його колишні друзі та шанувальники більше йому не довіряли. У березні 1991 року Єльцин публічно розкритикував «брехню і хитрощі» Горбачова та закликав його піти у відставку, проігнорувавши офіційні вимоги сидіти тихо або наразитися на імпічмент. Тим часом інші республіки діяли за прикладом балтійців.

За умови, що рамковій структурі радянської влади нічого не загрожувало, комуністичні очільники від України до Казахстану обмежували «реформи» обережним імітуванням самого Горбачова. Але після поразки в балтійському регіоні їхні приймачі, налаштовані на канал «перебудова», передали, що сам Союз також може бути приречений; у будь-якому разі вони й самі бачили, що в певних владних колах радянський президент був позначений чорною міткою. Тож тимчасом як нова політика в балтійських республіках була наслідком щирого та спільного для багатьох відчуття національного відродження, кроки назустріч «суверенітету» в більшості інших республік зазвичай були спричинені поєднанням, у різних пропорціях, національних почуттів та бажання самозбереження серед номенклатури. Окрім того, дедалі більше ширився страх: відчуття, що якщо безпека та влада почали розсипатися з верхівки — або, у ще гіршому випадку, невдовзі могли бути силоміць одноосібно загарбані ворогами Горбачова, — розсудливо було зосередити головні важелі впливу в місцевих руках. Зрештою, радянські управлінці почали усвідомлювати, що якщо центр паде, їм на поталу залишиться надзвичайно багато цінних державних активів: партійна власність, права на корисні копалини, ферми, заводи, податкові надходження тощо.

Найважливішою із потенційних «суверенних» республік, які тепер заявляли свої самобутні претензії, була Україна[506]. Як і республіки Балтії, Україна мала свою, нехай мінливу, історію незалежності, якої вона востаннє набула і майже одразу ж втратила після Першої світової війни. Її також тісно асоціювали з історією Росії: в очах багатьох російських націоналістів Київська «Русь» — князівство XIII століття з центром в

українській столиці, що простягалося від Карпат до Волги — була такою ж невід'ємною частиною ідентичності імперії, як і сама Росія. Але більш нагальне і практичне значення мали її матеріальні ресурси.

Розташована безпосередньо на шляху Росії до Чорного (і Середземного) моря та Центральної Європи, Україна була основою радянської економіки. За територією вона становила лише 2,7% земельної площі СРСР, але за кількістю населення — 18%, і водночас виробляла майже 17% валового національного продукту країни, поступаючись тільки самій Росії. В останні роки Радянського Союзу на Україну припадало 60% запасів вугілля країни та більша частка її титану (незамінної для сучасної металургії речовини), а її напрочуд родючий ґрунт постачав понад 40% вартості радянського сільськогосподарського виробництва.

Непропорційна значущість України для Росії та радянської історії позначилася також і на радянському керівництві. І Микита Хрущов, і Леонід Брежнєв були росіянами, які походили зі Східної України, — Хрущов повернувся туди в 1930-х роках як перший секретар української Компартії. Костянтин Черненко був сином українських «куркулів», яких депортували до Сибіру, тоді як Юрій Андропов піднявся на верхівку внаслідок перебування на стратегічно важливій посаді очільника українського КДБ. Але цей тісний зв'язок між українською республікою та радянською верхівкою не означав ніякого особливого ставлення для її мешканців.

Радше навпаки. Упродовж більшої частини історії України як радянської республіки до неї ставилися як до внутрішньої колонії: її природні ресурси експлуатували, а за населенням пильно наглядали (а у 1930-х роках піддали низці каральних репресивних заходів, які практично переросли в геноцид). Українські товари, зокрема продукти харчування та чорні метали, вивозили в інші республіки за дуже субсидованими цінами; це тривало майже до кінця Союзу. Після Другої світової війни Українську Соціалістичну Радянську Республіку значно розширили за рахунок анексії польської Східної Галичини та Західної Волині: як ми пам'ятаємо, місцеве польське населення вислали на захід в обмін на етнічних українців, вигнаних з Польщі.

Ці обміни населення, як і винищення більшої частини місцевого єврейського населення за часів війни, призвели до того, що за радянськими стандартами регіон став цілком однорідним: Російська Республіка в 1990 році налічувала понад сто меншин, тридцять одна з яких жила в автономних регіонах, натомість в Україні проживало 84% українців. Решта населення здебільшого були росіяни (11%), а також нечисельні групи молдован, поляків, угорців та євреїв, яким вдалося вижити. Важливіше було те, що єдина велика меншина, росіяни, зосереджувалася на промисловому сході країни та в столиці Києві.

Центральна та Західна Україна, зокрема навколо Львова, другого міста, була здебільшого україномовною, а релігійно належала до східного православного обряду, або уніатів (греко-католиків). Завдяки відносній толерантності Габсбургів українцям Галичини було дозволено зберегти свою рідну мову. Залежно від району українською як основною мовою в 1994 році спілкувалися від 78 до 91% місцевих жителів, тоді як на територіях, які колись були під владою царя, навіть ті, хто вважав себе українцями, частіше говорили російською.

Як пам’ятаємо, радянська Конституція приписувала мешканцям її окремих республік національні ідентичності й навіть визначала всіх громадян за етнічно-національними ознаками. Подібно до інших республік, в Україні — особливо в Західній, яку анексували нещодавно — конституційний припис утілився в реальності. Раніше, коли вживання місцевої мови здебільшого обмежувалося глухими селами, а міста були російськомовні й зрадянізовані, теоретично децентралізований та федеративний характер цього союзу національних республік цікавив лише вчених й апологетів радянщини. Але коли в містах почало з’являтися дедалі більше україномовного населення, виникали україномовні ЗМІ, а політична еліта стала асоціювати себе зі свідомо «українськими» інтересами, український націоналізм цілком очікувано став супутником фрагментації СРСР[507].

У листопаді 1988 року в Києві було засновано позапартійний рух, який так і називався — Народний Рух України за перебудову. Він став першою за десятиліття автономною українською політичною організацією. Рух дістав значну підтримку, зокрема у великих містах та від комуністів-реформаторів доби 1960-х; але його підкресленою відмінністю від рухів за незалежність у балтійських країнах було те, що він не міг автоматично розраховувати на масову підтримку й не означав жодного піднесення національних настроїв. На виборах до Верховної Ради України в березні 1990 року комуністи вибороли беззаперечну більшість, тоді як Рух здобув менше чверті мандатів.

Тож ініціативу перехопили не українські націоналісти, а самі комуністи. Саме комуністи в українській Верховній Раді 16 липня 1990 року проголосували за проголошення «суверенітету» України й оголосили право республіки на власні збройні сили та примат її власних законів. І саме під проводом Леоніда Кравчука — комуністичного апаратника й колишнього «секретаря з ідеологічних питань» української Партії — українці в березні 1991 року взяли участь у всеукраїнському референдумі та висловили свою подальшу підтримку федеративній системі, хоча й «оновленій» (за висловом Горбачова). Тільки на Західній Україні, коли виборців запитали, чому вони віддають перевагу — повній незалежності чи суверенітету всередині федерації, — українських комуністів розгромили ті, хто прагнув повного розриву з Москвою: за це проголосували 88% населення. Це не пройшло повз увагу Кравчука та його однопартійців, які пильно спостерігали за тим, як розвивається ситуація в країні.

У менших західних радянських республіках події розгортались аналогічно, а відмінності були продиктовані місцевими обставинами. Білорусь на півночі від України не мала подібної національної ідентичності чи традицій. Примарна незалежна «Білоруська Народна Республіка» 1918 року так і не здобула міжнародного визнання, а багато її власних громадян відчували більшу спорідненість з Росією, Польщею або Литвою. Після Другої світової війни та приєднання до Білорусі частин Східної Польщі, у Білоруській Радянській Соціалістичній Республіці мешкали численні російська, польська та українська меншини. Самі білоруси як найбільша мовна спільнота в республіці не виявляли жодного бажання чи очікування суверенітету в будь-якому вигляді; а їхня країна, украй залежна від Росії, не могла й сподіватися на те, щоб забезпечити справжню незалежність.

Білорусь, бідний болотяний регіон, більше пристосований до тваринництва, аніж до масштабного землеробства, спустошила війна. Її найістотнішим внеском у післявоєнну радянську економіку були хімікати й льон, а також її

стратегічне розташування на шляху основних газопроводів і ліній зв'язку між Москвою та Балтійським морем. Чимсь подібним до руху за незалежність було Адраджэнне («Відродження») — організація, яка виникла в 1989 році в Мінську і сильно нагадувала український Рух. У Білорусі, як і в Україні, на радянських виборах 1990 року комуністи одержали беззаперечну більшість; а коли Верховна Рада України в липні 1990 року проголосила країну «суверенною», її північний сусід через два тижні слухняно вчинив за її прикладом. І в Мінську, і в Києві місцева номенклатура діяла обережно, вичікуючи змін у Москві.

Радянська Молдова, затиснута між Україною та Румунією, була іншим і навіть цікавішим випадком[508]. Цю територію — більш відому за царських часів як «Бессарабія» — багаторазово перекроювали Росія та Румунія впродовж століття, зокрема внаслідок воєнних перипетій. Її чотири з половиною мільйони населення переважно були молдаванами, але зі значними російською та українською меншинами й доволі суттєвою кількістю болгар, євреїв, ромів і гагаузів (тюркомовних православних, які жили біля Чорного моря). У цій характерно імперській суміші народів більшість була румунськомовна; але за радянської влади, щоб чіткіше відокремити їх від сусідніх румунів, громадян Молдови змушували писати своєю мовою за допомогою кириличної абетки й називати себе не румунами, а «молдованами».

Отож у цій країні з національною ідентичністю все було непросто. З одного боку, значна частина населення, особливо в столиці Кишиневі, добре володіла російською та вважала себе радянськими громадянами; з іншого, зв'язок з Румунією (на рівні історії та мови) слугував містком до Європи й основою для посилення вимог розширеної автономії. Коли в 1989 році з'явився рух «Народний фронт», його головним прагненням було зробити румунську офіційної мовою республіки — того самого року місцева комуністична влада пішла на цю поступку. Окрім того, дехто поширював провокативні ідеї, здебільшого спекулятивні, про те, щоб Молдова «повернулася» до Румунії — Бухарест активно їх спростовував.

Після виборів 1990 року, на яких Народний фронт здобув більшість голосів, новий уряд спершу поміняв назву республіки з Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки на Радянську Соціалістичну Республіку Молдова (пізніше — просто «Республіку Молдова»), а тоді, у червні, проголосив власний суверенітет. Ці здебільшого символічні кроки зумовили зростання занепокоєння та чутки про «превентивний сепаратизм» серед російськомовного населення Молдови, а також крихітної гагаузької меншини. Після референдуму про автономію, який відбувся восени 1990 року, комуністична верхівка в Тирасполі — головному місті Східної Молдови по той бік річки Дністер, де росіяни й українці кількісно переважали, — проголосила Придністровську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, за прикладом аналогічно «автономної» Гагаузької Радянської Соціалістичної Республіки на південному сході.

Зважаючи на те, що гагаузів налічується щонайбільше 160 тисяч, а «Придністров'я» — це клиноподібний кусень землі площею лише 4 тисячі квадратних кілометрів, де проживає менш ніж 500 тисяч осіб, поява таких «автономних республік» може здатися безглуздям, доведенням до абсурду «уявних націй» та «вигаданих традицій». Але тимчасом коли гагаузька республіка так і не пішла далі проголошення свого існування (майбутня Молдовська держава мирно її реінтегрувала з правом виходу, якщо Молдова

колись «повернеться» до складу Румунії), придністровська «незалежність» спиралася на присутність радянської (пізніше російської) 14-ї армії, яка допомогла своїм підзахисним відбити перші спроби Молдови повернути цю територію.

За тих дедалі більш непевних часів радянська (і пізніше російська) влада була зовсім не проти запропонувати патронаж мікродержаві, яка не мала іншого вибору, окрім як бути вимушено лояльною до Москви: вона повністю залежала від доброї волі Росії, а її очільники були місцевими комуністичними самодержцями, які захопили контроль над територією та невдовзі перетворили її на прихисток контрабандистів і корупціонерів. Із Придністров'я до Молдови надходило 90% електроенергії, тож нові керманичі навіть мали у своєму розпорядженні щось на кшталт правомірного економічного важеля впливу, на використання якого вони могли сподіватися у випадку відмови Кишинева співпрацювати.

Придністровську незалежність не визнала ані Молдова, ані інші держави: навіть Москва ніколи не заходила так далеко, щоб офіційно визнати сепаратистський регіон. Але розкол у крихітній Молдові був передвісником серйозніших проблем у недалекому майбутньому на кількасот кілометрів східніше — на Кавказі. Вірмени й азербайджанці там давно ворогували, що, зокрема, ускладнювала наявність в Азербайджані значної вірменської меншини в Нагірному Карабасі. Між ними, а також між ними та радянською владою, ще в 1988-му відбулися жорстокі сутички, що залишили по собі сотні постраждалих[509]. У січні 1990 року в Баку, столиці Азербайджану, сутички поновилися[510].

У сусідній Грузії, у столиці Тбілісі, двадцятьох демонстрантів було вбито в протистоянні між націоналістами й солдатами у квітні 1989 року. Причиною стало зростання напруги між демонстрантами, які вимагали виходу із СРСР, та владою, яка все ще була віддана ідеї його збереження. Однак радянська Грузія, як і сусідні радянські республіки Вірменія та Азербайджан, була достатньо географічно вразливою й етнічно строкатою, щоб холоднокровно осягнути всю хиткість безпекового середовища, якою мав би супроводжуватися крах СРСР. Відповідно, місцева влада вирішила діяти на випередження, і комуністичні партії, що перебували при владі, перефарбувалися в рухи за державну незалежність, а лідери регіональних партійних осередків — найвідомішим з яких був Едуард Шеварднадзе з Грузії — приготувалися вхопитися за владу, щойно вона стане нічиєю.

Тож навесні 1991 року на периферії Союзу всі чекали на те, щоб побачити, що відбуватиметься в центрі. Головною, певна річ, була сама Росія — панівна республіка Союзу, на яку припадала половина населення країни, три п'ятих її валового національного продукту й три чверті земельної маси. У певному розумінні країни «Росія» як такої не існувало: це століттями була імперія, фактично чи у прагненнях. «Росія», яка простягалася вздовж одинадцяти часових поясів та об'єднувала десятки різних народів, завжди була надто великою, щоб обмежуватися однією ідентичністю чи спільною метою[511].

Під час та після Великої Вітчизняної війни радянська влада використовувала російську карту, апелюючи до національної гордості та підносячи «перемогу російського народу». Але росіянам ніколи не визначали такого національного статусу, який у радянському лексиконі офіційно застосовували до казахів,

українців чи вірмен. Не існувало навіть окремої «російської» Комуністичної партії. Російський та радянський означало те саме. Ці два означення природно доповнювали одне одного: у постімперську добу під «вивіскою» Радянського Союзу ховалася російська імперська держава, тоді як «Росія» надавала Радянському Союзу історичної та територіальної тяглості. Тому межі між «Росією» і «Радянським Союзом» (навмисне) залишалися розмитими[512].

На момент, коли до влади прийшов Горбачов, на «російськості» стали наголошувати набагато сильніше, подекуди з тих самих причин, з яких Східна Німеччина почала підкреслено привселюдно пишатися Фрідріхом Великим та підносити питомо німецькі якості Німецької Демократичної Республіки. У роки занепаду народних республік патріотизм знову актуалізувався як зручний замінник соціалізму. Саме тому це також була найпростіша і найменш загрозлива форма політичної опозиції. У Росії та в НДР, так само як і в Угорщині, критично налаштована інтелігенція могла зазнавати переслідувань, але безслівні прояви націоналізму не обов'язково придушували. Їм навіть не перешкоджали, адже їх можна було спрямувати на користь влади. Чергові прояви «великого російського шовінізму» в радянській літературі та засобах масової інформації потрібно сприймати саме в цьому ключі. Звичайно, це також стало додатковим приводом для занепокоєння серед незахищених національних меншин.

Саме на такому тлі несподівано з'явився Борис Єльцин. Хрестоматійний апаратник брежнєвської доби, секретар ЦК, а раніше — інженер-будівельник, Єльцин упевнено піднімався кар'єрними щаблями Партії, аж доки в 1987 році його не звільнили з усіх посад і не виключили з Політбюро за те, що він перейшов межі дозволеної критики вищого керівництва. На цьому вирішальному етапі політична інтуїція Єльцина, який достатньо надивився на те, як успішно Партія та партійна бюрократія блокує будь-які справжні зміни, підказала йому перепрофілюватися на підкреслено російського політика: після виборів у березні 1990 року він став депутатом РРФСР, а потім — головою Верховної Ради РРФСР, російського парламенту.

Саме на цій впливовій та публічній посаді Борис Єльцин став головним реформатором країни, показово вийшовши з Комуністичної партії в липні 1990 року та використавши свою політичну опору в, так би мовити, російській Москві, щоб узяти гору над колишніми товаришами з того боку барикад у Москві радянській. Його головною мішенню тепер став сам Горбачов (попри те, що спочатку Єльцин був переконаним прихильником радянського президента, — він понад десять років пропрацював у його рідній Свердловській області). Прикрі невдачі радянського лідера ставали дедалі помітнішими, а його популярність стрімко падала, що не міг оминути увагою Єльцин.

Головною тактичною помилкою Горбачова у внутрішній політиці було те, що він сприяв створенню національного законодавчого органу, який мав загальнонаціональну публічність, справжню владу і значну незалежність. Єльцин та його прихильники в Росії швидше за самого Горбачова зметикували, що цей новий, відкрито обраний «Совєт» стане природним майданчиком для різноманітних нарікань; до того ж Єльцин став особливо вправним в узгодженні інтересів власне Росії з інтересами інших народів та республік. Горбачов був свідомий того, яку загрозу такі альянси становили для самого Союзу. Але на той час було вже надто пізно робити щось, окрім того, щоб

знехотя й непереконливо пристати на бік радянських чиновників, які з ностальгією згадували стару партійну монополію — ту саму, для знищення якої він доклав стількох зусиль.

Тож поки Горбачов усе ще «маневрував» між бажаним і можливим, обстоюючи необхідність «контрольованого федералізму» (типово горбачовський компроміс), Єльцин дуже пристрасно й публічно виступав на захист балтійської боротьби за незалежність. У квітні 1991 року Горбачов вимушено погодився надати республікам право відокремлення за новою союзною конституцією; але цей крок назустріч реальності тільки ще більше його ослабив, а його вороги-консерватори впевнилися: якщо вони хочуть відновити порядок, Горбачова необхідно усунути. Тим часом 12 червня 1991 року Єльцина, який, як свідчили опитування громадської думки, за популярністю давно обігнав Горбачова, обрали президентом Російської Радянської Республіки — він став першим в історії демократично обраним лідером Росії[513].

Наступного місяця, 12 липня, Верховна Рада СРСР проголосувала за новий децентралізований Союз, який надавав значну гнучкість незадоволеним державам-членам. Це, а також перемога відкритого антикомуніста Єльцина зрештою перехилило шальки терезів. Партійні консерватори були майже у відчаї, а група високопосадовців — включно з прем'єр-міністром, міністром оборони, міністром внутрішніх справ та головою КДБ Володимиром Крючковим — почала готувати переворот. Те, що щось таке готувалося, у Москві було вже всім відомою таємницею — ще 20 червня посол США навіть попередив Горбачова про заколот, але марно.

За ідеєю путч мав збігтися в часі зі щорічною відпусткою Горбачова в Криму; Микита Хрущов, останній очільник партії, якого усунули силою, також відпочивав на півдні Союзу, коли його московські соратники влаштували його раптове повалення. Тож заколотники 1991 року безсоромно скористалися попередньою радянською практикою. Відповідно, 17 серпня Горбачова попросили про згоду передати свої президентські повноваження «державному комітету з надзвичайного стану». Коли він відмовився, надзвичайний комітет 19 серпня оголосив, що президент «за станом здоров'я» не може виконувати своїх повноважень, і тому владу в повному обсязі переймає комітет. Радянський віцепрезидент Геннадій Янаєв підписав указ, яким усував Горбачова від влади, після чого на пів року було проголошено «надзвичайний стан».

І хоча Горбачов, який, по суті, був бранцем на своїй чорноморській дачі на південному мисі Криму, нічим не міг зарадити, заколотники опинилися в не набагато кращому становищі. По-перше, те, що вони мусили оголосити надзвичайний стан та фактично запровадити стан воєнний, тільки щоб поміняти одного комуністичного лідера на другого, уже само собою засвідчувало, як сильно занепав традиційний лад у Радянському Союзі. До того ж заколотники не мали одностайної підтримки з боку своїх власних структур: важливо, що більшість старшого складу КДБ відмовилася підтримати Крючкова. І хоча те, проти чого виступали змовники, не залишало жодних сумнівів, вони так і не змогли чітко пояснити, за що вони боролися.

Крім того, змовники були ненавмисною пародією на всі огріхи радянського минулого: вони були сивими дідуганами брежнєвських часів, говорили повільно і незв'язно та й не відчували змін у країні, годинник якої

незграбно намагалися перевести на тридцять років назад. У минулому, коли такі мужі плели інтриги в Кремлі, то були заховані від народних очей, а коли виходили на люди, на них можна було дивитися лише здалеку під час офіційних заходів. Однак тепер, щоб пояснювати й відстоювати свої дії, вони мусили з'являтися на телебаченні та спілкуватися з пресою, а громадськість отримала достатньо можливостей зблизька роздивитися обличчя офіційного соціалізму в усьому його маразмі.

Тим часом Борис Єльцин скористався моментом. Його популярність ще більше зросла після особистої зустрічі з Джорджем Бушем, коли американський президент лише три тижні до того приїждав до СРСР з візитом. Тепер, 19 серпня, він публічно оголосив, що кремлівська рокіровка була незаконним державним переворотом, і поставив себе на чолі опору, роздаючи вказівки зі свого кабінету в російському парламенті та закликаючи людей, що зібралися під його стінами, захищати демократію проти танків. Водночас перед об'єктивами іноземних ЗМІ, які з'їхалися до столиці, Єльцин проводив тривалі розмови й переговори зі світовими лідерами: усі, окрім одного, запевнили його в цілковитій офіційній підтримці й старанно утримувалися від будь-якого визнання заколотників, що опинялися в дедалі більшій ізоляції[514].

Опір був не просто формальністю: у ніч на 21 серпня троє демонстрантів загинули під час сутичок з військовими. Але в очільників перевороту, які втратили громадську підтримку, почали здавати нерви. Вони не мали широкої підтримки всередині збройних сил, щоб встановити контроль над країною, а з кожною годиною протистоянь на вулицях Москви (та Ленінграда) вони втрачали свій головний ресурс — страх. Замість того щоб злякатися подій у Кремлі, демократи й націоналісти осміліли: 20 серпня, у розпал невизначеності, Естонія проголосила незалежність, а наступного дня — Латвія. 21 серпня один із лідерів перевороту, Борис Пуго (міністр внутрішніх справ і колишній очільник латвійського КДБ), скоїв самогубство; за наказом Єльцина, його спільників заарештували. Того самого дня виснаженого і стривоженого Горбачова літаком доправили в Москву.

Офіційно Горбачов повернувся на посаду; однак насправді все змінилося назавжди. Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС) було остаточно дискредитовано — тільки 21 серпня, коли заколотники вже перебувала за ґратами, речники партії публічно засудили їхній переворот, а Єльцин скористався згубним ваганням партії, щоб заборонити її діяльність у Російській Федерації. Горбачову, який, з'явившись на людях, здавався приголомшеним і невпевненим, зі зрозумілих причин було складно осягнути значущість цих змін. Замість того щоб схвально оцінити перемогу Єльцина, російського парламенту чи російського народу, на камеру він говорив про перебудову й незамінну роль, яку партія відіграватиме у власному оновленні, просуванні реформ тощо.

Такий підхід усе ще добре сприймали на Заході, де масово вважали (і сподівалися), що після невдалого перевороту все піде, як раніше. Проте для Радянського Союзу те, що Горбачов продовжував торочити про неактуальні й провальні цілі, та його очевидна невдячність своїм рятівникам стали одкровенням. Горбачов відстав від Історії і не знав про це. Для багатьох росіян серпневі події стали справжньою революцією, істинним народним повстанням не за реформаторів та їхню партію, а проти них: КПРС, як кричали демонстранти Горбачову, коли він із запізненням прибув до

російського парламенту, була «злочинною організацією», власні міністри якої намагалися зневажити Конституцію. Коли Горбачов це зрозумів, призупинив діяльність КПРС та (24 серпня) подав у відставку з посади генерального секретаря, було вже надто пізно. Комунізм тепер уже був у минулому, як і сам Михайло Горбачов.

Звичайно, колишній генеральний секретар усе ще залишався президентом Радянського Союзу. Але потреба в самому Союзі тепер безпосередньо опинилася під питанням. Невдалий путч став останнім і найсильнішим імпульсом до розпаду. У період із 24 серпня по 21 вересня Україна, Білорусь, Молдова, Азербайджан, Киргизстан, Узбекистан, Грузія, Таджикистан та Вірменія услід за балтійськими республіками проголосили незалежність від Радянського Союзу — більшість із цих заяв прозвучали в непевні й безладні дні після повернення Горбачова[515]. За прикладом Кравчука в Україні, інші регіональні перші секретарі на кшталт Нурсултана Назарбаєва в Казахстані, Аскара Акаєва в Киргизстані, Гейдара Алієва в Азербайджані, Станіслава Шушкевича в Білорусі та інших обачно дистанціювалися від своєї давньої партійної належності та перевтілилися в очільників своїх нових держав, дбайливо і якнайшвидше націоналізувавши всі місцеві активи партії.

Горбачову та Верховній Раді в Москві не залишалося нічого, крім як змиритися з реальністю, визнати незалежність нових держав і висунути непереконливу пропозицію ще однієї «нової» конституції, яка б об'єднала незалежні республіки у щось на зразок конфедерації. Тим часом за кількасот метрів від нього Борис Єльцин і російський парламент створювали незалежну Росію. До листопада Єльцин узяв під контроль Росії практично всю фінансову й економічну діяльність на російській території. Радянський Союз тепер був державою-оболонкою, без влади і ресурсів.

На той час головні інститути СРСР або опинилися під владою незалежних держав, або припинили існувати: 24 жовтня навіть КДБ офіційно розпустили. Коли Горбачов запропонував новий «Договір про економічну спільноту суверенних держав», більшість незалежних республік просто відмовилася його підписувати. На жовтневих сесіях Верховної Ради СРСР західні республіки були відсутні. Зрештою 8 грудня президенти та прем'єр-міністри Росії, України й Білорусі — ключових слов'янських держав радянської імперії — узяли на себе ініціативу зустрітися під Мінськом і денонсувати Союзний договір 1922 року, тим самим розпустивши СРСР. Замість нього вони запропонували заснувати Союз незалежних держав (СНД).

Коли Горбачов у Москві про це дізнався, то розсерджено засудив цей крок як «незаконний і небезпечний». Однак що думає президент Радянського Союзу, більше нікого не цікавило: Горбачов нарешті почав усвідомлювати, що він уже, по суті, нічим не керує. Дев'ять днів по тому, 17 грудня, Горбачов зустрівся з Єльциним, і вони домовилися (точніше, Горбачов погодився), що Радянський Союз необхідно офіційно ліквідувати: його міністерства, посольства та війська мали перейти під контроль Росії, а його правонаступницею згідно з міжнародним правом мала стати Російська Республіка.

Через двадцять чотири години Горбачов заявив про намір піти у відставку з посади президента СРСР. У день Різдва 1991 року радянську символіку на вершині Кремля замінив російський прапор: Михайло Горбачов передав свої

повноваження головнокомандувача президенту Росії Єльцину та залишив посаду. Упродовж сорока восьми годин Горбачов звільнив свій кабінет — його зайняв Єльцин. Опівночі 31 грудня 1991 року Союз Радянських Соціалістичних Республік припинив своє існування.

Зникнення Радянського Союзу було видатною подією: сучасна історія не знала нічого подібного. Не було ані міждержавної війни, ані кривавої революції, ані природної катастрофи. Велика промислова держава — військова суперсила — просто розвалилася: її авторитет розчинився, а інституції випарувалися. Розпад СРСР не був цілковито мирним, як ми вже бачили з подій у Литві чи на Кавказі; а на деякі незалежні республіки в прийдешні роки ще чекали бойові дії. Але найбільша країна на земній кулі залишила світову сцену здебільшого майже без заперечень. Безумовно, називати цей вихід з Імперії безкровним буде неточністю; та це заледве передає несподівану легкість, з якою відбувався весь процес.

Чому ж тоді все це на позір було таким безболісним? Чому після десятиліть насильства всередині держави й агресії щодо інших країн перше соціалістичне суспільство у світі розвалилося, навіть не намагаючись захиститися? Одна з відповідей, звичайно, полягає в тому, що насамперед його ніколи насправді не існувало: за словами історика Мартіна Маля, «не існує такої речі, як соціалізм, а Радянський Союз його побудував». Але якщо це пояснює марність комуністичної влади в державах-сателітах, яка трималася на самій лише тіні Червоної армії, цього все ж таки недостатньо, щоб з'ясувати, що сталося в самому осерді імперії. Навіть якщо суспільство, яке нібито побудував комунізм, було, по суті, оманою, ленінська держава була, поза сумнівом, справжньою. І її створили зсередини.

Відповідь на це запитання почасти полягає у випадковому успіху Михайла Горбачова в спустошенні адміністративного й репресивного апарату, на якому трималася радянська держава. Щойно партія втратила хватку, щойно стало зрозуміло, що ні армію, ні КДБ не будуть нещадно нацьковувати, щоб зламати критиків режиму й покарати незгодних (а до 1991 року це не було зрозуміло), природні відцентрові тенденції величезної суходільної імперії взяли гору. Тільки тоді стало очевидно — попри сімдесят років наполегливих запевнень у зворотному, — що комуністичного суспільства як такого справді не існувало, а була лише ослабла держава та її нетерплячі громадяни.

Однак — і це інший бік роз'яснення — радянська держава насправді не зникла. Радше СРСР розколовся на низку маленьких держав-наступниць, більшістю з яких керували досвідчені комуністи-диктатори, які інстинктивно одразу ж відтворювали й надсаджували таку систему та спосіб влади, якими вони досі користувалися як радянські управлінці. У більшості республік-наступниць не було «переходу до демократії»; цей перехід — у тих випадках, коли він узагалі мав місце, — настав дещо пізніше. Автократична державна влада, єдина, яку будь-коли знала більшість мешканців метрополії Радянської імперії, була не стільки повалена, як зменшена. Збоку це здавалося фундаментальними змінами; але для тих, хто переживав їх зсередини, їхні наслідки, безперечно, відчувалися не так радикально.

Ба більше, поки місцеві секретарі Компартії, які так легко перетворилися на президентів незалежних держав, мали всі підстави рішуче діяти, щоб уберегти свою вотчину, центральна радянська влада не мала власної сфери,

яку могла б захищати. Усе, на що вона була здатна, — повернутися до тих дряхлих структур, які з таким запалом руйнував Горбачов; не дивно, що їм не вистачило бажання продовжити боротьбу[516]. Єдиним колишнім комуністичним лідером, який мав політичну опору в самій Москві, був Борис Єльцин; він, як ми пам'ятаємо, справді діяв рішуче — але від імені відродженої «Росії».

Отже, розквіт держав-наступниць не треба тлумачити як свідчення того, що Радянський Союз пав під вагою знову пробудженого в його республіках націоналізму, який до того часу не давав про себе знати. За винятком балтійських країн, траєкторія розвитку яких була більш подібною до змін у західних сусідів, радянські республіки й самі були витвором радянського планування і, як пам'ятаємо, зазвичай мали доволі складну етнічну композицію. Навіть у державах, які щойно отримали незалежність, було багато чутливих меншин (особливо всюдисущих росіян) — колишніх радянських громадян, котрі мали неабиякі підстави шкодувати про втрату «імперського» захисту і, як виявилося, були доволі неоднозначно налаштовані щодо нових обставин.

І не тільки вони. Коли президент Джордж Буш 1 серпня 1991 року прибув до Києва з візитом, то привселюдно й наполегливо порадив українцям залишатися в Радянському Союзі[517]. «Дехто, — заявив він, — закликає Сполучені Штати обирати між підтримкою президента Горбачова та підтримкою нових лідерів по всьому СРСР, які прагнуть незалежності. Я думаю, що така постановка питання неправильна. Президент Горбачов здійснив неймовірні звершення… Ми підтримуватимемо якомога міцніші відносини з радянським урядом президента Горбачова». Така доволі незграбна спроба підтримати радянського президента, позиції якого дедалі слабшали, не цілковито дорівнювала підтримці Радянського Союзу… але була небезпечно близькою до цього.

Публічно висловлена обережність американського президента — це ще одне корисне нагадування про те, яку обмежену роль відігравали США в цих подіях. Усупереч самовдоволеній риториці, яка поширилася в американському публічному дискурсі, Вашингтон не «зруйнував» комунізм — комунізм розвалився сам. Тим часом те, що українці, яким Буш адресував свою пораду, проігнорували її й абсолютною більшістю кілька місяців по тому проголосували за вихід із Союзу назавжди, було зумовлено не раптовим надміром патріотичного запалу. Незалежність в Україні, Молдові чи навіть Грузії була пов'язана не так із самовизначенням, як із самозбереженням — як виявилося, з надійною основою для державотворення, але хистким фундаментом для демократії.

Ніщо в житті Радянського Союзу не було таким логічним, як його кінець. Приблизно те саме можна було сказати про розпад Чехословаччини, «оксамитове розлучення» між словаками й чехами, яке мирно та полюбовно завершилося 1 січня 1993 року. На перший погляд, це здавалося хрестоматійним випадком природного напливу етнічних сентиментів у вакуум, який лишив по собі комунізм: «повернення історії» у формі національного пробудження. І саме так ці події зазвичай і подають багато їхніх учасників. Але при ближчому розгляді стає зрозуміло, що розділення Чехословаччини на дві окремі держави — Словаччину та Чеську Республіку — знову ж таки свідчить про межі такої інтерпретації: на провінційному рівні та в серці Європи.

Безперечно, «історії», на яку можна було покликатися, не бракувало. Чехи і словаки попри те, що спантеличеним стороннім спостерігачам можуть здатися надзвичайно подібними, мають абсолютно різне минуле. Богемія та Моравія — історичні території, з яких складається чеський край, — могли похвалитися не лише видатним минулим доби Середньовіччя та Відродження в серці Священної Римської імперії, але й визначною роллю в індустріалізації Центральної Європи. У межах австрійської частини Габсбурзької імперії чехи мали дедалі більшу автономію й були очевидно заможніші. Їхнє головне місто Прага, одна з естетичних перлин континенту, станом на 1914 рік була важливим центром модернізму в образотворчому мистецтві й літературі.

Натомість словаки мало чим могли похвалитися. Століттями вони перебували під владою Будапешта й не мали якоїсь виразної національної історії: в угорській частині імперії їх вважали не «словаками», а селянами — населенням Північної Угорщини, яке говорило слов'янською мовою. Міськими жителями словацького регіону були переважно німці, угорці чи євреї: невипадково найбільшим містом на тій території, непоказній конурбації на березі Дунаю за декілька кілометрів на схід від Відня, був Прессбург (як його називали німецькомовні австрійці), або Пожонь (угорська назва). Тільки коли в 1918 році Чехословаччина отримала незалежність, включивши в себе і словаків без особливого з їхнього боку бажання, місто стало другим у новій державі й одержало назву Братислава.

Міжвоєнна Чехословацька Республіка була демократичною та ліберальною за тими стандартами, які переважали в регіоні, але її централізовані інститути віддавали виразну перевагу чехам, які обіймали практично всі пов'язані з владою та впливом посади. Словаччина була лише областю, до того ж бідною і доволі непривілейованою. Тож імпульс, який змусив багатьох із тримільйонного німецькомовного населення країни дослухатися до пронацистських сепаратистів, а певний відсоток словацького населення, яке в Чехословаччині налічувало два з половиною мільйони, — із симпатією ставитися до словацьких популістів з їхніми вимогами автономії і навіть незалежності, мав однакову природу. У березні 1939 року, коли Гітлер загарбав чеські регіони в «Протекторат Богемії та Моравії», було засновано авторитарну клерикальну словацьку маріонеткову державу на чолі з отцем Йозефом Тісо. Отож перша в історії незалежна словацька держава постала за наказом Гітлера й на домовині Чехословацької Республіки.

Чи була популярною словацька «незалежність» за воєнного часу, постфактум з'ясувати складно. У післявоєнні роки вона дискредитувала себе як власними діями (Словаччина депортувала в табори смерті практично всі 140 тисяч єврейського населення), так і сильною залежністю від нацистського покровителя. Після звільнення Чехословаччина відновилася в статусі унітарної держави, а прояви словацького націоналізму не схвалювалися. У ранні сталінські роки «словацький буржуазний націоналізм» навіть був одним зі звинувачень, висунутих призначеним підсудним під час підготовки показових процесів: за цим звинуваченням Ґустав Гусак провів шість років у в'язниці.

Але з часом комуністи побачили переваги в заохоченні Чехословаччини, власне, як і інших країн, до поміркованого вияву національних почуттів. Реформатори 1968 року (чимало з яких були словаками за походженням) у відповідь на зростання вимог у Братиславі запропонували, як ми пам'ятаємо, нову федеральну конституцію, яка б поширювалася на дві окремі республіки —

Чеську та Словацьку. З усіх істотних перетворень, обговорюваних чи реалізованих упродовж Празької весни, лише це збереглося після подальшої «нормалізації». Партійна влада, яка спочатку ставилася до католицької сільської Словаччини як до ворожої території, тепер навпаки почала сприймати її прихильно (див. розділ 13).

Відсталість Словаччини — чи, радше, відсутність великих скупчень освічених містян середнього класу — тепер стала її перевагою. Оскільки в Словаччині було менше машин і телевізорів, а її зв'язкові сполучення були гірші, ніж у більш прогресивних західних провінціях, словаки здавалися менш вразливими до закордонного впливу, аніж празькі радикали й дисиденти, які мали доступ до іноземних ЗМІ. Відповідно, вони набагато менше постраждали від репресій та чисток 1970-х. Тепер чехам випало бути об'єктами офіційної немилості[518].

Тож, з огляду на історію, розпад Чехословаччини після 1989 року здається якщо не неминучим наслідком, то принаймні логічною розв'язкою десятиліть взаємної ворожості — стримуваної та використаної за комунізму, але не забутої. Однак це було не так. За три роки, які розділяли кінець комунізму від остаточного відокремлення, кожне опитування громадської думки показувало, що чесько-словацьку державу в тому чи іншому вигляді підтримує більшість чехів та словаків. У керівній верхівці також не було щодо цього глибоких розбіжностей: і в Празі, і в Братиславі від початку існував широкий консенсус, що нова Чехословаччина буде федерацією, яка надасть значну автономію окремим її частинам. А новий президент, Вацлав Гавел, щиро й абсолютно неприховано вірив у єдину країну для чехів та словаків.

Те, що «національне» питання спочатку було неважливим, чітко видно з результатів перших вільних виборів, які відбулися в червні 1990 року. У Богемії та Моравії Громадянський форум Гавела отримав половину голосів, а майже всі інші поділили між собою комуністи і християнські демократи. У Словаччині картина була дещо складнішою: партія — двійник Громадянського форуму «Громадськість проти насильства» стала найчисленнішою, але значну частину голосів розділили між собою християнські демократи, комуністи, угорські християнські демократи й зелені[519]. Щойно створена Словацька національна партія взяла лише 13,9% на виборах до Словацької національної ради та 11% — у голосуванні за делегатів до Федеральних зборів (парламенту). Менше ніж один словак із семи проголосував за єдину партію, яка обстоювала поділ країни на дві окремі етнічні складові.

Однак упродовж 1991 року Громадянський форум почав розпадатися. Як альянс, що тримався на спільному ворогові (комунізмі) та популярному лідері (Гавелі), він залишився ні з чим: комунізму вже не було, а Гавел був президентом республіки, нібито вищим за політичні протистояння. Між колишніми однодумцями посилилися політичні суперечності, а догматичні прихильники вільного ринку під проводом міністра фінансів Вацлава Клауса (який сам себе називав адептом тетчеризму) ставали дедалі впливовішими. У квітні 1991 року після схвалення в парламенті широкого закону про приватизацію державних підприємств Громадянський форум розколовся, а (домінантна) фракція Клауса стала Громадянською демократичною партією.

Клаус був налаштований швидко вести країну назустріч «капіталізму». Але тимчасом як на чеських територіях така мета мала реальну базу підтримки, у Словаччині ситуація була іншою. Приватизація, вільний ринок і скорочений

державний сектор мало приваблювали більшість словаків, які набагато більше за чехів залежали від роботи на збиткових, застарілих фабриках, шахтах і заводах державної форми власності — «підприємствах», які більше не мали захищених ринків для своєї продукції і які навряд чи могли спокусити закордонний капітал або приватних інвесторів. В очах певних бізнесових і політичних кіл у Празі Словаччина була обтяжливим спадком.

Тим часом партія «Громадськість проти насильства» також розвалилася — з аналогічних причин. Її найуспішнішою публічною особою тепер був Владімір Мечіар — колишній боксер, який зіграв порівняно незначну роль у подіях 1989 року, але відтоді виявився набагато спритнішим за колег у маневруванні між рифами демократичної політики. Після червневих виборів він сформував уряд у Словацькій національній раді, але його відразлива манера спілкування спричинила розкол у коаліції, а на заміну Мечіара прийшов католицький політик Ян Чарногурський. Відповідно Мечіар вийшов з ГПН та сформував свою власну партію — Рух за демократичну Словаччину.

Від осені 1991 року й до літа 1992-го між представниками адміністрацій Чехії та Словаччини тривали довгі переговори з метою погодити основу для децентралізованої федеральної конституції, яку підтримувала чітка більшість і політиків, і виборців з обох сторін. Але тоді Мечіар, щоб забезпечити себе та партію виборчою базою, став на захист словацького націоналізму — теми, до якої раніше він не виявляв значного інтересу. Словакам, заявив він своїм виборцям, загрожувало все — від чеських планів щодо приватизації та угорського сепаратизму до перспективи поглинення «Європою». На карті стояло їхнє виживання як нації (не кажучи вже про існування).

Озброївшись такою риторикою та вульгарною, але харизматичною публічною манерою, Мечіар привів свою нову партію до беззаперечної перемоги на федеральних виборах у червні 1992 року, виборовши майже 40% голосів у Словаччині. Тим часом у чеських регіонах нова Громадянська демократична партія Вацлава Клауса в союзі з християнськими демократами також виявилася переможцем. Тепер, коли Клаус став прем’єр-міністром чеської частини, обидві автономні половини федеративної республіки опинилися в руках тих, хто — з різних, але взаємодоповнювальних причин — не шкодував би, якби країна розвалилася. Зараз лише президент федеративної республіки обстоював — за конституцією та відповідно до власних переконань — ідеал об’єднаної федеративної Чехословаччини.

Але Гавел уже не був такий популярний (а відповідно, такий впливовий), як менш ніж два роки тому. Свій найперший офіційний візит на посаді президента він здійснив не до Братислави, а до Німеччини: враховуючи давні ворожі стосунки між чехами й німцями та потребу заводити друзів у Західній Європі, то був зрозумілий крок, але з погляду чутливого ставлення Словаччини це стало тактичною помилкою. А підлеглі Гавела не завжди служили йому доброю службою: у березні 1991 року його речник Міхаель Жантовський заявив, що словацька політика все більше переходить до рук колишніх комуністів та «людей, які згадують про Словацьку державу як про золоту добу словацького народу»[520].

Твердження Жантовського не було цілковито помилковим, і за тих обставин воно, здається, значною мірою заохочувало до того, про що він говорив. Як і інші колишні чеські дисиденти, Гавел та його оточення не завжди були

хорошої думки про словаків. Вони радше дивилися на них як на провінційних шовіністів, що в найкращому разі наївно переслідували міраж суверенітету, а у найгіршому — ностальгували за воєнною маріонетковою державою. За іронією, Клаус не поділяв таких ліберальних упереджень, та й словацьким минулим особливо не переймався. Як і Мечіар, він був реалістом. Тепер як найбільш впливові політики у своїх регіонах вони провели кілька тижнів буцімто за обговоренням положень державного договору для федеративної Чехословаччини.

Навряд чи вони б змогли колись дійти згоди: для фактично суверенної Словацької республіки Мечіар вимагав права випуску та позичання валюти; мораторію на приватизацію; відновлення субсидій комуністичного зразка та купу інших заходів — усі вони були табу для Клауса, який завзято тримався свого плану щодо примусового переходу до необмеженого ринку. Насправді їхні зустрічі в червні та липні 1992 року взагалі не були переговорами: Клаус стверджував, що його дивують та засмучують вимоги Мечіара, хоча вони навряд чи були таємницею з огляду на численні виступи Мечіара щодо цього. Насправді саме Клаус підштовхував словацького лідера до розколу, а не навпаки.

Зрештою, незважаючи на те, що більшість словацьких депутатів у Словацькій національній раді та Федеральних зборах практично не мали б нічого проти схвалення державного договору, який би надавав кожній частині країни повну автономію та рівний статус у межах федеративної держави, їх просто поставили перед фактом. Коли переговори зайшли в глухий кут, Клаус, по суті, заявив своїм словацьким візаві, що, оскільки вони, схоже, не можуть дійти згоди, можна просто облишити ці марні зусилля та розійтися в різні боки. Словаки, які опинилися перед очевидною перспективою здійснення своїх бажань, закивали на знак згоди — здебільшого всупереч своїм намірам.

Відповідно 17 липня 1992 року Словацька національна рада проголосувала за новий прапор, нову Конституцію та нову назву — Словацька Республіка. За тиждень Клаус та Мечіар, який усе ще відчував легке запаморочення від власного «успіху», погодилися розділити країну. Зміни мали набути чинності 1 січня 1993 року. Того дня Чехословаччина зникла, її дві республіки стали окремими державами, а їхніми прем'єр-міністрами — відповідно Клаус та Мечіар. Вацлав Гавел, намагання якого втримати країну єдиною здавалися дедалі більш жалюгідними (а в останні місяці на них узагалі ніхто не зважав), перестав бути президентом Чехословаччини та перевтілився в президента зменшеної Чеської Республіки[521].

Чи пішло розлучення на користь партнерам, деякий час залишалося незрозумілим: ані Чеська Республіка, ані Словаччина в перше посткомуністичне десятиліття не процвітали. І «шокова терапія» Клауса, і націонал-комунізм Мечіара зазнали поразки, однак у різний спосіб. І хоча словаки пізніше пошкодували про своє захоплення Владіміром Мечіаром, а зірка Клауса в Празі згасла, проте ностальгії за Чехословаччиною ніколи особливо не спостерігалося. Чехословацьке «розлучення» було керованим процесом, у якому чеська правиця досягнула того, чого, як вона стверджувала, не прагнула, а словацькі популісти дістали навіть більше, ніж хотіли; мало хто аж так тішився тим, що з цього вийшло, але ніхто й довго не сумував. Як і після розпаду Радянського Союзу, державній владі та політичному апарату, які утворилися в Чехословаччині, нічого не загрожувало: вони просто подвоїлися.

Розпад Чехословаччини став наслідком випадку та обставин, а також людського фактора. Якби при владі були інші люди — якби іншими були результати виборів 1990 та 1992 років, — іншою була б і історія. Крім того, невелику роль відіграв і приклад: через те, що сталося в Радянському Союзі, а також через події, які розгорталися на Балканах, розкол між двома «національними республіками» однієї маленької центральноєвропейської держави здавався не таким абсурдним чи недопустимим, ніж за інших обставин. Якби федеральний договір до 1992 року було погоджено (якби Чехословаччина протрималася ще декілька років), дуже малоймовірно, що хтось у Празі чи Братиславі побачив би якийсь сенс у продовженні суперечок: їхня увага була б прикута до перспективи вступу до Європейського Союзу, а думки — до кривавих розправ у недалекій Боснії.

Розділ 21

Розплата

Якщо в Європі колись ще буде війна, приводом для неї стане якась чортова дурня на Балканах.

Отто фон Бісмарк

Здається, ніби ці непримиренні селяни тільки й чекали на те, щоб у їхню країну вторглися, аби хапати й убивати одне одного.

Мілован Джилас, «На війні» (1977 рік)

Нас цей конфлікт не стосується.

Джеймс Бейкер, держсекретар США (червень 1991 року)

У комунізмі найгірше те, що настає після.

Адам Міхнік

Істина завжди конкретна.

Ґеорґ Геґель

Мирне розділення Чехословаччини — це повна протилежність катастрофи, яка в ті самі роки спіткала Югославію. Упродовж 1991?1999 років сотні тисяч боснійців, хорватів, сербів та албанців було вбито, зґвалтовано, закатовано їхніми ж співгромадянами; мільйони втратили житло і були змушені виїхати з країни. Іноземні коментатори, намагаючись якось пояснити різню та громадянську війну небачених після 1945 року масштабів — у країні, яку західні радикали давно вважали певним зразком соціалізму, — зазвичай надавали різні пояснення, які суперечили одне одному.

Згідно з одним із поглядів, який став популярним у західній пресі і який озвучували у своїх публічних виступах європейські й американські політики, Балкани були безнадійним випадком, казаном незрозумілих сварок і давньої ворожнечі. Югославія була «приречена». За тодішнім крилатим висловом, вона складалася із шести республік, п’яти народів, чотирьох мов, трьох релігій і двох алфавітів, і все це тримала вкупі одна партія. Те, що сталося після 1989 року, пояснювалося доволі просто: кришку підняли, казан вибухнув.

За цим підходом «прадавні» конфлікти, які маркіз де Салабері в 1791 році назвав «неоковирними крайнощами» Європи, вирували приблизно так само, як і сотні років тому. Убивча ворожнеча, підживлена спогадами про несправедливість та помсту, захопила всю країну. Як сказав державний секретар США Лоуренс Іґлберґер у вересні 1992 року, «допоки босняки, серби та хорвати не вирішать припинити вбивати одне одного, зовнішній світ нічого не зможе з цим удіяти».

За протилежною версією, деякі історики та закордонні спостерігачі стверджували, що в балканській трагедії, навпаки, були здебільшого винні зовнішні сили. Через вторгнення з-за кордону й імперські амбіції територію колишньої Югославії впродовж попередніх двох століть окуповували, розділяли й експлуатували собі на користь інші країни — Туреччина, Британія, Франція, Росія, Австрія, Італія та Німеччина. Якщо народи регіону й ворогували, то причини слід було шукати в імперських маніпуляціях, а не в міжетнічному протистоянні. Саме безвідповідальне втручання зовнішніх сил загострило місцеві труднощі, тож логіка була така: якби, приміром, міністр закордонних справ Німеччини Ганс-Дітріх Ґеншер у 1991 році не наполягав на «передчасному» визнанні незалежності Словенії та Хорватії, боснійці, може б, і не намагалися вчинити за їхнім прикладом, не було б нападу на Белград і вдалося б уникнути десяти років кошмару.

Незалежно від того, хто що думає про ці два прочитання балканської історії, дивовижним чином впадає в очі те, що, попри їхню очевидну

несумісність, вони мають одну важливу спільну рису. Обидва применшують або не зважають на роль самих югославів, відкидаючи їхню важливість як жертв чи то долі, чи то маніпуляцій та помилок інших. Безперечно, чимало історії, як і чимало поганих спогадів, поховано в горах колишньої Югославії. А сторонні особи справді суттєво доклалися до трагедії країни, хоча й здебільшого через безвідповідальну співучасть у місцевих злочинах. Але розпад Югославії, який нагадував дезінтеграцію інших колишніх комуністичних країн, був справою рук людей, а не долі. А найбільша відповідальність за югославську трагедію лежала не на Бонні чи іншій закордонній столиці, а на політиках у Белграді.

Коли в 1980 році у віці 87 років помер Йосип Броз Тіто, Югославія, яку він зібрав у 1945 році, по-справжньому існувала. Республіки, які належали до її складу, були окремими одиницями федеративної держави, керівництво якої складалося з представників усіх шести республік, а також двох автономних країв (Воєводина й Косово) у межах Сербії.

Різні регіони мали дуже різне минуле. Словенія та Хорватія на півночі були переважно католицькими і колись входили до складу Австро-Угорської імперії — як і, хоч і впродовж коротшого часу, Боснія. Південна частина країни (Сербія, Македонія, Чорногорія та Боснія) століттями перебувала під владою османської Туреччини, що пояснює значну кількість мусульман поруч із переважно православними сербами.

Але ці історичні відмінності — нехай справді реальні й поглиблені Другою світовою війною — у подальші десятиліття ослабли. Через економічні зміни мешканці сіл, які доти жили ізольовано, починали (подекуди нелегко) взаємодіяти в містах на кшталт Вуковара чи Мостара[522]; але ті самі зміни також пришвидшили розмивання давніх соціальних й етнічних меж.

Югославія, 1945-1991 рр.

Тож попри те, що комуністичний міф про братерську єдність вимагав заплющити очі й викинути з голови воєнні спогади та розділення (югославські підручники з історії за часів Тіто були передбачливо скупі на розповіді про криваві громадянські війни, які тривали у спільному минулому країни), таке офіційне замовчування мало реальні переваги. Післявоєнне покоління, яке вже підростало, заохочували вважати себе радше «югославами», а не «хорватами» чи «македонцями»; і багато його представників — особливо молодь, ті, хто мав кращу освіту, та дедалі численніше міське населення — до цього звикли[523]. Молодші інтелектуали в Любляні чи Загребі вже не так цікавилися героїчним чи страдницьким минулим своїх етнічних пращурів. Станом на 1981 рік у космополітичному Сараєві, боснійській столиці, 20% населення вважали себе «югославами».

Боснія завжди була серед найбільш етнічно строкатих регіонів Югославії і цим певною мірою вирізнялася. Але вся країна була переплетеним мереживом неоднорідних меншин. П’ятсот вісімдесят тисяч сербів, які в 1991 році

мешкали в Хорватії, становили 12% населення республіки. Того самого року Боснія була на 44% мусульманською, на 21% — сербською і на 17% — хорватською. Навіть крихітна Чорногорія об'єднувала у межах своїх кордонів чорногорців, сербів, мусульман, албанців і хорватів, не кажучи вже про тих, хто вирішив назватися «югославами» під час перепису. Мешканці етнічно змішаних регіонів часто й гадки не мали про національність та віросповідання своїх друзів чи сусідів. Дедалі частіше траплялися «міжспільнотні» шлюби.

Насправді «етнічні» межі всередині Югославії ніколи не були дуже чітко окреслені. Влучною ілюстрацією можуть слугувати мовні розбіжності. Албанці й словенці говорять різними мовами. Македонці — македонською (тобто болгарською із незначними відмінностями). Але різниця між «сербським» і «хорватським» різновидом «сербохорватської», якою розмовляє абсолютна більшість населення, була і є дуже незначною. Серби послуговуються кирилицею, а хорвати (та боснійці) — латиницею; але, за винятком деяких літературних та наукових термінів, поодиноких орфографічних відмінностей і різної вимови літери «е»[524] («є» — у «єкавському» хорватському різновиді, «е» — у «екавському» сербському), ці дві «мови» тотожні. Ба більше, чорногорці пишуть кирилицею (як і серби), однак вимова в них «єкавська», як у хорватів та боснійців, а також сербів, що живуть у Боснії. Тільки корінне населення Сербії справді послуговується «екавським» варіантом — і коли лідери-націоналісти боснійських сербів після 1992 року спробували насадити офіційну «сербську» (тобто «екавську») вимову своїм співвітчизникам на території, яку вони урвали в Боснії, то наразилися на масовий опір.

Тож хорватська мова, яку в 1974 році визнали офіційною мовою Республіки Хорватія, задовольнивши вимоги «Декларації про мову», проголошеної групою загребських інтелектуалів у 1967 році, була насамперед маркером ідентичності — виявом хорватського протесту проти придушення будь-якого прояву національної ідентичності, яке відбувалося у федерації за Тіто. Те саме стосувалося маніакального захоплення деяких сербських письменників збереженням або відтворенням «чистої» сербської. Мабуть, можна справедливо констатувати, що, на відміну від традиційних діалектних відмінностей у межах єдиної національної мови, коли варіації місцевого вжитку дуже сильно відрізняються, але освічені еліти радше послуговуються спільною «правильною» формою, у колишній Югославії саме народні маси насправді говорили однією мовою зі взаємозамінними формами, тоді як націоналістична меншість намагалася вирізнятися, самозакохано підкреслюючи дрібні розбіжності.

Релігійні відмінності, про які часто згадують, заплутані не менше. Різниця між католиками-хорватами та православними сербами, наприклад, мала набагато важливіше значення в попередні століття, а також під час Другої світової війни, коли режим усташів у Загребі застосовував католицизм як зброю і проти сербів, і проти євреїв[525]. Уже в 1990-х роках серед населення міст Югославії, які стрімко зростали, було дедалі менше активних вірян, і тільки в сільській місцевості взаємозалежність між релігійністю та ступенем націоналізму все ще щось важила. Багато боснійців, які номінально були мусульманами, упевнено секуляризувалися — і в будь-якому разі мали обмаль спільного з албанцями-мусульманами (серед албанців далеко не всі були мусульманами, хоча їхні вороги найчастіше не зважали на цей факт). Тож тимчасом як старий османський звичай визначати національність

за віросповіданням, поза всяким сумнівом, не минув безслідно, здебільшого виявляючись у перебільшенні ролі православного християнства серед південних слов'ян, на практиці його застосовували дедалі рідше.

Попри те, що старше покоління югославів залишалося в полоні багатьох давніх упереджень (майбутній хорватський президент Франьо Туджман мав сумнозвісні релігійні упередження й однаково зневажав мусульман, сербів та євреїв), мабуть, єдиною групою, яка в нещодавні роки зазнавала дискримінації звідусіль, була албанська меншина на півдні: багато словенців, хорватів, сербів, македонців та чорногорців засуджували їх як злочинців і лежнів. У Сербії таке ставлення було найпоширенішим[526].

На це були різні причини. Кількісно албанці зростали найшвидше з усіх інших національностей країни. У 1931 році албанці становили лише 3,6% населення Югославії, станом на 1948 рік їхня кількість уже сягнула 7,9% (завдяки післявоєнній імміграції власне із сусідньої Албанії). До 1991 року, завдяки значно вищому рівню народжуваності (в одинадцять разів вищому, ніж серед сербів чи хорватів), у Югославії вже налічувалося близько 1 728 000 албанців, що становили 16,6% від усього населення Сербії. Більшість албанських громадян Югославії жили в Сербії, в автономному краї Косово, де на них припадало 82% місцевого населення і де їм, безумовно, кількісно поступалися 194 тисячі сербів, хоча саме останні мали кращу роботу, житло й інші соціальні привілеї.

Для сербських націоналістів Косово мало історичне значення як останній бастіон середньовічної Сербії проти турецької навали та місце історичної воєнної поразки в 1389 році. Тому деякі сербські інтелектуали вважали місцеву албанську більшість демографічною проблемою та історичним викликом — особливо зважаючи на те, що вона нагадувала про витіснення сербів мусульманами як найбільшою меншиною в сусідній Боснійській республіці. Здавалося, що серби програвали — та ще й меншинам, які раніше дивилися їм у рота і скористалися тим, що Тіто наполегливо вимагав федеративної рівності[527]. Отож із причин, які дуже опосередковано були пов'язані з «прадавніми» балканськими ворожнечами, Косово було потенційною бомбою: як проникливо зауважив Андре Мальро мешканцеві Югославії, який приїхав до Франції ще в 1960-х, «Le Kosovo c'est votre Algerie dans l'Orleanais»[528].

Відразу сербів до албанців живило близьке співіснування й відчуття загрози, натомість у найпівнічнішій частині Югославії дедалі більша антипатія до ледарів з півдня не була пов'язана з їхнім етнічним походженням та розвилася не на національному, а на економічному ґрунті. У Югославії, як і в Італії, бідні мешканці південних регіонів викликали дедалі більше обурення заможнішої півночі: там здавалося, що ті живуть за рахунок переказів та субсидій їхніх більш успішних співгромадян. Різниця між багатими й бідними в Югославії ставала справді великою та провокаційно накладалася на географію.

Тож тимчасом як жителі Словенії, Македонії та Косова становили приблизно однакову частку населення країни (8%), у 1990 році на крихітну Словенію припадало 29% усього експорту Югославії, водночас на Македонію — лише 4%, а на Косово — 1%. Найкращим свідченням тут є офіційна югославська статистика: у Словенії ВВП на душу населення був удвічі більшим, ніж у Сербії, втричі більшим, ніж у Боснії, та у вісім разів більшим, ніж у

Косові. В альпійській Словенії в 1988 році було менше 1% неписемних; у Македонії та Сербії — 11%. У Косові таких налічувалося 18%. Під кінець 1980-х років рівень смертності немовлят у Словенії дорівнював 11 на 1000 живих новонароджених. У сусідній Хорватії — 12 на 1000; у Боснії — 16 на 1000. Тоді як у Сербії цей показник становив 22 на 1000, у Македонії — 45 на 1000, а в Косові — 52 на 1000.

Ці цифри засвідчують, що Словенія та (меншою мірою) Хорватія вже обіймали місце поруч із менш заможними країнами Європейської спільноти, тоді як Косово, Македонія та сільська Сербія більше нагадували частини Азії та Латинської Америки. Якщо словенці й хорвати почувалися в їхньому спільному югославському домі дедалі неспокійніше, то не через відродження глибоко вкорінених релігійних чи мовних відмінностей або піднесення етнічної самобутності. Це було тому, що вони починали усвідомлювати, що житимуть набагато краще, якщо самі вирішуватимуть свої справи, не озираючись на потреби й інтереси югославів-невдах із півдня.

Особистий авторитет Тіто й затяте придушення ним серйозної критики не дозволяли таким незгодним голосам сягнути народних вух. Але після його смерті ситуація швидко погіршилася. Упродовж 1960-х та на початку 1970-х, коли західноєвропейський бум притягував югославську робочу силу та повертав значні перекази у твердій валюті, перенаселення й безробіття на півдні становили не таку велику проблему. Однак, починаючи з кінця 1970-х, економіка Югославії почала сипатися. Як і інші комуністичні держави, Югославія залізла в борги перед Заходом: але поки у Варшаві чи Будапешті у відповідь на це лише позичали ще більше іноземної готівки, у Белграді натомість вирішили друкувати більше своєї. Упродовж 1980-х років країна невпинно рухалася до гіперінфляції. У 1989 році інфляція сягнула 1240% на рік і не зупинялася.

Економічних помилок припускалися в столиці Белграді, але найдужче їх відчували в Загребі та Любляні — там на них найбільше й нарікали. Багато хорватів та словенців, і комуністів, і не-комуністів, вважали, що стануть багатшими, якщо зможуть самі керувати своєю економікою, без корупції та патерналізму керівних кіл у федеральній столиці. Ці настрої поглиблювало й дедалі більше занепокоєння, що маленька група апаратників навколо Слободана Мілошевича, доти непублічного президента Ліги комуністів у його рідній Сербії, збурюючи та маніпулюючи національними почуттями сербів, спробує захопити владу в політичному вакуумі, який настав після смерті Тіто.

Поведінка Мілошевича, по суті, не була такою вже незвичайною для тогочасних комуністичних лідерів. У НДР комуністи, як ми пам’ятаємо, намагалися завоювати прихильність, покликаючись на звитяги Пруссії XVIII століття; а в сусідніх Болгарії та Румунії вже декілька років проявлявся «національний комунізм». Коли Мілошевич показово привітав патріотичний Меморандум, який у 1986 році видала Сербська академія наук та мистецтв, або наступного року з’їздив у Косово, щоб висловити свою підтримку сербам, які скаржилися на албанський «націоналізм», його розрахунки не надто відрізнялися від логіки тогочасних східноєвропейських комуністичних лідерів. У добу Горбачова, коли ідеологічна легітимність комунізму та його керівної партії швидко випаровувалася, патріотизм ставав альтернативним приводом для втримання влади.

Але тимчасом як в інших країнах Східної Європи маніпулювання націоналізмом та збуренням національних спогадів, яким воно супроводжувалося, ризикувало викликати занепокоєння серед іноземців, у Югославії довелося сплатити внутрішню ціну. У 1988 році Мілошевич, щоб ще більше зміцнити свої позиції в Республіці Сербія, почав відкрито заохочувати націоналістичні збіговиська, на яких уперше за сорок років можна було публічно побачити емблематику воєнного руху четників — нагадування про минуле, яке придушував Тіто, та крок, який мав по-справжньому занепокоїти, зокрема, хорватів.

Для Мілошевича націоналізм був способом утримувати Сербію під контролем: у травні 1989 року він знову пересвідчився у своїй владі, коли його обрали президентом Республіки Сербія. Але для того щоб зберегти та зміцнити вплив Сербії на всю Югославію, він мав змінити всю федеральну систему. Ретельно прорахований баланс влади між різними республіками всередині Югославії спочатку підтримувався за рахунок харизматичного лідерства Тіто, а потім — завдяки почерговому президентству. У березні 1989 року Мілошевич розпочав ліквідацію цього порядку.

Продавивши поправку до Конституції Сербії, він «поглинув» доти автономні краї Косово та Воєводину, увівши їх до складу самої Сербії та водночас дозволивши їм залишити їхні два місця в президентському чергуванні. Відтоді Сербія могла розраховувати на чотири з восьми федеральних голосів під час будь-якого обговорення (Сербії, Косова, Воєводини та поступливої просербської республіки Чорногорія). Оскільки метою Мілошевича було створити більш унітарну державу (під проводом Сербії) — тобто те, чому інші чотири республіки природним чином опиралися б, — федеральна система уряду, по суті, опинилася в глухому куті. Особливо з погляду Словенії та Хорватії перебіг подій вказував на лише одне можливе рішення: оскільки вони більше не могли сподіватися на те, щоб захистити свої інтереси або здобути переваги через несправну федеральну систему, їхньою єдиною можливістю було відійти від Белграда — навіть шляхом оголошення повної незалежності.

Чому наприкінці 1989 року ситуація стала такою складною? В інших країнах вихід з комунізму закінчувався «демократією»: партійні функціонери й бюрократи від Росії до Чеської Республіки впродовж кількох місяців перетворювалися з номенклатурних підлабузників на слухняних адептів плюралістичної партійної політики. Від підлаштування власних проголошених ідеалів до традиційного партійного поділу ліберальної політичної культури залежало виживання. Хоча в багатьох окремих випадках трансформації здавалися неймовірними, вони таки відбувалися. А відбувалися вони тому, що іншого виходу не було. У багатьох посткомуністичних країнах «класовий» аргумент був дискредитований, а внутрішніх етнічних поділів, на яких можна зіграти, було надто мало: отже, у політичній площині запанувала здебільшого нова низка суспільних категорій — «приватизація», «громадянське суспільство» або «демократизація» (або «Європа», яка об’єднувала всі три).

Але Югославія — інша річ. Просто тому, що її різноманітне населення було таке перемішане (і не зазнавало геноцидів та переміщень, які в попередні десятиліття змінили демографічний склад таких країн, як Польща чи Угорщина), демагогія Мілошевича чи Франьо Туджмана, його хорватської копії, потрапляла в цій країні на родючий ґрунт. Вони будували свій вихід

з комунізму навколо нової політичної бази і, відповідно, могли зіграти етнічною картою, якою ніхто в Європі вже більше не міг скористатися — і замінити нею занепокоєння про демократію.

У Балтійських державах, Україні чи Словаччині посткомуністичні політики могли вдаватися до державної незалежності як до способу покінчити з комуністичним минулим — одночасно будуючи і нову державу, і нову демократію — і зайвий раз не перейматися через наявність національних меншин. Але в Югославії розпад федерації на республіки, з яких вона складалася, у кожному випадку, крім Словенії, означав би, що значна меншина або низка меншин застрягла б в іншій країні. За таких обставин щойно одна республіка проголосила б себе незалежною, інші змушені були б вчинити так само. Іншими словами, тепер Югославія опинилася перед тими самими нерозв'язними питаннями, яким Вудро Вілсон й інші тогочасні діячи так і не змогли дати раду у Версалі сімдесят років тому.

Каталізатором, як багато хто передбачав, було Косово. Упродовж 1980-х років час від часу відбувалися албанські демонстрації та акції протесту проти того, як з ними поводився Белград, зокрема в місцевій столиці Приштині. Їхні організації ліквідовували, лідерів звільняли, буденне життя обмежувалося суворим регламентом, а з березня 1989 року — комендантською годиною. Через поправки до сербської Конституції албанці, уже й так пригноблена і пригнічена суспільна ланка, були позбавлені будь-якої автономії чи політичного представлення: цю ситуацію ще більше відзначив і підкреслив Мілошевич, коли в червні 1989 року приїхав до провінції, щоб відсвяткувати 600-ту річницю «Битви на Косовому полі».

Виступаючи перед натовпом, який складався з близько мільйона осіб, Мілошевич запевнив місцевих сербів, що вони знову «віднайшли свою державу, національну й духовну цілісність… Досі, через своїх лідерів, політиків та їхній менталітет залежності [серби] почувалися винними перед собою та перед іншими. Це тривало десятиліттями, роками, й ось тепер ми, перебуваючи на Косовому полі, можемо сказати, що цьому покладено край». За декілька місяців, після кривавих сутичок між поліцією та демонстрантами й багатьох мертвих і поранених, Белград розпустив місцеву Асамблею Косова та встановив над краєм свою пряму владу.

Події на далекому півдні країни прямо вплинули на рішення, ухвалювані в північних республіках. Любляна й Загреб у найкращому разі трохи співчували долі албанців, але набагато більше були занепокоєні зростанням сербського авторитаризму. На виборах у Словенії у квітні 1990 року більшість виборців, незважаючи на те, що вони досі віддавали перевагу тому, щоб залишитися у складі Югославії, проголосували за опозиційних кандидатів-некомуністів, які відкрито піддавали критиці тодішні федеральні домовленості. Наступного місяця в сусідній Хорватії нова націоналістична партія отримала абсолютну більшість, а її лідер, Франьо Туджман, заступив на пост президента республіки.

Показово, що останньою краплею стали події грудня 1990 року, коли за вказівкою Мілошевича сербський уряд у Белграді незаконно привласнив 50% усіх прав запозичення югославської федерації, щоб виплатити заборгованості із зарплати та премій федеральним службовцям і працівникам державних підприємств. Особливо лютували словенці — їхні 8% населення федерації формували чверть федерального бюджету. Наступного місяця словенський

парламент заявив, що виходить із федеральної фінансової системи та проголошує незалежність республіки, хоч і не вдаючись до жодних кроків щодо виходу. Не минуло й місяця, як хорватський парламент учинив так само (македонський парламент у Скоп'є слухняно наслідував їхній приклад).

Спочатку наслідки цих змін були незрозумілі. Численна сербська меншина на південному сході Хорватії, зокрема в Кра?їні, давній прикордонній зоні із сербськими поселеннями, уже почала сутички з хорватською поліцією, закликаючи Белград прийти на допомогу проти гнобителів-«усташів». Але віддаленість Словенії від Белграда та наявність у республіці менш ніж 50 тисяч сербів давали підстави сподіватися, що вихід може відбутися мирно. Думки за кордоном розділилися: Вашингтон призупинив усю економічну допомогу Югославії через сербську політику стосовно Косова, але публічно виступав проти будь-яких дій щодо виходу з федерації.

Готуючись до візиту президента Буша до Києва, який мав відбутися через декілька тижнів, державний секретар Джеймс Бейкер у червні 1991 року приїхав до Белграда й запевнив його лідерів, що США підтримують «демократичну та цілісну Югославію». Але на той час «демократія» і «цілісність» уже були в Югославії несумісними поняттями. Через п'ять днів після виступу Бейкера і Словенія, і Хорватія встановили контроль над своїми кордонами та в односторонньому порядку розпочали вихід із федерації, маючи за спиною абсолютну підтримку своїх громадян і мовчазне схвалення низки провідних європейських політиків. У відповідь на це федеральна армія перемістилася до нового словенського кордону. Югославська війна от-от мала розпочатися.

Чи, радше, югославські війни, бо їх було п'ять. Напад Югославії на Словенію в 1991 році тривав лише кілька тижнів, після чого армія відійшла та дозволила сепаратистській державі вийти мирно. Після цього розпочалася набагато кривавіша війна між Хорватією та її бунтівною сербською меншиною (яку підтримувала армія «Югославії», а по суті — Сербії та Чорногорії), що тривала до хиткого режиму припинення вогню за посередництва ООН на початку наступного року. Після того як боснійські хорвати й мусульмани в березні 1992 року проголосували за незалежність, боснійські серби оголосили новій державі війну та почали відвойовувати собі «Республіку Сербську», знову ж таки за підтримки югославської армії та беручи в облогу низку боснійських міст, зокрема столицю Сараєво.

Тим часом у січні 1993 року окрема громадянська війна розпочалася між боснійськими хорватами та мусульманами, оскільки деякі хорвати намагалися відвоювати уявну державу в регіоні Герцеговина, де вони етнічно переважали. І насамкінець, коли ці та інші конфлікти вдалося припинити (хоч і лише після того, як сербсько-хорватська війна в 1995 році спалахнула знову, коли Загребу вдалося відвоювати назад Країну, яку за три роки до того захопили сербські сили), почалася війна за Косово: Мілошевич, який, по суті, всюди програв, повернувся до Косова, і тільки безпрецедентний напад сил НАТО на саму Сербію навесні 1999 року зупинив його від знищення чи виселення його албанського населення.

У кожному з цих конфліктів була внутрішня динаміка й стороннє втручання. Словенську та хорватську незалежність рухали вперед, як ми пам'ятаємо, обґрунтовані внутрішні міркування. Але саме поспішне визнання двох нових держав з боку Німеччини, а згодом і Європейської спільноти, підтвердило

їхнє існування і для друзів, і для ворогів. Оскільки незалежна Хорватія тепер була реальністю, істерична пропаганда на радіо і телеканалах Белграда почала під'юджувати страхи сербського населення нової держави, збурюючи спогади про воєнні розправи і закликаючи сербів брати до рук зброю проти сусідів-«усташів».

У Боснії, де проживало значно більше сербів, перспектива незалежної Боснії з хорватсько-мусульманською більшістю викликала аналогічні занепокоєння. Залишається незрозумілим, чи можна було уникнути боснійської незалежності: з усіх довоєнних республік вона була найбільш інтегрованою і від будь-якої спроби силою відокремити спільноти, з яких її територія складалася, як клаптикова ковдра, програла б найбільше; а до приходу Мілошевича до влади жодна з її етнічних чи релігійних меншин не виявляла якогось сталого бажання щодо інституційного відокремлення. Але щойно її північні сусіди вийшли з федерації, питання залишилося відкритим.

Після 1991 року боснійські хорвати й мусульмани не мали іншого вибору, окрім як обрати суверенну незалежність, а не статус підлеглих у тому, що залишалося від Югославії Мілошевича, тож під час референдуму наприкінці лютого 1992 року вони так і проголосували. Утім боснійські серби, яких уже кілька місяців обробляв Белград не тільки в питанні різанин усташів, але й стосовно майбутнього мусульманського джихаду, з не менш зрозумілих причин були схильні до союзу із Сербією або принаймні свого власного автономного регіону, на противагу статусу меншини в мусульмансько-хорватській державі, якою керували б із Сараєва. Щойно Боснія (чи радше її мусульманські та хорватські очільники, адже серби бойкотували і референдум, і парламентське голосування) проголосила незалежність у березні 1992 року, її доля була вирішена. Наступного місяця лідері боснійських сербів заявили про створення Республіки Сербської, а югославська армія увійшла, щоб допомогти їм захистити цю територію та «очистити» її.

За сербсько-хорватську та сербсько-боснійську війни ворогуючі народи заплатили страшну ціну. Хоча спочатку відкриті бойові дії тривали між більш-менш регулярними арміями, зокрема у стратегічних містах на кшталт Сараєва та Вуковара й навколо них, у більшості боїв брали участь нерегулярні війська, як-от з боку сербів. Вони були ніким іншим, як бандами головорізів і злочинців, озброєних Белградом й очолених або професійними бандитами на кшталт «Аркана» (Желька Ражнатовича), який зі своєю «Сербською волонтерською гвардією» («Тиграми») винищив сотні людей у східних районах Хорватії та Боснії, або ж колишніми югославськими армійськими офіцерами на кшталт генерал-лейтенанта Ратка Младича (якого американський дипломат Річард Голбрук назвав «харизматичним убивцею»), що з 1992 року очолив сили боснійських сербів і допоміг здійснити перші напади на хорватських селян, які мешкали в переважно сербських поселеннях Країни.

Головною стратегічною метою було не так перемогти опозиційні сили, як вигнати несербських громадян з їхніх домівок, землі та підприємств на територіях, якими хотіли заволодіти серби[529]. На такі «етнічні чистки» (це був новий термін, який позначав дуже давнє поняття) грішили всі сторони, але сербські сили були далеко попереду інших за масштабами цього злочину. Окрім убитих (під кінець боснійської війни таких налічувалося 300 тисяч), мільйони були змушені тікати за кордон. Кількість заявок на надання притулку в Європейській спільноті між 1988 та 1992 роками більш

ніж потроїлася: у 1991 році лише в Німеччині прихистку шукали 256 тисяч біженців. У перший рік воєн між Хорватією та Боснією три мільйони осіб з Югославії (одна восьма довоєнного населення) шукали захисту за кордоном.

Отож міжнародна спільнота була доволі добре поінформована щодо югославської трагедії, що в будь-якому разі розгорталася в режимі реального часу з екранів телевізорів по всьому світу, демонструючи жахливі картини, як-от мусульман, які голодували в сербських в'язницях, та інші ще гірші речі. Європейці першими спробували втрутитися, відрядивши до Югославії в червні 1991 року міністерську групу Європейської спільноти. Саме з цієї нагоди бідолашний Жак Пу, міністр закордонних справ Люксембургу, промовив свою безсмертну фразу про те, що настав «час Європи». Однак, незважаючи на створення комісій високого рівня, які мали розібратися з тим, що діється, бути посередниками й надавати пропозиції для вирішення конфлікту, Європейська спільнота та її різноманітні інстанції виявилися доволі безпорадними — не в останню чергу тому, що її члени розділилися на тих, що, як Німеччина й Австрія, підтримували республіки, які хотіли відокремитися, і тих, що на чолі з Францією прагнули втримати наявні кордони та держави і, зокрема, з цієї причини були дещо небайдужими до Сербії.

Оскільки США (а відповідно, й НАТО) рішуче відмовлялися в це вплутуватися, залишалася тільки ООН. Але виявилося, що, окрім як накласти на Белград санкції, ООН мало що могла вдіяти. Історично контингенти під мандатом ООН відряджали в конфліктні регіони та країни, щоб забезпечити й підтримати мир, але в Югославії ще не було миру, який можна було б оберігати, так само як не було ані волі, ані засобів його встановити. Як і у випадку Громадянської війни в Іспанії, нібито нейтральна позиція міжнародної спільноти, по суті, надавала перевагу агресору в громадянському конфлікті: ембарго на купівлю зброї з-за кордону, накладене на колишню Югославію, нічим не допомогло, щоб стримати сербів, які могли розраховувати на значну оборонну промисловість колишньої югославської федерації, але значно обмежувало в боротьбі боснійських мусульман та великою мірою спричинилося до їхніх значних військових втрат між 1992 та 1995 роками.

Єдиним практичним досягненням міжнародної спільноти до 1995 року було розміщення 14-тисячного контингенту миротворців ООН у Хорватії, щоб розділити хорватів і сербів після того, як бойові дії припинилися, а згодом — дислокування в деяких боснійських містах, позначених як «безпечні зони», декількох сотень оонівських миротворців у блакитних касках, що мали захистити біженців (переважно мусульман), які збиралися в тих районах і кількість яких дедалі більше зростала. Пізніше, за розпорядженням ООН, у деяких частинах Боснії встановили «безпольотні зони»: їхньою метою було обмежити Югославію в можливості ставити під загрозу мирне населення (та порушувати запроваджені ООН санкції).

Очевидно, що в довготерміновій перспективі важливішою подією було заснування в Гаазі у травні 1993 року Міжнародного кримінального суду. Саме існування такого суду підтверджувало те, що вже й так було очевидним: що воєнні злочини, і не тільки, скоювали лише на кількасот кілометрів південніше Відня. Та оскільки більшість підозрюваних, зокрема Младич і його спільник боснійський серб Радован Караджич (президент Республіки Сербської), активно продовжували безкарно скоювати злочини, суд поки що залишався примарною та недоречною декорацією.

Ситуація почала змінюватися лише в 1995 році. До того моменту всі розмови про зовнішнє втручання заходили в глухий кут через аргумент (який жваво обстоювали французькі та британські офіцери всередині сил ООН і поза ними), що боснійські серби сильні, рішучі й добре озброєні. Їх не варто провокувати: вважалося, що будь-яка серйозна спроба нав'язати мирне врегулювання в Боснії проти їхньої волі чи інтересів була б не лише несправедливою, а й могла б нашкодити… Таку логіку з Белграда хитро заохочував Мілошевич, який, утім, дещо непереконливо стверджував, що мало впливає на рішення своїх співгромадян у Боснії.

Отримавши таким чином практично повний карт-бланш[530], боснійські серби усе ж таки перестаралися. Хоча всередині міжнародної спільноти (зокрема в «контактній групі» іноземних дипломатів, які невтомно шукали врегулювання) існував широкий консенсус, що «Мусульмансько-хорватська» федерація (заснована в березні 1994 року під час урочистого заходу у Вашингтоні, який поклав край війні між хорватами й мусульманами) мала отримати 51% нової федеративної Боснії, тоді як серби — 49%, сербські лідери, які базувалися в місті Пале, не звернули на це уваги й продовжили наступ. У лютому 1994 року їхні сили вгатили мінометною міною з навколишніх гір у сараєвський ринок, убивши 68 осіб та поранивши сотні інших. Після цього НАТО — за підтримки ООН — пригрозила авіаударами у разі подальших атак, після чого тимчасово настало затишшя.

Але в травні 1995 року, на знак відплати за воєнний поступ босняків й успішне відвоювання Країни хорватами (яке спростувало міф сербської бойової непереможності), серби продовжили бомбити Сараєво. Коли у відповідь натівські літаки бомбардували сербські укріплення, серби захопили 350 миротворців ООН у заручники. До смерті перелякавшись за долю своїх солдатів, західні уряди закликали ООН та НАТО зупинитись. Міжнародна присутність не лише не стримала сербів, але й створила для них додаткове прикриття.

Осмілівши від такого вияву західної малодушності, 11 липня сили боснійських сербів під проводом Младича зухвало увійшли в одну з так званих «безпечних зон» ООН, східного боснійського міста Сребреница, яке вже тоді було переповнене нажаханими мусульманськими біженцями. Сребреница перебувала під офіційним «захистом» не лише мандата ООН, а й нідерландського миротворчого контингенту чисельністю 400 осіб. Однак коли увійшли люди Младича, нідерландський батальйон склав зброю та не чинив жодного опору, поки сербські війська прочісували групи мусульман, систематично відокремлюючи чоловіків і хлопців від решти. Наступного дня, після того як Младич[531] дав «слово честі офіцера», що цих людей не чіпатимуть, його солдати вивели мусульман чоловічої статі, наймолодшим з яких було тринадцять років, на поля навколо Сребрениці. Упродовж наступних чотирьох днів майже всіх їх — 7400 осіб — стратили. Нідерландські солдати, цілі та неушкоджені, повернулися додому.

Сребреница була найбільшим масовим вбивством у Європі з часів Другої світової війни: це був воєнний злочин масштабу Орадура, Лідице[532] чи Катині, скоєний просто перед очима міжнародних спостерігачів. Упродовж кількох днів новини про те, що, виявляється, сталося в Сребрениці, облетіли увесь світ. Утім єдиною негайною відповіддю НАТО було офіційне попередження сербам, що авіаудари продовжаться, якщо будуть скоєні напади

на інші «безпечні зони». Лише 28 серпня, аж через сім тижнів, міжнародна спільнота нарешті дала відповідь — і тільки тому, що боснійські серби, цілком обґрунтовано вважаючи, що їм дали зелене світло вчиняти різанини, коли вони забажають, припустилися помилки, вдруге обстрілявши сараєвський ринок: ще 38 мирних жителів, серед яких було багато дітей, загинуло.

Тепер нарешті НАТО почало діяти. Здолавши тривалий спротив з боку керівництва ООН, деяких європейських лідерів і навіть частини власної армії, президент Клінтон дозволив проведення серйозних і цілеспрямованих бомбардувань, які мали на меті зменшити, а згодом позбавити сербів спроможності коїти подальші лиха. Ці дії були запізнілими, але вони спрацювали. Горезвісна сербська воєнна машина розвалилася. Опинившись перед тривалою, не обмеженою в часі атакою на їхні позиції та залишившись без підтримки Мілошевича (який тепер дуже старанно підкреслював свою непричетність до бойовиків у Пале), боснійські серби капітулювали.

Виявилося, що без залучення сербів і за дуже активного втручання США встановити мир — або принаймні припинити війну — на Балканах було напрочуд просто. 5 жовтня президент Клінтон оголосив режим тиші та повідомив, що сторони погодилися приїхати на мирні переговори до США. Переговори розпочалися 1 листопада на базі Військово-повітряних сил США у Дейтоні, штат Огайо. А через три тижні завершилися угодою, яку було підписано в Парижі 14 грудня 1995 року[533]. Туджман представляв Хорватію, Алія Ізетбегович говорив від імені боснійських мусульман, а Слободан Мілошевич поставив підпис від імені і Югославії, і боснійських сербів. На думку американців, метою Дейтонської угоди було врегулювати югославські війни так, щоб Боснія залишилася цілісною. Розділення означало б перемогу для сербів (які потім спробували б приєднати свою частину до Сербії та створити Велику Сербію своїх націоналістичних мрій) і стало б початком міжнародного схвалення етнічних чисток як засобу державотворення. Натомість було встановлено складну трипартійну систему урядування, у якій боснійські серби, мусульмани й хорвати частково одержали адміністративну й територіальну автономію, але в межах єдиної Боснійської держави, зовнішні кордони якої мали залишатися незмінними.

Тож формально Боснія пережила громадянську війну. Але наслідки терору та вигнання не можна було перекреслити. Більшість із тих, кого виселили з їхніх домівок (насамперед мусульмани), так і не повернулися, незважаючи на допомогу та стимули з боку місцевої влади й міжнародних інстанцій. Насправді «чистки» тривали: цього разу їм підлягали серби. Загреб цілеспрямовано виселяв їх з нещодавно відвойованої Країни, а власне озброєне ополчення примушувало їх залишати свої домівки в Сараєві й інших містах та переселятися туди, де переважали серби. Але загалом мир зберігався, а Боснія трималася купи — завдяки натівським збройним силам чисельністю 60 тисяч осіб, що виступали як Сили втілення (пізніше — як Сили стабілізації), та цивільному Високому представнику, уповноваженому керувати країною доти, доки вона не перебере на себе відповідальність за власні справи[534].

І Високий представник, і міжнародні війська досі в Боснії і на час написання цієї книжки (через десять років після Дейтона) продовжують наглядати за її справами, що свідчить про жалюгідний стан країни після війни й надалі вороже ставлення та брак співпраці між трьома спільнотами[535]. Боснія прийняла безліч міжнародних організацій:

урядових, міжурядових і неурядових. Після 1995 року боснійська економіка майже повністю залежала від присутності та витрат цих організацій. За підрахунками Світового банку в січні 1996 року, Боснія потребувала для відновлення 5,1 мільярда доларів упродовж трьох років. Цей прогноз виявився шалено оптимістичним.

Щойно війна в Боснії завершилася, а задля зміцнення миру в країні почали працювати різноманітні міжнародні організації, інтерес із боку світової спільноти пішов на спад. Європейський Союз, як завжди, був заклопотаний власними інституційними проблемами; увага Клінтона, зі свого боку, була прикута до інших речей: спершу — до національної передвиборчої кампанії, а потім — до розширення НАТО й нестабільності в єльцинській Росії. Та навіть попри те, що Словенія, Хорватія та Боснія тепер нібито були незалежними державами, югославська проблема не завершилася. Слободан Мілошевич досі керував тим, що залишилося від його країни, а першочергове питання, завдяки якому він прийшов до влади, от-от мало вибухнути.

Сербські албанці продовжували страждати від дискримінації та репресій — тепер, коли міжнародна спільнота спрямувала свою увагу на кризу, що відбувалася північніше, вони були найбільш загроженими. Після Дейтона позиції Мілошевича у світі виразно покращилися: хоч йому і не вдалося позбутися всіх санкцій (саме задля цього він так активно співпрацював з американцями в їхніх намаганнях встановити мир у Боснії), Югославія більш-менш вийшла з ізоляції, у якій перебувала раніше. Отож після низки особистих поразок і критики сербських політиків-націоналістів у Белграді, які закидали йому компроміси з «ворогами» Сербії, Мілошевич повернувся до питання Косова.

Уже навесні 1997 року Елізабет Рен, спеціальна доповідачка ООН з питань прав людини, попереджала про катастрофу, яка насувалася на косовський регіон, тоді як Белград пригноблював тамтешню албанську меншину, відкидаючи всі вимоги щодо місцевої автономії та позбавляючи місцеве населення бодай мінімального інституційного представництва. Молодше покоління албанців — озброєне і заохочене самою Албанією — в обхід безпомічного та знеславленого поміркованого керівництва Ібрагіма Ругови відкинуло ненасильницький опір і дедалі частіше поповнювало лави Армії визволення Косова (АВК).

АВК зародилася в Македонії в 1992 році. Її метою була збройна боротьба за незалежність Косова (та можливий союз із Албанією). Ця тактика, що полягала здебільшого в партизанських нападах на віддалені поліцейські відділки, дозволила Мілошевичу засудити весь албанський опір як «терористичний» і санкціонувати надзвичайно жорстоку операцію. У березні 1998 року, після того як сербські сили — озброєні міномётами й у супроводі бойових гелікоптерів — убили та поранили десятки людей під час різанин у Дреници та інших албанських селищах, міжнародна спільнота нарешті почула благання Ругови й почала стежити за ситуацією пильніше. Та коли і США, і ЄС заявили про те, що вони «приголомшені жорстокістю поліції в Косові», Мілошевич із викликом відповів, що «тероризм, спрямований на те, щоб винести проблему на міжнародний рівень, найбільше нашкодить тим, хто вдається до таких засобів».

Тепер уся косовсько-албанська верхівка, більшість якої виїхала або переховувалася, вирішила, що їхню спільноту може врятувати тільки повне

відокремлення від Сербії. Тим часом США й наявна «контактна група» країн і далі намагалися бути посередниками між Мілошевичем й албанцями — почасти для того, щоб домовитися про «справедливе» врегулювання й відвернути ширшу війну на Південних Балканах. Такі побоювання були обґрунтовані: якщо Югославію не можна було змусити нормально ставитися до її албанських громадян — чому вони й вирішили відокремитися, — це могло б мати серйозні наслідки для сусідньої Македонії з її власною великою й незадоволеною албанською меншиною.

Македонія, яка в той час щойно отримала незалежність і яку, за наполяганням Греції, знають як Колишню Югославську Республіку Македонія[536], була історично чутливою територією. Щодо її кордонів з Болгарією, Грецією та Албанією точилися суперечки і до, і після обох світових воєн. Усі її сусіди, які відрізали маленькій державі вихід до моря і від яких вона повністю залежала стосовно торгівлі та доступу до зовнішнього світу, ставилися до неї з підозрою. А щодо її виживання після розпаду Югославії не було жодних гарантій. Та якби Македонія занепала, у конфлікт могли бути втягнуті Албанія, Болгарія, Греція і навіть Туреччина.

Отож жорстокість Мілошевича і масове винищення албанців у Косові неодмінно мусило викликати несхвалення, а зрештою і вторгнення західних сил. Цікаво, що він, схоже, так цього до кінця і не зрозумів, незважаючи на низку попереджень упродовж літа 1998 року від державного секретаря США Мадлен Олбрайт (яка сказала, що вважатиме Мілошевича «особисто відповідальним»), президента Франції Жака Ширака та генерального секретаря НАТО Хав'єра Солани. Як і Саддам Хусейн за декілька років до того, Мілошевич був ізольований та глухий до західної думки, а також надміру впевнений у своїй здатності маніпулювати західними політиками й маневрувати між ними.

У цьому був винен не лише Мілошевич. Улещений частими візитами деяких американських дипломатів, марнославно самовпевнених у власних переговірних здібностях, Мілошевич мав вагомі підстави думати, що на Заході його сприймають не як непримиренного ворога, а як привілейованого співрозмовника[537]. Крім того, югославський диктатор був добре поінформований про загалом негативне ставлення міжнародної спільноти до подальшого переділу міжнародних кордонів. Аж у липні 1998 року, попри очевидні докази того, що ситуація в Косові вже стала безнадійною, контактна група міністрів закордонних справ публічно заперечила незалежність як можливе рішення.

Чого не зміг збагнути Мілошевич, то це того, як вплинула боснійська катастрофа на думку міжнародної спільноти. Права людини, зокрема етнічні чистки, тепер усюди були в пріоритетах порядку денного, хай навіть через дошкульне почуття колективної провини за те, що в минулому світ не зміг утрутитися вчасно. У червні 1998 року Міжнародний кримінальний суд у Гаазі оголосив, що злочини, вчинені в Косові, підпадають під його юрисдикцію: головна прокурорка Луїз Арбур стверджувала, що масштаб й особливості бойових дій у регіоні згідно з міжнародним правом можна класифікувати як збройний конфлікт, а 19 липня Сенат США закликав гаазьких чиновників висунути Мілошевичу обвинувачення у «воєнних злочинах, злочинах проти людяності та геноциді».

Імовірність таких звинувачень швидко зростала. Спеціальні поліцейські загони, сформовані Сербією, не лише вбивали сотні албанських «терористів»;

з'являлося дедалі більше свідчень, що під прикриттям цього конфлікту Белград планував «заохотити» переміщення албанського населення, змусивши його покинути свою землю та засоби для існування, щоб урятуватися від смерті. Упродовж зими 1998?1999 років з'являлися повідомлення про дії сербської поліції — часом у відповідь на напади АВК, але частіше вони стосувалися масових страт однієї або кількох великих родин, — які мали залякати цілі спільноти настільки, щоб вони полишили свої селища й тікали за кордон в Албанію чи Македонію.

Тепер позиції міжнародної спільноти щодо відповіді стали ще більш поляризовані. США та більшість їхніх партнерів у НАТО вже в жовтні 1998 року відкрито віддавали перевагу військовому втручанню на боці обложених албанців. Але в ООН (яка мала б надати мандат для такої інтервенції в цю начебто «внутрішню» справу суверенної держави) була потужна опозиція з боку Китаю та Росії, парламент якої ухвалив резолюцію, що кваліфікувала будь-які майбутні дії НАТО як «незаконну агресію». Усередині ЄС і НАТО проти будь-якого втручання в югославські справи виступала Греція — із власних причин. Тим часом Україна та Білорусь пропонували «безумовну солідарність» і «моральну підтримку» братам-слов'янам у Сербії[538].

Таке безвихідне становище могло б тривати нескінченно, якби Белград не підвищив ставки низкою звірячих масових розправ на початку 1999 року: спочатку 15 січня в селищі Рачак на півдні Косова, а потім у березні в усьому регіоні. Напад на Рачак, під час якого було вбито 45 албанців (з них — 23, вочевидь, страчено), нарешті став приводом (як і раніше — різанина на сараєвському ринку), що підштовхнув міжнародну спільноту до дії[539]. Після безрезультатних переговорів у Рамбує між Мадлен Олбрайт та югославською делегацією вторгнення стало неминучим. Як і варто було очікувати, вони завершилися відмовою Белграда вивести війська з Косова й погодитися на присутність там іноземних військ. 24 березня, без офіційного мандата ООН, у Югославії пішли в хід кораблі, літаки та ракети НАТО, що, по суті, оголосило Белграду війну.

Остання югославська війна тривала трохи більше трьох місяців, упродовж яких сили НАТО завдали серйозної шкоди самій Сербії, але тільки частково змогли зупинити процес вигнання албанського населення з Косова: протягом війни 865 тисяч біженців (половина албанського населення Косова) тікали в імпровізовані табори на території Чорногорії, Боснії, Албанії та етнічно албанських регіонів Західної Македонії. Але незважаючи на те, що президент Клінтон нерозважливо публічно наголошував, що наземні війська НАТО не будуть залучені в конфлікт, — таким чином змушуючи альянс вести війну з повітря й припускатися неминучих помилок, які підігравали югославській пропаганді та сербському культу жертви, — це допомогло покласти всьому край. 9 червня Белград погодився вивести з Косова всі війська та поліцію, наступ НАТО було призупинено, а ООН, відповідно, надала мандат на «тимчасову» окупацію провінції «Силами для Косова» під егідою НАТО.

Окупація Косова позначала кінець десятилітнього циклу югославських воєн, а також початок кінця самого Мілошевича. Ця остання, найбільша поразка сербського націоналістичного проєкту підірвала його авторитет, і на президентських виборах у Югославії у вересні 2000 року його більшою кількістю голосів переміг опозиційний кандидат Воїслав Коштуниця. Коли Мілошевич цинічно визнав, що в Коштуниці справді більше голосів, але відрив такий незначний, що потрібен другий тур, він нарешті зірвав бурю

народних протестів від самих сербів, які теж настраждалися. Десятки тисяч протестувальників вийшли на вулиці Белграда, і 5 жовтня Мілошевич нарешті визнав поразку та пішов у відставку. Шість місяців по тому сербський уряд, який дедалі гостріше потребував економічної допомоги Заходу, погодився заарештувати Мілошевича й видати його Гаазькому трибуналу, де його судили за геноцид та воєнні злочини[540].

Хто був винен у югославській трагедії? Безперечно, відповідальність лежала на багатьох. Спочатку Організація Об'єднаних Націй виявляла мало занепокоєння: її неадекватний та байдужий генеральний секретар Бутрос Бутрос-Галі назвав війну в Боснії «війною людей при владі», а коли його представники таки приїхали на Балкани, більшу частину часу вони робили тільки те, що блокували будь-які рішучі військові дії проти найзапекліших злочинців. Європейці проявили себе не набагато краще. Зокрема Франція демонструвала очевидне небажання покладати будь-яку провину за перебіг подій на Сербію — та й узагалі підкреслено намагалася ні в що не вплутуватися.

Тож коли у вересні 1990 року Вашингтон спробував поставити Югославію на порядок денний найближчого саміту ОБСЄ в Парижі, Франсуа Міттеран закинув американцям «надмірну емоційність» та сказав «ні». Чотири місяці по тому, коли питання постало знову, Міністерство закордонних справ Франції стверджувало, що тепер для зовнішнього втручання було «надто пізно»… Париж продовжував виявляти аналогічну нехіть до співпраці, навіть коли міжнародні сили були змушені втрутитися: французький генерал Бернар Жанв'є, командувач Силами захисту ООН у Боснії, особисто заборонив авіаудари по силах боснійських сербів у Сребрениці[541]. Щодо уряду Нідерландів, то він зайшов так далеко, що заборонив будь-які удари НАТО по силах боснійських сербів, доки нідерландські солдати безпечно не залишать країну.

Інші країни повелися дещо краще, але не набагато. Хоча Лондон зрештою і підтримав вимоги США щодо втручання, у перші визначальні роки югославського конфлікту британський уряд тихцем перешкоджав будь-якому прямому залученню з боку ЄС чи НАТО. Крім того, Британія ганебно повелася з югославськими біженцями: у листопаді 1992 року, коли потік зневірених, безпритульних боснійців сягнув піка, Лондон заявив, що жоден боснієць не зможе в'їхати до Сполученого Королівства без візи. З боку підступного Альбіону це був апогей цинізму. Оскільки в Сараєві не було британського посольства, яке могло б видавати такі візи, боснійська родина могла отримати їх лише в тому випадку, якби приїхала до британського посольства в іншій країні… а тоді британський уряд міг би заявити (і так і зробив), що, оскільки вони вже знайшли притулок деінде, Британія їх не впустить. Тож поки Німеччина, Австрія та скандинавські країни в 1992?1995 роках великодушно приймали сотні тисяч югославських біженців, у Сполученому Королівстві в ті самі роки спостерігалося зменшення кількості прохачів притулку.

І хоч Вашингтону знадобилося надзвичайно багато часу, щоб зосередити увагу на Балканах, щойно США таки почали діяти, їхні здобутки були помітно кращими. Насправді те, що саме з подачі американців починався кожен етап міжнародного втручання, було джерелом постійного приниження для західноєвропейських союзників. Але США також тягнули час — здебільшого тому, що американський оборонний істеблішмент не хотів іти на жодні

ризики, а багато американських політиків продовжували вважати, що їхньої країни цей конфлікт не стосується. Ідею залучення сил НАТО в цих нових обставинах — або думку про те, що США в односторонньому порядку можуть втрутитися у внутрішні справи суверенної держави, з якою вони не сварилися — просунути було непросто. Як у розпал війни в Боснії зауважив державний секретар Воррен Крістофер, це була «пекельна проблема».

Щодо самих югославів, то з честю не вийшов ніхто. Крах югославської федеральної системи пришвидшив Белград, але Любляна та Загреб за нею не шкодували. Боснійські мусульмани, і це правда, були обмежені в можливостях скоювати воєнні злочини — здебільшого вони ставали жертвами агресії інших людей. Вони втратили найбільше, а знищення Сараєва оплакували особливо. У власних обмежених масштабах боснійська столиця була по-справжньому космополітичним містом: можливо, останнім з багатоетнічних, багатомовних, об'єднавчих міських центрів, якими колись славилася Центральна Європа та Східне Середземномор'я. Його відбудують, але воно ніколи не стане таким, як колись.

З іншого боку, на озброєних хорватах лежала відповідальність за незліченні акти насильства проти мирного населення — за вказівкою Загреба та з власної ініціативи. У Мостарі, місті в Західній Боснії з незвично великою кількістю шлюбів зі змішаним віросповіданням, хорватські екстремісти навмисне взялися за виселення мусульман та змішаних родин із західної частини міста. Потім замість них заселили хорватських селян, яких пригнав у місто та радикалізував власний досвід етнічних чисток у селах, і взяли в облогу мусульманські східні райони. Тим часом у листопаді 1993 року вони цілеспрямовано знищили османський міст XVI століття через річку Неретву, символ інтеграційного міського минулого.

Тож хорвати мало чим могли похвалитися, а найменше — посткомуністичними лідерами, які виринули з руїн. Одним з найбільш відразливих із них був Франьо Туджман. Він більш ніж будь-хто постановив собі стерти югославське минуле з пам'яті співгромадян: уже станом на березень 1993 року саме слово «Югославія» мало бути видалене з підручників, хрестоматій, енциклопедій, назв книжок і мап, які видавалися в новій Хорватії. Тільки після смерті Туджмана заснована ним Хорватська держава змогла переконливо взяти на себе роль кандидата на членство в міжнародній спільноті.

Але зрештою головну відповідальність за югославську катастрофу мають узяти на себе серби та їхній обраний лідер Слободан Мілошевич. Саме жага Мілошевича до влади змусила інші республіки вийти із федерації. Саме Мілошевич заохочував інших сербів у Хорватії та Боснії відтяти собі територіальні анклави й підтримав їх своєю армією. І саме Мілошевич віддав указівку й очолив систематичне насильство над албанським населенням Югославії, яке призвело до війни в Косові.

Дії Белграда всюди перетворювалися на катастрофу для сербів. Вони втратили свою території в хорватському регіоні Країна; вони були змушені змиритися з незалежною Боснією та облишити плани відрізати від неї суверенну Сербську державу; вони зазнали поразки в Косові, звідки більша частина сербського населення втекла через обґрунтований страх помсти з боку албанців; а в залишках Югославської держави (з якої намагалася вийти навіть Чорногорія) їхній рівень життя впав до історичного мінімуму. Такий перебіг подій ще більше поглибив давню сербську схильність до колективного

жалю до себе через історичну несправедливість, тож цілком можливо, що в довготерміновій перспективі серби втратили в югославських війнах найбільше. Те, що сьогодні навіть Болгарія та Румунія випереджають Сербію за рівнем життя і перспективами в майбутньому, щось таки свідчить про стан їхньої країни.

Але ця іронія долі не має засліплювати нас щодо відповідальності сербів. Жахлива лють і садизм війн у Хорватії та Боснії — маніакальна жорстокість, приниження, тортури, зґвалтування і вбивства сотень тисяч власних співгромадян — були справою сербських чоловіків, переважно молодих, яких схиляли до нападів побутової ненависті й байдужості до страждань пропаганда та накази місцевих ватажків, уповноважених і керованих самим Белградом. Те, що з цього вийшло, не було таким уже надзвичайним: у Європі лише за кілька десятиліть до того вже траплялося так, що по всьому континенту та під прикриттям воєнних дій пересічні люди скоювали страшні злочини.

Певна річ, сербська пропаганда посилалася на історію, зокрема в Боснії, — історію минулих страждань, які ховалися за оманливим спокоєм післявоєнного життя в Югославії. Але рішення ворушити ці спогади, маніпулювати ними та використовувати з політичною метою ухвалювали люди — насамперед одна людина. Як Слободан Мілошевич лицемірно зазначив у розмові з журналістом під час переговорів у Дейтоні, він ніколи не думав, що війни в його країні триватимуть так довго. Безумовно, це правда. Але ці війні не розпочалися через спонтанний вибух на міжетнічному ґрунті. Югославія не пала — її підштовхнули. Вона не померла — її вбили.

* * *

Югославія була найбільш екстремальним випадком, але посткомуністичні перетворення відбувалися тяжко всюди. У Португалії чи Іспанії перехід від авторитаризму до демократії супроводжувався пришвидшеною модернізацією відсталої аграрної економіки; інші країни Західної Європи були знайомі з процесом із власного минулого. Але вихід із комунізму не мав прецедентів. Такий очікуваний перехід від капіталізму до соціалізму в теорії пережовували в академіях, університетах та кав'ярнях від Белграда до Берклі; однак ніхто не подумав про те, щоб запропонувати план переходу від соціалізму до капіталізму.

З усього обтяжливого спадку, який залишив по собі комунізм, найвідчутнішим була економіка. Відсталі промислові заводи Словаччини, Трансильванії чи Сілезії поєднували в собі економічну неспроможність й екологічне недбальство. Ці два складники були тісно пов'язані між собою: отруєння озера Байкал, смерть Аральського моря, кислотний дощ над лісами Північної Богемії стали не лише екологічною катастрофою, а й величезним боргом перед майбутнім. Перш ніж інвестувати в нові галузі промисловості, треба було позбутися старих; крім того, хтось мав компенсувати шкоду, якої вони завдали.

На східних землях Німеччини рахунок за відшкодування збитків комунізму взяв на себе федеральний уряд. Упродовж подальших чотирьох років Treuhand (див. розділ 17) витратила мільярди дойчмарок на те, щоб скуповувати й розпродавати застарілі промислові заводи та фабрики, виплачувати допомогу їхнім скороченим працівникам і компенсувати — наскільки це було можливо — наслідки їхньої роботи. Але навіть попри те, що результати були неоднорідні та майже довели федеральну скарбницю до банкрутства, колишнім східним німцям усе одно пощастило: за їхній вихід з комунізму платила найсильніша економіка Західної Європи. В інших країнах ціна відновлення економічного життя лягала на плечі самих жертв.

Основний вибір, перед яким стояли посткомуністичні уряди, був такий: або спробувати здійснити різкий, раптовий перехід від субсидованої соціалістичної економіки до ринкового капіталізму (підхід «великого вибуху»), або ж розпочати обережно усувати чи розпродавати найбільш збиткові сектори «планової економіки, водночас якомога довше зберігаючи ті компоненти, які мали найбільше значення для місцевого населення, — дешеве житло, гарантовані робочі місця, безкоштовні соціальні послуги. Перша стратегія найбільше відповідала теоремам вільного ринку, якими захоплювалося нове покоління посткомуністичних економістів і бізнесменів; друга була більш політично доцільною. Проблема полягала в тому, що кожен підхід у короткостроковій перспективі (а можливо, і не тільки в короткостроковій) означав великі й болючі втрати. У Росії Бориса Єльцина, де були застосовані обидва, економіка впродовж восьми років стрімко слабнула — у сучасній історії це було найбільше скорочення великої економіки в мирний час.

У Польщі під рішучим керівництвом Лєшека Бальцеровича (спершу — на посаді міністра фінансів, а згодом — на чолі центрального банку країни) підхід «великого вибуху» був застосований уперше та найбільш послідовно. Бальцерович стверджував, що його країна — фактично неплатоспроможна — точно не відновиться без міжнародної допомоги. Але надходження цієї допомоги було б неможливе, якби Польща не сформувала надійних інститутів, які могли б заспокоїти західних банкірів та кредитні установи. Іншими словами, Польщу до жорстких заходів змушував не Міжнародний валютний фонд; радше діючи на випередження, щоб не наразитися на критику МВФ, Польща мала виграти й отримати потрібну їй допомогу. І єдиним способом зробити це було діяти швидко, поки не вщухла посткомуністична ейфорія та перш ніж люди не усвідомили, який болючий цей процес.

Тож 1 січня 1990 року перший посткомуністичний уряд Польщі розпочав амбітну програму реформ: нагромадження валютних резервів, скасування контролю над цінами, обмеження кредитів та ліквідацію субсидій (тобто дозволяв підприємствам збанкрутувати) — і все це за рахунок внутрішніх реальних зарплат, які одразу ж впали приблизно на 40%. За винятком відкритого визнання того, що безробіття неминуче (його наслідки були пом’якшені завдяки заснуванню фонду підтримки та допомоги в отриманні нового фаху для тих, хто залишився без роботи), усе це не дуже відрізнялося від того, що двічі безуспішно намагалися зробити впродовж 1970-х. Іншим був політичний клімат.

У сусідній Чехословаччині під керівництвом міністра фінансів (а пізніше — прем’єр-міністра) Вацлава Клауса реалізували аналогічну амбітну програму, яка робила додатковий наголос на конвертації валюти, лібералізації

зовнішньої торгівлі та приватизації — усе згідно з неприховано обожнюваним «тетчеризмом» Клауса. Як і Бальцерович та деякі молоді кремлівські економісти, Клаус віддавав перевагу «шоковій терапії»: у соціалістичній економіці він не бачив нічого, що було варте збереження, а отже — й жодних переваг у тому, щоб відкладати перехід до капіталізму.

Іншу крайність становили люди на кшталт Мечіара в Словаччини, Ілієску в Румунії та прем'єр-міністра (а згодом — президента) України Леоніда Кучми. Вони боялися розчарувати своїх виборців, а тому відтягували початок змін, наскільки це було можливо (першу «програму економічних реформ» в Україні оголосили в жовтні 1994 року), та продемонстрували особливе небажання лібералізувати внутрішні ринки чи зменшувати частку державної власності в економіці. У вересні 1995 року Кучма захищав свою позицію — у знайомих історикам цього регіону формулюваннях, — застерігаючи від «сліпого копіювання іноземного досвіду».

Продершись крізь болото економічного занепаду на початку 1990-х, перша ланка колишніх комуністичних держав виринула, спираючись на більш надійну основу, здатну зацікавити західних інвесторів і забезпечити подальший вступ до Європейського Союзу. Відносний успіх польської чи естонської економічної стратегії порівняно зі станом Румунії чи України був очевидний будь-якому туристу: на рівні діяльності малого бізнесу чи навіть суспільного оптимізму успішніші східноєвропейські країни показували кращі результати, ніж навіть колишня Східна Німеччина, попри очевидні переваги останньої.

Напрошується висновок, що більш «прогресивні» посткомуністичні країни на кшталт Польщі, Чеської Республіки, Естонії, Словенії та, можливо, Угорщини змогли впродовж кількох складних років здолати прірву між державним соціалізмом і ринковим капіталізмом, хоча й за рахунок їхніх старіших та бідніших громадян; тоді як друга ланка Балканських держав і країн колишнього Радянського Союзу залишилася борсатися позаду, стримувана некомпетентними й корумпованими керівними елітами, які не могли і не хотіли думати про необхідні зміни.

У дуже широкому розумінні це правда. Але навіть без Клауса, Бальцеровича чи їхніх колег в Угорщині чи Естонії перехід до ринкової економіки деяких колишніх комуністичних країн у будь-якому разі відбувався б легше, ніж в інших: чи то тому, що вони, як ми пам'ятаємо, почали його ще до 1989 року; чи то тому, що деформації радянської доби були не такі патологічні, як у деяких їхніх сусідів, яким пощастило менше (у цьому сенсі дуже показове порівняння Угорщини та Румунії). І, звичайно, дива економічних перетворень, які демонстрували столичні міста деяких країн — наприклад, Прага, Варшава чи Будапешт, — не завжди були повторені в їхніх віддалених регіонах. І в минулому, і в сьогоденні справжні кордони в Центральній та Східній Європі пролягають не між країнами, а між процвітаючими міськими центрами та занедбаними і збіднілими сільськими провінціями.

Красномовнішими за розбіжності в тому, як ці регіони пережили вихід з комунізму, є спільні риси. Зрештою, в кожній країні керівні еліти опинялися перед тим самим стратегічним вибором. «Романтика вільного ринку», як зневажливо висловився російський прем'єр Віктор Черномирдін у січні 1994 року, захопила усіх[542]. Спільними були і загальні економічні цілі: лібералізація економіки, перехід до вільного ринку в тому чи іншому

вигляді та вступ до Європейського Союзу, який спокусливо обіцяв закордонних споживачів, інвестиції та фонди регіональної підтримки, що мали послабити удар від занепаду командної економіки. Цих результатів прагнули практично всі — та й у кожному разі, на думку поінформованої більшості, іншого вибору не було.

Якщо в публічній політиці посткомуністичних суспільств і були великі розбіжності, то не тому, що думки громадськості в цих країнах широко розходилися щодо напрямку, в якому мають іти ці країни, і як туди дістатися. Справжнє питання полягало в тому, як розпорядитися ресурсами. Економіки комуністичних країн могли бути деформовані й неефективні, але до них належали багаті та, ймовірно, зисковні активи: енергетика, мінерали, зброя, нерухомість, засоби масової комунікації, транспортні мережі та багато чого іншого. Ба більше, у пострадянських суспільствах єдиними, хто знав, як керувати лабораторією, сільгосппідприємством чи заводом, хто мав досвід міжнародної торгівлі чи управління великою установою і хто знав, як робити справи, були ті самі люди з партії — інтелігенція, бюрократія та номенклатура.

Саме ці люди перебували біля керма у своїх країнах після 1989 року не меншою мірою, ніж до — принаймні до того часу, як могло з'явитися нове посткомуністичне суспільство. Але тепер вони діяли в новому образі: замість того щоб працювати для партії, вони змагалися за владу в різних політичних партіях; а замість того щоб бути працівниками держави, були незалежними діячами на конкурентному ринку вмінь, товарів і капіталу. Коли держава продавала свою частку в усіх галузях, від прав на видобуток до житлових багатоповерхівок, саме ці чоловіки (а переважно це були саме чоловіки, за важливим винятком майбутньої прем'єр-міністерки України Юлії Тимошенко) стояли за продажем і купівлею.

Згідно з мантрою, яка поширилася посткомуністичною Європою, капіталізм пов'язаний з ринками. Ринки означають приватизацію. Швидкий продаж державної власності після 1989 року в Східній Європі не має історичного прецеденту. Культ приватизації в Західній Європі, який набрав обертів, починаючи з кінця 1970-х (див. розділ 16), слугував прикладом для хаотичного виходу з державної власності на Сході; але поза тим між ними було дуже мало спільного. Капіталізм у тому вигляді, у якому він сформувався в Атлантичному світі та Західній Європі впродовж чотирьох століть, супроводжувався законами, інститутами, регуляціями та практиками, від яких критично залежало його втілення та його легітимність. У багатьох посткомуністичних країнах про такі закони й інститути майже нічого не знали; крім того, їх небезпечно недооцінювали новонавернені адепти вільного ринку.

У результаті приватизація перетворювалася на клептократію. Її найбільш безсоромним проявом була Росія під владою Бориса Єльцина та його друзів, коли післяперехідна економіка перейшла до рук вузького кола осіб, які стали просто неймовірно багатими: до 2004 року тридцять шість російських мільярдерів («олігархів») привласнили близько 110 мільярдів доларів — чверть усього внутрішнього продукту країни. Різниця між приватизацією, нечесним привласненням та просто крадіжкою майже стерлася: того, що можна вкрасти — нафти, газу, мінералів, дорогоцінних металів, трубопроводів, — було так багато, а на заваді їх розкраданню не стояв ніхто і ніщо. Державні активи й інститути розтягували та перерозподіляли між собою

урядовці, які хапали та привласнювали майже в буквальному сенсі все, що рухалося або могло бути законним чином здобуте приватними особами.

Росія була найгіршим прикладом, але Україна пішла від неї недалеко. Кучму й інших політиків обрали за масштабної фінансової підтримки з боку «бізнесменів» у формі початкових внесків задля отримання прибутків у майбутньому: у пострадянській Україні, як добре розуміли ці люди, влада вела до грошей, а не навпаки. Державні активи, позики чи субсидії проходили просто крізь руки уряду до кишень кількох кланів, а тоді їхня більша частина осідала на приватних рахунках за кордоном. Нові «капіталісти» в цих країнах насправді нічого не заробляли; вони просто відмивали державні ресурси з власною корисливою метою.

Так само як і за комунізму, процвітало кумівство, тільки тепер приватні надбання були значно більшими: коли українське підприємство «Криворіжсталь», один із найбільших металургійних комбінатів у світі — із 42 тисячами працівників та річним прибутком (до сплати податків) у 300 мільйонів доларів (у країні, де середній місячний дохід становив 95 доларів), — запізніло виставили на продаж у червні 2004 року, ніхто в Києві не здивувався тому, що успішним «переможцем торгів» став Віктор Пінчук, один із найбагатших бізнесменів країни та зять українського президента.

У Румунії та Сербії державні активи зазнали тієї самої прикрої долі або ж узагалі не продавалися, оскільки місцеві політичні князьки викрутилися з перших проєктів приватизації й захотіли в старий спосіб зберегти свою владу та вплив. Румунам, що, як і албанці приблизно в той самий час, шукали швидкої ринкової винагороди, натомість пропонували фінансові піраміди з обіцянками величезних швидких прибутків без ризиків. На піку діяльності однієї з таких схем афера «Карітас», яка тривала з квітня 1992 року по серпень 1994-го, охопила, ймовірно, чотири мільйони учасників — майже п’яту частину населення Румунії.

Як і у випадку «легальної» приватизації, метою цих пірамід (у Росії вони теж були популярні) здебільшого було перевести готівку з приватних рук до мафії, основою якої були старі партійні мережі й колишні спецслужби. Тим часом, через чотирнадцять років після повалення Чаушеску, 66% румунської промисловості все ще перебували в державній власності, хоча деякі з найбільш прибуткових та привабливих підприємств змінили господарів. Зі зрозумілих причин іноземні інвестори впродовж багатьох років боялися ризикувати в таких країнах своїм капіталом: перспективу одержати значний прибуток затьмарювала хронічна відсутність правового захисту.

В інших країнах Центральної Європи баланс ризику був на користь закордонних інвесторів — хоча б тому, що перспектива членства в ЄС пришвидшувала необхідні інституційні та законодавчі зміни. І навіть за таких умов стартова приватизація в Угорщині чи Польщі полягала або в перетворенні на легальний бізнес чорного ринку, який існував за комуністів, або у швидкому продажі очевидно життєздатніших частин державних підприємств місцевим бізнесменам за підтримки закордонного капіталу. Через три роки після революції лише 16% польських державних підприємств були продані в приватну власність. У Чеській Республіці вигадлива ваучерна система, через яку люди могли купити акції в державних підприємствах, мала на меті перетворити громадян на націю капіталістів,

але впродовж кількох наступних років їй насамперед вдалося закласти ґрунт для подальших скандалів та політичної реакції на дикі «спекуляції».

Однією з причин, чому приватизація в посткомуністичній Європі відбувалася з такими хибами, була практична відсутність західного залучення. Певна річ, спершу Москва та Варшава кишіли молодими американськими економістами, які пропонували своїм господарям навчити їх будувати капіталізм, а німецькі фірми одразу ж виявили особливу зацікавленість у порівняно прогресивних комуністичних компаніях на кшталт чеського виробника автомобілів Skoda[543]. Але іноземні уряди практично жодним чином залучені не були, не було Плану Маршалла чи чогось віддалено йому подібного — окрім як у Росії, куди на підтримку режиму Єльцина з Вашингтона спрямовували значні суми в грантах та кредитах, які знову ж таки витікали в кишені друзів і спонсорів Єльцина.

Натомість закордонні інвестиції нагадували не сталі зусилля, які допомогли відбудувати Західну Європу після Другої світової війни, а радше безсистемне залучення в приватний сектор, яке відбувалося після Версальського договору: інвестування, коли все йде добре, та вилучення інвестицій, коли не дуже[544]. Тож, як і в минулому, східні європейці мали змагатися із Заходом у підкреслено нерівних умовах, без місцевого капіталу та зовнішніх ринків, здатні експортувати тільки продукти харчування з невеликою націнкою, сировину або промислові та споживчі товари за низькими цінами, які трималися за рахунок малих зарплат і державних дотацій.

Не дивно, що багато нових посткомуністичних урядів мали спокусу, як і їхні міжвоєнні попередники, уникнути сплати політичної ціни такої ситуації шляхом запровадження захисних заходів — у цьому разі законів, які обмежували б можливість іноземного володіння землею та компаніями. Ці відлуння попередніх спроб ізоляціонізму, що їх закордонні спостерігачі, як і варто було чекати, дещо безпідставно розкритикували як «націоналістичні», досягнули небагато: перешкоджаючи зовнішнім інвестиціям та деформуючи місцевий ринок, вони тільки ще більше відкрили процес приватизації для корупції[545].

Тож на кожного нищого російського олігарха з другим будинком у Лондоні чи Каннах, або на енергійного молодого польського бізнесмена на BMW та з мобільним телефоном припадали мільйони незадоволених пенсіонерів і скорочених працівників, для яких перехід до капіталізму був у найкращому разі неоднозначною перевагою — не говорячи вже про мільйони селян, яким не можна було ані придумати інше заняття, ані зробити їх економічно самостійними. У Польщі під кінець XX століття сільське господарство створювало лише 3% ВВП, але все ще охоплювало одну п’яту населення, що працювало. У багатьох регіонах продовжувало буяти безробіття, а з втратою роботи втрачалися дешеві послуги та інші переваги, які в цих країнах зазвичай надавалися разом із робочим місцем. Ціни постійно зростали — чи то через інфляцію[546], чи то через підготовку до вступу до ЄС, тому кожен, хто мав фіксований дохід або жив на державну пенсію (тобто більшість учителів, лікарів та інженерів, які колись були гордістю соціалізму), мав підстави ностальгійно згадувати про минуле.

Багато людей у Східній Європі — особливо ті, кому було за сорок — гірко скаржилися про свої втрати в матеріальному забезпеченні, дешевому харчуванні, житлі та послугах; але це не означало, що вони обов’язково

мріяли повернутися до комунізму. Як пояснювала п'ятдесятирічна росіянка — колишня військова інженерка, яка разом із чоловіком-пенсіонером жила на 448 доларів на місяць — закордонним журналістам у 2003 році: «Ми б хотіли, щоб наше життя було так само легке, як і за Радянського Союзу, щоб гарантовано мати добре стабільне майбутнє та низькі ціни — разом із цією свободою, якої раніше не було».

Водночас опитування громадської думки серед латвійців, які бачили повернення під російську владу в нічних жахіттях, засвідчують, що селяни були особливо переконані, що за радянських часів їм велося краще. Можливо, вони мають рацію, — і не тільки якщо вони були селянами. Наприкінці 1980-х, до революцій, східні європейці активно відвідували кінотеатри. До 1997 року відвідування кінотеатрів у Латвії скоротилося на 90%. Те саме відбувалося всюди — у Болгарії воно впало на 93%, у Румунії — на 94%, у Росії — на 96%. Цікаво, що в Польщі кількість глядачів кінотеатрів у ті самі роки скоротилася тільки на 77%, у Чеській Республіці — на 71%, в Угорщині — на 51%. У Словенії майже взагалі нічого не змінилося. Ці дані свідчать про безпосередній взаємозв'язок між процвітанням та кінопереглядом і підтверджують пояснення, надане в одному з болгарських опитувань про те, чому люди рідше ходять в кіно: після падіння комунізму вибір фільмів став кращим… але люди більше не могли дозволити собі купити квитки.

За цих умов складні та незавершені економічні перетворення в Східній Європі підштовхують до джонсонівського[547] висновку про те, що, хоча їхнє втілення і не було зразковим, дивно, що вони взагалі відбулися. Приблизно те саме можна сказати і про перехід до демократії. За винятком Чехословаччини, жодне з колишніх комуністичних суспільств між Віднем та Владивостоком за свого життя не пам'ятало справжньої політичної свободи, а багато місцевих самовидців з песимізмом ставилися до перспектив плюралістичної політики. Якщо капіталізм без правових обмежень швидко перетворюється на грабунок, то вони боялися, що демократія — за відсутності погоджених і зрозумілих обмежень для публічних обговорень та політичної конкуренції — ризикує перетворитися на змагання в демагогії.

Такі побоювання були небезпідставні. Зосередивши владу, інформацію, ініціативу та відповідальність у руках Держави-партії, комунізм створив суспільство, у якому люди не тільки з недовірою ставилися одне до одного та скептично сприймали будь-які твердження чи обіцянки влади, але й не мали досвіду індивідуальної чи колективної ініціативи, а також підстав для того, щоб мати змогу ухвалювати обґрунтовані публічні рішення. Невипадково найважливішим започаткуванням у сфері журналістики в пострадянських державах була поява газет, які намагалися надавати достовірну інформацію: «Аргументы и факты» — у Москві, «Факти» — у Києві.

Старші люди були найгірше підготовлені для здійснення переходу до відкритого суспільства. Молодше покоління мало кращий доступ до інформації — починаючи із закордонного телебачення та радіо до дедалі популярнішого інтернету. І в міру того як завдяки цьому багато молодих виборців у цих країнах ставали більш космополітичними і навіть витонченими, це також поглиблювало провалля між ними та їхніми батьками, дідусями і бабусями. Опитування серед молодих словаків, проведене через десять років після того, як їхня країна стала незалежною, виявило чіткий розрив поколінь. Молоді люди були повністю відірвані від минулого, яке передувало 1989 року

і про яке вони знали мало; натомість вони скаржилися, що в сміливому новому світі посткомуністичної Словаччини їхні батьки загублені та безпорадні: вони не могли підтримати своїх дітей ані допомогою, ані порадою.

В усіх країнах цей розрив поколінь мав політичні наслідки: старші та бідніші виборці час від часу піддавалися чарам партій, які обіцяли ностальгійні або ультранаціоналістичні альтернативи замість нового ліберального консенсусу. Як і можна було передбачити, ця проблема найбільше проявилася в частинах колишнього Радянського Союзу, де були найбільші зміни та потрясіння, а демократії раніше не існувало. Серед надзвичайно бідних, незахищених й обурених новими показними статками в руках крихітної меншості виборців старшого — та й не лише старшого — віку легко завойовували популярність авторитарні політики, особливо в Росії та Україні. Тож тимчасом як на посткомуністичному просторі виявилося порівняно легко створити моделі конституцій та демократичні партії, зовсім іншою справою було формування критичного електорату. На перших виборах в усіх країнах виграли переважно ліберальні або правоцентричні альянси, які адміністрували повалення старого режиму; але реакція на економічні труднощі й неминучі розчарування часто діяла на користь колишніх комуністів, які тепер накинули на свої знамена націоналістичні гасла.

Подібні перевтілення старої номенклатури були не такими вже й чудернацькими, як могло здатися стороннім спостерігачам. Націоналізм і комунізм мали більше спільного, ніж кожен із них — з демократією: їх об'єднував, так би мовити, політичний «синтаксис», тоді як лібералізм був узагалі іншою «мовою». Радянський комунізм і традиційні націоналісти мали щонайменше одного спільного ворога — капіталізм, або «Захід», а їхні нащадки виявилися достатньо вправними в маніпулюванні поширеним заздрісним егалітаризмом («принаймні тоді ми всі були бідні»), щоб покласти провину за посткомуністичні біди на закордонне втручання.

Наприклад, в успіху Корнеліу Вадима Тудора — відомого підлабузника-літератора при дворі Ніколае Чаушеску, який присвятив себе співанню дифірамбів кондукетору та піднесенню його слави, перш ніж переметнутися з націонал-комунізму до ультранаціоналізму, — не було нічого особливо недоречного. У 1991 році за підтримки діаспори він заснував партію «Велика Румунія», ідеологія якої поєднувала іредентистську ностальгію, випади в бік угорської меншини та неприхований антисемітизм. На президентських виборах у грудні 2000 року кожен третій виборець у Румунії голосував за Тудора як за єдиний прийнятний варіант — альтернативною кандидатурою був колишній комуністичний апаратник Йон Ілієску[548].

Навіть коли націоналістичні політики починали як критики комунізму — як у випадку російського «націонал-патріотичного» руху «Пам'ять», — вони все одно впадали в зручну симбіотичну симпатію до радянського минулого, поєднуючи щось на кшталт агресивного націоналізму з ностальгією за радянською спадщиною та пам'ятками. Аналогічне поєднання патріотичної риторики із сумом за втраченим світом радянського авторитаризму було секретом успіху нових націоналістів в Україні, Білорусі, Сербії та Словаччині; у Польщі їхніми відповідниками були різноманітні аграрні й «народні» партії, які з'явилися наприкінці 1990-х, зокрема дуже популярна партія Самооборона Анджея Леппера.

Незважаючи на те, що комуністи-перевертні всюди вступали в союзи зі справжніми націоналістами[549], крайній націоналізм виявився найпривабливішим і найбільш сталим у Росії. І це не дивно: за словами Володимира Жириновського, яскравого нового політика, який побудував свій виборчий імідж на безкомпромісній традиційній російській ксенофобії, «російський народ став найбільш приниженою нацією на планеті». Попри всі свої обмеження, Радянський Союз був світовою державою — територіальним і культурним велетнем, легітимним спадкоємцем і продовженням Імперської Росії. Старше покоління росіян, багато з яких поділяли обурення радянських військових щодо того, що НАТО поглинуло російський «близький Захід», а вони ніяк не змогли цьому зарадити, сприймало його розпад як глибоке приниження. Бажання повернути міжнародну «повагу» стало важливим рушієм пострадянської зовнішньої політики Москви. Воно пояснює як природу президентства Володимира Путіна, так і широку підтримку, на яку він спирався, незважаючи (і завдяки) його дедалі авторитарнішій внутрішній політиці.

З очевидних причин громадяни колишньої російської імперії в Центральній Європі були несхильні до подібної ностальгії. Але втрачений світ комунізму зберігав певну принадність навіть у Східній Німеччині, де із середини 1990-х років опитування фіксували поширене переконання, що, за винятком подорожей, електронних медіа та свободи вираження, життя до 1989 року було кращим. В інших країнах навіть старі комуністичні передачі користувалися певною любов'ю — у 2004 році найпопулярнішою програмою чеського телебачення були повтори «Майора Земана», детективного серіалу початку сімдесятих, сценарій якого був практично не чим іншим, як вправлянням у пропаганді щодо «нормалізації» після 1968 року.

Комуністична партія нахабно зберегла свою назву лише в Чеській Республіці (а також у Франції та країнах колишнього СРСР). Але в кожній посткомуністичній країні Центральної Європи приблизно кожен п'ятий виборець підтримував аналогічні «анти»партії: антиамериканські, антиЄС, антизахідні, ті, що виступали проти приватизації, або, що траплялося найчастіше, проти всього цього разом. Особливо на Балканах під «антиамериканізмом» чи «антиєвропеїзмом» зазвичай ховався антикапіталізм, а ці позиції були прикриттям для колишніх комуністів, які не могли відкрито ностальгувати за давніми часами, але все одно маніпулювали такими настроями у своїх завуальованих публічних зверненнях.

Таке протестне голосування опосередковано свідчило про неминучий консенсус, який об'єднував політичний мейнстрим: регіон мав тільки одне майбутнє, і це майбутнє було на Заході, у Європейському Союзі й на світовому ринку, хай чого б це коштувало. Головні партії-конкуренти мало чим відрізнялися у своїх підходах до цих цілей: усі вони вигравали вибори, тому що критикували «неправильну» політику своїх опонентів, а потім починали втілювати напрочуд подібні програми. Як наслідок, у Центральній та Східній Європі з'явилася нова «пташина» мова публічної політики — «демократія», «ринок», «бюджетний дефіцит», «зростання», «конкуренція», — яка для багатьох громадян мало що означала, та вони не дуже нею і переймалися.

Отож виборців, які прагнули висловити протест чи свої скарги, відштовхувало на маргінес. На початку 1990-х у посткомуністичній Європі дехто вбачав у підйомі націоналістичних і популістських маргінальних

партій та їхніх лідерів-демагогів небезпечну антидемократичну реакцію, старомодний крок назад відсталого регіону, який упродовж пів століття існував закритим у капсулі часу. Утім зовсім нещодавно успіх Йорґа Гайдера в Австрії, Жана-Марі Ле Пена у Франції та інших політиків з дуже подібною до їхньої ідеологією в усіх країнах від Норвегії до Швейцарії певним чином розбавив повчальний тон західноєвропейських коментаторів. Відсталість не поважає кордонів.

Успіх політичної демократії в багатьох колишніх комуністичних країнах мав неоднозначні наслідки для інтелектуалів, які так багато для нього зробили. Дехто, як-от Адам Міхнік у Польщі, залишилися впливовими завдяки публіцистиці. Інші, на кшталт угорця Яноша Кіша, пройшли шлях від інтелектуального дисидентства до парламентської політики (зокрема Кіш був лідером Вільних демократів), але потім, після кількох буремних років публічного життя, усе одно повернулися до наукової діяльності. Але більшість опозиційних інтелектуалів попередніх років не здійснили успішного перетворення на посткомуністичних політиків чи публічних осіб, за винятком технократичних посад перехідного періоду, а з тих, хто спробував, багато хто, на жаль, виявив свою непридатність. Єдиним винятком був Вацлав Гавел — і навіть він почасти зазнав поразки.

Як зневажливо висловився про попереднє покоління революційних діячів Едмунд Берк, «найкращі були лише теоретиками». Більшість із них були переважно не готові до складних політичних і технічних питань прийдешнього десятиліття. Як і цілком не підготовлені до карколомного занепаду власного публічного статусу інтелектуалів загалом, через зміни читацьких уподобань і нові джерела настанов та ідей, до яких зверталося нове покоління. Станом на середину 1990-х деякі періодичні видання, колись впливові серед старшого покоління інтелектуалів, прикро втратили свою актуальність.

Zeszyty Literackie, надзвичайно популярний літературний журнал за редакції Барбари Торунчик, який видавало польське покоління 1968 року у вигнанні в Парижі, відіграв значну роль у підтримці польської культурної дискусії до 1989 року. Тепер, після того як редакцію урочисто перенесли в столицю її звільненої батьківщини, йому заледве вдавалося утримувати аудиторію на рівні 10 тисяч читачів. Literarni Noviny?, найдавніший і найвпливовіший чеський культурний тижневик, був не набагато успішнішим: станом на 1994 рік його наклад становив менше 15 тисяч примірників. У перерахунку на кількість населення ці цифри не здалися б такими мізерними редакторам літературних журналів та періодичних видань у більшості західних країн; однак у Центральній Європі їхнє дедалі маргінальніше місце свідчило про болісну зміну культурних пріоритетів.

Однією з причин занепаду інтелектуалів було те, що їхній підкреслений наголос на етиці антикомунізму, потребі будувати морально свідоме громадянське суспільство, яке мало заповнити порожній простір між особистістю і державою, заступила практична справа — розбудова ринкової економіки. За декілька коротких років «громадянське суспільство» в Центральній Європі стало архаїчним поняттям, яке цікавило лише жменьку закордонних соціологів. Щось подібне сталося після Другої світової війни в Західній Європі (див. розділ 3), коли висока моральна риторика воєнного Опору розвіялася та поступилася місцем практичній роботі над відбудовою, а потім — «холодній війні». Але тимчасом як французькі чи італійські письменники в ті роки все ще мали значну аудиторію — почасти завдяки

їхньому політичному залученню, про яке вони розповідали на всі боки, — їхнім угорським чи польським колегам пощастило менше.

Інтелектуали, які змогли здійснити успішний стрибок у демократичне політичне життя, зазвичай були «технократами» — правниками або економістами, — які не відігравали видимої ролі в дисидентській спільноті до 1989 року. Не маючи за плечима героїчних подвигів, вони здавалися більш надійними кандидатурами для своїх так само негероїчних співгромадян. Невдовзі після того, як у 2003 році Вацлав Клаус заступив Гавела на посаді президента Чеської Республіки, він дуже відверто сформулював цю думку у своїй президентській промові: «Я трохи схожий на кожного з вас. У минулому я не був ані комуністом, ані дисидентом, ані політичним підлабузником, ані моральним авторитетом, сама лише присутність якого нагадує вам про мужність, якої забракло вам, і докоряє вашому сумлінню».

Згадки про докори сумління натякали на проблемне питання відповідальності та покарання — що люди робили за комунізму і що (в разі необхідності) з ними має статися тепер. Майже для кожного посткомуністичного уряду це виявилося болісною дилемою. З одного боку, існував широкий консенсус (і не тільки серед інтелектуалів-моралізаторів) стосовно того, що політичні злочини, вчинені за радянської доби, мають бути викриті, а їхні виконавці — покарані. Якби правда про комуністичне минуле не стала надбанням громадськості, і так непростий перехід до свободи був би ще важчий: апологети старого режиму відбілили б свої гріхи, а люди забули б про те, що сталося в 1989 році.

З іншого боку, комуністи були при владі в цих країнах понад сорок років: у Балтійських державах — п’ятдесят років, у самому Радянському Союзі — сімдесят. Держава-партія мала монополію на владу. Її закони, її інститути та силовий апарат залишалися єдиною владою в країні. Хто міг тепер сказати, що комуністична влада не була легітимною? Безперечно, її легітимність визнавали уряди інших країн, і жоден міжнародний суд чи трибунал ніколи не оголошував комунізм злочинним режимом. Як же тоді когось можна було покарати постфактум за дотримання комуністичних законів чи роботу на комуністичну державу?

Ба більше, дехто з тих, хто найгучніше закликав до помсти за комуністичну тиранію, й самі мали туманне минуле: антикомунізм на початку сумбурних дев’яностих часто перетинався з певною ностальгією за тими режимами, яким комунізм прийшов на зміну. Відокремити засудження комунізму та реабілітацію фашизму, його попередника, часто було нелегко. Багато розумних людей визнавали, що під сталінською добою варто було підвести риску: карати тих, хто був задіяний у переворотах, показових процесах та переслідуваннях 1950-х років, було надто пізно, а більшості їхніх жертв уже не було серед живих.

Здавалося, що ці справи ліпше залишити історикам, які тепер мали доступ до архівів і на благо майбутніх поколінь могли встановити, як усе було насправді. Утім усі погоджувалися, що у випадку злочинів та злочинців післясталінських десятиліть мав бути якийсь публічний розрахунок: наприклад, щодо лідерів чеських комуністів, які допомагали в придушенні Празької весни; щодо польських поліцейських, які були винні в убивстві отця Попелушка (див. розділ 19); щодо влади Східної Німеччини, яка

наказала стріляти в кожного, хто намагався видертися на Берлінський мур, тощо.

Але це все ще не допомагало розв'язати дві значно складніші дилеми. Що робити з колишніми членами Комуністичної партії та силовиками? Чи одержать вони взагалі якесь покарання за свої минулі діяння, якщо не звинувачувати їх у конкретних злочинах? Чи можна дозволити їм брати участь у публічному житті — як поліцейським, політикам і навіть прем'єр-міністрам? Чому ні? Зрештою, багато хто з них активно сприяв поваленню їхнього власного режиму. А якщо ні, якщо на громадянські та політичні свободи таких людей усе ж таки потрібно було накласти обмеження, як довго вони мусили бути чинними і як глибоко мали сягати старої номенклатури? У загальних рисах ці питання були схожі до тих, перед якими постали союзники-окупанти в післявоєнній Німеччині, коли намагалися застосувати свою програму денацифікації — за винятком того, що після 1989 року рішення ухвалювала не окупаційна армія, а безпосередньо зацікавлені сторони.

Це була одна гостра проблема. Друга в певному розумінні була ще складнішою та далася взнаки тільки через певний час. Комуністичні режими не просто примушували норовливих громадян коритися їхній владі — вони стимулювали людей ставати співучасниками репресій, співпрацювати з органами безпеки та повідомляти про діяльність і думки своїх колег, сусідів, знайомих, друзів та родичів. Масштаб цих підпільних мереж шпигунів й інформаторів коливався залежно від країни, але існували вони всюди.

Унаслідок цього під підозрою не просто опинялося все суспільство (яке на певному етапі могло і не працювати на поліцію або режим, хіба що несвідомо), а й складно було відрізнити корисливий і навіть продажний колабораціонізм від звичайного боягузтва чи навіть бажання захистити свою родину. Ціною відмови доповідати в Штазі могло стати майбутнє власних дітей. Отож чимало особистих рішень безпорадних людей опинилися під сірою завісою моральної неоднозначності[550]. Із перспективи сьогодення постає питання: хто, окрім як жменька героїчних та непохитних дисидентів, міг би витримати іспит? Вражає також те, що чимало тих самих колишніх дисидентів, найвідомішим з яких був Адам Міхнік, були найзатятішими опонентами будь-яких каральних дій щодо своїх співгромадян.

Попри те, що ці труднощі були спільними для всіх посткомуністичних держав, кожна з них по-своєму давала їм раду. У тих країнах, де ніяких трансформацій, по суті, не відбулося — де комуністи чи їхні друзі втрималися при владі за нової номенклатури зі щойно переписаними «західними» програмами, — минулого не чіпали. У Росії, як і в Україні, Молдові чи в тому, що залишилося від Югославії, питання відплати так ніколи і не стояло на порядку денному, а колишні високопосадовці старого режиму тихенько прослизнули назад у владу: за Володимира Путіна силовики комуністичної доби (прокурори, міліція, військові та працівники органів безпеки) становили понад половину тіньового уряду президента.

З іншого боку, у Німеччині відкриття щодо масштабу та глибини державного безпекового апарату приголомшили всю країну. Виявилося, що, окрім 85 тисяч повноцінних співробітників, Штазі мало близько 60 тисяч «неофіційних працівників», 110 тисяч регулярних інформаторів та понад пів мільйона інформаторів «на пів ставки», багато з яких навіть не знали, що належать до цієї категорії[551]. Чоловіки шпигували за дружинами, професори

доповідали про студентів, священники свідчили щодо своїх парафіян. Справи були заведені на 6 мільйонів жителів колишньої Східної Німеччини — третину населення. По суті, усе суспільство було просякнуте, поділене й отруєне його самопризначеними охоронцями.

Щоб проколоти фурункул взаємного страху та підозр, у грудні 1991 року федеральний уряд сформував Комісію під керівництвом колишнього лютеранського пастора Йоахіма Ґаука: вона мала опікуватися архівом Штазі й не допустити зловживань стосовно документів. Люди могли з'ясувати, чи існувала їхня «справа», а тоді, за бажанням, прийти і прочитати її. Таким чином вони дізнавалися — і часом це означало катастрофу для їхніх родин, — хто давав проти них свідчення; проте широкому загалу документи не надавали. Це був незграбний компроміс, але, як виявилося, доволі успішний: станом на 1996 рік заявки на ознайомлення з їхніми справами подали 1 145 000 осіб. Виправити завдану людям шкоду було неможливо, та, оскільки Комісії Ґаука довіряли, сподіваючись, що вона не зловживатиме повноваженнями, інформацію, якою вона володіла, практично ніколи не використовували з політичною метою.

Страх саме такого її використання стояв на заваді запровадженню аналогічних процедур в інших країнах Східної Європи. У Польщі звинувачення в минулому колабораціонізмі стали популярним способом дискредитації політичних опонентів: у 2000 році навіть Леха Валенсу звинуватили в співпраці з колишніми спецслужбами, хоча звинувачення так і не досягнуло своєї мети. Один посткомуністичний міністр внутрішніх справ навіть погрожував оприлюднити імена всіх його політичних опонентів, які заплямували себе колаборацією. У тривожному очікуванні саме такої поведінки Міхнік та інші виступали за те, щоб просто підвести риску під комуністичним минулим і рухатися далі. Виявляючи послідовність, Міхнік у 2001 році навіть виступив проти спроб судити колишнього президента-комуніста Ярузельського (якому тоді було 78 років) за те, що той ще в 1970 році наказав стріляти в робітників-страйкарів. У 1989 році свіжі спогади про надзвичайний стан та його наслідки підказували, що копирсатися в минулому й оцінювати провини нерозумно; а коли робити це стало безпечно, нагода вже минула, народна увага перемкнулася на інші речі, а пошук запізнілої справедливості заднім числом здавався радше політичним опортунізмом.

У Латвії вийшла постанова, що будь-кому, хто в минулому був пов'язаний із КДБ, упродовж десяти років заборонено обіймати державні посади. З 1994 року латвійські громадяни за німецьким зразком могли вільно ознайомитися з поліцейськими справами комуністичної доби; але їхній зміст ставав публічним тільки в тому разі, якщо особа балотувалася на виборах або хотіла працевлаштуватися в правоохоронній системі. У Болгарії новий уряд, за прикладом Франції після режиму Віші, заснував трибунали, які мали право застосувати «громадянське виключення» щодо тих, хто був винен у певних злочинах, які пов'язували з попереднім режимом.

В Угорщині чистки чи покарання Комуністичної партії за колишні гріхи, враховуючи її сприяння в самовиведенні з влади, обґрунтувати було складно, а надто тому, що в Угорщині після Кадара головним предметом суперечок був, звичайно ж, 1956 рік — дата, яка для більшості населення незабаром мала стати давньою історією. У сусідній Румунії, де підстави для покарання справді були суттєві й мали місце не так давно, спроби заснувати місцеву

версію Комісії Ґаука впродовж кількох років загрузали в непорушному опорі посткомуністичної політичної еліти, багато зі світил якої (починаючи із самого президента Ілієску), поза всяким сумнівом, стали б частиною будь-якого серйозного розслідування діяльності режиму Чаушеску. Зрештою було засновано «Національний коледж досліджень архівів Секурітате», але він ніколи не міг змагатися з німецьким оригіналом у впливовості.

У жодній з цих країн проблему зведення рахунків з комуністичним минулим не було розв'язано так, щоб усі лишилися задоволені або повністю справедливо. Але в Чехословаччині ухвалене рішення викликало резонанс, який виходив далеко за межі кордонів країни. Сталінізм прийшов сюди пізніше і тривав довше, ніж в інших країнах, а гидкі спогади про «нормалізацію» все ще були доволі свіжі. Водночас у чеському регіоні комунізм мав найбільш тверду політичну базу з усіх держав Східної Європи. Зрештою, вся країна почувалася дещо ніяково через спогади про низку очевидних поразок Чехословаччини в опорі тиранії — у 1938-му, у 1948 році та після 1968 року. З тієї чи іншої причини вся країна — як здавалося більш категоричним критикам усередині неї — страждала через докори сумління. Вацлав Клаус знав, про що говорив.

Перше посткомуністичне чехословацьке законодавство — закон 1990 року, який реабілітував усіх, кого було незаконно засуджено в 1948?1989 роках, та призначав виплату 100 мільйонів євро компенсацій — майже не викликало дискусії. Але після нього ухвалили закон про «люстрацію»[552] (поновлений на п'ять років у 1996 році та ще раз після втрати чинності — на початку XXI століття). Його метою було перевірити всіх державних службовців або охочих ними стати на предмет зв'язків зі старими службами безпеки. Утім це нібито легітимне прагнення створило широкі можливості для зловживань. Багато імен, які фігурували в списках інформаторів старої таємної поліції, були, як виявилося, лише кандидатами — чоловіками та жінками, яких режим сподівався змусити до покори. Серед них була низка найвідоміших чеських авторів, деякі з яких навіть не жили в країні.

Списки таємної поліції невдовзі опинилися в пресі: їх оприлюднили й розповсюдили політики та кандидати в депутати, які сподівалися дискредитувати своїх опонентів. Під час зведення наклепів спливало навіть ім'я Гавела як колишнього кандидата на вербування в поліцейську мережу шпигунів. І, як застерігали деякі критики, тимчасом як теки таємної поліції містили докладні дані про тих, кого вони намагалися завербувати, там не було ані слова про особи поліцейських, які за це вербування відповідали. На карикатурі, надрукованій у щоденній газеті Lidove Noviny?, зображено двох чоловіків, які розмовляють перед будівлею празького парламенту: «Я не переживаю щодо люстрацій, — каже один із них. — Я не був інформатором. Я лише віддавав накази»[553].

Люстрація не була штрафним заходом, але вона ставала приводом для пекучої ганьби для багатьох її жертв, яких несправедливо «публічно соромили». Однак серйозніше те, що це від початку був неприховано політичний інструмент. Це було одне з питань, навколо якого розділився старий альянс Громадянського форуму — давні дисиденти (зокрема й Гавел) виступали проти нового закону, тоді як Клаус палко підтримував його як спосіб «з'ясувати, хто є хто» (та принизити його критиків з-поміж колишніх дисидентів, які колись були комуністами-реформаторами). Варто зауважити, що Владімір Мечіар у Словаччині також був проти закону про люстрацію, не в останню

чергу через власні зв’язки з колишньою таємною поліцією, про які ходило багато чуток; та, привівши країну до незалежності, він одразу ж плідно використав інформацію з поліцейських тек задля власних політичних цілей.

У перші дванадцять років застосування закон про люстрацію завдав порівняно мало безпосередньої шкоди. Під його дію потрапило 300 тисяч осіб, які подали заявку на перевірку; близько 9 тисяч її не пройшли, що було напрочуд невеликою кількістю проти пів мільйона чехів та словаків, які втратили роботу або членство в партії після 1968 року. Але тривалішим наслідком цього закону став його неприємний післясмак, що сприяло поширенню в чеському суспільстві цинізму щодо того, як «Оксамитова революція» сама себе перехитрила. У Чеській Республіці «люстрація» була більше пов’язана з легітимізацією нової еліти, аніж із чесним ставленням до минулого, яке відходило в небуття.

У липні 1993 року чеський парламент ухвалив закон «Про незаконність та опір комуністичному режиму», по суті, оголосивши Комуністичну партію злочинною організацією. У теорії кримінальна відповідальність мала б лягти на мільйони колишніх членів партії, але він мав суто декларативні наслідки, які не тягнули за собою жодних дій. Закон не тільки не дискредитував комунізм і не легітимізував його повалення; він лише посилив скептичне відсторонення суспільства, на яке був спрямований. Через десять років після його ухвалення опитування громадської думки засвідчували, що п’ята частина чеських виборців були прихильниками незмінної (та абсолютно законної) Комуністичної партії, яка залишалася найбільшою політичною організацією країни й налічувала 160 тисяч членів.

Розділ 22

Стара і нова Європа

Варто замислитися, чому Європа, здається, не спроможна вдаватися до рішучих дій на своєму власному подвір’ї.

Річард Голбрук

Si c’etait a refaire, je commencerais par la culture («Якби я мав почати спочатку, то почав би з культури»).

Жан Монне

Тримати вкупі велику кількість людей, які ставляться одне до одного з любов'ю, завжди можливо, за умови, що є інші люди, на яких спрямовані викиди їхньої агресії».

Зигмунд Фройд

Як пояснити це цікаве поєднання постійного безробіття серед одинадцяти відсотків населення із загальним відчуттям відносного процвітання, яке панує серед більшості людей?

Беатріс Вебб (1925 рік)

Властиві 1990-м тенденції до політичного роз'єднання не обмежувалися країнами колишнього комуністичного Сходу. Те саме прагнення відкинути кайдани централізованої влади — або ж звільнитися від відповідальності за збіднілих співгромадян у далекій провінції — відчувалося і на Заході. Від Іспанії до Сполученого Королівства у встановлених територіальних одиницях Західної Європи тривала широка адміністративна децентралізація, хоча всі вони принаймні змогли більш-менш зберегти форму традиційної національної держави.

У деяких країнах, як ми пам'ятаємо з розділу 16, ця відцентрова тенденція проявилася на кілька десятиліть раніше. В Іспанії, де давня вимога автономії з боку Каталонії чи Країни Басків знайшла відображення в новій конституції, Каталонія, зокрема, за одне покоління перетворилася практично на державу в державі — із власною мовою, інститутами та керівними радами. Завдяки Закону про мовну нормалізацію (саме так) каталонська мала стати «основною мовою викладання»; десять років по тому Женералітат (каталонський парламент) постановив, що використання каталонської в дитячих садочках та яслах обов'язкове. Не дивно, що попри те, що кастильська іспанська залишалася в повсюдному вжитку, багато молодших людей частіше говорили каталонською.

Жоден інший іспанський регіон так і не набув аналогічного рівня національної окремішності; але варто також зауважити, що жоден із них не був такий важливий для країни загалом. У 1993 році на Каталонію, одну із сімнадцяти іспанських регіонів, припадала одна п'ята внутрішнього національного продукту країни. Понад чверть усіх закордонних інвестицій, які надходили в Іспанію, йшли до Каталонії, а з них значна частка — до квітучої столиці регіону Барселони; дохід регіону на душу населення перевищував середній по країні на понад 20%. Якби Каталонія була незалежною країною, то належала б до найзаможніших держав європейського континенту.

Однією з причин розвитку особливої каталонської ідентичності було легко роздмухуване незадоволення тим, що від каталонців очікували значних внесків до національної скарбниці — частково через заснування в 1985 році Міжтериторіального компенсаційного фонду задля підтримки бідніших регіонів Іспанії. Але Каталонія, так само як і Країна Басків, Галісія, Наварра й інші автономні провінції, що почали заявляти про свої права, також вигравала від вихолощення «іспанськості». Франко дощенту вичерпав традиційний набір державних звитяг — славу імперії, честь армії, владу іспанської церкви, а після його смерті багатьох іспанців мало цікавили розмови про спадщину чи традиції.

Насправді іспанці, як і попереднє покоління німців, що жило після авторитаризму, рішуче відкидали «балачки про державність». Натомість ідентичності, пов'язані з регіоном або провінцією, були незатьмарені асоціаціями з авторитаризмом: навпаки, вони були улюбленими жертвами старого режиму, тож їх переконливо зображали як невід'ємний компонент власне переходу до демократії. Асоціації між автономією, сепаратизмом і демократією були менш чіткі у випадку басків, де ЕТА продовжувала йти кривавим шляхом (у 1995 році вона навіть вчинила спроби замахів на короля і прем'єр-міністра). Ба більше, тимчасом як шість мільйонів каталонців жили заможно, давні промислові регіони Країни Басків перебували в занепаді. Усюди розквітало безробіття, а рівень доходів у регіоні був менший, ніж у Каталонії, та наближався до середнього по країні.

Якщо баскські націоналісти не змогли зіграти на цих проблемах собі на користь, то значною мірою тому, що суттєву частину двомільйонного населення цього регіону становили не місцеві — станом на 1998 рік лише кожен четвертий володів еускара — баскською мовою. Не дивно, що вони мало цікавилися сепаратистськими рухами: тільки 18% басків висловлювалися на підтримку незалежності, віддаючи перевагу регіональній автономії, яку вони вже отримали. Навіть більшість виборців Баскської національної партії поділяли таку позицію. Щодо партії Herri Batasuna («Єдність народу»), політичного крила ЕТА, то вона втрачала голоси на користь поміркованих автономістів і навіть мейнстримних іспанських партій. Наприкінці десятиліття вона занепала й перетворилася на парасолькову партію аутсайдерів — розчарованих зелених, феміністів, марксистів й антиглобалістів.

В Іспанії спогади про минуле призвели до розколу національної держави. В Італії це радше стало наслідком теперішніх невдоволень. Традиційно проблемні регіони Італії були розташовані найпівнічніше: то були фронтирні зони, де місцеве населення ще пам'ятало, як їм нав'язали італійську ідентичність — часто внаслідок війни та зазвичай проти їхньої волі, — і де більшість усе ще замість італійської говорила французькою, німецькою чи словенською. Здебільшого невдоволення в цих регіонах вдалося подолати завдяки низці домовленостей, згідно з якими було засновано нові автономні регіони: Валле д'Аоста на альпійському Північному Заході, де сходяться Італія, Франція та Швейцарія; Трентіно-Альто-Адідже, який межує з австрійським Тиролем; та Фріулі-Венеція-Джулія вздовж етнічно неоднорідного кордону з Югославією (пізніше — Словенією). Такі регіони також отримали переваги (як ми вже бачили у випадку Альто-Адідже) від низки регіональних субсидій та інших стимулів від Європейського Союзу в Брюсселі. До 1990-х років завдяки альпійському туризму та з плином часу

північні прикордонні території Італії зникли з політичного обрію, перетворившись на регіональні закапелки в континенті регіонів.

Утім їхнє місце заступило відверто більш загрозлива форма регіонального сепаратизму. З 1970-х років, після того як із запізненням було виконано відповідний пункт післявоєнної конституції, Італію на додачу до п'яти автономних провінцій (трьох прикордонних областей, а також Сардинії та Сицилії) розділили на п'ятнадцять регіонів. Прецедентів, безумовно, було вдосталь: П'ємонт, Умбрія чи Емілія мали щонайменше таке саме право претендувати на історичну окремішність, як і Каталонія чи Галісія, і хоча регіональні мовні розбіжності, що лише кілька десятиліть тому були такими разючими, стали менш помітні, але все одно вони зникли не до кінця.

Однак нові італійські регіони, на відміну від іспанських, здебільшого були адміністративною фікцією. Попри те, що вони могли похвалитися власними місцевими виборними урядами та владою (і давали багато робочих місць), регіональні одиниці в Італії не змогли ані замінити місцевої ідентичності італійців на рівні рідного міста чи села, ані політично й насамперед економічно відокремитися від столиці. Утім створення регіонів нагадало італійцям про фундаментальний і досі актуальний розрив між заможною Північчю та залежним Півднем, а також надало політичних обрисів невдоволенню, до якого цей розрив призводив.

У результаті виникло доволі нове явище, принаймні для італійського контексту, — сепаратизм заможних. Італійська Північ — особливо промислові й бізнесові міста та містечка П'ємонту і Ломбардії, а також процвітаючі ферми і дрібні підприємства Болоньї та її околиць — десятиліттями була виразно багатшою, ніж решта країни, і розрив дедалі зростав. Під кінець 1980-х років валовий регіональний продукт на душу населення в регіоні Ломбардія довкола Мілана становив 132% від середнього в країні; у Калабрії, на кінчику «італійського чобота», він дорівнював 56%. Рівень бідності в Мецоджорно наприкінці 1980-х був утричі вищий, ніж у Північній Італії. Тимчасом як на півночі та північному центрі Італії заможність і рівень послуг був порівнянний із Францією чи Британією, південь дедалі більше відставав, створюючи розрив, який лише частково компенсувався значними готівковими переказами.

У 1980-х роках виник новий політичний альянс, Ліга Ломбардії (пізніше — Ліга Півночі, Lega Nord[554]), який живився поширеним переконанням, що «Південь» надто довго дармоїдствував на грошах Півночі. Рішення, на думку харизматичного засновника й лідера Ліги Умберто Боссі, полягало в тому, щоб позбавити Рим фінансових повноважень, відокремити Північ від країни і зрештою здобути незалежність для Ломбардії та сусідніх регіонів, а збіднілий обрубок-паразит нехай сам про себе дбає. Аналогія з Каталонією (Словенією чи навіть Чеською Республікою під проводом Вацлава Клауса) була очевидною.

На загальнонаціональних виборах у 1990-х роках Ліга Півночі змогла здобути достатньо голосів у Ломбардії та Венето, щоб забезпечити собі місце в консервативних урядових коаліціях. Утім, за іронією долі, влада Ліги трималася на її союзі з рухом Forza Italia («Уперед, Італіє») Сильвіо Берлусконі й колишніми фашистами з партії Національний альянс Джанфранко Фіні; вони обидві (особливо остання) залежали від підтримки саме бідних південних виборців, які одержували державну допомогу і яких так зневажала

Ліга. Тож попри цю взаємну антипатію та ілюзії більш відчайдушних прихильників Боссі, питання про розкол Італії чи набуття незалежності будь-якої з її провінцій ніколи не стояло всерйоз.

Приблизно те саме стосувалося і Франції, де за президентської каденції Міттерана відбулася обмежена адміністративна децентралізація та розпочалися деякі безсистемні спроби посунути в провінції інститути й ресурси. Серед новостворених регіональних одиниць країни навіть Ельзас чи райони французьких басків, незважаючи на їхню самобутню історичну ідентичність, не виявляли значного інтересу до того, щоб обірвати зв'язки з Парижем. Тільки на острові Корсика спостерігався підйом руху за національне відокремлення, який спирався на реальне відчуття мовної та історичної унікальності й неправдоподібне твердження, що, ставши незалежним від материка, острів розквітне. Але, як і у випадку ЕТА, через схильність корсиканських націоналістів до насильства (та міжродового зведення рахунків) їхні прихильники були в меншості.

Франція відрізнялася тим, що поки в інших європейських країнах політики й експерти тепер на словах визнавали чесноти автономії та місцевого самоврядування, тут найменший натяк на регіональний сепаратизм викликав у Парижі бурю неоякобінського осуду з боку всіх політичних таборів. Крім того, найсамобутніші французькі провінції — приміром, Бретань або спустошені гори верхнього Лангедоку — упродовж багатьох десятиліть також були найбільш залежні від урядової щедрості. Усі бюджетні надходження, від інфраструктурних витрат на високошвидкісне залізничне полотно до податкових пільг на внутрішні інвестиції, залежали від Парижа, а поодинокі бретанські чи окситанські сепаратисти, які ще лишилися (переважно підстаркуваті бойовики, яких викинули на узбіччя шалені 1960-ті), ніколи не мали великої підтримки. Натомість заможні території на кшталт регіону Рона-Альпи навколо Ліона та Гренобля цілком могли б процвітати самостійно, але вони вже давно й думати забули про незалежність і не виявляли жодного політичного прагнення її віднайти.

Проте по той бік Ла-Маншу, у Британії, серед кельтських маргіналів мало місце щось на кшталт національного відродження — навіть попри те, що фінансово вони сильно залежали від Лондона. В Уельсі це здебільшого виявлялося в культурній площині: тиск щодо освіти та ЗМІ валлійською мовою посилився. Тільки в більш гірських та малонаселених районах Північного Уельсу вимоги повної незалежності, які ставила націоналістична партія Плайд Кемри[555], знайшли підтримку. Урбаністичний Південь, який мав краще транспортне сполучення з Англією та добре розвинуті політичні зв'язки з національним профспілковим рухом і Ліберальною та Лейбористською партіями, продовжував ставитися до дрібнодержавних націоналістичних амбіцій поборників «насамперед Уельсу» з недовірою.

Отож попри те, що кандидати від Плайд Кемри спершу здійснили прорив на загальнонаціональних виборах 1974 року і відтоді утримували нечисленне, але помітне представництво в парламенті, вони так і не змогли схилити своїх співвітчизників на бік націоналізму. Серед тієї меншості валлійських виборців, які в березні 1979 року взяли участь у голосуванні щодо передачі влади регіональним установчим зборам, більшість висловилася проти. Коли децентралізація влади в Уельсі все ж таки відбулася двадцять років по тому, це сталося не через вимоги місцевих націоналістів, а внаслідок адміністративної реформи першого нового лейбористського уряду Тоні Блера,

що, як виявилося, доволі проникливо зметикував, що обмежені повноваження, надані новому валлійському парламенту в Кардіффі, майже напевно опиняться в руках тих самих людей, які тоді розпоряджалися ними у Вестмінстері.

Однак стало зрозуміло, що результат — валлійські установчі збори, які мали велику символічну цінність, але мало справжньої влади — задовольнив наявний запит щодо окремої національної ідентичності. Зрештою, Уельс був приєднаний до Англії та опинився під її владою в 1536 році за часів правління Генріха VIII, який і сам був нащадком валлійської династії, і хоча нещодавнє пробудження інтересу до мови та історії було цілком реальним, його не варто плутати з повноцінним відновленням національної свідомості. Якщо за фасадом валлійського публічного життя і була злість чи обурення, то їх спричинили економічні проблеми, а не придушені національні прагнення. Якби валлійцям запропонували обрати між незалежністю та відновленням під англійською владою гірничих долин, селищ і портів, винищених деіндустріалізацією та безробіттям, мало хто з них засумнівався б у виборі.

Інша річ — Шотландія. Там занепад давніх галузей промисловості також обійшовся страшенно дорого; але Шотландська національна партія (ШНП), яка з'явилася в 1970-х, могла розраховувати на кількість голосів, у чотири рази більшу, ніж її валлійський аналог. Через двадцять років після свого прориву як партії «одного пункту» на виборах 1974 року (коли вона привела до парламенту одинадцять членів), ШНП витіснила консерваторів і почала складати серйозну конкуренцію в традиційних виборчих базах лейбористів. На відміну від валлійців, шотландські виборці підтримували децентралізацію влади; і хоч їм і довелося чекати на неї до 1997 року, шотландський парламент в Единбурзі, без сумніву, представляє регіон, який вважає себе відмінною та окремою нацією, якщо не державою.

Шотландський націоналізм виграв і від випадкового відкриття родовищ нафти та газу в Північному морі (що принесло багатство до Абердина та на північний схід), і від регіональної політики Європейської спільноти, яка дозволила шотландським урядовцям і підприємцям встановити прямі зв'язки з Брюсселем в обхід Лондона. Шотландія, хоч і була приєднана до Англії Актом про Союз у 1707 році, завжди була відкраяною скибою. Її самоусвідомлення спиралося не так на мовні чи релігійні відмінності (що, хоч і були цілком справжні, ослабли серед більшості її жителів), як на незвичайну суміш зверхності та почуття скривдженості.

Отож, так само як багато класиків сучасної англійської літератури насправді були ірландцями, деякі з найбільших досягнень англомовної політичної та соціальної думки часів Просвітництва, від Девіда Юма до Адама Сміта і Джона Стюарта Мілля (цей список можна продовжувати), насправді належали шотландцям. Единбург у певному розумінні був інтелектуальною столицею ранньої промислової Британії, а Глазго — радикальним ядром британського робітничого руху на початку XX століття. Але це ще було не все. За заснуванням, розселенням та адмініструванням більшої частини англійської імперії стояли шотландські управлінці та вихідці з Шотландії. Ба більше, Шотландія завжди відстоювала і підтримувала особливу й окремішню ідентичність: навіть тоді, коли владу найбільше було зосереджено в Лондоні, вона зберігала власну правничу й освітню системи.

Тому незалежна Шотландія була доволі вірогідним сценарієм — особливо в такому Європейському Союзі, де вона б жодним чином не стала найменшою чи найбіднішою національною державою. Чи захоче колись більшість населення Шотландії, забезпечивши собі переважну видимість незалежності та деякі її змістовні ознаки, домогтися ще більшого, сказати важко. Географічні, демографічні й ресурсні обмеження, через які Шотландія зберігала залежність від Сполученого Королівства, нікуди не зникли; а під кінець 1990-х з'явилися підстави припустити, що двигун націоналізму в Шотландії, як і в інших країнах, втрачає оберти.

Чи можна було сказати те саме про нащадків шотландських емігрантів, які переїхали до Ірландії, зрозуміло не до кінця. Протока, що розділяє Шотландію та Північну Ірландію, менш ніж вісімдесят кілометрів завширшки, але прірва між почуттями двох спільнот залишається неоглядною. Шотландський націоналізм насамперед ґрунтувався на бажанні чинити опір і давати відсіч англійцям, тоді як національний патріотизм ольстерівських протестантів полягав у всеохопній рішучості будь-якою ціною залишитися з «Юніоном». Трагедія ірландського конфлікту полягала в протилежних, але в усьому іншому абсолютно однакових цілях радикалів з обох боків: Тимчасова ІРА[556] намагалася вигнати британську владу з Північної Ірландії та приєднати регіон до незалежної католицької Ірландії; а метою протестантських юніоністів та їхніх воєнізованих добровольців було придушити «папістів» і назавжди зберегти трьохсотлітній зв'язок із Лондоном (див. розділ 14).

Те, що під кінець століття і юніоністів, і католиків нарешті примусили до компромісу, трапилося не через те, що в екстремістів з обох боків вичахла рішучість. Подібно до того, як різанини в Боснії та Косові змусили втрутитися сторонніх, так і тут коло звірств і помсти, яке, здавалося, неможливо розірвати, не лише підважувало підтримку озброєних бойовиків з боку місцевого населення, яке вони нібито представляли, а й спонукало Лондон, Дублін і навіть Вашингтон втрутитися з більшим ентузіазмом, ніж вони планували досі, та присилувало ворожі сторони принаймні до тимчасового примирення.

Незрозуміло, чи могла Белфастська угода, підписана у квітні 1998 року, врегулювати національне питання в Ірландії. Тимчасове рішення, на яке неохоче погодилися обидві сторони, залишило багато питань відкритими. Насправді умови угоди, укладеної за посередництва прем'єр-міністрів Ірландії та Великої Британії й за допомоги президента Клінтона (місцеве самоврядування у формі установчих зборів, які мали були розташовані в Північній Ірландії, гарантії представництва для католицької меншості, кінець монополії протестантів у поліції та інших владних структурах, заходи із розбудови довіри між двома спільнотами та постійна міжурядова конференція, яка мала стежити за її втіленням), містили багато того, що можна було б уявити за наявності доброї волі з боку всіх сторін двадцять років тому. Але, як і під час перемир'я в ірландській Столітній війні, існувала ймовірність того, що угоди певний час дотримуватимуться. Здавалося, що вже немолоді радикали на чолі повстанців, як уже не раз траплялося в історії в схожих ситуаціях, купилися на перспективу отримати місце при владі.

До того ж у самій Республіці Ірландія в 1990-ті відбулися безпрецедентні соціально-економічні перетворення, що зробило її очевидно несхожою на

«Ейр»[557] націоналістичних мрій. З перспективи жвавого Дубліна, захопленого своєю нововіднайденою роллю багатокультурного провісника низьких податків та постнаціональної єврозаможності, фанатичні прагнення Тимчасової ІРА почали сприйматися приблизно так само, як Лондон тлумачив імперські юніоністські манії Помаранчевого ордену[558], — як химерні давноминулі пережитки іншої доби.

Для будь-кого, обізнаного з ранньою історією держав Західної Європи, нові політичні рухи субнаціональної самобутності можуть здатися лише поверненням до тієї форми, від якої в попередньому столітті відмовилися на користь централізації. Навіть основний сучасний європейський виняток із цієї тенденції насправді підтверджує правило: Німеччина, найбільша європейська держава, розташована західніше колишнього Радянського Союзу, не знала аналогічного підйому сепаратизму. Це було зумовлено не якимись особливостями її історії, а тим, що постнацистська Німеччина вже була справді федеративною республікою.

Незалежно від того, чи точно контури земель сучасної Німеччини збігалися з давніми державами (як у випадку Баварії), чи були новоствореними територіальними комбінаціями колись незалежних князівств та республік (як Баден-Вюрттемберг або Північний Рейн — Вестфалія), вони мали значну фінансову й адміністративну автономію в тих багатьох аспектах урядування, які найбільш безпосередньо торкалися щоденного життя людей: освіти, культури, довкілля, туризму та місцевого державного радіо й телебачення. Почасти така територіально окреслена політика ідентичності могла подобатися німцям (і в цьому особливе минуле Німеччини, мабуть, усе-таки діяло стримувально), тому землі ставали доречним замінником.

Насправді політика національного сепаратизму найбільш концентровано проявилася не в найбільшій країні Західної Європи, а в одній із найменших. Бельгія — країна, площа якої зіставна з площею Уельсу і яку за густотою населення переважають лише сусідні Нідерланди — була однією з тих західноєвропейських країн, де внутрішні розколи мали певну подібність до тогочасних тенденцій на посткомуністичному Сході. Тож історія Бельгії може пролити світло на те, чому, після того як хвиля сепаратизму кінця XX століття пішла на спад, національні держави Західної Європи залишилися цілісними.

Станом на 1990-ті роки міста й долини Валлонії поринули в постіндустріальний занепад. Вугільна промисловість, сталеваріння, сланцева й металургійна промисловість, текстильне виробництво — традиційне джерело промислового багатства Бельгії — практично зникли: видобуток вугілля в Бельгії в 1998 році становив менше 2 мільйонів тонн на рік проти 21 мільйона тонн у 1961-му. Від того, що колись було найприбутковішим регіоном Європи, залишилися тільки занедбані заводи мааських долин над Льєжем та похмурі мовчазні виробничі споруди навколо Монса й Шарлеруа. Більшість колишніх гірняків, металургів та їхніх родин тепер залежали від системи добробуту, якою керувала двомовна столиця країни і яка фінансувалася, як здавалося фламандським націоналістам, за рахунок податків на високі зарплати мешканців Півночі.

Адже Фландрія процвітала. У 1947 році понад 20% фламандської робочої сили все ще були задіяні в сільському господарстві; п'ятдесят років по тому менш ніж 3% бельгійців, які говорили нідерландською, заробляли, працюючи

на землі. З 1966 по 1975 рік фламандська економіка зростала з небаченою швидкістю в 5,3% на рік; навіть упродовж економічного спаду кінця 1970-х та початку 1980-х вона продовжувала зростати майже вдвічі швидше, ніж Валлонія. Міста на кшталт Антверпена й Гента, яких не гальмувала стара промисловість чи безробіття, процвітали з розвитком послуг, технологій і торгівлі, а також завдяки своєму розташуванню — навпроти європейського «золотого банана», що простягнувся від Мілана до Північного моря. Тепер у країні було більше мовців нідерландської, ніж французької (у співвідношенні три до двох), і вони, у розрахунку на душу населення, виробляли та заробляли більше. Північ Бельгії випередила Південь як привілейований, домінантний регіон — і це перетворення супроводжувалося наростанням вимог з боку фламандців, щоб їхня нещодавно набута економічна перевага відображалася в політичних привілеях.

Іншими словами, Бельгія поєднала в собі всі складові націоналістичних і сепаратистських рухів у Європі: багатовіковий територіальний поділ[559], поглиблений не менш давнім і на позір нездоланним мовним розколом (багато мешканців регіонів, які говорили нідерландською, принаймні пасивно володіють французькою, тоді як більшість валлонів нідерландською не говорять) та підкріплений гострими економічними контрастами. Крім того, була ще одна проблема: упродовж більшої частини короткої історії Бельгії над бідними сільськими спільнотами Фландрії панували їхні співвітчизники, які мешкали в містах промислової франкомовної Валлонії. Фламандський націоналізм формувало обурення примусово говорити французькою, очевидна монополія франкомовних на владу та престиж, а також те, що франкомовна еліта зосередила у своїх руках усі важелі культурного й політичного впливу.

Отож фламандські націоналісти традиційно брали на себе роль, подібну до тієї, яку виконували словаки в Чехословаччині до роз’єднання, — настільки, що навіть активно співпрацювали з окупантами впродовж Другої світової війни, безнадійно сподіваючись на крихти сепаратистської автономії з нацистського столу. Але до 1960-х років економічні ролі помінялися місцями: тепер фламандські політики-націоналісти представляли Фландрію в образі не відсталої, обмеженої в правах Словаччини, а радше Словенії (або ж, як їм, можливо, більше сподобалося б, Ломбардії) — динамічної сучасної нації, скутої регресивною та неспроможною державою.

Ці дві самопризначені ідентичності — пригноблена мовна меншість і недооцінений двигун економіки — обидві були вплетені в тканину фламандської політики сепаратизму: так сильно, що навіть після того, як давні несправедливості залишилися в минулому й північні регіони, де розмовляли нідерландською, давно отримали право використовувати власну мову в публічному просторі, закарбовані в пам’яті образи та кривди просто перейшли на нові питання. Саме тому публічні політичні дискусії в Бельгії успадкували такий запал та жовчність, які неможливо було пояснити суто обговорюваними проблемами.

Один із ключових символічних моментів у «мовній війні» настав у шістдесятих — аж через пів століття після того, як нідерландську офіційно дозволили використовувати у фламандських школах, судах та органах місцевого самоврядування, і через сорок років після того, як її використання стало обов’язковим, коли студенти — мовці нідерландської в Університеті Левена (Лувена) протестували проти присутності франкомовних

професорів в університеті, розташованому в межах нідерландськомовної провінції Фламандський Брабант. Крокуючи ходою під лозунгом «Геть валлонів!», вони змогли розколоти університет. Його франкомовний склад переїхав на південь, у франкомовний Валлонський Брабант, і заснував там Університет Лувен-ла-Нев (згодом була розділена й університетська бібліотека, а її вміст перерозподілено, від чого програли всі).

Бельгія у 2005 році

Драматичні події в Левені — цікавий випадок містечкового й шовіністичного відлуння тогочасних студентських протестів в інших країнах — призвели до відставки уряду та впродовж подальших тридцяти років прямо спричинилися до низки змін до конституції (разом їх було сім). І хоч поміркувані політики планували їх як поступки на догоду вимогам сепаратистів, останні завжди сприймали інституційні зміни в Бельгії лише як кроки на шляху до остаточного розлучення. Урешті-решт жодна зі сторін не досягнула своїх цілей остаточно, але вони сильно наблизилися до того, щоб розвалити унітарну Бельгійську державу.

У результаті утворилася химерно складна структура. Бельгію було розділено на три «регіони»: Фландрію, Валлонію та Брюссельський столичний регіон. Кожен із них мав власний обраний парламент (на додачу до національного парламенту). Крім того, було офіційно засновано три «спільноти» — мовців нідерландської, французької та німецької (остання складалася з близько 65 тисяч німецькомовних мешканців Східної Валлонії біля кордону з Німеччиною). Ці спільноти також отримали власні парламенти.

Регіони та мовні спільноти точно не збігалися: у Валлонії живуть німецькомовні громадяни, а в межах Фландрії є низка франкомовних містечок (або районів у них). Усім їм було запропоновано спеціальні привілеї, поступки й захисні заходи, що не перестало бути джерелом обурення всіх сторін. Два регіони, Фландрія та Валлонія, по суті, одномовні, із зазначеними вище винятками. Брюссель офіційно оголосили двомовним, хоча принаймні 85% його населення говорить французькою.

Окрім регіональних і мовних спільнот, Бельгію також розділили на десять провінцій (по п’ять у Фландрії та Валлонії). Крім того, вони отримали адміністративні й урядові повноваження. Але в ході різноманітних конституційних переглядів справжня влада відійшла або регіону (у питаннях урбаністики, довкілля, економіки, громадських робіт, транспорту та зовнішньої торгівлі), або мовній спільноті (у тому, що стосується освіти, мови, культури та деяких соціальних послуг).

Усі ці зміни призвели до сміховинно громіздкої структури. Тепер мовна коректність (та конституція) вимагали, наприклад, щоб усі національні уряди, незалежно від їхнього політичного спрямування, «на рівних засадах» складалися б з міністрів — мовців нідерландської та французької, тоді як лише прем’єр-міністр мав володіти обома мовами (і тому зазвичай походив із

Фландрії). Аналогічної мовної рівності вимагали в Конституційному суді, який щороку по черзі очолювали представники того чи іншого мовного табору. У Брюсселі четверо членів уряду столичного регіону відтоді мали засідати разом (та говорити тією мовою, якою їм зручно), щоб розв'язувати спільні проблеми; але під час розгляду питань, які стосувалися фламандської чи франкомовної «спільноти», вони мали сидіти окремо, по двоє.

Як наслідок, Бельгія стала вже не однією чи навіть двома державами, а нерівномірною «клаптиковою ковдрою», де повноваження органів влади дублювалися й накладалися одне на одне. Сформувати уряд було складно: це потребувало багатопартійних домовленостей усередині регіонів і між ними, «симетрії» між національними, регіональними, мовними, провінційними та місцевими партійними коаліціями, функціональної більшості у двох найбільших мовних групах та мовного балансу на всіх політичних й адміністративних рівнях. А коли уряд таки був сформований, то мало що міг змінити: навіть у зовнішній політиці, яка теоретично належить до тих останніх повноважень, що залишаються в руках національного уряду, по суті, рішення ухвалювали регіони, оскільки в сучасній Бельгії це означає насамперед угоди щодо зовнішньої торгівлі, а це належить до регіональних компетенцій.

Політичний процес, яким супроводжувався цей конституційний переворот, був так само заплутаний, як і власне інституційні реформи. Із фламандського боку виникли крайні націоналістичні та сепаратистські партії, які домагалися змін і переваг від нових можливостей. Коли Фламандський блок, духовний спадкоємець ультранаціоналістів часів Другої світової війни, став найпопулярнішою партією в Антверпені та деяких околицях північніше Брюсселя, де говорили нідерландською, більш традиційні нідерландськомовні партії відчули, що зобов'язані перейти на більш радикальні позиції, щоб скласти йому конкуренцію.

Аналогічним чином у Валлонії та Брюсселі політики із франкомовних мейнстримних партій зайняли жорсткішу позицію щодо «своєї» спільноти, щоб більше відповідати уподобанням валлонських виборців, обурених перевагами фламандців у політичному просторі. Як наслідок, усі традиційні партії зрештою мусили розділитися відповідно до спільнотних та мовних бар'єрів: християнські демократи, ліберали й соціалісти існують у Бельгії у двох варіантах (з 1968-го, 1972-го та 1978 року відповідно), тобто кожна мовна спільнота має свою партію певного політичного спрямування. Це неминуче ще більше поглибило розкол між спільнотами, оскільки політики представляли інтереси тільки власного «типу»[560].

Отже, для того щоб задовольнити мовних і регіональних сепаратистів, було заплачено високу ціну. Насамперед вона вимірювалася в грошах. Невипадково наприкінці XX століття Бельгія мала найвищий показник співвідношення державного боргу до внутрішнього валового продукту в Західній Європі — дублювати кожну послугу, кожну позику, кожен грант, кожну позначку дорого. Усталену практику використання державних грошей (зокрема регіональних грантів ЄС) на пропорційній основі, щоб винагороджувати представників різних складників спільноти, тепер застосовували до реалій спільноти мовної: міністри, державні секретарі, а також їхні штати, бюджети та друзі існують усюди, але тільки в Бельгії на кожного припадає мовний двійник.

Під кінець століття «Бельгія» остаточно набула формального значення. Мандрівник, який в'їжджав у країну на машині, міг і не побачити доволі сором'язливого дорожнього знака, на якому була написана зменшувальна форма Belgie або Belgique. Але гості країни навряд чи могли б пропустити кольоровий плакат, який інформував їх про провінцію, в яку вони щойно в'їхали (приміром, Льєж чи Західну Фландрію), а тим паче — інформаційну дошку (нідерландською або французькою мовою, але не обома), яка сповіщала, у Фландрії вони чи у Валлонії. Здається, ніби традиційний лад майстерно вивернуто навиворіт: міжнародні кордони країни були лише формальністю, але її внутрішні роздільні лінії — кричущими і справді мали важливе значення. Чому ж тоді Бельгія просто не розпалася?

Малоймовірне виживання Бельгії, а також у ширшому розумінні те, чому всі держави Західної Європи і досі існують, пояснюють три обставини. Насамперед та, що з плином поколінь і впровадженням конституційних реформ сепаратистські вимоги втратили свою нагальність. Старі комунітарні «стовпи» — ієрархічно організовані соціальні та політичні мережі, які заміняли національну державу — уже занепадали. А для молодшого покоління бельгійців заклики до сегрегаційного об'єднання виявилися набагато менш принадливими, навіть якщо це повільно усвідомлювали старші політики.

Занепад релігійної практики, доступність вищої освіти та рух із сільської місцевості до міст послабив виборчу базу традиційних партій. З очевидних причин це особливо стосувалося «нових» бельгійців: сотень тисяч іммігрантів у другому і третьому поколінні з Італії, Югославії, Туреччини, Марокко чи Алжиру. Як і нові баски, ці люди мали власні нагальні тривоги і мало цікавилися припалими пилом програмами вже немолодих сепаратистів. Опитування громадської думки, проведені в дев'яностих, показували, що більшість населення, навіть у Фландрії, уже не вважало регіональні чи мовні питання своїми головними проблемами.

По-друге, Бельгія була багатою. Очевидна різниця між Бельгією та іншими частинами Європи, яким пощастило менше і де націоналісти могли успішно грати на чутливих для місцевих спільнот питаннях, полягала в тому, що переважна більшість мешканців сучасної Бельгії жила в спокої та матеріальному добробуті. Країна живе в мирі — якщо не з собою, то принаймні з усіма іншими, тож та сама заможність, яка зміцнила «фламандське диво», також пом'якшила і настрої борців за мовні права. Це спостереження так само стосується Каталонії і навіть частин Шотландії, де більш радикальні поборники ідеї національної незалежності спостерігали, як їхні аргументи поступово обеззброює незвична та демобілізувальна заможність.

Третя причина виживання Бельгії та інших внутрішньо розділених держав Західної Європи пов'язана не так з економікою, як з географією, хоча одне тісно залежить від другого. Якщо Фландрія чи Шотландія могли, зрештою, з комфортом залишитися в межах Бельгії та Сполученого Королівства відповідно, то не тому, що національним почуттям у цих регіонах — аналогічних тим, що актуалізувалися в колишніх комуністичних країнах — бракувало запалу. Зовсім навпаки: прагнення до самоврядування було відчутно сильнішим у Каталонії, ніж, скажімо, у Богемії; а фламандців від валлонців відділяла значно глибша прірва, ніж чехів і словаків чи навіть сербів і хорватів. Різниця полягала в тому, що держави Західної Європи вже не були окремими вільними національними одиницями, які мали монопольну

владу над своїми підданими. Крім того, вони дедалі більше ставали частиною чогось іще.

Від Спільноти до Союзу: ЄС у 1957-2003 рр.

Офіційний механізм руху до повноцінного Європейського Союзу було закладено в Єдиному європейському акті (ЄЄА) 1987 року; але насправді процес пришвидшився через завершення «холодної війни». ЄЄА зобов'язував дванадцять членів Спільноти до 1992 року досягнути повного та вільного руху товарів, послуг, капіталу і людей. Це навряд чи можна було вважати проривом, оскільки ті самі цілі, в принципі, і так було передбачено кілька десятиліть тому. У справді нову систему інституційних і фінансових домовленостей членів Союзу ввів підписаний того самого року Маастрихтський договір та п'ять років по тому — його наступник, Амстердамський договір. Обидва вони були безпосереднім наслідком кардинальних змін у зовнішніх обставинах.

У Маастрихті загальну увагу привернула широко анонсована домовленість запровадити спільну європейську валюту. Французи, намагаючись дати раду своїм занепокоєнням щодо об'єднання Німеччини, щільно зв'язали Федеративну Республіку із «Заходом», умовивши Бонн погодитися на заміну дойчмарки на єдину європейську валюту євро та зобов'язавши збільшену німецьку державу діяти відповідно до обмежень Європейського Союзу, який загруз у дедалі густішому павутинні законів, правил та угод. Зі свого боку Бонн наполягав, що нова валюта має бути копією старої дойчмарки, а за її регуляцію — як і німецької валюти — має відповідати незалежна рада центральних банкірів, дотримуючись фінансових принципів німецького центрального банку: низької інфляції, жорсткої кредитної політики та мінімальних дефіцитів. Німецькі переговірники — які боялися схильності країн «Середземноморського клубу» на кшталт Італії чи Іспанії до марнотратства — запровадили драконівські умови для входження в зону євро, а Європейську комісію уповноважили штрафувати уряди країн-порушниць.

Тож на вимогу Бонна європейські міністри фінансів мали бути прив'язані, наче Одіссеї, до єврощогли, щоб не піддатися закликам сирен — виборців та політиків — щодо одержання легких грошей і збільшення державних видатків. Ці умови, покликані забезпечити новій євровалюті таку саму стійкість до інфляції, як і в дойчмарки, подобалися не всім. У бідніших державах-членах був поширений обґрунтований страх, що вони стримуватимуть державну політику і, можливо, навіть перешкоджатимуть зростанню. Тож, щоб умови Маастрихта було легше перетравити, непоступливим урядам надали грошові бонуси: Жак Делор, президент Європейської комісії, практично підкупив міністрів фінансів Греції, Іспанії, Португалії та Ірландії, пообіцявши їм значне збільшення структурних фондів Європейського Союзу в обмін на їхні підписи під договором.

Тим часом Сполучене Королівство та Данія підписали основну частину договору, але вирішили не приставати на пропозицію спільної валюти:

почасти передбачаючи її обмежувальний вплив на економіку; почасти — через її символічний резонанс у країнах, які й так були менш схильні за решту відкидати атрибути суверенітету на користь наднаціональних установ; а у випадку Сполученого Королівства, як це часто траплялося в минулому, поступ у бік Союзу викликав гострі занепокоєння як імовірний наступний крок у бік європейської супердержави[561].

Безперечно, Маастрихтський договір значною мірою обігравав «субсидіарність» — щось на кшталт леза Оккама для єврократів, стверджуючи, що «Союз не вдається до дії (за винятком тих сфер, які підпадають під його виняткові повноваження), якщо тільки вона не більш ефективна за заходи на національному, регіональному чи місцевому рівні». Але навіть це в різних місцях прочитували по-різному: у Франції це означало обмеження влади наднаціональних органів, які перебували поза межами контролю Парижа; у Німеччині — спеціальні привілеї та повноваження для регіональних урядів; а в Британії — спосіб блокувати інституційну інтеграцію.

Маастрихт мав три значні побічні ефекти. Одним із них був непередбачуваний імпульс, якого він надав НАТО. З огляду на закладені в договорі обмеження було зрозуміло (як принаймні передбачали французи), що нещодавно звільнені країни Східної Європи ніяк не зможуть увійти до Європейського Союзу в найближчому майбутньому — ані їхні кволі законодавчі та фінансові інститути, ані їхні економіки, що і близько не змогли б функціонувати за тих суворих фінансових (і не тільки) правил, які члени Союзу запровадили для всіх тодішніх та майбутніх підписантів.

Натомість у брюссельських коридорах запропонували надати Польщі, Угорщині та їхнім сусідам можливість швидкого членства в НАТО як щось на кшталт компенсації — тимчасової винагороди. Символічне значення такого розширення НАТО було, без сумніву, суттєвим, тому нові країни-кандидати одразу ж пристали на таку пропозицію. Практичні переваги були не такі очевидні (чого не можна було сказати про шкоду, завдану відносинам з Москвою, — справжню і негайну). Та позаяк Вашингтон мав власні підстави для того, щоб підтримати розширення Північноатлантичної оборонної спільноти, перша група центральноєвропейських держав, як і очікувалося, через декілька років приєдналася до Альянсу[562].

По-друге, це вплинуло на громадську поінформованість щодо європейських справ. Маастрихтський договір викликав небачений раніше інтерес до того, що досі було туманною діяльністю Європейського Союзу та його анонімних бюрократів. Незважаючи на те, що договір схвалили в кожній з країн, де його поставили на загальне голосування (хоча у випадку Франції лише 50,1% голосів), він викликав достатній спротив, щоб питання «Європи» опинилося, часто вперше, на порядку денному країн-членів. Упродовж сорока років інститути та правила нової континентальної системи тишком розробляли й ухвалювали в недосяжних закапелках Бенілюксу без уваги до бажань громадськості чи демократичних процедур. Виявилося, що цим дням настав кінець.

Третім наслідком Маастрихта було те, що він справді звільнив шлях для об’єднання якщо не Європи, то принаймні її західної частини. Кінець «холодної війни» та зобов’язання ЄС щодо єдиного ринку усунули перешкоди на шляху до членства тих держав, які продовжували бути членами старої Європейської асоціації вільної торгівлі[563]. Швеція, Фінляндія та Австрія

швидко подали заявки на вступ: їм на перешкоді більше не стояло зобов'язання стосовно нейтралітету (або, у фінському випадку, необхідність зберігати добрі відносини з Москвою); водночас вони дедалі більше непокоїлися через те, що опинилися поза межами спільного європейського простору.

Переговори щодо вступу з новими кандидатами завершилися вже за три місяці: цьому сприяло те, що всі три країни були не лише маленькі й стабільні (їхнє населення разом дорівнювало менш ніж чверті населення Німеччини), але й, без сумніву, багаті. Те саме стосувалося й останніх найстійкіших держав — Норвегії та Швейцарії. Проте, незважаючи на значний ентузіазм з боку провідних бізнесменів у цих країнах, населення обох країн проголосувало проти членства — побоюючись втратити свою автономію і право голосу в наднаціональній федерації та будучи скептично налаштованим щодо переваг приєднання до нової валюти.

Невеликий відрив за результатами голосування у Швеції в листопаді 1994 року, коли питання членства в ЄС було винесене на референдум, свідчив про аналогічний скепсис. Тільки 52,3% шведів проголосували «за», і то лише тому, що були переконані, що їхня країна не приєднається до спільної валюти (десять років по тому, коли уряд у Стокгольмі рекомендував населенню нарешті відмовитися від крони та приєднатися до євро, то зазнав абсолютної та ганебної поразки на референдумі, так само як і данський уряд у вересні 2000 року, коли порушив те саме питання). Реакція Пера Ґартона, члена шведського Риксдагу від Зеленої партії та запеклого борця проти членства в ЄС, відбивала поширене серед скандинавів занепокоєння: «Цього дня Риксдаг вирішив перетворити Швецію із незалежної нації на щось на кшталт провінції в наддержаві, що розростається дедалі більше, водночас і собі перевтілившись із законодавчого органу на, по суті, дорадчу групу».

Почуття Ґартона поділяло багато північних європейців, зокрема дехто з тих, хто все одно голосував за членство. Навіть ті представники швейцарських чи скандинавських політичних і бізнес-еліт, які хотіли приєднатися до ЄС, щоб не втрачати переваги єдиного ринку, визнавали, що цей варіант має свою економічну і політичну ціну: у приватних розмовах вони визнавали, що, якщо рішення буде ухвалене не на їхню користь, для їхніх країн це не стане повною катастрофою. У Швеції, Норвегії чи навіть Данії та Сполученому Королівстві ЄС (не говорячи вже про його нову спільну валюту) був питанням вибору, а не необхідності.

Натомість у Центрально-Східній Європі членство в «Європі» було єдино можливим варіантом. Хай якою була їхня мотивація — модернізувати економіку, отримати доступ до нових ринків чи зовнішню допомогу, стабілізувати внутрішні політичні процеси, прив'язати себе до «Заходу» чи просто відвернути спокусу повернутися до національного комунізму, — нові лідери всіх країн від Таллінна до Тирани дивилися на Брюссель. Перспектива приєднання до ЄС, яка обіцяла заможність та безпеку, спокусливо майоріла перед звільненим населенням посткомуністичної Європи. «Не дайте ввести себе в оману тим, хто каже, що раніше було краще, — попереджали їх. — Труднощі, пов'язані зі змінами, того варті: Європа — це ваше майбутнє»[564].

Утім, на думку Брюсселя, усе було зовсім інакше. Від самого початку європейський проєкт містив глибокі суперечності. З одного боку, він був

культурно інклюзивний, відкритий для всіх народів Європи: на членство в Європейській економічній спільноті, Європейській спільноті та, зрештою, в Європейському Союзі мала право будь-яка європейська держава, «чия система урядування ґрунтується на принципах демократії» і яка погодилася прийняти умови членства.

Та, з іншого боку, Союз був функційно ексклюзивний. Кожен новий договір й угода ще більше ускладнювали вимоги для держав-членів в обмін на те, що вони зв'яжуть себе з «європейською» родиною; і ці регуляції та правила сукупно призводили до того, що паркан, який стримував країни та народи, що не могли скласти іспит, ставав дедалі вищим. Шенгенська угода (1985 року) була благом для громадян тих держав, які брали у ній участь, — тепер вони могли вільно подорожувати через відкриті кордони між суверенними державами. Проте мешканці країн поза межами Шенгенського клубу були змушені стояти в черзі — цілком буквально — біля пропускних пунктів.

Установлюючи жорсткі вимоги щодо спільної валюти й диктуючи всім країнам, які бажали стати членами, запровадження так званого acquis communautaire — кодексу європейських практик, який швидко розростався, Маастрихтський договір був граничним форпостом бюрократичної ексклюзивності. Він не чинив перепон північним кандидатам чи Австрії, але був чудовою перешкодою для охочих зі Сходу. Попри те, що ЄС був зобов'язаний приймати нових європейців відповідно до умов власних установчих документів, на практиці він намагався якомога довше тримати їх якнайдалі.

На це були поважні причини. Навіть найбагатші з нових претендентів — Словенія чи, скажімо, Чеська Республіка — були відчутно бідніші за будь-якого чинного члена ЄС, а більшість із них насправді були дуже бідні. За будь-якими мірками, Східну та Західну Європу розділяла величезна прірва: у 1996 році рівень дитячої смертності в Балтійських державах удвічі перевищував середній показник п'ятнадцяти держав — членів ЄС. Тривалість життя чоловіків в Угорщині була на вісім років коротша, ніж у середньому в ЄС; у Латвії — на одинадцять років.

Якби Угорщину, Словаччину чи Литву, а тим паче Польщу з її 38-мільйонним населенням прийняли до Європейського Союзу на тих самих умовах, що і його чинних членів, вартість субсидій, регіональної підтримки, інфраструктурних грантів й інших виплат точно надірвали б бюджет ЄС. У грудні 1994 року Фонд Бертельсмана в Німеччині опублікував дослідження, автори якого дійшли висновку, що, якби шість країн Центральної Європи, які претендували на вступ (Польща, Угорщина, Словаччина, Чеська Республіка, Румунія та Болгарія), увійшли до ЄС на тих самих умовах, що і чинні члени, вартість самих лише структурних фондів перевищила б тридцять мільярдів дойчмарок щорічно.

Багато хто боявся, що це могло спровокувати зворотну реакцію серед електорату тих країн, які сплачували більшість рахунків Союзу і яких точно потрібно було б попросити платити ще більше: Нідерландів, Британії та особливо (що ще гірше) Німеччини. У будь-якому разі країни-реципієнти на Сході були неспроможні надати кошти, які навіть мінімально відповідали б вимогам чинних регуляцій ЄС. Чого справді потребувала посткомуністична Європа, то це Плану Маршалла, але його ніхто не пропонував.

Новобранці не лише дорого коштували, вони ще й створювали проблеми. Їхні правові системи були корумповані або недієздатні, політичні лідери — ненадійні, валюти — нестабільні, а кордони — діряві. У ЄС побоювалися, що їхні нужденні та бідні громадяни або ж кинуться на Захід у пошуку соціального захисту й роботи, або залишаться вдома, погоджуючись на сміховинні зарплати — що виманюватиме закордонних інвесторів і роботодавців зі старих країн ЄС. У кожному разі вони становили загрозу. У Західній Європі точилися розмови про те, що туди «понаїдуть»: це було далеким, але однозначним відлунням страхів Гердера щодо волань «диких народів» Східної Європи. Ніхто не сумнівався в тому, що ЄС міг створити диво для Східної Європи. Але що могла Східна Європа зробити для ЄС?

З огляду на таке занепокоєння західні європейці тягнули час. Одразу ж після 1989 року міністр закордонних справ Німеччини Ганс-Дітріх Ґеншер спочатку запропонував, щоб Європейський Союз якомога швидше поглинув усі країни Східної Європи задля протидії зростанню націоналістичних настроїв як зворотної реакції. Але його швидко приструнили; і хоча Марґарет Тетчер продовжувала активно наполягати на швидкому розширенні (розраховуючи на те, що розширений Союз неодмінно розрідився б до загальноєвропейської зони вільної торгівлі британських мрій), стратегія ЄС сформувалася під впливом саме французького підходу.

Першою відповіддю Франсуа Міттерана була пропозиція широкої «Європейської конфедерації» — чогось на зразок зовнішнього рівня асоційованого членства, відкритого для всіх охочих без жодних умов та з невеликими практичними перевагами. Пізніше французькі дипломати журилися через брак підтримки цієї пропозиції, шкодуючи про втрачену можливість «спокійної співпраці», яка вела б до розширення Союзу. Але на той час її правильно розкусили як очевидну хитрість, яка мала загнати щойно звільнені східноєвропейські держави в сурогатну «європейську спільноту» і тим самим виправдати їхнє недопущення до справжнього Союзу на невизначений термін. Вацлав Гавел одразу це зрозумів, а тому категорично її відкинув (і на певний час став персоною нон ґрата в Єлисейському палаці).

Натомість відносини між Східною та Західною Європою в подальші кілька років застрягли на рівні двосторонніх зустрічей і торговельних угод. Деякі країни — Угорщина, Польща, Чеська Республіка та Словаччина — отримали суворо лімітований «асоційований» статус у ЄС, але не більше. Утім московський переворот 1991 року та війни на Балканах, які розпочалися невдовзі після цього, привернули увагу Заходу до ризиків збереження невизначеності щодо посткомуністичних країн. Тому на саміті ЄС у Копенгагені в червні 1993 року було погоджено, що, в принципі — коли саме, ще потрібно було визначити, — «асоційовані країни Центральної та Східної Європи, які того бажають, стануть членами Європейського Союзу».

Це не вельми знизило розпач претендентів на членство, які, за применшеною оцінкою польської прем’єрки Ганни Сухоцької, були «розчаровані» взаємодією з Брюсселем і західними столицями. І справді, політичні лідери Східної Європи провели чимало років того десятиліття, терпляче та відчайдушно домагаючись твердих зобов’язань від своїх стриманих західних партнерів, переконуючи своїх виборців, що членство в ЄС — це реальна перспектива, і не втрачаючи жодної нагоди наголосити своїм закордонним співрозмовникам про нагальність реалізації цього твердження.

Але увага Заходу була прикута до іншого. У кожній західноєвропейській столиці насамперед переймалися переходом на нову спільну валюту й утіленням на практиці планів інституційної інтеграції, започаткованих Маастрихтом. У Німеччині зростало занепокоєння щодо ціни та труднощів, пов'язаних з інтегруванням територій колишньої НДР. Тим часом югославська катастрофа, яка спершу слугувала нагадуванням західним державним діячам про ризики недооцінювання посткомуністичних проблем загалом, переросла в повноцінну манію.

Провідні інтелектуали — точний барометр мінливої політичної моди — перевели свій погляд в інший бік. Минуло тільки кілька років з того часу, як «Центральну Європу» віднайшли західні оглядачі, а Гавел, Кундера, Міхнік та їм подібні були улюбленцями редакційних сторінок й інтелектуальних часописів від Парижа до Нью-Йорка. Але історія швидко рухалася вперед: Прагу та Будапешт, чий дивовижний вихід із тиранії вже стирався з пам'яті, залишили туристам і підприємцям. Бернара-Анрі Леві та Сьюзан Зонтаґ радше можна було зустріти в Сараєві. П'ятнадцять хвилин слави Центральної Європи минули, а з ними — і громадський тиск щодо її якнайшвидшого приєднання до західних інститутів. Публічно політики й урядовці в Брюсселі переконували, що вони і далі хочуть розширення Союзу на Схід, коли для цього будуть «умови». Не під запис вони були більш відверті. Як у середині дев'яностих зауважив один дуже поважний високопосадовець Європейської комісії, «ніхто тут серйозно не ставиться до розширення».

Однак розширення все ж таки було на порядку денному. Згідно з власними правилами ЄС не міг відмовити країнам у праві подавати заявку на членство. Відповідно, Європейська комісія була змушена в 1994 році прийняти заявку від Угорщини та Польщі; від Румунії, Словаччини, Латвії, Естонії, Литви та Болгарії — у 1995-му; від Словенії та Чеської Республіки — у 1996-му. Отож десять колишніх комуністичних країн приєдналися до Мальти та Кіпру, які подали заявки в 1989 році, а також Туреччини (заявка якої ниділа з 1987 року). Усі ці країни-кандидати тепер юрмилися в досить-таки переповненому передпокої, очікуючи на увагу Союзу.

У 1997 році Амстердамський договір вніс низку важливих технічних змін до оригінального Римського договору, утілюючи цілі Маастрихта і створюючи можливості для реалізації заявленого наміру Союзу розробити програму європейського громадянства й загальноєвропейських інститутів, які б опікувалися ринком праці, охороною здоров'я, довкіллям і кричущою відсутністю спільної зовнішньої політики. На цьому етапі, коли перехід на спільну валюту був запланований на 1999 рік, Союз завершив десятиліття внутрішньої інтеграції, яка поглинала всю його бюрократичну енергію. Виправдань для відкладання чутливішого питання розширення більше не було.

Деякі державні лідери, а також чимало високопосадовців Європейської комісії хотіли б обмежити переговори щодо вступу «легкими» випадками — маленькими країнами на кшталт Словенії чи Угорщини, що були прилеглі до тодішніх кордонів Союзу та мали порівняно модернізовані економіки, а тому становили лише незначний виклик для бюджету й інституційної архітектури ЄС. Але невдовзі стало зрозуміло, що це може бути політично нерозсудливо: якби Румунія чи Польща залишилися наодинці, то могли б відкотитися в небезпечно недемократичний простір, тож, починаючи з 1998 року, Європейський Союз офіційно розпочав процес вступу всіх десяти

східноєвропейських країн-претендентів разом із Кіпром. Невдовзі в список додали і Мальту. Однак Туреччину притримали.

З цього моменту, незважаючи на незмінні занепокоєння з боку низки чинних членів ЄС та, судячи з опитувань громадської думки, невеликої підтримки з боку більшості їхнього населення, розширення набуло власної динаміки. Розпочалися двосторонні переговори щодо вступу: спочатку з ядром основних, як тоді вважали, кандидатів — Кіпром, Чеською Республікою, Естонією, Угорщиною, Польщею та Словенією; а тоді, наступного року, з іншими — Болгарією, Румунією, Словаччиною, Латвією, Литвою та Мальтою. Належність Польщі до першої групи, незважаючи на пов'язані з нею економічні виклики, пояснювали її розміром і значущістю. Натомість Словаччину «понизили» до другої групи через застій і корупцію, до яких призвело авторитарне урядування Мечіара, а також — як попередження та приклад для інших.

Після того п'ять років тривали інтенсивні й часом гострі переговори. Столиці всіх країн-кандидатів заполонив «Брюссель», звідки туди стікалися радники, рекомендації, приклади, програми та вказівки, намагаючись підтягти їхні інститути, закони, норми, практики і державну службу до мінімально сумісного з Європейським Союзом рівня. Водночас претенденти, наскільки їм вистачало сміливості, вимагали запевнень, що вони матимуть вільний доступ до споживачів Європейського Союзу, водночас захищаючи свій внутрішній ринок від напливу привабливих і практичних товарів та послуг із Заходу.

Боротьба була абсолютно нерівною. Тимчасом як ЄС був давнім і неприховано обожнюваним об'єктом східних бажань, потенційні нові члени мало що могли пообіцяти натомість, окрім як добре поводитися. Отож сторони погодили, що нові члени отримають певні обмежені поступки (зокрема тимчасові обмеження на продаж землі іноземним покупцям, що було чутливим політичним питанням), але водночас вони мали прийняти те, що ЄС, попри зобов'язання щодо спільного ринку, встановить значні обмеження на експорт їхніх товарів й особливо людей.

З огляду на надзвичайно перебільшені прогнози щодо ймовірного руху населення (один звіт Європейської комісії, оприлюднений у 2000 році, передбачав, що з десяти східних кандидатів на вступ щорічно виїжджатиме 335-тисячна хвиля, якщо необмежено відкрити кордони), більшість західних країн-членів наполягали на квотах на в'їзд на Захід для східних європейців, відверто зневажаючи дух і навіть букву десяти років декларацій та договорів. Німеччина, Австрія та Фінляндія встановили обмеження на два роки, залишивши за собою право подовжити їх ще на п'ять. Аналогічно вчинили Бельгія, Італія та Греція. Лише Сполучене Королівство й Ірландія заявили про готовність дотримуватися євросоюзівського принципу «відчинених дверей», водночас оголосивши, що шукачі роботи зі Східної Європи одержуватимуть мінімальний рівень соціальної допомоги.

Поширення на схід сільськогосподарських субсидій та інших пільг також було суворо обмежене. Згідно зі «Звітом про перехідний період» Європейської комісії, це було почасти спричинено «питанням про здатність країн-кандидатів після вступу освоїти й ефективно використати гранти зі структурних фондів та фондів гуртування». Але основна причина полягала лише в прагненні знизити ціну розширення та зменшити конкуренцію для західних виробників. Східноєвропейські фермери мали б отримати ті самі

субсидії, які вже виплачувалися на Заході, тільки у 2013 році, коли, за прогнозами, більшість із них вийде на пенсію або закине виробництво.

Коли переговори було завершено, умови погоджено, а 97 тисяч сторінок acquis communautaire були належним чином впроваджені в законодавство країн-кандидатів, саме розширення вже не сприймалось як апогей усього процесу. Після п'ятнадцятирічного очікування на вступ більшості нових членів можна було пробачити те, що вони не виявляли такого ентузіазму, яким горіли десять років тому. У будь-якому разі більшість практичних переваг західного залучення вже й так проявилися: зокрема в галузі автомобілебудування, де колишні комуністичні країни мали готову пропозицію дешевої та кваліфікованої робочої сили і в яку компанії на кшталт Volkswagen, Renault і Peugeot-Citroen активно інвестували в 1990-ті роки. Упродовж 1989?2003 років сукупні прямі інвестиції з-за кордону для всієї Східної Європи сягнули 117 мільярдів доларів.

Насправді на початку XXI століття закордонні інвестиції в колишній комуністичній Європі пішли на спад. За іронією долі, це здебільшого було наслідком наближення розширення. Щойно такі країни, як Польща чи Естонія, опинилися б усередині Союзу, вести справи в них та з ними, певна річ, стало б простіше. Зі свого боку вони могли б більше продавати Заходу: Польща очікувала, що впродовж перших трьох років після вступу подвоїть експорт харчових продуктів до ЄС. Але це були наслідки відносної відсталості. Щойно країни Східної Європи опинилися б усередині ЄС, зарплати та вартість усього іншого в них почали б зростати до західного рівня. Цінову перевагу регіону перед заводами в Індії чи Мексиці було б утрачено. Різниця між прибутком і собівартістю — принаймні у виробничій галузі — почала б зменшуватися.

Тим часом через високу ціну перетворень комуністичної економіки Східна Європа напередодні вступу залишалася відчутно позаду країн ЄС. Навіть у найзаможніших нових державах-членах ВВП на душу населення був значно нижчий за показники їхніх західних сусідів: у Словенії він становив 69% від середнього показника в ЄС, у Чеській Республіці — 59%, в Угорщині — 54%. У Польщі він дорівнював лише 41%, у Латвії, найбіднішому новому з членів, — 33%. Навіть якби економіки нових держав-членів продовжували зростати в середньому на 2% швидше, ніж у старих[565], Словенії знадобився б двадцять один рік, щоб наздогнати Францію. Литва мусила б надолужувати п'ятдесят сім років. Звичайно, громадяни колишніх комуністичних держав не мали доступу до таких даних. Але більшість не плекала особливих ілюзій щодо труднощів, які на них очікують. Коли під час кількох опитувань громадської думки чехів запитали, коли ж, на їхню думку, ситуація «покращиться», відповіді «упродовж п'яти років», «упродовж десяти років», «через п'ятнадцять років або більше» обрали по 30% респондентів, а 10% сказали «ніколи».

Однак, попри весь обґрунтований скептицизм претендентів на вступ, практичні наслідки «вибухового»[566] розширення ЄС були дуже відчутні. Коли договір про розширення, підписаний в Афінах у квітні 2003 року, 1 травня 2004 року набув чинності, Європейський Союз умить зріс від 15 до 25 членів (Болгарію та Румунію пригальмували, їхній вступ очікується у 2007 році[567]). Його населення зросло на одну п'яту (хоча економіка збільшилася на менш ніж 5%); територія — майже так само. А східні кордони

«Європи», які лише в 1989 році простягалися не далі Трієста, тепер охопили ті краї, які колись були у складі СРСР.

Союз, який постійно розширюється? ЄС у 2004 році

На світанку XXI століття Європейський Союз зіткнувся з низкою страшних проблем: одні були старі, другі — нові, а треті він створив собі сам. Його економічні негаразди були, напевно, найвідомішими та, зрештою, найменш серйозними з його турбот. З новими державами-членами чи без них ЄС продовжував витрачати (як робив це із самого початку) до нестями непропорційні суми на своїх фермерів. 40% бюджету ЄС (у 2004 році їхнім еквівалентом було 52 мільярди доларів) ішли на політично мотивовані «виплати на підтримку фермерства», більшість яких отримували великі механізовані агробізнеси у Франції чи Іспанії, які навряд чи потребували цієї допомоги.

Навіть після того як було досягнуто угоди зменшити ці виплати й урізати Спільну сільськогосподарську політику, очікувалося, що підтримка цін на агропродукцію все одно становитиме понад третину всіх витрат ЄС чи не до кінця другого десятиліття нового століття, створюючи нестерпний тягар для бюджету. Проблема полягала не в тому, що Союз був бідний. Навпаки, сукупне багатство та ресурси його членів були пропорційні аналогічним активам у США. Але його бюджет згідно з незалежним звітом, який Брюссель замовив у 2003 році, був «пережитком історії».

За пів століття до того Європейський Союз розпочав своє існування як митний союз — «спільний ринок», який тримався купи лишень за рахунок спільного зовнішнього тарифу. Характер його витрат стимулювали, а потім обмежували погоджені договори щодо тарифів, цін, субсидій та підтримки. З плином часу його амбіції поширилися на сфери культури, права, урядування й політичного процесу, і він набув — як у Брюсселі, так і деінде — багатьох зовнішніх атрибутів традиційного уряду. Але тимчасом як традиційні уряди можуть вільно отримувати доходи, щоб оплатити свої очікувані витрати, Європейський Союз мав і має обмаль можливостей власноруч генерувати прибуток. Його доходи формують фіксовані митні ставки, сільськогосподарські збори, єдиний для ЄС непрямий податок з продажів (ПДВ) та насамперед — внески держав-членів, закріплені на рівні лише 1,24% валового національного доходу (ВНД). Отож дуже невелика частка прибутку ЄС прямо підпорядковується власній адміністрації Союзу, а він увесь залежить від політичного тиску в тих чи інших питаннях усередині окремих держав-членів.

Більшість останніх — це одержувачі євросоюзівських щедрот, а не наповнювачі його бюджету. У 2004 році, після розширення на Схід, дев’ятнадцять держав — членів ЄС отримували від Брюсселя більше, ніж сплачували самі. Існування Союзу, по суті, оплачували своїми чистими внесками лише шість держав-членів: Сполучене Королівство, Франція, Швеція, Австрія, Нідерланди й Німеччина. У грудні 2003 року всі шість країн

висунули вимогу до Комісії зменшити національні внески до бюджету ЄС у майбутньому від 1,24% ВНД до 1%, що не провіщало нічого доброго для його подальших перспектив.

Отже, бюджет Євросоюзу, крихітний проти бюджету навіть найменшої держави-члена та призначений здебільшого для виплати структурних фондів, цінової підтримки й утримання дорогого апарату ЄС, — постійний заручник інтересів як його платників, так і його отримувачів. Результативність важелів економічного апарату Союзу залежить від згоди всіх його складових частин. Там, де всі більш-менш погоджуються щодо принципу та переваг певної політики — чи то відкритих внутрішніх кордонів, чи то необмежених ринків для товарів і послуг, — ЄС досягає дивовижного поступу. Якщо ж із боку низки членів (чи навіть одного, особливо якщо це великий платник) є реальний спротив, процес ухвалення рішень заходить у глухий кут: податкова гармонізація, як і зменшення виплат на сільське господарство, десятиліттями стоїть на порядку денному.

А інколи годинник повертає навспак. Після того як Брюссель двадцять років намагався скасувати державні субсидії для обраних національних «лідерів» і в такий спосіб забезпечити рівні умови для внутрішньої європейської конкуренції, комісар з питань єдиного ринку ЄС (нідерландець Фріц Болкестайн) у липні 2004 року висловив здивування стосовно того, що Франція та Німеччина повернулися до «протекціоністської» політики 1970-х років, щоб захистити місцеві компанії, які опинилися під загрозою. Та, з іншого боку, і Берлін, і Париж, на відміну від невиборних брюссельських комісарів, мають виборців — платників податків, на яких вони просто не можуть не зважати.

Ці євросоюзівські парадокси добре проілюстровані поневіряннями євро. Спільна валюта була проблематичною не тому, що відбулася технічна заміна низки національних валют на єдину одиницю відліку (цей процес розпочався задовго до скасування франка, ліри чи драхми і виявився напрочуд безпроблемним та безболісним[568]), а тому, що потребувала гармонізації національної економічної політики. Як ми пам’ятаємо, Бонн, намагаючись уникнути моральної небезпеки та практичних ризиків через дії «халявників», наполіг на тому, що дістало назву «Пакт про зростання та стабільність».

Ті країни, які хотіли приєднатися до євро, мусили утримувати державний борг на рівні, не вищому за 60% від валового внутрішнього продукту. Від них також очікувалося, що їхній дефіцит бюджету не перевищуватиме 3% ВВП. Будь-яка країна, яка порушила б ці умови, потрапила б під санкції, зокрема у формі значних штрафів, накладених ЄС. Ці заходи мали забезпечити, щоб жоден уряд у єврозоні не втрачав фінансової пильності, не виходив за межі бюджету, коли йому заманеться, і, відповідно, не створював необґрунтованого тиску на економіки інших членів єврозони, на яких би ліг тягар забезпечення стабільності спільної валюти.

Традиційно марнотратна південна ланка здивувала всіх, виявивши гідну дисципліну. Іспанія «склала іспит» на членство в єврозоні завдяки тому, що один іспанський оглядач назвав поєднанням fortuna та virtu[569]: стрибок економіки дозволив уряду виплатити державний борг країни саме перед запровадженням валюти в 1999 році. Навіть Італія змогла витримати тевтонські випробування (які, як обґрунтовано підозрювали італійці, були створені для того, щоб тримати їх подалі), хоч і шляхом суттєвих

підтасовок економічних показників та продажу державних активів одним махом. Станом на 2003 рік єврозона охопила дванадцять країн від Ірландії до Греції.

Однак, як і попереджало багато скептиків, напруження від єдиної для всіх валюти невдовзі далося взнаки. Новостворений Європейський центральний банк (ЄЦБ) у Франкфурті одразу ж встановив порівняно високу відсоткову ставку, щоб підтримати нову валюту й захистити її від інфляції. Але економіки країн єврозони відрізнялись як своїм рівнем розвитку, так і тим, на якому етапі економічного циклу вони перебували. Деякі, наприклад, Ірландія, процвітали; інші, зокрема Португалія, — пленталися далеко позаду і за інших умов могли б стимулювати активність внутрішнього ринку й експорт за рахунок, як це було раніше, зниження відсоткових ставок та «пом'якшення» валюти.

Позбавлений повноважень, які б дозволили вдатися до таких заходів, уряд Португалії за умовами «пакту» був зобов'язаний зменшувати державні витрати або ж наразитися на значні штрафи — саме тоді, коли мав би, за класичною економічною теорією, витрачати більше, щоб подолати рецесію. Такі дії не користувалися популярністю всередині країни; але Португалія принаймні могла похвалитися тим, що не зреклася умов участі в новій валюті: до 2003 року Лісабон успішно зменшив державний борг до 59,4% ВВП, а річний дефіцит — до 2,8%, втиснувшись в офіційно дозволені межі.

Наступного року у Франції дефіцит становив майже 4,1%; слідом за нею йшла Німеччина, економіка якої вже застрявала й нарешті відчула ціну об'єднання: її дефіцит склав 3,9%, а борг — майже 65%. Ураховуючи розмір економіки кожної з них, той факт, що ані Франція, ані Німеччина не дотримувалися власних правил, став відчутним викликом для всієї угоди. Але цього разу, коли Комісія розпочала штрафну процедуру, Париж і Берлін дали зрозуміти, що вважають «тимчасові» дефіцити економічно неминучими та не мають жодного наміру виплачувати штрафи чи навіть брати на себе зобов'язання значно покращити показники наступного року. Менші держави Євросоюзу — і ті, що на кшталт Греції та Португалії щосили та чималою ціною намагались дотримуватися умов пакту, і ті, що, як Нідерланди та Люксембург, боялися за стабільність відтепер і їхньої власної валюти, — певна річ, щиро обурилися, але урок було засвоєно. Через менш ніж десять років від свого створення пакт про зростання та стабільність був мертвий. Як сильно насправді постраждає євро, якщо країнам-учасницям дозволити більшу гнучкість у їхніх внутрішніх бюджетах, було геть неясно. Багато хто вважав, що реальну проблему становлять не державні уряди, а жорсткий та, здавалося, глухий до звернень Центральний банк, який непорушно наполягав на своїй повній незалежності й досі провадив антиінфляційну боротьбу 1970-х років.

Проблеми євро вказували на ширший недолік європейського проєкту — його надзвичайно громіздку систему урядування. Проблема полягала в початковій ідеї. Жан Монне та його наступники навмисне уникали будь-якої спроби уявити собі, не кажучи вже про те, щоб утілити, демократичну або федеративну систему. Натомість вони просували проєкт модернізації Європи згори: стратегію продуктивності, ефективності й економічного зростання в сенсімоністському[570] дусі, керовану експертами та бюрократами практично без урахування побажань тих, хто мав користуватися її плодами. Її прихильники та поборники кидали свої зусилля значною мірою на складні

технічні завдання «розбудови Європи». Якщо інші занепокоєння взагалі виникали, їх весь час відкладали на потім.

Тож станом на 1990-ті роки Європейський Союз усе ще діяв за тими правилами, які були закладені за багато десятиліть до того, і здебільшого — для управлінської зручності. Невиборна Комісія в Брюсселі керувала значним бюрократичним апаратом, виступаючи з політичними ініціативами та втілюючи програми й рішення, які ухвалювала Рада міністрів держав-членів. Неповороткий Європейський парламент, який засідав то в Страсбурзі, то в Брюсселі та з 1979 року обирався прямим голосуванням, виконував наглядову роль, яка поволі розширювалась (у тексті Римського договору його початкова роль була суто дорадча), але без права законодавчої ініціативи.

Несуперечливі рішення в Брюсселі зазвичай ухвалювали експерти й державні службовці. Ті самі рішення, які напевно впливали на великі виборчі осередки або зачіпали національні інтереси, кувалися в Раді міністрів та виливалися у складні компроміси або ж дорогі оборудки. Питання, стосовно яких не можна було знайти рішення чи дійти згоди, просто залишалися відкритими. Панівні держави-члени — Британія, Німеччина та насамперед Франція — не могли завжди сподіватися отримувати те, чого вони хотіли; але те, чого вони насправді не хотіли, не відбувалося.

Це була унікальна конфігурація. Вона жодним чином не була схожа на становище окремих штатів Північної Америки в 1776 році, що постали як сателіти однієї-єдиної країни — Британії, мову, культуру та правову систему якої вони поділяли. Її не можна було порівняти і зі Швейцарською Конфедерацією, хоча подекуди цю аналогію проводили: своїм плетивом суверенітетів, адміністративних анклавів та місцевих прав і привілеїв, які накладалися одне на одне й існували багато століть, Швейцарія радше була схожа на старорежимну Францію без короля[571].

Натомість держави — члени Європейського Союзу залишалися повністю незалежними й окремішніми одиницями в добровільному об’єднанні, якому вони з плином часу передавали довільно дібрані низки повноважень й ініціатив, ніколи не обговорюючи, за яким принципом працює ця домовленість і як далеко ця спільна ініціатива має зайти. «Брюссель» — закономірно анонімна штаб-квартира невизначеної адміністративної установи, ані демократичної, ані авторитарної — керував лише завдяки згоді урядів держав-членів. Від самого початку всі вони уявляли його собі як прямолінійний проєкт, від якого виграють усі: Спільнота / Союз мала сприяти добробуту своїх членів, жодним відчутним чином не обмежуючи їхньої незалежності. Але так не могло тривати вічно.

До точки кипіння ситуацію довела не природа системи права Євросоюзу, яка за своєю суттю була складною й ускладнювалася далі, а неможливість її дотримання серед двадцяти п’яти членів. Доти головування в Раді міністрів за ротацією змінювалося що пів року, а кожна країна, що головувала, мала влаштувати європейську конференцію для самопромоції, яка, відповідно, відбувалася двічі на рік; ця система вже й так діяла на нерви тим європейським бюрократам, які працювали на постійній основі. Перспектива провезти такий мандрівний цирк двадцятьма п’ятьма різними столицями, від Лісабона до Любляни, була просто безглуздям. Ба більше, система ухвалення рішень, яка була розроблена для шести держав-членів і здавалася громіздкою вже для дванадцяти (уже не кажучи про п’ятнадцять), просто зайшла б у

глухий кут, якби з'явилося п'ятдесят єврокомісарів (по два з кожної країни) або в Європейській Раді було представлено двадцять п'ять держав, кожна з яких мала б право вето.

Про майбутні труднощі дуже переконливо свідчило засідання Європейської Ради в Ніцці в грудні 2000 року. Зустріч, начебто покликана закласти основи для розширення й розробити нову систему голосування в Раді міністрів Європейського Союзу — таку, за якою голоси країн-членів важили б відповідно до кількості їхнього населення, водночас гарантуючи можливість ухвалення рішень більшістю голосів, — закінчилася жовчними і дуже ганебними торгами. Французи наполягали на тому, що їхній голос має важити не менше, ніж німецький (незважаючи на 20-мільйонну різницю в кількості населення), тоді як країни на кшталт Іспанії та Польщі (остання брала участь у зустрічі на правах спостерігача) намагалися домогтися найбільшої ваги для свого голосу в Раді в майбутньому, продаючи свою підтримку тому, хто заплатить найбільше.

Ця безсоромна боротьба за владу в Ніцці, коли провідні європейські державні діячі на кшталт Тоні Блера, Жака Ширака та Ґергарда Шредера вдень і вночі торгувалися й сперечалися через статус і вплив у спільному європейському домі, була ілюстрацією ціни, яку тепер доводилося платити за нехтування конституційними тонкощами в минулому. Прямим наслідком саміту в Ніцці, через який Союз зіткнувся з труднощами нового ґатунку, було запровадження «Європейської конвенції» — чогось на кшталт невиборних установчих зборів, яким було доручено розробити практичну систему урядування для збільшеної «Європи» та, як сподівалися, якийсь переконливий перелік її завдань. Після деякого (вже знайомого) тиску з Парижа президентство в Конвенції було доручене вже немолодому, але не менш ніж раніше самозакоханому Валері Жискару д'Естену.

Після двох років обмірковувань Конвенція розродилася чимось більшим, ніж проєкт, але, безперечно, меншим, ніж конституція. Без пишномовної жискарівської преамбули (одразу впадало в око, як сильно вона відрізняється від джефферсонівської елегантно лаконічної попередниці, не на користь першої) документ Конвенції мало що пропонував у сенсі класичних конституційних положень — ані широких визначень індивідуальних свобод, ані чітких положень про розподіл повноважень тощо. У цьому сенсі, як багато хто попереджав, він став розчаруванням.

Але текст Жискара, який після деяких обговорень було схвалено в Римі у 2004 році як Конституційний договір, таки пропонував дороговказ для практичного керування справами Союзу: удосконалений порядок координації з питань оборони й імміграції; спрощене й уніфіковане резюме права ЄС; Хартію основних прав громадян ЄС, метою якої було ще більше розширити повноваження європейських судів; та чіткий і навіть амбітний перелік офіційних компетенцій і повноважень Євросоюзу.

Найголовніше, що запропонована конституція з часом зменшила б громіздку систему національного представництва в Комісії; а ще — вона розробила систему голосування в Європейському Союзі, яка, після деяких переговорів, виявилася не лише прийнятною для всіх сторін, а ще й демографічно справедливою. Чи зможе новий розподіл сил забезпечити чітку більшість у складних питаннях, залишалося незрозумілим: до того ж щодо справді суперечливих тем — як-от оподаткування й оборона — було погоджено (за

наполяганням Британії і за мовчазної згоди багатьох інших країн) зберегти давній ґоллістський інструмент національних вето. І ніхто не мав жодних сумнівів: хай як точно розподілялися голоси, справжня влада залишалася в найбільших країнах; Ортеґа-і-Ґассет ще в 1930 році дійшов висновку, що «Європа» — це, по суті, «трійця Франції, Англії та Німеччини». Але принаймні — та за постійної умови, що конституцію ратифікує кожна держава-член, що пізніше виявилося непередбаченою перешкодою[572], — тепер стало можливо ухвалювати рішення.

Тож, на подив багатьох спостерігачів, до 2004 року Європейський Союз, здавалося, повністю або бодай частково подолав практичні труднощі урядування в незграбній новоствореній спільноті двадцяти п'яти окремих держав. Але чому він не дав ради (чого ані Конвенція Жискара, ані різноманітні договори, ані Європейська комісія та її численні звіти й програми, ані дорогі публікації та вебсайти, створені для інформування європейської громадськості щодо Союзу та його функціонування, навіть не починали робити), то це хронічній відсутності інтересу з боку тієї самої європейської громадськості.

Якщо технократи, які побудували інститути нової «Європи», проявили зарозумілу байдужість до думки громадськості, то тепер їм самим усерйоз платили тією самою монетою. Похмуро розмірковуючи щодо захоплення своїх колег-лейбористів підходами та правилами партійно-політичного управління, британський прем'єр-міністр Клемент Еттлі часто виступав проти «головної помилки» переконання, що «за допомогою технологічних процедур можна уникнути необхідності покладатися на своїх співгромадян»[573]. Але саме це було підставою, на якій будувалися інститути післявоєнної європейської спільноти, і наслідки цього нарешті стали помітні. ЄС потерпав від серйозного «демократичного дефіциту».

З кожними прямими виборами до Європейського парламенту явка падала; єдиним винятком з цього правила були ті випадки, коли національні та європейські вибори збігалися в часі, і ті виборці, які вболівали за місцеві чи національні питання, користалися нагодою, щоб заповнити і європейські бюлетені. За інших умов явка зменшувалася неухильно: у Франції вона знизилася від 60% у 1979 році до 43% — у 2004-му; у Німеччині — від 66 до 43%; у Нідерландах[574] — від 58 до 39%[575].

Особливо показовим був контраст між рівнем зацікавленості, яку виборці виявляли до національної політики, та зростанням байдужості до парламенту в Страсбурзі. На європейських виборах у червні 2004 року, перших із часу розширення Союзу, розбіжність у кількості тих, хто взяв у них участь, порівняно з останніми національними виборами у Сполученому Королівстві становила 20%, в Іспанії — 23%, у Португалії — 24%, у Фінляндії — 39%, в Австрії — 42% та у Швеції — 43% (на національних виборах у Швеції явка дорівнювала 80%, а на європейських — тільки 37%).

Ця тенденція була занадто поширеною, щоб пояснювати її місцевими обставинами. Ба більше, — а для майбутнього Союзу це провіщало ще серйозніші наслідки, — вона дуже подібно виявлялася і в нових державах-членах на Сході, незважаючи на те, що це була їхня перша можливість узяти участь у виборах до парламенту Європи, на приєднання до якої вони так довго чекали. В Угорщині явка на європейських виборах у червні 2004 року відставала від останніх національних виборів на 32%; в Естонії — на 31%; у

Словаччині, де на останніх національних виборах вона становила 70%, частка електорату, який не полінувався прийти і проголосувати на європейських виборах, дорівнювала 17%. У Польщі явка на рівні лише 20% демонструвала зменшення на 26% проти національних виборів 2001 року і була найнижчою з часу падіння комунізму.

Чому європейці, як «старі», так і «нові», були так глибоко байдужі до справ Європейського Союзу? Переважно через поширене переконання, що вони не можуть на них вплинути. Більшість європейських урядів ніколи не проводили народного голосування, щоб визначити, чи має їхня країна вступити до ЄС або до єврозони — не в останню чергу тому, що в тих країнах, де такі питання ставили на національний референдум, їх відкидали або ж вони проходили з мінімально можливим відривом. Тож Європейський Союз не був «власністю» його громадян — здавалося, що він стоїть окремо від звичайних інструментів демократії.

Крім того, серед європейської громадськості було поширене (правильне) відчуття, що з усіх інститутів ЄС 732 обрані депутати Європейського парламенту важили найменше. Справжні повноваження були зосереджені в Комісії, яку призначали національні уряди, та в Раді міністрів, що складалася з їхніх представників. Іншими словами, саме національні вибори були тією подією, коли необхідно було робити вирішальний вибір. Навіщо марнувати час, обираючи оркестр, якщо треба зосередити увагу на виборі диригента?

З іншого боку, навіть найпростішим громадянам ставало дедалі очевидніше, що «безіменні» чоловіки та жінки в Брюсселі нині мали справжню владу. Тепер Брюссель вирішував усе, починаючи з форми вирощуваних огірків і закінчуючи правописом прізвищ у паспорті. «Брюссель» міг дати (що завгодно — від фермерських субсидій до студентських стипендій) і забрати (валюту, право звільняти найманих працівників, навіть етикетку на сирі вашого виробництва). І в кожного національного уряду впродовж останніх двох десятиліть траплялися випадки, коли йому було зручно звинуватити «Брюссель» у непопулярних законах, податках чи економічній політиці, які він нишком підтримував, але за які не хотів брати на себе відповідальність.

За таких умов демократичний дефіцит союзу міг швидко перетворитися з байдужості на ворожість, на відчуття, що «там» ухвалювали рішення, які мали несприятливі наслідки для нас «тут» і щодо яких «ми» не маємо права голосу: це упередження підживлювали дії безвідповідальних провідних політиків та роздмухували демагоги-націоналісти. Невипадково на тих самих європейських виборах 2004 року, які засвідчили таке різке зменшення інтересу виборців, багато з тих, хто таки не полінувався прийти на виборчі дільниці, віддали свій голос за відверто — часом хворобливо — антиєвропейських кандидатів.

У Західній Європі таку реакцію викликало саме розширення. У Британії євробофна Партія незалежності Сполученого Королівства та Британська національна партія, яка обстоювала першість білої раси, сукупно отримали 21% голосів, обіцяючи тримати Сполучене Королівство подалі від «Європи» та захищати його від очікуваної навали іммігрантів і шукачів притулку. Фламандський блок у Бельгії, Народна партія в Данії та Північна Ліга в

Італії належали до однієї команди — як і раніше, але цього разу зі значно більшим успіхом.

У Франції аналогічну позицію зайняв Національний фронт Жана-Марі Ле Пена; але сумніви Франції щодо європейського розширення не обмежувалися радикальними політичними силами. Те, що французький політичний істеблішмент давно виступав проти розширення ЄС, що, зі свого боку, зменшило б вплив Франції, було усім відомим секретом: Міттеран, Ширак та їхні дипломатичні представники дуже старалися наскільки можливо відтягти неминуче. Громадська думка підтверджувала такі настрої: згідно з опитуванням, проведеним за чотири місяці до того, як нові члени мали вступити в ЄС, 70% французьких виборців заявили, що ЄС «не готовий» до їхнього вступу, а 55% навіть виступали проти того, щоб їх прийняти (проти 35% виборців ЄС загалом)[576].

Але антипатія щодо ЄС також мала місце і в Східній Європі. У Чеській Республіці Громадянська демократична партія в союзі з Вацлавом Клаусом, відверто скептично налаштована щодо ЄС та його «всесильної» влади, здобула беззаперечну перемогу на виборах 2004 року, отримавши 38% місць країни в Європейському парламенті. У сусідній Польщі євроскептичні ультраправі партії мали навіть кращий результат, ніж керівна лівоцентристська коаліція — що, напевно, не дивно, враховуючи, що, згідно з опитуванням «Євробарометра»[577], проведеним за кілька місяців до того, лише половина польського електорату думала, що Європейський Союз — це «щось хороше».

І все ж таки загалом ЄС — це щось хороше. Економічні переваги єдиного ринку були справжніми, що змушені були визнати навіть найзатятіші британські євроскептики, особливо коли минула одержимість «гармонізацією», властива Комісії за президентства Жака Делора. Нововіднайдена свобода подорожувати, працювати й навчатися в будь-якій країні Євросоюзу стала благом, особливо для молоді. Крім того, було ще дещо. У відносних термінах так званий «соціальний» елемент у бюджеті ЄС становив крихітну частку — менш ніж 1% ВНП країн Євросоюзу. Проте з кінця 1980-х років бюджети Європейської спільноти та Союзу виконували насамперед функцію перерозподілення, передаючи ресурси з багатших регіонів до бідніших і сприяючи постійному зменшенню сукупної розбіжності між багатими та бідними, що, по суті, замінювало національні соціал-демократичні програми попереднього покоління[578].

У нещодавні роки громадяни Європи навіть отримали власний суд. Європейський суд (European Court of Justice), започаткований у 1952 році згідно з тим самим Паризьким договором, яким було засновано Європейську спільноту вугілля та сталі, спершу мав лише обмежене завдання: засвідчувати, що право ЄС («право спільноти») тлумачать та застосовують однаковим чином у кожній державі-члені. Але під кінець століття його судді (на початку — один з кожної держави-члена) вже були уповноважені врегульовувати юридичні суперечки між державами-членами й інститутами ЄС, а також заслуховувати справи, які апелювали проти рішень нижчих за статусом судів чи навіть проти національних урядів. По суті, Європейський суд набув багатьох функцій та ознак загальноєвропейського апеляційного суду[579].

Як засвідчує приклад суду, доволі опосередкований та часто непередбачуваний спосіб, у який поставали інститути Союзу, мав свої

переваги. Дуже мало правників чи законотворців навіть із найбільш проєвропейських держав європейського «ядра» були готові поступитися власною юридичною перевагою на місцевому рівні, якби від них цього очікували б негайно. Аналогічним чином, якби виборцям окремих держав Західної Європи запропонували чітко проартикульований «європейський проєкт», у якому цілі та інститути Союзу було б описано як такі, якими вони постали пізніше, його точно відкинули б.

Тож перевага європейської ідеї в післявоєнні десятиліття полягала саме в її розмитості. Як і «зростання» чи «мир», з якими вона тісно асоціювалась в уяві її поборників, «Європа» була надто благодатною, щоб викликати дієвий опір[580]. Ще на початку 1970-х, коли президент Франції Жорж Помпіду вперше абстрактно заговорив про «Європейський Союз», міністр закордонних справ Мішель Жобер якось запитав свого колегу Едуара Баладюра (майбутнього прем'єр-міністра Франції), що саме це означає. «Нічого, — відповів Баладюр. — І в цьому його принадність». Сам Помпіду зневажливо визначав його як «туманну формулу… щоб уникнути доктринальних суперечок, які нікуди не ведуть»[581].

Звичайно, саме ця розмитість формулювань у поєднанні з надмірно деталізованими законодавчими директивами ЄС і створила демократичний дефіцит: європейцям важко перейматися Союзом, суть якого так довго була незрозумілою, але який водночас, здавалося, посягає на кожен вимір їхнього існування. Однак, попри всі його вади як системи непрямого урядування, Євросоюз має деякі цікаві й оригінальні якості. Можливо, рішення та закони й ухвалюють на трансурядовому рівні, однак впроваджуються вони національними урядами і завдяки їм. Усе має бути зроблене за згодою, тому що інструментів примусу не існує: ані євросоюзівських збирачів податків, ані євросоюзівських поліцейських. Отож ЄС — це втілення незвичайного компромісу: міжнародного урядування, яке здійснюють національні уряди.

Зрештою, оскільки Європейський Союз не має ані засобів, ані механізмів, щоб не дати державам-членам порвати одне одного на шмаття, саме його існування робить думку про це дещо абсурдною. Перша світова війна вже навчила її переможців, що була надто високою ціною в обмін на політичні чи територіальні переваги, але знадобилася Друга, щоб той самий урок засвоїли переможені. Однак лише те, що третя війна в Європі стала б катастрофою і, напевно, останньою, не означає, що вона не могла розпочатися, принаймні в перші післявоєнні роки.

Проте під кінець століття еліти й інститути Європейського Союзу були такі переплетені та взаємозалежні, що збройний конфлікт хоч і не можна було виключити, але уявити його собі стало якось складно. Ось чому «Європа» була об'єктом таких бажань з боку країн-кандидатів на кшталт Латвії чи Польщі, шляхом утечі з їхнього минулого та страховкою їхнього майбутнього. І, за іронією долі, саме через це лідери самого Європейського Союзу виявилися до безглуздя безпорадними, коли опинилися перед справжньою війною на Балканах.

Його ганебна поразка у випадку Югославії[582] нагадує про те, що Європейський Союз — заручник недоліків своїх чеснот. Через те що Союз не був державою, він міг об'єднати близько 450 мільйонів людей у єдину, довільну спільноту, викликавши напрочуд незначний опір. Та оскільки він не є державою — а його громадяни насамперед віддані країні, де вони живуть,

законам якої вони підкоряються, мовою якої говорять і де сплачують податки, — ЄС не має механізму для визначення чи забезпечення своїх безпекових інтересів.

Це не означає, що «Європа» не має спільної зовнішньої політики. Навпаки, Європейська спільнота та її наступник Євросоюз протягом багатьох десятиліть надзвичайно ефективно просували й захищали свої інтереси на міжнародних майданчиках та від зовнішніх конкурентів. Але ті інтереси від самого початку визначалися в переважно економічних — або, точніше, протекціоністських — термінах. Європейські міністри економіки та комісари з питань торгівлі вступали в прямі бої з Вашингтоном щодо податкових пільг для американських експортерів чи обмежень на імпорт європейських товарів.

Більш суперечливим було те, що ЄС також дуже успішно боровся за те, щоб зберігати високі зовнішні тарифи на захист субсидованих європейських фермерів, обмежуючи відкриту торгівлю, наприклад, такими товарами, як цукор, на шкоду фермерів в Африці чи Центральній Америці[583]. Але тимчасом як окремі держави — члени ЄС — навіть найвпливовіші — були раді перекласти на Брюссель відповідальність за відстоювання їхніх економічних інтересів у Світовій організації торгівлі та інших інстанціях, найголовніший атрибут будь-якої сучасної держави вони залишали для себе. Європейський Союз не мав армії.

Почасти це стало наслідком попередньої історії. На початку 1950-х років багато хто думав, що в майбутньому західні європейці зможуть та будуть колективно врегульовувати військові питання: на засіданні Консультативної асамблеї Ради Європи в серпні 1950 року француз Поль Рено навіть обстоював необхідність створення посади європейського міністра з воєнних питань. Але провал пропозиції щодо Сил європейської оборони (див. розділ 8) та приєднання Західної Німеччини до НАТО поклали край таким ідеям на десятки років; натомість Західна Європа зручно вмостилася під американською ядерною парасолькою.

Коли завершилася Корейська війна, а імперіалізм занепав, кожна західноєвропейська країна урізала свій оборонний бюджет. Після повалення комунізму військові витрати скоротилися ще більше. Під кінець 1980-х частка витрат на оборону в бюджетах держав — членів НАТО в середньому вже зменшилася до 3,4% ВНП; станом на 2003 рік Данія витрачала на оборону лише 1,6% ВНП; Італія — 1,5%; Іспанія — 1,4%[584]. Тільки французи та британці витрачали суттєво більше, хоча в жодному разі витрати не перевищували 5%: за історичними мірками, то були копійки.

Ба більше, жодні збройні сили Європи не були під «європейським контролем», і в осяжному майбутньому навряд чи цього варто чекати, незважаючи на проголошені у 2000 році плани щодо європейських «Сил швидкого реагування». Попри те, що впродовж певного часу існує посада європейського комісара із зовнішніх відносин, починаючи з Амстердамського договору його функції дублював (а відповідно, зменшував його владу) високий представник з питань спільної зовнішньої та безпекової політики, який звітував лише перед Радою міністрів ЄС[585]. Й ані комісар, ані високий представник не мали жодних повноважень провадити власну політику, відряджати збройні сили, представляти зовнішню політику чи говорити від імені міністрів закордонних справ держав-членів, якщо тільки не отримали таку вказівку. Саркастичне запитання, яке в попередньому десятилітті поставив Генрі Кіссинджер —

«Якщо я хочу зателефонувати Європі, який номер мені набрати?» — не втратило актуальності ані на дещицю.

Парадоксально, але ці обмеження — тобто те, що, незважаючи на свою територію та багатство, ЄС не був державою, а тим паче не становив великої сили — покращили його імідж, як усередині його кордонів, так і за кордоном. Принаймні щодо цього ЄС справді починав нагадувати Швейцарію — вмістилище міжнародних установ та співпраці, зразок «постнаціональних» стратегій вирішення проблем і соціальної згуртованості: не так мережу інститутів чи корпус законів, як набір цінностей — «європейських цінностей», — утілених у новій Хартії основоположних прав.

Якщо цінності та норми цієї нової Європи наприкінці XX століття були під тиском, то цей тиск походив не від вкорінених національних держав, яким традиційно, але помилково протиставляли європейську ідею. Натомість і ЄС, і його різноманітні держави-члени тепер опинилися перед безпрецедентною хвилею економічних і соціальних викликів, створених чинниками, на які вони переважно не могли впливати. Більшість із них так чи інакше були пов’язані з тим, що зазвичай стали називати глобалізацією.

У викликах глобалізації не було нічого особливо таємничого. Не можна навіть було сказати, що вони проявилися вперше: вплив нових швидкісних транспортних та комунікаційних мереж на світову економіку наприкінці XIX століття був принаймні таким же карколомним, як і зміни, котрі спричинили поява інтернету й дерегуляція та лібералізація фінансових ринків століття по тому. У нерівномірному глобальному розподілі переваг лібералізованої торгівлі також не було нічого нового — зокрема коли міжнародні торговельні режими так послідовно підлаштовувалися до інтересів впливових і багатих, наприкінці XX століття не менше, ніж до 1914 року.

Але з європейської перспективи останні перетворення у світовій економіці відрізнялися в одному важливому аспекті. Наприкінці XIX століття європейські держави лише почали розширювати свій вплив усередині країни: з часом багато з них будуть володіти, керувати чи регулювати великі сектори економіки. Державні видатки, які покривалися за рахунок нових прогресивних податків, кардинально зросли: частково щоб оплачувати війни, але дедалі більше заради того, щоб обслуговувати потреби в соціальному забезпеченні та добробуті, за які держава тепер переймала відповідальність.

Натомість економічна інтернаціоналізація 1990-х відбувалася одразу ж після першої великої хвилі європейських приватизацій та створювала стимули для наступних (див. розділ 17). Тепер вплив європейської держави на економіку зменшувався: спершу — у Британії, потім — у більшості країн Західної Європи та зрештою на посткомуністичному Сході. Цьому процесу ще більше сприяло впровадження після 1987 року Єдиного європейського акта, який дозволяв відкриту конкуренцію всередині та між країнами. Через злиття, придбання й інтернаціоналізацію операцій компанії та корпорації зараз працювали на глобальному рівні. Виробництво і дистрибуція товарів тепер часто були непідконтрольні окремим країнам.

Щодо грошей, то вони почали примножуватися та переміщуватися в такі способи, які за декілька років до того уявити собі було неможливо. У 1980 році сума всіх міжнародних банківських позик становила 324 мільярди доларів на рік; станом на 1991 рік ця цифра зросла до 7,5 трильйона

доларів — за трохи більше ніж десятиліття відбулося зростання на 2000%. І це був лише початок. Контроль за рухом капіталу, скасований у більшості європейських держав на початку 1980-х, тепер здавався так само застарілим, як і нормування продуктів харчування. «Обвал» у вересні 1992 року, коли спочатку Сполучене Королівство, а потім Італію змусили вийти з Європейської валютної системи, а приватні біржовики й інституційні інвестори, діям яких вони не могли перешкодити, змусили їх девальвувати валюту, був надзвичайно символічним моментом.

Переваги цієї революції в міжнародній економіці були самоочевидні. Інвестиційний капітал, більше не стримуваний державними кордонами, режимами курсу валют чи місцевими валютними регуляціями, без обмежень перетікав туди, де він був потрібен (і міг очікувати на прибуток): станом на 1990 рік іноземці вже володіли 34% німецького боргу. Але були й недоліки: європейські виробники, прибуток яких був обмежений високими зарплатами та накладними видатками, пов'язаними з наймом кваліфікованої робочої сили в Німеччині, Франції чи Швеції, тепер могли не тільки вільно шукати міжнародних інвесторів, а й більш поступливу і недорогу робочу силу з-за кордону.

Замість того щоб, як раніше, привозити в Європу дешевих робітників з бідних країн, німецьким британським та французьким фірмам тепер було вигідніше експортувати свої заводи, розташовуючи їх у Бразилії, Нігерії, Португалії чи Румунії, а потім продавати готову продукцію на ринках по всьому світу. Це ще дужче пришвидшувало деіндустріалізацію Західної Європи, збільшуючи безробіття, яке і так у багатьох регіонах було хронічним, та посилюючи тягар виплат із безробіття й інших соціальних послуг, які надавала держава.

Коли останню вугільну шахту у Франції — у Крецвальді, що в департаменті Мозель, — у квітні 2004 року закрили, ніхто навіть не вдавав, що колишні гірники колись зможуть знайти постійну роботу. Безробіття в Мозелі трималося на рівні близько 10% серед працездатного населення; північніше, у колишніх шахтарських містечках уздовж бельгійського кордону, воно становило 15%. Загалом в останні три декади століття Франція втратила 1,5 мільйона промислових робочих місць, більшість — після 1980 року. Іспанія, яка дуже швидко позбулася будь-якої відносної переваги, яку надавало їй те, що вона належала до більш відсталих економік Західної Європи, втратила 600 тисяч робочих місць за двадцять років після переходу до демократії. На піку рецесії в середині 1990-х років 44% працездатного населення країни віком до 25 років були безробітними.

Безробіття не було новим явищем. А враховуючи щедру сітку соціальної допомоги в більшості країн ЄС, економічні наслідки безробіття для людей та спільнот у жодному разі не можна було порівнювати з розрухою міжвоєнних років (його психологічні наслідки — це інше питання). Але що справді відрізняло суспільну ціну економічного зриву в останні роки XX століття, то це те, що її доводилося платити в часи достатку. Приватизація та відкриття фінансових ринків створили велике багатство, хоча й для порівняної меншості; у деяких місцях — скажімо, у Лондоні чи Барселоні — наслідки цього були дуже помітні. А завдяки скороченню відстаней та збільшенню швидкості зв'язку — через комп'ютери й електронні засоби — інформація про те, як жили інші люди, одразу ж ставала у великих кількостях доступною всім.

Саме таке відчуття разючої відмінності між багатством і бідністю, процвітанням і невпевненістю, приватним достатком і публічною хитрістю стимулювало в Європі зростання скептицизму щодо гучно розрекламованих переваг нерегульованих ринків та безперешкодної глобалізації — навіть тоді, коли багато європейців і самі опосередковано вигравали від змін, які вони зневажали. Колись такі настрої — укупі з тиском з боку профспілок та власними інтересами політиків — могли викликати відхід до обмеженого протекціонізму.

Але руки урядів тепер були зв'язані, а профспілок, у традиційному сенсі цього слова, уже практично не існувало. Тільки у Франції об'єднана в профспілки робоча сила, апелюючи до громадської думки, змогла тимчасово перешкодити розпродажу державних компаній — і навіть тоді лише в особливих випадках на кшталт Електроенергетичної компанії Франції (ЕКФ), знакового підприємства післявоєнного націоналізованого сектору, працівники якої були серед тих небагатьох, хто залишився членами колишнього комуністичного профспілкового гіганта, Загальної конфедерації праці. В останні роки століття, навіть тоді, коли решта європейського ринку енергетики була дерегульована, ЕКФ лишили в державній власності.

Але від Конфедерації, яка колись була основною робітничою профспілкою у Франції, залишилася сама тільки тінь (з 1980 року французький профспілковий рух загалом втратив дві третини членів), а робітники, від імені яких вона виступала, вже не були типовими представниками працевлаштованого населення у Франції чи в інших країнах. Сама робота змінилася. Багато де постала нова чотирикласова система. На верхньому рівні був новий професійний прошарок: столичний, космополітичний, заможний та освічений — часто афілійований з банками й іншими фінансовими установами, що найбільше виграли від нової глобальної економіки. Наступним ішов другий рівень, захищене ядро традиційних найманих працівників — на виробництвах, у сфері послуг чи в державному секторі. Їхні робочі місця були певною мірою безпечні, а багато їхніх традиційних переваг та гарантій усе ще зберігалися.

На третьому щаблі перебували маленькі підприємства та сфера послуг (власники маленьких крамниць, туристичні агенти, кравці, майстри з ремонту електронної техніки і їм подібні), якими переважно володіли і в яких працювали спільноти іммігрантів чи їхні нащадки (араби — у Франції, турки чи курди — у Німеччині, вихідці з Південної Азії — у Британії). Сюди ж треба додати дуже потужну та зазвичай сімейну «тіньову» економіку в Південній Європі. В Італії, де все — від взуття та текстильних виробів до запчастин — часто вироблялося і розповсюджувалося, не потрапляючи в офіційні радари, у 1997 році було підраховано, що «неофіційний» сектор становить щонайменше чверть ВВП країни. У Португалії ця частка — звичайно, приблизно — дорівнювала 22%; але в деяких регіонах — на кшталт міста Брага на далекій півночі країни — «неофіційні» працівники становили цілих 45% місцевої робочої сили.

Ще був четвертий щабель, який зростав найшвидше: люди, що мали роботу (якщо взагалі її мали), яка не забезпечувала ані довготермінових гарантій, як у традиційних галузях, що потребували кваліфікації, ані додаткових бонусів, які під час буму 1950?1960 років стали звичайною справою. Безперечно, показники безробіття в деяких країнах, зокрема Британії чи

Нідерландах, зрештою впали до втішно низького рівня: це свідчило, як усюди наголошували, про благотворний ефект безперешкодного та глобалізованого ринку. Але багато з тих, кого більше не було в списках безробітних — особливо жінки та молодь, — тепер працювали на низькооплачуваній роботі з частковою зайнятістю без бонусів або ж за строковими договорами програм працевлаштування, фінансованих чи підтримуваних за державний кошт.

Ті, хто заробляв надто мало, щоб забезпечити себе та свої сім'ї, могли все одно звернутися до держави добробуту, і багато хто так і робив. У Сполученому Королівстві, де тетчерівський штурм як держави, так і суспільства дався взнаки найбільш гостро, 14 мільйонів осіб тепер жили в бідності, зокрема 4 мільйони дітей[586]. Кожен шостий залежав від програм підтримки доходу чи сімейного кредитування, які дозволяли утримуватися над межею бідності. Безпритульність, яку принаймні в Північній Європі ефективно побороли наприкінці п'ятдесятих років, почала ширитися знову: упродовж років правління Тетчер кількість бездомних лише в Лондоні виросла вдесятеро. Станом на середину 1990-х кількість людей без даху над головою сягнула 80 тисяч. Райони британської столиці, розташовані лише за декілька кілометрів від найдорожчої нерухомості у світі, стали нагадувати «Лондон вигнанців», сумнозвісно типовий для пізньовікторіанського часу[587].

У минулому в періоди економічного підйому багатьом бідних часто вдавалося одержати краще оплачувану та більш надійну роботу, натомість тепер цього не відбувалося. Іншими словами, Європа створювала нижчий клас у середовищі достатку. Як ще в 1960-х передбачив французький соціолог Андре Ґорз, кінець індустріальної доби означиться народженням нової касти непостійних працівників («неклас непрацівників»), який перебуватиме на узбіччі сучасного життя і водночас якимось чином точнісінько в його центрі[588].

Як і його американський відповідник, європейський нижчий клас визначали не лише бідність та безробіття (або непостійне працевлаштування), а й дедалі частіше — колір шкіри: у середині 1990-х рівень безробіття в Лондоні серед молодих чорних чоловіків становив 51%. Бідні, як і Європа загалом під кінець століття, були напрочуд багатонаціональними — або «мультикультурними», як це тепер зазвичай називали на знак визнання того, що багато темношкірих нідерландців, німців чи британців були народжені в цих країнах дітьми чи навіть онуками марокканських, турецьких або пакистанських іммігрантів у першому поколінні. Міста на кшталт Роттердама чи Лестера тепер були такі багатомовні та багатоколірні, що здивували б кожного, хто повернувся б туди після навіть двадцятирічної відсутності. У 1998 році в місцевих державних середніх школах внутрішнього Лондона білі діти були в меншості.

Великі міста Європи, насамперед Лондон, тепер справді були космополітичні. Якщо високооплачувані міські робочі місця все ще обіймали білі європейці (та північні американці), майже всю низькооплачувану роботу, від прибирання вулиць до догляду за дітьми, тепер виконували не європейці традиційного «другого класу» з Алентежу чи Меццоджорно, а «меншини», часто чорно- або темношкірі і без документів про працевлаштування. За офіційними даними, чистий приріст кількості іноземців, які проживали в Лондоні та на південному сході Англії, за 1992?2002 роки склав 700 тисяч осіб; але реальні цифри були значно вищі.

Тож, незважаючи на багаторічні обмежувальні заходи та суворий контроль імміграції в Західній Європі, вона залишалася одним із ключових демографічних факторів: серед уже згадуваних дітей внутрішнього Лондона в 1998 році третина не спілкувалася англійською в побуті. Часто це були нащадки біженців або, на тогочасному сленгу, «шукачів притулку», кількість яких різко зросла внаслідок югославських воєн; але також працівників-мігрантів із Центральної та Південно-Східної Азії, Близького Сходу і багатьох країн Африки, багато з яких працювали нелегально, а отже, не були зареєстровані.

Вважається, що в Німеччині, де можливості для шукачів прихистку були (і є) найщедрішими в Європі[589], але де іммігрантам було традиційно складно отримати повне громадянство, під кінець століття налічувалося п'ять мільйонів таких осіб (включно з членами їхніх родин й утриманцями). На початку нового століття більшість прохань про притулок Німеччина одержувала з Іраку, Туреччини та країн колишньої Югославії, але також дедалі більше їх надходило з Ірану, Афганістану, Росії та В'єтнаму.

Страх того, що Західну Європу «заполонять» «економічні біженці», нелегальні іммігранти, шукачі притулку та їм подібні, не сприяв збільшенню підтримки розширення ЄС, якої і так завжди бракувало. Уже станом на 1980-ті роки багато незареєстрованих робітників з Польщі працювало на британських та німецьких будівельних майданчиках. Але проблему становили не так Польща, Угорщина чи інші країни Центральної Європи, які бажали приєднатися до ЄС, а радше східніші від них держави. У 1992 році в самій Польщі налічувалося 290 тисяч «нелегальних» іммігрантів, переважно з Болгарії, Румунії та колишнього СРСР; в Угорщині, населення якої становило лише 10 мільйонів, перебувало понад 100 тисяч шукачів притулку. Життя в цих країнах — так само як у Словаччині чи в Чеській Республіці — було тяжким, але стерпним, а відстань, яка відділяла ці країни від їхніх західних сусідів, зменшувалася, хоч і повільно. Утім прірва між Центральною Європою та рештою країн посткомуністичної Європи ставала дедалі глибшою.

Отож, тимчасом як наприкінці 1990-х років середня місячна зарплата в Польщі та Чеській Республіці вже наближалася до 400 доларів, у Білорусі, Україні та Румунії вона трималася на рівні 80 доларів; у Болгарії становила менше 70 доларів; а в Молдові — лише 30 доларів, і навіть цей середній показник справляв оманливе враження, оскільки поза межами столиці, Кишинева, прибутки були ще нижчі, а 48% населення країни все ще працювало на землі. І на відміну від Польщі чи навіть Болгарії, становище колишніх радянських республік не покращувалося: станом на 2000 рік кожен другий мешканець Молдови заробляв менше ніж 220 доларів на рік — тільки 19 доларів на місяць.

За таких умов єдиною надією молдован — так само як українців і навіть багатьох росіян поза межами великих агломерацій — було знайти роботу на Заході. Тож вони, насамперед жінки, у тривожних кількостях опинялися в руках злочинних угруповань, що переправляли їх у ЄС через Румунію та Балкани, у найкращому разі для роботи наймичками на виробництві або обслугою в ресторанах, а в найгіршому і набагато частіше — проститутками: у Німеччині, Італії чи навіть Боснії — обслуговувати багату клієнтуру з-поміж західних солдатів, управлінців та «працівників служб допомоги». Таким чином, молдовські та українські «гостьові робітники» випадково

опинялися поруч із ромами на самому дні мультикультурного європейського вороху[590].

Жертви сексуальної торгівлі були переважно невидимі: як і попередні покоління білих мігрантів з європейського задвір'я, вони легко розчинялися в місцевій більшості, через що поліції та соціальним службам було так складно натрапити на їхній слід. Але більшість людей, яких французькі соціологи й критики почали називати les exclus («виключені»), було дуже добре видно. Цей новий нижчий клас складався з людей, які були «виключені» не так з роботи, як із «життєвих шансів»: це були люди, які застрягли на узбіччі економічного мейнстриму, чиї діти мали погану освіту, сім'ї ниділи в подібних до бараків багатоповерхівках на околицях міст, де не було магазинів, послуг і транспорту. У 2004 році Міністерство внутрішніх справ Франції дійшло у своєму дослідженні висновку, що в міських гетто, потерпаючи від соціальної ізоляції, расової дискримінації та високого рівня домашнього насильства, проживало близько двох мільйонів таких людей. У деяких таких quartiers chauds[591] безробіття серед молоді сягало 50%; найбільше потерпали молоді люди алжирського чи марокканського походження.

Дуже часто цей нижчий клас відрізнявся не лише кольором, а й віросповіданням. Бо в Європейському Союзі тепер було не тільки розмаїття культур, але й дедалі більше релігій. Християни залишалися в абсолютній більшості, хоча найчастіше були ними лише номінально. Євреї були представлені невеликою меншиною, а їхня кількість була значною тільки в Росії, Франції й набагато меншою мірою — у Великій Британії та Угорщині. Але індуси та насамперед мусульмани тепер становили велику й помітну частку населення в Сполученому Королівстві, Нідерландах і Німеччині, а також у великих містах Скандинавії, Італії та Центральної Європи. Крім того, з усіх представлених у Європі провідних світових релігій лише в ісламу стрімко зростала кількість прихильників.

На початку XXI століття у Франції проживало орієнтовно шість мільйонів мусульман (більшість — північноафриканського походження) та майже стільки ж — у Німеччині (переважно турецького або курдського походження). З огляду на майже два мільйони мусульман у Великій Британії (переважно з Пакистану та Бангладеш) й чисельні спільноти в країнах Бенілюксу та Італії, можна було припустити, що в усьому Євросоюзі разом мешкало близько п'ятнадцяти мільйонів мусульман.

Присутність мусульман у спільнотах, які доти були в абсолютній більшості світськими, актуалізувала складні питання соціальної політики: яким має бути ставлення до носіння релігійного одягу чи використання символіки в державних школах? Якою мірою держава має заохочувати (чи стримувати) окремі культурні інститути й можливості? Чи була правильною політика підтримки багатокультурних (а відповідно, по суті, окремішніх) спільнот, чи влада радше має сприяти й навіть змушувати до інтеграції? Офіційна політика у Франції захищала культурну інтеграцію та забороняла демонстрацію символів віросповідання в школах; в інших країнах, зокрема в Британії та Нідерландах, до культурних відмінностей та показового релігійного самовизначення ставилися толерантніше. Але громадська думка скрізь розходилася (див. розділ 23).

Те, що ці питання швидко опинилися у фокусі уваги національних урядів, а також були дедалі тісніше переплетені з дискусіями про імміграцію та

надання притулку, стало наслідком того, що по всьому континенту ширилося занепокоєння щодо зростання нового покоління ксенофобних партій. Деякі з цих партій сягали корінням попередньої доби догматичної чи націоналістичної політики; інші — на кшталт напрочуд успішної Народної партії в Данії чи Списку Піма Фортейна в Нідерландах — з'явилися зовсім нещодавно. Але всі вони виявилися несподівано вправними у маніпулюванні «антиімміграційними» настроями.

Байдуже, чи вони, як Британська національна партія, виступали проти «етнічних меншин», чи, як у випадку Національного фронту Жана-Марі Ле Пена, об'єктами їхньої критики були «іммігранти» (у Німеччині віддавали перевагу терміну «іноземці» або «чужинці»), — ультраправі партії в ті роки мали на чому нарощувати свою популярність. З одного боку, через уповільнене зростання в поєднанні із вразливістю до сил глобальної економіки багато працевлаштованих людей опинилося перед такою фінансовою непевністю, якої на їхній пам'яті ще не було. З іншого боку, старі представники політичної лівиці більше не були спроможні гуртувати та мобілізувати це відчуття непевності під вивіскою класу: невипадково Національний фронт часто отримував найкращі результати в тих округах, які колись були опорою французької Компартії.

Для нової правиці зростання видимої та культурно чужої меншості в їхньому середовищі — і перспектива того, що ще більше іноземців претендуватимуть на доступ до годівниці добробуту або ж заберуть «нашу» роботу, щойно піднімуться шлюзи зі Сходу — стала вишенькою на торті. Стверджуючи, що «місця більше немає» або що їхні уряди віддали контроль над кордонами на користь «космополітичних інтересів» чи «брюссельських бюрократів», популісти-словоблуди обіцяли зупинити імміграцію, репатріювати «іноземців» та повернути державу її войовничим білим громадянам, які стали меншістю у власній країні.

На відміну від фашизму попередньої доби, ці нові прояви ксенофобії можуть здатися квіточками, хоча в Німеччині на початку 1990-х і прокотилася хвиля злочинів на ґрунті ненависті проти іноземців та меншин, яка змусила деяких коментаторів порушити ширші питання: Ґюнтер Ґрасс із осудом наголошував на егоцентричній байдужості західнонімецької політичної культури та короткозорому захопленні «незаслуженою» єдністю в країні, а також стверджував, що відповідальність за расове насильство (особливо в занепалих, вимерлих промислових містечках колишньої НДР, де антиімміграційні настрої відчувалися найсильніше) має бути покладено безпосередньо на самовдоволену та забудькувату політичну еліту країни.

Та навіть якщо рівень жорстокості можна було стримати, масштаб громадської підтримки нової правиці був приводом для серйозного занепокоєння. Під проводом Йорґа Гайдера, молодого й телегенічного лідера, підтримка Партії свободи в сусідній Австрії — спадкоємиці післявоєнного Союзу незалежних, але на позір позбавленої нацистських атрибутів останньої — згідно з опитуваннями стрімко зростала. Вона позиціонувала себе як захисник «маленьких людей», які залишилися на узбіччі через взаємовигідну співпрацю двох великих партій і яким загрожували банди «злочинців», «наркоманів» та іншого «іноземного наброду», що тепер захопили їхню батьківщину.

Щоб не мати проблем із законом, Гайдер зазвичай ретельно уникав дій, які надто очевидно могли кинути на нього тінь ностальгії за нацизмом.

Здебільшого австрієць (як і Жан-Марі Ле Пен) виявляв свої упередження тільки завуальовано — наприклад, звинувачуючи людей, які несподівано виявились євреями, у тих випадках, коли щось його зачіпало в публічному житті. Однак йому та його прихильникам більше були до вподоби нові мішені на кшталт Європейського Союзу: «Ми, австрійці, не маємо відповідати ані перед ЄС, ані перед Маастрихтом, ані перед тією чи іншою міжнародною ідеєю, а перед оцією нашою Батьківщиною».

На парламентських виборах в Австрії в 1986 році Партія свободи Гайдера отримала 9,7% голосів. Чотири роки по тому її підтримка збільшилася до 17%. На виборах у жовтні 1994 року вона похитнула віденський істеблішмент, сягнувши 23% й лише на 4% поступившись Народній партії, яка керувала країною в перші двадцять п'ять років після війни і далі була найпопулярнішою в сільських районах Австрії. Ще більш загрозливим було те, що Гайдер відкусив великий шматок традиційного соціалістичного електорату серед віденського робітничого класу. З огляду на те, що (згідно з опитуваннями громадської думки 1995 року) кожен третій австрієць, так само як і Гайдер, вважав, що «гостьові робітники» та інші іноземці в Австрії мають надто багато переваг і привілеїв, це навряд чи стало несподіванкою.

Вплив Гайдера сягнув апогею в самому кінці століття після виборів у жовтні 1999 року, коли його партія отримала підтримку 27% австрійських виборців, виштовхнувши Народну партію на третє місце та відставши від переможців-соціалістів на 290 тисяч голосів. У лютому 2000 року, під дещо перебільшені нажахані зойки європейських партнерів Австрії, Народна партія сформувала коаліційний уряд з Партією свободи (до якого, однак, не увійшов сам Гайдер). Але новий австрійський канцлер, Вольфґанґ Шюссель, проникливо прорахував: Партія свободи була партією протесту, партією проти «них», яка промовляла до «обкрадених, оббреханих маленьких людей» (цитуючи П'єра Пужада, однойменний прототип популістів). Щойно опинившись в уряді й відчувши весь тягар своїх посадових обов'язків, вона була змушена розділити відповідальність за непопулярні кроки, а тому швидко втратила привабливість. На виборах 2002 року Партія свободи отримала тільки 10,1% (тоді як Народна партія підвищила результат до майже 43%). На європейських виборах 2004 року партія Гайдера одержала ще менше — 6,4% голосів.

Підйом і фіаско Гайдера (який, одначе, залишався популярним губернатором своєї рідної Каринтії) були символічними для траєкторії антиімігрантських партій в інших країнах. Коли Список Піма Фортейна після смерті його лідера отримав 17% голосів на виборах у 2002 році, партія на короткий час опинилася в лавах нідерландського уряду, після чого її підтримка впала лише до 5% на наступних виборах, а її представництво в парламенті скоротилося від 42 до 8 мандатів. В Італії сходження Північної Ліги в уряд під крилом Берлусконі пришвидшило планомірне зниження її підтримки[592].

У Данії Данська народна партія пройшла шлях від туманного початку в 1995 році до третьої найбільшої фракції в парламенті у 2001-му. Залишаючись в опозиції та майже винятково зосередившись на питанні імміграції, партія та її лідерка Піа Кьорсґаард досягнули впливу, зворотно пропорційному розміру партії. Обидві керівні партії Данії — ліберали та соціал-демократи — тепер змагалися в тому, щоб перевершити одна одну в новонабутій «непоступливості» щодо законів, які стосувалися надання притулку та резидентів-іноземців. «Ми — при владі», — заявила Кьорсґаард після того, як її партія отримала 12% голосів на виборах 2001 року[593].

У тому розумінні, що тепер у данському політичному мейнстримі не було практично жодного політика лівих чи правих поглядів, який посмів би діяти «м'яко» в таких питаннях, вона мала рацію. Навіть крихітна агресивна Британська національна партія (БНП) була спроможна кинути тінь на дії нових лейбористських урядів у Великій Британії. Традиційно маргінальна (її найкращим результатом були 7% на виборах у 1997 році в районі Східного Лондона, де бенгальці посіли місце євреїв як місцева етнічна меншина), БНП чотири роки по тому виборола 11 643 голоси (14%) у двох округах Олдема, колишнього шахтарського містечка в Ланкаширі, де незадовго до виборів вибухнули расові протести.

Проти того, що відбувалося на континенті, це були мізерні цифри, а БНП навіть не наблизилася до того, щоб отримати місце в парламенті. Та оскільки було схоже, що (згідно з опитуваннями) її занепокоєння відображають поширені в країні страхи, радикальна правиця змогла залякати прем'єр-міністра Тоні Блера так сильно, що він ще більше закріпив і так несприятливі умови Великої Британії для потенційних іммігрантів та біженців. Тогочасні настрої добре ілюструє те, що новий лейбористський уряд з абсолютною більшістю в парламенті та майже 11 мільйонами виборців на виборах 2001 року все одно був змушений відповідати на пропаганду неофашистського угруповання, яке загалом по країні зібрало підтримку лише 48 тисяч виборців — однієї п'ятої 1% й тільки на 40 тисяч голосів більше, ніж Чудернацька пришелепкувата навіжена партія.

Інша річ — Франція. Там Національний фронт мав проблему — іммігрантів, масову підтримку — 2,7 мільйона виборців на загальнонаціональних виборах 1986 року та харизматичного лідера, який надзвичайно вправно перетворював абстрактне народне невдоволення на цілеспрямований гнів та політичну упередженість. Звичайно, ультраправі ніколи б не змогли досягнути такого успіху, якби Міттеран цинічно не запровадив у 1986 році систему пропорційного представництва, метою якої було створити умови для парламентського успіху (а відповідно — національної видимості) Національного фронту — і таким чином розділити й послабити традиційні французькі консервативні партії.

Але факт залишається фактом: на президентських виборах 1995 року 4,5 мільйона французьких виборців підтримали Ле Пена. Ця цифра збільшилася до 4,8 мільйона у квітні 2002 року, коли лідер Національного фронту досягнув безпрецедентного успіху, посівши друге місце на президентських виборах із 17% голосів та усунувши з перегонів кандидата від лівиці, безпорадного прем'єр-міністра, соціаліста Ліонеля Жоспена. У Франції мейнстримні політики теж дійшли висновку, що мають якось знешкодити Ле Пена і зменшити його популярність шляхом привласнення його проблематики й обіцянок жорстких заходів у вирішенні питання «безпеки» та імміграції, водночас не виявляючи відкрито поблажливого ставлення ані до риторики Ле Пена, ані до його програми («Франція для французів» і репатріація для всіх інших).

Незважаючи на зв'язки Ле Пена з давнішою традицією ультраправої політики — його підтримку пужадистів замолоду, перебування в сумнівних ультраправих організаціях під час Алжирської війни й обережні висловлювання на захист Віші та мотивації Петена, — його рух, так само як і його однодумців по всьому континенту, не можна було просто відкинути як пережиток, ностальгійну відрижку фашистського минулого Європи. Безперечно, як і

Фортейна чи Кьорсґаард. Вони обоє наголошували на тому, що хочуть зберегти традиційну толерантність їхніх країн — перед лицем загрози, стверджували вони, релігійного фанатизму та відсталих культурних практик нових мусульманських меншин.

Австрійська Партія свободи також не була нацистським рухом; а Гайдер не був Гітлером. Навпаки, він показово підкреслював свої післявоєнні здобутки. Народившись у 1950 році, він часто повторював своїм слухачам, що мав «die Gnade der spaten Geburt»: іншими словами, йому пощастило з'явитися на світ пізно. Частково успіх Гайдера — як і Крістофа Блохера, лідера швейцарської Народної партії, яка здобула 28% народних голосів у 2003 році на антиіммігрантських та антиєвропейських лозунгах, — полягав у його вмінні заховати расистський підтекст в образі модерніста, націонал-популіста ліберальних переконань. Це несподівано добре сприймали молоді виборці: свого часу Партія свободи була найпопулярнішою партією Австрії серед виборців до тридцяти років[594].

В Австрії, так само як і у Франції, страх та ненависть до іммігрантів (у Франції — з Півдня, в Австрії — зі Сходу, і в обох випадках — з тих країв, які колись були під їхньою владою) замінили старі нав'язливі ідеї — особливо антисемітизм — та міцно пов'язували ультраправих між собою. Але нові антисистемні партії вигравали ще й від іншого — від чистих рук. Не обіймаючи офіційних посад, вони не були заплямовані корупцією, що, як здавалося на початку 1990-х, підточувала коріння європейської системи. Не тільки в Румунії, Польщі чи (передусім) Росії, де її можна було пояснити як побічний ефект переходу до капіталізму, а в осерді європейської демократії.

В Італії, де по завершенні війни християнські демократи завжди мали зручні та вигідні відносини з банкірами, бізнесменами, підрядниками, міськими патронами, державними службовцями та, як часто подейкували, мафією, нове покоління молодих суддів відважно кинуло виклик десятиліттям, коли громадськість була змушена мовчати. Іронія полягала в тому, що насамперед це підкосило соціалістів, яких потягнув донизу скандал tangentopoli («міста хабарів»)[595], після якого почалися розслідування їхнього управління містом Мілан. Партія втратила репутацію, а її лідер, колишній прем'єр-міністр Беттіно Краксі, був змушений втекти в еміграцію по той бік Середземного моря — до Тунісу.

Але справи соціалістів були нерозривно пов'язані зі справами християнських демократів, їхнього давнього коаліційного партнера. Обидві партії ще більше дискредитувала подальша хвиля арештів та обвинувачень, а їхній занепад спричинив ціле плетиво політичних домовленостей та угод, які формували італійську політику впродовж двох поколінь. На виборах 1994 року всі провідні політичні партії країни, за винятком колишніх комуністів і колишніх фашистів, були, по суті, усунені з політичної арени; єдиним, хто стабільно виграв від цього політичного землетрусу, був колишній лаунж-співак, одіозний медіа-магнат Сильвіо Берлусконі, який увійшов у політику не так щоб продовжити загальнонаціональне очищення, як щоб переконатися, що на його власних бізнес-оборудках це не позначиться негативно.

В Іспанії політичну кар'єру Феліпе Ґонсалеса завершив скандал дещо іншого штибу, коли в середині 1990-х років з'ясувалося (завдяки зусиллям завзятого молодого покоління журналістів-розслідувачів щоденних газет El

Mundo та Diario 16), що його уряд провадив «брудну війну» проти баскського тероризму в 1983?1987 роках, дозволивши та заохочуючи ескадрони смерті викрадати, катувати й убивати людей, як в Іспанії, так і за кордоном, у баскських регіонах Франції, де часто діяла ETA (див. розділ 14).

З огляду на репутацію ETA, цього, можливо, було б і недостатньо, щоб дискредитувати харизматичного Ґонсалеса (унаслідок притаманного громадськості цинізму в пізні роки франкістської доби багато його сучасників були виховані на виразно прагматичних поглядах на державу та її закони), якби не паралельні викриття корупції та зловживання владою з боку однопартійців Ґонсалеса, які були подібні до італійського випадку й викликали широке занепокоєння щодо морального стану іспанської демократії, що тільки-но вставала на ноги.

У Франції, Німеччині чи Бельгії хвиля скандалів, які збурили публічне життя в дев'яностих, свідчила не так про вразливість інститутів та звичаїв, як про зростання ціни чинної демократії за сучасних умов. Політика — штат, реклама, консультанти — справа недешева. Закон і традиції суворо обмежували використання державних коштів політичними партіями, зазвичай дозволяючи це лише заради участі у виборах. Якщо потрібно було більше, у минулому політики зверталися до своїх традиційних джерел підтримки — членів партії, великих профспілок (лівих) і приватних бізнесменів, а також корпорацій. Але ці ресурси вичерпувалися: членство в партіях зменшувалося, великі профспілки занепадали, а оскільки партії дедалі більше домовлялися між собою щодо економічних питань, бізнес і приватні особи не бачили особливого сенсу в тому, щоб робити щедрі внески в діяльність якоїсь однієї партії.

Мабуть, зі зрозумілих причин та в будь-якому разі більш-менш однаковим чином великі політичні партії Західної Європи почали шукати альтернативні способи знайти фінансування — саме тоді, коли завдяки скасуванню обмежень і глобалізації бізнесу навколо з'явилося значно більше грошей. Виявилося, що ґоллісти та соціалісти у Франції, так само як і християнські демократи в Німеччині та нові лейбористи в Британії, упродовж останніх двох десятиліть отримували кошти багатьма тіньовими способами: продаючи свою прихильність, зловживаючи владою чи просто більш вимогливо, ніж у минулому, звертаючись до традиційних джерел фінансування.

У Бельгії справи зайшли дещо далі: свідченням цьому може бути хоча б один скандал із багатьох — так звана справа Dassault / Agusta. Наприкінці 1980-х бельгійський уряд уклав угоду на купівлю сорока шести військових гелікоптерів в італійської фірми Agusta та на ремонт винищувача F-16 — із французькою компанією Dassault. Інших претендентів на угоду не допустили до конкурсу. Саме по собі це не було чимось незвичайним, а те, що були залучені три компанії, навіть надає всій справі союзної пан'європейської якості.

Однак пізніше виявилося, що бельгійська Соціалістична партія (яка була на той час при владі) дуже добре нагріла руки на відкатах з обох угод. Невдовзі після цього одного провідного політика-соціаліста, Андре Кулса, вбили на парковці в Льєжі в 1991 році; другого, Етьєна Манже, у 1995 році заарештували; а третього, Віллі Класа, колишнього прем'єр-міністра Бельгії, у свій час (1994?1995) — генерального секретаря НАТО та міністра закордонних справ на момент, коли укладалися угоди, у вересні 1998 року

визнали винним у тому, що він брав хабарі для своєї партії. Четвертий підозрюваний, колишній армійський генерал Жак Лефевр, який був тісно пов'язаний із цією справою, загинув за загадкових обставин у березні 1995 року.

Типово бельгійською (за словами Бодлера, «La Belgique est sans vie, mais non sans corruption»[596]) цю історію, вочевидь, робить те, що дублювання та розмивання конституційної влади в цій країні призвело не лише до відсутності урядового нагляду, а й практично до краху більшої частини її державного апарату, включно із системою кримінальної юстиції. В інших країнах, окрім, як ми вже згадували вище, Італії, свідчень щодо індивідуального хабарництва було напрочуд мало: більшість злочинів та порушень скоювалися цілком буквально на користь партії[597]. Проте низка дуже відомих та впливових людей раптом опинилася за бортом політичного життя.

До них належав не лише Ґонсалес, колишній французький прем'єр-міністр Ален Жуппе та давні лідери італійських християнських демократів; а й навіть колишній канцлер Німеччини Гельмут Коль, герой об'єднання, репутацію якого заплямувала його відмова розголошувати імена таємних донорів своїх партійних фондів. Якби французького президента Жака Ширака — мера Парижа в часи, коли місто захлиналося в партійно-політичній корупції та владних зловживаннях, — не захищала його посада, він би точно приєднався до їхніх лав.

Що, напевно, найбільше дивує в цих подіях, то це те, що політичну систему загалом вони дискредитували порівняно мало. Безперечно, зниження явки на виборах свідчить про загальну втрату інтересу до політичних справ; але це можна було помітити й кілька десятиліть тому, коли зростала частка тих, хто утримався, а політичні суперечки ставали не такими запеклими. Справжньою несподіванкою була не поява нової плеяди правих популістських партій, а те, що їм постійно не вдавалося досягнути ще кращого результату, скористатися підривом усталеного ладу й невдоволенням після 1989 року.

На то була причина. Європейці, можливо, втратили віру у своїх політиків, але в центрі європейської системи урядування було дещо, що навіть найрадикальніші антисистемні партії не наважувалися відкрито критикувати і що продовжують шанувати майже в усьому світі. Це точно не Європейський Союз, незважаючи на всі його численні заслуги. Це не демократія: вона надто абстрактна, надміру туманна, і, мабуть, на неї дуже вже часто посилаються як на окремий об'єкт захоплення. Це також не свобода і не правосуддя: упродовж багатьох десятиліть на Заході їм нічого серйозно не загрожувало, і молодше покоління європейців у всіх державах — членах ЄС уже почало сприймати їх як належне. Що пов'язує всіх європейців, навіть тих, хто гостро критикує той чи інший аспект його практичного втілення, то це те, що зазвичай стали називати (і це відмінне формулювання показово відрізняється від «американського способу життя») «європейською моделлю суспільства».

Розмаїття Європи

Ми справді були б мудрі, якби могли по-справжньому розпізнати знаки нашого часу і, розуміючи його вимоги та переваги, мудро змінити своє становище в ньому. Замість того щоб несамовито вглядатися в туманну далечінь, хоча б трохи спокійно озирнімося довкола, погляньмо на це дивне місце, де ми перебуваємо.

Томас Карлайл

Творець Європи зробив її маленькою і навіть розділив на невеликі частини, щоб наші серця могли знайти втіху не в розмірі, а в множинності.

Карел Чапек

У Європі ми були азіатами, тоді як в Азії ми — європейці.

Федір Достоєвський

Коли комунізм зазнав фіаско, а Радянський Союз розвалився, не лише ідеологічна система, а й політичні та географічні координати всього континенту змінилися. Упродовж сорока п’яти років — довше, ніж більшість європейців могли пам’ятати — незручний результат Другої світової війни перебував у замороженому стані. Ненавмисне розділення Європи з усіма відповідними наслідками стали сприймати як щось необхідне. І тут раптом його було повністю відкинуто. У ретроспективі післявоєнні десятиліття набули кардинально іншого значення. Якщо колись їх вважали початком нової доби безповоротної ідеологічної поляризації, тепер вони стали здаватися тим, чим були насправді: подовженою післямовою європейської громадянської війни, яка почалася в 1914 році, сорокарічним інтервалом між поразкою Адольфа Гітлера й остаточним урегулюванням незавершених справ, які залишилися після його війни.

Коли світ 1945?1989 років зник, його ілюзії стали більш очевидними. Розхвалене «економічне диво» післявоєнної Західної Європи повернуло регіон до того місця у світовій торгівлі та продуктивності, яке він втратив упродовж 1914?1945 років, коли темпи економічного зростання сягнули того рівня, який загалом можна було порівняти з темпами кінця XIX століття. Це

було чималим досягненням, але не зовсім тим проривом у зачароване коло процвітання, як колись захоплено вважали сучасники.

Ба більше, відновлення відбулося не всупереч «холодній війні», а завдяки їй. Як і раніше османська загроза, тінь Радянської імперії зменшила Європу, але завдяки їй те, що від неї лишилося, отримало перевагу в єдності. Без європейців, які були замкнені на Сході, громадяни Західної Європи процвітали, вільні від зобов'язань боротися з бідністю та відсталістю держав, що постали на місці старих континентальних імперій, і під захистом американської військової парасольки від політичного відголосу нещодавнього минулого. З позиції Сходу такий погляд завжди був обмежений. Після занепаду комунізму й розпаду Радянської імперії так думати більше було неможливо.

Навпаки, щасливий кокон післявоєнної Західної Європи — його економічні спільноти, зони вільної торгівлі, надійні зовнішні альянси та непотрібні внутрішні кордони — раптом став здаватися вразливим, таким, що покликаний відповідати на розпачливі очікування потенційних «єврогромадян» на Сході, та більше не прив'язаним до очевидних відносин з великою державою за західним океаном. Західні європейці, змушені знову допустити далеких східних сусідів по континенту в процес побудови спільного європейського майбутнього, були водночас силоміць затягнуті до спільного європейського минулого.

Як наслідок, 1945?1989 роки стали чимось на зразок фрази в дужках. Відкриті збройні конфлікти між державами — риса, яка була складовою європейського способу життя впродовж трьох століть — між 1913 та 1945 роками сягнули апокаліптичного рівня: близько 60 мільйонів європейців загинули на війнах або були вбиті за наказом держави в першій половині XX століття. Але з 1945 по 1989 рік міждержавні війни на європейському континенті припинилися[598]. Два покоління європейців виросли під враженням, яке раніше неможливо було собі уявити: що мир — це природний стан речей. Війна (та ідеологічне протистояння) як продовження політики була делегована так званому третьому світу.

Однак варто пригадати, що комуністичні держави, перебуваючи в мирі з сусідами, провадили особливу форму перманентної війни зі своїм населенням: здебільшого у формі суворої цензури, штучно створених дефіцитів та репресій з боку силових органів, але час від часу розпочинаючи відкриті бойові дії — зокрема в Берліні в 1953 році, у Будапешті — у 1956 році, у Празі — у 1968 році та в Польщі — подекуди з 1968 по 1981 рік та під час воєнного стану. Тому колективна пам'ять Східної Європи закарбувала післявоєнні роки зовсім інакше (хоча їх також сприймали як інтервал між двома етапами). Але, на відміну від попередніх часів, Східна Європа також жила в добі незвичайного, хоч і вимушеного спокою.

Чи могла післявоєнна доба, яка тепер, із початком нового світового (без)ладу, швидко перетворювалася на історію, стати об'єктом ностальгійних спогадів і туги, залежало від того, де і коли ви народилися. З обох боків залізної завіси діти шістдесятих — тобто осердя плеяди покоління бебі-бумерів, які народилися між 1946 та 1951 роками, — безумовно, з любов'ю згадували «своє» десятиліття і продовжували плекати теплі спогади й перебільшене уявлення про його значущість. А їхні батьки, принаймні на

Заході, були вдячні за політичну стабільність і матеріальну безпеку того часу, порівняно з тими жахіттями, що йому передували.

Але ті, хто були надто молоді, щоб пам'ятати шістдесяті, часто обурювались егоцентричним самозвеличуванням їхніх уже немолодих свідків; а багато старших людей, які прожили життя за комунізму, пригадували не лише захищені робочі місця, дешеве житло й безпечні вулиці, а й насамперед сірість змарнованих талантів і понівечених мрій. І з обох боків розділової лінії те, що можна було відновити із цеглин історії XX століття, мало свої межі. Безперечно, серед них були мир, процвітання та безпека; але оптимістичні переконання попередньої доби минули назавжди.

Перш ніж у 1942 році покінчити життя самогубством, віденський романіст та критик Штефан Цвайґ тужливо писав про втрачений світ Європи до 1914 року, висловлюючи «жаль до тих, хто не був молодим у ті останні роки впевненості». Шістдесят років по тому, наприкінці XX століття, практично все решта було відновлено або відбудовано. Але впевненість, з якою європейці покоління Цвайґа увійшли в століття, так до кінця і не відновилася: надто багато всього сталося. У міжвоєнний час європейці, пригадуючи Belle Epoque[599], могли пробурмотіти: «Ох, якби ж». Але після Другої світової війни більшість, хто розмірковував про тридцятирічну катастрофу континенту, мав на думці лише одне: «Ніколи знову»[600].

Іншими словами, шляху назад не було. У Східній Європі комунізм став хибною відповіддю на реальне запитання. У Західній Європі на те саме запитання — як подолати катастрофу першої половини XX століття? — шукали відповідь, узагалі відсунувши вбік історію та повторивши деякі успіхи другої половини XIX століття (внутрішню політичну стабільність, підвищену економічну продуктивність і постійне розширення зовнішньої торгівлі) і наклеївши на них етикетку «Європа». Утім після 1989 року заможна постполітична Західна Європа знову опинилася перед своїм східним двійником, і «Європа» мала бути переосмислена.

Як ми пам'ятаємо, перспективу позбутися кокона вітали не всюди, а Яцек Куронь, пишучи в березні 1993 року для польського журналу Polityka, не перебільшував, коли припускав, що «деякі політичні фігури на Заході ностальгують за старим світовим ладом та СРСР». Але той «старий світовий лад» — звичний застій останніх сорока років — назавжди залишився в минулому. Тепер європейці протистояли не лише непевному майбутньому, а й минулому, яке стрімко змінювалося.

Те, що нещодавно здавалося дуже простим, тепер знову ставало доволі заплутаним. Наприкінці XX століття пів мільярда людей на західному виступі євразійського суходолу дедалі більше поринали в пошук власної ідентичності. Хто такі європейці? Що означає бути європейцем? Що таке Європа і якою європейці хочуть, щоб вона стала?

* * *

Вихолостити сутність «Європи» — малопродуктивний задум. «Ідея Європи», щодо якої й так точиться багато дискусій, має давню історію, місцями гідну захоплення. І хоча певна «ідея» Європи, повторювана в різних конвенціях та договорах, закладає підвалини Союзу, до якого нині належить більшість європейців, вона лише почасти роз'яснює, яким життям вони там живуть. У добу демографічних змін і переселення сьогоднішні європейці більш численні та різноманітні, ніж будь-коли раніше. Будь-яка розповідь про їхнє спільне становище на світанку XXI століття має починатися з визнання цього розмаїття з представленням взаємонакладених контурів і ліній розлому європейської ідентичності та досвіду.

Термін «контури» тут вжито невипадково. Зрештою, Європа — це місце. Але її кордони завжди були доволі мінливі. Давні кордони — Риму і Візантії, Священної Римської імперії і християнської Європи — доволі точно збігаються з пізнішими політичними поділами, щоб припустити певну тяглість: складні відносини між германською та слов'янською Європою для письменника XI століття на кшталт Адама Бременського були такі ж очевидні, як і нам; середньовічні кордони католицького та православного християнства, від Польщі до Сербії, практично не відрізнялися від сьогоднішніх; а концепт Європи, поділеної Ельбою на східну та західну, був би знайомий урядовцям Каролінґської імперії IX століття, якби вони мислили такими термінами.

Але чи давали ці традиційні роздільні лінії бодай якусь вказівку на місцеперебування Європи, завжди залежало від того, де випало бути вам. Один відомий приклад: у XVIII столітті більшість угорців і богемців були католиками, і переважно німецькомовними. Проте для просвітлених австрійців «Азія» починалася на Ланд-штрасе, головному шляху з Відня, який вів на Схід. У 1787 році, вирушивши з Відня на захід до Праги, Моцарт писав, що перетнув східний кордон. Схід і Захід, Азія і Європа завжди були розділені у свідомості щонайменше так само, як і земля — кордонами.

Оскільки донедавна Європа здебільшого була поділена не на держави, а складалася з імперій, про зовнішні ознаки континенту думали більше не як про кордони, а як про невизначені прикордонні регіони — межові райони, limes, militargrenze, krajina: зони імперського завоювання та поселення, не завжди топографічно точні, але вони позначають важливу політичну й культурну межу. Від Балтії до Балкан, такі регіони та їхнє населення впродовж століть вважали себе авангардними вартовими цивілізації, вразливими й чутливими краями, де закінчувався знайомий світ і починалося місце стримування варварів.

Але ці кордони були рухомі та посувалися залежно від часу й обставин: їхнє географічне значення можна розуміти по-різному. Поляки, литовці й українці у своїй літературі та політичних міфах зображували себе як вартових окраїн «Європи» (чи християнства)[601]. Але, як підказує швидкий погляд на мапу, їхні твердження були взаємозаперечними: вони не можуть усі мати рацію. Те саме стосується угорських і румунських наративів, які протиставлені одне одному, чи переконання хорватів і сербів, що саме їхній південний кордон (із сербами та турками відповідно) становить життєво важливу зовнішню лінію оборони цивілізованої Європи.

Ця плутанина показує, що зовнішні кордони Європи впродовж століть були достатньо важливими, щоб зацікавлені сторони з наполегливістю відстоювали

свій погляд, який суперечив іншим, щодо того, хто належить до Європи. Перебування «в» Європі надавало певну безпеку: запевнення — чи принаймні обіцянку — прихистку та належності. Століття минали, і це дедалі більше ставало джерелом колективної ідентичності. Статус «прикордонної держави», взірця та вартового ключових цінностей європейської цивілізації, був джерелом вразливості, а водночас і гордості. Ось чому для центральних і східних європейців радянське панування було таким принизливим — через відчуття, що вони залишилися за бортом «Європи», та забуття з її боку.

Іншими словами, Європа — це не про абсолютну географію — де насправді розташована країна чи живуть люди; це про географію відносну: де вони перебувають відносно інших. Наприкінці XX століття письменники та політики в таких країнах, як Молдова, Україна чи Вірменія, обстоювали свою «європейськість» не на підставі історії чи географії (такі аргументи можуть бути і переконливими, і не дуже), але саме задля захисту від як історії, так і географії. Разом звільнившись від Московської імперії, ці постімперські держави-сироти тепер дивилися на іншу «імперську» столицю — Брюссель[602].

Те, що ці периферійні нації сподівались отримати в далекій перспективі гарантії бути включеними до нової Європи, було не так важливо, ніж те, що вони могли втратити, якби опинилися поза нею. На початку нового століття наслідки виключення вже були зрозумілі навіть для найзвичайнісінького туриста. Нацистська та радянська влади давно вибили з міст на кшталт Чернівців в Україні чи Кишинева в Молдові те, що в них було космополітичним та «європейським»; а сільські околиці навіть сьогодні — це «домодерний світ брудних доріг і кінних підвод, валянок і криниць надворі, розлогої тиші й оксамитово-чорних ночей»[603]. Ототожнення з «Європою» стосувалося не спільного минулого, яке було тепер ущент і по-справжньому знищене. Воно було пов’язане з обстоюванням претензії на спільне майбутнє, нехай навіть і крихкої та майже безнадійної.

Страх залишитися поза Європою не обмежувався зовнішнім периметром континенту. На думку румунськомовних молдован, їхні західні сусіди у власне Румунії були благословенні історією. На відміну від Молдови, на Заході їх вважали законними претендентами, навіть якщо вони й не докладали достатніх зусиль, щоб стати членами ЄС; отож вони могли бути впевнені у справді європейському майбутньому. Але, на думку Бухареста, ситуація складалася інакше: сама Румунія наражалася на ризик опинитися за бортом. У 1989 році, коли однопартійці Ніколае Чаушеску нарешті почали виступати проти нього, вони написали листа, звинувачуючи кондукетора в намаганні відірвати країну від її європейського коріння: «Румунія була та залишається європейською країною… Ви почали змінювати географію сільської місцевості, але не можете посунути Румунію в Африку». Того самого року літній румунський драматург Ежен Йонеско написав, що його батьківщина «от-от назавжди вийде з Європи, що означає вийти з історії». І це занепокоєння відчувалося не вперше: у 1972 році Еміль Чоран, міркуючи над похмурою історією своєї країни, нагадав про поширений у Румунії страх: «Що найбільше мене пригнічувало, то це мапа Османської імперії. Дивлячись на неї, я розумів наше минуле і все інше»[604].

Румуни — так само як болгари, серби та всі, хто мав вагомі підстави думати, що «основна» Європа бачить їх як аутсайдерів (якщо взагалі їх помічає) — поперемінно пристають то на один, то на другий варіант: або,

обіймаючи оборонну позицію, відстоюють свої питомо європейські риси (у літературі, архітектурі, топографії тощо), або ж визнають безнадійність справи та тікають на Захід. Після комунізму відбувалося і те, і те. Поки колишній прем'єр-міністр Румунії Адріан Нестасе роз'яснював читачам Le Monde в липні 2001 року «додану вартість», яку Румунія дає Європі, понад половину з усіх іноземців, яких затримували під час нелегального перетину польсько-німецького кордону, становили його співвітчизники. В опитуванні, проведеному на самому початку нового століття, 52% болгар (та абсолютна більшість респондентів до 30 років) сказали, що, якби мали таку можливість, то емігрували б з Болгарії — бажано до «Європи».

Це відчуття перебування на периферії чийогось центру, буття чимось на кшталт європейців другого класу, сьогодні здебільшого притаманне колишнім комуністичним країнам, що майже всі перебувають у тій зоні маленьких націй, появу яких передбачив Томаш Масарик від Нордкапу до мису Матапан на Пелопоннесі. Однак не тільки. На пам'яті сучасників інші окраїни континенту були не менш провінційні — економічно, лінгвістично, культурно. Поет Едвін Мюїр описував свій переїзд із Оркнейських островів до Глазго в 1901 році, коли він був дитиною, як «подорож на сто п'ятдесят років уперед за два дні»; через пів століття інші люди також могли відчувати те саме. Аж до 1980-х років високогір'я та острови на краях Європи — Сицилія, Ірландія, Північна Шотландія, Лапландія — мали більше спільного між собою та зі своїм минулим, ніж із заможними столичними регіонами центру.

Навіть сьогодні — насправді насамперед сьогодні — не можна розраховувати на те, що лінії розлому та межі збігаються з державними кордонами. Хороший приклад — Рада держав Балтійського моря. Учасниками цієї організації, заснованої в 1992 році, є скандинавські країни — Данія, Фінляндія, Норвегія та Швеція; три балтійські держави колишнього СРСР — Естонія, Латвія, Литва; Німеччина, Польща, Росія (та з 1995 року, за наполяганням скандинавів і ґвалтуючи географію, Ісландія). Це символічне підтвердження давніх торговельних зв'язків високо оцінили колишні ганзейські міста[605] на кшталт Гамбурга чи Любека та ще більш привітали міські керманичі Таллінна і Гданська, які прагнули позиціонувати себе в центрі нововіднайденої (з акцентом на Заході) балтійської спільноти та дистанціюватися від континентальної глибинки й нещодавнього минулого.

Але в інших регіонах деяких держав-учасниць, зокрема Німеччини та Польщі, Балтія означала небагато. Навпаки: у нещодавні роки Краків, наприклад, заради прибутку від туризму підкреслював свою орієнтацію на південь та рекламував свою давню роль столиці Габсбурзької «Галичини». Мюнхен і Відень, незважаючи на конкурування за транскордонні промислові інвестиції, знову відкрили для себе спільну «Альпійську» спадщину, чому сприяло практичне зникнення кордону, який відділяв Південну Баварію від Зальцбурга й Тиролю.

Регіональні культурні відмінності справді мають значення, хоча економічні розбіжності важать ще більше. Австрію та Баварію пов'язує дещо більше, ніж суто південнонімецький католицизм й альпійські пейзажі: упродовж останніх десятиліть вони обидві перетворилися на сервісні економіки з високою заробітною платою, що ґрунтувалися радше на технологіях, ніж на фізичній праці, і за продуктивністю та процвітанням обігнали давніші промислові регіони на півночі. Як і Каталонія, італійські Ломбардія та Емілія-Романья, французький регіон Рона-Альпи й Іль-де-Франс, Південна Німеччина

та Австрія — разом зі Швейцарією, Люксембургом і частинами бельгійської Фландрії — утворюють спільну економічно привілейовану зону Європи.

Хоча абсолютні показники бідності й економічної відсталості все ще були найвищі в колишньому Східному блоці, найяскравіші контрасти тепер частіше зосереджувалися в межах країн, ніж між ними. Сицилія та Меццоджорно, власне як і Південна Іспанія, відставали від півночі, яка розвивалася так само, як і впродовж багатьох попередніх десятиліть: наприкінці 1990-х безробіття на півдні Італії втричі перевищувало рівень безробіття північніше Флоренції, тоді як розбіжність у ВВП на душу населення між Північчю та Півднем була навіть більшою, ніж у 1950-ті роки.

У Сполученому Королівстві розрив між багатими регіонами Південного Сходу та колишніми промисловими районами на півночі в нещодавні роки також зріс. Без сумніву, Лондон процвітав. Попри те, що британська столиця тримала дистанцію від єврозони, вона перетворилася на беззаперечний фінансовий центр континенту та наповнилася енергетикою витонченості й прогресивності, завдяки якій інші європейські міста здавалися немодними та відсталими. Наприкінці XX століття Лондон, переповнений молодими фахівцями і набагато відкритіший до появи та зникнення космополітичних культур і мов, ніж інші європейські столиці, ніби віднайшов блиск «свінгуючих шістдесятих», що опортуністично втілили прибічники Тоні Блера в новому бренді країни «Крута Британія».

Але блиск був лише на поверхні. Зважаючи на ціни на житло, які в найпереповненішій столиці Європи злетіли до небес, водії автобусів, медсестри, прибиральники, шкільні вчителі, поліцейські й офіціанти, що обслуговували космополітичних нових британців, більше не могли дозволити собі жити поруч із ними та були змушені знаходити помешкання все далі й далі, доїжджаючи на роботу на громадському транспорті, наскільки їм це вдавалося в умовах найбільш перевантажених доріг Європи, або ж користуючись дорогими послугами пошарпаної британської залізниці. За зовнішніми межами Великого Лондона, який тепер, наче спрут, простягнувся до сільської південно-східної глибинки, виникала не бачена досі в нещодавній англійській історії регіональна відмінність.

Наприкінці XX століття з десяти адміністративних регіонів Англії лише три (Лондон, Південний Схід та Східна Англія) сягали або перевищували середній рівень багатства на душу населення по країні. Решта країни була біднішою, подекуди насправді набагато біднішою. Валовий внутрішній продукт Північного Сходу Англії, який колись був серцем гірничої та суднобудівельної промисловості країни, на душу населення становив тільки 60% ВВП Лондона. Після Греції, Португалії, сільської Іспанії, Південної Італії та колишніх комуністичних земель Німеччини, Велика Британія у 2000 році була найбільшим отримувачем структурних фондів Євросоюзу — іншими словами, частини Британії належали до найбільш знедолених регіонів ЄС. Скромні цифри загального безробіття в країні, що для оточення не лише Тетчер, а й Блера стали розхваленим приводом для гордощів, були викривлені через непропорційне процвітання столиці: безробіття на півночі Англії залишалося набагато ближчим до найгірших показників континентальної Європи.

Очевидні регіональні відмінності щодо багатства і бідності в Британії поглиблювала непродумана державна політика; та водночас вони стали

передбачуваними наслідками кінця промислової доби. У певному розумінні вони були органічні. Утім у Німеччині аналогічні відмінності виявилися прямим, хоча й ненавмисним, результатом політичного рішення. Поглинення східних земель об'єднаною Німеччиною коштувало Федеративній Республіці понад тисячі мільярдів євро в переказах та субсидіях упродовж 1991?2004 років. Але східна частина Німеччини не тільки не наздогнала Захід, а й наприкінці дев'яностих навіть почала ще більше відставати.

Приватні німецькі компанії не мали стимулів тримати підприємства на сході — у Саксонії чи Мекленбурзі, коли могли знайти кращих працівників за менші гроші (а також кращу транспортну інфраструктуру й місцеві послуги) у Словаччині чи Польщі. Немолоде населення, погана освіта, низька купівельна спроможність, виїзд кваліфікованих працівників на захід і постійна ворожість до іноземців з боку тих, хто залишився, зумовлювали відверту непривабливість Східної Німеччини для зовнішніх інвесторів, які тепер мали багато інших варіантів. У 2004 році безробіття в колишній Західній Німеччині становило 8,5%; на сході воно перевищувало 19%. У вересні того року неонацистська Націонал-демократична партія одержала 9% голосів та привела дванадцять депутатів до парламенту Саксонії.

Прірва взаємного презирства, яка розділяла вессі та оссі в Німеччині, існувала не тільки через роботу і безробіття або багатство і бідність, хоча зі східного погляду саме це було її найбільш очевидним та болісним симптомом. Німці, як і решта жителів нової Європи, були дедалі більше розділені низкою нових особливостей, які суперечили традиційним географічним чи економічним поділам. З одного боку, існувала витончена еліта європейців: чоловіків і жінок, зазвичай молодих, які багато подорожували, мали добру освіту й, можливо, навчалися у двох чи навіть трьох різних університетах по всьому континенту. Їхня кваліфікація та фах дозволяли їм знайти роботу в будь-якій країні Європейського Союзу — від Копенгагена до Дубліна, від Барселони до Франкфурта. Високі доходи, низькі ціни на авіаквитки, відкриті кордони й інтегрована залізнична мережа (про це нижче) сприяли легким і частим переїздам. З метою споживання, дозвілля, розваг, а також працевлаштування цей новий клас європейців легко й упевнено подорожував своїм континентом, спілкуючись, наче середньовічні студенти, що вешталися між Болоньєю, Саламанкою та Оксфордом, космополітичною лінгва франка: тоді — латиною, тепер — англійською.

З іншого боку, були — досі в переважній більшості — ті, хто не міг або ж вирішив (поки що?) не ставати частиною цього сміливого нового континенту: мільйони європейців, які через брак умінь, освіти, практики, можливостей чи засобів були глибоко вкорінені там, де вони жили. Ці люди, які в новому середньовічному ландшафті Європи були кріпаками, не могли отак одразу скористатися перевагами від єдиного ринку товарів, послуг та праці Європейського Союзу. Натомість вони залишалися прив'язаними до своєї країни або місцевої спільноти, стримувані тим, що не знали про далекі можливості й не володіли іноземними мовами, і часто були значно ворожішими до «Європи», ніж їхні космополітичні співгромадяни.

У цього нового міжнародного класового поділу, який почав розмивати давні національні відмінності, було два важливі винятки. Для ремісників і робітників зі Східної Європи, які шукали заробітку, нові можливості знайти роботу в Лондоні, Гамбурзі чи Барселоні були нерозривно переплетені з раніше усталеними традиціями мігрантської праці та сезонного

працевлаштування за кордоном. У далекі краї, щоб знайти роботу, завжди їхали чоловіки (зазвичай чоловіки): не володіючи іноземними мовами, викликаючи ворожу недовіру в працедавців і в будь-якому разі маючи намір повернутися додому разом зі старанно заощадженим заробітком. У цьому не було нічого унікально європейського, і словацьких малярів (як і раніше — турецьких механіків та сенегальських торговців) навряд чи можна було побачити за вечерею в брюссельському ресторані, на італійському курорті чи на шопінгу в Лондоні. Попри це, і їхній спосіб життя тепер був виразно європейським.

Другим винятком були британці — чи радше англійці, відомі своїм євроскептицизмом. Спокусившись закордоном через метеорологічні недоліки свого рідного неба та з огляду на існування бюджетних після-тетчерівських авіаліній, що пропонували доставити їх у будь-яку точку континентальної Європи, часом дешевше, ніж ціна обіду в пабі, нове покоління британців, які мали освіту, не кращу, ніж у своїх батьків, увійшло у XXI століття якщо не як космополітичні європейці, то як ті з них, хто подорожував чи не найбільше. Той, хто спостерігав з континенту, не міг не помітити іронії в поєднанні поширеного англійського презирства та недовіри до інститутів й амбіцій «Європи» з популярним національним бажанням витрачати там свій вільний час і гроші — для континентальних спостерігачів це залишилося химерною дивакуватістю.

Та, з іншого боку, британці, як і ірландці, не мусили вивчати іноземних мов. Вони вже говорили англійською. В інших країнах Європи лінгвістична кмітливість (як ми вже зазначали вище) швидко ставала головним розділовим маркером ідентичності континенту, міркою становища в суспільстві та колективною культурною силою. У маленьких країнах на кшталт Данії чи Нідерландів уже давно визнали, що одномовність у випадку, коли цією мовою практично ніхто більше не говорить, — це недолік, який країна більше не могла собі дозволити. Студенти в Амстердамському університеті тепер навчалися англійською, а від наймолодшого банківського клерка в провінційному данському місті очікувалося, що він упевнено проведе операцію англійською мовою. Помічним було те, що в Данії та Нідерландах, як і в багатьох маленьких європейських країнах, і студенти, і банківські клерки давно вільно володіли мовою, принаймні пасивно, оскільки дивились англомовні програми по телебаченню без дубляжу.

У Швейцарії, де будь-хто із завершеною середньої освітою часто володів трьома або навіть чотирма місцевими мовами, вважалося простішим, а також більш тактовним, переходити на англійську (яка ні для кого не була першою мовою), говорячи з кимсь із іншої частини країни. Аналогічним чином у Бельгії, де, як ми пам’ятаємо, валлони та фламандці набагато рідше володіли мовою одне одного на достатньому для комфортної комунікації рівні, і ті, і ті охоче переходили на англійську як мову спільного спілкування.

У країнах, де регіональні мови, наприклад, каталонську чи баскську, тепер викладали офіційно, молоді люди («покоління Є» — «Європа», як його називали в народі) нерідко слухняно вивчали місцеву мову, але у вільний час — як вияв підліткового бунту, суспільного снобізму та просвітленої зацікавленості — говорили англійською. Програвала не мова меншини чи діалект, що у будь-якому разі мав недовге місцеве минуле й жодного міжнародного майбутнього, а національна мова держави. Відколи англійська

за визначенням стала обраним засобом спілкування, інші головні мови Європи тепер були витіснені на узбіччя. Як виразно європейську мову, іспанську, так само як португальську чи італійську, стали рідко викладати за межами її батьківщини; вона залишилася засобом комунікації поза межами Піренеїв тільки завдяки своєму статусу офіційної мови Європейського Союзу[606].

Німецька також швидко втрачала позиції в європейській мовній лізі. Колись читання німецькою було обов'язковим для кожного члена міжнародної наукової чи культурної спільноти. Як і французька, німецька слугувала універсальною мовою культурних європейців: до війни вона була більш поширена, ніж французька, адже нею активно послуговувались у щоденному вжитку від Страсбурга до Риги[607]. Але знищення євреїв, вигнання німців та прихід совєтів різко віддалив Центрально-Східну Європу від німецької мови. Старше покоління в містах продовжувало читати й нерідко говорити німецькою; а в ізольованих німецьких спільнотах Трансильванії, як і деінде, німецька шкутильгала як місцева мова, що мала обмежену практичну користь. Проте всі інші вивчали (або принаймні їх її навчали) російську.

Зв'язок російської мови з радянською окупацією значно обмежував її привабливість, навіть у країнах на кшталт Чехословаччини чи Польщі, де вона була доступною завдяки лінгвістичній спорідненості. Попри те, що громадяни держав-сателітів мусили вивчати російську, більшість населення не сильно намагалася опанувати цю мову, не кажучи вже про те, щоб нею розмовляти, за винятком тих випадків, коли їх до цього змушували[608]. Через кілька років після падіння комунізму вже було зрозуміло, що одним із парадоксальних наслідків німецької та радянської окупації стало те, що будь-яке системне володіння їхніми мовами було викорінене. У країнах, які так довго перебували в пастці між Росією та Німеччиною, тепер мала значення лише одна іноземна мова. Для Східної Європи після 1989 року, особливо для молоді, бути «європейцем» означало говорити англійською.

Для тих австрійців, швейцарців чи власне німців, для кого німецька була рідною, поступова провінціалізація їхньої мови (настільки, що навіть ті, чия власна мова була тісно споріднена з німецькою, як-от у випадку нідерландців, перестали її масово вивчати і вже не розуміли її) стала довершеним фактом, і сенсу оплакувати втрату не було. У 1990-ті великі німецькі компанії на кшталт Siemens обернули цю ситуацію собі на користь і встановили англійську своєю корпоративною робочою мовою. Німецькі політики й бізнесмени прославилися тим, як легко вони оберталися в англомовних колах.

Інша річ — звуження сфери функціонування французької. Як мова загального щоденного вжитку французька не відігравала вагомої ролі в Європі з часу занепаду імперських старорежимних аристократій. Поза межами Франції лише декілька мільйонів бельгійців, люксембуржців та швейцарців разом із маленькими спільнотами в італійських Альпах й іспанських Піренеях використовували французьку як рідну, і багато з них послуговувались такими діалектними формами, які зневажали ті, хто стояв на сторожі офіційної мови в Academie Francaise. Якщо спиратися суто на статистику, то, на відміну від німецької чи російської, французька вже давно опинилася на мовному узбіччі Європи.

Але з часу занепаду латини французька була головною мовою освічених космополітичних еліт, а відповідно — без сумніву, європейською мовою. Коли

на початку XX століття в Оксфордському університеті вперше запропонували ввести викладання французької як частину програми сучасних мов, проти висловилися кілька членів ради — на тій обґрунтованій підставі, що будь-хто, вартий прийняття до університету, уже й так вільно володіє французькою. В академіях та посольствах по всій Європі таких поглядів широко дотримувались аж до середини століття (навіть якщо й не говорили про це так відверто). Автор цих рядків може підтвердити і необхідність, і достатність французької як засобу спілкування серед студентів від Барселони до Стамбула ще в 1970 році.

За наступні тридцять років усе змінилося. Станом на 2000 рік французька перестала бути надійним засобом міжнародної комунікації навіть серед еліт. Тільки в Сполученому Королівстві, Ірландії та Румунії школярам радили обирати її як першу іноземну — усі інші вивчали англійську. У деяких частинах колишньої Габсбурзької Європи французька більше не була навіть другою іноземною мовою в школах — її місце заступила німецька. «Франкофонія» — спільнота мовців французької у світі, переважно в колишніх колоніях — продовжувала відігравати суттєву роль на світовій мовній арені; але занепад французької в її європейському домі ні в кого не викликав сумнівів, і, напевно, шляху назад не було.

Навіть у Європейській комісії в Брюсселі, де на початку її існування французька була панівною офіційною мовою і де ті бюрократи, для яких французька була рідною, мали значну психологічну й практичну перевагу, все змінилося. Зміни відбулися не так через приєднання самої Британії, адже всі державні службовці, відряджені з Лондона, вільно володіли французькою; як через появу скандинавів, що вільно володіли англійською; розширення (через об'єднання Німеччини та вступ Австрії) німецькомовної спільноти, яка вже позбувалася своєї післявоєнної сором'язливості; та перспективу приєднання нових східних членів. Незважаючи на залучення перекладачів-синхроністів (щоб забезпечити переклад для 420 можливих мовних комбінацій Союзу, що складався з 25 членів), володіння однією з трьох головних мов Союзу було обов'язковою вимогою для кожного, хто хотів мати реальний вплив на політику та її впровадження. А французька тепер опинилася в меншості.

Однак, на відміну від німців, французька влада не розпорядилася перейти на англійську, щоб забезпечити собі комерційну та політичну успішність. Хоча дедалі більше молодих французів вивчали англійську та їздили за кордон, щоб її практикувати, влада зайняла рішуче оборонну позицію: поза всяким сумнівом, почасти через незручний збіг обмеженого використання французької мови та зменшення міжнародної ролі країни. Велику Британію це оминуло тому, що американці також говорили англійською.

Спочатку французи відреагували на натяки зниження їхнього мовного впливу вимогою, щоб усі продовжували говорити своєю мовою. Ще в 1970-х роках президент Жорж Помпіду сформулював це так: «Якщо французька мова коли-небудь перестане бути основною робочою мовою Європи, Європа сама ніколи не буде повністю європейською». Утім невдовзі стало зрозуміло, що це пропаще діло, тому інтелектуали й політики обрали натомість «менталітет облоги»: якщо французькою більше не говорять за межами кордонів країни, то вона принаймні мусить мати виняткову монополію всередині неї. У липні 1992 року 250 видатних постатей, зокрема письменники Режіс Дебре, Ален Фінкелькрот, Жан Дютур, Жан Ґалло і Філіпп Соллерс, підписали петицію, в якій вимагали, щоб уряд законодавчо закріпив виняткове використання французької на

конференціях та зустрічах, які проводяться на французькій території, у фільмах із французьким фінансуванням тощо. В іншому разі, попереджали вони, «англоглоти» змусять нас усіх говорити англійською «чи, радше, американською».

Французькі урядовці всіх політичних переконань були раді підкоритися, навіть якщо тільки формально. «У міжнародних організаціях, у науці та навіть у стінах наших міст, — заявила міністерка і членкиня соціалістичної партії Катрін Таска, — битви за французьку мову не уникнути». Через два роки міністр культури консерватор Жак Тубон продовжив цю тему, відкрито висловивши те, що залишила недоговореним Таска: що приводом для занепокоєння був не так занепад французької, як насамперед гегемонія англійської. Було б краще, якби французи вивчали щось інше — будь-що інше. «Чому, — запитував Тубон, — наші діти мають вивчати бідну англійську — щось, що вони завжди можуть вивчити в будь-якому віці — тоді, коли вони мали б стати глибшими поціновувачами німецької, іспанської, арабської, китайської, італійської, португальської чи російської?»

Ціль Тубона — яку він презирливо назвав «меркантильною англійською», що витісняє французьку («основний капітал, символ гідності французького народу») — весь час вислизала, навіть коли він брав її на мушку. Інтелектуали на кшталт Мішеля Серра могли бундючно скаржитися, що вулиці Парижа за окупації рясніли меншою кількістю назв німецькою, ніж сьогодні — англійською, але молодшому поколінню, яке виросло на фільмах, телепрограмах, відеоіграх, інтернет-сайтах і міжнародній попмузиці — та говорило гнучким французьким сленгом, у якому було повно запозичених й адаптованих слів і словосполучень, — було глибоко начхати.

Ухвалити закон, який зобов’язував французів говорити одне з одним французькою (хоч про нього згадували здебільшого тоді, коли його порушували) — то була одна справа. Але спроба запровадити вимогу, щоб іноземні науковці, бізнесмени, аналітики, правники, архітектори тощо, перебуваючи на французькій території, висловлювалися лише французькою або розуміли її, коли нею говорять інші, могла мати тільки один наслідок: зі своїми справами та ідеями вони поїхали б до інших країн. До початку нового століття істину усвідомили більшість французьких публічних осіб і політиків (хоча в жодному разі не всі), і вони змирилися із жорсткою реальністю Європи XXI століття. Нові європейські еліти, хай ким вони були, не говорили і не збиралися говорити французькою: «Європа» більше не була французьким проєктом.

Щоб розібратися, якою ж була Європа наприкінці другого тисячоліття, хочеться простежити її внутрішні поділи, тріщини та розриви (що ми і зробили), які неминуче відбивали глибоко поділену сучасну історію континенту і беззаперечне розмаїття її спільнот, ідентичностей та історій, що накладалися одна на одну. Але розуміння європейцями того, ким вони були і де жили, формувалося не тільки тим, що їх пов’язувало, а й тим, що їх розділяло: а пов’язані вони тепер були більше, ніж будь-коли.

Найкраще ілюстрування «дедалі тіснішого Союзу», яким зв’язали себе європейці — чи, точніше, у якому їх зв’язали їхні просвітлені політичні лідери, — можна було знайти в комунікаційній мережі, що в ньому утворилася і ставала ще густішою. Інфраструктура внутрішньоєвропейської транспортної системи — мостів, тунелів, доріг, поїздів і поромів — упродовж останніх

десятиліть століття розширилася до невпізнання. Тепер європейці мали найшвидшу та (за винятком британської залізничної мережі, яку недарма часто проклинають) найбезпечнішу систему залізниць у світі.

На велелюдному континенті, де через порівняно короткі відстані наземний транспорт мав перевагу перед авіасполученням, залізниці були беззаперечним об'єктом постійних державних інвестицій. Країни, які разом вступили в Шенген, тепер за значної підтримки з боку ЄС працювали разом, щоб створити розширену мережу вдосконалених високошвидкісних колій від Мадрида та Рима до Амстердама й Гамбурга, у перспективі плануючи їхнє розширення на північ до Скандинавії та на схід через Центральну Європу. Навіть у тих регіонах і країнах, які, можливо, ніколи не насолодяться поїздами TGV, ICE чи ES[609], європейці тепер могли подорожувати своїм континентом — не обов'язково набагато швидше, ніж століття тому, але зі значно меншими перешкодами.

Як і в XIX столітті, інновації в європейському залізничному сполученні відбувалися за рахунок тих міст і районів, які вони не обслуговували і які ризикували втратити ринки й населення та відстати від своїх конкурентів, яким пощастило більше. Але тепер існувала ще й розгалужена мережа високошвидкісних доріг, а поза межами колишнього Радянського Союзу, Південних Балкан і найбідніших районів Польщі та Румунії для більшості європейців тепер був доступний автомобіль. Ці зміни, разом зі швидкісними суднами й лібералізованими авіалініями, дали людям змогу жити в одному місті, працювати в другому, а робити покупки чи розважатися іще деінде: це не завжди було дешево, але ніколи досі не було так легко. Доволі часто молоді європейські сім'ї могли уявити собі, що, наприклад, житимуть у Мальме (Швеція), а працюватимуть у Копенгагені (Данія); або щодня їздитимуть з Фрайбурга (Німеччина) до Страсбурга (Франція) чи навіть на інший берег з Лондона до Роттердама; або ж із Братислави (Словаччина) до Відня (Австрія), відтворюючи звичне колись сполучення габсбурзької доби. Народжувалася справді інтегрована Європа.

Дедалі мобільніші європейці тепер були знайомі одне з одним краще, ніж будь-коли. І вони могли подорожувати та спілкуватися на рівних умовах. Але деякі європейці залишалися відверто «рівнішими» за інших. Через дві з половиною сотні років після того, як Вольтер визначив межу між Європою, яка «знає», і Європою, яка «чекає, щоб про неї дізналися», ця розбіжність майже не втратила актуальності. Влада, процвітання й інститути скупчилися в далекому західному кутку континенту. Моральна географія Європи — Європа в головах європейців — складалася з осердя «справді» європейських держав (деякі зокрема Швеція, були доволі віддалені географічно), а їхні конституційні, правові та культурні цінності ставили за взірець для «менших» європейців, кандидатів у європейці, які прагнули, так би мовити, стати по-справжньому собою[610].

Тож від східних європейців очікувалося, що вони знатимуть про Захід. Однак коли знання рухалося у зворотному напрямку, це не завжди свідчило про дуже позитивне визнання. Справа була не тільки в тому, що вбогі східні та південні європейці їхали на північ і захід, щоб продавати свою працю чи своє тіло. Під кінець століття деякі східноєвропейські міста, вичерпавши свою принадливість як нововідкриті форпости втраченої Центральної Європи, почали позиціонувати себе в прибутковому нішевому ринку як дешеві місця відпочинку для масового туризму економ-класу із Заходу. Зокрема, Таллінн і

Прага зажили сумнівної репутації як локації британських «холостяцьких вечірок» — недорогих турів вихідного дня для англійців, які шукали море алкоголю та дешевий секс.

Туристичні агенти й організатори подорожей, клієнти яких колись уподобали Блекпул або ж (зовсім нещодавно) Бенідорм, тепер у дикому захваті розповідали про екзотичні розваги, які чекали на них на сході Європи. Та, з іншого боку, англійці також були по-своєму периферійними, саме тому Європа для багатьох із них залишалася чимось екзотичним. У 1991 році софійський тижневик Kultura запитав болгар, яка іноземна культура їм найближча: 18% обрали французьку, 11% — німецьку (і 15% — «американську»). І лише 1,3% заявили про певне відчуття близькості до «англійської культури».

Беззаперечним центром Європи, незважаючи на всі проблеми, пов'язані з наслідками об'єднання, усе ще була Німеччина — найбільша за кількістю населення та продуктивністю держава в ЄС, що була, власне, ядром «осердя Європи», як стверджував кожен канцлер, від Аденавера до Шредера. Німеччина також була єдиною країною, яка подолала минулий розрив. Завдяки об'єднанню, імміграції та переміщенню федерального уряду Великий Берлін тепер був у шість разів більший, ніж територія Парижа: це характеризувало відносне становище двох членів — лідерів Союзу. Німеччина домінувала в європейській економіці. Вона була найбільшим торговельним партнером більшості держав — членів ЄС. Дві третини чистого доходу Союзу давала сама лише Федеративна Республіка. І незважаючи на те, що німці були його головними платниками (або, можливо, через це), вони залишалися серед найвідданіших громадян ЄС. Німецькі державні діячі періодично пропонували створити групу держав «прискореної процедури» — прихильників повної інтеграції федеративної Європи, а потім полишали цю ідею, неприховано роздратовані зволіканнями з боку партнерів.

Якщо Німеччина — продовжуючи вольтерівські аналогії — була країною, яка найкраще «знала» Європу, очікувалося, що на початку XXI століття дві інші колишні імперії наполегливо прагнутимуть того, щоб вона «ознайомилась» і з ними. Так само як і Німеччина, Росія і Туреччина колись відігравали імперську роль у європейських справах. Багато росіян і турків розділили некомфортну долю німецьких етнічних спільнот Європи: з переміщених спадкоємців диктаторської влади вони перетворилися на загрожені меншини, залишки у слідах імперського відступу, до яких із презирством ставилися в тих державах, де вони опинилися. Наприкінці 1990-х років вважалося, що за межами Росії в незалежних країнах Східної Європи живуть понад сто мільйонів росіян[611].

Але на цьому подібність закінчувалася. Пострадянська Росія була радше євразійською імперією, ніж європейською державою. Поглинену кривавими повстаннями на Кавказі, від решти Європи її утримували на відстані нові буферні держави — Білорусь, Україна та Молдова, а також її дедалі авторитарніша внутрішня політика. Про те, щоб Росія приєдналася до ЄС, не йшлося: нові члени, як ми пам'ятаємо, мали відповідати «європейським цінностям» — Москва Володимира Путіна і близько не визнавала верховенства права, громадянських прав та свобод й інституційної прозорості, не кажучи вже про те, щоб їх сповідувати[612]. У кожному разі російську владу більше цікавили будівництво трубопроводів та продаж газу до ЄС, аніж вступ до нього. Багато росіян, зокрема жителі західних міст, інтуїтивно не вважали

себе європейцями: коли вони подорожували на захід, то говорили (як і англійці), що «їдуть до Європи».

Однак Росія впродовж трьохсот років використовувала європейську владу «на практиці», і ця спадщина нікуди не зникла. Російські бізнесмени намагалися поглинути латвійські банки. Литовський президент Роландас Паксас був змушений у 2003 році піти з посади через підозру в близьких зв'язках з російською мафією. Москва зберігала свій балтійський анклав навколо Калінінграда та продовжувала вимагати необмеженого транзиту (через Литву) для російських вантажних і військових перевезень, а також безвізових подорожей у ЄС для російських громадян. Гроші, відмиті в бізнес-оборудках російських олігархів, виводилися через ринок нерухомості в Лондоні та на Французькій Рив'єрі.

Іншими словами, у короткій перспективі присутність Росії на зовнішньому краї Європи була відверто неприємною. Але не становила загрози. Російська армія мала інше завдання та в будь-якому разі перебувала в занедбаному стані. Причиною для серйозного занепокоєння був стан здоров'я російського населення: тривалість життя, особливо серед чоловіків, стрімко падала, міжнародні інстанції вже певний час попереджали, що в країні поширюється туберкульоз, а захворюваність на СНІД перебуває на межі епідемії. Проте це був насамперед привід для хвилювання для самих росіян. У найближчому майбутньому Росію повністю поглинули власні справи.

У довшій перспективі сам факт близькості Росії, її розмір і запаси викопного палива, які не мають собі рівних, неминуче кинуть тінь на майбутнє європейського континенту, бідного на енергоносії. Уже у 2004 році Польща імпортувала з Росії половину своїх потреб природного газу та 95% нафти. А тим часом російська влада і деякі росіяни очікували від Європи «поваги». Москва хотіла бути більш тісно залученою до процесу ухвалення рішень усередині Європи (байдуже, чого вони стосувалися — НАТО, адміністрування балканського врегулювання чи торговельних угод — і двосторонніх, і укладених через Світову організацію торгівлі) не тому, що рішення, ухвалені за її відсутності, обов'язково мали бути шкідливими для її інтересів, а заради принципу.

Європейська історія, як здавалося багатьом спостерігачам, пройшла повне коло. У двадцять першому столітті — власне, як і у вісімнадцятому — Росія була і в Європі, і поза нею: «європейською нацією» Монтеск'є та «скіфами-дикунами» Ґіббона. Для росіян європейський Захід залишився таким, яким і був протягом століть — суперечливим об'єктом потягу і відштовхування, захоплення і ressentiment[613]. Російські правителі та народ були підкреслено чутливі до зовнішньої думки і водночас ставилися з глибокою недовірою до будь-якої критики чи втручання з-за кордону. Історія та географія залишили європейцям у спадок сусіда, якого вони не могли ані ігнорувати, ані задовольнити.

Те саме колись можна було сказати про Туреччину. Упродовж майже семисот років османські турки були європейськими «іншими», замінивши арабів, які виконували цю роль у попередні п'ятсот років. Багато століть «Європа» починалася там, де закінчувалися турки (і саме тому Чорана так гнітило нагадування про довгі роки перебування Румунії під османською владою); а теза про те, що християнську Європу час від часу «рятували» — чи то біля воріт Відня та Будапешта, чи під час Битви при Лепанто 1571 року — від

кігтів турецького ісламу, набила оскому. Починаючи із середини XVIII століття, коли османська Туреччина поринула в застій, «східне питання» — що робити із занепадом Османської імперії і як бути з територіями, які тепер звільнилися від століть турецької влади — стало найнагальнішим викликом для європейських дипломатів.

Поразка Туреччини в Першій світовій війні, повалення Османів та поява показово світської, модернізованої держави Кемаля Ататюрка зняли східне питання з європейського порядку денного. Турки, тепер з урядом в Анкарі, мали достатньо власних турбот; і хоча їхній відхід з Балкан та арабського Близького Сходу залишив по собі заплутане павутиння конфліктів і рішень, які мали визначальні довготермінові наслідки для Європи і світу, самі турки перестали бути частиною проблеми. Якби не стратегічне розташування країни на протилежному боці морського шляху Радянського Союзу до Середземномор'я, Туреччина цілком могла б узагалі зникнути із західної свідомості.

Натомість упродовж «холодної війни» Анкара стала догідливим учасником Західного альянсу, зміцнюючи НАТО доволі суттєвим військовим контингентом. Американці розташували свої ракети і бази в Туреччині як частину санітарного кордону, що оточував Радянський Союз від Балтійського моря до Тихого океану, а західні уряди не лише надавали Туреччині щедру допомогу, а й доброзичливо та крізь пальці дивилися на її нестабільні диктаторські режими, що часто поставали внаслідок військових переворотів, та необмежені порушення прав меншин (зокрема курдів на далекому сході країни, які становили п'яту частину населення). Тим часом «гостьові робітники» з Туреччини, як і решта неприкаяного сільського населення Середземноморського басейну, у великих кількостях виїжджали до Німеччини та інших західноєвропейських країн у пошуках роботи.

Однак османська спадщина повернулася, щоб переслідувати нову Європу. Коли «холодна війна» завершилася, особливе розташування Туреччини набуло іншого значення. Країна вже не була прикордонним форпостом та державою-бар'єром у міжнародному геополітичному протистоянні. Натомість тепер вона стала затисненим між Європою та Азією провідником, що мав зв'язки і був споріднений з обома напрямками. Хоча формально Туреччина була світською республікою, більшість із її сімдесяти мільйонів громадян були мусульманами. Багато старших турків не були особливо правовірними, але через підйом радикального ісламу ширилися страхи, що навіть безкомпромісно нав'язана світська держава Ататюрка може виявитися вразливою перед новим поколінням, яке повстане проти своїх секуляризованих батьків і шукатиме коріння в давній спадщині османського ісламу.

Але освічені професійні та бізнес-еліти Туреччини переважно зосереджувалися в європейському місті Стамбул і захоплено ототожнювали себе із західною культурою, звичаями та вбранням. Як і інші амбітні східні європейці, вони вважали Європу — європейські цінності, європейські інститути, європейські ринки товарів і праці — єдиним можливим майбутнім для себе та своєї неоднозначно розташованої країни. Вони мали чітку мету: втекти від історії та до «Європи». Ба більше, це прагнення об'єднувало їх із традиційно впливовим офіцерським корпусом, який повністю поділяв мрію Ататюрка про світську державу і не приховував роздратування щодо ісламізації, що прокрадалася в турецьке суспільне життя.

Утім Європа — або принаймні Брюссель — сильно вагалася: заявка Туреччини на вступ до Європейського Союзу багато років лежала без розгляду. Для перестороги були поважні причини: турецькі в'язниці, її поводження з критиками режиму та невідповідні цивільні й економічні кодекси — це лише деякі з багатьох питань, які потрібно було врегулювати, перш ніж Туреччина могла сподіватися вийти за межі торговельних відносин з європейськими партнерами. Поважні європейські комісари на кшталт австрійця Франца Фішлера відкрито висловлювали сумніви щодо довготермінових демократичних перспектив країни. Крім того, були практичні труднощі: як держава-член Туреччина стала б другою за розміром державою в Союзі після Німеччини, а також однією з найбідніших. Провалля між її заможним західним краєм та широким бідним сходом було величезним, і мільйони турків, якби мали таку можливість, цілком могли б податися на захід, до Європи, щоб заробити собі на життя. Навряд чи можна було не зважати на можливі наслідки для імміграційної політики держав-членів, а також для бюджету ЄС.

Але справжні перешкоди полягали в іншому[614]. Якби Туреччина увійшла до ЄС, зовнішній кордон Союзу пролягав би вздовж Грузії, Вірменії, Ірану, Іраку та Сирії. Чи є сенс із погляду географії переносити «Європу» за сто п'ятдесят кілометрів від Мосула, було цілком доречним питанням; за тодішніх обставин це, безумовно, створювало певні безпекові ризики. І що далі Європа простягала свої кордони, то більше поширювалося відчуття, яке поділяли, зокрема, й автори Конституції 2004 року, що Союз має відкрито заявити про те, що саме визначає європейський спільний дім. Це, зі свого боку, спонукало низку політиків у Польщі, Литві, Словаччині та інших країнах — не кажучи вже про польського папу в Римі — безуспішно спробувати додати до преамбули тексту нової європейської конституції нагадування, що Європа колись була християнською Європою. Чи не нагадував своїм слухачам Вацлав Гавел, виступаючи в 1994 році в Страсбурзі, що «Європейський Союз ґрунтується на широкому наборі цінностей, закорінених в античності та християнстві»?

Хай ким були турки, але точно не християнами. Іронія полягала в тому, що саме з цієї причини — через те, що вони не могли визначати себе як християн (чи юдео-християн) — турки, які претендували на європейськість, ще дужче за інших європейців були схильні підкреслювати світський, толерантний та ліберальний вимір європейської ідентичності[615]. Вони також, і з дедалі більшою наполегливістю, намагалися використати європейські цінності й норми як запобіжник проти реакційних впливів у суспільному житті Туреччини, що самі держави — члени Європи давно заохочували.

І хоча у 2003 році турецький парламент нарешті усунув, за наполяганням Європи, багато давніх обмежень у культурному житті й політичному самовираженні курдів, тривале тупцювання на місці, на яке хибували уряди та брюссельські бюрократи, почало стягувати свою ціну. Критики членства в ЄС у Туреччині наполегливо підкреслювали приниження колишньої імперії, яка тепер перетворилася на прохача біля європейських дверей, настирливо домагаючись підтримки своєї заявки від її колишніх підданих. Окрім того, через постійне посилення в країні релігійного чинника на виборах перемогла поміркована ісламістська партія, а національний парламент був змушений обговорити пропозицію знову визнати подружню зраду кримінальним злочином.

У відповідь на відкриті застереження Брюсселя, що це точно поставить під загрозу заявку Анкари на членство в ЄС, пропозицію відкинули, і в грудні 2004 року Європейський Союз нарешті погодився розпочати переговори з Анкарою щодо її членства. Але шкода була безповоротною. Противники членства Туреччини (а їх було чимало і в Німеччині[616], і у Франції, та й у ближчих до неї країнах — Греції і Болгарії) знову могли послатися на те, що вона не підходить. У 2004 році європейський комісар із Нідерландів Фріц Болкестайн, який от-от мав вийти на пенсію, попередив, що на Європу насувається «ісламізація». Імовірність того, що переговори пройдуть гладко, дедалі зменшувалася; Ґюнтер Фергойґен, комісар ЄС із питань розширення, визнав, що не очікує, що Туреччина стане членом Європейського Союзу «раніше 2015 року»[617]. Тим часом ціна майбутньої відмови або подальших зволікань — для турецької гордості та політичної стабільності вразливого краю Європи — ще більше зросла. Східне питання знов опинилося на порядку денному.

У тому, що історія так сильно тяжіла над європейськими справами на початку XXI століття, була певна іронія, зважаючи на те, як легко вона лягала на плечі сучасних європейців. Проблема полягала не так в освіті (тобто в тому, як — точно — викладали історію в школах, хоча в деяких частинах Південно-Східної Європи це також було приводом для занепокоєння), як у тому, для чого тепер використовували минуле в публічному просторі. Звичайно, в авторитарних суспільствах цей прийом застосовували здавна; але Європа, за самовизначенням, була поставторитарною. Уряди більше не мали монополії над знанням, а історію не можна було змінювати просто на догоду політиці.

Здебільшого її і не змінювали. Загроза, яку історія створювала в Європі, була зумовлена не зумисним викривленням минулого з підступною метою, а тим, що на перший погляд здавалося природним доповненням історичного знання — ностальгією. Останні декади століття позначилися зростанням суспільного захоплення минулим як окремішнім артефактом, який увібрав у себе не нещодавні, а втрачені спогади — історію не як джерело просвітлення щодо теперішнього, а радше як ілюстрацію того, що раніше все було зовсім інакше. Історія по телебаченню, незалежно від того, розповідали про неї чи показували; історія на тематичних виставках; історія в музеях — усюди акцент ставили не на тому, що пов’язувало людей з минулим, а на всьому, що їх від нього відділяло. Теперішнє зображували не як спадкоємця історії, а як її сироту: відрізане від того, що було колись, від втраченого світу.

У Східній Європі джерелом ностальгії безпосередньо була втрачена певність комунізму, тепер очищеного від свого темнішого боку. У 2003 році Музей декоративного мистецтва в Празі влаштував виставку «дореволюційного вбрання» — чобіт, спідньої білизни, суконь тощо — зі світу, що перестав існувати лише чотирнадцять років тому, але вже став об’єктом віддаленого захоплення. Виставка привернула увагу багатьох старших людей, які мали дуже добре пам’ятати сіру однаковість експонованого мотлоху. Та, попри це, у реакції відвідувачів відчувалася деяка теплота і навіть жаль, які дуже здивували кураторів.

Остальгія, як її називали в Німеччині, корінилася в аналогічних забудькуватих спогадах. З огляду на те, що НДР, перефразовуючи опис гогенцоллернської Пруссії вустами Мірабо[618], була спецслужбою, яка мала державу, у тьмяному світлі спогадів вона виявила дивовижну здатність

викликати теплоту і навіть тугу. Поки чехи милувалися своїм старим одягом, німці масово дивилися «Гуд бай, Ленін!» — фільм, що глузував із дефіциту, догм і загальної абсурдності життя в період урядування Еріха Гонекера та водночас свідомо протиставляв цьому певну симпатію до Східної Німеччини й цілком неоднозначно зображав її раптову втрату.

Проте німці та чехи, як і інші центральні європейці, мали надто великий досвід раптових і травмувальних національних починань із чистого аркуша. У їхній вибірковій ностальгії за тим, що можна видобути з уламків утраченого минулого, було багато сенсу: невипадково кожну серію фільму «Батьківщина: німецька хроніка» режисера Едґара Райца дивилося в середньому 9 мільйонів західнонімецьких глядачів, коли його показували по телебаченню в 1984 році. Одержимість ностальгією, що охопила інші країни Західної Європи в останні роки попереднього століття і, як наслідок, появу організацій, що опікувалися збереженням спадщини, меморіалами, реконструкціями, постановками та відновленнями, пояснити не так легко.

Те, що історик Ерік Гобсбаум описав у 1995 році як «велику добу історичної міфології», звичайно, траплялося не вперше. Гобсбаум і сам блискуче описав «винайдення традиції» в Європі XIX століття, на світанку доби націоналізму — чогось на кшталт ерзац-культури, яку Едвін Мюїр відкидав (згадуючи про Бернса та Скотта у вірші «Шотландія 1941») як «фальшивих бардів для фальшивої нації». Але творче переосмислення національного минулого у Франції та Сполученому Королівстві наприкінці XX століття було зовсім іншого ґатунку.

Невипадково історія-як-ностальгія особливо проявилася в середовищі саме цих двох країн. Війна та деколонізація позбавили територій і ресурсів обидві країни, що увійшли у XX століття як горді імперії. Упевненість і безпека всесвітньої імперії поступилися місцем незручним спогадам і непевним перспективам на майбутнє. Раніше було дуже чітко зрозуміло, що означає бути французом чи британцем, але тепер усе змінилося. Альтернатива — стати завзятими «європейцями» — була значно легшою для менших країн, як-от Іспанія та Португалія або ж як Італія та Іспанія, де про нещодавнє державне минуле краще було не згадувати[619]. Але для націй, теперішні покоління яких ще пам’ятали і були виховані в умовах величі та слави, «Європа» завжди була неприємним перетворенням — компромісом, а не вибором.

З погляду інститутів, ностальгія в Британії почалася майже одразу після Другої світової війни, коли міністр-лейборист Г’ю Далтон заснував «Національний земельний фонд», щоб скуповувати для держави об’єкти та будівлі «історичного й естетичного значення», а керувати ним мав Національний траст. За одне покоління майно Національного трасту — парки, замки, палаци та «зони надзвичайної природної краси» — стали визначними туристичними пам’ятками: у деяких із них і досі жили їхні первісні власники, які заповіли свої реліквії державі в обмін на значні податкові пільги.

Починаючи з 1950-х до кінця 1970-х років обнадійлива версія нещодавнього минулого знову і знову виринала у вигляді історичних фільмів та кінострічок про війну, а також історичного вбрання: прикметною рисою цієї тенденції було відродження едвардіанської моди, починаючи з тедді-боїв[620] до вусів і борід. Її апогеєм було ностальгійне та сором’язливо старомодне святкування срібного ювілею Королеви в 1977 році посеред

вуличних вечірок, фотовиставок і загальнонаціональних спогадів про кращі минулі часи. Проте після тетчерівської революції 1980-х навіть цей елемент тяглості було втрачено. Упродовж того десятиліття та Британія — чи, точніше, та Англія, — яка, озираючись на сорокові, чи навіть на 1913 рік, могла грітися в теплих промінчиках визнання, майже зникла.

На її місці виникла країна, неспроможна побачити зв'язок із власним нещодавнім минулим, окрім як через ненавмисну іронію заперечення або ж знезаражену, розчленовану «спадщину». Вдалою ілюстрацією заперечення було непевне становище старого освітянського істеблішменту в Оксфорді та Кембриджі, який нова атмосфера егалітарного опортунізму, що панувала в часи уряду Блера, принизливо змушувала підкреслювати свою «антиелітність»; або ж абсурдна самозневага культурних закладів на кшталт лондонського Музею Вікторії та Альберта, що у 1990-х грайливо рекламував себе як «бомбезну кафешку — і музей поруч теж ніврoку».

Що ж до історичної спадщини, то її за сприяння та підтримки нового урядового «Міністерства національної спадщини» цілком відверто перетворили на бізнес-пропозицію, «індустрію спадщини». Засноване консервативним урядом у 1992 році, але згідно з планами, розробленими ще за уряду лейбористів, нове міністерство пізніше увійшло до складу іншого, яке красномовно називалося «з питань культури, ЗМІ та спорту» в новому лейбористському уряді Тоні Блера. Таке всеохопне тло доволі важливе: спадщина не була політико-партійним проєктом. Минулим не зловживали і не експлуатували його; його дезінфікували та причепурили.

Ілюстрацією цього було, наприклад, місто Барнслі, розташоване в серці відпрацьованого вугільного басейну в Південному Йоркширі. Колись воно було важливим гірничим осередком, але в посттетчерівську добу змінилося до невпізнання. Його центральну частину випатрали, середину — розрили й замінили на крикливі пішохідні торговельні центри, оточені бетонними парковками. Залишилася тільки мерія та жменька сусідніх будинків, архітектурних пам'ятників муніципальної слави міста XIX століття, до яких туристів спрямовували дорожні знаки, оздоблені «під старовину». Тим часом місцеві книжкові крамниці тепер перепрофілювалися на продаж ностальгії за цими місцями його мешканцям (Барнслі не було складовою типового туристичного маршруту): чорно-білих світлин, гравюр і книжок із назвами на кшталт «Золоті роки Барнслі» чи «Спогади про старий Донкастер» (сусіднє місто) — нагадувань про нещодавно втрачений і вже наполовину забутий світ.

За декілька кілометрів від Барнслі, біля селища Оргрив, у 2001 році знімали фільм про «Битву біля Оргрива». Протистояння між шахтарями-страйкарями та поліцією в червні 1984 року було однією з найзапекліших та відчайдушних сутичок, які супроводжували тогорічне протистояння між Марґарет Тетчер і Національною спілкою гірників. Відтоді багато шахтарів були без роботи — дехто з них брав участь (за плату) в реконструкції тих подій, вбраний відповідно до того часу. Така «постановка» відомих битв була традиційним англійським дозвіллям. Але те, що до Оргрива ставились як до «спадщини», свідчило про те, що опрацьовувати історію стали швидше. Зрештою, перш ніж англійці зібралися, щоб відтворити Битву під Несбі — подію Громадянської війни, що відбулася південніше, на відстані, яку можна було проїхати за декілька годин, — минуло триста років. Водночас Оргрив відтворювали для телебачення лише через сімнадцять років після подій.

Місту Барнслі приділено значну увагу в книжці «Дорога на Віган-Пірс», у якій Джордж Орвелл незабутньо описав трагедію міжвоєнного безробіття серед британського промислового робітничого класу. Сімдесят років по тому в самому Вігані був не лише пірс (як відомо, Орвелл зауважував його відсутність), а й вказівник на найближчій трасі, який закликав подорожніх його відвідати. Поруч із очищеним каналом було побудовано музей «Якими ми були» та «Орвелл у Віган-Пірс» — звичайний сучасний паб, у якому продавали бургери і смажену картоплю. Страшні північні нетрі, описані Орвеллом, справді були стерті — не лише з поля зору, а й із пам'яті місцевих: у «Спогадах про Віган 1930?1970 років», путівнику, який продавався в музеї, були вміщені симпатичні чорно-білі світлини скромних дівчат-продавчинь і чудернацьких забутих крамниць. Але про копанки та робітників, через чиє становище Орвелл і приїхав туди і через які Віган дістав свою сумнівну славу, не було ані слова.

Як до історичної спадщини ставилися не тільки до Півночі. У гончарському районі Західний Мідленд в Англії туристів і місцевих школярів заохочували дізнатися, як Джозая Веджвуд, кераміст XVIII століття, створював свої відомі вироби. Але вони б марно шукали свідчень про те, як жили робітники-гончарі або чому регіон прозвали «Чорним краєм» (Орвелл описував, що навіть сніг чорнів від диму, який вивергали сотні димоходів). І таких прикладів — як те, що було (або є) насправді, підміняли тим, як усе мало б бути — існували сотні.

Так, усі погоджувалися, що британські залізниці в тодішньому стані були національним соромом; але станом на 2000 рік Велика Британія мала більше парових залізниць і музеїв парових залізниць, ніж решта країн Європи, разом узятих: сто двадцять, з них дев'яносто одна — тільки в Англії. Більшість поїздів нікуди не їдуть, а тим, які ще на ходу, навіть вдається поєднати реальність і вигадку з якоюсь дивовижною безтурботністю: улітку відвідувачів Вест-Райдінга в Йоркширі запрошують проїхатися на «паротязі Томасі» за маршрутом Кітлі — Геворт і відвідати будинок Бронте.

Тож у тогочасній Англії історія та вигадка органічно переплітаються. Промисловість, бідність і класові конфлікти офіційно забули та закатали в асфальт. Глибокі суспільні контрасти заперечуються або розмиваються. І навіть зовсім нещодавнє і суперечливе минуле доступне лише в ностальгійному бутафорному відтворенні. Ця цензура пам'яті всієї країни була знаковим досягненням нової політичної еліти країни. Виїжджаючи на здобутках місіс Тетчер, нові лейбористи успішно розправилися з минулим; а процвітаюча англійська індустрія спадщини радо замінила його на «Минуле».

Здатність англійців вирощувати та плекати Сад забуття, з любов'ю пригадуючи минуле і водночас наполегливо його заперечуючи, унікальна. Аналогічна одержимість національною спадщиною — le patrimoine — у Франції набула іншого вигляду. Там захоплення визначенням і збереженням цінних об'єктів та місць національного минулого налічувало багато десятків років: воно почалося з міжвоєнних виставок сільського господарства, які передавали сум за вже втраченим до 1914 року світом, і було пришвидшене спробами режиму Віші замінити незручне міське теперішнє ідеалізованим сільським минулим.

Після війни, за Четвертої та П'ятої республік, держава вливала значні кошти в національне і регіональне збереження, акумулюючи patrimoine

culturel, яка мала слугувати матеріальним повчанням — застиглим сучасним нагадуванням (після болісного та бурхливого століття) про унікальне минуле країни. Але за останні десятиліття XX століття Франція — Франція президентів Міттерана та Ширака — змінилася до невпізнання. Тепер обговорювали не тяглість із колишньою славою — чи минулою трагедією, а радше відсутність цієї тяглості. Минуле — революційне, селянське, мовне, але передусім нещодавнє минуле, від Віші до Алжира — пропонувало мало орієнтирів на майбутнє. Через демографічні перетворення та два покоління соціогеографічної мобільності монолітна історія Франції, здавалося, мала от-от узагалі зникнути з національної пам'яті.

Занепокоєння через втрату призвело до двох наслідків. Один полягав у збільшенні кількості офіційних patrimoine — корпусі пам'ятників та артефактів, які офіційно підтримувала державна влада і які дістали від неї печатку «спадщина». У 1988 році, на вимогу міністра культури в уряді Міттерана Жака Ланґа, список офіційно захищених об'єктів, що належать до patrimoine culturel Франції, які раніше обмежувалися реліквіями в стилі ЮНЕСКО — на кшталт Пон-дю-Ґар біля Німа чи оплот Філіппа Сміливого в Еґ-Морті, — кардинально збільшився.

Прикметно, що, згідно з критеріями Ланґа та його наступників, до нових французьких «об'єктів спадщини» увійшов крихкий фасад Північного готелю на паризькій набережній Жемапп: відверто ностальгійна данина однойменному фільму 1938 року — класиці французького кінематографу режисера Марселя Карне. Але Карне знімав увесь фільм у студії. Відтак збереження будинку (чи фасаду будинку), який ніколи і не показували у фільмі, можна було вважати — залежно від уподобань — чи то проявом витонченої французької постмодерної іронії, чи то неминуче фальшивої природи будь-якої пам'яті, якій отак, за вказівкою, змінюють наповнення.

Власний внесок Міттерана до національної patrimoine полягав не так у збереженні чи класифікації, як у її створенні в режимі реального часу. Жоден інший французький правитель із часів Людовика XIV не уславився такою кількістю будівель і церемоній. Чотирнадцять років перебування Міттерана на посаді позначилися не тільки поступовим нагромадженням музеїв, меморіалів, урочистих інавгурацій, поховань і перепоховань, а й титанічними зусиллями, спрямованими на те, щоб забезпечити місце власне президента в національній спадщині: від потворної Великої арки Дефанс у Західному Парижі до елегантної Піраміди Лувра, агресивно модерністської Опери Бастилії та нової резонансної Національної бібліотеки на південному березі Сени.

Тимчасом коли Міттеран був зайнятий лапідарним монументалізмом, цілком у буквальному розумінні вписуючи себе у фізичну пам'ять нації, уїдливе відчуття, що країна втрачає зв'язок зі своїм корінням, спонукало видатного паризького історика П'єра Нора стати редактором «Місць пам'яті», 5600-сторінкової праці в трьох частинах та семи томах, виданої впродовж 1984?1992 років. Вона стала спробою визначити та роз'яснити місця і сфери колись спільної для Франції пам'яті: імена і поняття, місця і люди, проєкти і символи, які є — або були — Францією, від соборів до кулінарії, від землі до мови, від міського планування до мапи Франції в уяві французів.

У жодній іншій країні ніколи не було задумано аналогічної праці, і навіть уявити собі таке було складно. Адже праця «Місця пам'яті» Нора передає дивовижну самовпевненість французької колективної ідентичності — беззаперечне твердження, що вісімсот років національної історії заповіли Франції унікальність та спільний спадок, які надавалися до ось такого мнемонічного вираження, — і водночас відчуття тривоги, про що прямо говорить автор у вступі, що ці традиційні колективні символи спільного минулого невдовзі будуть втрачені назавжди.

Це є ностальгія як Angst[621]: страх того, що одного дня — досить скоро — сірі інформаційні вказівники, які скупчилися навколо ідеально продуманих і бездоганно прокладених французьких трас, утратять будь-яке змістовне наповнення для самих французів. Який тоді сенс був би в алюзіях (спочатку — у формі символів, потім, трохи пізніше, — у назвах) на собор у Реймсі, амфітеатр у Німі, виноградники в Кло-де-Вужо, гірську гряду Сент-Віктуар чи Верденську битву, якби вони нічого не означали? Що залишається від Франції, якщо звичайний мандрівник, якому трапляються ці назви, втратив зв'язок зі спогадами та почуттями, які вони мають викликати?

Індустрія спадщини в Англії полягає в одержимості тим, чого насправді не було, — культивуванні, так би мовити, справжньої ностальгії за вигаданим минулим. Натомість захопленню Франції своєю духовною patrimoine властива певна культурна справжність. «Франція» завжди змальовувала себе алегорично: згадайте різноманітні зображення й уособлення «Маріанни» — республіки. Тож цілком очікувано, що туга за ключами до втраченої французькості була спрямована на формальний корпус символів — чи то матеріальних, чи то інтелектуальних. Вони і «є» Франція. Якщо вони будуть втрачені або перестануть бути спільними, Франція не буде собою — у тому розумінні, яке мав на увазі Шарль де Ґолль, коли заявив, що «Франція не може бути Францією без слави».

Ці переконання поділяли політики, інтелектуали й люди різних політичних поглядів — ось чому «Місця пам'яті» були таким успішним виданням, утіливши для десятків тисяч читачів мінливу французькість, яка вже вислизала поміж пальцями в щоденному житті. Тож дуже показово те, що тимчасом як християнство (християнські ідеї, християнські будівлі, практики та символи) посідає важливе місце в томах Нора, «євреям» присвячено лише один короткий розділ — здебільшого як об'єктам асиміляції, вигнання або переслідування — і взагалі немає жодного запису про «мусульман».

Це був недогляд. У храмі французької пам'яті ісламу не було місця, а його створення постфактум суперечило б меті всієї ініціативи. Водночас ця прогалина свідчила про проблему, яку Франція, так само як і її сусіди, мала пережити, приймаючи до себе мільйони нових європейців. Зі 105 членів Європейської конвенції, яким було доручено написати європейську конституцію, усі мали європейське походження. Як і решта політичних еліт континенту, від Португалії до Польщі, вони представляли насамперед білу християнську Європу.

Чи, точніше, колишню християнську Європу. Хоча християнство в Європі мало багато різновидів — від українських греко-католиків до валлійських методистів і норвезьких лютеран, — кількість християн, які справді практикували свою віру, продовжувала зменшуватися. В Іспанії, яка наприкінці XX століття все ще могла похвалитися 900 обителями та

монастирями (на неї припадало 60% монастирів світу), кількість активних вірян скорочувалась, що близько корелювало з віддаленістю, старістю і сільською відсталістю. У Франції лише кожен сьомий дорослий стверджував, що відвідує церкву, і то в середньому тільки раз на місяць. У Скандинавії та Британії цифри були ще менші. Християнство почало занепадати навіть у Польщі, де громадяни дедалі менше дослухалися до моральних настанов колись впливового католицького духовенства. На зламі століть переконлива більшість поляків (понад половина, а ще більша частка — серед осіб до тридцяти років) підтримувала легалізацію абортів[622].

Натомість іслам розширював коло своїх прихильників — особливо серед молоді, для якої він дедалі більше слугував джерелом спільної ідентичності та колективної гордості в тих країнах, де громадян арабського, турецького чи африканського походження все ще вважали «іноземцями» і ставилися до них відповідно. Їхні батьки, дідусі й бабусі щосили намагались інтегруватися й асимілюватися, натомість молоді чоловіки та жінки в Антверпені, Марселі чи Лестері тепер відкрито ототожнювали себе і з країною народження (Бельгією, Францією чи Британією), і з релігією та корінним регіоном своєї родини. Дівчата почали носили традиційний одяг і релігійну символіку — часом під тиском з боку сім'ї, але часто — на знак бунту проти компромісів старшого покоління.

Реакція державної влади, як ми пам'ятаємо, різнилася залежно від місцевих звичаїв та обставин: лише французька Національна асамблея у справедливому нападі світського республіканізму вирішила заборонити носіння будь-якої релігійної символіки в державних школах — за це проголосувало 494 депутати проти 36. Але цей крок, до якого вдалися в лютому 2004 року і який був спрямований проти хіджабу — головного убору релігійних мусульманських дівчат, — потрібно тлумачити в ширшому та більш тривожному контексті. У багатьох країнах расові упередження слугували на політичну користь ультраправих; і вперше за понад сорок років антисемітизм у Європі посилився.

З протилежного боку Атлантичного океану, у Франції, Бельгії чи Німеччині, де антисемітизм негайно став улюбленою темою в промовах антиєвропейських і неоконсервативних експертів, його одразу охарактеризували як повернення до темного європейського минулого. Впливовий публіцист Джордж Вілл у статті для Washington Post у травні 2002 року навіть визначив рецидив антиєврейських настроїв у Європі як «другий — і заключний? — етап боротьби за "остаточне вирішення єврейського питання"». Американський посол у ЄС Роквелл Шнабель повідомив на спеціальному засіданні Американського єврейського комітету в Брюсселі, що антисемітизм у Європі «наближається до тієї стадії, коли стане таким же радикальним, як і в 1930-х роках».

Це були провокативні й помилкові заяви. У сучасній Європі антиєврейських настроїв практично не було — окрім як серед мусульман й особливо європейців арабського походження, які опинилися в Європі через болісну кризу на Близькому Сході. Арабське телебачення, яке тепер через супутник можна було дивитися в Європі, регулярно передавало новини про події в Газі та на окупованому Західному березі річки Йордан. Розлючені тим, що вони бачать і чують, та заохочені як арабською, так і ізраїльською владою ототожнювати Ізраїль зі своїми сусідами-євреями, молоді чоловіки (переважно) на околицях Парижа, Ліона чи Страсбурга почали нападати на місцевих євреїв: вони малювали графіті на будівлях єврейської громади,

учиняли наругу над могилами, закладали бомби в школи та синагоги й кілька разів нападали на єврейських підлітків чи сім'ї.

Напади на євреїв та єврейські заклади, які переважно припали на перші роки нового століття, викликали занепокоєння не тільки через їхній масштаб, і навіть не через расистський характер, а через їхню приховану міжспільнотну природу. Це не був давній європейський антисемітизм: для тих, хто шукав цапа-відбувайла, щоб виплеснути своє невдоволення, євреї вже не були улюбленою мішенню. Насправді в неформальному рейтингу соціальних статусів вони обіймали непогане місце. Опитування, проведене у Франції в січні 2004 року, показало, що 10% респондентів визнали, що не люблять євреїв, але значно більша їхня кількість — 23% — не любили «північних африканців». Расово вмотивовані напади на арабів — чи, залежно від країни, на турків, індусів, пакистанців, сенегальців, бангладешців й інші помітні меншини — були значно численнішими, ніж напади на євреїв. У деяких містах вони мали характер епідемії.

У новому антисемітизмі занепокоєння викликало те, що, тоді як євреї знову ж таки були жертвами, порушниками тепер стали араби (чи мусульмани). Єдиним винятком з цього правила була Німеччина, де відроджений ультраправий рух не переймався тим, щоб провести межу між іммігрантами, євреями й іншими «не-німцями». Але Німеччина, з очевидних причин, була окремим випадком. В інших країнах державна влада більше переймалася посиленням відчуження арабської та інших мусульманських спільнот усередині країни, ніж якимсь уявним поверненням фашизму. Можливо, вони мали рацію.

На відміну від Сполучених Штатів, які продовжували ставитися до «ісламу» й мусульман як до далекої загрози, чужої та ворожої, найкращий спосіб боротися з якою — це зміцнення безпеки та «війна на попередження», європейські уряди мали вагомі підстави на інший погляд. Особливо у Франції криза на Близькому Сході перестала бути питанням зовнішньої політики — вона перетворилась на внутрішню проблему. Тому не варто дивуватися, що прагнення та відчай переслідуваних арабів у Палестині передалися їхнім розгніваним і пригніченим побратимам у Парижі. Зрештою, це був ще один спадок імперії.

Розділ 24

Європа як спосіб життя

Безкоштовна служба охорони здоров'я — тріумфальний приклад переваги спільної дії та державної ініціативи, застосованої до тієї суспільної групи, де комерційні принципи оприявнюються у найгіршій формі.

Енайрін Беван

Ми хочемо, щоб у Nokia люди відчували, що всі вони партнери, а не начальники та підлеглі. Можливо, це європейський спосіб роботи, але для нас він дієвий.

Йорма Олліла (виконавчий директор Nokia)[623]

Європейці хочуть бути певні, що в майбутньому на них не чекають ніякі пригоди. Їм їх уже вистачило досхочу.

Алфонс Ферплааце (керівник Бельгійського національного банку, 1996 рік)

В Америку треба їхати, коли ти молодий і неодружений. Але коли настає час дорослішати, треба повертатися до Європи.

Угорський бізнесмен (під час опитування громадської думки, 2004 рік)

Сучасне суспільство… це демократичне суспільство, за яким варто спостерігати без сплесків захоплення чи обурення.

Реймон Арон

Квітуча множинність Європи наприкінці XX століття: розмаїття геометрії її регіонів, країн та Союзу; контраст перспектив і тенденцій християнства й ісламу, двох головних релігій континенту; безпрецедентна швидкість зв'язків у межах європейських кордонів і поза ними; безліч розділових ліній, які розмивають колись чіткі національні чи соціальні розподіли; непевність як щодо минулого, так і щодо майбутнього — через усе це складніше роздивитися риси колективного досвіду. Наприкінці XX століття Європі бракує однорідності, яка прочитується в упевнених описах попереднього fin-de-siecle[624].

Однак у різних сферах життя проявлялася виразно європейська ідентичність. У високій культурі, зокрема в перформативному мистецтві, держава зберігала спонсорську роль, принаймні в Західній Європі. Музеї, мистецькі галереї, оперні театри, оркестри й балетні трупи дуже сильно, а в багатьох країнах

повністю, залежали від щедрих щорічних грантів, виплачуваних з бюджету. Кричущий виняток посттетчерівської Великої Британії, де національна лотерея частково зняла зі скарбниці тягар культурної підтримки, був оманливим. Лотереї — це лише інший спосіб збору коштів до бюджету, просто він соціально регресивніший, ніж традиційні інструменти оподаткування[625].

Висока вартість такого державного фінансування викликала сумніви щодо того, як довго можна виплачувати такі щедрі дотації, особливо в Німеччині, де впродовж дев'яностих деякі уряди земель почали ставити під сумнів значні обсяги своїх витрат. Державні субсидії в Німеччині зазвичай покривали понад 80% вартості роботи драматичного чи оперного театру. Але на цьому рівні культура була тісно пов'язана зі статусом і регіональною ідентичністю. Незважаючи на зростання дефіциту та застій у прибутках, місто Берлін підтримувало три повноцінні театри: Німецьку оперу (колишню оперу Західного Берліна), Державну оперу (колишню оперу Східного Берліна) та Берлінську комічну оперу, до якої треба додати Берлінський камерний оркестр і Філармонію. Усі вони спиралися на значну державну підтримку. Франкфурт, Мюнхен, Штутгарт, Гамбург, Дюссельдорф, Дрезден, Фрайбург, Вюрцбург та багато інших німецьких міст продовжували підтримувати першокласні міжнародні балетні й оперні трупи, виплачуючи річні зарплати з повними надбавками й державні пенсії виконавцям, музикантам і працівникам театру. Станом на 2003 рік у Німеччині офіційно налічувалося 615 тисяч осіб, яких класифікували як «працівників сфери мистецтва» із повною зайнятістю.

У Франції мистецтво (особливо театр) також процвітало у віддалених провінційних містечках — у французькому випадку завдяки прямій допомозі, яку із центральних фондів одноосібно виділяло Міністерство культури. Окрім будівництва бібліотеки свого імені та інших пам'яток, Президент Міттеран витрачав безпрецедентні з часів правління Людовіка XIV суми не тільки на Лувр, Паризьку оперу та Комеді Франсез, а й на регіональні музеї, мистецькі центри, провінційні театральні трупи, а також загальнонаціональну мережу синематек, щоб зберігати і показувати класичні та сучасні фільми.

Тимчасом як у Німеччині високе мистецтво пишалося своєю космополітичністю (росіянин Володимир Дерев'янко, директор дрезденського Театру опери та балету, замовляв постановки в американського хореографа Вільяма Форсайта для захопленої німецької публіки), сенс субсидування мистецтва у Франції переважно полягав у тому, щоб зберігати й демонструвати багатства власної спадщини країни — французької exception culturelle, культурної унікальності. Висока культура у Франції зберігала широко визнану педагогічну функцію, і канон французького театру, зокрема, прищеплювали через національну шкільну програму. Джейн Браун, директорка лондонської школи, яка в 1993 році заборонила шкільний похід на виставу «Ромео і Джульєтта» на тій підставі, що п'єса була політично некоректною (за її словами, «відверто гетеросексуальною»), не дістала б підтримки по той бік Ла-Маншу.

Масштаб державного фінансування, напевно, найбільше вражав у Франції та Німеччині, але держава була головним — і здебільшого єдиним — джерелом фінансування мистецтва в усій Європі. Насправді «культура» була останньою важливою сферою суспільного життя, у якій національна держава, а не

Європейський Союз чи приватна компанія, мала виняткову роль як майже одноосібний донор. Навіть у Східній Європі, де старше покоління ще яскраво пам'ятало, що відбувається, коли закріпити за урядом останнє слово в культурному житті, вбога державна скарбниця слугувала єдиною альтернативою безжальному впливу ринкових сил.

За комунізму перформативне мистецтво було радше дорогим, ніж захопливим, а також зазвичай технічно довершеним і майже завжди обережним та консервативним: будь-хто, хто бачив постановку «Чарівної флейти» у, скажімо, Відні або Будапешті, навряд чи міг не помітити різниці. Але після комунізму, попри велику кількість експериментів із невеликим бюджетом (приміром, Софія стала осередком вишуканих постмодерних експериментів у хореографії та драматургії), коштів практично не було, і багато найкращих музикантів, танцівників та навіть акторів виїжджали на Захід. Приєднання до Європи також означало перетворення на провінцію.

Інша причина цього — те, що аудиторія європейського високого мистецтва тепер сама була європейською: національні трупи у великих містах усе більше виступали перед міжнародною публікою. Новий клас міжнаціональних офісних працівників, які жваво спілкувалися, долаючи фізичні й мовні кордони, мав засоби та час вільно подорожувати в пошуку розваг і саморозвитку не меншою мірою, аніж у пошуку одягу чи кращої роботи. Рецензії на якусь виставку, виставу чи оперу з'являлися в пресі багатьох різних країн. Успішна постановка в одному місті — у Лондоні чи, скажімо, Амстердамі — могла залучити глядачів та гостей аж із Парижа, Цюріха або Мілана.

Чи мала нова космополітична публіка справді витончений смак — на противагу простій заможності, — було певною мірою неоднозначним питанням. Заходи із давніми традиціями, на кшталт щорічного Зальцбурзького фестивалю чи періодичних постановок «Перстень Нібелунга» в Байройті, досі відвідували старші глядачі, які були знайомі не тільки зі сценічним матеріалом, а й із соціальними ритуалами, що його супроводжували. Але тенденція переважала на користь активної популяризації традиційних творів серед молодших глядачів, чию обізнаність із класикою (та мовою оригіналу) не можна було приймати як належне — або ж замовляти нові, доступніші для нового покоління роботи.

Для тих, хто ставився до них прихильно, сучасні оперні постановки, «передові» танцювальні трупи та «постмодерні» мистецькі вистави ілюстрували перетворення європейського культурного простору: повного молодої енергії, інноваційного, зухвалого й насамперед популярного — що пасувало царині, яка так сильно залежала від народної щедрості, а відповідно, була зобов'язана шукати прихильності та задовольняти широкі кола. Утім для їхніх критиків нові сценічні розробки в Лондоні («брітарт»), як і суперечливі балети Вільяма Форсайта у Франкфурті чи химерні оперні «адаптації», що періодично з'являлися в Парижі, підтверджували їхнє дратівливе застереження, що «більше» може означати тільки «гірше».

Через такі погляди європейська «висока» культура, яка колись підігравала спадковій обізнаності своїх покровителів із загальним каноном, тепер користувалася культурною слабкістю новонаверненої аудиторії, яка не могла точно відрізнити хороше під поганого (але у випадку якої можна було розраховувати на те, що вона радо піде за модними трендами). Як схильні

були стверджувати культурні песимісти, такі ситуації вже траплялися: тема недовчених скоробагатьків, невпевненістю яких користувалися інші, існувала в літературній та театральній сатирі щонайменше з часів Мольєра. Утім що було нове, то це континентальний масштаб культурних змін. Склад аудиторій від Барселони до Будапешта тепер був напрочуд однорідний, як і твори в репертуарах. Для критиків це лише підтверджувало очевидне: те, що мистецтво та його аудиторія опинилися у взаємно задушливих обіймах — єврокульту євромаячні.

Чи зробив дедалі тісніший Союз своїх учасників більш космополітичними, чи просто перемішав разом їхні окремі провінційності, для сторінок про високе мистецтво в газетах Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ) чи Financial Times було не просто запитанням. FAZ, FT, Le Monde та, меншою мірою, італійська La Repubblica тепер були справді європейськими газетами, які продавали й читали на всьому континенті. Проте багатотиражні таблоїди залишалися суворо обмежені національними мовами й кордонами. Але їхня аудиторія всюди зменшувалася: найбільше їх читали у Великій Британії, найменше — в Іспанії, тож відмінні національні традиції популярної журналістики вже відігравали не таку роль, як раніше, окрім як, знову ж таки, в Англії, де популярна преса роздмухувала та використовувала антиєвропейські упередження. У Східній Європі та на Іберійському півострові тривала відсутність вільної преси означала, що багато людей, особливо поза межами великих міст, узагалі пропустили епоху газет, безпосередньо перейшовши від дописемних часів до електронних ЗМІ.

Останні, особливо телебачення, були головним джерелом інформації, ідей та культури (високої і низької) для більшості європейців. І у випадку газет, і у випадку телебачення найбільшу аудиторію становили британці, які регулярно опинялися на вершині європейських глядацьких чартів. Їм на п’яти наступали Португалія, Іспанія, Італія та, хоч і з деяким відривом, східні європейці. Традиційним державним телевізійним каналам складали конкуренцію і наземні комерційні компанії, і супутникові канали, але перші втримали напрочуд велику частку аудиторії. Крім того, вони здебільшого йшли у фарватері щоденної преси й різко зменшили висвітлення закордонних новин.

Як наслідок, наприкінці XX століття європейське телебачення становило цікавий парадокс. Розважальні передачі мало відрізнялися залежно від країни: завезені фільми та ситкоми, реаліті-шоу, ігрові передачі й інший масовий телевізійний продукт показували від одного кінця континенту до іншого, а єдина відмінність полягала в тому, чи дублювали імпортовані програми (як в Італії) або супроводжували їх субтитрами, чи залишали в оригіналі (що траплялося дедалі частіше у разі маленьких чи багатомовних країн). Стиль ведучих — наприклад, у випусках новин — був надзвичайно подібним, адже в багатьох випадках його запозичували з американської моделі новинних випусків[626].

З іншого боку, телебачення залишилося виразно національним і навіть ізольованим засобом масової інформації. Отож італійське телебачення було однозначно італійським — починаючи з дивно старомодних шоу-вар’єте та пишномовних інтерв’ю до прославленої вроди його дикторів і характерних ракурсів під час зйомок напіводягнених молодих жінок. У сусідній Австрії місцеві ток-шоу знімали зі щирою повчальною серйозністю, що різко відрізняло їх від стилю німецьких передач, які займали майже всю решту ефіру. У Швейцарії (як і в Бельгії) кожен регіон країни мав власні

телевізійні канали, які мовили різними мовами, повідомляли про різні події та були разюче відмінні за стилем.

Компанія BBC, як із прикрістю відзначали її критики, відмовилась від естетики й ідеалів минулого як морального арбітра нації та доброзичливого вчителя в пориві конкуренції з її комерційними суперниками. Але, попри її спрощення (або, можливо, завдяки цьому), вона була навіть більш непомильно британською, ніж раніше. Кожен, хто сумнівався, міг просто порівняти репортаж, дебати чи виставу на BBC з аналогічними передачами на французькому каналі Antenne 2 чи TF1: те, що змінилося, з обох боків Ла-Маншу, вражало набагато менше за те, що залишилося незмінним. Інтелектуальні та політичні занепокоєння, різне ставлення до влади та впливу були такими ж характерними й відмінними, як і пів століття тому. У часи, коли більшість інших колективних розваг та громадських організацій переживали занепад, саме телебачення об'єднувало більшість населення в кожній країні. І воно дуже ефективно надавалося для посилення національних особливостей та підвищення рівня взаємного невігластва.

Бо, за винятком великих криз, телеканали виявляли напрочуд невеликий інтерес до подій у сусідніх країнах — насправді набагато менший, ніж у перші роки появи телебачення, коли захоплення технологіями та зацікавленість життям сусідніх держав стали поштовхом для численних документальних фільмів і «зовнішніх репортажів» з екзотичних міст і морських узбереж. Та оскільки Європу тепер сприймали як належне, і вона, якщо не брати до уваги її проблемного та бідного Південного Сходу, була абсолютно прісною для більшості глядачів, туристичні й інші програми європейського телебачення давно «глобалізувалися», розвернувши свою увагу до віддаленіших горизонтів, а решту Європи залишили нидіти, припускаючи, що це знайома територія, яка насправді була переважно невідомою.

Великі публічні видовища — публічні поховання у Франції в імперському стилі; королівські весілля та похорони в Британії, Бельгії, Іспанії чи Норвегії; перепоховання, ушанування та президентські виступи в різних посткомуністичних країнах — були суто місцевими подіями, які широко транслювалися для національної аудиторії, але за кордоном їх дивилися лише нерепрезентативні меншини[627]. Результати виборів в інших країнах національні ЗМІ повідомляли лише в тому разі, якщо вони мали неабияке значення для міжнародних відносин. Європейці переважно не знали, що відбувається в сусідніх країнах. Причиною їхньої виняткової незацікавленості європейськими виборами була не просто підозрілість чи нудьга від брюссельських засідань. Це було природним наслідком переважно не-європейського ментального всесвіту більшості європейців.

Проте існував один усеосяжний виняток — спорт. Супутниковий телеканал «Євроспорт» транслював різноманітні спортивні події різними європейськими мовами. Кожна національна телевізійна станція від Естонії до Португалії виділяла значні блоки ефіру для спортивних змагань, чимало з яких відбувалися між європейськими країнами і часто — навіть без участі місцевих та національних команд. Популярність глядацьких видів спорту надзвичайно виросла в останні десятиліття сторіччя, попри те, що кількість глядачів, які дивилися спортивні події наживо, переважно впала. У трьох середземноморських країнах попит на спортивні новини був такий, що виправдовував існування дуже поважних багатотиражних щоденних газет,

присвячених виключно спорту (L'Equipe — у Франції, Marca — в Іспанії, Gazzetta dello Sport — в Італії).

Хоча багато країн усе ще могли похвалитись особливими місцевими видами спорту та спортивними подіями — хокей із шайбою в Чеській Республіці, баскетбол у (несподівано) Литві та Хорватії, Тур де Франс та щорічний тенісний турнір Вімблдон — на рівні континенту це були нішеві події, які, утім, могли інколи привернути увагу мільйонної аудиторії (Тур — єдиний спортивний захід, який протягом десятиліть навіть збільшив кількість глядачів наживо). Бої биків в Іспанії користувалися невеликою популярністю серед молодих іспанців, хоча їх і відновили в дев'яності як щось на кшталт потенційно прибуткової «індустрії спадщини». Навіть крикет, знакова літня англійська гра, з'їхав до нішевих позицій у галузі розваг, попри спроби зробити його більш яскравим і видовищним — та покласти край неквапливим, але комерційно катастрофічним п'ятиденним іграм. От що справді об'єднувало Європу, то це футбол.

Так було не завжди. У цю гру грали в кожній європейській країні, але в перші післявоєнні десятиліття гравці не від'їжджали далеко від дому. Глядачі дивилися національні футбольні ліги; доволі рідкісні міжнародні ігри в деяких країнах вважали чужим, емоційно зарядженим відтворенням воєнної історії. Жоден із глядачів, який у ті роки ходив на футбольні матчі, наприклад, між Англією та Німеччиною або Німеччиною та Нідерландами (не кажучи вже про Польщу та Росію), не плекав би ілюзій щодо Римського договору й «дедалі тіснішого союзу». Актуальною історичною паралеллю цілком чітко була Друга світова війна.

У перші післявоєнні десятиліття гравці з різних європейських країн були не дуже знайомі одне з одним і зазвичай поза межами поля ніколи не зустрічалися: коли в 1957 році валлійський форвард Джон Чарльз увійшов в історію, залишивши Leeds United та перейшовши до туринського Juventus за нечувану суму в 67 тисяч фунтів, про це на перших шпальтах написали газети обох країн. Аж до кінця 1960-х у клубних командах рідко коли грали іноземці — окрім Італії, де креативні менеджери тільки починали полювати на талановитих гравців інших команд. Славетна команда Real Madrid у 1950-ті справді пишалася незрівняним угорцем Ференцом Пушкашем, але то був виняток. Пушкаш, капітан угорської національної збірної, утік із Будапешта після радянського вторгнення та прийняв іспанське громадянство. До того, як і кожен інший угорський футболіст, він був практично невідомий за межами своєї країни — настільки, що, коли очолив угорську збірну в матчі на лондонському стадіоні Вемблі в листопаді 1953 року, хтось почув, як один з англійських гравців-супротивників бовкнув: «Подивіться на цього опецька. Ми їх винесемо». (Угорці перемогли із рахунком 6:3, а Англія вперше зазнала поразки на власному полі.)

Одне покоління по тому Juventus, Leeds United, Real Madrid та практично кожен великий європейський футбольний клуб тепер мали космополітичний набір гравців — вихідців із різних країн. Талановитий молодик зі Словаччини чи Норвегії, який колись був приречений відбігати всю свою кар'єру в Кошицях чи Тронгеймі, час від часу виходячи на поле з національною збірною, тепер міг сподіватися пограти у вищих лігах, здобуваючи популярність, досвід і отримуючи дуже хорошу зарплату в Ньюкаслі, Амстердамі чи Барселоні. Головним тренером англійської команди у 2005 році був швед. «Арсенал», провідну британську футбольну команду

початку XXI століття, тренував француз. До першого складу команди клубу Північного Лондона належали гравці з Франції, Німеччини, Швеції, Данії, Ісландії, Ірландії, Нідерландів, Іспанії, Швейцарії, Бразилії, Кот д'Івуару та США, а також декілька з Англії. Для гравців, тренерів та глядачів футбол був грою без кордонів. Модні клуби на кшталт Manchester United перетворювали свій успіх у змаганнях на «бренд», який однаково успішно міг продаватися (і продавався) від Ланкаширу до Латвії.

Кілька окремих футбольних зірок — не обов'язково найталановитіших, але тих, хто міг похвалитися гарною зовнішністю, вродливими дружинами й активним приватним життям, — посіли в європейському суспільному житті та популярних виданнях місце, яке досі було закріплене за новими зірками кіно чи членами королівських родин. Коли Девід Бекхем (англійський гравець із середніми технічними навичками, але неперевершеним талантом самопромоції) у 2003 році перейшов з Manchester United до Real Madrid, це стало топовою телевізійною новиною в кожній країні — члені Європейського Союзу. Ганебний виступ Бекхема на Європейському чемпіонаті з футболу в Португалії наступного року (капітан англійської команди не забив два пенальті, наблизивши принизливий ранній виліт своєї країни зі змагання) майже ніяк не зменшив захвату його шанувальників.

Найбільш показово те, що вихід англійської команди з турніру практично ніяк не вплинув на кількість британських глядачів подальших матчів між командами з маленьких країн (Португалії, Нідерландів, Греції та Чеської Республіки), серед яких британські шанувальники не мали об'єкта національної любові. Незважаючи на загострені пристрасті навколо міжнародних ігор, де вимахували прапорами, демонстрували клубну символіку та переспівували одне одного гімнами, спільне захоплення переглядом гри — будь-якої гри — переважували почуття відданості своїй команді[628]. У розпал трансляції матчів, які відбувалися того літа в Португалії, на BBC матчі подивилося двадцять п'ять мільйонів глядачів лише в Сполученому Королівстві. Офіційний сайт турніру Euro.com відвідало сорок мільйонів користувачів, а кількість переглядів сторінок упродовж ігор сягнула пів мільярда.

Футбол добре адаптувався до своєї новонабутої популярності. Цей вид дозвілля точно був егалітарним. У нього міг грати будь-хто будь-де: гра потребувала лише м'яча, на відміну від плавання, тенісу чи гімнастики, які потребували певного фінансового рівня або ж наявності державних закладів, що в багатьох європейських країнах були рідкістю. Незвичайно високий зріст чи кремезність не були перевагою, радше навпаки; й особливої небезпеки гра також не становила. Як вид зайнятості футбол довго був низькооплачуваною альтернативою для хлопців з робітничого класу промислових містечок; але тепер це стало шляхом до вищих щаблів провінційної заможності та багато чого іншого.

Ба більше, хай якими талановитими та популярними були окремі футболісти, вони залишалися невід'ємною частиною команди. Їх не можна було легко перетворити, як «вічно другого» французького велогонщика Раймона Пулідора, на символ несправджених національних амбіцій. Футбол був надто простим, щоб використовувати його в метафоричному та квазіметафізичному значенні, яке в Америці часом застосовують до бейсболу. Крім того, до гри мав доступ кожен (і дедалі більше — кожна) — такою мірою, якою це вже було неможливо

у разі професійного командного спорту, наприклад, у Північній Америці. Словом, футбол був дуже європейським видом гри.

Як об’єкт європейської суспільної уваги футбол, як часом стверджували, тепер заміняв не лише війну, а й політику. Він точно займав значно більше місця в газетах; а політики в усіх країнах прагнули вшанувати спортивних героїв та продемонструвати обізнаність із їхніми досягненнями. З іншого боку, політика в Європі втратила свою змагальність. Зникнення давніх панівних наративів (соціалізм проти капіталізму; пролетарії проти власників; імперіалісти проти революціонерів) не означало, що певні питання державної політики більше не збурювали чи не поляризували громадську думку. Але тепер стало справді важче описувати політичні вподобання та прихильності в традиційних партійних термінах.

Старі політичні радикали — ультраправі й ультраліві — нині часто об’єднувалися: зазвичай заради протидії іноземцям та через спільний страх європейської інтеграції. Антикапіталізм — дещо непереконливо перевтілений в антиглобалізм, ніби національний капіталізм був якимсь інакшим, менш загрозливим різновидом, — приваблював і націоналістичних реакціонерів, і радикалів з міжнародним порядком денним. Що ж до політичного мейнстриму, то давні розбіжності між право- та лівоцентристськими партіями здебільшого зникли. Наприклад, шведські соціал-демократи та французькі неоґоллісти в багатьох сучасних питаннях цілком могли мати більше спільного одне з одним, аніж зі своїми ідеологічними пращурами. За попередні два десятиліття політична топографія Європи кардинально змінилася. Традиційний розподіл на «ліву» та «праву» політику зберігся, але в чому саме полягала різниця, було незрозуміло.

Від цих змін постраждали політичні партії старого зразка: як ми пам’ятаємо, вони втрачали членів, а на вибори приходило дедалі менше людей. Іншим постраждалим був майже так само шанований європейський інститут — публічний інтелектуал. Кінець попереднього століття означився розквітом політично залучених інтелектуалів — у Відні, Берліні, Будапешті, але передусім у Парижі: людей на кшталт Теодора Герцля, Карла Клауса чи Леона Блюма. Століття по тому на європейській сцені їхні потенційні наступники були якщо не повністю відсутні, то дедалі більше відсунені на маргінес.

Для занепаду європейських інтелектуалів існували різні причини (це явище завжди було нетиповим для Британії, а його поодинокі прояви зазвичай ставали наслідками еміграції, як у випадку Артура Кестлера чи Ісаї Берліна). У Центральній та Східній Європі питання, якими колись переймалася політична еліта — марксизм, тоталітаризм, права людини чи перехідна економіка, — у молодших поколінь тепер викликали нудьгу та байдужість. Немолоді моральні авторитети на кшталт Гавела чи колишні політичні герої, як-от Міхнік, неминуче асоціювалися з минулим, яке мало кого цікавило. Те, що Чеслав Мілош колись назвав «роздратуванням східноєвропейських інтелектуалів» щодо американської параної навколо суто матеріальних речей, дедалі більше поширювалося на їхніх власних співгромадян.

У Західній Європі інтелектуали не до кінця втратили свою повчальну роль — читачів якісної німецької чи французької преси час від часу піддавали палким політичним проповідям від Ґюнтера Ґрасса чи Режіса Дебре, — але

вони втратили мету цих повчань. Публічні моралісти могли ганити чимало гріхів, але не було загальної цілі чи ідеалу, в ім'я якого вони могли об'єднати своїх послідовників. Фашизм, комунізм та війна були викреслені з континенту разом із цензурою та смертною карою. Аборти й контрацепція стали доступні майже всюди, гомосексуальність відкрито дозволяли та практикували. Грабунок необмеженого капіталістичного ринку, глобального чи локального, і далі викликав критику інтелектуалів з усіх країн; але за відсутності переконливої антикапіталістичної контрпропозиції ця дискусія більше пасувала аналітичним центрам, аніж філософам.

Єдиною цариною, де європейські інтелектуали ще могли поєднати моральну щирість із універсальними політичними рекомендаціями, була зовнішня політика, вільна від складних внутрішньополітичних компромісів і в якій питання правди і кривди, життя і смерті все ще були дуже актуальні. Упродовж воєн у Югославії інтелектуали із Західної та Східної Європи зайняли активну позицію. Дехто, як Ален Фінкелькрот у Парижі, тілом та душею вболівав за хорватів. Інші, зокрема у Франції та Австрії, засудили західне втручання як очолений Америкою напад на сербську автономію, що ґрунтувався на (як вони стверджували) перебільшених чи навіть вигаданих переказах про злочини, яких насправді ніколи не було. Більшість обстоювали необхідність втручання в Боснію чи Косово на загальних підставах, спираючись на правові обґрунтування, які вперше були сформульовані за двадцять років до того, та підкреслюючи геноцидний характер дій сербських сил.

Та навіть Югославія, попри всю нагальність цієї теми, не могла повернути інтелектуалів у центр суспільного життя. Бернара-Анрі Леві в Парижі могли запросити до Єлисейського палацу для консультацій з президентом; так само Тоні Блер періодично влаштовував виїзні зустрічі з привілейованими британськими журналістами й іншими придворними акулами пера. Але ці ретельно продумані заходи зі створення політичного іміджу не мали впливу на політику: ані Франція, ані Британія, ані будь-який їхній союзник жодним чином не міняли своїх розрахунків унаслідок інтелектуального тиску. І, як стало очевидно в ході атлантичного розколу 2003 року, зіграти роль, яка колись була ключовою в мобілізації громадської думки, публічні інтелектуали теж не могли.

Європейська громадськість (на відміну від деяких європейських державних діячів) в абсолютній більшості була проти і американського вторгнення в Ірак того року, і більш загальних тенденцій американської зовнішньої політики за часів президентства Джорджа Буша. Та незважаючи на те, що багато європейських інтелектуалів поділяли й висловлювали тривогу та гнів, у які вилився цей спротив, вони не змогли ані артикулювати його, ані організувати. Деякі французькі письменники — знову ж таки Леві чи Паскаль Брюкнер — відмовилися засудити Вашингтон, частково через страх здатися бездумними антиамериканістами, а частково тому, що підтримували його позицію проти «радикального ісламу». На них практично ніхто не звернув уваги.

Впливові колись постаті на кшталт Міхніка та Ґлюксманна закликали читачів підтримати політику Вашингтона щодо Іраку і, спираючись на свої попередні ідеї стосовно комунізму, стверджували, що політика «ліберального інтервенціонізму» на захист прав людини по всьому світу була обґрунтованою на загальних засадах і що Америка і тоді, і раніше стояла в авангарді

боротьби проти політичного зла й морального релятивізму. Переконавши таким чином самих себе, що американський президент провадив свою зовнішню політику заради їхніх цілей, вони були щиро здивовані, що пізніше опинилися на самоті, а їхня традиційна аудиторія на них не зважає.

Але Міхнік чи Ґлюксманн були незатребувані не через особливість їхньої позиції. Та сама доля чекала на інтелектуалів, які відстоювали протилежну думку. 31 травня 2003 року двоє найвідоміших європейських письменників, філософів й інтелектуалів Юрґен Габермас і Жак Дерріда видали у Frankfurter Allgemeine Zeitung статтю під назвою «Unsere Erneuerung. Nach dem Krieg: Die Wiedergeburt Europas» («Наше відновлення. Після війни: відродження Європи»), у якій стверджували, що нова небезпечна політика Америки була сигналом тривоги для Європи — нагодою для європейців переосмислити їхню спільну ідентичність, спертися на спільні цінності Просвітництва й виробити чітку європейську позицію у світовій політиці.

Вихід їхньої статті навмисне був запланований тоді, коли по всій Західній Європі з'явилися подібні есеї не менш відомих публічних осіб: Умберто Еко — у La Repubblica; його італійського колеги, філософа Джанні Ваттімо — у La Stampa; президента Німецької академії мистецтв, швейцарця Адольфа Мушґа — у Neue Zurcher Zeitung; іспанського філософа Фернандо Саватера — у El Pais; та самотнього американця, філософа Річарда Рорті — у Suddeutsche Zeitung. Практично в будь-який період попереднього століття ініціатива такого масштабу, у таких провідних газетах і за відповідного авторитету її учасників стала б величезною суспільною подією — маніфестом і закликом до бою, який би прокотився політичною та культурною спільнотою.

Але ініціатива Дерріди й Габермаса, попри те, що вона висловлювала настрої, які поділяла більшість європейців, минула практично непоміченою. Вона не стала новиною в пресі, її текст не цитували прихильники. Ніхто не благав авторів узяти до рук перо й очолити шлях уперед. Уряди низки європейських держав, зокрема Франції, Німеччини, Бельгії та пізніше Іспанії, без сумніву, у загальних рисах були солідарні з поглядами, викладеними в цих есеях; але нікому з них не спало на думку запросити професорів Дерріду чи Еко для консультацій. Уся ідея звелася нанівець. Через сто років після справи Дрейфуса, через п'ятдесят років після культу Жана-Поля Сартра провідні європейські інтелектуали кинули клич — і ніхто не прийшов.

* * *

Через шістдесят років після завершення Другої світової війни Атлантичний альянс між Європою та Сполученими Штатами перебував у сум'ятті. Почасти це був передбачуваний наслідок кінця «холодної війни»: попри те, що мало хто хотів дезінтеграції чи забуття НАТО, в цій організації в тому вигляді, який вона мала на той час, було мало сенсу, а її майбутні цілі лишалися незрозумілими. Альянс іще більше постраждав під час Югославських воєн, коли американські ґенерали обурювалися необхідністю ухвалювати рішення

спільно з європейськими партнерами, які не хотіли брати на себе ініціативу й мало чим могли практично допомогти на полі бою.

Але понад усе НАТО опинилося під безпрецедентним тиском через реакцію Вашингтона на атаки 11 вересня 2001 року. Безкомпромісна й нетактовна однобічна позиція президента Буша («з нами чи проти нас»), із презирством відкинута пропозиція допомоги від натівських союзників та розв'язання Штатами війни в Іраку, незважаючи на потужний міжнародний спротив і відсутність мандата ООН, зробили так, що Америку — не меншою мірою, аніж «тероризм», проти якого вона оголосила війну на невизначений час — відтепер стали вважати основною загрозою миру та безпеці у світі.

Поділ на «Стару» і «Нову Європу», який, за словами міністра оборони США Дональда Рамсфелда, проявився навесні 2003 року, щоб вбити клин між європейськими союзниками Вашингтона, мало що пояснював щодо внутрішньоєвропейських розбіжностей та сильно суперечив реальності. Америка могла розраховувати на непохитну народну повагу й підтримку лише в Польщі. В інших частинах Європи, як нової, так і старої, американську політику щодо Іраку та інші дії не схвалювали[629]. Але той факт, що поважний американський посадовець прагнув розділити європейців таким чином, лише через кілька років після того, як вони з такими труднощами почали збирати себе докупи, багатьох підводив до висновку, що тепер найсерйознішою проблемою Європи були власне Сполучені Штати.

НАТО з'явилось як компенсація неспроможності Західної Європи захистити себе без американської допомоги. Те, що, намагаючись створити власну ефективну військову силу, європейські уряди весь час зазнавали поразки, давало цій організації сенс існування. Починаючи з Маастрихтського договору 1993 року, Європейський Союз принаймні визнав потребу Спільної зовнішньої та безпекової політики, хоча якою вона була і як її можна було визначити і впровадити, залишалося незрозумілим. Однак десять років по тому ЄС наблизився до того, щоб створити Сили швидкого реагування в складі 60 тисяч осіб для миротворчих завдань та інтервенції. Крім того, за наполяганням Франції й очевидно дратуючи Вашингтон, європейські уряди наближалися до угоди щодо автономної оборонної структури, яку можна було б вирядити поза межі Європи й незалежно від НАТО.

Але атлантичний розрив полягав не лише в суперечці щодо армій. Він навіть не стосувався грошей, хоча Європейський Союз тепер був достатньо великий, щоб дієво тиснути на Конгрес США й окремих американських виробників, аби вони відповідали його нормам та вимогам або ж ризикували бути витісненими з його ринків; багато американських конгресменів і бізнесменів не очікували такого повороту подій. Європа не тільки більше не перебувала в тіні Америки; навпаки, у своїх відносинах вони помінялися місцями. Прямі європейські інвестиції в США у 2000 році сягнули 900 мільярдів доларів (проти менш ніж 650 мільярдів американських прямих інвестицій у Європу); майже 70% усіх закордонних інвестицій у США були з Європи; а європейські багатонаціональні компанії тепер володіли великою кількістю знакових американських продуктів, зокрема Brooks Brothers, Random House, маркою сигарет Kent, Pennzoil, Bird's Eye та бейсбольною командою Los Angeles Dodgers.

Незважаючи на суворість європейської конкуренції, вона все одно означала певну близькість. Що справді поглиблювало розрив між двома континентами,

то це дедалі більша розбіжність щодо «цінностей». Як стверджували оглядачі Le Monde, «трансатлантична спільнота цінностей руйнується». З європейської перспективи, Америка, яка впродовж «холодної війни» стала на перший погляд знайомою, почала здаватися дуже чужою. Щира релігійність дедалі більшої кількості американців, яку втілював їхній останній, «перероджений» президент[630], була незрозумілою більшості християн-європейців (чого, певно, не можна було сказати про їхніх більш набожних сусідів-мусульман). Через захоплення американців особистою зброєю, зокрема повністю укомплектованими напівавтоматичними гвинтівками, життя в США здавалося небезпечним й анархічним, водночас більшості європейських спостерігачів часте та непримиренне застосування смертної кари, схоже, виводило Америку за межі сучасної цивілізації[631].

Сюди ж додавалося зростання зневаги Вашингтона до міжнародних угод, власна думка з будь-якого питання від глобального потепління до міжнародного права і найперше — упереджена позиція щодо ізраїльсько-палестинської кризи. У жодному з цих випадків обрання президента Джорджа Буша у 2000 році не призвело до кардинальної зміни політичного курсу — атлантичний розрив почав проявлятися задовго до цього моменту. Але жорсткіший тон нової адміністрації для багатьох європейських експертів підтвердив те, що вони вже й так підозрювали: це були не просто відмінні позиції стосовно окремих політичних питань. Це були докази фундаментальної культурної ворожнечі, і їх раз у раз більшало.

Те, що Америка культурно відрізнялася — чи то поступалася Європі, чи то загрожувала їй, — не було новою ідеєю. У 1983 році міністр культури Франції Жак Ланґ застерігав, що популярний серіал «Даллас» становить серйозну загрозу для французів та європейської ідентичності. Дев'ять років по тому, коли у французьких кінотеатрах розпочався показ «Парку Юрського періоду», його слова дослівно повторив один із його наступників-консерваторів. Коли в 1992 році відкрився європейський Діснейленд, радикальна директорка паризького театру Аріан Мнушкін пішла ще далі, наголошуючи, що парк розваг виявиться «культурним Чорнобилем». Але це були дрібні знайомі прояви інтелектуальної зарозумілості й почуття культурної невпевненості в поєднанні — і у Франції, і в інших країнах — із чималою шовіністичною ностальгією. На п'ятдесяту річницю висадки союзників у Нормандії Джанфранко Фіні, лідер колишньої фашистської італійської партії Національний альянс, сказав в інтерв'ю італійській щоденній газеті La Stampa таке: «Сподіваюся, мене не звинуватять у захисті фашизму, якщо я запитаю, чи не втратила Європа через висадку американців частину своєї культурної ідентичності».

Що в цій ситуації на початку XXI століття було нове, то це те, що такі настрої стали повсюдними та перейшли з інтелектуального чи політичного маргінесу безпосередньо в центр європейського життя. Глибина та поширення антиамериканізму в сучасній Європі були значно сильніші за ті настрої, що вирували під час В'єтнамської війни або навіть у розпал рухів за мир на початку 1980-х. Хоча населення більшості країн переважно все ще вірило, що атлантичні відносини можна зберегти, троє з п'яти європейців у 2004 році (у деяких країнах, зокрема в Іспанії, Словаччині та, несподівано, Туреччині, — значно більше) вважали, що сильне лідерство Америки у світі «не бажане».

Почасти це можна було пояснити поширеним несприйняттям політики й особи президента Джорджа Буша, на противагу теплому ставленню до його попередника Білла Клінтона. Але в шістдесятих багато європейців злилися на президента Ліндона Джонсона; утім їхні емоції щодо війни в Південно-Східній Азії зазвичай не переходили в антипатію до Америки чи американців загалом. Сорок років по тому по всьому континенту ширилося відчуття (зокрема великою мірою в Британії, де населення обурено виступало проти того, як їхній прем'єр-міністр захоплено підтримує американського союзника), що з перетвореннями, які відбуваються в Америці, щось не так — або, як багато хто тепер стверджував, завжди було не так.

Насправді гадана «не-американськість» Європи швидко ставала найширшим спільним знаменником у європейському самовизначенні. Європейські цінності протиставлялися американським. Європа була — або силувалася стати — всім, чим не була Америка. У листопаді 1998 року Жером Клеман, президент Arte, франко-німецького телеканалу, присвяченого культурі й мистецтву, попередив, що «європейська креативність» — це останній бастіон перед сиренами американського матеріалізму, та як приклад навів посткомуністичну Прагу — місто, якому загрожувало пасти жертвою «une utopie liberale mortelle» («смертоносної ліберальної утопії»): рабства дерегульованих ринків і ваби наживи.

У перші роки після комунізму Прага, як і решта Східної Європи, безперечно, зізналася б у переступі — прагненні всього американського, від індивідуальної свободи до матеріального достатку. І будь-хто, хто відвідував східноєвропейські столиці, від Таллінна до Любляни, не міг не зауважити напористої нової еліти стильно вдягнених молодих чоловіків та жінок, які заклопотано мчали на зустрічі чи шопінг на своїх нових дорогих автівках, насолоджуючись смертоносною ліберальною утопією жахіть Клемана. Але навіть східні європейці тримали американську модель на відстані: почасти — з поваги до своєї нової належності до Європейського Союзу; почасти — через зростання відрази до певних аспектів американської зовнішньої політики; але дедалі більше тому, що як економічна система та модель суспільства Сполучені Штати більше не здавалися таким очевидним шляхом майбутнього[632].

Відвертий антиамериканізм у Східній Європі й надалі поділяла меншість. У країнах на кшталт Болгарії чи Угорщини це тепер стало непрямим, політично прийнятним способом висловлення ностальгії за національним комунізмом і, як це часто бувало в минулому, зручним замінником антисемітизму. Але навіть серед мейнстримних оглядачів та політиків уже було не прийнято вважати американські інститути чи практики джерелом натхнення або прикладом для наслідування. Довго Америка уособлювала інший час — майбутнє Європи. Тепер вона була просто іншим місцем. Безперечно, багато молодих людей і далі мріяли поїхати до Америки. Але, як пояснив в інтерв'ю один угорець, який кілька років пропрацював у Каліфорнії, «в Америку треба їхати, коли ти молодий і неодружений. Але коли настає час дорослішати, треба повертатися до Європи».

Образ Америки як краю вічної молодості та пригод (на відміну від Європи XXI століття, котру зображували як солодкий рай для людей середнього віку, що не люблять ризикувати) був особливо поширений, зокрема в самій Америці. І Європа справді старішала. Із двадцяти країн, де у 2004 році у складі населення мали найвищу частку осіб, старших за шістдесят, усі, крім

однієї, були європейськими (виняток становила лише Японія). Темпи народжуваності в багатьох європейських країнах були значно нижчими за рівень смертності. В Іспанії, Греції, Польщі, Німеччині та Швеції коефіцієнт народжуваності становив менше 1,4 дитини на одну жінку. У країнах Східної Європи (наприклад, у Болгарії, Латвії чи Словенії) він наближався до 1,1, найнижчого у світі. У перспективі ці дані означають, що багато європейських країн могли до 2040 року очікувати скорочення населення на 20% або більше.

Здавалося, жодне з традиційних пояснень зменшення народжуваності не могло роз'яснити початок демографічної кризи в Європі. Бідні країни на кшталт Молдови та багаті, як-от Данія, стояли перед тими самими викликами. У католицьких країнах на зразок Італії чи Іспанії молоді люди (і одружені, і неодружені) часто жили з батьками навіть після тридцяти років, тоді як у лютеранській Швеції вони мали власну оселю та доступ до щедрої державної допомоги на дитину й до оплачуваної декретної відпустки. Але хоч скандинави і народжували трохи більше дітей, ніж європейці Середземномор'я, різниця в народжуваності була не така вагома, як спільні риси. В усіх країнах цифри були б ще менші, якби не іммігранти з неєвропейських країн, які піднімали загальну кількість населення й значно частіше прагнули створити потомство. У Німеччині в 1960 році кількість дітей, які мали одного з батьків — іноземця, становила тільки 1,3% від усіх народжених того року немовлят. Через сорок років цей показник зріс до кожної п'ятої дитини.

Демографічна ситуація в Європі насправді не так уже й відрізнялася від заокеанської: на початку нового тисячоліття рівень народжуваності серед місцевого населення також впав значно нижче за рівень смертності. Різниця полягала в тому, що кількість іммігрантів, які приїжджали до США, була набагато більшою (серед них непропорційно більшу частку становила доросла молодь), тож загальна народжуваність у США мала перспективи в досяжному майбутньому впевнено випередити Європу. І хоча демографічний спад означав, що і Америка, і Європа в прийдешніх десятиліттях матимуть проблеми з виплатами державних пенсій та іншого соціального забезпечення, система добробуту в Європі була значно щедрішою, а отже, перебувала під більшою загрозою.

Європейці опинилися перед вочевидь прямолінійною дилемою: що буде, якщо (коли?) працевлаштованих молодих людей стане недостатньо, щоб підтримувати спільноту громадян-пенсіонерів, кількість яких невпинно зростала і які тепер жили значно довше, ніж раніше, не платили податки та ще й створювали дедалі більше навантаження на сферу медичних послуг?[633] Одним із рішень було зменшити розмір пенсії. Другим — підняти віковій поріг, після якого вона виплачуватиметься, тобто змусити людей працювати довше до виходу на пенсію. Третім варіантом було стягувати більше податків з тих, хто ще працював. Четвертим варіантом, який серйозно (і без особливого ентузіазму) розглядали лише в Британії, було піти за прикладом США та заохочувати або навіть зобов'язати людей звертатися до приватного сектору по соціальне страхування. Усі вони були потенційно політично вибуховими.

Багато критиків європейських держав добробуту, які були прихильниками вільного ринку, вважали головною проблемою, що стояла перед Європою, не демографічний спад, а економічну негнучкість. Питання полягало не в тому, що не вистачало чи не вистачатиме працівників, а в тому, що їхні зарплати

та робочі місця охороняла надто велика кількість законів або ж їм було гарантовано такі пенсії та допомога з безробіття, що вони в принципі не мали стимулу працювати. Якщо усунути цю «негнучкість ринку праці» та зменшити або передати в приватний сектор дорогі соціальні гарантії, то більше людей увійде до ринку праці, тягар на працедавців і платників податків зменшиться, а «євросклероз» буде подолано.

Це був і правильний, і водночас хибний діагноз. Ніхто не піддавав сумніву те, що деякі переваги держави добробуту, які були запроваджені й усталені на піку післявоєнного буму, тепер перетворилися на відчутний тягар. Кожен німецький працівник чи працівниця, які втратили роботу, мали право на отримання 60% від свого останнього зарплатного пакета впродовж наступних тридцяти двох місяців (67%, якщо вони мали дитину). Після цього щомісячні виплати зменшувалися до 53 (чи 57) відсотків — без граничного терміну виплат. Не зрозуміло, чи часом ця подушка безпеки не знеохочувала людей шукати заробітку. Але вона мала свою ціну. Через розмитість правил, метою яких було захистити інтереси працівників на робочому місці, працедавцям більшості країн ЄС було складно звільняти штатних працівників (особливо у Франції). Наслідком такої політики стало їхнє небажання наймати людей, що, відповідно, вперто підтримувало високі показники безробіття серед молоді.

З іншого боку, те, що за американськими стандартами європейські економіки були зарегульовані та негнучкі, не означало, що вони обов'язково неефективні чи непродуктивні. У 2003 році за оцінкою продуктивності в розрахунку на робочу годину економіки Швейцарії, Данії, Австрії та Італії були співвідносні із США. За тим самим критерієм Ірландія, Бельгія, Норвегія, Нідерланди та Франція (саме так) виробляли більше, ніж Сполучені Штати. Якщо Америка загалом все ж таки була продуктивнішою (якщо американці виробляли більше товарів та послуг і заробляли більше грошей), то лише тому, що більша частка серед них працювала за наймом; вони працювали більше годин, ніж європейці (у 2000 році в середньому на триста годин); а їхні відпустки були рідшими та коротшими.

Тимчасом як британці офіційно мали право на 23 дні оплачуваної відпустки на рік, французи — на 25, а шведи — на не менш ніж 30, багато американців мали погоджуватися на менш ніж половину цього періоду, залежно від місця їхнього проживання. Європейці зробили свідомий вибір менше працювати, менше заробляти — та жити краще. В обмін на їхні надзвичайно високі податки (ще одну перешкоду для зростання та інновацій в очах англо-американських критиків) європейці отримували безкоштовні або майже безкоштовні медичні послуги, ранній вихід на пенсію та надзвичайне розмаїття соціальних і державних послуг. Завдяки середній школі вони були більш освічені, ніж американці. А ще жили безпечніше та — частково з цієї причини — довше, мали краще здоров'я (незважаючи на те, що набагато менше на нього витрачали[634]) і значно рідше бідували.

Це була «європейська соціальна модель». Поза сумнівом, вона коштувала дуже дорого. Але те, що вона обіцяла безпеку робочого місця, прогресивне оподаткування й великі соціальні виплати, більшість європейців сприймала як втілення негласного договору між урядом та громадянами, а також між самими громадянами. Згідно зі щорічними опитуваннями Євробарометра, абсолютна більшість європейців вважала, що причиною бідності були соціальні обставини, а не особиста неспроможність. Вони також заявляли про

готовність платити вищі податки, якщо їх спрямовували на зменшення бідності.

Такі настрої були очікувано поширені в Скандинавії і майже так само властиві Британії, Іспанії чи Італії. У Європі існував широкий міжнародний, незалежний від класу консенсус щодо обов'язку держави захищати громадян від зрадливої долі чи ринку: ані підприємства, ані держава не повинні були ставитися до громадян як до замінних гвинтиків виробництва. Соціальна відповідальність й економічна перевага не мали бути взаємозаперечними — «зростання» заслуговувало на похвалу, але не за будь-яку ціну.

Ця європейська модель мала кілька різновидів: «нордичний», «рейнський» та «католицький», а всередині кожного існували власні варіації. Їх об'єднував не окремий набір послуг чи економічних дій і не рівень державного залучення. Це радше було відчуття (часом виписане в документах і законах, часом — ні) балансу суспільних прав, громадянської солідарності та колективної відповідальності, які «пасували» сучасній державі та були в ній можливі. Сукупні результати могли дуже відрізнятися у, скажімо, Італії та Швеції. Але суспільний консенсус, на якому вони ґрунтувалися, багато громадян вважали офіційним зобов'язанням. Коли у 2004 році канцлер Німеччини — соціал-демократ запровадив зміни в системі соціальних виплат країни, то наразився на бурю суспільних протестів, аналогічно до тієї, з якою зіткнувся ґоллістський уряд у Франції, який десять років тому запропонував подібні реформи.

Різноманітні спроби уникнути вибору між європейською соціальною солідарністю й американським типом економічної ґнучкості мали місце ще з 1980-х років. Молодше покоління економістів та підприємців, дехто з яких провів певний час в американських бізнес-школах чи компаніях і був розчарований тим, що вони вважали негнучкістю європейського бізнес-середовища, переконувало політиків у необхідності «спростити» процедури та заохочувати конкуренцію. Влучно названі «Gauche Americaine» (американські ліві) у Франції заходилися звільняти лівицю від антикапіталістичного комплексу, зберігаючи водночас її соціальну свідомість; у Скандинавії шкідливі наслідки високого оподаткування обговорювали (хоч і не завжди визнавали) навіть у соціал-демократичних колах. Правиця була змушена визнати потребу в соціальному забезпеченні, тоді як лівиця — переваги прибутку.

Спроби поєднати найкраще з обох боків невипадково збіглися з пошуком проєкту, що міг би замінити віджилу дискусію між капіталізмом та соціалізмом, яка понад століття формувала основу західної політики. На короткий час наприкінці 1990-х результатом став так званий «Третій шлях», який нібито поєднував захоплення необмеженим капіталістичним виробництвом із належним усвідомленням соціальних наслідків і колективних інтересів. Навряд чи це можна було вважати новою ідеєю: по суті, вона мало чим доповнювала «соціально орієнтовану ринкову економіку» 1950-х років Людвіґа Ергарда. Але політика, особливо постідеологічна, стосувалася форми; і саме форма третього шляху, створеного за моделлю успішного «зведення» лівого та правого підходів Білла Клінтона, й сформульована насамперед новим лейбористом Тоні Блером, привабила спостерігачів.

Блер, звичайно, мав деякі унікальні з погляду його часу та місця переваги. У Великій Британії Марґарет Тетчер сильно пересунула політичний центр управо, тоді як попередники Блера на чолі лейбористів зробили брудну роботу щодо знищення старої партійної лівиці. Отож у післятетчерівській атмосфері Блер міг здаватися переконливо прогресивним і «європейським», лише схвально говорячи про перевагу правильно розподілених державних послуг; тим часом його загальновідоме захоплення приватним сектором і намагання у своїх політичних кроках сприяти дружньому до бізнесу економічному середовищу впевнено закріпило за ним місце в «американському» таборі. Він тепло відгукувався щодо приведення Британії в лоно Європи; але водночас наполягав на тому, щоб його країна залишалась осторонь європейського законодавства, яке стосувалося соціального захисту та фінансової гармонізації, яку мали на увазі під євросоюзівським «спільним ринком».

Третій шлях подавали і як прагматичне розв'язання економічних та соціальних головоломок, і як значний концептуальний прорив після десятиліть теоретичного застою. Його прихильники на континенті, безжурні щодо перерваних «третіх шляхів» в історії своїх країн, зокрема популярного фашистського «третього шляху» 1930-х років, радо його підхопили. Під керівництвом Жака Делора (1985?1995) Європейська комісія здавалася дещо заклопотаною створенням та запровадженням норм і правил, що заміняли «Європу» на втрачену спадщину бюрократичного соціалізму у фабіанському стилі. Складалося враження, що Брюсселю також потрібен якийсь третій шлях: власна історія, яка б надихала і допомагала Союзу знайти своє місце між інституційною невидимістю та зайвою зарегульованістю[635].

Блерівська політика «нового погляду» не пережила його катастрофічного рішення втягнути свою країну та свою репутацію у вторгнення в Ірак у 2003 році. Той крок лише нагадав закордонним спостерігачам, що третій шлях нових лейбористів нерозривно пов'язаний з небажанням Великої Британії обирати між Європою та Сполученими Штатами. А свідчення того, що в Британії, як і в США, різко збільшилась кількість бідних — на відміну від інших країн ЄС, де бідність якщо і зростала, то повільно, — різко зменшили привабливість британської моделі. Але третій шлях був приречений на короткий «термін придатності». Власне його назва натякала на наявність двох суперечностей — радикального вільного ринкового капіталізму та державного соціалізму, яких більше не існувало (а у випадку останнього завжди була плодом догматичних фантазій). Потреба в кардинальному теоретичному (чи риторичному) прориві минула.

Отож на початку 1980-х приватизацію сприймали неоднозначно. Вона викликала широкі дискусії про вплив і легітимність державного сектору, а також ставила під сумнів досяжність соціал-демократичних цілей та моральну легітимність прибутку як мотивації у створенні суспільних благ. Утім до 2004 року приватизація перетворилася на суворо прагматичне питання. У Східній Європі вона була необхідною умовою для членства в ЄС відповідно до обмежень Брюсселя, метою яких було протидіяти державним субсидіям, що викривляли ринок. У Франції чи Італії продаж державних активів тепер використовували як короткотерміновий бухгалтерський спосіб зменшити річний дефіцит і не порушити правила єврозони.

Навіть власні проєкти Тоні Блера в рамках третього шляху — наприклад, щодо напівприватизації лондонської підземки або запровадження «конкуренції» між

послугами лікарень — було розпочато після розрахунку їхньої економності та супутніх переваг для державного бюджету. Те, що їх можна було пояснити соціальною перевагою, сприймали як непереконливий, постфактум вигаданий аргумент. Крім того, популярність Блера з часом знижувалась (як показало різке зменшення кількості голосів, які він отримав під час своєї третьої перемоги на виборах у травні 2005 року). Незважаючи на скорочення урядових витрат, ухиляння від європейських норм щодо соціальної підтримки, зниження корпоративного оподаткування та залучення внутрішніх інвестицій усіма можливими пряниками, продуктивність Великої Британії вперто залишалася низькою. В обрахунку продуктивності на годину вона постійно відставала від її «неповоротких», зарегульованих партнерів у ЄС.

Ба більше, план нових лейбористів щодо уникнення майбутньої кризи недофінансованих державних пенсійних систем — шляхом передачі відповідальності в приватний сектор — уже і так був приречений на поразку через менш ніж десять років після його гордого проголошення. У Великій Британії, як і в США, компанії, які інвестували свої пенсійні фонди в мінливу фондову біржу, могли майже не сподіватися виконати свої далекосяжні зобов'язання перед своїми працівниками, особливо враховуючи те, що ці працівники — як і пенсіонери, що залежали від державних коштів — тепер мали жити значно довше, ніж раніше. Ставало зрозуміло, що більшість із них ніколи не побачить повної пенсії від компанії… якщо тільки держава не буде знову залучена в пенсійні справи, щоб компенсувати нестачу. Третій шлях починав здаватися жахливо подібним до гри в наперстки.

На початку XXI століття дилема, перед якою опинилися європейці, називалася не «соціалізм проти капіталізму», «ліві проти правих» чи третій шлях, і навіть не «Європа проти Америки», оскільки для більшості людей вибір, по суті, вже було зроблено на користь Європи. Імовірніше, це було питання — те саме питання, — яке історія поставила на порядок денний у 1945 році і яке тихо, але вперто витіснило або пережило всі інші теми, що претендували на увагу європейців. Яким могло бути майбутнє для окремих європейських національних держав? Чи мали вони майбутнє?

Про вороття до світу окремих національних держав, які були самі по собі і не поділяли із сусідами нічого, крім спільного кордону, не могло бути й мови. Поляки, італійці, словенці, данці й навіть британці тепер були європейцями. Як і мільйони сикхів, бенгальців, турків, арабів, індійців, сенегальців тощо. За своїм економічним життям кожен, чия країна була в Європейському Союзі — або хотіла бути, — тепер безповоротно став європейцем. ЄС був найбільшим внутрішнім спільним ринком у світі, найбільшим продавцем послуг у світі й унікальним джерелом влади серед держав-членів в усіх питаннях економічного регулювання та правових кодексів.

У світі, де відносна перевага в незмінних ресурсах — енергетиці, корисних копалинах, орній землі, навіть місці розташування — мала менше значення, ніж дії, які сприяли освіті, дослідженням та інвестиціям, те, що Євросоюз дедалі активніше опікувався цими питаннями, було надзвичайно важливо. Подібно до того, як у формуванні ринку ключову роль завжди відігравала держава, створюючи правила, якими керувався обмін, зайнятість та рух, тепер ці правила встановлював ЄС; крім того, завдяки власній валюті він практично став монополістом на ринку самих грошей. Єдиним ключовим видом

економічної діяльності, який залишився в компетенції урядів, а не ЄС, було оподаткування — і то лише тому, що на цьому наполягла Велика Британія.

Однак люди живуть не на ринках, а в спільнотах. Упродовж кількох останніх століть ці спільноти об'єднувалися, добровільно або (частіше) примусово, у держави. Переживши 1914?1945 роки, європейці в усіх країнах відчували нагальну потребу в державі: політики та суспільні порядки денні насамперед відображають саме це занепокоєння. Утім після того, як настало економічне процвітання, суспільний мир та міжнародна стабільність, ця потреба поволі зійшла нанівець. Натомість з'явилася підозрілість щодо державного втручання та прагнення індивідуальної незалежності й усунення обмежень для приватної ініціативи. До того ж в епоху супердержав Європа, здавалося, випустила з рук свою власну долю. Тому роль європейських національних держав дедалі більше здавалася надмірною. Проте виявилося, що з 1990 року — і тим більше з 2001-го — ці держави знову почали набувати доволі важливого значення.

Ранньомодерна держава мала дві тісно пов'язані між собою функції: збирання податків і ведення війни. Європа, тобто Європейський Союз — це не держава. Він не збирає податків і не має можливості воювати. Як ми пам'ятаємо, йому знадобилося дуже багато часу, щоб набути бодай зародків військової спроможності, не кажучи вже про зовнішню політику. Упродовж пів століття після того, як закінчилася Друга світова війна, це переважно не було недоліком: думку про ще одну європейську війну з відразою сприймали майже всі європейці, а для оборони проти єдиного ймовірного ворога вони мали субпідрядника по той бік Атлантичного океану.

Але після 11 вересня 2001 року стали очевидними обмеження постнаціонального рецепта кращого європейського майбутнього. Зрештою, традиційна європейська держава не лише воювала за кордоном, а й підтримувала мир у межах своїх кордонів. Саме це, як давно зрозумів Гоббс, надає державі її особливої та незамінної легітимності. У країнах, де в останні роки насильницькі бойові дії розгорнулися проти неозброєного мирного населення (Іспанія, Велика Британія, Італія та Німеччина), про важливість держави — поліції, армії, розвідки та судової системи — ніколи не забували. У добу «тероризму» монополію держави на збройну силу підтримує більшість її громадян, і це надає їм упевненості.

Держави гарантують безпеку своїх громадян. Водночас не було жодного натяку на те, що в осяжному майбутньому Брюссель (Європейський Союз) може або збирається взяти на себе цю відповідальність. У цьому ключовому аспекті держава продовжувала бути головним легітимним представником своїх громадян, і транснаціональний союз європейців, попри всі його паспорти та парламенти, не міг навіть сподіватися скласти йому конкуренцію. Можливо, європейці й насолоджувалися правом подати скаргу до європейських суддів через голову власного уряду, і багатьом було дивно, що державні суди в Німеччині чи Британії охоче виконували рішення, ухвалені в Страсбурзі чи Люксембурзі. Але коли йшлося про те, щоб зупинити бойовика чи терориста, відповідальність, а отже, влада лягала на Берлін чи Лондон. Зрештою, що мав зробити європейський громадянин, якщо його чи її будинок бомбардують? Подзвонити бюрократу?

Легітимність визначається спроможністю: легітимність роз'єднаної, ультрафедеративної тощо Бельгійської держави піддали сумніву саме тому, що

вона часом здавалася неспроможною гарантувати безпеку своїх громадян. І хоча державна спроможність починається зі зброї, але на ній не завершується навіть сьогодні. Доти, доки саме держава (а не наддержавне об'єднання) виплачує пенсії, забезпечує безробітних і дає освіту дітям, державна монополія на певний різновид політичної легітимності буде неоскарженою. Упродовж XX століття європейські національні держави брали на себе значну відповідальність за добробут, безпеку та благополуччя своїх громадян. У недавні роки вони відкинули нав'язливий нагляд за моральністю людської поведінки та певною мірою — але не повністю — повноваження в економіці. Решта залишилася без змін.

Легітимність також залежить від території. Європейський Союз, як зауважували багато спостерігачів, — це абсолютно унікальний звір: він має чітко окреслену територію, хоча водночас не є сталою територіальною одиницею. Його закони та норми поширюються на всю його територію, але громадяни не можуть голосувати на національних виборах в інших країнах (однак мають можливість голосувати на місцевих і європейських виборах). Безперечно, географічному розмахові Союзу суперечить його порівняно неважлива роль, яку він відіграє в щоденних справах європейців порівняно з країною їхнього народження чи проживання. Звичайно, Союз — це провідний постачальник економічних та інших послуг. Але це визначає його громадян скоріше як споживачів, аніж як учасників: «спільноту пасивних громадян… якими керують незнайомці». Саме тому можуть напрошуватися несхвальні порівняння з Іспанією чи Польщею до встановлення демократії або мовчазною політичною культурою Західної Німеччини за Аденавера: для такої амбітної ініціативи це песимістичні прецеденти.

Громадянство, демократія, права й обов'язок тісно пов'язані із державою — особливо в країнах, де існує традиція активної участі громадян у справах держави. Фізична близькість має значення: щоб бути учасником держави, потрібно почуватися її частиною. Але навіть у добу надшвидкісних поїздів та електронної комунікації в режимі реального часу незрозуміло, як хтось, приміром, у Коїмбрі чи Ряшеві може бути активним громадянином Європи. Для того щоб ця концепція зберігала якесь значення, а також щоб європейці й далі були політичними в позитивному значенні цього слова, їхнім опорним пунктом в осяжному майбутньому залишатиметься Лісабон чи Варшава, але не Брюссель. Невипадково в сучасному світі, коли громадяни не дуже довіряють федеральній столиці та всім її діям, держави-гіганти, як-от Китай, Росія чи США, або встановлюють авторитарний режим, або ж залишаються відверто децентралізованими.

Отож зовнішність була оманливою. У 2005 році Європейський Союз не замінив традиційних територіальних одиниць і не мав такої перспективи в найближчому майбутньому. Через шістдесят років після смерті Гітлера численні ідентичності, суверенітети і території, які разом визначали Європу та її історію, неминуче накладалися одне на одне й були пов'язані між собою більше, ніж будь-коли. Новим — і доволі складним для розуміння сторонніх спостерігачів — стало те, що тепер можна бути французом і європейцем, каталонцем і європейцем або арабом і європейцем.

Окремі нації та держави нікуди не зникли. Подібно до того, як світ не зводився до єдиного «американського» еталона, розвинуті капіталістичні суспільства демонстрували ціле розмаїття суспільних форм і дуже різне ставлення до ринку й держави, так само і Європа містила окрему палітру

народів і традицій. Ілюзія того, що ми живемо в постнаціональному чи постдержавному світі, з'являється через те, що ми приділяємо «глобалізованим» економічним процесам надто багато уваги… і вважаємо, що аналогічні наддержавні процеси відбуваються в усіх інших сферах людського життя. Якщо дивитися на Європу суто крізь призму виробництва й обміну, то вона справді перетворилася на бездоганний графік руху міжнаціональних хвиль. Та якщо поглянути на неї як на центр влади, політичної легітимності чи культурних зв'язків, можна стверджувати, що вона залишилася тим, чим і була: знайомим зібранням окремих державних частинок. Націоналізм переважно прийшов і минув[636]; але нації та держави нікуди не зникли.

З огляду на те, що європейці заподіяли одне одному в першій половині XX століття, це було досить незвичайно. Певна річ, передбачити це посеред уламків 1945 року було неможливо. Відродження сплюндрованих народів Європи та їхніх самобутніх національних культур й інститутів на руїнах європейської тридцятилітньої війни цілком можна вважати навіть більшим досягненням, аніж їхній спільний успіх у створенні наднаціонального Союзу. Зрештою, воно фігурувало в різноманітних європейських планах ще задовго до Другої світової війни, і спустошення, спричинене конфліктом, навпаки цьому сприяло. Але воскресіння Німеччини, Польщі чи Франції, не кажучи вже про Угорщину та Литву, здавалося набагато менш імовірним.

Ще менш передбачуваним — і навіть цілком немислимим лише кілька коротких десятиліть тому — було перетворення Європи на світанку XXI століття на взірець міжнародних чеснот: спільноти цінностей і системи міждержавних відносин, які і європейці, і не-європейці вважали прикладом для загального наслідування. Частково це був результат посилення розчарування американською альтернативою; але така репутація була заслуженою. І вона надавала безпрецедентну можливість. Утім чи вистоїть новий, начищений до блиску образ Європи, відтертий від старих гріхів і злигоднів, проти викликів прийдешнього століття, значною мірою залежіть від того, як європейці реагуватимуть на не-європейців поміж собою та біля своїх кордонів. У перші неспокійні роки XXI століття це питання залишалося відкритим.

Сто сімдесят років тому, на світанку доби націоналізму, німецький поет Генріх Гайне виявив красномовну розбіжність між двома типами колективних почуттів:

Нам [німцям], — писав він, — наказали бути патріотами, і ми стали патріотами, тому що ми робимо все, до чого змушують нас наші правила. Однак не варто думати, що це такий самий патріотизм, як і те почуття, що так само називається тут, у Франції. Патріотизм француза означає, що в нього зігрівається серце, і завдяки цьому теплу воно розтягується та збільшується, тож його любові вистачає не лише на найближчого родича, а й на всю Францію, увесь цивілізований світ. Патріотизм німця означає, що його серце скорочується і стискається, як шкіра на холоді, і тоді німець починає ненавидіти все іноземне, не хоче більше бути громадянином світу, європейцем, а лише провінційним німцем.

* * *

Звичайно, Франція та Німеччина вже перестали бути ключовими орієнтирами. Але вибір між двома типами патріотизму, окресленими Гайне, цілком точно відповідає ситуації в сучасній Європі. Якщо нова Європа, стискаючись «як шкіра на холоді», поверне в «німецький» бік до захисного провінціалізму (референдуми у Франції та Нідерландах навесні 2005 року, коли чітка більшість відкинула проєкт європейської «конституції», натякають на такий розвиток подій), тоді можливість буде втрачено, і Європейський Союз ніколи не вийде за межі свого функціонального походження. Він залишиться не більше ніж сумою та найбільшим спільним знаменником окремих власних інтересів його членів.

Але якби патріотизм у Європі зміг знайти спосіб вийти за власні межі, вхопити дух ідеалізованої Франції Гайне, «розтягуючись та збільшуючись, щоб охопити увесь цивілізований світ», тоді стало б можливе дещо більше. У XX столітті — столітті Америки — Європа кинулася в прірву. Відновлення старого континенту відбувалося повільно й невпевнено. У деяких аспектах воно ніколи не завершиться: Америка матиме найбільшу армію, а Китай вироблятиме більше дешевших товарів. Але ні Америка, ні Китай не змогли запропонувати практичної моделі для всесвітнього наслідування. Незважаючи на жахи нещодавнього минулого — та великою мірою через них, — саме європейці перебували в унікальній ситуації, що дозволяла їм запропонувати світу деякі скромні поради щодо того, як уникнути повторення їхніх помилок. Мало хто міг би передбачити це шістдесят років тому, але XXI століття все ще може належати Європі.

Післямова

З дому мерців

Есей про сучасну європейську пам’ять

Проблема зла буде основоположною проблемою європейського інтелектуального життя — так само як основоположною проблемою після останньої війни стала смерть.

Ганна Арендт (1945)

Забування, навіть не побоюся цього слова, історичної помилки — це надважливий фактор у творенні нації; тому поступ історичної дисципліни часто становить небезпеку для національної ідентичності… Суть нації

полягає в тому, що всі, хто до неї належить, мають багато спільного, а також у тому, що вони багато чого забули.

Ернест Ренан

Опрацювання істориками подій цього періоду має відбуватися та розумітися в контексті Аушвіцу… На цьому етапі будь-яка історизація досягає своїх меж.

Саул Фрідлендер[637]

Для євреїв, за висновком Генріха Гайне, хрещення стало «вхідним квитком до Європи». Але це було в 1825 році, коли ціна перепустки до сучасного світу полягала у відмові від гнітючої спадщини єврейської відмінності та відокремленості. Сьогодні ціна пропуску до Європи змінилася. За іронією долі, яку Гайне з його пророчими натяками на «дикі темні часи, що насуваються на нас» оцінив би краще за всіх, ті, хто на світанку XXI століття стануть повноцінними європейцями, спершу мають прийняти нову і набагато гнітючішу спадщину. Сьогодні доречне визначення Європи — це не хрещення, а винищення.

Визнання Голокосту — наш сьогоднішній вхідний квиток до Європи. У 2004 році польський президент Квасневський, намагаючись перегорнути болісну сторінку минулого своєї країни та поставити Польщу поряд з її партнерами в ЄС, офіційно визнав страждання, яких зазнали польські євреї під час війни, зокрема те, що вони були жертвами рук і поляків також. Наступного року навіть у Румунії президент Ілієску наприкінці свого терміну заради прагнення його країни вступити в ЄС був змушений визнати те, що він і його коло довго та завзято заперечували: Румунія також відіграла свою роль у знищенні європейських євреїв…

Безперечно, для повної участі в європейській сім'ї є й інші критерії. Те, що Туреччина і далі відмовляється визнати «геноцид» її вірменського населення в 1915 році, буде перешкодою для її заявки на членство в ЄС, так само як і Сербія продовжуватиме нидіти біля європейських дверей доти, доки її політичний клас не візьме на себе відповідальність за масові вбивства та інші злочини Югославських воєн. Але причина, чому подібні злочини мають таку політичну вагу і чому «Європа» взяла на себе відповідальність нагляду за тим, щоб на них звертали увагу, а також причина визначати «європейців» як людей, які справді на них зважають, полягає в тому, що вони є конкретними проявами головного злочину (у цьому разі до та після того, як він стався) — спроби однієї групи європейців винищити кожного члена іншої групи європейців тут, на європейській землі, на пам'яті сучасників.

Гітлерівське «остаточне вирішення єврейського питання» в Європі — це не тільки основа післявоєнної міжнародної юриспруденції: «геноциду» чи «злочинів проти людяності». Воно також визначає моральну (та в деяких

європейських країнах правову) позицію тих, хто про нього висловлюється. Заперечувати чи применшувати Шоа — Голокост — означає поставити себе поза межами цивілізованого публічного дискурсу. Ось чому мейнстримні політики, як можуть, уникають компанії демагогів на кшталт Жана-Марі Ле Пена. Сьогодні Голокост — це значно більше, ніж просто ще один беззаперечний факт минулого, на яке європейці більше не можуть не зважати, навіть якщо хочуть. Тимчасом як Європа готується залишити Другу світову війну в минулому — відкриваючи останні меморіали, вшановуючи останніх учасників і постраждалих, які ще живі — відновлена пам'ять про мертвих євреїв Європи стала власне визначенням і гарантією поверненої людяності континенту. Так було не завжди.

Те, що сталося з європейськими євреями, ніколи не було таємницею. Те, що близько 6 мільйонів із них були вбиті впродовж Другої світової війни, уже через кілька місяців після її закінчення стало відомим фактом. За жменькою тих, хто вижив, — чи то в таборах для переміщених осіб, чи у своїх країнах — можна було опосередковано вирахувати кількість загиблих. Зі 126 тисяч вивезених з Австрії євреїв повернулися 4500. У Нідерландах, де до війни проживало 140 тисяч євреїв, депортовано було 110 тисяч, а повернулося — менш ніж 5 тисяч. У Франції із 76 тисяч євреїв (більшість із яких народилися за кордоном), депортованих у 1940?1944 роках, вижило менше 3%. У східніших країнах цифри були ще жахливіші: з довоєнного єврейського населення Польщі, яке становило понад 3 мільйони, було винищено аж 97,5%. У самій Німеччині в травні 1945 року із 600 тисяч німецьких євреїв залишилося тільки 21 450 осіб.

Тим, хто вижив і повертався, раділи не сильно. Після років антисемітської пропаганди місцеве населення в усіх країнах не лише було схильне звинувачувати абстрактних «євреїв» у своїх стражданнях, а й не приховувало жаль через повернення чоловіків і жінок, чиї робочі місця, майно та квартири вони привласнили. У 4-му окрузі Парижа 19 квітня 1945 року сотні людей вийшли на протест, коли єврей, який повернувся з депортації, спробував заявити права на свою (зайняту) квартиру. Перш ніж демонстрацію розігнали, вона перетворилася майже на повстання, а натовп волав «La France aux francais!»[638]. Поважний французький католицький філософ Габрієль Марсель, безумовно, такими висловами не послуговувався б. Але він не посоромився кілька місяців по тому написати в журналі Temoignage Chretien про «зухвалу самовпевненість» євреїв та їхнє намагання «все захоплювати».

Не дивно, що майбутній член уряду Франції Сімона Вейль після повернення з Берген-Бельзену написала: «Ми почувалися так, ніби наші життя не мали значення; і водночас нас було так мало». У Франції (як і в Бельгії) до депортованих учасників руху Опору, які вижили і тепер поверталися назад, ставилися як до героїв — рятівників честі своєї країни. Але євреї, яких депортували не через їхні погляди, а через їхню етнічну належність, такій меті не пасували. У будь-якому разі де Ґолль (як і Черчилль) чомусь не зважав на расову особливість жертв Гітлера, натомість розуміючи нацизм у контексті прусського мілітаризму. У Нюрнберзі французькому прокурору Франсуа де Ментону не подобалося навіть саме визначення «злочинів проти людяності» (він віддавав перевагу терміну «злочини проти миру»), а впродовж процесу він жодного разу не згадав про депортації чи вбивства євреїв[639].

Через майже три роки автори редакційної статті в Le Monde від 11 січня 1948 року під заголовком «Ті, хто вижив у таборах смерті» спромоглися зворушливо розповісти про «280 тисяч депортованих, з яких вижило 25 тисяч», ані разу не вживши слово «єврей». Відповідно до закону, ухваленого в 1948 році, термін «депортований» можна було застосовувати лише до французьких громадян чи мешканців, яких депортували з політичних причин або через опір окупанту. Закон ніяк не розрізняв їх за тим, до якого табору їх відсилали та що з ними відбувалося після прибуття. Отож єврейські діти, яких замкнули в поїздах та відправили до Аушвіцу на смерть у газових камерах, в офіційних документах були записані як «політичні депортовані». За жорстокою, хай і випадковою іронією, цих дітей, багато з яких були синами та дочками євреїв, народжених за кордоном, і яких силоміць розлучили з їхніми батьками французькі жандарми, вшановували в документах і на пам'ятних табличках як «загиблих за Францію»[640].

У Бельгії католицькі партії в першому післявоєнному парламенті виступили проти ідеї будь-якої грошової компенсації для «євреїв, яких заарештували лише на расистському ґрунті»: більшість із них, як натякалося, очевидно, торгували на чорному ринку. Насправді у виключенні євреїв з будь-яких програм післявоєнної допомоги Бельгія зайшла ще далі. Оскільки 95% депортованих з Бельгії євреїв були іноземними громадянами або не мали громадянства, згідно з післявоєнним законодавством євреї, які вижили й опинилися в Бельгії після війни, не могли претендувати на жодну державну допомогу — якщо тільки вони також не брали участі в організованих рухах Опору. У жовтні 1944 року бельгійська влада автоматично приписувала національність «німець» кожному єврею чи єврейці, які залишалися в Бельгії і не могли довести своє бельгійське громадянство. Теоретично це скасовувало всі «расові» розподіли воєнного часу, але водночас фактично перетворювало вцілілих євреїв на ворожих чужинців, яких можна було затримати, а їхнє майно — конфіскувати (і не повертати до січня 1947 року). Такі постанови мали додаткову перевагу в тому, що визначали цих євреїв для подальшого повернення до Німеччини, де нацистське переслідування їм більше не загрожувало.

У Нідерландах, де, як повідомляла газета нідерландського опору Vrij Nederland, нацисти самі були заскочені спритністю, з якою місцеві громадяни та суспільні авторитети співпрацювали, щоб принижувати самих себе, жменьці євреїв, які повернулися додому, абсолютно не раділи. Одна з них, Ріта Купман, пригадувала, що її привітали так: «Скільки ж вас поповерталося. Радійте, що вас тут не було — ми так страждали від голоду!». Справді, нідерландці зазнали неабияких страждань упродовж «Голодної зими» 1944?1945 років, і багато єврейських будинків, які після депортації господарів стояли порожніми, особливо в Амстердамі, були цінним джерелом дерева й інших запасів. Та, попри все завзяття, з яким нідерландська воєнна влада ідентифікувала й заарештовувала місцевих євреїв, їхні післявоєнні наступники (самі-то вони мали чисте сумління) не почувалися зобов'язаними забезпечити євреям якесь спеціальне відшкодування. Натомість вони досить самовдоволено підкреслювали, що не вбачають жодної різниці між нідерландськими громадянами на національних чи будь-яких інших підставах, прирікши в такий спосіб загиблих нідерландських євреїв на майбутню анонімність та невидимість. У 1950-х католицький прем'єр-міністр Нідерландів навіть сказав «ні» у відповідь на пропозицію взяти участь у спорудженні міжнародного меморіалу в Аушвіці, відкинувши цю ідею як «комуністичну пропаганду».

У Східній Європі, звичайно, ніколи особливо не йшлося про те, щоб визнати страждання євреїв, не кажучи вже про відшкодування. У перші післявоєнні роки євреї в цьому регіоні переймалися насамперед тим, щоб просто вижити. Вітольд Кула, поляк за національністю, описував поїздку потягом з Лодзі до Вроцлава в серпні 1946 року, під час якої він був свідком антисемітського знущання над єврейською родиною: «Пересічний польський інтелектуал не уявляє собі, що сьогодні в Польщі єврей не може водити машину, не ризикне їхати потягом, не наважиться відправити свою дитину на шкільну екскурсію; він не може поїхати у віддалені місця, віддає перевагу великим містам перед навіть середніми, а коли настає ніч, йому не варто виходити з дому. Треба бути героєм, щоб продовжувати жити в такій атмосфері після шести років страждань».

Після поразки Німеччини багато євреїв у Східній Європі дотримувалися стратегії виживання, яку практикували під час війни: вони приховували своє єврейське походження від колег, сусідів і навіть власних дітей, розчиняючись, як могли, у післявоєнному світі та відновлюючи принаймні вигляд нормального життя. І не лише в Східній Європі. У Франції, де нові закони забороняли відверто антисемітську риторику, притаманну довоєнному публічному дискурсу, спадщина Віші нікуди не зникла. Табу пізнішого покоління ще не вкоренилися, а поведінка, яку з часом стали вважати поганим тоном, була ще прийнятною. Як і в 1930-х, не обійшлося без лівиці. У 1948 році депутат парламенту, комуніст Артур Рамет привернув увагу до деяких провідних політиків-євреїв — Леона Блюма, Жуля Мока, Рене Маєра, — щоб порівняти їх із парламентарями з його власної партії: «У нас, комуністів, французькі тільки імена» (це твердження було таким же грубим, як і неправдивим).

За цих обставин більшість європейських євреїв стояли перед складним вибором: виїхати (до Ізраїлю, щойно його було створено, чи Америки, після того як її двері відчинилися в 1950 році) або ж мовчати та, наскільки це можливо, залишатися непомітними. Безперечно, багато з них відчували нездоланне прагнення говорити та свідчити. За словами Прімо Леві, «абсолютна, патологічна жага оповіді» змусила його описати все, що він щойно пережив. Та, з іншого боку, доля самого Леві доволі показова. Коли він у 1946 році запропонував «Se questo e un uomo», історію свого ув'язнення в Аушвіці, провідному італійському видавництву лівого спрямування Einaudi, йому категорично відмовили: опис переслідування та виживання, який Леві почав зі своєї депортації як єврея, а не як учасника Опору, не узгоджувався з піднесеними версіями італійців про загальнонаціональний антифашистський опір.

Натомість «Se questo e un uomo» надрукувало маленьке видавництво накладом тільки 2500 примірників, більшість із яких залишилися непроданими на складі у Флоренції та були знищені великою повінню через двадцять років. Мемуари Леві «Чи це людина?» вийшли друком у Британії лише в 1959 році, де продали лише кілька сотень примірників (американське видання під назвою «Виживання в Аушвіці», яке вийшло через двадцять років, також не продавалося). Gallimard, найпрестижніше французьке видавництво, довгий час утримувалося від купівлі будь-яких книжок Леві; тільки після його смерті в 1987 році його робота та його значущість почали здобувати у Франції визнання. Тож Прімо Леві, як і його тему, упродовж багатьох років майже не чули: ніхто не слухав. У 1955 році він зауважив, що говорити про табори

стало «неделікатно» — «можна наразитися на звинувачення в непристойній показушності чи у виставлянні себе жертвою». Джуліана Тедескі, яка також пережила Аушвіц, говорила про те саме: «Я зустрічала людей, які нічого не хотіли знати, тому що, зрештою, італійці також страждали, навіть ті, хто не був у таборах… Вони казали: "Заради бога, це вже в минулому", — і я довго мовчала»[641].

Навіть у Великій Британії про Голокост не згадували публічно. Подібно до того, як символом концтабору для французів був Бухенвальд із чітко облаштованими відділами для політичних в'язнів-комуністів, у післявоєнній Британії знаковим образом нацистського табору став не Аушвіц, а Берген-Бельзен (який звільнила британська армія); а напівмертвих в'язнів, яких знімали і показували в новинних випусках у кіно наприкінці війни, зазвичай не називали євреями[642]. У післявоєнній Британії євреї також намагалися не привертати до себе уваги та тримати свої спогади про собі. Описуючи в 1996 році своє дитинство в Англії як сина батьків, які вижили в таборі, Джеремі Адлер згадував, що тимчасом як удома обговорювати Голокост можна було вільно, поза ним тема була забороненою: «Мої друзі могли вихвалятися тим, як їхній тато воював з Монті в пустелі[643]. Але про те, що пережив мій батько, говорити було не дозволено. Донедавна цьому досвіду не було місця. На проходження публічного циклу від придушення до одержимості темою Голокосту в Британії знадобилося близько п'ятдесяти років»[644].

Що з позиції сьогодення дивує найбільше, то це всезагальний характер цього нехтування. Голокост євреїв було викреслено з пам'яті не лише в тих країнах, які справді мали вагомі підстави про це не думати — як, скажімо, в Австрії (на яку припадала тільки десята частина населення довоєнної Німеччини, але з якої походив кожен другий охоронець концтаборів) чи Польщі; а й також в Італії, де більшості населення не було чого соромитися, чи в Британії, де загалом воєнний час згадували з гордістю і навіть деякою ностальгією. Цьому, звичайно, сприяло швидке розв'язання «холодної війни»[645]. Але були й інші причини. Більшість європейців не пов'язували Другу світову війну з євреями (за винятком тих випадків, коли їх у ній звинувачували), а будь-яке припущення, що стражданням євреїв може бути відведене чільне місце, викликало глибоке обурення.

Голокост був лише однією з багатьох речей, які люди хотіли забути: «У ситі післявоєнні роки… європейці заховалися за колективною амнезією» (Ганс Маґнус Енценсберґер). Після компромісів із фашистськими управлінцями й окупаційними силами, колаборації з військовими установами та керівниками, особистих принижень, матеріальних труднощів й особистих трагедій мільйони європейців мали власні вагомі підстави відвернутися від нещодавнього минулого або навіть підкоригувати спогади. Те, що французький історик Анрі Руссо пізніше назвав «синдромом Віші» — розтягнутий на десятиліття складний процес визнання того, що сталося під час війни, та загальне бажання стерти спогади або ж змінити їх так, щоб вони не руйнували слабких зв'язків післявоєнного суспільства, — жодним чином не стосувалося суто Франції.

Кожна окупована країна в Європі розвинула свій власний «синдром Віші». Наприклад, митарства італійців у часи війни — як усередині країни, так і в тюремних таборах — відвертали увагу від страждань, яких італійці завдали іншим: приміром, на Балканах або в італійських африканських колоніях. Історії, які нідерландці або поляки розповідали самим собі про війну,

десятиліттями підтримували в країні національний образ: нідерландці, зокрема, надавали велике значення своєму образу як країни, що чинила опір, водночас щосили намагаючись забути, що 23 тисячі нідерландців пішли до Ваффен-СС добровольцями, створивши найбільший контингент у Західній Європі. Навіть Норвегія якимсь чином мала дати раду пам'яті про те, що більш ніж кожен п'ятий її офіцер добровільно вступив до неонацистської партії Відкуна Квіслінґа «Національна єдність» до або після квітня 1940 року. Але тимчасом як звільнення, опір і депортованих — і навіть героїчні поразки на кшталт Дюнкерка чи Варшавського повстання 1944 року — можна було якось використати для компенсаційної національної міфотворчості, у Голокості не було нічого «придатного для використання»[646].

У певному розумінні німцям було навіть легше усвідомити та визнати масштаб їхнього злочину. Звісно, не одразу: ми пам'ятаємо, як провалилася «денацифікація». Викладання історії в перші роки Федеративної Республіки завершувалося на періоді Німецької імперії. За рідкісним винятком державних діячів на кшталт Курта Шумахера, який ще в червні 1947 року попереджав своїх співгромадян, що їм краще «раз і назавжди навчитися говорити про євреїв у Німеччині та у світі», публічним особам у Німеччині в сорокових та п'ятдесятих роках вдавалося жодним словом не згадати «Остаточне вирішення». Американський письменник Альфред Казін зауважив, що для його студентів у Кельні в 1952 році «…війна завершилася. Про війну не треба було згадувати. Мої студенти не вимовили жодного слова про війну». Коли західні німці озиралися на минуле, то бачили спогади про свої власні страждання: згідно з опитуваннями, які проводили наприкінці п'ятдесятих, абсолютна більшість називала післявоєнну союзницьку окупацію «найгіршим часом у їхньому житті».

Як і передбачали деякі спостерігачі вже в 1946 році, німці успішно дистанціювалися від Гітлера, уникаючи не лише покарання, а й моральної відповідальності, та пропонуючи світу Фюрера як цапа-відбувайла. Справді, тим, що Гітлер накоїв, сильно обурювалися — але радше через біду, яку він накликав на голови німців, аніж через те, що він та німці вчинили щодо інших. Як здавалося багатьом німцям у ті роки, вибір євреїв був не так найбільшим злочином Гітлера, як його найбільшою помилкою: під час опитування в 1952 році майже двоє з п'яти дорослих у Західній Німеччині не вагаючись говорили інтерв'юерам, що, на їхню думку, для Німеччини було б «краще», якби на її території не було євреїв.

Такому ставленню сприяло те, що майже всі нагадування про нацистські звірства перебували далеко; нацисти продумано розташували головні табори смерті далеко від «старого райху». Не те щоб близьке розташування саме по собі було гарантією чуйності. Те, що Дахау був розташований у передмісті Мюнхена і з центру міста до нього можна було доїхати на трамваї, не поглиблювало в місцевого населення усвідомлення того, що там відбувалося: у січні 1948 року баварський парламент одностайно проголосував за те, щоб переробити цей нацистський табір на Arbeitslager, табір примусової праці для «ледарів та асоціальних елементів». Ганна Арендт, приїхавши до Німеччини в 1950 році, зауважила: «Усюди помітно, що ніхто не реагує на те, що сталося, але важко сказати, що це — свідома відмова оплакувати загиблих чи вияв власне емоційної неспроможності». У 1955 році франкфуртський суд виправдав Петерса, генерального менеджера компанії, яка постачала СС газ Циклон-Б, на тих підставах, що не було «достатньої

кількості доказів» того, що його використовували для вбивства депортованих.

Водночас німці — єдині в усій Європі — не могли заперечувати того, що вони зробили з євреями. Вони могли намагатися не говорити про це; могли підкреслювати свої власні страждання; могли перекладати провину на «жменьку» нацистів. Але не могли ухилитися від відповідальності за злочин геноциду, переклавши її на когось іншого. Навіть Аденавер, який обмежувався публічними висловленнями співчуття щодо єврейських «жертв», навіть не називаючи тих, через кого вони ними ставали, був змушений підписати з Ізраїлем угоду про репарації. І попри те, що ані британці, ані французи, ані навіть самі італійці не виявляли жодного інтересу до мемуарів Прімо Леві, «Щоденник Анни Франк» (треба визнати, написаний більш доступно) став рекордним бестселером серед книжок у паперовій обкладинці в історії Німеччини, розійшовшись накладом у понад 700 тисяч примірників станом на 1960 рік.

Тим, що змусило задуматися самих німців, стала, як ми пам’ятаємо, низка судів, спричинених запізнілими розслідуваннями німецьких злочинів на Східному фронті. Починаючи з проваджень проти членів «інтервенційних груп» в Ульмі в 1958 році, після яких відбувся арешт і суд над Адольфом Айхманом, і завершуючи франкфуртським процесом над тюремниками Аушвіцу між груднем 1963 та серпнем 1965 року, ці процеси стали першою за весь післявоєнний час можливістю для колишніх в’язнів публічно заговорити про те, що вони пережили. Водночас двадцятирічний Статут про термін давності щодо вбивств було подовжено (хоча ще не скасовано).

Значною мірою до такої зміни настроїв призвела хвиля антисемітського вандалізму наприкінці 1950-х років та зростання очевидності того, що молоді німці геть нічого не знають про Третій райх: їхні батьки нічого їм не розповідали, а вчителі уникали цієї теми. Починаючи з 1962 року, десять західнонімецьких земель оголосили, що тепер історія 1933?1945 років, зокрема винищення євреїв, стане обов’язковим предметом в усіх школах. Відтак припущення Конрада Аденавера, яке він зробив одразу після війни, вивернули навиворіт: здоров’я німецької демократії тепер вимагало того, щоб про нацизм пам’ятали, а не забули. Увагу одразу ж звернули на геноцид та «злочини проти людяності», а не на «воєнні злочини», з якими до того часу насамперед асоціювався націонал-соціалізм. Нове покоління мало бути обізнаним з природою і масштабом нацистських звірств. Популярні журнали на кшталт Stern та Quick більше не могли применшувати значущості таборів так, як у 1950-х, або співати оди «хорошим» нацистам. Суспільство почало потроху дізнаватися про неприйнятність та непристойність нещодавнього німецького минулого.

Зміни не варто перебільшувати. У шістдесятих і західнонімецький канцлер (Кізінґер), і федеральний президент (Ганс Любке) були колишніми нацистами — молодші експерти, як ми пам’ятаємо з розділу 12, одразу зауважили цю разючу невідповідність тому образу, який створювала для себе Боннська республіка. Однією справою було сказати правду щодо нацистів, а геть іншою — визнати колективну відповідальність німецького народу: щодо цього більшість політичного класу Німеччини все ще зберігала мовчання. Крім того, попри те, що кількість західних німців, які вважали, що Гітлер став би одним із найвидатніших державних діячів Німеччини, «якби не війна», зменшилася від 48% у 1955 році до 32% — у 1967-му, останні цифри (нехай

вони і репрезентували переважно відповіді старших респондентів) навряд чи були обнадійливі.

Справжні зміни відбулися впродовж наступного десятиліття. Через поєднання низки подій — Шестиденної війни між арабами й ізраїльтянами в 1967 році, ставання на коліна канцлера Брандта перед меморіалом Варшавського гетто, убивства ізраїльських спортсменів на Олімпіаді в Мюнхені в 1972 році та, насамкінець, показу по німецькому телебаченню мінісеріалу «Голокост» у січні 1979 року — євреї та їхні страждання очолили німецький порядок денний. З усього цього найважливішим був телевізійний серіал. Чистий продукт американського комерційного телебачення — з простою історією, переважно двомірними персонажами та наративом, який має викликати максимальне емоційне зворушення — «Голокост» (як було відзначено в розділі 14) зненавиділи й зневажали європейські кінематографісти від Едґара Райца до Клода Ланзманна, які звинуватили його в перетворенні німецької історії на американську мильну оперу та в доступному і зрозумілому викладенні того, що назавжди мало залишитися невимовним і непроникним.

Але саме через ці обмеження серіал мав такий ефект. Чотири вечори підряд його показували по західнонімецькому національному телебаченню, а подивилося його близько двадцяти мільйонів глядачів — більш ніж половина дорослого населення. Його показ також випадково збігся в часі із судовим процесом над колишніми тюремниками табору смерті Майданек: це нагадувало глядачам про те, що справу ще не завершено. Вплив на суспільство був велетенським. Через п’ять місяців Бундестаг проголосував за те, щоб скасувати Статут про термін давності щодо вбивств (варто пам’ятати, що серед тих, хто голосував проти, був майбутній канцлер Гельмут Коль). Відтоді німці стали одними з найбільш поінформованих європейців на тему Шоа і головними промоутерами суспільного знання щодо непересічного злочину їхньої країни. Тимчасом як у 1968 році Дахау відвідала тільки 471 шкільна група, під кінець сімдесятих кількість шкільних відвідувань значно перевищувала 5 тисяч щорічно.

Знання — і публічне визнання — про те, що німці зробили з євреями за сорок років до того, стало значним поступом вперед; але визначення місця цих подій у німецькій та європейській історії, як продемонструвало «зіткнення істориків» у вісімдесятих, було важкою і нерозв’язаною дилемою. Деяким консервативним історикам, серед яких був поважний учений Ернст Нольте, не подобалася вимога ставитися до Гітлера, його руху та його злочинів як до унікальних та єдиних у своєму роді. Якщо ми хочемо зрозуміти нацизм, стверджували вони, ми маємо розглядати його в контексті його часу та місця. На думку Нольте, постання націонал-соціалізму й деякі з його найхимерніших проявів стали насамперед відповіддю на більшовизм: вони наслідували й певною мірою копіювали приклад і загрозу Леніна та його наступників. Це не применшує злочинів нацизму, стверджував Нольте у своїй сумновідомій статті у Frankfurter Allgemeine Zeitung у червні 1986 року; але без більшовицького прецеденту їх неможливо повністю пояснити. Настав час переосмислити нацистську добу, поставивши Голокост у ширший контекст сучасних геноцидів.

Відповідь Нольте надійшла насамперед від Юрґена Габермаса, що, як і Енценсберґер, Ґюнтер Ґрасс та інші представники «скептичного покоління», мав достатньо років, щоб пам’ятати нацизм, і тому ставився до будь-яких спроб «обмежити» німецьку відповідальність із великою підозрою. «Маячня»,

— відповів Габермас Нольте. У тому-то й справа, що нацизм не можна «поставити в контекст» чи «історизувати»: це саме та спокуса, якій жоден німець ніколи не матиме права піддатися. Нацистський злочин — німецький злочин — був унікальним: унікальним за масштабами, унікальним за амбітністю, унікальним у своєму нестримному злі. Контекстуалізація в тому сенсі, у якому її пропонував Нольте, яка б неминуче тягнула за собою приховану релятивізацію німецької відповідальності, — це просто табу.

Але безкомпромісний підхід Габермаса встановлював таку планку, що навряд чи можна було очікувати, що більшість його співгромадян (зокрема істориків, для яких порівняння й контекст — це основа їхньої дисципліни) довго її втримуватимуть. Нова актуальність Голокосту в німецькому публічному дискурсі, яка сягнула апогею в дев'яностих, що позначилися масовими проявами офіційного каяття в колишніх гріхах, а німці поринули в те, що письменник Петер Шнайдер назвав «типом праведної самоненависті», не могла тривати вічно. Домагатися від кожного нового покоління німців того, щоб вони вічно жили в тіні Гітлера, наполягати, щоб вони прийняли відповідальність за пам'ять про унікальну провину Німеччини та зробили її ключовим мірилом їхньої національної ідентичності, було найменшим, чого можна було вимагати, але забагато, щоб цього очікувати.

В інших країнах Західної Європи процес пригадування та визнання спершу мав подолати зручні місцеві омани: зазвичай це відбувалося в межах двох поколінь і забирало багато десятиліть. В Австрії, де «Голокост» показали по телебаченню лише через два місяці після трансляції в Німеччині, але де він і близько не справив подібного враження, (деякі) австрійці почали серйозне, але досі не завершене дослідження нацистського минулого своєї країни лише тоді, коли в середині 1980-х виявилося, що президент Австрії Курт Вальдгайм був причетний до жорстокої окупації Югославії з боку Вермахту. Насправді те, що Вальдгайм раніше обіймав посаду генерального секретаря ООН і ніхто в міжнародній спільноті не переймався його діяльністю під час війни, підігрівало підозри багатьох австрійців, що їх змушують дотримуватися таких високих стандартів, яким більше не відповідав ніхто. Зрештою, в Австрії після війни канцлером став єврей (соціаліст Бруно Крайський), і це вже перевершувало все, що можна було сказати про німців.

Але від австрійців ніхто багато не очікував. Їхні здебільшого безхмарні відносини з нещодавньою історією (у 1990 році майже 40% австрійців усе ще вважали, що їхня країна — жертва, а не спільник Гітлера, а 43% думали, що нацизм має «і добрі, і погані сторони») лише підтверджували їхні, і не тільки, упередження[647]. Іншою справою була альпійська сусідка Австрії — Швейцарія. Упродовж чотирьох десятиліть після 1945 року Швейцарія забезпечувала собі душевний спокій за свої діяння воєнного часу. Усі не просто забули про те, що Швейцарія докладала значних зусиль, щоб не впускати євреїв: у популярній літературі та в кіно країну завжди зображували як безпечну та гостинну гавань для всіх переслідуваних, хто міг дістатися її кордонів. Швейцарці насолоджувалися чистим сумлінням і заздрісним захопленням світу.

Насправді до 1945 року Швейцарія прийняла загалом 28 тисяч євреїв; з них 7 тисяч — до того, як почалася війна. Воєнним біженцям відмовляли в дозволах на роботу; їм надавали допомогу за рахунок податків, які стягували із заможних жителів-євреїв. Лише в червні 1994 року влада в Берні офіційно

визнала, що швейцарська вимога (до Берліна в жовтні 1938 року) ставити літеру «J» у паспортах усіх німецьких євреїв — для більш успішного їх стримування — була актом «неприйнятної расової дискримінації». Якби на цьому швейцарські переступи закінчувалися, багато галасу не було б; Лондон і Вашингтон ніколи не вимагали ідентифікаційних позначок у єврейських паспортах, але коли йшлося про порятунок єврейських біженців, Британія та Америка навряд чи мали чим пишатися. Але швейцарці зайшли значно далі.

Як стало до болю очевидно під час офіційних розслідувань, проведених у 1990-ті роки, Швейцарія не тільки контрабандою ввозила розграбоване золото й забезпечувала суттєве сприяння Німеччині (див. розділ 3); швейцарські банки та страхові компанії також свідомо привласнювали непристойно великі суми, що належали євреям, які мали там рахунки, або претендентам на страхові поліси у разі загибелі їхніх родичів. За таємною післявоєнною угодою з комуністичною Польщею, яку вперше оприлюднили в 1996 році, Берн навіть пропонував переписати банківські рахунки мертвих польських євреїв на нову владу у Варшаві в обмін на виплату відшкодування швейцарським банкам та підприємствам, які відібрали комуністи[648]. Щойно почали з'являтися такі свідчення, блискуча репутація країни посипалася, і жодна кількість (неохоче виданих) відшкодувань і виплат та «фондів жертв» не зможе швидко її поліпшити. Редакція німецької газети Die Zeit, яка в колонці від 13 вересня 1996 року зауважувала, що нарешті Швейцарію накрила «довга тінь Голокосту», неабияк позловтішалася. Але це була правда.

Дискредитація торкнулася бездоганного образу Нідерландів у період війни (адже вважалося, що там майже всі чинили «опір» та щосили намагалися перешкодити німецьким планам) дещо раніше та з місцевої ініціативи. До середини 1960-х багатотомні офіційні історії Другої світової війни надавали детальну інформацію про те, що відбувалося в Нідерландах під час війни, включно з депортаціями, але ретельно уникали даних про те, хто, як і чому був причиною єврейської катастрофи. У будь-якому разі їх мало хто читав. Але у квітні 1965 року нідерландський історик Якоб Прессер видав Ondergang («Знищення») — першу повну історію винищення нідерландського єврейства; тільки в 1965 році вона розійшлася накладом у 100 тисяч примірників та викликала бурю громадського інтересу до цієї теми[649]. Невдовзі після цього з'явився шквал телевізійних документальних фільмів й інших програм про воєнну окупацію (один із них, De bezetting («Окупація»), показували впродовж понад двадцяти років), водночас змінилася і позиція уряду. У 1965 році нідерландський уряд уперше запропонував свою участь у створенні меморіалу в Аушвіці, хоча минуло ще сім років, перш ніж Нідерланди нарешті погодилися виплатити євреям, які пережили депортацію, пенсію, яку надавали учасникам Опору та іншим жертвам нацизму з 1947 року.

Як і в Німеччині, поштовхом до інтересу нідерландців до їхнього туманного минулого були ізраїльські та німецькі судові процеси початку 1960-х. У Нідерландах, як і в інших країнах, післявоєнне покоління бебі-бумерів цікавилося нещодавньою історією й не дуже вірило тій її версії, яку їм розповідало — чи, радше, не розповідало — «мовчазне покоління» їхніх батьків. Суспільні зміни шістдесятих допомогли пробити стіну офіційного мовчання щодо окупації: руйнування соціальних і сексуальних табу, що в деяких частинах Нідерландів, зокрема в Амстердамі, мало глибоко підривні наслідки для досі консервативного суспільства, спричинило недовіру до інших практик і культурних звичаїв, яких їх навчали. Нове покоління читачів головний текст нідерландського Голокосту — щоденник Анни Франк —

тепер прочитували в дуже відмінному світлі: зрештою, Анну та її сім'ю видали німцям їхні сусіди-нідерландці.

Під кінець століття 1940?1945 роки стали найбільш докладно досліджуваним періодом в історії Нідерландів. Але незважаючи на те, що правда про участь нідерландців у виявленні, арештах, депортаціях та смерті їхніх єврейських співгромадян уперше стала відомою загалу в шістдесятих, знадобилося багато часу, перш ніж вдалось осягти її справжнє значення: глава держави — королева Беатрікс — публічно визнала трагедію нідерландських євреїв лише в 1995 році, під час візиту до Ізраїлю. Схоже, реальне усвідомлення прийшло тільки в середині 1990-х, коли всі побачили, як озброєні нідерландські миротворці ООН спокійно відійшли вбік, дозволивши сербським бойовикам захопити й убити сім тисяч мусульман у Сребрениці. Нарешті могла розпочатися національна дискусія, яку так довго відкладали, стосовно ціни, яку нідерландці заплатили за свою спадщину порядку, співпраці та покори.

На свій захист, нідерландці — власне, як і бельгійці, норвежці, італійці (після вересня 1943 року) та більша частина окупованої Східної Європи — могли стверджувати, що хай яка ганебна була колаборація окремих чиновників, поліцейських тощо з окупаційною владою, ініціатива завжди виходила згори — від німців. Це не зовсім так, як колись вважали, і в деяких місцях, зокрема на територіях на кшталт Словаччини або Хорватії (чи Угорщини в останні місяці війни), де місцеві маріонеткові уряди втілювали власні злочинні плани, було правдою лише наполовину. Але в окупованій Західній Європі, за одним надзвичайним винятком, не було ані визнаних населенням місцевих режимів, ані нібито легітимних національних урядів, які мали владу, а значить, несли повну відповідальність за те, що відбувалося. Німці не змогли б зробити те, що вони зробили в окупованій Норвегії, Бельгії чи Нідерландах, якби не співпраця з боку місцевого населення (євреї вижили в одній-єдиній країні — Данії, — де не пішли на колаборацію). Але в усіх цих випадках саме німці віддавали накази.

Виняток, звичайно, становить Франція. І саме вимучена пам'ять про війну Франції, яку довго заперечували та постійно замовчували — про режим Віші та його спільницьку, проактивну роль у нацистських проєктах, насамперед щодо остаточного розв'язання єврейського питання, — затьмарювала всі намагання післявоєнної Європи осягнути Другу світову війну та Голокост. Справа була не в тому, що Франція завдала найбільше лиха. А в тому, що Франція найбільше важила. До 1989 року Париж — із причин, описаних у цій книжці — усе ще був інтелектуальною та культурною столицею Європи: можливо, найбільше з часів Другої імперії. Крім того, завдяки надзвичайним досягненням Шарля де Ґолля у відновленні позицій його країни на міжнародній владній арені Франція була найвпливовішою державою континентальної Західної Європи. І саме Франція — французькі державні діячі, французькі інститути і французькі інтереси — була рушієм проєкту об'єднаного континенту на французьких умовах. Доти, доки Франція не наважувалася поглянути в очі своєму минулому, над новою Європою нависала тінь — тінь брехні.

Сформулювати проблему Віші доволі просто. Режим маршала Петена легітимізував останній парламент Третьої французької республіки в липні 1940 року; отож це був єдиний режим, який діяв під час війни та міг претендувати на якусь тяглість, нехай і фальшиву, з довоєнними демократичними інститутами. Щонайменше до кінця 1942 року абсолютна

більшість французьких чоловіків і жінок вважали Віші та його інститути легітимною французькою владою. А для німців Віші був неймовірно зручним — він звільняв їх від необхідності встановлювати й витрачати кошти на власний окупаційний режим у такій великій країні, як Франція, надаючи їм при цьому все, чого вони потребували від такого режиму: покірну поразку, «воєнні репарації», сировину, дешеву робочу силу… і багато чого ще.

Віші не лише примирився сам і примирив своїх громадян із поразкою Франції та керував країною так, як було зручно німцям. За Петена та його прем'єр-міністра П'єра Лаваля Франція ініціювала власні колабораціоністські проєкти: сумнозвісне ухвалення «єврейських законів» 1940 та 1941 року без жодного тиску з боку Німеччини, а також домовленість, згідно з якою французька влада сама мала заарештовувати єврейське населення країни (починаючи з багатьох євреїв, котрі народилися за кордоном та мешкали у Франції), щоб виконати квоти, яких вимагали нацисти. Унаслідок цього успішного набуття Францією адміністративної автономії більшість депортованих із Франції євреїв навіть не бачили жодного іноземного однострою, доки їх не передавали німцям для остаточного відправлення в Аушвіц із залізничних станцій у Дрансі (на півночі Парижа). До того часу вся влада перебувала в руках французів.

Після звільнення, незважаючи на все лихослів'я, яким обливали Петена та його спільників, роль його режиму в Голокості практично ніколи не згадували, а французька післявоєнна влада — і поготів. Річ була не тільки в тому, що французи успішно загнали «Віші» в куток національної пам'яті і там його законсервували. Вони просто не зв'язали між собою Віші та Аушвіц. Віші зрадив Францію. Колабораціоністи були зрадниками і скоювали воєнні злочини. Але «злочини проти людяності» не стали частиною французького правничого лексикону. Вони були справою німців.

Двадцять років по тому ситуація не змінилася. Коли автор цих рядків наприкінці шістдесятих вивчав історію Франції у Великій Британії, у науковій літературі про Францію Віші — у тій, що була в наявності, — не приділяли практично жодної уваги «єврейському» виміру. «Студії Віші» у Франції та в інших країнах зосереджувалися на питанні, чи був режим Петена «фашистським», чи «реакційним» і якою мірою він представляв тяглість чи розрив з республіканським минулим країни. Існувала навіть поважна школа французьких істориків, які стверджували, що петенський «щит» захистив Францію від «полонізації» — так, ніби Гітлер колись збирався поводитися зі своїми західними завоюваннями з такою самою варварською люттю, як і зі східними. Ні в історіографії, ні в публічному просторі все ще навіть не проглядалося жодного сумніву в міфі героїчного всенародного опору.

Єдина поступка, на яку французька влада в ті роки змогла піти з огляду на зміни настрою за кордоном, відбулася в грудні 1964 року, коли Національна асамблея із запізненням увела категорію «злочини проти людяності» (уперше визначені в Лондонських угодах 8 серпня 1945 року) у французьке законодавство й оголосила їх як такі, що не мають терміну давності. Але це ніяк не було пов'язано з Віші. Це було реакцією на процес Аушвіцу, який тривав тоді у Франкфурті, і мало на меті сприяти подальшому переслідуванню на французькій території осіб (німців чи французів) за пряму участь у злочинних схемах нацистів. Те, наскільки офіційна влада була далекою від того, щоб знову порушити питання французької колективної відповідальності,

стало очевидно в 1969 році, коли уряд заборонив показ фільму Le Chagrin et la Pitie («Скорбота і гнів») Марселя Офюльса на французькому телебаченні.

Документальний фільм Офюльса про окупацію в місті Клермон-Ферран у Центральній Франції ґрунтувався на інтерв'ю з французами, британцями й німцями. У ньому майже нічого не було про Голокост і дуже мало про Віші: його було присвячено поширеній продажності та щоденній колаборації воєнних років. Офюльс зазирав за лаштунки корисливої післявоєнної історії Опору. Але навіть це було занадто для влади останніх років каденції де Ґолля. І не тільки для влади. Коли фільм нарешті через два роки показали — і не на національному телебаченні, а в маленькому кінотеатрі в паризькому Латинському кварталі, — одна жінка середнього віку, вийшовши з кінотеатру, сказала: «Ганебно, але чого ще чекати? Офюльс же єврей, чи не так?».

Варто звернути увагу, що лише у Франції прорив до більш чесного занурення у воєнну історію стався завдяки роботі істориків-іноземців, двоє з яких — Ебергард Екель з Німеччини та Роберт Пакстон із США, автори видатних праць, що вийшли наприкінці 1960-х — середині 1970-х — були першими, хто використав німецькі джерела, щоб продемонструвати, який відсоток злочинів Віші було скоєно з ініціативи Франції. Це була не та тема, котру міг би легко порушити будь-який місцевий історик: через тридцять років після звільнення Франції національні почуття все ще були дуже вразливі. Аж у 1976 році, дізнавшись про деталі виставки на пошану французьких жертв Аушвіцу, Ministere des Anciens Combattants (Міністерство з питань ветеранів) висунуло вимогу щодо деяких змін: іменам у списку «бракувало належного французького звучання»[650].

Як це часто бувало у Франції в ті роки, такі настрої спричинила радше вражена гордість, аніж неприхований расизм. Ще в 1939 році Франція була великою міжнародною силою. Але за короткі тридцять років вона зазнала нищівної воєнної поразки, принизливої окупації, криваво й ганебно втратила дві свої колонії та (у 1958 році) пережила зміну режиму, який відбувся майже як переворот. La Grande Nation пережила з 1914 року так багато втрат і принижень, що в ній глибоко закарбувалася компенсаторна схильність випинати національну гордість за будь-якої можливої нагоди. Безславні (щонайменше) епізоди краще було відправити в діру пам'яті. Зрештою, французи поспішали залишити в минулому не лише Віші — ніхто не хотів говорити про «брудні війни» в Індокитаї та Алжирі, а ще менше — про тортури, які там застосовувала армія.

У цьому аспекті відхід де Ґолля від влади мало що змінив, незважаючи на те, що молодше покоління французів і француженок виявляло незначний інтерес до національної слави та не було дотичне до створення міфів, що огортали нещодавню історію Франції. У подальші роки французи, безумовно, стали більш обізнані в питанні Голокосту й більш чутливі до страждань євреїв загалом — почасти через обурення, яке сколихнула сумновідома пресконференція де Ґолля 27 листопада 1967 року після перемоги Ізраїлю в Шестиденній війні, коли французький президент відгукнувся про євреїв як про «самовпевнений та владний народ». А документальний фільм «Шоа», знятий французьким режисером Клодом Ланзманном, справив приголомшливе враження на французьких глядачів, незважаючи на те (чи, можливо, завдяки тому), що в ньому йшлося майже виключно про винищення євреїв на Сході.

Але навіть попри те, що французькі історики, рухаючись у фарватері своїх закордонних колег, уже встановили беззаперечну всеохопну відповідальність воєнного режиму Франції за долю депортованих із французької землі євреїв, офіційна державна позиція так і не змінилася. Від Жоржа Помпіду (президента в 1969?1974 роках), упродовж правління Валері Жискара д'Естена (1974?1981) і до Франсуа Міттерана (1981?1995) лінія залишалася тією самою: хай що було скоєно за режиму Віші чи режимом Віші, це було справою Віші. Так, можливо, Віші мав місце у Франції і став справою рук деяких французів. Але то був авторитарний режим, винесений за дужки історії Французької республіки. Іншими словами, Віші не був «Францією», а отже, державне сумління Франції було чистим.

Президент Міттеран, останній французький глава держави, який зустрів Другу світову війну в дорослому віці (він народився в 1916 році), мав особливі причини на те, щоб наполягати на цій казуїстиці. Як колишній державний службовець режиму Віші Міттеран побудував свою подальшу політичну кар'єру великою мірою завдяки тому, що приховував неоднозначності власної біографії, а також проєктував їх на країну загалом. Він ретельно уникав будь-яких згадок про Віші під час публічних подій; і попри те, що Міттеран ніколи не відмовлявся вголос говорити про Голокост загалом — чи то у Єрусалимі в 1982 році, чи у своїй країні з нагоди п'ятдесятих роковин арешту 12 884 паризьких євреїв у липні 1942 року, — він ніколи не дозволяв собі навіть натяку на те, що французи мали в цій справі несплачені борги.

Встановлене Міттераном табу, якого він невідступно дотримувався і яке точно забрав би з собою в могилу, нарешті порушила (як часто бувало в таких випадках) низка судових процесів. У 1994 році, після майже п'ятдесяти років переховування, упіймали та віддали під суд активіста міліції Віші Поля Тув'є за вбивство семи французьких євреїв у червні 1944 року біля Ліона. Сам по собі Тув'є був неважливий: він був гвинтиком у махині Віші та колаборантом Клауса Барбі, голови Гестапо в Ліоні, якого схопили та засудили в 1987 році. Але суд над Тув'є та свідчення щодо колаборації влади Віші з Гестапо, а також її ролі в депортації та вбивстві євреїв слугували чимось на кшталт замінника інших процесів, які так і не відбулися: зокрема над Рене Буске, старшим чиновником поліцейської адміністрації в режимі Віші. Судове переслідування Буске, який у 1942 році особисто вів переговори з німецькою владою щодо видачі євреїв, могло стати для Франції нагодою подивитися в очі правді про Віші. І не тільки Віші, позаяк Буске багато десятиліть щасливо прожив у післявоєнній Франції під захистом друзів-високопосадовців, зокрема самого Міттерана. Але перш ніж постати перед судом, Буске випадково загинув (від рук «якогось божевільного») у червні 1993 року.

Після засудження Тув'є та за відсутності Буске французька судова гілка нарешті наважилася (після смерті Міттерана) висунути обвинувачення, заарештувати й віддати під суд ще одну визначну постать — Моріса Папона. Колишній міністр уряду та шеф поліції Парижа за де Ґолля, Папон під час війни працював генеральним секретарем адміністративного регіону Бордо. Це була абсолютно бюрократична посада, й етап у Бордо на службі в Петена не перешкодив його успішній післявоєнній кар'єрі державного службовця. Утім, перебуваючи в Бордо, Папон був особисто відповідальний за санкціонування арештів та висилку місцевих євреїв до Парижа і в депортацію. Саме за це — те, що тепер за французьким законом кваліфікували як злочин проти людяності — він потрапив під суд у 1997 році.

Суд над Папоном, який тривав шість місяців, не відкрив нових свідчень — за винятком, можливо, щодо самого підсудного, який виявив приголомшливу відсутність жалю чи каяття. І, звичайно, суд запізнився на п'ятдесят років: надто пізно було карати вісімдесятирічного Папона за його злочини; надто пізно було мститися за його жертв; і надто пізно рятувати честь його країни. Багато французьких істориків, яких викликали до суду для надання експертних свідчень, відмовилися прийти. Вони стверджували, що їхнє завдання — викласти та пояснити, що сталося у Франції п'ятдесят років тому, а не використовувати це знання для кримінального переслідування[651]. Але процес усе одно був повчальним. Він остаточно продемонстрував, що тонкої грані між «Віші» та «Францією», яку так старанно проводили всі від де Ґолля до Міттерана, ніколи не існувало. Папон був французом, який служив режиму Віші, а згодом — Французькій республіці: влада і першого, і другої була чудово обізнана з його діяльністю в префектурі Бордо, і її це абсолютно не хвилювало.

До того ж Папон був такий не один: подібних постатей та історій було насправді достатньо. Як і багато інших, усе, що він робив, — це підписував смертні вироки людям, яких він ніколи не знав і до долі яких був байдужий. Найцікавіше у випадку Папона (і Буске) — те, чому французькій владі знадобилося майже п'ятдесят років, щоб знайти їх усередині держави, і чому наприкінці століття крига мовчання нарешті скресла. Цьому є багато пояснень, і не всі вони позитивно характеризують французький політичний клас чи національні ЗМІ. Та, мабуть, найбільш слушне пояснення полягає в тому, що минув час, а також у психологічному ефекті відчуття кінця епохи.

Доки Франсуа Міттеран залишався при владі, він був персональним втіленням національної неспроможності відкрито говорити про сором окупації. Коли його не стало, усе змінилося. Його наступнику, Жаку Шираку, у 1944 році, коли Францію звільнили, було лише одинадцять. Упродовж кількох тижнів після того, як він обійняв посаду, на п'ятдесят треті роковини того самого арешту паризьких євреїв, щодо якого Міттеран завжди був такий обережний, президент Ширак порушив п'ятдесятирічне табу й уперше відкрито визнав роль його країни у винищенні європейських євреїв. Десятиліття по тому, 15 березня 2005 року, у нещодавно відкритому музеї Голокосту в Єрусалимі прем'єр-міністр Ширака Жан-П'єр Раффарен урочисто проголосив: «La France a parfois ete le complice de cette infamie. Elle a contracte une dette imprescriptible qui l'oblige». («Часом Франція була співучасницею цього сорому. Вона назавжди зв'язана гріхом, який вона на себе накликала».)

Під кінець XX століття центральне місце Голокосту в західноєвропейській ідентичності та пам'яті здавалося непорушним. Безперечно, залишалися окремі особи та організації — «ревізіоністи», — які й далі намагалися показати, що масове винищення євреїв було неможливе (хоча вони виявляли більшу активність у Північній Америці, ніж власне в Європі). Але такі люди були зосереджені на крайньому політичному маргінесі, а те, що вони наполягали на технічній неможливості геноциду, слугувало несвідомим визнанням усієї жахливості нацистського злочину. Однак те, що тепер європейці на знак спокути завжди і всюди визнавали, вивчали та вшановували пам'ять про своїх загиблих євреїв, створювало інші ризики.

По-перше, завжди була небезпека зворотної реакції. Навіть мейнстримні німецькі політики час від часу дозволяли собі говорити про втому від

тягаря національної провини. Ще в 1969 року баварський лідер християнських соціалістів Франц-Йозеф Штраус публічно висловив думку, що «народ, який досягнув такого значного економічного успіху, має право більше не слухати про "Аушвіц"». Звичайно, політики мали свої причини[652]. Що, можливо, більше свідчило про прийдешній культурний зсув, то це поширені на початку XXI століття заклики знову порушити питання німецьких страждань після років публічної уваги до жертв-євреїв.

Митці та критики, зокрема Мартін Вальзер, сучасник Габермаса та впливовий голос у літературі післявоєнної Федеративної Республіки, тепер починали говорити про ще одне «невпорядковане минуле»: не про винищення євреїв, а про не до кінця визнаний інший бік нещодавньої німецької історії. Чому, запитували вони, після всіх цих років ми не маємо говорити про спалення німецьких міст чи навіть про ту незручну правду, що життя в гітлерівській Німеччині (для німців) було далеке від приємного, принаймні до останніх років Другої світової війни? Бо замість цього ми маємо говорити про те, що Німеччина зробила з євреями? Але ми говоримо про це десятиліттями; це стало ритуалом, звичкою. Федеративна Республіка — одна з найбільш відверто філосемітських країн у світі; скільки ще ми (німці) маємо жити в неспокої? Нові книжки про «злочини союзників» — бомбардування Дрездена, спалення Гамбурга й затоплення кораблів з німецькими біженцями (тема роману Ґюнтера Ґрасса Im Krebsgang, «Як краб», 2002 року) — продавалися величезними накладами.

По-друге, нове місце Голокосту в офіційній історії європейського минулого створювало небезпеку іншого викривлення. Бо справді незручна правда про Другу світову війну полягає в тому, що те, що сталося з євреями впродовж 1939?1945 років, і близько не було таким важливим для більшості головних дійових осіб, як хотілося б пізніше вважати. Більшість європейців примудрилися десятиліттями не зважати на долю своїх єврейських сусідів не тому, що їх поглинало почуття провини і вони боролися з нестерпними спогадами. А тому, що Друга світова війна була не про євреїв — хіба що в уяві жменьки нацистських високопосадовців. Навіть для нацистів винищення євреїв було частиною більш амбітного проєкту расової чистки та переселення.

Тож зрозуміла спокуса зчитати через пів століття знання та відчуття сорокових років спонукає переписати історичний наратив — розташувати антисемітизм у центрі європейської історії. Зрештою, як іще ми маємо пояснити все, що відбулося в Європі в ті роки? Але це надто легко — і занадто заспокійливо. Наприклад, більшість французів прийняли режим Віші після поразки 1940 року не тому, що їм подобалася влада, яка переслідувала євреїв, а тому, що режим Петена дозволяв французам продовжувати жити в ілюзії безпеки й нормальності, майже без потрясінь. Те, як режим поводився з євреями, нікого не хвилювало: євреї просто не мали аж такого значення. І приблизно те саме стосувалося більшості інших окупованих територій.

Сьогодні така байдужість може шокувати — видатися симптомом чогось глибоко хибного в моральному становищі Європи першої половині XX століття. Так само мають рацію й ті, хто пригадує, що в кожній європейській країні були люди, які бачили, що відбувалося з євреями, і щосили намагалися подолати байдужість своїх співгромадян. Але якщо не зважати на цю байдужість і припустити натомість, що більшість інших європейців пережили Другу світову війну так само, як євреї — як Vernichtungskrieg, війну на винищення, —

тоді ми отримаємо ще один шар хибних спогадів. У ретроспективі «Аушвіц» — це найважливіше, що треба знати про Другу світову війну. Але на той час так не здавалося.

Крім того, Східній Європі теж так не здавалося. Для східних європейців, які із запізненням, після 1989 року, звільнилися від гніту офіційного тлумачення Другої світової війни, яке насаджували комуністи, західна заклопотаність Голокостом євреїв під кінець століття призводила до підривних наслідків. З одного боку, Східна Європа після 1945 року мала значно більше спогадів, ніж Західна, — і набагато більше того, що хотілося забути. У східній частині Європи проживало більше євреїв, і більшість із них було вбито; більшу частину вбивств було скоєно в цьому регіоні, і чимало місцевих брали у них активну участь. Та, з іншого боку, післявоєнна влада докладала ще більших зусиль, щоб стерти всю пам'ять про Голокост у суспільствах Східної Європи. Річ не в тому, що жахи й злочини війни на Сході применшувалися; навпаки, їх постійно відтворювали в офіційній риториці й закарбовували в місцях пам'яті та підручниках у всіх країнах. Просто євреї не були частиною цієї історії.

У Східній Німеччині, де тягар відповідальності за нацизм було покладено лише на західнонімецьких правонаступників Гітлера, новий режим виплачував відшкодування не євреям, а Радянському Союзу. У шкільних підручниках НДР Гітлера зображували як інструмент капіталістів-монополістів, який захоплював території та розпочинав війни заради інтересів великого бізнесу. «День пам'яті», який запровадив Вальтер Ульбріхт у 1950 році, вшановував не жертв Німеччини, а одинадцять мільйонів загиблих «борців проти гітлерівського фашизму». Колишні концентраційні табори на території Східної Німеччини, зокрема Бухенвальд та Заксенгавзен, на певний час були перетворені на «спеціальні ізоляційні табори» для політичних в'язнів. Через багато років, після того як Бухенвальд перетворився на меморіал, його путівник описував проголошені цілі «німецького фашизму» як «знищення марксизму, помсту за програну війну та жорстокий терор проти всіх, хто чинив опір». У тій самій брошурі фото відбору євреїв для страти в Аушвіці були підписані цитатою німецького комуніста Ернста Тельмана: «Буржуазія серйозно налаштована щодо своєї мети знищити партію та весь авангард робітничого класу»[653]. Текст прибрали тільки після падіння комунізму.

Аналогічна версія подій була поширена по всій комуністичній Європі. У Польщі заперечувати або применшувати те, що сталося в таборах смерті в Треблінці, Майданеку чи Собіборі, було неможливо. Але деяких із цих місць більше не існувало — німці доклали надзвичайних зусиль, щоб стерти їх з лиця землі, перш ніж відступити перед Червоною армією. А тим місцям, де свідчення збереглися — як в Аушвіці за декілька кілометрів від Кракова, другого за розміром міста у Польщі, — постфактум було приписане інше значення. Хоча 93% з близько 1,5 мільйона осіб, страчених в Аушвіці, були євреями, у музеї, створеному там післявоєнним комуністичним режимом, жертв перераховували лише за громадянством: поляки, угорці, німці тощо. Польських школярів справді водили повз приголомшливі світлини; їм показували гори взуття, волосся та окулярів. Але їм не казали, що більшість цих речей належали євреям.

Звичайно, було Варшавське ґетто, пам'ять про життя і загибель людей у якому справді увічнили на тому місці, де воно було розташоване. Але єврейське повстання 1943 року в польській пам'яті затьмарювало власне

польське Варшавське повстання, яке відбулося наступного року. У комуністичній Польщі, де ніхто не заперечував те, що німці зробили з євреями, тему особливо не обговорювали. «Повторне ув'язнення» Польщі совєтами, а також поширене переконання, що євреї вітали і навіть сприяли комуністичному захопленню, каламутило народну пам'ять про німецьку окупацію. У будь-якому разі власні страждання поляків під час війни відволікали їхню увагу від єврейського Голокосту та певною мірою конкурували з ним: проблема «порівнюваної жертовності» впродовж багатьох років отруювала польсько-єврейські відносини. Протиставлення завжди було недоречним. У Другій світовій війні загинуло три мільйони поляків (не-євреїв); це було пропорційно менше, ніж рівень смертності в деяких частинах України або серед євреїв, але все одно жахливо багато. Утім відмінність була. Полякам було складно вижити за німецької окупації, але в принципі можливо. Для євреїв існувала теоретична можливість вижити за німецької окупації, але на практиці це було нереально.

Там, де місцевий маріонетковий режим співпрацював з нацистськими господарями, пам'ять про його жертв було відповідно вшановано. Але той факт, що вони здебільшого були євреями, майже не згадували. Існували національні («угорці») та насамперед соціальні категорії («робітники»), але етнічних і релігійних означень старанно уникали. Другу світову війну, як ми пам'ятаємо (див. розділ 6), визначали та вивчали як війну проти фашизму; її расового виміру не враховували. Після 1968 року уряд Чехословаччини навіть доклав зусиль, щоб закрити празьку Пінкасову синагогу[654] та замалювати написи на її стінах, де було перелічено імена чеських євреїв, убитих у Шоа.

Переписуючи нещодавню історію цього регіону, післявоєнна комуністична влада, безперечно, могла розраховувати на наявний запас антисемітизму. То була одна з причин, чому вона доклала зусиль, щоб навіть постфактум знищити такі свідчення (у сімдесяті польські цензори постійно забороняли згадувати про міжвоєнний антисемітизм у країні). Але якщо східні європейці постфактум і приділяли менше уваги недолі євреїв, то не тому, що їм тоді було байдуже чи вони переймалися власним виживанням. А тому, що комуністи самі спричинили достатньо страждань та несправедливості, щоб утворився новий шар кривд і спогадів.

Упродовж 1945?1989 років через цикл депортацій, арештів, показових процесів та «нормалізацій» пройшла майже кожна людина в Радянському блоці: вона або щось втратила, або була співпричетна до чужої втрати. Квартири, магазини й інше майно мертвих євреїв або вигнаних німців, яке хтось привласнив, дуже часто через декілька років відбирали знову в ім'я соціалізму — як наслідок, після 1989 року питання компенсації минулих втрат стало безнадійно заплутаним у датах. Чи мають виплачуватися компенсації за те, що втратили люди, коли комуністи захопили владу? Якщо робити такі виплати, то кому? Тим, хто володів майном після війни, у 1945 році, і за кілька років утратив знову? Чи нащадкам тих, у кого відібрали чи вкрали підприємство або квартиру в якийсь момент між 1938 та 1945 роками? У який момент? У 1938-му? 1939-му? 1941-му? Від кожної дати залежали політично чутливі визначення національної чи етнічної легітимності, а також морального прецеденту[655].

Крім того, існували дилеми, пов'язані з історією в межах самого комуністичного періоду. Чи мають бути притягнені до суду ті, хто покликав

російські танки розчавити Угорську революцію 1956 року або придушити Празьку весну 1968-го? Одразу після революцій 1989 року багато хто вважав, що так. Але деякі з їхніх жертв були колишніми комуністичними лідерами. Хто заслуговував на увагу нащадків: невідомі словацькі чи угорські селяни, яких позбавили їхнього майна, чи комуністичні апаратники, які це скоїли, але через декілька років самі стали жертвами режиму? Які жертви й чия пам'ять мали бути в пріоритеті? Хто мав це визначити?

Тож занепад комунізму спричинив стрімкий потік гірких спогадів. Запеклі суперечки про те, що робити з архівами таємної поліції, були тільки одним виміром цієї справи (див. розділ 21). Справжня проблема полягала в спокусі розправитися з комуністичною версією пам'яті, помінявши знак «мінус» на знак «плюс» і навпаки. Те, що колись було офіційною правдою, тепер зазнало докорінної дискредитації, перетворившись, так би мовити, на офіційну брехню. Але розвінчування табу в такому дусі актуалізує свої ризики. До 1989 року кожного антикомуніста вважали «фашистом». Але якщо антифашизм був лише однією з вигадок комунізму, тепер, у ретроспективі, існувала велика спокуса поставитися зі співчуттям і навіть прихильністю до всіх на той час дискредитованих антикомуністів, включно з фашистами. Націоналістичні письменники 1930-х років поверталися в моду. Післякомуністичні парламенти в низці країн прийняли постанови про уславлення маршала Антонеску в Румунії та інших лідерів на Балканах і в Центральній Європі. Тож недавно засуджених за націоналізм, фашизм та нацистський колабораціонізм тепер підносили за їхній воєнний героїзм (румунський парламент навіть вшанував Антонеску хвилиною мовчання).

Інші табу посипалися разом із дискредитованою риторикою антифашизму. Про роль Червоної армії та Радянського Союзу тепер можна було говорити в іншому світлі. Нещодавно звільнені Балтійські держави вимагали, щоб Москва визнала злочинність Пакту Молотова — Ріббентропа й одностороннє знищення Сталіним їхньої незалежності. Поляки, які нарешті (у квітні 1995 року) домоглися, щоб Росія визнала, що 23 тисячі польських офіцерів, розстріляних у Катинському лісі, насправді стратив НКВС, а не Вермахт, вимагали повного доступу до російських архівів для польських слідчих. Станом на травень 2005 року жодна з цих вимог не мала значних шансів одержати згоду росіян, що надалі ятрило пам'ять[656].

Проте росіяни мали власні спогади. З погляду держав-сателітів радянська версія нещодавньої історії була очевидно неправдивою; але для багатьох росіян у ній була більш ніж дещиця правди. Друга світова війна справді була «Великою вітчизняною війною»; в абсолютних цифрах радянські солдати та мирне населення справді постраждали найбільше; Червона армія справді звільнила великі території Східної Європи від жахіть німецької влади; а поразка Гітлера справді була приводом для щирої радості й полегшення для більшості радянських громадян — і не тільки. Після 1989 року багато хто в Росії був щиро здивований очевидною невдячністю колишніх братерських націй, яких у 1945 році вдалося звільнити з-під німецького ярма завдяки жертвам радянської армії.

Але незважаючи на все це, російська пам'ять була розділеною. Розкол навіть набув інституціалізованої форми, позаяк для промоції значущих, але діаметрально протилежних історій комуністичного минулого країни виникли дві громадські організації. «Меморіал» у 1987 році заснували ліберальні дисиденти, метою яких було з'ясувати й оприлюднити правду про радянську

історію. Його члени приділяли особливу увагу порушенням прав людини та важливості визнання того, що було зроблено в минулому, щоб попередити повторення таких дій у майбутньому. «Пам'ять», заснована на два роки раніше, також намагалася віднайти та вшанувати минуле, але на цьому подібність закінчується. Засновники «Пам'яті» — антикомуністичні, але далекі від лібералізму дисиденти — хотіли запропонувати покращену версію російського минулого — продезінфіковану від радянської «брехні», але водночас вільну від зовнішніх впливів на російську спадщину, насамперед «сіоністів». За кілька років «Пам'ять» перетворилася на націоналістичний рух, який використовував занедбану та «зневажену» історію Росії як зброю, щоб відбиватися від «космополітичних» викликів і порушників.

Політика скривджених спогадів — хай як вони відрізнялися в деталях і навіть суперечили одна одній — була останньою сполучною ланкою між колишнім радянським центром та його імперськими володіннями. Їх об'єднувало обурення через недооцінення з боку міжнародної спільноти їхніх колишніх страждань і втрат. Як щодо жертв ГУЛАГу? Чому їм не виплачують відшкодувань і не віддають пошану як загиблим та вцілілим жертвам нацистської тиранії? Як щодо мільйонів тих, для кого тиранія нацизму без очевидної паузи після війни перетворилася на тиранію комунізму? Чому Захід так мало звертав на це увагу?

Бажання вирівняти комуністичне минуле й засудити його одним махом — прочитувати все від Леніна до Горбачова як незмінну історію диктатури й злочинності, безперервний наратив режимів і репресій, який задавали чужинці або здійснювала в ім'я народу невиборна влада — створювало інші ризики. Насамперед це був би ризик поганої історії, з якої виключені справжні прагнення та контакти попередніх десятиліть. По-друге, нова доктрина впливала і на сучасну політику. Якщо чехи, хорвати, угорці або хтось іще не брали активної участі в темному боці свого ж нещодавнього минулого; якщо історія Східної Європи з 1939 року (або, у випадку Росії, з 1917 по 1991 рік) була суто справою рук інших, тоді вся доба ставала чимсь на кшталт періоду, винесеного за дужки національної історії — подібно до того, яке місце отримав режим Віші в післявоєнній французькій свідомості, але впродовж значно довшого періоду та зі значно огиднішим архівом поганих спогадів. Наслідки були б аналогічні: у 1992 році влада Чехословаччини заборонила показ на кінофестивалі в Карлових Варах документального фільму BBC про вбивство в Празі Рейнгарда Гедріха[657], тому що він містив «неприйнятні» кадри, на яких чехи висловлювали підтримку воєнному нацистському режиму.

Через посткомуністичне перетасування пам'яті в Східній Європі табу на порівняння комунізму й нацизму захиталося. Політики і науковці навіть почали наполягати на таких порівняннях. На Заході це протиставлення продовжували сприймати неоднозначно. Проблема полягала не в прямому зіставленні Гітлера та Сталіна — мало хто сперечався із жахливими якостями обох диктаторів. Але припущення, що сам комунізм — до та після Сталіна — опиниться в тій самій категорії, що й нацизм чи фашизм, призводило до незручних висновків щодо минулого самого Заходу, і не тільки в Німеччині. Багато західноєвропейських інтелектуалів сприймали комунізм як провальний різновид спільної прогресивної спадщини. Але для їхніх колег із Центральної та Східної Європи він був дуже успішним місцевим утіленням злочинних патологій авторитаризму XX століття, і вони вважали, що таким

його і треба запам'ятати. Європа могла бути об'єднана, але європейська пам'ять залишалася глибоко асиметричною.

Західним вирішенням питання проблематичної європейської пам'яті було перетворити її — цілком буквально — на камінь. До початку XXI століття плити, меморіали та музеї жертвам нацизму з'явилися по всій Західній Європі, від Стокгольма до Брюсселя. У деяких випадках, як ми пам'ятаємо, вони були зміненими або «виправленими» версіями тих місць, які існували раніше; але було й багато нових. Деякі з них мали неприховано повчальну мету: меморіал Голокосту, відкритий у Парижі в січні 2005 року, об'єднував два старі заклади — «Меморіал невідомому єврейському мученику» та «Центр сучасної єврейської документації». Довершений кам'яною стіною, на якій були викарбувані імена 76 тисяч євреїв, депортованих із Франції до нацистських таборів смерті, він нагадував В'єтнамський меморіал у США і водночас був (у значно меншому масштабі) відлунням Музею-меморіалу Голокосту у Вашингтоні чи Яд Вашему в Єрусалимі. Переважна більшість таких інсталяцій справді були присвячені — частково чи повністю — пам'яті Голокосту: найпотужнішу з них відкрили в Берліні 10 травня 2005 року.

Неприхований зміст останньої хвилі меморіалів різко контрастує з неоднозначністю й обтічністю попереднього покоління кам'яних пам'яток. Берлінський меморіал, що обіймає помітну ділянку площею 19 тисяч квадратних метрів біля Бранденбурзьких воріт, — найяскравіший приклад: він аж ніяк не пропонує узагальнено вшанувати пам'ять «жертв нацизму», а абсолютно відверто є «Меморіалом убитим євреям Європи»[658]. В Австрії свідомі молоді люди, які не хотіли служити в армії, замість військової служби могли обрати Gedenkdienst («Службу з ушанування пам'яті», засновану в 1991 році) та працювати стажерами й екскурсоводами в провідних закладах, присвячених Голокосту та фінансованих державою. Можна не сумніватися в тому, що західні європейці, насамперед німці, тепер мають усі можливості повернутися обличчям до всього жаху їхнього нещодавнього минулого. Як нагадав слухачам канцлер Німеччини Ґергард Шредер з нагоди 60-ї річниці звільнення Аушвіцу, «пам'ять про війну та геноцид — це частина нашого життя. Ніщо не змінить цього: ці спогади є частиною нашої ідентичності».

Однак в інших країнах не все так безхмарно. У Польщі, де нещодавно заснований Інститут національної пам'яті щосили намагається стимулювати серйозні наукові дослідження неоднозначних історичних тем, офіційне каяття в тому, як сама Польща ставилася до своєї єврейської меншини, викликало гострі заперечення. Гнітючим свідченням цього стала реакція володаря Нобелівської премії миру та героя Солідарності Леха Валенси на вихід у 2000 році книжки Яна Томаша Ґросса «Сусіди» — авторитетного дослідження американського історика про знищення євреїв їхніми польськими сусідами під час війни. Ґросс, нарікав Валенса в радіоінтерв'ю, вирішив посіяти ворожнечу між поляками та євреями. Він був «посереднім письменником… євреєм, який намагається заробити».

Про складність введення факту про знищення євреїв у сучасну пам'ять посткомуністичної Європи красномовно свідчить досвід Угорщини. У 2001 році уряд Віктора Орбана запровадив День пам'яті Голокосту, який мали щорічно відзначати 16 квітня (річниця створення гетто в Будапешті у воєнному 1944 році). Через три роки наступник Орбана на посаді прем'єр-міністра, Петер Медьєші, відкрив у Будапешті Центр пам'яті Голокосту в будинку, де колись тримали євреїв. Але більшість часу цей Центр Голокосту стояв практично

порожній, а його виставки та фактажні добірки бачили тільки рідкісні відвідувачі — переважно іноземці. Тим часом угорці стікалися до Terrorhaza (Будинку терору) на іншому кінці міста.

Terrorhaza — це, як свідчить його назва, музей жахів. Він розповідає історію державного насильства, катування, репресій та диктатури в Угорщині впродовж 1944?1989 років. Ці дати мають значення. Ця версія угорської історії, відтворена в похмурих тюремних камерах, знаряддях для тортур та кімнатах для допитів у стилі музею Тюссо, які колись тут були розміщені (Будинок терору розташований у штаб-квартирі колишньої таємної поліції) і які поставали перед очима тисяч школярів й інших відвідувачів, не показує різниці між головорізами Партії схрещених стріл Ференца Салаші, що перебував при владі від жовтня 1944 до квітня 1945 року, та комуністичним режимом, встановленим після війни. Однак членам Партії схрещених стріл — та винищенню 600 тисяч угорських євреїв, у якому вони активно брали участь — присвячено лише три кімнати. Решту простору дуже великої будівлі відведено під багато проілюстрований та відверто упереджений перелік злочинів комунізму.

Очевидним тут є посил, що комунізм і фашизм тотожні. Але не зовсім: зі способу представлення та вмісту експозиції будапештського Будинку терору цілком зрозуміло, що, в очах кураторів музею, комунізм не лише тривав довше, а й завдав значно більшої шкоди, ніж його попередник — нацизм. Для багатьох угорців старшого покоління ця теза ще переконливіша, оскільки збігається з їхнім досвідом. Її також було підтверджено післявоєнним угорським законодавством, яке заборонило публічну демонстрацію всіх символів недемократичного минулого країни: не лише свастики чи символіки Схрещених стріл, а й до того часу повсюдної червоної зірки та супутніх їй серпа й молота. Замість того щоб оцінити відмінності між режимами, які ці символи уособлювали, Угорщина, за словами прем’єра Орбана на відкритті Будинку терору 24 лютого 2002 року, просто «грюкнула дверима хворого XX століття».

Але ці двері було не так легко зачинити. Угорщина, як і решта Центральної та Східної Європи, усе ще застрягла у чорному ході[659]. Ті самі Балтійські держави, які переконували Москву, що вона зобов’язана визнати свою незаконну політику щодо них, надзвичайно неквапно вивчали власну відповідальність: з часу здобуття незалежності ані Естонія, ані Латвія, ані Литва не розглянули в суді жодної справи проти воєнних злочинців, які залишалися серед населення. У Румунії, попри те, що колишній президент Ілієску визнав співучасть його країни в Голокості, «Меморіал жертвам комунізму та антикомуністичного опору», відкритий у 1997 році в Сигіті[660] (за підтримки Ради Європи) вшановував різноманітних міжвоєнних й активних у часи війни членів Залізної гвардії та інших румунських фашистів й антисемітів, які тепер були реабілітовані як мученики комуністичного переслідування.

На підтримку свого наполягання на «еквівалентності», східноєвропейські експерти можуть вказати на культ «жертви» в сучасній західній політичній культурі. Ми рухаємося від історії переможців до історії жертв, зауважують вони. Дуже добре, але тоді будьмо послідовними. Навіть якщо нацизм і комунізм були абсолютно різними за своїми намірами; навіть якщо, за визначенням Реймона Арона, «існує різниця між філософією, логіка якої є жахливою, і філософією, яку можна жахливо тлумачити», це мало чим може

втішити їхніх жертв. Людське страждання не повинно вимірюватися метою тих, хто його завдає. За такою логікою, для тих, хто відбуває покарання або помирає, комуністичний табір нічим не кращий за нацистський.

Аналогічно, наголос на «правах» (і компенсації за їхнє порушення) у сучасній міжнародній юриспруденції та політичній риториці посилює аргументи тих, хто вважає, що їхні страждання та втрати лишилися непоміченими — і невідшкодованими. Деякі німецькі консерватори, послуговуючись прецедентом міжнародного засудження «етнічних чисток», знову порушили питання претензій німецьких спільнот, яких вислали з їхнього місця проживання наприкінці Другої світової війни. Чому, запитують вони, їхні страждання є жертвою меншого масштабу? Хіба те, що Сталін зробив із поляками, або те, що зовсім недавно Мілошевич скоїв з албанцями, чимось відрізнялося від того, що чехословацький президент Бенеш учинив із судетськими німцями після Другої світової війни? На початку нового століття в поважних берлінських колах обговорювали ідею встановлення в Берліні ще одного меморіалу — «Центру проти вигнання», музею, присвяченого всім жертвам етнічних чисток.

Цей останній поворот — припущення, що всі форми колективного страждання, по суті, рівноцінні й навіть взаємозамінні, і тому мають бути однаково вшановані — викликав палке спростування з боку Марека Едельмана, останнього живого очільника повстання у Варшавському ґетто, коли він у 2003 році підписав петицію проти такого Центру. «Яке вшанування? Вони що, так сильно страждали? Тому що вони втратили свої домівки? Звичайно, дуже сумно, коли тебе змушують залишити свій дім і свою землю. Але євреї втратили свої доми та всіх своїх родичів. Так, вигнання — це страждання, але у світі так багато страждань. Хворі люди також страждають, але ніхто не будує пам'ятників, щоб їх ушанувати» (Tygodnik Powszechny, 17 серпня 2003 року).

Реакція Едельмана стала своєчасним нагадуванням про те, на які ризики ми наражаємося, коли надмірно захоплюємося культом вшанування та коли переводимо увагу зі злочинців на жертв. З одного боку, спогадам і переживанням, які варті того, щоб про них пам'ятати, у принципі немає меж. З іншого боку, меморіалізація минулого в будівлях та музеях — це також спосіб його обмежити і навіть не звертати на нього уваги, переклавши відповідальність за пам'ять на інших. Доки були живі чоловіки та жінки, які справді пам'ятали зі свого власного досвіду, це, можливо, не мало значення. Але тепер, як нагадав 81-річний Хорхе Семпрун іншим живим свідкам Голокосту на 60-й річниці звільнення Бухенвальду 10 квітня 2005 року, «цикл активної пам'яті добігає кінця».

Навіть якби Європа якимсь чином змогла нескінченно триматися за живу пам'ять про злочини минулого (для чого, власне, і створюють меморіали і музеї з усіма їхніми недоліками), у цьому було б обмаль сенсу. Пам'ять за своєю суттю суперечлива й однобока: визнання однієї особи означає нехтування іншою. І це поганий провідник у минуле. Перша післявоєнна Європа свідомо вибудовувалася на непам'яті — на забуванні як способі життя. Натомість із 1989 року Європа почала спиратися на компенсаторний надлишок пам'яті: інституціалізоване публічне пригадування як власне основу колективної ідентичності. Перше не могло тривати довго, але так само не буде й друге. Певна частка неуваги і навіть забуття — це необхідна умова громадського здоров'я.

До речі, це не означає захищати амнезію. Щоб почати щось забувати, нація спершу має це пригадати. Доти, доки французи не зрозуміли сутність Віші (а не те, як вони вирішили його пам'ятати), вони не могли відкинути його та йти далі. Те саме стосується поляків щодо їхньої викривленої пам'яті про євреїв, які колись жили серед них. Те саме стосуватиметься й Іспанії, яка за двадцять років після її переходу до демократії оповила свої болісні спогади про Громадянську війну пеленою мовчання. Суспільне обговорення тієї війни та її наслідків розпочинається лише сьогодні[661]. Тільки після того, як німці зрозуміли й осягнули велетенський масштаб їхнього нацистського минулого — шістдесятирічний цикл заперечення, освіти, дискусій та консенсусу, — вони навчилися з цим жити або, іншими словами, залишили це позаду.

Інструментом пригадування в усіх цих випадках була не сама пам'ять. Це була історія в обох її значеннях: і як плин часу, і як професійне дослідження минулого — надто останнє. Зло, насамперед зло такого масштабу, як вчиняла нацистська Німеччина, ніколи не можна пам'ятати в достатньому обсязі. Масштаб цього злочину робить будь-яку меморіалізацію неповною[662]. Його внутрішня неймовірність — складність уявити його собі з перспективи спокійного сьогодення — відкриває шлях до його применшення і навіть заперечення. Він не надається для запам'ятовування таким, яким він був насправді, а тому, за своєю суттю, схильний до того, що його пам'ятатимуть таким, яким він не був. Проти такого виклику безсила сама пам'ять: «Тільки історик, наділений жагою фактів, доказів і свідчень, які є невід'ємними в його покликанні, може успішно стояти на варті»[663].

На відміну від пам'яті, яка підтверджує і посилює себе, історія сприяє тому, щоб світ позбувався ілюзій. Більша частина того, що вона оповідає, непокоїть, навіть руйнує деякі уявлення: ось чому використовувати минуле як моральний кийок, щоб гамселити й картати народ за його минулі гріхи, не завжди політично доцільно. Але історію таки потрібно вчити — і час від часу переучувати. У популярному радянському анекдоті слухач телефонує до «Вірменського радіо» із запитанням: «Чи можна, — запитує він, — передбачити майбутнє?». Відповідь: «Так, без проблем. Ми точно знаємо, яким буде майбутнє. У нас проблема з минулим: воно весь час змінюється».

Це справді так — і не лише в тоталітарних суспільствах. Проте ретельне дослідження й розслідування протилежних одна одній версій європейського минулого та місця, яке ці версії посідають у європейській колективній самосвідомості, було одним із недооцінених досягнень і джерел європейської єдності в нещодавні десятиліття. Однак це досягнення, безперечно, нівелюється, якщо його нескінченно не відтворювати. Нещодавнє варварське минуле Європи, темна «інша сторона», на противагу якій наполегливо будували післявоєнну Європу, вже не належить до спогадів молодих європейців. Мине ще покоління, і меморіали та музеї припадатимуть пилом — до них приходитимуть, як на місця боїв Західного фронту, тільки любителі історії та нащадки учасників.

Якщо ми хочемо в майбутньому пам'ятати, чому так важливо було збудувати саме таку Європу на руїнах крематорію Аушвіцу, нам може допомогти лише історія. Нова Європа, яку об'єднують знаки та символи її жахливого минулого, — це надзвичайне досягнення; але вона назавжди залишатиметься прив'язаною до цього минулого. Якщо європейці прагнуть зберегти цей

життєво важливий зв’язок, якщо європейське минуле має й надалі вкладати в європейське теперішнє застережливе значення й моральну мету, тоді кожне нове покоління муситиме вивчати його заново. «Європейський Союз» може бути відповіддю на історію, але він ніколи не зможе її замінити.

Рекомендована література

Обсяг літератури про Європу після Другої світової війни величезний — власне, як і сама Європа — і постійно зростає. Наведені нижче позиції — лише невеличка добірка англомовних книжок, які були для мене найцікавішими або найбільш корисними під час написання праці «Після війни». Де можливо, я зазначав книжки (та видання), які, найімовірніше, будуть доступні читачам для перегляду або купівлі[664]. З тієї самої причини я не включив сюди, за винятком мемуарів і деяких тогочасних свідчень, першоджерела та праці, опубліковані іншими мовами.

Ця бібліографія подана в трьох частинах. У першій частині перераховано праці, у яких ідеться про історію сучасної Європи, а також роботи, присвячені певним країнам чи регіонам. Друга частина поділена за низкою загальних тем: «холодна війна», імміграція, культура й мистецтво тощо. У третій частині я зібрав книжки за розділами, подавши додаткові праці, яким я завдячую інформацією, використаною в тому чи іншому розділі, або такою, яка видалася мені особливо корисною.

Такий спосіб подання літератури неминуче зумовить часткове дублювання. Тож читачі, які хотіли б дізнатися більше про французьких інтелектуалів у роки «холодної війни», можуть звернутися до книжок, поданих під різними заголовками: «Франція»; «Холодна війна»; «Європа та США»; «Інтелектуали та ідеї»; а також до розділу 7 «Культурні війни». Аналогічно читачам, які прагнуть дізнатися більше про історію економіки післявоєнної Європи, може бути корисно проглянути списки під назвами «Загальні історії», «Економіка» чи «Європейський Союз», а також різні розділи, у яких наголошено на історії економіки, зокрема розділ 3, розділ 10 та розділ 14. Як і книжка «Після війни», ця рекомендована література розрахована на читачів із загальним рівнем підготовки, хоча я сподіваюся, що для студентів і фахівців вона також буде корисним дороговказом.

Загальні історії

Ambrosius, Gerold, and William H. Hubbard. A Social and Economic History of Twentieth Century Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.

Blanning, T. C. W. The Oxford History of Modern Europe. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Boer, Pim den, Peter Bugge, Ole W?ver, Kevin Wilson, and W. J. van der Dussen. The History of the Idea of Europe. Maidenhead, UK: Open University Press, 1995.

Brubaker, Rogers, Citizenship and Nationhood in France and Germany. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.

Bullock, Alan. Hitler and Stalin: Parallel Lives. London: Fontana Press, 1998.

Chirot, Daniel. The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century. Berkeley: University of California Press, 1989.

Cipolla, Carlo M. The Fontana Economic History of Europe. Hassocks, UK: Harvester Press, 1976.

Cipolla, Carlo M. The Twentieth Century. Hassocks, UK: Harvester Press, 1977.

Cook, Chris, and John Paxton. European Political Facts, 1918–90. New York: Facts on File, 1992.

Crampton, R. J., Eastern Europe in the Twentieth Century and After. London: Routledge, 1997.

Crouzet, Maurice. The European Renaissance since 1945. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970.

Davis, J. People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology. London: Routledge & K. Paul, 1977.

Deighton, Anne. Building Postwar Europe: National Decision-Makers and European Institutions, 1948–63. New York: St. Martin’s Press, 1995.

Dunn, John. The Cunning of Unreason: Making Sense of Politics. (New York: Basic Books, 2000.

Fejto, Francois. A History of the People’s Democracies: Eastern Europe Since Stalin. New York: Praeger, 1971.

Ferguson, Niall. The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700–2000. New York: Basic Books, 2001.

Garton Ash, Timothy. History of the Present: Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s. New York: Random House, 1999.

Gillis, John R. Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations, 1770 — Present. New York: Academic Press, 1981.

Glenny, Misha. The Rebirth of History: Eastern Europe in the Age of Democracy. London: Penguin Books, 1990.

Glover, Jonathan. Humanity: A Moral History of the Twentieth Century. London: J. Cape, 1999.

Graubard, Stephen Richards. Eastern Europe — Central Europe — Europe. Boulder, CO: Westview Press, 1991.

Gress, David. Peace and Survival: West Germany, the Peace Movement, and European Security. Stanford, CA: Hoover Press, 1985.

Hitchcock, William I. The Struggle for Europe: The Turbulent History of a Divided Continent, 1945 to the Present. New York: Anchor Books, 2004.

Hobsbawm, E. J. The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991. New York: Pantheon Books, 1994[665].

Hobsbawm, E. J. Nations and Nationalism since 1780. New York: Cambridge University Press, 1992[666].

Horn, Gerd-Rainer, and Padraic Kenney. Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2004.

Jackson, Gabriel. Civilization & Barbarity in 20th-Century Europe. Amherst, NY: Humanity Books, 1999.

James, Harold. Europe Reborn: A History, 1914-2000. (Harlow, UK: Pearson Longman, 2003.

Johnson, Lonnie. Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends. New York: Oxford University Press, 2002.

Kaldor, Mary. The Disintegrating West. New York: Hill and Wang, 1978.

Kennedy, Paul M. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. New York: Vintage Books, 1989.

Keylor, William R. A World of Nations: The International Order since 1945. New York: Oxford University Press, 2003.

Lange, Peter, George Ross, and Maurizio Vannicelli. Unions, Change, and Crisis: French and Italian Union Strategy and the Political Economy, 1945-1980. London: Allen and Unwin, 1982.

Liberman, Peter. Does Conquest Pay? The Exploitation of Occupied Industrial Societies. Princeton: Princeton University Press, 1996.

Lichtheim, George. Europe in the Twentieth Century. London: Phoenix Press, 2000.

Magocsi, Paul R. Historical Atlas of Central Europe. Seattle: University of Washington Press, 2002.

Magris, Claudio. Danube. New York: Farrar, Straus, Giroux, 1989.

Marrus, Michael Robert. The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century. Philadelphia: Temple University Press, 2002.

Mazower, Mark. Dark Continent: Europe's Twentieth Century. New York: Knopf,1999.

Meny, Yves, and Andrew Knapp. Government and Politics in Western Europe: Britain, France, Italy, Germany. New York: Oxford University Press, 1998.

Mitchell, B. R. European Historical Statistics, 1750–1975. New York: Facts on File, 1980.

Naimark, Norman M. Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.

Okey, Robin. Eastern Europe, 1740–1985: Feudalism to Communism. London: Hutchinson, 1986.

Overy, R. J. Why the Allies Won. New York: W. W. Norton, 1996.

Paxton, Robert O. Europe in the Twentieth Century. (Belmont, CA: Thomson Wadsworth, 2005.

Pollard, Sidney. European Economic Integration, 1815–1970. London: Thames and Hudson, 1974.

Postan, Michael Moisse. An Economic History of Western Europe. London: Methuen, 1967.

Power, Samantha. A Problem from Hell: America and the Age of Genocide. New York: Basic Books, 2002.

Rakowska-Harmstone, Teresa. Communism in Eastern Europe. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1984.

Reynolds, David. One World Divisible: A Global History since 1945. New York: W. W. Norton, 2000.

Roberts, J. M. A History of Europe. New York: Allan Lane, 1997.

Rothschild, Joseph. Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II. New York: Oxford University Press, 2000.

Rupnik, Jacques. The Other Europe. London: Weidenfeld & Nicholson, 1988.

Schopflin, George. Politics in Eastern Europe, 1945–1992. Oxford: Blackwell, 1993.

Snyder, Timothy. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven: Yale University Press, 2003[667].

Stokes, Gale. From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945. New York: Oxford University Press, 1995.

Teich, Mikulas, and Roy Porter. The National Question in Europe in Historical Context. New York: Cambridge University Press, 1993.

Urwin, Derek W. A Political History of Western Europe since 1945. New York: Longman, 1997.

van der Wee, Herman. Prosperity and Upheaval: The World Economy, 1945–1980. Berkeley: University of California Press, 1986.

Verheyen, Dirk, and Christian Soe. The Germans and Their Neighbors. Boulder, CO: Westview Press, 1993.

Walicki, Andrzej. Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995.

Watson, Peter. A Terrible Beauty: A History of the People and Ideas That Shaped the Modern Mind. London: Weidenfeld & Nicolson, 2000.

Weinberg, Gerhard L. A World at Arms: A Global History of World War II. New York: Cambridge University Press, 1994.

Wolf, Eric R. Peasant Wars of the Twentieth Century. Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1999.

Wolff, Larry. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford, CA: Stanford University Press, 1994[668].

Zeman, Z. A. B. The Making and Breaking of Communist Europe. Oxford: Blackwell, 1991.

Історії окремих країн

Австрія та Швейцарія

Bader, William B. Austria Between East and West, 1945–1955. Stanford, CA: Stanford University Press, 1966.

Bischof, Gunter, and Anton Pelinka. Austro-corporatism: Past, Present, Future. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1996.

Bouvier, Nicolas, Gordon Craig, and Gossman, Lionel. Geneva, Zurich, Basel: History, Culture & National Identity. Princeton: Princeton University Press, 1994.

Clute, Robert Eugene. The International Legal Status of Austria, 1938–1955. The Hague: M. Nijhoff, 1962.

Fossedal, Gregory A. Direct Democracy in Switzerland. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002.

Jelavich, Barbara. Modern Austria: Empire and Republic, 1815–1986. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Pauley, Bruce F. From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1992.

Pick, Hella. Guilty Victim: Austria from the Holocaust to Haider. London: I. B. Tauris, 2000.

Steinberg, Jonathan. Why Switzerland? Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Sully, Melanie A. The Haider Phenomenon. New York: East European Monographs, 1997.

Wodak, Ruth, and Anton Pelinka. The Haider Phenomenon in Austria. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002.

Ziegler, Jean. The Swiss, the Gold, and the Dead: How Swiss Bankers Helped Finance the Nazi War Machine. New York: Penguin Books, 1999.

Балкани і Туреччина

Altmann, Franz-Lothar, and Judy Batt. The Western Balkans: Moving On. Paris: Institute for Security Studies, European Union, 2004.

Bell, John D. The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov. Stanford, CA: Hoover Press, 1986.

Crampton, R. J. The Balkans since the Second World War. New York: Longman, 2002.

Crampton, R. J. A Concise History of Bulgaria. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Glenny, Misha. The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999. London: Penguin Books, 2001.

Griffith, William E. Albania and the Sino-Soviet Rift. Cambridge, MA: MIT Press, 1963.

Hockenos, Paul. Homeland Calling: Exile Patriotism and the Balkan Wars. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003.

Iatrides, John, ed. Greece in the 1940s: A Nation in Crisis. Hanover, MA: University Press of New England, 1981.

Jelavich, Barbara. History of the Balkans. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Malcomson, Scott L. Borderlands — Nation and Empire. Boston: Faber and Faber, 1994.

Mazower, Mark. After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

Mazower, Mark. Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–44. New Haven: Yale University Press, 1993.

Mazower, Mark. The Balkans: A Short History. New York: Modern Library, 2000.

Mazower, Mark. Greece and the Inter-War Economic Crisis. Oxford: Clarendon Press, 1991.

McNeill, William Hardy. The Metamorphosis of Greece since World War II. Chicago: University of Chicago Press, 1978.

Stavrou, Theofanis George, and John R. Lampe. Redefining Southeastern Europe: Political Challenges and Economic Opportunities. Munich: Sudosteuropa-Gesellschaft, 1998.

Todorova, Maria Nikolaeva. Balkan Identities: Nation and Memory. New York: New York University Press, 2004.

White, Jenny B. Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics. Seattle: University of Washington Press, 2003.

Zurcher, Erik Jan. Turkey: A Modern History. London: I. B. Tauris, 2004.

Країни Бенілюксу

Blom, J. C. H., and Emiel Lambrechts, eds. History of the Low Countries. New York: Berghahn Books, 1999.

Donaldson, Bruce. Dutch. A Linguistic History of Holland and Belgium. Leiden: Nijhoff, 1983.

Fitzmaurice, John. The Politics of Belgium: A Unique Federalism. Boulder, CO: Westview Press, 1996.

Fox, Renee C. In the Belgian Chateau: The Spirit and Culture of a European Society in an Age of Change. Chicago: I. R. Dee, 1994.

Gladdish, Ken. Governing from the Center: Politics and Policy-Making in the Netherlands. De Kalb: Northern Illinois University Press, 1991.

Kossmann, E. H. The Low Countries. Oxford: Oxford University Press, 1978.

Mommen, Andre. The Belgian Economy in the Twentieth Century. London: Routledge, 1994.

van der Zee, Henri A. The Hunger Winter: Occupied Holland, 1944–1945. Lincoln: University of Nebraska Press, 1998.

Чехословаччина

August, Frantisek, and David Rees. Red Star Over Prague. London: Sherwood Press, 1984.

Golan, Galia. Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubcek Era, 1968–1969. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

King, Jeremy. Budweisers Into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948. Princeton: Princeton University Press, 2002.

Klima, Ivan, and Paul R. Wilson. The Spirit of Prague and Other Essays. New York: Granta Books, 1995.

Krejci, Jaroslav. Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia. London: Macmillan, 1972.

Sayer, Derek. The Coasts of Bohemia: A Czech History. Princeton: Princeton University Press, 1998.

Steiner, Eugen. The Slovak Dilemma. Cambridge: Cambridge, University Press, 1973.

Франція

Agulhon, Maurice. The French Republic, 1879–1992. Oxford: Blackwell, 1993.

Avril, Pierre. Politics in France. Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1969.

Burrin, Philippe. France Under the Germans: Collaboration and Compromise. New York: The New Press, 1996.

Campbell, Peter. French Electoral Systems and Elections since 1789. London: Faber, 1965.

Cerny, Philip G. Social Movements and Protest in France. New York: St. Martin's Press, 1982.

Cerny, Philip G., and Martin Schain. French Politics and Public Policy. New York: St. Martin's Press, 1980.

Chapman, Herrick. State Capitalism and Working-Class Radicalism in the French Aircraft Industry. Berkeley: University of California Press, 1990.

Cleary, M. C. Peasants, Politicians, and Producers: The Organisation of Agriculture in France since 1918. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Crozier, Michel. The Bureaucratic Phenomenon. Chicago: University of Chicago Press, 1964.

Dyer, Colin L. Population and Society in Twentieth-Century France. New York: Holmes & Meier, 1978.

Flynn, Gregory. Remaking the Hexagon: The New France in the New Europe. Boulder, CO: Westview Press, 1995.

Forse, Michel, et al. Recent Social Trends in France, 1960–1990. Frankfurt: Campus Verlag, 1993.

Hazareesingh, Sudhir. Political Traditions in Modern France. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Hoffmann, Stanley. Decline or Renewal? France since the 1930s. New York: Viking Press, 1974.

Hoffmann, Stanley, ed. In Search of France. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

Jennings, Jeremy. Syndicalism in France: A Study of Ideas. New York: St. Martin's Press, 1990.

Keeler, John T. S. The Politics of Neo-Corporatism in France: Farmers, the State, and Agricultural Policy-Making in the Fifth Republic. New York: Oxford University Press, 1987.

Larkin, Maurice. France since the Popular Front: Government and People, 1936–1996. Oxford: Clarendon Press, 1997.

MacRae, Duncan. Parliament, Parties, and Society in France, 1946–1958. New York: St. Martin's Press, 1967.

Marceau, Jane. Class and Status in France: Economic Change and Social Immobility, 1945–1975. Oxford: Clarendon Press, 1977.

McMillan, James F. Twentieth-Century France: Politics and Society, 1898–1991. London: E. Arnold, 1992.

Rioux, Jean-Pierre. The Fourth Republic, 1944–1958. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Serfaty, Simon. France, De Gaulle, and Europe: The Policy of the Fourth and Fifth Republics Toward the Continent. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1968.

Suleiman, Ezra N. Politics, Power, and Bureaucracy in France: The Administrative Elite. Princeton: Princeton University Press, 1974.

Німеччина

Ahonen, Pertti. After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe, 1945–1990. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Bark, Dennis L., and David Gress. A History of West Germany. Vols. I and II. Oxford: Blackwell, 1993.

Calleo, David P. The German Problem Reconsidered: Germany and the World Order, 1870 to the Present. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

Craig, Gordon Alexander. Germany, 1866–1945. New York: Oxford University Press, 1978.

Dennis, Mike. German Democratic Republic: Politics, Economics, and Society. London: Pinter Publishers, 1988.

Fritsch-Bournazel, Renata. Confronting the German Question: Germans on the East-West Divide. Oxford: Berg, 1988.

Fulbrook, Mary. The Divided Nation: A History of Germany, 1918–1990. New York: Oxford University Press, 1992.

Glatzer, Wolfgang, et al. Recent Social Trends in West Germany, 1960–1990. Frankfurt: Campus Verlag, 1992.

Moeller, Robert. War Stories. The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany. Berkeley: University of California Press, 2003.

Nicholls, Anthony James. The Bonn Republic: West German Democracy, 1945–1990. London: Longman, 1997.

Pulzer, Peter G. J. German Politics, 1945–1995. New York: Oxford University Press, 1995.

Richie, Alexandra. Faust’s Metropolis: A History of Berlin. New York: Carroll & Graf, 1998.

Stern, Fritz Richard. Dreams and Delusions: The Drama of German History. New Haven, Yale University Press, 1999.

Turner, Henry Ashby. Germany from Partition to Reunification. New Haven: Yale University Press, 1992.

Угорщина

Berend, Ivan. The Hungarian Economic Reforms, 1953–1988. New York: Cambridge University Press, 1988.

Gati, Charles. Hungary and the Soviet Bloc. Durham, NC: Duke University Press, 1986.

Heinrich, Hans-Georg. Hungary: Politics, Economics, and Society. Boulder, CO: L. Rienner, 1986.

Hoensch, Jorg K. A History of Modern Hungary, 1867–1994. London: Longman, 1996.

Kovrig, Bennett. Communism in Hungary: From Kun to Kadar. Stanford, CA: Hoover Press, 1978.

Tokes, Rudolf. Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change and Political Succession, 1957–1990. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Італія

Ben-Ghiat, Ruth. Fascist Modernities: Italy, 1922–1945. Berkeley: University of California Press, 2001.

Bosworth, R. J. B. and Patrizia Dogliani. Italian Fascism: History, Memory, and Representation. New York: St. Martin's Press, 1999.

Clark, Martin. Modern Italy, 1871–1995. London: Longman, 1996.

De Grand, Alexander J. The Italian Left in the Twentieth Century: A History of the Socialist and Communist Parties. Bloomington: Indiana University Press, 1989.

Doumanis, Nicholas. Italy. London: Hodder Arnold, 2001.

Ginsborg, Paul. A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943–1988. London: Penguin Books, 1990.

Ginsborg, Paul. Italy and Its Discontents: Family, Civil Society, State, 1980–2001. New York: Palgrave/Macmillan, 2003.

Kogan, Norman. A Political History of Italy: The Postwar Years. New York: Praeger,1983.

Mack Smith, Denis. Modern Italy: A Political History. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997.

McCarthy, Patrick. The Crisis of the Italian State: From the Origins of the Cold War to the Fall of Berlusconi and Beyond. New York: St. Martin's Press, 1997.

Miller, James Edward. The United States and Italy: The Politics and Diplomacy of Stabilization. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1986.

Putnam, Robert. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy[669]. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Sassoon, Donald. Contemporary Italy: Economy, Society, and Politics since 1945. New York: Longman, 1997.

Zamagni, Vera. The Economic History of Italy, 1860–1990. Oxford: Clarendon Press, 1993.

Польща

Davies, Norman. Heart of Europe: A Short History of Poland. Oxford: Oxford University Press, 1986[670].

Garton Ash, Timothy. The Polish Revolution: Solidarity. New Haven: Yale University Press, 2002.

Gomulka, Stanislaw, and Antony Polonsky. Polish Paradoxes. London: Routledge, 1991.

Gross, Jan T. Polish Society Under German Occupation: The Generalgouvernement,1939–1944. Princeton: Princeton University Press, 1979.

Quinn, Frederick. Democracy at Dawn: Notes from Poland and Points East. College Station: Texas A&M University Press, 1998.

Schatz, Jaff. The Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland. Berkeley: University of California Press, 1991.

Toranska, Teresa. «Them»: Stalin's Polish Puppets. New York: Harper & Row, 1987.

Zamoyski, Adam. The Polish Way: A Thousand-Year History of the Poles and Their Culture. New York: F. Watts, 1988.

Румунія

Boia, Lucian. History and Myth in Romanian Consciousness. Budapest: Central European University Press, 2001.

Deletant, Dennis. Communist Terror in Romania: Gheorgiu-Dej and the Police State, 1948–1965. New York: St. Martin's Press, 2000.

Deletant, Dennis. Ceausescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1995.

Fischer-Galati, Stephen. Twentieth-Century Romania. New York: Columbia University Press, 1991.

Ionescu, Ghita. Communism in Rumania, 1944–1962. New York: Oxford University Press, 1964.

Mitu, Sorin. National Identity of Romanians in Transylvania. Budapest: Central European University Press, 2001.

Shafir, Michael. Romania, Politics, Economics, and Society: Political Stagnation and Simulated Change. Boulder, CO: L. Rienner Publishers, 1985.

Tismaneanu, Vladimir. Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism. Berkeley: University of California Press, 2003.

Verdery, Katherine. National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania. Berkeley: University of California Press, 1991.

Verdery, Katherine. Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change. Berkeley: University of California Press, 1983.

Іспанія та Португалія

Aguilar, Paloma. Memory & Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy. New York: Berghahn Books, 2002.

Boyd, Carolyn P. Historia Patria: Politics, History, and National Identity in Spain, 1875–1975. Princeton: Princeton University Press, 1997.

Carr, Raymond, and Juan Pablo Fusi. Spain: Dictatorship to Democracy. London: Allen & Unwin, 1981.

Gallagher, Tom. Portugal: A Twentieth-Century Interpretation. Manchester: Manchester University Press, 1983.

Guirao, Fernando. Spain and the Reconstruction of Western Europe, 1945–57: Challenge and Response. New York: St. Martin's Press, 1998.

Herr, Richard. An Historical Essay on Modern Spain. Berkeley: University of California Press, 1974.

Hooper, John. The New Spaniards. London: Penguin Books, 1995.

Kinder, Marsha. Blood Cinema: The Reconstruction of National Identity in Spain. Berkeley: University of California Press, 1993.

Payne, Stanley G. Politics and Society in Twentieth-Century Spain. New York: New Viewpoints, 1976.

Perez-Diaz, Victor. Spain at the Crossroads: Civil Society, Politics, and the Rule of Law. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Pinto, Antonio Costa. Salazar's Dictatorship and European Fascism: Problems and Perspectives of Interpretation. Boulder, CO: Social Science Monographs, 1994.

Preston, Paul. The Politics of Revenge: Fascism and the Military in Twentieth-Century Spain. New York: Routledge, 1995.

Preston, Paul. Spain in Crisis: The Evolution and Decline of the Franco Regime. Hassocks, UK: Harvester Press, 1976.

Сполучене Королівство та Ірландія

Addison, Paul. Now the War Is Over: A Social History of Britain, 1945–51. London: Jonathan Cape, 1985.

Barnett, Correlli. The Audit of War: The Illusion and Reality of Britain as a Great Nation. London: Macmillan, 1986.

Benson, John. The Rise of Consumer Society in Britain, 1880–1980. London: Longman, 1994.

Coogan, Tim Pat. The IRA. New York: Palgrave, 2002.

Hennessy, Peter. Never Again: Britain, 1945–1951. New York: Pantheon Books, 1993.

McKibbin, Ross. Classes and Cultures: England, 1918–1951. Oxford: Oxford University Press, 1998.

McKittrick, David. Making Sense of the Troubles. New York: New Amsterdam Books, 2002.

Morgan, Kenneth O. The People's Peace: British History, 1945–1989. Oxford: Oxford University Press, 1990.

Parliamentary Reform 1933–1960: A Survey of Suggested Reforms. London: published for Hansard Society by Cassell, 1961.

Patterson, Henry. Ireland Since 1939. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Porter, Roy. London: A Social History. Cambridge, MA: Harvard University Press,1995.

Reynolds, David. Britannia Overruled: British Policy and World Power in the Twentieth Century. London: Longman, 1991.

Sked, Alan, and Chris, Cook. Post-War Britain: A Political History. New York: Penguin Books, 1990.

Woodhouse, C. M. British Foreign Policy since the Second World War. New York: Praeger, 1962.

Young, Hugo. This Blessed Plot: Britain and Europe from Churchill to Blair. Wood-stock, NY: Overlook Press, 1999.

СРСР / Росія

Amalrik, Andrei. Will the Soviet Union Survive Until 1984? New York: Penguin Books, 1980.

Applebaum, Anne. Gulag: A History. New York: Doubleday, 2003[671].

Bardach, Janusz. Surviving Freedom: After the Gulag. Berkeley: University of California Press, 2003.

Butenko, I. A., and Kirill Razlogov. Recent Social Trends in Russia, 1960–1995. Montreal, McGill-Queen’s University Press, 1997.

Deutscher, Isaac. Russia After Stalin. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1969.

Dobb, Maurice Herbert. Soviet Economic Development since 1917. New York: International Publishers, 1967.

Hosking, Geoffrey A. Church, Nation, and State in Russia and Ukraine. New York: St. Martin’s Press, 1991.

Hosking, Geoffrey A. The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.

Keep, John L. H. Last of the Empires: A History of the Soviet Union, 1945–1991. Oxford: Oxford University Press, 1995.

King, Charles. The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2000.

Kotkin, Stephen. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley: University of California Press, 1995.

Malia, Martin E. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991. New York: Free Press, 1994.

McAuley, Mary. Soviet Politics, 1917–1991. Oxford: Oxford University Press, 1992.

Nove, Alec. An Economic History of the USSR, 1917–1991. New York: Penguin Books, 1992.

Petrone, Karen. Life has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin. Bloomington: Indiana University Press, 2000.

Polian, P. M. Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR. Budapest: Central European University Press, 2004.

Reid, Anna. Borderland: A Journey Through the History of Ukraine. Boulder, CO: Westview Press, 1999.

Rosenberg, William G., and Marilyn Blatt Young. Transforming Russia and China: Revolutionary Struggle in the Twentieth Century. New York: Oxford University Press, 1982.

Schapiro, Leonard. The Communist Party of the Soviet Union. New York: Random House, 1970.

Suny, Ronald Grigor. The Soviet Experiment: Russia, the USSR and the Successor States. New York: Oxford University Press, 1998.

Wilson, Andrew. The Ukrainians: Unexpected Nation. New Haven: Yale University Press, 2002.

Yakovlev, A. N., Anthony Austin, and Paul Hollander. A Century of Violence in Soviet Russia. New Haven: Yale University Press, 2002.

Югославія

Allcock, John B. Explaining Yugoslavia. New York: Columbia University Press, 2000.

Carter, April. Democratic Reform in Yugoslavia: The Changing Role of the Party. London: Frances Pinter, 1982.

Dedijer, Vladimir. The Battle Stalin Lost: Memoirs of Yugoslavia, 1948–1953. New York: Viking Press, 1970.

Drakulic, Slavenka. How We Survived Communism and Even Laughed. London: Hutchinson, 1992.

Judah, Tim. The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia. New Haven: Yale University Press, 2000.

Lampe, John R. Yugoslavia as History: Twice There Was a Country. New York: Cambridge University Press, 2000.

Lampe, John R. Yugoslav-American Economic Relations since World War II. Durham, NC: Duke University Press, 1990.

Malcolm, Noel. Kosovo: A Short History. New York: New York University Press, 1998.

Ron, James. Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel. Berkeley: University of California Press, 2003.

Tanner, Marcus. Croatia: A Nation Forged in War. New Haven: Yale University Press, 2001.

Unfinished Peace: Report of the International Commission on the Balkans. Washington D. C.: Carnegie Endowment, 1996.

Wachtel, Andrew. Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998.

West, Rebecca. Black Lamb and Grey Falcon: The Record of a Journey Through Jugoslavia in 1937. London: Melbourne Macmillan, 1968.

Теми

Холодна війна

Cronin, James E. The World the Cold War Made: Order, Chaos and the Return of History. New York: Routledge, 1996.

Dockrill, M. L. The Cold War, 1945–1963. Atlantic Highlands, NJ: Humanities. Press International, 1988.

FitzGerald, Frances. Way out There in the Blue: Reagan, Star Wars, and the End of the Cold War. New York: Simon & Schuster, 2000.

Gaddis, John Lewis. The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War. New York: Oxford University Press, 1987.

Gaddis, John Lewis. We Now Know: Rethinking Cold War History. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Gray, William Glenn. Germany’s Cold War: The Global Campaign to Isolate East Germany, 1949–1969. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.

Gress, David. From Plato to NATO: The Idea of the West and its Opponents. New York: Free Press, 1998.

Halle, Louis Joseph. The Cold War as History. New York: HarperPerennial, 1991.

Hanhimaki, Jussi, and O. A. Westad, eds. The Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts. New York: Oxford University Press, 2003.

Isaacs, Jeremy, and Taylor Downing. Cold War: An Illustrated History, 1945–1991. Boston: Little, Brown & Co., 1998.

Leffler, Melvyn P., and David S. Painter. Origins of the Cold War: An International History. London: Routledge, 2005.

Murphy, David E., Sergei A. Kondrashev, and George Bailey. Battleground Berlin: CIA vs. KGB in the Cold War. New Haven: Yale University Press, 1997.

Weiler, Peter. British Labour and the Cold War. Stanford, CA: Stanford University Press, 1988.

Zubok, V. M., and Konstantin Pleshakov. Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

Культура та мистецтво

Aldgate, Anthony, James Chapman, and Arthur Marwick. Windows on the Sixties: Exploring Key Texts of Media and Culture. London: I. B. Tauris, 2000.

Bartov, Omer. The «Jew» in Cinema: From The Golem to Don't Touch my Holocaust. Bloomington: Indiana University Press, 2005.

Blecourt, Willem de, and Owen Davies. Witchcraft Continued: Popular Magic in Modern Europe. Manchester: Manchester University Press, 2004.

Carroll, David. French Literary Fascism: Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture. Princeton: Princeton University Press, 1995.

Chudo, Alicia. And Quiet Flows the Vodka, or, When Pushkin Comes to Shove: The Curmudgeon's Guide to Russian Literature and Culture, with the Devil's Dictionary of Received Ideas, Alphabetical Reflection on the Loathsomeness of Russia, American Academia, and Humanity in General. Evanston, IL: Northwestern University Press, 2000.

Clark, Katerina. Petersburg, Crucible of Cultural Revolution. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

Cohn, Ruby. From Desire to Godot: Pocket Theater of Postwar Paris. Berkeley: University of California Press, 1987.

Dalle Vacche, Angela. The Body in the Mirror: Shapes of History in Italian Cinema. Princeton: Princeton University Press, 1992.

Demetz, Peter. After the Fires: Recent Writing in the Germanies, Austria, and Switzerland. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1992.

Dennis, David B. Beethoven in German Politics, 1870–1989. New Haven: Yale University Press, 1996.

Durgnat, Raymond. A Mirror for England: British Movies from Austerity to Affluence. New York: Praeger, 1971.

Ellwood, David W., Rob Kroes, and Gian Piero Brunetta. Hollywood in Europe: Experiences of a Cultural Hegemony. Amsterdam: Free University Press, 1994.

Fehrenbach, Heide. Cinema in Democratizing Germany: Reconstructing National Identity After Hitler. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995.

Figes, Orlando. Natasha's Dance: A Cultural History of Russia. New York: Metropolitan Books, 2002.

Forrester, Sibelan E. S., Magdalena J. Zaborowska, and Elena Gapova. Over the Wall/After the Fall: Post-Communist Cultures Through an East-West Gaze. Bloomington, Indiana University Press, 2004.

Goetz-Stankiewicz, Marketa. Drama Contemporary: Czechoslovakia. New York: Performing Arts Journal Publications, 1985.

Hanak, Peter. The Garden and the Workshop: Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest. Princeton: Princeton University Press, 1998.

Haraszti, Miklos. The Velvet Prison: Artists Under State Socialism. New York: Basic Books, 1987.

Harker, David. One for the Money: Politics and Popular Song. London: Hutchinson, 1980.

Hewison, Robert. Culture and Consensus: England, Art and Politics since 1940. London: Methuen, 1995.

Hewison, Robert. In Anger: British Culture in the Cold War, 1945–60. New York: Oxford University Press, 1981.

Hewison, Robert. Too Much: Art and Society in the Sixties, 1960–75. New York: Oxford University Press, 1987.

Insdorf, Annette. Indelible Shadows: Film and the Holocaust. New York: Cambridge University Press, 2003.

Kaes, Anton. From Hitler to Heimat: The Return of History as Film. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.

Laqueur, Walter, and George L. Mosse. Literature and Politics in the Twentieth Century. New York: Harper & Row, 1967.

Marks, Steven G. How Russia Shaped the Modern World: From Art to Anti-Semitism, Ballet to Bolshevism. Princeton: Princeton University Press, 2003.

Marwick, Arthur. The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958–c. 1974. Oxford: Oxford University Press, 1998.

Nepomnyashchy, Catharine Theimer. Abram Tertz and the Poetics of Crime. New Haven: Yale University Press, 1995.

O'Flaherty, Kathleen Mary Josephine. The Novel in France, 1945–1965: A General Survey. Cork, IE: Cork University Press, 1973.

Poiger, Uta G. Jazz, Rock, and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany. Berkeley: University of California Press, 2000.

Rearick, Charles. The French in Love and War: Popular Culture in the Era of the World Wars. New Haven: Yale University Press, 1997.

Roman, Denise. Fragmented Identities: Popular Culture, Sex, and Everyday Life in Post-Communist Romania. Lanham, MD: Lexington Books, 2003.

Sorlin, Pierre. European Cinemas, European Societies, 1939–1990. New York: Routledge, 1991.

Strinati, Dominic, and Stephen Wagg. Come on Down?: Popular Media Culture in Post-War Britain. London: Routledge, 1992.

Suleiman, Susan Rubin, and Eva Forgacs. Contemporary Jewish Writing in Hungary: An Anthology. Lincoln: University of Nebraska Press, 2003.

Економіка

Armstrong, Philip, Andrew Glyn, and John Harrison. Capitalism since 1945. Oxford: Basil Blackwell, 1991.

Bardou, Jean-Pierre. The Automobile Revolution: The Impact of an Industry. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.

Berend, T. Ivan, and Gyorgy Ranki. Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. New York: Columbia University Press, 1974.

Crafts, N. F. R., and Gianni Toniolo. Economic Growth in Europe since 1945. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Eichengreen, Barry J. Europe's Postwar Recovery. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Flora, Peter, et al. State, Economy, and Society in Western Europe, 1815–1975: A Data Handbook in Two Volumes. Frankfurt: Campus Verlag, 1983.

Floud, Roderick, and Deirdre N. McCloskey. The Economic History of Britain since 1700. New York: Cambridge University Press, 1994.

Giersch, Herbert, and Holger Schmieding. The Fading Miracle: Four Decades of Market Economy in Germany. New York: Cambridge University Press, 1992.

Gourevitch, Peter Alexis. Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1986.

Hobsbawm, E. J., and Chris Wrigley. Industry and Empire: From 1750 to the Present Day. New York: The New Press, 1999.

James, Harold. International Monetary Cooperation since Bretton Woods. Washington, D.C.: IMF, 1996.

Kaplan, Jacob, and Gunther Schleiminger. The European Payments Union: Financial Diplomacy in the 1950s. Oxford: Clarendon Press, 1989.

Kaser, Michael Charles, and E. A. Radice, eds. The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Oxford: Clarendon Press, 1985.

Maier, Charles S. In Search of Stability: Explorations in Historical Political Economy. New York: Cambridge University Press, 1987.

Marglin, Stephen A., and Juliet Schor. The Golden Age of Capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience. Oxford: Clarendon Press, 1990.

Mills, Dennis R. English Rural Communities: The Impact of a Specialised Economy. London: Macmillan, 1973.

Milward, Alan S. The European Rescue of the Nation-State. Berkeley: University of California Press, 1992.

Nove, Alec. The Economics of Feasible Socialism Revisited. London: HarperCollins Academic, 1991.

Reich, Simon. The Fruits of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990.

Tsoukalis, Loukas. The New European Economy: The Politics and Economics of Integration. New York: Oxford University Press, 1993.

Williams, Allan M. The Western European Economy: A Geography of Post-War Development. New York: Taylor & Francis, 1988.

Європейський Союз

Asbeek Brusse, Wendy. Tariffs, Trade, and European Integration, 1947–1957: From Study Group to Common Market. New York: St. Martin's Press, 1997.

Bainbridge, Timothy, and Anthony Teasdale. The Penguin Companion to European Union. New York: Penguin Books, 1995.

Gillingham, John. European Integration, 1950–2003: Superstate or New Market Economy? Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Henderson, W. O. The Genesis of the Common Market. Chicago: Quadrangle Books, 1963.

Josselin, Daphne. Money Politics in the New Europe: Britain, France and the Single Financial Market. Houndmills, UK: Macmillan Press, 1997.

Lipgens, Walter, and Wilfried Loth. Documents on the History of European Integration. Berlin: De Gruyter, 1985.

Moravcsik, Andrew. The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998.

Nelson, Brian, David Roberts, and Walter Veit. The European Community in the 1990s: Economics, Politics, Defense. New York: Berg, 1992.

Stirk, Peter M. R. European Unity in Context: The Interwar Period. New York: Pinter Publishers, 1989.

Tugendhat, Christopher. Making Sense of Europe. New York: Columbia University Press, 1988.

Європа і США

Brenner, Michael J. Terms of Engagement: The United States and the European Security Identity. Westport, CT: Praeger, 1998.

Cohen, Stephen F. Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Communist Russia. New York: W. W. Norton, 2001.

De Grazia, Victoria. Irresistible Empire: America's Advance Through Twentieth Century Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.

Diner, Dan. America in the Eyes of the Germans: An Essay on Anti-Americanism. Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996.

Garton Ash, Timothy. Free World: America, Europe, and the Surprising Future of the West. New York: Random House, 2004.

Gordon, Philip H., and Jeremy Shapiro. Allies at War: America, Europe, and the Crisis over Iraq. New York: McGraw-Hill, 2004.

Michta, Andrew A. America's New Allies: Poland, Hungary, and the Czech Republic in NATO. Seattle: University of Washington Press, 1999.

Pells, Richard H. Not Like Us: How Europeans Have Loved, Hated, and Transformed American Culture Since World War II. New York: Basic Books, 1997.

Servan-Schreiber, Jean-Jacques. The American Challenge. New York: Atheneum, 1968.

Іммігранти та меншини

Acton, T. A. Gypsy Politics and Social Change: The Development of Ethnic Ideology and Pressure Politics among British Gypsies from Victorian Reformism to Romany Nationalism. London: Routledge, 1974.

Baldwin-Edwards, Martin, and Martin A. Schain. The Politics of Immigration in Western Europe. Portland, OR: Frank Cass, 1994.

Bjorgo, Tore, and Rob Witte. Racist Violence in Europe. New York: St. Martin's Press, 1993.

Collinson, Sarah. Beyond Borders: West European Migration Policy Towards the Twenty-First Century. London: Royal Institute of International Affairs, 1993.

Freeman, Gary P. Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experience, 1945–1975. Princeton: Princeton University Press, 1979.

Haus, Leah A. Unions, Immigration, and Internationalization: New Challenges and Changing Coalitions in the United States and France. New York: Palgrave Macmillan, 2002.

Ireland, Patrick R. The Policy Challenge of Ethnic Diversity: Immigrant Politics in France and Switzerland. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994.

King, Russell. Mass Migration in Europe: The Legacy and the Future. New York: Wiley, 1995.

Levy, Daniel, and Yfaat Weiss. Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration. New York: Berghahn Books, 2002.

Mandelbaum, Michael. The New European Diasporas: National Minorities and Conflict in Eastern Europe. New York: Council on Foreign Relations Press, 2000.

Phillips, Mike, and Trevor Phillips. Windrush: The Irresistible Rise of Multi-Racial Britain. London: HarperCollins, 1998.

Preece, Jennifer Jackson. National Minorities and the European Nation-States System. Oxford: Oxford University Press, 1998.

Senocak, Zafer, and Leslie A. Adelson. Atlas of a Tropical Germany: Essays on Politics and Culture, 1990–1998. Lincoln: University of Nebraska Press, 2000.

Soysal, Yasemin Nuho glu. Limits of Citizenship: Migrants and Post-National Membership in Europe. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

Teitelbaum, Michael S., and J. M. Winter. A Question of Numbers: High Migration, Low Fertility, and the Politics of National Identity. New York: Hill & Wang, 1998.

Winder, Robert. Bloody Foreigners: The story of Immigration to Britain. London: Little, Brown, 2004.

Інтелектуали та ідеї

Annan, Noel Gilroy. Our Age: Portrait of a Generation. London: Weidenfeld and Nicolson, 1990.

Caute, David. Communism and the French Intellectuals, 1914–1960. New York: Macmillan, 1964.

Chiaromonte, Nicola. The Worm of Consciousness and Other Essays. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.

Drake, David. Intellectuals and Politics in Post-War France. New York: Palgrave Macmillan 2002.

Enzensberger, Hans Magnus. Europe, Europe: Forays into a Continent. New York: Pantheon Books, 1989.

Foucault, Michel. The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences. New York: Vintage Books, 1973.

Giesen, Bernhard. Intellectuals and the German Nation: Collective Identity in an Axial Age. New York: Cambridge University Press, 1998.

Goldfarb, Jeffrey C. Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

Harris, Frederick John. Encounters with Darkness: French and German Writers on World War II. New York: Oxford University Press, 1983.

Hughes, H. Stuart. The Obstructed Path: French Social Thought in the Years of Desperation, 1930–1960. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002.

Hughes, H. Stuart. Sophisticated Rebels: The Political Culture of European Dissent, 1968–1987. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988.

Judt, Tony. The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron, and the French Twentieth Century. Chicago: University of Chicago Press, 1998.

Khilnani, Sunil. Arguing Revolution. The Intellectual Left in Post-War France. New Haven: Yale University Press, 1993.

Kolakowski, Leszek. Main Currents of Marxism. Vol. III: The Breakdown. New York: Oxford University Press, 1978.

Koestler, Arthur. The Trail of the Dinosaur and Other Essays. New York: Macmillan, 1955.

Lichtheim, George. From Marx to Hegel and Other Essays. London: Orbach & Chambers, 1971.

Lichtheim, George. Marxism in Modern France. New York: Columbia University Press, 1966.

Lilla, Mark. New French Thought: Political Philosophy. Princeton: Princeton University Press, 1994.

Lottman, Herbert R. The Left Bank: Writers, Artists, and Politics from the Popular Front to the Cold War. Chicago: University of Chicago Press, 1998.

Lyotard, Jean Francois. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984[672].

Macciocchi, Maria Antonietta, and Louis Althusser. Letters from Inside the Italian Communist Party to Louis Althusser. London: NLB, 1973.

Merquior, Jose Guilherme. From Prague to Paris: A Critique of Structuralist and Post-Structuralist Thought. London: Verso, 1986.

Michnik, Adam. Letters from Prison and Other Essays. Berkeley: University of California Press, 1985.

Milosz, Czeslaw. The Captive Mind. New York: Vintage International, 1990[673].

Muller, Jan-Werner. Another Country: German Intellectuals, Unification, and National Identity. New Haven: Yale University Press, 2000.

Poster, Mark. Existential Marxism in Postwar France: From Sartre to Althusser. Princeton: Princeton University Press, 1975.

Schivelbusch, Wolfgang. In a Cold Crater: Cultural and Intellectual Life in Berlin, 1945–1948. Berkeley: University of California Press, 1998.

Stern, J. P. The Heart of Europe: Essays on Literature and Ideology. Oxford: Blackwell, 1992.

Walicki, Andrzej. A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism. Stanford, CA: Stanford University Press, 1979.

Walicki, Andrzej. Stanislaw Brzozowski and the Polish Beginnings of «Western Marxism». Oxford: Oxford University Press, 1989.

Політичні партії та рухи

Barltrop, Robert. The Monument: The Story of the Socialist Party of Great Britain. London: Pluto Press, 1975.

Blackmer, Donald L. M., and Annie Kriegel. The International Role of the Communist Parties of Italy and France. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975.

Buchanan, Tom, and Martin Conway. Political Catholicism in Europe, 1918–1965. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Cheles, Luciano, Ronnie Ferguson, and Michalina Vaughan. The Far Right in Western and Eastern Europe. New York: Longman, 1995.

Eley, Geoff. Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000. New York: Oxford University Press, 2002.

Evans, Robert H. Coexistence: Communism and its Practice in Bologna, 1945–1965. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1967.

Hanley, David, ed. Christian Democracy in Europe: A Comparative Perspective. London: Pinter, 1996.

Hockenos, Paul. Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe. New York: Routledge, 1993.

Johnson, R. W. The Long March of the French Left. New York: St. Martin’s Press, 1981.

Kalyvas, Stathis N. The Rise of Christian Democracy in Europe. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1996.

Kertzer, David I. Politics and Symbols: The Italian Communist Party and the Fall of Communism. New Haven: Yale University Press, 1996.

Kolinsky, Martin, and William E. Paterson. Social and Political Movements in Western Europe. London: Croom Helm, 1976.

Krantz, Frederick. History from Below: Studies in Popular Protest and Popular Ideology. Oxford: Blackwell, 1988.

Lange, Peter, and Maurizio Vannicelli. The Communist Parties of Italy, France, and Spain: Postwar Change and Continuity: A Casebook. London: Allen & Unwin,1981.

Leonardi, Robert, and Douglas Wertman. Italian Christian Democracy: The Politics of Dominance. New York: Palgrave, 1989.

Lindemann, Albert S. A History of European Socialism. New Haven: Yale University Press, 1983.

Markovits, Andrei S., and Philip S. Gorski. The German Left: Red, Green and Beyond. New York: Oxford University Press, 1993.

Morgan, Roger, and Stefano Silvestri. Moderates and Conservatives in Western Europe: Political Parties, the European Community, and the Atlantic Alliance. Rutherford, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1983.

Pelling, Henry, and Alastair J. Reid. A Short History of the Labour Party. New York: St. Martin's Press, 1996.

Ramet, Sabrina P. The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989. University Park: Pennsylvania State University Press, 1999.

Remond, Rene. The Right Wing in France from 1815 to De Gaulle. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1969.

Sassoon, Donald. The Strategy of the Italian Communist Party: From the Resistance to the Historic Compromise. New York: St. Martin's Press, 1981.

Schain, Martin, Aristide R. Zolberg, and Patrick Hossay. Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe. New York: Palgrave, 2002.

Urban, Joan Barth. Moscow and the Italian Communist Party: From Togliatti to Berlinguer. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1986.

Vinen, Richard. Bourgeois Politics in France, 1945–1951. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Wall, Irwin M. French Communism in the Era of Stalin: The Quest for Unity and Integration, 1945–1962. Westport, CT: Greenwood Press, 1983.

Религия

Estruch, Juan. Saints and Schemers: Opus Dei and its Paradoxes. New York: Oxford University Press, 1995.

Fetzer, Joel and J. Christopher Soper. Muslims and the State in Britain, France and Germany. New York: Cambridge University Press, 2004.

Gruber, Ruth Ellen. Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe. Berkeley: University of California Press, 2002.

Klausen, Jytte. The Islamic Challenge: Politics and Religion in Western Europe. New York: Oxford University Press, 2005.

Karam, Azza M. Transnational Political Islam: Religion, Ideology, and Power. London: Pluto Press, 2004.

Ramadan, Tariq. Western Muslims and the Future of Islam. New York: Oxford University Press, 2004.

Reese, Thomas J. Inside the Vatican: The Politics and Organization of the Catholic Church. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

Держава добробуту

Atkinson, Alexander, and Gunnar Viby Mogensen. Welfare and Work Incentives: A North European Perspective. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Atkinson, A. B. The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State. Cambridge, MA: MIT Press, 1999.

Atkinson, A. B. Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe. New York: Cambridge University Press, 1995.

Blackburn, Robin. Banking on Death or Investing in Life: The History and Future of Pensions. London: Verso, 2003.

Cochrane, Allan, John Clarke, and Sharon Gewirtz. Comparing Welfare States. London: Sage Publications in Association with the Open University, 2001.

Esping-Andersen, Gosta. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton: Princeton University Press, 1990.

Flora, Peter. Growth to Limits: The Western European Welfare States since World War II. Berlin: W. de Gruyter, 1986.

Flora, Peter, and Arnold J. Heidenheimer. The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1981.

Gladstone, David. Poverty and Social Welfare. London: Routledge, 1996.

Lawson, Roger, and Bruce Reed. Social Security in the European Community. London: Chatham House, 1975.

Mishra, Ramesh. The Welfare State in Capitalist Society: Policies of Retrenchment and Maintenance in Europe, North America, and Australia. New York: Harvester Wheatsheaf, 1990.

Mishra, Ramesh. The Welfare State in Crisis: Social Thought and Social Change. New York: St. Martin’s Press, 1984.

Payer, Lynn. Medicine and Culture: Varieties of Treatment in the United States, England, West Germany, and France. New York: Henry Holt, 1996.

Richardson, J. J., and Roger Henning. Unemployment: Policy Responses of Western Democracies. Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1984.

Війна та пам’ять

Best, Geoffrey. War and Law since 1945. Oxford: Clarendon Press, 1994.

Boym, Svetlana. The Future of Nostalgia. New York: Basic Books, 2001.

Cohen, Shari. Politics Without a Past: The Absence of History in Post-Communist Nationalism. Durham: University of North Carolina Press, 1999.

Doumanis, Nicholas. Myth and Memory in the Mediterranean: Remembering Fascism’s Empire. New York: Macmillan, 1997.

Farmer, Sarah Bennett. Martyred Village: Commemorating the 1944 Massacre at Oradour-sur-Glane. Berkeley: University of California Press, 1999.

Fishman, Sarah. France at War: Vichy and the Historians. New York: Berg, 2000.

Gildea, Robert. The Past in French History. New Haven: Yale University Press, 1994.

Hayner, Priscilla B. Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions. New York: Routledge, 2002.

Jong, L. de. The Netherlands and Nazi Germany. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.

Kramer, Jane. The Politics of Memory: Looking for Germany in the New Germany. New York: Random House, 1996.

Lagrou, Pieter. The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

McAdams, A. James. Judging the Past in Unified Germany. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Margalit, Avishai. The Ethics of Memory. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.

Merridale, Catherine. Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia. New York: Viking, 2001.

Paxton, Robert O. Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944. New York: Knopf, 1972.

Rev, Istvan. Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism. Stanford, CA: Stan-ford University Press, 2005.

Revel, Jacques, and Lynn Hunt. Histories: French Constructions of the Past. New York: New Press, 1995.

Sebald, W. G. On the Natural History of Destruction. New York: Modern Library, 2004.

Winter, J. M., and Emmanuel Sivan. War and Remembrance in the Twentieth Century. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Біографія та мемуари

Acheson, Dean. Present at the Creation: My Years in the State Department. London: Hamilton, 1970.

Antonov-Ovseenko, Anton. The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny. New York: Harper & Row, 1981.

Arbatov, Georgi. The System: An Insider’s Life in Soviet Politics. New York: Random House, 1992.

Aron, Raymond. Memoirs: Fifty Years of Political Reflection. New York: Holmes & Meier, 1990.

Barnstone, Willis. Sunday Morning in Fascist Spain: A European Memoir, 1948–1953. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1995.

Brandt, Willy. My Life in Politics. London: Hamish Hamilton, 1992.

Brandys, Kazimierz. A Question of Reality. New York: Scribners, 1980.

Brown, Archie. The Gorbachev Factor. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Bullock, Alan. Ernest Bevin, Foreign Secretary, 1945–1951. Oxford: Oxford University Press, 1985.

Campbell, John. Edward Heath: A Biography. London: Jonathan Cape, 1993.

Chace, James. Acheson: The Secretary of State Who Created the Modern World. New York: Simon & Schuster, 1998.

Clare, George. Before the Wall: Berlin Days, 1946–1948. New York: E.P. Dutton,1990.

Clay, Lucius D. Decision in Germany. Westport, CT: Greenwood Press, 1970.

Crane, Stephen Lee. Survivor from an Unknown War: The Life of Isakjan Narzikul. Upland, PA: Diane Publishing, 1999.

Demetz, Hanna. The Journey from Prague Street. New York: St. Martin's Press, 1990.

Deutscher, Isaac. Stalin: A Political Biography. Oxford: Oxford University Press, 1967.

Djilas, Milovan. Wartime. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1980.

Dobrynin, Anatoliy Fedorovich. In Confidence. New York: Random House, 1995.

Eden, Anthony. Full Circle: The Memoirs of the Rt. Hon. Sir Anthony Eden. London: Cassell, 1960.

Foot, Michael. Aneurin Bevan. A Biography. London: New English Library, 1966.

Friedlander, Saul. When Memory Comes. Madison: University of Wisconsin Press, 2003.

Frisch, Max. Sketchbook, 1946–1949. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977.

Garton Ash, Timothy. The File: A Personal History. New York: Vintage Books, 1998.

Ginzburg, Evgeni Semenovna. Journey into the Whirlwind. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975.

Gorbachev, Mikhail. Memoirs. New York: Doubleday, 1995.

Grundy, Trevor. Memoir of a Fascist Childhood: A Boy in Mosley's Britain. London: Heinemann, 1998.

Harris, Kenneth. Attlee. London: Weidenfeld & Nicolson, 1995.

Healey, Denis. The Time of My Life. New York: W. W. Norton, 1990.

Heath, Edward. Travels: People and Places in My Life. London: Sidgwick & Jackson, 1977.

Heath, Edward. The Course of My Life. London: Coronet Books, 1999.

Horne, Alistair. Macmillan. Vol II: 1957–1986. London: Macmillan, 1989.

Horner, Helmut, and Allan Kent Powell. A German Odyssey: The Journal of a German Prisoner of War. Golden, CO: Fulcrum Publishers, 1991.

Kennan, George Frost. Memoirs, 1925–1950. London: Hutchinson, 1968.

Khruschev, Nikita. Khruschev Remembers, translated and edited by Strobe Talbott. New York: Bantam, 1971.

Khruschev, Nikita. Khruschev Remembers: Khruschev's Last Testament, translated and edited by Strobe Talbott. Boston: Little Brown, 1974.

Kravchenko, Victor. I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1989.

Kun, Miklos. Stalin: An Unknown Portrait. Budapest: Central European University Press, 2003.

Lacouture, Jean. De Gaulle: The Ruler, 1945–1970. London: Harvill, 1991.

Leonhard, Wolfgang. Child of the Revolution. London: Ink Links, 1979.

Levy, Robert. Ana Pauker: The Rise and Fall of a Jewish Communist. Berkeley: University of California Press, 1988.

Lodge, David. Out of the Shelter. New York: Penguin Books, 1989.

Mack Smith, Denis. Mussolini. New York: Vintage Books, 1983.

Marai, Sandor. Memoir of Hungary, 1944–1948. Budapest: Corvina in association with Central European University Press, 1996.

Milosz, Czeslaw. Native Realm: A Search for Self-Definition. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002.

Molotov, Vyacheslav Mikhaylovich. Molotov Remembers. Chicago: Ivan Dee, 1993.

Monnet, Jean. Memoirs. London: Collins, 1978[674].

Nowak, Jan. Courier from Warsaw. Detroit: Wayne State University Press, 1982.

Padover, Saul K. Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer. New York: Duell, 1946.

Pinkus, Oscar. The House of Ashes. Schenectady, NY: Union College Press, 1990.

Preston, Paul. Franco: A Biography. New York: Basic Books, 1994.

Roberts, Frank. Dealing with Dictators: The Destruction and Revival of Europe, 1930–70. London: Weidenfeld & Nicolson, 1991.

Ryder, Sue. Child of My Love. London: Harvill Press, 1997.

Sakharov, Andrei. Memoirs. New York: Knopf, 1990.

Sante, Luc. The Factory of Facts. New York: Pantheon Books, 1998.

Schwarz, Hans-Peter. Konrad Adenauer. Providence, RI: Berghahn Books, 1995.

Sebag-Montefiore, Simon. Stalin. The Court of the Red Tsar. London: Weidenfeld & Nicolson, 2003.

Semprun, Jorge. What a Beautiful Sunday! San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1982.

Simmons, Michael. The Reluctant President: A Political Life of Vaclav Havel. London: Methuen, 1991.

Slingova, Marian. Truth Will Prevail. London: Merlin, 1968.

Souvarine, Boris. Stalin: A Critical Survey of Bolshevism. New York: Longmans, 1939.

Szulc, Tad. Pope John Paul II: The Biography. New York: Scribners, 1995.

Taubman, William. Khrushchev: The Man and His Era. New York: W. W. Norton, 2003.

Tec, Nechama. Dry Tears: The Story of a Lost Childhood. New York: Oxford University Press, 1984.

Wat, Aleksander. My Century: The Odyssey of a Polish Intellectual. New York: New York Review Books, 2003.

Додаткова література за розділами

Розділ 1. Спадщина війни

Booker, Christopher. A Looking-Glass Tragedy: The Controversy over the Repatriations from Austria in 1945. London: Duckworth, 1997.

Byford-Jones, W. Berlin Twilight. New York: Hutchinson, 1947.

Corsellis, John, and Marcus Ferrar. Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after 1945. Chicago: I. B. Tauris, 2005.

De Zayas, Alfred M. Nemesis at Potsdam: The Expulsion of the Germans from the East. Lincoln: University of Nebraska Press, 1989.

Flanner, Janet. Paris Journal. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977.

Footitt, Hilary. War and Liberation in France: Living with the Liberators. New York: Palgrave, 2004.

Lewis, Norman. Naples 44: An Intelligence Officer in the Italian Labyrinth. New York: Henry Holt, 1994.

Luza, Radomir. The Transfer of the Sudeten Germans: A Study of Czech-German Relations, 1933–1962. New York: New York University Press, 1964.

Macardle, Dorothy. Children of Europe: A Study of the Children of Liberated Countries, Their Wartime Experiences, Their Reactions, and Their Needs, with a Note on Germany. London: Gollancz, 1949.

Overy, R. J. Russia's War. New York: Penguin Putnam, 1997.

Pearson, Raymond. National Minorities in Eastern Europe, 1848–1945. London: Macmillan, 1983.

Proudfoot, Malcolm Jarvis. European Refugees, 1939–52: A Study in Forced Population Movement. London: Faber and Faber, 1957.

Report on Conditions in Central Europe. Philadelphia: American Friends Service Committee, 1946.

Rystad, Goran. The Uprooted: Forced Migration as an International Problem in the Post-War Era. Lund, SE: Lund University Press, 1990.

Skriabina, Elena. The Allies on the Rhine, 1945–1950. London: Feffer & Simons, 1980.

Vachon, John, and Ann Vachon. Poland, 1946: The Photographs and Letters of John Vachon. Washington, D. C.: Smithsonian Institution Press, 1995.

Waller, Maureen. London 1945: Life in the Debris of War. New York: St. Martin's Press, 2004.

Wyman, Mark. DPs: Europe's Displaced Persons, 1945–1951. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998.

Розділ 2. Відплата

Buscher, Frank M. The U.S. War Crimes Trial Program in Germany, 1946–1955. New York: Greenwood Press, 1989.

Deak, Istvan, Jan Tomasz Gross, and Tony Judt. The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath. Princeton: Princeton University Press, 2000.

Domenico, Roy Palmer. Italian Fascists on Trial, 1943–1948. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991.

Footitt, Hilary, and John Simmonds. France, 1943–1945. New York: Holmes & Meier, 1988.

Kedward, H. R., and Nancy Wood. The Liberation of France: Image and Event. Oxford: Berg, 1995.

Lottman, Herbert R. The Purge. New York: Morrow, 1986.

Marrus, Michael Robert. The Nuremberg War Crimes Trial, 1945–46: A Documentary History. Boston: Bedford Books, 1997.

Merritt, Anna J., and Richard L. Merritt. Public Opinion in Occupied Germany: The OMGUS Surveys, 1945–1949. Urbana: University of Illinois Press, 1970.

Merritt, Anna J., and Richard L. Merritt. Public Opinion in Semi-Sovereign Germany: The HICOG Surveys, 1949–1955. Urbana: University of Illinois Press, 1980.

Merritt, Richard L. Democracy Imposed: U. S. Occupation Policy and the German Public, 1945–1949. New Haven: Yale University Press, 1995.

Novick, Peter. The Resistance Versus Vichy: The Purge of Collaborators in Liberated France. London: Chatto & Windus, 1968.

Olsson, Sven-Olof. «German Coal and Swedish Fuel, 1939–1945». Thesis, Institute of Economic History, Gothenburg University, 1975.

Osiel, Mark. Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1997.

Stern, Frank. The Whitewashing of the Yellow Badge: Anti-Semitism and Philo-Semitism in Postwar Germany. Oxford: Pergamon Press, 1992.

Taylor, Lynne. Between Resistance and Collaboration: Popular Protest in Northern France, 1940–45. New York: St. Martin’s Press, 2000.

Taylor, Telford. The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir. New York: Knopf, 1992.

Tent, James F. Mission on the Rhine: Re-Education and De-Nazification in American-Occupied Germany. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Розділ 3. Відновлення Європи

Diefendorf, Jeffry M. In the Wake of War: The Reconstruction of German Cities after World War II. New York: Oxford University Press, 1993.

Ellwood, David W. Rebuilding Europe: Western Europe, America, and Postwar Reconstruction. London: Longman, 1992.

Gimbel, John. The Origins of the Marshall Plan. Stanford, CA: Stanford University Press, 1976.

Harper, John Lamberton. America and the Reconstruction of Italy, 1945–1948. New York: Cambridge University Press, 1986.

Harper, John Lamberton. American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan, and Dean G. Acheson. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Hogan, Michael J. The Marshall Plan: America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952. New York: Cambridge University Press, 1987.

King, Russell. Land Reform: The Italian Experience. London: Butterworth, 1973.

Maier, Charles S., and Gunter Bischof. The Marshall Plan and Germany: West German Development Within the Framework of the European Recovery Program. New York: Berg, 1991.

Milward, Alan S. The Reconstruction of Western Europe, 1945–51. London: Methuen, 1984.

Pelling, Henry. Britain and the Marshall Plan. New York: St. Martin’s Press, 1988.

Schain, Martin. The Marshall Plan: Fifty Years After. New York: Palgrave, 2001.

Shennan, Andrew. Rethinking France: Plans for Renewal, 1940–1946. Oxford: Clarendon Press, 1989.

Turner, Ian D. Reconstruction in Post-War Germany: British Occupation Policy and the Western Zones, 1945–55. New York: Berg, 1989.

Розділ 4. Неможливе врегулювання

Annan, Noel. Changing Enemies: The Defeat and Regeneration of Germany. New York: W. W. Norton, 1996.

Berend, T. Ivan, et al. Evolution of the Hungarian Economy, 1848–1998. Boulder, CO: Social Science Monographs, 2000.

Deighton, Anne. The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany and the Origins of the Cold War. Oxford: Oxford University Press, 1990.

Gorlizki, Yoram, and Oleg Khlevniuk. Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953. New York: Oxford University Press, 2004.

Hammond, Thomas Taylor. Witnesses to the Origins of the Cold War. Seattle: University of Washington Press, 1982.

Kennan, George Frost, and John Lukacs. George F. Kennan and the Origins of Containment, 1944–1946: The Kennan-Lukacs Correspondence. Columbia: University of Missouri Press, 1997.

Kertesz, Stephen. Between Russia and the West: Hungary and the Illusions of Peacemaking, 1945–1947. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1984.

Kuniholm, Bruce R. The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece. Princeton: Princeton University Press, 1979.

Reynolds, David, ed. The Origins of the Cold War in Europe: International Perspectives. New Haven, Yale University Press, 1994.

Rostow, W. W. The Division of Europe after World War II: 1946. Austin: University of Texas Press, 1981.

Thomas, Hugh. Armed Truce: The Beginnings of the Cold War, 1945–46. New York: Atheneum, 1987.

Розділ 5. Світанок «холодної війни»

Aman, Anders. Architecture and Ideology in Eastern Europe During the Stalin Era: An Aspect of Cold War History. New York: Architectural History Foundation, 1992.

Banac, Ivo. With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988.

Betts, Reginald Robert. Central and South East Europe, 1945–1948. London: Royal Institute of International Affairs, 1950.

Djilas, Milovan. Conversations with Stalin. New York: Harcourt, Brace Jovanovitch, 1963.

Gillingham, John. Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955. The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community. New York: Cambridge University Press, 2004.

Hitchcock, William I. France Restored: Cold War Diplomacy and the Quest for Leadership in Europe, 1944–1954. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998.

Holloway, David. Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956. New Haven: Yale University Press, 1994.

Kennedy-Pipe, Caroline. Stalin’s Cold War: Soviet Strategies in Europe, 1943–1956. Manchester, UK: Manchester University Press, 1995.

Mastny, Vojtech. The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years. New York: Oxford University Press, 1996.

Naimark, Norman M. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

Novak, Bogdan C. Trieste, 1941–1954: The Ethnic, Political, and Ideological Struggle. Chicago: University of Chicago Press, 1970.

Procacci, Giuliano, and Grant Mkrtychevich Adibekov. The Cominform: Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949. Milan: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1994.

Stirk, Peter M. R., and David Willis. Shaping Postwar Europe: European Unity and Disunity, 1945–1957. New York: St. Martin’s Press, 1991.

Ulam, Adam B. Titoism and the Cominform. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952.

Young, John W. France, the Cold War, and the Western Alliance, 1944–49: French Foreign Policy and Post-War Europe. New York: St. Martin’s Press, 1990.

Розділ 6. Крутий маршрут

Bloomfield, Jon. Passive Revolution: Politics and the Czechoslovak Working Class, 1945–1948. New York: St. Martin’s Press, 1979.

Brent, Jonathan, and Vladimir Pavlovich Naumov. Stalin’s Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953. New York: HarperCollins, 2003.

Connelly, John. Captive University: The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education, 1945–1956. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000.

Constante, Lena. The Silent Escape: Three Thousand Days in Romanian Prisons. Berkeley: University of California Press, 1995.

Courtois, Stephane, et al. The Black Book of Communism. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999[675].

Dimitrov, Georgi, and Ivo Banac. The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949. New Haven: Yale University Press, 2003.

Grossman, Vasili Semenovich. Life and Fate. A Novel. New York: Harper & Row, 1986[676].

Hodos, George H. Show Trials. Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954. New York: Praeger, 1987.

Kaplan, Karel. Report on the Murder of the General Secretary. Columbus: Ohio State University Press, 1990.

Kenney, Padraic. Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997.

Kersten, Krystyna. The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948. Berkeley: University of California Press, 1991.

Knight, Amy. Beria: Stalin’s First Lieutenant. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Loebl, Eugen. My Mind on Trial. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1978.

Naimark, Norman M., and L. I. A. Gibianskii. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949. Boulder, CO: Westview Press, 1997.

Ostermann, Christian, ed. Uprising in East Germany, 1953. Budapest: CEU Press, 2001.

Pelikan, Jiri. The Czechoslovak Political Trials, 1950–1954. London: Macdonald, 1971.

Peteri, Gyorgy. Academia and State Socialism: Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe. Boulder, CO: Social Science Monographs, 1998.

Rubenstein, Joshua, and Vladimir Pavlovich Naumov. Stalin’s Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee. New Haven: Yale University Press, 2005.

Trial of the Leadership of the Anti-Conspiracy Centre Headed by Rudolf Slansky. Prague, Ministry of Justice, 1953.

Trial of Three Slovak Bishops. Prague: Orbis, Ministry of Information, 1951.

Weiner, Amir. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Розділ 7. Культурні війни

Aron, Raymond. The Opium of the Intellectuals. New York: W. W. Norton, 1957[677].

Berghahn, Volker. America and the Intellectual Cold Wars in Europe. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Caute, David. The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy During the Cold War. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Crossman, Richard, ed. The God That Failed. New York: Harper, 1949.

Furet, Francois. The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century. Chicago: University of Chicago Press, 2000.

Judt, Tony. Past Imperfect. French Intellectuals, 1944–1956. Berkeley: University of California Press, 1992.

Saunders, Frances Stonor. The Cultural Cold War: The CIA and the World of Artsand Letters. New York: The New Press, 2001.

Urban, G. R. Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War Within the Cold War. New Haven, Yale University Press, 1997.

Wagnleitner, Reinhold. Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1994.

Розділ 8. Політика стабільності

Duggan, Christopher, and Christopher Wagstaff. Italy in the Cold War: Politics, Culture and Society, 1948–1958. Oxford: Berg, 1995.

Frei, Norbert. Adenauer’s Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration. New York: Columbia University Press, 2002.

Harrison, Hope Millard. Driving the Soviets up the Wall: Soviet–East German Relations, 1953–1961. Princeton: Princeton University Press, 2003.

Harrison, Mark. The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Large, David Clay. Germans to the Front: West German Rearmament in the Adenauer Era. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1996.

Schwartz, Thomas Alan. Lyndon Johnson and Europe: In the Shadow of Vietnam. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

Trachtenberg, Marc. A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945–1963. Princeton: Princeton University Press, 1999.

Wall, Irwin M. The United States and the Making of Postwar France, 1945–1954. New York: Cambridge University Press, 1991.

Zimmermann, Hubert. Money and Security: Troops, Monetary Policy and West Germany’s Relations with the United States and Britain, 1950–1971. Washington, D.C.: German Historical Institute, 2002.

Розділ 9. Утрачені ілюзії

Ambler, John S. The French Army in Politics, 1945–1962. Columbus: Ohio State University Press, 1966.

Ansprenger, Franz. The Dissolution of the Colonial Empires. London: Routledge, 1989.

Bekes, Csaba, Malcolm Byrne, and Janos Rainer. The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. Budapest: Central European University Press, 2002.

Clayton, Anthony. The Wars of French Decolonization. London: Longman, 1994.

Connelly, Matthew James. A Diplomatic Revolution: Algeria's Fight for Independence and the Origins of the Post-Cold War Era. New York: Oxford University Press, 2002.

Fanon, Frantz. The Wretched of the Earth. Harmondsworth, UK: Penguin, 1967[678].

Ferro, Marc. Colonization: A Global History. Quebec: World Heritage Press, 1997.

Haas, Ernst B. The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces,1950–1957. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2004.

Horne, Alistair. A Savage War of Peace: Algeria, 1954–1962. Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1979.

Kopacsi, Sandor. In the Name of the Working Class: The Inside Story of the Hungarian Revolution. New York, Grove Press, 1987.

Kunz, Diane. The Economic Diplomacy of the Suez Crisis. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991.

Kyle, Keith. Suez. New York: St. Martin's Press, 1991.

Litvan, Gyorgy, Janos M. Bak, and Lyman Howard Legters. The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt, and Repression, 1953–1963. London: Longman, 1996.

Louis, William Roger, and Roger Owen. Suez 1956: The Crisis and Its Consequences. New York: Oxford University Press, 1989.

Pinder, John. Britain and the Common Market. London: Cresset Press, 1961.

Розділ 10. Доба добробуту

Alford, B. W. E. British Economic Performance, 1945–1975. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Berghahn, Volker Rolf. The Americanisation of West German Industry, 1945–1973. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Berghahn, Volker Rolf, and Detlev Karsten. Industrial Relations in West Germany. New York: Berg, 1987.

Bogdanor, Vernon, and Robert Skidelsky. The Age of Affluence, 1951–1964. London: Macmillan, 1970.

Dunnett, Peter J. S. The Decline of the British Motor Industry. London: Croom Helm, 1980.

Franklin, S. H. The European Peasantry: The Final Phase. London: Methuen, 1969.

Goldthorpe, John, et al. The Affluent Workers: Industrial Attitudes and Behaviour. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Hall, Peter, ed. The Political Power of Economic Ideas: Keynsianism Across the Nations. Princeton: Princeton University Press, 1989.

Harp, Stephen L. Marketing Michelin: Advertising and Cultural Identity in Twentieth Century France. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.

Розділ 11. Момент соціальної демократії

Chevalier, Louis. The Assassination of Paris. Chicago: University of Chicago Press, 1994.

Esping-Andersen, Gosta. Politics Against Markets: The Social Democratic Road to Power. Princeton: Princeton University Press, 1985.

Hall, Peter, ed. The Political Power of Economic Ideas: Keynsianism Across Nations. Princeton: Princeton University Press, 1989.

Levin, Bernard. The Pendulum Years: Britain and the Sixties. London: Jonathan Cape, 1970.

Luther, Kurt, and Peter Pulzer. Austria 1945–1995: Fifty Years of the Second Republic. London: Ashgate, 1998.

Molin, Karl, ed. Creating Social Democracy: A Century of the Social Democratic Labor Party in Sweden. College Park: Pennsylvania State University Press, 1993.

Pimlott, Ben. Harold Wilson. London: HarperCollins, 1992.

Ponting, Clive. Breach of Promise: Labour in Power, 1964–1970. London: Penguin Books, 1990.

Sassoon, Donald. One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century. New York: The New Press, 1996.

Розділ 12. Привид революції

Brown, Bernard Edward. Protest in Paris: Anatomy of a Revolt. Morristown, NJ: General Learning Press, 1974.

Caute, David. The Year of the Barricades: A Journey Through 1968. New York: Harper & Row, 1988.

Fink, Carole, et al. 1968: The World Transformed. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Hirsh, Arthur. The French New Left: An Intellectual History from Sartre to Gorz. Boston: South End Press, 1981.

Johnson, Richard. The French Communist Party Versus the Students: Revolutionary Politics in May — June, 1968. New Haven: Yale University Press, 1972.

Lumley, Robert. States of Emergency: Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978. London: Verso, 1990.

Seidman, Michael. The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers in 1968. New York: Berghahn Books, 2004.

Statera, Gianni. Death of a Utopia: The Development and Decline of Student Movements in Europe. New York: Oxford University Press, 1975.

Suri, Jeremi. Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Detente. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

Розділ 13. Кінець справи

Bell, Peter D. Peasants in Socialist Transition: Life in a Collectivized Hungarian Village. Berkeley: University of California Press, 1984.

Fisera, Vladimir Claude. Workers' Councils in Czechoslovakia, 1968–69. Documents and Essays. New York: St. Martin's Press, 1979.

Golan, Galia. The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis, 1962–1968. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Hamsik, Dusan. Writers Against Rulers. London: Hutchinson, 1971.

Hejzlar, Zdenek, and Vladimir Kusin. Czechoslovakia, 1968–1969: Chronology, Bibliography, Annotation. New York: Garland Publishers, 1975.

Heneka, A. A Besieged Culture: Czechoslovakia Ten Years after Helsinki. Stockholm: The Charta 77 Foundation and International Helsinki Federation for Human Rights, 1985.

Lampe, John R., and Mark Mazower. Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe. Budapest: Central European University Press, 2004.

Levy, Alan. Rowboat to Prague. New York: Grossman Publishers, 1972.

Littell, Robert. The Czech Black Book. New York: Praeger, 1969.

Mlynar, Zdenek. Night Frost in Prague: The End of Humane Socialism. New York: Karz Publishers, 1980.

Pehe, Jiri. The Prague Spring. A Mixed Legacy. New York: Freedom House, 1988.

Pelikan, Jiri. Socialist Opposition in Eastern Europe: The Czechoslovak Example. New York: St. Martin's Press, 1976.

Piekalkiewicz, Jaroslaw. Public Opinion Polling in Czechoslovakia, 1968–69: Results and Analysis of Surveys Conducted during the Dubcek Era. New York: Praeger, 1972.

Raina, Peter K. Political Opposition in Poland, 1954–1977. London: Poets' and Painters' Press, 1978.

Simecka, Milan. The Restoration of Order: The Normalization of Czechoslovakia, 1969–1976. London: Verso, 1984.

Skilling, H. Gordon. Czechoslovakia's Interrupted Revolution. Princeton: Princeton University Press, 1976.

Valenta, Jiri. Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991.

Williams, Kieran. The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics,1968–1970. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Розділ 14. Применшені очікування

Becker, Jillian. Hitler's Children. The story of the Baader-Meinhoff Terrorist Gang. London: Panther, 1979.

Burk, Kathleen, and Alec Cairncross. «Goodbye Great Britain»: The 1976 IMF Crisis. New Haven, Yale University Press, 1992.

Olson, Mancur. The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities. New Haven, Yale University Press, 1984.

Sciascia, Leonardo. The Moro Affair and the Mystery of Majorana. New York: New York Review Books, 2004.

Tarrow, Sidney. Protest and Politics in Italy, 1965–75. Oxford: Oxford University Press, 1989.

Wright, Joanne. Terrorist Propaganda: The Red Army Fraction and the Provisional IRA, 1968–1986. New York: Palgrave, 1991.

Розділ 15. Політика в новому ключі

Duchen, Claire. Women’s Rights and Women’s Lives in France, 1944–1968. New York: Routledge, 1994.

Garton Ash, Timothy. In Europe’s Name: Germany and the Divided Continent. New York: Random House, 1993.

Harvie, Christopher. The Rise of Regional Europe. New York: Routledge, 1994.

Haslam, Jonathan. The Soviet Union and the Politics of Nuclear Weapons in Europe, 1969–87. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990.

Hobsbawm, E. J., and Giorgio Napolitano. The Italian Road to Socialism: An Interview. Westport, CT: L. Hill, 1977.

Keating, Jones. The European Union and the Regions. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Kitschelt, Herbert. The Logics of Party Formation: Ecological Politics in Belgium and West Germany. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989.

Mandel, Ernest. From Stalinism to Eurocommunism: The Bitter Fruits of «Socialism in One Country». London: NLB, 1978.

Mayo, Patricia Elton. The Roots of Identity: Three National Movements in Contemporary European Politics. London: Allen Lane, 1974.

Middlemass, Keith. Power and the Party: Changing Faces of Communism in Western Europe. London: A. Deutsch, 1980.

Nelson, Keith L. The Making of Detente: Soviet-American Relations in the Shadow of Vietnam. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995.

Sarotte, M. E. Dealing with the Devil: East Germany, Detente, and Ostpolitik, 1969–1973. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2001.

Thomas, Daniel C. The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights and the Demise of Communism. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Vallance, Elizabeth, and Elizabeth V. Davies. Women of Europe: Women MEPs and Equality Policy. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Розділ 16. Перехідні часи

Bermeo, Nancy. The Revolution Within the Revolution: Workers’ Control in Rural Portugal. Princeton: Princeton University Press, 1986.

Liebert, Ulrike, and Maurizio Cotta, eds. Parliaments and Democratic Consolidation in Southern Europe. London: Pinter, 1990.

Linz, Juan J. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, Latin America and Post-Communist Europe. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.

Nataf, Daniel. Democratization and Social Settlements: The politics of Change in Contemporary Portugal. Albany, NY: SUNY Press, 1995.

Perez-Diaz, Victor. The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.

Preston, Paul. Juan Carlos: Steering Spain from Dictatorship to Democracy. New York: W. W. Norton, 2004.

Preston, Paul. The Triumph of Democracy in Spain. New York: Methuen, 1986.

Williams, Allan M. Southern Europe Transformed: Political and Economic Change in Greece, Italy, Portugal, and Spain. London: Harper & Row, 1984.

Розділ 17. Новий реалізм

Clarke, Thomas, and Christos Pitelis, eds. The Political Economy of Privatisation. London: Routledge, 1993.

Hall, Peter. Governing the Economy: The Politics of State Intervention in Britain and France. New York: Oxford University Press, 1986.

Judt, Tony. Marxism and the French Left. Oxford: Oxford University Press, 1986.

Kavanagh, Dennis. Thatcherism and British Politics. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Penniman, Howard Rae. The French National Assembly Elections of 1978. Washington, D. C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1980.

Penniman, Howard Rae. France at the Polls, 1981–1986. Durham, NC: Duke University Press, 1988.

Thatcher, Margaret. The Downing Street Years. New York: HarperCollins, 1993.

Tiersky, Ronald. Francois Mitterrand: The Last French President. New York: St. Martin’s Press, 2000.

Wolmar, Christian. Broken Rails: How Privatisation Wrecked Britain’s Railways. London: Aurum Press, 2001.

Wright, Vincent. Privatization in Western Europe: Pressures, Problems, and Paradoxes. London: Pinter, 1994.

Young, Hugo. One of Us: The Life of Margaret Thatcher. London: Pan Books, 1993.

Розділ 18. Сила безсилих

Bahro, Rudolf. The Alternative in Eastern Europe. New York: Shocken Books, 1978. Funder, Anna. Stasiland. London: Granta, 2003.

Garton Ash, Timothy. The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe. New York: Random House, 1989.

Havel, Vaclav. The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Centraleastern Europe. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1985[679].

Havel, Vaclav. Living in Truth. London: Faber & Faber, 1989.

Koehler, John. Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police. Boulder, CO: Westview Press, 1999.

Konrad, Gyorgy. Antipolitics. An Essay. New York: Henry Holt, 1987.

Kopstein, Jeffrey. The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945–1989. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997.

Kornai, Janos. Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society. Cambridge, MA: MIT Press, 1986.

Rakovski, Marc. Towards an East European Marxism. New York: St. Martin’s Press, 1978.

Skilling, H. Gordon, and Paul R. Wilson. Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia. New York: St. Martin’s Press, 1991.

Solzhenitsyn, Aleksandr. The Gulag Archipelago. New York: Perennial, 2002[680].

Tismaneanu, Vladimir. The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe: The Poverty of Utopia. New York: Routledge, 1988.

Triska, Jan F., and Charles Gati. Blue-Collar Workers in Eastern Europe. Boston: Allen & Unwin, 1981.

Vaculik, Ludvik. A Cup of Coffee with My Interrogator: The Prague Chronicles of Ludvik Vaculik. London: Readers International, 1987.

Розділ 19. Кінець старого ладу

Antohi, Sorin, and Vladimir Tismaneanu. Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath. Budapest: Central European University Press, 2000.

Banac, Ivo, ed. Eastern Europe in Revolution. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992.

Boldin, V. I. Ten Years That Shook the World: The Gorbachev Era as Witnessed by His Chief of Staff. New York: Basic Books, 1994.

Brandys, Kazimierz. A Warsaw Diary: 1978–1981. New York: Vintage Books, 1985.

Brown, J. F. Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe. Durham, NC: Duke University Press, 1991.

Chirot, Daniel. The Crisis of Leninism and the Decline of the Left: The Revolutions of 1989. Seattle: University of Washington Press, 1991.

Codrescu, Andrei. The Hole in the Flag. New York: Morrow, 1991.

Darnton, Robert. Berlin Journal, 1989–1990. New York: W. W. Norton, 1991.

Garton Ash, Timothy. The Magic Lantern: The Revolution of ‘89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague. New York: Random House, 1990.

Gorbachev, Mikhail Sergeevich, and Zdenek Mlynar. Conversations with Gorbachev. New York: Columbia University Press, 2002.

Kenney, Padraic. A Carnival of Revolution: Central Europe 1989. Princeton: Princeton University Press, 2002.

Kligman, Gail. The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu’s Romania. Berkeley: University of California Press, 1998.

Levesque, Jacques. The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe. Berkeley: University of California Press, 1997.

Lewin, Moshe. The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation. Berkeley: University of California Press, 1991.

Medvedev, Zhores A. Nuclear Disaster in the Urals. New York: Vintage Books, 1980.

Philipsen, Dirk. We Were the People: Voices from East Germany’s Revolutionary Autumn of 1989. Durham, NC: Duke University Press, 1993.

Stokes, Gale. The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe. New York: Oxford University Press, 1993.

Braithwaite, Rodric. Across the Moscow River: The World Turned Upside Down. New Haven: Yale University Press, 2002.

Grass, Gunter, et al. Two States — One Nation? San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1990.

Hosking, Geoffrey A., Jonathan Aves, and Peter J.S. Duncan. The Road to Post-Communism: Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985–1991. London: Pinter, 1992.

Innes, Abby. Czechoslovakia: The Short Goodbye. New Haven: Yale University Press, 2001.

James, Harold, and Marla Stone. When the Wall Came Down: Reactions to German Unification. New York: Routledge, 1992.

Jarausch, Konrad. The Rush to German Unity. New York: Oxford University Press, 1994.

Lieven, Anatol. The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence. New Haven: Yale University Press, 1993.

Misiunas, Romuald J., and Rein Taagepera. The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990. Berkeley: University of California Press, 1993.

Remnick, David. Lenin’s Tomb: The Last Days of the Soviet Empire. New York: Vintage Books, 1994.

Sa’adah, Anne. Germany’s Second Chance: Trust, Justice, and Democratization. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.

Schneider, Peter. The German Comedy: Scenes of Life After the Wall. New York: Farrar, Straus, Giroux, 1991.

Smith, Hedrick. The Russians. New York: Times Books, 1985.

Stent, Angela. Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse, and the New Europe. Princeton: Princeton University Press, 1999.

Szporluk, Roman. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2000.

Zelikow, Philip, and Condoleezza Rice. Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

Розділ 21. Розплата

After Milosevic: A Practical Agenda for Lasting Balkans Peace. Brussels: International Crisis Group, 2001.

Andjelic, Neven. Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy. London: Frank Cass, 2003.

Biserko, Sonja. In the Name of Humanity. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 1996.

Burg, Steven L., and Paul Shoup. The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1999.

Drakulic, Slavenka. The Balkan Express: Fragments from the Other Side of War. New York: W. W. Norton, 1993.

Drakulic, Slavenka. Cafe Europa: Life after Communism. New York: W. W. Norton, 1997.

Frydman, Roman, et al. The Privatization Process in Central Europe. Budapest: Central European University Press, 1993.

Frydman, Roman. The Privatization Process in Russia, Ukraine, and the Baltic States. Budapest: Central European University Press, 1993.

Gal, Susan, and Gail Kligman. The Politics of Gender After Socialism: A Comparative-Historical Essay. Princeton: Princeton University Press, 2000.

Holbrooke, Richard. To End a War. New York: Random House, 1998.

Holmes, Leslie. The End of Communist Power: Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis. New York: Oxford University Press, 1993.

Jones, Derek C., and Jeffrey B. Miller. The Bulgarian Economy: Lessons from Reform During Early Transition. Aldershot, UK: Ashgate, 1997.

Krastev, Ivan. Shifting Obsessions: Three Essays on the Politics of Anticorruption. Budapest: Central European University Press, 2004.

Linz, Juan J., and Alfred C. Stepan. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.

McFaul, Michael, and Kathryn Stoner-Weiss. After the Collapse of Communism: Comparative Lessons of Transition. New York: Cambridge University Press, 2004.

Medvedev, Roy. Post-Soviet Russia: A Journey Through the Yeltsin Era. New York: Columbia University Press, 2000.

Meier, Andrew. Black Earth: Russia After the Fall. London: HarperCollins, 2004.

Mungiu, Alina, and Ivan Krastev. Nationalism After Communism: Lessons Learned. Budapest: Central European University Press, 2004.

Pinson, Mark, and Roy P. Mottahedeh. The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

Reddaway, Peter, and Dmitri Glinski. The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism Against Democracy. Washington, D. C.: United States Institute of Peace Press, 2001.

Remnick, David. Resurrection: The Struggle for a New Russia. New York: Vintage Books, 1998.

Rupnik, Jacques, ed. International Perspectives on the Balkans. Clementsport, Nova Scotia: Press of the Pearson Peacekeeping Centre, 2003.

Siegelbaum, Lewis H., and Daniel J. Walkowitz. Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992. Albany, NY: SUNY Press, 1995.

Simms, Brendan. Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia. London: Penguin Books, 2002.

Smith, Graham. Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Soros, George. Underwriting Democracy: Encouraging Free Enterprise and Democratic Reform Among the Soviets and in Eastern Europe. New York: Public Affairs, 1991[681].

Stark, David Charles, and Laszlo Bruszt. Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Szporluk, Roman. National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994.

Teitel, Ruti G. Transitional Justice. New York: Oxford University Press, 2000.

Tismaneanu, Vladimir. Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe. Princeton: Princeton University Press, 1998.

Ugresic, Dubravka. The Culture of Lies: Antipolitical Essays. University Park: Pennsylvania State University Press, 1998).

Verdery, Katherine. What was Socialism, and What Comes Next? Princeton: Princeton University Press, 1996.

Wedel, Janine R. Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe, 1989–1998. New York: St. Martin's Press, 1998.

Розділ 22. Стара і нова Європа

Alam, Asad, et al. Growth, Poverty and Inequality: Eastern Europe and the Former Soviet Union. Hernden, VA: World Bank Publications, 2005.

Alesina, Alberto, and Edward Glaeser. Fighting Poverty in the U. S. and Europe: A World of Difference. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Judt, Tony. A Grand Illusion? An Essay on Europe. New York: Hill and Wang, 1996.

Lieven, Anatol, and Dmitri Trenin. Ambivalent Neighbors: The EU, NATO and the Price of Membership. Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2003.

Mandelbaum, Michael. The Dawn of Peace in Europe. New York: Twentieth Century Fund Press, 1996.

Mattli, Walter. The Logic of Regional Integration: Europe and Beyond. New York: Cambridge University Press, 1999.

Murphy, Alexander. The Regional Dynamics of Language Differentiation in Belgium. Chicago: University of Chicago Press, 1988.

Ost, David. The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Post-Communist Europe. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005.

Perrineau, Pascal, Gerard Grunberg, and Colette Ysmal. Europe at the Polls: The European Elections of 1999. New York: Palgrave, 2002.

Wallace, William. The Dynamics of European Integration. London, Pinter, 1990.

Розділ 23. Розмаїття Європи

Calleo, David P., and Philip H. Gordon. From the Atlantic to the Urals: National Perspectives on the New Europe. Arlington, VA: Seven Locks Press, 1992.

Judt, Tony, and Denis Lacorne. Language, Nation, and State: Identity Politics in a Multilingual Age. New York: Palgrave, 2004.

Nelson, Brian, et al. The Idea of Europe: Problems of National and Transnational Identity. New York: Berg, 1992.

Nora, Pierre. Realms of Memory: Rethinking the French Past. New York: Columbia University Press, 1996.

Sassen, Saskia. The Global City: New York, London, Tokyo. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Wise, Michael Z. Capital Dilemma: Germany's Search for a New Architecture of Democracy. New York: Princeton Architectural Press, 1998.

Розділ 24: Європа як спосіб життя

Balibar, Etienne. We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship. Princeton: Princeton University Press, 2004.

Calleo, David P. Rethinking Europe's Future. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Edwards, Michael. Future Positive: International Cooperation in the Twenty-First Century. London: Michael Edwards, 2004.

Reid, T. R. The United States of Europe: The New Superpower and the End of American Supremacy. New York: The Penguin Press, 2004.

Shore, Cris. Building Europe: The Cultural Politics of European Integration. New York: Routledge, 2000.

Slaughter, Anne-Marie. A New World Order. Princeton: Princeton University Press, 2004.

Післямова. З дому мерців

Bartov, Omer, Atina Grossmann, and Mary Nolan. Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century. New York: New Press, 2002.

Bauer, Yehuda, and Nathan Rotenstreich. The Holocaust as Historical Experience. New York: Holmes & Meier, 1981.

Bloxham, Donald. Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory. New York: Oxford University Press, 2001.

Borkowicz, Jacek, et al. Thou Shalt Not Kill: Poles on Jedwabne. Warsaw: Wiez, 2001.

Braham, Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary. New York: Columbia University Press, 1981.

Brenner, Michael. After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany. Princeton: Princeton University Press, 1997.

Caracciolo, Nicola, Florette Rechnitz Koffler, and Richard Koffler. Uncertain Refuge: Italy and the Jews During the Holocaust. Urbana: University of Illinois Press, 1995.

Colijn, G. Jan, and Marcia Sachs Littell. The Netherlands and Nazi Genocide: Papers of the Twenty-First Annual Scholars' Conference. Lewiston, NY: E. Mellen Press, 1992.

Douglas, Lawrence. The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust. New Haven: Yale University Press, 2001.

Evans, Richard J. In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past. New York: Pantheon Books, 1989.

Golsan, Richard. The Papon Affair: Memory and Justice on Trial. New York: Routledge, 2000.

Grodzinsky, Yosef. In the Shadow of the Holocaust: The Struggle Between Jews and Zionists in the Aftermath of World War II. Monroe, ME: Common Courage Press, 2004.

Gross, Jan. Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Hass, Aaron. The Aftermath: Living with the Holocaust. New York: Cambridge University Press, 1995.

Herf, Jeffrey. Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.

Hirschfeld, Gerhard. Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940–1945. New York: Berg, 1988.

Hockenos, Matthew D. A Church Divided: German Protestants Confront the Nazi Past. Bloomington: Indiana University Press, 2004.

Huyssen, Andreas. Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia. New York: Routledge, 1995.

Joerges, Christian, and Navraj Singh Ghaleigh. Darker Legacies of Law in Europe: The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions. Portland, OR: Hart Publishers, 2003.

Kushner, Tony. The Holocaust and the Liberal Imagination: A Social and Cultural History. Oxford: Blackwell, 1994.

LaCapra, Dominick. History and Memory after Auschwitz. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1998.

Levi, Primo. The Drowned and the Saved. New York: Vintage Books, 1989.

Levi, Primo. Survival in Auschwitz. New York: Collier Books, 1993[682].

Maier, Charles S. The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

Mankowitz, Zeev W. Life Between Memory and Hope: The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany. New York: Cambridge University Press, 2002.

Marrus, Michael Robert. The Holocaust in History. New York: New American Library, 1989.

Marrus, Michael Robert, and Robert O. Paxton. Vichy France and the Jews. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995.

Mikhman, Dan. Remembering the Holocaust in Germany, 1945–2000: German Strategies and Jewish Responses. New York: P. Lang, 2002.

Mitscherlich, Alexander. The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior. New York: Grove Press, 1984.

Mitten, Richard. The Politics of Anti-Semitic Prejudice: The Waldheim Phenomenon in Austria. Boulder, CO: Westview Press, 1992.

Moore, Bob. Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945. New York: Arnold, 1997.

Muller, Jan-Werner. Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Nossiter, Adam. The Algeria Hotel: France, Memory, and the Second World War. Boston: Houghton Mifflin, 2001.

Polonsky, Antony. «My Brother's Keeper?» Recent Polish Debates on the Holocaust. New York: Routledge, 1990.

Presser, J. Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry. London: Souvenir Press, 1968.

Rousso, Henry. The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.

Todorov, Tzvetan. Hope and Memory: Lessons from the Twentieth Century. Princeton: Princeton University Press, 2003.

Utgaard, Peter. Remembering and Forgetting Nazism: Education, National Identity, and the Victim Myth in Postwar Austria. New York: Berghahn Books, 2003.

Ілюстрації

Дитина йде повз викладені вздовж дороги трупи сотень колишніх в'язнів концентраційного табору Берген-Бельзен. Як і більшість дорослих німців у післявоєнні роки, хлопчик відводить погляд.

Німецькі солдати, яких привселюдно повісили в Києві в 1946 році, визнавши винними у воєнних злочинах. Незважаючи на неоднозначні мотиви радянської влади щодо влаштування післявоєнних судів і страт, жахливі злочини, скоєні німецькою армією, СС та їхніми місцевими колаборантами, були цілком справжніми.

Дража Михайлович, лідер югославських четників — (націоналістичного) руху Опору — перед воєнним судом у червні 1946 року. Для партизанів-комуністів четники становили майже таку саму велику загрозу, як і іноземні окупанти: після війни Тіто безпощадно з ними розправився. Самого Михайловича розстріляли 18 липня 1946 року.

Француженку, звинувачену в «горизонтальній співпраці» з німецькими окупантами, поголили та ведуть містом Лаваль через декілька годин після того, як його звільнили американські війська в серпні 1944 року. Тисячі жінок у Франції, Бельгії та Нідерландах були покарані подібним чином.

Жінки в Лондоні стоять у черзі по вугілля в розпал суворої зими в лютому 1947 року. Нестача палива була такою гострою, що більшість цих жінок мали чекати увесь день на те, щоб забрати свою тижневу норму. Візочки для того, щоб везти вугілля, а не немовлят.

Мати з дітьми отримує соціальну допомогу в Стратфорді, східному районі Лондона, 6 серпня 1946 року — у перший день видачі після її запровадження. Післявоєнні європейські держави добробуту здійснили справжню соціальну революцію, кардинально покращивши життєві можливості і середнього, і робітничого класу.

Допомога Маршалла,

а) Перша доставка карибського цукру 3 лютого 1949 року в рамках допомоги Маршалла, яку на лондонському причалі зустрічають міністр- лейборист Джон

Стрейчі (ліворуч) та Елмер Голмгрін, представник Плану Маршалла (у центрі).

Допомога Маршалла,

б) Афіни, Різдво 1949 року: хліб, спечений з «борошна Плану Маршалла», роздають грецьким сиротам. Навіть у збіднілій Греції підняття духу завдяки Плану Маршалла було щонайменше так само важливим, як і його матеріальний внесок в економічну відбудову.

Допомога Маршалла,

в) «Народи світу не хочуть повторення лих війни» — Й. Сталін (гвинтівка та яйця запаковані в документ із позначкою «Північноатлантичний пакт»). Зверніть увагу, що західні союзники СРСР ідуть під французьким транспарантом.

Чехи зібралися 25 лютого 1948 року на Вацлавській площі в Празі, щоб послухати, як Клемент Готвальд оголошує про створення нового уряду. Зауважте розмаїття протилежних емоцій серед присутніх — комуністичний переворот у жодному разі не викликав усезагального розпачу.

Портрет Йосипа Броза Тіто прикрашає будівлю в Белграді, липень 1948 року. Сталін припинив відносини з комуністичною Югославією навесні 1948 року не через її політику, а розізлившись на непідкорення Тіто, його культ особистості та дедалі більший виклик монополії Москви на комуністичну владу.

Американський літак приземляється в берлінському аеропорту Темпельгоф, червень 1948 року. Берлінська блокада, яка тривала одинадцять місяців, була великим стратегічним прорахунком Сталіна: вона розвіяла ілюзії щодо нейтралітету, змусила західних союзників узяти на себе зобов’язання щодо Берліна та пришвидшила створення НАТО.

Присутні під час створення. Зліва направо: Дін Ачесон, державний секретар США та ідейний натхненник політики «стримування»; Ернест Бевін, післявоєнний міністр закордонних справ Великої Британії, чиєю ідеєю став Атлантичний Альянс; Робер Шуман, французький державний діяч, який запропонував створити Європейську спільноту вугілля та сталі.

Соціалізм із людським обличчям: «дідусь Сталін» на демонстрації в Москві, 1949 рік. «Він нагадав мені тиранів Відродження: жодних принципів, будь-які методи, але ніяких епітетів — завжди “так” або “ні”, хоча вірити йому можна було, тільки якщо це було “ні”». (Клемент Еттлі, прем’єр-міністр Великої Британії)

Повстання в Східному Берліні 17 червня 1953 року стало в Радянському блоці першим виявом того, що народ може «втратити довіру до уряду». Варіант «розпустити народ та обрати собі інший» (як саркастично запропонував Брехт) виявився недосяжним, хоч і не тому, що погано намагалися.

Ласло Райк (у центрі) в останній день суду над ним, 23 вересня 1949 року. Як міністр внутрішніх справ і комуніст Райк сам був відповідальний за смерть багатьох невинних; але суд над ним та подальша страта перетворили його в очах наступних поколінь на мученика.

Робітники в радянському ГУЛАГу, орієнтовно 1952 рік. Того року, на піку другого сталінського терору, в радянських трудових таборах утримували 1,7 мільйона в’язнів, у трудових колоніях — ще 800 тисяч, а 2 753 000 — у «спеціальних поселеннях». «Звичайним» терміном у ГУЛАГу були 25 років.

Жан-Поль Сартр милується рідкісними книгами в Національній бібліотеці в Ленінграді, 23 червня 1954 року. У той час Сартр захоплювався комунізмом радше через романтичні ілюзії (та нелюбов до Америки), аніж через

ідеологію; але в подальші десятиліття це захоплення заплямувало його міжнародну репутацію й притлумило його післявоєнне інтелектуальне сяйво.

Реймон Арон (ліворуч) відвідує радіо «Вільна Європа» в Мюнхені в 1952 році. (Праворуч — Франк Мунк, радник радіо з питань інтелектуальної співпраці.) Арон був лібералом у неліберальну добу; інші інтелектуали його часу часто не могли зрозуміти його політичного вибору: «У політиці вибір роблять не між добром і злом (так ніколи не буває), а між бажаним і відразливим».

Микита Хрущов відвідує колгосп. «Містер Х» вважав себе експертом у сільському господарстві, хоча його експерименти зазвичай завершувалися катастрофічними поразками. Але його внесок у десталінізацію (зокрема його «таємна промова» в лютому 1956 року) був безцінним, незважаючи на те, що його наслідки перевищили його очікування.

Імре Надь (у центрі) після звернення до ООН, 1 листопада 1956 року. Надь дорого заплатив за свою роль у приреченому Угорському повстанні, але в довготерміновій перспективі Москва заплатила ще більше, зруйнувавши ілюзії своїх же прихильників.

Зведення Берлінського муру, 19 серпня 1961 року. Незважаючи на протести, західні уряди не дуже сумували через те, що багаторічну кризу навколо Берліна вдалося розв’язати завдяки рішенню Радянського Союзу побудувати фізичний бар’єр між двома частинами окупованого міста.

«Шлюб Марії Браун» (1978) — уїдливе препарування режисером Райнером Фассбіндером недоліків післявоєнної Федеративної Республіки. Для нового покоління критиків західнонімецька одержимість заможністю, політичною демобілізацією й колективним забуванням була всього лише новим проявом старих німецьких вад.

«Усі німці разом із бундесканцлером схвильовано дивляться на свою столицю». Насправді Конрад Аденавер (який був родом з католицького Райнланду) щиро не любив прусський Берлін. Але він не гребував використовувати розділене місто як важіль, щоб домагатися поступок від західних союзників.

Портрети нідерландських губернаторів виносять з палацу в Джакарті 26 грудня 1949 року — за день до проголошення Республіки Індонезія. Втрата Ост-Індії була болісною для нідерландців, які тепер мали змиритися зі зменшенням своєї ролі в Європі.

Солдати В’єтміню ведуть полонених французьких солдатів після бою в Дьєнб’єнфу, травень 1954 року. Ганебне вигнання Франції з В’єтнаму посилило кардинальне небажання, особливо з боку армії, відпускати інші французькі колонії в Північній Африці.

Єгиптяни вимагають відведення англо-французьких сил, грудень 1956 року. Суецька поразка стала поворотним моментом післявоєнної Європи: пришвидшила розпад європейської імперії та змінила (у різний спосіб) політичну траєкторію як Франції, так і Британії.

«Усе своє життя я мав певне уявлення про Францію». Шарль де Ґолль захопив владу в травні 1958 року, по суті, через переворот; але йому вдалося відновити впливовість Франції на світовій арені, а його П’ята республіка виявилася більш стабільною, ніж її попередниці.

ОТА (Організація таємної армії) вела криваву війну помсти й терору проти тих, кого вважала відповідальним за втрату Алжиру. її гнів був спрямований насамперед на де Ґолля, якого вона вважала зрадником (зверніть увагу на поламаний Лотаринзький хрест, емблему де Ґолля).

Європейці з Конго тікають до Танзанії, липень 1960 року. Ліквідація Бельгійської імперії була безвідповідальною поразкою: коли бельгійці пішли з Конго в 1960 році, після десятків років експлуатації, то залишили тільки тридцять конголезьких випускників університетів для заміщення чотирьох тисяч адміністративних посад вищої ланки.

Відомий вислів Діна Ачесона 1962 року про британське післявоєнне сум'яття надихнув карикатуриста Вікі створити таке зображення принизливих та раболіпних «особливих відносин» британського прем'єра Гарольда Макміллана з Вашингтоном, яке і через сорок років з моменту створення карикатури залишається гнітюче актуальним.

Символи сучасності.

а) Чеський автомобіль Tatra-603 демонструється на Торговельній виставці у Брно, вересень 1959 року. Автомобілі Радянського блоку уособлювали безліч вад комуністичної економіки: вони були поганої якості й доступні лише небагатьом привілейованим. Утім вони були напрочуд витривалими.

Символи сучасності.

б) Три пані зазирають у лімузин, Лондон, 1960 рік. Хоча сучасні споживчі товари тривалого користування — машини, холодильники, пральні машини — тепер були доступні багатьом західноєвропейським домогосподарствам, глибокі розбіжності між рівнем багатства, класами та привілеями нікуди не зникли. Лімузином, мабуть, і досі керував особистий водій.

«І Бог створив жінку». Для дедалі більшої кількості європейських курортників розваги під сонцем тепер були цілком здійсненним бажанням. Бардо ще певний час залишалася на Лазуровому узбережжі, яке стало відомим завдяки їй, але багато її друзів переїхали, тікаючи від навали масового туризму.

По всій післявоєнній Європі «розчищення нетрів» і міське планування прокладали шлях для покоління багатоповерхових багатоквартирних будинків: їх не любили їхні мешканці, і зазвичай вони швидко руйнувалися й передчасно зношувалися. Типовим прикладом був район Moss Heights у Глазго, зображений тут на етапі будівництва.

Тедді-бої в районі Elephant and Castle у Лондоні, липень 1955 року. «Втраченому поколінню» 1950-х — підліткам, які опинилися між поколінням їхніх батьків, яке росло в час Депресії, та наступним поколінням бебі-бумерів — бракувало розваг і можливостей для дозвілля. Більшість із них — blouson noirs у Франції, Halbstarker у Німеччині та Австрії чи skinknuttar у Швеції — ставали членами банд та вчиняли насильство.

The Beatles справді мали вагу. Через сорок років вони залишаються видатним і, мабуть, єдиним спільним спогадом у пам'яті покоління шістдесятих у всьому світі. І вони створювали справді дуже хорошу музику, навіть якщо альбом «Сержант Пеппер» і не був (повною мірою) «вирішальним моментом в історії Західної цивілізації» (Кеннет Тайнен).

Захоплена студентами Сорбонна, Париж, 1968 рік. Незважаючи на марксистські зображення — Мао, Сталіна, Енгельса та Маркса на прапорі з серпом і молотом, — протестувальники 1968 року не надто захоплювалися доктриною. Крім того, більшість із них і не були серйозно налаштовані. Як згадував один із них, ми просто «любили Революцію» (Дені Кон-Бендіт).

Робітники автомобільних заводів та фабрик з виробництва шин на демонстрації на площі Сан-Карло в Турині, 25 вересня 1969 року. В Італії і Франції масові страйки та робітничі протести становили для влади більшу небезпеку, ніж швидкоплинний студентський радикалізм.

Прага, серпень 1968 року. «Кожна комуністична партія вільна застосовувати принципи марксизму-ленінізму та соціалізму у своїй країні... але вона не

вільна відходити від цих принципів, якщо хоче залишатися комуністичною партією» (Леонід Брежнєв, 3 серпня 1968 року). Радянське вторгнення придушило Празьку весну та будь-які рештки ілюзій щодо самого комунізму.

Плакат «У розшуку», на якому зображено групу Баадера — Майнгоф, 1972 рік (Ульріка Майнгоф та Андреас Баадер — угорі ліворуч). «Позапарламентські» німецькі радикали вдавалися до насильства, щоб «зірвати маску» з Федеративної Республіки й викрити «технологію цивілізованого знищення, яка була властива Новому ладу Бреттон-Вудської системи».

День початку судового процесу в квітні 1982 року над 63 членами Червоних бригад, яких звинувачували в убивстві Альдо Моро. Ліві терористи в Італії підкреслювали свої (уявні) зв'язки з пролетаріатом, але більшу небезпеку становили (і вбивали більше людей) терористи з правого флангу.

Члени ETA («Країна Басків і Свобода»), 1982 рік. Баскські бойовики, розчаровані через зростання відчуження з боку заможного місцевого населення (більшість походила з інших частин Іспанії), яке залишав байдужим образ «незалежної Країни Басків», упродовж 1980-х щороку в середньому вбивали 34 особи.

«Щоб кинути в солдата, знайшов я каменюку... Коли я трішки підросту, то матиму шаблюку...» (дитяча кричалка, Белфаст, близько 1976 року). Тристороннє протистояння між бойовиками IPA, бойовиками-протестантами та Британською армією тривало тридцять років і призвело до майже двох тисяч смертей.

Португальські робітники, які приїхали до Франції, 1970 рік. У 1973 році іноземці у Франції становили 11% робочої сили. У Західній Німеччині було майже три мільйони «гостьових робітників», переважно із середземноморських країн. Європейське «економічне диво» великою мірою залежало від внеску цих мігрантів та переказів, які вони надсилали додому.

Італійські жінки на демонстрації за реформу законодавства, що стосувалося розлучень, 1974 рік. Післявоєнне західноєвропейське законодавство щодо соціальної допомоги надавало переваги насамперед працевлаштованим робітникам та сім'ям. Питання, які особливо хвилювали жінок, — аборти, контрацепція, розлучення — у Північній Європі мали чекати на вирішення до шістдесятих років, а в інших частинах Європи — до сімдесятих.

Франсіско Франко та його призначений наступник принц Хуан Карлос, жовтень 1971 року. Генералісимус (який номеру 1975 році) був би дуже розчарований своїм протеже: як король Хуан Карлос придушив військовий переворот і виявився непохитним народним захисником демократичної Іспанії.

Перші парламентські вибори в Португалії, квітень 1975 року. З погляду сьогодення перехід до парламентської демократії в європейському Середземномор'ї здається безболісним і навіть неминучим. Але на той час багато хто і з лівого, і з правого політичного флангу очікував чогось іншого та був здивований (і розчарований) результатом.

Канцлер Віллі Брандт і прем'єр НДР Віллі Штоф в Ерфурті під час перших внутрішньонімецьких переговорів у березні 1970 року. Нова східна політика Брандта відкрила шлях для контактів та послабила напругу в Центральній Європі, але декому здавалося, що Західна Німеччина легітимізує і навіть підтримує комуністичних сусідів.

«Очі Капітули, а губи Мерілін Монро». Своїм успіхом в отриманні величезної бюджетної поступки для Британії від ЄЕС Маргарет Тетчер завдячувала своєму вмінню спокушати та залякувати не лише британський електорат, а й навіть бувалих циніків на кшталт Франсуа Міттерана.

Іоанн Павло II під час першого папського візиту до Польщі в червні 1979 року. Хоча Кароль Войтила не поборов комунізм власноруч (як багато хто

захоплено вважав), його роль у дискредитації режиму в Польщі була величезною.

Адам Міхнік у Гданську, 1984 рік. Міхнік був одним із найбільш сміливих та оригінальних критиків комунізму в Східній Європі. Зокрема, великий вплив мало те, що він наголошував на ненасильницькій боротьбі та підриванні комуністичної влади зсередини, на відміну від спроб протистояти їй чи повалити її.

Михайло Горбачов у променях народної любові: Прага, квітень 1987 року. Останній радянський лідер ніколи не був у своїй країні таким популярним, як на Заході; але успіх за кордоном спонукав його впроваджувати реформи у своїй країні, можливо, більшою мірою, ніж він планував спочатку.

Східнонімецькі біженці в запломбованому поїзді їдуть через Прагу на Захід, листопад 1989 року. Більшовицька революція почалася з того, що Ленін перетнув Німеччину в запломбованому поїзді, тому те, що таким чином громадяни комунізму їхали на свободу, було цілком відповідним завершенням.

Прага, листопад 1989 року. Навіть «Оксамитова революція» мала свій кровопролитний вступ. Але, за винятком Румунії, зміни 1989 року не означалися серйозним насильством — можливо, тому, що багато комуністичних кадрів краще за їхніх опонентів знали, що ці режими приречені.

Александер Дубчек та Вацлав Гавел, Прага, 24 листопада 1989 року. Ідею щодо призначення Дубчека президентом посткомуністичної Чехословаччини швидко відкинули: для революціонерів 1989 року, які натомість обрали Гавела, герой «реформ комунізму» був так само неактуальним і застарілим, як і сам сталінізм.

Статуя Леніна, Угорщина, 1990 рік

Перша московська партія біг-маків, 1 січня 1990 року. Західні товари та готівка хлинули в посткомуністичний вакуум. Але економіка без правил швидко стала здобиччю невеликої групи «олігархів», які надзвичайно збагатіли: капіталізм як клептократія.

Борис Єльцин та Михайло Горбачов, Москва, 1991 рік. Скандали, якими означилося президентство Єльцина, не мають затьмарювати його досягнень. Він набагато швидше за Горбачова зрозумів, що відбувається, і пристосувався — зокрема до відновлення національних держав на місці імперії.

Мінськ, Білорусь, 1999 рік: лікарня дитячої онкології. Тридцять тисяч осіб померли внаслідок вибуху в Чорнобилі 1986 року. Кожен четвертий білорус зазнав отруєння. Чорнобиль не був першою атомною катастрофою в історії Радянського Союзу. Але був найбільшою.

Аральське море, Узбекистан, жовтень 1997 року. Комуністична промислова політика об’єднувала економічну неповноцінність з екологічною безвідповідальністю. Смерть Аральського моря, як і отруєння озера Байкал, була екологічною катастрофою з величезними наслідками для майбутнього.

Протестувальники в Києві у вересні 1991 року (через тиждень після проголошення української незалежності) тримають фото жертв НКВС. Пам’ять про радянські репресії в Україні, яку Сталін піддав штучному каральному голоду, що майже дорівнював геноциду, була особливо потужною.

Цигани (роми) в Бухаресті, 1996 рік. У Європі живе близько п’яти мільйонів циган, лише в Румунії — щонайменше два мільйони. Усюди вони наражаються на

упередження та знущання (або ж їм заборонено в’їзд, як у Великій Британії).

Цю румунську жінку продавали за 800 доларів, Бухарест, грудень 2002 року. Сексуальна торгівля в Східній Європі набувала масштабів епідемії. Кримінальні угруповання заманювали або викрадали дівчат з Румунії і країн колишнього СРСР для проституції в Західній Європі та на Балканах.

Чекаючи на вступ до ЄС, Угорщина приєдналася до НАТО, обравши це як другий найкращий варіант (У 1999 Році) — саме вчасно, щоб долучитися (без особливого бажання зі свого боку) до війни в Косові. На банері над стійкою НАТО на Міжнародній виставці в Будапешті в 1997 році написано: «Біля воріт НАТО».

Серби в червні 1989 року відзначають 600-ту річницю «Битви на Косовому полі» — останньому оплоті середньовічної Сербії проти турецької навали. Слободан Мілошевич зумисне роздмухував історичні образи, обіцяючи захистити сербську «національну й духовну цілісність».

Косовські албанці, 21 березня 1999 року. На останньому етапі Югославських воєн Мілошевич намагався терором змусити албанську спільноту виїхати. Це відверте впровадження етнічної чистки зумовило збройне втручання НАТО (нехай і з запізненням) — уперше в історії Альянсу.

Жертви бійні в Сребрениці в липні 1995 року. Сербські бойовики під проводом Ратка Младича вивели 7400 боснійських чоловіків і хлопців з міста та розстріляли, тимчасом як за цим споглядав озброєний нідерландський миротворчий контингент ООН.

Туреччина — переважно мусульманська країна в Малій Азії — має виразно європейське «покликання». На цьому фото прихильники прем'єр-міністра Ердогана вітають його прапорами Туреччини та ЄС під час його повернення до Анкари в грудні 2004 року, після того як він домовився з ЄС про дату початку переговорів щодо членства.

Франція як одна з країн-засновниць ЄС відхилила проект «Європейської Конституції» на загальнонаціональному референдумі в травні 2005 року. Деякі французькі виборці боялися, що євросоюзівських правил буде замало; інші — що забагато. Багато хто, насамперед Туреччина, просто боявся, що буде забагато Європи.

Йорг Гайдер, лідер австрійської ультраправої Партії свободи. Попри поодинокі огріхи, Гайдер успішно дистанціювався від нацистського минулого Австрії, водночас нападаючи на інші партії та «іноземну наволоч». На фото підпис: «Він вам не брехав!».

«Голосуйте по-данськи!» — Піа Кьорсгаард, лідерка Данської народної партії, яка одержала 12% голосів на виборах у 2001 році. Навіть у Скандинавії популізм нового типу спонукав мейнстримні партії продемонструвати свою «жорсткість» й обмежити надання притулку та прав іноземцям.

«Третій шлях» Тоні Блера між європейською «моделлю» та необмеженим ринком, як і його намагання лавірувати між ЄС й «особливими відносинами» Лондона з Вашингтоном, мав обмежений успіх. Коли у британців була така можливість, багато хто їхав по медичні послуги на континент.

Марокканці в андалусійському місті Альмерія протестують проти іспанського расизму, лютий 2000 року. Тимчасом як Західна Європа дедалі більше ставала мультикультурною, випадки прояву упереджень і напруження все одно траплялися доволі часто, зокрема вздовж дірявого середземноморського кордону ЄС.

Вихідці із Сомалі перед собором Санта-Марія Новелла, Флоренція, 1997 рік. Станом на 2000 рік у ЄС проживало близько п’ятнадцяти мільйонів мусульман. Серед усіх релігій Європи іслам поширювався найшвидше: за іронією долі, це було спадщиною імперського минулого християнської Європи.

Жак Ширак на церемонії вшанування пам’яті 13 тисяч паризьких євреїв, заарештованих у липні 1942 року. До його великої честі Ширак був першим французьким президентом, який визнав роль Франції в «Остаточному вирішенні»: він оголосив ці роковини днем «скорботи та сорому для французів».

Канцлер Німеччини Ґергард Шредер виступає з нагоди шістдесятих роковин звільнення Аушвіцу. Винищення європейських євреїв під час війни, помітно відсутнє в суспільній свідомості в перші післявоєнні десятиліття, стало центром європейської офіційної пам’яті — у Німеччині та в усіх інших країнах.

* * *

notes

Примітки

1

У подальших розділах посилання здебільшого традиційного характеру: у них подано коментар до тексту, а не вказано на джерело. Щоб не збільшувати

обсяг і так вже дуже великої книжки, розрахованої на широку аудиторію, увесь корпус посилань у неї не увійшов. Натомість джерела і повна бібліографія до цієї праці невдовзі будуть доступні для перегляду на сайті Інституту Ремарка: nyu.edu/pages/remarque/.

2

Український переклад книжки опубліковано у Видавничому домі «Альтернативи» у 2001 році. — Прим. ред.

3

Український переклад книжки опубліковано у видавництві «Дух і літера» у 2007 році. — Прим. ред.

4

Остполітік («Нова східна політика») — період нормалізації відносин між Федеративною Респуб-лікою Німеччина та Східною Європою, насамперед Німецькою Демократичною Республікою, з 1969 по 1974 рік. — Прим. наук. ред.

5

Відповідь Гарольда Макміллана на запитання журналіста, чого він найбільше боїться для свого правління. — Прим. пер.

6

Болгарія стала членом Європейського Союзу у 2007 році. — Прим. пер.

7

Цитата з промови Вінстона Черчилля «Це був їхній зоряний час», яку він виголосив 18 червня 1940 року перед Палатою громад. — Прим. пер.

8

Мається на увазі радянських; тут і далі автор вживає російський / радянський і Росія / СРСР як синоніми, що загалом відповідає західному підходу, який передбачає ототожнення Росії з Радянським Союзом. На підміну цих понять союзниками вказує і Тоні Джадт: «Як і Черчилль, де Ґолль думав і говорив “Росія” замість СРСР». — Прим. наук. ред.

9

Або Сталін, який наказав розстріляти 23 тисячі польських офіцерів у Катинському лісі в 1940 році, а потім поклав провину на німців.

10

УНРРА — від англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration. — Прим. наук. ред.

11

До порівняння: денне споживання у Франції в 1990 році становило 3618 ккал.

12

Byford-Jones, William. Berlin Twilight. New York: Hutchinson, 1947, p. 16. — Прим. наук. ред.

13

Вони боялися недаремно. Британська армія в Австрії пізніше видала їх югославській адміністрації (згідно з домовленостями союзників про повернення таких полонених до країн, проти влад яких вони воювали), і щонайменше 40 тисяч із них було страчено.

14

Насправді в них майже не було вибору: у роки Великої депресії кожен нідерландець, який відмовлявся від пропозиції працювати в Німеччині, втрачав державну допомогу з безробіття.

15

У своїй промові 9 травня в Братиславі Бенеш заявив, що чехи та словаки більше не бажають жити з угорцями й німцями в одній державі. Ці настрої та дії, які вони спровокували, відтоді захмарюють чесько-німецькі та словацько-угорські відносини.

16

За суттєвим винятком греків і турків згідно з Лозаннським мирним договором 1923 року.

17

IRO — International Refugee Organization (англ.). — Прим. наук. ред.

18

Наприкінці травня 1945 року британська армія передала владі Югославії 10 тисяч словенських солдатів та цивільних осіб, які втекли до Австрії.

Більшість із них вивезли вантажівками до лісу під Кочев’є та масово стратили.

19

Ді-пі — «displaced persons» (англ.), переміщені особи. Термін вживається також і в українській мові, зокрема в романі Уласа Самчука «Плянета Ді-Пі» 1979 року. — Прим. пер.

20

«Галичина», або Галицька дивізія Ваффен-СС, складалася з українців, які були громадянами міжвоєнної Польщі. Після війни регіон їхнього походження ввійшов до складу СРСР. Тому, незважаючи на те, що вони воювали на боці Вермахту, їх не відправили назад до Радянського Союзу, а ставилися до них як до осіб без громадянства.

21

Окремі партизанські загони руху Опору у Франції під час Другої світової війни, які діяли на південному сході Франції, де поширені чагарники (від фр. «maquis»). — Прим. наук. ред.

22

Республіка Сало? (1943?1945) — неофіційна назва Італійської соціальної республіки, маріонеткової держави нацистської Німеччини на півночі Італії. — Прим. наук. ред.

23

«Четники» запозичили свою назву від загонів горців-партизанів, які боролися проти османських правителів Сербії у XVIII столітті.

24

Комуністична партія Греції. — Прим. ред.

25

Але бували і винятки: опортуністична підтримка анексії комуністичною Болгарією етнічних слов’янських регіонів Північної Греції з боку грецьких комуністів мало допомогла їм досягти своєї мети.

26

Водночас зверніть увагу, що в 1942 році протекторатом Богемії керували тільки 1900 німецьких чиновників. У цьому сенсі, як і в багатьох інших, Чехословаччина була, принаймні частково, західною державою.

27

У Нідерландах так називали жінок, які мали інтимні стосунки з німецькими солдатами чи яких у цьому підозрювали. — Прим. наук. ред.

28

Навіть у 1960 році 62 з 64 префектів, які очолювали місцеві адміністрації італійських провінцій, а також усі 135 начальників поліції обіймали посади ще за часів фашизму.

29

Філіпп Петен (1856–1951) — лідер режиму Віші в 1940–1944 роках. П’єр Лаваль (1883–1945) — активний діяч колабораційного режиму Віші під час Другої світової війни та його голова (прем’єр-міністр) в 1942–1944 роках. Після звільнення Франції Петена і Лаваля звинуватили в державній зраді й засудили до смертної кари, яку у випадку Петена замінили на довічне ув’язнення. — Прим. пер., прим. наук. ред.

30

П’єтро Карузо (1899–1944) — керівник фашистської поліції в Римі, один з організаторів масової страти 335 осіб 24 березня 1944 року в Ардеатинських печерах. Це була відплатна акція проти членів італійського руху Опору, які здійснили напад на німецьких солдатів у Римі за день до того. Після

звільнення Італії Карузо засудили до смертної кари і стратили. — Прим. наук. ред.

31

У 1998 році папа Іоанн Павло II оголосив Степінаца мучеником і зарахував до лику блаженних. — Прим. пер.

32

Домобранство за воєнного часу було хорватським внутрішнім військом. Звичайно, партизани-комуністи Тіто нерідко поводилися не краще, але вони перемогли.

33

L’uomo qualunque (італ.) — звичайна людина. — Прим. пер.

34

У 1946 році західнонімецька Landerrat (Рада регіонів) порекомендувала союзницькій адміністрації зменшити раціон для переміщених осіб з огляду на нестачу продуктів харчування в Німеччині. У відповідь на це генерал Луцій Клей обмежився нагадуванням, що ці самі продукти постачали з інших європейських країн — власне, жертв німецької агресії.

35

Stephan Hermlin, Bestimmungsorte (Berlin, 1985), p. 46, цит. за: Frank Stern, The Whitewashing of the Yellow Badge (1992), p. xvi.

36

Заснований у 1925 році, концерн шести найбільших хімічних компаній (BASF, Bayer, Agfa, Hoechst, Weiler-ter-Meer і Griesheim-Elektron) спеціалізувався на виготовленні хімікатів для виробництва вибухових речовин, а також виробляв газ «Циклон Б», який використовували для масових убивств у концтаборах. — Прим. наук. ред.

37

Німецький промисловий концерн, створений у 1860 році, — основний постачальник танків, артилерії, військових машин під час Другої світової війни. — Прим. наук. ред.

38

Непевна пригода (фр.). — Прим. пер.

39

Останніх озброєних італійських партизанів затримали під час військових операцій біля Болоньї восени 1948 року.

40

Товариство Фабіана (англ. Fabian Society) — організація англійської інтелігенції, заснована в 1883 році. Як і римський полководець Квінт Фабій у боротьбі з Ганнібалом, Товариство обрало вичікувальну й поступову тактику в досягненні соціалізму — за допомогою поступових реформ, а не революції. Товариство згодом увійшло до складу Лейбористської партії. — Прим. наук ред.

41

Жан Монне народився в 1888 році в Коньяку, у родині виробника алкогольних напоїв. Після навчання багато років жив та працював за кордоном, зокрема в Лондоні; після Першої світової війни обійняв посаду генерального секретаря новоствореної Ліги Націй. Упродовж Другої світової війни він здебільшого перебував у Штатах, де від імені уряду Британії та руху «Вільна Франція» [рух «Вільна Франція» боровся проти німецької окупації та режиму Віші. — Прим. пер.] домовлявся про постачання зброї. Отож в основі його відданості ідеям планової економіки та його внеску в План Шумана для європейської економічної кооперації лежала його обізнаність з великомасштабною інституційною міждержавною співпрацею, яка була дуже невластива для французів, їхнього соціального становища та часу.

42

Цитата з роботи «Chartism» Томаса Карлайла 1840 року. — Прим. наук. ред.

43

«Звіт Беверіджа», або «Соціальне страхування та інші види соціального обслуговування». — Прим. наук. ред.

44

«Дорога на Віган-Пірс» — дослідження умов життя робітничого класу в Йоркширі та Ланкаширі, на індустріальній півночі Великої Британії в 1930-х роках. — Прим. наук. ред.

45

Під час політичного мітингу 1959 року. — Прим. пер.

46

Пальміро Тольятті (1893?1964) — політик, лідер Комуністичної партії Італії з часу її створення в 1927 році. Упродовж Другої світової війни перебував у Радянському Союзі, до Італії повернувся лише 1944 року; спершу був віцепрем'єр-міністром, а згодом — міністром юстиції. У Росії його іменем назване місто — Тольятті. — Прим. наук. ред.

47

Цит. за: Maureen Waller, London 1945 (2004), p. 150.

48

«Закон про ленд-ліз», ухвалений Конгресом США в 1941 році, дозволяв Сполученим Штатам допомагати під час Другої світової війни будь-якій країні, чию оборону США визнавали життєво важливою для себе. — Прим. пер.

49

Утім зауважте, що 4 з 10 виборців Комуністичної партії у Франції були за те, щоб прийняти допомогу Маршалла, незважаючи на позицію партії. Недовіра французів до Плану Маршалла була не так політичною, як культурною; здається, чимало людей сприйняли як особливу образу те, що вони називали des questionnaires insipides et nombreux, «численні нудні папірці», якими їх закидали американські бюрократи, — особливо дражливе нагадування про те, що вони виконують вказівки представників культури, яка поступається їхній власній.

50

Кордон між Польщею й радянською Росією, запропонований британським міністром закордонних справ після Першої світової війни.

51

Повна назва — Польський комітет національного визволення. — Прим. пер.

52

Сталін розірвав відносини з польським урядом в екзилі в Лондоні 1943 року після того, як останній завимагав міжнародного розслідування Катинського розстрілу. Німці, які виявили місце страти, обґрунтовано стверджували, що саме там совєти масово розстрілювали польських офіцерів. Радянська влада та її західні прибічники і тоді, і ще впродовж пів століття це агресивно заперечували.

53

«Joint Chiefs of Staff directive 1067», або JCS 1067. — Прим. наук. ред.

54

Верховний комісар США Джон Макклой, міністр оборони в часи правління Трумена Роберт Ловетт, державний секретар в адміністрації Трумена Дін Ачесон, а також Джордж Кеннан, Чарльз Болен та Вільям Гарріман — дипломати, які по черзі служили послами США в СРСР, відомі як «Мудреці» за назвою однойменної книжки 1986 року Волтера Айзексона та Евана Томасона. Ця група радників та дипломатів розробила зовнішню політику США під час «холодної війни», зокрема вони мали безпосередній вплив на формування

доктрини Трумена, Плану Маршалла та політики стримування щодо Радянського Союзу. — Прим. наук. ред.

55

Статті договору про Міжнародний валютний фонд, ухвалені на Конференції ООН із валютно-фінансових питань 1944 року. — Прим. наук. ред.

56

Індія та деякі інші британські заокеанські колонії мали чималі заощадження в стерлінгах, які нагромадилися у формі кредиту, особливо за воєнного часу. Якби фунт підлягав вільній конвертації до долара одразу ж після завершення війни, значна частина цих заощаджень скоротилася б, таким чином ще більше зменшивши і так ненадійний британський запас іноземної валюти. Саме тому після катастрофічного експерименту з конвертацією, нав’язаного Вашингтоном як умова для отримання американської позики, Британія знову запровадила контроль над стерлінгом у 1947 році.

57

Кольбертизм – економічна доктрина XVII століття, названа за ім’ям її творця Жана-Батиста Кольбера, інтенданта фінансів при дворі Людовика XIV. Кольбер виступав за сильне державне втручання в економіку і розподіл ресурсів, був прихильником політики протекціонізму. — Прим. наук. ред.

58

За словами Кеннана, «наші державні керівники у Вашингтоні й гадки не мали та, мабуть, навіть не могли собі уявити, що означає радянська окупація вкупі з російськими спецслужбами часів Берії для людей, які під нею перебувають».

59

Акт про нейтралітет — закон США, який забороняв постачання зброї та товарів військового призначення сторонам, що воюють. — Прим. пер.

60

«Спосіб співіснування» (лат.). — Прим. ред.

61

Урія Гіпп та Білл Сайкс — герої роману Чарльза Діккенса «Девід Копперфілд». — Прим. пер.

62

У лютому 1945 року на запитання, хто міг би найбільше допомогти відновленню Франції, 25% опитаних називали СРСР, а 24% — США.

63

Маршалла, напевно, не дуже заспокоїло запевнення Бідо, що німецьку загрозу в публічному дискурсі підкреслювали суто для внутрішньої аудиторії.

64

Згідно з таємною чесько-радянською угодою, укладеною в березні 1945 року, СРСР отримав право видобувати уран з родовища Яхимів у Західній Богемії. — Прим. наук. ред.

65

Червону армію було перейменовано в Радянську армію в 1946 році. — Прим. наук. ред.

66

У Польщі західноукраїнські землі називали Східними кресами (Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Західне Полісся). Після включення цих земель до складу УРСР у 1939 році назва «Західна Україна» закріпилася за областями, що утворилися: Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська та Тернопільська області. — Прим. наук. ред.

67

У Польщі це, певна річ, мало який завгодно, тільки не обнадійливий вигляд — просто тому, що поляки це вже бачили.

68

Едуард Шеварднадзе, міністр закордонних справ СРСР, зауважував, що коли в 1990 році після сорокарічної «холодної війни» зі Сполученими Штатами його онуки гралися у війну, «ворогами» все ще були німці.

69

Італія втратила всі свої колонії, виплатила 360 мільйонів доларів репарацій США, Югославії, Греції, Албанії та Ефіопії, а також поступилася Югославії півостровом Істрія. Суперечка через належність прикордонного міста Трієст тривала ще вісім років.

70

Це виявилося легким компромісом. Один американський військовий, приємно здивований тим, як його приймали в Німеччині після довгого прохолодного прийому визволителів, який їм влаштували французи, зауважував: «Трясця його матері, та ці люди охайніші і, чорт забирай, приязніші, аніж французи. Це ж свої люди». Цит. за: Earl Ziemke, The U.S. Army in the Occupation of Germany, 1944?46 (Washington DC, 1985), p. 142.

71

У вересні 1947 року Андрій Жданов, як завжди говорячи від імені свого шефа, довів до відома делегатів на інавгураційному Конгресі Комінформу, що Доктрина Трумена спрямована як проти СРСР, так і проти Британії, тому що «означає виключення Британії з її сфери впливу в Середземномор'ї та на Близькому Сході».

72

Мабуть, найвідоміша книжка Мілована Джиласа, через яку його в 1962 році було вкотре ув'язнено. У цій книжці Джилас розповідає про зустрічі зі Сталіним та з іншими представниками радянської влади під час своїх трьох візитів до СРСР у 1944, 1945 і 1948 роках. — Прим. наук. ред.

73

Анна Паукер (1893–1960) — лідерка Комуністичної партії Румунії. У 1947 році вона очолила Міністерство закордонних справ, ставши першою жінкою в історії на цій посаді. Переконана сталіністка, вона уособлювала альтернативу жорсткому курсу Сталіна. Усунення її від влади в 1952 році означало кінець реформістським тенденціям, а в перспективі призвело до встановлення режиму Чаушеску. — Прим. наук. ред.

74

До речі, упродовж певного часу настрої болгарського населення дуже виразно похитнулися від пронімецьких до ультраслов'янофільських. Ні те, ні те не пішло їм на користь. Тодішній місцевий очевидець зауважував: «Болгарія завжди бере не ту карту… та одразу ж нею ходить!».

75

Дві основні субетнічні групи албанців — геги (до них належать і косовські албанці) і тоски. — Прим. наук. ред.

76

Це був не перший випадок, коли росіяни керували важливими польськими виборами: під час парламентських виборів у Польщі в 1772 році поляків змушували обрати тих кандидатів, які б підтримали розділення їхньої країни, а для забезпечення потрібного результату виборчий процес відбувався в присутності грізної іноземної армії. (Ідеться про перший поділ Польщі Росією, Пруссією та Австрією. Польський сейм під дипломатичним та військовим тиском цих держав затвердив територіальні зміни своїм рішенням у 1773 році). — Прим. наук. ред.

77

Аграрна партія в Чехії та її словацька союзниця Народна партія були заборонені після війни за потурання нацистам.

78

На західну громадську думку також вплинула смерть Масарика 10 березня 1948 року; повідомлялося, що він «випав» з вікна свого кабінету у дворі Міністерства закордонних справ. Точні обставини його смерті ніколи не були з'ясовані.

79

Леон Блюм (1872?1950) — соціаліст, тричі обіймав посаду прем'єр-міністра Франції до Другої світової війни. Під час режиму Віші заарештований та відправлений до концтабору Бухенвальд. Після війни Леон Блюм залишався одним із найавторитетніших політиків у Європі. — Прим. наук. ред.

80

Коли в липні 1949 року після розриву зі Сталіним Тіто закрив наземний кордон із Грецією, грецький комуністичний опір практично одразу вщух.

81

ІКП насправді отримала дещо кращий результат на виборах 1948 року, але тільки за рахунок соціалістів, які зазнали жорсткої поразки. Переможні християнські демократи взяли на 4 мільйони голосів більше, ніж об'єднана лівиця.

82

Невипадково радянських радників відкликали з Югославії 18 березня 1948 року, за сорок вісім годин до того моменту, коли генерал Соколовський залишив засідання Союзницької контрольної ради в Німеччині.

83

Аеропорт Темпельгоф було офіційно закрито у 2008 році, а на його території облаштували парк. Навпроти головного терміналу встановлено пам’ятник повітряному мосту з іменами 39 британських і 31 американського пілотів, які загинули під час операції з підтримки населення Західного Берліна під час блокади. — Прим. наук. ред.

84

Якби він цього хотів, мало що могло йому справді завадити. Навесні 1948 року триста дивізій Радянського Союзу дислокувалися неподалік від Берліна. США в усій Європі мали 60 тисяч солдатів, з них у Берліні — менше семи тисяч.

85

Основний закон був умисне тимчасовим — «щоб по-новому впорядкувати політичне життя в перехідний період», тобто до об’єднання країни.

86

«I Got Plenty o’ Nuttin’» — пісня, написана в 1934 році композитором Джорджем Ґершвином для опери «Поргі та Бесс». — Прим. пер.

87

Вальтер Беделл Сміт (1895?1961) — американський воєначальник, генерал армії США та дипломат. У 1946?1949 роках — посол США в Радянському Союзі. — Прим. пер.

88

Чарльз Болен (1904?1974) — американський дипломат. Брав участь у роботі делегації США під час Кримської та Потсдамської конференцій. — Прим. пер.

89

Війну в Кореї (1950–1953) з огляду на невелику увагу медіа і громадськості називали «забутою», або «невідомою», хоча, як показує Тоні Джадт, вона мала неабиякий вплив на європейську політику. Унаслідок Російсько-японської війни (1904?1905 років) Корейський півострів опинився під владою Японії. У 1943 році на зустрічі в Каїрі лідери Китаю, США і Великої Британії постановили, що Корея має бути незалежною державою. 9 серпня 1945 року радянські війська почали наступ на Японію, зокрема в Кореї; американці просувалися з півдня. 38-му паралель було визначено лінією розподілу між радянською та американською окупаційними зонами. Домовитися про спільні вибори на півострові не вдалося, тому американська адміністрація провела вибори 10 травня 1948 року, а вже 15 серпня було проголошено Республіку Корею. Натомість 25 серпня радянська адміністрація приводить до влади комуністичний уряд на чолі з Кім Ір Сеном на Півночі. Того самого року війська СРСР залишили півострів, американці — наступного. 25 червня 1950 року Кім Ір Сен за підтримки Сталіна та комуністичного

Китаю вторгся на територію Республіки Корея. Військові сили США під егідою ООН у липні розпочали наступ у відповідь. Угоду про перемир'я підписали в 1953 році; відповідно до неї було утворено демілітаризовану зону між Північною і Південною Кореєю. — Прим. наук. ред.

90

Вальтер Ульбріхт (1893?1973) — Перший секретар ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини з 1950 по 1971 рік, по суті, керівник НДР; був одним з ініціаторів спорудження Берлінського муру. — Прим. наук. ред.

91

Протягом Другої світової війни Джордж Кеннан працював у Празі, Берліні, Лісабоні та Лондоні. — Прим. пер.

92

Мається на увазі не нинішня організація Рада Європи, заснована в 1949 році, а потенційна структура, якої на той час ще не існувало (в оригіналі — «a Council of Europe»). — Прим. пер.

93

Це частина торгового балансу, яка складається з послуг і товарів без передання фізичних об’єктів. Наприклад, прибуток від туризму, надання страхових послуг, доходи від патентів тощо. — Прим. наук. ред.

94

Французький міністр фінансів Анрі Кейль поскаржився послу США у Франції на «цілковиту відсутність солідарності» у британців.

95

Це ставлення вдало ілюструють рядки невідомого автора, написані під час післявоєнних переговорів щодо позики для Британії: У Вашингтоні чув лорд Кейнс / Від лорда Галіфакса: / «Насправді клепку маєм ми, / Вони — всього лиш бакси».

96

Зі зрозумілих причин німці пам’ятали війну інакше, тому ще протягом багатьох десятиліть вони бували спантеличені, коли в кричалках англійських футбольних вболівальників і британських таблоїдах їх називали «гунами», «фріцами» тощо.

97

У назві цього розділу обіграно назву книжки спогадів Євгенії Гінзбург про сталінські репресії «Крутий маршрут», перекладеної англійською мовою як «Journey into the Whirlwind». — Прим. пер.

98

Професор Кеннет Джовет з Університету Берклі.

99

Інститути Німецької Демократичної Республіки дещо відрізнялися, що відображало їхній тимчасовий статус в очах совєтів. Але дух цих законів та практик був непомильно доктринальним.

100

Означення «непмани» та «куркулі» з'явилися на позначення категорій населення Радянського Союзу в міжвоєнний період, тому їх застосування в контексті Східної Європи дещо умовне. — Прим. наук. ред.

101

Ситуація в Балтійських державах, які повністю поглинув Радянський Союз, була ще гіршою, ніж у решті Східної Європи. У 1949 році від колгоспів у Північній Естонії вимагали розпочати постачання зерна навіть до початку врожаю, щоб не відставати від Латвії, яка розташована на чотириста

кілометрів південніше. Станом на 1953 рік становище в дотепер успішній Естонії погіршилося настільки, що корови, яких збивало з ніг вітром, не могли самостійно підвестися від слабкості.

102

Спочатку учасниками Комекону були Болгарія, Чехословаччина, Угорщина, Польща, Румунія та СРСР, до яких невдовзі приєдналися Албанія й НДР. Пізніше його членами також стали Югославія, Монголія, Китай, Північна Корея і Північний В'єтнам. У 1963 році частка країн Комекону в міжнародній торгівлі становила 12%; у 1979 році — 9% і продовжувала скорочуватись.

103

За Конституцією 1946 року республіки, які входили до складу Югославії — Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія, Македонія та Чорногорія, — мали право вийти з федерації. Через сім років їх цього права позбавили.

104

Важливо, що Сталін дав спокій фізикам-ядерникам і ніколи не дозволяв собі ставити під сумнів їхні розрахунки. Цілком можливо, Сталін був божевільним, але аж ніяк не дурнем.

105

Їх усе одно стратили. Через три тижні після смерті Петкова влада опублікувала його посмертне «зізнання». Але воно було настільки очевидно сфабриковане, що інцидент швидко перетворився на конфуз навіть для комуністичної Болгарії. Уряд припинив про нього згадувати, а начальника болгарської таємної поліції, який нерозсудливо розпорядився зробити цю публікацію, розстріляли.

106

У 1966 році четверо з п’яти польських держслужбовців мали освіту тільки на рівні початкової школи. Країною керував дивовижно неосвічений адміністративний клас.

107

У 1924 році 27-річного Костова заарештувала й катувала болгарська поліція. Боячись, що може зрадити комуністичне підпілля, він вистрибнув з вікна четвертого поверху поліцейського відділку в Софії та зламав собі обидві ноги.

108

Ноєль Філд (1904–1970) — у 1930-х роках працював на Держдепартамент США, а під час Другої світової війни — у Швейцарії, де допомагав антифашистським силам та біженцям. Його заарештували в 1949 році в Празі й передали до Угорщини; після звільнення в 1954 році він залишився в Будапешті. — Прим. наук. ред.

109

«Бунд» — єврейський робітничий рух, започаткований у довоєнній царській Росії. У міжвоєнний час діяв на території Польщі.

110

Див.: Heda Margolius Kovaly, Under a Cruel Star (1986). Упродовж вісімнадцяти місяців після закінчення Другої світової в Польщі, Угорщині та Чехословаччині було вбито більше євреїв, ніж за десять років до війни.

111

Рош га-Шана (івр. «голова року») — свято початку нового року в юдеїв; Йом-Кіпур (івр. «День очищення») — День спокути, який святкують на десятий день сьомого місяця; вважається, що тоді оцінюються діяння людини за минулий рік та визначається її доля на рік прийдешній. — Прим. пер.

112

Ритуальні слова, якими завершується єврейське свято Йом-Кіпур. — Прим. ред.

113

Ілля Еренбург (1891–1967) працював військовим журналістом під час двох світових війн і війни в Іспанії. Його роман «Відлига» дав назву періоду в радянській історії. Еренбург разом з Василем Гроссманом був редактором «Чорної книги» про злочини нацистів проти євреїв та безпосередньо про Голокост. — Прим. наук. ред.

114

Цит. за: Stalin’s Secret Pogrom: The Postwar Inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee (Yale University Press, 2002), за редакцією Джошуа Рубенштейна та Володимира Наумова, с. 52. За знайомим сценарієм Комаров і сам пізніше був ув’язнений і страчений, проте до кінця відстоював свої антисемітські погляди.

115

Ліна Штерн (1878–1968) — біохімікиня, авторка роботи про гематоенцефалічний бар’єр; очолювала Інститут фізіології Академії Наук СРСР; у 1939 році стала першою жінкою — дійсною членкинею Академії Наук СРСР. — Прим. наук. ред.

116

Усіх, хто вижив, пізніше випустили на свободу, хоча їх повністю реабілітували й виправдали лише в 1968 році разом з іншими жертвами.

117

У 1948 році лікарка Лідія Тимашук у листі до ЦК Компартії вказувала на неправильне лікування як причину смерті Андрія Жданова. У 1952 році її лист використали як одну з підстав кампанії проти «лікарів-шкідників». — Прим. наук. ред.

118

Сценарій був дуже точний. Коли Андре Марті неофіційно «судив» Центральний комітет Французької комуністичної партії, його «прокурор» Леон Мове звинуватив його в тому, що він сказав «троцькістський інтернаціонал», а не «троцькістська наволоч» чи «група троцькістських поліцейських шпигунів», що було для комуністів «природним та звичним способом» говорити про троцькістів. Через саму лишень цю обмовку Марті опинився під тяжкою підозрою.

119

Catherine Merridale, Night of Stone: Death and Memory in 20th-Century Russia (2000), p. 249.

120

Ян Амос Коменський (1592?1670) — чеський теолог, мислитель, педагог, письменник. — Прим. пер.

121

Переклад [із чеської на англійську мову, — прим. пер.] професора Марсі Шор з Університету Індіани, з невеликими змінами автора. Я також вдячний професору Шор за цитату Лудека Пахмана.

122

Zdenek Mlyna?r, Night Frost in Prague (London, 1980), p. 2.

123

Ждановщина — доктрина, яку розробив секретар ЦК Андрій Жданов. Оскільки світ поділявся на «імперіалістичний» на чолі зі США та «демократичний» — із СРСР, культуру оцінювали відповідно до її здатності відображати цінності ладу СРСР, утіленого в лінії Комуністичної партії. — Прим. наук. ред.

124

Прикметно, що Брехт підстрахувався, заливши свій австрійський паспорт.

125

Найвідоміший із них, певна річ, — Артур Кестлер, але з тим самим успіхом його можна було вважати і угорцем, і австрійцем, і французом, і євреєм.

126

У ті роки ІСП відрізнялась від західноєвропейських соціалістичних партій тим, що була наближеною до комуністів та їм підпорядковувалась — модель, що була більш знайома для Східної Європи.

127

Партія дії (італ. Partito d’Azione) — італійська ліберально-соціалістична антифашистська партія, заснована в 1942 році. — Прим. пер.

128

У фільмі де Сіки «Шуша» (який був знятий і вийшов у прокат у 1946 році) начальник дитячої колонії не лише салютує по-фашистськи (бо не може позбутися цієї звички), а й із неприхованою ностальгією згадує часи Муссоліні, коли рівень злочинності був нижчий.

129

Prima facie (лат.) — на перший погляд. — Прим. пер.

130

Попри свої занепокоєння щодо радянської культурної політики, Поль Елюар відмовився критикувати ждановізм перед товаришами-робітниками з його власного партійного осередку. Як він пояснював Клоду Рою, «це розчарувало б їх, бідолах. Не треба засмучувати тих, хто бере участь у цій боротьбі; вони б не зрозуміли».

131

«Дивна війна» (англ. Phony War) — період Другої світової війни з 3 вересня 1939 року по 10 травня 1940 року на Західному фронті. Для неї була характерна майже повна відсутність бойових дій між ворожими сторонами. — Прим. пер.

132

Проживши в Парижі декілька років, Франсуа Фейто зауважив, що тимчасом як італійські комуністи тепло, хоч і обережно, сприйняли його історію Східної Європи, ФКП засудила її як працю ще одного віровідступника. Francois Fejto, A History of the People’s Democracies: Eastern Europe Since Stalin (1971).

133

У книжці, зокрема, згадано про голод 1932?1933 років в Україні. — Прим. наук. ред.

134

Дійові особи (лат.). — Прим. пер.

135

Зокрема, Еммануель Муньє писав в Esprit у лютому 1946 року: «Антикомунізм… це необхідна та достатня формотворча сила для повернення фашизму».

136

Аналогічно культ Мао на Заході досяг піка в розпал Культурної революції — саме тоді й саме тому, що Мао переслідував письменників, митців і вчителів.

137

У ті роки «прогресивізм», як в'їдливо зауважив Реймон Арон, полягав у тому, щоб «представляти тези комуністів так, ніби вони раптово постали із самостійних роздумів». Ferenc Fejto, Behind the Rape of Hungary (1957).

138

Соліпсизм (лат. solus ipse — «тільки сам») — теоретична настанова, крізь призму якої весь світ уявляється як породження свідомості. — Прим. пер.

139

Young fogeys (англ.) — гумористичне означення молодих людей консервативних поглядів у Британії 1980-х років; часто вони виділялися візуально завдяки старомодним костюмам 1930-х років, яким віддавали перевагу в одязі. — Прим. наук. ред.

140

Перший ПЕН-клуб був заснований у Лондоні в 1921 році. Назва клубу — це абревіатура від англійських слів «Poets, Playwrights, Essayists and Novelists», які складаються в слово «pen» — ручка для писання. Сьогодні ця неурядова організація об'єднує поетів, драматургів, редакторів, есеїстів, новелістів, а також журналістів та істориків. Її мета — налагоджувати співпрацю між авторами, сприяти розвитку літератури й захищати свободу слова. Асоціація діє також і в Україні. — Прим. наук. ред.

141

Ці настрої були випадково гротескно відтворені у звіті, підготовленому вчителем молодших класів у Празі у квітні 1948 року: «Діти, усі ви знаєте, що в Америці люди живуть у ямах, викопаних у землі, і є рабами кількох капіталістів, які все забирають собі. Але в Росії всі щасливі, і ми в Празі також дуже щасливі завдяки уряду Клемента Ґоттвальда. Тепер, діти,

голосно повторюйте за мною: “Ми всі дуже задоволені й підтримуємо уряд Ґоттвальда”».

142

Очевидно, маємо відсилку до «підривного» статусу Гданська в міжвоєнний період. У результаті Версальських домовленостей його не передали Польщі, і він отримав статус вільного міста під мандатом Ліги Націй, при цьому більшість населення становили німці. У 1933 році Нацистська партія, зігравши на почуттях місцевої німецької спільноти, перемогла на місцевих виборах. Місто стало осередком нацистського впливу, а в 1939 році Гітлер використав статус міста як підставу до вторгнення в Польщу, вимагаючи повернути Гданськ Німеччині. — Прим. наук. ред.

143

«Попутник» (рос. «Попутчик») — радянський політичний жаргон, стосується людини, яка співчуває організації чи партії, можливо, співпрацює з ними, але не має формального членства. — Прим. пер.

144

Роман «Ніч ополудні» (1940) був написаний Кестлером, коли він остаточно розчарувався в Радянській державі. Це розповідь про старого більшовика Рубашова, засудженого за державну зраду. — Прим. наук. ред.

145

«Ми не терпіли ідіотизму в царинах, на яких ми добре розумілися, — писав французький поет Клод Рой, який приєднався до Компартії через рік після попередніх загравань з ультраправою «Аксьон Франсез», — але пробачали злочини в тих питаннях, про які знали мало».

146

Урочисте причастя (фр.) — Прим. пер.

147

Luc Sante, The Factory of Facts (1998), p. 27.

148

Посилатися на вікторіанську добу полюбляла не лише вона. Тодішній прем'єр-міністр Вінстон Черчилль часто нагадував слухачам, що брав участь в останньому кавалерійському штурмі британської армії — у суданському Омдурмані — у вересні 1898 року.

149

Друга найбільша мережа супермаркетів у Великій Британії. Заснована в 1869 році. — Прим. пер.

150

Едвардіанська епоха історії Британії — період правління Короля Едуарда VII з 1901 по 1910 рік. Часом так позначають також період до Першої світової війни. — Прим. пер.

151

Кав’ярня миру (фр.). — Прим. пер.

152

У підручниках з історії значення сходження Франко до влади було викладене недвозначно: «Майбутнє Іспанії нарешті, після трьох століть, поєдналося з покликанням минулого!.. Прадавня хода не припинилася… Її слідами ідуть мертві та живі, захоплені християнством, у якому світ, що збився з дороги, у жахливих судомах знаходить свій центр і гавань… Це та велика місія, яку Господь зберіг для сьогоднішньої Іспанії… Винятковий жереб… Крізь Імперію — до Бога!». Feliciano Cereceda, Historia del imperio espanol y de la hispanidad (Madrid, 1943), pp. 273–274, цит. за: Carolyn Boyd, Historia Patria: Politics, History and National Identity in Spain, 1875–1975 (Princeton, 1997), p. 252.

153

Старий режим (фр.). — Прим. пер.

154

Освітня війна (фр.). — Прим. пер.

155

У тексті обіграно абревіатуру «B. C.» («Before Christ» — до Різдва Христового), яка в контексті також означає «Before Crosby», тобто «до Кросбі». Бінґ Кросбі (1903–1977) — американський актор, а також один із найпопулярніших співаків XX століття, чиїх платівок продалося понад пів мільярда. — Прим. пер.

156

Військовий гумор у Британії зазвичай стосувався браку матеріальних речей, містив у міру грубі сороміцькі двозначності та приховану зневагу до американських солдатів, які мали надмірні привілеї. Інколи жарти поєднували всі три теми: «Ти чув про нові народні труси? Смик — і зняв! [в оригіналі обігрується слово «yank», яке в англійській розмовній мові означає «американець» і «смикати». — Прим. пер.].

157

Однак зауважте, що у Франції про кінематограф писали більше, ніж у Британії та Італії разом узятих.

158

«Ніночка» — романтична комедія 1939 року студії Metro-Goldwyn-Mayer, у якій критично зображено Радянську державу й показано її відсталість порівняно з капіталістичним Заходом. У кінострічці комуністка Ніночка, яку грає Ґрета Ґарбо, закохується в графа Леона д'Альґу і залишає Радянський Союз. — Прим. пер.

159

Гамфрі Боґарт (1899?1957) — знаковий американський кіноактор, один із провідних представників кіножанру «нуар». — Прим. пер.

160

Підписаний державним секретарем США Джеймсом Бірнсом та представником французького уряду Леоном Блюмом, договір мав на меті зменшити борг Франції перед США й отримати нові кредити в обмін на відкриття французького ринку для американських товарів, зокрема кінофільмів. Через різку критику всередині Франції у 1948 році договір переглянули. — Прим. наук. ред.

161

Film noir (фр.) — «чорне кіно» — напрям в американському кінематографі 1940-1950-х років. — Прим. пер.

162

Розкіш і задоволення (фр.). — Прим. пер.

163

Так називали хлопчиків — чистильників взуття в післявоєнній Італії. — Прим. пер.

164

Trevor Grundy, Memoir of a Fascist Childhood (1998), p. 19. (Переклад — К. Зарембо.)

165

Нормування в Східній Європі скасували лише в 1953 році — у Чехословаччині, Угорщині, Польщі та Болгарії; у 1954 році — у Румунії; у 1957 році — в Албанії та у 1958 році — у Східній Німеччині. Але через те що комуністична економіка систематично стимулювала дефіцит, паралелі із Західною Європою недоречні.

166

J. H. Plumb, The Growth of Political Stability in Early Eighteenth-Century England 1675–1725 (London, 1967), p. xvii.

167

У березні 1951 року під тиском США Нідерланди, усупереч значним нейтралістським настроям усередині країни, неохоче погодилися подвоїти свій оборонний бюджет і до 1954 року підготувати для розгортання п’ять дивізій.

168

За словами Ідена, ці ідеї спали йому на думку під час ранкової ванни.

169

Єдиним експліцитним обмеженням щодо переозброєння Німеччини була абсолютна заборона будь-якої програми ядерного озброєння — тоді чи будь-коли.

170

В оригінальному тексті не було згадки про нейтралітет; цей пункт додав австрійський парламент під час обговорення Декларації.

171

Демонстрація радянських бойових потужностей сполохала не лише американців. У 1960 році британський прем'єр-міністр від консерваторів Гарольд Макміллан непублічно поділився таким висновком: «Вони [СРСР] більше не бояться нападу. Їхня ядерна зброя щонайменше така ж потужна, як і західна. Вони мають внутрішні мережі [зв'язку]. Їхня економіка процвітає, і незабаром капіталістичне суспільство програє їм у суперництві за матеріальне благополуччя».

172

Чи матимуть британці вплив на їх застосування, і якщо так, то який саме, залишилося незрозумілим. У спільному комюніке Черчилля — Трумена, виданому в той період (у 1952 році), було доволі туманно зазначено, що «у світлі поточних обставин… застосування цих баз у надзвичайному випадку відбуватиметься за спільним рішенням».

173

Тиск Америки на Британію та Францію, щоб ті пішли із Суецу в листопаді 1956 року (див. розділ 9), викликав серед держав — членів НАТО занепокоєння тим, що у разі війни США можуть відступити на свою півкулю й залишать незахищених європейців самих. Через це у Вашингтоні вважали за необхідне «обстоювати тверду позицію» — спершу щодо Берліна, а пізніше щодо Куби, — щоб надати гарантії своїм вразливим союзникам.

174

16 червня 1953 року будівельники Східного Берліна розпочали страйк після заяви керівництва про скорочення заробітної плати. Уже наступного дня він набув національного масштабу та переріс у політичний мітинг проти комуністичної влади НДР. Виступ жорстоко придушили радянські війська, застосувавши проти протестувальників зброю. — Прим. наук. ред.

175

Репліку Кеннеді було засекречено не лише в той час; її навіть не містили офіційні документи щодо саміту, вперше оприлюднені тридцять років по тому.

176

У 1990 році вони дізналися, що їхні страхи небезпідставні.

177

Я з Берліна (нім.). — Прим. пер.

178

Anatoly Dobrynin, In Confidence (Times Books, 1995), p. 46. [Видання російською мовою: Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962?1986). М.: Автор, 1996. — Прим. пер.]. Відраза Хрущова до війни була справжньою. Як він написав до Кеннеді 26 жовтня, на піку Карибської кризи, «якщо війна справді почнеться, нам не до снаги буде її зупинити, бо така вже логіка війни. Я брав участь у двох війнах, і я знаю, що війна закінчується, коли прокотиться містами й селами, сіючи повсюди смерть і руїни».

179

Загострення у відносинах між США та СРСР у жовтні 1962 році спровокувало таємне розміщення ядерних ракет на Кубі Радянським Союзом. — Прим. наук. ред.

180

У 1978 році спогади Нормана Льюїса були опубліковані під назвою «Неаполь'44: розвідник в італійському лабіринті» («Naples'44: An Intelligence Officer in the Italian Labyrinth»). — Прим. наук. ред.

181

Навіть у 1975 році початок кар'єри 95% італійських державних службовців старших рангів припадав на часи до повалення фашизму.

182

Хоча у світлі попередньої історії Італії покладати всю провину за інституційну корупцію в країні на американську зовнішню політику було б не зовсім справедливо. Див.: Eric J. Hobsbawm, The Age of Extremes. A History of the World, 1914?1991 (New York, 1994), p. 238?239.

183

На виборах 1945 року австрійські комуністи отримали лише 174 тисячі голосів (тобто 5%) та чотири місця в парламенті. Після цього вони не відігравали жодної ролі в австрійській політиці.

184

Сенс існування (фр.). — Прим. пер.

185

Напередодні Аншлюсу 1938 року у Відні було 189 тисяч євреїв. Коли в 1945 році місто звільнили, їх залишилося менше тисячі.

186

У Бельгії колишня Католицька партія змінила назву на «Християнська», щоб підкреслити свій міжконфесійний характер та сучасніші реформаційні прагнення. У Нідерландах, де міжхристиянські розбіжності справді мали значення, Католицька партія зберегла старе найменування.

187

Культурна боротьба (нім.). — Прим. пер.

188

Переміщені (нім.). — Прим. пер.

189

Вільгельм Франц Канаріс (1887?1945) — німецький військовий та державний діяч, адмірал, учасник змови проти Гітлера. — Прим. пер.

190

У короткометражному документальному фільмі Алена Рене «Ніч і туман» зображено нацистські концтабори. — Прим. пер.

191

На що Рене відповів: «Звичайно, я не усвідомлював, що в Каннах буде представлений режим націонал-соціалістів. Але тепер я це, безперечно, розумію».

192

«Ніхто не може врятувати нас від цієї ганьби» (нім.). — Прим. пер.

193

Метью Ріджвей (1895?1993) під час війни в Кореї був Верховним головнокомандувачем об’єднаних сил ООН та США. — Прим. наук. ред.

194

Ненавмисне вдаючись до красномовного перебільшення, він назвав Договір про ядерне нерозповсюдження «Планом Морґентау у квадраті». (Щоб підкреслити несправедливість цих угод з обмеження потенціалу Німеччини, Аденавер порівняв їх з обурливим у свій час «Планом Морґентау» щодо післявоєнного врегулювання, згідно з яким Німеччина мала стати аграрною поділеною країною без важкої промисловості. — Прим. наук. Ред.).

195

Багато впливових публічних осіб сьогодення (зокрема федеральний канцлер та міністр закордонних справ на час написання книжки — 2005 рік) були дітьми цього часу, яких виховували самотні матері, що працювали.

196

Із 1989 року — Республіка Союз М’янма. — Прим. наук. ред.

197

У 1968 році (коли повстання в Анголі, що розпочалося в лютому 1961 року, тривало вже сім років) португальського диктатора, вченого Антоніу ді Олівейра Салазара запитали, коли він прогнозує незалежність Анголи та Мозамбіку, португальських колоній в Африці. «Це проблема на століття, — відповів він. — Через п’ятсот років. А тим часом вони мусять і далі брати участь у процесі власного розвитку» (Див.: Tom Gallagher, Portugal. A Twentieth-Century Interpretation, 1983, p. 200). Принципове несприйняття сучасного світу з боку Салазара ввійшло в історію: йому вдалося не пускати «кока-колу» в країну впродовж більшої частини 1950-х років — на це не спромоглися навіть французи.

198

Юліана (1909–2004) зійшла на престол королеви Нідерландів 6 вересня 1948 року. — Прим. наук. ред.

199

Центральні держави — військово-політичний блок у Європі в час Першої світової війни, до якого належали Австро-Угорщина, Німецька імперія, Османська імперія та Болгарське царство. — Прим. пер.

200

Час від часу французькі заяви мали підстави: Фелікс Ебуе, генерал-губернатор Французької Екваторіальної Африки в 1945 році, був високопоставленим французьким колоніальним адміністратором, до того ж чорношкірим.

201

Метою Браззавільської конференції губернаторів французьких колоніальних володінь (30 січня — 8 лютого 1944 року) була модернізація французької колоніальної системи. Де Ґолль прагнув зберегти політичне панування Франції над колоніями, навіть шляхом поступок. — Прим. наук. ред.

202

Деякі джерела свідчать про те, що де Ґолль не підтримував відкритих дискусій про колоніальне самоврядування, щоб європейські переселенці, зокрема в Алжирі, не скористалися цією нагодою, аби відокремитися від

Франції та створити сегреговану державу за зразком Південноафриканської. Як показали подальші події, таке занепокоєння було небезпідставним.

203

«В’єтмінь» — організація, створена Хо Ші Міном для боротьби за незалежність В’єтнаму від Франції та Японії. — Прим. пер.

204

І для друзів, і для ворогів утвердження Хо Ші Міна в ролі ікони міжнародного комунізму остаточно відбулося 14 січня 1950 року, коли Мао і Сталін першими визнали щойно проголошену Демократичну Республіку В’єтнам.

205

Ці події незабутньо закарбовані в кінодрамі італійського режисера Джилло Понтекорво «Битва за Алжир» 1965 року.

206

Референдум встановлював нову, П’яту республіку. Через три місяці де Ґолля обрали її першим президентом.

207

Коли в 1960 році бельгійці пішли з Конго, то залишили тільки 30 конголезьких випускників університетів для заміщення 4 тисяч адміністративних посад вищої ланки.

208

Упродовж 1954–1962 років в Алжирі служили 2 мільйони французьких солдатів. З них 1,2 мільйона були призовниками.

209

Старий порядок (фр. Ancien Regime) — політичний і соціально-економічний режим, що існував у Франції приблизно з кінця XVI — початку XVII ст. до Великої французької революції. — Прим. пер.

210

Національний інтерес (фр.). — Прим. пер.

211

Цит. за: Fernand L’Huillier, Dialogues Franco-Allemandes 1925–1933 (Strasbourg, 1971), p. 35–36.

212

Сам канал завжди належав до єгипетської території та був беззаперечною частиною Єгипту. Але більша частина його прибутків відходила компанії, яка була власністю іншої держави.

213

Тепер Зімбабве. — Прим. пер.

214

Повстання Мау-Мау вибухнуло в 1952 році як реакція на захоплення земель європейцями. Протистояння, яким була властива надзвичайна жорстокість, тривали до 1956 року. — Прим. наук. ред.

215

29 травня 1953 року Едмунд Гілларі та Тенцінґ Норґей уперше підкорили вершину Евересту. Новина про цю перемогу британської експедиції досягла

Сполученого Королівства в день коронації Єлизавети II — 2 червня. — Прим. наук. ред.

216

Цит. за: Alan Milward, The European Rescue of the Nation-State (Berkeley and Los Angeles, U of California Press, 1992), p. 429.

217

Andrew Moravscik, The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht (Ithaca, Cornell University Press, 1998), p. 137.

218

Європейська Франція (фр.). — Прим. пер.

219

Микола Булганін обійняв посаду голови Ради міністрів СРСР у лютому 1955 року після усунення Георгія Маленкова. — Прим. наук. ред.

220

Керівництво, призначене Сталіним, непорушно залишалося на місцях, процеси непублічно тривали ще два роки, а 1 травня 1955 року гротескний, завеликий пам’ятник Сталіна було зведено на пагорбі з видом на Прагу. Десталінізація докотилася до Чехословаччини лише через десять років і мала приголомшливі наслідки.

221

Кадар, якого Надь за три роки до того випустив із в’язниці, був призначений першим секретарем угорської Компартії 25 жовтня. Він заступив на місце Ґере, який того самого ранку наказав службі безпеки відкрити вогонь по мирних протестувальниках на Парламентській площі.

222

Те, що радянський лідер знав про це вже 28 жовтня, за три дні до початку англо-французького вторгнення, свідчить про те, що радянська розвідка тоді працювала навіть краще, ніж побоювалися західні союзники.

223

Навіть Ґомулка в Польщі доволі швидко погодився з радянськими аргументами. У Польщі відмова Надя від Варшавського договору справді стала приводом для занепокоєння — через свій страх німецького територіального реваншизму поляки були особливо зацікавлені в гарантіях безпеки, які надавала радянська зброя. Утім варто зауважити, що під час зустрічі з Хрущовим у

травні 1957 року Гомулка наполегливо, хоч і безрезультатно, намагався вмовити радянського лідера не віддавати Надя під суд.

224

З 1947 по 1979 рік літня резиденція Тіто розташовувалась на острові Великий Бріюн. — Прим. наук. ред.

225

В особливо відсталих організаціях на кшталт французької Компартії (яка тривалий час заперечувала будь-яку інформацію про засудження Сталіна Хрущовим) чимало членів вийшли з партії не через те, що відбувалося в Радянському блоці, а тому що місцеве керівництво взагалі забороняло про це говорити.

226

Admass (англ.) — реклама, розрахована на маси. — Прим. ред.

227

«Три славетні десятиліття, або Невидима революція 1946?1975 років» (фр.). — Прим. пер.

228

Англійський економіст Томас Мальтус (1766–1834) прагнув привернути увагу до обмеженості земних ресурсів і виступав за врегулювання народжуваності. Він вказував, що збільшення населення відбувається експоненційно (1>2>4>8), тоді як харчові ресурси зростають в арифметичній прогресії (1>2>3>4), а тому не зможуть задовольнити потреби, що зростають. У цих умовах спалахне голод, хвороби і війни («мальтузіанська катастрофа»), які скоротять населення Землі до оптимального рівня. — Прим. пер.

229

Не варто, утім, переоцінювати швидкість, з якою змінювалися старі правила. Наприклад, аж до середини 60-х років XX століття італійський уряд вважав політично доцільним зберігати тарифи та квоти фашистської доби для імпортних автомобілів, щоб захистити національного виробника (насамперед FIAT). Схожих заходів уживала і Британія.

230

Чималу частину яких конвертували в позики для того самого «третього світу», уже нав'юченого непідйомними боргами.

231

Велика Британія, як завжди, вирізнялася. У 1956 році 74% експорту Сполученого Королівства йшло за межі Європи, здебільшого до її колоній та

країн Співдружності. Навіть у 1973 році, коли Велика Британія нарешті увійшла до ЄЕС, лише одна третина її експорту припадала на ті 12 країн, які в 1992 році утворили Європейський Союз.

232

Задля порівняння варто зауважити, що в 1950 році в аграрному секторі США працювало 12% населення.

233

Частковий виняток становить Швеція. Рецептом шведського післявоєнного процвітання було створення унікального виробництва товарів із високою доданою вартістю. Але шведи могли користуватися ресурсом дешевої та легкодоступної робочої сили (фінських) іммігрантів, а також гідроелектростанціями, які захищали країну від потрясінь, пов’язаних із коливаннями цін на нафту. Як і Швейцарія, Швеція становить окремий випадок (зі схожих причин).

234

До «Альпійських держав» належать вісім країн Альпійського регіону: Австрія, Франція, Німеччина, Італія, Ліхтенштейн, Монако, Словенія та Швейцарія. — Прим. пер.

235

Показова різниця з практиками в минулому. На перших етапах французької індустріалізації навіть паризьким інвестиційним банкам бракувало ресурсів, щоб підтримати модернізацію промислової інфраструктури країни, а від уряду вони не отримували ані допомоги, ані підтримки. Занедбаний стан французьких заводів, доріг, залізниць і комунальних споруд у 1945 році був красномовним свідченням цього.

236

Станом на 1950 рік Югославія, Польща, Румунія та Албанія були єдиними європейськими країнами, де більше ніж кожна десята дитина не доживала до однорічного віку. У Західній Європі найгірші показники були в Португалії — там рівень дитячої смертності в 1950 році становив 94,1 дитини на тисячу.

237

Наступного року, у березні 1956-го, це право було поширене на всіх французьких робітників. Працівники «Рено» отримали четвертий тиждень оплачуваної відпустки в 1962 році, але оця норма вже була поширена на решту країни аж через сім років.

238

Оскільки наприкінці 1960-х років у Греції почав розвиватися туризм, виявилося, що країні самій бракує робочих рук, особливо у сфері послуг.

239

Тільки за п’ятнадцять років до того, у 1958 році, у Західній Німеччині згідно з офіційним переписом проживало 25 тисяч італійців, 4 тисячі югославів, а турків так мало, що вони навіть не потрапили до реєстру.

240

Дада Уме Іді Амін (1925?2003) — президент Уганди в 1971–1979 роках, встановив надзвичайно жорстокий і кривавий авторитарний режим, який означився екстремістським націоналізмом і трайбалізмом. — Прим. пер.

241

Ці драконівські обмеження колоніальної імміграції відповідали позиціям обох найбільших партій. Утім, менше ніж за одне покоління до того та за інших обставин, прем’єр-міністр від лейбористів Клемент Еттлі в липні 1948 року писав: «Британські піддані, чи то з домініону, чи то колоніального походження (і будь-якої раси й кольору шкіри) повинні мати право вільного в’їзду до Сполученого Королівства; це традиція. Я вважаю, що цією традицією не можна просто знехтувати, особливо тоді, коли ми у великій кількості завозимо іноземну робочу силу».

242

Винятком була Італія, де в 1971 році в 538 наявних у країні супермаркетах здійснювали менш ніж 5% усіх покупок, а майже всі продовжували віддавати перевагу місцевим спеціалізованим крамницям. Через двадцять років ситуація не змінилася: у 1991 році, коли кількість продуктових крамниць у Західній Німеччині впала до 37 тисяч, а у Франції їх залишилося тільки 21,5 тисячі, в Італії їх налічувалось аж 182 432. Тільки в Польщі було більше магазинів на душу населення.

243

«Культурний» опір також мав місце. У 1952 році французький комуністичний письменник Роже Ваян стверджував, що «в такій країні, як Франція, увесь рік, окрім двох місяців, та й то не завжди, повсякчас так холодно, що печеню в продуктовому контейнері на підвіконні можна зберігати всі вихідні; до того ж холодильник — це “символ”, (американська) “містифікація”».

244

Лише в 1963 році Електроенергетична компанія Франції почала оновлювати міські електромережі, щоб вони змогли витримати навантаження від декількох одночасно увімкнених приладів. Зміни в сільській місцевості настали на кілька років пізніше.

245

Цю геометричну прогресію вдало відтворив Фелліні у вступній сцені фільму «8 ?» (1963). Навіть за власними стандартами Фелліні такий міський затор було б напрочуд складно собі уявити буквально за кілька років до того.

246

Одразу після історичного рекорду з’явилася й місцева відповідь на цю новацію: англійські автомобілісти вважали паркомати незаконним оподаткуванням і не платили, а французькі демонстрували незгоду тим, що псували пристрої в Парижі.

247

Перші європейські гіпермаркети, які вважалися такими, якщо мали щонайменше 7,5 тисяч квадратних метрів площі на одному поверсі та зазвичай були розташовані не менш ніж за три кілометри від центру міста, почали з’являтися наприкінці 1960-х років. До 1973 року в Західній Європі налічувалось близько 750 таких гігантських магазинів, з них 620 — тільки у Франції та Західній Німеччині. В Італії станом на той самий рік їх функціонувало лише 3. Двадцять років по тому у Франції було повних 8 тисяч гіпер- та супермаркетів… а в Італії і тоді лише 118.

248

Шарабан (фр. char a bancs — «віз із лавами») — 4-колісний кінний екіпаж із кількома поперечними сидіннями. — Прим. пер.

249

«Червоними мундирами» (англ. «redcoats») називали службовців армії Британської імперії через колір їхніх однострої в. У пансіонатах Батліна аніматори також мали форму червоного кольору. — Прим. пер.

250

«Клуб Мед» — скорочено від Club Mediterranee — туристична компанія, заснована в 1950 році. — Прим. наук. ред.

251

Упродовж 1959?1973 років кількість туристів в Іспанії зросла від 3 до 34 мільйонів. Уже в 1966 році річна кількість туристів — 17,3 мільйона — в Іспанії набагато перевищила аналогічні показники у Франції чи в Італії. Подекуди на північному сході Іспанії та на її Середземноморському узбережжі перехід від доіндустріальної економіки до доби кредитних карток відбувся за пів покоління. Естетичні й психологічні наслідки були позитивні не завжди.

252

За винятком Піренейського півострова та Південних Балкан, де поширення радіо в 1960 році було дещо подібним до ситуації в Західній Європі тридцять п’ять років тому і де люди все ще збиралися в кав’ярнях, щоб послухати новини та музику.

253

Paul Ginsborg, A History of Contemporary Italy. Society and Politics 1943?1988 (1990), p. 240.

254

Мабуть, варто підкреслити маргінальність джазу. Як і американське етно в 60-х роках XX століття, у Західній Європі джаз поціновувала та купувала лише вузька аудиторія — зазвичай освічена буржуазія чи богема (або здебільшого ті, хто належав до обох категорій) — і переважно старша за віком, ніж типовий шанувальник рок-н-ролу. У Східній Європі ситуація дещо відрізнялася. Там джаз був американською (і чорношкірою) музикою, а отже, екзотичною і підривною, західною і водночас радикальною, тому мав там заряд іншого типу, якого не було на Заході.

255

Феномен 1930-х років, коли в кіно показували дві стрічки за ціною однієї, щоб привабити відвідувачів у роки Депресії. — Прим. пер.

256

Американський письменник Вільям Стід видав свою книжку «Американізація світу» в 1902 році, можливо, дещо випередивши час із її тематикою, але не сильно.

257

Фредерік Тейлор (1856?1915) — американський інженер, основоположник наукової організації праці й менеджменту. — Прим. пер.

258

Обіграно вислів «Parlais-vous francais?» — «Чи говорите Ви французькою?». «Franglais» — слово-макаронізм, яке складається з двох частин — «francais» («французька») та «anglais» («англійська»), тобто позначає суміш двох мов. — Прим. пер.

259

«Таблиця Сполучених Штатів». — Прим. наук. ред.

260

У 1960 році зростання економіки Німеччини становило 9% на рік, а Британії — 2,6%. Це був найменший показник серед розвинутих країн, за винятком Ірландії, яка на той час усе ще була зовсім не «розвинутою».

261

Цит. за: Peter Hennessy, Never Again. Britain 1945–1951 (1993), p. 117.

262

Ліберальні партії та інтелектуали в Німеччині й Італії, як і маленьке крило поборників вільного ринку британської Консервативної партії, не поділяли цього консенсусу. Але на той час — і частково з цієї причини — вони були не дуже впливові.

263

Порівняйте з Італією, де в той самий час було 13 різних урядів та 11 різних прем’єр-міністрів, або з Францією, де з 1945 по 1968 рік змінилося 23 уряди й 17 прем’єр-міністрів. Лідери партій, які довго перебували на посаді, були шведською «родзинкою»: попередник Ерландера Пер Альбін Ганссон очолював Шведську соціал-демократичну партію з 1926 по 1946 рік.

264

Сальтшебаденський пакт у певних аспектах був подібний до Arbeitsfrieden (Трудового миру), укладеного попереднього року в Швейцарії. За умовами цього договору, працівники й працедавці домовилися запровадити систему неконфліктного ведення колективних переговорів, яка виявилася тривалим фундаментом стабільності та процвітання країни в майбутньому. Однак різниця між цими двома договорами полягала в тому, що тимчасом як швейцарський Arbeitsfrieden мав на меті виключити уряд з процесу економічних переговорів, Сальтшебаденський пакт зобов’язував уряд гармонійно співпрацювати з працедавцями і працівниками заради спільного інтересу.

265

Рівень самогубств у Західній Європі станом на 1973 рік справді був найвищий серед найбільш розвинутих і заможних країн — Данії, Австрії, Фінляндії та Західної Німеччини. А найнижчим він був у бідніших регіонах: рівень самогубств у Данії в шість разів перевищував цей показник в Італії та в чотирнадцять разів — в Ірландії. Що саме це говорить про депресивні

наслідки процвітання, клімату, географії, харчування, релігії, сімейних зв’язків чи держави добробуту, було неясно ані тоді, ані сьогодні.

266

За іронією долі, саме шведські соціал-демократи довгий час більше цікавилися ідеями «австро-марксистських» теоретиків Отто Бауера та Рудольфа Гільфердінґа початку XX століття. А наступники цих мислителів у самій Австрії, навпаки, зазвичай були раді залишити їхні ідеї в минулому — за винятком рідкісних відлунь, як-от у програмі Австрійської соціалістичної партії 1958 року, в якій туманно стверджувалося, що «демократичний соціалізм посідає місце між капіталізмом і диктатурою»…

267

Переклад цих цитат англійською мовою подано в: Bark & Gress, From Shadow to Substance. A History of West Germany, Volume 1 (1992), розділ 16.

268

Ліквідація системи відбору до англійських державних шкіл просто призвела до того, що середній клас перейшов у сектор приватної освіти, що, зі свого боку, покращило і перспективи, і прибуток платних «публічних шкіл», які радикали-лейбористи так зневажали. Тим часом відбір нікуди не зник, але відбувався не за заслугами, а за фінансовим становищем: батьки, які могли собі це дозволити, переїжджали в район з «хорошими» школами. Відповідно, діти бідняків залишалися на милості найслабших шкіл і найгірших вчителів, а їхні перспективи отримати кращу освіту згодом значно зменшувалися. «Універсалізація» британської шкільної освіти була однією з найбільш соціально регресивних змін у післявоєнній Британії.

269

Із припиненням клерикальної політики політичні антицерковні рухи втратили свою актуальність, відповідно поклавши край протистоянням і пристрастям, які вирували впродовж майже двох століть.

270

Однак в Ірландії авторитет церкви та її постійне залучення в політику тривали значно довше — аж до 1990-х.

271

«Комеді Франсез», відомий також як Театр-Франсе, або Французький Театр (фр. Comedie-Francaise) — єдиний у Франції репертуарний театр, трупу якого фінансує уряд. — Прим. пер.

272

У показовому гнівному випаді Осборн називає королівську владу в Британії «золотом, яке ллється в калюжу гнилі».

273

Зокрема, Ґодар мав особливо еклектичний смак. Кажуть, що він був «зачарований» фільмом «Джонні Гітара» Ніколаса Рея (1954) із Джоан Кроуфорд у головній ролі.

274

В американському контексті «Камелот» (замок і двір легендарного короля Артура) став позначати оточення президента США Джона Кеннеді після одного з інтерв'ю його дружини Джекі, у якому вона процитувала улюблені рядки чоловіка з однойменного мюзиклу й додала: «Ще будуть інші великі президенти, але ніколи знову не буде іншого Камелоту». — Прим. пер.

275

«Речі з Парижа» (фр.). — Прим. пер.

276

Італійці абсолютно точно вміли конструювати машини, що міг підтвердити будь-який уболівальник автоперегонів. Саме італійські розробники вперше прибрали з маленьких сімейних машин бризковики, підставки для ніг та інші непотрібні зовнішні деталі — так само як міланські кравці якраз тоді відправили в минуле підкачані штани і винайшли точні, чіткі лінії та крій сучасного італійського костюма. Що італійським виробникам автомобілів постійно не вдавалося, то це будувати машини, які уявляли їхні розробники.

277

Ле Корбюзьє (1887–1965) — швейцарсько-французький архітектор та урбаніст, прихильник архітектури модернізму, поєднання мінімалізму в дизайні та функціональності з використанням таких матеріалів, як скло, сталь і залізобетон. — Прим. пер.

278

У захопленому коментарі одного паризького критика тисячі однакових квартир, втиснутих у нові grands ensembles, були зображені як «справжні крихітні помешкання, розміщені у вертикальній споруді, ніби безліч різних пляшок на одному винному стелажі». Див.: Pierre Agard, ‘L’Unite? de re?sidence’ in Esprit, October — November 1953. Я вдячний за це посилання доктору Ніколь Рудольф.

279

На цьому тлі разюче вирізнявся Роттердам: ущент розбомблений німцями та поетапно відбудований у пізніші десятиліття, нідерландський порт був свідомо та по-справжньому «спроєктованим» містом.

280

Джейн Джейкобс — авторка дослідження «Смерть і життя великих американських міст» (1961). Виступала за врахування потреб містян у плануванні міст і збереження своєрідності міського середовища. — Прим. наук. ред.

281

Вища нормальна школа (фр. Ecole normale superieure) у Парижі — один із найпрестижніших навчальних закладів Франції. — Прим. пер.

282

Звичайно, це не стосувалося маленьких елітних академій на кшталт Політехнічної школи чи Вищої нормальної школи у Франції, які приймали студентів за результатами суворого вступного іспиту й потім справді дуже добре їх навчали. Але ці випадки незвичайні й дуже нетипові.

283

У середині 1960-х років лише 44% італійських студентів отримували дипломи; упродовж 1970-х років ці цифри стали ще менші.

284

У Комуністичному блоці про «шістдесяті» як попкультуру вимушено дізнавалися не з перших рук. Але цю відмінність не варто перебільшувати. Якщо говорити про ключовий маркер доби, то кожен у Східній Європі знав, хто такі The Beatles, і багато людей чули їхню музику. І не лише The Beatles. Коли французька рокзірка Джонні Голлідей виступав у 1966 році з концертом у маленькому словацькому місті Кошиці, послухати його зібралося 24 тисячі людей.

285

Члени гурту The Beatles походили з ліверпульського робітничого класу — або ж, у випадку Пола Маккартні, на дещицю вищого соціального статусу. Інший культовий рокгурт 1960-х, The Rolling Stones, у темах своєї творчості був більш традиційно богемним, що пояснювалося походженням музикантів з лондонського середнього класу. Цей недолік виправили за рахунок навмисне грубуватого стилю та демонстративно вульгарних публічних подробиць приватного життя членів гурту.

286

Зауважте, що впродовж більшої частини шістдесятих у багатьох країнах Західної і Східної Європи поширювати інформацію про контрацепцію все ще було заборонено. Британія, яка дозволила використання протизаплідних пігулок у 1961 році, була винятком; по той бік Ла-Маншу співак Антуан продав у 1966 році мільйон платівок, жалібно мріючи про Францію, в якій такі пігулки одного дня «продаватимуть у будь-якій аптеці».

287

Однак у віддалених провінціях чорні берети, шапки з простої тканини й навіть жіночі капори все ще носили щодня. Головний убір деякий час залишався надійною традиційною ознакою регіонального походження й суспільного становища.

288

У наступному десятилітті цей одяг також швидко перетворився на типове вбрання скінхедів.

289

Річард Гоґґарт (1918?2014) — літературознавець, член Королівського літературного товариства. Експертна думка Гоґґарта надзвичайно вплинула на рішення у справі літературного твору «Коханець Леді Чаттерлей». — Прим. наук. ред.

290

Білефельдська школа — група німецьких істориків, які зосередились на соціальній та політичній історії з фокусом на соціально-культурному розвитку суспільства на противагу вивченню ролі особи в історії. — Прим. наук. ред.

291

До 1960 року «екзистенціалізм» (так само як і «структуралізм» кілька років тому) став модним слівцем на позначення буквально будь-чого, приблизним еквівалентом означення «богемний» у попередні десятиліття: усі безробітні митці-студенти, які приходили послухати The Beatles на вулицю Репербан у Гамбурзі, називали себе «екзі». (Із 1960 по 1962 рік The Beatles грали в клубах на вулиці «червоних ліхтарів» Репербан у Гамбурзі. — Прим. наук. ред.)

292

У такому випадку може видатися дивним, що модного психоаналітика-теоретика Жака Лакана у народі теж приписували до цієї категорії. Але випадок Лакана був особливий. Навіть за недбалими стандартами паризьких шістдесятих він залишався напрочуд необізнаним щодо тогочасних надбань у медицині, біології та нейрології, що ніяким очевидним чином не нашкодило його практиці чи репутації.

293

На момент написання цієї книжки (як і на момент підготовки українського видання — прим. пер.) Соціалістична партія Великої Британії продовжує діяти. Непідвладна для змін та надто маленька, щоб її власна недоречність могла їй зашкодити, вона, напевно, існуватиме вічно.

294

Фрайкор (від нім. «freikorps») — добровольчі напіввійськові формування в Австрії та Німеччині. — Прим. пер.

295

Зокрема, майже сучасника Ґрамші, німецького марксиста Карла Корша й австро-марксистських письменників Отто Бауера й Рудольфа Гільфердінґа.

296

Теза Альтюссера спиралася на дивний структуралістський аналіз Маркса, тогочасна привабливість якого для молодих шукачів Теорії була прямо пропорційна його єзуїтській туманності (на старших науковців його праці не справляли враження). Але наголос на авторитетності був цілком чіткий: існує лише один правильний підхід до прочитання Маркса, стверджував він, і цей підхід — його. У Франції зірка Альтюссера зайшла разом із занепадом Партії, ідеї якої він підтримував. Сьогодні його хитка популярність обмежена маргінальними колами англо-саксонської наукової спільноти.

297

Вони мали рацію. У 1967 році бельгійський ситуаціоніст Рауль Ванейґем писав: «У світі екстатичних задоволень ми можемо втратити тільки нашу нудьгу». З позиції сьогодення важко збагнути, які були ці афоризми — дотепні, безневинні чи просто цинічні. У кожному разі вони практично ніяк не ставили статус-кво під загрозу.

298

Франц Фанон (1925?1961) — франко-алжирський психіатр, філософ; у книжці «Гнані і голодні» дослідив те, як ситуація колоніалізму впливає на індивіда. (Український переклад твору опубліковано у 2016 році у видавництві «Вперед».) — Прим. пер.

299

Тривалий час це було приводом для конфліктів. У січні 1966 року, після багатомісячної полеміки в комплексі студентських гуртожитків в Антоні на півдні Парижа, новопризначений директор запровадив радикальні на той час

зміни. Дівчата та хлопці, старші за двадцять один рік, відтоді могли приймати осіб протилежної статі у своїх кімнатах. Ті, кому ще не виповнилося двадцяти одного, могли робити це з письмового дозволу їхніх батьків. Ніде більше такої лібералізації не відбулося.

300

Міністр з питань молоді, якийсь Франсуа Місоф, приїхав до Нантера, щоб відкрити новий спортивний майданчик. Кон-Бендіт, місцевий студентський бунтар, запитав, чому Міністерство освіти нічого не робить, щоб розв'язати питання гуртожитків (або, за його висловом, «сексуальні проблеми»). Купившись на провокацію, міністр відповів, що, якщо Кон-Бендіт має сексуальні проблеми, він може стрибнути в чудовий новий басейн. «Саме такою, — відповів Кон-Бендіт, який був наполовину німцем, — була б відповідь Гітлер'югенду».

301

Як з'ясувалося, для того щоб з'їздити до підрозділів французької армії в Німеччині й отримати запевнення в їхній вірності та готовності діяти, якщо до цього дійде. Однак тоді про це не знали.

302

Вочевидь, це була неправда. Французька Компартія в 1968 році не мала жодної чіткої стратегії, окрім поливання брудом студентів-радикалів і спроб зберегти свій вплив у робітничому русі. Вона навіть уявити собі не могла захоплення влади, не кажучи вже про те, щоб це реалізувати.

303

Серед студентських лідерів не було жінок. На тогочасних світлинах та у випусках новин дівчат було добре видно на плечах їхніх хлопців, але в студентській армії вони в найкращому разі сиділи на лаві запасних. Протест молоді 1968 року багато в чому стосувався сексу, але його учасників мало непокоїли питання ґендерної рівності.

304

На момент підготовки українського видання Алену Крівіну виповнилося 79 років. — Прим. пер.

305

Цит. за: Robert Lumley, States of Emergency. Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978 (London, 1990), p. 96.

306

Пісня італійського барда Альфредо Банделлі. — Прим. пер.

307

Капо — «бригадир», наглядач у тюрмі або концтаборі, часто безпосередньо в'язень табору. — Прим. пер.

308

Національно-демократична партія Німеччини — ультраправа, неонацистська партія, діяла з 1964 року. — Прим. пер.

309

Сам Західний Берлін тоді почасти перетворився на осередок альтернативної культури. Закосніле від особливого стану ізоляції в центрі міжнародної політичної напруги, залежне від вказівок з Бонна та Вашингтона, у стані постійної невизначеності, місто зависнуло в часі та просторі. Через це воно дуже приваблювало дисидентів, радикалів й усіх тих, хто шукав політичної та культурної периферії. Іронія становища Західного Берліна, яка полягала в тому, що його виживання як богемного авангарду Заходу повністю залежало від присутності американських солдатів, залишилася непоміченою багатьма його молодими мешканцями.

310

Відлуння цієї перестановки знову можна було почути під час першої війни у Перській затоці в 1991 році, коли її критики в Німеччині не гребували називати Америку державою, яка вчинила головні воєнні злочини XX століття… а Німеччину — її першою жертвою.

311

«Штурмовик» (нім.) — пропагандистський журнал, який виходив у нацистській Німеччині впродовж 1923?1945 років (з перервами). — Прим. пер.

312

Яцек Куронь (1934?2004) — польський політик, народився у Львові. Разом із Каролем Модзелевским (1937?2019) долучився до заснування руху «Солідарність». У демократичній Польщі був незмінним головою комісії у справах національностей, а питання польсько-українських відносин та примирення стало одним із центральних у його діяльності. — Прим. пер.

313

Хоча на зміну йому з’явилася нова міфологізована версія, у якій самому Сталіну — та його злочинам — приділяли поверхову увагу.

314

Довіра до радянської системи значною мірою залежала від її спроможності отримувати результати від землі. Упродовж більшої частини її вісімдесятилітньої історії сільське господарство так чи інакше перебувало на грані катастрофи. Європейського жителя у XVIII столітті чи навіть африканця у XX столітті це не дуже здивувало б; але Радянський Союз був зобов’язаний дотримуватися набагато вищих стандартів.

315

«Новый мир» (рос.). — Прим. ред.

316

Через рік після виходу на свободу Синявський емігрував до Франції й отримав посаду викладача російської літератури в Сорбонні. Даніель залишився в Росії, де й помер у 1988 році.

317

Хоча найвідомішим економістом-реформатором 1960-х років був чех Ота Шик, саме угорська школа мала найширший вплив і найбільше практичне значення.

318

Коли «Новий клас» вийшов друком на Заході, Джиласа на чотири роки запроторили до в’язниці, а потім, невдовзі після виходу на свободу, — ще на чотири.

319

Річард Ніксон був аж ніяк не останнім американцем, який піддався чарам румунського диктатора. Під враженням від Ніколае Чаушеску під час візиту до Румунії в 1978 році сенатор Джордж Макговерн назвав його «одним із головних адвокатів контролю над озброєннями у світі»; навіть у вересні 1983 року, коли жахлива правда про режим Чаушеску вже набула широкого розголосу, віцепрезидент Джордж Буш незабутньо висловився про нього як про «одного з хороших комуністів Європи».

320

Переклад відкритого листа французькою мовою, виданий у Парижі наступного року, поширювала троцькістська організація «Революційна комуністична молодь».

321

Із близько 30 тисяч євреїв, які мешкали в Польщі у середині 1960-х років, менш ніж 7,5 тисяч були членами офіційних єврейських організацій.

322

У 1966 році польськомовне видання сфальшованих антисемітських текстів «Протоколи сіонських мудреців» неофіційно поширювали в партійних колах, університетах та армії.

323

Суспільної реакції боявся не лише Новотни. 5 квітня 1963 року лідер італійських комуністів Пальміро Тольятті звернувся до Новотни та його оточення з таємним проханням не оголошувати про реабілітацію Сланського й інших жертв судових процесів до того, як в Італії відбудуться вибори. Очільник ІКП добре розумів, що привід обуритися змовою політичної верхівки щодо прикриття великомасштабного судового вбивства, яке відбулося лише десять років тому, мали не тільки чехи.

324

Страгов — квартал Праги, назва походить від однойменного пагорба. — Прим. пер.

325

У грудні 1967 року членами Партії були 16,9% населення Чехословаччини — найвищий показник серед усіх комуністичних держав.

326

Jiri? Pelika?n, ed., The Czechoslovak Political Trials. The Suppressed Report of the Dubcek Government’s Commisson of Inquiry, 1968 (Stanford, 1971), p. 17.

327

Ця вимога не була спонтанною. За два тижні до того, під час таємної зустрічі на озері Балатон в Угорщині, організованій Яношем Кадаром, Шелест підказав Василю Біляку (одному з опонентів Дубчека в чехословацькій партійній верхівці), що в Москві були б раді «листу-запрошенню». У листі, який не забарився, прямо йшлося про «втрату контролю» з боку партії, вірогідність «контрреволюційного перевороту» та «ризики для соціалізму», а відповідно — заклик до Москви про «втручання та всебічну підтримку». Завершувався він так: «Ми вимагаємо, щоб ви тримали наше звернення в повній таємниці, і тому звертаємося до вас особисто й російською мовою».

328

Оскільки Чаушеску відмовився брати участь у вторгненні й не дозволив військам Варшавського договору рухатися територією Румунії, болгарський контингент був змушений літаком діставатися в Україну. Їхня участь не надто виправдовувала такі зусилля; але важливість розділення відповідальності за напад серед якнайбільшої кількості братніх держав переважала інші міркування.

329

Збірні Чехословаччини й СРСР зустрілися в Стокгольмі на Чемпіонаті світу з хокею 21 березня 1969 року. Спортивне протистояння стало політичним. Збірна Чехословаччини виграла з рахунком 2:0. На наступній зустрічі 28 березня деякі з чехословацьких хокеїстів заклеїли червону зірку на одязі чорною стрічкою, демонструючи протест проти дій Москви в Празі. Цього разу чехословацька збірна також перемогла з рахунком 4:3. — Прим. наук. ред.

330

Після 1989 року з’ясувалося, що чеська таємна поліція в роки нормалізації створила особливий підрозділ, який прицільно відстежував чеське єврейство

— відлуння чехословацького минулого та тогочасних подій у Польщі. У владі не лишилося непоміченим, що із провідних комуністів тогочасної верхівки відмовився підписати московську заяву та відректися від своїх дій лише Франтішек Кріґель, який серед них усіх був також єдиним євреєм.

331

Milan Simecka, Obnoveni? Pora?dku (The Restoration of Order) (Bratislava, 1984 — у самвидаві). Вісімдесят тисяч чехів і словаків після радянського вторгнення втекли за кордон.

332

Ілля Ріпс вижив і в 1972 році емігрував до Ізраїлю, ставши відомим математиком. — Прим. наук. ред.

333

Саме покоління бебі-бумерів ніколи не страждало від браку робочих місць. Натомість із цим зіткнулося наступне покоління — ті, хто народилися після 1953 року і вийшли на ринок праці саме тоді, коли роботи поменшало. Не дивно, що політика цього покоління кардинально відрізнялася.

334

Лише в Іспанії, де цикл соціальних протестів, перш ніж злитися з рухом за повернення парламентської демократії, тривав аж до середини 1970-х років, потрясіння 1960-х стали провісниками справжніх політичних змін. Цю історію ми розглянемо в розділі 16.

335

Справу Проф'юмо 1963 року в Британії — дивовижно багатогранний скандал навколо сексу, класу, наркотиків, раси, політики та шпигунів, який на місяці заволодів увагою всієї країни — на кілька років пізніше навіть уявити собі було неможливо. Грішки занепалих еліт, можливо, й продовжували викликати певний хтивий інтерес, але після шістдесятих уже не могли шокувати.

336

Дефіцит федерального бюджету США зріс від 1,6 мільярда в 1965 році до 25,2 мільярда в 1968-му.

337

До порівняння: імпорт нафти в США на піку кризи 1973 року становив не більше 36% внутрішнього споживання країни.

338

Титул, що означає «цар царів». В Ірані останнім монархом, який мав цей титул, був Мохаммед Реза Пахлаві. У 1979 році він залишив Іран після проголошення Ісламської Республіки. — Прим. наук. ред.

339

Звичайно, середній показник — це лише середній показник. В особливо депресивний 1976 рік, коли безробіття в Британії вперше після війни охопило понад один мільйон осіб, а щорічна інфляція сягнула 25%, темпи зростання всюди впали — в Італії національна економіка навіть скоротилася вперше після війни.

340

Національна асоціація чиновників місцевого самоврядування (National Association of Local Government Officers); Національний союз державних роботодавців (National Union of Public Employees); Асоціація науковців, технічних працівників та менеджерів (Association of Scientific, Technical and Managerial Staffs).

341

Ця абревіатура мала чітку політичну функцію: відродження назви французької монети XVIII століття допомагало Парижу впоратися із неприємними відчуттями від необхідності визнати першість Західної Німеччини, якої та набувала в європейських справах [e?cu — абревіатура від European Currency Unit. — Прим. пер.].

342

Цит. за: Harold James, International Monetary Cooperation since Bretton Woods (NY, Oxford, 1996), p. 180.

343

Убивство Джона Кеннеді в 1963 році, його брата Роберта Кеннеді та Мартіна Лютера Кінґа — у 1968-му. — Прим. наук. ред.

344

Найбільш сумнозвісний випадок трапився 17 жовтня 1961 року, коли після маршу протесту в Парижі від дій французької поліції загинуло близько двохсот алжирців, з них багато потонули в Сені. Начальником поліції тоді був Моріс Папон, якого пізніше визнали винним у злочинах проти людяності за співпрацю в затриманні та висланні французьких євреїв в Аушвіц під час Другої світової війни. (Див. більше в післямові.).

345

Політичну кризу в США спричинило прослуховування Демократичної партії під час виборів 1972 року. Після розголосу і розслідування тих подій президент від Республіканської партії Річард Ніксон подав у відставку в 1974 році. — Прим. пер.

346

1975 року Сайгон, столиця Південного В’єтнаму, був захоплений Народною армією В’єтнаму. В’єтнамська війна завершилася встановленням комуністичного режиму. — Прим. наук. ред.

347

«Люди в човнах» — так називали біженців з В’єтнаму під час військових конфліктів в Індокитаї, починаючи з 1946 року. — Прим. пер.

348

«Тимчасова» ІРА завдячує своїй назві декларації, виданій 24 квітня 1916 року в Дубліні, якою повстанці проголошували тимчасовий уряд.

349

Щорічна хода в Деррі в пам’ять про тринадцятьох підмайстрів, які замкнули міські ворота перед армією англійського короля Якова II 7 грудня 1688 року, після чого почалася облога Деррі. — Прим. пер.

350

У 1984 році ІРА здійснила замах на прем’єр-міністерку Марґарет Тетчер і членів її уряду. У результаті вибуху в готелі Брайтон п’ятеро осіб загинуло і понад тридцять було поранено, але Тетчер не постраждала. — Прим. наук. ред.

351

За тогочасними підрахунками, британська присутність у Північній Ірландії коштувала 3 мільярди фунтів на рік, коли Лондон і так ледь зводив кінці з кінцями.

352

Бездоганно законослухняна Французька соціалістична партія навіть створила «Комітет із захисту прав людини» у Федеративній Республіці, який пропонував обмін досвідом і підтримку тим підзахисним, яких держава звинувачувала в терактах.

353

Як і в Німеччині, у певний момент поліція таки затримала очільників, але потім знову їх упустила. Ренато Курчо заарештували в 1974 році, після чого він у лютому 1975 року втік із в’язниці, але згодом, через одинадцять місяців, попався знову.

354

Спочатку Неґрі відпустили, але потім у 1983 році заарештували знову. У червні 1984 року його засудили до тридцяти років позбавлення волі.

355

Одна з таких мереж, сумнозвісна P2 Lodge, була таємничим масонським плетивом з правих політиків, банкірів, військових і поліцейських, яке заснував Лічо Джеллі, колишній військовий «Соціалістичної республіки» Муссоліні в 1943?1945 роках. Серед її 962 членів було 30 генералів, 8 адміралів, 43 депутати парламенту, 3 члени чинного уряду й значна кількість представників найвищих ланок промисловості та приватного банківського сектору.

356

Дух часу (фр.). — Прим. пер.

357

Західноєвропейський панк в останні роки комуністичної Східної Європи залишив після себе особливо бридке враження, коли в ньому запанували нігілістичні андерграундні гурти, що цинічно наживалися на спадщині політичного та музичного дисидентства заради власної вигоди. Spions, угорський панк-гурт 1980-х, записав трек «Анна Франк» — гидкий мікс порнографії та політичної некоректності: «Швиденько зґвалтую тебе, перш ніж вони прийдуть і заберуть тебе, Анно Франк! Покохайся зі мною! Анно Франк! Плач, паскудо! Анно Франк! Інакше я тебе здам! Анно Франк, хлопці чекають на тебе».

358

У Британії ця тенденція сягала корінням давнього захоплення вегетаріанством, «автентичним» будівництвом та одягом тощо, яке часто було поширеним у соціалістичних товариствах і гуртках любителів піших прогулянок, що стали відповіддю ліваків на полювання, відстріл диких тварин і риболовлю як захоплення консервативних кіл. У континентальній Європі культура і лівих, і правих рухів мала цілком іншу історію. «Путівник зі здорової їжі», створений за редакції соціалістів «Товариства Фабіана», від початку презентували як внесок у класову боротьбу на гастрономічному фронті, тоді як французький «Путівник Мішлен» завжди був виключно комерційним проєктом, хоча й мав зі своїм британським відповідником однакову аудиторію.

359

Луддитами називали робітників текстильних мануфактур, які стихійно виступили проти запровадження машин у виробництво на початку XIX століття. Згодом так стали називати всіх, хто протистояв автоматизації та впровадженню нових технологій. — Прим. пер.

360

«Перелітний птах» (з нім.); освітні та туристичні осередки з організації відпочинку на природі та піших мандрівок. З’явилися ще в 1896 році в Німеччині й існують досі. — Прим. пер.

361

Єрусалим, Новий Єрусалим (англ. «And did those feet in ancient time…») — вірш Вільяма Блейка, написаний під впливом легенди про відвідини Англії Ісусом Христом. Це одна з найпопулярніших патріотичних пісень Великої Британії, що увійшла до передмови епічної поеми «Мільтон» 1804 року. — Прим. пер.

362

До 1980 року Радянський Союз викидав в атмосферу майже стільки ж вуглекислого газу, як і Сполучені Штати; ця статистика для його прихильників ще донедавна була радше приводом для гордості, аніж сорому.

363

Деякою мірою протести за довкілля — через їхній начебто аполітичний характер — створювали безпечний простір для політичної діяльності та національного самовираження в умовах загалом репресивних режимів. До 1983 року проблема забруднення води об'єднала аж 10% населення радянської Литви в «Литовську асоціацію захисту природи».

364

Гайдеґґеріанський екзистенціалізм такого роду перекидав ще один місточок на Захід: французький філософ Еммануель Муньє за багато років до того стверджував, що вбачає в екзистенціалізмі своїх сучасників (на кшталт Сартра) «суб'єктивний бар'єр» для того, що він викривав як «об'єктивний матеріалізм» та «технології». У пізніші десятиліття інтелектуальні послідовники Муньє з кола дописувачів часопису Esprit були одними з перших у Західній Європі, хто надрукував праці та відзначив доробок Гавела й інших дисидентів.

365

У ті самі роки Москва надавала крихітній американській Комуністичній партії підтримку обсягом близько 42 мільйонів доларів, що красномовно свідчило про неупереджену щедрість.

366

Політичною нестабільністю, яка виникла внаслідок тривалого протистояння конгресу з президентом Альєнде, скористалися військові сили та здійснили переворот, який підтримала адміністрація президента Ніксона. Соціалістичні й комуністичні сили були заборонені, а президент Сальвадор Альєнде вчинив самогубство. У 1974 році Августо Піночет зосередив владу у своїх руках. — Прим. наук. ред.

367

13 квітня 1976 року, лише за дев’ять тижнів до італійських виборів, Кіссінджер публічно оголосив, що США «не вітатимуть» участі комуністів в італійському уряді, відповідно підтвердивши побоювання Берлінґуера.

368

Одним із перших рішень Брандта після вступу на посаду в 1969 році було перейменування «Міністерства із загальнонімецьких питань» у «Міністерство з питань внутрішньонімецьких відносин»: щоб угамувати занепокоєння східних німців, що Федеративна Республіка і надалі продовжуватиме наполягати на

своєму законному праві говорити від імені всіх німців, та просигналізувати про готовність взаємодіяти з НДР як з окремим і сталим утворенням.

369

Через цю правову ілюзію, пов’язану також з емоційними питаннями, Християнсько-демократична партія спочатку не була схильна до підписання Основного договору 1973 року, який встановлював відносини зі Східною Німеччиною, а також продовжувала наполягати, що питання східних кордонів залишається відкритим, аж до 1990 року.

370

У 1973 році секретна служба Західної Німеччини отримала інформацію, що особистий помічник Брандта Ґюнтер Ґійом шпигував на користь Східної Німеччини. У квітні 1974 року він був заарештований, а наступного місяця Брандт подав у відставку з посади канцлера. Припущення, що ініціатором скандалу було керівництво НДР, що таким чином хотіло підважити владу Брандта, який став доволі популярним політиком з обох боків залізної завіси, не отримало достатнього підтвердження. Скандал спровокував, але не був основною причиною відставки Брандта, який уже давно думав залишити свій пост. У 1981 році Західна Німеччина обміняла Ґійома на свого агента, якого спіймали на території НДР. Ґійом став героєм у Східній Німеччині й навіть опублікував свої спогади. — Прим. наук. ред.

371

Від самого початку Ostpolitik особливу увага та привілеї надавали Volksdeutsche — німцям, які все ще жили поза межами німецьких кордонів, на сході чи на півдні. За походженням, сімейним або етнічним, такі люди мали право на повне громадянство, якщо їм вдавалося дістатися Федеративної Республіки. Сотні тисяч мешканців України, Росії, Румунії, Угорщини й

інших країн раптом віднайшли своє німецьке коріння, яке вони з такими зусиллями заперечували протягом попереднього пів століття.

372

Першу «Гельсінську групу» заснували 12 травня 1976 року в Москві. До складу її перших одинадцяти членів увійшли Юрій Орлов, Олена Боннер та Анатолій Щаранський. Два роки по тому народилася Helsinki Watch — міжнародна парасолькова організація, створена спеціально для того, щоб робити публічною інформацію про порушення прав людини в державах — підписантах Гельсінських угод.

373

У 1977 році за статтею 62 Кримінального кодексу УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» були засуджені Микола Руденко, Олексій Тихий, Левко Лук'яненко, Мирослав Маринович і Микола Матусевич. У 1979-му ув'язнили ще п'ятьох членів Української Гельсінської групи. — Прим. наук. ред.

374

Звичай наглядачів Макронісосу вибивати з комуністів розкаяння, а потім братися за тих, хто відмовлявся, був напрочуд подібним до практики румунських комуністів у в'язниці в Пітешті в ті самі роки, хоч і дещо гуманнішим. Див. Розділ 6.

375

У Греції, як і загалом у Європі, США спочатку очікували знайти друзів та союзників у лівому центрі грецького політичного спектра. Невдовзі, утім, вони звільнилися від цих ілюзій і переключилися на тісну та тривалу дружбу з націоналістами і правими військовими.

376

Це також дало поштовх появі впливового фільму Коста-Гавраса «Z», в основу сюжету якого лягла справа Ламбракіса.

377

В Іспанії і Латинській Америці державний військовий переворот чи заклик до нього. — Прим. пер.

378

Офіцери, більшість яких сформувалися у військових кадетських училищах за часів довоєнної диктатури Іоанніса Метаксаса, можливо, були не такими непопулярними, як припускали їхні закордонні критики. Але припущення про те, що вони користувалися прихильністю (і, здається, не тільки) Сполучених Штатів, було правильним. Те, що, по суті, було запізнілим продовженням грецької Громадянської війни 1940-х років, швидко стало вважатися останнім проявом європейської громадянської війни тривалістю в століття. Місце «Іспанії» як головного осередка поляризації політичних настроїв посіла «Греція».

379

З 1962 року Греція мала статус асоційованого члена Європейської економічної спільноти.

380

Рух грецьких спільнот поза межами Греції за приєднання своїх територій до Грецької держави. — Прим. наук. ред.

381

Утім сама хунта не уникла покарання. Одинадцять її лідерів судили та визнали винними в серпні 1975 року. Троє отримали смертний вирок, пізніше пом’якшений до довічного ув’язнення. Пападопулос помер у в’язниці в 1999 році, до кінця так і не визнавши провини. Пізніше суд визнав винним генерал-бригадира Іоаннідіса за його дії в придушенні повстання в Політехнічному університеті. На момент написання цієї книжки він перебуває у в’язниці. (Іоаннідіс помер у 2010 році від хвороби легенів. — Прим. пер.).

382

Моррес помер у 1952 році у віці 84 років. Сам Салазар, син агента з нерухомості, народився в португальському місті Вімейру 28 квітня 1889 року, на тиждень пізніше за Гітлера. Як для людини, що керувала європейською державою наприкінці 1960-х років, він був напрочуд глибоко вкоріненим у звичаї попереднього століття — його мати народилася в 1846 році.

383

Станом на 1973 рік на Західну Європу припадало дві третини імпорту та експорту Португалії.

384

Утім молоді офіцери-пуритани та їхні союзники з лівого крила були незадоволені подальшим напливом того, що вони вважали порнографічною літературою і фільмами, коли Португалія надолужувала п’ятдесят років культурних обмежень. Якось вони навіть спробували заборонити виконання фаду, португальських народних пісень, бо вважали, що ці пісні навіюють «сум і фаталізм», а відповідно шкодять їхнім цілям просвітництва й суспільного прогресу.

385

Ідеться про період, коли Олександр Керенський був головою Тимчасового уряду в 1917 році в Росії. — Прим. наук. ред.

386

Ще в 1963 році іспанський лідер, не вагаючись, стратив захопленого комуніста, Хуана Ґрімау, усупереч широкому засудженню з боку міжнародної спільноти.

387

Іронія полягає в тому, що внаслідок ретельно відміряних свобод, які Франко дозволив активістам-студентам в останнє десятиліття свого правління, іспанські студенти покоління шістдесятих зазвичай постфактум перебільшували ту роль, яку вони відіграли в подальшій боротьбі країни за демократію.

388

Див. Розділ 7. Як наслідок, католицькі лідери, не заплямовані пов’язаним із Франко минулим, могли зіграти активну роль у демократичних перетвореннях країни, виконуючи роль «моста» між радикалами й консерваторами.

389

Грандіозний меморіальний комплекс «Долина полеглих», відкритий 1959 року, став місцем поховання (часто вимушеного) загиблих у Громадянську війну 1936?1939 років. Незважаючи на те, що це місце, за словами Франко, мало стати національним актом спокути й примирення, воно залишалося контроверсійним, як і події війни. З демократизацією Іспанії Долина полеглих як символ диктатури продовжувала провокувати дебати в суспільстві. Суперечку було вирішено в жовтні 2019 року, коли рештки Франко, який у 1975 році також був похований у меморіалі, перенесли до сімейної усипальниці. — Прим. наук. ред.

390

Каудильйо в перекладі з іспанської означає «вождь». Із 1937 року до своєї смерті титул каудильйо носив Франциско Франко. — Прим. наук. ред.

391

Іспанська соціалістична робоча партія; ісп. Partido Socialista Obrero Espanol. — Прим. ред.

392

За місяць до того, як Іспанську комуністичну партію легалізували, вона провела в Мадриді публічний з’їзд єврокомуністичних партій Західної Європи.

393

Соціально-географічний розподіл виборів 1977 року моторошно нагадував розподіл 1936 року — по суті, політична культура країни була законсервована на чотири десятиліття.

394

Стаття 151 Конституції надавала можливість «самоврядування» будь-якому регіону, який би про це попросив.

395

Проти короля й парламенту в 1982 та 1985 роках сталося ще два заколоти, обидва їх легко придушили.

396

Антоніо Техеро як одного з основних керівників військового заколоту засудили на 30 років позбавлення волі в травні 1982 року. Техеро вийшов з в’язниці в 1996-му, пробувши за ґратами більше, ніж решта учасників заколоту. — Прим. наук. ред.

397

За даними офіційної статистики щодо безробіття, до середини 1980-х безробітним серед працездатного населення був більше ніж кожен п’ятий. Напевно, реальна цифра була ближча до кожного четвертого. У країні, де досі не існувало функціональної мережі соціального забезпечення і де мало хто мав приватні заощадження, ці цифри означали загальну скруту.

398

У 1982 році кампанія ІСРП відбувалася під слоганам «НАТО — “ні” вступу!». Через чотири роки на їхніх листівках було написано: «НАТО — членству “так”!».

399

Традиційна соціалістична платформа націоналізації мало стосувалася Іспанії, де авторитарна держава і так контролювала більшу частину офіційної економіки.

400

Нова іспанська Конституція 1978 року, яку було укладено таким чином, щоб примирити ворожі протилежності іспанської історії — лівих із правими, церкву з антиклерикалами, центр із периферією, — багатозначно мовчала щодо режиму, який сама запроваджувала.

401

Гра англійських слів «general elections» (загальні вибори) та «general erections» (загальні ерекції). — Прим. пер.

402

Його фільми — серед яких останній «La Mala educacion» («Погане виховання», 2004) — також були підкреслено антиклерикальними; напевно, саме в цьому

аспекті Альмодовар залишається послідовно вірним давній традиції іспанського культурного дисидентства.

403

Victor Perez-Diaz, Spain at the Crossroads. Civil Society, Politics and the Rule of Law (Cambridge, MA, 1999), p. 6.

404

В обох випадках столиця Осло абсолютною більшістю проголосувала «за», але противниками такого рішення була антиєвропейська коаліція радикалів, борців за довкілля, «мовних націоналістів» та фермерів з прибережних і північних провінцій країни, а також рибалок, які виступали категорично проти того, що ЄЕС обмежує прибережну зону риболовлі лише двадцятьма кілометрами. Вступ Данії також підштовхував до цього і Гренландію, яка в той час усе ще підпорядковувалася Копенгагену. Але після того, як Гренландія в 1979 році отримала самоврядування, у країні провели референдум, на якому населення проголосувало за вихід з ЄЕС — це був перший і останній вихід держави-члена зі Спільноти. (І залишається на час перекладу книжки. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, оголосивши про вихід з ЄС, досі не може узгодити умови виходу, що стало причиною тривалої політичної кризи, і як наслідок — дострокових виборів. — Прим. наук. ред.).

405

Утім це компенсували нові можливості для інвестицій у приватному секторі: частка закордонного капіталу в іспанських компаніях у 1983–1992 роках зросла на 374%.

406

Не один впливовий голос у Брюсселі закликав Європейську комісію перевірити, чи реалізує він свої погрози…

407

Звичайно, Спільна сільськогосподарська політика, ще одна велика стаття видатків бюджету ЄС, уже давно поглиблювала ті самі регіональні розбіжності, які структурні фонди та інші організації мали на меті усунути…

408

Багатші країни зазвичай були менш зобов’язані Брюсселю та зберігали більший контроль над власними справами. У Франції, незважаючи на те, що закони, ухвалені в 1980-х роках, проголошували «децентралізацію», Париж міцно тримав у руках важелі бюджетної політики. У результаті заможні регіони Франції дотримувались міжнародної тенденції й отримували переваги від зв’язків з ЄС, але бідніші райони продовжували залежати насамперед від державної допомоги.

409

Відтоді до «Шенгенської зони» увійшли й інші держави — члени Європейського Союзу, але Велика Британія залишилася поза нею, а Франція, як і інші учасники, зберегла за собою право відновити прикордонний контроль з міркувань безпеки.

410

Якби не відчутне зростання рівня народжуваності в іммігрантських спільнотах з Азії, Африки та країн Карибського басейну, ці цифри були б ще нижчі.

411

У Східній Європі порівняно низького рівня народжуваності в ті самі роки першою досягнула Угорщина, де «підпільна» економіка (див. розділ 18) дозволяла багатьом людям мати вищий рівень життя, ніж в інших країнах Блоку.

412

Найбільше гнівних протестів відбувалося з боку профспілок, які об’єднували працівників низькооплачуваної сфери державних послуг, від прибиральників до медсестер. Великі промислові спілки набагато оптимістичніше дивилися на урядові скорочення: допоки лейбористи дотримувались обіцянки захищати традиційних кваліфікованих робітників промислової сфери та не чіпати їхні пільги, їхні лідери спокійно ставилися до «віровідступництва» уряду. Більше їх здивувало те, що подібні домовленості не вийшло укласти з місіс Тетчер.

413

З англ. «Maggie Thatcher Milk Snatcher». — Прим. наук. ред.

414

Радянський письменник Юрій Гаврилов уперше назвав Тетчер «залізною леді» у своїй публікації від 1976 року в московській газеті «Красная звезда». Підставою став різкий антирадянський виступ Тетчер як нового лідера Консервативної партії. Тетчер узяла собі на користь цей негативний епітет під час передвиборчої кампанії 1979 року. — Прим. наук. ред.

415

Протягом десяти тижнів у 1982 році Сполучене Королівство й Аргентина перебували в стані неоголошеної війни через Південну Джорджію і Південні Сандвічеві острови. Заявляючи про повернення своїх територій, Аргентина окупувала ці британські території в Атлантичному океані. Конфлікт закінчився тим, що Аргентина відступила та повернула острови під британський контроль. — Прим. наук. ред.

416

Так Едварт Гіт охарактеризував діяльність інвестиційного конгломерату Lonrho в 1973-му. — Прим. наук. ред.

417

У 1996 році (в останній рік свого існування) британська націоналізована залізнична мережа «похвалилася» найнижчим рівнем державного субсидіювання в Європі. Того самого року французи закладали рівень інвестицій у залізницю на рівні 21 фунт на душу населення, італійці — 33 фунти, тоді як британці — лише 9 фунтів.

418

І приватною бідністю теж. Розірвавши зв’язок між пенсіями й зарплатами, Тетчер різко зменшила пенсійний дохід більшості її співвітчизників. Станом на 1997 рік державні пенсії у Великій Британії становили тільки 15% від середнього заробітку — у ЄС це було найнижче співвідношення.

419

Фрідріх II (1712?1786) прусський король і курфюрст Священної Римської імперії. Один із найвидатніших німецьких правителів, представник освіченого абсолютизму. За його правління територія держави значно розширилася, також він реформував армію та підтримував мистецтво. — Прим. наук. ред.

420

Упродовж десятиліття після відставки Марґарет Тетчер її наступники біля консервативного керма деградували від стомливого занудства (Джон Мейджор) до самовпевненої неадекватності (Вільям Гейґ) та безмежної некомпетентності (Іан Данкан Сміт). Після тривалого правління «сонячної королеви» настала злива посередності.

421

На партійному з’їзді шотландських торі 14 травня 1982 року вона пояснювала: «Дуже захопливо мати справу зі справжньою кризою, коли половину свого політичного життя ти мусиш давати раду банальним питанням на кшталт проблем довкілля».

422

Можливо, з тією лише різницею, що, поки Марґарет Тетчер вірила в приватизацію як щось на кшталт моральної чесноти, Тоні Блеру просто подобалися багатії.

423

Як показало соціологічне опитування 1979 року, передвиборча програма Соціалістичної партії Міттерана дивним чином збігалася з політичним портретом країни. Жодна інша партія не могла похвалитися таким влучанням.

424

Колишній банкір та радник прем’єр-міністра в уряді де Ґолля Жака Шабана-Дельмаса, Делор пізніше, у 1985?1995 роках, очолюватиме Європейську комісію.

425

Ідеться про вісім проєктів: Скляна піраміда Лувру, Музей д'Орсе, Парк Ла-Віллет, Інститут арабського світу, Опера Бастилія, Велика арка Дефанс, Міністерство економіки та фінансів і Національна бібліотека Франції. Деякі з цих проєктів розпочалися ще до Міттерана, але саме за нього набули грандіозності. Крім вартості, ці проєкти критикували за те, що вони сприяли утвердженню образу імперії та суттєво трансформували міський простір Парижа. — Прим. наук. ред.

426

Навіть на піку народного невдоволення урядовою політикою під час економічної кризи середини 1980-х років 57% виборців стверджували, що задоволені зовнішньою політикою Міттерана.

427

У 1982 році IRI (Instituto per la Ricostruzione Industriale — Інститут промислової реконструкції) контролював, зокрема, усе чавунне виробництво в Італії, дві третини виробництва спеціальної сталі, чверть виробництва морозива та 18% виробництва очищених від шкірки томатів.

428

Початковою метою Treuhand було перетворити якомога більше з дев'яти тисяч східнонімецьких компаній (на яких працювало сім мільйонів чоловіків та жінок) на справжній бізнес, а решту — ліквідувати. Але через політичний тиск корпорація радше віддавала перевагу відновленню чи об'єднанню багатьох збиткових концернів, за іронією тим самим створюючи новий

напівдержавний сектор, який отримував субсидії з державного бюджету. Див. Розділ 21.

429

Instituto per la Ricostruzione Industriale (Інститут промислової реконструкції), Instituto Nazionale delle Assicurazioni (Національний інститут страхування), Ente Nazionale Idrocarburi (Державне нафтопромислове об'єднання), Ente Nazionale per l'Energia Elettrica (Державне електроенергетичне об'єднання).

430

Evgenia Ginzburg, Journey into the Whirlwind (Harcourt, 1967); Margarete Buber-Neumann, Von Potsdam nach Moskau: Stationen eines Irrweges (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1957); Wolfgang Leonhard, Child of the Revolution (Pathfinder Press, 1979), уперше опублікований у Кельні в 1955 році під назвою Die Revolution entlasst ihre Kinder; Victor Serge, Memoires d'un revolutionnaire (Paris, 1951); Boris Souvarine, Stalin. A Critical Survey of Bolshevism (уперше виданий англійською в 1939 році).

431

У період між 1975 та 1981 роками лише Франція прийняла 80 тисяч біженців з Індокитаю.

432

У 1963 році, коли він уже давно втратив інтерес до своїх власних французьких комуністів, автора Les Mains Sales («Брудними руками») ще можна було почути в Празі, де він захоплено розводився про соціалістичний реалізм в аудиторії спантеличених чеських письменників й інтелектуалів.

433

Моральна казка (фр.). — Прим. пер.

434

Математик і філософ XVII століття Блез Паскаль вказував, що раціональна людина повинна прагнути віри в Бога і жити так, ніби Він справді існує. Якщо людина помиляється і Бога немає, то вона втратить лише окремі задоволення, натомість якщо Бог існує, то така людина отримає «вічність буття». — Прим. пер.

435

«La responsabilite envers l’Histoire dispense de la responsabilite envers les etres humains».

436

«Pour ma part, je pense que s’il y a une grande cause aujourd’hui, c’est la defense des intellectuals». Див.: Le Nouvel Observateur, № 1140, вересень 1986, «Les Grandes Causes, ca existe encore?».

437

Antonino Bruno, Marxismo e Idealismo Italiano (1977), pp. 99–100.

438

Цікаво, що саме рішення чехословацького уряду в 1976 році ратифікувати Пакт ООН про права людини — коли Чехословаччина стала 35-ю державою-підписантом — зробило цей Пакт обов’язковим у рамках міжнародного права.

439

Абревіатура чеськ. «Vybor na obranu nespravedlive stihanych». — Прим. ред.

440

Але навіть рух за довкілля мав своїх власних внутрішніх дисидентів. Словацький письменник Мілан Шимечка застерігав своїх колег (зокрема Гавела) від недооцінювання переваг сучасності: «Я дотримуюся думки, що навіть забруднення, яке супроводжує промислові надбання, краще за хаос та жорстокість, від яких знемагають суспільства, де люди не спроможні

задовольнити своїх базових потреб». Milan Simecka, «A World With Utopias or Without Them», Cross-Currents, 3 (1984), p. 26.

441

Такія — в ісламі право приховувати релігійні переконання в разі переслідувань та загрози життю. — Прим. пер.

442

Югославія була винятком, який підкреслював правило: «Оскільки в Югославії ніколи не було офіційно встановленої культури (що не заважало офіційним фігурам бути присутніми в культурному житті країни), не могло бути і її природної протилежності — підпільної, альтернативної або паралельної культури, на кшталт тієї, яку ретельно плекали інші соціалістичні країни». Dubravka Ugresic, The Culture of Lies (1998), p. 37.

443

І недарма. Як ми вже знаємо, тогочасні британські й німецькі рухи за мир усуціль кишіли радянськими та східнонімецькими розвідниками.

444

Луїс Корвалан (1916–2010) — генеральний секретар Комуністичної партії Чилі, ув’язнений після військового путчу Піночета в 1973 році. — Прим. наук. ред.

445

Упродовж 1980-х років Польща та Чехословаччина скотилися до від’ємного економічного зростання — насправді їхні економіки зменшувалися. Уся економіка СРСР, очевидно, почала скорочуватись із 1979 року.

446

Timothy Garton Ash, The Uses of Adversity (NY, 1989), p. 9.

447

Сільське господарство Радянського Союзу, Угорщини та Румунії переважно нагадувало великі поміщицькі маєтки XIX століття: в умовах низької оплати праці, поганого оснащення й кепських результатів працівники виконували для своїх відсутніх на місці роботодавців необхідний мінімум, бережучи сили на справжню працю на своїх сімейних ділянках.

448

Я вдячний доктору Пауліні Брен за це посилання.

449

У брежнєвські роки виготовити пів кіло яловичини коштувало три з половиною рублі, але в магазинах її продавали за два. Європейська спільнота теж субсидувала фермерів, і приблизно в тих самих пропорціях. Різниця, звичайно, полягала в тому, що Західна Європа могла дозволити собі Спільну сільськогосподарську політику, а Радянський Союз — ні.

450

У травні 1982 року Угорщина приєдналася до Міжнародного валютного фонду, з чим вони одне одного і привітали. Тільки в 1989 році виявилося, що її уряд сильно занизив зовнішній і внутрішній борг країни за попереднє десятиліття.

451

Генерал-фельдмаршал Російської імперії, князь Григорій Потьомкін похований у Свято-Катеринінському соборі в Херсоні. Тоні Джадт відсилає до так званих бутафорських сіл, створених у 1787 році за наказом Потьомкіна на шляху Катерини II до Таврії, щоб вразити досягненнями імператрицю та представників іноземних держав, які її супроводжували, але насправді села такими не були. — Прим. наук. ред.

452

До того ж, як і сам Брежнєв, вони були серед найактивніших тогочасних споживачів. У ті роки ходив радянський анекдот: радянський лідер показує матері дачу, машини та мисливські будинки. «Це прекрасно, Леоніде, — каже вона. — Але що, коли до влади знову прийдуть комуністи?»

453

Звичайно, засудження матеріальних ідолів і гріха гордині належало до компетенції Католицької церкви. Але Кароль Войтила пішов значно далі. У своїх навчаннях до Посту, які він проводив у Ватикані в 1975 році, за три роки до сходження на папський престол, він відкрито оголосив, що з двох загроз Церкві, споживання та переслідування, перша становила значно серйознішу небезпеку, а тому була більшим ворогом.

454

Зверніть увагу, що спочатку він підтримав проєкт монастиря кармелітів в Аушвіці, а тоді під тиском протесту з боку міжнародної спільноти змінив думку. Його бездумне порівняння Польщі в умовах воєнного стану з «великим концентраційним табором» свідчить про аналогічну обмеженість.

455

За підтримки Ватикану США надавали «Солідарності» значну фінансову допомогу в часи її підпільної діяльності — за деякими оцінками, до 50 мільйонів доларів.

456

Утім на початку свого президентства в листопаді 1981 року Рейґан обмовився, що ядерна війна в Європі не обов’язково призведе до стратегічного зворотного удару. Західноєвропейські союзники Вашингтона розхвилювалися через цю ремарку не менше, ніж Москва. І ті, і ті висловилися категорично проти.

457

Звичайно, не могло бути й мови про те, щоб розмістити якісь Pershing чи крилаті ракети в самій Франції…

458

Після 1990 року виявилося, що не менше 25 членів Бундестагу в ті роки були агентами НДР на зарплатні.

459

13 грудня 1981 року, коли в Польщі оголосили воєнний стан, Шмідт був у НДР на «саміті» зі своїм візаві Еріхом Гонекером і дещо занепокоївся — не так через те, що сотні польських дисидентів опинилися у в’язниці, як тому, що польські події могли потенційно «дестабілізувати» процес покращення у внутрішньонімецьких відносинах.

460

Через те що ВВП США весь час зростав, частка державних витрат Сполучених Штатів на оборону у відносних цифрах стабільно зменшувалася, починаючи із середини 1950-х по 1979 рік, і навіть під час В'єтнамської війни. Пізніше вона сильно збільшилась: як відсоткова частка федеральних витрат оборонні видатки в 1987 році виросли на 24% проти 1980 року.

461

Насправді родина самого Горбачова сильно постраждала за Сталіна: обидва його діди були репресовані під час диктаторських чисток. Але новий радянський лідер не визнавав цього до листопада 1990 року.

462

«Mais c'est quoi, la dialectique?» — «C'est l'art et la maniere de toujours retomber sur ses pattes, mon vieux!» (Jorge Semprun, Quel Beau Dimanche (Paris: Grasset, 1980), p. 100.)

463

У 1986 році Радянський Союз офіційно визнав 31 загиблого від радіації та інших ушкоджень в результаті аварії на ЧАЕС. Валерій Ходемчук і Володимир Шашенок загинули під час аварії, решта померли впродовж кількох тижнів у Москві, куди були госпіталізовані. — Прим. наук. ред.

464

Ця подія стала темою книжки Жореса Медведєва «Атомна катастрофа на Уралі», опублікованої в еміграції в 1979 році.

465

Згідно з опитуванням громадської думки, проведеним через кілька місяців, у січні 1990 року, за ступенем народної прихильності Горбачов ішов одразу за Петром I, однак дуже сильно відставав і від Карла Маркса, і від Володимира Леніна…

466

Саме Сахаров відкрито порушив це питання, вимагаючи — у прямому телеефірі — скасувати статтю 6 та повернути народним представникам владу, яку партія «вкрала» в 1918 році. Зрештою, Горбачов сам надав Сахарову мікрофон, але було вже пізно.

467

Ідеться про Договір про звичайні збройні сили в Європі, який підписали представники урядів і міністри закордонних справ 22 держав — учасниць НАТО й Організації Варшавського договору. — Прим. пер.

468

На похороні Черненка в березні 1985 року він також зустрівся й підкреслено привітався з Алессандро Натта, головою італійської Компартії, до якого впродовж багатьох років до того моменту Москва ставилася прохолодно.

469

За іронічною подібністю до американського фіаско у В’єтнамі маріонетковий режим у Кабулі — відтепер позбавлений збройної підтримки з-за кордону — дошкутильгав до 1992 року, а тоді пав (не зважаючи на своїх закордонних гарантів) перед силами Талібану.

470

Андрій Грачов, цит. за: Archie Brown, The Gorbachev Factor (Oxford, 1997), p. 88.

471

Щоб віднадити інших (фр.). — Прим. пер.

472

У 1986 році США зняли вето на членство Польщі в Міжнародному валютному фонді в обмін на звільнення всіх інших політичних в’язнів та загальну амністію.

473

Див.: Harold James, International Monetary Cooperation since Bretton Woods (IMF Oxford University Press, 1996), p. 567.

474

Біллі Ґрем (1918?2018) — євангеліст-християнин, член Південної баптистської конвенції. Уперше приїхав до Угорщини з проповідями в 1977-му, згодом були візити у 1985 і 1989 роках. Кількість вірян, які відвідували його проповіді, щоразу зростала, сягнувши 90 тисяч у 1989 році. — Прим. наук. ред.

475

Офіційно місце поховання Надя впродовж тридцяти років залишалося невідомим; однак насправді всі знали, що його поховано на міському цвинтарі Будапешта в темному закапелку без позначки.

476

Я вдячний професору Тімоті Ґартону Ешу за це посилання.

477

Виявилося, що Гонекер (цілком обґрунтовано) здогадався, що Горбачов довго не протримається, а отже, можна без проблем на нього не зважати.

478

Через три дні після візиту Горбачова Гонекер прийняв із візитом китайського високопосадовця й порівняв заворушення в НДР з нещодавньою китайською «контрреволюцією». Імовірно, він таки розглядав можливість повторення в Німеччині різанини на площі Тяньаньмень: це була одна з причин, чому колеги вирішили його скинути.

479

Ніч з 9 на 10 листопада 1938 року стала кульмінацією численних цілеспрямованих і масштабних погромів синагог та єврейських крамниць, насильства і терору щодо євреїв у нацистській Німеччині. — Прим. пер.

480

Справедливості заради варто зазначити, що східнонімецькі дисиденти щиро помилилися, сприйнявши відвагу людських натовпів у листопаді 1989 року за основу для оновленої соціалістичної республіки. З іншого боку, джерелом

такої хибної інтерпретації була їхня сліпота щодо того, що став означати «соціалізм» — і їхній власний внесок у його збереження.

481

Почасти аналогічні події відбувалися в Польщі в 1980?1981 роках: політичні трансформації в країні, які мали місце десять років по тому, були справою значно більшого розрахунку та переговорів.

482

Автор, який тоді був у Празі, може засвідчити п’янке відчуття творення історії, що відбувалося на очах.

483

VPN, або Verejnost proti nasiliu (словацьк.). — Прим. ред.

484

Цей розрив поколінь чудово ілюструє карикатура в грудневому номері за 1989 рік однієї з недовговічних празьких студентських газет. Череватий дядько середнього віку в майці з огидою витріщається в люстерко для гоління на нечупарну жінку в дверях — у брудній розтягнутій нічній сорочці, бігуді та із сигаретою в зубах. «Ти не впізнаєш мене? — піддражнює вона його. — Я твоя мрія 1968 року».

485

«Якщо народ ніколи не говорив, перші слова, які він промовляє, є поезією», — Фердінандо Камон у La Stampa, «Tutto Libri», 16 грудня 1989 року.

486

Принаймні до приходу до влади Михайла Горбачова, після чого антирадянське інакодумство перестало бути для Заходу цінністю.

487

Від рум. conducator («вождь») — титул, який використовували деякі румунські лідери. — Прим. пер.

488

Суд та страту розстрільною командою зняли, щоб показати по телебаченню, але запис було оприлюднено лише через два дні.

489

Офіційно, звичайно, турків не існувало. «У Болгарії турків немає» (Дімітар Стоянов, міністр внутрішніх справ).

490

Ці застереження не завжди стосувалися віддалених сільських громад і маленьких провінційних міст, де поліція, не боячись телекамер та публічного осуду, до самого кінця продовжувала діяти безперешкодно.

491

Непрямий реверанс у бік єдиної тривкої спадщини шістдесятих — думки, що молодь за своєю природою перебуває в кращому становищі: за словами Джеррі Рубіна, «ніколи не довіряй нікому, хто старший за тридцять».

492

Таку лінію аргументації, зокрема, розвинув Вольтер у своєму елегантному роз'ясненні Ларі Вулф у книжці Inventing Eastern Europe (Stanford, 1994) (українське видання «Винайдення Східної Європи» вийшло друком у видавництві «Критика» в 2009 році. — Прим. пер.).

493

Навіть перша реакція Рейґана на оголошення воєнного стану в Польщі була очевидно млявою. Тільки після гучної публічної критики (зокрема з боку Генрі Кіссінджера) офіційний Вашингтон зайняв ту прямолінійну позицію, якою він добре запам'ятався.

494

У червні 2006 року Державний Союз Сербії та Чорногорії розпався на дві окремі держави — Сербію та Чорногорію. — Прим. пер.

495

У серпні 1989 року заступник голови Соціал-демократичної партії розкритикував уряд Коля за «поглиблення» кризи через відчинення дверей перед біженцями зі Східної Німеччини, які намагалися виїхати на Захід через щойно відкритий німецький кордон. Однак у Берліні (де СДП традиційно мала сильні позиції) партія отримала на виборах 1990 року значно кращий результат — 35% голосів.

496

Щодо цього Болей з деякою гіркотою зауважила: «Ми хотіли справедливості, а отримали Rechtstaat [конституційну державу]».

497

Друге, що зробив де Мезьєр, — нарешті визнав співпричетність Східної Німеччини до Голокосту та виділив 6,2 мільйона дойчмарок на репарації.

498

Невипадково Міттеран був єдиним провідним західноєвропейським політиком, який спокійно поставився до усунення від влади Горбачова під час невдалої спроби перевороту в Москві.

499

Неабияка іронія полягає в тому, що наступники Міттерана тепер мають давати раду бюджетним викликам і соціальним наслідкам цього самого договору.

500

Не найменшою такою поступкою було призначення поплічника Міттерана Жака Атталі очільником нової інституції — Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), який мав інвестувати кошти у відбудову Східної Європи. Після того як він витратив мільйони на ремонт престижного будинку для себе, але дуже мало на тих, хто мав би бути його бенефіціарами, Атталі з ганьбою усунули з посади. Не схоже, щоб ця ситуація якимсь чином позначилася на його високій думці про себе.

501

Існують свідчення того, що Горбачов пішов на цю ключову поступку несвідомо: це сталося, коли в травні 1990 року він погодився на пропозицію президента Буша щодо того, що право Німеччини на самовизначення має охоплювати свободу «вибору союзів».

502

На думку Ґрасса, сучасна історія Німеччини складається з її постійних намагань роздуватися й розширятися та відчайдушних спроб інших країн континенту ці намагання стримувати — або, за його власним висловом, «кожні кілька років наш національний закреп лікують клізмою “Європа”».

503

Мільке, міністра державної безпеки в 1957?1989 роках, у 1993 році засудили до шести років позбавлення волі за участь у вбивстві поліцейських у 1931 році. Але вже через два роки його достроково звільнили з огляду на вік: Мільке було 88 років. — Прим. наук. ред.

504

Зверніть увагу, що лише за вісім тижнів до того Горбачов уперто відмовлявся розглянути будь-які зміни такого штибу.

505

Валентин Варенников, який у той час очолював Сухопутні війська, та Дмитро Язов, міністр оборони СРСР. — Прим. наук. ред.

506

На п’ять центральноазійських республік — Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменія та Узбекистан — разом припадало більше територій (18% усієї площі Радянського Союзу), аніж на будь-яку іншу республіку, окрім самої Росії, але їхній сукупний валовий національний продукт у вересні 1991 року становив лише 9,9%. Водночас їхня історія виходить за межі цієї книжки.

507

Але це мало хто передбачав. Дивовижний виняток — есеї Романа Шпорлюка, написані в 1970?1980 роках та зібрані у виданні Ukraine and the Break-Up of the Soviet Union (Hoover Institution, Stanford, 2000).

508

Не плутати з історичною областю Молдова на західному березі річки Прут у Румунії.

509

Через тюркське походження азербайджанців причини цієї напруги частково можна простежити до винищення вірмен під час Першої світової війни в османській Туреччині.

510

У січні 1990 року в Баку відбулася низка погромів вірменського населення столиці, за різними даними, загинуло до кількох десятків вірмен. Це ще більше загострило конфлікт, і вірмени Нагірного Карабаху продовжували вимагати його приєднання до Вірменії. — Прим. наук. ред.

511

Характерний для Росії погляд на себе — хитке поєднання невпевненості й гордині — влучно описав ліберальний філософ Петро Чаадаєв у «Філософських листах» 1836 року: «Про нас можна сказати, що ми становимо, так би мовити, виняток серед народів. Ми належимо до тих із них, які ніби не входять складовою частиною до роду людського, а існують лише для того, щоб стати великою наукою для світу. Звичайно, не мине безслідно і те напучення, яке нам судилося дати, але хто знає день, коли ми знову віднайдемо себе серед людства, і скількох лих ми зазнаємо до звершення нашої долі?».

512

Це одна з причин, чому кінець Радянського Союзу був та залишається приводом для щирого жалю серед багатьох росіян. Для будь-кого іншого «незалежність» — це щось здобуте, тоді як для Росії незалежність означала очевидну втрату.

513

Єльцин отримав 57% голосів при явці в 74%.

514

Винятком був французький президент Франсуа Міттеран, який усе ще не міг прийняти дестабілізацію Східної Європи і трохи поквапився визнати успіх змовників у відновленні колишнього ладу.

515

Навіть в Україні, де багато російськомовних насторожено ставилися до розмов про державну незалежність, серпневий переворот кардинально вплинув на народні настрої: 24 серпня Верховна Рада України проголосувала за незалежність 346 голосами проти 1. Коли 1 грудня відбувся всенародний референдум, 90,3% електорату (за явки у 84%) проголосували за вихід з Радянського Союзу.

516

Бажання, але не засобів. Якби Горбачов — або серпневі заколотники — вирішили залучити армію, щоб придушити опозицію, немає жодної певності, що їм би це не вдалося.

517

Промова стала відома як «Chicken Kiev speech», саме так її назвав Вільям Сафайр у своїй колонці в New York Times у серпні 1991 року. Промову, яку написала Кондоліза Райс, що тоді відповідала за регіон Східної Європи в адміністрації Буша, різко розкритикували за нездатність президента реально оцінити виклики, з якими зіткнувся СРСР. — Прим. наук. ред.

518

Це викликало певну ворожість з боку чехів. Під час візиту до Праги в 1985 році ліберальні чехи частували автора цих рядків описами привілеїв, які режим надавав словацькій меншині. Причиною особливого обурення були шкільні вчителі зі Словаччини: їх наймали для викладання в початкових школах Праги, тоді як батьки вважали їх безнадійно провінційними та неспроможними впоратися з цим завданням.

519

Поява окремої угорської партії відображає наявність на словацькій території близько пів мільйона угорців, що становить 10% населення Словаччини.

520

Цит. за: Mlada Fronta dnes, 12 березня 1991 року. Див.: Abby Innes, Czechoslovakia: The Short Goodbye (Yale U.P., Newhaven, 2001), p. 97.

521

Виявилося, що роз’єднатися політично було простіше, ніж економічно: угоди щодо федерального майна Чехословаччини нарешті було досягнуто лише в 1999 році.

522

Вуковар — місто в Хорватії. Мостар — місто в Боснії і Герцеговині. — Прим. пер.

523

Загреб, Белград та Скоп’є (столиця Македонії) належали до міст Центральної Європи, які в 1910?1990 роках зростали найшвидше.

524

Ідеться про рефлекси праслов’янської фонеми е. — Прим. ред.

525

«Одних сербів ми вб’ємо, інших — вишлемо за кордон, а решту — змусимо прийняти католицизм», — проголошував устаський міністр з питань релігії в Загребі 22 липня 1941 року.

526

Під час «дослідницького» візиту до Скоп’є одразу після косівської війни 1999 року македонський прем’єр-міністр «по секрету» повідомив автору цих рядків, що албанцям (зокрема його колезі-міністру, який щойно вийшов з приміщення) довіряти не можна: «Не можна вірити всьому, що вони говорять. Просто вони не такі, як ми, — вони не християни».

527

Звичайно, хорвати й інші національності так не вважали; вони могли б згадати про перевагу сербів у державній армії (60% офіцерського складу станом на 1984 рік були сербами, що більш-менш пропорційно відповідало кількості сербів серед населення країни, але від того іншим національностям було не легше) та непропорційно велику частку інвестицій і федеративного бюджету, яку отримував Белград.

528

«Косово — це ваш Алжир усередині Орлеана» (фр.). — Прим. пер.

529

Оскільки етнічне походження в Югославії не можна було визначити за зовнішнім виглядом чи мовою, бойовики в пошуках жертв покладалися на селян, які «здавали» своїх сусідів — сім'ї, з якими вони часто жили мирно, а часом і дружно впродовж років і навіть десятиліть.

530

Між 1992 та 1994 роками агенції ООН на Балканах були мало не співучасниками боснійських сербів: наприклад, вони дозволяли їм мати право вето щодо того, хто міг в'їжджати і виїжджати з міста Сараєва, що перебувало в облозі.

531

Майже 16 років Младич переховувався від арешту й лише 2011 року був затриманий; це стало однією з передумов отримання Сербією статусу кандидата в члени ЄС. У 2017 році Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії визнав Ратка Младича винним у воєнних злочинах, злочинах проти гуманності та геноциді. — Прим. наук. ред.

532

Орадур-сюр-Глан (Франція), Лідице (Чехія) — селища, які були повністю знищені нацистами в 1944 та 1942 роках відповідно. — Прим. пер.

533

Саме французи наполягали на тому, щоб церемонія підписання відбувалася в Парижі: то було способом символічної спокути, який лише підкреслював небажання Франції виступити проти сербів у минулому.

534

Завданням Високого представника був нагляд за імплементацією Дейтонських домовленостей у цивільній сфері. Першим Високим представником став колишній прем'єр-міністр Швеції (1995?1997) Карл Більдт. — Прим. наук. ред.

535

Сили стабілізації під егідою НАТО замінили на операцію Європейського Союзу «Алтея» 2 грудня 2004 року.

536

Уже немолодий грецький прем'єр-міністр Андреас Папандреу, граючи на національних почуттях заради підняття власного рейтингу, стверджував, що термін «Македонія» був частиною давньої спадщини його країни і його можна застосовувати лише до північного регіону Греції. Якщо слов'янська держава, відтята від Південної Югославії, називала себе так, то мусила мати іредентистські амбіції. Чого не міг визнати Папандреу, то це того, що багато «греків» грецької Македонії і самі мали слов'янське походження, хоч офіційно й були еллінізовані з патріотичною метою. (У лютому 2019 року Македонія офіційно змінила назву на «Республіка Північна Македонія», що стало результатом домовленостей з Грецією від 2018 року. З 2005 року Македонія — кандидат на вступ до ЄС, також країна подала заявку на членство в НАТО, тож залагодження конфлікту з Грецією мало посприяти вступу країни до цих організацій. — Прим. наук. ред.).

537

Узимку 1996 року після очевидно сфальсифікованих результатів місцевих виборів сербські студенти три місяці протестували на вулицях Белграда проти диктатури Мілошевича та вимагали змін. Однак вони не отримали ані підтримки, ані схвалення від західних держав, які в роки після підписання Дейтонської угоди вважали Мілошевича чинником стабілізації і не робили нічого, що могло б його послабити.

538

Український контингент з 1995 по 1999 рік брав участь в операціях з підтримки миру і безпеки в Боснії і Герцеговині; чисельність постійного контингенту становила 400 осіб, від 1999 року до сьогодні українські військові входять до складу сил з підтримки миру та стабільності в Косові. — Прим. наук. ред.

539

Як і у випадку сараєвських звірств, Белград та його прихильники наполягали або на тому, що нічого такого не сталося, або ж, коли це вже не працювало, що це була постановочна «провокація», підлаштована жертвами.

540

Після програшу на виборах 2001 року Мілошевича заарештували за підозрою в корупції, розтраті державних коштів та зловживанні владою, але його вина не була доведена. Тоді влада Сербії видала його Міжнародному трибуналу щодо колишньої Югославії в Гаазі, який ще в 1999 році висунув йому звинувачення у воєнних злочинах. Мілошевич відмовся від послуг адвоката і захищав себе сам. 2006 року, ще до завершення судового процесу, Мілошевич помер від серцевого нападу. — Прим. наук. ред.

541

Через поведінку Жанв'є Франція та інші країни вимагали визнати його відповідальним за подальшу різанину.

542

Серед молодшого покоління, орієнтованого на бізнес та спраглого вирватися з обтяжливого минулого країни, це навіть призвело до нового конформізму, який замінив дерев'яну комуністичну публічну мову комунізму: некритичне низькопоклонство перед мантрами неокласичної економічної науки, блаженно не затьмарене обізнаністю щодо їхньої суспільної ціни.

543

І цим викликали занепокоєння серед націоналістів, що Прагу знову буде втягнуто у Велику німецьку сферу співпроцвітання, і появу нового анекдоту: «Я маю дві новини щодо посткомуністичних перспектив Чехословаччини — хорошу і погану». — «Яка хороша новина?» — «Німці йдуть!» — «А погана?» — «Німці йдуть».

544

Важливим винятком з цього правила є Естонія, яка надзвичайно виграла від того, що її практично взяли на утримання її скандинавські сусіди. У 1992 році, коли вона вийшла із зони рубля, 92% торгівлі країни припадало на країни колишнього Радянського Союзу. Через п’ять років понад три чверті її торгівлі припадало на Захід, великою мірою — по той бік Балтійського моря.

545

Та неефективності — іронія шаблонних приватизацій у Східній Європі почасти полягала в тому, що щойно колективні господарства розділили на крихітні ділянки, їх стало неможливо обробляти трактором, тільки вручну.

546

За підрахунками, у 1993 році інфляція в посткомуністичній Україні впродовж року сягнула 5371%.

547

Відсилання до стилю англійського письменника Семюєла Джонсона (1709?1784), якому були властиві довгі слова та протиставлення в реченнях. — Прим. пер.

548

Але Румунія — це, мабуть, унікальний випадок. На виборах мера в Бухаресті в 1998 році Румунська робітнича партія обвішала місто плакатами із зображенням Ніколае Чаушеску. На них було написано: «Вони мене вбили. Хіба вам тепер краще живеться? Пам'ятайте: усе, що я робив, я робив для румунського народу».

549

І навіть інколи з невиправними фашистами, які сумували за кращими часами Другої світової війни, — зокрема в Хорватії.

550

Але, мабуть, усе ж таки не егоїстичні дії деяких популярних письменників, які мало чим ризикували б, якби відмовилися від їхніх послуг: наприклад, Кріста Вольф, розхвалена літературна амбівалентність якої здається дещо менш принадливою у світлі пізніших свідчень про її співпрацю зі Штазі.

551

Для порівняння: гестапо в 1941 році мало менше 15 тисяч штату, щоб тримати під наглядом усю велику Німеччину.

552

У чеській мові lustrace означає «виводити на світло», хоча слово також має конотацію спокути.

553

За це посилання я вдячний доктору Жаку Рупніку.

554

Під час передвиборчої кампанії у 2018 році партія почала вживати назву «Ліга», щоб охопити й електорат з Півдня. — Прим. пер.

555

Валлійською Plaid Cymru, що в перекладі означає «Партія Уельсу». — Прим. пер.

556

Виникла в 1969 році після розколу Ірландської республіканської армії. Тимчасова IPA відповідальна за більшість терактів на території Великої Британії з 1972 по 1998 рік. — Прим. наук. ред.

557

З ірл. Eire — «Ірландія». — Прим. пер.

558

Помаранчевий орден — протестантське братство в Північній Ірландії та Шотландії. — Прим. пер.

559

Провінція Белгіка Юлія Цезаря була розташована вздовж лінії, яка мала відокремлювати галло-романські території від франкських і позначати кордон між латинізованою Європою, де панували франки, та германською Північчю.

560

Головні газети Le Soir і De Standaard практично не мають читачів поза межами франкомовної аудиторії та мовців нідерландської відповідно. Як наслідок, жодна з них сильно не переймається тим, щоб подавати новини з іншої частини країни. Коментарі нідерландською на валлонському телебаченні (і навпаки) супроводжують субтитри. Навіть автоматичні інформаційні табло в міжрегіональних поїздах весь час перемикаються з нідерландської на французьку і назад (або подають інформацію обома мовами, як-от у Брюсселі), коли переїжджають з одного регіону в інший. У жарті, що тепер спільна мова Бельгії — це англійська, тільки частина жарту.

561

Тим, хто більше цікавиться історією, напевно, спав на думку уривок з «Меморіалу Святої Єлени» графа де Лас Каза (ідеться про спогади картографа й письменника графа де Лас Каза, який супроводжував Наполеона в його засланні на острів Святої Єлени. — Прим. наук. ред.), у якому Наполеон Бонапарт у засланні уявляє майбутню «європейську асоціацію» з «одним кодексом, одним судом, однією валютою».

562

Польща, Угорщина та Чеська Республіка приєдналися до НАТО в 1999 році, саме встигнувши (без особливого на те бажання) взяти участь в операції НАТО в Косові. Болгарія, Румунія, Естонія, Латвія, Литва, Словаччина та Словенія стали членами Альянсу в 2004 році.

563

Цьому також сприяв економічний занепад початку дев'яностих, який підживлював поширену у Швеції думку, що шведські експортери дуже залежні від необмеженого доступу до європейського ринку.

564

Див. Розділ 21. Труднощі були цілком справжніми. Після 1989 року східноєвропейські країни втратили від 30 до 40% національного доходу.

Першою країною, яка в 1997 році повернулася до рівня 1989 року, була Польща; іншим знадобився час до 2000 року чи навіть більше.

565

Це припущення надзвичайно оптимістичне. Після приєднання до ЄС Іспанії та Португалії в 1986 році їхні економіки зростали в середньому на 1?1,5% швидше, ніж в інших країнах Спільноти.

566

Від англ. «big-bang enlargement». — Прим. пер.

567

У 2007 році до ЄС приєдналися Болгарія та Румунія, у 2013-му — Хорватія. — Прим. пер.

568

1. січня 2002 року 600 мільярдів євро готівкою були бездоганно запроваджені та поширені в країнах єврозони, що стало значним технічним досягненням.

569

«Везіння та доброчесності» (італ.). — Прим. пер.

570

Сенсімонізм — течія соціального утопізму, заснована графом Анрі де Сен-Сімоном. На думку її прихильників, індустріалізація та наукові відкриття стануть поштовхом до радикальних змін у суспільстві, формування продуктивного суспільства. — Прим. пер.

571

Якщо ця система й досі працювала так бездоганно, то принаймні частково тому, що федеральний механізм було дуже добре змащено, не в останню чергу грошима: у 1990-х Швейцарія все ще була, за більшістю оцінок, найбагатшою країною світу.

572

Європейська Конституція так і не була ратифікована, оскільки на відповідних референдумах у 2005 році громадяни Франції та Нідерландів проголосували проти. Альтернативою Європейській Конституції став Лісабонський договір, ратифікований усіма державами-членами; він набув чинності у 2009 році. — Прим. пер.

573

Цит. за: Kenneth Harris, Attlee (London, 1984), p. 63.

574

Особливо загрозливим було зниження явки в Нідерландах. Ця країна, яка колись була світочем європейського завзяття й робила щедрі внески у фонди Європейської спільноти та Союзу, в останні роки почала замикатися в собі: цю тенденцію підкреслило і пришвидшило зростання популярності Піма Фортейна (нідерландського політичного діяча — відкритого гомосексуала, який виступав за припинення імміграції мусульман до Нідерландів. — Прим. пер.) та його подальше вбивство.

575

На виборах до Європейського парламенту в 2019 році явка стала найвищою за двадцять років (з 1979 року), склавши 50,66% в середньому по ЄС. — Прим. пер.

576

Очевидно, варто додати, що в січні 2004 року лише один дорослий француз із п’ятдесяти міг назвати десять нових держав-членів.

577

«Євробарометр» — опитування громадської думки, здійснюване під егідою Єврокомісії. — Прим. пер.

578

Утім не всюди: у Сполученому Королівстві — як і в США — розбіжність у доходах між багатими та рештою людей постійно зростала, починаючи з кінця 1970-х років.

579

Не плутати Європейський суд з Європейським судом з прав людини, створеним під егідою Ради Європи задля застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ухваленої в 1953 році.

580

Стаття 3 (I) «Конституції для Європи» Жискара визначає цілі Союзу як «просування миру, його цінностей та добробуту його народів».

581

Цит. за: Andrew Moravscik, The Choice for Europe (New York, 1998), p. 265.

582

Її саркастично передбачив тодішній держсекретар США Ловренс Іґлберґер, який спрогнозував, що європейці «напартачать, і це буде їм уроком».

583

Не тільки ЄС надавав своїм фермерам субсидії на шкоду іншим. Він був навіть не найбільшим порушником: Норвегія, Швейцарія, Японія та США роблять більші виплати в перерахунку на душу населення. Але ЄС здавався лицемірнішим. Тимчасом як Брюссель проповідує чесноти всьому світу, його власні дії часто доволі вибіркові. Східні європейці, яким наказали прийняти й ухвалити цілу бібліотеку правил ЄС, навряд чи могли не помітити, як часто уряди західноєвропейських країн звільняли себе від цих самих правил.

584

На Уельському саміті НАТО у 2014 році держави-члени зобов’язалися зупинити скорочення витрат на оборону й намагатися досягнути (або підтримувати) витрати на рівні 2% від ВВП (як того вимагає Альянс) до 2024 року. З 2014 року витрати більшості європейських держав — членів НАТО на оборону зросли. — Прим. пер.

585

Щоб уникнути цього дублювання, Лісабонським договором було введено нову посаду — верховного представника Європейського Союзу з питань закордонних справ та політики безпеки, який очолював Європейську службу зовнішньої дії (European External Action Service) і водночас був віце-президентом Єврокомісії. Посаду комісара із зовнішніх відносин було скасовано. — Прим. пер.

586

У 1995 році згідно з дослідженням ЮНІСЕФ кожна п’ята британська дитина жила в бідності, порівняно з кожною десятою в Німеччині та кожною двадцятою в Данії.

587

Кембриджський політолог-теоретик Джон Дан, посилаючись на дещо відмінні критерії для аналогічного твердження, розділяє робочу силу багатих країни на «тих, хто може самостійно дуже добре подбати про себе на ринку… тих, хто може відстояти свої інтереси лише тому, що вони належать до останніх одиниць колективної дії, які мають надзвичайну перевагу порівняно з вартістю праці їхніх окремих членів, і тих, хто вже йде на дно, оскільки ніхто не хоче багато платити за їхню працю». Dunn, The Cunning of Unreason. Making Sense of Politics (London, 2000), p. 333.

588

Ґорз, який був людиною свого часу, припускав, що цей новий клас, зі свого боку, стане стимулом появи радикальних суспільних рухів нового покоління. Наразі мало що про це свідчить.

589

Тільки в 1992 році Федеративна Республіка відчинила двері для майже чверті мільйона югославських біженців. Британія прийняла 4 тисячі, а Франція — лише тисячу.

590

Наприкінці XX століття в Європі було приблизно 5 мільйонів ромів: близько 50 тисяч — у Польщі, 60 тисяч — в Албанії, пів мільйона — в Угорщині, десь по 600 тисяч — у Болгарії, на території колишньої Югославії та в Чеській Республіці, а також щонайменше 2 мільйони в Румунії. У кожній країні, де жили роми, вони стикалися з упередженнями й поганим ставленням (уже не кажучи про такі країни, як Британія, куди в'їзд їм було заборонено).

591

Квартали червоних ліхтарів (фр.). — Прим. пер.

592

У 2018 році Ліга на чолі з Маттео Сальвіні сформувала уряд разом із Рухом «5 зірок». Уряд пропрацював трохи більше року. — Прим. пер.

593

Данська народна партія утворилася, відколовшись від Данської партії прогресу, яка сама була результатом руху проти податків початку 1970-х років (див. розділ 14), проте нове покоління радикалів вважало її надто «м'якою» щодо ЄС і недостатньо антиімміграційною.

594

У Швейцарії, де антиіммігрантські упередження були особливо поширені в німецькомовних кантонах, расизм був не завжди прихованим: один передвиборчий плакат зображав кілька темношкірих облич під заголовком «Швейцарці стають неграми».

595

Розслідування підкупу в Мілані розкрило масштабність корупції в країні й запустило операцію «чисті руки» — наймасштабніший процес боротьби з політичною корупцією в Італії в 1990-х роках. Розслідування торкнулося близько 5 тисяч публічних фігур, зокрема половини членів парламенту та численних представників місцевої влади. — Прим. наук. ред.

596

У Бельгії немає життя, але є корупція (фр.). — Прим. пер.

597

За одним винятком: Едіт Крессон — французька політикиня і представниця соціалістів, колишня прем’єр-міністерка, яка згодом стала комісаром ЄС, — сприяла дискредитації всієї Комісії, коли в 1999 році виявилося, що вона використала свою владу в Брюсселі, щоб створити добре оплачувану посаду консультанта для свого колишнього стоматолога.

598

Навіть враховуючи війни в Югославії в 1990-х, кількість загиблих у зв’язку з воєнними діями в Європі в другій половині століття не перевищувала мільйона.

599

Прекрасна епоха (фр.) — період європейської історії між 1890 і 1914 роками. — Прим. ред.

600

Реймон Арон (який народився в 1905 році) поділяв деякі із сумовитих спогадів Цвайґа, якщо й не його відчай: «Відтоді, як під липневим сонцем буржуазна Європа ступила у століття воєн, люди втратили контроль над своєю історією».

601

Варто відзначити, що багато поляків також стверджують, що їхня країна розташована в центрі Європі: ця плутанина багато про що говорить.

602

Майже те саме стосується албанських косоварів. Звільнені НАТО від сербської тиранії, вони прагнуть незалежної державності не так через націоналістичні амбіції, а як заради того, щоб напевне уникнути ризику залишитися в Сербії — та поза Європою. (У 2008 році Косово в односторонньому порядку проголосило незалежність. Наразі його визнали 100 держав зі 193 держав — членів ООН. Україна не визнає незалежності Косова. — Прим. пер.).

603

Anna Reid, Borderland. A Journey through the history of Ukraine (2000), p. 20. Це пояснює місце «Європи» в лозунгах і прагненнях української революції в грудні 2004 року.

604

Див.: Tony Judt, ‘Romania: Bottom of the Heap’, New York Review, 1 листопада 2001 року.

605

Ганзейський союз був створений з метою налагодження співпраці між торговими гільдіями і містами Північно-Західної та Центральної Європи у сфері торгівлі й оборони. Найбільш потужним союз був у XIV?XV століттях, коли фактично контролював торгівлю в Балтійському морі. — Прим. наук. ред.

606

Оскільки іспанська була спільною для багатьох десятків мільйонів людей в Америках від Сантьяго до Сан-Франциско, її міжнародні позиції усе ж таки були добре захищені. Те саме стосувалося португальської, принаймні її доволі особливого бразильського варіанта.

607

За винятком Румунії, де все було навпаки і більш поширеною була французька.

608

Виняток у цьому випадку становить Болгарія, де до Росії та її мови завжди ставилися приязніше.

609

Французькі, німецькі й італійські основні експреси відповідно.

610

У червні 2004 року автор цих рядків отримав від співрозмовника в Міністерстві закордонних справ у Загребі таке повідомлення: «Тут усе добре. Хорватія одержала запрошення стати членом ЄС. Це змінить багато ментальних мап».

611

Угорці, які у XXI столітті жили в Румунії, Словаччині та Сербії, були іншою, дрібнішою меншиною, яку залишила по собі імперія: колись панівною, а тепер вразливою. У регіоні Воєводина на півночі Сербії сербська молодь час від часу скоювала напади та нівечила майно угорців, які жили там століттями. Реакція влади в Белграді, яка, здавалося, нічого не навчилася і нічого не забула з катастрофи дев'яностих, була гнітюче передбачуваною: напади були «несерйозні», і в будь-якому разі «вони» почали перші.

612

Навпаки. Низкою заходів навесні та влітку 2004 року російська влада значно урізала і права преси, і вже й так обмежені можливості для громадянського протесту. Вузьке вікно свободи в Росії — а насправді більше безладдя та відсутність стримування, ніж дійсно конституційно захищена свобода — швидко зачинялося. У 2004 році деякі російські оглядачі підрахували, що

кожну четверту цивільну адміністративну посаду в країні обіймали вихідці з КДБ.

613

Почуття образи (фр.). — Прим. пер.

614

До них також належали внутрішньополітичні розрахунки грецьких політиків, які впродовж багатьох років використовували свій голос у Брюсселі, щоб перешкоджати та блокувати будь-який прогрес щодо членства Туреччини.

615

Окрім того, вони часто вважали «європейським» ідеалізований вільний ринок, який протиставляли економіці Туреччини, де панували корупція та кумівство.

616

Християнсько-демократичний союз у Німеччині офіційно виступав проти приєднання Туреччини до ЄС.

617

На час підготовки українського видання цієї книжки (2020 рік) Туреччина так само далека від членства в ЄС, як і в 2004 році (якщо не далі). — Прим. пер.

618

Французький політик і революціонер граф де Мірабо (1749?1791) свого часу заявив про те, що, якщо інші держави володіють армією, то Пруссія — це армія, яка володіє державою. — Прим. наук. ред.

619

У демократичній Іспанії справді розвинулась офіційна індустрія спадщини, підтримувана Patrimonio Nacional, але ця організація свідомо наголошувала на далекій Золотій добі країни, а не на її нещодавній історії.

620

Тедді-бої (від англ. «teddy» — іграшковий та «boy» — хлопець) — молодіжна субкультура в Британії, популярна серед робітничого класу. Прикметною рисою цієї субкультури було те, що її прихильники орієнтувалися в одязі на моду епохи Едуарда VII. — Прим. пер.

621

Страх, тривога (нім.). — Прим. пер.

622

Станом на 2020 рік аборти в Польщі заборонені, за винятком випадків, коли життя жінки перебуває під загрозою через продовження вагітності, якщо вагітність стала результатом зґвалтування та якщо плід має серйозні вади розвитку. — Прим. пер.

623

Цит. за: T. R. Reid, The United States of Europe. The New Superpower and the End of American Supremacy (NY, 2004), p. 131.

624

Кінець століття (фр.). — Прим. ред.

625

Британія була в цьому не унікальна. За один тиждень у вересні 2004 року іспанська національна лотерея El Gordo зібрала 5 920 293 євро.

626

Хоча в Європі ще не мусили, як в Америці, поєднувати білого ведучого (основні новини) з чорним ведучим (новини спорту), білу жінку (розважальна частина або глибинний репортаж) із диктором прогнозу погоди чоловічої статі (будь-який варіант гендеру та кольору шкіри).

627

Загибель принцеси Діани та хворобливі плітки після її смерті можуть здатися винятком із цього правила. Але навіть попри те, що багато інших європейців дивилися її похорон по телебаченню, вони досить швидко втратили до цього інтерес. Химерний вилив народної скорботи був обмежений лише Британією.

628

Сумнозвісним винятком було крихітне, але дуже міцне ядро німецьких й (особливо) британських шанувальників, які їздили на міжнародні ігри в пошуках бійки, чим повністю спантеличували всіх інших.

629

У січні 2003 року, за ініціативи прем’єр-міністрів Іспанії та Британії, вісім європейських урядів (Британія, Іспанія, Португалія, Данія, Італія, Польща, Угорщина та Чеська Республіка) підписали спільну декларацію солідарності із США. Через декілька місяців угорці й чехи в приватних розмовах висловлювали жаль і прикрість щодо того, що іспанський прем’єр-міністр Хосе Марія Аснар «примусив» їх до підписання. Через рік іспанські виборці скинули з посади вже самого Аснара, великою мірою за те, що він увів Іспанію в «коаліцію», яка вторглася в Ірак: щодо цього питання населення виступало категорично проти.

630

Від англ. «born again», що означає духовне переродження, народження від Святого Духа. — Прим. пер.

631

«Так, американці встановлюють величезні рекламні щити, на яких написано «Люби свого ближнього»; але вони вбивають та ґвалтують своїх ближніх у таких кількостях, які б приголомшили будь-яку європейську країну». T. R. Reid, The United States of Europe (NY, 2004), p. 218.

632

Варто зауважити, що новий клас бізнесменів Східної Європи їв, одягався, телефонував і водив машину по-європейськи. Для того щоб бути сучасним, більше не треба було наслідувати американців. Навпаки, американські споживчі товари часто відкидалися як «немодні» та «прісні».

633

У Франції в 1960 році на кожного пенсіонера припадало четверо працевлаштованих осіб. У 2000 році — двоє. До 2020 року, за нинішньої тенденції, залишиться тільки одна.

634

У 2004 році витрати на охорону здоров’я поглинали 8% ВВП у Швеції, а в США — 14%. Чотири п’яті цієї вартості брав на себе шведський уряд, федеральний уряд у США — менше 45%. Решта витрат лягали на плечі безпосередньо американського бізнесу та його працівників. Сорок п’ять мільйонів американців не мали медичного страхування.

635

За наступників Делора маховик хитнувся в інший бік: Комісія й досі активна, як і раніше, але тепер її зусилля спрямовані на дерегуляцію ринків.

636

У Європі, але не в Америці. У міжнародних опитуваннях наприкінці XX століття кількість американців, які «дуже пишалися» своєю країною, перевищувала 75%. У Європі лише ірландці й поляки виявляли подібний патріотичний запал; в інших країнах кількість «дуже гордих» респондентів коливалася між 49% (у Латвії) і 17% (у колишній Західній Німеччині).

637

Саул Фрідлендер (1932) — історик, спеціалізується на вивченні Голокосту. Лауреат Пулітцерівської премії 2008 року за книжку «Роки винищення: нацистська Німеччина та євреї, 1939?1945». — Прим. наук. ред.

638

Франція для французів (фр.). — Прим. пер.

639

Американський прокурор Телфорд Тейлор пізніше був вражений цим фактом, але визнав, що під час процесу навіть не звернув на це уваги — красномовне зізнання. Див.: Telford Taylor, The Anatomy of the Nuremberg Trials (NY, 1992), p. 296.

640

У місті Пітів’є поблизу Орлеана, де тримали заарештованих у Парижі єврейських дітей перед тим, як відправити на Схід, у 1957 році був зведений пам’ятник із написом «A nos deportes morts pour la France» («Нашим депортованим, які померли за Францію». — Прим. пер.). Тільки в 1992 році місцевий муніципалітет установив іншу табличку з точнішим, хоч і менш натхненним змістом. На ній зазначено: «Пам’яті 2300 єврейських дітей, яких тримали в таборі в Пітів’є з 19 липня по 6 вересня 1942 року, перш ніж депортувати до Аушвіцу і там знищити».

641

Джуліану Тедескі цитує Нікола Караччоло (Nicola Caracciolo) в Uncertain Refuge: Italy and the Jews During the Holocaust (University of Illinois Press, 1995), p. 121.

642

У післявоєнній Британії про незвичайно худу чи хворобливу людину могли сказати «як із Бельзену вийшов». У Франції кімнати жахів на ярмарках називали «бухенвальдами», підіграючи збоченому інтересу покупців.

643

Британський офіцер Бернард Монтгомері (1887–1976), псевдонім — Монті, воював у Першій та Другій світовій війні. Під час кампанії в лівійській пустелі, основному театрі бойових дій у Північній Африці, Монті із серпня 1942 року по травень 1943-го командував 8-ю Британською армією. — Прим. наук. ред.

644

Див.: The Times Literary Supplement від 4 жовтня 1996 року. У Британії євреї були не перші, хто вирішив діяти обережно в тому, що стосувалося Голокосту. Під час війни уряд Черчилля вирішив не використовувати інформацію про табори смерті в антинімецькій пропаганді, щоб не посилювати

антисемітських настроїв, що, як засвідчували звіти військової розвідки, уже й так були доволі потужними в деяких частинах Лондона.

645

Особливо в Америці. У 1950 році Комісія з питань переміщених осіб Конгресу США заявила, що «Балтійські формування Ваффен-СС необхідно вважати окремими та відмінними за своїми цілями, ідеологією, діяльністю і характеристиками від німецького СС. З огляду на це, Комісія не вважає їх рухом, ворожим до уряду Сполучених Штатів». Балтійські Ваффен-СС — одні з найжорстокіших і найзавзятіших формувань, які катували та вбивали євреїв на Східному фронті; але за нових обставин «холодної війни» вони, звичайно, були «нашими» нацистами. Я вдячний професору Данієлю Коену з Університету Райса за цю інформацію.

646

Певна річ, хіба що в Ізраїлі.

647

У жовтні 1991 року, після плюндрування могил на віденському єврейському цвинтарі, компанія Gallup опитала австрійців щодо їхнього ставлення до євреїв: 20% вважали, що євреям мають бути недоступні «владні посади»; 31% оголосив, що вони «не хотіли б, щоб євреї були їхніми сусідами»; аж 50% були готові погодитися з твердженням, що «євреї самі відповідальні за їх переслідування в минулому».

648

Поляки радісно погодилися: заради такого Варшава навіть не бачила проблеми в тому, щоб вважати євреїв поляками…

649

Англійською мовою Ondergang було опубліковано в 1968 році під назвою «Знищення нідерландських євреїв» («The Destruction of the Dutch Jews»).

650

Див.: Sonia Combe, Archives interdites: Les peurs francaises face a l’histoire contemporaine (Paris: Albin Michel, 1994), p. 14.

651

Професор Пакстон з Колумбійського університету, який майже на чверть століття раніше розпочав історичне розслідування злочинів Віші (коли більшість його французьких колег мали інші справи), не так аскетично тлумачив своє професійне покликання і дав важливі свідчення.

652

Коли президенту США Рональду Рейґану під час візиту до Західної Німеччини в 1985 році порадили не відвідувати воєнний цвинтар у Бітбурзі (місце поховання, зокрема, есесівців) і натомість вшанувати якийсь концентраційний табір, канцлер Коль надіслав йому попередження, що це «матиме серйозні психологічні наслідки для дружнього ставлення німецького народу до Сполучених Штатів Америки». Американці радо капітулювали: Рейґан відвідав і Бельзен, і Бітбург…

653

Цит. за: Ian Buruma, «Buchenwald», Granta 42, 1992.

654

Одна з найбільш давніх синагог у Празі, нині — музей. У синагозі вшановано понад 78 000 євреїв Чехії, які загинули в Голокост. — Прим. наук. ред.

655

Коли чехословацький парламент у 1991 році проголосував за повернення захопленого після війни майна, то підкреслено обмежив бенефіціарів тими, чиє майно експропріювали після 1948 року, щоб на компенсацію не могли претендувати судетські німці, вислані в 1945?1946 роках — раніше, ніж комуністи захопили владу.

656

За президента Путіна Росія продовжує стверджувати, що Червона армія звільнила країни Балтії, після чого вони добровільно приєдналися до Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

657

Рейнгард Гедріх (1904?1942) очолював Головне управління імперської безпеки в Райху; вважається одним з архітекторів Голокосту. Був смертельно поранений англійськими диверсантами у Празі в 1942 році. — Прим. наук. ред.

658

Цьому меморіалу також не бракувало неоднозначності: окрім тих, кому не подобалася його абстрактна ідея, були ще й ті (серед них — мер міста, християнський демократ Ебергард Діпґен), хто критикував меморіал за те, що, зокрема, завдяки йому Берлін перетворюється на «столицю каяття».

659

У березні 2004 року 84 угорські письменники, зокрема Петер Естергазі та Дьйордь Конрад, вийшли зі Спілки письменників країни на знак протесту проти її толерантності до антисемітизму. Приводом для демаршу стали коментарі поета Корнела Добрентея щодо присудження Нобелівської премії з літератури Імре Кертесу, який пережив Голокост. Добрентей вважав, що премія була «відкупом сумління» для письменника, який просто потурав «смаку до терору» «його меншини».

660

У Сигіті в 1950?1960-х роках діяла в’язниця Секурітате, де відбували ув’язнення так звані «класові вороги». Нині це музей, складова Меморіалу жертв комунізму й антикомуністичного опору. — Прим. наук. ред.

661

Останню статую Франко в Мадриді нишком демонтували на світанку, перед очима сотні спостерігачів, 17 березня 2005 року.

662

«Ми, ті, хто вижив, — несправжні свідки… Ми… аномальна меншість: ті, хто завдяки ухилянню, особистим якостям чи везінню не досяг дна. Ті, хто досяг, хто побачив Горгону, не повернулися, щоб розказати про неї, або повернулися німими». Primo Levi, The Drowned and the Saved (NY, 1988), p. 83?84.

663

Yosef Hayim Yerushalmi, Zakhor: Jewish History and Jewish Memory (Seattle, 1982), p. 116.

664

У виносках подаємо інформацію про джерела, які, наскільки нам відомо, вийшли в українських видавництвах. — Прим. ред.

665

Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку, 1914?1991 / Пер. з англ. О. Мокровольский. К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. 543 с.

666

Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Пер. з англ. та примітки Т. Корпало. К.: Український Центр духовної культури, 2010. 288 с.

667

Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569-1999. К.: Дух і Літера, 2012. 624 с.

668

Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С. Біленький. К.: Критика, 2009. 592 с.

669

Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті; пер. з англ. В. Ющенко. К.: Основи, 2001. 302 с.

670

Перевидання книжки: Heart of Europe: The Past in Poland's Present; new edition. Oxford: Oxford University Press, U.S.A., 2001. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008.

671

Історія ГУЛАГу / Е. Епплбом; пер. з англ. А. Іщенко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 512 с.

672

Ліотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. Філософська і соціологічна думка, 1995, № 5–6. С. 15–38.

673

Мілош Ч. Поневолений розум / Пер. з пол. Б. Струмінський. Вид-во «Сучасність», 1985.

674

Монне Ж. Спогади / Пер. з фр. Л. Прусік. Харків: Фоліо, 2017. 567 с.

675

Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. Та ін. Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії / Пер. з фр. Я. Кравець. Львів: Афіша, 2008. 712 с.

676

Гроссман В. Жизнь и судьба. Харків: КСД, 2016.

677

Арон Р. Опій інтелектуалів / Пер. з фр. Г. Філіпчук. К.: Юніверс, 2006. 271 с.

678

Фанон Ф. Гнані і голодні / Пер. з фр. І. Ковальська, І. Цюпа, К. Шепетюк. К.: Вперед, LAT & K, 2016. 227 с.

679

Гавел В. Сила безсилих / Пер. з чеськ. Т. Окопна. К.: Чеська бібліотека, 2016.

680

Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг: роман / Под ред. Н. Солженицыной. Харків: КСД, 2014. 1280 с.

681

Сорос Дж. Утвердження демократії / Перекл. з англ. О. Коваленко. К.: Основи, 1994. 224 с.

682

Леві П. Чи це людина / Пер. з італ. М. Прокопович. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 272 с.